

DEPARTAMENT D'HISTÒRIA DE L'ART

EL FUSTER, DEFINICIÓ D'UN OFICI EN LA VALÈNCIA
MEDIEVAL.

TERESA IZQUIERDO ARANDA

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA
Servei de Publicacions
2011

Aquesta Tesi Doctoral va ser presentada a València el dia 15 de juny de 2011 davant un tribunal format per:

- Dra. Rosa Terés Tomás
- Dr. Philippe Bernardi
- Dra. Donata de Grassi
- Dr. Juan Vicente García Marsilla
- Dr. Luis Arciniega García

Va ser dirigida per:
Dr. Amadeo Serra Desfilis

©Copyright: Servei de Publicacions
Teresa Izquierdo Aranda

Dipòsit legal: V-482-2012
I.S.B.N.: 978-84-370-8207-3

Edita: Universitat de València
Servei de Publicacions
C/ Arts Gràfiques, 13 baix
46010 València
Spain
Telèfon:(0034)963864115

Universitat de València. Estudi General

Facultat de Geografia i Història

Departament d'Història de l'Art

TESI DOCTORAL

El fuster, definició d'un ofici en la València medieval

VOLUM I

Tesi doctoral presentada per

Mª Teresa Izquierdo Aranda

Dirigida per Dr. D. Amadeo Serra Desfilis

València 2011

Agraïments

L'elaboració de la present tesis doctoral ha estat un procés laboriós i sembrat de dificultats, però també de moments d'autèntica satisfacció a la qual han contribuït un bon grapat de persones i institucions que m'han oferit incessantment el seu recolzament i la seua orientació. Per tant, no vull deixar passar l'oportunitat que hem brinden aquestes pàgines per a ser justa i rendir-los la meua profunda gratitud.

Vull expressar en primer lloc el meu especial i franc agraïment al Dr. Amadeo Serra Desfilis qui, des que va acceptar dirigir el meu treball d'investigació, ha orientat les meues passeres oferint-me sempre el seu consell i la seua ajuda. La seua dedicació no s'ha limitat a dirigir l'adreçament de la tesis, sinó també a formar-me com a investigadora. Al seu costat he après a crear i desenrotllar les meues pròpies idees, a desplegar una iniciativa sempre guiada per la seua col·laboració i rigor científic.

Per les seues observacions i la seua contribució, vull agrair sincerament la seua aportació als professors Dr. Luís Arciniega García, Dr. Juan Vicente García Marsilla i Dra. Matilde Miquel Juan, que al llarg d'aquests anys han estat sempre disponibles a respondre a les meues consultes i a ajudar-me a resoldre els dubtes.

Elaborar un treball d'investigació requereix de la cooperació multidisciplinària de professors, doctorands, personal administratiu i entitats de caràcter i natura diversa la concurrència dels quals resulta imprescindible. En tractar-se d'un treball d'investigació històrica, vull agrair l'ajuda que m'han prestat les distintes institucions a les quals he dreçat la recerca bibliogràfica i documental. En primer lloc, vull estendre un profund reconeixement a l'Institut Max-Planck i al personal de la Biblioteca Hertziana de Roma per la seua sol·lícita atenció durant la meua estada. Igualment, vull manifestar la meua gratitud al Dr. Philippe Bernardi, qui hem va acollir en el Laboratoire d'Archéologie Médiévale Méditerranéen d'Aix-en-Provence i hem descobrir a un temps la complexitat i l'esplendor de la fusteria medieval.

A València expresse el meu agraïment als arxivers i bibliotecaris de les diferents institucions de la ciutat, que han atés amb paciència els meus requeriments i s'han esforçat per localitzar documents de difícil accés, extraviats de vegades, la informació dels quals he pogut recuperar gràcies a la seua assistència.

Al llarg del recorregut, he comprés que emprendre una tesis doctoral ha implicat contraure un compromís que no m'ha concernit únicament a mi com a doctoranda, sinó que ha abraçat també familiars i amics, sobretot els meus pares i el meu germà que m'han mostrat infatigables la seua comprensió i la seua generositat. Finalment, per no estendre'm, un sentit record als amics i companys amb els quals he compartit aquesta meravellosa experiència.

A tots, moltes gràcies.

ABREVIATURES

ACV Arxiu de la Catedral de València. Valencia

ACA Arxiu de la Corona d'Aragó. Barcelona

AMV Arxiu Municipal de València. València

APPV Arxiu de Protocols del Col·legi del Patriarca de València

ARV Arxiu del Regne de València

CODOIN BOFARULL DE SARTORIO, Manuel de (1876-1910): *Gremios y cofradías de la antigua Corona de Aragón. Colección de Documentos Inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*. Barcelona: En la imprenta del Archivo.

EQUIVALÈNCIES¹

Sistema monetari

1 lliura = 20 sous

1 sou = 12 diners

1 florí d'or = 11 sous

1 ducat d'or castellà = 11 reals

1 real = 34 morabatins

1 morabatí = 9 sous

Mesures de superfície

pam = 0,2267 metres

dit = 0,02267 metres

fanecada = 833,33 m²

Mesures de capacitat

1 cafís = 24 barcelles

1 barcella = 16 litres

1 almud = 4 barcelles = 4 litres

1 quarteró = 1 litre

1 setzena = 0,25 litres

1 mesura = 0,125 litres

¹ Informació rellevada de Antoni Maria ALCOVER i Francesc de B. MOLL (1964-1969): *Diccionari català-valencià-balear: inventari lexicogràfic i etimològic de la llengua catalana en totes les seves formes literàries i dialectals...* Palma de Mallorca : Moll.

ÍNDEX

VOLUM I

INTRODUCCIÓ. LA FUSTERIA EN LA VALÈNCIA MEDIEVAL. (1238-1520)....	11
<u>Estat de la qüestió. Fonts i bibliografia</u>	12
Al voltant dels orígens.....	17
Incidència sobre el tema.....	23
Els primers tanteigs sobre el món corporatiu: els pioners.....	29
L'envit de la Fira Internacional de Mostres.....	38
Contextualitzar l'anàlisi: paràmetres i idiosincràsia del fenomen corporatiu.....	40
D'altres perspectives per a encarar l'argument.....	49
Complements de base jurídica. L'aportació de la història del dret i les institucions.....	54
Un desplegament concèntric del tema d'anàlisi.....	57
Jornades, cursos i seminaris: aprofundir en el tema a partir de la reflexió.....	63
A la recerca d'una comprensió de l'univers ideològic i espiritual baix medieval.....	70
Els préstecs enciclopèdics a la investigació.....	77
Treballar la fusta.....	83
La fusta com a matèria primera	86
Bibliografia.....	89

I. ORGANITZACIÓ DE L'OFICI DE FUSTERS DE VALÈNCIA

<u>Origen i institució de la confraria de Sant Lluc dels fusters de València</u>	129
Antecedents i bases conjunturals. Premisses històriques.....	130
Les arrels de l'associacionisme valencià.....	138
El patrocini eclesiàstic. La doctrina de l'Església.....	146
L'emergència d'un nou estrat ciutadà: la burgesia i el ciutadà.....	148
Incidència de les magistratures municipals sobre la corporació i la reglamentació de l'ofici	152
De l'almoina a la confraria d'ofici: dues entitats paral·leles i complementàries.....	162
El reconeixement jurídic de la confraria d'ofici.....	171
Els dissorts del Tres-cents. Una fase crítica per al món corporatiu.....	174
La recuperació de la vida ciutadana i els primers estatuts de l'almoina.....	183

La consolidació de l'ofici en la frontissa del Quatre-cents (1400-1424).....	191
Un nou paisatge corporatiu. Les primeres ordinacions redactades per l'ofici.....	198
Una nova reestructuració. Els capítols de 1434.....	209
El mestre de les obres de fusta de la ciutat.....	214
Orientació professional de l'entitat en el període central del segle XV (1445-1460).....	218
Cap al perfeccionament del perfil corporatiu. Les actualitzacions de 1472 i 1474.....	225
L'ofici a l'últim quart de segle, una època daurada per a la fusteria valenciana (1474-1477)	236
Afirmació del caràcter jurídic i professional de la corporació (1482-1497).....	240
La defensa de l'estatut assolit. Els capítols de 1497.....	246
La confraria davant els reptes del segle XVI.....	248
<u>La famiglia della falegnameria nella Valencia medievale (1238-1520).....</u>	<u>254</u>
La famiglia artigiana.....	254
Sul maestro. Categorie professionali all'interno del mestiere.....	256
Apprendisti e apprendistati	266
Il giovane operaio: il salariato.....	277
La manodopera femminile: il contributo della moglie negli affari della bottega.....	281
Figli e figlie: i rampolli del maestro.....	283
Servi, domestici, schiavi.....	284
La comunità dei carpentieri: i rami del mestiere nel periodo medievale.....	291
Il <i>fuster</i> , un artefice plurale ed eclettico.....	295
I rami regolamentati negli statuti del 1424.....	298
La ristrutturazione dell'elenco delle ordinanze del 1482.....	302
Le specialità dedite alla produzione di mobili e all'arredamento domestico.....	305
I rapporti tra il pittore e il carpentiere: la pittura nell'orbita della falegnameria	307
Falegname, intagliatore e architetto: il contributo della prospettiva, una nuova dimensione del lavoro in legno.....	318
Punti di riferimento e compiti condivisi fra i mestieri dell'edilizia.....	325
Emancipazione e autonomia, nuovi criteri per la ricomposizione de la collettivo dei carpentieri.....	333
Il circolo socioprofessionale della falegnameria valenciana.....	339

II. L'OFICI I LA CIUTAT.....	344
<u>L'emplaçament de l'activitat fustera en la urbs i el patrimoni col·lectiu.....</u>	345
Localització de l'activitat fustera i els principals punts de fabricació i venda.....	345
La <i>Fusteria</i>	349
L'afiliació a l'església de Sant Joan del Mercat.....	356
El retaule de Sant Lluc Evangelista.....	359
Credencials i títols expedits a favor de l'almoïna.....	365
La casa confraria.....	367
La fusteria en la urbs.....	377
<u>La construcció de la identitat corporativa.....</u>	378
Rituals i costums en l'esfera corporativa:les expressions d'un sentir comunitari.....	381
L'advocació patronal: sants protectors i commemoracions festives.....	384
<i>Sant Lluc, cap i patró de l'Ofici o Almoïna dels fusters</i>	385
<i>El jorn del patró</i>	388
<i>La incorporació de Sant Josep al calendari commemoratiu</i>	392
El goig públic: la representació de la corporació en les cerimònies urbanes.....	393
Roques i entremesos: elements de successió en la celebració festívola.....	401
La fregadissa entre els oficis: rivalitats i conflictes pròpis de les ocasions de festa...403	
Les implicacions professionals dels fusters en la trama commemorativa.....	405
La corporació en les festivitats eclesiàstiques.....	409
La inserció de les Roques al Corpus: noves perspectives de feina.....	412
Consciència i presència: l'ofici i la ciutat.....	419
VOLUM II	
III. EL TREBALL DEL FUSTER EN LA VALÈNCIA MEDIEVAL (1238-1520).422	
<u>La fusteria medieval en imatges.....</u>	423
L'entorn de treball.....	423
La vivenda, espai de producció i venda.....	425
El fuster a peu d'obra.....	437
<i>La imatge de l'edifici en construcció</i>	437
<i>Les competències del fuster en la construcció</i>	440
<i>Estructures de sosteniment</i>	441
<i>Enginyers de fusta</i>	447

Anàlisi de la tecnologia aplicada: la fusteria en la construcció de la Capella Reial del convent de Sant Domènec de València.....	455
<i>Bastiments i estructures auxiliars</i>	455
<i>Sistemes per a l'elevació dels materials</i>	459
Mobiliari, ornamentació i tasques auxiliars.....	461
L'arsenal, escenari de la construcció naval.....	464
L'utilatge, definició i ús de les principals eines del fuster valencià.....	466
<i>Utensilis de tall</i>	471
<i>Ferramentes de buidat</i>	474
<i>Útils de perforació</i>	476
<i>Ferramentes de percussió</i>	477
<i>Utensilis de llimar</i>	478
<i>Elements de contenció</i>	481
<i>Instruments de traçat i mesura</i>	483
<i>Aparells d'afilar</i>	484
El comerç dels utensilis.....	484
L'entorn material de la fusteria.....	490
<u>La fusta com a matèria primera: la idiosincràsia del treball en fusta</u>	493
Propietats de la matèria.....	493
La veu dels tractadistes.....	495
Condicions per a una navegació fluvial en València.....	501
Les principals espècies disponibles per a la fusteria valenciana.....	503
La conducció fluvial de la fusta.....	514
<i>Primeres testimoniances del transport fluvial en València</i>	514
<i>La intervenció monàrquica en l'abastiment i la navegació.</i>	
<i>Els conflictes per la tala i el transport: una empresa entre dues Corones</i>	516
<i>El dret del cinquantè: una reserva reial</i>	522
<i>Testimonis i estudis posteriors (segles XVI-XX)</i>	524
Selecció i tala dels troncs en el bosc.....	528
L'arrossegament dels fusts fins a la vora del riu.....	529
La navegació fluvial de la fusta.....	530
El marc valencià.....	535
El negoci de la fusta: l'articulació del comerç en la ciutat de València.....	552

<i>L'aprovisionament de fusta per a les obres reials</i>	552
<i>La compravenda entre particulars</i>	558
<i>A mode de recapitulació: la fusta comprada per a les portes del retaule de la Catedral</i>	576
Les particularitats de la matèria primera.....	578
<u>Treballar la fusta: organització i modalitats de treball, formes de retribució i salaris</u>	580
La serrada.....	581
<i>Serrar a destall</i>	581
<i>Serrar a jornal</i>	583
El transport de la fusta en l'àmbit urbà.....	586
El treball del fuster: salaris i fórmules de taxació dels obratges.....	589
El mestre d'obres de fusta, un escenògraf?	602
D'altres especialitats fusteres en la construcció.....	610
<i>Ebenistes i imaginaires</i>	610
<i>Torners i boters: reparació d'estris i subministrament d'elements auxiliars</i>	621
<i>La fusteria en la construcció. Un cas particular:</i> <i>el Campanar Nou de la Seu</i>	624
El contracte a preu fet.....	626
Enginy i bastiment de sostres en fusta.....	633
<i>El sostre embigat: els teginats de l'antiga Casa de la Ciutat</i>	638
<i>La tipologia del cassetonat: el sostre del Palau de la Generalitat</i>	652
<i>L'estructura triangulada: la cobertura dels braços de l'Hospital General</i>	657
Complexitat i valoració del treball fuster.....	663
<u>Conclusióni</u>	667
El perfil d'un fuster valencià medieval: Jaume Lombart.....	704
Apèndix	715
Apèndix documental.....	716
Apèndix d'il·lustracions.....	736
Apèndix gràfic.....	796

**INTRODUCCIÓ. LA FUSTERIA EN LA VALÈNCIA MEDIEVAL
(1238-1520)**

Estat de la qüestió, fonts i bibliografia

El 17 de gener de 1242 el *Llibre del Repartiment* assignava a *Guillermus de Franculino, fusterius, duo operatoria ante ecclesiam Sancti Marti pro tribus morabatinis alfonsinis censualibus in Natale. XVI kalendas januarii*². Dues acotacions ens permeten intuir el caràcter d'aquesta assignació en accentuar d'una banda el seu ofici, d'altra en ressaltar la circumstància de com li havien estat concedits específicament dos obradors davant l'església de Sant Martí, just la parròquia on decennis més tard radicaria la major part dels artesans de la fusta de la ciutat i on a partir de 1479 es localitzaria el domicili social de la corporació³. Deixant-se seduir per l'encís de la imatge suggerida, s'entreveu com es tractava en realitat de l'antic taller d'un fuster andalusí transferit ara a mans d'un nou mestre, un colon recent arribat a qui és assignada una factoria afí a les seues competències tècniques i productives. Conscients de la necessitat de consolidar social i políticament el territori annexionat, com de la urgència de construir una sòlida economia capaç de sostenir el nou Regne, en bona part dels lots adjudicats s'observa el mateix patró de conducta, fent-se obligatòria la continuïtat del seu ús industrial, fins i tot adreçant mesures per afavorir i garantir el desplegament de la seua activitat en atenció a una possible concurrència⁴. Cap a aquesta

² Antoni FERRANDO i FRANCÈS, ed. (1979): *Llibre del Repartiment. Regestrum primum regis Jacobi I. In nomine domini. Incipiunt donationes de valentia et de termino facte a domino jacobo rege aragonum sub era millesima. Anno Domini M^oCC^oXL^o Secundo*. Paterna: Vicent Garcia Editores S.A. Establiment número 1723, f. 90 v, p. 152.

³ Luís TRAMOYERES BLASCO (1889): *Instituciones gremiales. Su origen y organización en Valencia*. Valencia: Imprenta Doménech, p. 90. Leopoldo PILES ROS (1969): *Apuntes para la historia económico social de Valencia durante el siglo XV*. Valencia: Ayuntamiento de Valencia, p. 93. Tindrem ocasió d'examinar amb detall els aspectes concernents a l'adquisició de la casa gremial i la seua provisió, sols enllestir una breu referència per la seua projecció posterior.

⁴ Antoni FERRANDO i FRANCÈS, ed. (1979): *Llibre del Repartiment...*, *op. cit.*, pp. 104-105, 112, 128, 130-131, 136, 142, 156-157. Entre 1237 i 1245 s'atorguen a València quasi un centenar d'obradors, una quantitat impossible de definir per la vaguetat dels termes d'adjudicacions que sols esmenten *operatoria cum orto* com als registres número 1448 f. 77, 1481 f. 78 v, 1555 f. 81 v, 1622 f. 84 v i 1623 f. 84 v. Les donacions d'obradors a cens delineen les primeres traces del perfil industrial de la urbs. A les reparticions es consigna la ubicació de l'obrador el més ajustat possible, marcant la carrera i els punts de referència amb què limiten. Es determina també el seu destí, l'ús *ad opus de draperia et de cambi*^o per als trenta obradors concedits en 1238 a la plaça de l'anomenada Vall de Paradís al registre número 1217 f. 66 v, de què s'ampliaria l'assignació dos anys després amb la promesa de *no permetre tindre taller de draperia ni taula de canvi sota pena de cinc morabatins* segons consta en el registre número 1301 f. 70 emès el 29 de desembre. Si amb aquestes anotacions va orientant-se la localització de la manufactura tèxtil, als sabaters

finalitat apunta el caire pragmàtic eminent de les atribucions, en mirar de traure el màxim profit de les estructures existents, de manera que la repartició esdevingué en una bona part una simple transmissió patrimonial on la infraestructura salta d'unes mans a unes altres sense veure substancialment alterada la seua condició⁵.

Guillem Francolí, fill d'una tradició social i cultural distinta, format en hàbits professionals ben consolidats a la seua terra d'origen, troba una instal·lació implantada i condicionada per al seu ús immediat, la seua responsabilitat raïa aleshores en adaptar aquesta tecnologia a les bases tècniques i a les formes d'organització del treball apreses en el lloc de procedència, trasplantats així a la nova realitat econòmica i cultural de la Corona d'Aragó, València. Si pretenem acostar-se a les vicissituds dels oficis de la fusta, el registre 1.723 guarda especial relleu per a la nostra línia d'investigació, consentint-nos traçar un hipotètic arc d'unió efectiva entre ambdues civilitzacions, islàmica i cristiana. Si bé d'una forma breu i tímida encara, sostrau de l'anonimat al seu primer artífex, l'artesà particular en ser la primera notícia directa que traspua la documentació. Sis anys més tard emergiria al registre poblacional Roberto, *fusterio*, amb l'excepció però de què el repartiment no l'emplaçaria a la capital sinó a Morvedre on, d'altra banda no li són atorgats obradors sinó cases franques, unes jovades de terra campa, un hort i una almàssera, instal·lacions d'ús agrícola per a les quals no es preveu una utilització específica. Tanmateix, el seu caràcter eminentment agrari i el seu emplaçament rústic l'allunyen de les premisses que caracteritzarien a l'industrial urbà que concentrava la seua professió en la transformació i manufactura de la fusta⁶. Més enllà de les precisions, és en els dos casos el *Llibre del Repartiment* a proporcionar les referències, dues circumstàncies ben diverses, besllumen amb una singularitat que

de València són consignades en 1245 les tres carreres de la Vall de Paradís amb tots els seus obradors en registre número 1772 f. 94 v atorgat a Lleida en 1252, on es mencionen les partides limítrofes i la procedència o fins i tot el nom dels veïns que hi habitaven.

⁵ M^a de los Desamparados CABANES PECOURT (2003): "Los primeros establecimientos comerciales de la Valencia cristiana: los obradores (siglo XIII)". Actes *XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó. El món urbà a la Corona d'Aragó del 1137 als decrets de Nova Planta*. Barcelona, Poblet, Lleida, del 7 al 12 de desembre de 2000. Barcelona: Universitat de Barcelona, pp. 281-290. Proporciona una apurada mirada sobre els establiments mercantils concedits a cens per Jaume I a través del *Llibre del Repartiment*, mirant fins i tot d'emplaçar-los en el plànol de la urbs coetània. La mancança d'informació que es posseeix al respecte li impedeix aprofundir en l'anàlisi. Potser es deu a aquesta limitació que en el seu breu esborç obvia concessions particulars om aquella de l'obrador a Guillem Francolí que concerní a aquest estudi.

⁶ Antoni FERRANDO i FRANCÈS, ed. (1979): *Llibre del Repartiment...*, op. cit., p. 295. REGISTRUM SECUNDUM REGIS JACOBI I. Anno Nativitatis Domini M^oCC^oXL^o Octavo. Murumvedre. Registre número 3.094, f. 93 r. *Roberto, fusterio, domos in Muroveteri franchas; et duas jovatas et mediam terre, quorum una et media est in valle de Segon et alia est in Labairen/; et ortum medie fanecate cum corralibus et torculario olivarum in eodem termino, pro X solidis jovata. Datum Valentie (XVIII) VIII kalendas (marcii) junii, anno XL octavo*".

endavant es dissiparà en la documentació oficial. Les úniques notícies sobre la fusteria emergiran de forma unívoca, com a cos d'oficis integrat en la malla artesanal de València, a partir de l'alternança de prohibicions, concessions i derogacions dels successius monarques emeses en funció dels interessos conjunturals. Sols a través de la documentació generada per la corporació veurem com es forja la trajectòria d'aquestes opcions malgrat que sempre observades des de la perspectiva de conjunt, l'apropament a l'home i al seu treball individual haurà d'efectuar-se a partir de l'escrutini de protocols notarials i registres de llibres de comptes de les obres erigides en la ciutat, emeses per les diverses seccions de la burocràcia reial o municipal.

Aquesta preeminència de la documentació corporativa és tal volta la responsable de què, fins a l'actualitat, el signe dels estudis sobre els oficis de la fusta empresos amb rigor científic, siguen solament dos i ambdós xifrats en l'orbe col·lectiu. La primera impressió en abordar el treball de recerca és la sorpresa davant l'escassetat d'iniciatives en el confrontament amb el volum dels treballs elaborats en altres àrees de l'artesanat, en especial en comparació amb l'ímpetu dels estudis concernents als oficis artístics en esforçar-se per desbrollar els seus inicis i descobrir els arrels. Cap empeny similar es pot aduir en referència a les tasques realitzades pel sector fuster en l'articulació del mecanisme socioeconòmic de la urbs medieval ni del seu protagonisme en la configuració de la nova imatge religiosa i cultural que les autoritats s'esforçaren per transmetre una volta consolidada la conquesta. Canalitzant els afanys en la construcció i l'art figuratiu, la presència de la fusta com a suport de l'obra artística fa inexcusable el reconeixement a la seua ascendència.

Llevats d'aquestes consideracions, resulta suggestiu llegir la matrícula de Guillem Francolí i situar en la seua assignació l'origen de la fusteria valenciana inaugurant un capítol absolutament divers respecte a models precedents, en ésser la única referència documental que posseïm relativa la gènesi del procés, s'ofereix com a via legítima per a corroborar la hipòtesi ja plantejada per Jesús Villalmanzo al seu estudi sobre la confraria⁷. Imaginar al voltant d'aquesta imatge aïllada com es forjà la implantació a València d'uns sistemes laborals i productius característics del marc ideològic de l'Occident europeu. Mereix la pena incidir en el concepte d'adaptació plantejat perquè la tradició que s'enllestiria a continuació no pot en cap manera reduir-

⁷ Jesús VILLALMANZO CAMENO (1980): "Estudio histórico sobre el gremio de carpinteros de Valencia". Javier BORONAT, ed.: *Llibre de Ordinacions de la Almoyna e Confraria del Offiçi dels Fusters*, València, p. 13.

se a la senzilla implantació de models existents i provats als mercats dels països d'origen dels nous pobladors. El sistema jurídic aportat se solapava a València a una realitat social i cultural distinta, amb unes lleis i uns costums arrelats i eficients que, tot i veure's substancialment desallotjats de l'elit econòmica prevalent, no deixarien mai d'estar ben representats a tots els nivells. En cap moment es pot menysprear la influència de l'element musulmà, al recau dels privilegis concedits per Jaume I, però fonamentalment atesa la seua presència majoritària en el Regne respecte a la població cristiana, per a la qual s'han calculat tradicionalment uns 200.000 habitants, en la seua major part d'origen oriental entre àrabs, sirio-libanesos, egipcis i jueus, a més de la massa també cristiana de descendents iberoromans⁸.

Després de la rendició de la ciutat els repobladors beneficiaris de les reparticions es trobaren davant un medi econòmic amb àmplies perspectives, fundades sobre una pròspera agricultura en mans de llauradors musulmans que, acceptant les garanties de protecció i tutela acordades amb Jaume I, optaren per romandre en el recent estrenat

⁸ Vicente GINER BOIRA (1980): "Organización gremial del Reino de Valencia". Javier BORONAT, ed.: *Llibre de Ordinacions de la Almoyna e Confraria del Offiçi dels Fusters*, València, 1980, p. 63. L'estudi consisteix més aviat en una reflexió sobre el desplegament del Regne de València en les primeres dècades, repassant breument models d'organització i mesures empreses per a la colonització del territori. Ateses les dificultats per a establir el còmput demogràfic del territori valencià en el moment de la conquesta, i encara fins ben entrat el segle XVII, cal contrastar les dades aportades per diversos historiadors per obtenir al menys una tendència, un coneixement aproximant. Antoni FURIÓ (1995): *Història del País Valencià*. València: Edicions Alfons el Magnànim. Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, pp. 82-83. En examinar l'ocupació del territori valencià al voltant de 1270, l'historiador calcula a partir del *Llibre del repartiment* l'establiment d'unes set mil famílies entre 1237 i 1250. Aquesta xifra situaria la població cristiana en la capital en torn els 30.000 habitants una vegada superada la fase inicial de conflicte i de redistribució poblacional, un nombre que s'elevaria als 50.000 en considerar el conjunt del regne. Paral·lelament destaca com el munt de 200.000 musulmans arrodonit en principi ha estat devaluat per apreciacions més recents que el rebaixen entre els 120.000 i els 150.000 individus. Les conclusions revelen unes proporcions que trasllueixen d'una banda la primacia de l'estrat musulmà, d'altra l'exigua consistència demogràfica del territori. Enric GUINOT RODRÍGUEZ (1999): *Els fundadors del Regne de València: repoblament, antroponímia i llengua a la València medieval*. València: Tres i Quatre. Vol I, p. 40. En reflexionar sobre la política demogràfica empresa per la monarquia, Enric Guinot al·ludeix les estimacions d'estudiosos com Robert I. Burns o Jaume Torró sobre la forta empremta de les expulsions decretades en desembre de 1247 sobre la població sarraïna. Assenyala a més com la Corona aprofitaria aquest episodi per impulsar la renovació gradual de l'element islàmic mitjançant una segona campanya repobladora entre 1247 i 1249, que considera *un dels moments clau en la substitució de població al regne valencià*. En examinar la població cristiana, estima que sols a partir de 1270 es pot aventurar una xifra aproximada, deduïda del testimoni de Jaume I quan declarà que *no trobaren que en tot lo regne de València age poblat de christians oltra 300 milia homes*. Cita documentada per A. HUICI MIRANDA (1919-1922): *Colección Diplomática de Jaime I el Conquistador*. Valencia: Renovación Tipográfica, document número 1.341. Referida per Robert I. BURNS (1993): *El regne croat de València*. València: València: Tres i Quatre, p. 192, nota 54. El nombre subscript es presta a varies lectures a l'hora de traduir-lo en una xifra, també en planejar la referència sobre el mapa i avaluar l'extensió. En interpretar l'al·lusió als caps de família, Robert I. Burns hi aplicava el coeficient de quatre membres per família, col·legint una aproximació en torn als 120.000 cristians, quantitat que Enric Guinot estima per a viles i termes reials, potser excloent la ciutat de València. En sumar els 3.000 o 4.000 famílies que l'historiador estima en els senyorijs feudals, augura una població cristiana d'uns 15.000 a 16.000 focs, traduïble entre 60.000 i 65.000 persones.

Regne de València i s'encarregaren de mantenir els nivells de producció que asseguraven l'abastiment alimentari i encara la producció d'excedents⁹. Seria doncs a la urbs on es localitzarien les activitats artesanals i les implantacions de tipus industrial, tot heretant la riquesa de la tradició artesanal de la ciutat islàmica. En aquesta línia les assignacions de tallers registrades pel *Llibre del Repartiment* en 1242 respondrien en veritat a la confirmació d'obradors ja existents, l'activitat dels quals no s'hauria vist greument interrompuda sinó que, després d'un lapse raonable de temps arran dels destorbs ocasionats per la presa, amb el relleu poblacional continuaven operatius. Implantacions que el monarca legitima en l'exercici de les seues funcions tot dotant-los de renovats drets sancionats mitjançant el pagament d'un impost reial.

Amb tot, la realitat no es desplegaria d'una forma tan homogènia i controlada, el gruixut de les relacions a nivell sociopolític i jurisdiccional determinaria una conjuntura complexa en què no sempre resulta fàcil discernir l'element morisc autòcton d'aquell aportat pels models cristians¹⁰. L'existència o no d'aquesta hibridació, fins i tot la seua consistència per valorar el seu abast han estat sempre a la base dels estudis realitzats sobre el món corporatiu a València. En aquest sentit sembla que els historiadors valencians, especialment en els primers compassos de la recerca, es veieren influenciats pel tenor emprès per discussions similars mantingudes a nivell europeu. Obertes bretxes distintes, llançades a favor o en contra d'una possible continuïtat respecte a models associacionistes precedents com els *collegia* romans d'època goda i bizantina o les *scholae* dels segles IX i XI i els *ministeria* documentats al *Liber Honorantiae Papiae* per al tram de l'Alta Edat Mitjana, les petjades dels quals han estat rastrejades per a les

⁹ Vicente BOIX (1885): *Apuntes históricos sobre los Fueros del Antiguo Reino de Valencia*. Valencia: Mariano de Cabrerizo. Proposa una interessant reflexió sobre els termes pactats i la influència de la diversitat d'origen del substrat d'habitants com de l'origen dels nouvinguts pobladors al moment de plantejar l'organigrama jurídic i el codi legal que calia dissenyar per al Regne de València en l'intent de conjugar costums, aspiracions i promeses.

¹⁰ Manuel DUALDE SERRANO (1956): *Supervivencia de los primitivos privilegios orgánicos de la capital en el texto de los Fueros de Valencia*. Valencia: Instituto Valenciano de Estudios Históricos. Institución Alfonso el Magnánimo. Diputación provincial de Valencia, pp. 12-19. La influència de la diversitat d'origen del substrat d'habitants com dels nouvinguts pobladors és tantejada en valorar la pervivència d'institucions mossàrabs i islàmiques fins la conquesta de 1238. Coincidim en la seua apreciació de què és tot just la mancança de fonts sobre la tradició jurídica àrab que forçà a concentrar sobre la conquesta el punt de partida dels estudis sobre l'àmbit polític i institucional a València. Els empenys foren inaugurats per Roque CHABÁS (1902): *Génesis del Derecho Foral de Valencia*. Valencia: Francisco Vives Mora. La Escuela de Estudios Medievales de Valencia continuaria una tendència que marcà l'inici d'una nova orientació històrica a nivell jurídic. En aquest sentit, l'element mossàrab ha estat identificat en la pervivència d'institucions genuïnes com l'*exovar*, l'*excreix* o el *Mustassaf* que no coincidien amb costums aragoneses ni catalanes. L'autor conclou destacant com el règim jurídic valencià es presenta com una innovació independent, desenvolupada en els pactes i el Codi redactat arrel de la presa de la ciutat, desplegat a partir dels quaderns de les Corts i dels Privilegis reials.

corporacions que floririen al Dos i Tres-cents, sempre en el perímetre de l'Europa inclosa en el raig d'incidència romana, açò és, la dominació de l'Imperi Romà o els regnes germànics legataris seus, estesos en la franja nordoccidental del continent. Força interessats per l'estat de les investigacions com per esbrinar els models interpretatius desenvolupats a escala internacional, el debat fou iniciat entre historiadors del dret i les institucions en generar un sucós llistat d'estudis que arriben fins als nostres dies, si bé ja rellentit a intervals, principalment sota la forma d'articles i actes de congressos.

Al voltant dels orígens

Al voltant de la dècada dels seixanta, juntament amb autors que es limiten a assenyalar l'encontre entre ambdues opcions com Ettore Camesasca¹¹, d'altres com Philippe Wolff¹² responen qüestionant les escasses possibilitats de subsistència dels *collegia* romans, fent prevaldre en canvi l'alè infós de la necessitat d'associar-se per fer front a les dificultats derivades d'una vida professional privada de qualsevol tipus de protecció per part de les instàncies públiques. Simultàniament, a l'àmbit hispànic Antonio Rumeu de Armas descartava tota opció de supervivència de la tradició llatina de col·legiació en situar en l'òrbita de les institucions de govern municipal l'arrel on brolla i s'organitza la corporació, emparat en el marc de les llibertats concedides per Furs i cartes de població, a partir de la conjunció entre la confraternitat i l'ofici on la confraria prendria uns models jurídics diversos als referents romans¹³. Robert Delort en 1972 aborda el tema al tractar el to de la vida ciutadana en *La vie au Moyen Age*¹⁴. Fent-se ressò de la falta de claredat del seus orígens, destaca com cap lligam pot argumentar-se en relació als *collegia* romans mentre són latents els vincles amb les confraries de devoció organitzades al calor d'una parròquia o d'un quarter de manera que la conjunció entre artesans d'un mateix art no seria més que resultat de la lògica evolució de l'almoïna de socors mutu. Mal conegudes en quant als seus orígens, Robert Fossier admestia la feblesa dels coneixements històrics sobre els inicis i les primeres reaccions

¹¹ Ettore CAMESASCA (1966): *Artisti in bottega*. Feltrinelli editore. Milano, pp.190-191.

¹² Philippe WOLFF (1965): "La época del artesanado (siglos V-XVIII)". PARIAS, Louis-Henri: *Historia general del trabajo*. Barcelona: Ediciones Grijalbo, S.A., pp.158-159. Al capítol "Corporaciones de oficio y reglamentación" aborda allò que denomina problemes d'origen on conclou assenyalant les escasses possibilitats de supervivència dels *collegia* romans i destaca com la corporació medieval li sembla més aviat fruit d'una agrupació espontània encaminada a la protecció d'interessos professionals mutus d'una manera conjunta.

¹³ Antonio RUMEU DE ARMAS (1981): *Historia de la previsión social de España. Cofradías, Gremios, Hermandades, Montepíos*. Barcelona: El Albir, pp.42-44.

¹⁴ Robert DELORT (1982): *La vie au Moyen Âge*. Paris: Seuil, pp. 230-233.

de les autoritats davant un fenomen que enfonsa les arrels en una *caritas* instruïda a proporcionar als associats un enterrament digne. El sol motiu religiós no arriba a explicar completament les raons d'un corporativisme que curiosament sols la seua denominació actual a partir de l'edicte de Turgot de 1776 que les suprimeix¹⁵. La renaixença de les ciutats, la represa de l'activitat comercial i de la circulació de la moneda, l'arribada a la urbs d'una població rural artesana necessitada de forjar noves bases socioeconòmiques sobre les quals emprendre una nova vida urbana... Un munt de factors justifiquen els oficis medievals i descarten al mateix temps qualsevol filiació amb les organitzacions professionals romanes i del Baix Imperi¹⁶.

Reivindicant la contribució del sistema corporatiu al desenvolupament dels segles XIV i XV, ja als anys noranta Roberto Greci parteix d'una perspectiva creada per les publicacions enllestides al llarg del segle. En emprendre l'argument aconsella avaluar abans les condicions que donaren lloc a aquest fenomen, l'increment demogràfic, la recuperació de la moneda i la renaixença de les ciutats¹⁷. Arrel de la revitalització del pols ciutadà, en el confrontament amb altri no sols es diversificaren les necessitats, també els models de vida plantejats fins aleshores foren suplantats per una estratificació social més rica on, en la fregadissa amb els estaments eclesial i aristocràtic més delineats i encasellats, conviu una massa de poble la realitat del qual estava cada vegada més allunyada de la uniformitat amb què havia estat descrita fins al moment¹⁸. Entre aquests els artesans, més reconeguts tot i el seu divers avenç personal en dreçar formes naturals d'assistència conjunta, basades en la congregació parroquial sota la tutela moral del bisbe. Lligams horitzontals de sociabilitat es despleguen així per tota

¹⁵ Luc BENOIST (1966): *Le Compagnonnage et les métiers*. Vendôme: Presses Universitaires de France. Que sais-je ?, pp. 19-20.

¹⁶ Robert FOSSIER (1970): *Histoire sociale de l'Occident médiéval*. Paris: Armand Colin, pp. 178-182. Sobre els orígens i les causes que propiciaren el corporativisme. Consultar així mateix Guy FOURQUIN (1979): *Histoire économique de l'Occident médiéval*. Paris: Armand Colin, pp.180-188.

¹⁷ Roberto GRECI (1994): "Corporazioni e mestieri". *Enciclopedia dell'Arte medievale*. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana. Vol. V, pp. 347-352.

¹⁸ Francesc EIXIMENIS (1340-1409, ca.): *Dotzè llibre del Crestià*. Girona: Col·legi Universitari de Girona, 1988, ff. 53-54. Cal donar una ullada als intents de definició elaborats pel franciscà Francesc Eiximenis al capítol 114 del *Dotzè del crestià* per percebre l'esforç que representava ja al segle XV tractar d'enllestir una classificació controlada de la societat urbana. Malgrat les dificultats de delinear un patró unívoc no cedeix en l'empeny, particip encara de la voluntat medieval d'ordenació. El frare gironí concebia el naixement de classes com la conseqüència natural de la consecució de l'harmonia social. Per a mantenir-la i fiançar-la calia ajustar-la però a un esquema d'orientació capaç de regular la conjunció dels interessos particulars de cada estrat amb la funció econòmica exercida i necessària al bé comú, atesa la tendència natural de l'home a la imperfecció *que segons los temps se muden e [...] cové a mudar e a temprar les leys*. Sobre les seues teories recomanem les reflexions de Soledad VILA (1984): *La ciudad de Eiximenis. Un proyecto teórico de Urbanismo en el siglo XIV*. Valencia: Diputación Provincial de Valencia.

Europa, també en àrees septentrionals menys romanitzades en resposta a unes precises coordenades econòmiques i a unes exigències laborals compartides.

Igual prevenció cal prendre en desplaçar la mirada cap als caus de previsió paral·lels desplegats a l'òrbita de la construcció en analitzar les formes d'organització de la fàbrica baix medieval entesa com a lloc de producció al seu article *Del costruire: tecniche, artisti, artigiani, committenti*¹⁹. Certament, en l'encontre entre el romanisme i el germanisme ocorregut en l'Europa del segle V al X, res no es pot jutjar d'absolutament original o alternatiu i l'historiador aposta per una via conciliadora, una mena de síntesi entre cultures al si de la qual s'integren a més tradicions i experiències constructives. En escometre l'arquitectura, cal atendre al condicionament de factors que, més enllà de variants regionals, imposen una sèrie de condicionants comuns que constreixen l'artesà cap a formes espontànies d'associació.²⁰ La forta mobilitat, l'estacionalitat dels treballs, la multitud de branques i especialitats involucrades com la pesant vigilància del comitent, atesa la forta inversió de capital que comportava, són components a què es veia subjecte el treballador, essent el sistema corporatiu a les centúries finals de l'Edat Mitjana conseqüència lògica, que explicaria tot d'una el pols innovador en un període on la formació tècnica de tipus pràctic deixava certament poc espai per a l'elucubració teòrica. L'espontaneïtat llevada de la urgència del desempara seria la responsable del ventall d'aliances urgides al món de la construcció²¹.

Més audaç en les seues consideracions es presenta Donata Degrassi en denunciar la tendència dels estudiosos a enfocar els interessos sobre el debat en torn a la continuïtat entre l'època tardo-imperial i les arts medievals que polaritzà l'atenció dels historiadors fins al punt d'erigir-se en premissa indispensable de qualsevol recerca que tingués per objecte el món artesanal²². Llevat del clima cultural, ideològic i polític preeminent, l'encontre amb les *Honorantiae civitatis Papie* compilat al segle XI va ser celebrat com la frontissa que provava la perpetuïtat amb la Itàlia bizantina i longobarda. Cal incidir en el seguiment d'aquestes associacions controlades per les autoritats públiques perquè admetre una via plana de continuïtat significaria plantejar serioses sospites sobre la capacitat dels artesans medievals per organitzar-se i dotar-se de models

¹⁹ Roberto GRECI (2003): *Del costruire: tecniche, artisti, artigiani, committenti*. Enrico CASTELNUOVO i Giuseppe SERGI eds.: *Arti e storia nel Medioevo*. Torino: Giulio Einaudi. Vol. II, pp. 73-76.

²⁰ Esteven A. EPSTEIN (2009): *An economic and social history of later medieval Europe, 1000-1500*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 111.

²¹ Roberto GRECI (2003): *Del costruire...*, op. cit., pp.69- 106.

²² Donata DEGRASSI (1998): *L'economia artigiana nell'Italia medioevale*. Roma: Carocci Editore, pp. 119-125.

institucionals propis i adequats a la seua idiosincràsia, desplegats com a codis jurídics de comportament i organització social, elaborats amb autonomia.

El recurs a mecanismes coneguts heretats del món tardo-antic per l'Alta Edat Mitjana significava toldre a l'artesa medieval tota capacitat intel·lectual per regir-se, incompetència que en opinió dels estudiosos del primer terç del segle XX hauria estat remenada tràmit l'Antiguitat romana assumpta com observatori d'institucions polítiques i del dret comú²³. En aquesta mateixa direcció, a l'observatori dels territoris hispànics Maria Isabel Falcón Pérez ha destacat el cas espanyol, atesa la proliferació cap als anys quaranta d'una sèrie d'estudis esforçats en subratllar el perfil benèfic assistencial de la confraria, per tal de xifrar en ella el precedent de la Seguretat Social instituïda en 1940 arran de la fi de la Guerra Civil. Avançant la qüestió fins a l'Antiguitat, se situava en la Prehistòria l'origen del associacionisme com un factor connatural a l'home²⁴.

La nòmina d'estudis i consideracions al respecte es podria estendre a risc d'embrollar-se en la controvèrsia, no és moment ara sinó d'esbossar una mera guia orientativa sobre l'estat en què es troben les reflexions i la forma amb què han estat empreses. Així, superant l'argument entorn als seus orígens, resten evidents una sèrie de característiques que ens permeten identificar com un fenomen comú l'afluència d'associacions d'artesans que articularen els mètodes productius en Europa a partir del Dos-cents, assentant les bases d'una economia qualificada avui de preindustrial però, a tenor dels resultats obtinguts en les centúries subsegüents. Conegudes sota distintes veus, el sistema implantat a València havia estat ja posat en funcionament en ciutats pròsperes d'Itàlia, França, Anglaterra i Europa septentrional, on havia anat forjant-se i consolidant-se des de mitjans del segle XII. La ciutat, que s'inaugurava com a capital d'un Regne, es trobava presta a formidables possibilitats d'explotació, gràcies al suport potencial de l'agricultura i als avantatges consentits de l'oportunitat de programar amb antelació l'ocupació territorial, estudiar la distribució dels habitants com dels models jurisdiccionals per anticipat, obeint a usos legislatius i financers ja provats, vigents i

²³ Esteven A. EPSTEIN (2009): *An economic and social history... op. cit.*, pp. 112-113. L'historiador destaca com a les ciutats de l'antiga Roma s'havien desenvolupat en efecte grups anomenats *collegia* o *corpora*, organitzats segons els seu perfil professional que sota l'Imperi havien actuat també com associacions caritatives per als seus membres. Segons l'autor, la confusió amb la posterior corporació medieval es va produir quan hom s'adreçà al vocabulari jurídic llatí per trobar uns termes legals convenients per a descriure i definir les noves assemblees d'oficis i va recuperar les veus *collegium*, *corpus*, *universitas* o *scola*.

²⁴ Maria Isabel FALCÓN PÉREZ (1991): "Las cofradías artesanales de la Edad Media". Maria BARCELÓ CRESPI, ed.: *La manufactura urbana i els menestrals (segles XIII-XVI)*. IX Jornades d'Estudis Històrics Locals. Palma, 21-23 de novembre de 1990. Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Balearics, p. 193-222.

acordes amb l'àrea política i econòmica a la qual s'integrava la nova regió. És així com a València, excedint l'espontaneïtat assenyalada per a tantes ciutats, va poder regularitzar-se el repartiment de la població articulada per parròquies al si de les quals es percep la prevalença de determinades arts i manufactures. Ubicades en indrets temperats amb els condicionaments adients a la natura de cada activitat, amb la cursa de les aigües corrents, es prenen comptes d'antuvi dels requeriments particulars de determinades indústries i al temps de l'oportunitat de disseminar flequers, molins i forners, negocis palmaris de tipus alimentari.

En el fenomen urbanístic, un dels trets que caracteritzen la ciutat esdevé del lògic desenvolupament d'iniciatives derivades de la concentració de les funcions econòmiques i d'intercanvi, la indústria, l'aprovisionament i aprofitament dels nuclis habitats han induït històricament a les autoritats a regular i vigilar les activitats de comerç i manufactura. Una constant en els processos de colonització i assentament és la fundació de mercats derivats de la relació de dependència entre tallers artesans, treballadors i transacció de mercaderia que, a l'expansió territorial dels segles XII i XIII havien de conjugar-se amb els elements integrants de la realitat financera, política i religiosa coetània, les taules de canvi d'una banda i les fundacions eclesiàstiques de l'altra, delinear una organització topogràfica complexa, particular dels centres urbans medievals²⁵. Al Regne de València el monarca designà en cada ciutat una comissió de repartidors que tenien la responsabilitat d'una operació complexa en què es conjurava un cúmul d'ambicions polítiques força discordants, esdevenint processos llargs i difícils. Nogensmenys, a València s'inicià en 1238 i no s'enllestiria fins 1245 en la ciutat, en 1252 en allò concernent a les terres lindanes. De tota manera, el lliurament de les particions comportà amb el mudar dels temps una sèrie d'avinences i vaivens que comportaren ràpidament assentaments en origen no previstos. Des d'aquesta perspectiva s'entén com els habitants en general aconseguiren acomodar-se conforme al propi perfil personal i professional.

Sembra quasi una constant, que per reiterada s'ha vingut a tipificar en els estudis sobre les arts i els oficis medievals, mencionar o fins i tot dedicar algun que altre capítol a assenyalar la peculiaritat toponímica d'aquelles ciutats en què al llarg de les tres centúries que abraça la Baixa Edat Mitjana els oficis gaudiren d'una forta presència financera, política i social. Desprenent-se de la tendència espontània amb què sol

²⁵ Jacques HEERS (1995): *La città nel Medioevo in Occidente. Paessaggi, poteri e conflitti*, a cura di Marco Tangheroni, Jaca Book. Milano, pp.175-177.

explicar-se la concentració de les distintes branques de la indústria a la ciutat medieval, l'agrupació ve justificada per la idoneïtat en l'organització de la compra, el transport i repartició de la matèria primera, la comercialització localitzada d'un determinat producte i la seua fiscalització, tant com el controls dels mètodes d'elaboració i venda²⁶.

En 1238 el dispositiu es trobava ja suficientment assajat a nivell continental, es verifica en la Península Ibèrica a mesura que avança la línia de conquesta, en la Corona d'Aragó és patent a Saragossa i Barcelona. Des d'aquesta perspectiva, en reconèixer les circumstàncies en què brollà la fórmula corporativa, abundar en la discussió sobre hipotètics deutes respecte a models d'associacions islàmiques precedents es revela inoportú i superflu. Defugint la fregadissa, sembla més fructífer en canvi redescobrir les herències i els punts de contacte, tractar de fixar els punts d'inflexió.

La corporació d'oficis que serviria de gènesi al gremi modern naix al voltant de la parròquia com estructura mínima d'habitació, un mòdul de poblament de caràcter fiscal que en la seua reunió en torn a una església vindria a assumir el temperament pietós i assistencial que tempra l'almoïna²⁷. Seria la lògica evolució d'aquesta congregació benefactora, la *confratia*, que constituïria l'arrel de la confraria professional resultant de la concentració de menestrals d'un mateix ofici en quarts i sectors veïns²⁸. Era inevitable que en reunions on s'encontraven la major part dels

²⁶ Luís TRAMOYERES BLASCO (1889): *Instituciones gremiales...*, *op. cit.*, pp. 46-50. L'historiador situa l'origen de la indústria valenciana en l'assignació dels obradors fixada al Repartiment, on s'assenyalen determinats carrers i àrees urbanes consignats per a manufactures concretes. En corroborar la informació en el *Llibre del Repartiment* es confirma efectivament l'adjudicació d'obradors on se subratlla i es fa obligatori el seu ús industrial. Eloquent és l'establiment número 1.217, f. 66 v que recull la nomenada assignació dels tallers assignats a sastres i canvistes de la plaça Vall de Paradís per a què els beneficiaris hi pogueren construir trenta obradors, on fins i tot descriu la dotació mínima que caracteritza aquestes instal·lacions, amb les seues corresponents taules i porxos. Antoni FERRANDO i FRANCÈS, ed. (1979): *Llibre del Repartiment...*, *op. cit.*, pp. 104-105.

²⁷ Félix MARTÍNEZ LLORENTE (2003): "El régimen jurídico de la vecindad medieval y las novedades del *ius commune*". *Las sociedades urbanas en la España Medieval*. Actas XXIX Semana de estudios Medievales de Estella. Estella, 15-19 de julio de 2002. Navarra: Dirección General de Cultura-Institución Príncipe de Viana, p. 51-80. L'èxit de la implantació del model de la parròquia radica en la seua eficàcia, en ésser capaç d'ordenar i integrar una societat dispar fundada, com afirma l'autor, per un conjunt de població heterogènia, formada sobre la base de l'arribada de nuclis familiars autònoms atrets per la promesa de terres franques, davant la urgència de consolidar els territoris conquerits i expandir la fe cristiana. L'objectiu era garantir el finançament material dels colons, distribuïts en *collationes* d'origen eclesiàstic com a primera referència de cohesió i acollida, l'evolució de la qual vindria marcada per l'atribució addicional a la parròquia d'accions jurídiques, administratives, fiscals o de defensa.

²⁸ Antonio RUMEU DE ARMAS (1981): *Historia de la previsión...*, *op. cit.*, pp. 39-42. Accentua l'extraordinària revitalització de la vida econòmica i industrial en la ciutat, l'estructura de la qual, amb la subdivisió interna en *collationes* o parròquies i amb la concurrència en elles dels artesans d'un mateix ofici per a explicar la transformació de la confraria merament litúrgica i pietosa en la corporació d'oficis. Paral·lelament a l'expansió del sistema de divisió parroquial de les ciutats, l'acció assistencial de caràcter devocionari i caritatiu comportava l'aplicació del terme *collatio* a l'associació benèfica formada per a soterraments dels membres. La veu *confratia* apareixeria per primera vegada als Furs de Terol, concebuda

artesans d'un ofici no sorgiren comentaris relatius a la feina, es requerís el consell dels col·legues o es tractaren problemes col·lectius. A partir de la façana jurisdiccional d'aquesta cèl·lula les futures corporacions conqueriren un espai de representació a la ciutat a mercè del perfil polític i fiscal atribuït a la parròquia. Instal·lades en aquesta plataforma, la seua presència en el devenir social i econòmic als primers decennis beslluma mitjançant disposicions legislatives de signe divers, la publicació d'estatuts reguladors de les seues activitats constituirà mostra evident del seu finançament com a cos operatiu, com a tal deixarà sentir la seua veu i manifestarà el seu alè, a partir d'una representació si bé modesta a les instàncies públiques i de l'emissió d'una documentació de conjunt reunida i ben localitzada²⁹. Fruit d'una concepció cristiana que tractava de consolidar-se a la València tardo medieval, la parròquia serviria de caldo de cultiu de què brollarien les condicions que modelaren a la fi la idiosincràsia de la corporació dels oficis de la fusta tal com la coneguem avui.

Incidència sobre el tema

Esbossada aquesta ràpida ullada, en examinar el volum de les indagacions i les aportacions bibliogràfiques allò que causa sorpresa és la seua exigüitat, no el punt de mira des del qual han estat enfocades. Els criteris de revisió han estat encarats invariablement cap a la col·lectivitat i no sols això, certament deslligats del context històric en què es va forjar i empresos amb una intenció globalitzant mirant d'abraçar la trajectòria completa de la corporació. Sota aquesta visió encara Maria Ghazali el seu agosarat treball d'investigació elaborat per a la Universitat de Paris X-Nanterre³⁰, lloable pel seu esforç de resum, en la seua aproximació proposa una labor de síntesi en tractar de recompondre la trajectòria de la confraria, recopilant aspectes de períodes distints, fins i tot llunyans en el temps amb la finalitat d'abastar cadascuna de les facetes

com una societat més àmplia, sorgida pel lògic desplegament de les competències de la *collatio*, una vertadera corporació de protecció solidària.

²⁹ Rafael NARBONA VIZCAÍNO (1995): *Valencia, municipio medieval. Poder político y luchas ciudadanas (1239-1418)*. Valencia: Universidad de Valencia, pp. 26-28. Mitjançant el Privilegi II emès a Lleida el 8 de setembre de 1278, el rei Pere III el Gran possibilita l'entrada dels oficis en l'estructura interna del govern municipal amb l'increment a sis del nombre de jurats. L'augment suposava el repartiment equitatiu de les responsabilitats entre les tres mans en què es graduava la societat valenciana, noblesa, ciutadans i corporacions d'oficis cooperarien així —al menys de forma teòrica—directament i amb igualtat de condicions en el regiment de l'executiu urbà. Aquesta acció sanciona la importància de la parròquia a l'entramat polític de la ciutat.

³⁰ Maria GHAZALI (2004): *Entre confréries et corporation: le métier des charpentiers de Valence (XVe-début XIXe siècles)*. Dossier de candidature au diplôme national d'habilitation à diriger des recherches. Université de Paris X-Nanterre.

institucionals de la corporació, mirant d'ofèrir una imatge concreta de la seua estructura i organització. Obrint el discurs amb el relleu social de les Falles, veu en la presència econòmica i cultural assolida el ressò del pes de la institució en el segle XVIII, expressió que vindria a arrodonir un procés de progressiu creixement seguit per la confraria, essent la festa fallera el símbol de la potencialitat aprehsa al llarg de la seua història. En el seu intent de reconstruir quina o com fou aquesta història inicia l'estudi revisant l'episodi de la conquesta i la fundació del Regne de València, guardant de prop l'origen del fenomen associacionista a València i les vicissituds de l'artesanat partint de les primeres disposicions forals. No obstant, en tancar capítol i reprendre l'almoïna de fusters com matèria d'anàlisi salta al segle XV sense solució de continuïtat, tal volta per considerar-la ja abastant coberta amb el tanteig proposat obvia, les primeres passeres de conformació, fase en què trasllueix diluïda en la malla d'activitats econòmiques de la ciutat que sobten de tant en tant en les disposicions administratives. Punt de partida lògic davant la precarietat de les notícies documentals directes, la trajectòria de la qual a dures penes podrà ésser reconstruïda emprant al·lusions desplegades en forma de Fur o Privilegi, descollant d'instàncies jurídiques reials o disposicions municipals.

Basa així el recorregut emprès sobre la documentació generada per la corporació, compilada i custodiada per la pròpia organització fins ésser dipositada a l'Arxiu del Regne de València. La historiadora mira d'enllestir una descripció apurada del seu règim intern arrancant de 1401 si bé prima l'atenció sobre dades recollides a partir de mitjans del segle XVI per reconstruir el quadre jurídic del repartiment de les responsabilitats, descriu càrrecs i mètodes d'elecció tot forjant una imatge ideal sorgida de la unió de peces distintes que anaren incorporant-se al llarg de segles. La seua és una aproximació des d'una visió contemporània beneficiada de la perspectiva proporcionada pel cúmul del temps, que permet mirar enrere i examinar cada matís amb l'avantatge de situar-se al final del procés i disposar del referent acabat que constitueix el gremi de fusters. Ofereix un quadre sincrònic que no franqueja mai la descripció juxtaposant registres distancïats per segles, procediments i mesures preses en determinat moment i en resposta a certa previsió conjuntural incorporant-lo eventualment als usos subsegüents o que pren com axioma per esmenar buïts en la documentació més antiga. Dos costums provades autoritzen les deduccions: el recurs a l'oralitat amb què eren instruïdes gran part de les fórmules de regiment que sols després d'un llarg ús es vessarien a l'escriptura, l'hàbit de mantenir vigent una disposició presa que no planteja ocasió per revocar-la fins i tot una vegada finida la causa de la seua promulgació.

En avaluar la faceta fiscal i financera de la professió, les dissidències sorgides a l'intern de les diverses branques, les relacions de l'ofici amb les autoritats municipals i les seues obligacions en les contribucions urbanes, l'exposició s'erigeix sobre dades que es remunten als segles XVII i XVIII, atenent a un criteri que sembla aleatori en reduir la recerca a les notícies recollides per l'entitat en tant que organisme, en llibres de rendició de comptes minuciosament conservats i excepcionalment en protocols notariais o sentències incorporades al seu corpus documental. La mirada efectuada és audaç, ambiciosa en el plantejament en enfrontar-se a una realitat mancada de referències bibliogràfiques, forçada a encarar-se amb el manuscrit, redactats en la seua majoria en català, en transcriure documentació l'encontre amb la llengua evidencia les seues carències. A aquestes dificultats se suma encara el precari estat de conservació d'un material enrovinat no tant per l'atac de xilòfags com per l'òxid de ferro de la tinta emprada en l'escriptura, que ha provocat la pèrdua de paràgrafs sencers, dificultant la lectura en perforar renglons o deixar paraules incompletes. Llevada d'aquestes premisses, resulta més recomanable emprendre una escomesa pacient i delimitada per una cronologia més precisa o pel caire d'un argument que funcione com a discriminant.

Just aquest sentit sembla orientar la bella edició facsímil del *Llibre de Ordinacions de la Almoyna e Confraria del Offiçi dels Fusters* preparada per Javier Boronat en 1980³¹. Publicada en dos volums, el segon dels quals íntegrament dedicat als capítols d'estatuts aprovats per la corporació des de 1460 fins 1572. Una icona miniada de San Lluç Evangelista a tota pàgina enceta el còdex seguida pel Cerimonial i els índex. El còdex reeditat per Javier Boronat naix de la voluntat de la confraria per recopilar la documentació generada per al regiment de la societat de fusters al llarg de la seua trajectòria una vegada fiançada ja l'entitat jurídica i institucional a nivell corporatiu. És el goig d'una manifestació, la celebració del seu èxit mitjançant la reunió d'estatuts i costums dispersos fins aleshores en minúsculs quadernets i fulles soltes. Agrupada en un sol llibre, naix de la vocació de recollir tota aquella que contenia el costumari de la institució, el cos legal que sancionava la seua noblesa, expressada amb

³¹ Javier BORONAT, ed. (1990): *Llibre de Ordinacions...*, *op. cit.* Edició facsímil publicada en dos volums. El primer volum reproduceix els estatuts de la corporació des de 1460; el segon comprèn l'estudi històric, amb la transcripció i traducció dels capítols per Jesús Villalmanzo Cameno amb les col·laboracions de Julián Perales i Castelló, Desamparados Pérez Pérez i Vicente Giner Boira. Sobre la documentació relativa als estatuts de l'ofici mancava un estudi que reunira les notícies publicades de manera dispersa. No obstant, com que ja han estat adequadament publicades, per no engrandir excessivament el present treball, hem preferit centrar la invstigació en l'anàlisi del seu contingut i en la confrontació de les dades aportades per tal de definir l'evolució de l'ofici i esbossar la seua idiosincràsia, tot recollint en un apèndix final les referències adduïdes.

la dignitat que atorga la lletra escrita. És sota aquesta mirada que s'adjunten també els decrets del Governador confirmant la validesa dels estatuts englobant a més provisions, sentències i crides relatives al devenir quotidià de les diverses especialitats de la professió sempre mirant de protegir els socis menestrals amb prevencions sobre la venda de determinats productes com ara olletes, pintes, fusta sense marcar, o disposicions prohibint la importació de caixes amb estreta vigilància sobre quincallers i artesans estranys a l'ofici. S'abasten així seixanta fulls que s'estenen en un arc cronològic que abraça fins la Concòrdia entre fusters i torners promulgada en 1584 i aquella del Governador de 1588 gravant el compliment dels capítols.

Tanmateix, el caràcter desimbolt amb què han estat agrupats els fascicles, compilats amb eloqüent indolència, notable en l'ordre cronològic del seguici dels primers opuscles tot alternant-los amb els decrets sancionadors del Governador aprovant capítols precedents en el temps, convida a estendre encara el lapse d'antiguitat en relació a la vigència i la legitimitat de les disposicions que se'ns presenten. Encetat per les disposicions de 1477, capítols de l'any de la recopilació s'avancen als de 1460 i 1472 als quals recolza el primer dels decrets confirmant la seua validesa, aquest mateix sentit guia l'ordre per inserir els estatuts de 1474 que venen a continuació tots seguits del corresponent document d'homologació. La provisió autoritzant el nou capítol de 1477 obri la seqüència natural en l'alineació temporal dels estatuts, deixant entreveure una orientació ben intencionada en el sentit en què han estat recollits els preceptes. S'intueix com les prevencions de 1477 inclouen les anteriors, assumint una caire integrador que no exclou l'actualitat de normes i costums preses anteriorment que mantenen la seua actualitat. Han estat ara recollits amb cura en un únic volum configurant així el corpus documental emanat de la corporació, textos generats i redactats autònomament per menestrals confiats d'haver assolit el finançament institucional necessari oportú i se senten capaços d'administrar i regir lliurement l'ofici, sense més lligams de dependència que els imposats per les autoritats que haurien de signar a posteriori les decisions preses pels fusters en capítol. En efecte, sols dues notícies documentals es coneixen per certificar l'existència de l'almoïna de fusters a València, ambdues referents a la dotació estatutària venen testimoniades per una extensió a l'ofici de fusters del reconeixement com entitat concedit als sabaters entre 1390 o 1392 i pels posteriors capítols de 1424 on s'imposen els aspectes religiosos i sols tímidament besllumen certes notes professionals. Excedint la mitjanja del segle XV, responen a un conjuntura històrica diversa en què la confraria no havia adquirit

encara la solvència jurídica que l'espatllaria econòmicament i social a mesura que es confirmés l'opció de la ciutat com a plaça comercial i financera conforme avancés el Quatre-cents.

El primer volum de la edició compren la transcripció bilingüe en dues columnes dels capítols elaborada per Jesús Villalmanzo Cameno, ve precedida per tres estudis introductoris que consignen el caràcter científic i la vocació pedagògica de la investigació empresa arran de l'edició. Estretament lligats per la matèria que centra la publicació, conformen una mena de cicle principiat per “Estudio Histórico sobre el Gremio de Carpinteros de Valencia” a càrrec del mateix Jesús Villalmanzo en què repassa les línies principals prosseguides per la confraria fins la seua plena emergència al llarg del segle XV³². Amb la proliferació de capítols que caracteritzaren el Quatre-cents es verifica la consolidació de l'entitat, la presa de consciència del seu relleu a la urbs motiva en 1474, en paraules de l'historiador, la compilació en un únic còdex de disposicions fins ara disperses en opuscles aïllats. Valora la vivacitat en l'elaboració de nous estatuts com un signe manifest de la seua puixança, llevada de la necessitat de actualitzar-se derivat de la seua renovació continua, és així com recull notícies referides a la redacció d'ordinacions que no es contenen pròpiament al còdex, probablement en jutjar-se costums asseverades per l'hàbit que no calia reproduir per escrit o disposicions incorporades als capítols redactats posteriorment en ésser considerades cabdals. Fa un breu repàs a la seua trajectòria institucional a les ordinacions de 1329 que sanciona la legalitat de les confraries, de 1390 de caràcter genèric i assistencial i de 1424 contingudes entre els registres de Batllia emeses amb una resolució de caràcter pràctic per respondre a les exigències conjunturals de creixement econòmic de la ciutat. La següent referència ens trasllada ja a 1460, a partir de la qual traça un resum de la informació de cada capítol, valorant el caràcter predominant i les novetats incorporades.

El seu escrutini rebassa els marges cronològics establerts al *Llibre d'Ordinacions* per abraçar la trajectòria completa de la corporació d'oficis de la fusta a través dels seus estatuts fins la seua extinció al segle XIX. Finalitzat el recorregut del seu organigrama de jurisprudència aprofita per recapitular tot afegint algunes notes sobre algunes de les magistratures descrites, sentències, provisions i crides incloses pel seu relleu en la vida professional del ofici. En aquesta línia, dedica un capítol a analitzar les relacions històriques entre el gremi i la 'urbs, la seua participació en el govern

³² Jesús VILLALMANZO CAMENO (1980): “Estudio histórico..., *op. cit.*, pp. 11-47.

municipal, com la implicació als conflictes de la Unió entre 1347 i 1348 i els vincles desplegats amb els agermanats al primer quart del segle XVI. L'esment als sants patrons i l'arrel de la festa fallera subvencionada per l'ofici en els seus inicis tanquen un article interessant no sols pel feix de la informació proporcionada, com per la projecció científica amb què ha encarat l'empresa constituint el primer historiador que s'aboca al món de la confraria dels fusters de forma íntegra, compromès a deixar parlar els documents i oferir una imatge verídica, transparent.

Llevat de l'interés suscitat pel còdex, s'insereix el "Estudio codicológico" encomanat a Desamparados Pérez Pérez que estudia al detall els criteris que orienten la recopilació, confirmant efectivament que es tracta d'un llibre que naix en una data determinada, de la reunió de textos dispersos fins aleshores, corroborat pel nombre variable dels folis que els componen i de les dimensions de les pàgines, per l'alteració en l'ordre cronològic amb què han estat agrupats, arrodonint l'anàlisi amb l'estudi paleogràfic dels caràcters dels documents³³. Brinda una aproximació tècnica que complementa les indagacions al voltant de la promoció estatutària de la confraria, ressenyes que serveixen de base per esgrimir i legitimar hipòtesis relatives a la intencionalitat original dels artesans que inauguraren el cicle, com a la idiosincràsia de la corporació bategant a la complaença per expressar-se públicament mitjançant un llibre col·lectiu i aglutinador, amb la sol·licitud per emmarcar-lo dins d'uns cànons ennoblidors de bellesa manifestats en la pulcritud de l'escriptura i en la icona miniada a pàgina sencera, remarcant tot d'una la vocació religiosa i l'accent caritatiu de l'entitat.

Particip del to d'investigació i difusió que caracteritza l'edició, Vicente Giner Boira s'encarrega a "Organización gremial del Reino de Valencia"³⁴ de l'enquadrament dels capítols dels fusters en el llindar polític i social en què es desenvolupà la indústria i les formes de vida artesana al Regne de València. Xifrant el començament de l'anàlisi en la seua configuració arran la gesta de Jaume I, arran el discurs del moment en què es firmà la rendició a Russafa al 1238 avalua les incidències del repoblament tractant d'esbrinar en quina mesura afectà a les activitats de manufactura i transformació de béns aquesta aportació de nou caudal humà sobre la redistribució de l'artesanat i fins a quin punt li afectaren els reajustaments efectuats a nivell jurídic. És així com s'acosta a

³³ Desamparados PÉREZ (1980): "Estudio codicológico". Javier BORONAT, ed.: *Llibre de Ordinacions...*, op. cit., pp.49-59.

³⁴ Vicente GINER BOIRA (1980): "Organización gremial del Reino de Valencia". Javier BORONAT, ed.: *Llibre de Ordinacions...*, op. cit., pp. 61-69.

la gent dels oficis i la seua conciliació en famílies artesanes constituïdes pels membres del clan familiar dels mestres com per deixebles i operaris a jornal que troben en la reunió parroquial el calor d'una acollida solidaria, forjant el naixement de la confraria o almoïna. En base a aquesta concòrdia, l'artesà es troba arrupit no sols a nivell espiritual i caritatiu, rep assistència material per a la pràctica de la professió mitjançant el consell i el plantejament en comú dels problemes que afecten directament l'ofici.

Sota aquesta articulació s'originen unes corporacions en què el pes d'aspectes pragmàtics de vigilància sobre la producció i la comercialització anirien assumint el protagonisme de forma gradual, però sense arribar a desplaçar en cap moment el relleu de les previsions de tipus caritatiu i assistencial, cabdals en un període deficient en medis de socors públics. Obvia l'investida amb el debat obert en torn als orígens d'aquestes associacions artesans, on trasllueix la seua inclinació a descartar-los de qualsevol mena d'enllaç directe amb possibles alineacions d'artesans islàmics. S'intueix en canvi la seua aposta per descobrir els punts de contacte i d'enriquiment mutu, enllestits en una etapa emergent abocada a la confluència de civilitzacions i a la fregadissa d'aportacions culturals. Des d'aquesta visió, esbossa algunes línies al voltant dels sistemes traçats a les corporacions per al seu regiment intern i els mecanismes per a la distribució de les responsabilitats i l'elecció dels càrrecs. En analitzar la seua presència al govern municipal matisa el fenomen d'hibridació en les herències musulmanes, patents en figures com el Mostassaf o la veu Jurat derivada del mot islàmic *shura* que designa el conseller.

Els primers tanteigs sobre el món corporatiu: els pioners

Privilegiant ambdues contribucions per ésser les més recents, també les úniques regides per un esperit científic en la contrastació de dades i una escomesa imparcial, en veritat, les primeres notícies sobre la corporació d'oficis de la fusta es remunten a les acaballes del Vuit-cents, i vingueren de la mà d'una autèntica generació de pioners en estudis sobre temes valencians, localitzades en indagacions de caràcter enciclopèdic sobre el món artesanal de la València medieval empreses per intel·lectuals, economistes, historiadors de caràcter divers com Próspero i Manuel de Bofarull, Luís Tramoyeres Blasco, Vicente Salvador y Montserrat, Marqués de Cruïlles. Fills d'una nova manera d'entendre i enfocar la investigació, Antonio Igual Úbeda al·ludia a un cert paral·lelisme entre el relleu de l'erudició romàntica i il·lustrada en Europa per estudis d'empremta decididament científica i analítica. Són decennis que assisteixen al renovellament de

l'Arqueologia, de la investigació artística, de la seua història atesos per autoritats com Champollion, Burkhart o Berenson amb els seus originals mètodes d'anàlisi. Les traces de l'èxit de les seues conclusions es deixaren sentir a Espanya i foren arreplegades per erudits que aplicaren la lliçó a la tasca d'investigació d'arxiu que es descobria i iniciava aleshores amb l'auxili dels projectes experimentats en el continent, plasmats a una bibliografia a cada cop més abundant, que recorria a l'auxili de tècniques fotogràfiques per a recolzar l'anàlisi. Igual Úbeda subratllava l'estadi ignot del riquíssim cabdal artístic i documental valencià que atorgava a les investigacions un indubtable talent inèdit³⁵. Caldria encara avançar la qüestió fins els primers decennis del segle XX en què s'enregistren curioses contribucions de diversa entitat i formats variables com articles de revistes, gasetes, guies urbanes de carrers, monuments o costums que faciliten reportatges, estimacions, préstecs aïllats d'un talent heterogeni sobre la vida i la cultura valenciana. Seduïts pel període inicial de fundació i consolidació del Regne, xifraren en 1238 el punt d'inflexió en què s'instauren les bases jurídiques i socials capaços d'explicar la idiosincràsia històrica i cultural de la València que vivien. Llevats d'aquesta visió, s'interessaren a esbrinar al detall l'organigrama polític, social i econòmic d'aquesta realitat inaugurada al segle XIII, submergir-se en una ciutat integrada de cop i volta a l'Europa tardo medieval.

Les seues aportacions semblen preses d'un cert encant nat d'una peculiar barreja entre curiositat i la fascinació que trasllueix en obres de to admiratiu i redacció ampul·losa, que gaudeixen del privilegi d'inaugurar el període de recerques que cristal·litzaria al llarg del segle XX. En ésser les primeres mirades sobre el règim laboral i financer de la Baixa Edat Mitjana a la ciutat, troben un ampli espai on adreçar les seues iniciatives i les seues contribucions es presenten riques en informació, tot tractant d'integrar les formes d'organització laboral i els caus d'assistència benèfica i social. Lleguen a l'historiador actual treballs que contenen amb l'avantatge de proporcionar dades inèdites i el detriment de mancar absolutament de precedents en la investigació sobre els quals orientar els ressorts informatius, i canalitzar la recerca mitjançant un plantejament més rigorós dels recursos. Perjuí especialment carregós quan es tracta de contrastar

³⁵ Antonio IGUAL ÚBEDA (1956): *Historiografía del Arte Valenciano*. Valencia: Institución Alfonso el Magnánimo, pp. 185 i ss. Anota l'historiador que el grup tan anomenat al voltant de la figura de Roque Chabás era l'únic que existia a la València de fi de segle, a falta d'un Centre Valencià de Cultura que naixeria sota els auspicis de la Diputació i l'Ajuntament en 1915, al qual s'agregarien el laboratori d'Arqueologia de la Universitat de València i les activitats d'organitzacions com Lo Rat Penat, el Ateneo Científico o el Centro Escolar y Mercantil que contemplaven departaments dedicats a l'estudi de l'art i l'arqueologia valencians. Entrat el segle XX cal afegir a aquests empenys la col·laboració de museus, biblioteques, arxius, col·legis i organismes oficials de cultura secundària.

notícies escadusseres de les corresponents glosses bibliogràfiques que verifiquen la referència, gran part de les dades ressenyades hauran d'ésser revisades amb un rastreig pacient a través de les excepcionals fonts revelades o assumint la referència amb cautela a l'espera de poder confrontar-la a mesura que avança el nostre escrutini i es va cobrint el cicle de lectura i recerca entre la documentació d'arxiu. Barallades entre el munt d'informació de caràcter dispar sobre confraries i pràctiques devocionàries, el bastidor legislatiu i urbanístic de la ciutat, l'organització del treball i la manufactura, llambreja de tant en tant la confraria de fusters.

Després de considerant aquesta panoràmica general, tal volta devem reconèixer l'honor d'haver inaugurat l'estudi sobre el món corporatiu a l'empresa de recopilació iniciada en 1876 per Manuel de Bofarull de Sartorio en *Gremios y Cofradías de la antigua Corona de Aragón (siglos XIV y XV). Colección de documentos inéditos de l'Archivo de la Corona de Aragón*, en constituir la primera publicació bibliogràfica sobre l'argument s'erigeix en ensenya que impulsaria la inquietud d'historiadors immediatament posteriors. A propòsit de la transcripció documental relativa a las corporacions d'ofici, redacta un pròleg introductiu que presenta com un resum del contingut dels textos, preferentment estatutaris, estimant els motius que susciten l'aprovació o renovació de noves confraries, el caire preferentment assistencial i litúrgic d'aquestes associacions d'individus del mateix ofici que contenen ja el germen de veritables corporacions professionals, emprant la redacció d'ordinacions com instrument de regulació laboral. S'acosta a la seua gènesi i idiosincràsia sense decantar-se en privilegiar cap del seus trets, connotació que hauria condicionat les preferències en traçar vies d'investigació més bé al contrari, una lectura atenta permetrà discernir la invitació a inserir-se en el document i descobrir la variada gamma d'interpretacions a què es presta en resposta dels interessos amb què és llegit.

El prefaci és fruit de reflexions valorades a posteriori on recapitula les impressions de l'escrutini efectuat. Formalitzen el resultat de la gran gestió documental principiada per Manuel i Próspero de Bofarull³⁶, que trobaria continuïtat en 1910 amb la publicació d'un nou volum documental per Francisco de Bofarull y Sanz³⁷. En ésser un pròleg, proporciona una mirada sintètica sobre la qüestió i les possibilitats per a envestir

³⁶ BOFARULL DE SARTORIO, Manuel de (1876-1910): *Gremios y cofradías de la antigua Corona de Aragón. Colección de Documentos Inéditos del Archivo de la Corona de Aragón* (endavant citat com CODOIN). Barcelona: En la imprenta del Archivo. Vol. XL.

³⁷ Francisco de BOFARULL DE SANZ (1876-1910): *Gremios y cofradías de la antigua Corona de Aragón*. CODOIN. Barcelona: Tipografía Luis Benaiges. Vol. LXI.

els estudis. Tot seguit, arranca la transcripció documental, la col·lecció pròpiament dita que ha estat tan lloada per historiadors i d'altres atrets en general pel món de l'artesanat medieval, en presentar-se amb una projecció escrupolosa en cenyir-se a extractar i facilitar al lector una selecció de documents dipositats en l'Arxiu de la Corona d'Aragó, des d'aquesta posició gaudeix del privilegi d'avançar la qüestió al conjunt de regions i estats que la conformaven, obrint les perspectives a un ampli ventall geogràfic al qual deixa entreveure les possibilitats d'anàlisi però també els condicionaments a què haurà d'estar subjecta l'empresa, mitjançant un primer acostament a la documentació disponible carregant amb les limitacions lògiques d'aquesta via. Resultaria infructuós qualsevol qüestionament sobre la imparcialitat de la compilació, cal més be valorar el cau que obri la iniciativa. Sense decantar-se per una via d'orientació, els textos es presenten íntegres, localitzats amb la referència corresponent, prests a la lectura pertanyent. La seua publicació facilita la primera mirada sobre la documentació d'arxiu, acostava a l'historiador de diferents regions de la Corona uns recursos a què és impossible accedir sinó mitjançant el desplaçament.

La seua iniciativa ha estat encomiada per la voluntat de posar a disposició del gran públic un munt documental que, lluny d'ésser destriat a l'atzar, ha estat sotmès a una curada selecció, en base a un argument acotat i ben definit temàticament, geogràfica i cronològica. Per aquestes raons s'ha convertit en una obra de referència per a qualsevol aproximació al món dels oficis al íterim jurisdiccional dels estats de la Corona aragonesa. L'estudiós troba un continu de textos pulcrament transcrits que presenta nus, abstenint-se de comentaris que haurien pogut influir en la seua lectura. En l'òrbita dels fusters valencians interessa la restabliment de la carta de concessió de capítols signada per Alfons IV en 1332, atenent en principi als sabaters de la ciutat de València es fa extensible a fusters, blanquers, sastres i pellissers³⁸. Recull per semblant el consentiment per a modificar i ampliar disposicions de caràcter benèfic i assistencial en diferents confraries de la ciutat autoritzat per Joan I entre 1390 a 1392³⁹. Atenent a l'òrbita de l'ofici de la fusta publica encara la sanció per a la confraria i capítol de Vilafranca donada en Barcelona en 16 de març de 1388⁴⁰, així com dues corresponents als mestres d'aixa de la ciutat i als *prohomens fusters* de Barcelona atorgades

³⁸ CODOIN. Vol. XL, pp. 114-118. Reg. 486, f. 12 v.

³⁹ CODOIN. Vol., XL, pp. 118, 353-496

⁴⁰ CODOIN. Vol., XL, pp. 318-323. Reg. 1893, fol. 135.

respectivament al monestir de Sant Cugat de Barcelona en 16 de setembre de 1332⁴¹ i al de Valldonzella en 10 d'abril de 1388⁴². Valuosa documentació per considerar la situació estatutària com la idiosincràsia de les confraries de fusters d'altres ciutats de la Corona, si bé adscrites al marc geogràfic i econòmic privatiu de la ciutat i dels privilegis decretats per a l'Estat en què desenvolupen la seua activitat, constitueixen referents per a parangonar la condició dels fusters en diferents indrets de la Corona d'Aragó, al temps que s'erigeixen en mesures estatutàries vàlides per la seua proximitat territorial i política per a pal·liar dubtes en aspectes particulars mitjançant la comparació i el balanç.

En l'àmbit valencià, una breu menció mereixen publicacions com *Valencia antigua y moderna*, preparada per Marcos Antonio de Orellana vers 1800⁴³, editada en dos volums en els quals presta una descripció històrica de l'entramat urbà de València, consignat peculiaritats i curiositats de la història de places i carrers, abastint informació les fonts de la qual anota de manera incompleta a peu de pàgina, on si bé proveeix noms d'autors i enrevessades referències a la ubicació de la dada no esclareix els títols de les obres jutjades suficientment conegudes. Tal volta així ho seria al seu temps, el lector actual ha d'aprofitar les glosses i contrastar-les amb paciència perquè la relació és sumament interessant en prestar una imatge de la València en què vivia l'autor, rescatant la memòria latent de la ciutat. En la relació alfabètica interessen carrers i places que deuen el nom al desplegament d'una activitat industrial o de mercat, a l'establiment de a casa social d'un ofici. Localitza l'emplaçament sobre el plànol, s'acosta a l'origen etimològic del nom i a les circumstàncies que el justifiquen, enllestit un resum històric més o menys elaborat de les vicissituds de l'indret. En aquest sentit, en consignar el carrer de l'Engonari s'apropa a la trajectòria de la confraria de fusters, a la publicació d'ordenances, als béns de cases, capelles, retaules. En abundar sobre la tradició dels sants patrons de la confraria avalua la hipotètica constitució d'un Col·legi de pintors i la seua dependència amb el cos dels fusters, descartant la seua constitució en estimar que l'*Escriptura* presentada per Exulve en *Arte Notariae* per a provar l'existència no seria el trasllat d'una escriptura verdadera sinó una figuració imaginada com a formula d'instrucció per a qualsevol escrivà que pretengués rebre i autoritzar la fundació d'algun col·legi.

⁴¹ CODOIN. Vol., XL, pp. 353-366. Reg. 1902, fol. 56 v.

⁴² CODOIN. Vol., XL, pp. 323-330. Reg. 1893, fol. 182 v.

⁴³ Marcos Antonio de ORELLANA (1923): *Valencia antigua y moderna*. València: Acció Bibliogràfica Valenciana. València: La Gutenberg, 1926. [València: Librerías París-València, 1985.] La referència al carrer del Engonari es troba al volum I, pp. 593-603.

Els interessos sobre el món laboral a la ciutat i les fórmules d'organització corporativa gaudiren d'un començament excepcional que inaugurava Vicente Salvador y Montserrat, Marqués de Cruïlles en 1883 amb l'examen efectuat a *Los gremios de Valencia. Memoria sobre su origen, vicisitudes y organización*⁴⁴. Inicia el recorregut esbossant amb una breu aproximació a l'origen de les corporacions d'ofici en la ciutat que serveix de pròleg per englobar i contextualitzar el seguici de ressenyes descriptives de cadascuna de les confraries, oferint un resum de la seua trajectòria, el gènere descriptiu es presta idoni per desbrollar els aspectes més significatius, el seu organigrama jurídic, l'acostament a les disposicions i ordenances més rellevants, tractant de justificar el seu relleu social i polític esmenta cròniques de fites històriques i relacions de festivitats per a ratificar la contribució d'aquests cossos d'artesans a la ciutat. El seua intenció no es funda en enllestir una visió panoràmica de la conjuntura històrica del món artesanal a València, aspira més bé a retre un homenatge individual a la memòria de cadascuna de les confraries presentades. El seu treball és un continu expositiu on recapitula de forma individuada els trets singulars de les associacions de mesters ordenades alfabèticament on, amb el seu to instructiu proporciona un valuós acopi d'informació, relacionada al detall, que compta amb la cura d'ésser en part puntualitzada amb glosses i notes a peu de pàgina, si bé aquest benefici no es pot estendre a gran part de les notícies aportades.

Cada enunciat tracta de forjar una imatge acabada i completa de la idiosincràsia de cada corporació empresa amb un enraonament cronològic. Orientat per aquest visor, en centrar la mirada sobre els fusters, comença desbrollant la pròpia arrel etimològica de la veu llatina *carpenta* que dona nom a l'art. Retrocedeix a les primeres mencions de la confraria en la documentació remuntant-se als privilegis reials per constatar l'existència d'un organisme regulador i aglutinador dels oficis de la fusta. Demostrada l'associació, constata la ubicació preferent de la manufactura localitzant-la sobre el plànol, guarnint el memoràndum de valuosos detalls de les vicissituds que marcaren l'emplaçament de l'activitat professional i de l'entitat social de la confraria. Per a il·lustrar la conjuntura interna, examina la definició dels càrrecs del consell de govern, les responsabilitats assolides per cada regidor així com les mesures que donaren peu a la incorporació de nous oficials, com ara els veedors encarregats de marcar fusta i testar la qualitat de la producció. No obstant optar per un discurs sincrònic, en atènyer els

⁴⁴ Vicente Salvador y Montserrat, Marqués de CRUÏLLES (1883): *Los gremios de Valencia. Memoria sobre su origen, vicisitudes y organización*. Valencia: Imp. de la Casa de Beneficencia.

aspectes de regiment i les disposicions de caràcter professional o assistencial forja l'exposició a partir de la síntesi d'aportacions cronològicament diverses. S'intueix un decidit esforç per ajustar l'escrutini al desplegament històric de la institució amb el màxim rigor temporal possible en allò atenent a les commemoracions litúrgiques dels sants patrons, com a la concurrència de la corporació a les festivitats cíviques o religioses convocades a la urbs i les ensenyes lluïdes. És tot just aquest apartat que tanca el recorregut, el més mal·leable a una exposició ajustada als marges temporals i el més propici per verificar de forma bategant el crepuscle d'un sistema d'organització que, rebassant les estrictes competències laborals i polítiques atribuïdes oficialment, s'erigia en mecanisme d'integració social. Sota el format d'almoïna s'articulava la xarxa de relacions entre la classe laboral urbana al temps que servia a regularitzar el vincle amb les autoritats municipals i normalitzar els lligams amb els estrats econòmicament més puixants de la indústria valenciana. Resulta patent en la pèrdua d'interès per concórrer en processions i entrades reials amb el progressiu empobriment dels artefactes i enginyers tradicionalment aparellats per a les seues intervencions públiques.

Una autèntica fita historiogràfica constitueix la publicació de les *Instituciones gremiales. Su origen y organización en Valencia* preparada per Luís Tramoyeres Blasco en 1889. Una obra encara avui no superada per cap empeny similar, pel seu esforç d'aproximació rigorosa a un capítol de la història econòmica i institucional de la ciutat. La seua proposta és una ambiciosa croada on mira d'abastar la trajectòria completa de les corporacions d'oficis, fent comprensible el seu desplegament institucional i explicant la seua idiosincràsia. Ve precedida per un pròleg del professor de dret Eduardo Pérez Pujol qui analitza les concomitàncies entre les organitzacions valencianes medievals i el col·legis romans, però, reconeixent ressemblances i subratllant les "desviacions" que frustren a la fi el paral·lelisme entre ambdós models d'associació professional. Partícep d'aquesta visió, Tramoyeres es remunta als orígens de la indústria valenciana als períodes romà, visigòtic i islàmic per esbrinar possibles enllaços entre les estructures articulades per aquestes societats i les confraries d'artesans desenvolupades a partir de 1238 amb la vinguda dels colons cristians.

Esbossa l'organigrama de les confraries d'artesans activades a València des de la seua fundació en època romana fent tot just una cesura amb la Conquesta per anunciar com "Entrem en una nova època". Tot i les raonables coincidències que podrien argüir-se entre els patrons d'organització de mesters, el cert és que l'entitat jurídica de la ciutat arran la fundació del Regne, instituïda capital i integrada a l'espai econòmic de la

Corona d'Aragó comportaria *per se* divergències fonamentals respecte als models d'organització i distribució de la producció i les vies comercials ficats en funcionament fins aleshores. A València s'instal·lava a més una massa de desarrelats catalans, aragonesos, provençals, italians atrets per la bonança de l'agricultura i les expectatives de creixement d'un territori en expansió que, en assentar-se, no es preocuparen d'aprendre costums relegats, ben al contrari venien condicionats a instaurar el nou ordre espiritual i a ratificar el signe polític de la Conquesta. El Repartiment d'una banda i els Furs de l'altra proporcionaren els ressorts socials i jurídics per al desplegament dels mecanismes aportats per aquests artesans recent arribats.

Esclari l'origen del models d'associació de la indústria valenciana, Tramoyeres revisa la idiosincràsia de la institució gremial emprant una terminologia escaient a la realitat corporativa dels segles XVII i XVIII, rau ací el reconeixement a la diferència entre la confraria d'oficis i la seua posterior evolució cap al gremi. Escorcolla l'organització interna, la reglamentació i les disposicions per al regiment social i professional que definien l'entitat. Una realitat complexa per l'amplitud de competència abastades, la conflictivitat és un dels punts sobre els quals recau la seua atenció, les lluites per definir els marges d'atribucions entre mesters, operades per igual a l'intern d'una mateixa corporació, delinearàn tant la xarxa de mesures estatutàries com les capacitats polítiques dels oficis. Els seu acostament a l'obrer com individu és limitat, ateny a la vida laboral al taller en la complicitat del mestre, l'aprenent o el treballador a jornal, l'estudi s'adreça a la vida col·lectiva, als recursos assistencials, a les contribucions amb la ciutat i la presència de l'artesanat com un únic cos en la vida política i religiosa.

La seua mirada sembla concebre el fenomen corporatiu com una realitat social i econòmica que ha complit el seu cicle. Potser llevat d'aquesta percepció estén l'esguard a testimonis del pensament il·lustrat i economistes contemporanis en un intent d'esclarir la relació dels gremis amb l'Estat modern i ennoblir la seua memòria amb allò que qualifica de "Renaixement gremial", concepte desenrotllat per historiadors del dret com Eduardo Pérez Pujol al qual atribueix el mèrit d'haver rescatat de l'oblit la memòria de les corporacions, contagiar amb l'ímpetu a altres organismes aleshores actius com la Sociedad Económica de Amigos del País. A l'autor del pròleg reconeix a més haver impulsat eixa corrent renovelladora d'apreciació de les classes artesanals que a l'últim terç del segle XIX floria perceptiblement en diferents països d'Europa, arribada a l'art tràmít les doctrines estètiques de Ruskin vessades en primícia a les obres prerrafaelites

anglesos, traduint-se al Continent en la convergència de parelles corrents artístiques conegudes com Liberty, Modern Style, Jugendstil, Sezessionstile o Modernisme, totes elles integrades amb el terme internacionalment acceptat de Art Nouveau⁴⁵.

Furs i Privilegis reials, decrets municipals i disposicions estatutàries emeses pels oficis són els eixos a partir dels quals articula el seu discurs, bases contrastables que serveixen de fonament atorgant profunditat a l'argumentació. L'exposició es puntualitza mitjançant una estructura senzilla i ben organitzada, enllestint en cadascun dels vint-i-set capítols que configuren l'informe un aspecte delimitat des del títol, les particularitats del qual concerta des de l'encapçalament en una mena de desplegable on especifica els punts a tractar. Fiançant aquest bastidor s'intercala la confraria de fusters que presta a l'enraonament la seua presència a les disposicions forals, a la legislació municipal i a les contribucions de l'ofici a la ciutat, a més dels propis estatuts i costums. Beslluma en erigir-se en exemplaritat d'un ús o mostra d'algun atribut, en recapitular i depurar la informació subministrada emergeix una estampa prou encertada del perfil de l'entitat, una panoràmica orientativa a partir de la qual endinsar-se en l'estudi. Abunda en la via oberta per Tramoyeres concentrant-se en l'òrbita de l'artesanat de València però diferint en el plantejament.

Abans de tancar aquesta nòmina d'estudis caldria adjuntar una última aportació, rellevant tant per l'arc cronològic en què s'emmarca, com per l'assumpte escomès, amb *Capillas y casas gremiales de Valencia: estudio histórico* Vicente Ferrán Salvador presenta en principi l'anàlisi d'una façana característica de la realitat de la confraria, on vindria a conjugar-se magníficament la doble perspectiva de l'entitat, aquella litúrgia i pietosa com la laboral i jurídica que, a la casa social troben la intimitat necessària per a la celebració de juntes, per a l'encontre dels membres de l'ofici, servint de pretext per a l'edificació de capelles més o menys sumptuoses i la reunió d'un patrimoni moble que sovint es descrit amb minuciositat als llibres de la corporació. En una primera part

⁴⁵ Aurora FERNÁNDEZ POLANCO (1989): *Fin de siglo: Simbolismo y Art Nouveau*. Madrid: Historia 16. Tomo 42, p. 74. El terme va ser encunyat en 1956 arran la publicació de *Sources of Art Nouveau* de Stephen Tschudi Madsen i l'exposició monogràfica celebrada pel Museum of Modern Art de Nova York. Resulta eloqüent enllaçar la coincidència de la represa dels estudis sobre les corporacions d'oficis amb el rescat de la memòria de l'artesanat per part dels historiadors europeus just quan l'espectador coetani es rendia a les propostes d'autors com William Morris, Charles R. Mackintosh i l'escola de Glasgow a Anglaterra. El moviment es propagaria a través de publicacions com *The Studio*, empreses com la *Morris, Marshall & Faulkner* fundada en 1861 i exposicions com el certamen de les *Arts and Crafts Exhibition Society* on la màquina restava proscriu. L'empeny calaria a l'obra d'arquitectes com Henry van de Velde i Víctor Horta a Bèlgica, Hector Guimard a França, popularitzant-se fins a brollar al taller de brodats fundat per Hermann Obrist a Múnic. A Espanya seria el succés del Modernisme liderat per l'arquitectura d'Antoni Gaudí i Josep Puig i Cadafalch que acreditaria l'opció.

seguint exemples precedents, repassa breument la trajectòria i els trets característics de la corporació d'oficis, avalua la intitulació aplicada a les associacions d'artesans i els accents connotats per cadascun dels termes, el desplegament de càrrecs per al seu regiment intern, tot estimant a més els responsables públics competents en algun matís de la corporació. Arran del desenvolupament econòmic i mercè a la seua faceta política, surt la necessitat de posseir una casa social per a reunir els confreres, que esdevé símbol d'agregació i reconeixement en una entitat amb local físic, que comporta prestigi en la seua projecció urbana a través de la fisonomia de l'immoble i la decoració de la façana. A continuació presenta una relació ordenada alfabèticament de les cases confraria de la ciutat de València amb una breu ressenya històrica i descriptiva dels béns patrimonials continguts. La informació limitada, tassada sobre dades ja aportades per contribucions precedents, atès que en introduir al lector en els caràcters bàsics de cada societat la part relativa a la dotació i les circumstàncies de l'immoble queda substancialment reduïda. Novetat interessant en la casa dels fusters és el detall de la compra d'una casa a Onofre Cardona que seria el germen de l'edifici que seria ampliat en 1590 amb la compra d'un nou solar a Andrés Corella, ciutadà. Referència que demana aclariment en cedir a la urgència de brevetat, resultant embrollada i poc explícita⁴⁶.

L'envit de la Fira Internacional de Mostres

Arran el començament de la celebració de la Feria Muestrario Internacional el món de la fusta valenciana suscitaria certa curiositat en les dècades centrals del segle XX. La revista *FERIARIO* associada a la fira serviria per la publicació d'un parell d'articles sobre la contribució de la indústria fustera en l'economia valenciana d'una part, sobre l'organització històrica dels oficis de la fusta de l'altra. Els primers tanteigs daten de 1946 amb *El milagro de la madera. De la modesta fundación del gremio de carpinteros a la opulencia del arte en el mueble* de José Mª Juan García *FERIARIO* n° 10⁴⁷, que sembla prendre la confraria dels fusters com argument de partida per desenvolupar un panegíric elogiant el succés de la fàbrica del moble valencià i la perícia dels artífex, *sencillos obreros* en saber transformar amb perícia la *sufrida madera, tosca y sin atractivos*. La seua contribució es proposa de ressaltar els lligams entre la confraria de fusters i el desenvolupament de la moderna indústria del moble a propòsit de la *Feria*

⁴⁶ Vicente FERRÁN SALVADOR (1926): *Capillas y casas gremiales de Valencia: estudio histórico*. València: La Gutenberg.

⁴⁷ José Mª JUAN GARCÍA, (1946): "El milagro de la madera. De la modesta fundación del Gremio de Carpinteros a la opulencia del mueble". *FERIARIO*, 10.

Muestrario Internacional. Es remunta als orígens per presentar breument la corporació extractant notícies publicades per Orellana del qual transcriu paràgrafs sencers, mesos amb escàs interès científic i sense contrastar. La seua posició no és la de l'investigador, sinó la de l'apologista a qui s'ha confiat l'encàrrec, optant pel to enaltit i una visió romàntica per respondre a l'encomanda amb un to admiratiu i una redacció ampul·losa mancada de rigorositat.

Divers és el caire de l'article preparat per Vicente Segura Blasco per a l'edició de 1957, *El gremio de maestros carpinteros, primera organización corporativa de la industria valenciana de la madera*⁴⁸. Tot i ésser palmària la finalitat d'alabança, funda el projecte en proporcionar una panoràmica d'introducció a l'entitat, a la seua idiosincràsia i trajectòria rastrejant i compilant les notícies publicades al moment de la seua publicació fins aleshores disperses per ajustar-les en un resum capaç de forjar una imatge aproximada de la societat. En valorar el plantejament cal situar-la en el seguici cronològic esbossat per adonar-se que es tracta del primer intent d'aproximació, on mitjançant la reunió de dades fins el moment aïllades aconseguix enllestir una figura prou aproximada a la confraria. Nodrint-se de contribucions precedents, reprèn la formula consolidada d'iniciar l'estudi amb les primeres manifestacions corporatives a València com enllaç amb les primeres manifestacions de les fusters organitzats en almoïna. Enuncia ordinacions i aprovació de capítols, la institució de govern corporatiu i la distribució de les responsabilitats. Atén tant la composició jeràrquica dels oficis associats, com la subdivisió interna segons la categoria laboral empenyorada, els períodes estipulats per a l'aprenentatge i el tirocini desbrollant les mesures de tipus professional i administratiu més rellevants. En atendre a la façana pietosa i assistencial, repassa les disposicions bàsiques, punt que aprofita per introduir els béns mobles i immobles de caràcter litúrgic i social arran la consideració de la dotació per honrar els sants patrons, com de la magnificència desplegada tant en commemoracions públiques com en festivitats privades. L'autor aprofita l'argument del declinar dels fasts d'aquestes manifestacions per a concloure la intervenció en un doble sentit i tanca el registre assenyalant la coincidència entre l'extinció del gremi després de la revolució de 1868 i els esforços de supervivència avalats per Cirilo Amorós, que van permetre fundar una *Sociedad Filantrópica de Socorros e Instructiva de Maestros Carpinteros* que

⁴⁸ SEGURA BLASCO, Vicente (1957): "El Gremio de Maestros Carpinteros". *FERIARIO*, 21.

aconseguiria rehabilitar la casa social i establir una escola taller activa al llarg de més de quaranta anys.

Entre les pàgines de *FERIARIO* s'inscriuen a més diverses contribucions bolcades en les confraries de la ciutat, relatives a aspectes varis, incideixen sobre els temes més representatius i cridaners d'aquestes associacions d'artesans. Meses en la tònica general de la publicació, no es troben orientades a la investigació sinó cap a una difusió d'ampli radi, encarades al públic general a qui no cal fatigar aprofundint en el tema o puntualitzant amb glosses i acotacions; interessa més aviat acotar l'assumpte per clarificar la informació. Articles com "Santos patronos de los gremios valencianos en la época foral" de Rafael Gayano Lluch, les aportacions de Francisco Almela i Vives o Vicente Vidal Corella entre altres, individualitzen un assumpte per desplegar-lo amb caire genèric introduint el lector en la incidència corporativa arran la qual s'esgrimeix un episodi, una anècdota, una peculiaritat de la seua idiosincràsia. Banderes i ensenyes de grup, cases socials, capelles i patronats, l'etimologia de determinats carrers i places, temes relacionats amb el desenvolupament de la indústria en la ciutat i sota aquest esguard represos en la publicació, connotats amb un to més o menys folklorista, sempre susceptibles d'aportar la dada inèdita, inesperada que una vegada descoberta caldrà corroborar per altres vies⁴⁹.

Contextualitzar l'anàlisi: paràmetres i idiosincràsia del fenomen corporatiu

Centrar la mirada sobre la societat dels fusters de la València medieval en particular i intentar desbrossar la seua identitat significa tractar de comprendre la personalitat de la institució, entreveure el procés gradual del dia a dia que va definir el seu temperament. Per abastar la seua natura resulta imprescindible inserir-la en el medi geològic que l'envoltava, en l'esfera política i econòmica sobre la qual projectava la sua acció, en l'ambient social i ideològic que l'acollia. Circumscriuint la corporació planejaven doncs una sèrie de cercles concèntrics que contribuirien a contextualitzar i acolorir l'entitat en el desplegament de les seues activitats mutualistes i professionals, reglades sobre l'esquema de l'associació d'artesans amb finalitat benèfica i origen piadós, forjat a l'empara de la parròquia, treballant en principi per a un mercat de radi

⁴⁹ Ens referim a articles com els publicats per Francisco ALMELA I VIVES (1951): *Banderas gremiales en el Archivo Municipal de Valencia*. Valencia. Separata de *FERIARIO*, 15. Francisco ALMELA I VIVES (1958): *Documentos gremiales en el Archivo Municipal de Valencia*. Separata de *FERIARIO*, 22. Rafael GAYANO LLUCH (1952): "Santos patronos de los gremios valencianos en la época foral". *FERIARIO*, 16.

local i regional. Immediatament inserida en el marc legislatiu dels Furs i privilegis reials decretats per al Regne, es troba compresa en el llinar territorial i jurisdiccional de la Corona d'Aragó i la seua projecció política i comercial. La confraria, la plaça financera i política de la capital, el mercat regional, l'àmbit polític de la Corona aragonesa i l'escenari internacional constituïren a la fi les juntures d'articulació per les quals transcorria el continu diari de l'artesà medieval. Tots ells camps d'estudi a prendre en compte per a sospesar en quina mesura incidiren en l'agenda quotidiana del fuster que es desplaçava cada matí per a serrar llenya, acudia a peu d'obra o obria botiga al mercat urbà per a realitzar i vendre una de les manufactures que aparellava l'*Offici*. Agents conjunturals que es presten a orientar la recerca bibliogràfica i reconstruir la imatge corporativa més encertada mitjançant la suma pacient de distints dispositius que tercierejaren en el seu devenir.

Llevat del pes econòmic i social del sistema d'organització de les associacions d'industrials, l'interès despertat entre economistes i historiadors de dret laboral no tardà a recaure sobre la València dels segles XIII al XVI, en manera paral·lela als afanys desplegats sobre les confraries en general, es concentren però en la façana netament professional, econòmica i política de l'ofici. Estudis monogràfics esforçats en exposar amb claredat els sistemes de regulació de treball, l'articulació de les relacions i les jerarquies professionals i dels sistemes de prevenció activats pel menestral, esclareixen nocions i termes el significat dels quals ha mudat o ha remès escindit pels temps. Contenen profitoses explicacions per comprendre el mecanisme elaborat com la cursa del seu desenvolupament, destaquen aportacions com la de Juan Beneyto Pérez a qui s'adscriu a més el pròleg introductor a l'obra de Luís Tramoyeres, *Regulación del trabajo en la Valencia del 500* va ser editada a Madrid en 1930 com a separata de l'*Anuario de Historia del Derecho Español*⁵⁰. Proposa un exhaustiu anàlisi del marc de desplegament del treball en la ciutat de València en el segle XVI acordat a partir de l'examen i acarament de dos tipus de fonts documentals, el Manual de Consells i els llibres d'ordinacions gremials. Elabora un estat de la qüestió, tot abordant la intervenció municipal en la vida econòmica en considerar primordial la relació entre els oficis i el Consell municipal, les dues fites sobre les que construeix els seu discurs. Explora la constitució corporativa i, en ordre amb les autoritats municipals, el cabdal de la seua representació pública. Passant a l'organització de la vida laboral del menestral,

⁵⁰ Juan BENEYTO PÉREZ (1930): *Regulación del trabajo en la Valencia del 500*. Madrid: Tipografía de Archivos.

desbrolla les etapes que marcarien la vida artesanal, explicades com nocions de jerarquia, l'aprenentatge, el període de tirocini fins les clàusules estipulades per a la prova d'examen i els requisits per assolir a la categoria de mestre i membre de ple dret al si de la societat. Analitza les condicions i els marges convinguts al treball, els tipus de contracte i la tutela del regiment laboral.

Inserida en la sèrie de les Publicacions del Arxiu Municipal de València, *Apuntes para la historia económico social de Valencia durante el siglo XV* preparada per Leopoldo Piles Ros constitueix un altre dels estudis que mereix consideració en endinsar-se en els sistemes financer i de regulació laboral de la València del Quatre-cents⁵¹. Enllestint unes valoracions generals sobre el panorama econòmic i social, aborda la qüestió sobre drets i impostos reials, la producció i el comerç, atenent a les comunitats comercials en què s'insereix la confraria de fusters. Examina condicions d'organització de la venda mitjançant la fira, el mercat o la botiga. Explorant l'entorn professional on es desplega s'enquadra l'estudi de les institucions d'oficis, la confraria, el gremi i el taller. Interessants són les notes introduïdes sobre els salaris en proporcionar noves vies per a l'elaboració de quadres comparatius. A propòsit de les dificultats per al desenvolupament de l'activitat mercantil en ordre a la importació i exportació de productes i la definició de rutes adients avalua algunes de les mesures legals empreses, destacant els guiatges i permisos concedits per a la salvaguarda del trànsit i l'abastiment de matèries primes que requerien una pertinent protecció, atès el volum comercial o l'especificitat del producte. Reben llicències excepcionals béns de consum com el blat, l'arròs, la sal o la carn, junt a gèneres com la fusta que, per la seua mancança i les condicions que s'imposaven per al seu transport per via fluvial, demanava anuències per assegurar les remeses i garantir l'aportació regular a la ciutat. Tanca l'estudi amb una ullada ineludible a la immigració i la participació estrangera en el cicle econòmic i social del treballador medieval, ressaltant l'investida a la moreria de València i l'impacte de l'esclavitud sobre el mercat laboral i l'economia domèstica⁵².

⁵¹ Leopoldo PILES ROS (1969): *Apuntes para la historia...*, *op. cit.*

⁵² Leopoldo PILES ROS (1959): *Estudio sobre el gremio de zapateros*. Valencia: Ayuntamiento de Valencia. Publicaciones del Archivo Municipal. Leopoldo Piles va conduir un examen sobre la corporació de sabaters que constitueix un exemple d'anàlisi a una corporació de manera exclusiva i pot servir de guia per a orientar un examen sobre l'organització institucional a partir de les ordenacions d'ofici. La recerca està encarada a explorar l'estructura de la confraria, les distintes categories entre els membres, l'acció corporativa, examinant aspectes professionals, els fons econòmics i els béns patrimonials. S'ocupa també de la circumstància social i les implicacions polítiques de l'entitat en el govern municipal, la seua participació en les manifestacions públiques i les alineacions dels artesans en els bàndols en les conteses de la Unió, les Germanies i la Guerra de la Independència. Respecte a la producció, examina condicions per a la venda del producte acabat, el contracte dels encàrrecs, les

La recopilació efectuada per Manuel Benítez Bolorinos en *Las cofradías medievales en el Reino de Valencia (1392-1458)* parteix d'aquesta línia argumental però condensa el pla de treball sobre un període molt delimitat. Es centra en el naixement i desplegament de la confraria i la corrent associacionista al Regne de València entre els segles XIV i XV, estudia la gènesi de la corporació d'oficis des de la primigènia almoïna. Atribueix els orígens a la confluència de la predicació de les ordres mendicants sorgides en Europa a partir del segle XIII per la difusió d'un esperit pràctic de religiositat fundat en la caritat i la devoció cristiana, que inspiraria el floriment de l'associació solidària entre artesans en la recerca d'una identitat familiar, gents lligades a un ofici comú atenyents a la defensa d'uns interessos compartits. L'historiador repassa les motivacions pertinents a la monarquia com als propis confreres en la cursa de les oscil·lacions que marcaren les etapes inicials fins a l'afermament institucional que situa en els privilegis atorgats per Joan I entre 1392 i 1393 que justifiquen l'inici de l'arc d'anàlisi. Beneficiades de la presència del rei a València i de les necessitats econòmiques de la Corona en vistes a noliejar l'expedició militar cap a Sardenya, les confraries aprofiten per a regular les seues activitats i legalitzar la seua circumstància obtenint la sanció de capítols a canvi del pagament d'una taxa destinada a engreixar l'erari reial. Abastat el reconeixement, l'autor emprèn a detallar el caràcter institucional i el desenvolupament d'aquestes primigènies entitats cap a la corporació d'oficis, matisa així els tipus de confraria en relació a la seua idiosincràsia social i els trets reglamentaris sempre a partir de documentació fornida d'ordenances i privilegis⁵³.

Integrat en el volum d'indagacions al voltant de la confraria medieval Jaume Castillo i Luís Pablo Martínez conviden a plantejar el fenomen a partir de la selecció dels recursos com del període d'indagació. *Els gremis en les fonts oficials. El fons de la Governació del Regne de València en temps d'Alfons el Magnànim (1417-1458)* s'insereix en les propostes que aposten per aprofundir en un capítol delimitat. Des d'aquesta perspectiva, el seu treball és suggerent en plantejar la diversitat de vies des de les quals és possible abordar el món corporatiu medieval, ampliant les perspectives de recerca. L'escomesa es basa fonamentalment en la transcripció de documents procedents de la sèrie de Governació del Regne de València. Recolzant-se en el material disponible avaluen els fons en relació a les competències atenyents al càrrec, justificant

relacions amb el client com les mesures de vigilància, inspeccions, prohibicions a la importació de manufactures i a l'ensenyament tècnic a infidels.

⁵³ Manuel BENÍTEZ BOLORINOS (1998): *Las cofradías en el Reino de Valencia (1392-1458)*. Alicante: Publicaciones de la Universidad de Alicante.

la metodologia utilitzada en ordre als vincles polítics i econòmics establerts entre la Governació i les institucions de menestrals⁵⁴. S'endinsen en la problemàtica de la terminologia, apostant per la veu "gremi" per a definir l'organització que integrava tots els membres d'una especialitat artesanal, en exercir a un temps funcions de control econòmic, tècnic i professional, de caràcter mutualista i assistencial. No obstant, per a la València del segle XV reconeixen dues realitats distintes: la confraria com organisme de caràcter religiós i benèfic, junt a l'ofici, *art* o *mester* com a cos aglutinador dels artesans d'una mateixa rama de producció que ostentava funcions econòmiques i de representació en el Consell municipal. L'assaig conclou amb una selecció bibliogràfica que dona pas ja al cos de l'estudi compost per un apèndix documental.

Des d'una perspectiva semblant resulta vàlida així mateix la consulta d'estudis efectuats sobre l'artesanat a València en èpoques més tardanes, on reconèixer els patrons de conducta heretats, costums que sols amb el temps seran perpetuades mitjançant la inscripció estatutària. En recollir a més els antecedents de l'associacionisme, l'escrutini proposat per Isabel Amparo Baixauli Juan *Els artesans de la València del segle XVII. Capítols del oficis i col·legis*⁵⁵, esdevé força atenyent en plantejar el procés de codificació dels oficis i valorar l'assignació d'estatuts com reflexes de la renovació cíclica operada en resposta a les fluctuacions entre la política reial i les oscil·lacions de la balança econòmica. En tractar d'esbrinar la gènesis distingeix la confraria d'ofici com una organització ocupada en atendre necessitats benèfiques i assistencials identificada amb un o més oficis d'un mateix sector que gaudeix de representació jurídica i política. L'ofici, en canvi, té reconeixement institucional i foral però manca de l'organigrama administratiu i la presència jurídica de la confraria. Seria a les acaballes del Quatre-cents que es donarien les condicions

⁵⁴ Jaume CASTILLO i Luís Pablo MARTÍNEZ (1999): *Els gremis en les fonts oficials. El fons de la Governació del Regne de València en temps d'Alfons el Magnànim (1417-1458)*. La Governació del Regne era la institució responsable de la vigilància dels oficis, que exercia fonamentalment mitjançant la supervisió d'estatuts directament confeccionats o modificats per la Governació i amb el control de les reunions, aprovades exclusivament per a tractar assumptes interns. En elles era obligada la presència d'un oficial de la institució, restricció que es deixa sentir en les ordenances. Els temes consentits en l'assemblea es poden classificar en tres aspectes: litúrgics i rituals en ordre al rol de parentela espiritual, bodes, soterraments i cerimònies d'afirmació col·lectiva com ara la festivitat del patró o les processons; organitzatius i institucionals en la delimitació de competències, el règim de responsabilitats dels càrrecs corporatius, la regulació d'ingressos i despeses i el manteniment de l'ordre; econòmics i professionals amb la distribució centralitzada de la mà d'obra i les matèries primeres, qüestions salarials, reglamentació tècnica i prevenció del frau. Els autors despleguen en l'exposició una sèrie d'exemples per a esclarir els sistemes i formes d'actuació de la Governació. Per a una informació més detallada consultar l'epígraf "El control de les corporacions artesanals per la Governació", pp. 29-32.

⁵⁵ Isabel Amparo BAIXAULI JUAN (2001): *Els artesans de la València del segle XVII. Capítols del oficis i col·legis*. València: Universitat de València.

òptimes per a constituir corporacions que es beneficien tant dels valors caritatius i solidaris de l'almoïna com de les bases d'una entitat amb autèntic control disciplinar sobre la ma d'obra, el mercat de les matèries primeres i la producció i sobre la jerarquia inherent a l'ofici, els tres pilars fonamentals de l'ofici. Progressió assestada al Cinc-cents, en què s'esbossen ja per a la historiadora vertaders gremis i col·legis professionals en base a la assumptió d'aquests tres principis clau de la regulació gremial. A propòsit de l'estudi de les ordenances de corporacions professionals promulgades a València al segle XVII, desbrossa la conjuntura socioeconòmica que marcà el desplegament de la vida corporativa en la ciutat en el Sis-cents remuntant-se als antecedents de l'associacionisme. El seu escritini informa sobre les característiques de les noves ordinacions, les línies directrius com les principals alteracions i causes, essent un instrument de comparació per a estimar el grau de continuïtat del fenomen corporatiu, a més de proporcionar interessants remarques en les seues consideracions entorn als orígens.

Assaigs de talant econòmic contribuiran a emplaçar l'artesà en el context social i econòmic, en permetre aproximar-se a la seua capacitat financera i captar el *modus vivendi* corrent. Els estudis sobre la economia valenciana medieval s'inauguren amb Earl Hamilton en analitzar la dinàmica monetària, salarial i comercial de la capital entre els segles XIV i XV. Els resultats sintetitzats en *Money, prices and wages in València, Aragon and Navarre, 1351-1500* brinden una estimació general de la conjuntura coetània en termes de percentatges per a la confrontació⁵⁶. Interessen les justificacions dels criteris que aconsellaren la inclusió o desestimació dels productes de consum i els sectors productius per a l'elaboració dels esquemes gràfics de preus i salaris, explicacions amb què enllesteix una aproximació panoràmica de la conjuntura històrica i la seua influència sobre les fluctuacions del mercat. Tanmateix, coincidint amb Pierre Bonnassie, s'enyora en la lectura una major connexió amb la xifra, reduïda sempre a càlculs percentuals que rendeixen il·lustratiu l'anàlisi però força massa sintètic a l'hora de vessar les conclusions en altres camps d'investigació.

Més recents s'incorporen a la recerca les investigacions de Miguel Llop Català *Un aspecto económico de la Valencia del siglo XVI. Los salarios*, publicat pel Servei d'Arxius, Biblioteques i Museus de València en 1972, distingeix les fonts per a l'estudi, tot esbossant l'estat de les investigacions i la problemàtica de l'argument, que explora a

⁵⁶ Earl J. HAMILTON (1936): *Money, prices and wages in València, Aragon and Navarre, 1351-1500*. Cambridge: Harvard University Press.

través dels diferents sectors professionals del Cinc-cents, útil per a comparar els honoraris de funcionaris i càrrecs públics que eren a més els més estables i regulats en ésser estipulats per escrit presenten avui millors condicions d'observació respecte a professions d'ensenyament i sobretot de l'artesanat, en què el caràcter verbal dels encàrrecs i la particularitat del desplegament individual de la producció feia innecessària l'escriptura i sols en comptades excepcions es recorria al concurs d'un notari que solia encarir el tràmits. És aquest el motiu que ha decantat les indagacions cap al sector de l'edificació, que compta amb l'avantatge dels registres diaris als llibres de comptes de les construccions en curs. En analitzar el sector artesanal, l'historiador es centra en repassar la trajectòria i el tenor de les corporacions d'oficis en ésser el sistema prevalent de regulació laboral en la València del segle XVI. Tot i assumir la coneguda dificultat plantejada per la documentació per a establir criteris salarials, el capítol versa més aviat sobre el devenir de l'associacionisme que sobre l'apartat dels salaris, bevent de les dades fornides per Tramoyeres, Rumeu de Armas o Beneyto Pérez. Si bé compona taules comparatives d'evolució dels jornals en els tres rams predominants a la construcció, fusters, pedrapiquers i obrers de vila, no consten les fonts, en mancar de la corresponent memòria explicativa. Presta en canvi atenció a aspectes vinculats al treball, com ara horaris, conflictes i anomalies o festivitats. L'examen continua abordant les retribucions dels empleats a la Taula de Canvis, al món agrícola i afins, com les ocupacions domèstiques.

No obstant, un treball sobre salaris quedaria incomplet en mancar d'una correlativa avaluació dels preus corrents al mercat que proporcionara el referent comparatiu per tal d'estimar de forma efectiva quin era en realitat el nivell de vida assolit per hom, en ordre a la seua capacitat d'adquisició. En aquest sentit és el propi historiador l'encarregat de completar l'arc tres anys després a la seua tesi doctoral *La economía de Valencia en el siglo XV, los precios* en dos volums, adreçada a estudiar els preus en el mercat valencià en el segle XV⁵⁷. Obri la memòria valorant les fonts disponibles més assequibles per al seu coneixement, sense oblidar la importància de la conjuntura històrica, revisa els factors que incidiren sobre els preus en una ullada a la panoràmica coetània, enumera les circumstàncies climàtiques, ambientals i epidemiològiques que cenyiren la centúria, els conflictes armats i altres fenòmens associats com la pirateria, tots ells responsables de fortes oscil·lacions periòdiques del

⁵⁷ Miguel LLOP CATALÀ (1975): *La economía de Valencia en el siglo XV, los precios*. 2 tomos. Tesis doctoral inédita. Valencia: Universitat de València. Facultad de Filosofía y Letras.

mercat. Respecte al món de la construcció és interessant la seua estimació de l'obra de Hamilton, on subratlla encerts i desacords amb la labor de l'historiador americà. En un segon capítol se centra ja als productes i el seu valor, proposant abans una metrologia com a base referencial abans d'introduir unes consideracions de partida sobre la sèrie de productes seleccionats per a l'estudi. Aquests es presenten com una mena de marcadors rellevants para l'estimació dels preus del mercat i les seues fluctuacions. Inclou així productes bàsics (blat, oli, vi), materials de construcció (sorra, algeps, calç, rajola) i industrials (candeles de sèu, cera) junt a altres (llenya i carbó, teixits, espècies), entre els quals cal lamentar que l'apèl·lació a la fusta es limite a la fusta grossa i prima per a combustió, emprada únicament en usos industrials i d'àmbit domèstic. No obstant, facilita sucoses dades per a establir paràmetres de referència factibles per a traslladar-los al poder econòmic del fuster valencià en el moment de valorar el seu poder adquisitiu, el grau de desenvolupament de l'ofici i el seu pes sobre l'economia urbana. Mentre el primer tom es dedica a l'exposició valorativa, el segon es destina a la reproducció de gràfics dels distints productes examinats. Destaquen les taules comparatives de preus que comprenen les variacions al llarg de tota la centúria, any darrere d'any, de trenta-dos productes bàsics, representatius en ésser imprescindibles.

Dos aspectes cabdals en la regulació d'un ofici constitueixen la contractació laboral i la transmissió de les coneixences, ambdós contemplats a la tesi de llicenciatura de Ricardo Sixto Iglesias, *La contratación laboral en la Valencia medieval: aprendizaje y servicio doméstico (1458-1462)*⁵⁸. En plantejar l'assumpte, l'escorcoll de la documentació fa inevitable l'encontre. L'autor inicia el discurs considerant les característiques de l'afermament com una de les fórmules contractuals emprada pels notaris valencians medievals. La terminologia resulta bastant esclaridora, rep el nom dels dos verbs dispositius aplicada en la seua redacció, *mitto et affirmo* on convergen les dues parts implicades en la futura relació laboral, l'afermat com a individu que ven la pròpia força de treball, el contractant en adquirir-la. El baix cost de la mà d'obra els feia treballadors assequibles i molt buscats. Pares o tutors es desprenien de boques que alimentar tot garantint-los l'obtenció d'uns coneixements bàsics. En sospesar els mecanismes de reglamentació del mercat laboral a València, desputa la monarquia, la ciutat i l'ofici en erigir-se en els únics organismes dels quals podia partir la iniciativa

⁵⁸ Ricardo SIXTO IGLESIAS (1993): *La contratación laboral en la Valencia medieval: aprendizaje y servicio doméstico (1458-1462)*. Tesis de licenciatura inédita. Valencia: Universitat de València. Departament d'Història Medieval.

normativa. Els Furs constituïren la primera norma aplicable, cronològicament i legal. El Consell regulava alguns aspectes, però van estar certament els oficis que demostrarien major recel reglamentari. No obstant, destaca com multitud d'activitats minoritàries no gaudiren d'una implantació corporativa amb suficient autoritat moral i jurídica per a redactar ordinacions, impulsar la redacció municipal i l'aprovació de capítols reguladors de l'art que tingueren aplicació generalitzada. Fins i tot en cas que la corporació disposara de privilegis per a fixar les condicions de treball, mancaven recursos socials per a garantir mínimament el seu compliment. Qüestionables resulten però les seues observacions sobre la redacció d'ordenances, en afirmar que en el segle XV a València sols un numero molt limitat de corporacions d'ofici renovellaren o redactaren estatuts, si bé encerta en considerar el fet que en elles les referències a l'esfera productiva són marginals tal com revela la lectura d'ordinacions i com ha estat observat per la major part dels investigadors⁵⁹.

L'examen recau també en la figura del Pare d'Orfes en esdevindre distribuïdor de l'oferta de mà d'obra juvenil⁶⁰. Arribat a aquest punt, classifica els tipus de relacions laborals en funció a la situació de dependència de l'afermat, a la finalitat del contracte i a les variants en les condicions. Interessants són les conclusions al voltant de la transmissió del mester, en reconèixer en l'afermament un dels principals mecanismes d'ensenyament al segle XV, estima però poc habitual l'herència de l'ofici a l'intern del nucli familiar on entreveu més aviat una aposta per la diversificació professional entre els fills, conclusió que sembla contradir allò mantingut fins ara en ordre a considerar la tendència a la transmissió generacional de l'ofici com una de les expressions més

⁵⁹ Manuel BENÍTEZ BOLORINOS (1998): *Las cofradías en el Reino de Valencia...*, op. cit, pp. 30-32. Considera el segle XV un període d'efervescència corporativista per la renovació i la redacció d'estatuts, vigoritzat per les concessions de Joan I en les Corts de València de 1392, al llarg de les quals es concediren un total de cinquanta un privilegis on es veren beneficiades cinquanta cinc confraries a canvi del pagament d'una taxa aleatòria en diners. Arran el desenvolupament econòmic de la ciutat, una vegada superades les angoixes del Quatre-cents i assentat el nou règim polític i econòmic, Isabel Amparo Baixauli Juan identifica també el segle XV com una etapa daurada en què s'enregistren multitud de processos de divisions internes a la si dels oficis, fruit de la disgregació d'especialitats. La situació seria sancionada pel governador Eixemèn Pérez Corella en el decret de 1435 que prescrivia la fusió d'estructures amb la pertinent adequació normativa. En efecte, en considerar la confraria de fusters es verifica la tendència amb la promulgació de capítols en 1424, 1460, 1472, 1474, dues vegades en 1477, 1482 i 1497 els quals versen en gran mesura en especificar els braços o especialitats artesanals incloses en l'ofici.

⁶⁰ Institució fonamental en la distribució de mà d'obra segué el *Pater Orphanorum civitatis Valentiae* creat en 1338 amb l'objecte d'ocupar-se dels orfes de la urbs als quals calia procurar un mitjà de subsistència a través de la contractació laboral. Si bé és palesa la vaguetat en els termes en tractar disposicions tècniques—si més no un silenci absolut, la regulació es fixa en ajustar funcions i deures dels associats respecte a l'ofici i l'almoina, escassejant però especificacions atenyents als modes o mètodes de producció.

acusades de la progressiva reclusió de les portes al foraster, que s'accentuaria tot just a partir del segon quart del segle amb la imposició generalitzada de la peça d'examen com a requisit per assolir el magisteri⁶¹. D'altra banda, no defineix l'aprenentatge com un instrument de promoció social sinó com un vehicle d'iniciació en la vida, ja que les estratègies familiars tendien a recórrer al matrimoni per a ascendir socialment i sols ho representaria per a membres d'estrats inferiors.

D'altres perspectives per a encarar l'argument

Informen encara sobre la confraria i l'activitat dels fusters estudis l'assumpte dels quals escapa dels llindars estrictes del món dels oficis, esgotats els volums concernents a la confraria valenciana, en considerar les vessants dispars incloses en l'ofici, s'enriqueix la perspectiva de recerca, besllumen afins indagacions competents a la història de l'art valencià com a l'esfera social i mercantil de la València medieval. El fuster i la seua circumstància es fan lloc per diverses vies en obres de finalitat diversa, com *L'art i els artistes al País Valencià modern (1440-1600)*. *Comportaments socials* de Ximo Company, *Arte en Valencia. 1472-1522* feta per Miguel Falomir Faus o en *Valencia, puerto mediterráneo en el siglo XV (1410-1525)* preparada per la historiadora Jacqueline Guiral-Hadziiossif. Es tracta de mirades rasants, que pertoquen aspectes particulars, on l'estudi no està encarat de forma específica cap a la fusta, més bé es reserva un capítol on l'al·lusió deriva de les ramificacions de l'argument principal. Es comprèn en analitzar el llibre de Jacqueline Guiral-Hadziiossif aplicat a l'estudi de l'activitat mercantil de la ciutat de València a través del port i el tràfic comercial marítim, s'ocupa de la corporació de fusters en atènyer la construcció de marítima. Oficis pertanyents a la corporació, calafats, mestres d'aixa i de ribera treballen a peu d'obra afanyats a la construcció marítima que vindria a florir al Regne de València en les primeres dècades del segle XV, beneficiada de la política comercial empresa pels Trastàmara, tal com ha mostrat l'autora a *Valencia, puerto mediterráneo en el siglo XV (1410-1525)*. Al capítol "Los copartícipes y la construcción de naves" exposa les particularitats que s'imposen en la construcció naval, condicionada per la necessitat d'una forta injecció de capital que assigna una forçosa fase de tractes previs per a

⁶¹ En contrast amb l'opinió generalitzada defesa per Tramoyeres Blasco, Juan Beneyto Pérez, Rumeu de Armas estimava l'examen com la peça clau per a reforçar la transmissió generacional de l'ofici, on els fills dels mestres es veien afavorits per la reducció dels drets i les tasses d'entrada com de la possible influència del pare davant el tribunal.

l'alineació d'una societat cooperativa de patrons i empresaris compromesos a assumir una part proporcional de les despeses i, tot sumat, els riscos de la navegació i el transport de mercaderies per via marítima. En constituir el consorci, els mestres d'aixa serien els encarregats de proposar el model d'embarcació adequat a la capacitat de càrrega, les dimensions, el nivell de cala i de sentina, i l'avaluació de la carena. Els registres del Mestre Racional es presten a esbrinar els motius que impulsaren la monarquia com la ciutat cap a polítiques tendents a afavorir la construcció de naus. Compensar pèrdues derivades de la pirateria, potenciar l'esquadra per netejar i reforçar la defensa del litoral, animar el comerç valencià, assegurar l'aprovisionament, reunir efectius per a les campanyes mediterrànies, etc. Llevats d'un objectiu múltiple, es potencia l'activitat de les drassanes, la recerca de fusta adient per a la construcció de naus. El finançament abasta projectes de diferent envergadura, la repartició del cabdal permet confabular amplis sectors socials, actes de sessions del Consell, llicències d'armament de naus concedides pel Batlle, protocols notariais o arbitratges de plets són les fonts per arrodonir la informació. La historiadora remarca no gensmenys l'absència de contractes de construcció entre emprenedors i fusters potser realitzats al marge de la notaria mitjançant acords de paraula. Inspeccionant els arsenals del Regne i les gestions per a l'abastiment de llenys i matèries primeres, sempre ajustada a notícies documentals, l'autora procedeix a l'examen dels oficis empenyorats, estructurant el seguiment a partir de les notícies recollides en els comptes del Mestre Racional procurant un catàleg documental nodrit de cognoms i responsabilitats dels implicats, termes d'execució com dades de costos de materials i salaris.

No era desconeguda l'empremta reial en el comerç marítim, després d'esgrimir els motius de la Corona per invertir en la construcció parellament com accionista, Guiral-Hadziiossif esmenta diversos projectes empresos per Alfons el Magnànim a propòsit dels quals són ineludibles remarques a les condicions geològiques del port, les seues infraestructures i organització. Les drassanes i l'activitat frenètica que segons la historiadora es desplegarà a mitjans del Quatre-cents en el litoral valencià és un dels punts més desconeguts per la historiografia. L'autora esbossa un ullada cenyida pel temps i l'espai, abraçant un ampli radi des d'Alacant i Dénia fins a Castelló, lliurant una primera avançada sobre la regulació dels treballs, la qualitat i procedència de la fusta, la implicació i treballs desplegats per mestres d'aixa, fusters de ribera, calafats des de la tala i el transport fins a la preparació de la pega i l'avarada il·lustrant les fases de construcció a partir del llibre de comptes de Pau Monçó, mestre de l'arsenal del Grau a

començaments del segle XVI⁶². L'investida avança un fèrtil camí per escorcollar, en què caldria aprofundir i esbrinar el grau d'operativitat de les drassanes valencianes i el nivell assolit pels mestres locals en la construcció naval, en competència amb arsenals actius aleshores com ara els de Barcelona o Biscaia.

Per complementar aquesta aproximació José Hinojosa Montalvo proporciona a *Ciudades portuarias en la Corona de Aragón durante la baja edad media: los ejemplos de Mallorca, Valencia y Alicante* una major comprensió de l'emplaçament portuari valencià i les condicions en què es forjà la seu portuària a València⁶³. Analitza els accidents geològics on s'empararen les instal·lacions, ressaltant la incorporació de la ciutat en l'àrea econòmica de la Corona de Aragó i la seua potencialitat com a plaça mercantil sospesa per la rica producció agropecuària i artesana. Era importantíssima la localització, ubicada en el punt de contacte entre dos mons complementaris, la cristiandat i l'Islam. Així, era lògic el despigament portuari de la ciutat que constituïa una escala natural de navegació entre Itàlia, el Nord d'Àfrica, la Península Ibèrica i l'àrea atlàntica. L'autor constata la minvada documentació relativa a les infraestructures en l'Edat Mitjana, quan el Grau no era més que un apèndix de la urbs. A més de les drassanes, el port comptava amb una *taula* de recaptació d'impostos i magatzems per a naus i mercaderies. Recobrant la figura del franciscà Francesc Eiximenis i la idea política de la imatge de la ciutat projectada en el *Dotzé*, reconeix en la recuperació econòmica en l'últim quart del segle XIV, les influències eiximenianes com de la costa lligur i les ciutats toscanes l'accent que impulsà un esforç que culminaria amb l'edificació de la Llotja entre 1483-98.

Qüestió incòmoda abordada per la historiadora francesa, l'aprovisionament de fusta ha intrigat sempre els estudiosos, reeixint ineludiblement a les dissertacions sobre el món de la fusteria valenciana, en els estudis elaborats fins ara es resol sovint amb unes poques línies per fer constar les dificultats d'obtenció de matèria prima en una àrea desproveïda de bosc, obstacles que contrasten amb el desplegament del treball en fusta i la potencialitat corporatiu assolit pels oficis fusters de València. Vicente Graullera Sanz proporciona una valuosíssima guia en l'assaig "Relaciones comerciales y vías de

⁶²Jacqueline GUIRAL-HADZIIOSSIF (1989): *Valencia, puerto mediterráneo en el siglo XV (1410-1525)*. València: Edicions Alfons el Magnànim. Respecte a la fusteria és interessant el capítol "Los coparticipes y la construcción de naves", pp. 226-232.

⁶³José HINOJOSA MONTALVO (1989): "Ciudades portuarias en la Corona de Aragón durante la baja edad media: los ejemplos de Mallorca, Valencia y Alicante". POLEGGI, Ennio ed.: *Città portuali del Medioevo. Storia e archeologia*. Atti del Convengo Internazionale di Genova, 1985. Genova: Istituto di Storia dell'architettura-Università di Genova. SAGEP, pp. 151-165.

comunicación en la Valencia foral” on analitza les circumstàncies en què desenrotlla el transport al Regne de València en el període comprès des de la Conquesta fins el primer terç del segle XVI, just coincidint en el termes de les nostres recerques⁶⁴. Examina les condicions ambientals i l’espai jurídic tret al trànsit terrestre i marítim, així com l’alternativa del transport fluvial. Atenyent a aquesta via recau en la fusta com a principal material transportat, que troba en el curs dels rius la via idònia i quasi exclusiva per a arribar a la ciutat de València. Descriu el procediment i les fases d’organització dels treballs des de la tala fins el desembarcament en les riberes del Túria o del Xúquer, descobreix els responsables afanyats en el tràfec i descriu els oficis implicats. Per a localitzar les comarques forestals de procedència tanteja les possibilitats dels boscos valencians fornint una reflexió en torn als problemes per a obtenir lleny, palpables en els conflictes entre fusters i els senyors de les terres per on circulava la fusta i en les complicacions tècniques per al seu transport. Per exemplificar la situació, examina diverses portades, que fan comprensible l’alta cotització de la fusta i feia apetible el segrest de troncs per part de nobles i propietaris terratinents. En lloc d’una suma en diners preferien la requisita de troncs en compensació pels perjudicis ocasionats pel pas de les cabanes, testimoniant indirectament el valor inherent de la mercaderia.

Llevats de la vessant arquitectònica, escultòrica o pictòrica d’especialitats com pintors de retaules i cortines, *il·luminadors*, fabricants d’arquetes, de mobiliari i arquibancs, caixers, entalladors d’escultures arquitectòniques, pintors de cofres, etc. Traspua la corporació en l’obra de Ximo Company, *L’art i els artistes al País Valencià modern (1440-1600). Comportaments socials*⁶⁵. En atenció a l’arc cronològic abasta una àmplia part del període d’estudi, atén a l’ofici qualificant-lo de gremi, en considerar-lo el marc legal de la praxis artística en el Renaixement, esbossa en efecte una noció domèstica de l’art, desenvolupat en el marc de l’obrador, sotmès a mesures de disciplina estrictament reglamentades i celades. El treball analitza el context històric en què es desenrotllà l’activitat artística en València, tractant d’esbrinar la circumstància de l’artista, la seua condició jurídica i social, per fi el quadre sociocultural de la ciutat endinsant-se en els gustos, tendències i corrents que marcaren l’evolució estilística i ideològica en el trànsit entre el fer gòtic i el renovellament d’hàlit filo-italià. S’aproxima

⁶⁴ Vicente GRAULLERA SANZ (1995): “Relaciones comerciales y vías de comunicación en la Valencia foral”. *Estudios de Derecho mercantil en Homenaje al Profesor Manuel Broseta Pont*. Valencia: Tirant lo Blanc. Tomo II, pp. 1689-1704.

⁶⁵ Ximo COMPANY (1991): *L’art i els artistes al País Valencià modern (1440-1600). Comportaments socials*. Barcelona: Curial.

així a la situació i a la progressió de l'artífex segons la tripla classificació d'arquitecte, escultor o pintor, requisita que entra de ple en l'exploració que efectua sobre la confraria de fusters, examinant les branques artístiques lligades a l'almoïna. Argüeix en paral·lel les relacions professionals establertes entre els mestres d'especialitats complementàries en l'elaboració d'una obra, a qui reconeix en col·laboració gràcies a la sèrie de protocols notariais adduïts, on contracten conjuntament per articular l'execució de les diverses parts de l'obra⁶⁶.

Estretament compromès amb l'esfera artística de la ciutat i, des d'aquesta perspectiva indefectiblement lligat a l'orbe de les corporacions d'oficis que regulaven la labor professional dels artífex, cal destacar l'aportació de Miguel Falomir Faus en *Arte en Valencia. 1472-1522* en atènyer l'últim període de sondeig a partir de l'anàlisi de la conjuntura històrica i el context que circumdà el fet artístic a València als darrers ressorts de la Baixa Edat Mitjana, les dècades d'encalç amb els nous fluxos renaixentistes arribats d'Itàlia. Estructurat en tres grans blocs, indaga en una primera part en els models urbanístics adoptats després de la conquesta cristiana, en les mesures socials i econòmiques que marcaren les estratègies d'implantació així com el marc social en què es desenvolupà la vida urbana fins el primer quart del segle XVI. En un segon apartat estudia la realitat jurídica i social de l'artífex en el desplegament quotidià del seu treball, per abordar finalment, la producció artística des d'una perspectiva amplia, reflexionant sobre les relacions entre obra, autors i comitents en relació als gèneres, la iconografia, a les novetats aportades i transvasament d'influències, amb un discurs organitzat en dues categories, distingint entre les arts figuratives i l'arquitectura. El seu enfocament resulta suggestiu, en estimar ja des de la introducció com és necessari albirar el paisatge valencià contemporani, en paraules de l'historiador, escrutar tots els camps d'activitat humana, economia, política o religió, perquè serà la conjunció d'aquests factors que vindrà a modelar la seua morfologia. Compromès amb

⁶⁶ Ximo COMPANYY (1991): *L'art i els artistes...*, op. cit., p. 200. Recuperem a títol d'exemple un contracte que ens ha semblat representatiu, el signat el 15 d'octubre de 1482 per Roderic d'Osona pel qual es compromet a pintar per a l'església parroquial de Nules *un retaule de fust que és stat fet e obrat de fusta per mestre Joan Boló, fuster de la dita ciutat, lo qual és de vint-i-sis palms d'altària e de quinze palms d'amplària sens les polseres*. Il·lustra els tràmits per a la composició d'una taula, un bastiment de fusta llaurat, encarregat temps abans a un mestre fuster que sols després la parroquial de Nules decideix—quan es troba en situació econòmica oportuna—a un pintor. Independentment dels termes en què esdevingueren els tràmits, allò evident és el fet que tant artífexs com promotors eren conscients d'aquesta dualitat de les fases de treball, del requisit d'encomanar la talla a un especialista, adreçant-se a un altre per a l'execució de la part pictòrica i el daurat.

aquesta percepció, es retrotrau en el temps per trobar els fonaments que sustenten l'art i, tot d'una, el treball de l'artista i artesà⁶⁷.

Complements de base jurídica. L'aportació de la història del dret i les institucions

Per a abraçar el perfil institucional de l'ofici com els marges legals en què es desplegaria la professió, cal emplaçar-lo a l'àmbit jurídic que l'envoltava i el caracteritzava. Esdevé així oportuna la inclusió d'estudis d'ordre jurídic, polític i financer en paral·lel a assaigs i aportacions en torn al pensament religiós i la vida espiritual desplegada en la ciutat arran la conquesta, amb l'arribada dels impulsos de les ordres mendicants i les corrents ideològiques escampades per l'Europa cristiana entre el Dos-cents i el Quatre-cents. Cal aproximar-se al pensament coetani des de la doble vessant teològica i política, a mesura que es modificaven els paràmetres socials a tenor de la incorporació a escena de nous factors econòmics, en base a la consolidació de la indústria i el comerç, al temps que el perfeccionament tècnic facilitava nous instruments de treball i empenyia la recerca geogràfica permetent afanys a cada cop més arriscats.

En aquest sentit, per a comprendre la circumstància de l'artífex medieval cal forjar un quadre estimatiu de l'ambient que l'envoltava, l'escenari que el circumscriu, al qual devia adaptar-se a la par que modelar-lo en funció de les seues necessitats i devenir quotidià. Cal rescatar així la memòria de les primeres etapes de colonització, discórrer sobre codis i legislacions que afectaren directament la trajectòria del fuster, de l'artesà valencià. Immens sembla en principi el camp de les fonts bibliogràfiques disponibles, no obstant a nivell documental besllumen els Furs i els Privilegis continguts en el *Aureum Opus Regalium privilegiorum civitatis et regni Valentiae*, els dos pilars sobre els quals orientar les recerques. Per a la consulta dels decrets forals, cal subratllar les transcripcions de Germà Colón i Vicent Garcia Edo⁶⁸, que serà menester completar amb les edicions dels privilegis emesos, com la transcripció al castellà de la *Obra de oro de los privilegios reales de la ciudad y del reino de Valencia, con la historia del cristianísimo Rey Jaime, su primer conquistador* compilada per Luís Alanyà i traduïda de Francisco Calero amb introducció al text a càrrec de Vicente García Edo⁶⁹. Treballs d'anàlisi contribuiran a la seua interpretació i encara a localitzar

⁶⁷ Miguel FALOMIR FAUS (1996): *Arte en Valencia. 1472-1522*. Valencia: Consell Valencià de Cultura.

⁶⁸ Germà COLON i Arcadi GARCIA, eds. (1974) Germà COLON i Arcadi GARCIA, eds. (1980): *Furs de València...*, op. cit. Volum I, pp.): *Furs de València*. Barcelona: Barcino. Els nostres clàssics.

⁶⁹ *Obra de oro de los privilegios reales de la ciudad y del reino de Valencia, con la historia del cristianísimo Rey Jaime, su primer conquistador*. Compilador: Luis Alanya; traducció de Francisco

aquelles disposicions connexes al radi d'acció del fuster i la fusta, bé tractant-se de l'orbe corporatiu, ranejant amb les funcions financeres o mercantils, bé referides al tractament de la fusta, la tala, el transport o l'aportació de fustany a la ciutat.

Per a discernir l'aplicació de l'organigrama legal esbossat als Furs i la trama institucional derivada de la seua aplicació, cal rescatar una primera aportació provinent d'aquella generació d'historiadors de finals del Dinou, *Apuntes históricos sobre los Fueros del Antiguo Reino de Valencia* de Vicente Boix publicada a València en 1885⁷⁰, en limitar-se a reconèixer l'estructura i els mecanismes operats proporciona una intel·ligent guia a l'origen dels Furs, estructurada en quaranta-sis epígrafs al llarg dels quals exposa detalladament l'organigrama institucional del Regne⁷¹. Encarant la conformació de les Corts de València, la seua organització, les fórmules per a la convocatòria i els càrrecs representants, esgrimeix la jerarquització estamental de la societat medieval a partir de la qual esdevenia la composició i prorrateig de les delegacions. Rastrejant actes i privilegis, traça el sistema tributari i el regiment polític i militar del regne que explica el tenor dels assumptes tractats i les sentències formulades. Lligat també al desplegament foral addueix la composició del Consell municipal, exposa així les autoritats municipals, institucions i organismes del regiment urbà que amb l'índex elabora una mena d'esquema pràctic per la seua elementalitat, idoni per a un coneixement de base de les instàncies burocràtiques a què devia atendre el mester, amb què devia acordar hom el transcórrer diari.

Per a aprofundir en la valoració del text foral Manuel Dualde Serrano proposa en *Supervivencia de los primitivos privilegios orgánicos de la capital en el texto de los Fueros de Valencia* una ullada al devenir polític de la regió de València als segles XII i XIII per examinar el rerefons d'influències creuades a l'entramat jurídic arran de la

Calero; introducció de Vicente García Edo; índex de Desamparados Cabanes. València: Ajuntament de València, 1999.

⁷⁰ Vicente BOIX (1885): *Apuntes históricos...*, *op. cit.*

⁷¹ Antonio IGUAL ÚBEDA (1956): *Historiografía del Arte Valenciano...*, *op. cit.*, pp. 135-137. En tractar-se d'un estudi de temes valencians, call recalcar en alguns aspectes de la personalitat de Vicente Boix, tant per la seua producció literària com per la seua tasca docent i l'ímpetu que inspirà en la historiografia valenciana, tant medrada arran la Guerra de la Independència. D'origen humil, Vicente Boix Ricarte (1813-1880) estudià a les Escoles Pies de València, abandonant els estudis sacerdotals, viatjà per Europa fins que en 1847 guanyà la càtedra de Geografia i Història de l'Institut Nacional o ensenyança secundària. Cronista de València i corresponent de la Real Acadèmia d'Història, a través del seu treball com a professor impulsà els estudis històrics de la ciutat, cobrint en certa mesura la mancança en València d'una facultat d'Història o d'un institut d'ensenyament oficial. Sota la seua disciplina, sabé forjar una generació d'alumnes interessats en temes d'història local, d'intel·lectuals i poetes com Teodoro Llorente, Martínez Aloy o Rodrigo Pertegás tot coincidint i enllaçant amb els primers compassos de la Renaixença. Els seus esforços exerciren una gran influència sobre alguns dels seus contemporanis com Torres Belda o el Marqués de Cruïlles.

conquesta. En aquest sentit recorda el llegat de *Lo Codi* provençal o el codi teodosià i ressalta l'element mossàrab identificat en la pervivència d'institucions genuïnes com l'*exovar*, l'*excreix* o el *Mustassaf* desconegudes a les costums aragoneses i catalanes, estimant el regiment jurídic valencià com una innovació independent. Recorre als decrets formulats que es desplegarien a través dels Quaderns de Corts que regulaven el dret públic i privat i la legislació reial en forma de privilegis reials. Recollits en el text *Costum* redactat en 1240, seria la profunda reforma introduïda en 1251 quan el títol Fur substituiria la veu *Costum* al temps que la seua validesa s'estendria a una major àrea seguint l'avançada de la línia de conquesta, que seran emprats i incorporats com a rúbriques als Furs en cada època⁷².

En conjunció amb els empenys per desbrossar l'organigrama institucional de la València medieval es troba l'assaig de Rafael Narbona Vizcaíno *Valencia, municipio medieval. Poder político y luchas ciudadanas (1239-1418)* publicat per l'Ajuntament de València en 1995⁷³. ajustant el focus sobre la capital, analitza l'estructura de govern municipal des de la seua gènesi, detalla les comissions que la integren, sondeja les particularitats internes, la variable representació social en la seua composició i els diferents sistemes electorals operats per a la seua renovació en funció de les previsions decretades en aquest sentit pels distints monarques mitjançant privilegis reials. Explora les principals institucions polítiques i les seues remodelacions, l'articulació de la vida política en l'esfera social i econòmica de la urbs. Descendent a les tres mans en què es jerarquitzava, tracta d'endinsar-se en la fregadissa entre classes, esclarir les peripècies operades pels diferents sectors econòmics i de poder per a avaluar els equilibris interns i externs entre grups i clans ciutadans, aprofundint en el fenomen del bipartidisme i les lluites urbanes. Subratllant el caire pragmàtic de l'orientació, els quadres on desbrossa d'un mode directe els diferents els càrrecs que configuraven els òrgans de govern, la quantitat de representants i l'ascendència. Estenent el recurs del quadre elabora esquemes de cadascuna de les remodelacions del sistema electoral, especificant les característiques de cada reforma i avaluant la configuració resultant arran cada modificació. Amb aquesta aportació sobta immediatament la percepció de la potencialitat dels oficis, el seu paper en el Consell municipal, tot i que el pes efectiu en les disposicions seria més representatiu que reial atès que la seua inserció es limitava al cos consultiu i es veia sempre alentit davant els enginys maquinats per nobles i

⁷² Manuel DUALDE SERRANO (1956): *Supervivencia de los primitivos privilegios...*, op. cit.

⁷³ Rafael NARBONA VIZCAÍNO (1995): *Valencia, municipio medieval...*, op. cit.

ciutadans per contrarestar les espentes i garantir la seua plaça de domini. La contemplació d'aquest pols polític descobreix una realitat més propera i de la vida a la urbs, forja una imatge vivíssima de la València coetània.

Un desplegament concèntric del tema d'anàlisi

Ampliant el cercle de la recerca bibliogràfica en ordre a contrastar la circumstància valenciana amb la d'altres ciutats peninsulars les directrius vindran determinades pel mapa geopolític que delineava aleshores l'escena hispànica. Un primer esglaó emergeix de la Corona d'Aragó i el seu radi d'extensió política i financera, constituïda com una federació d'estats que comparteixen parells lligams contractuals, pactats individualment amb la monarquia⁷⁴. La peculiaritat que marcarà el grau de desenvolupament de les associacions de menestrals als distints regnes vindrà determinada per factors d'ordre geogràfic i climàtic, en la major o menor accessibilitat a vies de comunicació interregionals, la connexió amb el Mediterrani o les característiques orogràfiques i la qualitat del subsòl en condicionar el tipus d'implantació agropecuària i els mètodes d'explotació de la terra. A nivell institucional, les divergències no rauran en tant en trets de caràcter jurídic sinó en l'evolució històrica particular de cada territori.

En eixamplar l'objectiu cap el sistema corporatiu a Castella els historiadors reiteren com es desplegaria sota unes condicions polítiques i encara geogràfiques ben diferents, lligat l'artesà a un règim de dependència senyorial i constret a una discreta expansió del comerç internacional i la vida urbana. Tot i la primerenca manifestació de les confraries documentades ja en 1150 per als mercaders d'Atienza i els botiguers de Soria, les etapes d'evolució i desplegament institucional dels cossos d'artesans es complirien a un ritme més gradual⁷⁵. Joan Reglà ressaltava el caràcter pràcticament clandestí en què sobreviuria la confraria castellana pràcticament fins el regnat dels Reis

⁷⁴ Angus MACKAY (1991): *La España de la Edad Media. Desde la frontera hasta el Imperio (1000-1500)*. Madrid: Cátedra, pp.118-119. S'ha esgrimit el terme "pactisme" per a definir el vincle contractual que regia les relacions de dependència entre els monarques aragonesos i els seus súbdits en els diferents regnes que conformaven la Corona. Per a Angus Mackay va constituir un sistema d'equilibri constitucional triangulat entre la monarquia, cadascun dels regnes de forma individuada i els respectius grups socials, de tal manera que la sobirania reial s'havia d'ajustar a les clàusules en què es fundaven els juraments. Aquesta característica si bé assolí el seu màxim desplegament a Catalunya, es trobava igualment arrelada en Aragó i València. Les lleis i costums de cada estat de la federació limitaven l'autoritat efectiva de la Corona, així ho expressaven les paraules de jurament aragonès de lleialtat al rei: "Nos que valemos tanto como vos y juntos podemos más que vos, os hacemos nuestro Rey y Señor, con tal que guardéis nuestros fueros y libertades y si no, no".

⁷⁵ Maria Isabel FALCÓN PÉREZ (1991): "Las cofradías artesanales...", *op. cit.*, pp. 193-222.

Catòlics quan el descobriment d'Amèrica empenyeria el comerç transatlàntic i redirigiria el rumb mercantil i industrial. Assotat per negacions contínues, una vegada encetat el fenomen associacionista fou irrefrenable, perquè es finançava institucionalment mitjançant un codi estatutari elaborat i sancionat per les pròpies autoritats.

Per a trobar empenys similars als empresos per Luís Tramoyeres, Juan Beneyto Pérez o Leopoldo Piles Ros a València en quant extenses monografies sobre l'episodi laboral i financer medieval, caldria incidir en el capítol de relacions promogudes en les primeres dècades del segle XX, esperonades pel clímax polític predominant en el moment en què es deixaven sentir en Espanya amb més força les conseqüències de la revolució industrial. Entre les primeres, cal esmentar *Las asociaciones obreras en España. Notas para su historia* preparat per Juan Uña Sarthou en 1900, plantejada com una memòria sobre el desenvolupament del sistema corporatiu en Espanya fins la seua escissió⁷⁶. A l'empeny se sumaria en 1911 Estanislao Segarra amb *Los gremios*⁷⁷. Les recerques concentrades en l'àmbit catalano-aragonès haurien d'esperar fins el 1925 per a l'estat de la qüestió a Saragossa i 1939 per a la situació mallorquina, lliurades respectivament per Luís Sancho Seral amb *El gremio zaragozano*⁷⁸ i Bartolomé Quetglás Gayá amb homònim títol per a Palma de Mallorca⁷⁹. Inestimables en l'afany de recompondre una visió general del fenomen, preferim no aturar la revisió desbrollant les pautes privatives de cada estudi, i apurar els termes focalitzant les claus de l'orientació bibliogràfica.

La mútua assistència desplegada al si de l'almoïna seria un dels continguts principals de les associacions d'artesans, força el motiu que impulsà l'agregació en els primers compassos d'aliança quan es parlava de confraria, atès que les xarxes de socors s'havien de verificar a nivell personal, emanades de la iniciativa particular, canalitzades a través d'entitats privades com la confraternitat pietosa. Clau en l'orientació de la recerca bibliogràfica cal integrar la component benefactora compresa en l'esperit confraternal, resultat de la sol·licitud d'un cau assistencial en previsió dels lògics infortunis en un període mancat absolutament de sistemes de subsidi, les autoritats

⁷⁶ Juan UÑA SARTHOU (1900): *Las asociaciones obreras en España. Notas para su historia*. Madrid: Establecimiento tipográfico de G. Juste.

⁷⁷ SEGARRA y VILLALTA, Estanislao (1911): *Los gremios*. Barcelona: Imp.de F. Altés y Alabat.

⁷⁸ Joan REGLÀ (1965): "Época del artesanado en España". PARIAS, Louis-Henri: *Historia general del trabajo. La época del artesanado (siglos V-XVIII)*. Barcelona: Ediciones Grijalbo, S.A., p. 448.

⁷⁹ Bartolomé QUETGLÁS GAYÁ (1939): *Los gremios de Mallorca. Breve estudio histórico-sociológico de los Colegios Honorables Menestrales que florecieron en Mallorca desde el siglo XIII hasta el XIX*. Palma de Mallorca: Imprenta Mossèn Alcocer. 1939

públiques es desenten de les prestacions d'auxili i sols en casos concrets emprenen mesures puntuals en benefici de determinades institucions assistencials i hospitalàries⁸⁰. Escollint la component benefactora compresa en l'esperit confraternal, Antonio Rumeu de Armas adreça *La Historia de la previsión social en España* publicada en 1944. L'obra proporciona una primera i completa aproximació a l'assumpte reconeixent en el caràcter protector de la corporació d'oficis el germen dels sistemes desplegats en davant per germandats i monts de pietat, descriu la línia d'enllaç entre els mecanismes assistencials operats per les companyies de menestrals i les xarxes de subsidi modernes. Una obra que es proposa de comprendre l'arc indivís de l'itinerari dels dispositius de protecció mutualista en Espanya, no pot obviar la ullada retrospectiva cap al món antic, després d'unes justes consideracions sobre l'època romana, destaca el buit predominant entre els segle VIII al XII per situar en l'òrbita de les comunitats de menestrals el seu germen, nat de l'esperit de la confraternitat que agrupava en origen a membres de distinta extracció social i professió.

Seria la prosperitat dels oficis, la tendència a la unió i l'esperit de cos en la defensa d'interessos comuns que fomentaria els anhels de compromís reflectits en la *collatio* com a cèl·lula parroquial i en la confraria, expressió de religiositat i caritat, fruit de la necessitat de refugi davant la incertesa i el risc, afavorit per la senyalada tendència a l'agrupació de menestrals d'un ofici en localitzats sectors urbans. A València, l'historiador destaca la particularitat del retard en el procés atesa la ràpida conversió de la confraria en corporació professional, sense intermedis ni pal·liatius, passant a absorbir les finalitats benèfica i assistencial en detriment de la confraria purament espiritual. Sintetitza els principals trets de l'associacionisme, la seua evolució i característiques a través de les distintes modalitats apurades per la societat en resposta a la conjuntura històrica de cada període. Enregistra la seua evolució des dels sistemes de previsió romans fins les confraries medievals i la seua conciliació amb les corporacions d'ofici. Enllaça així amb el naixement de la germandat i el mont de pietat, abonats per les idees reformistes i laïcistes de polítics i economistes del segle XVIII. Resulta interessant per la perspectiva de l'escomesa, enllestida sobre l'aspecte caritatiu de l'entitat, en mirar d'abraçar el cicle complet dels sistemes de sufragi i provisió social, procura a més comprendre la importància del rol jugat per les corporacions medievals tot visualitzant la seua projecció. La perspectiva hispànica forneix l'oportunitat de

⁸⁰ Miguel LLOP CATALÀ (1972): *Un aspecto económico de la Valencia del siglo XVI. Los salarios*. Valencia: Ayuntamiento de Valencia, p. 15.

contrast i valoració en un estudi sòlidament armat sobre fonts documentals d'ordenances corporatives i jurídiques, municipals i reials, on facilita un estat previ de la qüestió a mode de reflexió sobre el tema introduït⁸¹.

Respectant el seguiment cronològic per enllestir la trajectòria historiogràfica sobre el món corporatiu espanyol llambreja com els esforços es veurien visiblement renovellats als anys seixanta i setanta. Sols en 1975 floriria en l'horitzó econòmic barceloní una memòria lúcida sobre el periple industrial i el comercial de la Barcelona del Quatre-cents. Assaig extraordinari per les nocions introduïdes, *La organización del trabajo en Barcelona a fines del siglo XV* signat per Pierre Bonnassie descolla pel rigor de les indagacions i la sinceritat que reflecteix l'historiador en expressar unes conclusions que no han perdut una mica la seua vigència⁸². Vessada a la Barcelona del Quatre-cents, s'aproxima a l'origen de les corporacions d'ofici plantejant un estat de la qüestió amb molts punts de concomitància amb el panorama valencià per la qual cosa resulta interessant a la comparació i orientatiu en analitzar el caràcter i entitat de les investigacions elaborades fins el moment i plantejar les fonts disponibles a la recerca.

En esbossar les línies fonamentals adreça d'immediat la mirada cap a l'associacionisme en considerar-lo el mecanisme regulador de la vida econòmica de la ciutat, frontissa en l'articulació de les relacions socials. Conscient que es tracta d'un estudi d'història social, s'erigeix defensor d'una interpretació crítica dels textos oficials, en estimar com la confraria ha estat forjada en unes condicions històriques precises i identificada per uns estatuts constitutius que, si bé s'imposen a l'investigador com a punt de partida, informen en termes concertats transmetent la imatge d'una utopia. Aquest haurà de comprovar la amb quina mesura la imatge lliurada pel manuscrit responia a la realitat, atesa la forçosa necessitat d'adaptació a circumstàncies canviants que imposaven a les corporacions una constant reelaboració de costums i ordinacions, sostraint-lo a un acarament dinàmic de l'assumpte, adequat a les distintes facetes administratives, socials, religioses i tècniques del sistema corporatiu, tot recordant que en qualsevol cas les conclusions no seran més que una mera conjectura. Establerts els fonaments, aborda els trets del fenomen corporatiu aparellat de la conjunció entre confraria i ofici. En reflexionar al voltant de la terminologia trenca una llança envers un major compromís amb el vocabulari medieval com autèntic revelador de les traces

⁸¹ Antonio RUMEU DE ARMAS (1944): *Historia de la previsión...*, op. cit..

⁸² Pierre BONNASSIE (1975): *La organización del trabajo en Barcelona a fines del siglo XV*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

originàries. Desestima així la tendència generalitzada de qualificar de gremis unes entitats que desconeixien aquesta terminologia. En lloc de la veu gremi, de creació recent, recomana remetre's al vocabulari medieval, si es vol més confús però revelador alhora dels trets originaris dels mecanismes d'articulació del treball a la indústria i el comerç contemporanis. Explora característiques i jerarquies en la regulació laboral, les condicions en què es desenvolupa tot tractant d'avaluar aspectes salarials per tantejar els nivells de vida de les classes treballadores.

Per a evocar les condicions de vida, contempla la comunitat de treballadors exhortant al parangó amb altres ciutats ja que és tot just en aquesta sort d'aspectes de tipus pràctic on jauen les diferències, més que no en pautes administratives o jurídiques. Mira de contemplar el desplegament laboral en el marc de la societat del seu temps, considerant la vessant religiosa i d'assistència social compreses en un estudi dinàmic. Considera a més el caire cristià que enquadra l'ofici com a autèntic aglutinant lliurat d'una espiritualitat nodrida al voltant del convent o parròquia a què es troba lligada l'associació en ésser l'almoïna la cèl·lula base de l'organització. En les notes aportades sobre jornals recau sobre els oficis de d'edificació i el treball de fusters, serradors i calafats, presentats en xifres absolutes desestima els percentatges presentats per Earl Hamilton que considera massa elaborats per a ser veritablement útils. A partir dels registres salarials de diverses fàbriques de la urbs traça una sèrie de taules prestes a la comparació, advertint però que els nivells de vida hauran de concretar-se amb el contrast dels preus dels productes al mercat⁸³. És força significatiu el seu consell d'efectuar una cesura en la història del treball per obrir la investigació a diferents aspectes de l'organització administratius, socials, religiosos o tècnics atès que, com diu l'historiador, si els quadres corporatius semblen rígids, els artesans que els integren són profundament sensibles als esdeveniments del seu temps.

Situa cap al 1500 el punt d'inflexió, moment en què l'organigrama ha assolit ja la perfecció, endavant es limitarà a defensar el seu estatus, garantida la cohesió de conjunt per les mesures de policia i pel sentiment d'unitat, la confraria es mantindrà com organisme essencialment religiós, malgrat que com entitat pública vigilada per les autoritats serviria d'instrument de control i s'erigiria en mecanisme regulador de la

⁸³ Pierre BONNASSIE (1975): *La organización del trabajo...*, op. cit., pp. 112-120. A l'epígraf "Salarios y beneficios" presenta el còmput dels registres de paga de les drassanes de Barcelona entre el 2 d'agost de 1502 i el primer de setembre de l'any següent, les Obres del Moll consistents en el dragatge del port efectuat en 1502, inclou encara labors particulars per a l'Obra de la Catedral, conduïdes per Miquel Lluch, fuster imaginari, a qui s'encarrega esculpir un retaule per al cor.

producció i de la balança econòmica de la ciutat. En comparar la imatge forjada per l'autor per a la Barcelona medieval sobta en les traces un quadre molt semblant a la circumstància valenciana.

Si exàmens precedents com el de Bonnassie s'enliren en referents venen englobats però per un notable impuls en l'atenció cap al món artesanal xifrat als estudis monogràfics empresos en les últimes dècades del segle XX. L'atenció cap a les corporacions d'oficis es renovaria en els estudis monogràfics empresos en les últimes dècades del segle XX sobre el panorama medieval valencià, enllestides sovint com a tesis de llicenciatura trobem un munt d'aportacions que troben el seu denominador comú tant en la temàtica com en la perspectiva del projecte. Emanades de l'esperit d'aquesta empremta, enllestides sovint com a tesis de llicenciatura trobem un munt d'aportacions que troben el seu denominador comú tant en la temàtica com en la perspectiva del projecte. Emprenent una mirada ampla i indiscriminada dels mesters en l'escena hispànica, els títols concisos i excessivament oberts indiquen les perspectives com el to de l'anàlisi⁸⁴. Caldria nomenar *Los gremios en España* preparat per Mª Virtudes Hernández Menor en 1979, *Los gremios* de Mª Concepción Gregori Tena elaborat un any després juntament amb el treball homònim de Milagros Santonja Moltó, la finalitat dels quals rau en proposar una imatge definida de la fórmula d'associació de menestrals, tot explicant la seua idiosincràsia i particularitats. D'altres investigacions discriminen la matèria amb un criteri cronològic com ara Alicia Betí Arnau en *Los gremios valencianos en el reinado de Fernando VI* o el treball de Patricia Ochoa García *Los gremios valencianos a comienzos del siglo XVI (1500-1519)*. Es decanten pel terme difós de gremi per desmarcar-lo de models precedents, fins i tot d'expressions primigènies sortides als segles XII i XIII, de caràcter espontani i prevalentment pietós. Qualifiquen així de gremi l'agrupació d'artesans regulada en capítols, regida per oficials juramentats, on la jerarquia i la disciplina s'enliren garants de l'ordre i el bon funcionament d'un ofici a cada cop més reclòs, on l'accentuació de la tendència a la

⁸⁴Alicia BETÍ ARNAU (1970): *Los gremios valencianos en el reinado de Fernando VI*. Tesis de Licenciatura inédita. Valencia: Universidad de Valencia. Facultad de Filosofía y Letras. Mª Virtudes HERNÁNDEZ MENOR (1979): *Los gremios en España*. Tesis de Licenciatura. Valencia: Universidad de Valencia. Escuela Social de Valencia. Mª Concepción GREGORI TENA (1980): *Los gremios*. Tesis de Licenciatura. Valencia: Universidad de Valencia. Escuela Social de Valencia. Milagros SANTONJA MOLTÓ (1980?): *Los gremios*. Tesis de Licenciatura. Valencia: Universidad de Valencia. Escuela Social de Valencia. Patricia OCHOA GARCÍA (1992): *Los gremios valencianos a comienzos del siglo XVI (1500-1519)*. Tesis de Licenciatura. Universidad de Valencia. Departamento de Historia Moderna.

constitució de dinasties familiars reemplaçaria el model original de la família artesana en un procés inqüestionable ja a finals del Cinc-cents.

Participen d'un mateix esperit i comparteixen un patró estructural semblant que abunda sobre aspectes ja desenvolupats per historiadors anteriors, renovellats ara pel criteri més rigorós en el tractament de la informació. Contrasten en matisos d'estil i actitud ea l'hora de presentar l'assumpte, tot seguint una organització expositiva similar basada en la descripció institucional de la corporació i el seu organigrama social. Contribueixen a arrodonir la visió sobre la realitat artesanal, resultant interessants per a contrastar informació i recollir la dada aïllada, filtrada en funció de la diversitat de les fonts bibliogràfiques o la documentació consultada. Proporcionen models de plantejament per a l'estudi de les associacions d'oficis amb una relació clara per a ordenar l'exposició dels continguts com dels recursos i les fonts examinades.

Jornades, cursos i seminaris: aprofundir en el tema a partir de la reflexió

A partir de la última dècada del segle, estudiats i establerts els caràcters genèrics del sistema corporatiu, s'inverteix el caràcter en la investigació, tant en l'acarament del tema com en les fórmules d'exposició. Abandonades les envestides de talant ampli i format monogràfic, s'emprenen endavant mirades dirigides a aspectes parcials, més localitzats en el plantejament. Es prodiguen les comunicacions, publicades com articles en els actes de seminaris dedicats en exclusiva al món artesanal, jornades d'estudis medievals, assemblees i congressos que, de radi inclouen comunicacions al respecte. En quest ordre destaca la Setmana d'Estudis Medievals que des de 1983 es ve celebrant a Estella, entre les seues jornades sobreix la intitulada *Cofradías, gremios, solidaridades en la Europa medieval* de la *XIX Semana de Estudios Medievales* formalitzada entre el 20 i el 24 de juliol de 1992, les actes de la qual es publicarien a Pamplona un any després⁸⁵. Tretze contribucions encaren des de un enfocament geogràfic un únic tema, la confraria i l'ofici, amb una presentació introductòria a càrrec de José Ángel Sesma Muñoz on resumeix l'esperit de les jornades d'estudi, tot repassant diacrònicament el talant de les investigacions empreses i justificant la terminologia emprada pels investigadors. Gremis com associacions de menestrals d'un mateix ofici, organitzacions absolutament originals i deslligades dels *collegia* romans; confraries; les confraries com

⁸⁵ Semana de Estudios Medievales (1993): *Cofradías, gremios y solidaridades en la Europa medieval*. Actas de la XIX Semana de Estudios Medievales. Estella, 20 a 24 de Julio de 1992. Pamplona: Departamento de Educación y Cultura.

institucions de caràcter piú i assistencial, encarregades de la ordenació funerària municipal; solidaritats com a verificació d'unes pràctiques socials en comunitat, d'ordre fonamentalment familiar i clànic. Els estudis englobats en la publicació atenen els mecanismes de formació i consolidació de l'estructura interna com la projecció política i social d'aquests col·lectius en diverses regions europees, informant de la idiosincràsia i les peculiaritats derivades de la influència conjuntural.

Sota aquest signe s'insereix la participació de Paulino Iradiel "Corporaciones de oficio, acción pràctica y sociedad civil en València" que mira d'enfocar el tema des de la perspectiva del món del treball i de la producció a la urbs on s'engendra el corporativisme, desvinculant-lo de visions ideològiques excessivament polititzades del fenomen. Sols un anàlisis que emplace l'artesà en les coordenades històriques que marcaren el seu devenir quotidià pot proporcionar a l'historiador una imatge aproximada. Proposa així l'acarament des de múltiples perspectives: una visió econòmica i social, un enfocament històric i institucional i un d'història comparada per a abordar la natura i les funcions de la institució i les bases de la seua representació política i social. La seua contribució sembla una reflexió on recopila conclusions tamisades per l'experiència i l'estudi. Repassa així el procés corporatiu a València sintetitzant els períodes fonamentals d'encontres i coincidències entre l'ofici i l'almoïna, la incidència de l'ofici organitzat en la dinàmica laboral i la seua representació pública. La seua aportació forneix una plataforma teòrica d'orientació sobre la qual enllestir el seguiment més apurat i específic quan es tracta de concentrar esforços sobre una corporació particular⁸⁶.

Consagrada a *Las sociedades urbanas en la España Medieval* se celebrava del 15 al 19 de juliol de 2002 la XXIX Semana de Estudios Medievales de Estella, encarrilada a esbrinar l'extensió i característiques del món urbà entre els segles XIII i XV. Arguments com la ciutat, el comerç i l'artesania, les relacions socials, les claus polítiques i la demografia protagonitzen la major part de les intervencions. Entre les actes descollen reflexions especialment interessants per al nostre argument, Juan Ignacio Ruiz de la Peña Solar en "Ciudades y sociedades urbanas en la España medieval (siglos XIII-XV)" forneix el marc que enquadrarà la resta de sessions, en plantejar el concepte de ciutat i intentar discernir els trets de la urbs medieval com escenari en què

⁸⁶ Paulino IRADIEL (1993): "Corporaciones de oficio, acción política y sociedad civil en Valencia". *Cofradías, gremios y solidaridades en la Europa medieval*. Actas de la XIX Semana de Estudios Medievales. Estella, 20 a 24 de Julio de 1992. Pamplona: Departamento de Educación y Cultura, 1993, pp. 253-282.

interactuen uns homes nous, els burgesos, ciutadans que operaren una renovació en les estructures socio-econòmiques, en les formes de repartició i exercici del poder local delineant per fi l'emergència de noves expressions culturals. En la dificultat de resumir els trets de la ciutat medieval en breus línies, destil·la una sèrie d'elements i funcions bàsiques l'extensió i manifestació dels quals es presten d'indicadors per a arribar a una definició aproximada. En atendre els estrats que conformen la societat urbana baix medieval, reconeix en les tres mans proposades per Eiximenis l'encert de condensar una complexa heterogeneïtat del cos social, resumida així, a la si de cadascuna es verificaran les variables que, sobre tot a l'orbe burgès, imposava grans divergències⁸⁷.

Centrat en les peculiaritats del fenomen urbà impel·lit a partir del segle XII als regnes hispànics, Félix Martínez Llorente reflexiona en “El régimen jurídico de la vecindad medieval y las novedades del *ius comune*” sobre el ressorgir ciutadà examinant-lo des de la perspectiva de la teoria política ajustada per a la legislació⁸⁸. Pretenent dilucidar el concepte medieval d'urbs, promou la noció de ciutat que renaix resultant d'una planificació política d'ocupació territorial en el desig de consolidació de terres recent conquerides, reunint una població dispar atreta per la promesa de terres. Fruit d'una primera conciliació entre veïns devindrien els consells per a la defensa dels interessos col·lectius. L'assentament material dels colons es xifraria però a partir de *collationes* d'arrel eclesiàstica, primera referència de cohesió que acull funcions jurídiques, administratives, fiscals i de defensa. Els orígens dels pobladors i les intencions monàrquiques en la fundació determinarien a la fi el grau d'autonomia i la personalitat jurídica de l'indret. Cabdal en tractar-se d'una comunitat és la cura per regular aspectes de dret públic per al qual el dret romà recollit en *Liber Iudiciorum* es demostraria insuficient, essent superat per furs, costums i usatges de forma generalitzada, mitjançant el recurs als privilegis per a resoldre qüestions conjunturals. La recuperació i estudi del *ius comune* justinià pels juristes des del segle XII esdevé de l'afany d'adequar les seues disposicions a la realitat institucional desenrotllada en l'àmbit d'una societat urbana dinàmica, preocupada per conèixer el seu status, als segles XIV i XV floririen memorials encarregats de la classificació del veïnatge. En imposar-se la ciutat com escenari de l'activitat artesana, l'article proporciona una perspicax

⁸⁷ Juan Ignacio RUIZ DE LA PEÑA SOLAR (2003): “Ciudades y sociedades urbanas en la España medieval (siglos XIII-XV). *Las sociedades urbanas en la España Medieval*. Actas de la XXIX Semana de estudios Medievales de Estella. Estella, 15 al 19 de julio de 2002. Dirección General de Cultura-Institución Príncipe de Viana. Navarra, pp. 17-49.

⁸⁸ Félix MARTÍNEZ LLORENTE (2003): “El régimen jurídico ...”, *op. cit.*, pp. 51-80.

revisió per aprofundir en la comprensió dels principis socials i del dret aplicats en la urbs medieval.

Julio Valdeón Baruque en “La articulación de la sociedad urbana” contempla la irrupció de la burgesia en la societat estamental medieval⁸⁹, producte del desenvolupament de la indústria i el comerç en l’entorn urbà que introduiria de forma progressiva significatius canvis en l’organigrama social. Advertits ja per Don Juan Manuel en el Libro de los Estados, la presència d’un sector intermedi era ja palmària quan Eiximenis fa lloc a eixa mà mitjana en el seu discurs.

De l’aportació de María Asenjo González “Demografía. El factor humano en las ciudades castellanas y portuguesas a fines de la Edad Media” interessan les seues consideracions sobre les formes de població ciutadana, que contempla com una agregació de capital humà, per a l’estudi de la qual s’ha d’incloure un mut de factors polítics, econòmics, climàtics. La imatge derivada és la d’una malla de connexions interregionals que incorpora els nuclis assentats en torn, l’activitat dels quals s’integren en el joc demogràfic i financer de la metròpoli⁹⁰.

Enfocat al radi de la Corona aragonesa José Ángel Sesma Muñoz en “La población urbana en la Corona de Aragón (siglos XIV-XV)” proporciona sucoses notícies sobre la demografia valenciana, superada ja la primera fase de consolidació poblacional⁹¹. Ressalta la problemàtica a què s’enfronten els estudis demogràfics, dependents de l’existència i encara de la interpretació de les fonts, expressades a més amb una terminologia confusa. En considerar la ciutat de València, aprecia que a la segona meitat del Dos-cents es trobaria fixada ja la xarxa bàsica d’articulació del territori, a partir del qual es desenvoluparia una segona trama d’enllaç entre el món rural i la ciutat. Indaga a grans trets la subdivisió de la població urbana així com el poder d’atracció de la urbs respecte a poblacions properes. El còmput demogràfic haurà d’efectuar-se a partir de fonts de caràcter fiscal per què, lamentablement sols disposem

⁸⁹ Julio VALDEÓN BARUQUE (/2003): “La articulación de la sociedad urbana”. Paulino IRADIEL, ed.: *Las sociedades urbanas en la España Medieval*. Actas de la XXIX Semana de estudios Medievales de Estella. Estella, 15-19 de julio de 2002. Dirección General de Cultura-Institución Príncipe de Viana. Navarra, pp. 81-95.

⁹⁰ María ASENJO GONZÁLEZ (2003): “Demografía. El factor humano en las ciudades castellanas y portuguesas a fines de la Edad Media”. *Las sociedades urbanas en la España Medieval*. Actas de la XXIX Semana de estudios Medievales de Estella. Estella, 15-19 de julio de 2002. Dirección General de Cultura- Institución Príncipe de Viana. Navarra, pp. 97-150.

⁹¹ J. Ángel SESMA MUÑOZ (2003): “La población urbana en la Corona de Aragón (siglos XIV-XV). En Paulino IRADIEL, ed. *Las sociedades urbanas en la España Medieval*. Actas de la XXIX Semana de estudios Medievales de Estella. Estella, 15-19 de julio de 2002. Dirección General de Cultura-Institución Príncipe de Viana. Navarra, pp. 151-191.

de la recaptació dels morabatins que informa del nombre de veïns inscrits com ciutadans sense revelar el nombre real d'habitants.

Finalment, Rafael Narbona Vizcaíno es pregunta sobre l'articulació del poder municipal i destapa en “Vida pública y conflictividad urbana en los reinos hispánicos (XIV-XV)” un dels episodis més obscurs de la vida ciutadana, com fou la creació d'una hegemonia de llinatges reproduïts oligàrquicament en el control del consell i l'ostentació de les magistratures municipals⁹². Em estendre les seues clienteleles constituïren autèntics partits rivals empenyorats en adquirir sempre major supremacia. Es conformaren parenteles i faccions amb complicitats i ramificacions que comprometien fins a les més altes esferes de govern del regne. Les bandositats implicaven el conjunt de població urbana, a través de la celebració anual d'eleccions per a renovar el quadre de jurats, consellers i la resta de càrrecs edilicis, maquinaven sobre les propostes elaborades pel veïnat parroquial en tant que districte electoral. Palpant la tensió per la lluita pel poder i la fruïció dels beneficis derivats, el clima venia marcat per un seguit d'episodis de brega i violència que ni la veu portentosa de Sant Vicent Ferrer reeixiria a calmar i sols les doctrines polítiques impulsades pels Reis Catòlics assolirien a apartar els bàndols de l'acció política, desplaçada la burgesia de les responsabilitats institucionals per l'alta aristocràcia. Enxarxats en la conflictivitat, els artesans com els estaments populars hi prenien part en les algarades llevats del neguit econòmic i el descontent social per la situació a què es veïen sotmesos, embolicats en unes rivalitats carregoses que poc tenien a veure amb la defensa dels seus interessos.

Tres aportacions destaquen especialment de les IX Jornades d'Estudis Històrics Locals tingudes a Palma de Mallorca en novembre de 1990, focalitzades sobre la societat urbana entre els segles XII i XV, en atendre les formes d'organització del treball com el desenvolupament de la indústria i el comerç l'encontre amb el sistema corporatiu és indefugible. Així ho manifesta des d'un principi Maria Isabel Falcón Pérez a “Las cofradías artesanales de la Edad Media”⁹³. Recuperant de nou l'arrel de la confraternitat i el desplaçament gradual dels continguts pietosos per aquells de caire econòmic i professional, repassa les condicions que possibilitaren l'enlairament

⁹² Rafael NARBONA VIZCAÍNO (2003): “Vida pública y conflictividad urbana en los reinos hispánicos (XIV-XV)” En Paulino IRADIEL, ed. *Las sociedades urbanas en la España Medieval*. Actas de la XXIX Semana de estudios Medievales de Estella. 15 al 19 de julio de 2002. Dirección General de Cultura-Institución Príncipe de Viana. Navarra, pp. 541-589.

⁹³ María Isabel FALCÓN PÉREZ (1991): “Las cofradías artesanales de la Edad Media”. Maria BARCELÓ CRESPI, ed.: *La manufactura urbana i els menestrals (segles XIII-XVI)*. Actes de les IX Jornades d'Estudis Històrics Locals. Palma, 21-23 de novembre de 1990. Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics, pp. 193-222.

industrial i mercantil valencià, una vegada assentada la implantació institucional i consolidades xarxes d'intercanvi. Conseqüència de la prosperitat econòmica i el renàixer de la vida urbana, s'imposa una diversitat en els gustos, que demanda una creixent especialització dels productes. Les corporacions travessen una fase de ramificacions i subdivisions internes que impel·lirà definitivament l'evolució de l'almoïna cap a l'estructura de l'ofici. La historiadora revisa les fonts per a l'anàlisi i els empenys historiogràfics, per a elaborar un estat de la qüestió útil per a discernir les cotes assolides i els llindars a què deu atendre en principi tota instrucció sobre l'artesanat. Resumits els punts capitals, s'esmera en il·lustrar els trets constitutius de la corporació d'oficis, els sistemes de regulació interna, els trets assistencials llegats de la confraria.

Ineludible la pressió exercida per les autoritats públiques en el desplegament jurídic i encara econòmic, professional i social de les corporacions, Antonio Collantes de Terán Sánchez aborda l'argument en "Los poderes públicos y las ordenanzas de oficios"⁹⁴. D'una banda el Consell municipal, d'altra la Corona mitjançant la concessió o la derogació de privilegis, el signe de l'alternança en vistes a assossegat les dissensions i aplacar les revoltes generades a les reunions de menestrals creuen l'andana irrevocable de l'associacionisme fins el segle XV. Superades les vacil·lacions precedents, una volta fixat l'engranatge, s'erigeix en mecanisme d'articulació de l'activitat productiva, regida endavant de forma estricta pels preceptes estipulats i sancionats per les autoritats. Els marges legals fixats pels furs en primera instància, les ordenances municipals forneixen el segon grau de referència a través de les disposicions dels llibres del Mostassaf, recomanant prudència en la interpretació dels capítols corporatius. Adverteix de la necessària aprovació per part de les autoritats públiques, per què en avaluar la conjunció d'interessos vessats caldrà considerar aquesta imposició. D'anàlisi complex en cas que es conserven, atesa la pèrdua de folis, quant no la dispersió o la supressió de preàmbuls i glosses continents de justificacions i motius, l'historiador agrupa en cinc grans apartats els diversos aspectes que solen contemplar les ordenances. Trasllueixen així capítols tècnics, d'ordre personal, assistencials i de govern, que completa amb una ullada a procediments instaurats, seguits sovint per costum, com l'adquisició de la matèria primera, la regulació del tirocini o les premisses

⁹⁴ Antonio COLLANTES DE TERÁN SÁNCHEZ (1991): "Los poderes públicos y las ordenanzas de oficios". Maria BARCELÓ CRESPI, ed.: *La manufactura urbana i els menestrals (segles XIII-XVI)*. Actes de les IX Jornades d'Estudis Històrics Locals. Palma, 21-23 de novembre de 1990. Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics, pp. 357-372.

per al magisteri. Proposa per tant una visió integrada de la corporació d'oficis que vindrà a complementar la imatge ja suggerida, orientat a més la lectura de les fonts d'arxiu.

Una aproximació de contrast sobre els oficis artístics en Mallorca guarneix Joan Domenge i Mesquida amb la col·laboració “Entorn als oficis artístics de Mallorca. Una aproximació als treballs i ocupacions dels artistes medievals (segles XIV-XVI)” que sembla més aviat un recull d'impressions reunides després d'anys d'investigacions sobre el tema⁹⁵. Es mostra crític amb les postures historiogràfiques que han denostat les fórmules de treball corporatiu activades, cometent no obstant l'anacronisme d'aplicar a la Baixa Edat Mitjana criteris humanistes desenvolupats en contextos geogràfics i sociològics molt concrets. Contemplant l'obrador com la fàbrica on l'artesà portava a terme l'activitat diària, Joan Domenge els considera entorns privilegiats, escenaris d'instrucció de producció i d'instrucció didàctica, amb un currículum tipificat per l'experiència i unes pràctiques basades en la reiteració que, si bé afavorien l'autoreproducció, auguraven l'adquisició d'unes habilitats tals de garantir un nivell qualitatiu òptim. La pèrdua d'implantacions com el silenci documental per a l'amplia majoria dels artífex rendeix l'acostament minvat, amb conclusions expressades en termes d'hipòtesi, fonamentalment en col·lectius d'obratges específics com el vidre, la il·luminació o el treball de la fusta.

En convergir en la confraria de fusters de Mallorca, assenyala com es constituïren en 1499 sota la distinció de *fusters grossers o d'obra grossa* o constructors de bastiments, escales, utilitatge agrícola i de *obra prima o fusters primaters* avesats en manufactures més fines, fonamentalment mobiliari. Per a conèixer la feina desplegada per aquests rescata les escriptures relatives a la realització de retaules. Els contractes proporcionen notícies sorprenents sobre l'apreciació de l'entalladura i la concepció múltipla de l'obra, que exigia la col·laboració interdisciplinària d'un nombre variable d'artistes, en funció de l'envergadura del projecte. Aprofundir en aquesta àrea de l'art de la fusta és un repte, no sempre possible d'assumir ja que depèn exclusivament de l'existència o no de les fonts pertinents. En contra de la recerca es conjura la privació de

⁹⁵ Joan DOMENGE I MESQUIDA (1991): “Entorn als oficis artístics de Mallorca. Una aproximació als treballs i ocupacions dels artistes medievals (segles XIV-XVI)”. Maria BARCELÓ CRESPI, ed.: *La manufactura urbana i els menestrals (segles XIII-XVI)*. Actes de les IX Jornades d'Estudis Històrics Locals. Palma, 21-23 de novembre de 1990. Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics, pp. 381-398.

documents produïda per les rovines, el pas del temps o la costum de l'oralitat, per nombrar els tòpics més convencionals.

A la recerca d'una comprensió de l'univers ideològic i espiritual baix medieval

Progressar en la percepció de la imatge corporativa reclama considerar el germen religiós, l'espiritualitat i el sentiment d'unió devota esgrimit com la pega d'unió fraterna, puntal de l'associació. Cabdal la influència de les corrents espirituals vessades al poble de forma directa gràcies a la propagació mendicant, cal indagar en la revolució política i intel·lectual operada pels teòlegs des de el segle XII per la seua reivindicació per imitar a Crist i recuperar eixa vida humil que restauraria el treball, la incidència de les seues constitucions sobre els modes de regiment institucional i per la seua ascendència entre governant i aristòcrates que es deixaria sentir sobre les polítiques desenvolupades mitjançant la força de la predicació o la seua posició privilegiada com a consellers i confessors reials.

Una anàlisi exhaustiva de les corrents espirituals brollades entre els segles XII i XVI i de l'impacte de les ordes mendicants en la societat coetània es proposa José María Moliner en *Espiritualidad medieval. Los mendicantes*⁹⁶. Assenta el plantejament en la conjuntura històrica que va acollir el naixement de les ordes mendicants, modelant també la seua idiosincràsia. Explica l'evolució i trets característics en funció del marc social que l'envoltava, en el qual havia de desplegar la seua activitat. Les cotes assolides per la indústria i el comerç, manifestes en una renovació social imposaven una corresponent renovació ideològica, l'Església enfrontada al repte del trencament de les estructures socials estandarditzades havia de respondre a la nova classe urbana eminent, la burgesia. En la restauració de les activitats productives moviments pauperístics contribuiran a orientar les senderes que calia emprendre. El model d'espiritualitat íntima promulgada per la *Devotio Moderna* brindà el retorn a l'espiritualitat, en avivar una religiositat depreciada per la falta de credibilitat del cristianisme excessivament relaxat exhibit pels prelats. Tractant de recuperar credibilitat davant les crítiques anticlericals, les reformes conciliars trobaren en els mendicants una sàvia nova. Estudiant les aportacions literàries, els mètodes de predicació amb què es va materialitzar la seua contribució, estructura la dissertació en quatre parts, per desbrossar l'itinerari del moviment des dels orígens fins a l'ocàs, aprofundint en la seua proposta d'un nou estil

⁹⁶ José María MOLINER (1974): *Espiritualidad medieval. Los mendicantes*. Burgos: Editorial El Monte Carmelo.

de vida, sempre pendent de les condicions històriques i socials. Relleu pren el capítol on aborda els fonaments científics de la seua espiritualitat, mètodes i escoles, les idees filosòfiques i teològiques que modelarien les innovacions ideològiques. Emmarcada per aquestes llindars teòrics es despleguen les corrents espirituals, en l'aplicació pràctica dels continguts. La projecció apostòlica operada deixarà sentir el seu alè en el clergat, educadors de prínceps, catequistes del poble, és per aquesta actitud que tendiren una vasta xarxa d'influència i la seua contribució és visible en qualsevol aspecte de l'Edat Mitjana, palpant en els vincles de patronat en convents i les freqüents relacions amb frares sospeses pels oficis. Sensibles a la formació com a la seua preparació espiritual, la seua empremta es altes jerarquies governamentals trasllueix als codis jurídics.

Considerant l'any de la publicació com la condició de frare carmelita de l'autor cal contrastar les nocions suggerides amb percepció més properes en el temps, també més imparcials, conduïdes per historiadors i filòlegs arribats a l'argument quasi de forma circumstancial, llevats de l'encaix amb altres línies d'investigació. Aquest és l'al·legat d'Albert Hauf qui de l'examen filològic de les contribucions literàries de Francesc Eiximenis, Antoni Canals, Joan Eximeno o sor Isabel de Villena s'endinsa en els subterfugis de les canals d'espiritualitat intentant esbrinar l'essència⁹⁷. En traslladar el visor a les vies obertes i l'impacte causat, es desprèn una rica percepció del seu pensament, verificat en implicacions pràctiques sobre la vida quotidiana. Enceta el discurs reflexionant sobre els canals per què arribaren a València corrents místiques i ascètiques, els batecs de la *Devotio Moderna* i del pensament reformista propagats per Europa. Recorda la particularitat política del territori, àrea recent adquirida que viurà la seua espiritualitat a tenor del llegat aragonès i català, tot absorbint al llarg dels segles XIII al XVI les estructures vigents en els estats de la Corona, essent una adaptació operada a tots els nivells, econòmic, polític i ideològic.

Mitjançant el Repartiment, prompte es verificaria la implantació d'estructures d'ordres militars, monàstiques i mendicants involucrades en la Conquesta, responsables

⁹⁷ Referim conjuntament les diverses aportacions del filòleg i historiador a la matèria. Albert HAUF VALLS (1990): *De Eiximenis a sor Isabel de Villena: aportació a l'estudi de la nostra cultura medieval*. Montserrat: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Albert HAUF VALLS (1994): "La espiritualidad valenciana en los albores de la Edad Moderna". José HINOJOSA MONTALVO y Jesús PRADELLS NADAL, eds.: *1490. En el umbral de la modernidad: el Mediterráneo europeo y las ciudades en el tránsito de los siglos XV-XVI*. València: Consell Valencià de Cultura. Albert HAUF VALLS (1998): "Corrientes espirituales valencianas en la Baja Edad Media (siglos XIV-XV). *Anales Valencinos*, año XXIV, número 48, pp. 261-302. Albert HAUF VALLS (2000): *Corrientes teológicas valencianas, s. XIV-XV: Arnau de Vilanova, Ramón Llull y Francesc Eiximenis*. Valencia: Facultad de Teología San Vicent Ferrer.

de consolidar la colonització espiritual del nou territori. En l'assentament de la població cristiana, serien però els frares predicadors els encarregats de dur a terme la verdadera croada espiritual. Homes formats a les Universitats de Paris i Bolònia, repassa l'obra i circumstància de dominics com Sant Ramon de Penyafort, Ramon Martí fins Sant Vicent Ferrer com de franciscans que, a nivell institucional i literari, tindrien en els laics Ramon Llull i Arnau de Vilanova els seus representants més genials, fins el desplegament de la labor didàctica i política de Fra Francesc Eiximenis. En ampliar la perspectiva a l'experiència religiosa i social quotidiana, valora l'impacte de les lectures entre les classes cultes i el clergat, com de les predicacions i les pràctiques de devoció esteses a amples capes de la societat. Ressalta la importància dels contactes amb l'exterior sobretot de les renovellades nocions procedents d'Itàlia, cabdals en la valoració de la llengua vernacla i el retorn cap a les Escriptures.

Reflex de la sol·licitud pràctica assumida per aquells frares, teòlegs i intel·lectuals que abanderaren la renovació del pensament espiritual és la seua empremta a nivell social, jurídic i institucional no sols per la seua ascendència política com a confessors dels monarques aragonesos, o els seus sermons a les masses. Materialitzada en el catàleg bibliogràfic llegat pels mendicants, han rebut especial cotització entre els historiadors les obres del franciscà Francesc Eiximenis qui sembla llevat d'un sentiment de responsabilitat moral en la seua cura per hom, empenyorat en furnir l'individu de bases doctrinals i espirituals. Percep connatural la faceta lucrativa i material desimbolta per l'home en el seu afer quotidià per què s'afanya a bastir-lo d'uns criteris morals sòlids que guien el seu comportament social. Aquest esperit lúcid entén Soledad Vila en revisar el pensament eiximenià a *La ciudad de Eiximenis. Un proyecto teórico de Urbanismo en el siglo XIV*⁹⁸. Incidint en el plànol conjuntural connex al seu pensament, justifica la vocació del gironí en el seu desig per revitalitzar la vida moral just en el moment en què es fiançava la burgesia, percebent els perills intrínsecs del rumb crematístic i utilitari que s'imposava bategant en les relacions humanes. La historiadora xifra en l'empeny de reordenació ideològica i espiritual denotat, la preocupació del franciscà pels temes urbanístics, entesos de forma dilatada no tant en la vessant física o arquitectònica com en els fonaments conceptuals i morals que expliquen el naixement de la urbs i deuen regir la seua usança. Un acostament a la noció urbana d'Eiximenis patrocinarà una major comprensió de les estructures urbanes.

⁹⁸ Soledad VILA (1984): *La ciudad de Eiximenis...*, op. cit.

El frare gironí pretenia assolir una explicació coherent del món, cercava una connexió lògica entre tot allò concernent a hom, que es traduiria en la seua vocació per temes pràctics com l'urbanisme, la *civitas*. Concebia hom com un ser social per natura i, mitjançant la planificació divina de la Història, justifica l'aparició de la ciutat com l'estratificació piramidal de la societat ideal. Situa en el vèrtex la figura paterna del príncep, una figura fraternalment autoritària que governa vers una potestat lliurement atorgada pel poble. El príncep és un intercessor, responsable de garantir la justícia per a eixe correcte funcionament de la cosa pública que ha d'habilitar un centre utilitari, cap del poder polític i de l'organització administrativa. En conseqüència, atén qüestions bàsiques com l'alimentació o la salubritat, amb indicacions sobre les activitats habituals dels ciutadans, acceptades per la seua utilitat. Ressalta els *negocis* com una de les principals gestions per al sosteniment de la ciutat, en considerar-la connatural a l'àmbit urbà, de què deriva l'hegemonia concedida a la burgesia i el poder concedit a aquesta classe emergent junt als ciutadans nobles o generosos en el seu esquema de govern municipal, radicant els artesans a la base. Estructura tripartida derivada de la funció de cada mà desplegada a la ciutat, és una classificació pràctica i racionalitzada de què ha desaparegut tota connotació religiosa. Especula sobre el traçat sols en última instància, una vegada exposats ja els ciments ideològics, madurada de la seua organització política i social dins d'un criteri eminentment funcional. Pondera la bellesa, la vocació humana per l'art per llegar *alcuna excellència special*, distribuint la vida urbana en quartons on els habitants exerceixen la seua feina, identificats espiritualment per la parròquia. Una trama en què la plaça s'erigeix en nucli de poder, tot concertant els vincles entre l'ordre civil i religiós mitjançant els convents de predicadors distribuïts per tot arreu, a la si de cada barri, per a satisfer prestament les necessitats espirituals de l'individu mitjançant un contacte fluid.

Per la seua potencialitat innovadora, l'experiència mendicant convingué l'assemblatge entre el capítol de renou espiritual promulgat per Roma amb les fórmules d'associacionisme urbà, a les quals concedí flexibilitat sabent donar veu al laïcisme al temps que canalitzar les seues exigències més profundes i sentides. Amb aquests termes contempla Giancarlo Angelozzi el fenomen corporatiu en *Le confraternite laicali. Un'esperienza cristiana tra medioevo e età moderna*, opuscle que ens servirà d'enllaç amb el referent a l'horitzó corporatiu europeu⁹⁹. Adduint a les formes de comunitats

⁹⁹ Giancarlo ANGELOZZI (1978): *Le confraternite laicali. Un'esperienza cristiana tra medioevo e età moderna*. Brescia: Editrice Querintina. Dipartimento de Scienze Religiose.

laiques contemplades pel codi de dret canònic, exhorta però a una definició elàstica que compregui el desplegament històric de l'associacionisme mitjançant l'acostament a la sensibilitat dels contemporanis que revestiren la veu canònica d'una notable complexitat, palpable en la multiplicitat de sinònims amb què ve designada. Termes que en la seua popularització abasten formes associatives inspirades en un principi d'arrel devota, sota la qual conviu indissoluble l'entitat dels cossos d'arts i indústries. Conclusió lògica de l'ambient social coetani, la pròpia comunitat cristiana forneix el patró institucional que, per la seua funcionalitat, adoptarien igualment les corporacions professionals¹⁰⁰. Ramificada en una sèrie de comunitats confraternals disperses, cadascuna identificada amb uns estatuts, articulada en assemblees, dotada de funcionaris i amb casa social, comportaments i formes pròpies d'organització. Conformant un autèntic teixit connectiu de la societat, la tendència a l'agregació artesanal es nodreix de la necessitat de protecció, defensa, assistència i dignitat social, atribuint validesa religiosa a l'activitat humana típica de les societats medievals tot barrejant la pietat amb l'exigència pràctica.

En grandir el cercle de la recerca i emplaçar el visor cap al panorama laboral europeu cabdal per a l'orientació de l'anàlisi com per a contextualitzar l'àmbit i l'atmosfera laborals a l'Edat Mitja és la *Histoire Generale du Travail* dirigida per Louis-Henri Parias en 1960¹⁰¹. El volum dedicat a l'artesanat preparat per Philippe Wolff i Frédéric Mauro proposa una intel·ligent exploració de la conjuntura històrica en què se desenrotlla el treball a l'Europa medieval així com de les condicions en què es circumscriuen l'economia, el comerç i la indústria. Situant el germen de les iniciatives a la revolució tècnica i ideològica del segle XI, serien les innovacions tecnològiques que vindrien a alleugerir hom de part de les feines més carregoses al camp, produint excedents i descobrint eixe temps lliure que es consagraria a perfeccionar les eines i els mètodes de producció artesana. Intercalant epígrafs històrics, després d'un primer llibre

¹⁰⁰ José María MOLINER (1974): *Espiritualidad medieval...*, *op. cit.*, pp. 371. La influència dels mendicants en les teories polítiques va ser tan decisiva que transcendí fronteres, deixant-se sentir en les diferents legislacions europees. Les lleis i costums democràtiques dels frares serviren de model a codis civils en busca de majors dosis d'humanisme i de sentit popular en el govern de persones i oficis. Fins i tot les formes per a elegir cívics i representants als consells municipals es basen en el sistema emprat per franciscans i dominics per a escollir els seus superiors locals.

¹⁰¹ Philippe WOLFF (1965): "La época del artesanado...", *op. cit.* L'edició espanyola inclou un apèndix elaborat per Joan Reglà on resumeix la situació laboral en Espanya des del relleu de la dominació romana per las estructures visigòtiques així com un plantejament del regiment laboral en època musulmana. Consultar Joan REGLÀ (1965): "Época del artesanado en España". Al capítol considera l'estat general des del segle V al XVIII. Presenta una ullada generalitzada sobre el sector agropecuari i la mineria, el treball industrial i mercantil, conclou amb una breu valoració del servei domèstic i les condicions de desenvolupament de les professions liberals.

dedicat a establir els punts de partença amb una ràpida reflexió sobre el món antic i l'Alta Edat Mitjana, a partir del llibre segon se centra en una Europa que denomina cristiana i que cal identificar amb els límits de l'Occident europeu. L'exposició recalca sobre els diferents sectors econòmics, el camp, la manufactura, fins el comerç i la diversificació de les activitats intel·lectuals. Reflexiona sobre l'estimació del treball i la renovació ideològica perceptible als segles XII i XIII en favor de la seua rehabilitació en l'òrbita teològica, verificada amb la promulgació de normes per a regular la vida monàstica espatllada pel sorgiment innovador de les ordres mendicants. Al treballador laic s'oferia en compensació una moral professional secundada en la recuperació d'imatges fornides per les Escriptures i la predicació, establint els llinars d'allò permès condemnant i ressaltant els mèrits d'un treball efectuat amb justícia.

Els progressos de la ciència i la tecnologia, com dels instruments mercantils adients a l'expansió de la indústria i el mercantilisme a la Baixa Edat Mitjana ocupen el llibre tercer, que s'insereix en les fluctuacions que capitalitzaren la vida laboral dels segles XIV i XV, novament una introducció històrica informa de les dures condicions a què es va veure hom sotmès. Amb els descobriments geogràfics i el gir en l'orientació política dels estats moderns, s'inaugura una Edat Moderna que Frédéric Mauro qualifica de període de pre-revolució, repassa la situació als diferents camps de producció i a les conseqüències de l'aportació d'ultramar a l'agricultura. Les idees econòmiques expressades per Jean-Baptiste Colbert i els problemes socials marcarien l'estadi de la indústria al Sis-cents.

Al voltant de la revolució tecnològica que es va produir en l'Edat Mitjana reflexiona també Jean Gimpel en una obra que titula justament *La révolution industrielle du Moyen Âge*¹⁰². A l'estudi l'autor recapitula la història dels milloraments introduïts que, en efecte, comportaren una autèntica modificació en l'explotació dels recursos energètics, en l'explotació minera i en els cultius agraris. Els perfeccionaments de les eines i les maquinàries va reportar lògicament profunds canviaments en la condició de vida del treballador. Els fruits d'aquestes aportacions sovint anònimes es recullen avui de manera abastant precària en els testimonis d'artífex i intel·lectuals conservats documentals, de què l'àlbum de Villard de Honnecourt és un exemple excepcional i potser el més excel·lent pels seus dibuixos d'enginyers i utensilis adreçats fonamentalment a la construcció.

¹⁰² Jean GIMPEL (1975): *La révolution industrielle du Moyen Âge*. Paris: Éditions de Seuil.

L'organització del treball en l'Europa Baix Medieval ha estat el centre de reflexió de contribucions d'investigadors sensibilitzats amb la història econòmica com Robert Fossier, qui en 1970 empenia un estudi de l'evolució de la societat europea al llarg dels segles X al XV amb diverses contribucions sobre les formes d'organització del treball en l'Europa de la Baixa Edat Mitjana en què lligava les vicissituds de l'economia al desenvolupament tècnic i als sistemes d'organització del treball despleats en cada període. La seua perspectiva aborda l'anàlisi de la història social del treball examinant la terminologia emprada pels coetanis, les modalitats de coordinació, els actors que intervingueren, els escenaris que acolliren els diferents sectors de producció i venda, així com la conjuntura que condicionà la tasca diària de l'operari medieval. Es deixa sentir l'escassa informació que relleva sobre la situació laboral a la Península, per què les seues aportacions resulten interessants a l'hora de contrastar la situació valenciana amb l'àmbit europeu¹⁰³.

Particip d'aquest interès per examinar la història a partir d'un enfocament social, cal destacar les aportacions de Jacques Le Goff en torn a la gestió del treball en l'Edat Mitjana, amalgamats principalment en dues de les seues contribucions. En 1982 examinava en *La civilisation de l'Occident médiéval* l'evolució socioeconòmica europea i abraçava en la recerca des del desenrotllament tècnic i els sistemes econòmics fins el modus vivendi en l'Europa en l'Edat Mitjana¹⁰⁴. Resulta sumament interessant per a la comprensió de l'univers medieval la relació que estableix entre les diferents jerarquies socials i els seus respectius espais de treball i d'oci. El seu anàlisi atén a la vida del llaurador en la campanya, el dia a dia del comerciant i l'artesà a la ciutat, a l'òrbita del monestir com a entorn de producció. La seua aproximació presenta el mèrit d'abordar l'estudi considerant en cada estrat les formes particulars del pensament intel·lectual, la concepció de la vida i la natura per part dels contemporanis. Des d'aquesta perspectiva avaluava anys més tard la noció del món i de l'espai de l'home medieval en una compilació d'assaigs reunits sota el títol *Un autre Moyen Âge*. En les seues reflexions constata com la forma de percebre el temps es trobava estretament vinculada a la dimensió temporal del treball¹⁰⁵. Les seues estimacions s'estenen igualment a l'òrbita cultural on subratlla l'impacte de les mentalitats en la diversitat de

¹⁰³ Robert FOSSIER (1970): *Histoire sociale...*, op. cit.. Del mateix autor, *L'histoire économique et sociale du moyen age occidental: questions, sources, documents commentés*. Turnhout: Brepols, 1999. *Le travail au Moyen Âge*. Paris: Hachette Littératures, 2000.

¹⁰⁴ Jacques LE GOFF (1982): *La civilisation de l'Occident médiéval*. Paris: Éditions Flammarion.

¹⁰⁵ Jacques LE GOFF (1999) : *Un autre Moyen Âge*. Manchecourt: Éditions Gallimard.

les relacions socials i en la concepció de la meravella i la fantasia manifestes en la producció artística i la literatura. L'objectiu principal del seu estudi és dilucidar les conseqüències d'aquesta ideologia sobre la vida quotidiana i l'organització dels vincles i dependències socials.

Sobre l'economia medieval cal ressaltar encara la contribució conjunta plantejada per Philippe Contamine, Marc Bompaire, Stéphane Lembreçq et Jean-Luc Sarrazin en 2003. En *L'économie médiévale* proposen un estudi diacrònic de l'economia medieval que resulta a la fi una mena de manual pràctic de consulta per l'amplitud dels camps d'estudi. En la seua avaluació diferencien entre sectors de producció diversos, abordant l'evolució de la tecnologia agrícola i industrial com de les tècniques comercials i financeres. Àmbit d'especial interès és l'estudi de les organitzacions de treball desplegades que avaluen en funció dels factors conjunturals, així com la incidència de la circulació monetària en l'auge de la manufactura i el comerç¹⁰⁶.

Els préstecs enciclopèdics a la investigació

Les veus enciclopèdiques contribueixen a arrodonir la imatge elaborada de les aportacions aïllades, llevades del compromís de vocació universal inherent al gènere editorial. Abasten a discernir el fenomen amb més claredat traslladant la perspectiva a un escenari més ampli, facilitant encara el salt al panorama occidental. Cabdal la façana mediterrània per les campanyes polítiques desplegades enlloc com per la fluïdesa de les relacions comercials, destaca l'article signat per Eugenio Battisti sota la veu *Istituzioni e associazioni* a l'*Enciclopedia Universale dell'Arte* en l'examen a les corporacions, obradors i escoles entre l'Edat mitjana i el Renaixement contemplades com les tres institucions mitjançant les quals es canalitzava la vida artística. Es lamenta de la falta de documentació anterior al segle XIV considerant d'excel·lent importància la continuïtat de l'oficina gentilícia tardo-antiga reorganitzada i sospesa al període medieval per la cort imperial i els grans monestirs en la regulació de l'empresa artística medieval. Herència legitimada per unes preocupacions comunes en reunir artesans d'una mateixa categoria que tutelaven recíprocament els seus drets respecte a comitents i autoritats i atorguen als associats avantatges exclusius a nivell fiscal com d'assistència. Idèntics en termes d'administració d'un patrimoni social, commemoren també festivitats patronals i religioses. Emprant paràmetres i notícies d'altres arts, reproduceix

¹⁰⁶ Philippe CONTAMINE, Marc BOMPAIRE, Stéphane LEMBEÇQ et Jean-Luc SARRAZIN (2003): *L'économie médiévale*. Paris: Armand Colin.

els principis pels quals els artífex s'organitzaren socialment fins la gran expansió deguda a la floritura econòmica del Quatre-cents i a la integració d'un major i més variat nombre de comitents privats. Ressalta la qualitat a pedagògica del taller com de les diverses fases d'aprenentatge que servien de filtre de selecció i a nivell didàctic consentien al deixeble aprendre totes les tècniques a diversos nivells, on s'efectuava la transmissió sovint de caràcter familiar tant de les coneixences com del patrimoni instrumental o els dissenys¹⁰⁷.

Roberto Greci emprèn una altra línia en l'enfocament de la matèria a l'article enciclopèdic sobre les *Corporazioni e mestieri* a l'*Enciclopedia dell'Arte medievale*¹⁰⁸, limitant-se a reconèixer l'evolució i les modalitats d'associacionisme industrials teses a Occident des de la Roma republicana i la seua supervivència en època diocleciana i constantiniana explica el desplegament institucional sense entrar en la detallada descripció administrativa de les entitats. Anota la clara continuïtat de les formes romanes en les *scholae* bizantines testimoniada per la responsabilitat de d'intendència que competia a l'eparca en l'esguard de les corporacions, regulant l'entrada de nous socis, fixant preus i salaris, llocs adients al treball i la venda, vigilant les transaccions comercials. No obstant la línia traçada i l'herència testimoniada per Casiodoro i Isidor de Sevilla, la complexa situació en el continent arran de la desmembrament de l'Imperi Romà comportà una atomització del poder en mans de senyors feudals que es correspongué a una parella disgregació de la realitat corporativa. Sols el creixement demogràfic experimentat al segle XII i la subsegüent revitalització de la vida urbana potenciaria la represa de formes d'agrupació menestral per a la defensa d'afers compartits, en la recerca d'una identitat comuna de referència i de la protecció lligada a les obres de caritat desimboltes pel seu caire devot. Es tractaria però d'experiències distintes al fenomen tardo-antic, que brollen fins i tot en àrees d'Europa central i nordoccidental on mai havien sospès cap relació amb la tradició romana. Esbossat en breus línies, allò que interessa a l'autor és marcar les passeres d'una evolució que descarta completament la dependència de models precedents del sistema corporatiu desplegat a partir del segle XI, de l'ofici madur capaç d'organitzar el mercat econòmic a la Baixa Edat Mitjana, que assoliria el seu esplendor a la primera meitat del segle XVI.

¹⁰⁷ Eugenio BATTISTI (1958): "Istituzioni e associazioni". *Enciclopedia Universale dell'Arte*. Firenze: G.C. Sansoni Editrice. Istituto per la collaborazione culturale. Vol. VII, pp. 802-846.

¹⁰⁸ Roberto GRECI (1994): "Corporazioni...", *op. cit.*, pp. 347-352.

En traslladar l'òptica corporativa a l'edificia, examina l'organització de les mestrances als arsenals medievals endinsant-se en la conjuntura històrica les circumstàncies que caracteritzaren l'activitat constructiva en el transcórrer dels segles XII al XV, tot valorant el desplegament corporatiu en l'organització del treball i la presència de la fusteria en la fàbrica. L'article forma part d'una obra monogràfica en dos volums a cura d'Enrico Castelnuovo i Giuseppe Sergi que consagra íntegrament el segon tom a la construcció amb l'homònim títol *Del costruire: tecniche, artisti, artigiani, committenti*¹⁰⁹. Obri l'itinerari situant-se a peu d'obra, on realment es desenvolupa l'activitat constructiva, lloc privilegiat per avaluar l'estat de la qüestió, s'emplaça a la fàbrica entesa com a lloc de producció, que té unes exigències tècniques i econòmiques que condicionen tant la vida com els modes d'operar d'individus, obradors i empreses. Hi concorren mestres, manobres, assalariats que fan part de corporacions eminentment urbanes conduïdes per mestres caps de taller i botiga obligats a atendre parellament els interessos i la reglamentació interna de l'ofici.

Unint-se als clams sobre l'escassetesa documental, lamenta el silenci de les fonts existents respecte a les relacions esteses entre les menestralies vinculades a l'edificia. Sense oblidar la importància d'ubicar el problema en un context general, reté la diversitat de situacions en l'Europa medieval, els ambients en què s'engendrà i desenrotllà el fenomen corporatiu. La dinàmica social consegüent a l'auge de l'economia urbana requeria profundes modificacions en la consideració del treball artesà i una major concordança entre economia i política, entre l'estructura associativa dels mesters i les institucions públiques. Sols superada la crisi del any Mil, percep el començament d'una rica etapa de síntesi, llevada de l'encontre entre cultures a la si de les quals es localitzen experiències locals o regionals privatives. Un moment de fusió entre tradicions constructives diverses, remesa de la forta mobilitat que explica els envits innovadors just en un període en què la formació tècnica descollava sobre la pauta teòrica per fundar-se de forma quasi exclusiva sobre la pràctica industriosa apresada en el taller o en l'obra¹¹⁰. L'autor llança la hipòtesi que sols a partir de la forta ingerència envestida al segle XIII és computable el desenrotllament d'un sistema

¹⁰⁹ Roberto GRECI (2003): *Del costruire...*, op. cit., pp.69-106. A propòsit del relleu de la fusta, addueix l'anècdota del terme *carpentiere* en el context germànic on es distingiria la figura del fuster—que en origen identificava a aquells que fabricaven carrosses i carruatges—que passaria progressivament a identificar a l'artesà adscrit a la construcció, atesa la prevalença de la fusta en d'edificia alemanya.

¹¹⁰ Roberto GRECI (2003): *Del costruire...*, op. cit., p. 77. Sobre l'encreuament de les tradicions i les tècniques esmenta a títol d'exemple el fet que des de la França meridional fins a Catalunya estigueren encara presents al segle XII manobres i constructors llombards establint circuits que fomentaren la fusió i difusió de tècniques i tecnologies.

corporatiu eficient que, no gensmenys, vindria a cristal·litzar de forma espontània. El retràs de la praxis associacionista a la construcció s'explica en la puixant mobilitat artesanal, en l'estacionalitat dels treballs sempre pendents de la disponibilitat de capital, en la pressió exercida per poderosos comitents civils o eclesiàstics usos a reservar-se el rol dirigent i administratiu. En paral·lel, la tendència a reservar l'alenament i la transmissió de les competències professionals a cercles restringits, bé l'esquadra itinerant, bé la família. Serà a finals del segle XV quan les confraries hagen complit el finançament institucional amb la redacció d'estatuts i el concretar-se d'instàncies monopolístiques que es constata un relançament del sistema, en la recerca d'un status oficial dignificant, sol·licitant estructures funcionals a la integració de les arts empenyorades, aptes per a coordinar i jerarquitzar les especialitzacions implicades en la construcció en funció dels temps i els termes de la seua contribució¹¹¹.

Al mateix volum, destaquen altres dues contribucions versades al treball desplegat pels fusters medievals, derivat del ventall d'especialitats lligades a l'entalladura i assemblatge envers el mobiliari, els complements en la decoració arquitectònica i la imatgeria. Marco Collareta s'encarrega de l'ornament d'interiors en "Arredi, suppellettili, decorazione mobili" on recala sobre la qualitat de l'art de la fusta d'atorgar certa excel·lència especial sol·licita a transformar objectes comuns mitjançant formes i característiques derivades del joc entre funcions específiques, materials idonis, creativitat, significat i destresa de l'operari. La fragilitat dels vestigis i la seua escassetesa han derogat tradicionalment a un segon terme entre els estudiosos de l'art una atenció que sembla represa juntament amb el major nombre d'estudis al voltant de la vida quotidiana medieval. El seu encert ha estat comprendre el sentit medieval de l'art, per al qual des de l'abillament que es llueix, la casa estable o itinerant s'integren al cercle de la producció artística medieval amb paritat d'opcions que la resta de manufactures, que interaccionen entre si i despleguen una funció específica a l'espai habitat per hom. Com

¹¹¹ Roberto GRECI (2003): *Del costruire...*, op. cit., p.91. Repassant les particularitats en diferents regions europees, assenyala com per a Castella venia tradicionalment considerat que no hi existiren abans dels Reis Catòlics, que importaren el model català tendent a l'accent monopolístic de l'art. Nascudes en primera instància com confraternitats de mútua assistència que podien coincidir amb activitats professionals, d'aquestes *cofradías* germinarien els futurs *gremios* a les acaballes del segle XV. Subratlla la insistència de la historiografia recent sobre l'existència de grups d'artesans organitzats en Burgos, Valladolid, Oviedo i Lleó ja a meitat del segle XII, que en Sevilla aconseguiren regulació estatutària. Diverses són les opinions sobre la natura d'aquests grups de mesters que, en confirmar-se els reglaments documentals, s'ubicarien a l'avantguarda corporativa europea. El cas sevillà però no sembla generalitzable, sinó una espècie d'excepció. Després de la conquesta, Alfons X ordenaria l'agrupació artesanal, obligant els oficis a sotmetre's a l'autoritat de dos alcaldes elets entre els propis membres de l'associació per garantir l'orde en l'aspecte jurisdiccional, el respecte de les normes de fabricació i la representació del mester davant les autoritats judicials.

expressa l'autor, productes del treball humà, tots els objectes són obres d'art en el sentit medieval el terme, emplaçant a l'esfera artística la labor del *magistri lignamis, faber lignarus, carpentarius*, adduïda per Renato de Fusco a *Storia dell'arredamento. Dal'400 al '900*¹¹². Malgrat concentrar l'empeny sobre la circumstància florentina rescata la figura del fuster inserint-lo en l'òrbita de l'*Arte dei Legnaioli*. Una corporació regida per un codi d'estatuts semblant a la resta de mesters en aspectes pietosos, assistencials i jurídics, sobre el qual la menuda ramificació interna imputava sobre els capítols una disciplina particularitzada dels treballs, corresponent a la tipologia preestablerta, adequada a les característiques i mètodes d'elaboració requerits. Original és el plantejament de la capsa medieval, el cofre com embrió de tots aquells mobles contenidors o sostenidors que devindran en un futur. Enfocant la capsa com moble originari, el discurs integra l'evolució de les necessitats socials i dels gustos amb els progressos tècnics que expliquen com el concepte simple de la capsa engendrarà la dilatada gamma de mobles descrits. L'estudi no oblida la influència de la recuperació del pols urbà i l'empeny del comerç marítim envers la difusió tècnica i tecnològica, la diversificació dels gustos i la reversió dels beneficis al parament d'una vivenda que es volia més confortable, revisa els mobles característics de les cambres efectuant un seguiment ajustat a l'evolució de les tendències estilístiques per xifrar els deutes de l'art amb els termes arquitectònics amb què deu cohabitar.

Dins del capítol "Scultura" redactat Saverio Lomartire i Guido Gentile, aquest últim resum l'experiència de la imatgeria a "Scultura in legno". Arrancant de la producció escultòrica religiosa d'etat carolíngia i otoniana, el reconeixement dels tipus iconogràfics esdevé argument per a canalitzar l'assaig enllaçant amb les *Sedes Sapientiae* d'època romànica fins a les figures llenyoses del Gòtic. Tantejant temàtica i producció, pondera el renou tipològic rastrejant els encreuaments de grups i tendències anàlogues que anaven escampant-se i actualitzant-se en l'arc que abasta des d'Europa septentrional a la Península Ibèrica i la zona pirenaica fins Ombria, el Lazio i Toscana. Sobta subjacent la intenció de lliurar una memòria introductòria sobre l'art d'aquells fusters que ja els estatuts de les arts de Boileau classificaven de *ymagiers peintres* considerant els artífex una categoria especialitzada, compresa en l'art dels imatgers entalladors de marfil, os i fustes precioses.

¹¹² Renato DE FUSCO (2004): *Storia dell'arredamento. Dall'400 all'900*. Milano: Editoriale Franco Angeli.

La ductilitat de la fusta en el període medieval porta el fuster a operar a una ampla varietat de llocs de producció, traslladant la nostra recerca a un munt d'espais, a explorar multitud d'eines i mètodes d'elaboració d'una matèria que, en funció de l'espècie i l'aplicació, donarà lloc a gèneres i creacions categòricament dispars i originals. Les veus enciclopèdiques forneixen una guia útil per a orientar la localització en atendre necessàriament als llocs on desenvolupava el fuster la seua activitat. Tanmateix, cal anar amb cura i reparar en el perfil de l'historiador responsable de l'article, sempre tendent a adreçar el perspectiva cap a una especialitat concreta. Així, a *La Enciclopedia dell'arte medievale* Giovanni Coppola encara la definició de *carpenteria* de la perspectiva arquitectònica com la tècnica d'elaboració i d'assemblatge dels elements que componen les estructures en fusta concurrent a l'edifici. Vocable que engloba el conjunt de bastidors i refinaments en fusta d'un edifici compreses sostrades, mansardes, parets, portes, finestres, escales, bastiments. Aprofundint en els sistemes constructius de cobertures llenyoses reconeix les similituds tècniques entre diverses àrees geogràfiques, des de França a Alemanya i Anglaterra, examina les característiques estructurals de l'armadura a través d'exemples romanents tot recorrent igualment a tractats d'arquitectura i pàgines miniades. Aquest material iconogràfic serveix encara per esbrinar la posició del fuster a la fàbrica, el seu rol a la construcció aplicat a la realització d'estructures provisòries de bastides i corredors, com torns, cabestres o màquines emprades útils a elevar els materials pesants¹¹³.

Mª Chiara Torricelli, Romano Del Nord i Paolo Felli identificaven l'art de la fusta com el conjunt de procediments caracteritzats per tècniques de connexió, derivats de la juntura d'elements lineals per natura de què emana la possibilitat de desmuntar i reutilitzar els materials que particularitza els gèneres elaborats en fusta¹¹⁴. Quan els autors afirmaven aquest axioma ho feien en relació a l'ús del lleny com a material de construcció, faceta que a València es limitaria a bastidors auxiliars i solars de pisos, tot i

¹¹³ Guido GENTILE (2003): "Sculptura in legno". Enrico CASTELNUOVO e Giuseppe SERGI, eds.: *Arti e storia nel Medioevo*. Vol. II. *Del costruire: tecniche, artisti, artigiani, committenti*. Torino: Giulio Einaudi editore, pp. 632-646. Per a subratllar el particular relleu d'aquests fusters destres esmerar-se en tècniques diverses l'historiador recull el testimoni de l'obrador de Giovanni Pisano qui a l'epígraf amb què firma el púlpit del Duomo de Pisa es declara *scultore in pietra, legno e oro di cose mirabili*.

¹¹⁴ Mª Chiara TORRICELLI, Romano DEL NORD i Paolo FELLI (2007): *Materiali e tecnologie dell'architettura*. Roma-Bari: Editori Laterza. pp. 91-93. Les reflexions s'insereixen en un estudi de caràcter monogràfic que tracta de compilar les branques tecnològiques desplegades en l'arquitectura, penetrant en els sistemes i elements constructius en pedra, fusta, metall, formigó armat, tot per a fornir una panoràmica d'aproximació als procediments constructius. Avaluen els sistemes de basament, de cobertura, l'aplicació del vidre. A l'apartat pertanyent a les tècniques i formes de la construcció en fusta, analitzen el comportament del lleny, els elements auxiliars de la construcció realitzats en fusta i proporcionen a més d'un succint catàleg de les principals estructures.

això cal al·ludir a l'anàlisi per la sagacitat i agudeses de les seues conclusions. El seu examen no ve cenyit per marges geogràfics o cronològics, la mirada efectuada resta oberta a una visió àmplia sobre els trets canalitzadors de l'edifici a l'occident europeu. En atendre a la fusta ressalta la seua comprensió del lleny com material natural d'origen biològic, de què deriva una estructura efimera, transitòria, incorporada tradicionalment ja des d'un principi amb previsió de temporalitat. Conviden a una reflexió sobre la fusta com un material reutilitzable, reciclable el tractament del qual insta a l'operari a programar la vida útil del producte elaborat.

Més que d'un material unívoc es presta a l'artífex com una classe de materials amb caràcter molt divers en funció de la varietat arbòria, a factors climàtics, la morfologia del terreny, el caràcter de la vegetació de l'entorn que incidiran en les característiques inherents de la pròpia espècie. En conseqüència, les modalitats de les connexions consolidades en determinats contextos romanen arrelades a les capacitats de les mestranes locals, rendent impossible la consideració d'una única línia evolutiva en l'estudi de la construcció en fusta. Les diverses tècniques poden identificar-se en referència a l'àrea geogràfica en què han estat desenvolupades. En cadascuna, la destresa del fuster en el coneixement dels instruments i del lleny, ha determinat tècniques i modalitats constructives privatives. En considerar el lleny des d'aquesta perspectiva resulta evident com la peculiar propietat és computable també en altres sectors productius de la fusta.

Treballar la fusta

En confrontació amb aquestes nocions es comprèn l'enfocament de Michelle Collura en *Architettura in legno*, estudi monogràfic centrat en l'ús de la fusta en la construcció, contextualitza l'aplicació en funció de les característiques geològiques de cada indret, per tant de la major o menor disponibilitat com de les espècies arbòries preeminents en cada regió europea¹¹⁵. En examinar les estructures llenyoses desenvolupades per l'arquitecte a l'Edat Mitjana i el Renaixement incideix especialment en les sostrades, meses sota la protecció de les voltes o projectades com a estructures autoportants i armadures a què preparaven capes de palla sobrestants per protegir l'estructura de fusta. És en la cura i l'audaç afany de superació tècnica que traspuja la sentida estima del fuster per aquest material viu que és el lleny. Al mestre fuster atenyia

¹¹⁵ Michelle COLLURA (1968): *Architettura in legno*. Palermo: Editore Lo Monaco.

encara la realització de totes aquelles estructures auxiliars a la construcció, també per a edificis en pedra o maçoneria, que no que no prenen part inherent a la fàbrica, estructures auxiliars d'arcs a retirar en consolidar l'obra al moment de col·locació de la clau de la volta, porxadets per als operaris, tots elements a elaborar a banda, prefabricats. En observar la varietat d'operacions concernents al fuster, l'autor lloca al mestre medieval eclèctic, àdhuc retenint els models llenyosos d'obres arquitectòniques no sempre erigides.

Enllaçant amb codis vessats en la història de la construcció medieval Giovanni Coppola en *La costruzione del medioevo* actualitza els procediments tècnics i materials desplegats a l'Edat Mitjana sense descuidar però la dimensió humana de l'arquitectura en la concepció del projecte i l'organització de l'obra. Se situa en la circumstància del comitent, tracta d'explicar la complexa condició a què es trobava subjecte l'arquitecte, tot ubicant la imatge fornida en el context de renaixement constructiu experimentat a l'Europa alt medieval. En aquest context s'inseria el fuster, designat com *carpentari* o *fabri lignari*, responsable de totes les fases del procés de transformació del lleny, des de la tala dels arbres fins l'assemblatge dels diversos elements per a la realització d'una armadura per a la coberta de què s'encarregaven els *cooperatores* o *tectores* responsables de guarnir el material de la cobertura, o *laquearia*, a més de realitzar les lloses de cobertura. El treball en fusta requeria encara missions més especialitzades, a la fàbrica concorrien fusters que rebien jornal únic per parella encarregats exclusivament de la tala d'arbres als boscos emprant un tipus particular de serra de doble mànec¹¹⁶. La seua mirada efectua una revista perspicaç al procés constructiu, abastant el ventall d'operacions i, lligats a aquestes, els distints protagonistes responsables de dur-la a terme, que compareixen a escena compassats amb la marxa de les obres. L'organització de la fàbrica respon per tant a un seu pla i en un temps propi que podrà dilatar-se o acotar-se en funció de les disponibilitats de capitals i materials però que naix signat ja per un cicle establert d'antuvi.

En considerar la fàbrica com escenari de treball, emergeix una nova categoria en la classificació professional dels oficis de la fusta, la dels constructors de sostrades i armadures de dues vessants, art que verament assolí gran tradició a la Península i, no gensmenys, per a un coneixement tècnic com dels artífex de les mostres que encara hui es poden contemplar la historiografia no s'ha prodigat en publicacions i la

¹¹⁶ Giovanni COPPOLA (2000): *La costruzione del medioevo*. Pratola Serra: Elio Sellino Editore.

informació disponible és lamentablement escassa. Testimoni d'excepció són els tractats de Diego López de Arenas, fuster i mestre d'obres qui, en percebre ja a la primera meitat del Sis-cents l'ocàs dels procediments tracta de rescatar per a la memòria les nocions d'una tècnica que, com estima Enrique Nuere a l'estudi introductor, sembla haver assimilada per tradició¹¹⁷. Així ho mostra en recollir la suma de plantejaments acumulats d'uns coneixements que dominava pels seus treballs de restauració més que no vers traçats d'obra nova. Sentint la necessitat de perpetuar les regles, al seu primer treball és notable la inquietud, certa impaciència en la composició llegant un manuscrit ric en dibuixos fets de pròpia mà amb descripcions confuses que no abasten a explicar els dissenys i que han donat ocasió a diverses hipòtesis interpretatives. Les dificultats per a publicar el tractat en no despertar l'interés que el mateix López de Arenas hauria esperat, l'obligà a reduir il·lustracions en els següents que, en mancar del referent visual resulten embrollats i carregosos, mentre que estudis conduïts per Manuel Gómez-Moreno o Enrique Nuere han mostrat com el fuster de l'època mesurant la longitud i l'amplària de l'estància podia realitzar un sostre ajustat a un disseny prèviament escollit.

Pel caràcter testimonial, com per la capacitat del llibre de suscitar investigacions i debats al voltant del tema, la seua obra mereix més aviat el tractament com document, més que no com una anàlisi d'investigació, en presentar els rudiments seguits pels fusters de segles precedents, ens acosta als mètodes i formes de treballar dels fusters medievals, la tecnologia com l'instrumental mencionats deuen ésser considerats com rics al·legats iconogràfics¹¹⁸.

¹¹⁷ Diego LÓPEZ DE ARENAS (1633): *Breve compendio de la carpintería de lo blanco y tratado de alarifes*. Enrique NUERE MATAUCO, ed. (1982). Valencia: Albatros Ediciones. Diego LÓPEZ DE ARENAS (1618): *Primera y segunda parte de las reglas de la carpintería hecho por don López de Arenas en este año de MDCXVIII*. Manuel GÓMEZ-MORENO, ed. (1966). Madrid: Instituto de Valencia de don Juan. Per a una aproximació més de la tècnica de les sostrades consultar Enrique NUERE MATAUCO (2003): *La carpintería de armar española*. Madrid: Instituto Español de Arquitectura. Després de valorar les aportacions de López de Arenas, l'autor examina les tècniques de construcció d'armadures proposant una anàlisi comparativa mitjançant exemples en intervencions i restauració realitzades. Inclou també una taula comparativa del lèxic en què confronta les definicions proposades als tractats precedents.

¹¹⁸ L'empeny per aprofundir en el coneixement d'aquesta tècnica serien recuperats als anys quaranta per Leopoldo Torres Balbás, llevat del seu interès per les naus d'edificis amb sostrades de fusta a partir de les quals indaga en els orígens de les armadures de lleny en cobertes a dues vessants i la seua expansió en el territori espanyol a partir del segle XIII. Centrat en la producció fustera medieval, aborda en un breu article el desplegament i les característiques de les drassanes i arsenals construïts en la Península entre els segles X i XIV. Per a un major coneixement consultar Leopoldo TORRES BALBÁS (1940): *Naves de edificios anteriores al siglo XIII cubiertas con armaduras de madera sobre arcos transversales*. Madrid: CSIC-Departamento de Historia del Arte Diego Velázquez. Centro de Estudios Históricos. Leopoldo TORRES BALBÁS (1946): "Atarazanas hispanomusulmanas". *Al-Andalus. Revista de las escuelas de estudios árabes de Madrid y Granada*. Madrid-Granada: CSIC-Patronato Menéndez Pelayo-Instituto Miguel Asín. Vol. XI, pp. 175-209. Leopoldo TORRES BALBÁS (1960): "Naves cubiertas con armadura

La fusta com a matèria primera

Les gestions presentades fins ara s'han centrat en considerar la dimensió humana del treball sobre fusta, explorant l'home, les fórmules operades per la regulació institucional de la feina, les seues destreses per a treballar la matèria. Les diligències ens han conduït a inserir-nos en la confraria, a indagar els mecanismes d'assistència social i de administració corporativa fins a avaluar la labor quotidiana del fuster i els espais on desplegava els seus afanys, des de l'obrador i botiga, la fàbrica a peu d'obra fins allunyar-se al bosc on s'efectuava la tala tot seguint la cursa dels rius. Recorreguda aquesta trajectòria ens descobrim davant l'arbre i apercebem la necessitat d'invertir la perspectiva d'anàlisi i enfocar la matèria. Fins a quin punt no ha segut la pròpia fusta qui ha imposat en part els termes de les disposicions legals i estatutàries emeses? Les investigacions conduïdes fins el moment han plantejat l'escassetat de fusta, les veus d'alerta que clamaven advertint l'amenaça d'una desforestació sentida ja al Quatre-cents a tota Europa. Força el naixement d'una primitiva conscienciació ecològica el devem remuntar al segle XIV i XV, a les primeres veus d'alarma que clamaven per un ús més racional del bosc i aconsellaven la reforestació de les superfícies devastades. En aquest sentit cal corregir el visor d'anàlisi que tradicionalment dissocia la lectura dels capítols estatutaris de les mesures legislatives emeses pel Consell i els privilegis i disposicions forals que regulaven l'aprofitament dels boscos. En estudiant l'arquitectura en fusta en el període gòtic Michelle Collura incidia en l'atenció dels fusters anglesos per aquest material viu que és la fusta, la seua mal·leabilitat i resistència expliquen la rica multiplicitat d'aplicacions de què deriva l'estratificació interna de l'ofici¹¹⁹. Sols un coneixement més exhaustiu del material permetrà una interpretació més plural i encertada de les fonts, tal volta evidenciar qüestions fins ara obviades, justificar pautes tècniques o jurídiques.

Un recurs pràctic per a una aproximació presta Giorgio Mor a *I codici di prattica della carpenteria tradizionale. Un possibile strumento interpretativo delle fabbriche storiche* en constituir un compendi de la informació aportada sobre el tractament de la fusta mitjançant els tractats d'art i arquitectura elaborats al llarg de la història. Doblement útil per detenir-se a l'Edat Mitjana i valorar en quin punt de la recerca s

de madera sobre arcos perpiaños a partir del siglo XIII". *Archivo español de arte*. Madrid: CSIC. Tomo XXXIII, pp. 19-43.

¹¹⁹ Michelle COLLURA (1968): *Architettura in legno...*, op. cit, pp. 105-106. L'historiador percep aquesta estima en considerar la cura dels fusters a Anglaterra per desenvolupar sistemes de cobriment i protecció de les sostrades sense descuidar però el repte de la superació tècnica, empenyorats cada vegada en una major i més arriscada audàcia estàtica i estil·lística.

trobaven els fusters medievals. Pensant en una aplicació pràctica de les recomanacions proposades, contrasta els consells fornint una síntesi de les lliçons més afortunades arran de la confrontació. L'estudi naix de l'observació de les particularitats i el comportament revelat per la fusta segons l'espècie, la diversa actitud de cada lleny de cara al seu profit en la construcció. Destaca la insistència en respectar la vida vegetativa de l'arbre per la influència de l'edat de la planta i de l'estació en el moment en què esdevenen respectivament el tall i l'abatiment sobre la qualitat de la fusta recavada. Per a obtenir la màxima rendibilitat, relleva les indicacions pertinents dels tractadistes obre mètodes d'assaonament i els tipus de tall recomanats per obtenir un material de qualitat. Iniciant el repàs amb els llibre X de la col·lecció sobre arquitectura de Vitruvi, detalla a mode d'epíleg una relació cronològica de tractats que contenen amonestacions pràctiques sobre el treball en fusta.

Per a comprendre les implicacions que comportava el treball en fusta és imprescindible conèixer bé el material. La fusta en provenir 'un ésser viu que és l'arbre ve marcada per uns condicionaments que cal explorar perquè ells determinaran a la fi les operacions enginyades pel fuster. Emplaçat en aquesta perspectiva destaquen els estudis empresos sobre la fusta per Jean Campredon en 1963 en què analitzava les característiques botàniques de les espècies usades en fusteria, les propietats físiques i químiques així com la resposta mecànica en funció de cada tipus de lleny en el seu ús industrial¹²⁰. Sota similars empenys cal subratllar les investigacions de Walter Diem sobre les essències emprades per l'ebenisteria tradicional, on especifica les famílies arbòries usades, les seues aplicacions i els tractaments requerits abans de la seua utilització per a garantir una òptima resposta del lleny¹²¹.

Des d'una perspectiva tècnica emprenien Henri Trillat, Bernard Ampeau, Robert Trillat el seu estudi *Technologie des métiers du bois. Menuiserie, ébénisterie, agencement* estructurat en tres volums en què recapitulen totes les tasques que comporta el treball amb la fusta com a matèria primera, des de la tala i l'abatiment del tronc, els tractaments d'assecada i protecció del lleny fins a les operacions desplegades pel fuster en l'exercici diari de la seua professió i els útils necessaris en cada procediment¹²². La seua aportació proposa una lectura selectiva de tots els aspectes que pertocuen a la fusteria en general, ja que l'anàlisi està concebut des d'una perspectiva contemporània i

¹²⁰ Jean CAMPREDON (1963): *Le bois*. Paris: Presses Universitaires de France.

¹²¹ Walter DIEM (1974): *Bois d'ébénisterie*. Berne: Éditions Payot Lausanne.

¹²² Henri TRILLAT, Bernard AMPEAU, Robert TRILLAT (1982): *Technologie des métiers du bois. Menuiserie, ébénisterie, agencement*. Paris: Bordas.

abraça tècniques, espècies, estris mecànics, etc. que superen els marges estrictes de l'època medieval. Són especialment útils els gràfics il·lustratius de les ferramentes i les motllures usades per la fusteria tradicional.

Una visió més genèrica adopta la publicació dirigida per Patrick Gay titulada justament *L'atlas du bois*, que recupera la panoràmica de l'evolució en la utilització de la fusta al llarg de la història. A propòsit de les essències emprades estudia la gènesis de l'arbre i les seues especificitats botàniques tot fent una ullada al conreu forestal del bosc. La investigació repassa a més les diferents aplicacions de la fusta en la construcció, en la confecció de mobiliari, instruments musicals, pintura, escultura i els continguts simbòlics de les representacions en fusta en l'art, la literatura i la religió¹²³.

En parlar d'un ofici que exigia d'eines específiques adequades a l'activitat exercida, amb el volum de López de Arenas s'ha fet un ullet al repertori iconogràfic. Junt als capítols estatutaris i els testimonis aportats per les arts figuratives que permetran de compilar l'inventari, a nivell bibliogràfic seran les descripcions aportades pels estudis monogràfics i més específicament memòries sobre materials i tecnologia junt a diccionaris avesats a la construcció o la manufactura que proporcionaran la definició justa. Adreçades les principals remarques de la investigació, com les aportacions més rellevants per orientar la recerca, considerem redundant abundar en el registre minuciós de les publicacions emeses, preferim remetre a la Bibliografia com espai adient per consignar una relació detallada, conscients de les limitacions de la trajectòria seguida. La pretensió amb què s'ha adreçat aquesta revisió és tripla, per calibrar l'estat en què es troben les indagacions i el caire emprès per les diferents línies de treball, per fi localitzar els camps on desplega la seua activitat eixe operari eclèctic que és el fuster als segles plantejats. Per canalitzar l'exploració hem aprofitat les investigacions enllestides als diferents àmbits adduint una selecció d'aquells que hem estimat més cenyits al marc en què es desenvolupà l'activitat del fuster medieval. Tots tres objectius per a delimitar les línies d'actuació, definir i orientar les possibilitats obertes a la investigació.

¹²³ Patrick GAY, dir. (2001): *L'atlas du bois*. Paris: Éditions de Monza.

BIBLIOGRAFIA

CONFRARIA, TREBALL I CORPORACIONS D'OFICI

ADDISON AMOS, Mark (2004): "The naked and the dead: the Carpenters' company and lay spirituality in late medieval England". ROBERTSON, Kellie and UEBEL, Michael, eds.: *The Middle Ages at work, practicing labor in late medieval England*. New York: Palgrave Macmillan, pp. 91- 110.

ANGELOZZI, Gian Carlo (1978): *Le confraternite laicali: un'esperienza cristiana tra medioevo ed età moderna*. Brescia: Editrice Querintina. Dipartimento de Scienze Religiose.

ALMELA I VIVES, Francisco (1951): *Banderas gremiales en el Archivo Municipal de Valencia*.. Separata de *FERIARIO*, 15. Valencia.

ALMELA I VIVES, Francisco (1958): *Documentos gremiales en el Archivo Municipal de Valencia*. Separata de *FERIARIO*, 22. Valencia.

BAIXAULI JUAN, Isabel Amparo (2001): *Els artesans de la València del segle XVII. Capítols del oficis i col·legis*. València: Universitat de València.

BARAGLI, Sandra (1998): "Il cantiere edile: artefici e materiali". AA.VV: *La grande storia dell'Artigianato, Il medioevo*. Firenze: Giunti. Vol. I, pp. 237-268.

BARCELÓ CRESPI, Maria, ed. (1991): *La manufactura urbana i els menestrals. XIX Jornades d'Estudis d'Història local*. Institut d'Estudis Baleàrics. Palma de Mallorca.

BATTISTI, Eugenio (1958): "Istituzioni e associazioni". *Enciclopedia Universale dell'Arte*. Firenze: G.C. Sansoni Editrice. Istituto per la collaborazione culturale. Vol. VII, pp. 802-846.

BENEYTO PÉREZ, Juan (1930): *Regulación del trabajo en la Valencia del 500*. Madrid: Tipografía de Archivos.

BENÍTEZ BOLORINOS, Manuel (1998): *Las cofradías en el Reino de Valencia (1392-1458)*. Alicante: Publicaciones de la Universidad de Alicante.

BENOIST, Luc (1966): *Le compagnonnage et les métiers*. Paris: Presses Universitaires de France, “Que sais-je?”

BENVENUTI, Anna (1998): “Il sovraindo delle Arti fiorentine. Tra i santi delle Corporazioni”. *La grande storia dell’Artigianato. Il medioevo*. Firenze: Giunti. Vol. I, p. 103-127.

BERNARDI, Philippe (2000): “Esclaves et artisanat: une main d’œuvre étrangère dans la Provence des XIII-XV siècles”. : *L’étranger au Moyen Âge*. XXX Congrès de la Société des historiens Médiévistes de l’Enseignement Supérieur Public. Göttingen, juin 1999. Paris: Publications de la Sorbonne, pp. 79-94.

BERNARDI, Philippe (2006): “L’organisation des compagnons dans la Provence médiévale. L’organisation du travail en Provence du Moyen Âge au XIX siècle.” *Provence historique*. Tome LVI, fascicule 226, pp. 361-373.

BETÍ ARNAU, Alicia (1970): *Los gremios valencianos en el reinado de Fernando VI*. Tesis de Licenciatura inédita. Valencia: Universidad de Valencia. Facultad de Filosofía y Letras.

BIANCHI, Mª Luisa e GROSSI, Mª Letizia (1999): “Botteghe, economia e spazio urbano”. Franco FRANCESCHI e Gloria FOSSI, eds.: *La grande storia dell’Artigianato. Il Quattrocento*. Firenze: Giunti. Vol. II, pp. 27-63.

BOFARULL DE SARTORIO, Manuel de (1876): *Gremios y Cofradías de la antigua Corona de Aragón*. “Colección de documentos inéditos de l’Archivo de la Corona de Aragón”. Barcelona: En la imprenta del Archivo. Vol. XL.

BOFARULL y SANZ, Francisco de (1910): *Gremios y Cofradías de la antigua Corona de Aragón*, “Colección de documentos inéditos de l'Archivo de la Corona de Aragón. Barcelona: Tipografía Luis Benaiges. Vol. LXI.

BONNASSIE, Pierre (1975): *La organización del trabajo en Barcelona a fines del siglo XV*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

CABANES PECOURT, M^a de los Desamparados (2003): “Los primeros establecimientos comerciales de la Valencia cristiana: los obradores (siglo XIII)”. *El món urbà a la Corona d'Aragó del 1137 als decrets de Nova Planta*. Actas del XVIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón. Barcelona, Poblet, Lleida, 7-12 de desembre de 2000. Barcelona: Universitat de Barcelona, pp. 281-290.

CASTILLO, Jaume i MARTÍNEZ, Luís Pablo (1999): *Els gremis en les fonts oficials. El fons de la Governació del Regne de València en temps d'Alfons el Magnànim (1417-1458)*. València: Institut Alfons el Magnànim.

CAROCCI, Guido (1913): “L'Arte dei Legnajuoli, i suoi Statuti, i suoi ordinamenti”. *L'Illustratre Fiorentino. Calendario storico per il 1914 compilato da Guido Carocci*. Firenze: Tipografia Domenicana. Vol. XI, p. 9-13.

CECCHI, Alessandro (1998): “L'Arte dei Legnajuoli in Firenze: gli esordi”. AA.VV.: *La grande storia dell'Artegiato. Il medioevo*. Giunti. Firenze. Vol. I, pp. 187-213.

COLLANTES DE TERÁN SÁNCHEZ, Antonio (1991): “Los poderes públicos y las ordenanzas de oficios”. Maria BARCELÓ CRESPI, ed.: *La manufactura urbana i els menestrals (segles XIII-XVI)*. Actes de les IX Jornades d'Estudis Històrics Locals. Palma, 21-23 de novembre de 1990. Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics, pp.357-372.

CRUÏLLES, Vicente Salvador y Montserrat, Marqués de, (1883): *Los gremios de Valencia. Memoria sobre su origen, vicisitudes y organización*. Valencia: Imp. de la Casa de Beneficiencia.

DEGRASSI, Donata (1998): *L'economia artigiana nell'Italia medioevale*. Roma: Carocci Editore.

DÍEZ, Fernando (1990): *Viles y mecánicos. Trabajo y sociedad en la Valencia preindustrial*. València: Institució Alfons el Magnànim.

DOMÈNECH i CASADEVALL, Gemma (2001): *Els oficis de la construcció a Girona, 1419-1833. Ofici i confraria. Mestres de cases, picapedrers, fusters i escultors a Girona*. Girona: Institut d'Estudis Gironins.

EPSTEIN, Stephan R. and PRAK, Maarten (2008): *Guilds, innovation, and the European economy, 1400-1800*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.

EPSTEIN, Esteven A. (2009): *An economic and social history of later medieval Europe, 1000-1500*. Cambridge: Cambridge University Press.

EXPÓSITO SEBASTIÁN, Manuel (1985): “El gremio de albañiles de Zaragoza (1775-1806)”. *Artigrama*, 2. Zaragoza: Universidad de Zaragoza. Departamento de Historia del Arte, pp. 161-176.

FALCÓN PÉREZ, Mª Isabel (1991): “Las cofradías artesanales en la Edad media. Aspectos religiosos y sociales”. BARCELÓ CRESPI, María, ed.: *La manufactura urbana i els menestrals (segles XIII-XVI)*, IX Jornades d'Estudis Històrics Locals. Palma, 21-23 de novembre de 1990. Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics, p.193-222.

FERRÁN SALVADOR, Vicente (1926): *Capillas y casas gremiales de Valencia*. Valencia: La Gutenberg.

FRANCESCHI, Franco (1998): “La parabola delle Corporzioni nella Firenze del tardo Medioevo”. AA.VV *La grande storia dell'Artegiato. Il medioevo*. Firenze: Giunti. Vol. I, pp. 77-102.

GANDOLFO, Francesco (1983): “Convenzione e realismo nell'iconografia medioevale del lavoro”. *Lavorare nel medioevo: rappresentazioni ed esempi dall'Italia dei secoli X-XVI*. Convegni del Centro di Studi sulla Spiritualità Medievale. Todi, 12-15 ottobre 1980. Università degli Studi di Perugia. Todi: L'Accademia Tudertina, pp. 371-403.

GAYANO LLUCH, Rafael (1952): “Santos patronos de los gremios valencianos en la época foral”. *FERIARIO*, 16. Valencia.

GHAZALI, Maria (2004): *Entre confréries et corporation: le métier des charpentiers de Valence (XVe-début XIXe siècles)*. Dossier de candidature au diplôme national d'habilitation à diriger des recherches. Université de Paris X-Nanterre.

GENTILE, Guido (2003): “Sculptura in legno”. CASTELNUOVO, Enrico e SERGI, Giuseppe, eds.: *Arti e storia nel Medioevo. Del costruire: tecniche, artisti, artigiani, committenti*. Torino: Giulio Einaudi editore. Vol, II, pp. 632-646.

GINER BOIRA, Vicente (1980): “Organización gremial del Reino de Valencia”. VILLALMANZO CAMENO, Jesús y PÉREZ PÉREZ Desamparados, eds. (1990): *Llibre de Ordinacions de la Almoyna e Confraria del Offiçi dels Fusters*. València: Javier Boronat.

GRECI, Roberto (1994): “Corporazioni e mestieri”. *Enciclopedia dell'Arte medievale*. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana fondata da Giovanni Trecentocani. Vol . V, pp. 347-352.

GRECI, Roberto (2003): “I cantieri: le corporazioni”. CASTELNUOVO, Enrico e SERGI, Giuseppe, eds: *Arti e storia nel Medioevo. Del costruire: tecniche, artisti, artigiani, committenti*. Torino: Giulio Einaudi editore. Vol. I., pp. 69- 106.

GREGORI TENA, Mª Concepción (1980): *Los gremios*. Tesis de Licenciatura inédita. Valencia: Universidad de Valencia. Escuela Social de Valencia.

GUIRAL-HAZIISIF, Jacqueline (1985): “L’organisation de la production rurale et artisanale à Valence au XV siècle”. *Anuario de Estudios Medievales*, 15. Barcelona Consejo Superior de Investigaciones Científicas, pp. 415-465.

HERNÁNDEZ MENOR, Mª Virtudes (1979): *Los gremios en España*. Tesis de Licenciatura inédita. Valencia: Universidad de Valencia. Escuela Social de Valencia.

IRADIEL, Paulino (1993): “Corporaciones de oficio, acción política y sociedad civil en Valencia”. SESMA MUÑOZ, José Ángel, ed.: *Cofradías, gremios y solidaridades en la Europa medieval*. XIX Semana de Estudios Medievales, Estella, 20-24 de Julio de 1992. Pamplona: Departamento de Educación y Cultura, 1993, pp. 253-282.

JUAN GARCÍA, José M^a (1946): “El milagro de la madera. De la modesta fundación del Gremio de Carpinteros a la opulencia del mueble”. *FERIARIO*, 10. Valencia.

LEFRANC, Georges (1975): *Histoire du travail et des travailleurs*. Paris: Flammarion.

LLUCH, Rafael (1952): “Santos patronos de los gremios valencianos en la época foral”. *FERIARIO*, 16. Valencia.

MAURICE, Robert (1999): *Les artisans et les métiers*. Paris: Presses Universitaires de France.

MUNBY, Julian (2001): “Wood”. BLAIR, John and RAMSAY, Nigel, eds: *English medieval industries: craftsmen, techniques, products*. London: Hambledon and London, pp. 379-405.

MUSSON, Anthony (2004): “Reconstructing English labor laws: a medieval perspective”. ROBERTSON, Kellie and UEBEL, Michael, eds.: *The Middle Ages at work, practicing labor in late medieval England*. New York: Palgrave Macmillan, pp. 113- 132.

OCHOA GARCÍA, Patricia (1992): *Los gremios valencianos a comienzos del siglo XVI (1500-1519)*. Tesis de Licenciatura inédita. Universidad de Valencia. Departamento de Historia Moderna.

PINI, Antonio Ivan (1990): “La maestranze edili bolognesi nella società comunale (secoli XII-XIII)”. Francesca BOCCHI, coord.: *I portici di Bologna e l'edilizia civile medievale*. Bologna: Grafis Edizioni, pp. 105-111.

QUETGLÁS GAYÁ, Bartolomé (1939): *Los gremios de Mallorca. Breve estudio histórico-sociológico de los Colegios Honorables Menestrales que florecieron en Mallorca desde el siglo XIII hasta el XIX*. Palma de Mallorca: Imprenta Mossen Alcocer.

REDONDO VEINTEMILLAS, Guillermo (1982): *Las corporaciones de artesanos de Zaragoza en el siglo XVII*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico.

REGLÀ, Joan (1965): “Época del artesanado en España”. PARIAS, Louis-Henri, dir.: *Historia general del trabajo. La época del artesanado (siglos V-XVIII)*. Ediciones Grijalbo, S.A. Barcelona. Vol. 2, pp. 435-454.

ROUX Simone (1991): “Le travail et les métiers du bois à Paris du XIIIe au Xe siècle”. *Le bois et la ville. Du Moyen Âge au XXe siècle*. BIGET, J.-L.; BOISSIÈRE, J. et HERVÉ, J.-C. éd.: Actes du Colloque organisé à Saint-Cloud par le Centre d'Histoire Urbaine de l'École Normale Supérieure de Fontenay-Saint-Cloud et le Groupe d'Histoire des Forêts Françaises. Saint-Cloud, 18-19 novembre 1988. Fontenay-aux-Roses: École Normale Supérieure de Fontenay-Saint-Cloud, pp. 239-250.

RUIZ DE LA PEÑA SOLAR, Juan Ignacio (2003): “Ciudades y sociedades urbanas en la España medieval (siglos XIII-XV). IRADIEL, Paulino, ed.: *Las sociedades urbanas en la España Medieval*. Actas de la XXIX Semana de estudios Medievales de Estella. Estella, 15-19 de julio de 2002. Navarra: Dirección General de Cultura- Institución Príncipe de Viana, pp. 17-49.

RUMEU DE ARMAS, Antonio (1944): *Historia de la previsión social en España: cofradías, gremios, hermandades y montepíos*. Barcelona: El Albir.

SANTONJA MOLTÓ, Milagros (1980): *Los gremios*. Tesis de Licenciatura. Valencia: Escuela Social de Valencia.

SEGARRA Y VILLALTA, Estanislao (1911): *Los gremios*. Barcelona: Imprenta de F. Altés y Alabat.

SEGURA BLASCO, Vicente (1957): “El Gremio de Maestros Carpinteros”. *FERIARIO*, 21. Valencia.

TRAMOYERES BLASCO, Luís (1889): *Instituciones gremiales. Su origen y organización en Valencia*. Valencia: Imprenta Domenech.

UÑA SARTHOU, Juan (1900): *Las asociaciones obreras en España. Notas para su historia*. Madrid: Establecimiento tipográfico de G. Juste.

VICTOR, Sandrine (2004): *La construcció i els seus oficis la Girona del segle XV*. Girona: Ajuntament de Girona.

VILLALMANZO CAMENO, Jesús y PÉREZ PÉREZ Desamparados, eds. (1990): *Llibre de Ordinacions de la Almoyna e Confraria del Offiçi dels Fusters*. València: Javier Boronat

WOLFF, Philippe (1965): *La época del artesanado (siglos V-XVIII)*. PARIAS, Louis-Henri ed.: *Historia general del trabajo*. Barcelona: Ediciones Grijalbo, S.A. Vol. 2, pp.11-276.

HISTÒRIA I IDEOLOGIES. POLÍTICA ECONÒMICA I ESPIRITUALITAT

ALANYA, Luis; CALERO, Francisco; GARCÍA EDO, Vicente y CABANES, Desamparados, eds. (1999): *Obra de oro de los privilegios reales de la ciudad y del*

reino de Valencia, con la historia del cristianísimo Rey Jaime, su primer conquistador.

València: Ajuntament de València

ALMELA i VIVES, Francisco (1960): *Nombres de calles y plazas*. Valencia: Tipografía Moderna.

ÁLVAREZ BORGE, Ignacio (2003): *La Plena Edad Media. Siglos XII-XIII*. Madrid: Síntesis.

ARCINIEGA GARCÍA, Luís (2009): *El saber encaminado. Caminos y viajeros por tierras valencianas de la Edad Media y Moderna*. Valencia: Generalitat Valenciana, Conselleria d'Infraestructures i Transport.

ASENJO GONZÁLEZ, María (2003): "Demografía. El factor humano en las ciudades castellanas y portuguesas a fines de la Edad Media". IRADIEL, Paulino, ed.: *Las sociedades urbanas en la España Medieval*. Actas de la XXIX Semana de estudios Medievales de Estella. Estella, 15-19 de julio de 2002. Navarra: Dirección General de Cultura- Institución Príncipe de Viana, p. 97-150.

BAREL, Yves (1981): *La ciudad medieval. Sistema social-sistema urbano*. Madrid: Instituto de Estudios de Administración Local.

BECK, Patrice, dir. (1998): *L'innovation technique au Moyen Âge*. Actes du VIe Congrès International d'archéologie médiévale. Dijon, Mont Beuvray, Chenôve, Le Creusot, Montbard, 1-5 octobre 1996. Paris: Errance.

BEUTER, Pedro Antonio (1604): *Primera parte de la Crónica general de toda España, y especialmente del Reyno de Valencia*. Valencia: Imprenta de Pedro Patricio Mey.

BISSON, Tomàs N. (1988): *Història de la Corona d'Aragó a l'Edat Mitjana*. Barcelona: Editorial Crítica, S.A.

BOIX, Vicente (1885): *Apuntes históricos sobre los Fueros del Antiguo Reino de Valencia*. Valencia: Imprenta Mariano de Cabrerizo.

BRANCHAT, Vicente (1990): *Tratado de los derechos y regalías que corresponden al Real Patrimonio en el Reyno de Valencia*. València: Generalitat Valenciana, Presidència.

BURNS, Robert Ignatius (1993): *El regne croat de València; un país de frontera al segle XIII*. Valencia: Tres i Quatre.

CARRERES ZACARÉS, Salvador (1925): *Ensayo de una bibliografía de libros de fiestas celebradas en Valencia y su antiguo Reino*. Valencia: Hijo de Francisco Vives Mora.

CARRERES ZACARÉS, Salvador (1930-1935): *Libre de memòries de diversos sucesos e fets memorables e de coses senyalades de la ciutat e regne de València (1308-1644)*. Valencia: Acció Bibliogràfica Valenciana.

CHABÁS, Roque (1902): *Génesis del Derecho Foral de Valencia*. Valencia: Librerías París-Valencia, 1990.

CONTAMINE, Philippe; BOMPAIRE, Marc; LEBECQ, Stéphane et SARRAZIN et Jean-Luc (2003): *L'économie médiévale*. Paris: Armand Colin.

CORTÉS, Vicenta (1964): *La esclavitud en Valencia durante el reinado de los Reyes Católicos (1479-1516)*. Valencia: Ayuntamiento de Valencia.

CRUSELLES GÓMEZ, Enrique (1999): "La población de Valencia en los siglos XIV y XV". *Revista d'Història Medieval*, 10. València: Universitat de València, Departament d'Història Medieval, pp. 45-84.

DELORT, Robert (1982): *La vie au Moyen Âge*. Paris: Seuil.

DIAGO HERNANDO, Máximo (2001): "Introducción al estudio del comercio entre las coronas de Aragón y Castilla durante el siglo XIV: las mercancías objeto de cambio". *En la España Medieval*, 24. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, Departamento de Historia Medieval, pp. 47-101.

DÍAZ BORRÁS, Andrés (1993): *Los orígenes de la piratería islámica en Valencia. La ofensiva musulmana trecentista y la reacción cristiana*. Barcelona: CSIC-Institución Milà y Fontanals.

DÍAZ BORRÁS, Andrés (1997): “La València marítima durant el regnat d’Alfons el Magnànim”. *Ausiàs March i el seu temps*. Museu de Belles Arts de València, 13 d’octubre-30 de novembre de 1997. València: Generalitat Valenciana, pp. 123- 139.

DUALDE SERRANO, Manuel (1956): *Supervivencia de los primitivos privilegios orgánicos de la capital en el texto de los Fueros de Valencia*. Valencia: Instituto Valenciano de Estudio Históricas. Institución Alfonso el Magnánimo. Diputación provincial de Valencia.

DUFOURCQ, Charles y GAUTIER-DALCHÉ, Jean (1983): *Historia económica y social de la España cristiana en la Edad Media*. Barcelona: El Albir.

DUMÉZIL, Bruno (2006): *La société médiévale en Occident*. Paris: Ellipses Édition Marketing.

DUTOUR, Thierry (2003): *La ville médiévale. Origines e triomphe de l’Europe urbaine*. Paris: Odile Jacob.

EIXIMENIS, Francesc (1340-1409, ca.): *Dotzè llibre del Crestià*. Girona: Col·legi Universitari de Girona, 1988.

EIXIMENIS, Francesc (1340-1409, ca): *Doctrina compendiosa*. Barcelona: Barcino, 1929.

ESCOLANO, Gaspar (1610): *Décadas de la historia de la insigne y coronada ciudad y reino de Valencia*. Valencia: Librerías París-Valencia, 1980.

FERRANDO i FRANCÈS, Antoni ed. (1979): *Llibre del Repartiment. Regestrum primum regis Jacobi I. In nomine domini. Incipiunt donationes de valentia et de termino*

facte a domino jacobo rege aragonum sub era millesima. Paterna: Vicent Garcia Editores S.A.

FERRER i MALLOL, Mª Teresa (1985): “La redempció de captius a la Corona Catalano-aragonesa (segle XIV)”. *Anuario de Estudios Medievales*, 15. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, pp. 237-298.

FERRER FORTUNY, Rodrigo J. (1985): “Mundo urbano y discurso procesional en la Valencia bajomedieval”. Isabel Moll Blanes, ed.: *La vida quotidiana dins la perspectiva històrica*. III Jornades d'Estudis Històrics Locals. Palma de Mallorca, 24-26 de novembre de 1983. Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics, pp. 181-186.

FOSSIER, Robert (1970): *Histoire sociale de l'Occident médiéval*. Paris: Armand Colin.

FOSSIER, Robert (2000): *Le travail au Moyen Âge*. Paris: Hachette Littératures.

FOURQUIN, Guy (1979): *Histoire économique de l'Occident médiéval*. Paris: Armand Colin.

FURIÓ, Antoni (2000): “Esclaus i assalariats. La funció econòmica de l'esclavitud en la Península Ibèrica a la Baixa Edat Mitjana”. FERRER i MALLOL Mª Teresa i MUTGÉ i VIVES, Josefina, eds.: *De l'esclavitud a la llibertat. Esclaus i lliberts a l'Edat Mitjana*. Actes del Col·loqui Internacional. Barcelona, 27-29 de maig de 1999. Barcelona: CSIC. Institut Milà i Fontanals. Departament d'Estudis Medievals, pp.19-38.

FURIÓ, Antoni (2001): *Història del País Valencià*. València: Tres i Quatre.

FURIÓ, Antoni i GUINOT, Enric eds. (2006): *Liber patrimonii Regii Valentiae*. València: Universitat de València.

FURIÓ, Antoni (2009): “Els musulmans valencians, de la conquesta a les Germanies”. *Entre terra i fe. Els musulmans al regne de València (1238-1609)*. Sala Estudi General

de la Universitat de València, 26 de febrer-28 de juny de 2009. València: Universitat de València, pp. 55-72.

GARCÍA CÁRCEL, Ricardo (1975): “Notas sobre población y urbanismo en la Valencia del siglo XVI”. *Saitabi*, 25. Valencia: Universitat de València. Facultat de Geografia i Història, pp. 133-153.

GARCÍA DE CORTÁZAR, José Ángel (1974): “*La época medieval*”. Miguel Artola, dir.: *Historia de España*. Madrid: Alianza Universidad. Vol. II.

GARCÍA DE CORTÁZAR, José Ángel y SESMA MUÑOZ, José Ángel (1997): *Historia de la Edad Media. Una síntesis interpretativa*. Madrid: Alanza Universidad.

GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente (1993): *La jerarquía de la mesa. Los sistemas alimentarios en la Valencia bajomedieval*. València: Diputació de València.

GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente (2002): *Vivir a crédito en la Valencia Medieval. De los orígenes del sistema censal al endeudamiento del municipio*. València : Universitat de València.

GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente (2008): “La sisa de la carn. Ganadería, abastecimiento cárnico y fiscalidad en los municipios valencianos bajomedievales”. VALLEJO POUSADA, Rafael, ed.: *Los tributos de la tierra: fiscalidad y agricultura en España (Siglos XII-XX)*. València: Publicacions de la Universitat,, pp. 81-101.

GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente (2010): “Las calles y los nombres. Ensayo de una sociotopografía de la Valencia medieval”. *Historia de la ciudad. VI. Proyecto y complejidad*. Valencia: Colegio Territorial de Arquitectos de Valencia, pp. 39-70.

GILLE, Bertrand (1962): “Macchine”. SINGER, Charles; HOLMYARD, Eric John; HALL, A. Rupert e WILLIAMS, Trevor I., eds.: *Storia della tecnologia. Le civiltà mediterranee e il medioevo, circa 700 a. C-1500 d.C.* Torino: Editore Paolo Boringhieri. Vol. 2, pp. 653-655.

GILLE, Bertrand (1978): *Histoire des techniques. Techniques et civilisations. Techniques et sciences*. Tours: Gallimard.

GIMPEL, Jean (1975): *La révolution industrielle du Moyen Âge*. Paris: Éditions de Seuil.

GISBERT, Josep A., ed. (2001): *Sucre & Borja. La Canyamel dels Ducs. Del trapig a la taula*. Gandia, 21 de desembre de 2000- 23 de febrer de 2001. València: Direcció General de Promoció Cultural i Patrimoni Artístic. Ajuntament de Gandia.

GRAULLERA SANZ, Vicente (1995): “Relaciones comerciales y vías de comunicación en la Valencia Foral”. *Estudios de derecho Mercantil en Homenaje al profesor Manuel Broseta Pont*. Valencia: Tirant lo Blanc, pp. 1689-1704.

GROHMANN, Alberto (2003): *La città medievale. Storia della città*. Roma-Bari: Editori Laterza. Vol. 3.

BONNASSIE, Pierre; GUICHARD, Pierre y GERBET, Marie-Claude (2001): *Las Españas medievales*. Barcelona: Crítica.

GUIDONI, Enrico (1980): *Processioni e città. Le case di una strada*. Palermo: Flaccovio editore.

GUINOT RODRÍGUEZ, Enric (1991): *Cartes de poblament medievals valencianes*. València: Generalitat Valenciana.

GUINOT RODRÍGUEZ, Enric (1999): *Els fundadors del Regne de València: repoblament, antroponímia i llengua a la València medieval*. València: Tres i Quatre. Vol I.

GUIRAL-HADZIIOSSIF, Jacqueline (1989): *Valencia, puerto mediterráneo en el siglo XV (1419-1525)*. València: Institut Alfons el Magnànim.

HAMILTON, Earl J. (1936): *Money, prices and wages in València, Aragon and Navarre, 1351-1500*. Cambridge: Harvard University Press.

HAUF VALLS, Albert (1990): *De Eiximenis a sor Isabel de Villena: aportació a l'estudi de la nostra cultura medieval*. Montserrat: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

HAUF VALLS, Albert (1994): "La espiritualidad valenciana en los albores de la Edad Moderna". HINOJOSA MONTALVO, José y PRADELLES NADAL, Jesús, eds.: *1490. En el umbral de la modernidad: el Mediterráneo europeo y las ciudades en el tránsito de los siglos XV-XVI*. València: Consell Valencià de Cultura.

HAUF VALLS, Albert (1998): "Corrientes espirituales valencianas en la Baja Edad Media (siglos XIV-XV). *Anales Valentinos*, 48, año XXIV. Moncada: Facultad de Teología San Vicente Ferrer, pp. 261-302.

HAUF VALLS, Albert (2000): *Corrientes teológicas valencianas, siglos XIV-XV: Arnau de Vilanova, Ramón Llull y Francesc Eiximenis*. Valencia: Facultad de Teología San Vicente Ferrer.

HEERS, Jacques (1968): *Occidente durante los siglos XIV y XV. Aspectos económicos y sociales*. Barcelona: Editorial Labor.

HEERS, Jacques (1981): *Esclaves et domestiques au Moyen Âge dans le monde méditerranéen*. Paris: Fayard.

HEERS, Jacques (1995): *La città nel Medioevo in Occidente. Paessaggi, poteri e conflitti*. Milano: Jaca Book.

HIERONI TARAÇONA, Pere (1976): *Institucions dels furs i privilegis del Regne de València*. València: Del Sènia al Segura.

HINOJOSA MONTALVO, José (1989): "Ciudades portuarias en la Corona de Aragón durante la baja Edad Media: los ejemplos de Mallorca, Valencia y Alicante".

POLEGGI, Ennio, ed.: *Città portuali del Medioevo. Storia e archeologia*. Atti del Convegno Internazionale di Genova, 1985. Genova: Istituto di Storia dell'architettura-Università di Genova. SAGEP, pp. 151-165.

HUICI MIRANDA, A. (1919-1922): *Colección Diplomática de Jaime I el Conquistador*. Valencia: Renovación Tipográfica.

HUIZINGA, Johan (1984): *El otoño de la Edad Media*, Madrid: Alianza Editorial.

IRADIEL MURUGARRIEN, Paulino, coord. (1995): *L'univers dels prohoms (perfils socials a la València baix-medieval)*. València: Edicions Tres i Quatre.

IRADIEL, Paulino; MORETA; Salustiano y SARASA, Esteban, eds. (1989): *Historia medieval de la España cristiana*. Madrid: Càtedra.

JOAN CABALLER, Francesc (1535, ca): *Llibre de notícies de la ciutat de València des de l'any 1306 fins 1535*. Biblioteca Universitària de Valencia, ms. 197.

J.G. (1852): *Valencia en la mano o sea Manual de forasteros*. Valencia: Imprenta y librería de Julián Mariana.

LALINDE ABADIA, Jesús (1979): *La Corona de Aragón en el Mediterráneo medieval (1229-1479)*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico.

LEFRANC, Georges (1975): *Histoire du travail et des travailleurs*. Paris: Flammarion.

LE GOFF, Jacques (1982): *La civilisation de l'Occident médiéval*. Paris : Éditions Flammarion.

LE GOFF, Jacques (1999): *Un autre Moyen Âge*. Manchecourt: Éditions Gallimard.

LEGUAY, Jean-Pierre (1984): *La rue au Moyen Âge*. Rennes: Ouest France.

Llibre del Repartiment. Regestrum primum regis Jacobi I. In nomine domini. Incipiunt donationes de valentia et de termino facte a domino jacobo rege aragonum sub era millesima. Anno Domini M^oCC^oXL^o Secundo. FERRANDO i FRANCÈS, Antoni, ed. Paterna: Vicent Garcia, 1984.

LLOP CATALÀ, Manuel (1973): *La economía de Valencia en el siglo XV*. Tesis doctoral inédita. Valencia: Universidad de Valencia. Facultad de Filosofía y Letras.

LLOP CATALÀ, Miguel (1972): *Un aspecto económico de la Valencia del siglo XVI. Los salarios*. Valencia: Ayuntamiento de Valencia.

LÓPEZ PÉREZ, Mª Dolores (2000): “Sobre la trata de esclavos magrebíes: el aprovisionamiento de los mercados catalanoaragoneses (siglo XIV)”. FERRER i MALLOL, Mª Teresa i MUTGÉ i VIVES, Josefina, eds.: *De l'esclavitud a la llibertat. Esclaus i lliberts a l'Edat Mitjana*. Actes del Col·loqui Internacional. Barcelona, 27 al 29 de maig de 1999. Barcelona: CSIC. Institut Milà i Fontanals. Departament d'Estudis Medievals, pp. 39-73.

MACKAY, Angus (1991): *La España de la Edad Media. Desde la frontera hasta el Imperio (1000-1500)*. Cátedra. Madrid.

MARTÍNEZ LLORENTE, Félix (2003): “El régimen jurídico de la vecindad medieval y las novedades del *ius comune*”. IRADIEL, Paulino, ed.: *Las sociedades urbanas en la España Medieval*. Actas de la XXIX Semana de estudios Medievales de Estella. Estella. Estella, 15-19 de julio de 2002. Navarra: Dirección General de Cultura-Institución Príncipe de Viana, p. 51-80.

MARTÍNEZ MONTIÑO, Francisco (1763): *Arte de cocina, pastelería, vizcochería, y conservería*. Barcelona: Imprenta de María Ángela Martí. [Valencia: Librerías París-Valencia, 1997.]

MASC, Gaspar: *Dietario*. Biblioteca Universitaria de Valencia, ms. 255.

MIRALLES, Melcior (1419-1502): *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*.

ESCARTÍ, Vicent Josep ed., 1988. València: Institut Alfons el Magnànim.

MOLINER, José María (1974): *Espiritualidad medieval. Los mendicantes*. Burgos: Editorial El Monte Carmelo.

MOXÓ i MONTOLIU, Francisco de (1987): “Notas sobre la economía fronteriza castellano-aragonesa en la Baja Edad Media”. *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 6. Alicante: Universidad de Alicante, pp. 325-340.

NARBONA VIZCAÍNO (1990): “Orígenes sociales de los tres estamentos en la Valencia medieval”. *Estudis: revista de historia moderna*, 16, pp. 7-30.

NARBONA VIZCAÍNO, Rafael (1995): *Valencia, municipio medieval. Poder político y luchas ciudadanas (1239-1418)*. Valencia: Universidad de Valencia.

NARBONA VIZCAÍNO, Rafael (1996): “La complexitat de les poblacions urbanes”. *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans. La forja dels Països Catalans, segles XIII-XV*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana. Vol. III, pp. 202-217.

NARBONA VIZCAÍNO, Rafael (2003): *Memorias de la ciudad. Ceremonias, creencias y costumbres en la historia de Valencia*. Valencia: Ayuntamiento de Valencia.

NARBONA VIZCAÍNO, Rafael (2003): “Vida pública y conflictividad urbana en los reinos hispánicos (XIV-XV)”. IRADIEL, Paulino, ed.: *Las sociedades urbanas en la España Medieval*. Actas de la XXIX Semana de estudios Medievales de Estella. Estella, 15-19 de julio de 2002. Navarra: Dirección General de Cultura- Institución Príncipe de Viana, pp. 541-589.

ORELLANA, Marcos Antonio de (1923): *Valencia antigua y moderna*. Valencia: Acción Bibliográfica Valenciana. Valencia: La Gutemberg, 1926. [Valencia: Librerías París-Valencia, 1985.]

PILES ROS, Leopoldo (1969): *Apuntes para la historia económico-social de Valencia durante el siglo XV*. Valencia: Ayuntamiento de Valencia.

PILES ROS, Leopoldo (1959): *Estudio sobre el gremio de zapateros*. Valencia: Ayuntamiento de Valencia. Publicaciones del Archivo Municipal.

REGLÀ CAMPISTOL, Joan (1971): *Historia de la Edad Media*. Barcelona: Montaner y Simón.

RIU RIU, Manuel (1999): *Edad media (711-1500)*. Madrid: Espasa-Calpe.

ROCA TRAVER, Antonio (1976): *La inmigración a la Valencia Medieval*. Castellón: Sociedad Castellonense de Cultura. Obras de Investigación Histórica. Tomo LII.

RODRIGO LIZONDO, Mateu (1987): *La Unión de Valencia (1347-1348): una revuelta ciudadana contra el autoritarismo real*. Tesis doctoral inédita. Valencia: Universidad de Valencia. Facultad de Geografía e Historia.

RUBIO VELA, Agustín (1981): "Ideologia burgesa i progrés material en la València del Tres-cents". *L'Espill*, 9. València : Eliseu Climent, pp. 11-38.

RUBIO VELA, Agustín (1985): *Epistolari de la València medieval*. València: Biblioteca Sanchis Guarner.

RUBIO VELA, Agustín (1989): "El segle XIV". Ernest BERENGUER, coord.: *Història del País Valencià. De la Conquesta a la Federació Hispànica*. Barcelona: Edicions 62. Vol. II, pp. 169-264.

RUBIO VELA, Agustín (1992): "Els beguins de València en el segle XIV". FERRANDO, Antonio, ed.: *Miscel·lània Sanchis Guarner*. València: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Vol. III, pp. 185-228.

RUBIO VELA, Agustín (1995): "La población de Valencia en la Baja Edad Media". *Hispania. Revista Española de Historia*, 55, pp. 495-525.

RUZAFÀ GARCÍA, Manuel (2009): “El precedent mudèjar: pressions aculturadores i conflictes baixmedievals”. *Entre terra i fe. Els musulmans al regne de València (1238-1609)*. Sala Estudi General de la Universitat de València. València, 26 de febrer-28 de juny de 2009. València: Universitat de València, pp. 73-86.

RYDER, Alan (1992): *Alfonso el Magnánimo. Rey de Aragón, Nápoles y Sicilia. 1396-1458*. València: Edicions Alfons el Magnànim. Institut valencià d'estudis i investigació.

SALDES, Antoni (1912-1922): “Documentos franciscanos”. *Estudis franciscans*, 16. Barcelona: Padres Capuchinos de España y América. Tomo XVII, nº 110 (1 juliol 1916), pp. 64-74.

SANCHIS GUARNER, Manuel (1976): *La ciutat de València. Síntesi d'història i de geografia urbana*. València: Cercle de Belles Arts.

SARASA, Esteban (1989): “De la reordenación interior del espacio tradicional a la expansión mediterránea: los nuevos horizontes económicos y la emergencia de la sociedad civil (1134-1276)”. IRADIEL, Paulino; MORETA, Salustiano y SARASA, Esteban, eds. (1989): *Historia medieval de la Espanya cristiana*. Madrid: Càtedra, pp. 307-391.

SEVILLANO COLOM, Francisco (1957): *Valencia urbana medieval a través del oficio del Mustaçaf*. València: Institut Alfons el Magnànim.

SESMA MUÑOZ, José Ángel (2003): “La población urbana en la Corona de Aragón (siglos XIV-XV). IRADIEL, Paulino, ed.: *Las sociedades urbanas en la España Medieval*. Actas de la XXIX Semana de estudios Medievales de Estella. Estella, 15-19 de julio de 2002. Navarra: Dirección General de Cultura- Institución Príncipe de Viana, pp. 151-191.

SIXTO IGLESIAS, Ricardo (1993): *La contratación laboral en la Valencia medieval: aprendizaje y servicio doméstico (1458-1462)*. Tesis de licenciatura inédita. Valencia: Universitat de València. Departament d'Història Medieval.

VALDEÓN BARUQUE, Julio (2003): “La articulación de la sociedad urbana”. IRADIEL, Paulino, ed.: *Las sociedades urbanas en la España Medieval*. Actas de la XXIX Semana de estudios Medievales de Estella. Estella, 15-19 de julio de 2002. Navarra: Dirección General de Cultura- Institución Príncipe de Viana, pp. 81-95.

VILA, Soledad (1984): *La ciudad de Eiximenis: un proyecto teórico de urbanismo en el siglo XIV*. Valencia: Diputación provincial de Valencia.

WEBSTER, Jill B. (1998): *Per Déu o per diners. Els mendicants i el clergat al País Valencià*. Catarroja-Barcelona: Editorial Afers.

WHITE, Lynn, Jr. (1969): *Technologie médiévale et transformations sociales*. Paris-La Haye: Mouton et Co.

ART I OFICIS ARTÍSTICS

ALBERTI, Leon Battista (1450 ca): *De re aedificatoria*. Javier Fresnillo Núñez, ed. lit., 1991. Torrejón de Ardoz: Akal.

ALDANA, Salvador (1983): “Un programa renacentista en la capilla nueva de la casa de la Generalidad valenciana”. *Archivo de Arte Valenciano*, 64. Valencia: Real Academia de Bellas Artes de San Carlos, pp. 8-12.

ALDANA, Salvador (1992): *El Palacio de la “Generalitat” de Valencia*. València: Consell Valencià de Cultura.

ALIAGA, Joan; TORTOSA, Lluïsa; COMPANYY, Ximo i FRAMIS, Maite (2005): *Documents de la pintura valenciana medieval i moderna*. València: Universitat de València. Tom I.

ALIAGA, Joan; TORTOSA, Lluïsa i COMPANYY, Ximo (2007): *Documents de pintura valenciana medieval i moderna. Llibre de l'entrada del rei Martí*. València: Universitat de València. Tom II.

ÁLVAREZ MARTÍNEZ, María del Rosario (1981): *Los instrumentos musicales en la plástica española durante la Edad Media: los cordófonos*. Tesis doctoral inédita. Madrid: Universidad Complutense de Madrid.

ANDERSON, Paul (1999): “Francesco Nicolini, *falegname et intagliatore in legno*, and the Role of Carpenters in Cinquecento and in Seicento in Rome”. *Pantheon. Internationales Jahresschrift für Kunst*. Erhardt D. Stiebner; Jörg D. Stiebner, Herausgeber. München. Vol. LVII, pp. 90-103.

ARCINIEGA GRACÍA, Luís (2001): *El monasterio de San Miguel de los Reyes*. València: Biblioteca Valenciana.

ARCINIEGA GARCÍA, Luís (1996): “Representación de la arquitectura en construcción en torno al siglo XVI”. *Actas del I Congreso Nacional de Historia de la Construcción*, CEHOPU, CEDEX e Instituto Juan de Herrera. Madrid, septiembre de 1995. Madrid: Instituto Juan de Herrera, pp. 49-56.

ARCINIEGA GARCÍA, Luís (en prensa): “Evocaciones y ensueños hispanos del Reino de Jerusalén.” RODRÍGUEZ Inmaculada y MINGUEZ, Víctor, eds.: *Arte en los confines del Imperio. Visiones hispánicas de otros mundos*. Castellón: Universitat Jaume I, pp. 18-99.

AVERLINO, Antonio. “Filarete” (1400-1469): *Tratado de arquitectura*. Pilar Pedraza ed. lit., 1990. Vitoria-Gasteiz: Instituto de Estudios Iconograficos EPHIALTE.

BALLETTO, Laura (1984): “I lavoratori nei cantieri navali (Liguria, secoli XII-XV)”. *Artigiani e salariati. Il mondo del lavoro nell'Italia dei secoli XII-XV*. Pistoia, 9-13 ottobre 1981. *Atti del Decimo Convegno Internazionale*. Pistoia: Centro Italiano di Studi di Storia e d'Arte, pp. 103-153.

BECHMANN, Roland (1981): *Les Racines des cathédrales: l'architecture gothique, expression des conditions du milieu*. Paris: Payot.

BERNARDI, Philippe (1995): *Métiers de bâtiment et techniques de construction à Aix-en-Provence la fin de l'époque gothique (1401-1550)*. Aix-en-Provence: Publications de l'Université de Provence.

BERNARDI, Philippe (2006): "L'organisation des compagnons dans la Provence médiévale. L'organisation du travail en Provence du Moyen Âge au XIX siècle". *Provence historique*. Marseille, Aix-en-Provence : Fédération historique de Provence. Tome LVI, fascicule 226, pp. 361-373.

BINDING, Günther (2006): *Als die Kathedralen in den Himmel wuchsen. Bauen im Mittelalter*. Darmstadt: Primus Verlag.

BOIRA, Josep Vicent i SERRA, Amadeo (1994): *El Grau de València: la construcció d'un espai urbà*. València: Institut Alfons el Magnànim.

BORRERO FERNÁNDEZ, Mercedes (1999): "Los medios humanos y la sociología de la construcción medieval". Amparo GRACIANI, ed: *La técnica de la arquitectura en la antigüedad*. Sevilla : Universidad de Sevilla, pp. 97-122.

BRIGGS, Martin S. (1962): "Costruzione degli edifici". SINGER, Charles; HOLMYARD, Eric J.; HALL, A. Rupert e WILLIAMS, Trevor I., eds. (1962): *Storia della tecnologia. Le civiltà mediterranee e il medioevo. Circa 700 a.C-1500 d.C.* Volume 2. Torino: Paolo Boringhieri. Volume 2, pp. 404-455.

BROMBERGER, Christian; LACROIX, Jacque et RAULIN, Henri (1980): *L'Architecture rurale française*. Paris: Berger-Levrault.

BRU y VIDAL, Santiago (1981): *Las Rocas del Corpus y su refugio temporal de las atarazanas*. Valencia: Ayuntamiento de Valencia.

BUENO TÁRREGA, Baltasar (1997): *La festa del Corpus*. Valencia: Federico Doménech.

CAMESASCA, Ettore (1966): *Artisti in bottega*. Milano: Feltrinelli editore.

CARRAZ, Damien (1999): *L'architecture médiévale en Occident*. Paris: Presses Universitaires de France.

CASCIARO, Raffaele (2006): “Maestri e botteghe nel secondo Quattrocento”. ROMANO, Giovanni e SALSI, Claudio, eds.: *Maestri della scultura in legno nel Ducato degli Sforza*. Milano, Castello Sforzesco, Sale Viscontee, 21 ottobre 2005-29 gennaio 2006. Milano: Silvana Editoriale, pp. 93-105.

CAUMONT CAIMI, Ludovico (1987): “Falegname ed ebanista tra medioevo ed età pre industriale”. Giovanni GODI, coord.: *Arti e mestieri a Parma dal medioevo al XX secolo*. Parma: Grafiche Step Editrice, pp. 41-52.

CATALÀ GORGUES, Miguel Ángel (1999): *Valencia en el grabado 1499-1899*. València: Ajuntament de València.

CECCHI, Alessandro (1999): “Maestri d'intaglio e di tarsia”. Franco FRANCESCHI e Gloria FOSSI (eds.): *La grande storia dell'Artigianato. Il Quattrocento*. Firenze: Giunti. Voll. II, pp. 215-249.

CERVERÓ GOMIS, Luís (1960): *Pintores valentinos: su cronología y documentación*. Valencia: Sucesor de Vives Mora.

CIVERA MARQUINO, Amadeo (1989): *Techumbre gótico-mudéjar en la Iglesia de Santa María o de la Sangre en Lliria*. Lliria: Ayuntamiento de Lliria.

COLLARETA, Marco (2003): “Arredi, suppellettili, decorazione mobili Arti e storia nel Medioevo”. Enrico Castelnovo e Giuseppe Sergi: *Del costruire: tecniche, artisti, artigiani, committenti*. Torino: Giulio Einaudi editore. Vol. II, pp. 303-328.

COLLURA, Michelle (1968): *Architettura in legno*. Palermo: Editore Lo Monaco.

COMANDUCCI, Rita M^a (1999): “Buono artista della sua arte. Il concetto di artista e la pratica di lavoro nella bottega quattrocentesca”. FRANCESCHI, Franco e FOSSI, Gloria eds.: *La grande storia dell'Artigianato. Il Quattrocento*. Firenze: Giunti. Vol. II, pp. 149-165.

COMPANY, Ximo (1991): *L'art i els artistes al País Valencià modern (1440-1600). Comportaments socials*. Barcelona: Curial.

COMPANY, Ximo (1995): *Obras maestras: Museo de Bellas Artes San Pío V*. València: Direcció General de Museus i Belles Art.

COMPANY, Ximo i TOLOSA, Lluïsa (1988): “Nuevos documentos y puntualizaciones sobre los Osona”. *Archivo de Arte valenciano*, 69. València: Real Academia de Bellas Artes de San Carlos, pp. 64-68.

CONTRERAS ZAMORANO, Gemma (2002): *Las atarazanas del Grao de la mar. Arquitectura y recuperación*. València: Ajuntament de València.

CONTRERAS, Gemma i SERRA, Amadeo (1997): “L'arsenal de la ciutat: les drassanes del Grau”. *El port de València i el seu entorn urbà. El Grau i el Cabanyal-Canyamelar en la Historia*. Drassanes de València, 9 de desembre de 1997- 4 de gener de 1998. València: Ajuntament de València.

COPPOLA, Giovanni (2000): *La costruzione del medioevo*. Pratola Serra: Elio Sellino Editore.

COPPOLA, Giovanni (1993): “Carpenteria”. *Enciclopedia dell'arte medievale*. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana. Vol. IV. p. 320-324.

DE FUSCO, Renato (2004): *Storia dell'arredamento. Dall'400 all'900*. Milano: Editoriale Franco Angeli.

DOMENGE i MESQUIDA, Joan (1991): “Entorn als oficis artístics de Mallorca. Una aproximació als treballs i ocupacions dels artistes medievals (segles XIV-XVI)”.

BARCELÓ CRESPI, Maria, ed.: *La manufactura urbana i els menestrals (segles XIII-XVI)*. IX Jornades d'Estudis Històrics Locals. Palma, 21-23 de novembre de 1990. Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics, pp. 381- 398.

EXULVE, Juan Vicente (1643): *Praeclarae artis notariae tomi duo: contractuum dilucidat formulas complectentes, clausularumque census, recentem et expeditam expositionem...* València: Sylvestrum Sparsa.

FALOMIR FAUS, Miguel (1996): *Arte en Valencia. 1472-1522*. Valencia: Consell Valencià de Cultura.

FERNÁNDEZ POLANCO, Aurora (1989): *Fin de siglo: Simbolismo y Art Nouveau*. Madrid: Historia 16. Tomo 42.

GANDOLFO, Francesco (1983): "Convenzione e realismo nell'iconografia medioevale del lavoro". *Lavorare nel medioevo: rappresentazioni ed esempi dall'Italia dei secc. X-XVI*. Convegni del Centro di Studi sulla Spiritualità Medievale. Todi, 12-15 ottobre 1980. Università degli Studi di Perugia; 21. Todi: L'Accademia Tudertina, p. 371-403.

GARCÍA CHICO, Esteban (1941): *Documentos para la historia del arte en Castilla*. Valladolid: Universidad de Valladolid.

GARCIA EDO, Vicent (2003): "El contrato de 1296 de la iglesia de Olocau del Rey". MIRA, Eduard i ZARAGOZÁ CATALÁN, Arturo, eds.: *Una arquitectura gòtica mediterrànea*. València: Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura i Educació, Subsecretaria de Promoció Cultural. Vol. II, pp. 169-171.

GARCIA MARSILLA, Juan Vicente (2001): "La cort d'Alfons el Magnànim i l'univers artístic de la primera meitat del quatre-cents". *L'època d'Alfons el Magnànim. Seu vella: Anuari d'Història i Cultura*, 3. Lleida: Associació Amics de la Seu Vella de Lleida, pp. 13-53.

GIMPEL, Jean (1980): *Les Bâtitseurs des cathedrales*. Paris: Le Seuil.

GOLDTHWAITE, Richard A. (1999): “Realtà economico-sociale e status culturale dell'artigiano”. FRANCESCHI, Franco e FOSSI, Gloria eds.: *La grande storia dell'Artigianato. Il Quattrocento*. Firenze: Giunti. Vol. II, pp. 9-28.

GÓMEZ-FERRER LOZANO, Mercedes (1998): *Arquitectura en la Valencia del siglo XVI: el Hospital General y sus artífices*. Valencia: Albatros.

GÓMEZ URDÁÑEZ, María del Carmen (1987-1988): *Arquitectura civil en Zaragoza en el siglo XVI*. Zaragoza: Ayuntamiento de Zaragoza. Delegación de Relaciones Municipales.

GÓMEZ URDÁÑEZ, María del Carmen (1993): “Las Artes en Aragón durante el reinado de Fernando el Católico (1479-1516)”. *La arquitectura civil en Aragón*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, pp. 99-128.

GRACIA, Carmen (1995): *Història de l'Art de València*. València: Institut Alfons el Magnànim.

GRACIANI, Amparo (1998): “Aportaciones medievales a la maquinaria de construcción”. BORDES, Fernando ed.: *Actas del Segundo Congreso Nacional de Historia de la Construcción*. A Coruña, 22-24 de octubre de 1998. Madrid: Instituto Juan de Herrera, SEdHC, Universidad Coruña, CEHOPU, pp. 217-224.

HERIARD DUBREUIL, Mathieu (1987): *Valencia y el gótico internacional*. València: Institut Alfons el Magnànim.

HOMO-LECHNER, Catherine (1996): *Sons et instruments de musique au Moyen Âge. Archéologie musicale dans l'Europe du VIIe au XIVe siècle*. Paris: Éditions Errance.

IGUAL ÚBEDA, Antonio (1956): *Historiografía del Arte Valenciano*. València: Institut Alfons el Magnànim.

JOSÉ i PITARCH, Antoni (1981): “Llorenç Saragossa y los orígenes de la Pintura Medieval en Valencia”. *D'Art*, 7. Barcelona: Universidad de Barcelona, pp. 21-50.

JOSÉ i PITARCH, Antoni (1989): “Les arts”. Ernest BERENGUER, coord.: *Història del País Valencià. De la Conquesta a la Federació Hispànica*. Barcelona: Edicions 62. Vol. II, pp. 453-492.

KIMPEL, Dieter (1995): “L’attività costruttiva nel Medioevo: strutture e trasformazioni”. CASSANELLI, Roberto, ed.: *Cantieri medievali*. Milano: Editore Jaca Book, pp. 11-50.

KLEIN, Arthur H. (1978): “Brueghel el Viejo, guía para el estudio de la Ciencia del siglo XVI”. *Investigación y Ciencia*, 20. Barcelona : Prensa Científica, pp. 86-93.

KRAUTHEIMER, Richard (1993): *Introduction à une iconographie de l’architecture médiévale*. Paris: Gérard Monfort.

LLIBRER ESCRIG, Josep Antoni (2003): *El finestral gòtic: l’esglèsia i el poble de Lliria als segles medievals* . Lliria: Ajuntament de Lliria.

LÓPEZ DE ARENAS, Diego (1633): *Breve compendio de la carpintería de lo blanco y tratado de alarifes*. Enrique NUERE MATAUCO, ed. (1982). Valencia: Albatros Ediciones.

LÓPEZ DE ARENAS, Diego (1618): *Primera y segunda parte de las reglas de la carpintería hecho por don López de Arenas en este año de MDCXVIII*. Manuel GÓMEZ-MORENO, ed. (1966). Madrid: Instituto de Valencia de don Juan.

LUGARO, Edvige (1986): “Tetti e soffitti lignei siciliani tra Quattro e Cinquecento”. Giulio Carlo ARGAN, dir.: *Storia dell’arte*. Roma: CAM Ed, pp. 7-20..

MARANGONI, Guido (1952): *Storia dell’arredamento (fino al 1500)*. Milano: Società Editrice Libreria.

MIQUEL JUAN, Matilde (2008): *Retablos, prestigio y dinero. Talleres y mercado de pintura en la Valencia del Gótico internacional*. València: Universitat de València.

MOR, Giorgio (2000): *I codici di pratica della carpenteria tradizionale. Un possibile strumento interpretativo delle fabbriche storiche*. Genova: Università degli studi di Genova. Facoltà di Architettura.

MOYA VALGAÑÓN, José (1986): *Documentos para la Historia del Arte del Archivo Catedral de Santo Domingo de la Calzada (1443-1503)*. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos.

NUERE MATAUCO, Enrique (2003): *La carpintería de armar española*. Madrid: Instituto Español de Arquitectura.

NUERE MATAUCO, Enrique (2008): “Las estructuras de madera de la época medieval”. NAVASCUÉS PALACIO, Pedro, ed.: *Ars Mechanicae. Ingeniería medieval en España*. Madrid: Ministerio de Fomento, pp. 131-141.

PALAIÀ PÉREZ, Liliana (2000): “Las armaduras de madera para cubiertas en la Comunidad Valenciana”. *Actas del Tercer Congreso Nacional de Historia de la Construcción*. Sevilla, 26-28 d'octubre de 2000. Madrid: Instituto Juan de Herrera, SEdHC, Universidad de Sevilla, Junta de Andalucía, COAAT Granada, CEHOPU, pp.761-769.

PALLADIO, Andrea (1579): *The four books of architecture*. Adolf K. PLACZEK, ed. (1965). New York: Dover.

PARENTI, Roberto (1993-1994): “La edificación histórica, la estratigrafía mural y la transcripción de fuentes documentales”. *Cuadernos de la Alhambra*, 29, 30. Granada: Publicaciones del Patronato de la Alhambra y Generalife, pp. 57-76.

PHALIP, Bruno (2004): *Charpentiers et couvreurs. L'Auvergne médiévale et ses marges*. Lyon: Association lyonnaise pour la promotion de l'archéologie e Rhône-Alpes.

PLINE L'ANCIEN (23-79): *Histoire Naturelle*. BEAUJEU, Jean, ed. Paris: Société d'Édition les Belles Lettres, 1950-1985.

- RÉAU, Louis (1996): *Iconografía del Arte Cristiano*. Barcelona: Serbal. Tomo 2, vol.4.
- PINTO, Giuliano (1984): “L’organizzazione del lavoro nei cantieri edili (Italia centro-settentrionale)”. *Artigiani e salariati. Il mondo del lavoro nell’Italia dei secoli XII-XV*. Atti del Decimo Convegno Internazionale. Pistoia, 9-13 ottobre 1981. Pistoia: Centro Italiano di Studi di Storia e d’Arte, pp. 69-101.
- RATHFON POST, Chandler (1935): *A History of Spanish Painting*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
- RUBIO, Samuel (1983): *Historia de la música española. Desde el "ars nova" hasta 1600*. Madrid: Alianza.
- RUBIO VELA, Agustín (1994): “La ciudad como imagen. Ideología y estética en el urbanismo bajomedieval valenciano”. *Historia Urbana*, 3. València: Alfons el Magnànim, pp. 23-37.
- RUIZ DE LA ROSA, José Antonio (1999): “El arquitecto en la Edad Media”. GRACIANI, Amparo ed.: *La técnica de la arquitectura en la antigüedad*. Sevilla: Universidad de Sevilla, pp. 151-174.
- RUSSO, Daniel (2005): “Le nom de l’artiste, entre appartenance au groupe et écriture personnelle”. BEDOS-REZAK, Brigitte Miriam et LOGNA-PRAT, Dominique eds.: *L’individu au Moyen Âge. Individuation et individualisation avant la modernité*. Mayenne: Flammarion-Aubier, pp. 235-246.
- SALAS, Xavier de (1943): *Escultores renacientes en el Levante español. Los Forment en Barcelona, Alcañiz, Valencia y Tarragona*. Barcelona: Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona.
- SÁNCHEZ VERDUCH, Mª Mar (1996): *El maestro de obras o la práctica de la arquitectura en la Valencia gótica de 1350 a 1480. Aproximación a su estudio*. Tesis de licenciatura inédita. Valencia: Universitat de València.

SANCHIS SIVERA, José (1909): *La Catedral de Valencia*. Valencia: Imprenta Fco. Vives Mora.

SANCHIS SIVERA, José (1914): *Pintores Medievales en Valencia*. Barcelona: Estudis Universitaris catalans.

SANCHIS SIVERA, José (1924): “La escultura valenciana en la Edad Media: notas para su historia”. *Archivo de Arte Valenciano*, 10. Valencia: Real Academia de Bellas Artes de San Carlos,

SANCHIS SIVERA, José (1925): “Maestros de obras y lapicidas valencianos en la Edad Media”. *Archivo de Arte Valenciano*, 21. Valencia : Real Academia de Bellas Artes de San Carlos, pp. 23-52.

SANCHIS SIVERA, José (1925): “Maestros de obras y lapicidas valencianos en la Edad Media”. *Archivo de Arte Valenciano*, XI. Valencia : Real Academia de Bellas Artes de San Carlos, pp. 23-52.

SENE, A. (1973): “Quelques instruments des architectes et des tailleurs de pierre au Moyen Âge: hypothèses sur leur utilisation”. *La construction au Moyen Âge. Histoire et archéologie*. Actes du Congrès de la Société des Historiens Médiévalistes de l'Enseignement Supérieur Public. Besançon, 2- 4 juin 1972. Paris: Les belles lettres, pp. 39-52.

SERRA DESFILIS, Amadeo (1994): “Al servicio de la ciudad: Joan del Poyo y la práctica de la arquitectura en Valencia (1402-1439)”. *Ars Longa*, 5. València: Universitat de València. Departament d'Història de l'Art, pp. 111-119.

SERRA DESFILIS, Amadeo (1997): “La ciutat d'Ausiàs March”. *Ausiàs March i el seu temps*. Museu de Belles Arts de València, del 13 d'octubre al 30 de novembre de 1997. València: Generalitat Valenciana, pp. 49-66.

SERRA DESFILIS, Amadeo (1999): “El mestre de les obres de la ciutat de València (1370-1480)”. YARZA, Joaquín y FITÉ, Francesc, eds.: *L'artista-artesà medieval a la*

Corona d'Aragó. Actes. Lleida 14, 15 i 16 de gener de 1998. Lleida: Universitat de Lleida. Institut d'Estudis Ilerdencs, pp. 399-417.

SERRA DESFILIS, Amadeo (2002): “Canales, acequias y puentes. Las actividades de los maestros de obras de la ciudad y el territorio de Valencia (siglos XIV y XV)”. DAUKSIS ORTOLÁ, Sonia y TABERNER PASTOR, Francisco, eds.: *Historia de la ciudad. Territorio, sociedad y patrimonio: una visión arquitectónica de la historia de la ciudad de Valencia*. Valencia: Colegio Territorial de Arquitectos de Valencia, pp. 108-124.

SERRA DESFILIS, Amadeo (2002): “Orden y decorum en el urbanismo valenciano de los siglos XIV y XV”. CASAMENTO, Aldo e GUIDONI, Enrico, eds.: *Le città medievali dell'Italia meridionale e insulare*. Atti del convegno, Palermo-Palazzo Chiaromonte, 28-29 Novembre 2002. Roma: Edizioni Kappa, pp. 37-50.

SERRA DESFILIS, Amadeo (2004): “El fasto del palacio inacabado. La Casa de la Ciudad de Valencia en los siglos XIV y XV”. ALONSO MONTERDE, Mar; MURAD MATEU, Málek y TABERNER PASTOR, Francisco, eds: *Historia de la ciudad: arquitectura y transformación urbana de la ciudad de Valencia*. Valencia: Colegio Territorial de Arquitectos de Valencia, pp. 73-99.

SERRA DESFILIS, Amadeo (2005): “El precio del saber: técnica, conocimiento y organización de la obra en la Valencia del siglo XV”. *L'edilizia prima della rivoluzione industriale: secoli XIII-XVIII*. Atti della trentasettesima Settimana di studi. Prato-Luca, 26-30 aprile 2004. Firenze: Istituto internazionale di storia economica Francesco Datini, pp. 709-722.

SOLÍS BURGOS, José Antonio (1999): “La economía de la construcción en la Edad Media”. Amparo GRACIANI, ed.: *La técnica de la arquitectura en la antigüedad*. Sevilla: Universidad de Sevilla, pp. 137-150.

SARALEGUI, Leandro de (1954): *El Museo provincial de Bellas Artes de San Carlos: tablas de las Salas 1ª y 2ª de Primitivos Valencianos*. Valencia: Servicio de Estudios Artísticos.

SYMONDS, R.W. (1962): "Il mobilio nell'epoca postromana". Charles SINGER, Eric John HALMYARD; HALL, A. Rupert e WILLIAMS, Trevor I. eds.: *Storia della tecnologia. Le civiltà mediterranee e il medioevo. Circa 700 a.C-1500 d.C.* Torino: Editore Paolo Boringhieri. Vol. 2, pp. 244-261.

TABALES RODRÍGUEZ, Miguel Ángel (1999): "Aportaciones de la Arqueología medieval al conocimiento de las técnicas constructivas". GRACIANI, Amparo ed.: *La técnica de la arquitectura en la antigüedad.* Sevilla: Universidad de Sevilla, pp. 35-74.

TERRENOIRE, Marie-Odile (2004): *Le travail d'architecture au temps des cathédrales.* Dijon-Quetigny: Éditions Recherches.

TOLEDO GIRAU, José (1961): *Inventarios del Palacio Real de Valencia a la muerte de doña María, esposa de Alfonso el Magnánimo.* Valencia: Sucesor de Vives Mora.

TOMBA, Giorgio (1990): "Muratori e falegnami nella dinamica del potere cittadino". Francesca Bocchi, coord.: *I portici di Bologna e l'edilizia civile medievale.* Bologna: Grafis Edizioni, pp. 113-121

TORRES BALBÁS, Leopoldo (1940): *Naves de edificios anteriores al siglo XIII cubiertas con armaduras de madera sobre arcos transversales.* Madrid: CSIC-Departamento de Historia del Arte Diego Velázquez, Centro de Estudios Históricos.

TORRES BALBÁS, Leopoldo (1960): "Naves cubiertas con armadura de madera sobre arcos perpiaños a partir del siglo XIII". *Archivo español de arte.* Madrid: CSIC. Tomo XXXIII, pp. 19-43.

TORRES BALBÁS, Leopoldo (1946): "Atarazanas hispanomusulmanas". *Al-Andalus. Revista de las escuelas de estudios árabes de Madrid y Granada.* Madrid-Granada: CSIC-Patronato Menéndez Pelayo- Instituto Miguel Asín. Vol. XI, pp. 175-209.

TORRICELLI, Mª Chiara; DEL NORD, Romano e FELLI, Paolo (2007): *Materiali e tecnologie dell'architettura.* Roma-Bari: Editori Laterza.

TRAMOYERES BLASCO, Luís (1917): “Los artesonados en la antigua Casa municipal de Valencia. Notas para la historia de la escultura decorativa en España”. *Archivo de Arte Valenciano*, III. Valencia: Real Academia de Bellas Artes de San Carlos, pp.31-71.

TRAMOYERES BLASCO, Luís (1918): “El pintor Nicolás Falcó”. *Archivo de Arte Valenciano*, 4. Valencia: Real Academia de Bellas Artes de San Carlos, pp. 3-22.

TRANCHEFORT, François René (1985): *Los instrumentos musicales en el mundo*. Madrid: Alianza.

Valencia, su pintura en el siglo XV. Catàleg de l'exposició celebrada a València, maig-juny de 1982. València: Banco de Santander.

VASARI, Giorgio (1511-1574): *Le vite de' più eccellenti pittori, scultori e architettori nella redazioni del 1550 e 1568*. Barocchi, Paola, ed. (1967-1969). Firenze: Sansoni Editore.

VENTUROLI, Paolo (2002): “Gli statuti della Scuola de san Giuseppe di Milano (1459)”. *Scultori e intagliatori del legno in Lombardia nel Rinascimento*. Milano: Electa, pp. 11-17.

VITRUVIO POLIÓN, Marco (23-27 a.C.): *Los diez libros de arquitectura*. ORTIZ y SANZ, José, ed. (1992). Torrejón de Ardoz: Akal.

YARZA, Joaquín (1999): “L'Artista-artesà medieval a la Corona d'Aragó”. YARZA, Joaquín y FITÉ, Francesc, eds.: *L'artista-artesà medieval a la Corona d'Aragó. Actes*. Lleida 14, 15 i 16 de gener de 1998. Lleida: Universitat de Lleida. Institut d'Estudis Ilerdencs, pp. 7-58.

ZARAGOZÁ CATALÁN, Arturo (1997): *La capella reial d'Alfons el Magnànim de l'antic monestir de predicadors de Valencia*. València: Direcció General de Promoció Cultural, Museus i Belles Arts.

ZARAGOZÁ CATALÁN, Arturo (1999): “Juegos matemáticos: aplicaciones geométricas de los maestros del gótico en el episodio valenciano”. YARZA, Joaquín y FITÉ, Francesc, eds.: *L'artista-artesà medieval a la Corona d'Aragó. Actes*. Lleida 14, 15 i 16 de gener de 1998. Lleida: Universitat de Lleida. Institut d'Estudis Ilerdencs, pp. 183-210.

ZARAGOZÁ CATALÁN, Arturo (2000): *Arquitectura gótica valenciana: siglos XIII-XV*. Generalitat Valenciana. Valencia.

ZARAGOZÁ CATALÁN, Arturo (2004): “La iglesia parroquial de Nuestra Señora de la Asunción de Vallibona y las iglesias de arcos de diafragma y techumbre de madera”. *Centre d'Estudis del Maestrat*, 71, pp. 77-92.

ZARAGOZÁ CATALÁN, Arturo y GÓMEZ-FERRER, Mercedes (2007): *Pere Compte, arquitecto*. València: Generalitat Valenciana, Ajuntament, Centro UNESCO Valencia.

ZARAGOZÁ CATALÁN, Arturo (2010): “El control de la forma en la arquitectura medieval valenciana: dibujo y oficios artísticos durante los siglos XIII y XIV”. *Historia de la ciudad. VI. Proyecto y complejidad*. Valencia: Colegio Territorial de Arquitectos de Valencia, pp. 81-101.

PROPIETATS DE LA FUSTA. ESTUDIS DEL PAISATGE

ABELLA, Ignacio (2003): *El hombre y la madera*. Sabadell: Egedesa.

Al-IDRISI, Mohamed (1100-1165, ca.): *Descripción de España*. GARCÍA MERCADAL, José (1952-1962): *Viajes de extranjeros por España y Portugal*. Madrid: Aguilar.

ALCAINE, Vicente (1867): *La Vega de Valencia y el río Turia Valencia*. Valencia: Imp. de José Rius. [Valencia: Librerías París-Valencia, 1980].

ARCINIEGA GARCIA, Luís (en prensa): “El abastecimiento fluvial de madera al Reino de Valencia”. MONTESINOS, Josep; POYATO, Carmen, eds.: *La Cruz de los tres reinos. Espacio y tiempo en un territorio de frontera*. Universidad de Castilla La Mancha.

ARCINIEGA GARCÍA, Luís (2011): “La madera en la construcción valenciana en la Edad Moderna”. SERRA DESFILIS, Amadeo, ed.: *Arquitectura en construcción en Europa en época medieval y moderna*. València: Universitat de València. departament d’Història de l’Art.

BENOIT, Fernand (1947): *Histoire de l’outillage rural et artisanal*. Paris: Didier.

BERNARDI, Philippe ed. (2007): *Forêts alpines & charpentes de Méditerranée*. L’Argentièrre-la-Bessée: Muséum Départemental de Gap. Éditions du Fournel.

BOAGA, Giorgio (1998): *Dizionario dei materiali e dei prodotti*. Torino: UTET.

BROSSE, Jacques (1977): *Atlas des arbres de France et d’Europe Occidentale*. Tours: Bordas.

CAMPREDON, Jean (1950): *Industries et commerce du bois*. Paris: Presses Universitaires de France.

CAMPREDON, Jean (1963): *Le bois*. Paris: Presses Universitaires de France.

CAVANILLES, Antonio José (1802): *Géneros y especies de plantas demostradas en las lecciones públicas del año de 1802*. Madrid: Imprenta Real.

CAVANILLES, Antonio José (1802): *Descripción de las plantas que D. Antonio Josef Cavanilles demostró en las lecciones públicas del año 180, precedida de los principios elementales de la botánica*. Madrid: Imprenta Real.

CAVANILLES, Antonio José (1987): *Las comarcas de los Serranos y el Rincón de Ademuz según Cavanilles y Madoz*. Valencia: Mancomunidad Alto Turia.

COLARDELLE, Michel dir. (1996): *L'homme et la nature au Moyen Âge. Paléoenvironnement des sociétés occidentales*. Actes du Vè Congrès International d'archéologie médiévale. Grenoble, 6- 9 octobre 1993. Paris: Éditions Errance.

COLETTI, Giovanni (1976): *Costruire con il legno*. Milano: Rizzoli Editori.

COSTA, Manuel (1999): *La vegetación y el paisaje en las tierras valencianas*. Madrid: Rueda.

DIEM, Walter (1974): *Bois d'ébénisterie*. Berne: Éditions Payot Lausanne.

FERRER i MALLOL, María Teresa (1990): "Boscos i deveses a la Corona catalano-aragonesa: (segles XIV-XV)". *Anuario de estudios medievales*, 20. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, pp. 485-542.

GAY, Patrick ed. (2001): *L'atlas du bois*. Paris: Éditions de Monza.

JOUSSE, Mathurin (1751): *L'Art de la charpenterie*. Paris: Charles-Antoine Jombert, Libraire du Roy pour l'Artellerie et le Génie à l'Image de Notre-Dame.

Las comarcas de los Serranos y el Rincón de Ademuz según Cavanilles y Madoz. Valencia: Mancomunidad Alto Turia, 1987.

LEGAZPI, José M. (1991): *Ingenios de madera. Carpintería mecánica medieval aplicada a la agricultura*. Oviedo: Caja de Ahorros de Asturias- Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.

LINDO MARTÍNEZ, José Luís (2008): *Maderadas y gancheros*. Toledo: Junta de Comunidades de Castilla-La Mancha.

MONELLI, Nanni (1988): "Utensili per incidere e per abbattere alberi ed arbusti". *Arti e manifatture nella Marca nei secoli XIII-XVI*. Atti del XXI Convegno di studi maceratesi. Matelica, 16-17 novembre 1985. Studi Maceratesi 21. Macerata: Centro di Studi Maceratesi, pp. 313-320.

MOR, Giorgio (2000): *I codici di pratica della carpenteria tradizionale. Un possibile strumento interpretativo delle fabbriche storiche*. Genova: Università degli studi di Genova. Facoltà di Architettura.

NOËL, Michel et BOCQUET, Aimé (1987): *Les hommes et le bois. Histoire et Technologies de la préhistoire à nos jours*. Poitiers: Hachette littérature.

Plano Topográfico de la ciudad de Valencia del Cid, Servicio Geográfico del Ejército, 1861.

Plano Topográfico de la ciudad de Valencia del Cid, Servicio Geográfico Nacional, 1885.

PIQUERAS HABA, Juan y SANCHIS DEUSA, María del Carmen (2001): “El transporte fluvial de madera en España: geografía histórica”. *Cuadernos de geografía*, 69-70, Valencia: Universidad de Valencia, Facultad de Geografía e Historia, p. 127-162.

ROJAS GUTIÉRREZ, Ana M^a (2007): “El Algarrobo. Una especie doble propósito”. *M&M. El Mueble y la madera*, 55. Bogotá, pp. 10-15.

ROSSELLÓ i VERGER, Vicenç M. i ESTEBAN CHAPAPRÍA, Julià (1999): *La façana septentrional de la ciutat de València*. València: Fundació Bancaixa.

TRUJILLO, Mª Teresa y GÓMEZ MARTÍNEZ, José Ramón (1997): *Oficios de la madera*. Logroño.

SANCHIS DEUSA, M^a del Carmen i Juan PIQUERAS HABA (2001): “La conducció fluvial de fusta a València (segles XIII-XX)”. *Cuadernos de Geografía*, 69-70. Valencia: Universidad de Valencia, Facultad de Geografía e Historia, pp. 195-214.

SANTOLALLA, Francisco (2003): *Guía de los árboles de la Península Ibérica y Baleares*. Barcelona: Blume, D. L.

TEIXIDOR DE OTTO, Maria Jesús (1990): “Les vistes de la ciutat de València”.
ROSSELLÓ i VERGER, Vicenç M, ed.: *Les vistes valencianes d'Antonie van den Wijnngaerde [1563]*. València: Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, pp. 43-98.

TRILLAT, Henri ; AMPEAU, Bernard et TRILLAT, Robert (1982): *Technologie des métiers du bois. Menuiserie, ébénisterie, agencement*. Paris: Bordas.

LLENGUA, LITERATURA I ESTUDIS LITERARIS

ALCOVER, Antoni Maria i MOLL, Francesc B. (1964-1969): *Diccionari català-valencià-balear: inventari lexicogràfic i etimològic de la llengua catalana en totes les seves formes literàries i dialectals...* Palma de Mallorca : Moll.

BELTRÁN, Rafael; CANET, José Luís y SIRERA, José Luís, eds.: *Historias y ficciones: coloquio sobre la literatura del siglo XV*. València: Universitat de València. Departament de Filologia Espanyola.

FERRER VALLS, Teresa, “El espectáculo profano en la Edad Media: espacio escénico y escenografía”. BELTRÁN, Rafael; CANET, José Luís y SIRERA, José Luís, eds.: *Historias y ficciones: coloquio sobre la literatura del siglo XV*, Universitat de València. Departament de Filologia Espanyola, València, 1992, pp. 307-322.

GONZÁLEZ DE CLAVIJO, Ruy (1403): *Embajada a Tamorlan*. Francisco LÓPEZ ESTRADA, ed (1943). Madrid: Instituto Nicolás Antonio.

MARTORELL, Joanot (1490): *Tirant lo Blanc*. Albert G. Hauf, ed. (2004): València: Tirant lo Blanch.

OLEZA SIMÓ, Joan (1992): “Tirant lo Blanc y la ansiedad de ficción del caballero Martorell”. BELTRÁN, Rafael; CANET, José Luís y SIRERA, José Luís, eds.: *Historias y ficciones: coloquio sobre la literatura del siglo XV*. València: Universitat de València. Departament de Filologia Espanyola.

PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel ed. (2006): *Viajes medievales*. Madrid: Turner.

RIQUER, Martí de (1984-1988): “La novel·la cavalleresca”. DE RIQUER, Martí; COMAS, Antoni i MOLAS, Joaquim, eds.: *Història de la Literatura catalana*. Esplugues de Llobregat: Editorial Ariel, pp. 249-397.

ROIG, Jaume (1460, ca.): *Espill o Llibre de les dones*. Marina GUSTÀ, ed.(1978). Barcelona: Edicions 62.

SIMON, Anita (1993): “Letteratura e arte figurativa: Franco Sacchetti, un testimone d’eccezione?”. *Mélanges de l’École Française de Rome. Moyen Âge*. Roma: École française de Rome. Tome 105, pp. 443-479.

TAFUR, Pero (1436-1439): *Andanças e viajes de un hidalgo español*. JIMÉNEZ DE LA ESPADA, Marcos ed. Barcelona: El Albir. 1982.

TAFUR, Pero (1436-1439): *Andanças e viajes*. PÉREZ PRIEGO, Miguel Ángel ed. Sevilla: Fundación José Manuel Lara. 2009.

TAFUR, Pero (1436-1439, ca.): *Andanças e viajes de un hidalgo español. Pero Tafur (1436/1439). Estudio y descripción de Roma por José Vives Gatell y presentación, edición, ilustraciones y notas por Marcos Jiménez de la Espada; con una presentación bibliográfica de Francisco López Estrada*. Barcelona: El Albir, 1982.

VARGAS LLOSA, Mario (1991): *Carta de batalla por Tirant lo Blanc*. Barcelona: Seix Barral. Biblioteca Breve.

I. ORGANITZACIÓ DE L'OFICI DE FUSTERS DE VALÈNCIA

Origen i institució de la confraria de Sant Lluc dels fusters de València

Abans d'emprendre l'estudi del món artesanal a la València baix medieval i en concret del món dels oficis de la fusta, cal donar una ullada enrere per analitzar les circumstàncies que motivaren el desenvolupament de l'activitat industrial i expliquen la posterior associació entre artesans. El renaixement de la urbs com espai econòmic i social, d'una part, i la recuperació de la moneda com a valor de canvi per a les transaccions comercials de l'altra, són els factors claus d'aquesta conjunció. Dos fenòmens que marcaren l'evolució econòmica i social dels països de l'Europa occidental, motiu que aconsella emprendre l'anàlisi des d'una visió sincrètica de la conjuntura històrica medieval, descendint pas a pas fins a la situació particular de València. El propòsit rau en configurar un marc acabat del seu entramat geopolític, econòmic, social, ideològic i cultural que, en abordar el tema d'estudi, ens permeta superar la mera descripció de la *Confraria i Offici de fusters* per a assolir una comprensió completa de les seues vicissituds, delers i necessitats. En l'aproximació a la realitat de l'ofici cal considerar el context en què es generà, analitzar els capítols de les ordenances amb prudència, conscients de les seues limitacions ja que la majoria de les publicacions les presenten despullades del procés conjuntural que modelà la seua forma final, vessant els capítols en una mena de redacció descriptiva. Fins i tot als arxius es troben agrupades en *Llibres d'Ordinacions* en què s'han perdut o suprimit els preàmbuls o justificació dels motius, com les disposicions finals o àdhuc la data, reduïdes al simple articulat.

Antecedents i bases conjunturals. Premisses històriques.

Quan Jaume I guanyà València en 1238 la gesta coincidia amb el temps amb la presa de Sevilla i les expedicions croades a Àsia, atraient naturalment multitud de gents de totes condicions i estats. No foren nobles aragonesos els únics que contribuïren en aquesta empresa acordada per un consell de rics homes i autoritzada a les Corts de

Monsó de 1236¹²⁴. La victòria no va suposar, però, una conquesta militar a costa de l'Islam, va esdevenir més aviat un triomf personal del monarca, qui després de pactar amb el destronat *sayyid* Abú Zayd refugiat a Aragó hi va trobar escassa resistència. Obviant el tradicional assessorament de la noblesa, negocià personalment amb el cabdill Zayyan i els sarraïns residents prometent-los respectar la vigència d'algunes de les seues costums i institucions a canvi d'una rendició pacífica en què tots aquells que ho desitjaren podrien romandre ajustant-se als nous senyors cristians de les heretats¹²⁵. Aquest acord tàcit consignà sobre les disposicions organitzatives del nou regne un segell diferencial característic davant els models imperants en la resta de regnes de la corona aragonesa. Sota aquestes premisses, la majoria dels conquerits va restar a València emparats en les seues entitats cíviques i religioses que continuaven omnipresents, encara que força debilitades. La mancança de mà d'obra i el formidable poder de la marca musulmana de *Balansiya* comprometeren els termes del contracte, determinant aleshores la distribució poblacional¹²⁶. En el repartiment de la terra adquirida als integrants de l'exèrcit vencedor, calia sumar la multitud de colons provinents principalment d'Aragó i Catalunya, com aprecia Antoni Furió la crida a croada aconseguí de congregar gents arribades de tota la geografia cristiana, comunitats heterogènies de futurs colons atrets per la promesa de terres, als quals s'afegia un munt de desarrelats, homes d'armes i rodamons per acolorir més si cal el panorama demogràfic i cultural del nou regne¹²⁷. No es podia oblidar tampoc el deute amb senyors i soldats com amb les ordes militars del Temple i de Sant Jordi d'Alfama, així com a les ordes mendicants de franciscans i dominics que hi havien concorregut¹²⁸.

La coexistència d'una població cristiana a penes arrelada amb els sarraïns que hi romangueren i les comunitats hebraïques assentades d'antic imposava lògicament a l'estructura urbana trets particulars. Tanmateix, va ser en el plantejament del sistema

¹²⁴ Vicente BOIX (1885): *Apuntes históricos...*, *op. cit.*, pp. 1-7. Aporta aquestes reflexions en analitzar l'origen de la Conquesta i els implicats en ella dins del capítol "Conquistadores cristianos de València. Origen de los Fueros".

¹²⁵ Antoni FURIÓ (2009): "Els musulmans valencians, de la conquesta a les Germanies". *Entre terra i fe. Els musulmans al regne de València (1238-1609)*. Sala Estudi General de la Universitat de València, 26 de febrer al 28 de juny de 2009. València: Universitat de València, pp. 62-63.

¹²⁶ Angus MACKAY (1991): *La España de la Edad Media...*, *op. cit.*, p. 73.

¹²⁷ Antoni FURIÓ (2001): *Història del País Valencià...*, *op. cit.*, pp. 42-45.

¹²⁸ Jill B. WEBSTER (1998): *Per Déu o per diners. Els mendicants i el clergat al País Valencià*. Catarroja-Barcelona: Editorial Afers, pp. 46-49. El compromís d'aquestes últimes era clau per a atorgar caràcter de guerra santa a la campanya contra els musulmans, a més la procedència humil dels seus membres, fills de mercaders i artesans, podia atreure a la seua causa el favor de les classes populars i infondre a la campanya un matís de distanciament entre la monarquia i la noblesa. La seua tasca primordial era atendre la vida espiritual del rei, dels nobles i de la cohort militar que els acompanyaven. Servien a més de missatgers i ambaixadors.

legislatiu i de govern on sorgiren les majors complicacions perquè sobre el substrat mudèjar latent, ja divers en si mateix, s'havia de consolidar l'articulació d'un nou orde cristià mitjançant una colonització de molt variada procedència, hàbits i tradició jurídica. Si la iniciativa havia partit en origen de l'aristocràcia aragonesa delerosa d'obrir un enllaç cap el Mediterrani, el monarca aconseguí reconvertir en croada el signe de l'empresa que atrauria gentes d'armes dels seus regnes i de tota la geografia cristiana. Nombrosos cavallers d'Aragó, Catalunya i Provença, també d'Alemanya, Hongria, Itàlia, Anglaterra, en busca de riquesa material i indulgències espirituals, integraren l'host assetjadora, en resposta a les demandes del rei a i la butlla de croada promulgada per Gregori IX en febrer de 1237¹²⁹.

En decidir dotar les terres guanyades d'una personalitat jurídica autònoma, Jaume I despullà a la noblesa d'Aragó de les seues aspiracions territorials, perquè malgrat que rebé bona part dels senyorijs repartits, el rei no cedí en les seues reivindicacions a favor del dret aragonès. Jaume I es mantingué en la seua decisió de crear un reialme amb una entitat política i administrativa independent i distinta als models regnícoles d'Aragó i Catalunya, guarnit d'un bastiment legal impregnat de romanisme per enfortir tot d'una l'autoritat monàrquica i les arques reials¹³⁰. Creà un regne on el control monàrquic en el repartiment de les terres s'aferrissà en impedir la formació de grans dominis senyorijs, per sostroure a l'aristocràcia capacitat de rivalitzar amb la monarquia, obtenint al seu favor ascendència directa sobre els súbdits. En cada estrat catalans, aragonesos, francesos, italians d'una part, àrabs, famílies africanes, almohades, almoràvits de l'altra, aportant respectivament els seus costums, memòria i religió. Necessitava arbitrar un compromís que conjugara els *Usatges* catalans amb el codi foral aragonès tot respectant les tradicions islàmiques. Les lleis orgàniques s'havien de delinear a més sobre la base constitucionalista eminent de la Corona d'Aragó. El de València naixia sota la condició de monarquia patrimonial

¹²⁹ Antoni FURIÓ (2001): *Història del País Valencià*. València: Tres i Quatre, p. 27. El rei convocà a Monsó tots els prelats d'Aragó i Catalunya, els ordes militars, la noblesa i els representants de les principals ciutats dels dos regnes. A més sol·licità recolzament eclesiàstic a Gregori IX, qui en febrer de 1237 expedia butlles prometent indulgències als combatents, al temps que promovia la predicació de la croada en les esglésies.

¹³⁰ Esteban SARASA (1989): "De la reordenación interior del espacio tradicional a la expansión mediterránea: los nuevos horizontes económicos y la emergencia de la sociedad civil (1134-1276)". Paulino IRADIEL, Salustiano MORETA y Esteban SARASA, eds. (1989): *Historia medieval de la España cristiana*. Madrid: Cátedra, p. 374.

deslindant-lo de models territorials feudals, un regne amb personalitat pròpia, calia ara definir aquesta identitat jurídicament¹³¹.

Ja d'antuvi es projectà l'assignació de propietats al nucli urbà, a més de terres de cultiu fins i tot viles senceres en les immediacions rurals abans que els assetjats sucumbiren. Verificada la capitulació malgrat la planificació en verificar la disponibilitat immobiliària prompte es va constatar que la realitat no abastava a contentar el conjunt dels conqueridors. Les estimacions calculades per Jacques Heers situen el repartiment dels immobles en unes dues mil sis-cents cases en total, sobre les quals devia procurar-se en mires a respectar al màxim les promeses emparaulades¹³². Malgrat la projecció, una vegada ocupada es va constatar que la realitat no abastava a contentar el conjunt dels conqueridors, l'assignació de les propietats immobles, rurals i urbanes, entre els colonitzadors es va lliurar per comissions de partidors o divisors, que anotaven en registres els lots corresponents a cada regió¹³³. De tota manera, allò que resultarà més interessant serà considerar el procés seguit per aquestes particions, lots desiguals siga per extensió com per població, una vegada lliurades no foren certament respectades. Transaccions, cessions, compres, trabucaments de qualsevol gènere comportarien ràpidament nous assentaments en origen no previstos¹³⁴. En general, els habitants aconseguiren assentar-se conforme a les pròpies preferències o desitjos, més encara en ordre a les seues característiques professionals. Llevats del joc de la redistribució individual al nus urbà, tramats de lligams i aliances entre veïns, emergeixen es

¹³¹ Manuel DUALDE SERRANO (1956): *Supervivencia de los primitivos privilegios...*, op. cit., p. 16.

¹³² Jacques HEERS (1995): *La città nel Medioevo in Occidente...*, op. cit., pp. 91-94. Atenent a les seues valoracions, la gent de Barcelona rebé poc més de cinc-cents cases, la de Terol tres-cents, dues-cents cinquanta la de Tortosa, prop de dues-cents els arribats de Saragossa, cent setanta cinc els pobladors de Lleida, cent cinquanta els procedents de Montpeller, cent trenta els de Tarragona. D'altres grups més modestos degueren conformar-se amb partides més reduïdes d'uns vint-i-tres immobles, mentre que els cavallers del Temple en reberen cinquanta. Com que terres i cases escassejaven decidiren retenir quatre-cents cavallers desproveïts de medis que consentiren mantenir-se en actiu en prestació d'armes amb pagament. A l'hora d'interpretar aquestes dades cal efectuar una lectura en termes d'estimacions expressades globals i assumir que serveixen per prendre una idea aproximada del plantejament de la qüestió i els resultats obtinguts.

¹³³ Enric GUINOT (1991): *Cartes de poblament medievals valencianes*. València: Generalitat Valenciana, pp. 26-28. En 1240 es crea la figura del repartidor, el magistrat encarregat de dirigir la partició en lots d'una determinada circumscripció territorial, de dissenyar a la fi el procés de repartiment d'adjudicació de les propietats. L'historiador recalca en l'habitud del monarca de consignar la tasca als batlles locals en cas de no nomenar un responsable ad hoc, casos en què la responsabilitat d'assignar terres i albergs solia recaure sobre el batlle de la vila o lloc.

¹³⁴ Vicente FERRÁN SALVADOR (1926): *Capillas y casas gremiales...*, op. cit., pp. 18-19. L'interés en el seguiment rau en què si en un principi havien estat obtinguts a cens, progressivament passaren a ésser de plena titularitat mercè a les lleis forals. En aquest sentit va ser preminent el recolzament dels cavallers del Temple i de l'Hospital, així com de personatges com Berenguer d'Entença, Guillem Aguiló i Eximén Pérez de Taraçona, encarregats pel rei de la cura del Regne en absència seua, tot i que les concessions no gaudiren del beneplàcit de nobles ni prelats que feien força junt a les classes urbanes privilegiades.

transgrediren sovint els límits imposats donant pas a la generació de particularismes amb la creació de barris de nova planta, d'altres perderen la seua peculiaritat originària, brollaren àrees per a artesans més o menys especialitzades, zones nobles dominades per l'aristocràcia, aljames, moreries.

La població islàmica implantada a València s'havia caracteritzat per una forta empremta artesana i per un alt grau de desenvolupament del comerç basat en una fèrtil producció agrícola i ramadera. Al llarg del Dos-cents i a mesura que transcorre el primer quart del següent l'economia peninsular deixà d'ésser exclusivament agrària. Sobre aquestes bases, tot i que l'activitat agropecuària continuaria ésser l'eix principal de l'economia valenciana, els repobladors cristians aportaren a la regió tècniques i tecnologies distintes, formes d'organització del treball fins el moment desconegudes. Més important encara fou la incorporació de la ciutat a les xarxes de comerç europeu, que activaren la circulació de capital i propiciaren la creació d'una societat benestant.

Al nou Regne de València són rastrejables els tres aspectes plantejats per Esteban Sarasa en les seues reflexions, la ruptura de l'exclusivitat rural sobre els agents i els ressorts de producció, l'increment de la demanda comercial i els fruits de l'aplicació de noves tecnologies, que possibilitaren abastir una societat cada vegada més rica i exigent atès l'augment demogràfic i la millora generalitzada de la qualitat de vida¹³⁵. El paisatge agrícola valencià s'atomitzava en xicotetes unitats de producció delimitades per sequiols del regadiu on el règim hereditari, divisible i igualitari, promogué una metamorfosi continuada del paisatge envers permutes, vendes, llegats que fragmentaven el parcel·lari sempre atenent als sistemes de rec a què estaven lligades. L'augment de la corba demogràfica beneficià la consolidació d'una base agrícola rica i sostenible on es perfeccionaren les tècniques d'irrigació tot beneficiant-se de les millores dels sistemes hidràulics. S'escometé la implantació de noves infraestructures per a canalitzar les aigües fluvials repartides en sèquies sufragades per la Corona i els consells municipals de les ciutats més arrissades, conscients del valor d'una sòlida base agrària per a sustentar el desenvolupament econòmic¹³⁶.

¹³⁵ Esteban SARASA (1989): "De la reordenación interior...", *op. cit.*, p. 337.

¹³⁶ José Ángel GARCÍA DE CORTÁZAR i José Ángel SESMA MUÑOZ (1998): *Historia de la Edad Media. Una síntesis interpretativa*. Madrid: Alanza Universidad, p. 560. A mesura que hom es fiançava sobre el terreny mamprèn a ampliar la superfície cultivable drenant ullals, reconvertint les marjals en espais útils com a deveses, talant boscos, dessecant pantans, etc. Una intenció intervenció sobre el paisatge que donaria pas a una renovació dels cultius basada en la racionalització del tractament del sòl per a potenciar la fertilitat amb la intensificació dels abonaments derivada de l'expansió de la ramaderia. L'agricultura valenciana es beneficià d'una profunda campanya de remodelació i adequació. La pluralitat de conreus empresa mostra l'habilitat d'una àrea que va ésser capaç d'introduir cultius especialitzats amb

Paral·lelament, la regió s'incorporà a les xarxes de transhumància peninsulars, l'adequació geològica de les comarques septentrionals potencià la multiplicació de ramats, ben abonada pels senyors en comprendre el lucre dels drets de pas i pastura¹³⁷.

La conquesta comportà la integració valenciana en l'òrbita econòmica de l'Europa cristiana, la façana mediterrània atorgava a València clara preeminència en l'escena marítima consignant la vocació comercial dels excedents agrícoles i la manufactura¹³⁸. En el trànsit interior, s'expandien xarxes regionals i internacionals, Aragó constituïa una espècie de graner que proveïa València enllaçant amb Catalunya seguint la ruta a través de l'Ebre¹³⁹. D'aquesta intensa circulació de diners es beneficiaren les ciutats com la monarquia i la noblesa, en assumir els riscos d'un comerç emprès a títol privat, al temps que el patriciat urbà invertia els guanys mercantils en la compra d'immobles rurals. Els riscos de les mercaderies trameses per via marítima com els costos d'impostos als ports estrangers expliquen el recolzament de l'oligarquia urbana a la política mediterrània expansiva liderada pels successius monarques. De fet reis com Pere III el Gran i Jaume II el Just s'embrancharen en la construcció naval, fins i tot es reservaren tallers industrials o negociaren sense escrúpols

què aconseguiren superar els estrets marges de l'autoabastiment rebassant el ritme tipificat de rotació dels sembrats i obrint noves expectatives a l'expansió de l'economia rural.

¹³⁷ Antoni FURIÓ (2001): *Història del País Valencià...*, op. cit., p. 96. La promoció de la Corona en autoritzar la pastura a tot el regne va coincidir amb la multiplicació de deveses i *bovalars* a propòsit de les quals es delimitaren les zones de pastura en totes les viles i dominis senyorials. Fonamentals les iniciatives preses per a fomentar la ramaderia, permeteren assentar les bases per al desplegament de la indústria i el comerç del tèxtil. L'orde del Temple havia encapçalat la iniciativa en 1280 en delimitar les passeres per a conformar un espai coherent i unificat d'herbatge per al seu ramat i administrar alhora la recaptació dels seus drets d'ús. Al calor d'aquestes mesures naixeria una de les formes més característiques del corporativisme medieval arran l'organització dels ramaders per a la defensa dels seus interessos pecuaris, institucions constituïdes amb estatuts i sancionades legítimament que anirien propagant-se i adquirint relleu. Destaca en aquesta línia l'originalitat d'institucions com el *ligalló* de Morella, existent ja en 1271, que seria confirmat en 1316. Un organisme semblant existia també a El Maestrat anys abans d'aconseguir el seu reconeixement en 1358.

¹³⁸ Esteban SARASA (1989): "De la reordenación interior...", op. cit., p. 602. Cimentada en una producció abundosa, es beneficia dels drenatges i l'aprofitament dels enginys moliners que potenciaven la recuperació de l'economia hidràulica d'arrel islàmica.

¹³⁹ Charles DUFOURCQ i Jean GAUTIER-DALCHÉ (1983): *Historia económica y social de la España cristiana en la Edad Media*. Barcelona: El Albir, p. 185. Fins a la comarca dels Ports aplegava la llana d'Aragó que rebia a canvi fruites, taronges, coral, sal, peix salat i productes d'ultramar. El comerç interior i exterior s'entrellaçaven fàcilment en tots els regnes de la Corona, des de ben prompte s'estengueren llicències reials per a la celebració de fires i mercats que articularen les xarxes del tràfic intern. En connexió amb aquestes, Aragó exportava mules i cavalls a França i Navarra al temps que venia taronges, espècies i productes exòtics arribats des dels molls valencians i catalans. A Castella, així com a les costes mediterrànies i a les places atlàntiques, s'exportaven excedents alimentaris i de fabricació industrial: vi, oli, sal, fruits secs, taronges, arròs, mel, carn salada, ferro, capses pintades, ancores, armament, llana aragonesa i valenciana, lli, cànem i teixits propis com importats, ferro procedent del nord d'Europa, estany anglès, coure d'Orient i argent de Sardenya són importacions a què se sumen d'altres més genèriques, articles d'esperteria, ceràmica i orfèbreria, objectes de coure; menys freqüents són el safrà, la seda i el paper valencians.

l'arrendament de consolats seguint l'empremta iniciada per Jaume I amb els almodins de Tunis i Bugia que formaven part del seu patrimoni. En efecte, la monarquia es comportaria com una autèntica entitat capitalista en 1263, 1272 i 1274 en expedir a ports africans mercaderies comprades amb els seus propis béns patrimonials¹⁴⁰.

La implantació poblacional com de les tècniques per ella aportades feren evolucionar una societat fonamentalment agrícola ja que comportaren una notable millora en la condició de vida dels membres més modestos, que fins ara havien gaudit d'escasses possibilitats per a allunyar-se de la terra que cultivaven. La colonització carregà una profunda transformació del paisatge agrari, cada repoblador cristià rebia una casa, unes jovades de terra campà, un hort, una vinya on el conreu venia marcat per l'exigència de rendibilitzar la producció, imposant gèneres emmagatzemables i comercialitzables¹⁴¹. Amb independència de règim reial o senyorial, alodial o emfitèutic, es tractava de minúscules empreses agrícoles de gestió lliure tant en qüestions tècniques com en la gerència de l'explotació i la venda dels excedents¹⁴². La satisfacció de les taxes i els contractes d'arrendament s'havien de liquidar en moneda, encarregant a cada família la responsabilitat d'administrar la hisenda i comercialitzar la producció per a convertir-la en diners amb què liquidar el pagament¹⁴³.

Lògicament, les indústries aportades pels nous pobladors eren les competents al país de què procedien, diversificades en usos i costums com en la consegüent aplicació d'una producció que responia a hàbits socials de consum autòctons i absolutament diversos dels islàmics¹⁴⁴. Justament situa Tramoyeres l'origen de les associacions professionals en el *Llibre del Repartiment* perquè és ací en primera instància on beslluma l'entramat de la indústria valenciana, on se sembla ja la llavor que rendirà els pactes socials i les futures federacions laborals. Entre les assignacions, terres franques

¹⁴⁰ Charles DUFOURCQ i Jean GAUTIER-DALCHÉ (1983): *Historia económica y social...*, op. cit., pp.189-190. Com va descobrir l'historiador Ferran Soldevila en un contracte d'associació mercantil signat en 1284, Pere el Gran comerciava amb mercaders trametent blat segat a les seues possessions amb naus que li pertanyien també a títol privat, on cada soci invertia una participació de 30.000 reials valencians. També Jaume II compraria amb freqüència naus o fraccions per a l'especulació cerealista. El rei Sancho de Mallorca posseïa diverses embarcacions, a més d'una taula de canvis activa al menys des de 1315 fins la seua mort en 1324, que mantenia mitjançant un assalariat a qui pagava uns tres o quatre mil sous anuals.

¹⁴¹ Antoni FURIÓ (2001): *Història del País Valencià...*, op. cit., p. 44. L'establiment es va articular amb dues formules: les assignacions individuals consignades al *Llibre del Repartiment* i les cartes pobles col·lectives. Ambdues atorgaven una casa, dues fanecades d'hort i tres jovades de terra. Un lot patrimonial que bastava per a assolir un nivell econòmic autosuficient.

¹⁴² Antoni FURIÓ (2001): *Història del País Valencià...*, op. cit., pp. 93-95.

¹⁴³ Juan Vicente GARCIA MARSILLA (2002): *Vivir a crédito en la Valencia Medieval. De los orígenes del sistema censal al endeudamiento del municipio*. Valencia: Universitat de València, pp. 150-151.

¹⁴⁴ Vicente Salvador y Montserrat, Marqués de CRUÏLLES (1883): *Los gremios de Valencia...*, op. cit., p.10.

primer a cens, cases, *alberchs* i *obradors* pertanyents a musulmans s'adjudicaren aleshores als artesans de forma conjunta, transferits en una sort de propietat comuna on la donació estipulava la finalitat manufacturera a què els tallers devien destinar-se¹⁴⁵. Així, a partir del privilegi atorgat per Jaume I a Lleida en 1242 es confirmava el repartiment de tallers a prohoms de l'ofici de sabaters en la partida de Vall del Paradís, tres adoberies en el carrer Roters i certa cessió de terra en el terme urbà, sense oblidar la fusteria atorgada a Guillem Francolí, pioner de la indústria fustera valenciana¹⁴⁶. Tramoyeres informa a més del permís de construcció concedit en un solar on radicaven abans trenta obradors *cum suis porticis* per al comerç de draps, tot mencionant a títol nominal el patronat de diversos artesans instaurats a la urbs. Novament mitjançant privilegi, Jaume I ratificava a Lleida en 12 d'octubre de 1246 les concessions i establiments d'obradors i botigues efectuades fins al moment pel seu delegat o lloctinent Eximen Pérez, on consigna carrers i places d'assentament de determinats oficis, transcrivint íntegre el text del document precedent expedit en aquesta línia el 19 de desembre de 1238¹⁴⁷. Ací es verifica en primera instància la successió que es produeix en la indústria valenciana, amb el reemplaçament de l'artesanat islàmic que va mantenir la seua empremta en determinats sectors com la ceràmica però que va ésser completament substituït en altres com probablement la fusteria, on en pocs decennis s'esborrà qualsevol traça de la seua participació.

Al calor d'aquesta distribució, derivada de la necessitat de fiançar la nova identitat cristiana, es patrocinà la projecció d'una geografia eclesiàstica formalitzada en

¹⁴⁵ Vicente FERRÁN SALVADOR (1926): *Capillas y casas gremiales...*, op. cit., pp. 18-19. Privilegi V de Jaume I. Atorgat a València el 14 de gener de 12 de 1238. *De confirmatione donationibus et stablimento facto et fiendo per Eximum Petri*. Jaume I confirma la totalitat de donacions de establiments d'obradors i botigues a València, efectuades en nom seu pel seu delegat Eximen Pérez, d'acord amb les condicions pactades per aquest amb els destinataris de les assignacions dels obradors, en les corresponents escriptures de concessió. *Aureum opusregalium privilegiorum civitatis et regni Valentie*. Luis ALANYA, Francisco CALERO, Vicente GARCÍA EDO y Desamparados CABANES, eds. (1999): *Obra de oro de los privilegios reales de la ciudad y del reino de Valencia, con la historia del cristianísimo Rey Jaime, su primer conquistador*. València: Ajuntament de València, p. 57.

¹⁴⁶ Luís TRAMOYERES BLASCO (1889): *Instituciones gremiales...*, op. cit., pp. 40-41. Els oficis que esmenta a títol individual són els argenters, teixidors, sastres, pergaminers, corretgers, drapers, carnisers, freners, fusters, armers, troters, pellissers, alforgers, pintors, barbers, escrivans, calafats, pescadors, mulaters, escudellers, tapiners, forners, moliners, manyans.

¹⁴⁷ Privilegi XVI de Jaume I. Concedit a Lleida el 12 d'octubre de 1246. *Llibre dels privilegis de València*. Vicente GARCÍA EDO, ed. (1988). València: Vicent García, pp 63 i 109. *Aureum opus regalium...* Privilegi XX. Atorgat el 19 d'octubre de 1266. *De alia confirmatio de donationi vobis stablimentis factis per Eximum Petri*. Luis ALANYA, Francisco CALERO, Vicente GARCÍA EDO y Desamparados CABANES, eds. (1999): *Obra de oro...*, op. cit., p. 72. Jaume I ratifica les concessions i establiments d'obradors i botigues efectuades fins aleshores pel seu delegat o lloctinent Eximen Pérez, segons els documents expedits per aquest. Transcriu íntegre el text del document precedent expedit en aquesta línia el 19 de desembre de 1238.

un enramat de diòcesis, parròquies i convents urbans, perfeccionat amb la xarxa de monestirs d'ordes directament implicades en la campanya militar o instal·lades immediatament després¹⁴⁸. Amb l'establiment material dels pobladors en quaters d'origen eclesiàstic es forjaria el primer esglaó de cohesió veïnal, conjuntament adreçada per les assignacions d'obradors en determinades àrees de la urbs es patrocina l'almoïna com associació solidària de gentes amb interessos compartits en una mateixa professió, devoció o identitat familiar aglutinades per un ideal religiós de fraternitat. De la conjunció de l'almoïna i l'ofici naixeria la confraria d'ofici.

Les arrels de l'associacionisme valencià

Apadrinada pel desenvolupament tecnològic, sobre la sòlida base de l'economia agrària i el creixement demogràfic prospera l'activitat manufacturera, d'altra banda el fenomen migratori vers la ciutat va empènyer la indústria i el bescanvi. Des dels primers moments de la conquesta es constata l'existència d'artesans a la capital, la seua empremta és patent en les al·ludides referències al *Llibre del Repartiment* i es complementen amb mencions procedents dels privilegis forals que ens permeten avui realitzar un seguiment indirecte de l'evolució del corporativisme, com del sorgiment de la confraria. En efecte, lligades a la vida municipal s'acollien associacions de treballadors creades a la par que els Consells que esdevingueren instruments complementaris dels organismes locals per a la regulació de la vida urbana¹⁴⁹. Els oficis naixeren i s'organitzaren al calor de les institucions de govern urbà medievals com

¹⁴⁸ Albert HAUF VALLS (1998): "Corrientes espirituales valencianas...", *op. cit.*, p. 268. Entre les aquestes ordres entreveu Albert Hauf tres categories distintes: les ordres militars estratègicament desplegades; les regles monàstiques tradicionals, benedictins i cistercencs, amb fundacions capdavanteres en la Valldigna i Benifassà. Finalment els mendicants, que serien els protagonistes d'una vertadera croada espiritual en estar presents en tots els àmbits socials i polítics, fonamentalment els dominics amb figures com Raimon de Penyafort o Ramon Martí i els franciscans, que tingueren en dos laïcs els seus representants més extraordinaris, Ramon Llull i Arnau de Vilanova. En la seua predicació lloaven l'aposta per la pobresa evangèlica anunciant la imminent arribada de la fi del món. Proclamaven i reclamaven un paper actiu del seglar en l'evangelització i el seu dret a participar de la vivència cristiana a través d'una vida entesa en comunitat emperò aliena al monaquisme, bolcada en la pràctica de la caritat i en la lectura directa de la Bíblia i els textos devots en llengua vernacla. Buscaven des de la base el contacte directe amb el poble, apropar-li la paraula de Déu, una *reformatio in capite et in membris* que inaugurava una corrent espiritual que es perllongaria florent fins el segle XVI quan rebrollaria a la curada reedició de *Blanquerna* de 1521, l'obra que sintetitza la utopia lul·liana. Les teories franciscanes foren absorbides d'una manera natural, calaren en tots els estrats de la societat valenciana creant llaços de germandat política reforçats per la permanència propera dels religiosos a la ciutat, en els convents i centres d'estudi. Sota aquesta mirada, es imprescindible valorar en quina mesura va incidir l'evangelisme en la conjuntura coetània vinculada a nocions franciscanes de *veritat evangelical*, portaveu de la promesa del model d'humilitat, de recerca directa de Crist i retorn a l'essència del primer cristianisme basada en l'experiència vivificant de la pobresa, la justícia i la fraternitat, pp. 490-492.

¹⁴⁹ Antonio RUMEU DE ARMAS (1981): *Historia de la previsión...*, *op. cit.*, pp. 39- 40.

col·lectius d'artesans lligats al desenrotllament de la vida municipal. La seua configuració primigènia definia els treballadors d'un mateix sector laboral com un cos, impel·lit per l'empremta de la distribució poblacional en parròquies on la concentració topogràfica dels oficis promogué un cert esperit de solidaritat. En reunions més o menys improvisades es manifesta el desplegament d'una acció assistencial de què derivaria la *collatio*, noció atenyent en principi a l'associació benèfica de conciutadans per als soterraments o la més evolucionada *confratia*, una autèntica corporació solidaria sorgida del lògic desplegament de les competències de la *collatio*¹⁵⁰. A les bases fixades amb l'assignació d'obradors per repartiment se sumaria encara l'adreçament, conscienciosament planificat des de les instàncies monàrquiques, per a forçar que determinades indústries radicaren en àrees veïnes, sinó en un mateix carrer al menys en un entorn localitzat mes sots control fiscal i jurídic. Aquesta confluència, ben acollida pels menestrals pel seu caràcter pràctic, afavoriria la prosperitat de l'ofici en concentrar els punts de producció i venda, facilitava també les tasques de distribució de la matèria prima i el control dels mètodes aplicats per part de les autoritats corporatives. En abonar el contacte entre els artesans, impulsaria el desenvolupament d'activitats conjuntes de caire laboral, econòmic com polític i social. L'orientació de l'assentament consignat per quaters al voltant d'una seu parroquial sancionaria la tendència, tantes voltes gallardejada, a l'agrupació de professionals d'un ofici en un determinat sector urbà, en enfortir l'esperit d'un col·lectiu que compartia inquietuds semblants i descobreix en la congregació major energia en l'esperit de cos per a la defensa d'uns interessos compartits¹⁵¹. A la ciutat es forja un joc de relacions originat per la necessitat intrínseca de l'home de solidaritat davant els infortunis de l'existència¹⁵².

En el reconeixement de la trajectòria seguida per les corporacions cal incidir en la importància de comprendre la noció de ciutat que desenrotlla la societat coetània, al municipi medieval s'havia esvaït tota traça de la trama jurídica i institucional de la

¹⁵⁰ Antonio RUMEU DE ARMAS (1981): *Historia de la previsión...*, op. cit., p. 41. A partir de la demarcació poblacional en *collationes* o parròquies, surt la *collatio* com associació benèfica i assistencial entre veïns, com consta al Fur de Terol: "*quia si inconfessus obierit in collatione, sepeliatur, nisi existendo sanus et sua memoria elegerit sepulturam*". Amb el vocable *confratia* el mateixos furs fan referència a una corporació més amplia de la urbs que, en conciliar-se amb la radicació dels oficis en carrers propers conjuguen ambdues aspiracions de defensa professional i de socors.

¹⁵¹ Guy FOURQUIN (1979): *Histoire économique...*, op. cit., p. 180-182. Per a comprendre el desplegament de l'organització de l'artesanat és menester posar l'accent sobre la funció econòmica de la ciutat medieval ates el relleu del comerç i el rol del mercat com a element de fixació urbana. Aquesta articulació corporativa segué fruit del desenvolupament econòmic del segle XI i caracteritzaria la vida ciutadana fins la fi de l'Antic Règim.

¹⁵² Thierry DUTOUR (2003): *La ville médiévale. Origines e triomphe de l'Europe urbaine*. Paris: Odile Jacob, p. 220.

ciutat romana. Per tant, descartada l'herència tradicional romana de col·legiació, Rumeu de Armas subratllava la incidència francesa en el germen de la confraria religiosa i benèfica del segle XII que donaria pas a l'estructura experimentada primer a Catalunya i Aragó i s'implantaria just un segle i mig després a València¹⁵³. En els primers compassos de la seua existència l'escassetesa de documentació s'esmena amb el seguit de disposicions i privilegis i la reiteració de prohibicions i mesures de vigilància. En la gestió de la reglamentació del treball, la urbs detindria un lloc primordial en aquesta fase de desenvolupament amb l'emissió de disposicions adreçades fonamentalment a preservar l'ordre públic. En examinar la legislació de diversos països europeus Robert Fossier destacava la iniciativa espanyola en aquest sentit i situava l'origen de furs, *fueros*, usatges i costums en la necessitat de les monarquies hispàniques d'instituir unes bases jurídiques sòlides en els territoris conquistats per fer front a l'Islam¹⁵⁴. Seria tot just en territori peninsular on sorgirien els primers documents legals destinats a regular competències bàsiques com l'estatut dels homes lliures i els seus drets d'herència, les atribucions de les terres de regalia o l'usdefruit de rius, boscos i deveses.

Els Furs forniren en primera instància les bases jurídiques que regularien els oficis ja que les seues funcions es desplegaren en el marc de les llibertats concedides per aquests. Seguint el procés natural del quefer diari en la ciutat conquistada, atansades a las disposicions forals començaren a brollar aliances i parentius, floriren almoines i confraries al calor de les quals s'organitzen certs oficis. Com s'ha assenyalat, per al coneixement de la confraria valenciana al segle XIII sols informació indirecta facilitada per prohibicions i privilegis compensa el silenci documental. Les associacions besllumen en els textos jurídics a propòsit de la concessió d'algun privilegi o llicència emesos pels motius més diversos, sempre excusats en la utilitat de la cosa pública per a controlar les activitats econòmiques, els tràmits d'elaboració, els índex de producció i venda. Traspuen en autoritzar la construcció de tallers o la venda de determinats productes, en ocasions a propòsit de la implantació dels llocs de mercat.

¹⁵³ Antonio RUMEU DE ARMAS (1981): *Historia de la previsión...*, op. cit., pp. 96-100. En opinió de l'historiador, la particularitat del fenomen a València es degué a la ràpida conversió de la confraria a gremi, una transformació directa que es va efectuar sense pal·liatius ni fases intermèdies. En les seues conclusions, les causes del particularisme corporatiu valencià raïen en el retràs en el procés iniciat un segle i mig més tard que a Barcelona, a la manifesta influència catalana que accelerà l'evolució com a la maduració i a l'absorció dels fins benèfics i assistencials que foren absorbits immediatament pel gremi en detriment de la confraria purament espiritual en contrast amb altres regions on si es mantindrien de manera paral·lela les institucions de previsió social.

¹⁵⁴ Robert FOSSIER (2000): *Le travail au Moyen Âge*. Paris: Hachette Littératures, p. 112.

A València per a evitar disturbis, el Fur XXIV del llibre segon sancionava els drets d'associació d'acord amb la llei del codi Teodosià, per a prevenir reunions d'artesans sense autorització ni llicència prèvia, testimoni de la potencialitat i el patent desplegament assolit pel corporativisme a la capital. Com afirmava Tramoyeres, si el ferment corporatiu aflora a la recent estrenada comunitat cristiana, devia el seu impuls a l'esperit de les lleis atorgades per Jaume I per a fomentar els vincles d'integració a través de la participació en projectes de col·lectivitat, nucli embrionari de la confraria d'oficis¹⁵⁵. L'agrupació s'origina així com conseqüència lògica de les condicions sociolaborals que constreñien l'individu, privat de protecció pública, que trobava el socors i l'assistència mútua en la reunió d'artesans, tan espontània com adreçada, en principi espiritual i religiosa, que sufraga paral·lelament uns interessos professionals compartits¹⁵⁶. En aquest sentit, una ullada al codi de dret canònic ens permetrà reconèixer l'origen i apreciar les possibles variants sobre el model en essència: “Les associacions de fidels per a l'exercici de qualsevol obra de pietat o de caritat s'anomenen pies unions; si es constitueixen com un cos orgànic són conegudes com solidaritats; les solidaritats erigides per a l'increment del culte públic són designades amb el nom particular de confraries”¹⁵⁷.

Des d'aquesta perspectiva, contemplem l'embrió corporatiu de les confraries forjades en torn a un empeny religiós, integrades preferentment per laics, tot i que amb una notable participació de sacerdots i religiosos. El vocable corporació era aliè a la noció de societat forjada pel treballador medieval i de fet no apareix en literatura fins ben entrat el segle XIII. Coneguda per hansa, art, guilda o ministraria, la pròpia varietat

¹⁵⁵ Fur XXVIII de Jaume I. Llibre II, rúbrica III. Germà COLON i Arcadi GARCIA, eds. (1974): *Furs de València...*, op. cit. Volum II, pp. 144-145. *Confraternitas, sacramentalia sive conspiraciones inter aliquos populatores et habitatores regni et civitatis, sive inter aliquos officiales, sub pena corporis fieri prohibemus*. A propòsit de la llibertat d'associació, Luís TRAMOYERES BLASCO (1889): *Instituciones gremiales...*, op. cit., pp. 117-120.

¹⁵⁶ María Isabel FALCÓN PÉREZ, (1991): “Las cofradías artesanales...”, op. cit., p. 201. La tendència a l'associació traçà un procés irrefrenable, tot i les prohibicions reials que se succeïren al llarg dels segles XIII i el XIV, al Quatre-cents havien aconseguit el finançament institucional mercè als codis estatutaris sancionats per les pròpies autoritats. Precaucions semblants en l'àmbit hispànic les prengueren monarques aragonesos des de Jaume I; especialment significatiu és el fur *Ut monopolia* promulgat a Daroca en 1311 per Jaume II, ja que trasllada els motius de recel per part dels poders públics cap aquestes corporacions. A Castella Alfons X el Savi empenia similars mesures al *Código de las Siete Partidas*, prohibint la seua formació sota pena de desterrament i confiscació de béns a no ser que s'hi trametés llicència reial expressa.

¹⁵⁷ Giancarlo ANGELOZZI (1978): *Le confraternite laicali...*, op. cit., pp. 7-10. Fent referència al capítol Can. 707, al·ludeix als requisits lògics eren haver rebut el Baptisme, professar la religió catòlica, no prendre part de ninguna secta o heretgia condemnada per la Església, no romandre en pecat públic ni incórrer en censures eclesiàstiques. Fins i tot exclouen els menors en jutjar necessària la capacitat de consciència plena i lliure.

etimològica denuncia la diversitat de models proposats per a l'organització i reglamentació de l'artesania i el comerç, el medi natural en què es desenrotllaria¹⁵⁸. Des de mitjans del segle XIII llurs convents s'estenien per tota Europa aportant criteris que revolucionaren la ciutat no sols des d'un punt de vista formal, sinó sobretot per la propagació d'una nova consciència urbana¹⁵⁹. Així doncs, per a comprendre el desplegament històric de l'associacionisme confraternal cal partir d'una perspectiva més comprensiva que la oferta pel codi de dret canònic, cal cercar una noció elàstica modelada des de la sensibilitat dels contemporanis que, des dels orígens fins al llinar de la industrialització, temperaren un ideal certament homogeni malgrat que condicionat a les possibles variants geogràfiques, culturals, com reflexa el generós ventall de sinònims amb que foren batejades¹⁶⁰.

Reunides en la devoció a un sant patró es funden confraries autoritzades per privilegi reial, abonades per l'Església amb seu en un temple o un convent de predicadors on disposaven d'una capella o altar del ornat i guarniment del qual es responsabilitzava la institució en costejar taules pintades, cortinatges, cera o oli per a la lluminària, misses de rèquiem i festivitats litúrgiques que s'havien de guardar preceptivament¹⁶¹. En aquest entorn, la confraria s'aferma com una entitat religiosa d'afiliació voluntària, interclassista i oberta a homes com dones, prevalent així l'accent familiar i veïnal units en l'exercici d'una labor assistencial característica, complementària a les devocions com expressió del sentir benèfic i espiritual d'uns artesans vessats en gèneres i produccions semblants.

En la solidaritat troba el menestral un matalàs davant la inseguretat i els imprevistos on és bategant la influència transmesa per les organitzacions de mercaders de Flandes i França. Brolla en l'Occident cristià un nou tipus de relacions socials, entre

¹⁵⁸ Philippe WOLFF (1965): "La época del artesanado...", *op. cit.*, pp. 158-159.

¹⁵⁹ Alberto GROHMANN (2003): *La città medievale. Storia della città*. Roma-Bari: Editori Laterza. Vol. 3, pp. 103-107. Franciscans, dominics, agustinians residien als centres urbans aportant-hi valors de col·laboració entre classes socials, devingueren jutges i garants de la gestió política i administrativa atorgant valor a les mesures estatutàries i la seua correcta observança. En la trama urbana s'implanten com eixos significatius amb estructures de gran relleu. De la primitiva estructura rural suburbana i perifèrica fins ocupar grans extensions en àmbits d'expansió urbana, esdevenen punts de referència visual, juntament amb la catedral, la casa de la ciutat i les residències nobles.

¹⁶⁰ Philippe WOLFF (1965): "La época del artesanado...", *op. cit.*, p. 160. La documentació situa cap al segon quart del segle XII els orígens de les primeres agrupacions de menestrals. Sabaters de Roan i Paris, a Würzburg aproven els seus estatuts en 1128 i els oficis del teixit de Colònia assoleixen caràcter institucional en 1149, a Saragossa s'enregistra una universitat de pel·leters en 1137. En la segona meitat emergeixen per tota Europa, en Anglaterra els cossos de comerciants dictaven normes per a la manufactura, Enric Plantagenet ratifica els teixidors de Londres i els sabaters d'Òxford. Sorgeixen també als Països Baixos on les societats de mercaders semblen avantatjar a les d'oficis.

¹⁶¹ María Isabel FALCÓN PÉREZ, (1991): "Las cofradías artesanales...", *op. cit.*, pp. 210-211.

els lligams familiars i els de vassallatge es dibuixa una tercera categoria engendrada entre el col·lectiu d'artesans que exercien una mateixa indústria subscripta per privilegi i pautada per reglaments que, una volta elaborats, s'imposaven a tots, clients com productors. Confiant l'aptitud moral i social de l'aspirant a judici dels majorals i prohoms de l'ofici, esdevingueren progressivament assemblees de forta cohesió socioprofessional i topogràfica¹⁶². Tanmateix, en contrast amb al recolzament de monarques com Lluís IX, qui en 1268 alenava al prebost Esteve Boileau a compilar els estatuts de les corporacions parisenques al *Livre des métiers*, als regnes hispànics es mostraren sempre reticents a reconèixer els seus usos i costums¹⁶³. Nogensmenys, malgrat el silenci a què encara es trobaven constretes, el debat revela la tendència a l'associació davant la reserva del poder reial. És clar, la confraria es prestava com a pany de llàgrimes com servia també per a maquinari estratagemes, justificar reunions on es fixaven preus, regles laborals, es nomenaven autoritats de l'ofici i es tramaven mesures per a obstaculitzar la vida professional del treballador independent. Superant els destrets amb les autoritats, el corporativisme naixeria i s'organitzaria regulat en el marc legal de les llibertats concedides pels Furs. La primera referència a la celebració de juntes es remunta al Privilegi LV emès a Tortosa el 7 de març de 1257 en resposta a la petició ciutadana per a què autoritzara assemblees parroquials enteses en manufactures i mecanismes de producció i venda, que serien responsables de curar per una adequada circulació de les aigües per les sèquies de la demarcació, de la neteja de carrers i desaigües¹⁶⁴. La monarquia aprofitaria la demanda per articular una mesura de control, amb l'elecció d'un prohom per a fiscalitzar els districtes urbans ajustada a la infraestructura viària i urbanística que seria competent en la vigilància dels oficis¹⁶⁵.

¹⁶² Paulino IRADIEL (1993): "Corporaciones de oficio...", *op. cit.*, pp. 258-261.

¹⁶³ Georges LEFRANC (1975): *Histoire du travail et des travailleurs*. Paris: Flammarion, pp. 116-119. Aporta una interessant reflexió sobre el naixement de l'esperit de grup entre l'artesanat i de les característiques del fenomen. Marie-Odile TERRENOIRE (2004): *Le travail d'architecture au temps des cathédrales*. Dijon-Quetigny: Éditions Recherches, p. 96. Per a la compilació dels usos que regien cada sector industrial, el prebost s'entrevistà amb els prohoms dels respectius oficis i els feu rellevar l'organització de la seua tasca, els criteris que guiaven el seu procedir quotidià. Fou així com el costum esdevingué llei a partir d'aquesta recopilació d'usatges.

¹⁶⁴ Privilegi XLVIII de Jaume I. Concedit a Tortosa el 7 de maig de 1257. Vicente GARCÍA EDO, ed. (1988): *Libre dels privilegis...*, *op. cit.* 81. *Aureum opus regalium...* Privilegi LV. Aprovat a Tortosa el 7 de març de 1258. *De eligatur de una quaque parrochia unus probus homo super officiis carrariis, albellonibus et cequiis infra civitates et que sunt extra*. Luis ALANYA, Francisco CALERO, Vicente GARCÍA EDO y Desamparados CABANES, eds. (1999): *Obra de oro...*, *op. cit.*, p. 92. Transcrit parcialment, hi ha una còpia completa a la Catedral de València en el còdex 146.

¹⁶⁵ Rafael NARBONA VIZCAÍNO (1995): *Valencia, municipio medieval...*, *op. cit.*, p. 154. El privilegi LV de Jaume I concedit a Tortosa el 7 de març de 1257 definia les responsabilitats de l'encarregat electe, càrrec que seria ampliat en 1270 amb la figura del veedor, designats dos de cada ofici pels Jurats i el Justícia mercè al privilegi LXXXIII atorgat a València el 23 d'octubre de 1270.

Ben arrelada havia d'estar la tendència associacionista quan Jaume I prohibia *sots pena de cors* uns parentius que no sols equipara a *conspirations* encara especifica *ço és mals enpreniments*, vedant taxativament qualsevol organització tant a la ciutat com al Regne i ho fa emprant la rúbrica tercera al segon llibre dels *Furs de València*, justament intitulada *De Convinençes e de Conspirations, ço és de mals enpreniments*¹⁶⁶. Imposava així un càstig sota pena de mort que el seu fill Jaume II el Just ratificaria a les Corts de Daroca en 1311, segellant una tendència als alts i baixos que creuaria gairebé l'arc de la seua existència. Aquestes disposicions revelen la potencialitat assolida per l'entramat de la manufactura quan a penes havien transcorregut quinze anys de la conquesta. En paral·lel a l'assentament poblacional es prenen les primeres mesures per regular la vida urbana i aquestes afectarien tot just als oficis. Els decrets emesos mostren a les clares el progressiu desplegament de l'artesanat a València en els caus de l'activitat menestral, ben organitzats en societats forjades en paral·lel al finançament de l'almoïna parroquial. Tot i els obstacles inicials, el creixement industrial i comercial intensificaria un procés irrefrenable, el segle XIII subscriu per tant un període de proliferació de corporacions sancionades per estatuts a través dels quals eren controlades per les autoritats¹⁶⁷. És així com progressivament va engranant una fina malla d'associacions de caràcter religiós i professional que, superats els recels de las autoritats, no sols són tolerades ans bé inserides i aprofitades com a suplementos substitutius dels mecanismes públics en múltiples competències.

Al capdavall, atesa la inutilitat de resistir-se a una força tan poderosa com irrefrenable resultaria més profitosa l'estratègia francesa de reconèixer un estat de dret com a dispositiu de control, ja que un excés de entusiasme col·lectiu podia comportar un seriós risc per a la seguretat pública a l'arbitri d'algarades i motins. La solidaritat, perceptible en la identitat d'interessos en condicions laborals i característiques patriarcals en les relacions entre menestrals, es veia de fet sotasignada per un seguit de conflictes salarials i d'horaris, reivindicacions socials i econòmiques vers un

¹⁶⁶ Furs de València. Llibre II, rúbrica III. Germà COLON i Arcadi GARCIA, eds. (1974): *Furs de València...*, *op. cit.* Volum I, pp. 134.

¹⁶⁷ Philippe WOLFF (1965): "La época del artesanado...", *op. cit.*, pp. 158-168. En analitzar el renaixement de l'artesania, al capítol així titulat, dins de l'epígraf "Corporaciones de oficios y reglamentación" revisa la conjuntura social i política en la qual es donaren les primeres passeres de les corporacions artesanals. Una referència clau per a avaluar aquesta evolució s'ha establert en el *Livre de métiers* redactat en 1260 pel prebost de Paris EEsteve Boileau sota l'auspici de Lluís de IX França. Enregistrava els estatus de les cent una corporacions vigents a Paris, als quals va afegir significativament el codi d'obligacions del rei, una eloqüent declaració dels vincles traçats entre la monarquia i els artesans de la ciutat. El *Livre de métiers* esdevé així l'expressió d'un pacte tàcit.

repartiment equitatiu de les càrregues de la corporació que asprejaven la concòrdia entre mestres, assalariats i aprenents¹⁶⁸. Problemes plantejats just en un moment àlgid de creixement i consolidació mercantil i manufacturera, esquitxaven la ciutat de confrontaments, xocs aïllats i puntuals, de caràcter intermitent per als quals la documentació a penes reflecteix les causes reals. Besllumen com litigis saldats pel Justícia prescindint de justificacions la gènesi dels quals rau en raons fiscals, problemes tècnics reglamentats i motivacions polítiques. Sota l'aparença de convulsions socials s'amagaven en realitat problemes de tipus més peremptori que afectaven el devenir diari del treballador, l'esperit de col·lectivitat, la creació de monopolis, el control de les matèries primeres, la competència interprofessional. Se censuraren les reunions dels confreres, sospitoses d'enginyar estratagemes, fixar preus i normatives laborals, d'obstaculitzar el desenvolupament del professional independent.

Un afany excessiu de solidaritat col·lectiva podia comportar greus perills per a la seguretat pública, lliurada a algarades, motins i revenges. Les reunions eren sospitoses de conspiracions i origen de perturbacions susceptibles d'alterar un ja precari orde públic on la incidència en prohibir i estrènyer el corporativisme és palmària. Malgrat els objectius pietosos i el caràcter benèfic inicial, el segle XIII ve creuat per la reiteració de prohibicions taxatives que permeten però intuir el grau de desenvolupament assolit per la confraria d'oficis en el Dos-cents¹⁶⁹. Les reunions d'artesans, si be eren recelades pels monarques, per als poders municipals constituïen una amenaça latent, conscients del poder que representa la massa obrera, en aquest sentit es plantejava María Isabel Falcón

¹⁶⁸ Rafael NARBONA VIZCAÍNO (1995): *Valencia, municipio medieval...*, *op. cit.*, pp.151-159. Sota l'epígraf "La agitación de los oficios" analitza la circumstància de l'artesanat a la València dels segles XIV i XV encara que remetent al seu desplegament des de la presa de la urbs i les primeres disposicions legislatives que expliquen les controvèrsies latents.

¹⁶⁹ Notícies abreujades sobre la situació hispànica contempen Philippe WOLFF (1965): "La época del artesanado...", *op. cit.*, p. 161. D'acord amb les dades de l'historiador des de mitjans del segle XIII es generalitzen les queixes derivades de les abusives mesures preses per a monopolitzar el mercat, controlar la producció i recloure la transmissió de l'ofici per via hereditària. Els escàndols suscitats movien en Castella a Ferran III el Sant a dissoldre totes les associacions que rebassaren els marges estrictament caritatius pels quals devien regir-se, política que mantindrien incòlume els seus successors fins avançat el segle XV. També aborda aquest assumpte Antonio RUMEU DE ARMAS (1981): *Historia de la previsión...*, *op. cit.*, pp. 60-62. Recorda l'episodi de les Corts de Sevilla de 1250 quan Ferran III el Sant promulgà un decret condemnant qualsevol associació que contravingués els fins exclusivament religiosos, alenat en canvi a les germandats consagrades a mantenir l'orde i la seguretat de camps i camins. Tanmateix, en el camí cap al corporativisme és significatiu l'exemple d'Alfons X el Savi qui, tot i reiterar el restrictiu posicionament patern en les Corts de Sevilla de 1252, insistint-hi en 1258 i 1268 com en el codi de les *Partidas*, s'expressa en termes més favorables supeditant-les a *que ssean puestos con ssabiduria e otorgamiento del Rey*, en 1259 confirma les ordenances dels sabaters de Burgos. La sanció dels sabaters es funda en l'existència d'ordenances i *omes bonos* per al regiment de l'ofici, avuls suficients per a obtenir la confirmació reial el 26 de maig de 1259, tot després d'haver estat aprovada pel Consell i els alcaldes de la ciutat.

Pérez la possibilitat de què aquestes prohibicions monàrquiques respongueren si més no als temors de les Corts i els governs municipals¹⁷⁰. Causes plausibles per a les prohibicions són les sospites d'activitats il·lícites i la formació de monopolis, el temor a les rivalitats i als impulsos de la població artesana, com al neguit d'altres sectors socials afectats per les conseqüències que s'hi derivaren d'aquests disturbis. En general, els pretextes monàrquics es fundaren en justificacions d'ordre moral, en considerar que la primitiva confraria pietosa havia pervertit la seua finalitat originària.

El patrocini eclesiàstic. La doctrina de l'Església

En la recerca d'una identitat cultural pròpia, la població urbana despullada d'arrels, precisava d'una orientació moral i espiritual en què fundar una escala de valors ajustada a la seua naturalesa. Aquest aspecte vindria però de la mà de l'esforç institucional i catequètic empresos parellament per Església i monarquia, igualment interessades en materialitzar el nou orde cristià en el territori recentment adquirit. A aquests empenys cal sumar igualment la incidència de les corrents espirituals aportades per les fundacions monàstiques i conventuals, fonamentalment d'ordres mendicants implantades arran la conquesta¹⁷¹. Quan arriba a València l'empremta cristiana, el discurs teològic s'havia adaptat ja al canvi dels temps, el renou aportat per Francesc i Clara d'Assís estava ja ben consolidat en ressaltar el model d'un Crist pobre i humil. La *imitatio Christi* franciscana coincidia amb el programa d'evangelització de San Domènec fundat en la caritat per transmetre al poble els beneficis de la pròpia vida interior¹⁷². Davant una societat plural, l'Església s'esforçava per respondre a la

¹⁷⁰ María Isabel FALCÓN PÉREZ, (1991): "Las cofradías artesanales...", *op. cit.*, pp. 201-202. A Saragossa entre 1291 i 1293 les confraries rivals de Sant Esperit i Sant Francesc assaltaren el govern municipal, pel temor constatant davant el perill que comportava la unió de menestrals els municipis eren més partidaris del treball lliure. També aporta aquesta notícia Antonio RUMEU DE ARMAS (1981): *Historia de la previsión...*, *op. cit.*, p. 66.

¹⁷¹ Jill B. WEBSTER (1998): *Per Déu o per diners...*, *op. cit.*, pp. 28-29. Avalats pel pontificat com a arma per a combatre l'heretgia, gaudien del beneplàcit popular pels seus sermons i la seua aposta per la pobresa evangèlica i la imitació de la vida senzilla de Jesucrist causant una vertadera revolució davant els postulats del clergat eclesiàstic. Jaume I va saber comprendre la potencialitat que brindava la presència de franciscans i dominics per a atorgar caràcter de croada a la seua contesa, per la seua independència de l'estructura diocesana i el seu talant pietós. En dotar-los de terres i propietats urbanes garantia el seu arrelament a les ciutats on combregaren amb la societat al marge de la jurisdicció eclesiàstica i nobiliària. Veure també les reflexions de José Ángel SESMA MUÑOZ (2003): "La población urbana...", *op. cit.*, p.160. Com a regió recentment conquerida les condicions en què es desenrotlla la seua espiritualitat venien determinades per un procés d'adaptació implantat per estructures d'Aragó i Catalunya, atesa la inicial dependència de la seu valentina de Tortosa i Tarragona.

¹⁷² Joan REGLÀ (1971): *Historia de la Edad Media*. Barcelona: Montaner y Simón, p. 147. Ambdós intuïren la necessitat d'una reforma en el plantejament pastoral nucleat en un ideal mendicant, empenyorats en vigoritzar el sentiment espiritual, al qual imbueixen una nova sensibilitat radicada en l'amor.

idiosincràsia de cada estrat i col·lectiu, una perspectiva renovada patrocinava la concepció de què cada home pot imitar Crist des de la condició particular en què Déu l'ha situat al món. Les noves circumstàncies econòmiques plantejaven a l'Església una disjuntiva indefugible, obligada a definir la seua posició enfront les pràctiques financeres. La riquesa fomentà la producció, la circulació de béns de consum, un major refinament del mode de vida que no sols repercutiren en l'especialització de la demanda, originaren també un biaix en les perspectives morals, davant la concepció de la vida es presentaven actituds ben diferents. Sota aquest optimisme els treballs tècnics reben un tractament més dignificant, en revisar la Història Sagrada, sobta la humil circumstància del Fill de Déu vivint en un obrador, menjant el pa guanyat per son pare, un artesà que treballava la fusta¹⁷³.

En la seua predicació lloen l'aposta per la pobresa evangèlica anunciant la imminent arribada de la fi del món, proclamen i reclamen un paper actiu del seglar en l'evangelització i el seu dret a participar de la vivència cristiana a través d'una vida entesa en comunitat emperò aliena al monaquisme, bolcada en la pràctica de la caritat i en la lectura directa de la Bíblia i els textos devots en llengua vernacle¹⁷⁴. Els mendicants residents en la ciutat esdevingueren portadors de valors d'harmonia i col·laboració entre els estaments socials contraposats, els frares mediaven com a jutges i intervenien en la gestió política i administrativa per garantir-ne la veridicitat com a testimonis. En els actes corporatius compareixien atorgant valor a normes estatutàries de què s'erigirien garants de la seua correcta observança¹⁷⁵. Les teories franciscanes foren absorbides d'una manera natural, calaren en tots els estrats de la societat valenciana creant llaços de germandat política reforçats per la permanència propera dels religiosos a la urbs, en els convents i centres d'estudi. Sota aquesta mirada, es imprescindible valorar en quina mesura va incidir l'evangelisme en la conjuntura

¹⁷³ Philippe WOLFF (1965): "La época del artesanado...", *op. cit.*, p. 193. Restaurar l'home sota el magisteri de Jesús Crist seria el denominador comú de noves corrents espirituals. Retaules, esglésies i miniatures replegaren una representativa galeria iconogràfica del treball a la qual, tot i que no podem atribuir un realisme fotogràfic, si trobem una eloqüent mostra en esforçar-se per traslladar amb immediatesa condicions, tècniques, procediments, eines i anècdotes per fer versemblant l'escena en què es desenvolupa el miracle o que acull el misteri revelat. La Sagrada Escriptura proporcionava a intel·lectuals i artífexs un ampli ventall d'escenes de treball, vessades a la pedra, la fusta o el paper, constitueixen hui una valuosíssima font per a conèixer les condicions en què es desenrotllava i s'organitzava el treball a l'Edat Mitjana. Una representació de l'Arca de Noè trobava el seu parangó a les drassanes, per a la Torre de Babel qualsevol temple proper en construcció era una referència vàlida. El taller de San Josep, afaenat amb les ferramentes polint i serrant la fusta, com els evangelistes o Sant Jeroni, inspirats copistes als seus pupitres, ens desplacen devers la intimitat de l'obrador.

¹⁷⁴ Albert HAUF VALLS (1998), "Corrientes espirituales valencianas...", *op. cit.*, p. 268.

¹⁷⁵ Alberto GROHMANN (2003): *La città medievale...*, *op. cit.*, p. 105.

coetània. Vinculat a nocions franciscanes de *veritat evangelical*, portaveu de la promesa del model d'humilitat, de recerca directa de Crist i retorn a l'essència del primer cristianisme basada en l'experiència vivificant de la pobresa, la justícia i la fraternitat¹⁷⁶. En el desplegament d'aquesta doctrina el món artesanal va descobrir la frontissa per a justificar el corporativisme acollit a la pràctica devota.

L'emergència d'un nou estrat ciutadà: la burgesia i el ciutadà.

La realitat social acusà els canvis econòmics, en ésser l'activitat comercial el principal productor de riquesa s'esquerdà la teòrica rigidesa estamental imperant promovent una jerarquització classista animada per fregadisses entre grups d'extracció social distinta, que es verificaren tant en línia horitzontal com en les ingerències verticals. La bella utopia de la *civitas Dei* agustiniana divergia força de l'experiència social i encara espiritual viscuda quotidianament. Als regnes hispànics, especialment a València en ésser exposada a un contacte fluid amb l'exterior, arribaren corrents polítiques i espirituals renovellades d'Itàlia que es projectaren en l'horitzó jurídic, cultural i religiós¹⁷⁷. La recuperació i estudi del *ius comune* justinià empresa pels juristes des del segle XII havia aportat l'adequació de les categories personals a la realitat de l'àmbit urbà, amb la classificació del veïnat civil, resident, *habitador*, domiciliat, generós, cavaller o ciutadà permetent reprendre la idea del *cives* i definir la ciutat com una *universitas*, l'espai murat habitat per la *civitas*¹⁷⁸. Humanistes des del segle XIII fins el XV conjuntarien esforços visibles entre els conterrànics als tractats d'intel·lectuals i teòlegs des de Sant Raimon de Penyafort fins Francesc Eiximenis.

Les delineacions socials continuaven nítides i són ben transparents en la configuració dels organismes institucionals, fonamentalment en les Corts dels respectius regnes on clergat, noblesa i patriciat urbà constituïen els tres braços de què quedava exclòs el *poble menut*. Entre els estrats capdavanters els generosos o rics homes, en un

¹⁷⁶ Albert HAUF VALLS (1994): "La espiritualidad valenciana...", *op. cit.*, p. 490-492. Busquen des de la base el contacte directe amb el poble, apropar-li la paraula de Déu. Es tramava una *reformatio in capite et in membris* que inauguraria una corrent espiritual que es perllongaria florent fins el segle XVI quan rebrollaria a la curada reedició de *Blanquerna* de 1521, l'obra que sintetitza la utopia lul·liana. Interessant-se l'investigador en aspectes filològics, destaca la importància de valorar la incidència de la lectura directa de la Bíblia i els textos sagrats en llengua vernacla com a expressió d'una necessitat de reforma espiritual. La labor de traducció empresa pel metge Arnau de Vilanova és simptomàtica en aquest sentit però, com destaca Hauf, és en l'accés a la lletra escrita on es revelava l'estructura jerarquitzada i teocràtica de la societat, on l'obra literària sols tangencialment es traslladava al poble cristià. No obstant els fruits d'aquesta tasca si apleguen nítids al comú de la cristiandat a partir de la predicació i la pràctica devocional.

¹⁷⁷ Albert HAUF VALLS (1994): "La espiritualidad valenciana...", *op. cit.*, pp. 488-489.

¹⁷⁸ Félix MARTÍNEZ LLORENTE (2003): "El régimen jurídico ...", *op. cit.*, pp. 65-77.

segon estrat la burgesia acolora la vida urbana, integrada com a col·lectiu per la seua dinàmica econòmica. En les grans diferències marcades per criteris econòmics radica l'accent que permet caracteritzar els professionals liberals en un primer nivell, metges, magistrats, juristes, notaris seguits per l'alta burgesia dels negocis¹⁷⁹. En funció del seu grau de participació en les activitats econòmiques, professionals, jurídiques i governamentals es generen entre aquests relacions fluides i complexes. S'establiren vincles de parentius i d'interessos, una mescladissa afegida a la circumstància de què cap d'aquests estaments era tampoc homogeni, i encara l'acusada tendència a l'aristocratització de la burgesia. Es distingeixen i contraposen grups i subgrups per als quals la realitat desvela una notable absència de límits precisos. Així, tot i que els ciutadans, burgesos sorgits entorn a la indústria i el comerç, trobaven en el Tercer Estat llur seu natural en les Corts, se separaven en veritat dels *laboratores* perquè la naturalesa de les seues activitats tenia poc o gens a veure amb la producció agropecuària. Gràcies al finançament del comerç, la burgesia començava a gaudir de tots els privilegis del fur de nobles i encara que no es creara un nou estat, la seua irrupció en l'organigrama medieval comportà profunds i significatius canvis.

Cabdal per tant comprendre la noció de ciutat coetània perquè, tot i el vigor monàrquic, la característica governamental que faria particular la relació entre el sobirà i els súbdits en la Corona d'Aragó era el sistema d'equilibri constitucional establert entre la monarquia i els respectius regnes i grups socials¹⁸⁰. S'ha esgrimit la noció de "pactisme" per a descriure el lligam contractual forjat amb el poble en què el rei era reconegut com a dirigent, malgrat que sols després de prestar jurament personal rebia la corresponent lleialtat dels súbdits, a condició d'esguardar lleis, llibertats i costums sotasignades als capítols forals¹⁸¹. Però, la constitucionalitat monàrquica sols seria una

¹⁷⁹ Juan I. RUIZ DE LA PEÑA SOLAR (2003): "Ciudades y sociedades urbanas...", *op. cit.*, pp. 38-39,

¹⁸⁰ Angus MACKAY (1991): *La España de la Edad Media...*, *op. cit.*, pp. 125-128. Tant la forçosa necessitat d'acudir a les Corts per a obtenir capital, com als estaments nobiliaris per a nodrir els exèrcits mantenien sota control el poder reial, revertint en el model pactista com el sistema de govern d'uns regnes en què convivia els mòduls administratius reials, a partir de la Governació i la Batllia, amb els privatis de cada regne, les Corts, la Generalitat, els municipis.

¹⁸¹ Angus MACKAY (1991): *La España de la Edad Media...*, *op. cit.*, pp.118-119. El "pactisme" va constituir, en paraules de l'historiador, a llaurar un sistema d'equilibri constitucional triangulat entre la monarquia, els diferents regnes de forma individuada i els grups socials de cadascun, de manera que els poders reials es fundaven en la relació contractual entre el monarca i el poble. El rei, limitat pels establiments i usos de cada estat de la federació—cadascun autònom en el seu regiment jurisdiccional, havia de repetir el jurament de fidelitat en cada una de les Corts dels respectius regnes. Els drets legislatius atorgats per la promesa podien ésser adduïts pel poble en cas de crisi política, servien d'escut de resistència als debats quan els protagonistes argumentaven propòsits personals en termes de llibertats inalienables. Aquesta característica si bé assolí el seu màxim desplegament a Catalunya, es trobava igualment arrelada en Aragó i València. Les lleis i costums de cada estat de la federació limitaven

realitat quan les teories esdevingueren institucions. D'aquestes, les Corts constituïren el vertader òrgan legislatiu, sols el rei tenia potestat per a convocar-les i la seua autorització seria nul·la sense firma i segell reials¹⁸². Junt al Justícia foren preeminents com a mediadores entre la reialesa i el poble, garants de les llibertats i els privilegis consuetudinaris. Constituïdes per tres braços corresponents als tres estrats socials, eclesiàstic, militar o noble, reial o popular, que es reunien de forma independent i separada per a les deliberacions. Aquesta trama governamental implicava la participació d'un monarca despulat de control sobre la composició dels integrants de les Corts, que no podia terçar en l'elecció dels representants ciutadans. Els municipis, en canvi, disciplinaven els síndics amb instruccions concretes respecte a la seua comissió i funcions en les sessions, allixonant-los de la situació de la urbs i les necessitats ciutadanes, ates que els greuges havien de constituir el primer ordre a tractar abans de cedir al rei concessions tributàries.

Des d'aquesta preeminència, els Jurats com Consell assessor esdevenen símbols de llibertat i autonomia ciutadana, cos assessor i deliberatiu mediador entre la ciutat i la Corona, ells representaven l'orde, la justícia i la seua composició era fruit de l'elecció popular. Com a òrgans responsables de la regulació local, havien de garantir l'abastiment, assegurar el bé comunitari intervenint en mercats i negocis, tot vetllant per la lleialtat en els tràmits i la pau en les costums tenien jurisdicció sobre aigües immediates a la urbs emprenent mesures higièniques i de control¹⁸³. El *concilium* expressava la necessitat de finançament poblacional, inspirat en pautes d'organització llevades de la necessitat d'aglutinar i ordenar una població dispar, és per açò que en els primers moments de la seua implantació hi prevaldrien qüestions de regulació del dret públic sobre capítols relatius a l'esfera privada¹⁸⁴. Al Consell tenien representació les tres mans que el frare franciscà Francesc Eiximenis sintetitzaria un segle més tard en el seu ideari polític, estaments que compartien ací els quefers del poder, simbòlicament al menys ja que el pes institucional de cadascun es repartia de manera diversa¹⁸⁵.

l'autoritat efectiva de la Corona, així ho expressaven les paraules de jurament aragonès de lleialtat al rei: "Nos que valemus tanto como vos y juntos podemos más que vos, os hacemos nuestro Rey y Señor, con tal que guardéis nuestros fueros y libertades y si no, no".

¹⁸² Angus MACKAY (1991): *La España de la Edad Media...*, op. cit., pp. 125-128.

¹⁸³ Pere HIERONI TARAÇONA (1976): *Institucions dels furs i privilegis del Regne de València*. València: Del Sènia al Segura, pp. 51-56. Per a una visió sincrònica de les atribucions dels Jurats es recomana el capítol "Del Offici de Iurats, Racional y altres Officials de la ciutat. Títol IX".

¹⁸⁴ Félix MARTÍNEZ LLORENTE: "El régimen jurídico...", op. cit., p. 51-80.

¹⁸⁵ Soledad VILA (1984): *La ciudad de Eiximenis...*, op. cit., pp. 23-25. Eiximenis representa el trànsit del segle al XV en un període de crisi de valors, inspirat en la necessitat de reordenació ideològica i espiritual. En la seua resposta a l'ordenament social, presenta una societat composta segons un esquema

València no escapava a eixa noció de nucli on convergeix una societat heterogènia atreta per la promesa de terres, en la configuració jurídica i política de la capital serien primordials aquests orígens, els condicionaments que motivaren la seua fundació, els objectius i el caràcter de l'empresa marcarien el grau d'autonomia concedida com la fórmula jurídica que rebria la ciutat com assentament reial¹⁸⁶. És la urbs una comunitat d'interessos i necessitats que convé regular per normes d'administració local. Els Furs dotaren València d'un bastidor institucional que reviraria a la capital gran part de la responsabilitat política, jurídica i econòmica. Les competències conferides la feren sobirana del seu regiment, sempre sota l'esguard reial, amb una considerable amplitud de drets com d'obligacions socials confirmats en el desplegament dels càrrecs descrits per a la seua provisió, com manifesta el caràcter rotatiu enginyat per a llur renovació. El municipi medieval sorgia com una conjunció de dues realitats polítiques, el poder regi i els interessos dels prohoms que l'habitaven. De fet, la primera institució de govern que atorgà a València capacitat directiva i administrativa amb atribucions judicials es percep ja en 1239 quan Jaume I definí al llibre I dels *Furs* el *Cúria* o *Cort* com òrgan de justícia criminal¹⁸⁷.

Des de Barcelona en setembre 1245, mitjançant privilegi signat el 23 de setembre, el rei faculta els ciutadans per elegir i mantenir quatre jurats com a òrgan polític suprem en el regiment autònom de la ciutat¹⁸⁸. Càrrecs obligatoris i gratuïts, renovats anualment per Sant Miquel, les seues deliberacions secretes, havien de rendir comptes de la seua gestió al Rei, qui es reservava la potestat d'anular les disposicions i l'existència dels càrrecs si ho estimava oportú. En absència del monarca els comptes haurien d'ésser presentats al Batlle i Justícia de la ciutat. Amb aquest privilegi delegava parcialment el poder executiu reial sobre la ciutat en certs prohoms proposats per a l'òrgan polític suprem en el regiment autònom del municipi i de la seua contribució.

bàsic de classificació imposat per les activitats pragmàtiques dels ciutadans, que s'acceptà per la seua utilitat i funcionalitat. Ressalta així el sentit de la consciència civil d'una societat renovada en les seues estructures i pressupostos, conscient de si mateixa. La ciutat s'erigia en el paisatge polític medieval com afirmació d'un nou poder exercit ara per la nova classe emergent, la burgesia davant el senyor feudal i encara el rei. L'esquema estamental i jeràrquic a què s'ajusta la població urbana responia a la conjunció d'interessos individuals en coherència amb les funcions econòmiques desimboltes pels ciutadans.

¹⁸⁶ Félix MARTÍNEZ LLORENTE (2003): "El régimen jurídico...", *op. cit.*, pp. 51-80.

¹⁸⁷ Rafael NARBONA VIZCAÍNO (1995): *Valencia, municipio medieval...*, *op. cit.*, p. 25. Definit per Jaume I en la rúbrica tercera del primer llibre dels Furs, titulada *De la Cort*. Germà COLON i Arcadi GARCIA, eds. (1974): *Furs de València...*, *op. cit.* Volum I, pp. 150 i ss.

¹⁸⁸ Privilegi XIV de Jaume I. Concedit a Barcelona el 13 de setembre de 1245. Vicente GARCÍA EDO, ed. (1988): *Llibre dels privilegis...*, *op. cit.*, pp. 69 i 120. *Aureum opus regalium...* Privilegi XVIII. *De officio iuratorum et eorum potestate*. Luis ALANYA, Francisco CALERO, Vicente GARCÍA EDO y Desamparados CABANES, eds. (1999): *Obra de oro...*, *op. cit.*, p. 71.

Homes bons d'extracció ciutadana que al llarg d'un any natural són responsables de governar i administrar la urbs i a la fi del seu càrrec hauran de rendir comptes de la seua gestió als nous jurats entrants, elets per magistrats que hagen desimbolt ja l'ofici sense poder esser renovats més d'un exercici consecutiu. Assistits per un consell assessor i consultiu integrat per representants designats arbitràriament por ells mateix entre el conjunt de ciutadans¹⁸⁹. Concedits a perpetuïtat en 1245, serien ratificats mitjançant privilegi de 25 d'abril en 1266, confirmant la plena autoritat de València en cedir-li la possessió íntegra de les franquícies municipals¹⁹⁰. Alenat en el projecte foral, Jaume I patrocina un govern municipal regentat per quatre Jurats assessors per un Consell General de prohoms entre els quals es matisa ja l'empremta artesana.

A partir d'aquestes premisses inicials destil·la Paulino Iradiel l'entitat de l'ofici, representant de la categoria professional i identificat per una pràctica laboral diferenciada, es troba sancionat institucionalment i legal, guarnit per la seua inserció en els eixos administratius municipals¹⁹¹. La parròquia acollia amb aquestes disposicions accions jurídiques, administratives, fiscals i de protecció de la població. Generava així un comitè assessor dels Jurats municipals, decretant una col·laboració crucial per a la vida política de l'artesanat valencià, ja que a partir de la representació parroquial en els òrgans de govern municipal, l'almoïna esdevindria la plataforma jurídica i institucional que permetrà el floriment de l'ofici organitzat com entitat social amb empenys polítics i econòmics, dotat d'arrels morals sota l'empara de l'almoïna.

Incidència de les magistratures municipals sobre la corporació i la reglamentació de l'ofici

De manera recurrent a les disposicions forals, la monarquia delega en el Consell municipal la vigilància de la indústria i el comerç, encomanant els Jurats que *coneguen*

¹⁸⁹ Jesús VILLALMANZO CAMENO (1980): "Estudio histórico...", *op. cit.*, p. 27. L'historiador matisa que tot i ésser estipulat l'inici de la procuració dels Jurats en Sant Miquel, tràmit privilegi XXXV atorgat a Morella el 19 de gener de 1250 la seua elecció podia avançar-se a Santa Maria de setembre per a celebrar-se juntament amb la del mostassaf, servint l'interval per a presentar els comptes de l'administració als nous elets.

¹⁹⁰ Privilegi LX de Jaume I. Atorgat a València el 15 d'abril de 1266. Vicente GARCÍA EDO, ed. (1988): *Llibre dels privilegis...*, *op. cit.*, p. 86. *Aureum opus regalium...* Privilegi LXXI. *De concessione perpetua officii iuratoris ac potestate illorus*. Luis ALANYA, Francisco CALERO, Vicente GARCÍA EDO y Desamparados CABANES, eds. (1999): *Obra de oro...*, *op. cit.*, p. 100. Jaume I concedeix a la ciutat de València quatre jurats renovats anualment en Pentecosta els quals, assistits per un consell de prohoms elegits per ells mateix, són responsables de governar i administrar la urbs. A la fi del seu càrrec deuran rendir comptes de la seua gestió als jurats entrants. Al·ludit per Luis TRAMOYERES BLASCO (1889): *Instituciones gremiales...*, *op. cit.*, pp. 39-40.

¹⁹¹ Paulino IRADIEL (1993): "Corporaciones de oficio...", *op. cit.*, pp. 264-265.

de les ordinacions entre menestrals, encara que sien confirmades per lo Rey¹⁹², mostra evident del pes assolit per mercaders i menestrals en la balança econòmica i política de la ciutat. Des de les instàncies de govern se sotmetia els oficis a un estricte control polític i econòmic, aprenent dels costums islàmics en camps referents a l'esguard de mercaderies i comerç. Mitjançant fur Jaume I recupera la figura del *Mustahasib* que troba el seu origen en època islàmica instituint el càrrec competent en atribucions específiques sobre el control de peses i mesures, de les transaccions comercials, política de preus i provisions¹⁹³. Era un funcionari municipal delegat del Consell i els Jurats les prescripcions dels quals havia de fer complir, amb jurisdicció absoluta sobre tots els estaments socials de la urbs i el seu terme en els afers del seu ofici. Peça bàsica de la organització municipal, el mostassaf era responsable de defensar i garantir els mecanismes de creixement econòmic, devia perseguir frauds i delicts i regular les societats

¹⁹² Atribució que planeja entre els compromisos del Consell, acollida en la confiança cíclicament ampliada en cada regnat, seria amb Ferrà II el Catòlic quan se'n registre definitivament per escrit, ratificada per Carles I mitjançant Fur CVIII. Llibre III, rúbrica V. Germà COLON i Arcadi GARCIA, eds. (1974): *Furs de València...*, op. cit. Volum III, pp.168-169. *De les qüestions dels officis e singulars de aquells la jurisdicció dels quals pertany als jurats de la ciutat de València. Carolus, imperator, rex hispaniae. Anno MDXXXIII. Montissoni. Ítem, Senyor, la ciutat de València ha acostumat fer per benefici de la república e bon regiment de aquella, per lo poder que té per furs del present Regne, e atorgar molts capitols als officis de la dita ciutat, per rahó dels quals capitols moltes vegades hi ha algunes qüestions e diferències entre los oficials e altres singulars dels dits officis, com encara entre los singulars e majorals e clavaris dels dits officis; les quals qüestions és cosa conforme a justícia sien decidides e determinades simplement e de nua paraula per los jurats de la dita ciutat, als quals per vostra magestat és com és lo regiment de aquella...* Els termes en què s'expressa deixen entreveure com es tracta de la inscripció d'un ús sostés convencionalment pels Jurats.

¹⁹³ Fur I. Llibre IX, rúbrica XXVI. Germà COLON i Arcadi GARCIA, eds. (1974): *Furs de València...*, op. cit. Vol. VIII, pp. 71. *De l'offici de mustaçaf. Iacobus I, rex. Cascun any en la festa de Sent Michel de setembre sia elet per los prohòmens de la ciutat e per la cort I prohom habitador de la ciutat qui tinga per aquell any en què serà elet, l'offici de la almadaçaffia, e al començament de la sua aministratió jure sobre sants evangelis de Déu que feelent en aquell ofici se haurà e guardarà e farà guardar totes coses e sebgles que pertanyen a aquell ofici, e esquivarà e castigarà les falssies e ls engans de tots los mesters de la ciutat.* Recollit al Fur XXIX. Llibre I, rúbrica III. Germà COLON i Arcadi GARCIA, eds. (1974): *Furs de València...*, op. cit. Volum I, pp. 177. *Aureum Opus regalium...*, Privilegi XIII. *De electione iusticie, iuratoris ac mustaçafii. Et quater possit decimari. Ítem in quibus casibus pena quarti excusat [...] statuimus et ordinamus imperpetuum per in civitater et uno quoque loco per regnum valencie quolumque anno tertia die festum natalis die fit creatus iusticia et electus, et iurati in festo penthecostes et mustaçaffii in festo sancti michaelis in forma que sequit [...] que cada parròquia trie un home bo nominat per justícia, de què resultaran dotze nominats en la ciutat, sien posats en redolins de cera i un infant n'extraga tres que seran presentats al batle i a nos per a elegir el justícia. Iurats i mustaçaf elets d'igual forma.* Luis ALANYA, Francisco CALERO, Vicente GARCÍA EDO y Desamparados CABANES, eds. (1999): *Obra de oro...*, op. cit., p. 123-124. L'ofici de l'Almudaçafia consta ja en el *Llibre del Repartiment*, reservat de forma vitalícia a Raimundo Dezluch en recompensa pels serveis prestats a la Conquesta, a la seua mort es procediria a l'elecció anual segons estableixen les ordenances forals. Sotasignat als registre 104, f. 6 r, a partir de les matrícules 703, f. 42 v; 1377, f. 73 v s'abasta el coneixement de les dotacions patrimonials amb què fou gratificat. Citat per Jesús VILLALMANZO CAMENO (1980): "Estudio histórico...", op. cit., pp. 27-28. Magistratura molt apreciada, per la seua efectivitat s'imposa en Mallorca en 1309 i en 1339 a Barcelona, just un segle després de la presa de València i a imitació de les disposicions forals valencianes. Desapareixeria en 1707, en ésser suplantat en 1718 per un regidor que per torns setmanals s'encarregava de suplir les seues funcions.

entre treballadors. La seua competència abraçava la planificació urbanística municipal amb la comesa d'inspecció tècnica; era responsable del control del mercat i de la vigilància dels pesos i mesures com de la sanitat pública¹⁹⁴. Era un càrrec anual renovable en la vespra de Sant Miquel per sorteig, en el qual s'insaculaven redolins amb els noms de dotze cavallers i dotze ciutadans, homes de les parròquies, extraient tres representants que venien remesos al Batlle qui en triava un com a lloctinent que actuaria en la seua absència. El jurament de l'ofici ocorria a la capella major de la Seu i treballaria auxiliat per dos algtzirs encarregats de executar les sentències. El titular tenia participació d'un terç en les multes, pecúnia que constituïa el seu sou. S'erigia en defensor del compliment de las normes decretades sobre la manufactura i el comerç agilitzant la instrucció dels processos judicials tota vegada efectuades les consultes oportunes. El dictamen de la sentència podia variar des de la multa i la confiscació i destrucció dels articles fraudulents fins els càstigs corporals o la presó en casos d'insolvència, consumat en el termini màxim de cinc dies, essent generalment inapel·lable. Disposava de seu pròpia a l'anomenada *Llongeta del mustaçaf*, junt a l'església de Santa Caterina, on celebrava els seus judicis sentenciant sobre assumptes de tràmits i divergències entre professionals¹⁹⁵.

Estretament vinculat a les corporacions d'arts es trobava el Lloctinent General que ostentava la màxima autoritat en qüestió política i militar i donaria pas a la figura del virrei. El seu relleu rau en què resolia dilemes incumbents a la interpretació dels Furs o els privilegis, organitzava l'allistament, distribuïa les armes, convocades les tropes a les portes dels edificis on els oficis celebraven les reunions¹⁹⁶. Responsable del patrimoni reial era el Batlle General, mencionat als Furs ja en 1240, dirimia en causes ordinàries, civils i criminals relatives a contraventors de les provisions reials de

¹⁹⁴ Francisco SEVILLANO COLOM (1957): *Valencia urbana medieval a través del oficio del Mustaçaf*. Valencia: Institución Alfonso el Magnánimo, pp. 22-26. Per aprofundir en la institució del càrrec, es recomana l'epígraf "Creación y concepto del oficio de mustaçaf en Valencia".

¹⁹⁵ Charles DUFOURCQ i Jean GAUTIER-DALCHÉ (1983): *Historia económica y social...*, op. cit., p. 240. L'assumpció de la figura de tradició islàmica del Mostassaf fou l'herència més significativa en la trama governamental cristiana. Incorporat a l'administració valenciana com jutge de pesos i mesures, aguaitava el comerç inspeccionant mercats i fires, fiscalitzava les manufactures amb jurisdicció sobre els obradors. La lectura de les instruccions generals del Mostassaf ens perfila la trajectòria seguida pels oficis en la seua regulació en operar coordinat amb els veedors dels oficis consignats pels Jurats i els Justícies per garantir la legalitat en els bescanvis i el seguiment dels processos de fabricació, atenia a efectes conjunturals en el mercat i les relacions internacionals disposant barreres proteccionistes o fomentant el lliure comerç. Per costum, no podien ocupar aquests càrrecs eclesiàstics, juristes o metges, tampoc deutors, concubinars, vagabunds, condemnats o sospitosos de delits.

¹⁹⁶ Vicente BOIX (1885): *Apuntes históricos...*, op. cit., pp. 62-68. Les banderes dels oficis amb la imatge del sant patró presidien la crida als menestrals, amb sabuts tocs de tambor, la convocatòria era ràpida i efectiva, les armes dipositades a la Casa de armes o Ciutadella alleugeraven la distribució.

qualsevol extracció social¹⁹⁷. En relació a la vida laboral de l'artesanat, interessa per la seua capacitat per a atorgar llicències d'exportació d'articles vedats, tenia a més competència per intervenir en la casa de la moneda, fires i drets de canvis. Les seues atribucions abraçaven judicis d'actes mercantils i marítims, frau sobre la seda i drets reials, tresors i béns vacants, naufragis en rius i riberes del regne, forns, molins, pesca. En absència del rei, el Governador General, càrrec inherent al successor al tro, posseïa jurisdicció civil i criminal amb una autoritat superior a tots els tribunals del regne, exceptuada l'Audiència. Entenia en causes d'orfes, viudes, desapareguts, captius, delits de sang, robatoris, falsificació de moneda. És un magistrat d'especial relleu per avaluar el món dels oficis competent per a jutjar frau i infraccions laborals, revisar els capítols redactats i remesos pel Consell de la ciutat concernents a la regulació dels oficis¹⁹⁸.

L'engranatge de l'esfera del poder es completava amb més de quaranta magistratures i càrrecs administratius, de l'orgull urbà com entitat jurídica independent, com de la complexitat dels seus negocis beslluma la nòmina de càrrecs urgits per a resguardar la bona fama i l'honestedat que la feien tan atractiva. Llevats de la concentració de causes davant les corts dels Justícies, civil i criminal, competents en afers judicials, elegits pel rei entre els candidats de les parròquies, on se succeïen alternativament un cavaller i un ciutadà. El municipi gravava impostos indirectes, regulava els preus al mercat, organitzava flotes i practicava la pirateria, vigilava aljames, l'omnipresència de l'autoritat municipal abraçava tots els aspectes de la vida quotidiana. Establia normes de moralitat, dictava lleis sumptuàries, pautes i codis d'urbanitat. Gestionava també els seus ingressos i rendes, distribuïa en pressupostos les despeses dels projectes a realitzar finançats amb deute públic, els censals o a través de la seua pròpia banca, la Taula de Canvis¹⁹⁹. A aquests se sumarien el Mestre Racional competent en la tresoreria de la ciutat, encarregat de recavar impostos i satisfer pagaments; el Pare d'orfes instituït per Pere el Gran, el Tribunal de les Aigües, la Fàbrica de Murs i Valls, la Mancebia,...²⁰⁰

¹⁹⁷ Vicente BOIX (1885): *Apuntes históricos...*, op. cit., pp. 72-80.

¹⁹⁸ Vicente BOIX (1885): *Apuntes históricos...*, op. cit., p. 69-71. Presidia les reunions de les confraries d'artesans on acudia auxiliat per dos agutzils o lictors que el precedien en cada eixida pública amb masses d'argent com insígnia. En cas d'absència o malaltia, el suplïa el Portantveus de Governador, distingit per una vareta negra.

¹⁹⁹ Manuel RIU RIU (1999): "Edad media (711-1500)". *Historia de España*. Madrid: Espasa. Vol. 2, p. 487. La *Tabulae nummulariae* organitzada per la ciutat com a caixa pública solia guardar els béns del Consell i la Diputació, emprada per confraries i particulars que en dipositar capitals, en forma de diners o joiells, optaven per una banca segura defugint el perill de canvis fraudulents i dipositaris privats.

²⁰⁰ Vicente BOIX (1885): *Apuntes históricos...*, op. cit.. Al llarg del seu estudi l'historiador elabora una síntesi de les principals funcions de cada càrrec, no és moment d'abundar ací en precisions però si hem

Però, no ens equivoquem, tot i la representativitat popular atorgada per furs i privilegis aquestes institucions distaven força d'ésser democràtiques. Malgrat els esforços populars gran part de les magistratures quedaven controlades pels estrats privilegiats, de manera que les gallardejades nocions de consens i de defensa dels drets inalienables que portaven aparellades sols obraven a favor d'un reduït col·lectiu d'oligarques urbans i rurals, un onerós terç de la població que explica perquè llauradors i poble menut s'encaraven al monarca en busca d'empara. La preocupació per la concòrdia i l'ordre públics que constituïa l'ideal burgés medieval, abonat per la política del Consell, contrastava amb la realitat de la València del Tres-cents, les fórmules adoptades pel poder municipal aviat es desviaren dels pressupostos democràtics inicials²⁰¹. Aprofitant el sistema electoral per parròquies es forjaren maniobres d'intrusió en la nominació dels candidats per afavorir la formació i la persistència de llinatges patricis ben delineats a la si de cada quarter.

Marca fonamental en la evolució de la personalitat jurídica i l'orientació política de la confraria, el 23 d'octubre de 1270 ordena la institució de dos veedors, dos prohoms de cada ofici, persones hàbils i tretes en la manufactura i venda de l'art que actuarien com a perits elets a l'interior de cada ofici pels Jurats i el Justícia per a velar per l'estret compliment de normes tècniques i els reglaments i vigilar la qualitat dels obratges²⁰². Assessors del Consell en qüestions tècniques particulars del mester en procediments productius i manufactura, el tractament i qualitat de les matèries primeres. Fraus i delits havien de denunciar-los davant la cort del Justícia, els Jurats o el Mostassaf de la urbs, els quals imposarien les penes establertes al respecte segons

cregut convenient destacar aquells càrrecs competents en qüestions pertanyents als oficis. Cal així mencionar que el Consell tractava directament amb el rei, intervenia en negocis econòmics i administratius de la capital, publicava lleis sumptuàries i fixava pressupostos. El Pare d'Orfès recollia infants pobres afermant-los en un ofici a jornal fixat, esguardant el tracte rebut per la família d'acollida i el comportament del deixeble. La Fàbrica de Murs i Valls era responsable d'adobar i reparar camins, ponts, a què havia de contribuir tothom, en 1358 Pere IV creà una junta de tres diputats, un de cada braç, a què en 1406 se sumaren els Jurats i el Racional.

²⁰¹ Rafael NARBONA VIZCAÍNO (1995): *Valencia, municipio medieval...*, op. cit., p. 161-163. Les possibilitats raïen en el joc numèric dels prohoms afins de cada sector essent fonamental per tant el repartiment estratègic dels partidaris entre els districtes.

²⁰² Privilegi LXX de Jaume I. Concedit a València el 23 d'octubre de 1270. Vicente GARCÍA EDO, ed. (1988): *Llibre dels privilegis...*, op. cit., pp. 89 i 165. *Aureum opus regalium...* Privilegi LXXXIII. Atorgat a València el 17 de novembre de 1270. *De elegendis duos probis hominibus ex uno quoque officio ipso fiat fraus et de iura ment ipsos isti vocentur vulgariter vehedors*. Luis ALANYA, Francisco CALERO, Vicente GARCÍA EDO y Desamparados CABANES, eds. (1999): *Obra de oro...*, op. cit., pp. 197-108. Sobre les responsabilitats de l'ofici de veedors es recomana la consulta de les estimacions aportades per Luís TRAMOYERES BLASCO (1889): *Instituciones gremiales...*, op. cit., pp. 119-124. Consultar així mateix SANCHIS GUARNER, Manuel (1976): *La ciutat de València. Síntesi d'història i de geografia urbana*. València: Cercle de Belles Arts, p. 91.

s'estipulaven als Furs de València i als decrets reials emesos al respecte. Mercè als veedors, l'ofici es comprometia amb la vigilància i el judici sobre els propis companys de professió, tot just aquest aspecte revela la necessitat específica del l'artesanat de comptar amb perits entesos, homes i experts de l'ofici, que gaudiren de la confiança dels menestrals com de crèdit davant les magistratures locals. Homes bons que traslladen la representació de l'art a la si dels òrgans de poder municipal.

Gràcies al desplegament d'aquest entramat, Jaume I formalitzava entre 1245 i 1270 la participació artesanal en el Consell municipal, en oficialitzar la vida política d'uns oficis ja nítidament organitzats i protegir el seu caràcter pietós per la cobertura fiscal i religiosa de l'almoïna²⁰³. Estretament vigilat per les autoritats, la menestralia representava la majoria de les activitats econòmiques desplegades en la ciutat, englobava a més gran part dels seus habitants. En la urbs l'artesà, mestre o oficial, no és l'únic en exercir el seu ofici sinó que s'adscriu a una corporació, a una comunitat de confreres amb unes tradicions de vida col·lectiva dotada d'un reglament intern, de magistrats per administrar-la i de personal de vigilància. En tant que treballador no pot defugir una concurrència fortament reprovada per la moral medieval, perquè la competència no podia excusar el frau en la producció, que seria prompte denunciat, ni l'especulació en els preus. Ajudar el veí es comprenia una actitud natural com defugir l'auxili comportava una condemna moral, en canvi, infringir un contracte, cometre frau o produir contravenint les regles dels estatuts es consideraven vertaders atemptats contra l'harmonia social. Per això s'imposava per decret el control del mercat de contractacions, dels horaris, de l'exposició de les mercaderies i de la venda ajustada a la cotització del mercat. L'artesà devia atendre les disposicions corporatives i les ordenances municipals l'objectiu de les quals era la pau²⁰⁴.

Conforme es consolidaven els mecanismes de producció de riquesa locals i es fiançava la indústria com a camp específic en la política econòmica valenciana, s'estrenyia la llibertat d'elecció en l'adscripció a la confraria, coaccionada per l'obligatorietat d'associació per a nugar l'individu a l'autoritat i regles reials. Als privilegis i concessions règies, que assenyalaven barris i carrers per a l'establiment de determinades arts i indústries per afavorir la unió d'elements anàlegs, se sumaven els decrets reguladors de la composició dels quadres de govern local, tot conjugat per a incrementar la seua presència en el regiment de la vida comunal. En 1278 Pere el Gran

²⁰³ Isabel Amparo BAIXAULI JUAN (2001): *Els artesans de la València...*, op. cit., p. 10.

²⁰⁴ Robert FOSSIER (2000): *Le travail au Moyen Âge...*, op. cit, p. 77-78.

procedia a una reorganització de l'estructura interna de govern, elevava a sis el nombre de jurats, repartint equitativament els càrrecs entre els tres braços, en una reestructuració corresponent a la posterior classificació tripartida de les tres mans eiximenianes. Endavant les corporacions d'oficis cooperarien directament i en igualtat de condicions en l'executiu municipal crebant l'exclusivisme sociopolític de la ciutadania²⁰⁵.

Sols cinc anys després les Corts de València celebrades el primer de gener de 1283 en el claustre de Santa Maria de la Seu recompondria l'organigrama del Consell, en reduir novament a quatre el nombre dels jurats restringint la presència de nobles i oficis, retall amb què pretenia punir les humiliacions rebudes pels dissorts unionistes²⁰⁶. La disminució anava encaminada a regular la participació política dels menestrals associats i limitar la seua presència a quinze oficis²⁰⁷. Tanmateix, la reforma no comportaria una restricció de la seua representativitat en l'òrbita del govern municipal, ans bé vindria compensada per una mesura cabdal en el seu camí cap a l'afirmació institucional. Just en les Corts celebrades en la Catedral en 1283 s'esmenaven les primeres referències clares a la participació dels tres estaments a València, que empenjava el dret a l'associació i la capacitat dels oficis de nomenar el seus propis consellers²⁰⁸. El monarca decretava l'elecció de quatre prohoms de *cadascuna de les*

²⁰⁵ Fur XXIX. Llibre I, rúbrica III. Germà COLON i Arcadi GARCIA, eds. (1974): *Furs de València...*, op. cit. Volum I, pp. 177. La classificació jeràrquica dels representants s'establia en ciutadans o mà major (propietaris i pertanyents a professions liberals); mà mitjana (mercadors i grans artesans) i mà menor (hostalers, botiguers i menestrals). Rafael Narbona Vizcaíno informa de les raons que motivaren el monarca a expedir ampliació, reforma assimilada com a recompensa per la fidelitat regnicola en les campanyes de Tunis i Sicília en 1282 i l'adhesió a la política internacional de la Corona davant les diferències entre el Papat. Cal considerar a més el recolzament prestat durant la invasió de l'exèrcit francès en Catalunya, així com l'ajuda aportada en les constants revoltes de la noblesa aragonesa i la sublevació mudèjar de Montesa. El privilegi s'estendria a les viles reials més importants com ara Morvedre, Alzira, Xàtiva i Gandia. Per a una valoració específica, es recomana Rafael NARBONA VIZCAÍNO (1995): *Valencia, municipio medieval...*, op. cit., p. 28.

²⁰⁶ Privilegi LXXVII. Atorgat a València l'1 de desembre de 1283 f. 42 r. Vicente GARCÍA EDO, ed. (1988): *Llibre dels privilegis...*, op. cit., pp. 96 i 171. *Aureum opus regalium...* Privilegi XXIII. *De quatuor probis hominibus in vilo quoque officio eligendis. Sobre l'elecció de quatre consellers de cadascuna de les professions, ocupacions i oficis, i sobre la seua potestat, especialment que sens ells o una part d'ells el Justícia no puga en lo criminal torturar, absoldre o condemnar ningú. I que puguen reunir els homes de cada professió i art. Igualment, expressió i nom dels dits oficis. I com en una sentència es conté que fou dictada seguint el consell d'aquests consellers.* Luis ALANYA, Francisco CALERO, Vicente GARCÍA EDO y Desamparados CABANES, eds. (1999): *Obra de oro...*, op. cit., p. 131. Isabel Amparo BAIXAULI JUAN (2001): *Els artesans de la València...*, op. cit., p. 10. Al voltant de les repercussions que comportà el decret la historiadora conclou taxant que suposà *el veritable reconeixement de les organitzacions professionals artesanals hi arribarà amb el privilegi de 1283.*

²⁰⁷ Rafael NARBONA VIZCAÍNO (1995): *Valencia, municipio medieval...*, op. cit., pp. 28-29.

²⁰⁸ Luis TRAMOYERES BLASCO (1889): *Instituciones gremiales...*, op. cit., p. 320. Mitjançant privilegi autoritzava els oficis a designar quatre homes bons per a tractar i regular els assumptes de la corporació en benefici propi i del bé de la ciutat, definint les principals atribucions dels magistrats com assessors del Justícia criminal facultat per a sentenciar en casos que no excediren els cinc-cents sous.

professions, ocupacions, oficis o arts, quatre mestres anomenats *consellers*, artesans facultats en les respectives ocupacions que s'incorporarien en la trama institucional en qualitat d'assessors de la resta de magistratures municipals, als quals assigna a més àmplies funcions. Intervindrien en tota causa criminal que requerís un dictamen expert, pronunciant-se en totes o una gran part de les sentències que havien de ser gestionades pel Justícia de València, inclús pertanyents a altres viles i llocs del Regne. La seua recomanació es feia imprescindible en assumptes civils des del moment en què s'estipulava que el Justícia de València, com d'altres llocs del Regne, no podria emetre judici sense el vist i plau com a mínim d'una part dels consellers en qüestions que sobrepassaren els cinc-cents sous.

Més significativa si cal era la venia dispensada a la fi del document que patrocina una designació autònoma i arbitrada de forma independent per les respectives ocupacions i arts, renovada anualment en Pentecosta. Quatre prohoms que jurarien fidelitat en el Consell en presència del justícia, als quals faculta per a congregar els individus de la professió sempre que els semblara convenient. Eloqüent l'accent en la puntualització dels oficis als quals beneficia, el text insisteix sobre el nombre i la categoria dels compresos en la nòmina que circumscriu la instrucció: drapers, notaris, homes de mar, bruneters, freners, sabaters, sastres, pelleters, carnisers, corretgers, fusters, manyans, ferrers o metal·lúrgics, pescadors i barbers. Amb sàvia dicció en els enunciats de la redacció, el monarca era conscient de l'envergadura de les resolucions, coneixedor de les prescripcions urgides per coaccionar les societats artesanes. No perd paràgraf per a imposar l'autoritat règia subjacent en l'obligatorietat d'unes clàusules fundades en la magnanimitat personal del rei curant per la utilitat pública, sense tercerejar petició alguna. Així, doblegava les liberalitats als marges d'una autoritat que planejava omnipresent sobre els termes instituïts, reservant-se el poder d'intervenir.

Des de la perspectiva de l'ofici lligat a la vida urbana, sobta el seu renàixer aparellat al del Consell municipal responsable de confirmar ordenances d'oficis, dictaminar en plets interns, vigilar els preus dels queviures a la venda. La indústria comportà un col·lectiu d'interessos regulats amb normes d'intendència local, calia metre'ls en les vies polítiques oportunes, compromeses per disposició foral en la vigilància de la manufactura i el comerç referents a policia d'abastos i mercats que la

Fonamental segué el reconeixement als representants dels oficis de poder congregar els membres de la corporació per a consultes internes a través de les quals l'artesanat podia traslladar els seus delers i pretensions davant el monarca.

legislació foral atribuïa al Consell²⁰⁹. És comprensible la incorporació de *consellers d'oficis i mesters* en la composició del cos assessor dels Jurats des de 1283 en què les quinze corporacions sancionades elegien quatre representants per ofici. A mesura que el fenomen associacionista s'expandís, el nombre de corporacions reconegudes amb representació al Consell augmentaria bé per la concessió de privilegis especials, bé a instàncies del mateix municipi atesa la importància creixent en el marc econòmic i el grau d'organització i pressió en defensa de les seues necessitats sociopolítiques²¹⁰.

La nòmina enarborada desvela en primícia la constitució de la societat de fusters. Oficis escollits pel propi monarca, que devien sobreixir entre la resta d'activitats que naturalment es desenvoluparien a la ciutat. Enumerats segons un ordre jeràrquic els criteris del qual es barregen entre raons numèriques i ocupacionals davant una hipotètica valoració de prestigi professional²¹¹. Potser la seua importància provenia senzillament del nombre dels associats, no seria tampoc desgavellat atribuir la seua inclusió en el govern municipal del particular interès que just aquestes activitats i els productes que en deriven per al comú de la societat coetània. Tot i que la seua era principalment una participació consultiva i estigués limitada a qüestions relatives a l'ofici. Una restricció que, lluny d'una lectura restrictiva, s'enlairava com un privilegi de reconeixement de l'entitat jurídica dels oficis a tenor de la confirmació de la pràctica, mitjançant el privilegi emès a Barcelona el 29 de gener de 1284²¹² adreçada a regular la

²⁰⁹ Antonio RUMEU DE ARMAS (1981): *Historia de la previsión...*, op. cit., p. 40. L'atribució apareix aviat i es fa extensible a tots els regnes hispànics. El Fur de Lleó en 1020 especificava que "*omnes carnizarii cum consensu concilii carne porcinam, ircinam, arietinam, bacunam per pensum vendant et dant prandium concilio una cum zavazoures*", disposició que vedava la competència d'aquells que no gaudiren d'autorització. S'establien a més les feines de policia dels oficis com la pertinència municipal del control de la qualitat de les fàbriques i els preus de venda.

²¹⁰ Rafael NARBONA VIZCAÍNO (1995): *Valencia, municipio medieval...*, op. cit., p. 88. En aquest sentit s'entenen les concessions ajustades per Pere III el Gran arrel dels disturbis ocasionats per la Unió aragonesa i les conseqüències per la presa de Sicília, necessitat de finançament polític i financer, es veu obligat a claudicar davant les Corts. Els privilegis de 1283 a la ciutat de València són el resultat d'un consens entre el patriciat i la monarquia, mentre els oficis es veien relegats del regiment municipal, tot i la seua preeminència numèrica.

²¹¹ Paulino IRADIEL (1993): "Corporaciones de oficio...", op. cit., pp. 265.

²¹² Privilegi LXXXII. Concedit a Barcelona el 5 de gener de 1284. Vicente GARCÍA EDO, ed. (1988): *Llibre dels privilegis...*, op. cit., pp. 98 i 176. *Aureum opus regalium...* Privilegi XXVII. *De quatuor consiliariis de singulis ministeriis artificios et officiis eligendis et de pisis potestate: et per sine eis vel ipsorus parte justicia criminali non possi quem toquere absolvere vel condenare et que possint congregare homines uniuscuscque ministerio et officii. Ítem expressio sive notario ipsos officios, et que si in sia pertineant que lata fuerit de consilio dictor consiliariorum vel parte eorum que non exhigatur alia probatio.* Luis ALANYA, Francisco CALERO, Vicente GARCÍA EDO y Desamparados CABANES, eds. (1999): *Obra de oro...*, op. cit., 173. Privilegi XXVII. *De quatuor consiliariis de singulis ministeriis artificios et officiis eligendis et de pisis potestate: et per sine eis vel ipsorus parte justicia criminali non possi quem toquere absolvere vel condenare et que possint congregare homines uniuscuscque ministerio et officii. Ítem expressio sive notario ipsos officios, et que si in sia pertineant que lata fuerit de consilio dictor consiliariorum vel parte eorum que non exhigatur alia probatio.*

seua participació en la política econòmica i laboral valenciana, constituïa en definitiva la injecció directa de l'artesanat en el govern urbà. Els oficis continuaven representats colze a colze amb ciutadans i generosos inserits amb els quatre consellers elets per parròquia que integraven el cos consultiu municipal²¹³. Menestrals que conjugarien en la seua defensa interessos personals com d'ordre social provinents de la col·lectiu artesà.

Amb aquesta mesura, seixanta artesans davant setanta dos ciutadans configurarien el comitè assessor dels Jurats i el Justícia. Mitjançant aquests diplomataris els oficis se situaven en condició de poder traslladar directament les seues preocupacions i atansar necessitats particulars. Guerres i destrets financers agenciats pels conflictes amb França i el Papat per Sicília, encara els dissorts amb Castella motivaren la primera gran sèrie de privilegis a favor de la participació popular en el govern urbà, per a compensar la contribució ciutadana a les expedicions militars tant en homes com en préstec de capital²¹⁴. Aquest gest assentà les bases de dependència del monarca respecte als diferents estats de la Corona, endavant el rei es veuria forçat a adreçar-se a cadascun d'ells i escoltar les seues demandes per a obtenir a canvi recolzament financer. Es batien els ciments d'un pactisme en què les institucions representatives de la Corona d'Aragó compartien la sobirania amb la monarquia, obligada a buscar sempre el si us plau de les Corts en matèria jurídica o econòmica²¹⁵. Però, no ens equivoquem, tot i la representativitat popular atorgada per les Corts i les seues prerrogatives per a controlar el sobirà, aquestes institucions distaven força d'ésser

²¹³ Rafael NARBONA VIZCAÍNO (1995): *Valencia, municipio medieval...*, op. cit., pp. 43-44. En el període de vigència de les reformes empreses per Pere III el Gran en 1283 s'introdueix l'atzar en el sistema electoral per a la conformació del govern municipal amb el cèlebre mètode dels redolins. La reforma de Pere III en 1283 contemplava una fórmula sortejada per a les magistratures (el Justícia en Nadal; el Mostassaf en Sant Miquel; els Jurats en Pentecosta). Jurats i consellers vacants designaven un candidat per parròquia. S'escribia el nom en l'anvers d'un tros xicotet de pergami i el de la parròquia en el revers que s'enrotllava i recobria de cera formant una bola. Els dotze redolins resultants s'introduïen en aigua i un xiquet n'extreia vuit, les restants consignaven els membres de la Juraderia electa i juraven el càrrec al Batlle. Els nous Jurats designaven els consellers de ciutadans de parròquies como cos consultiu, al qual s'afegirien els consellers d'oficis elets a la si de les pròpies corporacions jurant davant el Justícia.

²¹⁴ Jaume CASTILLO y Luís Pablo MARTÍNEZ (1999): *Els gremis en les fonts oficials...*, op. cit., pp. 22-25.

²¹⁵ José Ángel GARCÍA DE CORTÁZAR (1974): "La época medieval". Miguel Artola, dir.: *Historia de España*. Madrid: Alianza Universidad. Vol. II. p. 305. A les Corts es reunien els tres estrats socials, als consellers de cavallers acompanyaven els consellers de ciutadans, extrets a partir de l'estructura parroquial en què quedà distribuïda la ciutat després de la conquesta, així com els consellers d'oficis i mesters, la representació dels quals experimentaria successives modificacions. El jurament del rei de respecte als privilegis i les lleis era imprescindible per a reconèixer la seua autoritat de manera que el vot reial d'acatar els Furs inaugurava cada sessió. L'assemblea devia a més resoldre queixes i preocupacions abans de la provisió subsidiària, condicions que determinaren a la fi que les Corts assumiren el poder legislatiu.

democràtiques. D'altra banda, per a ésser efectiva aquesta limitació calia exercir pressió de forma regular, les convocatòries havien d'ésser anuals. Per a suplir la impossibilitat pràctica de l'ideal es crearen institucions permanents per a observar la vigència de les disposicions acordades per les Corts en els intervals entre cada reunió i la següent²¹⁶.

De l'almoïna a la confraria d'ofici: dues entitats paral·leles i complementàries

Conforme l'ofici conquistava noves cotes de representació institucional, se sancionarien progressivament els dos tipus d'associació, confraria i ofici, prevalents i alternats a la València dels segles XIII i XIV. La primera com organització preocupada en menesters de caire benèfic i assistencial, no necessàriament identificada amb un únic ofici o perfil professional, es trobava espatllada jurídicament i política. L'ofici, en canvi, tenia reconeixement institucional i foral, mancava però de l'estructura administrativa i de la presència jurídica de la confraria²¹⁷. A obrir el camí cap a la consolidació contribuïren prerrogatives cabdals com el dret de reunió decretat per Pere el Gran a Tudela en setembre de 1284 mitjançant privilegi, ratificat per Alfons III en el Privilegi LXXXIX atorgat a Borriana en 1286 amb què el rei ampliava els drets d'associació. El decret aportaria l'espenta definitiva a l'organització de l'artesanat de la ciutat en forma de confraries, amb fins religiosos i acollits a la protecció d'un

²¹⁶ Angus MACKAY (1991): *La España de la Edad Media...*, *op. cit.*, pp. 129-130. La Diputació o Generalitat naixeria com a legatària del tribunal concebut per Pere IV el Cerimoniós a les Corts de Montsó de 1376. A València els parlamentaris solien reunir-se a la Catedral, no obstant no es constituïria com a òrgan de govern fins 1419. L'organisme de govern s'implantaria per a recaptar i administrar les rendes públiques i tractar negocis que no contraposaren les disposicions forals. El presidia un diputat, nom que heretaria l'organisme posterior, auxiliat per un administrador i dos comptables encarregats d'oïr comptes, l'integraven a més un cos de procuradors junt al grup de síndics electes. Vicente BOIX (1885): *Apuntes históricos...*, *op. cit.*, p. 60. Les prerrogatives de la Diputació per a resoldre dubtes pertanyents a lleis forals derivaven del concert establert per Jaume I el 4 de juny de 1264 entre el justícia i dos homes bons a condició que els lletrats s'ajustaren indefectiblement als termes dels Furs, privilegi confirmat per Pere IV en 1358. Per a una informació més detallada, veure l'epígraf XVIII: "La Diputación del Reino".

²¹⁷ Paulino IRADIEL (1993): "Corporaciones de oficio...", *op. cit.*, p. 263. Isabel Amparo BAIXAULI JUAN, *Els artesans de la València...*, *op. cit.*, pp. 10-11. També reflexiona sobre els tipus de confraries Manuel BENÍTEZ BOLORINOS (1998): *Las cofradías en el Reino de Valencia...*, *op. cit.*, pp. 37-52. Concreta en dues variants principals les modalitats prevalents, les confraries religioses i les d'oficis, les societats desenvolupades per la societat valenciana coetània, a les quals s'afegirien d'altres de diversa entitat com aquella de la universitat d'Alzira, la de conversos de València o la dels Ballesters de la Ploma. També s'expressa en aquest sentit Luís TRAMOYERES BLASCO (1889): "Las cofradías de oficios". En *Instituciones gremiales...*, *op. cit.*, pp. 46-70. L'historiador puntualitzava ja al capítol tercer la diversa personalitat de la confraria de caràcter purament religiós, benèfic i assistencial representada en òrgans de regim polític, i el distanciament marcat per l'ofici que progressivament aniria guarnint-se de reglament jurídic intern, amb prerrogatives i privilegis reials. En progressar, aquesta associació constituïria una verdadera entitat d'ordre públic com a institució industrial amb autoritat política i administrativa, organisme social per a la regulació interna dels cossos d'arts i oficis en consonància a les idees econòmiques i socials coetànies.

patronatge²¹⁸. Emergia així la corporació en reflex d'afanys de fraternitat vessats en l'almoïna com a cèl·lula parroquial, expressió de religiositat i acció caritativa, conseqüència lògica de la necessitat de refugi per compensar la inseguretats i els riscos d'una existència privada de previsions socials d'auxili. La població urbana precisava a més d'una reorientació espiritual en què fundar una escala de valors ajustada a la seua naturalesa.

Fruit d'aquests empenys brollaren confraries en bona part afiliades a un orde mendicant, vessades a un fi benèfic, associacions entre les quals els terciaris franciscans gaudiren d'especial ressò social. En efecte, en el desenvolupament social i jurídic de la confraria dels fusters assumiren un gran relleu ja que en octubre de 1290 els fuster fundaven un dels primers exemples de confraria afiliada a la casa dels framenors. El rei Alfons III autoritzava des de Terol *a vos fideles nostri fusterii civitatis et Ravillorum Valencie* la fundació d'una *confratriam ad honorem Dei et beate Virginis matris eius et beati Francisci et omnium sanctorum eorundem [...] in domo Fratrum Minorum Valencie*²¹⁹. El pare franciscà Antoni Saldes enregistrava en 1916 la llicència on el monarca atorga el seu permís als fusters de la ciutat per a fundar una confraria en l'església de Sant Francesc del tercer orde dels frares franciscans, consagrada a Jesucrist la Verge Maria, Sant Francesc i tots els Sants. Malauradament, llevat de l'escriptura de la fundació res més ens ha pervingut per a esclarir les vicissituds d'aquesta primigènia associació, de la qual tampoc no es pot verificar una eventual correlació amb la posteriorment més estesa confraria de Sant Lluç dels fusters. Es desconeix el grau de relació dels fusters amb l'orde dels frares menors, en què potser havien ingressat alguns dels seus membres, força sols vincles emotius els empenyeren a dedicar una capella a l'advocació de Sant Francesc i Sant Antoni, patrons de l'orde d'uns frares que els obrien sa casa per a celebrar les reunions socials i formalitzar així els parentius²²⁰. Sols la

²¹⁸ *Aureum opus regalium...* Privilegi XXXI. *De unitate facienda*. Atorgat a Tudela el 28 de setembre de 1284. Luis ALANYA, Francisco CALERO, Vicente GARCÍA EDO y Desamparados CABANES, eds. (1999): *Obra de oro...*, *op. cit.*, p.135. El rei Pere III el Gran concedeix llicència a jurats, justícies i prohoms de la ciutat i regne de València per què pugueren reunir-se lliurement, tot i la prohibició establerta als Furs, per jurament de confraternitat per a l'increment de la pau i el manteniment de la lleialtat al rei.

Privilegi LXXIX. Atorgat a Borriana el 22 de setembre de 1286. Vicente GARCÍA EDO, ed. (1988): *Llibre dels privilegis...*, *op. cit.*, p. 97. El rei Alfons III concedeix als homes de la ciutat i regne de València que puguen fer jurament d'unió entre ells, sempre que siga en honor i profit del monarca i la defensa dels drets reials.

²¹⁹ Document adduït pel pare Antoni SALDES (1916): "Documentos franciscanos". *Estudis franciscans*, II, p.67. Registre 83, f. 89. Citat per Jill B. WEBSTER (1998): *Per Déu o per diners...*, *op. cit.*, p. 69-70.

²²⁰ Jill B. WEBSTER (1998): *Per Déu o per diners...*, *op. cit.*, pp. 69-70. Amb l'acolliment de confraries i encara de gents que ingressaven en l'orde, la missió dels franciscans s'escampà a totes les classes de la

continuïtat dels lligams amb els framenors, apellats popularment beguins, es troba abundant ben documentada fins els primers decennis del segle XV, amb les reunions dels *promens de l'ofici en la casa dels beguins* per a la celebració de capítol que permeten albirar alguna nota al respecte²²¹.

Jill B. Webster recuperava la notícia per advertir l'especial ressò social de què gaudiren els terciaris franciscans a la ciutat, ostentant gran transcendència en el desenvolupament social i jurídic del món corporatiu. Lògic el recel que despertaven les reunions de confraries, sobretot si es trobaven al socaire de grups religiosos caracteritzats pel radicalisme del seu postulat, en defensa de la restauració del cristianisme primitiu i de la pobresa evangèlica, possible ferment de rebel·lions populars²²². Tot plegat, l'historiador descriu una mena de ritus d'iniciació que coincideix abundant be amb la cerimònia de jurament que formalitzaria segles després l'entrada a la corporació. Congregats en capítol a la casa dels beguins, presents el guardià i els futurs membres, juraven fidelitat a Sant Francesc i a la Verge Maria prometent uns estatuts xifrats en la caritat i socors. Abonaven també una quantitat pels drets de soci amb què fornir les activitats litúrgiques i mutualistes de l'almoïna.

Amb l'esperança de recuperar més informació, sols cap reconèixer com la comunitat dels fusters emergia *com una confraria* que integrava diversos oficis, junt als mestres fusters en sentit estricte, torners, capsers, *imaginaires*, artesans que tenien en la fusta la matèria primera comuna. Emparades en aquesta dinàmica, el nombre de corporacions s'aniria incrementant, bé a través de la concessió de privilegis, be a instància de la sol·licitud del propi municipi en esguard de la creixent importància adquirida en el marc econòmic, com pel grau d'organització i de pressió exercida per a resoldre les seues inquietuds sociopolítiques. Si bé les reunions resultaven sospitoses de

societat. La donació de capelles, altars, retaules,... deixa constància material d'aquests lligams. L'historiador ressalta el fet que moltes de les confraries tenien membres en comú amb els terciaris, malgrat que no tots els terciaris eren socis d'una confraria ni tots els confreres pertanyien al tercer ordre.

²²¹ Arxiu del Regne de València (endavant citat ARV): Gremis. Llibre 230, anys 1599-1600. *Llibre dels llibres de la confraria de Sent Lluch dells callandaris dells llibres antics*. Consell convocat en dimarts a 13 de desembre de 1401.

²²² Agustín RUBIO VELA (1992): "Els beguins de València en el segle XIV". Antonio FERRANDO ed.: *Miscel·lània Sanchis Guarner*. València: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Vol. III, pp. 185-207. Per aprofundir en el caràcter d'aquests beguins, és il·lustratiu l'article d'Agustín Rubio. L'historiador assenyala la diversitat de significats amb què les fonts literàries reflexen aquest col·lectiu, que en sentit estricte era sinònim dels frares de penitència de la tercera regla de San Francesc. En un estudi sobre artesans en la València baixmedieval, és interessant valorar la seua incidència social i cultural, on impulsaren la lectura dels textos bíblics en llengua vernacla. En aquest context caldrà contemplar la Bíblia impresa en 1478, preparada ja cap a 1400 per Bonifaci Ferrer que seria edició prínceps en la Península i consta entre les pioneres d'Europa, com informa Albert HAUF VALLS (1994): "La espiritualidad valenciana ...", *op. cit.*, p. 493.

conspiracions, origen de perturbacions i avalots, la monarquia comprengué la utilitat de les associacions de professionals per al control de la qualitat i fiscalització del producte, pels sistemes de prevenció social i l'esguard a l'artesà. Aquest privilegi reconeixia obertament la capacitat del menestral per disciplinar-se autònomament, donant una decidida espenta a la consolidació de moviment corporatiu²²³. La percepció de la societat s'inverteix a mercè de l'enginy de mecanismes d'observança comanats als *Jurats* i instàncies governamentals urbanes per sotmetre els oficis a un estricte control polític i econòmic que s'entenia compatible a les llibertats concedides per la monarquia. Les societats esdevingueren hàbils instruments de vigilància de la massa obrera davant el perill que comportava com a possible focus de rebel·lió política, sotmeses per gràcia de privilegi a un control tenaç²²⁴.

El creixement social i econòmic de València beslluma a les reiterades modificacions del Consell, on la presència cada vegada major dels oficis revela la solidesa de la indústria com l'eficàcia del sistema corporatiu per a la regulació del treball. En aquest sentit s'inseriria la remodelació de les magistratures dissenyada per Jaume II el Just en 1321 que es dirigia principalment a equilibrar la correlació entre les autoritats municipals i el volum d'una societat en creixement que havia vençut les incerteses i oscil·lacions i confiava en les possibilitats d'expansió econòmiques. Responent a les demandes de la pròpia ciutadania, el monarca incrementa en dos el nombre de Jurats reprenent el model auspicat en 1278. Les causes s'expliciten en el propi document que expressa les característiques observades a la juraderia fins el moment *per pluralitatem negotiationis eis iminentium non possint plene sufficere ad ipsa negocia pagenda*²²⁵. El sistema electoral continuava regulat pels privilegis vigents, no res s'estipulava tampoc sobre l'extracció social dels dos jurats que s'incorporarien però, com anota Rafael Narbona Vizcaíno, l'increment venia matisat per una significativa novetat perquè, mentre es mantenia el control ciutadà en la designació dels quatre jurats tradicionals, els nous magistrats s'adcrivien a la mà major fet que proporcionaria l'entrant de la xicoteta noblesa a l'administració local²²⁶.

²²³ Paulino IRADIEL (1993): "Corporaciones de oficio...", *op. cit.*, pp. 265-266.

²²⁴ Jaume CASTILLO y Luis Pablo MARTÍNEZ (1999): *Els gremis en les fonts oficials...*, *op. cit.*, p. 23.

²²⁵ *Aureum Opus regalium...* Privilegi CXVI. Atorgat a València l'1 de maig de 1321. *De augmentatione numeri iuratio civita que per a modo sint sex iurati*. Luis ALANYA, Francisco CALERO, Vicente GARCÍA EDO y Desamparados CABANES, eds. (1999): *Obra de oro...*, *op. cit.*, pp. 208-209.

²²⁶ Rafael NARBONA VIZCAÍNO (1995): *Valencia, municipio medieval...*, *op. cit.*, pp. 30-34 i 44-45. La proporció de quatre ciutadans i dos cavallers es mantindria incòlume durant tot el període foral fins l'abolició decretada en 1707. L'historiador il·lustra en esquemes la composició del Consell de València, en 1321 la reforma jau sobre el model d'elecció dels redolins en adequació a les reformes institucionals

De la solidesa valenciana com a plaça financera, el mateix Consell deixava constància del pes assolit per la producció artesanal i comercial en el ritme de creixement econòmic de la ciutat²²⁷. El suport de les autoritats públiques en forma de mesures proteccionistes en favor del comerç i la indústria espatllava la seua prosperitat, al temps que revelava la seriosa preocupació dels poders públics per esguardar el bé comú. Controlar rutes d'abastiment, mercats, procediments no bastava quan es mirava de crear una producció autòctona i competitiva per tal d'integrar-la en els circuits europeus de comerç. A priori, el cost econòmic vindria cobert per la reorganització del sector, amb la producció de nous gèneres millor acabats i l'aposta per la qualitat. Tanmateix, el cost social es materialitzaria en tensions sorgides per la precarietat de l'organització interna de l'obrador, on es manifestava la mancança de mà d'obra especialitzada, ja que l'artesà disposava de recursos escassament tecnificats i el volum de les cèl·lules de producció no rendia el capital suficient per a una reconversió als cànons de qualitat i quantitat endossats des de la municipalitat²²⁸.

De la diversitat social que carregà se'n derivà en matèria penal la sol·licitud per les autoritats municipals de majors recursos per estretir la vigilància i atansar

desplegades entre 1321 i 1329. Des d'aleshores i fins 1402, els Jurats eixints es troben incapacitats per a nominar candidats, sols poden exhortar els consellers de parròquies per què designen determinats aspirants, tant per a les places dels jurats ciutadans com per a les dels cavallers, per a les quals s'efectuaven dos sorteigs independents per estament. Seran els nous Jurats elets qui designarien els consellers de cavallers, els consellers de ciutadans i els consellers d'oficis que configurarien la comissió assessora de l'exercici.

²²⁷ Jesús LALINDE ABADIA (1979): *La Corona de Aragón en el Mediterráneo medieval (1229-1479)*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico., p 215. Les ciutats de la Corona no sols comptaven amb colònies de mercaders estrangers establertes, amb igual signe societats de comerciants catalans, valencians i mallorquins s'ubicaven a Cagliari, Nàpols, Montpeller, Sevilla, Lisboa, Bruges, als ports del Magreb, Alexandria, Constantinoble i Xipre distribuint seus allà on s'estenien les xarxes comercials entorn a la Península i el mar del Nord. La presència italiana es corresponia amb filloles a Pisa, Venècia i Gènova procurant sempre dominar les illes mediterrànies, enclavaments punters en el camí cap a les rutes africanes i asiàtiques. Fins i tot desafiaren les prohibicions eclesiàstiques emeses per Nicolau V com per Bonifaci VIII de comerciar amb territoris musulmans decretades arran la caiguda d'Acre en 1292 i subministrar el sultà de Babilònia d'armes, lli, gra i queviures, cordes, cànem, fusta, esclaus. Clement VII estengué la clàusula a tot tipus de mercaderia. Ja Jaume I en 1274 havia declarat els productes vedats per a l'exportació a Egipte, mesura confirmada pel seu fill en 1281, sobre la qual insistiria Jaume II com a almirall de l'Església en 1302 i 1305. Els mercaders actuaven en la major part dels casos com a simples transportistes transvasant les mercaderies a Xipre com a base portuària, traçaren les passeres d'un mercat negre en què destacarien conterrànies com Jaume Camós i Domènec Desmolar.

²²⁸ Rafael NARBONA VIZCAÍNO (1995): *Valencia, municipio medieval...*, op. cit, pp. 150-151. Al capítol "La agitación de los oficios" analitza les friccions suscitées en conseqüència e la fragilitat que l'historiador reconeix en l'entramat productiu, sobre tot si s'empenyoraven àrees comunes com ocorria en l'àmbit de la fusta, amb el pols entre caixers, capsers i pintors, torners, poalers i ebenistes. La gènesis radicava en els propis privilegis, sovint atorgats per la monarquia de forma aïllada en resposta a sol·licituds puntuals amb què regulava individualment cadascun dels oficis de la ciutat. Amb legislacions inconnexes tant prompte beneficiava uns com perjudicava els menys afortunats que restaven sotmesos a relacions de dependència descompensant l'equilibri corporatiu. En la coordinació dels oficis, es dolia d'un programa de criteris planificat i unívoc que articulara el regiment industrial i laboral.

malentesos i avalots. De nou per privilegi es fraccionaren les responsabilitats del Justícia, en ajustar un tribunal per a causes criminals al qual pertocava la custòdia de la ciutat i l'armament, qüestions de malfactors, armes prohibides, delits, homicidis. De raons civils entendria el Justícia civil entès en negocis de la urbs, oficis i mercaderies²²⁹. La trama institucional a la ciutat quedaria arrodonida arrel de les Corts celebrades a la capital en 1329, en establir per fur Alfons el Benigne (1327-1336) l'elecció anual dels dos Justícies i el Mostassaf i incrementar a sis el nombre dels Jurats, dos cavallers i quatre ciutadans. Se sancionava tot d'una la inclusió de la noblesa en el regiment urbà com a membre de ple dret a canvi però, cavallers i generosos haurien de contribuir en l'host ciutadana i sotmetre's a la seua jurisdicció, civil i criminal, a més de participar en les tributacions²³⁰. L'augment demogràfic, el desenvolupament de la manufactura i les novetats introduïdes en les tècniques i mètodes de producció aconsellaren una major implicació dels oficis en el govern, participació que vindria a reconèixer a la fi la seua responsabilitat en l'economia i en els sistemes de producció urbans²³¹.

Cal observar la responsabilitat pública assolida pels oficis en les competències relatives a l'abastiment i la ingerència del sector industrial en les distintes corts municipals, com ara els Jurats en dictar i confirmar ordenances, intervenir en plets, tantejar les reunions, etc. Sota aquesta perspectiva es comprèn necessària la intervenció de l'artesanat en el regiment polític. A priori les Corts de 1329 signaven el contracte de concòrdia entre les classes urbanes, representades en el Consell com a les principals magistratures municipals, pel fur XXVIII²³² es prevenia la renovació anual del Justícia criminal i civil alternant els càrrecs entre nobles i ciutadans. L'esquema reflectia un ideari polític consensuat i democràtic, on tots els grups compartien simbòlicament els afers de govern encara que de mode divers, perquè en estar forjat sobre una rígida jerarquitxació estamental aviat es trencaria l'equilibri en el repartiment²³³. S'encetava un període caracteritzat per l'estreta articulació entre els oficis i el poder governamental,

²²⁹ *Aureum opus regalium...* Privilegi CXXV. Atorgat a València l'1 de maig de 1321. *De duo iusticie alter in criminalibus et alter in vicilibus eligantur annuati er de iurisdictionem salario eorundem*. Luis ALANYA, Francisco CALERO, Vicente GARCÍA EDO y Desamparados CABANES, eds. (1999): *Obra de oro...*, op. cit., p. 212.

²³⁰ Esteban SARASA (1989): "De la reordenación interior...", op. cit., pp. 617-618.

²³¹ Manuel BENÍTEZ BOLORINOS (1998): *Las cofradías en el Reino de Valencia...*, op. cit., p. 24.

²³² Fur XXVIII. Llibre I, rúbrica II. Germà COLON i Arcadi GARCIA, eds. (1974): *Furs de València...*, op. cit. Volum I, pp. 162- 163. Mencionat per Luís TRAMOYERES BLASCO (1889): *Instituciones gremiales...*, op. cit., pp.324-327.

²³³ Rafael NARBONA VIZCAÍNO (1995): *Valencia, municipio medieval...*, op. cit., pp. 34-39.

encapçalats sovint pels mateixos prohoms, interessos semblants orienten les decisions adoptades a ambdues esferes²³⁴.

Conseqüent a la conjuntura engendrada es crearia la última de les peces de representació social, els quatre juristes d'elecció anual, cos amb representació individualitzada en el Consell que s'incorporaven als Jurats com a assessors en matèria legal, en resposta a la necessitat social d'un intermediari legal hàbil a regular els interessos dels diferents ordres estamentals. El Consell quedava estructurat així per síndics de ciutadans, cavallers i juristes designats arbitràriament pels Jurats, als quals s'integraven els consellers d'oficis elets per designació pròpia de les corporacions. Tot i la gesta popular, l'articulació de la fiscalitat urbana en dotze parròquies i la tendència a la concentració dels oficis perfilarien les claus de les tretes nobiliàries per al control del govern municipal i la seua reproducció en el poder. Comencen a perfilar-se a València els trets d'una nova societat urbana, més madura i conscient de les característiques que la distanciaven de la resta de models imperants en la societat coetània. La ciutat baix medieval s'entreveu com l'escenari en què interactua la burgesia, l'ascens de la qual en la gradació social i econòmica comportava la renovació en les estructures de l'exercici del poder local, l'emergència d'expressions culturals i actituds vitals singulars. Paral·lelament, el nou estat ciutadà es faria lloc en el pensament de juristes i teòlegs, en començar a ésser reconegut en obres doctrinals i literàries.

Conforme sorgia l'associació s'atiava una consciència de grup lligada a la confraria, una vegada derogada la prohibició de reunió en 1329, els fusters constituïren una capella en l'església de Sant Joan del Mercat sota el patronat a Sant Lluç Evangelista²³⁵, en 1355 s'afegiria el Patriarca Sant Josep i en 1400 la Verge Maria i Jesús infant²³⁶. En congregar professionals de diversos oficis units en l'acció caritativa, l'almoïna s'erigia en una germandat coberta per certa dotació i organització administrativa—seu eclesiàstica o capella, caixa, acció assistencial, reunions, etc.—assolia al temps una personalitat jurídica i estable en l'àmbit de la intervenció

²³⁴ Paulino IRADIEL (1993): "Corporaciones de oficio...", *op. cit.*, p. 268. S'infon a la política municipal un clar ideari burgès ben resumit per Agustí RUBIO VELA (1981): "Ideologia burgesa i progrés material en la València del Tres-cents". *L'Espill*, 9, pp. 11-38.

²³⁵ Luís TRAMOYERES BLASCO (1889): *Instituciones gremiales...*, *op. cit.*, p. 52. En considerar la constitució de les confraries d'oficis enumera les diverses seus eclesiàstiques preses per diferents almoïnes, és així com informa de la fundació de la capella per part dels fusters, malgrat que no especifique la font d'on procedeix la notícia.

²³⁶ Rafael GAYANO LLUCH (1952): "Santos patronos...", *op. cit.*

política²³⁷. En aquesta línia, estatuts i autoritats constituïrien als decennis inicials dels Tres-cents els dos elements bàsics per a concretar l'existència o no d'una corporació artesanal. Atès que les ordenances miraven de normalitzar un determinat ofici, el radi de la seua activitat productiva es circumscriuria endavant als preceptes consignats per Capítol i aprovats pels poders públics²³⁸.

L'espenta emanà als regnes hispànics entorn a les confraries devotes d'un sant patró que s'organitzaven per a la prestació d'auxilis, predominen les disposicions de caràcter religiós i caritatiu, el sosteniment d'hospicis, l'assistència a membres malalts, pobres, vídues, orfes. Sobre aquest padró es vessaria gradualment l'empremta del segell professional, una orientació que hauria d'esperar encara alguns decennis; en aquesta fase de maduració, els límits entre la l'almoïna i la corporació de l'art es mantenen amb tot ben visibles. Seguint el ritme de consolidació del model de vida urbana, la confraria, en origen pietosa, emprengué un creixent accent professional que a les acaballes del Tres-cents seria ja palmari. A les ordenances s'equilibrava progressivament el relleu dels capítols assistencials o religiosos i els purament professionals, en la seua actualització aquestes són a la fi les disposicions que preocupen a les autoritats cíviques, assegurar l'abastiment i la qualitat de les matèries primes com la legalitat en el tractament i la bondat del producte elaborat²³⁹. Conforme el Mostassaf descansava majors competències sobre els veedors, els artesans assolien major grau d'independència en la redacció d'unes ordenances ja pròpiament d'ofici, dolentes de cert orde anàrquic, llevades d'una recopilació fruit del dictamen de resolucions a eventualitats circumstancials²⁴⁰. Sols travessant un costós procés d'alts i baixos les corporacions obtingueren representació funcional en els consells urbans, fiançades institucionalment a través d'un codi estatutari, redactat i aprovat per les autoritats aconseguïrien consolidar la seua identitat corporativa amb una estructura organitzada. Els estatuts constituïrien el revestiment legal d'obligat compliment que proporcionaria cobertura jurídica a l'entitat en ésser sancionades per les instàncies governamentals. A les acaballes del Dos-cents les primitives associacions d'arrelam pietosa i espiritual havien evolucionat cap a formes més complexes i autònomes, menys dependents de la

²³⁷ José Ángel GARCÍA DE CORTÁZAR i José Ángel SESMA MUÑOZ (1998): *Historia de la Edad Media...*, op. cit, p. 597.

²³⁸ Antonio COLLANTES DE TERÁN SÁNCHEZ (1991): "Los poderes públicos...", op. cit, p. 357.

²³⁹ Antonio COLLANTES DE TERÁN SÁNCHEZ (1991): "Los poderes públicos...", op. cit., p. 360-361.

²⁴⁰ Antonio COLLANTES DE TERÁN SÁNCHEZ (1991): "Los poderes públicos...", op. cit., p. 358-359.

iniciativa i la direcció d'eclesiàstics. Assoliren una estructura encara embrionària però més definida amb una organització dels deures, un repartiment jeràrquic de les obligacions entre els membres, uns requisits establerts en termes de drets y deures²⁴¹.

Vencent els obstacles inicials, el creixement industrial i comercial intensificà un procés irrefrenable, de manera que el segle XIV va subscriure un període de proliferació de corporacions sancionades per estatuts a través dels quals eren controlades per les autoritats. Segué així com engranà progressivament una fina malla d'associacions de caràcter religiós i professional que, superats els recels de las autoritats no sols eren tolerades ans bé inserides i aprofitades com suplementos substitutius dels mecanismes públics en múltiples competències. Naixia la confraria com una societat que es reclouria gradualment en si mateixa en pretendre englobar tots els professionals de l'ofici en els seus canals de previsió. Excusant les reunions en l'acció assistencial, nombren autoritats regents, fixen preus i obstaculitzen el desenvolupament dels artesans independents premiant el sentit hereditari del aprenentatge en favor de parents i acostats²⁴². La consolidació de l'activitat artesanal i la seua organització corporativa es forjà inspeccionada per un control institucional justificat en l'interès dels Jurats per abonar el funcionament pacífic de la cosa pública, en redactar i sancionar estatuts corporatius on els artesans únicament intervenien en la seua confecció o modificació quan els era sol·licitat²⁴³. L'aprovació d'un codi estatutari constituïria la prova irrefutable de la seua existència, sancionades per les autoritats municipals primer i pel beneplàcit reial a continuació, l'anàlisi d'aquesta font proporciona a l'historiador actual una valiosíssima informació sobre aspectes laborals i econòmics. Tot i això com a documents normatius

²⁴¹ Giancarlo ANGELOZZI (1978): *Le confraternite laicali...*, *op. cit.*, p. 16. Paulino IRADIEL (1993): "Corporaciones de oficio...", *op. cit.*, p. 269. És la etapa que l'historiador identifica com el tercer període cronològic en l'evolució de les corporacions d'ofici, quan la *confratria* ha conquerit àmplies competències socials i polítiques tot coincidint amb l'inici del procés de fragmentació de determinades artesanies. Afloraven aleshores noves confraries les ordinations de les quals revelen com la confraria no s'emmarcava ja en el cercle de la parròquia o l'hospital, sinó en els llinars de l'ofici.

²⁴² Antonio RUMEU DE ARMAS (1981): *Historia de la previsión...*, *op. cit.*, p. 62.

²⁴³ Antoni FURIÓ (2001): *Història del País Valencià...*, *op. cit.*, pp. 100-101. Al llarg del Tres-cents, a mesura que es desplega la indústria i entra en els caus internacionals del comerç, els mercaders valencians agafen experiència, gestant-se una classe mercantil local en torn al tèxtil que seria autoritzada per Jaume II en 1303 com associació de mercaders de València. L'arrencada de la indústria tèxtil accelerà el procés arrastrant en el seu desplegament la resta de manufactures, l'impuls es corresponia amb l'expansió de les cabanes a les comarques llaneres i amb la producció de draps de mitjana qualitat a preus moderats que abastiren els mercats locals desplaçant els teixits francesos. La conjunció entre productors, drapers i mercaders possibilità l'expansió d'una indústria que assentava les bases que havien de seguir la resta d'oficis, en abandonar el seu caràcter artesanal i regular institucionalment la seua estructura de treball mitjançant ordenances aprovades en 1311. Paulino IRADIEL (1993): "Corporaciones de oficio...", *op. cit.*, p. 267. Lligat a la promoció estatutària es troba el revifar de les bandositats, les mutacions en el mercat laboral i en els procediments tècnics que aconsellà els jurats la redacció de les primeres ordenances per regular els oficis.

presenten greus limitacions interpretatives. En la lectura dels registres que ens han llegat cal ésser prudents, avaluar si les ordenances responen als interessos dels respectius oficis o si pel contrari reflecteixen els dels poders públics. En elles beslluma el caire privatiu i proteccionista de les seues aspiracions monopolístiques, tanmateix devien d'ésser confirmades pels regidors.

El reconeixement jurídic de la confraria d'ofici

Entre 1329 i 1332 s'inaugura un període d'intens accent associacionista, gran nombre de confraries comencen a organitzar-se, d'altres trasllueixen a la documentació oficial tràmit les primeres ordinacions aprovades formalitzant la seua andana. L'autorització de l'existència legal de les confraries d'oficis principiaria un continu de codificacions estatuàries que Jesús Villamanzo localitza ja a les acaballes del segle XIII en considerar l'almoïna de fusters que desvela el dinamisme de l'entitat. Ordenacions no conservades, l'entitat de les quals cal posar en dubte o al menys entre cometes, atesa la impossibilitat de xifrar els recursos jurídics de què disposava la societat de fusters per a redactar un codi²⁴⁴. Més que la discussió al voltant de l'existència d'una normativa escrita, allò que no cal posar en dubte és la capacitat de l'artesà medieval per a comprendre la seua circumstància i saber dotar el seu ofici d'un reglament acabat, pactat verbalment i assumit consuetudinàriament per força de repetició. Costums que besllumarien clares en les disposicions aprovades el 13 de gener de 1332 per Alfons IV l'existència de les quals confirmaria Próspero de Bofarull en rescatar el manuscrit entre la documentació de l'Arxiu de la Corona d'Aragó²⁴⁵. Una carta atorgada als sabaters, es feia extensible a fusters, corredors i paraires xifrant una normativa encara elemental malgrat que abastant eloqüent per establir els punts bàsics del comportament laboral i tècnic coetani, en un procés reglamentari que al llarg de la dècada dels anys trenta englobaria totes les corporacions professionals de la urbs. Els termes en què s'expressa la instrucció, com la franca extensió dels continguts a corporacions dispars revela una sensació d'intercanviable en el contingut dels capítols, de tràmit saldat per a regularitzar una situació incòmoda que no prenia en consideració la idiosincràsia ni les circumstàncies específiques de cada ofici. Sembla un memorial genèric que a l'hora de la seua aplicació pràctica s'adequaria a les particularitats de cada activitat professional.

²⁴⁴ Jesús VILLALMANZO CAMENO (1980): "Estudio histórico...", *op. cit.*, p. 15.

²⁴⁵ Manuel de BOFARULL DE SARTORIO (1876): *Gremios y Cofradías...*, *op. cit.*, p. 114-118. Registre 486, f. 12 v.

Les autoritats es mostraven encara reticents a admetre explícitament l'accent professional de la corporació i constrenyen els capítols a un accent indulgent i paternal de manera que el sentit obert dels capítols no corresponia a les necessitats demandades per la indústria. El monarca justificava en l'antiguitat de la institució les raons d'una confirmació que en realitat era fruit de la condescendència reial a les súpliques dels prohoms de l'ofici. Condicionava l'aprovació de la confraria a efectes d'obres pies vinculades a l'esguard d'una ordre eclesiàstica, monestir, convent o parròquia de la ciutat, que serviria de marc on desenvolupar els afers pactats. Atribuïa als confreres capacitat per a convocar reunions i promoure fins a deu articles de llei regardants sempre a obres de misericòrdia. Concedia llibertat per a elegir i renovar entre ells quatre homes bons anomenats majorals i deu consellers per ordenar l'acció caritativa a emprendre. Facultava els membres a tenir una caixa de cabdals on dipositar les pecúnies recaptades a raó de les obres pies desimboltes per l'almoïna, especificant amb claredat en què consistirien aquestes despeses, i els marges permesos per a les obres de misericòrdia, assenyalant que sols la mediació d'una llicència reial habilitaria una inversió diversa del tresor social.

Punt en què s'esplaia són les vigílies per a les quals descriu un ritual litúrgic de gran acceptació, perpetuat als usos processionals que romandrà bategant als registres de comptes de la confraria al llarg dels segles vinents. En les misses de difunts, el confrere assistia a la missa de rèquiem amb ceres o candeles ardents a les mans recitant oracions per l'ànima del difunt, il·luminat el cos del confrere un ciri litúrgic. Insisteix en l'obligatorietat d'acompanyar malalts i acudir al sepeli d'un company o fins i tot d'un frare de la confraternitat, sancionant el dret a recaptar una multa d'una lliura o mitja cera en cas de contravenció. S'estipula el pagament d'una matrícula d'entrada lliurement fixada pels socis. Incideix en la necessitat de reforçar la congregació cívica dels membres, que deuen respondre a les convocatòries dels majorals, unir-se sovint en banquets socials i capítols. Conscient de la incertesa infringida per la pirateria i de la mancança de sistemes estatals per a prevenir els riscos, licita l'exacció d'uns huit a dotze diners destinats a redimir captius de la confraria, auxiliar pobres vergonyants o socórrer confreres. Les disposicions de 1332 funden el costum de mantenir i dotar una capella en instruir la conservació d'una llampada al cor del altar del sant patró, a més de dues lluminàries per a la cerimònia eucarística en el moment de la consagració. D'altres mesures, inclou el benefici d'acollir penedits a recer de l'almoïna tot alligant vers una actitud d'exhortació i de seguiment per prevenir les conseqüències d'una recaiguda.

Tanca el decret la restricció al creixement excessiu de la confraria en xifrar els límits *en cent confreres amb les seues dones i no més*.

En definir els marges de l'acció social que els es permesa els capítols signen un contracte en termes de temps i espai, en xifrar els motius de la seua concessió únicament a una confraria *per llarg temps observada, magníficament originada i cassata*. L'aprovació s'atorgava per tant a entitats arrelades des d'antic a la urbs i ben acceptades des de les instàncies municipals, la vida institucional de les quals es legalitzava en estipular un organigrama intern i unes costums que semblen ja fundades però que res no mencionen sobre el caire professional de la institució. Així ho semblen confirmar les ordenances concertades en les dècades centrals del segle en contrastar aquests capítols amb els atorgats a associacions de fusters d'altres ciutats de la Corona. En efecte, per a comprovar el grau de desenvolupament d'altres confraries de fusters en aquest període cal confrontar les pautes senyalades per Joan I en 1383 per als *prohomens fusters, picapedrers, mestre de cases, ballesters e forners* de Vilafranca del Penedès. Els estatuts inclouen així mateix diversos oficis en una sola entitat on els termes vessats es mantenen parells als ja atorgats per Alfons IV el Benigne mig segle abans per a les corporacions valencianes. Es mantenen els estrets marges devocionaris, la descripció dels ritus funeraris i l'aprovació de quotes per a causes de misericòrdia únicament. Per al seu regiment es contempla un cos d'administradors elets pels propis associats. Besllumen també en els capítols modestes fundacions de capelles i altars en les respectives urbs, el desig de disposar d'una seu pròpia per a les reunions que seria el germen de les futures cases socials, motivats per principis mutualistes per a la celebració de reunions i la designació d'una sèrie de dies reservats per a commemorar de forma conjunta festivitats i actes patronals²⁴⁶.

En general, la idea transmesa és la de reunió religiosa imperant en les assemblees, als peus de l'altar del sant patró on deliberen, celebren juntes i demés actes col·lectius. Aquestes comunitats congregaven la verdadera família artesana, pares, esposes, fills sota una mateixa capa social de prevenció. La delegació de govern intern formada entre dos i quatre homes bons de la confraria, elets per insaculació de boles o redolins on es trobaven inscrits els noms dels socis candidats es perfila a imitació dels sistemes electorals municipals. Als consells de majorals assistia a més un nombre variable de *companyons* o *administradors* dotats per privilegi de generoses capacitats en

²⁴⁶ Manuel de BOFARULL DE SARTORIO (1876): *Gremios y Cofradías...*, op. cit., pp. 318-323. Reg. 1893, f. 135.

els quals descansa la màxima autoritat corporativa. Comptaven amb una certa autonomia jurídica, en les juntes es jutjava els delinqüents i eren lliures d'imposar multes que els imputats devien satisfer a risc d'expulsió i privació dels drets de socors implícits. Les relacions estatutàries posaven especial accent en la descripció dels sepelis, l'assistència als malats i la redempció de captius. Habilitats per a mantenir una caixa, el cabdal prové dels fons de les quotes d'entrada, de les penes pecuniàries i les dots en herència derivats de la costum de llegar a favor de l'almoïna, un tresor que consentia proveir els sufragis. Vicente Ferrán Salvador constata igualment com els béns de morosos i contraventors eren retinguts pel Justícia mesos a subhasta pública, els beneficis de la venda revessaven a engrèixar la hisenda de la confraria²⁴⁷.

Els dissorts del Tres-cents. Una fase crítica per al món corporatiu

Malgrat aquesta dinàmica de creixement en tots els àmbits el segle XIV ofereix la imatge d'un període difícil, amargament sacsejat per un seguit de catàstrofes que constituïren una vertadera prova a l'equilibri tan costosament forjat. Se'ns fa difícil acceptar com, de cop i volta, es conjugà tanta devastació, fams, destruccions, incendis, desastres epidèmics i una meteorologia adversa, tot coincidint amb les crisis polítiques associades a l'afermament de l'autoritarisme monàrquic, fermentant la conflictivitat social. Per a València segué un temps aspre de penúries, pesta, guerres i violència, alimentat per un fons de problemes concrets i ben localitzats d'ordre socioeconòmic. Tanmateix, la ciutat aconseguí mantenir un fèrtil cabdal humà i productiu, guarnit per la immigració rural, el sosteniment de l'agricultura, la indústria i el comerç permeten conservar l'equilibri. Les guerres foren sens dubte la pitjor de les plagues, en la Guerra de la Unió (1347-1348) fou transcendental l'actuació dels oficis, en un conflicte nat del deteriorament econòmic i el descontent polític que erosionava la convivència. Mentre en Aragó i Catalunya es focalitzà en torn a la monarquia i l'aristocràcia, a València s'alinearen els estrats urbans, burgesia, artesans i classes populars enfrontats al clergat i a la noblesa, partidaris de la monarquia. Arran la victòria reial, la repressió comportà la confiscació de béns dels mercaders i menestrals més destacats. Tot i que no aboliria els decrets forals ni el sistema de govern municipal la representació popular romandria allunyada del Consell²⁴⁸.

²⁴⁷ Vicente FERRÁN SALVADOR (1926): *Capillas y casas gremiales...*, op. cit., pp. 22-24.

²⁴⁸ Dos furs ajusten el règim d'acords presos en les Corts de València per Pere el Cerimoniós en 1348 a conseqüència de la guerra de la Unió: Fur XXIX. Llibre II, rúbrica III. Germà COLON i Arcadi

L'enllaç immediat amb la conflagració contra la Castella de Pere el Cruel (1356-1376) donaria ocasió als ciutadans d'aportar noves proves de fidelitat, recompensada amb l'exempció de certs impostos i la restitució dels oficis en el Consell en 1363²⁴⁹. La gran depressió es manifestà als regnes hispànics en forma de confrontacions i guerres civils que abraçarien gairebé tot el regnat de Pere IV el Cerimoniós (1336-1387) que es va caracteritzar per l'empeny personal del monarca de sotmetre a la noblesa i fondre en el Mediterrani un imperi marítim d'ensenyà aragonesa²⁵⁰. La política militar contribuiria en última instància a enfortir la Corona a nivell polític i comercial, però a priori requeria un desembossament de recursos humans i materials difícil de proveir. L'agilitat en els mecanismes administratius forjà en el desgavell guerrer una nova fiscalitat més eficaç, dotada d'una estructura burocràtica especialitzada i potència, a més d'avançades pràctiques financeres, el desenvolupament de l'enginyeria militar²⁵¹.

L'agreuement de les dificultats agràries constituïria però l'autèntic caldo de cultiu on es couria l'esclafit de la crisi ja des del primer terç del segle XIV. La carestia venia precedida per una fase de dissorts climàtics que havien resultat fatals per a una

GARCIA, eds. (1974): *Furs de València...*, op. cit. Volum II, pp. 149-154. *De cassació e anul·lació de la Unió de València en què explicita com per rahó d'alguns privilegis e cartes de les corts dels dits nostres predecessors e nostra emanats, sia stada feta unió en la ciutat de València e en alguns lochs del regne de València, per la qual ne són seguits a la dita ciutat e a tot lo dit regne de València molts perills, scàndels e dapnatges; per toldre aquells e tota ocasió d'ací avant seguir no-s puxen, fem fur novel... E que totes unions, obligacions, empeniments e promissions e altres qualsque maneres de convencions fetes e fermades ab sacraments e homenatges o en qualsevol altra forma per qualsevol univertats o persones, de qualsevol condició o estament sien qui fon de la Unió, e feytes per occasio de la Unió, sien nul·les e cases e irrites, axí com aquelles que són contra fur et rahó e sensoria real e bon stament del dit regne de valència et los quals per ninguna rahó o per alcun dret der no-s pogueren ni degueren.* Insisteix en l'argument el Fur XXXI. Llibre II, rúbrica III. Germà COLON i Arcadi GARCIA, eds. (1974): *Furs de València...*, op. cit. Volum II, p. 155. *Com per ajustaments no deguts en temps passats fets en la ciutat de València o en alguns lochs del regne de aquella, segons que és stat vist per experiència, ne sien seguides moltes coses dampnoses a la senyoria real en la cosa pública de la dita ciutat e del dit regne, per ço, volents obviar a les dites coses per lo temps esdevenidor, ordenam e fem fur novel que en la ciutat ne en alcuna villa o loch del dit regne no puxa ésser escrita convocació o ajustament de alcun mester, ofici, mesters o oficis sens licència demanada e obtenguda de nós o del portantveus de procurador nostre, ni ladonchs per aquells puxa ésser tractat ne parlat sinó de coses pertanyents a lur ofici.*

²⁴⁹ Antoni FURIÓ (2001): *Història del País Valencià...*, op. cit., pp. 104-105.

²⁵⁰ Joan REGLÀ (1971): *Historia de la Edad Media...*, op. cit., p. 317.

²⁵¹ Antoni FURIÓ (2001): *Història del País Valencià...*, op. cit., pp. 106-108. Les intervencions de la marina catalano-aragonesa a l'Estret a favor de la Castella d'Alfons XI que clourien amb la presa d'Algecires en 1344, la guerra per recuperar Mallorca junt als comtats de Rosselló i Sardenya i la defensa contra les incursions genoveses reportaren un sever endeutament de la hisenda municipal. El segell d'autoritarisme monàrquic corria parell a la semblant progressió del centralisme estatal comú a l'òrbita europea, en la Corona d'Aragó es concretaria una avançada del model en la reestructuració dels organismes centrals de govern promulgada al regnat de Pere el Cerimoniós (1336-1387). La recopilació de *Ordinacions de la Casa Reial* de 1344, mostra a les clares el signe de la política reial, ben transparent en la sèrie de contrafurs emesos des de l'inici del seu regnat. Destinats a restar competències a l'oligarquia urbana, llimava les capacitats efectives de juristes i notaris tot tractant de constrènyer mercaders i canvistes responsables de concedir préstecs a la Corona, mesures que atiaren el discontent entre els segments que liderarien la rebel·lió unionista. A València les reiterades contribucions a l'activa política militar de Pere el Cerimoniós en el Mediterrani vindria a rematar l'apurada fiscalitat urbana.

economia eminentment agropecuària²⁵². A les repercussions socials, econòmiques i polítiques cal afegir la sèrie de catàstrofes que assotaren la regió. Sumat el cúmul de circumstàncies adverses, un assot en cadena de mortaldat, descens demogràfic, paralització productiva i comercial i recessió econòmica, venia agreujat pel malestar social, els disturbis i revenges que es desfogaren en forma de pogroms antisemites que en realitat no feien més que emmascarar una amarga rancúnia social. En general, els historiadors admeten la inversió de la conjuntura però no tots encerten a situar els orígens sobre les mateixes causes, ni arriben a un paral·lelisme en xifres o cronologia²⁵³.

Malgrat la sulsida provocada per les dificultats, al Regne de València, situat a la perifèria i sorprès per la desgràcia en plena fase expansiva, són perceptibles evidents signes de vitalitat, fonamentalment mercè a la seua capacitat per reabsorbir les pèrdues demogràfiques i equilibrar l'economia sobre el suport d'una fèrtil agricultura²⁵⁴. No en

²⁵² Mateu RODRIGO LIZONDO (1987): *La Unión de Valencia (1347-1348): una revuelta ciudadana contra el autoritarismo real*. Tesi doctoral inèdita. València: Universitat de València. Facultat de Geografia e Historia, pp. 38-39. Les sequeres i l'encrueliment d'un període de males collites accentuaren el dèficit productiu de cereals panificables forçant les ciutats a finançar la importació de blats per via marítima, mesura que, atesa la precarietat de l'erari públic, encebà la penúria de les classes més desfavorides ja que les despeses s'havien de cobrir gravant la venda de gra. Exemples de la gravetat de la situació els proporcionen les disposicions del Consell en la dècada dels quaranta. En juny de 1345 el Consell acordà concedir una ajuda de 12 diners per cafis de blat i un diner per arrova de farina procedents de Sardenya, Sicília o Sevilla, quantitats que únicament podia sobreportar la fiscalitat valenciana gravant amb sis diners la venda de cada cafis. En novembre arribava blat sicilià, a recer de l'increment de les compensacions en agost, sospeses a l'almodí per un impost de dotze diners per cafis. La situació venia agreujada encara per l'extracció il·legal de gra que obligà al Consell a armar pel litoral del Regne una nau per a impedir la saca i descarregar les càrregues d'embarcacions fraudulentos, competència que s'estenia fins i tot a captar naus amb cereals que circularen per la costa llevantina tot subvencionant la requesta per compensar el destret.

²⁵³ Charles DUFOURCQ i Jean GAUTIER-DALCHÉ (1983): *Historia económica y social...*, op. cit., pp. 224-225. La pesta bubònica s'aferrissà a l'àmbit urbà, fonamentalment als enclavaments portuaris que, d'altra sort, es trobaven millor guarnits per a defensar-se de l'infortuni. Encara que amb penúria, la ciutat comptava amb altres medis per a importar blat i queviures, gesta impossible a l'entorn rural on la carència d'una entitat institucional responsable se sumava a la menor connexió amb les vies comercials. Al temps que grups de catalans deixaren d'acudir a afermar-se durant tot el segle XIV, la població valenciana va compensar el descens demogràfic amb les migracions d'extracció fonamentalment rural. Les morts, la desolació i les destruccions foren les conseqüències immediates sobre el paisatge valencià llevat d'un cicle cruent de calamitats. L'arrasament de collites, la destrucció de boscos i infraestructures, ponts, molins, sèquies causaren un desgast endèmic. Els historiadors, si bé reconeixen la calamitosa conjuntura, es pregunten fins a quin punt aquests assots constituïren una novetat respecte a etapes precedents, mostrant-se cauts a l'hora d'extraure conclusions atesa la relativitat de les dades aportades per la documentació coetània. El còmput del foc fiscal és il·lustratiu, ens permet xifrar un entorn aproximat per mai definitiu.

²⁵⁴ Enrique CRUSELLES GÓMEZ (1999): "La población de Valencia en los siglos XIV y XV". *Revista d'Història Medieval*, 10, p. 48. La ciutat suportà abastant bé l'impacte de la crisi, per la seua localització geogràfica com per tractar-se d'una àrea recentment conquerida, encara escassament poblada i amb una xarxa urbana menys densa. En opinió de l'historiador, superats els primers moments de paralització arran els dissorts militars i epidèmics, la ciutat emprengué una fase de creixement demogràfic que ja a les primeres dècades del segle XV havia desembocat en un marcat desequilibri entre la franja litoral i meridional i les regions internes escassament poblades. Respecte a les formes de repartiment territorial de la població, consultar les dades proporcionades per Esteban SARASA (1989): "De la reordenación interior...", op. cit., p. 634. Són igualment significatives les consideracions de Joan REGLÀ (1971):

va afirmava Philippe Contamine que el desenvolupament de l'artesanat no s'identificà ni amb la ciutat ni amb les associacions d'oficis sinó que es tractava d'un fenomen general, al mateix temps rural i urbà, lligat a la concentració de l'hàbitat, a la difusió de la moneda, al progrés tècnic i a la diversificació del treball²⁵⁵. Per a revitalitzar la productivitat s'emprengué una política demogràfica municipal manifesta en les Corts Generals de Monsó de 1362 que tindria efectes sobre tots els sectors productius, entès el creixement demogràfic com a idea en la dinàmica de progrés, atesa la seua repercussió en tots els àmbits. Sols des de la perspectiva materialista, el sosteniment poblacional era bàsic per mantenir l'equilibri en el consum intern de forma que en la política econòmica del Consell, riquesa i nombre d'habitants anaven units²⁵⁶. La represa de l'activitat artesana reviscolà la circulació monetària fins al punt que inclús en moments en què s'enregistrava un acusat descens demogràfic, la ciutat resistia oferint símptomes evidents de vitalitat²⁵⁷. En aquest sentit, en examinar la dinàmica industrial de l'Europa medieval s'ha subratllat la necessària complicitat entre l'economia urbana i l'economia rural, perquè els recursos demogràfics i productius de l'horta dels voltants de les ciutats es trobaven a la base del desplegament de la seua riquesa. Des d'aquesta perspectiva, el desenvolupament de l'artesanat no s'identificaria ni en la ciutat ni les associacions d'oficis, més be es tractaria d'un fenomen general, al mateix temps rural i urbà, lligat a

Historia de la Edad Media..., op. cit., pp. 250-251. Al medi agrari abundava el llaurador alodial, mentre es fiançava la propietat particular liderada per l'Església davant una petita noblesa cada vegada més endeutada. L'alta aristocràcia que havia basat els seus ingressos en els guanys de les rendes agrícoles va veure disminuir dràsticament els seu rèdit. Impel·lida a buscar noves fonts d'ingressos es bolcà en l'exèrcit, l'administració reial i el comerç, desprenent-se de les finques rústiques que oferien a bon preu a una burgesia enriquida. L'alçada dels preus i la fase expansiva de l'economia havien de repercutir notablement sobre l'ordenació social. Als grups predominants s'incorporà el burgès qui, en haver adquirit antigues baronies, havia adquirit alhora els drets de tipus nobiliari subscrits als dominis agraris que posseïen. Treball i sort eren les dues basses que feien possible l'ascens.

²⁵⁵Philippe CONTAMINE, Marc BOMPAIRE, Stéphane LEMBECQ et Jean-Luc SARRAZIN (2003): *L'économie médiévale...*, op. cit., p. 180.

²⁵⁶ Agustí RUBIO VELA (1981): "Ideologia burgesa...", op. cit., pp. 28-33. Tot i els problemes d'abastiment que carregava, una població quantiosa significava per a l'oligarquia burgesa expressió d'una correcta articulació entre indústria i mercat, per tant de prosperitat econòmica.

²⁵⁷ José Ángel SESMA MUÑOZ (2003): "La población urbana...", op. cit., p. 178. La millora dels procediments agraris pel perfeccionament de les tècniques compensà el dèficit cerealista amb el rendiment de terres fèrtils per a la vinya, l'olivera i els fruiters, a més de l'apogeu de la cria de ramat lligat a l'exportació i la manufactura urbana. La recuperació del pols urbà vingué impulsada pel tèxtil gràcies a l'enfortiment de la indústria drapera i els obradors seders. En relació a la política demogràfica del Consell, per fomentar la vinguda d'artesans capacitats i els seu assentament a la urbs, es va prohibir la importació de gènere estranger conduint el mercat al consum de producció autòctona i fomentar tot d'una la immigració d'artesans tècnics forans de manera que *los menestrals qui son en la terra aprendran mils e pus sotilment de obrar los dits draps que no solien, e açò per experiència e doctrina dels estranys*. L'historiador addueix un fragment de les actes de les Corts Generals celebrades a Monsó en 1362, aportades per J Mª PONS GURI (1982): *Actas del proceso de las Cortes Generales de la Corona de Aragón de 1362-1363*. Madrid: Subdirección General de Archivos.

la concentració de l'hàbitat, a la difusió de la moneda, al progrés tècnic i a la diversificació del treball²⁵⁸.

El cas valencià és eloqüent, la capital no mancava d'atractius, amb una gran capacitat per a oferir expectatives de futur ateses les possibilitats d'una horta fèrtil i una façana portuària idònia per a la pràctica mercantil. Superada la incertesa social i econòmica generada per les lluites de bàndols i la successió política al tro aragonès desfavorable a les corrents migratòries, la ciutat de València va prosseguir el seu procés d'aveïnaments²⁵⁹. Les dades poblacionals ratllen en l'especulació, atesa la mancança de padrons obligatoris i individuals, tot i això disposem de registres fiscals que ens proporcionen referències orientatives²⁶⁰. L'augment de la població i la millora de la forma de vida dels veïns revertiria en un mercat laboral diversificat, certa estabilitat en els salaris i una major capacitat de venda local, a més del port amb el seu fluït trànsit comercial cap al Mediterrani²⁶¹. La necessitat d'una professió revela l'estat de les finances i el grau de desenvolupament ciutadà. La recuperació de la corba demogràfica i la salut financera són d'altra banda dos indicadors ben concloents²⁶².

²⁵⁸ Philippe CONTAMINE, Marc BOMPAIRE, Stéphane LEBECQ et Jean-Luc SARRAZIN (2003) : *L'économie médiévale. ...*, op. cit., p. 187.

²⁵⁹ Antoni FURIÓ (2001): *Història del País Valencià...*, op. cit., p. 126. Les dades barallades apunten que els 26.000 habitants de 1361 acabarien convertint-se en 36.000 en 1418, amb un ritme intens de creixement xifrat pel *Llibre d'aveïnaments* en 1.669 altes entre 1375 i 1410. A aquestes xifres cal sumar la circumstància de que no tots els residents es registraven com a veïns ates que, si bé la consideració de veï comportava una sèrie d'avantatges, en contrapartida els impostos com les condicions de resident dissuadiren molts d'habitants com en discriminaren tants d'altres. José Ángel SESMA MUÑOZ (2003): "La población urbana...", op. cit., pp. 184-185. Les anotacions comptables dels morabatins recaptats entre els veïns en 1355 i 1361 aporten les xifres respectives de 4.728 i 4.754 contribuents en el interior de la muralla, no obstant, en manejar un impost personal no podem traduir-les de forma immediata en un número de llars, a què caldria afegir més els veïns exempts de cotització, de manera que ens mouríem en un interval de entre 17.000 i 25.000 censats als quals cal sumar el munt de gents sense enregistrar, aprenents, temporers, joves marginals o professionals que, simplement, optaven per no inscriure's. Sobre xifres similars treballa Agustín RUBIO VELA (1995): "La población de Valencia en la Baja Edad Media". *Hispania. Revista Española de Historia*, 55, pp. 495-525.. Per a l'etapa compresa entre 1355 i 1361 estima un arc poblacional entre els 25.000 i els 28.000 individus que abastarien el 40.000 en 1498.

²⁶⁰ Enrique CRUSELLES GÓMEZ (1999): "La población de Valencia ...", op. cit., pp. 48-54.

²⁶¹ Antonio ROCA TRAVER (1976): *La inmigración a la Valencia Medieval*. Castellón: Sociedad Castellonense de Cultura. Obras de Investigación Histórica. Tomo LII, pp. 68-74. En aquesta aflluència cal valorar les responsabilitats i les capacitats assumides pel Consell com representant de l'orde municipal de garantir l'abastiment de la ciutat, sempre deficitària en blat, un poderós incentiu per a les poblacions pròximes que va permetre el sosteniment demogràfic fins avançat el segle XV. Per professions, llauradors i mercaders constituïren dos sectors que acudiren en massa, llevats d'aquests es finquen a la capital *cabanyers* que tractaren de traure benefici a l'allau de camperols cobrint la demanda de construcció de vivendes rurals en el medi agrari. El perfil industrial i comercial valencià experimentava una evident renovació, sabaters, soguers, mariners, armadors, traguers constaten aquesta dinàmica. El contingent d'homes de lletres arribats entre 1400 i 1450 permet albirar un actiu mercat documental en la redacció d'èpoques, lletres de canvi, contractes, inventaris de béns i mercaderies, atesa la creixent complexitat dels negocis.

²⁶² Esteban SARASA (1989): "De la reordenación interior...", op. cit., p. 635. En el terreny monetari és manifesta la solidesa econòmica valenciana en comparació a les fluctuacions del florí d'or català i

El Tres-cents, en paraules de Joan Reglà, segué un segle inquiet i crític en què el tipus de civilització agrícola i feudal aniria deixant pas al nou esperit urbà, burgès i capitalista²⁶³. Mostra de la relativa calma i prosperitat urbanes fou la seua capacitat d'encapçalar, junt a Barcelona, una decidida corrent d'oposició als oficials reials a les Corts de Monsó de 1383-1389²⁶⁴. En la segona meitat del segle es troben obertes noves rutes comercials i l'activitat dels homes de negocis és frenètica. A nivell urbanístic la guerra anomenada dels Dos Peres (1356-1365) al llarg de la qual València va estar sotmesa a dos setges en 1363 i 1364, donaria peu a una intensa tasca renovelladora que activà el sector de la construcció arran la reedificació de noves cases i les obres d'adreçament urbà. Inserida en aquests empenys seia la carta que Francesc Eiximenis adreçava als Jurats en 1384 en el proemi declara el *Regiment de la cosa pública*, titulada *Quina forma deu haver ciutat bella e bé edificada*. València, aleshores una ciutat *quasi morisca*, en el traçat de la qual eren encara bategants les petges de la dominació musulmana i de l'absència perllongada d'una voluntat planificadora, emprendria una decidida política de renovació²⁶⁵. La teoria eiximeniana de ciutat segons els principis vitrubians regularitat harmonitzava l'herència clàssica amb la simbologia religiosa, la seua definició de ciutat constituïa un model a imitar en què cristal·litzaven els ideals polítics del patriciat urbà. A nivell ideològic la transformació de la urbs era una exigència moral; des de la perspectiva socioeconòmica l'ordenació dels carrers amb les vivendes supeditades al traçat viari facilitava les comunicacions i la circulació beneficiant el comerç. En el plànol laboral impulsaria la reactivació del mercat de treball i la demanda de mà d'obra. Ben significatives en aquest sentit serien les

aragonès. Davant les contínues devaluacions de moneda a Catalunya i Aragó que forçaven a una constant variació en els preus precipitant la roïna de negocis i indústries, a València sols en 1425 es va fer indefugible la reducció monetària per la mancança de florins d'or i sous com a monedes corrents. Consultar a més Charles DUFOURCQ i Jean GAUTIER-DALCHÉ (1983): *Historia econòmica y social...*, op. cit., pp. 308-309. El timbre d'or pesava 3,5 grams el mateix que el florí aragonès però mentre que es declarà equivalent a 10 sous, el d'Aragó en valia 11, provocant una disjuntiva que seria resolta per Ferrà el Catòlic en unificar el sistema monetari de la Corona amb l'encunyació d'una única peça d'or semblant al ducat venecià que mantenia els 3,5 grams de pes. Primer a València en 1481, després a Barcelona en 1493 anomenada excel·lent o principat, reemplaçà el florí i el timbre. En traslladar aquest criteri a Castella, el ducat seria la nova moneda reial d'or vàlida per als regnes hispànics peninsulars. Si be la crisi monetària encetada poc abans del 1400 espurnejaria tota la centúria traslluint les rivalitats latents entre les capitals de la Corona, seria fonamentalment amb l'aparició del timbre d'or a Perpinyà en 1394, encunyat a València en 1426 i a Mallorca en 1427, quan revifà la rivalitat entre Barcelona i València. La nova peça entrà en competència amb el florí aragonès xifrant una relació diversa entre l'or i l'argent entre diferents regnes de la Corona.

²⁶³ Joan REGLÀ (1971): *Historia de la Edad Media...*, op. cit., p. 249.

²⁶⁴ Mateu RODRIGO LIZONDO (1987): *La Unión de Valencia...*, op. cit., p.548.

²⁶⁵ Sobre el significat de les empreses urbanístiques empreses pels jurats valencians en el segle XIV veure Agustín RUBIO VELA (1994): "La ciudad como imagen. Ideología y estética en el urbanismo bajomedieval valenciano". *Historia Urbana*, 3, pp. 23-37.

comissions que a partir d'aquestes dates delega el Consell als mestres d'obra de vila i fusters per què reconeguen determinats punts de la ciutat i xifren les indemnitzacions *per preu o esmena en l'enderrocament e tornament*²⁶⁶ dels albergs que obstaculitzaven el trànsit o desmereixien l'alineació del carrer.

El dinamisme és bategant en l'enlairament de la indústria i el comerç, consolidats ja els itineraris d'exportació, es beneficiaren de l'aportació de mà d'obra i dels avantatges tècnics, la draperia i la ceràmica encapçalaren un cicle de puixança basat en la constant superació de la tècnica, afavorida per l'arribada d'artesans forans que importaren tipologies i tecnologia novelles²⁶⁷. La seua promoció i especialització reflexa el desplegament paral·lel que estava experimentant el món dels oficis. Subjacent a aquesta disjuntiva, la ciutat de València ens brinda un quadre ben expressiu de les diferències internes de les societats urbanes coetànies, expressada gràficament amb la imatge de les tres mans exposades en el capítol CX del *Dotzè* de la seua obra enciclopèdica *Lo Crestià o Regiment civil dels homes e de les dones* (1384-1385) com al mateix *Regiment de la cosa pública* (1384). Lluny de la utopia, llevat de la seua preocupació pel món el frare franciscà es plantejava la difícil conjuntura econòmica i social suscitada al tercer terç del segle XIV. Amb el títol de ciutadans honrats identificava un grup de prohoms benestants, enriquits pel comerç que vivien de rendes en tant que professionals del món industrial i mercantil, creant un estrat intermedi i ben diferenciat entre la franja de la petita noblesa i el *poble menut*²⁶⁸. La seua proposta s'ajustava a una societat agreujada per les crisis, constituïda d'una banda per una massa proletària neguitejada per l'escassetesa de recursos i la reduïda participació en el govern urbà; d'altra, per una aristocràcia endeutada que ostenta el domini governamental mentre els capitals es concentraven en mans de comerciants que monopolitzen els mercats. Per últim figuraven els burgesos, que apareixen com els principals defensors

²⁶⁶ AMV. Clavaria Comuna, signatura I-11, f. 4v. Reclamació interposada el 14 de juny de 1380 per la dona del sabater Antoni Solsona per l'enderrocament d'un *embant, que era de caràcter morisch*, i sobreixia i causava deformitat en el plànol viari. Agustín RUBIO VELA (1994): "La ciudad como imagen...", *op. cit.*, p. 36.

²⁶⁷ Esteven A. EPSTEIN (2009): *An economic and social history...* *op. cit.*, pp. 190-322. En el capítol "Technology and Consumerism" analitza la natura de les innovacions tècniques i la seua empremta en l'orbe medieval.

²⁶⁸ Agustí RUBIO VELA (1981): "Ideologia burgesa...", *op. cit.*, p. 13. Reflexions aportades a partir de l'obra eximeniana *Doctrina compendiosa*. Per a més informació consultar Francesc EIXIMENIS (1340-1409, ca): *Doctrina compendiosa*. P. MARTÍ DE BARCELONA, ed. (1929). Barcelona: Barcino, p. 95.

de l'entitat ciutadana que esdevé el símbol de la seua primacia, mancaven però d'experiència històrica com a motor dinamitzador de la societat²⁶⁹.

Sembla que el ritme de creixement de la ciutat com del comerç s'hagueren intensificat per les dificultats del segle, encara que apressada per la urgència d'aprovisionament, la tècnica financera evoluciona, els negocis engreixen. A l'últim quart del segle XIV València no era ja la ciutat frontera de mig segle abans. Es trobava ara inserida en l'organigrama urbà de la Corona d'Aragó, orientat per la política d'expansió cap el Mediterrani principiada des de finals del segle XIII per Pere III el Gran. Consell i Jurats compregueren la necessitat de redoblar esforços per desempallegar-se del caràcter circumstancial del període d'assentament i juxtaposaren als empenys per l'abastiment i l'acreixement mercantil una política adreçada a transformar el perfil i la fisonomia urbana²⁷⁰. La recuperació demogràfica i econòmica repercutí en la indústria i el comerç inaugurant un període de bonança que s'allargaria a la centúria següent. Seria en el Quatre-cents quan floririen l'especialització i la diversificació en les manufactures gràcies a una propícia conjuntura salarial que incidiria especialment entre els fusters en convertir-se València en un port nuclear de la Península cap el Mediterrani, base de construcció i equipament d'embarcacions. La confraria es beneficiaria aleshores dels afanys de luxe i confort, de l'establiment de rics comerciants i l'empremta de cases nobles que impulsaren el treball en la construcció²⁷¹.

La urgència de protegir la urbs davant la coacció musulmana i les provocacions de l'exèrcit de Pere I el Cruel de Castella impel·liren la represa del seny urbanístic del Consell a principis de 1350 amb la decisió de construir una nova muralla, el traçat de la qual integraria els ravals extramurs per resguardar-se de les avingudes del Túria. L'escomesa de les llotges, autèntics palaus dels negocis, trasllueix l'ensenya d'aquesta empresa en l'òrbita de la qual es comprenen les construccions i remocions d'edificis insignes d'altres ciutats de la Corona. Pere el Cerimoniós en 1339 autoritzava Barcelona a cobrar un impost especial per a construir la Llotja, urbs que al llarg del Tres-cents

²⁶⁹ Soledad VILA (1984): *La ciudad de Eiximenis...*, *op. cit.*, p. 32-33. Agustí RUBIO VELA (1981): "Ideologia burgesa...", *op. cit.*, pp. 14-17. En relació a la presència de l'estament burgés al Consell municipal, l'historiador complementa les consideracions de Soledad Vila, destacant l'accent industrial i mercantil de les iniciatives empreses per les autoritats locals en matèria econòmica, amb mesures encaminades al desenvolupament material de la urbs al qual estava lligada la seua circumstància i el futur del seu benestar.

²⁷⁰ Amadeo SERRA DESFILIS (2002): "Orden y decorum en el urbanismo valenciano de los siglos XIV y XV". Aldo CASAMENTO i Enrico GUIDONI, eds.: *Le città medievali dell'Italia meridionale e insulare*. Atti del convegno, Palermo-Palazzo Chiaromonte, 28-29 Novembre 2002. Roma: Edizioni Kappa, pp. 39-41.

²⁷¹ Jesús VILLALMANZO CAMENO (1980): "Estudio histórico ...", *op. cit.*, pp. 34-35.

sostindria una activitat frenètica amb l'església de Santa Maria del Mar cap a 1380-1390 i la Casa municipal, en 1373 s'inaugurava la sala del Consell de Cent alhora que s'ampliava el Palau Reial amb el Saló del Tinell²⁷². Aviat s'emprendria també l'edificació de les llotges de Palma i València mentre a Mallorca s'avançaven les obres de la Seu i a València Andreu Julià abordava en 1381 les obres del *Micalet*. Criteris de bellesa i pulcritud urbana començaven a prevaldre sobre els de fortificació, es mirava d'encarrilar el traçat de carrers i eliminar atzucacs construint places, palaus. Comencen a apercebre's els resultats d'eixa política urbanística adreçada per la monarquia mitjançant una bateria de disposicions forals que inaugurava Jaume I en 1249 sobre bastiments, cobertes i edificacions a la ciutat²⁷³. Abonant les àrees comercials s'insistia escrupolosament en la pulcritud arquitectònica de pòrtics i obradors que devia erigir-se en espill de la seua honradesa.

Percepció ja sentida per Jaume I, des del moment en què autoritzava *que cascú en les cases sues pusque obrir portal en los obradors nostres que-s tendran ab aquelles cases* i els liura de tributs, regula paral·lelament la construcció adequada de porxes i taulells que hauran de tindre *covinent entrada o covinent portal, per lo qual portal o entrada no pogués metre les coses sues sens embargament e sens estretura en les sues cases, e ubert e fiet lo portal e la entrada en l'obrador nostre, axí com dit és, lo senyor d'aquelles cases haja aquella entrada e'l portal e l'obrador en lo qual la entrada serà feita franch e liure*²⁷⁴. Des de mitjans del segle XIV els carrers principals comptaven amb lluminàries per a dissuadir les baralles nocturnes. La literatura i la pintura, com els còdexs miniats, brinden esplèndides imatges de la vida i els costums ciutadans. La ciutat es concep com un hàbitat utilitari, centre amb capacitat per a organitzar i dinamitzar la vida política i econòmica dels habitants, a la llum de la circumstància coetània el pensament eiximenià cobrava plena significació. Com estima Soledad Vila, la ciutat deixa d'ésser un fi en si mateixa per a esdevenir el vincle entre els interessos dels seus residents. A la planificació i projecció de la urbs es plasma eixa voluntat de *decorum* expressada per Eiximenis en deixar *alcuna excellencia especial*, empremta dignificant

²⁷² Manuel RIU RIU (1999): "Edad media...", *op. cit.*, p. 492.

²⁷³ Furs XX, XXI, XXII, XXIII, XXV, llibre I, rúbrica II. El Conqueridor inaugura als Furs una sèrie de disposicions en aquest sentit que serien abonades i ampliades successivament amb privilegis ad hoc per Pere III, Alfons III i Jaume II en especial. Es recomana consultar l'edició preparada per Germà COLON i Arcadi GARCIA, eds. (1974): *Furs de València...*, *op. cit.* Volum I, pp. 145-149.

²⁷⁴ Fur XIV. Llibre VIII, rúbrica VIII. Germà COLON i Arcadi GARCIA, eds. (1974): *Furs de València...*, *op. cit.* Volum VI, p. 200. *Iacobus I, rex*. L'esperit de la disposició enllaça amb la confirmació de les cases i obradors atorgades per les comissions de partidors consignades al *Llibre del Repartiment*.

de l'home que la viu, que reclama un paper actiu en la Història i n'és per tant responsable de l'entorn que habita²⁷⁵.

L'ideari urbanístic d'Eiximenis plasmat al *Regiment de la cosa pública* és un recull de les experiències i viatges del frare franciscà per les principals ciutats europees, una síntesis corregida pel seu menyspreu a la ciutat islàmica i l'emergència de cristianitzar el paisatge urbà. De fet València, entre 1370 i 1520, renova la seua façana arquitectònica, remoció orientada per un sentit de decòrum identificat amb la bellesa i entès sota el signe pragmàtic de conveniència, definit amb expressions com *pulchritudo*, *ornatus* o *ornamentum*, resultades tant del volum de les construccions empreses com de les tècniques operades en les obres de la ciutat²⁷⁶. El relleu del sector sobre l'economia urbana és manifesten la política empresa pel Consell entre 1379 i 1384 per tal d'evitar l'emigració de mestres picapedrers, obrers, fusters en busca de contractes més lucratius. L'augment dels salaris mostra a les clares la valoració social d'aquest art capaç de proporcionar una autèntica propaganda visual, la intervenció del Consell per a limitar els preus en 1379 i la subsegüent crida de retorn als artífex, és símptoma de la necessitat suscitada²⁷⁷. El pacte signat pel Consell en 1384 consentint un conveni salarial ajustat pels Jurats i prohoms de les diferents mestries indica la potencialitat política i financera d'aquesta indústria, en la seua capacitat de resistir els envits de les autoritats municipals.

La recuperació de la vida ciutadana i els primers estatuts de l'almoïna

El dinamisme és batent en l'enlairament de la indústria i el comerç, consolidats els itineraris d'exportació, es beneficien de l'aportació de mà d'obra i dels avantatges tècnics, la draperia i la ceràmica encapçalaren un cicle de puixança basat en la constant superació de la tècnica, afavorida per l'arribada d'artesans forans que importaren

²⁷⁵ Soledad VILA (1984): *La ciudad de Eiximenis...*, *op. cit.*, pp. 55-58. Al capítol cinc del *Dotzè* comença a enumerar les raons històriques per les quals deu ésser fundada la ciutat i va reprenent les justificacions als capítols següents fins arribar a la novena raó, al capítol quaranta-tres, f. 24 v, on emfatitza la voluntat humana per llegar una fita memorable com “...veyen que podien per alcun ediffici asenyalat o meravellós e qui hauria alcuna excellencia special lavors, posavenl en execució e axi fonch edificada Venècia”. En les seues consideracions atén a qüestions bàsiques com l'alimentació, la salubritat, aspectes per què el ciutadà se senta satisfet en el medi on transcorre la seua vida i s'esforce per conservar l'orde, punt on les consideracions morals enllacen amb les finalitats econòmiques.

²⁷⁶ Amadeo SERRA DESFILIS (2002): “Orden y decorum...”, *op. cit.*, pp. 41-43.

²⁷⁷ Amadeo SERRA DESFILIS (2005): “El precio del saber: técnica, conocimiento y organización de la obra en la Valencia del siglo XV”. *L'edilizia prima della rivoluzione industriale: seccoli XIII-XVIII*. Atti della trentasettesima Settimana di studi. Prato-Luca, 26-30 aprile 2004. Firenze: Istituto internazionale di storia economica Francesco Datini, p. 710.

tipologies i tecnologia novelles²⁷⁸. La seua promoció i especialització reflexa el desplegament paral·lel que estava experimentant el món dels oficis. Si els historiadors han prestat major atenció a la draperia, la ceràmica o el paper és perquè el volum de la seua producció i estructura facilita el seguiment de la seua ordenació, però el seu creixement és extrapolable a la resta de àrees industrials. A la multiplicitat d'operacions s'afegia la necessitat d'adequar la producció als gèneres demandats pel mercat ampliant més si cal la diversitat de les feines. El procés de transformació involucrava diversos escenaris i especialistes, des de la provisió de la matèria prima fins a l'obrador i vivenda o la fàbrica a peu d'obra. L'artesania s'organitzava en cercles concèntrics, al mercat es regularen les categories artesanals definides per matèries comunes unides entorn a la confraria símbol de l'ofici.

A la si de la corporació, les diferents branques transparenten el grau de diversificació i creixement assolit per la manufactura. Al nucli resta l'entorn particular de l'artesà en la seua tasca diària, rodejat d'ajudants i aprenents. La constitució d'aquesta estructura contribuïa a regular el mercat laboral i productiu, organitzats en comunitats de caràcter assistencial on, a mesura que es consolidara el mercat, la ponderació dels aspectes professionals sobre els religiosos seria irreversible, fonamentalment des que obtingueren capacitat per a proveir-se d'uns estatuts sancionats pels poders públics. Si en 1270 Jaume I havia sancionat l'exclusivitat del caràcter espiritual de confraries religioses reunides en la devoció a un sant patró, la divisió poblacional per parròquies i l'enquadrament d'activitats predominants gravitades en torn patrocina, conforme anava augmentat la complexitat dels negocis, la decantació de la balança vers aspectes econòmics i laborals que guanyaven pes davant les preocupacions espirituals. Atiada de la urgència d'enfrontar-se a les dificultats es fiançava l'orientació corporativa, s'encetava en la frontera entre el segle XIV al XV una etapa d'aprovacions d'estatuts pròpiament d'ofici, anys en què és ja innegable la seua representativitat en la vida pública de la ciutat, encara que fora sols per l'articulació de la fiscalitat d'aquelles fàbriques privatives de malmetre dany públic²⁷⁹. Fàcil explicar l'efervescent difusió de la corrent corporativa, mesos els artesans en un panorama incert

²⁷⁸ Paulino IRADIEL, Salustiano MORETA y Esteban SARASA (1989): *Historia medieval...*, op. cit., p. 338. Assistim a la culminació del procés iniciat al segle XI en què es verifica com variants regionals permeteren sortejar millor les calamitats, gràcies a una major potencialitat financera o a unes millors expectatives de creixement, com fou el cas de València gràcies a l'equilibri llaurat entre el medi rural i l'explotació mercantil que li permetria assolir relleu just quan altres economies es ressenten. En tot cas, en la segona meitat del segle es troben obertes noves rutes comercials i l'activitat dels homes de negocis és frenètica.

²⁷⁹ Luís TRAMOYERES BLASCO (1889): *Instituciones gremiales...*, op. cit., p. 43

d'episodis epidèmics que havien crebat la conciliació familiar i conduïen hom a la recerca de solidaritats artificials convingudes més enllà del restret nucli casolà²⁸⁰.

El relleu de la indústria és manifest en mostrar-se capaç de suportar les càrregues públiques quan a conseqüència de les guerres creix el nombre de prestacions i exaccions. A les Corts de 1376 Pere IV el Cerimoniós arbitrava el dret del General al Regne mitjançant el qual quedaven gravats una sèrie fixada d'articles, els subsidis continuarien en 1384 i 1418 amb l'increment de les taxes. Alfons el Magnànim deixaria a voluntat dels Diputats senyalar les mercaderies que devien gravar-se per a satisfer la suma requerida. Naixia així el *dret de lo general del tall* sobre el teixit, s'empenyoraren panys, quincalleria i fustes, l'extracció d'or, argent, gemmes i pedres precioses llevat d'aquella moneda que en retornar fos invertida en l'abastiment de carns i cereals.

L'ofici es trobava inserit teòricament i efectiva en el discurs polític i representatiu urbà. En efecte, l'entrada reial del Cerimoniós a València rendeix el testimoni documentat més antic de la participació dels oficis en un festeig cívic. Els jurats eren els encarregats de previndre i indicar el protocol d'un cerimonial en què les societats d'artesans s'havien d'emplaçar a la Creu del Puig en el camí cap a València enarborant un pendó com ensenya distintiva. A tenor d'aquesta notícia és plausible avançar fins aquesta fita l'elecció de l'estendard de color carmesí que constituïria l'emblema de la societat. Es tractava d'una elecció general a nivell de corporacions que Cruïlles endarreriria a les festivitats de 1373 en informar de la conservació del guiatge i de les dues banderes, la patronal i l'obrera, guardades a la seu social del carrer Balmes²⁸¹. Més transcendència a nivell institucional assoliria la següent aparició pública descrita al *Manual de Consells i Establiments* amb motiu de l'entrada a València en 1392 de Joan I i la reina Violant. La crònica revela la nòmina de les corporacions que hi concorregueren, constituint la relació més antiga que es conserva de l'ordre de la desfilada. En el seguici hom tracta de dilucidar en la preeminència social, la tradició o l'antiguitat els criteris d'una formació acordada entre els jurats i els prohoms d'oficis, integrada per carnissers, corretgers, seders, assaonadors, ganiveters, beiners, tapiners, flequers, esparters, teixidors, pescadors, ferrers, moliners, corredors de coll, fusters, sabaters, pellissers, corredors d'orella, robbers, llauradors, freners, sastres, argenters, blanquers i paraires. Els fusters ocupaven l'onzè lloc en un seguici on la importància per

²⁸⁰ Paulino IRADIEL (1993): "Corporaciones de oficio...", *op. cit.*, p. 270.

²⁸¹ Vicente Salvador y Montserrat Marqués de CRUÏLLES (1883): *Los gremios de Valencia...*, *op. cit.*, p. 65.

a Vicente Segura Blasco es graduava a partir de la última posició com la més prestigiosa en la comitiva²⁸².

Resulten cridaners els entremesos ordits per a l'ocasió, no es tractava sols de participar, la presència dels fusters quedava impresa en el castell de fusta erigit junt al Portal dels Serrans en què se simulava una batalla marítima de defensa armada de la ciutadella de l'atac de les galeres comandades per mariners²⁸³. Hi prenen part fent ostentació de la seua opulència, l'ofici es troba confiat en les seues possibilitats de creixement, les despeses reflecteixen el grau de prosperitat intern de la confraria, parell a la bonança de la indústria i la manufactura. Les lleis forals sumptuàries adreçades a contenir els excessos i el luxe en paral·lel a les contribucions ciutadanes a les arques reials il·lustren be la capacitat i potencialitat dels industrials encarregats de sostenir-la i expliquen també l'interès del jurats per controlar i vigilar els oficis.

L'interval entre 1392 i 1393 significà quelcom més per a la vida política i professional de l'ofici valencià, els compliments a la monarquia no s'havien fet de bades i Joan I, llevat de la necessitat d'obtenir finançament per a noliejar l'expedició a Sardenya, aprofità la presència a la urbs per a reconèixer els tributs acontentant les confraries que, valent-se de la satisfacció del cànon adient, aprofitaren per a regular les seues activitats i legalitzar la seua circumstància²⁸⁴. Així, al·legant justificacions de tipus religiós, es confirma i modifica substancialment el caràcter institucional de la confraria que estrenaria, solidària amb els tradicionals objectius pietosos, una excepcional component de regulació laboral que vindria a segellar l'autonomia de l'ofici, corroborant l'autosuficiència de l'artesà per normativitzar la professió i temperar la situació laboral dels socis implicats.

Entre 1390 i 1392 data Jesús Villalmanzo la redacció d'unes segones ordenances per la confraria de fusters, que atribueix a les recollides per Manuel de Bofarull sota el registre 1902, foli 56 v. Es tracta certament d'uns estatuts d'ofici però els termes amb què el monarca apel·la els fusters no deixen cap dubte, elevades per *vos fideles nostri magistri axie civitatis Barchinone* als quals renovellava els capítols ja sancionats a Valdonzella el 20 d'abril de 1388²⁸⁵. Respecte a la línia empresa per la corporació valenciana, són eloqüents les iniciatives empreses pels homònims catalans que en l'arc

²⁸² Vicente SEGURA BLASCO (1957): "El Gremio de Maestros Carpinteros...", *op. cit.*

²⁸³ Luís TRAMOYERES BLASCO (1889): *Instituciones gremiales...*, *op. cit.*, pp. 97-99.

²⁸⁴ Manuel BENÍTEZ BOLORINOS (1998): *Las cofradías en el Reino de Valencia...*, *op. cit.*, pp. 24-36.

²⁸⁵ Manuel de BOFARULL DE SARTORIO (1876): *Gremios y Cofradías...*, *op. cit.* Tomo XL, pp. 318-330. Reg. 1893, f. 138.

de cinc anys escassos definirien el seu estament. No pocs paral·lelismes devien existir entre els costums i les fórmules remeses al manuscrit i aquelles sospeses pels fusters a València. De fet s'estipulen els cupons d'entrada, les prorrates anuals i les contribucions extraordinàries, el llegat testamentari a favor de l'entitat es convenia per decret. No sols es formalitza el manteniment d'una caixa de cabdals, es concerten també unes mesures mínimes de seguretat xifrades en el mecanisme dels tres panys, les claus dels quals es repartien entre els administradors i els *levadors* de la confraria. El text aprofundeix en els enunciat del ritual fúnebre, indicant el tipus i la quantitat d'oracions i misses, tot elucubrant sobre la metàfora de les cinc plagues de Jesucrist per justificar la proposta d'alimentar i sufragar a cinc pobres en pro de l'ànima del confrare difunt. Les cotitzacions s'investirien igualment en l'assistència a malats i la redempció de captius que queda a càrrec d'una comissió ex professo. La provisió mira amb cura d'atallar baralles i subversions, per últim es detallen els terminis de temps a acomplir per macips i afermats i es regula el procediment pertinent en els casos de l'execució d'una obra començada ja per un altre mestre.

Les competències s'ampliarien sols quatre anys després, relatives però als mestres d'aixa que semblen conformar una branca escindida perquè, encara que les expressions *dels vostres regnes e terres* podria resultar equívoca, la postil·la que remarca *en especial a la ciutat de Barcelona* no admet cap extensió de les clàusules a altres estats de la Corona. Més si cal, els capítols atenyen exclusivament a la confraria sota l'advocació de Santa Caterina que correspon exclusivament als constructors de naus. És més, les clàusules aprovades havien estat consignades per atallar els *molts maltractamens e engans que per los oficials vostres et per patrons de navilis et altres tots los dies se fan e son fets*²⁸⁶. La lectura del document rendeix comprensible el tractament particular dels mestres de ribera, els preceptes de la instrucció es mantenen parells als xifrats per als fusters valencians en 1332, com per als de Vilafranca de Penedès o els de Barcelona a principis de la dècada dels noranta amb la diferència de que s'afegeixen derivades de les particularitats de l'ofici. Presenten així prevencions relatives a la implicació de forans en les contractes tot regulant les vincles a establir amb els patrons de les naus i els procediments de construcció atesa la forta inversió de capital i de força de treball que exigia la indústria naval.

²⁸⁶ Manuel de BOFARULL DE SARTORIO (1876): *Gremios y Cofradías...*, op. cit. Tomo XL, pp. 353-366. Reg. 1902, f. 56 v.

Considerant els oficis valencians, Luís Tramoyeres informava de les reformes estatutàries remeses per blanquers, assaonadors, sastres, pellissers, taverners, corredors d'orella, llauradors del camí de Morvedre i argenters, a més de la creació de les confraries de teixidors de Santa Anna, dels bracers de Sant Pere i dels joves llauradors de Sant Antoni²⁸⁷. No s'han trobat evidències pertinents per afirmar una remoció o dotació de nous capítols per part dels fusters en aquest període, no gensmenys, en base a la documentació consultada i contrastant les conclusions formulades pels investigadors en diferents camps coetanis de l'artesania, no seria desgavellat aventurar la hipòtesi d'una ampliació que vindria a cenyir-se als paràmetres estudiats per als oficis contemporanis que si han deixat constància documental de la seua renovació.

En qualsevol cas, el renou tampoc no comportaria una profunda remoció de les línies d'actuació establides en 1332, més bé s'afegirien alguns capítols que l'adequarien al nivell de desenvolupament institucional assolit per entitats parelles. En contemplar l'evolució de les ordenances a les acaballes de segle a mercè dels privilegis atorgats per Joan I, Manuel Benítez Bolorinos subratlla significatives coincidències just en detalls menuts, com el costum de recollir la pecúnia per a la lluminària de l'altar en dissabte o el dret de tenir caixa per a guardar cartes i cabdals amb què comprar i guarnir una capella amb altar. Les ordinacions aprovades continuen incidint en l'obligació de visitar els malalts, acompanyar els socis difunts assistint als funerals anant si cal a les afores per socórrer els fallits en viatge o trasllat, redimir captius, tots aspectes ja fixats en les ordinacions analitzades, com les obligacions d'abonar quotes, acudir a les convocatòries anunciades pels andadors, i mantenir una correcta actitud, obeint els majorals els quals hauran de curar per la bona reputació de l'ofici administrant les gestions tot rendint comptes a la fi de l'exercici²⁸⁸.

Les motivacions argüides pels confreres són indefectiblement religioses i caritatives, en esguard del bon nom de la societat. En veritat, l'augment del nombre d'associats i el talant de l'entitat demanaven ja una major estructuració organitzativa que es traduiria en la renovació de capítols de confraries ja constituïdes. En valorar els registres, les corporacions de 1392 manifesten afinitats elementals amb les confraries merament espirituals, s'accentua el caràcter obligatori d'adscripció als menestrals de

²⁸⁷ Luís TRAMOYERES BLASCO (1889): *Instituciones gremiales...*, op. cit., pp. 53-54.

²⁸⁸ Manuel BENÍTEZ BOLORINOS (1998): *Las cofradías en el Reino de Valencia...*, op. cit., pp. 30-32. L'historiador recapitula l'estat de desenvolupament en què es troba la confraria en el període comprés a la recerca, comprimint els trets que han anant definint les ordenances fins ara decretades i analitzades conforme al seguiment cronològic efectuat.

l'ofici, el pagament de les quotes per a l'historiador esdevé conseqüència del minvat nombre de membres registrat a les primeries. L'assemblea als peus de l'altar esdevé l'acte principal en l'administració de la política interna, des de la perspectiva que prestava el moment i lloc justs per a tractar negocis, fets i obres de l'almoïna o promoure reglaments que a tenor de les llibertats forals podien allargar-se tota vegada fora necessari. El control del capítol quedava però sotmès per la Corona, tot i la llibertat de reunió, era necessària sol·licitud prèvia d'una llicència a més de la presència d'oficials. Es mantenen les mesures de prevenció dels decrets emesos entre 1348 i 1349, quan a les Corts Generals celebrades a València Pere el Cerimoniós havia tramitat l'abolició de les concessions d'assemblea. En càstig a la participació artesana en la Unió, el monarca establia el requeriment de la llicència reial expressa per a la reunió, atorgada per al tractament exclusiu de temes referents a l'ofici, presidida per representants del Governador o el seu *lochtinent*, decret oportunament ratificat per Martí I l'Humà per mig d'un privilegi ad hoc²⁸⁹. Els estatuts conservats descriuen l'ordre estipulat per a intervenir com la lectura dels acords per què algú no al·legués desconeixement en excusa per incompliment. En aquest sentit, l'assistència era obligada amb penes xifrades en lliures de cera.

Les reformes s'emprenien en resposta a una conjuntura en continua progressió que imposava una redefinició constant de les disposicions. En esguard a les freqüents modificacions estatutàries es contemplava la possibilitat de emmenar els reglaments sempre que prevalgués el sentit de fidelitat al rei i de justícia a la cosa pública. En la frontissa cap el Quatre-cents, els capítols relatius a la gestió administrativa com aquells de caire moral constituïen els dos pols d'orientació en la corporació d'oficis, en mires a disciplinar no sols un comportament mutualista de prevenció social també un format homologat en l'exercici de la professió.

La confraria significava el canal d'integració social, en correlació amb l'ofici que era la via d'accés a la vida política de la ciutat, el conducte per a manifestar reivindicacions o protestes en moments de crisi. A les autoritats no els escapava el seu potencial, tampoc els llaços estrets que prevalien a l'intern, calia exercir-hi un control directe de què els obstacles i les imposicions per a la redacció i sanció d'ordinacions en són una bona mostra. Els consells municipals reconeixien la importància de la seua

²⁸⁹ La mesura s'emprenria a partir de dos disposicions forals ja contemplades en el Fur XXIX. Llibre II, rúbrica III. Germà COLON i Arcadi GARCIA, eds. (1974): *Furs de València...*, op. cit. Volum II, pp. 149-154. Fur XXXI. Llibre II, rúbrica III. Germà COLON i Arcadi GARCIA, eds. (1974): *Furs de València...*, op. cit. Volum II, p. 155.

col·laboració en matèria de control de la qualitat en feines de policia per evitar els fraus. Normes relatives a les condicions de fabricació i venda resultaven força profitoses per a les autoritats municipals, àmbit on les relacions no sempre vindrien marcades per la confrontació. Els oficis col·laboraven en tasques de policia desvelats per garantir la qualitat del producte i la lleialtat d'elaboració, es reiteren les insistències sobre normes de factura cada vegada més minucioses i detallades. A cada cop més es contemplaven sistemes d'estreta vigilància als obradors, recolzades per condicions estrictes sobre l'exposició i els llocs autoritzats de venda, públics i ben delimitats per dissuadir temptatives deslleials.

De manera paral·lela s'afegia la reglamentació competent al benestar públic a les ordinacions dels anomenats *oficis de perill* en afectar a la salut, l'alimentació o la construcció els quals cooperaven a més en la seguretat local²⁹⁰. Es generalitza la imposició de la marca sobre matèria i producció, guaiten l'observança de pesos i mesures, fixen preus i salaris, tractant de reduir intermediaris per estalviar sobre costos al consumidor. Es prohibeix el treball nocturn, pràctica infamant, argumentant que la falta de llum impedia assegurar una bona factura alterant la qualitat. Així la jornada laboral començava amb l'aurora conclouent a toc de vespres, moderada per la longitud del dia corregida segons l'estació, amb descans prescrit els diumenges, commemoracions i festes de guardar²⁹¹. Disposicions de caràcter litúrgic mantenen viu el primigeni esperit devot, la lluminària en la capella guardant la imatge del sant patró, l'assistència rigorosa a les celebracions en memòria del protector, com als funerals i misses de rèquiem pels confreres difunts a més de previsions caritatives de socors. Amb la seua aportació al bé comunitari, les associacions d'oficis resultaven força beneficioses tot considerant a més la contribució de les previsions en matèria assistencial, que responien a la mancança absoluta de sistemes d'auxili públics. L'artesà era conscient de què una malaltia o una mort podia resultar fatal per a l'economia familiar, la confraria cobria la solitud, els seus caus de socors confortaven l'esperit del menestral autònom en oferir-li una congregació on arrelar, on sentir-se identificat participant de la identitat col·lectiva.

²⁹⁰ Philippe WOLFF (1965): "La época del artesanado...", *op. cit.*, p. 167.

²⁹¹ Esteven A. EPSTEIN (2009): *An economic and social history... op. cit.*, p. 120. La jornada laboral trascorria en funió de la llum solar, que determinava de fromaa estacionària la seua extensió, en 1322 el rei Carles IV de França prohibia a Paris el treball nocturn. En relació al nombre dels dies treballats l'historiador destaca la complexitat per a retre una xifra concreta, sempre variable en qualsevol cas entre le diverses ciutats europees.

En reflexionar sobre la conjunció entre ambdues realitats, confraria i ofici, en base als termes emprats a la documentació Vicente Ferran Salvador estimava la confraria com la reunió perfecta de totes les fases d'un ofici. Tot i això cal puntualitzar perquè en parlar d'una confraria d'ofici s'insereix un biaix caracteritzant. A les ordinacions estatutàries els propis fusters desplacen el terme confraria pel d'ofici i el refereixen sempre unit al d'*almoyna* com dos termes indissolubles. Els conceptes evocats són complementaris a l'entitat corporativa en aquest període però, en individuar la informació concernent a la regulació del treball d'aquella estrictament pietosa o caritativa és immediata com la percepció diferenciada era advertida pels propis socis. Mentre l'almoïna conservava el seu caràcter fundacional obert, filial i devot, l'adscripció a l'ofici es feia obligatòria per a treballar la fusta, fins i tot independent dels sufragis assistencials de la primera, l'afiliació a la qual restaria sempre voluntària. L'ofici reunia tots els integrants del sector, congregant categories i modalitats laborals diferents, el potencial dels quals empenyia els afanys dels Jurats per obtenir plena ingerència en la seua regulació i controlar la força d'aquesta massa d'artesans que prenien part tan activa en la vida urbana²⁹².

La consolidació de l'ofici en la frontissa del Quatre-cents (1400-1424)

Cap al 1400 es comença a conèixer com *Fusteria* l'indret proper al Mercat junt al convent de la Mercè, corresponent al front del carrer Trench²⁹³. L'entitat ha pres forma institucionalment, econòmica i jurídica. A ritme de privilegis i amb capítols acreditats, l'almoïna ha legalitzat la seua existència al temps que l'ofici ha anat consolidant-se en l'entramat social, urbà i financer valencià. Arribats al Quatre-cents sols hauria de ratificar la seua circumstància, tot perfeccionant l'organigrama corporatiu per emmenar les mancances i llimar les discordances. Nogensmenys, el segle no s'inauguraria oferint un clima apte per a la participació de la menestralia en les institucions de govern²⁹⁴. A la ciutat la depressió havia accentuat les diferències socials,

²⁹² Vicente FERRAN SALVADOR (1926): *Capillas y casas gremiales...*, op. cit., p. 25. Els jurats no dubtaven en elevar les seues queixes al rei per l'estret marge que les disposicions forals els deixava per a actuar i tot i que foren sempre desateses no cessaren en l'empeny. Les relacions de reclamacions conservades a l'Arxiu Municipal en la secció de *Cartes Missives* en són bona mostra del tenor dels clams.

²⁹³ Vicente Salvador y Montserrat, Marqués de CRUÏLLES (1883): *Los gremios de Valencia...*, op. cit., p. 65. Marcos Antonio de ORELLANA (1923): *Valencia antigua y moderna...*, op. cit., p. 76. Vicente FERRÁN SALVADOR (1926): *Capillas y casas gremiales...*, op. cit., p. 92.

²⁹⁴ Rafael NARBONA VIZCAÍNO (1995): *Valencia, municipio medieval...*, op. cit., pp. 44-46. El retrocés en el control en el govern municipal rau en la reforma de 1371 amb què els consellers passen a ésser elegits lliure i arbitràriament pels sis Jurats. Amb aquesta disposició, els oficis perden autonomia en la designació dels seus representants. En l'elecció dels *consellers d'oficis* el patriciat desplejava la seua

aguditzant el descontent contra l'oligarquia urbana que copava els càrrecs de govern i que, des de la seua posició privilegiada, havia resistit millor el trasbals. La congoixa incentivà la reforma en els sistemes d'elecció i constitució dels governs municipals, reservant una part d'intervenció a cada sector ciutadà, clar que en la definició raïa l'estratègia. Els professionals s'associen en corporacions d'oficis on prima un innegable caràcter pragmàtic definits institucionalment a partir dels seus estatuts.

Els programs antisemites de finals del Tres-cents denuncien el malestar contingut d'un segle de misèries, de lluites intestines entre famílies nobiliàries confrontades que capitalitzaren l'escena valenciana el primer quart de segle. La noblesa instaurada a la urbs desenrotllà una sèrie de clienteleles que es constituïren en faccions rivals per conservar la supremacia que, malgrat les distintes modalitats en la renovació de les magistratures municipals, coparia de forma permanent els principals càrrecs dels organismes locals, forjant una hegemonia de llinatges que es reproduïa en el poder²⁹⁵. A través de les solidaritats establertes per a controlar cada parròquia aconseguien d'amalgamar no sols familiars, escuders, vassalls i servidors, també cavallers, ciutadans, menestrals, vagabunds o malcontents, contractats eventualment per la brega²⁹⁶.

A les acaballes del segle, els rebrots cíclics de la pesta, units a la insuficient provisió de gra i la guerra amb les seues conjuntes seqüeles de mort, precipitaren la caiguda de la corba demogràfica deixant despoblades viles i comarques senceres, abandonades a la rapinya i les bandositats. La recessió econòmica carregà la contracció de la producció i l'augment dels salaris agrícoles, va interrompre les transaccions

influència per incidir en la nominació dels candidats, obligats a solidaritzar-se amb els interessos dels oficis. Els pactes es revelaven clau a l'hora per a la selecció dels candidats, constituïa el punt més crític on es concentraren les lluites entre faccions ates que la representació per parròquia depenia del nombre de partidaris. Les xarxes de clienteleles i filiacions familiars i econòmiques s'estenien arreu per pels districtes per englobar-los en un projecte polític global que definia el sens del partit.

²⁹⁵ Rafael NARBONA VIZCAÍNO (1995): *Valencia, municipio medieval...*, op. cit., pp. 17-55 i 87-173. La noblesa tenia des de 1329 lloc reservat al Consell municipal amb sis conselles de cavallers i generosos, a més de dues fixes en la Juraderia. L'anàlisi del llinatge ens desenrotlla les xarxes de clienteleles forjats per dominar les parròquies com les lluites de partits al llinar de 1400 entre els Aragó—Centelles i els Vilaragut-Boil. Sobre les lluites polítiques i la reproducció de llinatges en el poder, veure la informació i reflexions aportades als capítols finals de l'estudi en torn a l'oligarquia i la seua projecció ciutadana.

²⁹⁶ Rafael NARBONA VIZCAÍNO (2003): "Vida pública y conflictividad...", op. cit., pp. 554-555. Les seues ramificacions pactaren la configuració social i fins i tot urbanística distribuint dependències familiars, professionals o de veïnatge en torn a esglésies i demarcacions per a controlar els sectors a partir de les propostes elaborades per les parròquies per tal de promocionar-se en l'administració, la milícia o la fiscalitat municipal. L'ordenació de la societat urbana es vessa sobre la realitat política local, en les ciutats de la Corona d'Aragó la divisió més característica ens destil·la quatre grups: cavallers, ciutadans, mercaders i oficis. En torn a aquestes reflexions polític-socials, s'ha pronunciat l'historiador, entre d'altres Rafael NARBONA VIZCAÍNO (1996): "La complexitat de les poblacions urbanes". *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans. La forja dels Països Catalans, segles XIII-XV*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana. Vol. III, pp. 202-217; també en Rafael NARBONA VIZCAÍNO (1990): "Orígenes sociales de los tres estamentos en la Valencia medieval". *Estudis*, 16, pp. 7-30.

comercials que accentuaren la depressió social. La disminució de la població i la migració cap a les ciutats intensificaren l'escassetat i la fam, un continu de catàstrofes naturals, plagues, terratrèmols, sequera, contribuïren a agreujar les dificultats de supervivència²⁹⁷. S'inaugura un període d'estancament on la paralització de l'expansió colonitzadora obligà a reajustar la indústria i disminuir la producció d'acord amb la menor demanda del mercat, el temor al contagi va interrompre la celebració de fires i mercats contraent l'activitat comercial²⁹⁸.

Les mortaldats i les crisis epidèmiques arran el 1348 transformaren completament el panorama laboral valencià. L'exigua disponibilitat de bracers carregà un notable increment salarial, un allau de gents *estranyes i et de lochs estranys* arribà a la urbs per reemplaçar treballadors en els llocs vacants per la pesta²⁹⁹. Quatre grans rebrots epidèmics n 1380, 1383-84, 1395 i 1401 contribuïren a sostenir el ritme de despoblació sistemàtica. Calamitats com el terratrèmol de 1396, les inundacions de 1406 o les plagues de llagosta de 1407 i 1408 atiaren la sentit popular de càstig. Tot i això, en comparació a la tònica general del Regne, els registres de la capital revelen una corba demogràfica creixent. Els *Llibres d'aveïnement* compresos entre 1375 i 1410 anoten 1.669 domiciliacions, reflex només d'una porció dels nouvinguts atesa la quantitat d'orfes, vídues, desarrelats o gents que simplement refutaven la ciutadania en decidir no inscriure's. Per a abastir eixa *gran població*, el Consell era conscient de la necessitat d'atraure mà d'obra per a l'agricultura i la indústria³⁰⁰.

La lluita social semblava indefugible. Garbellada en aquest neguit, la doctrina de l'Església no havia variat gaire, però els paràmetres de la seua difusió assoliren estratègies inèdites. El trasbals demogràfic de la fi del segle XIV revertí en considerables guanys econòmics als convents dels predicadors aguditzant més si cal el descontent de la diòcesi. Esdevingueren beneficiaris de donacions testamentàries que els permeteren invertir en la construcció de grans recintes conventuals i contractar els millors artistes per a la decoració de capelles, enteixinats, pintures murals o imatges de la Verge i els sants. Reflex de la seua creixent ascendència entre la feligresia a nivell

²⁹⁷ Joan REGLÀ (1971): *Historia de la Edad Media...*, op. cit., pp. 250-251.

²⁹⁸ José Ángel GARCÍA DE CORTÁZAR i José Ángel SESMA MUÑOZ (1998): *Historia de la Edad Media...*, op. cit., pp. 669- 670. Les conflagracions marítimes i continentals i la pressió otomana al Mediterrani oriental fomentaren la immobilització de capitals, se suspengueren els intercanvis monetaris. L'exigència continuada de capital per a armament forçà a pujar els impostos i prendre mesures inflacionistes amb les subsegüents devaluacions de la moneda.

²⁹⁹ Agustín RUBIO VELA (1989): "El segle XIV". Ernest BERENGUER, coord.: *Història del País Valencià. De la Conquesta a la Federació Hispànica*. Barcelona: Edicions 62. Vol. II, pp.212-214.

³⁰⁰ Agustín RUBIO VELA (1989): "El segle XIV"..., op. cit., pp. 235-237.

espiritual, s'insertaren als replecs polítics i socials de la mà d'intel·lectuals i moralistes com Francesc Eiximenis, qui seguia advocant per *conservar lo bé de la cosa pública* a mercè dels béns procurats per *la santa religió cristiana*, o dels grans predicadors com fra Vicent Ferrer, lector de la Seu, que gaudiria de gran predicació popular, encarregant-se de restablir una pau entre mendicants i clergat firmada sota sentència en 1406³⁰¹.

Després de segles d'intens treball per a estructurar la ciència de Déu, a les acaballes del segle XIV començà a clarejar un moviment eclesiàstic que causaria una autèntica revolució en els models de sentir i viure l'espiritualitat explorats fins ara. Si els frares mendicants havien renovellat la idea d'imitar Crist com model pur i desitjable de vida, conseqüents amb els principis de pobresa evangèlica, caritat i obediència, en traslladar la fórmula al camp de la moral social fou revolucionària la seua defensa de la llibertat i la seua concepció igualitària de participació en l'autoritat³⁰². A finals del Trescents la seua influència en la teoria política va transcendir a la legislació europea, aportant lleis i costums models a codis civils que buscaven major dosi d'humanisme i sentit popular per al govern de persones, institucions i corporacions d'oficis³⁰³.

Per a instruir aquests prínceps redactaren tractats, espontàniament o per comanda, com a material proper directriu de la seua conducta i oració³⁰⁴. Artesans i

³⁰¹ Jill B. WEBSTER (1998): *Per Déu o per diners...*, op. cit., pp. 142-143. Per a una recapitulació de la incidència dels frares en València des del temps de la conquesta, veure el capítol final de "Conclusió", pp. 137-143.

³⁰² José María MOLINER (1974): *Espiritualidad medieval...*, op. cit., p. 370. Fruit de l'estudi dels clàssics, el concepte teocràtic prevalent d'ascendent neoplatònic es capgira amb l'assimilació de l'aristotelisme. El poder no descendeix ni es jerarquitzava de dalt a baix sinó a la inversa, és el poble qui transfereix a un rector la potestat resident en ell. La introducció de l'aristotelisme iniciada pels mendicants, capgira les nocions revolucionàries del concepte teocràtic de la monarquia, en eliminar les nocions còsmiques d'arrel neoplatònic-agustiniana de la Creació, aportant una mentalitat política que comprèn l'home com un ésser social amb una tendència biològica cap a l'associació, per a l'historiador és un animal polític. Segons resa la fórmula llatina, *Reges habent ex genere antiquo quorum tamen vis pendet in populi detentia* aportada al *Gesta Hammab* d'Adam de Brema, era la comunitat que precisava d'una organització

³⁰³ José María MOLINER (1974): *Espiritualidad medieval...*, op. cit., pp. 371-372. A la tasca jurídica i administrativa aportada un segle abans per dominics com Ramon de Penyafort i Francesc de Vitoria en dret internacional, se subscriu una legislació pautaada segons doctrines polítiques i socials promulgades des de les obres d'agustins com Egidio Romano en França o Francesc Eiximenis en Aragó. Les disputes per la successió arran de la mort de Martí I es resolen a Casp seguint els mètodes de Sant Vicent Ferrer. En Anglaterra, es recullen les suggeriments de Guillem d'Ockham i Roger Bacon, franciscans i professors a Òxford. Anthony MUSSON (2004): "Reconstructing English labor laws: a medieval perspective". Kellie ROBERTSON, Michael UEBEL, eds.: *The Middle Ages at work, practicing labor in late medieval England*. New York: Palgrave Macmillan, pp. 112-114. A Anglaterra la publicació del Statute of Laborers de 1351, la primera legislació laboral, no emanaria tant per una voluntat per part de les autoritats governamentals de regular el desenvolupament econòmic i demogràfic del regne, com per donar una resposta a les immediates dificultats que ofegaven les relacions de treball després de les penúries derivades per la pesta.

³⁰⁴ José Ángel GARCÍA DE CORTÁZAR y José Ángel SESMA MUÑOZ (1998): *Historia de la Edad Media...*, op. cit., pp. 656-658. Sota aquest signe, fructificà una rica biblioteca versada en la formació, educació, protocol i característiques del príncep, orientacions per al bon governant que ha d'adreçar el

llauradors tampoc no es lliuraren d'exhortacions, en la rehabilitació de la vida quotidiana redoblaren esforços per orientar hom en el seu rol professional diari, atribuir validesa religiosa a tots els aspectes de l'activitat humana³⁰⁵. El major estímul de la caritat és conseqüent a les dificultats del segle, un afany que faria perdre a l'associació pia la seua espontaneïtat primigènia, la llibertat per assumir formes més rígides i tècnicament més complexes. Més nombroses i fortes es reafirmen societats d'artesans estructurades en tota Europa occidental, ara amb una densitat i una representativitat on els aspectes sacres i els profans van de la mà, on es confon l'autèntica pietat amb l'exigència pràctica, fonamental com més avançat i organitzat es troba el procés de finançament i especialització del treball³⁰⁶. Els oficis organitzats no sols participen en els governs urbans, les institucions responen ja a una notable varietat de funcions amb la possessió de cert patrimoni, derivacions polítiques i econòmiques que alleujarien a la fi el seriós risc de desviació que acabaria per engarrotar l'originària fisonomia pietosa, alterant profundament la seua primitiva estructura.

A València les causes obertes per heretats i possessions, disputes pels drets de pas, pontatges, pastures o aigües, aguditzades per l'empobriment de les rendes, s'entremesclaren amb els conflictes polítics i ideològics desencadenats en morir Martí l'Humà (1395-1410) sense descendent legítim. S'obri en 1410 un interregne que es prorrogarà al llarg de dos anys enrarits per confrontacions entre partidaris dels pretendents al tro. El redoblament de les bandositats a València i Aragó va fer impossible la reunió dels delegats endarrerint-se els termes. La qüestió a València confrontava els Vilaragut, aliats al comte d'Urgell, i els Centelles decantats per la candidatura de la casa Trastámara. Al consens s'arribaria finalment per força de les armes a favor dels Centelles auxiliats per tropes castellanques i aragoneses. La solució militar anticipava així el dictamen jurídic del conflicte, debatut el 24 de juny de 1412 en moments de plena tensió pel cisma de l'Església entre Roma i Avinyó. A Casp s'acordà una comissió de nou compromissaris, tres per cada estat, que convertiria el nèt del

progrés material i espiritual dels súbdits. S'inaugura una tradició literària en què es pot rastrejar la història de les idees polítiques i socials d'Europa des de finals del segle XIV al XVIII, amb títols tan explícits com *De regimine principum* de l'agustí Gil de Roma de 1316, *Tractat de la vida, costums i regiment* compost pel rei Pere el Cerimoniós en 1380, o l'eiximenià *Regiment de prínceps* de 1409, per nomenar-ne d'exemples, tenen per a l'historiador actual un gran valor per a estimar el calat de la vida social coetània.

³⁰⁵ Philippe WOLFF (1965): "La época del artesanado...", *op. cit.*, p. 195. Es redactaren manuals per als confessors, proliferaren col·leccions d'*exempla*, compilacions d'anècdotes que acoloraven la moralitat, destinats tant a un públic general com a sectors especialitzats, proposant il·lustracions ajustades al seu *modus vivendi*.

³⁰⁶ Giancarlo ANGELOZZI (1978): *Le confraternite laicali...*, *op. cit.*, pp. 30-33.

Cerimoniós en el rei Ferrà I d'Aragó (1412-1416). Els antagonismes manifestats suscitats entre els diferents regnes de la Corona, com en cadascun dels llinatges no alleujaren en realitat greus conseqüències sobre el paisatge econòmic, però a nivell legislatiu el col·lapse de l'administració estatal traspua en observar la interrupció en els processos corporatius. El triomf d'una nova dinastia, la castellana Trastámara, nodrida en una tradició autoritària marcaria endavant el signe polític de la Corona aragonesa, decantant el fràgil equilibri pactista cap al centralisme monàrquic.

Normalitzada la conjuntura política, el període central del Quatre-cents marcà la reconversió gradual del model de govern constitucional comprès als segles XIV i XV envers una transferència del protagonisme legislatiu, jurídic i executiu als òrgans monàrquics mitjançant l'increment de les respectives competències. Tot i ésser una etapa entreteixida de lluites internes i conflictes internacionals, seria just la pressió militar la responsable d'apuntalar el poder d'una monarquia urgida de capital per al sosteniment de les campanyes mediterrànies. L'engranatge burocràtic es dimensionava i perfeccionava al temps que les empreses desplegades al Mediterrani s'inscrivien en un procés de finançament mercantil de la Corona d'Aragó als ports occidentals d'Europa i Àfrica³⁰⁷. El pes innegable de la renda agrària sobre l'economia de conjunt continuava sostenint els índex de recuperació econòmica, de manera que la creació de riquesa depenia de la capacitat productiva del camp per abastir la ciutat i flexibilitzar el mercat mitjançant els excedents³⁰⁸. Amb la pacificació del Regne, l'agricultura experimentà

³⁰⁷ La conquesta de Nàpols en 1442 permetria bastir l'estatus centralitzat idoni a les pretensions del Magnànim, convertit en nucli capital de l'imperi aragonès en concentrar al seu entorn les seus de la cort i de govern de la Corona sense les inoportunes interferències de les corts dels regnes peninsulars. Als regnes hispànics, en canvi, l'absència reial obligà a maquinar per a cada estat un sistema eficaç de govern, nucleat en la figura del lloctinent assessorat per un consell de juristes, secretaris, batlles encarregats d'interpretar i garantir l'aplicació de les lleis forals, és clar amb una lectura sempre propícia a la reialesa. L'absentisme reial, indefinit i mal suportat, es veia agreujat per les constants exigències d'un monarca que les oligarquies dels estats hispànics percebien indolent, llunyà i insensible a la seua circumstància. En relació a la circumstància política de la Corona d'Aragó durant el regnat d'Alfons el Magnànim són interessants les reflexions de Joan REGLÀ (1971): *Historia de la Edad Media...*, op. cit., p. 325. Consultar així mateix Angus MACKAY (1991): *La España de la Edad Media...*, op. cit., p. 175.

³⁰⁸ Charles DUFOURCQ i Jean GAUTIER-DALCHÉ (1983): *Historia económica y social...*, op. cit., p. 198. Al segle XV el món rural continuaria essent base interna de l'economia dels regnes de la Corona d'Aragó. Els dominis monàstics benedictins, cistercencs i cluniacencs operaven com grans centres de cultura al temps que actius nuclis de producció econòmica. A aquestes se sumen ordes militars i possessions eclesiàstiques que encara que a penes expandeixen els seus límits abracen extensos territoris. L'arquebisbat de Tarragona i l'Orde de l'Hospital posseïen dos terços de la Catalunya meridional, el Maestrat pertanyia a l'Orde de Montesa que veia augmentar aleshores el seu poder i riquesa en absorbir el patrimoni de l'Orde de San Jordi d'Alfama dissolta en 1400. Les regions meridionals del regne de València, a les ordes de l'Hospital i de la Mercè, s'incorporen les de Calatrava i de Santiago nascudes en Castella. L'orde de San Jordi d'Alfama havia estat fundada per Pere II en 1201, arran de la dissolució del Temple en 1311, Jaume II aconseguiria del Pontífex en 1317 l'aprovació per a instituir la nova Orde de Montesa.

una vigorosa espenta a mercè de l'extensió de les àrees cultivables i la revalorització de les noves terres guanyades als litorals i als llits dels rius. Una ruptura en la correspondència camp i ciutat podia comportar un desequilibri nefast.

Beneficiada de l'espinesa conjuntura catalana, València prengué el relleu a la paràlisi barcelonina, l'apogeu de la ciutat repercutí sobre el camp, la producció regnícola es beneficià de l'avançada demogràfica i econòmica de la ciutat que es consolida com un dels centres més dinàmics de la Mediterrània³⁰⁹. El Regne de València, encara jove i en expansió, va resistir les proves del Tres-cents amb solvència, malgrat que en la segona dècada del segle XV la corba demogràfica experimentara una clara recessió. La persistència de calamitats, nous brots de pesta, fams i devastacions pels conflictes armats, s'aliaren als ressons de la guerra catalana i la reactivació de la violència. La ciutat es beneficià novament de l'allau de gents, una migració interna focalitzada en València³¹⁰. A nivell urbanístic la vigorització de l'economia i el comerç animaren l'oligarquia urbana a impulsar la política d'embelliment de la ciutat. Empenyorats en esborrar les petges de la urbs musulmana encara romanents, els guanys d'aquesta proliferació seran ben palpables a nivell econòmic i laboral en les comissions i els encàrrecs adreçats als mestres fusters en aquest període.

³⁰⁹ Esteban SARASA (1989): "De la reordenación interior...", *op. cit.*, p. 643. A conseqüència de la guerra civil catalana (1462-1472), València assoliria unes cotes de riquesa econòmica i cultural paral·leles al declivi català, esdevenint una capital preeminent de la Corona

³¹⁰ José Ángel GARCÍA DE CORTÁZAR (1974): "La época medieval"..., *op. cit.*, pp. 404-405. La redistribució demogràfica vingué acompanyada per una important reestructuració del paisatge agrari, caracteritzada per l'extensió de la superfície de cultiu, la renovació de la producció, però principalment per unes formes noves de possessió i explotació de la terra per adaptar-se a les exigències dels mercats urbans. L'equilibri econòmic valencià, en ple creixement comercial, reposava així sobre una sòlida base agrícola. L'ocupació definitiva del territori peninsular i la consolidació de places mercantils revitalitzaren les xarxes de comerç interregional i internacional que acollien amb gratitud la diversitat de productes oferts pel camp. L'agricultura esdevé una inversió rendible, que tractaran d'apressar ciutadans enriquits adquirint propietats amb què diversificar els ingressos i il·lustrar els seus llinatges amb títols de propietat terratinent. Aquest finançament agrari va permetre que, llevat de períodes extrems de crisis epidèmiques o guerra, les propietats senyorials, capacitades per assolir alts nivells productius, dotades d'una base econòmica estable, pogueren comercialitzar els excedents i assentar una gens menyspreable solidesa financera. Malgrat els guanys evidents agenciats per senyors, eclesiàstics o laics, cal observar l'exemple de la família Borja arrel del conreu de la canyamel, moltes famílies aristocràtiques territorialment i econòmica menys puixants, escasses de mitjans per fer front a les depressions, es veieren obligades a desprendre's de les propietats a través de la venda a la bogant oligarquia urbana i altres llinatges que s'encimbellaren reemplaçant-les poc a poc. Les referències es recullen al catàleg d'exposició Josep A. GISBERT, ed.(2001), *Sucre & Borja. La Canyamel dels Ducs. Del trapig a la taula*. Gandia, 21 de desembre de 2000- 23 de febrer de 2001. En especial les aportacions de Josep A. GISBERT, "Sucre & Borja. La Canyamel dels Ducs. Del trapig a la taula", p. 15-26. Tots dos coincideixen en ressaltar com el sucre refinat quedava restringit sols a capes socials altes i solvents davant la mel, més barata i per tant d'ús més generalitzat. Cal contemplar la producció en connexió als cànons d'una demanda diversificada i exquisida per comprendre la transcendència abastada per l'explotació de la canyamel en l'economia conterrània.

Un nou paisatge corporatiu. Les primeres ordinacions redactades per l'ofici

El Quatre-cents constituí un període que ha estat qualificat de daurat pel progrés financer, diplomàtic i cultural valencià. Sanchis Guarner considerava el segle XV com una època d'esplendor en què València es va convertir en una gran potència econòmica en el Mediterrani³¹¹. Els oficis, embrollats en aquesta dinàmica, experimentaren un grau de desenvolupament extraordinari cimentat sobre el status legal adquirit en el segle XIV. Justament remarcava Guy Fourquin les profundes transformacions operades en el sector secundari, amb l'expansió del nombre d'oficis motivada per imperatius tècnics, ben transparent en la proliferació dels estatuts artesanals de societats que experimentaren una notable divisió interna, escindint-se en grups heterogenis³¹².

A través dels registres dels llibres de la confraria es coneixen els primers intents de renovació de capítols empresos en 1401, quan s'ajustaren en dimarts 13 de desembre *los promens de l'ofici en la casa dels beguins, són aquestos los VIII promens vels e los VIII novells [noms] e fon-los fet manament per lo noble governador...* Malgrat la voluntat de recuperar la memòria històrica que guiava la revisió dels documents de la confraria, en la inscripció efectuada entre 1599 i 1600 reconeixen que havien perdut *los presents capítols*³¹³. Trasllueix però la sensibilitat corporativa de principis del segle XV besllumant sucoses dades. Cal reparar en la iniciativa renovelladora, com en la glossa del lloc de reunió que matisa la mancança d'un local propi, eventualment esmenada a mercè dels lligams amb el convent dels frares menors que conservaven des de finals del Dos-cents. El moment fixat per a la reunió s'aprofita per a presentar els nous magistrats de l'ofici, acordats en nombre de huit. La corporació es manté dins els límits de l'ofici *sive art* institucionalitzat en els marges de representativitat política en el Consell i en l'elecció de dos prohoms com a veedors atorgats en 1283. Mancava, però, de l'organització interna que la capacitaria per a redactar normes de regulació del treball, que sols ara comença a entreveure's. A falta de major informació, el manuscrit dibuixa una institució professional caracteritzada per la matèria d'elaboració, subjecta a

³¹¹ Manuel SANCHIS GUARNER (1976): *La ciutat de València...*, op. cit., pp. 167- 246. En el capítol "Esplendor flamíger de la Valencia burgesa (1411-1521)" sintetitza el panorama històric de València des de començaments del segle XV fins els primers decennis del segle XVI.

³¹² Guy FOURQUIN (1979): *Histoire économique...*, op. cit., p. 282.

³¹³ ARV. Gremis. Llibre 230, 1599-1600. *Llibre dels llibres de la confraria de Sent Lluch dels callandaris dels llibres antichs*.

instruccions dictades des d'instàncies governamentals o ordenades pels funcionaris municipals, on l'exercici de la professió continua encara lliure³¹⁴.

Luís Tramoyeres destacava el creixement operat entre la reduïda comunitat de treballadors en 1407, en contrast amb la quantitat d'artífex que aglutinaria sols poques dècades després³¹⁵. Per a aquesta primerenca data, reconeixia englobats en l'ofici, a més dels fusters en sentit estricte, els caixers o fabricants d'arquetes i altre mobiliari anterior a l'ebenisteria, els capsers que produïen caixes de fusta prima assemblant les posts mitjançant claus i cola, els torners. No obstant la mancança de referències documentals que justifiquen l'inventari, la llista ha estat emprada per Ximo Company, qui amplia encara el repertori de branques assimilades incloent-ne els aladrers i els boters els quals, com puntualitza l'historiador, no compareixerien als capítols fins 1460³¹⁶. Seguint la tònica, Miguel Falomir confiava en la veracitat d'una informació de la qual³¹⁷, malgrat els esforços, no s'ha pogut localitzar cap glossa o ressenya estatutària en la documentació de la confraria cedida a l'Arxiu del Regne de València, tampoc entre els *Manuales de Consells i Establiments* expedits entre 1406 i 1408.

En qualsevol cas, més enllà de la possible disposició de 1407, serà en 1424 quan enregistren les primeres ordinacions emeses pels fusters valencians, després de quasi un segle de vigència de la primitiva carta de regulació de l'almoina. Es tracta d'un repertori preceptiu que fa gala d'un accent en la redacció completament distint a les escriptures del Tres-cents. Mereix el qualificatiu de modern no sols pel període comprès sinó també pel caire del contingut i la veu amb què s'expressen uns mestres que eleven formularis acordats i transcrits per ells de forma lliure i independent. Les diligències de 1424 inaugurarien una activa política corporativa encaminada a regularitzar la professió en actualitzar els primitius decrets, somers en contingut, els quals indubtablement s'havien enriquit paulatinament de l'experiència quotidiana assajada en base a la rutina del treball i l'activitat diària. En el període comprès entre 1424 i 1497 els fusters elevaren als Jurats fins a una desena de redaccions en les quals llimaren progressivament el talant definitiu que assoliria de l'entitat al Cinc-cents³¹⁸. L'exposició decretada en 1424

³¹⁴ Paulino IRADIEL (1993): "Corporaciones de oficio...", *op. cit.*, p. 272. des de finals del segle XIII fins mitjans del XV la situació generalitzada en els oficis a València ve marcada pel treball exercit de forma independent, gravat per una normativa general atenyent als sistemes de producció i al tractament de la matèria primera, però no intervé encara l'exclusivisme professional ni el setge constret del monopoli.

³¹⁵ Luís TRAMOYERES BLASCO (1889): *Instituciones gremiales...*, *op. cit.*, pp. 78-79.

³¹⁶ Ximo COMPANY (1991): *L'art i els artistes...*, *op. cit.*, pp. 192-193.

³¹⁷ Miguel FALOMIR FAUS (1996): *Arte en Valencia...*, *op. cit.*, p. 184.

³¹⁸ Julian MUNBY (2001): "Wood". John BLAIR and Nigel RAMSAY, eds: *English medieval industries: craftsmen, techniques, products*. London: Hambledon and London, p. 387. La trajectòria recorreguda pels

inaugura una estació crucial en la trajectòria de l'ofici. Aquesta primera renovació estatutària és conseqüència lògica del llarg interval transcorregut com de la renovació generacional operada a la corporació. Malauradament, la mancança de disposicions intermèdies ens priva de contrastar els tantejos i recórrer el camí d'experiments fallits, atès que sols aquelles mesures provades amb èxit trobarien lloc als capítols per escrit. Òbviament, la recepta apropiada sols s'arbitraria mitjançant continúes recerques i reformulacions. En aquest sentit el Quatre-cents brinda a la investigació una interessant pàgina de la història social i artística de la fusteria valenciana, que sembla assolir la imatge que revestiria endavant en línies generals, ja que superats els llindars del Cinc-cents el ritme de renovacions estatutàries experimentaria un fort ralenti. Després dels últims decrets de 1497 únicament l'adequació a circumstàncies puntuals, com l'adaptació al relleu generacional intern incentivarien la promoció de nous capítols en 1565³¹⁹.

Arribats a aquest punt, és potser més apropiat deixar parlar els protagonistes, que en 10 d'abril de 1424 eleven a Alfons V el Magnànim un nou codi d'ordinacions, *suplicants a vos que sia de vostra mercè graciosament atorgar e fermar*³²⁰. Els termes que es barallen són simptomàtics, revelant les coordenades legals en què s'emmarca la vida corporativa, sempre pendent d'autorització monàrquica i estretament celada pels poders municipals. La seua vida institucional s'entén *per lo profit que-s segueix a la cosa pública per almoynes* emperò les expressions són ben restrictives, obligant *tot fuster, caxer, cofrer, mestre d'axa, obrer de vila, boter, aladrer, torner, e qualsevol altra persona de qualsevol ley o condició sia qui d'agui avant obraren de fusta o usaran de axa o de sera dins la Ciutat de València e contribució de aquella encara que no sia confrare de la dita confraria o almoyna paguen e sien tenguts de pagar per cascún any a la caxa no sols qualsevol treballador en fusta, també qui empre les eines*

fusters valencians en la seua definició com associació professional és comparable a la experimentada per la corporació londinenca de fusters, fundada cap a 1271 i que en 1333 emet una primerenques ordinacionsca *Boke of Ordinances of the Brotherhood of Carpenters of London* de contingut fonamentlment pietós i caritatiu, orientat a l'assistència dels germans i germanes que en prenen part. Com al cas valencià, Julian Munby reconeix les dificultats per a garantir la continuïtat d'aquesta confraternitat amb la posterior London Carpenters Company autoritzada en 1477, tot i construcció d'una sala comuna en 1429 i els dos llistats d'ordinacions de 1438 i 1455.

³¹⁹ Jesús VILLALMANZO CAMENO (1980): "Estudio histórico...", *op. cit.*, p. 15. Cal considerar que les clàusules establertes en 1497 es mantindrien vigents fins 1565 les quals junt als capítols de 1572 serien les úniques a modificar un caràcter consolidat en termes generals per a redimensionar-lo en atenció a una nova conjuntura i al renou generacional. Jesús Villalmanzo corrobora el contingut dels llibres de l'*Ofici*, des de 1572 fins la seua extinció a principis del Dinou sols es coneixen altres quatre adaptacions, en 1623, 1643, 1656 i 1774. Jesús VILLALMANZO CAMENO (1980): "Estudio histórico...", *op. cit.*, p. 15.

³²⁰ ARV. Batllia. Llibre 1146, ff. 111 r -112 v.

pròpies de l'ofici usants d'axa o de sera dins la Ciutat de València e contribució de aquella encara que no sia confrare de la dita confraria o almoyna paguen e sien tenguts de pagar per cascún any a la caixa. Aquesta és la primera relació manifesta dels components de l'ofici, la primera mesura a atendre és la derrama, que esdevé autèntica matrícula de l'artesà, la llicència laboral que el facultaria per a operar en la capital com en el terme. D'aquesta manera, subratlla tot d'una el radi d'implantació econòmica i jurídica de l'entitat.

Aviat però es descobreixen els correctius, traduïts en sancions econòmiques, com les fórmules d'aplicació, *la meytat a los Senyor e de la altra meytat sien fetes dues parts la una a la caixa de la dita confraria o almoyna per a les piadoses coses dessús dites e l'altra per a l'acusador*, incentivant convinentment la col·laboració dels confreres en la denúncia dels fraus. El nivell d'implicació ciutadana el desvela la previsió de cotitzacions extraordinàries que *sien tenguts de servir e servesquen a l'offici dels fusters, axí en les festes de novelles entrades e adveniments de los Senyor e de la Senyora Reyna com de vostre primogènit com en osts e en cavalcades e en totes altres alegries, encara en tots e qualsevol fets e negocis que la Ciutat de València fa o farà o ha acostumat a fer.* Celebracions festívoles, entrades reials, processons cíviques o religioses on l'associació concorre freqüentment, per *costum*, en exhort de les autoritats municipals. Per acudir dignament els majorals estimaran lliurement les taxes i quantitats adients en funció de les necessitats.

Establertes les quotes emprenen amb mesures professionals de regulació del treball. L'elecció anual de dos veedors notificats al mostassaf per intervenir *en totes les qüestions e debats*, controlant els mecanismes d'elaboració, la qualitat de la manufactura com les dissensions suscitades no tant al plànol intern com vers la defensa de l'artesà en el confront amb altri. Ambdós prohoms, jutges i fiscalitzadors als marges privats de l'associació, deuen ésser fusters d'experiència provada, bons coneixedors de les diverses vessants exercitades en l'ofici. Restaven encarregats de fiscalitzar la fusta arribada a la ciutat, de revisar-ne la qualitat i certificar la bondat mitjançant una marca de qualitat que validava la legitimitat de la càrrega i autoritzava la venda d'acord a les mesures xifrades pel marc valencià, segons estipularien les ordenances de 1474³²¹. Responsables de vigilar els obratges, estaven capacitats per a inspeccionar no sols la producció, també les botigues i el llocs de treball per imposar multes en cas de

³²¹ ARV. Gremis. Llibre 587, f. 21 r. Capítol vuitanta-quatre de les ordenacions de 1474.

contravenció dels preceptes estipulats pels estatuts. En arbitrar paral·lelament com a consellers i defensors, els veedors devien comptar amb una reputació solvent per a guanyar-se la confiança dels propis col·legues, com dels funcionaris locals i els clients potencials que acudien a contractar amb la societat.

Amb una postilla relativa a la diferència de la matèria i dels procediments que separen el paleta del fuster es reconeix en aquest punt la particularitat de l'obrer de vila, ja que, tot i estar empenyorats ambdós en la construcció, els camps d'aplicació de l'instrumental com de les tècniques de fàbrica es troben ben assumits a les ordinacions. Assimilat estava també el frau que beslluma com un ús corrent si bé punible, per al qual es preveu l'escarment amb disposicions cautelars. S'atorga així plena llibertat als veedors per a adreçar-se a qualsevol obrador i examinar el treball d'un company, per a prendre *dos o més bons hòmens, ço és aquells que's volran del seu offici, per acompanyants qui ensemps ab los dits veedors vegem e regoneguen les dites obres*. S'explica sota aquesta perspectiva transcendència del veedor o *marquejador*, dos vocables que caracteritzen el perfil d'un càrrec de marcat accent fiscal i s'entreveuen sinònims per tot el Quatre-cents, quan a les renovacions dels magistrats de la corporació únicament s'esmenten els veedors. Quan apareix el terme *marquejador* al primer decenni del segle XVI ho feu per a denotar la bifurcació de les responsabilitats d'un càrrec que fins aleshores havia conjugat ambdues facetes de vigilància i inspecció³²². Endavant aquestes serien assolides exclusivament pels veedors mentre que el terme *marquejador* identificaria el perit encarregat d'examinar la fusta arribada a la ciutat i classificar-la en funció de les seues dimensions. Conforme es torna més complexa la natura de l'ofici, es creen noves magistratures que són un reflex de marcat seny polític de les comeses dels majorals i els òrgans de prohomenia. Per a la seua definició prenen consciència d'una mena de burocràcia substancialment modelada a partir del funcionariat del consistori municipal³²³.

Es perfecciona així el càrrec del veedor en resposta a les necessitats de coordinació dels serveis per a la correcta organització del treball entre els diferents braços de l'ofici. Com a oficial, formava part dels sistemes de control arbitrats per les

³²² ARV. Gremis. Caixa 643, número 935, f. 2. La renovació del 18 d'octubre de 1511 és la primera relació on, traslluint les branques de l'ofici, són elegits com *veadors* Cosme Eximenis, *ymaginari*, Juan Juanyes, fuster, Marco Gomis, torner, Jaume Serra *mijà*, capser i Juan Brunet, pentiner. En canvi sols es trien dos *marquejadors*, Frances Sala i Loís Juan.

³²³ Franco FRANCESCHI (1998): "La parabola delle Corporazioni nella Firenze del tardo Medioevo". AA.VV. *La grande storia dell'Artegiato. Il medioevo*. Firenze: Giunti. Vol. I, p. 80. Resulta interessant comprovar la similitud de les mesures previstes a València davant les disposicions preses en altres ciutats d'Europa.

autoritats i es trobava ben definit a l'*Aurem Opus* des de 1270³²⁴. Constituïen una barrera de protecció de la bondat de la producció de l'ofici, mitjançant els seus judicis, es rebutjaven les fustes podrides o deteriorades, es controlava la revenda de materials i el seu ús en manufactures deslleials que induïren la clientela a errors. Designats en l'assemblea anual de renovació dels càrrecs, els veedors prometien llur comissió amb un jurament en poder del Mostassaf, examinaven la fusta abans d'introduir-la en la ciutat certificant la qualitat i la protecció del patrimoni arbori, signe evident de conscienciació de la penúria forestal que empenyia l'ofici a sol·licitar polítiques proteccionistes per a reservar el mercat a la producció dels artesans de la urbs³²⁵. Davant l'allau de mercaderies foranes, la marca de la ciutat garantia a més la lleialtat de la matèria i dels mètodes d'elaboració minuciosament detallats a la reglamentació estatutària. Les raons argüides per a justificar els seus afanys reposaven en criteris de qualitat, de respecte a la clientela. Els criteris no atenien a valors estètics sinó a la qualitat de les matèries primes i a la lleialtat en la fabricació. L'obra denunciada no rebia la senyal, era requisada i destruïda en càstig d'exemplaritat per a vergonya de l'infractor³²⁶.

No falten mesures proteccionistes per a controlar l'accés a la menestralia, la Pesta Negra i la seua intermitència havien causat una depressió de mà d'obra a les urbs. La juntura del flux migratori per a cobrir les vacants provocades pels rebrots epidèmics i les catàstrofes atmosfèriques era una realitat bategant i els capítols responen a la situació immediata fent prevaldre el seu caràcter pràctic i la seua perspiciàcia. Per a satisfer la demanda no es podia vedar l'aportació de mà estrangera, sols imposar un control a la mà d'obra forana destinat a conèixer les característiques del nou arribat i els seus mètodes de treball. Es mirava d'ajustar-los als cànons corporatius per què el seu treball no lacre la fama de l'ofici, la confiança del consumidor o el zel de les autoritats. El novell adepte, una vegada presentat als majorals i ésser jutjat òptim, era lliure per a exercir com a fuster en inscriure's en l'almoïna, tot reembossant la quota dels deu sous d'entrada. Tanmateix, en lloc de xifrar les penes per aquell que s'arrisqués a obrir

³²⁴ Privilegi LXX emés el 23 d'octubre de 1270, f. 31v i 32 r. Vicente GARCÍA EDO, ed. (1988): *Llibre dels privilegis...*, op. cit., p. 89. *Aureum opus regalium...* Privilegi LXX. Luis ALANYA, Francisco CALERO, Vicente GARCÍA EDO y Desamparados CABANES, eds. (1999): *Obra de oro...*, op. cit., pp. 107-108.

³²⁵ Vicente Salvador y Montserrat, Marqués de CRUÏLLES (1883): *Los gremios de Valencia...*, op. cit., p. 66. La disposició esdevindrà llei el 9 de juliol de 1567 en decretar els Jurats de València que la fusta introduïda en la urbs, serrada o no, no es pogués vendre sense el vist-i-plau dels veedors de l'ofici.

³²⁶ Sobre les condicions i responsabilitats dels veedors es recomana la recapitulació sobre reglamentació tècnica en diferents oficis barcelonins elaborada per Pierre BONNASSIE (1975): *La organización del trabajo...*, op. cit., pp. 139-159.

botiga sense haver superat l'examen de suficiència es deixen a l'arbitri dels majorals els quals, en funció de l'abast de la gosadia empresarial de l'operari, establiran la *imposició de penes et altres a son arbitre* emperò permetre'ls l'afiliació com assalariats amb mestres examinats, *mas no per si mateix ni per mostres*.

Maniobra articulada per les autoritats era la prohibició de mostrar l'ofici a infidels, precaució lògica perquè *com aquells tornants en lurs terres e anant a terra de infels posa obrar fustes de rems o altres los quals feren e porien tornar en gran detriment de cristiandat en preuici de Déu e en dan de la cosa pública*. La clàusula es fa ressò d'una actitud generalitzada de prevenció i recels ètnics i religiosos encruelida ideològicament per la busca d'un boix expiatori sobre el qual descarregar la bategant consciència de crisi. Accentuada de les seqüeles de la pirateria, pel redoblament de les rapinyes corsàries en les zones frontereres que, si bé travessaria períodes de relaxació, intensificà la tendència dominant de rebuig i menyspreu vers tot contingent de població que no practicara la fe cristiana³²⁷. La prohibició constituïa també una estratègia per a eliminar competència de fusters de la moreria i garantir el control del mercat laboral.

La trama socioeconòmica continuava teixida d'antagonismes, a mesura que es consolida l'assentament de la societat cristiana regressen en nombre les comunitats hebrea i musulmana. Només ara els musulmans començaven a ésser en minoria en el còmput demogràfic del Regne. Malgrat la garantia foral de respecte a les seues entitats institucionals i religioses, les dificultats per a la convivència venien atiades per fregaments continus, per una desconfiança conjugada amb el malestar general social i propiciada per l'eufòria religiosa³²⁸. Una ullada a les ordenances municipals amb la seua

³²⁷ Andrés DÍAZ BORRÁS (1993): *Los orígenes de la piratería islámica en Valencia. La ofensiva musulmana trecentista y la reacción cristiana*. Barcelona: CSIC-Institución Milà y Fontanals, pp. 30-31. Agustín RUBIO VELA (1989): "El segle XIV...", *op. cit.*, pp. 250-253. El neguit arrelà fonamentalment entre els estrats populars, vigoritzats encara per la convocatòria a croada que el Consell de València patrocinà en col·laboració amb la Corona i Mallorca en 1397. La resposta concertada seguí una política de coacció amb què es pretenia erradicar tota exhibició pública de l'Islam fora dels recintes privats i les mesquites. No escapa a les autoritats la importància de protegir la minoria musulmana, discriminada socialment, però imprescindible per al manteniment dels índex de creixement econòmic.

³²⁸ Agustín RUBIO VELA (1989): "El segle XIV...", *op. cit.*, pp. 230-233. També la comunitat musulmana va patir les tràgiques conseqüències de la pesta, la guerra i les calamitats, que provocaren un fort desgast econòmic i poblacional. A açò cal unir els recels suscitats entre els cristians i l'increment dels atacs corsaris al litoral, visible en el paisatge demogràfic de la València de fi de segle pel major nombre d'esclaus musulmans, que incentivà mesures del caire de la consignada per als oficis. Paulino IRADIEL MURUGARRIEN, coord. (1995): *L'univers dels prohoms (perfils socials a la València baix-medieva)*. València: Edicions Tres i Quatre, pp. 57-94. És interessant recórrer a exemples de personatges de l'època per a captar els antagonismes originats per la convivència, en què contrasta la bogant posició comercial de què gaudien llinatges com els Xupió o els Ripoll davant musulmans consagrats al medi rural. Els jueus en canvi manifestaven una clara vocació urbana constituint una minúscula part de la població amb gran incidència en la vida econòmica de la ciutat i en les finances de la Corona. *L'univers*

reiteració de prohibicions transparenta els signes d'una solidaritat conjunta davant la qual les autoritats es mostren circumspectes³²⁹. Les recialles de la conquesta es trobaven massa recents, València continuava essent una regió de frontera assetjada per la rapacitat dels pirates barbarescos al litoral i les incursions granadines sobre territoris meridionals. Els recels latents alimentats per possibles revoltes mudèjars hostejaven els temors intensificats per la pressió ideològica fomentada en sermons i prèdiques³³⁰. Constrets en entorns murats i obligats a lluir distintius de raça³³¹, el segle XV segella el moment en què s'esquerda definitivament la coexistència religiosa. El neguit popular trobà en jueus, musulmans i conversos nous objectius per a desfogar la ràbia continguda, agreujades les diferències socials amb la comunitat cristiana en un cicle de desgast que culminaria en assalts i destruccions, minant les bases de desenvolupament econòmic de la moreria, sumida en una profunda decadència que acabaria per reduir-la a poc més que un barri de pobres artesans en clara recessió demogràfica³³².

dels prohoms acosta a afanys com el del mercader Husua Toquea, *un home de sort* de la Gandia de la segona meitat del Tres-cents, que sap aprofitar les ocasions de negocis i n'és ben conscient de la necessitat de mantenir-se dins els marges de la modèstia en un context de fortes tensions, sobre tot per als jueus després dels atacs de 1391.

³²⁹Jacqueline GUIRAL-HAZIISIF (1985): "L'organisation de la production rurale et artisanale à Valence au XV siècle". *Anuario de Estudios Medievales*, 15. Consejo Superior de Investigaciones científicas. Barcelona, pp. 415-465. Per a fer front a la situació demogràfica, davant la concurrència de mà servil, les autoritats urbanes intervenen obstaculitzant la transmissió de l'ofici als esclaus, en certs mesters como la construcció naval o el tèxtil estava prohibit ensenyar a infidels. Les corporacions hi contribueixen reservant l'exercici de la mestria als fills sancionant així un sistema hereditari. D'acord a criteris de religió, sexe i origen s'exclouen determinades categories socials al temps que afavorien els conterrànies en detriment dels estrangers.

³³⁰ Antoni FURIÓ (2001): *Història del País Valencià...*, *op. cit.*, p. 146. En 1326 s'havia establert a València "*que nengun cristià o cristiana no gos anar o menjar ab jueus e ab serrains a llurs pasqües*", semblants disposicions relatives a la celebració de festivitats sovintegen al llarg de la centúria. Més que no previsions laborals és tot just el caràcter festiu que revela l'esperit de germanat solidaria, fonamentalment en el medi rural on la noció d'autoritat reial o eclesiàstica era difusa i ambdues comunitats, cristiana i musulmana, havien d'endeutar-se conjuntament per a satisfer les demandes senyoriales. Era encara massa recent l'episodi de l'envestida granadina de 1386 sobre la capital que esclatà la suspicàcia provocant l'assalt a la moreria de Xàtiva. En 1391 la violència antisemita a València s'encebà sobre la jueria i estigué a punt d'estendre's sobre la moreria. Tot i els intents de protecció per part de la monarquia i els senyors, autèntics beneficiaris de les prestacions d'aquestes comunitats, les hostilitats continuaren afermant-se fomentades pel descontent general, són múltiples les raons que expliquen la rancúnia.

³³¹ Manuel SANCHIS-GUARNER (1997): *La ciutat de València. Síntesi d'història i de geografia urbana*. València: Cercle de Belles Arts, p. 101. Per disposició del Cerimoniós des de 1348, la població morisca havia de diferenciar-se amb una garseta al cap. les Corts de 1373 imposaven una tovallola blava lligada al cap, restringien també la llibertat de moviments, prohibint-los l'eixida del regne per evitar la fugida així com abandonar el senyor sense haver satisfet abans una espècie de manumissió que estrenyia la seua condició servil. Antoni FURIÓ (2001): *Història del País Valencià...*, *op. cit.*, p. 148. A més de dur els cabells tallats en rodó o garseta, les imposicions se succeeixen, les Corts de 1403 renoven la prohibició de Jaume II de 1318 de proclamar el nom de Mahoma i fer la *çalà* o crida a l'oració.

³³² Manuel RUZAFÀ GARCÍA (2009): "El precedent mudèjar: pressions aculturadores i conflictes baixmedievals". *Entre terra i fe. Els musulmans al regne de València (1238-1609)*. Sala Estudi General de la Universitat de València, 26 de febrer al 28 de juny de 2009. València: Universitat de València, pp. 73-86. Sota aquesta pressió puixant s'assestaria el colp de gràcia amb l'atac a la moreria el 5 de juny de

Per a ingressar com aprenent en una corporació era necessari justificar la puresa de sang, Luís Tramoyeres consigna l'existència de disposicions en aquest sentit en totes les instruccions professionals i ho fa adduint l'exemple dels fusters, els teixidors de la seda, els sabaters i els matalassers³³³. Les clàusules especifiquen la necessitat de provar la natura catòlica del candidat, la seua extracció d'una família de cristians vells mitjançant partides de baptisme o declaració de testimonis, excusats en la bona fama i la conveniència d'evitar la infàmia. Raons més peremptòries expliquen en realitat la imprudència d'ensenyar l'ofici a *sclaus negres o de color de codony cuyt* perquè si arribaven a fugir o a ésser restituïts podien estendre els coneixements apresos i atemptar contra els interessos polítics i industrials valencians, un perill intrínsec especialment dolent en sectors considerats de risc com la construcció i el transport. El temps comportaria la inclusió en el mateix cabàs dels anomenats cristians nous amb la inspecció de les línies genealògiques dels afiliats³³⁴.

Són prolixes les disposicions forals que limiten el moviment dels mudèjars romanos al Regne, conscients de l'amenaça que suposaven possibles aliances entre els musulmans residents i els barbarescos que assetjaven el litoral. La prohibició de capacitar en l'ofici els captius s'entén en el risc de fugida o redempció, per què en arribar a llurs llocs d'origen no mostraren a llurs compatriotes fàbriques i tècniques

1455, en l'anomenat avalot del Corpus, assalt que serví per a canalitzar rancúnies, saldar comptes i revenges en una disputa que congregà més de 10.000 persones segons les cròniques, el seu ressò de la qual es deixaria sentir decennis després. L'odi focalitzat contra la moreria disfressava en realitat la protesta contra les autoritats municipals pel deteriorament generalitzat.

³³³ Luís TRAMOYERES BLASCO (1889): *Instituciones gremiales...*, *op. cit.*, pp. 181-184. Malgrat que ens desplacen dos segles endavant, són expressius els termes usats pels seders i els sabaters en 1687 i 1597 respectivament, sobre tot si tenim en compte com arpleguen el sentit llegat de mesures vigents. Així, és eloqüent reproduir-ne fragments al-lusius. Al cap. XIX de les ordenances els teixidors argüeixen *...per quant es just que lo Collegi conserve la bona opinió y fama que fins huy ha tengut en no admetre aprenent algú que no es sapia que es fill de christians vells fent ostensió dels Batismes*. Mentre els sabaters aproven per unanimitat *que de hui avant ningun mestre examinat del dit ofici de sabaters no puga, gose ni presumixca rebre receptor ni acollir per via de concert ni de altra ninguna manera en sa casa ni fora de ella aprendis ningu que sia negre ó de color de codony cuit ni sclau ni fill de sclaus ni moro ni amostrar aquells lo dit ofici de sabaters e so per evitar los dits danys e inconvenients de sus referits que es poden seguir...*”. Llibre I de les Ordenances, 6 de juliol de 1597.

³³⁴ Aspecte recavat per Leopoldo PILES ROS (1969): *Apuntes para la historia...*, *op. cit.*, p.94-95. Assenyala com el mestre que posseïa esclaus moros o jueus tenia prohibit mostrar-los l'ofici, exceptuant la serra, de manera que en cas de recobrar la llibertat i tornar a llurs terres d'origen no puguen contribuir a la construcció de naus que revertirien en perjudici per als interessos econòmics de la Corona. Amb semblants termes resum aquestes clàusules Jesús VILLALMANZO CAMENO (1980): “Estudio histórico...”, *op. cit.*, p 17. Per a percebre el profund calat d'aquesta aprensió cal sols inserir-se en les disposicions empreses en els anys subsegüents, una òptima revisió ens permet l'estudi de Fernando DíEZ (1990): *Viles y mecánicos. Trabajo y sociedad en la Valencia preindustrial*. Valencia: Edicions Alfons el Magnànim. Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, pp. 42-43. Remarca aquesta sensibilització que s'incrementaria als segles XVI i XVIII quan aquest sentiment depreciatiu es convertí en una autèntica neteja de sang fortament plasmada a les ordinacions corporatives i que revertiria en greus conseqüències a nivell econòmic i laboral dins del propi sistema artesanal.

apreses, redundant en contra dels interessos polítics i comercials de la Corona³³⁵. Difícil però localitzar el decret concret que preceptua l'ordre, per escrit o transmesa a ban, podria circular emesa per qualsevol monarca, en qualsevol moment de suposada crisi amb els musulmans, que motivara alguna disposició genèrica per a qualsevol ocupació, art o mester que proporcionara als musulmans un arma amb què agredir d'alguna manera els cristians. No sols des d'instàncies reials, el Consell Municipal de València seguint directrius de la Corona, del Batlle del Regne de València o del Governador, és plausible que apressara els oficis de la ciutat a actuar en aquest sentit. No és fàcil localitzar la resolució en concret, és una mesura plausible, fruit del sentiment d'amenaça. Proclamada de paraula abans que per escrit, com que interessava divulgar-la amb el màxim de publicitat la transcripció era lenta i mai tan immediata.

Continuant amb disposicions de caire institucional, es reforcen les principals magistratures de l'ofici atorgant àmplia competència als majorals per a jutjar i establir multes, *spulsions e execucions* i encara penes de *presó aconeguda dels dits maiorals e per lo temps que a aquells serà vist*. Es preveu el respecte a la figura dels funcionaris elets tant en l'acatament dels dictàmens com en la contenció en el tracte, atallant tota *injúria de paraula ni de fet*.³³⁶ Apareix la figura de l'andador, a qui es ratifica la capacitat per a recollir i percebre les pecúnies estipulades pels majorals, apel·lant per què el *batle general de Regne de València de nua paraula haja de recomenar e conèixer de aquelles tota apellació promoguda*. Encara més, se sanciona la plena autonomia de la corporació en subscriure la llibertat dels fusters que, tràmit convocatòria dels majorals, es poden endavant *ajustar una moltes o tantes vegades com ben vist los serà e en aquells dies quels plaurà per rahonar, txarar, parlar, fer e ordenar qualsevol previsions, ordinacions, procurador o procuradors, síndich o síndichs, decisions et altres coses fet al dit ofici o almoyna necessàries, estils, expedients e oportunes*.

Una vegada establerts els aspectes caritatius i devocionaris en els capítols de 1332, les contencions assistencials queden reduïdes a un afegit nominal de prevenció i

³³⁵ Agustín RUBIO VELA (1989): "El segle XIV...", *op. cit.*, pp. 230-233. També la comunitat musulmana va patir les tràgiques conseqüències de la pesta, la guerra i les calamitats, que provocaren un fort desgast econòmic i poblacional. A açò cal afegir els recels suscitats entre els cristians i l'increment dels atacs corsaris al litoral, visible en el paisatge demogràfic de la València de fi de segle pel major nombre d'esclaus musulmans, que incentivà mesures del caire de la consignada per als oficis.

³³⁶ Mark ADDISON AMOS (2004): "The naked and the dead: the Carpenters' company and lay spirituality in late medieval England". Kellie ROBERTSON, Michael UEBEL, eds.: *The Middle Ages at work, practicing labor in late medieval England*. New York: Palgrave Macmillan, p. 102. Semblant respecte i autoritat posseïen els magistrats de l'associació de fusters de Londres, per les seues atribucions per a velar per l'ordre i el compliment de les normes professionals, com pel manteniment dels codis ètics.

cura dels malats de la confraria, tot remarcant que no derive d'una actitud inoportuna *qui per dolacions per ells fetes o per altra semblant culpa seran fets pobres*. Superada l'etapa de consolidació institucional, la confraria percep la necessitat d'emprendre la regulació de l'ofici, res es nomena de clàusules precedents que, assimilades per força de costum, s'estimen consolidades. Davant la canviant conjuntura política i econòmica, amb el creixement de la menestralia i l'augment de les competències del sector s'emprenen previsions per ajustar el perfil professional de la corporació, i establir al menys els criteris mínims per a regir les relacions socials i laborals entre els associats, així com els vincles entre aquests davant el contingent de la societat. S'enceta un procés d'agregació i enriquiment institucional mitjançant la redacció d'estatuts adreçats a perfilar i perfeccionar la trama corporativa. A partir del deler proteccionista es concreten criteris d'obligatorietat de contribució, de necessitat de llicència per a obrir taller i botiga, s'imposen obstacles als estrangers i preveuen exclusions d'orde moral jurídicament sancionades pel codi constitucional. A mesura que els artesans senten el seu pes específic sobre el règim d'economia urbana, un estat d'esperit s'afirma en reacció a les dificultats³³⁷. Les ordinacions recullen el seu deler per regir-se lliurement i independent, escollir els seus dirigents *per se* amb autonomia plena avalada per reglaments que recomanen la delegació interna de les responsabilitats. L'empeny regulat a les ordenances d'ofici era l'exercici de la professió.

La instrucció s'entén en termes econòmics i laborals denotant amb claredat la diferenciació entre la confraria espiritual i la d'ofici, com assemblea de tota *persona de qualsevol ley o condició sia qui d'agui avant obraren de fusta o usaran de axa o de sera dins la Ciutat de València e contribució de aquella, encara que no sia confrare de la dita confraria o almoyna*³³⁸. L'actitud dels fusters respon a la tònica general, concebuts originàriament pels treballadors a la urbs com estructures d'acollida, per a afrontar la concurrència dels homòlegs de ciutats veïnes els oficis reforcen aviat la seua organització interna, la proliferació de codis estatutaris n'és la prova. El rol caritatiu es desplaça a un segon plànol, al temps que es potencien les diferències entre els mestres dirigents dels obradors i els seus subordinats, assalariats i aprenents³³⁹. Dotada amb una reglamentació autoritària enginyada pels mestres i els gerents municipals, cada

³³⁷ Guy FOURQUIN (1979) : *Histoire économique...*, op. cit., pp. 284-286.

³³⁸ ARV. Batllia General. Llibre 1146, f. 111 r.

³³⁹ Esteven A. EPSTEIN (2009): *An economic and social history...* op. cit., p. 121. A l'interior del col·lectiu de treballadors les relacions venien marcades per una forta empremta jeràrquica on els vincles d'aprenentatge subratllaven més si cal la figura del mestre y la disciplina requerida en els quefers diaris.

corporació esdevé una entitat jurídica i moral, posseïdora d'un segell qualitatiu, de béns patrimonials i d'una responsabilitat judicial atenent la fabricació i el comerç³⁴⁰.

Treball, capital i tècnica, s'atenen al control dels tres factors que Paulino Iradiel considera intrínsecs en el trànsit del sistema d'oficis al sistema gremial, amb el deler per a definir i recolzar una estructura administrativa interna que els capacite a administrar-se autònomament, amb llibertat de reunió i independència per a la resolució dels conflictes. S'avia en segon lloc el control de la mà d'obra, sotmetent l'accés a la mestria a un examen qualitatiu que mira en última instància d'establir uns cànons de producció i controlar l'equilibri entre l'oferta i la demanda, aplicant fórmules monopolístiques per subjectar el mercat a nivells estàndards³⁴¹.

Una nova reestructuració. Els capítols de 1434

Deu anys després s'amplien les clàusules amb noves ordenances pactades en capítol celebrat diumenge 10 d'octubre amb l'objectiu de perfeccionar la corporació reforçant la seua empremta institucional³⁴². A aquesta data s'avancen les primeres llistes de membres associats a la confraria. A través dels pagaments de les terces recollides en els successius llibres de clavaria es reconeixen des de 1434 els noms i el nombre dels components d'una corporació que comptava amb 90 mestres censats, 20 aprenents i 10 joves oficials. Una xifra que s'incrementaria al llarg del segle XV, amb una mitjana entorn als 120 mestres i 50 aprenents amb un variable i minvat nombre de joves—principalment fills de mestres—que, després d'un parell d'anys de tirocini passaven a incrementar la nòmina de mestres (gràfic 1). Els estatuts miraven de regular el comportament social i laboral d'una gruixuda comunitat de treballadors que, a mitjans del Cinc-cents, es trobava ben implantada en els caus polítics i econòmics de l'urbs.

S'especifica el mecanisme d'elecció i renovació dels funcionaris de l'entitat descrivint les funcions específiques, estipulades ja per costum a cada magistrat *en la forma e manera segons acostumat és*. Estableix preceptiva la celebració de junta

³⁴⁰ Robert FOSSIER (1970): *Histoire sociale...*, *op. cit.*, pp. 182-188. Indispensable vigilar el funcionament intern de la societat, fixar normes de producció, horaris de treball, preus i salaris. L'articulació entre les necessitats respectives de les autoritats dirigents de la urbs i les dels oficis orientaren el comerç, la producció i les finances. Una coordinació capital en la crònica social de la baixa Edat Mitjana.

³⁴¹ Paulino IRADIEL (1993): "Corporaciones de oficio...", *op. cit.*, pp. 272-273. Aquests afanys que es constaten per escrit no es traduirien fàcilment en una aplicació pràctica, serà al llarg del segle, a base d'insistir en la renovació i adequació constants d'ordenances que aconseguirà d'imposar-se en les últimes dècades del Quatre-cents.

³⁴² ARV. Gremis. Llibre 588, f. 1-5. Capítols de l'Ofici de fusters fets i fermats en l'any 1434. Control 1583.

ordinària quatre vegades a l'any, en ésser la primera en 20 de desembre s'aprofita la data del 20 de setembre com última reunió per a reelegir les magistratures abans de la festa de San Miquel el 29 del mateix mes. Aquest interval temporal perfila capítols trimestrals en desembre, març, juny i setembre. L'elecció efectuada desvela els delegats amb què es regia aleshores la confraria, *maioralls e vehedors e oydors de conte e consellers*, elets amb un sistema de sorts calcat d'aquell emprat al consistori municipal. Procediment sancionat pel Governador, la descripció minuciosa dona bon compte de l'ordre cobrint cada detall per no deixar lloc a dubtes.

Convocats els mestres, cada quarter proposa *dos bons hòmens e prohòmens per ésser electors de cascun quarter ço és dos per lo quarter del Mercat e dos per lo quarter de la plaça dels Caixers e dos per lo quarter de la plaça de la Seu e dos per lo quarter de les Torres*, aquests reunits en consell secret amb els quatre majorals vigents i l'escrivà de la confraria trien *dos ó tres bons hòmens així vells con bons jóvens per a ésser maioralls*. Designats segons criteris topogràfics i professionals, traspua la intenció d'equilibrar el repartiment dels càrrecs en ordre a la puixança de determinades indústries emplaçades en el plànol urbà, com d'abraçar tots aquells fusters repartits en un àrea ben delimitada en torn la plaça del Mercat i la parròquia de Sant Martí fins a la Seu. Inscrits els noms dels candidats per l'escrivà, els paperets plegats en redó i dipositats en quatre sacs o barrets, dels quals un infant extrauria els futurs responsables de l'almoïna. No obstant, abans de la lectura dels mestres elets, els albarans restants s'esqueixaven de manera que la seua candidatura romanera anònima.

Mesos en una sola borsa i assignaven els càrrecs en funció de l'ordre d'extracció dels redolins *los dits quatre albarans que ja primer foren trets dels quatre sachs sien publicats per lo escrivà a tot lo plen capítol, emperò primer sien agrauats cascu segons merexerà sens que no y correga voluntat desordenada*. El primer candidat exercia com a clavari responsable de la caixa de cabdals on es dipositaven les pecúnies recaptades, responia dels imports *pagadors de ço que la dita confraria haja a pagar*. Els restants representants eren els majorals que conformaven junt al clavari el quadre d'autoritats de l'entitat. Al segon nominat atribuïen *los caixons dels draps d'or dels cossors e los lits e bandhs dels ciris tro atant que haja la dita confraria cassa e lloch comú hon sia tall que es puixen sostenir aytals cosses*, una postil·la significativa que assenyala la carència de casa pròpia. El tercer majoral tenia el càrrech de *enllumenar la làntia de la Seu la qual crema davant la espina de la Corona de Nostre Senyor Jesuchrist*, finalment el quart responia de *la clau e claus de la caixa major hon estan los privilegis e cartes e bandera*

e penons de la dita confraria, previsió que descobreix l'existència d'una mena de caps honorífica on conservaven els memorials i privilegis de l'ofici. No sols al detallisme amb què es recrea la redacció traspua un sentiment d'orgull corporatiu, els estatuts són ordenats *entre nos*, l'aspiració a posseir un local propi, la cura dels bens socials i l'esguard dels privilegis desvelen els esforços obrats per a la consecució d'un estatus.

Amb sistema parell són reelegits els veedors, seleccionats pel consell secret, dos *prohòmens e hòmens o bons jóvens que sien sufficients per a ésser vehedors del dit Offici dos per cascun quarter*, inscrits els noms en albarans plegats i mesos en un *sach* d'on seran extrets en presència del capítol de mestres. Resulta eloqüent la ressenya que obri als joves la possibilitat d'exercir com jutges de la professió.

Els capítols s'estructuren en dotze punts, el quart inaugura la sèrie d'ordinacions litúrgiques relatives a la confraria purament religiosa on s'entreveu la frontissa entre l'almoïna i l'Ofici en aparellar l'acollida a tota persona que *havent offici de fuster volia per sa bona affecció o devoció entrar en la dita Confaria e Almoyna*. Concerten una quota de *quaranta sous de moneda de reals de València* per a garantir al confrare o confrassa el soterrament a la confraria, emperò si es volia encomanar *lo banch ab los ciris* hauria d'adjuntar deu sous *per lo sosteniment dels ciris*. S'insereix en aquesta línia el menjar social per al qual fins i tot arriben a suggerir una sort de minuta a cura dels majorals i l'escrivà, a base de vedella, pa i vi, tot estipulant el pes aproximat de la peça de carn de dues lliures com el tipus de pa i el gènere del vi *e açò per a compensació dels treballs per aquells sostenidors e tenguts*.

No obstant aquestes nocions de benvolença, mesures més restrictives s'estenen a continuació en atorgar plena facultat als majorals per a cobrar multes o empenyorar béns del confrare punit per obtenir les quantitats imposades en càstig. Glossa de coacció intercalada conjuntament amb l'obligatorietat de no desvelar els tractes acordats en Consell Secret, perquè tot seguit es reprenen les clàusules d'acció social a favor dels confreres, amb les disposicions d'atenció als malalts que contempnen la vetlla i el sagrament de l'Extrema Unció. El combregar s'enalteix amb la presència dels majorals portant els ciris cerimonials restants de la processó del Corpus. La vetlla pot ésser encomanada a altres socis per rellevar i sostenir a la família, tot adjuntant una mena de quota de quitança de cinc sous pagadors a la caixa social.

Lligat a la prevenció d'ensenyament de les capacitacions professionals als infidels correspon el dipòsit d'una reserva per a l'alliberació de socis devinguts en captivitat, mesura derivada d'una comprensió palmària de la realitat. Les operacions en

mercaderia humana eren força rendibles i circulaven en ambdós sentits, les propiciades per captivitat—compra, venda, revenda—com les relatives al rescat. Tràfic que, s’articulava en ambdues direccions, implicats cristians com musulmans, no era en absolut tret privatiu de races o països. Són comprensibles les mesures previstes als capítols de les confraries confirmant la realitat d’aquest perill, conscients que la captivitat era una desgràcia que podia escaure a tothom i en qualsevol imprevis³⁴³.

Per a cobrir les despeses institueixen cotitzacions ordinàries repartides en quatre derrames anuals anomenades *terces* que revelen el perfil de l’individu susceptible de pertànyer a la confraria, *qualsevol fusters que per si mateix acostumen guanyar e guanyen o que vachen a jornal*. Incideixen en la natura de l’assalariat per a col·legiar-lo, *consemblantment tots e qualsevols fusters o ussants de offici de fusteria qui estaran a fer servitut o soldada ab atri, no avents o tenint domicili o casa per si, sien tenguts pagar e paguen la mitat*. En comprovar els llibres de comptes, els registres individuats permeten distingir els mestres dels oficials o *fadrins* i establir amb més certesa en la nòmina dels artesans fusters un còmput diferenciat per categories. La fórmula per a la recaptació es descriu en l’últim dels capítols, responsabilitzant cada majoral de cobrar les *terces* dels respectius quaters fins al punt de restringir-los a respondre personalment en cas de desentendre’s. Per al control dels comptes es referenden els *ohydors dels contes dels maiorals vells als novells com ja és acostumat*.

Arribada a aquest grau de acuitat la societat es troba plenament definida i consolidada, mitjançant les ordinacions estudiades els fusters han sabut desplegar un articulat eficient per a regular el conveni professional dins els marges de l’ofici i finançar tot d’una la corporació en l’òrbita institucional i jurídica de la societat valenciana. Els punts fonamentals es troben apuntalats, ratificats pel Governador, hi retenen el caràcter substancial de la confraria. Una postil·la a peu de document informa de la seua corroboració el 8 de novembre de 1583 pel Vicari General de la diòcesis de València Agostí Freixa que, com la transcripció a finals de segle que llegim avui, revalida la qualitat de l’estatus adquirit. La impressió generada és la del treball ajustat a ideals religiosos i morals que, malgrat les concessions mutualistes, es manté fermament constret per un sistema que impel·lia el xicotet productor a les tretes dels grans

³⁴³ Luís TRAMOYERES BLASCO (1889): *Instituciones gremiales...*, op. cit., p. 68. Reprodueix les disposicions previstes a respecte en les ordenances dels argenters en el Archivo del Reino de Aragón: Reg. 196, f. 215: *Ítem stablim et ordenam qui si per ventura alcun ferrer menescalch o argenter callga en captivitat en poder de Cristians o de Sarrayns e no avia tans de bens dels quals se pogués traure de captivitat que li sia feyta ajuda a pagar la sua reenso de comú de tots los dits ferrers menescalchs e argenters qui per ells seran stablits en majorals*.

empresaris i comerciants. La concentració d'oficis en determinats carrers o demarcacions, enunciada a les ordinacions a propòsit de la distribució dels càrrecs per quaters, afavoria aquestes maneres emparades en la connivència de certs artesans i clients avesats. En aquest grau de d'arrelament social cal recalcar el relleu d'aquesta localització topogràfica en respondre a un encreuat d'interessos, abonada per les autoritats locals que trobaven en l'agrupació major facilitat per coordinar el control i la vigilància sobre les activitats industrials i mercantils, prenent cura de desplaçar determinades manufactures a indrets adequats, ateses les exigències privatives per al desenrotllament de cada artesanía³⁴⁴. En la integració social de la corporació, qualla així progressivament una cenyida estructura interna atansada a les eventualitats de la conjuntura política i econòmica que l'artesà, des de l'experiència del treball quotidià, ha d'assumir mirant de sostraure el màxim benefici possible.

Una de les característiques que feren peculiar aquest fenomen d'afirmació corporativa radicava en la tendència a l'homogeneïtat, que ha permès els historiadors de destil·lar una sèrie de pautes comunes integradores³⁴⁵. La base de la confraria la constituïa el Capítol, òrgan rector, consultiu i decisor que reunia tots els membres malgrat que la direcció de la comunitat es confiara anualment als anomenats majorals i clavaris, responsables d'administrar el patrimoni, representar l'entitat i actuar com portantveus amb competències judicials, facultats per a emprendre mesures econòmiques i penals extraordinàries tot rendint comptes al final del seu cicle. Estaven assistits per un consell de prohoms o junta de Prohomenia, conformada pels nous elets i els antics majorals, integrava a més les comissions d'arbitratges i de redacció d'estatuts. La supervisió de les manufactures és fiscalitzada pels veedors, inspectors competents per a jutjar i decomissar en cas de frau, renovats anualment mitjançant l'elecció pel Capítol de confreres o triats directament pels clavaris i corroborats pel Consell municipal. A aquestes jerarquies s'afegia un nombre variable de vacants per al desenrotllament de les atribucions institucionals, el tresorer, caixer o almoïner responsable de la caixa de moneda, encarregat de recaptar quotes i multes com d'efectuar pagaments per orde del clavari. El notari o escrivà convocava a capítol, alçava acta de les sessions amb els assumptes i acords emesos, redactava les ordenances atenant a les pautes de l'assemblea. La crida a Capítol, misses, soterraments la

³⁴⁴ Yves BAREL (1981): *La ciudad medieval. Sistema social-sistema urbano*. Madrid: Instituto de Estudios de Administración Local, p. 621.

³⁴⁵ María Isabel FALCÓN PÉREZ (1991): "Las cofradías artesanales...", *op. cit.*, pp. 206-208. Aporta una breu descripció dels càrrecs a l'epígraf "Estructura interna de las corporaciones".

pregonava l'andador, veguer o cercador, junt al qual cal anomenar el llumener responsable de mantenir encesa la lluminària de l'altar del sant patró, l'oli de la qual es costejava amb les multes recaptades, figura rellevada entre els fusters en ésser encomanat l'encàrrec a un dels majors.

El mestre de les obres de fusta de la ciutat

En juliol de 1439 el Consell decidia la creació de l'ofici de mestre de la obra de fusta, càrrec que posa de manifest l'abast de les operacions dels fusters en l'edifici. El mestre elet devia fer-se càrrec de les comandes puntuals consignades pel govern municipal açò és, *si la ciutat obrara*. Les retribucions es cenyien als pagaments lliurats a la fi de cada jornada d'acord amb els salaris corrents a la urbs, *sens que no puxa haver ni haja salari ni gràcia alguna de la ciutat, sinó sols diürnals*. És clar, a la seguretat de comptar amb un seguit assegurat de comissions amb què finançar la hisenda s'afegia el prestigi i les sucoses possibilitats d'expandir el seu renom a un cercle social més dilatat que redunden en un augment de la clientela.

La decisió del Consell ve ocasionada per la mort del Joan del Poyo, artífex polifacètic, membre de la corporació i mestre de les obres de la ciutat des de 1418 en qualitat de fuster, enginyer civil i militar i obrer de vila³⁴⁶. La seua desaparició en 1438 aconsellà als Jurats la parcel·lació de les responsabilitats assolides fins el moment per un únic artífex per a distribuir específicament els encàrrecs d'obra de vila a un destre en l'art, mentre les operacions en fusta es recomanarien a un fuster³⁴⁷. La figura del mestre de les obres de la ciutat es desdoblà, remodelació permetria de qualificar a la baixa les compensacions econòmiques retribuïdes als mestres de la ciutat i reduir els costos comportats per les remodelacions i reformes urbanístiques.

La seua creació mostra l'empremta assolida per la fusteria a l'espai físic i material de la urbs. Manifesta igualment com l'especificitat tècnica de l'ofici, a cada

³⁴⁶ Amadeo SERRA DESFILIS (1999): "El mestre de les obres de la ciutat de València (1370-1480)". Joaquín YARZA, Francesc FITÉ, eds.: *L'artista-artesà medieval a la Corona d'Aragó*. Actes. Lleida 14, 15 i 16 de gener de 1998. Lleida: Universitat de Lleida. Institut d'Estudis Ilerdencs, pp. 409-410.

Joan del Poyo es treballà per la ciutat des de 1402 responsable d'obres de vila, taxacions, intervencions urbanístiques, enginyeria hidràulica i fusteria, així com en la projecció i bastiment de distints tipus de màquines. després d'un lapse de deu anys, entre 1407 y 1417, compareix de nou en la documentació però ara amb un prestigi finançat sobre la seua polifacètica capacitat de treball. Consta e les obres de renovellament de la Casa de la ciutat i, en la seua qualitat de mestre d'obres de la urbs entre 1418 i 1439 participa en totes les empreses municipals, encara que mai no gaudi de cap exclusiva, essent difícil mencionar un projecte de relleu en què no es trobara implicat.

³⁴⁷ Sobre el desdoblament del càrrec reflexiona també Amadeo SERRA DESFILIS (1997): "La ciutat d'Ausiàs March". *Ausiàs March i el seu temps*. Museu de Belles Arts de València, del 13 d'octubre al 30 de novembre de 1997. València: Generalitat Valenciana, p. 56.

cop més acusada, no escapa a la comprensió del Consell. Així, l'u de juliol de 1439 poc després que l'obrer de vila Guillem Bonfill i el fuster Joan Granada eren presentats parellament per encapçalar la delegació de l'ofici de fusters al Consell³⁴⁸, s'aprovava la designació de Francesc Torçà com *obrer de la ciutat tant quant s'esguarda a la obra de vila* i del fuster Miquel Joan *del mester de la obra de fusta si la Ciutat obrara*³⁴⁹. En esguard als estatuts, la corporació travessava un període en què tots dos oficis es trobaven englobats en el mateix col·lectiu professional, involucrats en parells projectes laborals com exemplifiquen les valoracions de reformes i ampliacions urbanístiques, per a estimar els enderrocaments necessaris en cantonades i punts estrets del traçat urbà i taxar les compensacions econòmiques amb què caldria indemnitzar els propietaris. La vacant no comportava una renovació periòdica, una volta ajustat el conveni sols la revocació de l'antic mestre promovia l'elecció d'un nou oficial. Sota aquests paràmetres, la substitució de Miquel Joan carrejaria l'elecció de Jaume Lombart el 28 d'agost de 1457. A tenor de l'enunciat en la cèdula, les raons de l'extracció es deuen a causes personals:

Com haud per remogut en Miquel Joan de fuster de la ciutat hi elegiren an Jaume Lombart.

*Com haud per remogut del offici de fusters de la dita ciutat an Miquel Joan fuster, sens instància sua, preveren de nou del dit offici an Jaume Lombart fuster, absent, ab lo salari e manera acostumades, lo síndich però dix donava son vot*³⁵⁰.

Sembla que s'obrien les primeres dissidències entre els propis membres del govern municipal sobre la conveniència de la magistratura. En qualsevol cas, tampoc no es tractaria d'un càrrec de llarga duració perquè després de la promoció de Jaume Lombart, qui combinaria múltiples facetes en el desenvolupament dels seus serveis a la ciutat, el càrrec sembla extingir-se atès que els Manuals de Consells no relleven cap notícia sobre la investidura d'un altre mestre per cerciore la continuïtat de llurs atribucions. Al mestre de la ciutat incumbien les inspeccions de barandats i balconades, la taxació de les obres a realitzar en cas de reformes urbanístiques. S'encarregava de supervisar els estat dels ponts de fusta que circuïen la urbs i salvaven aleshores la distància entre les voreres del Guadalaviar, com de comissionar en cas necessari les

³⁴⁸ AMV. Manual de Consells, signatura A-32, f. 76 r.

³⁴⁹ AMV. Manual de Consells, signatura A-32, f. 104 r. Citat per Amadeo SERRA DESFILIS (1994): "Al servicio de la ciudad: Joan del Poyo y la práctica de la arquitectura en Valencia (1402-1439)". *Ars Longa*, núm. 5. València: Departament d'Història de l'Art- Universitat de València, p. 118.

³⁵⁰ AMV. Manual de Consells, signatura A-36, f. 66 r.

intervencions a efectuar a un grup de fusters qualificats, controlar la compra dels materials adients i revisar els costos. Les seues responsabilitats consistien fonamentalment en garantir la correcta execució i la legalitat dels termes en què es desenvolupava cada obra. Un empeny cabdal en les seues tasques eren els obratges i els preparatius per a les entrades reials. En aquest aspecte, el fuster de la ciutat era requerit, entre altres, per a improvisar i decorar ponts de fusta per al desembarcament dels monarques, per a fixar alimares i farons en les torres i distribuir-les pels carrers que comprenia el recorregut urbà de la comitiva. Açò no obstant, no tancava la porta a la participació d'altres companys d'ofici que, en ocasions festívoles, veien súbitament incrementades les perspectives de treball. Constituïa per tant un artífex polifacètic, avesat en els diversos plànols del sector, devia respondre en cada comanda com mestre d'aixa, enginyer, arquitecte, escenògraf o proveïdor de fusta³⁵¹.

La qualitat provada de l'artífex comportaria el nomenament de Jaume Lombart com a *mestre maior de fusta de totes nostres obres* concedit a Barcelona per Joan II el 8 d'abril de 1474. El propi fuster s'adreça al Batlle General del Regne Honorat Mercader i presentà un

Privilegi del Senyor Rey fahent per en Jaume Lombart

Anno a nativitate domini millesimo quadragesimo septuagesimo quarto, die martis intitulata vicesima septima septembris. Davant nos molt magniffich mossèn Honorat Mercader cavaller conseller del molt alt Senyor Rey e batle general del Regne de València comparech lo honrat en Jaume Lombart, fuster de la ciutat de València, e presentà a aquell un privilegi patent del molt alt senyor Rey en pergami scrit signat de ma del dit Senyor e ab son sagell comú en pendent, ab vetes reals en cera vermella empremta, lo qual es del tenor següent:

Nos don Joan per la gracia de Deu rey d'Arago, de Navarra, de Sicilia, de València, de Mallorques, de Cerdenya, de Corcegua, comte de Barcelona, duch de Athenes e de Neopatria e encara comte de Rosselló e de Cerdanya. De la fe, sufficiència e abilitat vos fel nostre en Jaume Lombart, fuster de la ciutat de Valencia, plenerament confiant e encara considerat que vos dit en Jaume Lombart de lonch temps ençà axi en lo temps del Illustrissimo rey don Alfonso, frare e predecessor nostre de immortal memòria, com encara en lo temps nostre haiau tengut, regit, administrat lo

³⁵¹ Julian MUNBY (2001): "Wood"... *op. cit.*, p. 387. La multiplicat de les operacions encomanades al mestre fuster a València és paragonable a la del mestre Tomàs de Houghton en entrar al servici del rei com a fuster i enginyer entre 1288 i 1318.

offici e exercici de obra de fusta de totes nostres obres e axi de aquelles que són stades fetes en la casa del nostre Real de la ciutat de València, com del almodí, com encara de la nostra real capella de predicadors de la dita ciutat de València e per semblant siau stat tots temps mestre de les obres de fusta que a la ciutat de València ha convengut fer e obrar, com a àbil e sufficient. Per tal ab tenor de la present vos dit en Jaume Lombart lo offici de mestre fuster de totes les obres de fusta de què se convendrà fer e obrar axi en nostra cort com en la dita casa del dit nostre palau, almodí de aquella com encara de qualsevol obres nostres altres que's faran, axi dins la dita ciutat com fora de aquella, en qualsevol viles reals, castells e altres lochs que a nos o nostres officials convendrà obrar e fer en lo nostre regne de València. A beneplàcit de nostra real dignitat competem e comanam en axi que durant lo beneplàcit de nostra real magestat vos dit en Jaume Lombart e no altres siats mestre fuster de nostres obres de nostra casa e familiars meus e tingats, registrats e administrats lo dit offici ab tots e sengles salaris e plen poder a vos dit en Jaume Lombart, que en senyal de mestre fuster domèstich e familiar nostre puixats tenir les nostres armes reals pintades o sculpides en la casa vostra. Manants ab les presents als magnífichs e amats consellers nostres lo mestre racional e batle general del dit Regne de Valencia e a qualsevol altres batles, alcajts, obres o tenints càrrech de obres nostres en la dita ciutat e regne sots incorriment de nostra ira, indignació e pena de mil florins dor d'Aragó, a nostres cofrens applicadors, que a vos dit en Jaume Lombart e no a altri haien e tinguen per fuster domèstich e familiar nostre e per mestre maior de fusta de totes nostres obres com damunt és dit, fahent vos liurar la pacífica possessió del dit offici e que a vos e no a altri faien totes les dites obres de fusta e a vos e no a altri paguen e responguen pagar e respondre faien del salari jornals e altres drets e emoluments al dit offici pertanyents e acostumats pagar e per res no façan lo contrari, de les quals coses vos havem manat spachar les presents ab lo nostre sagell comú empendent sagellades. Dada en Barcelona a VIII de abril en any de la nativitat de Nostre Senyor mil quatrecent setanta quatre del regne nostre de Navarra any XXXXVIII e dels altres regnes nostres.

In officialum Valencie

Dins rex Marti mi Joanni de Sant Jordi vista per Joan de Peralta lo magnífich scriva porcions per consell. Vist Io de Peralta lo magnífich generalis. Vist Palaus Rosell scriva primi privilegi pari en per consell e presentat lo dit real privilegi, en continent lo dit magnífich batle general dix que rebia aquell ab aquella humil e subjecta reverència, com de la magestat del dit molt alt senyor Rey se pertanyia e pertany

*offerint se tots temps prest e appellat inseguir e complir los manaments del dit senyor segons serie a tenor del dit real privilegi e noresmenys en virtut del dit real privilegi permeta e mana que fos manat al magnífich miser Gosalbo de la Cavalleria, pertench den Francesc Torrelles, que de ací anant no faça negunes obres de fusta en lo palau real de aquesta ciutat sinó ab lo dit en Jaume Lombart, com aquell ho tingua a gràcia e privilegi del dit molt alt senyor Rey*³⁵².

El privilegi significava el reconeixement a la seua trajectòria personal, a la seua competència en avaluar els treballs desplegats com a mestre d'obres de fusta de la ciutat durant el regnat d'Alfons el Magnànim en estimar la qualitat dels treballs desplegats per l'artífex en les diferents projectes empresos per la monarquia. Destaca la seua condició com a mestre d'obres de la ciutat com un títol afegit en reconeixement de la seua capacitat professional. El text recull les principals intervencions de l'artífex i li atorga en exclusiva la direcció de totes les obres reials empreses endavant per part de la monarquia com pels seus parents, aspecte que si bé no es traduïa en un increment de l'assignació salarial, a nivell econòmic li garantia el rèdits derivats de totes les obres reials. El prestigi afegit de lluir les armes reials pintades o esculpides en la façana de sa casa escenificava les cotes assolides per un artífex polivalent, que esdevé un exemple paradigmàtic del fuster a la València del segle XV, per la seua llarga trajectòria com per les cotes assolides en especialitats molt diverses de l'activitat fustera.

Orientació professional de l'associació en el període central del segle XV (1445-1460)

Sota la clau d'aquesta concepció d'ofici unívoc, regit per la idea de congregació dels artífex com instrument de control i estabilitat professional, és lògica l'aprovació extraordinària d'un capítol aïllat en 1445 per vedar l'eixida de l'almoïna³⁵³. S'emplaça els majorals a emprar tots els canals de dissuasió per convèncer el soci, ajustant en contrapartida fortes compensacions econòmiques a favor de la confraria a càrrec d'aquell afiliat que tot i les amonestacions de les autoritats institucionals insistís en abandonar-la. L'emissió de la mesura com decret excepcional informa de la freqüència amb què es devien succeir les renúncies, comportant greus desordres a l'ofici. A nivell econòmic un notable desconcert en la regularitat del cabdal de la corporació, a l'àmbit professional, la constant mutació del nombre d'artesans impedia no sols de mantenir

³⁵² ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, número 1155, f. 305-306.

³⁵³ ARV. Gremis. Llibre 622, número 435, ff. 1-4.

una quota regular de treball, també d'enllestir el control dels obradors, de la producció i de les fàbriques operatives que es veurien sotmeses a constants alts i baixos.

En 12 de febrer de 1459 es convocava una reunió extraordinària en la cambra del Consell Secret de la ciutat, per manament exprés del Consell General, *per lo ben avenir e paciffich estament e bona concòrdia de tot lo Offici de la Fusteria*³⁵⁴. Es mirava d'examinar un nou codi d'estatuts *lliurats e donats per part del dit Offici* que ampliaria i corregiria les disposicions anteriors per adequar-les a la nova situació econòmica i política després de vint-i-quatre anys de vigor de la darrera revisió. La resolució però no s'emetria fins el 21 de juliol de 1460 quan *Justícia, Jurats, Consell General* atorguen el vist-i-plau a uns capítols *los quals són del thenor següent*. Les ordenances de 1424 i 1431 havien abraçat gairebé l'arc del regnat d'Alfons el Magnànim, conseqüència o simple coincidència de dates, el ben cert és que al llarg dels quatre decennis la situació havia canviat força. La corporació havia arrelat emparada per un mercat en creixement i les relacions de comerç internacionals, de manera que, arribats a mitjans del Quatre-cents havia aconseguit superar els obstacles i imposar la seua presència i competència en l'articulació del treball urbà³⁵⁵.

A mitjans del segle XV, la confraria significava el canal d'integració laboral i social, la via d'accés a la vida pública de la ciutat, conducte per a manifestar reivindicacions o protestes en moments de crisi. A les autoritats no els escapava el seu potencial, calia exercir-hi un control directe, els obstacles i imposicions per a la redacció i sanció d'ordinacions en són bona mostra. Els consells municipals sabien de la importància de la seua col·laboració en matèria de control de la qualitat en feines de policia per evitar els fraus, amb la seua aportació al bé comunitari, les associacions d'oficis resultaven força beneficioses, les previsions en matèria assistencial responien a la mancança absoluta de sistemes d'auxili públics. L'artesà n'era conscient que una malaltia o una mort podia resultar fatal per a la família, la confraria cobria la solitud, els caus de socors confortaven l'esperit del menestral autònom, li ofería també una congregació on arrelar, on sentir-se identificat participant de la identitat col·lectiva.

Superat el segle i mig d'existència, València havia experimentat una admirable promoció, dotada d'una riquesa que la capacitat per erigir-se en prestatària reial, les quantitats atorgades a Alfons el Magnànim (1416-1458) i a Joan II entre 1426 i 1462 la

³⁵⁴ ARV. Gremsis. Llibre 587, ff. 10 r-13 r.

³⁵⁵ Antonio COLLANTES DE TERÁN SÁNCHEZ (1991): "Los poderes públicos...", *op. cit.*, p. 357

facultaren per a negociar sucosos privilegis i enaltir la ciutat³⁵⁶. Els motius d'aquesta promoció descansaven en bona part en el model d'implantació poblacional al territori, estructurat en una densa malla de ciutats, viles o llocs sobre el paisatge rural, propiciant la preeminència de la capital que acabaria per absorbir el cabdal demogràfic de la regió, com d'altres viles menors a les quals hom afluïa en comprendre les majors possibilitats de finançament econòmic³⁵⁷. En paral·lel a les transformacions agràries i l'ebullició mercantil, la indústria es beneficià de la renovació energètica aportada pel flux migratori, abundants recursos humans procedents de l'èxode rural, perfeccionament de tècniques i tipologies productives habilitades per l'afluència d'artesans estrangers, residents a la ciutat per encarregar-se'n d'una comanda en concret o senzillament aplegats a la llum d'un nucli atractiu que oferia grans expectatives laborals³⁵⁸.

El constant creixement urbà proporcionà un mercat intern estable, capaç d'absorbir gairebé tota la producció local sobre la qual s'afegirien l'exportació i la importació d'articles de luxe en resposta als gustos d'una elit exquisida. El creixement demogràfic convertí les ciutats en grans arsenals en continua evolució. La demanda de fusters, ferrers, manobres i pedrapiquers augmentà de forma constant suscitant la necessitat de regulació estatutària tendent a tutelar l'estructura edilícia i la higiene pública³⁵⁹. Amb l'ofici ancorat al govern urbà, particip de la vida ciutadana, la confraria respon ara a una notable varietat de funcions, patrimoni, que alleujaren el seriós risc de desviació que acabaria per engarrotar l'originària fisonomia pietosa, alterant profundament la seua primitiva estructura.

L'artesà no dubtà en lluitar per fer prevaldre els seus drets en el repartiment de les responsabilitats per a la distribució dels impostos, així com en l'elaboració del règim

³⁵⁶ Charles DUFOURCQ i Jean GAUTIER-DALCHÉ (1983): *Historia económica y social...*, op. cit., p. 301.

³⁵⁷ Enrique CRUSELLES GÓMEZ (1999): "La población de Valencia...", op. cit., pp. 61-68. Els factors que expliquen aquesta macrocefàlia són diversos i en bona part complementaris. A la facultat de la ciutat en la recaptació fiscal, causes d'ordre socioeconòmic articulen la transferència massiva de capitals devers a la urbs, resultat de l'ampliació dels mercats, en especial el de la llana, el tèxtil i el de capitals. En la delineació del paisatge agrari, a les extensions de propietat rural en mans ciutadanes, se sumen les inversions censalistas de què participaven quasi tots els estats urbans. La immigració abastà un ampli radi social, des de desarrelats fins artesans, mercaders i elits nobiliàries que veien en la urbs la inserció en els canals de la política governamental. Aquest fenomen s'explica en la conversió de l'estructura econòmica i política del regne amb la seua progressiva integració en els mecanismes comercials de la Corona.

³⁵⁸ Antoni FURIÓ (2001): *Història del País Valencià...*, op. cit., p. 223. Molt s'ha especulat al voltant d'un possible sojorn del pintor Jan van Eyck a València. Entre les estàncies intermitents cal considerar aquells artesans que s'establiren de forma permanent, la majoria encoberts per l'anonimat, despullen arquitectes com Joan de Colònia, atrets per la prosperitat de la qual es beneficiarien artífexs com el florentí Daniello Delli.

³⁵⁹ Alberto GROHMANN (2003): *La città medievale...*, op. cit., pp. 130-131.

de política econòmica i sobreposa el vocable *Offici* als anteriors *Confraria* o *Almoyna* que serviran endavant per identificar costums d'arrel pròpiament religiosa. Substituint la monarquia com a portantveus dels Capítols, la iniciativa naix dels prohoms per regular un ofici crebat per dissensions internes com manifesten els implicats, *en nom i per part del dit Offici desitjants pau, concòrdia e tranquil·litat entre los uns e altres e per sedar tota manera de discòrdia, zizania e tot mal evitar*. Sota aquest clam s'amaga el conflicte d'interessos entre les branques de l'ofici.

La gènesi radicava en els mateixos privilegis concedits sense coordinació, emets de forma aïllada en resposta a problemes puntuals³⁶⁰. La legislació industrial dolia d'un programa de criteris unificat capaç de regular i integrar el conjunt d'artesanes dins un mecanisme laboral normalitzat. A la si de cada activitat la descompensació entre els grossos artesans—inserits en els caus de la política econòmica del Consell—i els xicotets menestrals que es limitaven a materialitzar-la creà tensions i acusats distanciaments, palpables en els registres institucionals coetanis. L'encreuament d'interessos s'havia sulsit fins ara amb la concessió de prestacions embastades de forma inconnexa provocant desavinences entre els prohoms dels oficis i els Jurats de la ciutat³⁶¹. Paral·lelament, normatives municipals determinant acabats, materials i nous formats implicaven sovint adaptacions impossibles d'assumir pels estrets marges dels

³⁶⁰ Luís TRAMOYERES BLASCO (1889): *Instituciones gremiales...*, *op. cit.*, pp. 321-326. Les friccions es troben a la base de la proliferació del nombre de corporacions reconegudes en experimentar un màxim que en realitat no es correspon ja amb una major diversificació industrial sinó a l'emancipació de branques internes instituïdes en professions independents. Es multiplicaren les disputes entre oficis, especialment si hi mitjançaven àrees comunes, posant en entredit la fragilitat de l'entramat productiu. En relació a aquest procés de fusions i dissolucions entre especialitats i oficis, consultar les notícies aportades en avaluar la "Vida política de los gremios".

³⁶¹ Agustín RUBIO VELA (1985): *Epistolari de la València medieval*. València: Biblioteca Sanchis Guarnier, pp. 186-187. En remetre's als representants reials per dirimir qüestions que precisaven interpretació del text foral, ens han llegat mostres reveladores d'aquesta circumstància i el seu procediment, com "*obstants certs furs e privilegis, no han poscuth impetrar lo dit privilegi sens voluntat e consentiment exprès de nosaltres per lo interès de la cosa pública de la dita ciutat, perquè, senyor, en nosaltres e nostre ofici recau saber, sentir e procurar lo útil e lo desútil de la dita ciutat*". Adduïm un fragment d'una lletra elevada pels Jurats de València el 23 de setembre de 1455 al rei Juan de Navarra, germà d'Alfons el Magnànim i aleshores Lloctinent general, relativa a la incorporació de noves tècniques per assaonar, tenyir i colorar cuiros. La innovació, mesa a mitjans del Quatre-cents en el centre dels debats era recelada encara pels oficis que tractaven de vedar el mercat imposant normes de qualitat assequibles que garantiren l'equilibri entre els mestres i el control del mercat local. Els nous gèneres produïts pel mestre Álvaro Sánchez carregaven un greu perjudici als mestres que no hi podien competir. El xoc d'interessos entre l'artesanat i el Consell municipal és il·lustratiu de diversos aspectes desplegats fins ara, com el desplaçament del poder associacionista, la concessió de privilegis especials per solucionar problemes puntuals o es responsabilitats definides als Furs per als Jurats i els seus límits en la interpretació dels textos forals. Les controvèrsies serien explotades pels llinatges nobiliaris, immerses en lluites socials adscrites a un context de politització generalitzada que conjugà la problemàtica latent que afectava de forma independent menestrals, ciutadans i cavallers.

obradors més dèbils³⁶². Expressen el contrast amb l'ambient harmoniós i pacífic que tracten de prescriure els estatuts, denunciant iniciatives individuals d'associats que xoquen amb la norma i provoquen fractures internes que s'han d'atallar en ésser susceptibles de crebar l'equilibri³⁶³. El descontent manifest i la necessitat d'acudir al Consell per què sancione noves mesures disciplinàries és símptoma evident de la falta de poder restrictiu de la confraria d'oficis, dolenta encara d'un grau d'implantació institucional major capaç d'espallar les decisions preses per les autoritats de l'ofici.

La generalització de l'activitat manufacturera a Europa havia carregat la proliferació de ciutats que compartien un mateix tipus de producció. Es traduïa en definitiva en un augment de la competència i una disminució de l'exportació i les vendes. La lluita pels mercats deprecia la mercaderia però no els costos de fabricació que, ben al contrari, s'incrementaren ja que el preu de les matèries primes cotitzaven a l'alça. Els oficis es veieren abocats a la renovació tècnica i al canvi en el sistema laboral, en vistes a produir més i millor tot reduint els costos i mirant de satisfer les exigències d'una societat que no era ja la conciudadana sinó la d'un mercat llunyà³⁶⁴. En el sector fuster l'oratori de fusta comprat en agost de 1427 per a les habitacions privades d'Alfons el Magnànim en el Palau del Real n'és un exemple palmari d'aquesta competència. Es tractava d'un *oratori gran de fusta fet a cert labor, lo qual és stat d'ell comprat e liurat a la guarda roba del dit senyor*, importat pel mercader florentí Moreto de Doni per cent florins d'or. A la mort del monarca l'aixovar religiós del Magnànim comprenia obres comprades no sols a mestres locals sinó també a mercaders flamencs i italians. L'inventari dels béns mobles del rei constitueix una bona mostra de la intensa concurrència suscitada entre les diverses ciutats europees³⁶⁵.

³⁶² Rafael NARBONA VIZCAÍNO (1995): *Valencia, municipio medieval...*, op. cit., pp. 150-155.

³⁶³ Paulino IRADIEL (1993): "Corporaciones de oficio...", op. cit., pp. 274-276. En relació a l'estabilitat i la coordinació de les dissensions internes verificades a la si de l'ofici entre les diferents especialitats com en el confront amb altres oficis de la ciutat, l'historiador ressalta la impressió de conflictivitat generalitzada que els propis coetanis perceben i miren de compensar traslladant una imatge paradoxal d'oposició i col·laboració com a factors essencials de la vida artesana.

³⁶⁴ José Ángel GARCÍA DE CORTÁZAR i José Ángel SESMA MUÑOZ (1998): *Historia de la Edad Media...*, op. cit., pp. 590-591. La violenta irrupció de la pesta havia mes la indústria en una fase de contracció, en reduir la clientela s'imposà l'emergència d'adequar els cànons de producció. El descens de la força de treball s'accentuà amb l'afegit increment de bergants, truans i rodamóns, els artesans qualificats trobaven greus dificultats per a llogar oficials i aprenents aptes.

³⁶⁵ ARV. Mestre Racional, signatura 8.769, f. 95 r. Citat per Juan Vicente GARCIA MARSILLA (2001): "La cort d'Alfons el Magnànim i l'univers artístic de la primera meitat del quatre-cents". *L'època d'Alfons el Magnànim. Seu vella. Anuari d'Història i Cultura*, 3, pp. 29-30. Sobre els béns mobles d'Alfons el Magnànim i la reina Maria al Palau del Real José TOLEDO GIRAU (1961): *Inventarios del Palacio Real de Valencia a la muerte de doña María, esposa de Alfonso el Magnánimo*. Valencia.

L'economia urbana hi reaccionà amb un exclusivisme constatable en tots els sentits, els mercats es blinden a productes forans, llevat que es tracte d'importacions de vital necessitat, corporacions i autoritats municipals estenen els marges del proteccionisme al màxim tractant fins i tot de desplegar les seues xarxes de control sobre les indústries dels voltants³⁶⁶. Els oficis es tanquen a artesans provinents de l'exterior interposant traves per a obstaculitzar l'adquisició de la condició de resident o ciutadà, impedit l'obertura de taller i botiga fins i tot a aquell aliè al cercle estricte de la família artesana³⁶⁷. En aquest sentit es reglamenta la condició de l'immigrant, mestres o oficials són acceptats de bon grau a la contribució de l'art com membres de ple dret en presentar-se als prohoms de l'ofici i dipositar una quota adient a la seua condició. Vint sous per als naturals de la Corona d'Aragó, quaranta per als estrangers, tot subvencionant facilitats de pagament aplaçat a quatre sous per setmana. En compensació l'afiliat rebrà assistència en cas de malaltia o pobresa, també en desitjar tornar al lloc d'origen essent en convalescència.

Besllumen amb claredat les tres categories professionals que estructuraven la feina, al mestre s'afegeix aquell que vindrà *per prendre soldada*, així com el *moço aprenediz* regulat al segon capítol, a qui es garanteix cobertura legal per part de les autoritats de l'ofici en *justa causa de exirse del mestre ab qui starà*. Desvelant les parts del procés de formació, el jove aspirant a *menestral del dit ofici*, en abandonar el mestre per *parar obrador o fer faena per sí mateix* deu ésser examinat pels majorals, abonant la suma de cinquanta sous en superar la prova *si és fill de la ciutat*, cent *si és estranger*. Es puntualitza el conveni dels joves fusters descrivint una relació contractual periòdica amb el mestre, *per algun temps e a certa soldada*, que pot avançar-se en préstec en cas de requeriment però que haurà d'ésser saldada abans d'abandonar l'obrador i signar un altre contracte. El concepte d'una multa de dos-cents sous al mestre que accepte oficial deutor d'atri denuncia l'abast de la problemàtica sorgida en torn a aquesta qüestió, explicable en l'escassetesa de mà d'obra qualificada. Els artesans estrenyen la mà a tot fuster nouvingut però haurà de provar la seua capacitat d'acord als criteris de qualitat de la corporació i respectar les convencions laborals concertades.

Discòrdies derivades de la pròpia natura de l'obra de fusta sobten al voltant de les col·laboracions amb mestres aliens a l'entitat, lògiques per la diversificació dels acords compresos. A l'ajust entre artesans de diverses branques se suma l'acord amb el

³⁶⁶ Joan REGLÀ (1971): *Historia de la Edad Media...*, op. cit., pp. 254-255.

³⁶⁷ Philippe WOLFF (1965): "La época del artesanado...", op. cit., pp. 218-219

client o *senyor de la dita obra* amb qui es prohibeix taxativament ajustar-se sense llicència prèvia dels huit elets per prendre un encàrrec començat i signat abans per un company³⁶⁸. Novament de la freqüència com de la gravetat dels inconvenients ocasionats per aquesta pràctica prevén el correctiu de trenta lliures, mudades en trenta dies de presó. Per semblant, es regula el compromís salarial dels esclaus en vista de la pràctica de metre a serrar ensems esclaus de patrons diferents. A l'hora de cobrar els guanys generats el mestre que pren en lloguer l'esclau d'altri deu satisfer convenientment el jornal acordat abans de desaparellar-los.

A tenor del capítol noranta-nou es compren com no devien ésser encàrrecs fàcils de portar a terme els de les autoritats de l'ofici, en rastrejar el contingut de les disposicions beslluma l'augment de les funcions i del nombre dels implicats. Apareix nítida la Junta de Prohomenia composta pels quatre majorals amb el concurs dels nominats precedents, en estipular el jornal dels andadors i de l'escrivà, ratifica l'existència d'uns càrrecs ja ben definits i assimilats per costum. La seua necessària autoritat i del benefici que hom n'extreia traspua a les cinc clàusules finals. Fusters actius i membres de la confraria, representen l'*Offici* en la vida pública de la ciutat, són dipositaris de la confiança plena del Capítol dels mestres, les seues decisions respectades, al seu judici s'encomana la designació dels veedors com dels consellers delegats al govern municipal. Obligada la presència de la major part dels huit prohoms per atorgar llicències extraordinàries, els insults són greument punits, mediant a més en les apel·lacions interceptades als dictàmens dels veedors.

Sancionats pels Jurats, el registre de la seua aprovació al consell municipal el 31 de juliol de 1460 constata sanciona la validesa d'uns capítols que, en ésser *publicats ad*

³⁶⁸ Giorgio TOMBA (1990): "Muratori e falegnami nella dinamica del potere cittadino". Francesca Bocchi, coord.: *I portici di Bologna e l'edilizia civile medievale*. Bologna: Grafis Edizioni, pp. 116-118. La comparació amb altres ciutats europees presenta un paisatge força semblat, si bé desenvolupat molt abans, entre els fusters de la Bolonia de principis del segle XIV es constaten les pautes avaluades fins ara a València. Es reforcen les clàusules d'obediència, l'organització interna, amb una assemblea deliberativa competent en els menesters dels associats, escollits en manera de respectar la proporció dels quatre quaters, esquema particularment similar al valencià. A l'hora de traduir sobre la pràctica els principis de solidaritat, fixen penes per als mestres que abandonen les obres en curs, normes que vetaven pertorbar el treball d'un company amb ofertes a la baixa del preu d'una obra iniciada, es prohibeix la contractació d'operaris que hagueren abandonat un mestre abans del compliment dels termes pactats, acceptar contractes del deutor d'un altre fuster i adquirir fusta a un aliè de la societat. En l'apartat assistencial, contemplen els mateixos auxilis, la participació en cerimònies religioses comunes, funerals, oferir consell i ajuda a socis malalts, etc. Les prescripcions es contenen en normes que exemplificaven el comportament ideal de membres i oficials.

veu de pública crida mitjançant la divulgació a càrrec del trompeta, cap mestre o ciutadà pot al·legar desconeixement del procés³⁶⁹.

Cap al perfeccionament del perfil corporatiu. Les actualitzacions de 1472 i 1474

Si bé les clàusules emeses en 1460 avançaven grans pressupostos en la normalització professional, en la pràctica la seua operativitat prompte es veuria qüestionada, revelant-se insuficient per a regular un ofici en auge, pres per la dinàmica de creixement econòmic de la ciutat. Fent ús de la capacitat atorgada pels capítols de 1424 de modificar i corregir les disposicions estatutàries, el 6 de mars de 1472 s'ajusten els Jurats a la cambra del consell secret per jutjar i aprovar la modificació sobre les mesures precedents³⁷⁰. No es tracta d'una ampliació sinó de la modificació dels termes establerts. Així, es regulen l'estatut del clavari, fixant competències en l'obligació de recollir les derrames i donar comptes a la fi del seu període en el càrrec. Es veda la disposició del tresor social prescrivint la presència dels huit prohoms en qualsevol ús o moviment en caixa. Els prohoms podran a més establir taxes extraordinàries en cas de necessitat, lliurement i sense necessitat de revalidació de la mesura per les autoritats municipals *ni altres Officials*. Per atallar debats i evitar la prolongació de problemes en les juntes de prohomenia s'acorda el vot de l'escrivà en cas d'empat en la votació.

Més interessant és la regulació de les relacions contractuals dels fusters amb altres professionals, *ab pintor algú ni menestral de altre ofici* que no haja estat prèviament examinat. Curiosa és l'apel·lació específica al pintor que ha covat tantes especulacions sobre la inclusió dels pintors en la confraria, entès com un artesà certament especial per la peculiaritat del seu treball, la vinculació de la pintura es devia a la seua aplicació prioritària sobre taules de fusta, siga per a l'elaboració de caixes i mobiliari, per a d'imatgeria com per a les taules d'altar que constituïen el format prioritari de l'aplicació pictòrica des de la concepció actual de l'art. Comprès entre la resta d'oficis de la fusta, la seua adscripció inicial a l'entorn social de l'almoïna de fusters es justifica en considerar l'assiduïtat dels vincles laborals que necessàriament havien de lligar ambdues operacions per a obtenir el retaule.

Els oficials o *joves de soldada* es veuen adreçats a treballar dins dels marges de l'ofici, llogar-se exclusivament amb mestre examinat en fusteria. Beslluma l'orgull de

³⁶⁹ AMV. Manual de Consells, ff. 22 -24. *Capítols ordenats sobre lo ofici dels fusters*.

³⁷⁰ ARV. Gremis. Llibre 587, ff. 13 v- 18 v.

classe, la complaença en el treball de qualitat i ben confeccionat, per no incórrer en la depreciació de l'obratge, cap mestre pot llogar *catiu que no haja après lo ofici*.

D'altra banda, es preveuen facilitats per a l'accés a la confraria rebaixant les quotes d'entrada en un acte d'amor fraternal que devia caracteritzar en principi el sentit caritatiu de l'associació, car hom freturós de béns arribat sols per guanyar soldada es veia impedit per satisfer les quotes exigides. L'acull és manifesta encara revocant antigues discriminacions ètniques o religioses, *mencionat que los dits Capítols sostenguen e compreguen qualsevol persona de qualsevol ley, stat e condició, no feta diferència de cristià, moro o juheu*. Amb aquesta mesura però la comunitat de fusters es beneficia d'un major allau de manobres disponibles per a la contractació, en un període d'auge econòmic, en què la construcció es trobava en plena expansió. En aquesta actitud aperturista i més tolerant cap a les comunitats no cristianes seria decisiu el canviament en el signe demogràfic vers un contrapès favorable a la majoria cristiana. El retrocés de la població musulmana i la visible feblesa dels estats islàmics meridionals augmentaren la confiança en les estructures jurídiques cristianes, donà majors marges de control als artesans per a la inclusió de minories subjugades³⁷¹. Malgrat les facilitats d'incorporació concedides als jornalers, aquestes no es correspondran amb similars disposicions a l'obtenció del grau de mestre. La càrrega de cinquanta sous per a *natural de la present ciutat de València o vassall del molt alt senyor Rey*, duplicats en cas d'estrangers o aliens a la Corona, si bé limita la mestria als oficials locals, suposa un fort entrebanc per a mestres forans.

Amb aquestes mesures asseguraven la disponibilitat de mà d'obra al temps que garantien la possibilitat de respondre als encàrrecs i cobrir les comandes de la ciutat, tot prevenint un excés de mestres susceptible de rebassar la capacitat d'absorció del mercat local i trencar l'equilibri entre l'oferta i la demanda. Confrontada amb els obstacles a l'ensenyament intercedits als estatuts en 1424, aquesta maniobra d'acceptació sense condicionaments religiosos és comprensible en la necessitat d'aquestes comunitats per al sosteniment regular dels estàndards econòmics, que obligava a adoptar mesures contradictòries. Restriccions de la llibertat de moviments barallades amb millores de les seues condicions de vida responien a una circumstància difícil i contradictòria en si mateixa, que venia arrossegant-se a conseqüència de l'acusat desequilibri demogràfic i

³⁷¹ Antoni FURIÓ (2009): "Els musulmans valencians, de la conquesta a les Germanies". *Entre terra i fe. Els musulmans al regne de València (1238-1609)*. Sala Estudi General de la Universitat de València, 26 de febrer al 28 de juny de 2009. València: Universitat de València, p. 71.

l'acusat despoblament que afectava a amplies àrees del territori³⁷². La intencionalitat d'ambdues disposicions es revela inequívoca al capítol LXVIII, en abordar els conflictes sorgits per la contractació d'oficials i els problemes ocasionats de l'escassetat d'operaris qualificats. Els termes expressen amb claredat la duració del sojorn laboral de qualsevol companyó recent arribat o jove a la fi de l'aprenentatge, en un període entre un mínim de sis mesos i un màxim d'un any, amb l'advertència al mestre que contractava la feina, de manera *que lo amo ab qui volrà fer faena no puixa pendre sinó a rahó de any o de mig any per llevar debats e quistions del dit Offici, per quant tots jorns són en baralles los dits amos per lo poch temps que són affermats e lo hu sostrau lo moço de altre*. S'adueix l'interès per evitar escàndols que danyaren el bon nom de la societat, l'estàndard de qualitat demostra encara ésser en perill per haver *examinat a fadrins de poca hedat, los quals han parat obrador reportant dans a la comunitat per la poca esperiència [...] per utilitat de la cosa pública e per evitar les vergonyes*, per què exigeixen una edat mínima de vint anys per a l'adquisició del magisteri.

Palmària la comprensió de la conjuntura coetània i el sentit pràctic amb què l'afronta l'artesà, traspua tot d'una eixa aguda percepció de les transformacions econòmiques, ideològiques i estilístiques operades a la societat, les preocupacions per la renovació de la producció com els jocs entre l'oferta i la demanda al mercat. Beneficiada de l'espinosa conjuntura catalana, prengué el relleu a la paràlisi barcelonina, l'apogeu de la ciutat repercutí sobre el camp, la producció regnícola es beneficià de l'avançada demogràfica i econòmica de la ciutat, que es consolida com un dels centres més dinàmics de la Mediterrània³⁷³. El Regne de València, encara jove i en

³⁷² Agustín RUBIO VELA (1989): "El segle XIV...", *op. cit.*, pp. 231-233. Conseqüència de la crisi, els últims anys del segle XIV i fins els primers decennis del següent, la tendència poblacional experimenta una clara recessió. No obstant, la ciutat de València que havia experimentat grans variacions es recupera amb certa solvència gràcies a les onades migratòries que incrementaren els probables 8.000 focs de començaments de segle, enregistrats al voltant de 1418 a 9.000 cases intramurs cap el 1487 que han portat alguns historiadors a calcular uns 45.000 habitants. Per a finalitzar la centúria en una dinàmica de creixement que assoliria els 10.000 focs a principis del segle XVI. En la interpretació d'aquestes dates, emanades d'una aplicació estadística i utòpica sobre notes de la recaptació del morabatí o el recompte dels fogatges en casos de contribucions extraordinàries, cal considerar les dificultats per a traduir-les en xifres absolutes d'habitants als quals s'haurà d'afegir el munt d'individus no inscrits, pobladors d'extramurs, marginals. Tanmateix els historiadors coincideixen en situar en 70.000 els habitants de la urbs, essent la ciutat més populosa de la península, com constata l'alemany Hieronymus Münzer en la seua visita en 1497. València concentraria així aproximadament un quart del còmput del regne estipulat entorn a les 250.000 persones. Consultar les dades aportades per Paulino IRADIEL (1989): *El segle XV*. Ernest BERENGUER, coord.: *Història del País Valencià. De la Conquesta a la Federació Hispànica*. Barcelona: Edicions 62. Vol. II, pp. 267-270. Antoni FURIÓ (2001): *Història del País Valencià...*, *op. cit.*, pp. 184-191 i 223-225.

³⁷³ Esteban SARASA (1989): "De la reordenación interior...", *op. cit.*, p. 643. A conseqüència de la guerra civil catalana (1462-1472), València assoliria unes cotes de riquesa econòmica i cultural paral·leles al declivi català, esdevenint una capital preeminent de la Corona

expansió, havia resistit les proves del Tres-cents amb solvència, tot i que en la segona dècada del segle XV la corba demogràfica experimentara una clara recessió, la ciutat es beneficià novament de l'allau de gents, una migració interna focalitzada en València³⁷⁴.

La població es duplicà convertint-se en el principal nucli urbà de la Corona d'Aragó, no obstant el recés demogràfic de començaments de segle, la ciutat de València que havia experimentat grans variacions derivades dels dissorts d'una crisi a penes superada, es recupera amb certa solvència gràcies a les onades migratòries que incrementaren els probables 8.000 focs de començaments de segle, enregistrats al voltant de 1418 a 9.000 cases intramurs cap el 1487 que han portat alguns historiadors a calcular uns 45.000 habitants. Per a finalitzar la centúria en una dinàmica de creixement que assoliria els 10.000 focs a principis del segle XVI. En la interpretació d'aquestes dades, emanades d'una aplicació estadística i utòpica sobre notes de la recaptació del morabatí o el recompte dels fogatges en casos de contribucions extraordinàries, cal considerar les dificultats per a traduir-les en xifres absolutes d'habitants als quals s'haurà d'afegir el munt d'individus no inscrits, pobladors d'extramurs, marginals. En termes generals, els historiadors coincideixen en situar en 70.000 els habitants de la urbs i reconeixen València com la ciutat més populosa de la Península, que concentraria aproximadament un quart del còmput global del Regne, estipulat entorn a les 250.000 persones³⁷⁵. Així ho mostraren en llurs dibuixos i relats els viatgers estrangers que

³⁷⁴ José Ángel GARCÍA DE CORTÁZAR (1974): "La época medieval"..., *op. cit.*, pp. 404-405. La redistribució demogràfica vingué acompanyada per una important reestructuració del paisatge agrari, caracteritzada per l'extensió de la superfície de cultiu, la renovació de la producció, però principalment per unes formes noves de possessió i explotació de la terra per adaptar-se a les exigències dels mercats urbans. L'equilibri econòmic valencià, en ple creixement comercial, reposava així sobre una sòlida base agrícola. L'ocupació definitiva del territori peninsular i la consolidació de places mercantils revitalitzaren les xarxes de comerç interregional i internacional que acollien amb gratitud la diversitat de productes oferts pel camp. L'agricultura esdevé una inversió rendible, que tractaran d'apressar ciutadans enriquits adquirint propietats amb què diversificar els ingressos i il·lustrar els seus llinatges amb títols de propietat terratinent. Aquest finançament agrari va permetre que, llevat de períodes extrems de crisis epidèmiques o guerra, les propietats senyoriales, capacitades per assolir alts nivells productius, dotades d'una base econòmica estable, pogueren comercialitzar els excedents i assentar una gens menyspreable solidesa financera. Malgrat els guanys evidents agenciats per senyors, eclesiàstics o laics, cal observar l'exemple de la família Borja arrel del conreu de la canyamel, moltes famílies aristocràtiques territorialment i econòmica menys puixants, escasses de mitjans per fer front a les depressions, es veieren obligades a desprendre's de les propietats a través de la venda a la bogant oligarquia urbana i altres llinatges que s'encimbellaren reemplaçant-les poc a poc. Les referències es recullen al catàleg d'exposició Josep A. GISBERT, ed. (2001): *Sucre & Borja. La Canyamel dels Ducs. Del trapig a la taula*. Gandia del 21 de desembre de 2000 al 23 de febrer de 2001. En especial de les aportacions de Josep A. GISBERT, "Sucre & Borja. La Canyamel dels Ducs. Del trapig a la taula", pp. 15-26. Tots dos coincideixen en ressaltar com el sucre refinat quedava restringit sols a capes socials altes i solvents davant la mel, més barata i per tant d'ús més generalitzat. Cal contemplar la producció en connexió als cànons d'una demanda diversificada i exquisida per a comprendre la transcendència de l'explotació de la canyamel en l'economia conterrània.

³⁷⁵ Consultar les dades aportades per Paulino IRADIEL (1989): "El segle XV"..., *op. cit.*, pp. 267-270. Antoni FURIÓ (1995): *Història del País Valencià*..., *op. cit.*, pp. 184-191 i 223-225.

visitaren la ciutat en la frontissa del Cinc-cents, com ara Nicolaus Poplaw, Hieronymus Müntzer o Antoine de Lalaing³⁷⁶.

Reemplaçant Barcelona com a port referent per a l'exportació encaixant així els productes autòctons en l'òrbita mediterrània, la integració definia alhora l'organització i l'especialització de l'activitat manufacturera. La indústria tradicional s'enfortí, encapçalada pel relleu de la sederia i la fusta, s'emprèn una activa política que apostava per la construcció naval, esperonant la marina valenciana envers el gran comerç davant els temors a la rapinya que havia fermat pràcticament el comerç marítim. El Mestre Racional registra el temor dels comerciants a navegar o expedir mercaderies per mar a causa de les rapinyes dels *baleners* corsaris castellans, a què calia sumar les despeses pels drets d'agents reials i de peatge. La ciutat adopta una política proteccionista ofensiva i defensiva, animant la construcció de naus, afavorint l'increment d'embarcacions corsàries per combatre la pirateria castellana i barbaresca al litoral. Amb tot, la construcció naval a València alleujava grans dificultats, perquè la ciutat era una gran consumidora de fusta i les àrees d'aprovisionament de material quedaven llunyanes. La compra d'embarcacions en ports de Biscaia i l'arribada de vaixells portuguesos i castellans ajudà a pal·liar l'escassetat d'una flota mercantil autòctona.

Sols en el primer terç del segle XV es manifesta a València l'empremta d'una tímida política de subvenció de galeres en la qual es van implicar el Consell municipal, els mercaders com la monarquia que, amb la idea de beneficiar-se dels negocis, no va dubtar en potenciar el comerç marítim³⁷⁷. Ferrà I hi prengué part directament com accionista, seguint el seu exemple el seu fill Alfons V, qui invertí en empreses d'armament amb finalitats mercantils en mires a esperonar el comerç marítim tot obtenint beneficis amb què sufragar les campanyes mediterrànies. Aquests empenys conjunts vigoritzaren les drassanes valencianes alenant la indústria de la construcció nàutica local, amb els arsenals del port empenyorats en la construcció de galeres per a reforçar l'esquadra reial³⁷⁸. Convertida en centre de negocis de projecció internacional,

³⁷⁶ Consultar les dades aportades per Paulino IRADIEL (1989): "El segle XV"..., *op. cit.*, pp. 267-270. Antoni FURIÓ (1995): *Història del País Valencià*..., *op. cit.*, pp. 184-191 i 223-225.

³⁷⁷ Andrés DÍAZ BORRÁS (1997): "La València marítima durant el regnat d'Alfons el Magnànim". *Ausiàs March i el seu temps*. Museu de Belles Arts de València, del 13 d'octubre al 30 de novembre de 1997. València: Generalitat Valenciana, p. 134

³⁷⁸ Jacqueline GUIRAL-HADZHOSSIF (1989): *Valencia, puerto mediterráneo*..., *op. cit.*, pp. 191-193. El Mestre Racional transcriu els motius de la compra d'un quart d'una *nau de 4000 quintars* efectuada en nom de Ferrà I, enumerant els dissorts causats per corsaris, lamentant-se per la rovina ocasionada al comerç, expressa també l'esperança de rendibilitzar la inversió per a compensar les pèrdues gravades pels drets de pas durant els primers mesos d'avarada. En el primer viatge a Palerm recupera ja el 15% i malgrat la falta de dades, la historiadora estima que si hi va invertir de nou serien sempre gestos simbòlics

la urbs esdevingué escala obligada en el trànsit mediterrani i atlàntic a través de l'Estret de Gibraltar. Per a ciutats de l'interior peninsular com Segòvia, Valladolid o Burgos, València era port natural d'eixida al Mediterrani³⁷⁹. Assolí categoria preeminent com plaça financera i asseguradora, fins als bancs i taules de canvis locals aflüen capitals de tots els regnes hispànics i europeus, d'ací es distribuïrien mitjançant un dinàmic circuit vehiculat per lletres de canvi conjugat amb la xarxa de tràmits d'assegurances, engendrades al món marítim, esteses ja a tots els àmbits d'activitat econòmica³⁸⁰.

En l'àmbit de representació política, l'oligarquia ciutadana havia tractat constantment de reduir el nombre dels delegats de consellers d'oficis i mesters en el Consell als successius sistemes d'elecció que des de 1371 eren nomenats pels Jurats, prova del seu relleu creixent. En realitat, tot i la teòrica presència en el Consell les continuades reformes introduïdes en el sistema d'elecció dels consellers alterarien les facultats representatives i electives dels oficis, generoses des de les disposicions de Pere II en 1283, amb la introducció de l'atzar i la capacitat atorgada de nominar els seus propis representants, elets de forma independent en el cos de les corporacions que es mantindria fins 1371, quan els jurats entrants passen a designar els consellers de les tres mans arbitràriament i lliure i les corporacions d'ofici deixarien d'elegir els seus delegats³⁸¹. En el transcórrer del segle XV, a tenor de les controvèrsies i conforme es

per alenar el comerç. D'altres hipòtesis apunten cap a un intent d'alleugerir les dificultats de la tresoreria mitjançant inversions rendibles, esdevenint empresari en 1414 i 1415. Imitant son pare, Alfons el Magnànim compra en 1421 un quart de balener junt a un comerciant llombard i un marí valencià. El registre de despeses i beneficis informa que sols en any i mig recuperen la inversió amb guanys del 85%, no obstant els enormes riscos.

³⁷⁹ Antoni FURIÓ (2001): *Història del País Valencià...*, op. cit., pp. 134-135. Nombroses societats estrangeres de comerciants i marins s'emplaçaren a l'urbs, colònies amb un abast de negocis que sobrepassava el radi europeu, introduïren tècniques financeres basades en les noves formules a l'ús. Companyies toscanes com els Datini de Prato, amb agències en Sant Mateu i Morella, la companyia Strozzi o els Medici, que disposaven des de 1429 de consolat propi, entre els italians s'hi sumen també venecians, senesos, llombards i genovesos, junt a una àmplia representació de francesos, portuguesos, castellans, bascs, flamencs i alemanys. Alenats pel potencial agrícola i la localització estratègica valenciana en oferir abundants vies d'enllaç i fluïdesa en les comunicacions, s'interessen fonamentalment en matèries primeres com llana, seda i productes agrícoles, aviat se sentirien atretes pel mercat dels capitals i l'arrendament.

³⁸⁰ Antoni FURIÓ (2001): *Història del País Valencià...*, op. cit., p. 141. El comerç, com apunta Antoni Furió, va aconseguir llimar les diferències entre els regnes de la Corona, tots integrats en un circuit econòmic comú, definit institucionalment pel *Consolat del Mar* com a dret marítim i mercantil que estenia la seua jurisdicció sobre catalans, valencians i mallorquins. Esteban SARASA (1989): "De la reordenació interior...", op. cit., p. 632. Seria a partir del *Consolat del Mar* com s'elaboraria el dret canviari per regular jurídicament les lletres de canvi i s'institucionalitzaria els dret mercantil en recollir aquestes previsions, els privilegis duaners i les mesures proteccionistes serien canalitzades a través d'aquest organisme on si be els còsols exercien la seua prefectura en el territori de cada regne, els mercaders comptaven amb els seus propis delegats a l'estranger amb els còsols d'ultramar que sovint representaven els interessos de la monarquia.

³⁸¹ Rafael NARBONA VIZCAÍNO (1995): *Valencia, municipio medieval...*, op. cit., pp. 44-45.

fiancen les basses de l'autoritarisme monàrquic, veuriem poc a poc reduïdes les seues opcions polítiques. Arran del relleu dinàstic, fonamentalment després de la mort de Ferran d'Antequera en 1418, s'accentuà la ingerència monàrquica. En 1419 Alfons V redueix l'atzar i suprimeix capacitats electives i representatives als oficis, restant ja completament subjugats a la intervenció reial en 1426 en confeccionar, personalment o mitjançant el Mestre Racional, la llista dels candidats òptims per a ésser sortejats, tot reservant-se la designació de les magistratures urbanes, plet per què la ciutat sempre lluitaria per intentar recobrar la potestat³⁸².

La fluïdesa dels intercanvis i les millores en les comunicacions havien posat en conjunció productes i tècniques innovadores, el creixement dels segles anteriors havia creat una societat benestant amb noves necessitats i gustos, interessada en manufactures més específiques. Els progressos tècnics havien modificat profundament les condicions laborals, entre els propis artesans es constata la preocupació per obtenir millors resultats i optimitzar els recursos per elevar la qualitat i la quantitat de la producció³⁸³. La diversificació de feines per transformar certes matèries primeres o la minuciositat requerida per aconseguir un producte acabat comportava una gradació en el procés ben traduït a nivell d'estructura d'ofici. La creixent especificitat de la producció requeria l'especialització de certs artesans qualificats en una determinat sector que, si abans estaven agrupats en una corporació genèrica, opten ara per disgregar-se i conformar un cos específic. El nombre de corporacions d'oficis reconegudes al municipi es duplica així sense que en realitat hagueren sorgit nous sectors professionals³⁸⁴. La multiplicació del nombre d'oficis representats en el Consell municipal beslluma el refinament assolit

³⁸² Rafael NARBONA VIZCAÍNO (1995): *Valencia, municipio medieval...*, *op. cit.*, p. 48. L'increment del marge de representació social, arrel de la implantació del sistema insaculatori per a l'elecció dels consells municipals, va tranquil·litzar les tensions entre els llinatges urbans, que hi veieren la possibilitat de controlar fàcilment les candidatures a partir de parentius i clienteleles. El nom dels candidats eren mesos en diferents sacs en atenció a la seua vessant professional i a les aptituds adients per al càrrec. El mètode de sac i sort va coincidir en un moment àlgid per als oficis, que reforçaren els seus estatuts forjant estructures cada vegada més tancades.

³⁸³ Charles DUFOURCQ i Jean GAUTIER-DALCHÉ (1983): *Historia económica y social...*, *op. cit.*, p. 183. La crisi de mà d'obra en determinades especialitats i el desig d'estalviar salari animaren el perfeccionament d'utilitatge, facilitant l'acceptació de la maquinària en l'àmbit laboral. En metal·lúrgia, per exemple, s'acceleren els processos de dissociació i aliatge de metalls perfeccionant armadures, ferramentes artesanals, eines agrícoles. S'impulsa l'experimentació beneficiada amb les proves propiciades per la guerra, conflictes marítims i terrestres havien proporcionat un immillorable camp hàbil per a qualsevol tipus d'assaig. La riquesa minera de ferro de la Corona aragonesa i la millora en els processos de tractament del metall va permetre l'especialització de la indústria armamentística. A diverses ciutats es produïen arcs, ballestes, llances, punyals, ganivets, baines, exportades massivament atesa la demanda suscitada per les guerres. L'auge de l'activitat marítima propicià un ampli camp en la producció d'àncores.

³⁸⁴ Philippe WOLFF (1965): "La época del artesanado...", *op. cit.*, pp. 214-215.

als diferents sectors industrials, passant dels vint-i-cinc inscrits en 1400 als quaranta-cinc de 1500³⁸⁵. El desplegament d'especialitats relatives a una matèria va fer necessari un nou plantejament de l'organització corporativa perceptible mitjançant tres aspectes fonamentals de la seua circumstància. En la seua factura interna la ramificació d'antigues associacions en diverses branques conduïa a la redacció d'ordenances ajustades a la nova conjuntura, amb una readaptació de l'estructura jeràrquica de l'ofici. En la seua façana externa comportava la necessitat d'adequar els mecanismes de control sobre una producció cada vegada més diversificada. A nivell polític, l'aprovació de nous capítols suposava la immediata incorporació d'un nou cos de menestrals a les vies administratives i de representativitat pública.

Paral·lel a l'afermament del capitalisme, la política centralitzadora principiada per una monarquia sobirana cova el procés, propiciant la centralització en virtut del concepte de capitalitat que afavoriria la concentració demogràfica, restablint la pau i recolzant l'evolució científica i tecnològica³⁸⁶. L'escomesa activa d'obres públiques impulsà el creixement econòmic, brindant a la burgesia urbana ocasió per a lluir el benestar assolit mercè a la política econòmica municipal. L'empeny per reconvertir la ciutat musulmana empresa des de començaments de l'assentament cristià sota l'aval de la legislació foral culmina ara amb el patrocini de grans obres arquitectòniques d'empremta i significació cíviques. A la Sotsobreria de Murs i valls, instituïda en 1358 i reorganitzada en 1406, s'afegí l'Obra de la Llotja Nova fundada en 1481. Les Torres de Quart construïdes entre 1440 i 1460, el portal i finestral del palau de la Generalitat iniciats en 1481, la nova Llotja de mercaders erigida entre 1483 i 1498 constituïen intervencions aïllades, que no responien a un pla urbanístic premeditat, però aconseguen enlairar el millor guardó que podia exhibir la ciutat com expressions irrefutables de la seua prosperitat³⁸⁷. Nocions de bellesa, utilitat i higiene es fonien en un mateix concepte estètic adreçat a conferir opulència a la imatge de la ciutat. Amb la capital inserida en els caus del comerç internacional, València entrà en competència amb les ciutats europees més puixants, el seu entorn urbà i l'arquitectura devien mostrar el vigor de la prosperitat urbana. Les reformes urbanes transferiren en el seu paisatge

³⁸⁵ Antoni FURIÓ (2001): *Història del País Valencià...*, op. cit., p. 207.

³⁸⁶ Joan REGLÀ (1971): *Historia de la Edad Media...*, op. cit., p. 256.

³⁸⁷ Amadeo SERRA DESFILIS (2002): "Orden y decorum en el urbanismo valenciano de los siglos XIV y XV". Aldo Casamento e Enrico Guidoni (eds.): *Le città medievali dell'Italia meridionale e insulare*. Atti del convegno, Palermo-Palazzo Chiaromonte, 28-29 Novembre 2002. Roma: Edizioni Kappa, pp. 37-50. recapitula en una reflexió panoràmica els motius de la política arquitectònica empresa pel Consell com responsable de la política urbanística dins del marc jurídic de furs i privilegis tot tractant de individualitzar les raons polítiques i ideològiques que promogueren aquestes intervencions.

l'accent d'un panorama en contínua transformació, en què els mestres d'obres, fusters i piquers s'afanyaven a materialitzar els empenys presos en l'àmbit polític en primera instància³⁸⁸. Les despeses en material, mà d'obra i indemnitzacions contribuïen a impulsar el mercat de treball i la producció industrial, afavorint l'economia artesana.

Manifest ideològic de l'empeny de l'oligarquia urbana per embellir la ciutat fou l'enteixinat de l'antiga Casa de la Ciutat, que serveix a més per il·lustrar la capacitat tècnica i la qualitat artística assolida pels fusters. L'enteixinat de la Cambra Daurada fou dissenyat per Joan del Poyo, els treballs empenyoraren un munt d'artífex d'especialitats diverses en les obres de talla, assemblatge, pintura i daurat finalitzat per Bartomeu Mateu en 1445³⁸⁹. Drassanes, remoció d'edificis, ponts, monuments i temples comporten la conjunció de múltiples àrees professionals, cadascuna gestionada en una part del procés, on es convoca una multitud considerable d'operaris. Al costat de l'obra o fàbrica, entorn obert on es congrega el conjunt d'artesans d'un mateix ofici o especialitat, es contempla l'activitat de l'artesà, *el fuster de obra de mans*, afaenat en la seua tasca diària a l'obrador, espai privat individual, els dos escenaris privilegiats on emergirà, entre d'altres, la producció que hui considerem artística, seran les peces clau de l'estructura d'ofici³⁹⁰. Les condicions de consum i d'exercici del treball es modificaren extraordinàriament amb aquesta acció simultània de capitalisme i intervenció estatal. Sota semblant panorama, no es difícil comprendre perquè els historiadors xifren en els dos últims segles medievals l'època de major desenvolupament del món corporatiu. Sancionats institucionalment, els capítols de les respectives ordinacions donen compte de l'organització interna del taller, el transcórrer del treball quotidià descrivint les categories, les relacions entre els membres amb una atenció especial a l'obligatorietat de determinats preceptes morals i espirituals, sens oblidar remarcar una estricta disciplina en els mètodes productius, desplaçant criteris relatius al socors mutu.

³⁸⁸ Amadeo SERRA DESFILIS (1997): "La ciutat d'Ausiàs March"..., pp. 51-62.

³⁸⁹ Carmen GRACIA (1995): *Història de l'Art de València*. València: Edicions Alfons el Magnànim, pp. 149-164. Per a una visió conjunta de l'efervescència dels tallers a la ciutat en els anys centrals del Quatre-cents, consultar el capítol "Els tallers valencians en plena ebullició". Es recomana també Antoni JOSÉ i PITARCH (1989): "Les arts". Ernest BELENGUER, coord.: *Història del País Valencià. De la Conquesta a la Federació Hispànica*. Barcelona: Edicions 62. Vol. II, pp. 453-492.

³⁹⁰ Joan DOMENGE i MESQUIDA (1991): "Entorn als oficis artístics de Mallorca...", *op. cit.*, p. 381. La concentració de treballadors no era desconeguda al món medieval, la novetat radicava en l'extensió assolida, liderada per l'enlairament de la construcció naval en convocar fusters serradors, laminadors, calafatadors, remers, peons. Colles semblants es congregaven en obres hidràuliques, mines, alts forns, vidrieres, impremtes, etc.

Imbuïts en aquesta dinàmica, just dos anys després de la última remoció tornen a convocar els Jurats municipals per a l'ampliació de les ordenances, un ajust que responia a la ingerència de mestres *forasters e viandants* que exercien l'ofici al marge de la contribució d'uns fusters que es conten ja *en gran nombre e basten molt bé a totes les necessitats que acorren en la present ciutat de llur ofici*³⁹¹. S'imposa no sols la participació, també l'examen establint quotes de deu lliures per a estrangers, cinc *si serà de la senyoria del senyor Rey*, davant els cinquanta sous exigits als veïns de València. La regulació de la professió passava pel control del nombre d'artesans actius i el balanç de la força de treball que era capaç d'absorbir el mercat local. Entre les primeres mesures sancionades en 1474 la mateixa cançó de sempre, esta vegada però emesa per atallar l'allau de *francesos e altres gens estrangeres qui ussen del ofici de serrar* sense inscriure's en la societat, superar la prova de capacitació ni satisfer les taxes ordinàries³⁹². En el ressentiment per la usurpació de l'ofici, ni tant sols com aprenents o assalariats els és permès l'entrada, prohibint el seu afermament a tot mestre de l'ofici, *encara que li done soldada e li faça carta de soldada*³⁹³.

En aquesta línia entronca la prohibició d'usar serres pròpies per igualar la capacitat laboral dels mestres evitant el desequilibri que se'n podria derivar de l'acapament de la feina per part de fusters més puixants. S'estipulen a més els preus de les serrades, establerts en funció de les càrregues de fusta per cantells i del tipus de producte obtingut, fixant els preus conforme a les mesures fixades pel Marc Valencià, *ço és: per serrar càrrega, dos sous de cantell; un sou, VI diners de traves; per milloria, I sou, VI diners; per cantell, I sou; per cantell, I sou, II diners per traves; per la sissa, un sou, IIII diners per cantell, I sou, II diners per traves; per madero, I sou, II diners per cantell; I sou per cantell, VIII diners per travers; per sise, X diners de cantell, VIII diners per travers. E a dita rahó los fusters e mestres qui tendran serra sien tenguts serrar la fusta e no puixquen demanar cosa alguna ultra lo dit for*. Majorals i prohoms queden obligats a controlar l'activitat de serrar, competents per a punir amb la presó qui contravinga l'ordre.

L'objectiu no consistia tant en reestructurar de les categories laborals com en controlar el procés de producció llimant les competències per garantir l'estabilitat.

³⁹¹ ARV. Grems. Llibre 587, ff. 19 r- 25v. En relació a aquests decrets consultar Jesús VILLALMANZO CAMENO (1980): "Estudio histórico ...", *op. cit.*, p. 20. L'historiador explica aquest decret en la necessitat d' atallar els problemes ocasionats per l'entrada massiva de serradors francesos que exercien al marge de l'ofici mancant d'examen, sense contribuir en les obligacions i impostos.

³⁹² ARV. Grems. Llibre 587, f.19 r. Capítol 85.

³⁹³ ARV. Grems. Llibre 587, f. 20 v. Capítols 87 i 88.

Conforme es fiança el mercat, la confraria evoluciona i les relacions amb l'ofici es diversifiquen, es fan més complexes. La necessitat de reglamentació es feia especialment notòria en aquelles indústries que implicaven diversos oficis, ja que llevats de l'especialització s'imposava la dependència jeràrquica, laboral i econòmica respecte als més gruixuts³⁹⁴. Si els Furs definien els criteris de base en política econòmica, les ordenances municipals constituïren l'esglaó immediat, atansant resolucions puntuals a problemes concrets conforme anaven sorgint, recollides després als estatus corporatius en funció de la seua operativitat i eficàcia³⁹⁵. Naix així la confraria com una societat que es reclou gradualment en si mateixa, pretenent englobar tots els professionals de l'ofici en els seus canals de previsió. Excusant les reunions en l'acció assistencial, nombren autoritats regents, fixen preus i obstaculitzen el desenvolupament dels artesans independents premiant el sentit hereditari del aprenentatge en favor de parents i acostats³⁹⁶. L'accent educatiu traçat en el taller, desplegat en termes d'afermament, pràctica i capacitació, períodes ben definits per a adquirir la categoria de mestre, desembocaren en una forta jerarquització socioeconòmica a nivell corporatiu i individual que explica les dissidències i la desigual representació jurídica dels afiliats. En la lluita diària que esbossa aquesta conjuntura, els artesans aprengueren quelcom més que disciplina laboral, assimilaren els ressorts en la gerència dels negocis i la ingerència de l'interès comú sobre la seua feina, els fruits d'aquests tanteigs s'evidenciaran en els segles venidors.

De la diversificació d'oficis compresos sota la vènia dels fusters, com de les pugnes internes per la defensa dels interessos de llurs respectives especialitats, s'institueix l'elecció d'un majoral entre els *de les caixes, que són pintors*, que proporcionaran a més en veedor un caixer per a *jutjar totes les coses pertanyents al mestre dels dits Caixes e exercici de aquells*: obratges, tallers, eines, mètodes de producció que sols mestres examinats en la matèria eren en aptes a avaluar. Similar reconeixement rep la branca de Torners amb la disposició d'un majoral de l'especialitat. Els quatre majorals nous juntament als vells seran els responsables de dur a terme els exàmens tot reiterant la jurisprudència de la Junta de Prohomenia sobre totes les qüestions pertanyents a l'ofici. Amb els veedors, són facultats per a revisar i dictaminar la legalitat de les *mercaderies, totes les obres de fusta, ço és, caixes, lits, taules,*

³⁹⁴ José Ángel GARCÍA DE CORTÁZAR i José Ángel SESMA MUÑOZ (1998): *Historia de la Edad Media...*, op. cit., p. 602.

³⁹⁵ Rafael NARBONA VIZCAÍNO (1995): *Valencia, municipio medieval...*, op. cit., pp. 60-61.

³⁹⁶ Antonio RUMEU DE ARMAS (1981): *Historia de la previsión...*, op. cit., p. 62.

pastadores e altres obres que de fusta novament obrades seran trobades en la present ciutat per obs de vendre aquelles.

La informació dels gèneres de manufactures elaborades trasllueix també la fregadissa interna entre els diversos sectors productius. No sols caixers i torners reclamen major presència en el govern de la societat, els darrers capítols sancionen la interferència entre parcel·les laborals distintes, prohibint la fabricació de productes aliens a l'especialitat a què s'adscriu cada mestre. Les friccions entre torners i boters permeten descobrir les competències específiques de cada branca perquè *aquell que usa de torner no pot usar de fer poals, barcelles, almuts e altres coses pertanyents al dit membre, ne per semblant lo que fa poals, barcelles e almuts pot usar del mestre de torner sinó en esguart tant solament de aquelles coses que són necessàries al dit membre de poaler*. El debat serveix de precedent dictaminant el requeriment d'ésser examinat d'una especialitat per a poder exercir-la. Amb aquesta mesura, es compren com un mateix artífex podia obrar varies manufactures, sempre que n'estigués examinat preceptivament de cadascuna. Exceptuant però aquells que compten ja amb més de deu anys d'experiència, que solament hauran d'abonar els drets d'examen.

Sense oblidar una ullada a mesures d'esperit mutualista, insisteixen en *subvenir a la necessitat e pobrea dels confreres com a les despeses que cascun any ocorren a la dita loable Almoyna com al dit Offici*. Clara beslluma la distinció pels propis coetanis entre l'almoïna i la corporació d'ofici, apercebudes com dues entitats correlatives i complementàries però amb un accent diferenciador: la contribució a la primera es mantenia oberta, ancorada en l'esperit dels estatus de 1332; la contribució a l'ofici era obligatòria per a tot treballador de la fusta, adreçada exclusivament a regular l'exercici de la professió. Sota aquesta premissa s'entén que *qualsevol venedors o revenedors de fusta sien tenguts de pagar e paguen realment cascun anys quatre sous [...] en aquells termes que los confreres de la dita loable Confraria han acostumat*. Com veiem es reiteren—ara per escrit—usos perseverats que convé conservar per la seua utilitat. Serà el Clavari l'encarregat de rebre les taxes i rendir comptes de les entrades i eixides de cabdal a la fi del seu període.

L'ofici en l'últim quart de segle, una època daurada per a la fusteria valenciana (1474-1477)

Conforme es fiança la professió és evident, en esguard de la reiteració de modificacions i ampliacions estatutàries, com les ordinacions gestionades es revelaven a

cada cop insuficients. El creixement del mercat i la diversificació de la demanda es conciliaven parellament amb l'augment del nombre d'afiliats avesats en un ventall major i més variat de manufactures. Els tràmits concertats en 1474 inciten a una revisió actualitzant la seua validesa i ampliant els decrets a cada mestria específica. En 1477 es publica extraordinàriament una mesura aïllada, acordada en Consell celebrat a 12 de febrer de 1470 en esguard dels capítols decretats en 1459 que permet *los huit Elets* d'afegir, toldre i modificar les disposicions a llur criteri³⁹⁷. S'inclou una única esmena que ens aclarirà el gènere de pintor comprés entre els fusters, *l'Offici de Caxer e de Pintor, parlant e declarant emperò del pintar que s'esguarda al Offici de Caxer [...] axí be del que toca a la obra de fusta com al que toca o se esguarda al pintor*. S'institueix l'obligatorietat d'inscripció a la societat i al pagament de les taxes, amb una quota d'entrada de cinquanta sous per a naturals de la ciutat i vassalls del rei, duplicada en cas d'estrangers. L'exercici del mester sense inscripció representava un perill potencial per a tots els socis, que preferien acontentar-se amb compensacions inferiors però garantides. En aquest sentit, es reprenien les infraccions, emprenent funcions jurídiques que assignaven al corporació un caràcter d'inspecció de tipus policial, desplegadas pels propis membres de l'ofici, elets per a semblants tasques per un període breu³⁹⁸. En una primera instància es tractava de forçar l'adscripció dels artífex d'aquesta vessant de l'ofici en línia amb allò prescrit de forma genèrica per al fuster, s'assajava en realitat un compromís per a regular l'estatut d'una branca que reivindicava un conveni adient a la seua normalització i un major control sobre els treballadors d'un obratge en auge.

Fent ús de la potestat de modificar els capítols proven a endossar als estatus un caràcter definitiu ates el neguit romanent entre branques minoritàries, prives o amb exigua representació als consells, que reclamen una major presència i un règim de regulació de l'especialitat. Sota aquest plantejament, conceben la inscripció dels capítols sobre pergamí d'ata qualitat, historiades les lletres inicials, precedides per una icona miniada de Sant Lluc Evangelista, la compilació d'estatus que llegim avui i que regiria endavant totes les disposicions concordades, dipositada pels mestres de la corporació a l'Arxiu del Regne de València³⁹⁹. Per revalidar encara llur entitat es resol llegir-les públicament en las Juntas anuals o Capítol General, acord que es degué

³⁹⁷ ARV. Gremis. Llibre 587, ff. 26 r- 27 v.

³⁹⁸ Donata DEGRASSI (1998): *L'economia artigiana...*, op. cit., pp. 139-140.

³⁹⁹ ARV. Gremis. Llibre 587. *Llibre ordinacions i capítols de la Confraria de l'Ofici de fusters*.

mantenir ates el desgast i la brutícia amb què es conserven algunes pàgines del manuscrit.

La recopilació abasta no obstant el seguit de capítols sancionats des de 1460, restant excloses les primeres disposicions de la confraria, aquelles ordinacions primigènies que recaptaven el talant devot i caritatiu que caracteritzava pròpiament l'almoina. Enllestida l'edició manuscrita, no podien quedar relegats a folis solts de manera que en 1477 ultra la mesura estipulada s'aprova una bateria de decrets on recuperen els punts essencials que identifiquen l'associació. A mode de recapitulació, s'incideix en l'elecció i temps de vigència dels càrrecs principals de l'ofici, resumint les seues responsabilitats principals i estipulant per als majorals un marge mínim de quatre anys abans d'una nova promoció i reelecció. Nota inèdita que revela el sistema de selecció dels consellers d'oficis per al Consell municipal és la plena facultat atorgada als majorals e consellers de nomenar dos prohoms *hàbils i sufficients tant com en ells serà per consellers ordinaris de la Ciutat e consell de aquella*. Es xifra el salari de deu sous anuals per a andadors que deuran encarregar-se en el soterrar de *devallar lo cos del confrare o confraresa e meterlo en la caixa e donar-lo en mans del fosser* amb l'ajuda de dos confreres designats pels majorals. L'esperit i orgull de grup beslluma en l'abillament dissenyat per ressaltar la identificació social de cadascun dels membres de la confraria, descrivint tot d'una els emblemes de l'entitat. Per als andadors es preveu per a les seues eixides com per als sepelis *hun manto e cota e capiró de drap blanch ab lo senyal del dit Offici, ço és en lo muscle esquerre una creu troncada verda e un cayro davall vermell al peu ab serra e axa que són armes del dit Offici*. S'estipula als capítols la renovació cada cinc anys de les vestimentes, prova de la solvència econòmica de la institució com del deler per salvaguardar la imatge pública, conscients que cada manifestació en l'escena urbana assoleix relleu social en projectar la seua idiosincràsia sobre el conjunt de la societat.

Es regula el salari en deu sous anuals dels macips i el seu perfil en les aparicions públiques *hagen cota e capiró de cinc en cinc anys ab lo senyal damunt dit*. La incidència en l'abillament dels membres i el seu lligam als funerals revela com era aquesta una funció cabdal entre les mesures de previsió social, també un dels actes més característics on els afiliats són observats com una comunitat, on la uniformitat i el decòrum esdevenen expressions del caràcter col·lectiu *per çò que succeescha en major honor de la dita Confraria e Offici*. Així, hauran de concórrer *ab gramalla negra de dol si naurà, altrament ab les pus honestes vestidures que haja per semblant fet e durà al*

cap consemblantment capiró negre si naura. La diversa fortuna econòmica dels membres traspua en atendre el calçat, com *hom sia tengut de venir ab calçes y sabates si naurà.* Tampoc no es permeten *tovalloles ni capells blancs*, l'actitud es regula també com un element més de la imatge social, deuen portar en les mans *un ciri blanch de pes de micha liura senyalat de una creu verda tronquada*, resant per l'ànima del difunt *cinquanta Paternosters o cinquanta Avemaries o uns set psalms penitencials*, no poden *parlar ne rahonar uns ab altres ne tractar ne practicar de alguns negocis, ne fer parlaments ne negociatius*, correcció d'un hàbit ben estès. Com que a les processions sols concorrien els majorals, les aparicions conjuntes d'aquest calat constituïen una de les ocasions en què mostraven els artesans el seu caràcter corporatiu.

Cal recordar que aquestes mesures atenen a disposicions de l'antiga almoïna forjada al socaire dels capítols de 1332 com institució oberta, es percep clara la diferència entre les dues realitats, confraria i ofici. Reflexionant sobre la conjunció entre ambdues realitats, en base als termes emprats a la documentació, Vicente Ferrán Salvador estimava la confraria com la reunió perfecta de totes les fases d'un ofici, no obstant cal puntualitzar perquè en parlar d'una confraria d'ofici s'insereix un biaix caracteritzant. Els propis fusters desplacen el terme confraria pel d'ofici i el refereixen sempre unit al d'*almoyna* com dos termes indissolubles. Els conceptes evocats són complementaris a l'entitat corporativa en aquest període però, en individuar la informació concernent a la regulació del treball d'aquella estrictament pietosa o caritativa és immediata la percepció diferenciada advertida pels coetanis. Mentre l'almoïna conserva el seu caràcter fundacional obert, filial i devot, l'adscripció a l'ofici es fa obligatòria per a treballar la fusta, inclús independent dels sufragis assistencials i optatius de la primera. L'ofici reuneix tots els integrants del sector congregant categories i modalitats laborals diferents, el potencial dels quals empenyia els afans dels Jurats per obtenir plena ingerència en la seua regulació i controlar la força d'aquesta massa d'artesans que prenien part tan activa en la vida urbana⁴⁰⁰. En aquesta línia es contempla la possibilitat d'incorporació de totes aquelles persones que *no havent ofici de fuster* desitgen per *sa bona afectio o devoció*, rebre soterrar per quaranta sous. S'integren tos els membres de la família, els socors abracen a fills i filles cèlibes,

⁴⁰⁰ Vicente FERRÁN SALVADOR (1926): *Capillas y casas gremiales...*, *op. cit.*, p. 25. Els jurats no dubtaven en elevar les seues queixes al rei per l'estret marge que les disposicions forals els deixava per a actuar sobre elles i encara que seguiren sempre desateses no cessaren en l'empeny. Les relacions de reclamacions conservades a l'Arxiu Municipal en la secció de *Cartes Missives* en són bona mostra del tenor dels clams.

el matrimoni o l'ingrés a l'orde eclesiàstic o monacal s'interpreten com una emancipació del jove, deslligant-lo de la disciplina corporativa. Igualment es comprenen els progenitors. Fixant el cost de les sepultures en cinc sous per a fills, dos si és albat i deu sous en cas de pares, a més de dos *a cada hu dels andadors*.

Joves de soldada i aprenents reben similar tractament, lligats a l'ofici com al servei domèstic, parellament entesos en la família artesana, és el mestre llogater qui deu satisfer els costos de dotze sous *e los treballs acostumats als andadors*, amb la peculiaritat de què si es tracta de un *jove o fadrina que prenga soldada* tots els jornalers hauran d'abonar dos florins *a la dita caixa e ultra allò los treballs dels andadors*. Bon rendiment es treia a la capella, el soterrar especificat contempla els oficis fúnebres i la sepultura en cementeri, però en restar habilitat el privilegi de sepeli *en lo vas de la capella*, es limita l'accés davant la impossibilitat d'acollir tots els afiliats mitjançant una quota de *cinquanta sous moneda real de València*.

Per cloure el seguit, es recull encara l'obligació dels majorals de solemnitzar el Combregar dels malats, socórrer els confreres captius tot incidint en prescriure l'abonament de les terces anuals fins i tot els afiliats que absentant-se de la ciutat retorne dins en aquell any, essent obligada la corporació a assistir la seua sepultura si esdevingués en el termini del desplaçament.

Afirmació del caràcter jurídic i professional de la corporació (1482-1497)

Promulgades en resposta a problemes concrets, en 20 de desembre de 1482 Pere Artus, trompeta públic de la ciutat de València proclama noves ordenances referides fonamentalment a la regulació de les distintes especialitzacions, interessa conèixer les activitats respectives⁴⁰¹. Jesús Villalmanzo informa que s'inscriviren en fulls en blanc que havien quedat lliures en el còdex de 1477, junt a les noves branques que se adheririen en 1497. El creixement econòmic, el dinamisme del mercat i la demanda de manufactures comportaren una especialització dels obratges en fusta que requeria una regulació adient a l'organigrama de la societat. Calia definir els camps d'acció i limitar les competències. Pel seu provat rendiment, insisteixen sobre punts directrius de l'organització interna perfilats ja en ordenances anteriors. El primer capítol ateny directe a la reglamentació dels contractes laborals en incumbir obratges que comportaven sovint la col·laboració entre artesans de distintes branques. Precisen el

⁴⁰¹ ARV. Gremis. Llibre 587, ff. 28 r -33v.

compliment dels terminis i el pagaments dels jornals en els casos de subcontracte d'obres entre afiliats, de manera que *si algun singular farà obra de fusta, axí de obra de mans com de serrar para algun altre fuster per continuar o menestral del dit Offici e volrrà el dit fuster deixar e prendre altre fuster per acabar e continuar la dita obra, que tal fuster novament conduit no puga acceptar la dita obra fins tant que lo primer fuster sia pagat e satisfet*. Per constrènyer l'obediència, les penes de trenta dies en presó s'estipulen per al mestre llogador com per al fuster receptor de la feina.

La nòmina de les especialitats incloses en l'ofici informa dels tipus de producció operats en la indústria de la fusteria; per les expressions emprades, el seu ordre del desplegament de la manufactura la primacia al nucli corporatiu: *primo los Fusters e Caxers pintors, axí pintors de cofrens com de caxes, artibanchs morischs, cubertes de cases, pavesos de juyr e de camp, banderes e altres senys per obs de homens d'armes e armes de sepultures, e Torners, Poalers, Violers, Capsers e Aladrsers e Mestres de molins fariners e drapers, e Arquers, Mestres de orguens, de címbol e clavacímboles e monacort e aquells qui fan e obren les postes de cadires e cardes e los Serradors de fusta*. La conjunció de tal diversitat d'aplicacions de la fusta en una sola corporació ni era un fet aïllat, reportable a altres ciutats com Barcelona, a l'àmbit europeu trobem la mateixa massificació a Bolònia, Florència i la regió meridional de França⁴⁰². Una postil·la final ressalta el perfil professional dels pintors cenyits a la disciplina dels fusters en exceptuar *Pintors de retables e de cortines e ylluminadors que no seran tinguts de contribuir si ja no usaven de alguna cosa del ofici del Pintor caxer*. Gruixuda informació rau en la prescripció, s'intueix el debat suscitat entre les competències concernents a la pintura. La seua variada aplicació, la natura de la matèria primera i el gènere de figuració aplicada definiran al pintor, les decoracions i entalladures al caixer i al capser. En l'estimació de la seua idiosincràsia i d'una possible adscripció inicial a l'entorn de la fusteria, cal recavar en el matis inserit per la nota darrera, *si ja no usaven...*, denotant una modificació en els mètodes de producció pictòrica.

La conjunció de la talla i la pintura per a l'elaboració de la taula d'altar, susceptibles d'ésserrealitzades per un sol artífex, havia aconsellat en una primera fase

⁴⁰² Alessandro CECCHI (1998): "L'Arte dei Legnauoli in Firenze: gli esordi". *La grande storia dell'Artegiato. Il medioevo*. Firenze: Giunti. Vol. I, p. 187. La composició no es diferencia massa de la florentina que comprenia fusters, caixers, capsers, stipettai, pintors de mobles, boters, escudellers, bastai, barlettai com venedors de fusta o mobiliari. Giorgio TOMBA (1990): "Muratori e falegnami...", *op.cit.*, pp. 120-121. La societat de fusters bolonyesa congregava fusters, ebanistes i entalladors, tots aquells qui produïen o venien eines de fusta com ara tonells, bòters i contenidors, poals, paneres, canastres, cuberts i aparells per a la cuina, cadires, formes per a calzers, arcabusosi, carros i carrosses, encara els artesans que treballaven l'ebori i l'osa en la fabricació de cofres.

de definició corporativa la unió de totes les vessants relacionades amb la fusta, incloent els caixers pintors i els entalladors, abraçaren també els pintors de manera indiscriminada. Conforme avança el segle XV, l'arribada de manufactures precioses i el contacte amb artistes i viatgers comportaren una diversificació dels gustos que va influir en el mercat i en els mètodes de fabricació. La mutació dels procediments va repercutir sobre les mentalitats dels artesans i la pròpia concepció de l'ofici. Les ordinacions de 1477 subratllen l'exclusió d'il·luminadors i pintors de retaules que es disgreguen conforme es ratificava en el mercat la substitució de la taula pel llenç i es definien dues arts complementàries amb dos professionals diferents que firmaven *ad hoc* dos contractes distints. Exemple d'aquesta reciprocitat és el contracte signat en 15 d'octubre de 1482 per Joan Boló, *fuster*, per a unes taules que devia pintar Roderic d'Osona⁴⁰³.

Un major grau d'especialització comportà una paral·lela definició dels accents professionals en diferents parcel·les suggerint ara el desplaçament de les competències. L'estatut d'aquest *Offici de Caxer e de Pintor* es traça al capítol tercer a propòsit de l'esmena a l'afiliació i examen de capacitació *del pintar que es guarda al ofici de Caxer [...] del que toca a la obra de fusta com al que toca a la pintura, etc.* Per aclarir termes, *declaram que en lo ofici de Caxers pintors són entesos e compresos axí los pintors de cubertes de cases com los que pinten cofres, caxes, artibanchs morischs e tots los altres pintors.* Els quals no podran associar-se en la venda de mercaderia, *syno solament en les coses que algú haurà mester per a son obs propri*, açó es, la contractació de taules, bastidors i indústries complementàries al respectiu obratge. Fina era la línia que separava els caixers dels Capsers, també els productors de cofres com el gènere de pintura amb què venien decorades les capsas genèriques. A l'ornamentació se sumaven encara les formes, el volum i l'ornament de la tancadura que les diferenciava de les arquetes historiades i destinades a un ús galant. Parelles disposicions es decreten per aquest sector, imposant l'examen per exercir per sí mateix, en allò *que s'esguarda a la pintura dels Capsers com encara al que s'esguarda a la obra de fusta.*

Atenent a la venda de manufactures d'aquesta branca, es denuncia la compra de *cofrens vells corcats* que endossaven en el mercat reomplint els buits de les corcadures i pintant de nou l'arca, com acostumen reparar *ab colors falsos, tapant los vicis [...] axí de corcadura com altres*, carregant greus perjudicis en el crèdit del treball i el predicat

⁴⁰³ Ximo COMPANYY i Lluïsa TOLOSA (1988): "Nuevos documentos y puntualizaciones sobre los Osona". *Archivo de Arte valenciano*, 69. València: Real Academia de Bellas Artes de San Carlos, pp. 64-68.

decorum de la confraria. Dins de la perspectiva moral del treball, a la reglamentació beslluma la concepció moral que comprèn el socors al veí com una acció natural perquè refusar l'ajuda comportaria una greu condemna moral. En canvi, trencar un contracte, cometre frau o produir contravenint les regles dels estatuts és un delict molt més reprovable perquè suposa una agressió al crèdit de l'entitat, un atemptat contra la pau⁴⁰⁴.

Una per una, individualitza les vessants de l'ofici per instituir en cadascuna l'exacció de la prova de magisteri descobrint alguns dels procediments i particularitats de la indústria. Els arquers s'examinen de *descapellar e foguejar e raspar e afinar e acabar lo dit arch*, que podrà ésser realitzat a partir d'una *verga com una stella*. S'ordena un mínim de vint anys tot demostrant per a ésser acceptat a examen *ésser estat ab mestre del dit ofici de arquer per spay de dos anys per aprendre lo dit ofici de arquer*. Amb la menció d'aquest sector, desvelen les primeres exigències de compartir amb la resta de companys les compres de fusta, *axis stelles com vergues*, les raons les proporciona el propi text perquè *si no-n vol fer ne dar part als altres arquers, e axi no-s té la egualtat entre aquells que-s deuria de tenir e servir*. El procediment obliga a posar a disposició del col·legues el material adquirit *dins dies après que rebuda haurà tal fusta fer-ne part als altres arquers per qui request serà*.

Parells processos de regulació s'especifiquen per a torners i *poalers* cominants-los a fabricar corrioles seccionant longitudinalment el tronc, estipulen l'espècie de fusta que havien d'emprar per als poms de morter en atenció a la seua qualitat i a la resistència requerida en l'ús aquestes eines, vedant la utilització de fustes preades que enriquirien inútilment el producte, rendint-lo inapropiat i perillós a l'usuari. Així es fixa que *no puxa fer polages de corrioles de rama per lo redó sinó per taula, e no puxen fer mans de morters de noguer ni de altra fusta semblant sinó de boix o de llidoner o de frex o de fusta altra que sia fort*. Per què no amaguen el gènere de fusta aplicada es prohibeix *orpimentar ni mudar de la color de la fusta matexa e que no puxen orpimentar los fusos de filosa, per quant lo orpiment és cosa molt dampnosa e molt perillosa a qualsevol persona*.

Amb el règim dels *poalers* es constata com la subdivisió interna entre els oficis de la fusta s'allarga fins i tot al nucli de cadascuna de les especialitats. En enumerar les comeses dels *poalers* s'entreveu l'amplia gamma de treballadors dels sector fabricants *de barcelles, almuts e mig almuts, quarterons e miges quarterons, setzenes e trentados e*

⁴⁰⁴ Robert FOSSIER (2000): *Le travail au Moyen Âge...*, op. cit., p. 109.

totes mesures de fustes; e fer poals nous e adobar poals vells e posar cèrcols e orelleres em poals vells e fer pastells, corrioles de creu e adobar aquelles com totes les dites coses sien membres del dit ofici de Poaler.

En les branques bessones dels torners i els *poalers* es reitera l'obligatorietat d'ajustar el tipus de treball efectuat pels jornalers amb el mestre amb qui es contracten, així com el requisit d'un tirocini mínim *de tres anys ab mestre examinat* per a poder optar a la prova de magisteri. Amb aquestes regulacions tanquen uns capítols de caràcter marcadament professional. Els estatuts trasllueixen les dificultats que ofegaven els fabricants, lamentant-se per la venda de caixes esculpides procedents de Barcelona, *que tots dies ne descarreguen per mar*, es prohibeix la seua venda *puix tant bones les facen ací*, no obstant es permet la importació per a ús propi així com per a portar queviures. La condició que travessava l'artesanat beslluma a l'evolució de les disposicions, en alerta constant per defensar un estatus maurat a costa de tanta lluita.

Just en aquest punt apareixen els primers entrebancs per a l'adquisició de la mestria, l'obligatorietat de superar un examen amb unes clàusules ben desenrotllades, exigint-hi l'elaboració d'una peça mestra que exigeix un temps de realització i una matèria prima costosa, despesa a què cal sumar els drets d'examen o matrícula, tot confiant en la imparcialitat del tribunal, atès que el fill d'un mestre sempre gaudiria d'un tracte de favor enfront del foraster, per qui estan dissenyades les restriccions. Augmenten les imposicions coercitives en espècies i en diners amb quotes d'entrada, contribucions per a la lluminària i la capella, àpats, dipòsits en fiança. Empenyorats per la supervivència, tracten d'assegurar el treball i eliminar competències, es limita el nombre d'oficials i aprenents per mestre, prohibeixen la contractació de l'oficial d'un col·lega, assenyalen el material utilitzable per cada taller, prenent fórmules per a la distribució de la matèria prima en lots i el seu repartiment igualitari en cas de necessitat. El resultat seria la transmissió endogàmica d'obradors i tècniques, una oligarquia de menestrals conformada pels fills de mestres. Per a controlar el mercat, tanquen l'entrada a productes estrangers, als quals imposen les seues pròpies conviccions en matèria de preus⁴⁰⁵. La ruptura entre els interessos de l'artesanat i els del públic consumidor es tradueix en les institucions, en tots aquells organismes on els menestrals detenen part del poder municipal estrenyen cada vegada més les legislacions vers els interessos oligàrquics de l'artesanat, elegits part dels seus components entre els membres de les

⁴⁰⁵ José Ángel GARCÍA DE CORTÁZAR i José Ángel SESMA MUÑOZ (1998): *Historia de la Edad Media...*, op. cit., pp. 596-599.

corporacions d'ofici. Res recorda ja la primitiva essència benèfica i menys encara litúrgica de la confraria, la corporació d'oficis es manifesta ara amb plena autoritat desplaçant als decrets mesures mutualistes ja assimilades i ben assumides de l'almoïna.

És curiós observar com la remarca als hàbits orienta gran part de les decrets, fins al punt que les ordinacions semblen la plasmació de mesures restrictives pactades oralment la imposició de les quals havia restat inútil i es mira de ratificar institucionalment i jurídica per escrit. Normes relatives a les condicions de fabricació i venda resultaven força profitoses per a les autoritats municipals, àmbit on les relacions no sempre vindrien marcades per la confrontació. L'ofici col·labora en tasques de policia desvelat per garantir la qualitat del producte i la lleialtat d'elaboració, es reiteren les insistències sobre normes de factura cada vegada més minucioses i detallades. Es contempen sistemes d'estreta vigilància als obradors recolzats per condicions estrictes sobre l'exposició i els llocs autoritzats de venda, públics i ben delimitats per a dissuadir temptatives deslleials⁴⁰⁶. Reglamentació competent al benestar públic i a la fidelitat en el comerç, continuant amb la normalització dels torners beslluma el matís *per ço com moltes vegades amagadament* es venien manufactures que no havien estat examinades pel veedor corresponent a la branca.

L'ofici col·labora en tasques de policia desvelat per garantir la qualitat del producte i la lleialtat d'elaboració, es reiteren les insistències sobre normes de factura cada vegada més detallades. Els estatuts contempen sistemes d'estreta vigilància als obradors recolzades per condicions estrictes sobre l'exposició i els llocs autoritzats de venda, públics i ben delimitats per dissuadir temptatives deslleials. Reglamentació competent al benestar públic s'afegeix a les ordinacions dels anomenats *oficis de perill* relatius a la salut, l'alimentació o la construcció els quals cooperen a més en la seguretat local⁴⁰⁷. Es generalitza la imposició de la marca sobre matèria i producció, guaiten l'observança de pesos i mesures, fixen preus i salaris, tractant de reduir intermediaris per estalviar sobrecàrrecs al consumidor. Es prohibeix el treball nocturn, pràctica infamant, argumentant que la falta de llum alterava la qualitat i impedia assegurar una bona factura. Per això la jornada laboral devia començar amb l'aurora i concloure a toc de vespres, la seua duració venia moderada per la longitud del dia, corregida segons

⁴⁰⁶ Philippe WOLFF (1965): "La época del artesanado...", *op. cit.*, p. 167. Reflexionant sobre aquesta etapa de desenvolupament dels oficis assenyala també les ordinacions dels anomenats *oficis de perill* que englobava feines que afectaven directament la salut, l'alimentació o la construcció els quals cooperaven a més en gestions de seguretat local, com els manobres i picapedrers en el control d'incendis.

⁴⁰⁷ Philippe WOLFF (1965): "La época del artesanado...", *op. cit.*, p. 167.

l'estació, amb descans prescrit per als diumenges, les commemoracions i les festes de guardar⁴⁰⁸. Disposicions de caràcter litúrgic mantenen viu el primigeni esperit devot, la lluminària en la capella guardant la imatge del sant patró, l'assistència rigorosa a les celebracions en memòria del protector, com als funerals i misses de rèquiem pels membres difunts a més de previsions caritatives de socors entre confreres.

La defensa de l'estatut assolit. Els capítols de 1497

El Quatre-cents suposà per a la Corona d'Aragó una època bella i daurada encara que no exempta de conflictes socials i dificultats econòmiques en la qual va culminar la tradició iniciada per Jaume I, Pere el Gran, Jaume II i Pere el Cerimoniós⁴⁰⁹. L'obra del rei Martí i encara més la política absolutista dels Trastámara modificà el signe de les relacions entre el rei i els súbdits escenificades a les assemblees de les Corts dominades per un clima de tensió acumulada de l'encreuament d'interessos i les dures negociacions sospeses entre una oligarquia reticent davant els plantejaments hegemònics d'una monarquia necessitada de les seues contribucions per a finançar les conteses⁴¹⁰. En definitiva, el fenomen expansionista del Magnànim concertaria el finançament polític i econòmic de la Corona, consolidant una espècie d'imperi aragonès en el Mediterrani que rellançaria el comerç reactivant la indústria i la circulació de moneda.

L'ofici anava adquirint el seu traçat característic amb cada normativa fins al punt que el 10 de febrer de 1497 es reuneixen la junta en Consell Secret per a enllestir la última bateria de mesures amb la qual es tancarà no solament el segle sinó també un cicle d'existència i experiència corporativa⁴¹¹. Les ordinacions trameses al llarg d'aquest període de conformació i remodelació interna de l'associació demostraren la seua eficàcia en restar vigents sense cap alteració fins 1565, moment en què es promulgarien nous capítols en resposta, és clar, a uns paràmetres conjunturals diversos infosos per la lògica renovació generacional.

⁴⁰⁸ Robert DELORT (1982): *La vie au Moyen Age...*, pp. 231-234. Es recomanen les seues reflexions al voltant de la vida de les corporacions artesanals el devenir urbà.

⁴⁰⁹ Charles DUFOURCQ i Jean GAUTIER-DALCHÉ (1983): *Historia económica y social...*, op. cit., p. 307. Arriben a aquesta estimació en recopilar dades i establir un seguit cronològic de la vessant política empresa per cadascun, just abans d'emprendre l'estudi de l'etapa marcada per l'ascens al tro de Ferran II i llaurar-se la unió dinàstica d'ambdues corones i que e descobriment d'Amèrica capgire l'orientació de les rutes de comerç internacional.

⁴¹⁰ Esteban SARASA (1989): "De la reordenación interior...", op. cit., p. 650. La política expansionista requeriria una nova fórmula per racionalitzar i esprémer els recursos, un major control del Patrimoni Reial i un travat aparell burocràtic per a controlar les administracions territorials, de justícia, enllestint la capacitat de resposta de les institucions

⁴¹¹ ARV. Gremis. Llibre 587, ff. 34 r-36 r.

Als estatuts de 1497 traspuen els efectes de la generalització de l'activitat manufacturera a Europa que carregà la proliferació de ciutats que compartien un mateix tipus de producció i es traduí en un augment de la competència i una disminució de l'exportació i les vendes. Són uns capítols breus, que Jesús Villalmanzo estima suscitats per l'increment de manufactures de fusta importades de Castella, Catalunya i altres llocs del regne en detriment de la indústria local que, segons els fusters conciutadans, era la que contribuïa al sosteniment de l'economia urbana i era just doncs que participara per igual dels beneficis⁴¹². La lluita pels mercats havia deprecia la mercaderia però no els costos de producció que, ben al contrari, s'incrementaren atès que els preus de les matèries primes cotitzaven a l'alça. La violenta irrupció de la pesta a mitjans del segle anterior i els brots subsegüents que sen derivaren havien mes la indústria en una fase de contracció, en reduir la clientela s'imposà l'emergència d'adequar els cànons de producció. L'economia urbana reaccionà amb un exclusivisme constatable en tots els sentits, els mercats es blinden a productes forans, llevat que es tracte d'importacions de vital necessitat, corporacions i autoritats municipals estenen els marges del proteccionisme al màxim, tractant fins i tot de desplegar les seues xarxes de control sobre les indústries dels voltants⁴¹³.

Es prohibeix la venda de manufactures de fusta importades, fent constar com es tracta d'una pràctica recent en què s'especifiquen el tipus d'obratges arribats *de poch temps ençà, taules de menjar acabades e cadires e altra obra de fusta, axí de tèrcia com obra plana [...] caixes de Barchinona e de altres parts ab pinyons e mercaderies, portades per comerciants que encara hi acostumen portar fusos boxos e altra obra tocant al Offici de Torner poaler*. Considerant els danys econòmics causats als mestres singulars *qui sostenen los carrechs*, la veu de l'ofici s'ha de fer sentir per reclamar major protecció dels interessos del productor local, i justifiquen la seua demanda *puix tant bona obra se faça en la present ciutat com en qualsevol altra part*. No en va s'havien articulat dispositius de prevenció i inspecció de les fàbriques mitjançant veedors específics per cada especialitat. Exceptuant importacions destinades a ús domèstic i particular, l'objectiu recau sobre el control del mercat, sobre peces destinades a la venda reiterant els clams ja llançats en 1482 que s'amplien ara a un major volum de productes, desvelant la inoperància de les forces de control i la ineficàcia de les disposicions acordades al respecte.

⁴¹² Jesús VILLALMANZO CAMENO (1980): "Estudio histórico...", *op. cit.*, pp. 22-23.

⁴¹³ Joan REGLÀ (1971): *Historia de la Edad Media...*, *op. cit.*, pp. 254-255.

El talant d' excepció que caracteritza aquests estatuts es manifesta a la regulació professional de dos confreres, Antoni i Mateu Gombau, *que no usen de altre ofici sinó de fer cofrens e caxes ferrades e enlanades*, el detallisme de la seua identificació casa be amb la finalitat de perfecció que es proposa aconseguir l'ofici. Escenifica a més la inclusió de la fusteria metàl·lica entre les branques de la corporació, estatuint *que d'ací avant nengu no pugua fer obra de llanda o de cuyro sinó serà stat tres anys continuus al dit ofici ab mestre de la present ciutat*, costum perseverada que es reitera endurint les quotes de deu timbres o reals de València per a estrangers davant els vint-i-cinc sous exigits a fills de mestre examinat.

Es tracta de regular l'estatut professional d'aquests artífex i constrènyer la seua contribució a les despeses de l'ofici perquè en realitat Antoni Gombau roman lliure de continuar pertanyent a la Confraria de Sant Jaume a la qual es declara associat, sols deurà aportar els quatre sous que acostumen satisfer la resta de membres de l'ofici de fusters, essent exempt dels beneficis de socors que comporta l'almoïna. Per semblant, insisteixen remarcant com aquestes caritats inclouen a *cofreners e ussants de obra de llanda e cuyro* partípcis dels càrrecs de la confraria. Finalitza la instrucció una glossa que no ha deixat de cridar l'atenció dels historiadors tant per la seua transcendència en les festivitats ciutadanes com en relació a l'adscripció de la pintura entre les branques de la fusteria. La ratificació de la cerimònia de Sant Josep com a copatró de l'ofici ve acreditada amb una significativa postil·la que beslluma la constatació d'una tradició asseverada, *per quant la festa del gloriós Sant Josef, que és la pròpia invocació del dit Offici no és colta així com deu, per ço proveheixen que d'ací avant la dita festa sia observada per tots*, sota pena de deu sous en cas d'infringir els termes, que obligava a aportar les despeses necessàries per a commemorar tal solemnitat. Es forjava un relleu en el patronatge que ha estat interpretat com la certificació de la separació efectiva dels pintors de la disciplina de l'ofici. De fet els propis fusters reconeixen la de Sant Josep com la pròpia i més ajustada a la seua professió.

La confraria davant els reptes del segle XVI

La frontissa de 1500 enceta un període d'adaptació a una conjuntura geopolítica desconeguda, que assisteix a la reconversió de la política financera empresa per a adequar-la als nous usos, l'enfortiment de la monarquia i la relativa pacificació de les ciutats i les bandositats entre clans facilitaren l'adaptació. En termes generals, la prosperitat urbana descansava sobre el gran comerç, activitats de tipus especulatiu

relatives a la banca, la marina, les assegurances i el canvi, gestions totes de ressò internacional. La política econòmica precisava un disseny que coordinara els interessos comuns amb el paper complementari del capital estranger i la competència de les places mercantils enlloc⁴¹⁴. El desplaçament del centre de gravetat de la política econòmica peninsular, i encara internacional, cap a l'Atlàntic assestaria el colp de gràcia al lideratge mediterrani en matèria comercial, capgirant el signe polític i econòmic dels regnes de la Corona aragonesa. La rotació cap al sud-est, amb Sevilla com focus neuràlgic, perjudicà doblement les places de València i Barcelona en esfumar-se l'atracció prestigiada fins ara, abocats a conquerir nous mercats en lluita oberta amb sevillans, castellans i genovesos empenyorats en obstruir qualsevol canal de penetració aragonesa cap a Canàries o Amèrica. Els comerciants de la Corona d'Aragó compregueren massa tard la necessitat de reorientar esforços, conduïts per uns reis empenyorats en desviar-los del comerç transatlàntic, desmarcant si més no l'escissió palpitant entre dues realitats just en una Espanya cristiana a tall d'unir-se⁴¹⁵.

Sota aquest descontent batega el dels menestrals i camperols, el poble menut desplaçat de l'òrbita política, amb nul·la capacitat d'influència institucional, vedat l'accés a l'exercici del poder en els òrgans locals i per tant a la participació en el repartiment dels beneficis socioeconòmics que comportava. Silenciades les veus que reclamaven mesures de protecció dels productes i el mercat intern en front de la competència de mercaderies importades, amb la proliferació de pràctiques deslleials per part de mercaders empresaris que subcontractaven la producció a artesans no examinats i poc qualificats, es minen les bases de la confraternitat a les corporacions d'oficis interrompent el cicle intern respectat entre els membres. La pèrdua de cohesió reverteix sobre els mecanismes de control qualitatiu prefixats.

⁴¹⁴ Charles DUFOURCQ i Jean GAUTIER-DALCHÉ (1983): *Historia econòmica y social...*, op. cit., p. 310. Florentins, milanesos, castellans, portuguesos, flamencs i alemanys gaudien de posicions privilegiades a València, traslluïen tant la irradiació de la ciutat com l'ajustada competència internacional. La puixança otomana desplaçà l'eix mercantil cap al Mediterrani occidental, escenari en auge al qual s'incorporaren també la llana i els draps anglesos, un colp directe al comerç de la Corona aragonesa. Per la seua part, els mercaders francesos tractaren de lliurar la zona meridional de França organitzant una flota i protegint el trànsit a Marsella, per a implicar-se en el mercat de Perpinyà. L'èxit dels vins de Borgonya, famosos des de l'estança papal a Avinyó, va repercutir en una reducció progressiva en el consum dels sucres de la Corona d'Aragó la venda dels quals reculà en diverses places europees. Amb tot i la rivalitat forastera, la rancúnia entre Barcelona i València va constituir una de les traves més greus, incapaçes de superar les dissidències preferiren aliar-se amb estrangers rivals, desaprofitant l'oportunitat d'unir-se en un front econòmic comú amb què consolidar el seu poder comercial.

⁴¹⁵ Charles DUFOURCQ i Jean GAUTIER-DALCHÉ (1983): *Historia econòmica y social...*, op. cit., pp. 309-311. En les grans empreses del monarca la Corona d'Aragó es veuria implicada com a reserva financera, mai no com a beneficiària. El Catòlic cedia amplis avantatges a les societats mercantils catalanes i valencianes en els territoris recentment agregats, Orà en 1509, Bugia, Trípoli i Líbia en 1510, desviades així cap a Àfrica i la costa mediterrània mentre s'erigia una poderosa Sevilla en referent.

Cap al 1500 els quaranta-sis oficis regulats a València reunien més de dos mil mestres, el grau d'especialització de treballs concernents a un mateix sector explica aquesta abundància, però els motius de la densa concentració d'artesans en l'estructura corporativa cal buscar-les en causes d'abast social i econòmic més antic i profund⁴¹⁶. A les grans diferències econòmiques entre els mestres contribuïen les tretes per sortejar els sistemes de repartiment de les matèries primes amb revendes on els menys afalagats en encàrrecs sempre restaven subordinats. La intromissió del capital comercial en l'encomanda i la cadena productiva corroïa l'estatut artesanal en promoure el treball lliure contra el qual els oficis apel·laven al benefici de la cosa pública, considerant un atemptat al mercat la falta de control sobre el material i els procediments d'elaboració. Als memorials de les ordinacions renovades al llindar del segle XVI, l'artesanat ressalta la reputació del bon afer, al·legant la idea evangèlica d'igualtat per a reclamar una major responsabilitat en el govern ciutadà. Paral·lelament, es despleguen associacions d'operaris assalariats forjant un consciència de grup apuntalada en la fortalesa del seu nombre. El potencial d'aquesta massa obrera no escapava a ningú, mentre les corporacions tracten d'ajustar la regulació del treball i redacten estatuts tendents a reafirmar una estructura tancada per a la reproducció de l'ofici, les autoritats municipals es mostren desmaniyotades a l'hora d'atallar tants fronts d'inconformisme.

Al llindar del Cinc-cents la ciutat s'ha consolidat com a capital d'un regne, centre polític, administratiu, cultural i religiós, seu dels principals òrgans delegats de l'autoritat reial i representatius. A la mort de Joan II en 1479, el matrimoni de Ferran II d'Aragó amb Isabel de Castella culminaria la unió dinàstica d'ambdues corones que, pel moment, no es traduiria en una identificació jurídica ni en l'homogeneïtzació de l'entramat institucional⁴¹⁷. Dos elements primordials de la política peninsular dels Reis Catòlics contribuïren a orientar l'evolució del regne, d'una part el dinamisme i la vitalitat comercial de la franja mediterrània, d'altra el potencial demogràfic i l'arrencada

⁴¹⁶ Antoni FURIÓ (2001): *Història del País Valencià...*, op. cit., p. 223. Als primers anys del segle XVI, València comptava amb 2.352 mestres acollits en 46 oficis, dels quals més de la meitat es concentraven en sols sis corporacions. La densitat i la sobreabundància d'especialistes acreixia la competència, limitava els guanys i les possibilitats de promoció personal, descompensant en canvi els nivells de riquesa i benestar entre els mestres, caldo de cultiu d'enveges i friccions internes.

⁴¹⁷ Manuel RIU RIU (1999): "Edad media...", op. cit., pp. 561-562. De fet la fragilitat de la conjunció es posaria de manifest en morir la reina Isabel en recaure el reialme sobre el seu gendre Felip. Sols el sobtat defalliment d'aquest permetria a Ferran reprendre els rengs de Castella, assimilant a l'orbe hispànic el regne nassarita de Granada recentment conquerit i la vinculació del regne de Navarra assolida pel Catòlic entre 1512 i 1515, poc abans de la seua mort, argüint amb les armes els drets successoris de la seua segona esposa, Na Germana de Foix, davant les tropes de Lluís XII de França. S'unificava així un estat peninsular i s'assegurava a més la transferència a l'Infant Carles, qui incorporaria les possessions peninsulars i transatlàntiques dels iaïos materns al llegat patern dels Haugsburg.

econòmica castellana⁴¹⁸. El mateix any en què concloïa la gesta granadina s'arrodonien a Andalusia les gestions amb el portuguès Cristòfol Colom per a l'expedició que partiria de del port de Palos el 3 d'agost de 1492. Tot i els vincles comercials amb Borgonya, Flandes i l'Imperi Germànic i la presència desplegada a Itàlia i el Nord d'Àfrica, el descobriment d'Amèrica desplaçarà comercialment la Corona d'Aragó reemplaçada per la façana atlàntica en prendre primacia i inaugurar l'era oceànica en la direcció de la política econòmica hispànica.

El Quatre-cents suposà per a la Corona d'Aragó una època bella i daurada encara que no exempta de conflictes socials i dificultats econòmiques en la qual va culminar la tradició iniciada per Jaume I, Pere el Gran, Jaume II i Pere el Cerimoniós⁴¹⁹. L'orgull de la puixança ciutadana brollava en la construcció, tots els sectors implicats es beneficiaren de les empreses eclesiàstiques, civils, públiques o privades, com la indústria naval en mobilitzar un munt d'operaris i capitals, generava riquesa, prestigiava la ciutat i els seus artífex. Sembla clar que la generació del Quatre-cents segellà un punt àlgid en el desenvolupament cultural de la Corona d'Aragó. A la vista de les cotes assolides és sorprenent la capacitat de supervivència dels contemporanis, que no sols aconseguiren sobreposar-se a les dificultats de *lo mal any primer*, sinó que a penes recuperats de les investides emprenien a l'últim quart de segle una política constructiva, artística i literària que hui qualificariem de frenètica⁴²⁰.

Al principat destaca la magnificència dels claustres esculpits de monestirs com Santes Creus, Lleida, Pedralbes o Vic als monuments funeraris realitzats en Poblet per Jaume Cascalls en forjar un vocabulari autòcton que culminaria amb la nissaga dels Joan al portal de la Generalitat de Barcelona. A València els treballs en estereotomia

⁴¹⁸ Antoni FURIÓ (2001): *Història del País Valencià...*, op. cit., p. 224.

⁴¹⁹ Charles DUFOURCQ i Jean GAUTIER-DALCHÉ (1983): *Historia económica y social...*, op. cit., pp. 307. Arriben a aquesta estimació en recopilar dades i establir un seguit cronològic de la vessant política empresa per cadascun, just abans d'emprendre l'estudi de l'etapa marcada per l'ascens al tro de Ferran II i llaurar-se la unió dinàstica d'ambdues corones i que e descobriment d'Amèrica capgire l'orientació de les rutes de comerç internacional.

⁴²⁰ Esteban SARASA (1989): "De la reordenación interior...", op. cit., pp. 614 i 623. L'any 1333 se subscriu en les cròniques catalanes com "lo mal any primer" per la gravetat del dèficit cerealista que obligà els consellers a acaparar i especular no sols amb el blat, amb tot el cereal panificable. L'alçada de preus i la impossibilitat de fer front a l'abastiment provocà una seriosa commoció social ja que el neguit social coincidia amb la incapacitat del Consell per a atendre la urgència de gra amb el sosteniment de les guerres navals empreses per Alfons el Benigne. No sols al principat, l'any 1333 va marcar el començament d'un continu de crisi accentuada des de 1348, per al qual s'ha generalitzat l'expressió *malicia temporum* per resumir el cúmul de circumstàncies adverses que conduïrien a l'enfonsament en tots els ordres. A València la suma de calamitats s'acarnissà en el sector agrícola, arrastrant la resta de sectors productius, agreujant el dèficit crònic de capitals, per a sanear les finances municipals, s'incrementà el preu del gra comportant tal malestar que els seu ressò seria recollit un segle després pel capellà d'Alfons el Magnànim en qualificar 1347 com "l'any de la gran fam".

abasten nivells que rosen el caprici de la mà de pedrapiquers com Francesc Baldomar i Pere Compte. La imatgeria es beneficia dels ressos florentins de Ghiberti aportats pels seus deixebles Giuliano de Poggibonsi i Bernardo Tadeo, ben assumits i difosos per Damià Forment en obres com el retaule de la Puritat. En pintura, la perfecta assimilació de corrents estilístiques provinents d'Itàlia, amb la lliçó presa de Giotto i els Lorenzetti des de la primera meitat del Tres-cents per pintors com Ferrer i Arnau Bassa propicià el desplegament de la tradició del retaule reliquiari que solia guarnir els altars de les capelles. La pintura flamenca seria l'altre focus de contagi, just les dues places mercantils que impregnaren la conjuntura industrial i financera de la Corona. Al socaire d'aquest esperit, trobà grata acollida una nodrida generació d'artistes que va saber analitzar les innovacions i aprehendre influències sense renunciar a cap inspiració, fins infantar un llenguatge expressiu excepcional tot coincidint en el període que hom qualifica de clàssic en les lletres autòctones⁴²¹. Influències vessades sobre un substrat cultural musulmà i jueu que infonia el seu alè d'una forma més profunda i quotidiana, transformant el paisatge i aportant tipus arquitectònics i motius decoratius que sobten de forma callada a les creacions baix medievals aragoneses i valencianes.

Bastió guarnit per a una clientela que sembla contestatària a les crisis, tal volta inconscient com es planteja Bisson, en continuar lluitant sense treva malgrat els obstacles, auxiliada en l'optimisme i la convivència religiosa⁴²². El relleu econòmic i mercantil de la ciutat durant el regnat de Ferran II és innegable i, malgrat això, el seu pes en la conjuntura política reial fou sempre perifèric, marcat per una política dissenyada des d'una perspectiva castellana. L'arrelament castellà impregnaria l'escena política i militar, amb protagonistes preminentment d'origen castellà. Ambaixadors, funcionaris, comandants, inclús eclesiàstics i inquisidors dominaran els ressorts d'un aparell burocràtic a cada cop més centralitzat, que en la Corona de Castella s'ajustava a la tradició institucional, però en l'aragonesa atemptava contra l'ordenament foral i el règim pactista consuetudinari. En vespres del naixement de l'Espanya moderna, València assolí la seua plenitud, endavant tot seria força distint, la circumstància política, social i cultural experimentaria un gir de no retorn en la projecció dels regnes hispànics. No en va s'ha xifrat en 1492 la data simbòlica de cloenda de l'Edat Mitjana a

⁴²¹ Manuel SANCHIS-GUARNER (1997): *La ciutat de València: síntesis de historia y de geografía urbana*. València: Direcció General de Promoció Cultural, Museus i Belles Arts, p. 207.

⁴²² Tomàs N. BISSON (1988): *Història de la Corona d'Aragó a l'Edat Mitjana*. Editorial Crítica, S.A. Barcelona, pp. 174-203. Cal detenir-se en les valoracions aportades a l'últim capítol, un compendi de conquestes i destrets que aglutina sota el títol "Prosperitat i crisi a la Baixa Edat Mitjana".

l'òrbita europea, el mig segle restant seria un període de reconversió profunda dels canons tan treballosament fixats. La preeminència de la ciutat es veuria reemplaçada per l'assertió de l'entitat nacional, la indústria i el comerç hagueren d'adaptar-se a una conjuntura que modificarà no sols les estructures econòmiques i socials, també la comprensió ideològica i cultural de l'home medieval.

La famiglia della falegnameria nella Valencia medievale (1238-1520)

La famiglia artigiana

L'artigiano, all'interno della sua bottega, era al contempo operaio e commerciante; era il responsabile della produzione, della contrattazione e della vendita delle manufatti di una bottega composta, fondamentale, dai membri della propria famiglia⁴²³. Nel contesto in cui svolgeva il suo compito quotidiano, famiglia e corporazione definivano i due cerchi concentrici chiave per inquadrare socialmente e professionalmente il falegname. Il primo quale unità elementare di rendita, produzione e istruzione; il secondo per i legami stabiliti tra individui che condividevano interessi comuni, identificati in uno stesso ideale di fraternità lavorativa e spirituale. Entrambi costituivano gli assi principali di un mestiere che avrebbe rappresentato il sistema caratteristico dell'organizzazione del lavoro cittadino, sviluppato in funzioni di abitudini e regolamenti consuetudinariamente accettati. L'incidenza dell'intervento familiare si verifica anche nella regolazione e nell'ordinamento economico, cristallizzati negli statuti professionali.

In tal senso la nozione di famiglia artigiana risulta essere una specie di perno dell'economia e della stratificazione sociale dell'Europa preindustriale basata fondamentale sul nucleo coniugale, grazie al patrimonio e all'energia investiti dalla coppia di sposi, decisamente orientata verso l'attività produttiva. Sebbene la manifattura fosse un lavoro individuale che ogni singolo artefice svolgeva per conto proprio nell'intimità della propria bottega, lo sviluppo del mestiere presupponeva, in realtà, la creazione di una azienda domestica che richiedeva il contributo non solo della coppia ma anche quello dei figli e persino quello degli apprendisti che abitavano con loro. L'azienda artigiana era a conduzione familiare, non esisteva soluzione di continuità tra vita domestica e lavoro. I lavoratori mangiavano insieme nella casa del maestro, alla stessa tavola, pregavano insieme e partecipavano agli stessi divertimenti⁴²⁴.

⁴²³ Fernand BENOIT (1947): *Histoire de l'outillage rural et artisanal*. Paris: Didier, p. 99.

⁴²⁴ Agnora BASSI (1999): "L'artigianato nel XIV e XV secolo". Franco FRANCESCHI e Gloria FOSSI, dirs.: *La grande storia dell'Artigianato. Il Quattrocento*. Firenze: Giunti. Voll. II, p. 39.

Ad essi vanno aggiunti gli operai assunti a giornate, i domestici e gli schiavi, altrettanto impegnati nella fortuna dell'impresa. Per capire la dinamica che regolava la vita e l'organizzazione del lavoro nel Medioevo, dobbiamo rinunciare alla figura isolata dell'artefice e considerare, invece, il nucleo domestico come punto di riferimento, includendo in esso tutti i componenti dell'impresa familiare, tutti quelli che condividevano lo stesso tetto e collaboravano al successo della bottega svolgendo compiti complementari⁴²⁵. Tratti caratteristici dell'economia artigiana erano pertanto la capacità di adattamento, la flessibilità per affrontare le situazioni avverse e la sagacità per esprimere le massime possibilità di guadagno.

L'espressione famiglia artigiana si rivela, inoltre, doppiamente adatta alla falegnameria di Valencia, poiché fa riferimento alla preminenza familiare e all'intesa necessaria in una comunità di mestieri che agglutinava branche e specialità piuttosto variegate. Nella bottega o sul cantiere, il maestro era un professionista autonomo e indipendente che si impegnava nel lavoro circondato da garzoni in periodo di apprendistato e da lavoratori retribuiti a giornate; queste erano le tre categorie lavorative giuridicamente riconosciute, il cui regime era sancito dalle ordinanze corporative. Statuti e legislazione riportano anzitutto le condizioni a cui erano sottoposti e, parallelamente, abbozzano la connotazione sociale con cui veniva identificato ciascun lavorante. Le clausole relative al carattere personale del lavoro occupano un notevole spazio negli statuti, nel tentativo di evitare frodi, abusi e disequilibri tra le botteghe, per le quali viene fissato un numero massimo di operai, vengono stabilite le rispettive competenze tra gli operai e gli apprendisti e, infine, ne viene limitata l'autonomia nella fase di lavorazione. Le ordinanze corporative stipulavano le condizioni di lavoro e i rapporti con il maestro per cercare di preservare la concordia ed eliminare qualsiasi occasione di conflitto, affinché non venisse alterato il benessere del ciclo produttivo.

Più complesso sarà stabilire il livello di coinvolgimento degli altri integranti del nucleo familiare; in esso, infatti, convivevano la moglie, i figli, i domestici e gli schiavi, la cui partecipazione restava comunque nell'ombra. Alcune menzioni alle disposizioni della confraternita, i testamenti, i protocolli notarili oppure i processi giuridici costituiscono i principali alleati nello studio sull'apporto di tale manodopera tralasciata dai testi statutari. Convivevano nella stessa casa-bottega, sottomessi all'autorità di un

⁴²⁵ Fernando DÍEZ (1990): *Viles y mecánicos. Trabajo y sociedad en la Valencia preindustrial*. Valencia: Edicions Alfons el Magnànim. Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, pp. 13-14. Anche se il suo studio fa riferimento alle condizioni di lavoro a Valencia nel Settecento, recupera nozioni ereditate che riguardano il mestiere medioevale.

padre-maestro bottegaio responsabile sia della cura di tutti i membri dell'unità familiare che della qualità del manufatto. Bisognava, però, ottenere un livello di produzione altamente qualificato, perciò il contributo di questi assistenti dipendeva dalla padronanza di una serie di abilità e dalla perizia nel maneggio di arnesi e tecniche di fabbricazione specifiche. Le precauzioni contenute nei capitoli della corporazione e nei codici legislativi dei *Furs* servivano ad evitare errori tecnici e la polemica sociale che sarebbe potuta derivare dall'impiego di certi lavoratori, in particolar modo gli schiavi, ragion per cui solo rare notizie documentarie denunciano la presenza di questo collettivo.

Sul maestro. Categorie professionali all'interno del mestiere

Nel codificare la stratificazione della comunità dei lavoratori, il criterio storiografico prevalente è stato la classificazione standard a tappe secondo il ciclo della vita. Sebbene sia impossibile ridurre la realtà a dei canoni prestabiliti, partendo dalle prerogative del maestro veniva stabilita una scala gerarchica in base alla quale ogni lavoratore si ritrovava subordinato alla sua supremazia⁴²⁶. I suoi privilegi limitavano le aspirazioni e le possibilità di ascesa dei subordinati. Manterremo, dunque, tale formula tripartita poiché questo schema si adatta abbastanza bene allo status descritto nelle ordinazioni per i diversi componenti del *Offici dels Fusters*.

Il maestro era al contempo capofamiglia e padrone dell'impresa artigiana, nominato nei documenti *confrare*, *companyó*, *mestre* o *menestral*, in realtà la denominazione più opportuna era quella di *mestre examinat*, un operaio che aveva superato la prova di maturità. Questa qualifica traduce la condizione *sine qua non* che lo abilitava a esercitare liberamente quale *membre del dit Offici, persona abta e docta*, accreditato *a usar com a Mestre, demanar salari de Mestre o usar per sí del dit Offici*⁴²⁷. Il magistero era inizialmente aperto a tutti i giovani che avessero compiuto il periodo basico di apprendistato, *qualsevol jove que exirà de aprenediz o de soldada e creura ésser ja menestral del dit ofici e volrà parar obrador i fer faena per sí mateix*. L'esame inteso in termini di prestigio era il titolo che concedeva l'idoneità professionale per esercitare autonomamente e trattare direttamente con il cliente; al contrario, venivano severamente redarguiti quei falegnami indipendenti che tentavano di lavorare al margine del mestiere, non contribuendo al pagamento delle tasse obbligatorie. Per

⁴²⁶ Pierre BONNASSIE (1975): *La organización del trabajo...*, op. cit., pp. 61-62.

⁴²⁷ ARV. Gremis. Llibre 587, f. 11. Capitolo XLV delle ordinanze del 1460.

questi ultimi, erano previste delle forti ammende: *alguna persona, de qualsevol ley, stament o condició sia, no gos ne presumeixca usar co a mestre del dit ofici de fuster, ne gose demanar salari o usar per si del dit ofici fins sia examinat per los prohomens del dit Ofici, sots pena de deu lliures*⁴²⁸. Nel corso di tutto il XIV secolo l'esercizio di una professione restò libero nella Penisola. La prima iniziativa per istituire un esame di qualità risale al decreto approvato dal governo comunale di Barcellona il 31 maggio 1389⁴²⁹. Tuttavia, la prima proposta concreta di un mestiere sulla necessità di un'autorizzazione attraverso una prova di esame ci arriva dalle ordinanze sancite dai muratori di Murcia il 20 ottobre 1393. Sempre a Murcia, i carpentieri istituirono il 17 dicembre 1401 l'esame quale tramite indispensabile per godere di autonomia lavorativa⁴³⁰. A Valencia i primi capitoli sottoscritti nel 1424 decretavano l'obbligo di accreditare la maturità davanti ai *majorals* rappresentanti dell'arte, ma diventò un vero esame solo dopo gli statuti del 1460.

Superato il tramite attraverso l'esecuzione di un capolavoro, il falegname doveva giurare fedeltà alle autorità corporative e impegnarsi a rispettare le prescrizioni statutarie, *pagar e contribuir en tots los carrechs*, ovvero a soddisfare le quote e adempiere al proprio dovere. La giuria formalizzava la sua adesione alla disciplina corporativa e ratificava la sua condizione di artigiano autonomo. Da quel momento in poi, il nuovo maestro veniva integrato nella famiglia della falegnameria e godeva delle previsioni assistenziali della confraternita, anche se rimaneva libero di far parte di un'altra confraternita, a patto che abbonasse le tasse stipulate dal mestiere. Le quote, i diritti per l'ingresso, i contributi straordinari, gli omaggi e le eredità ricevute alimentavano, in tal modo, un fondo comune destinato all'aiuto e al sostegno dei confratelli ammalati, delle vedove e dei giovani orfani.

Grazie ai privilegi e alle immunità sanciti negli statuti, i maestri costituivano il cuore della corporazione, il magistero rappresentava un simbolo dell'autorità e dell'esperienza nella prassi della professione certificata dai *majorals*, cioè da *tots los dessus dits elets o la major part de aquells*⁴³¹. Nonostante ciò, per ottenere il magistero

⁴²⁸ ARV. Grems. Llibre 587, f. 12 v. Capítol LIV delle ordenanze del 1460.

⁴²⁹ Antonio RUMEU DE ARMAS (1981): *Historia de la previsión...*, *op. cit.*, p. 76.

⁴³⁰ Denis MENJOT (1994): « Les métiers en Castille au bas Moyen Âge: approche des "vécus socio-économiques" ». Pascal LAMBRECHTS et Jean-Pierre SOSSON, eds: *Les métiers au Moyen Âge. Aspects économiques et sociaux*. Actes du Colloque international de Louvain-la-Neuve, 7-9 octobre 1993. Louvain-la-Neuve: Publications de l'Institut d'Études Médiévales. Université Catholique de Louvain, pp. 205-227.

⁴³¹ ARV. Grems. Llibre 587, f. 16 r. Capítol LVXII delle disposizioni del 1472.

il candidato doveva dimostrare prima di aver compiuto tutte le tappe formative regolamentate, *d'aprenediz e de soldada*; solo dopo l'apprendistato e i tre anni di tirocinio era in grado di affrontare la prova di abilitazione. Prima, però, doveva abbonare le spese benefiche *per obs dels pobres del dit Offici*: cento soldi se era straniero e *cinquanta si és fill de la ciutat*⁴³². In effetti, risulta esemplificativo osservare i certificati degli esami valutati dall'ente perché, sebbene i primi registri conservati risalgano al 1540 e al 1541, dobbiamo considerare che in questo periodo erano ancora in vigore le disposizioni approvate nel 1497 e perciò i criteri arguiti corrispondevano alle tasse stipulate nel Quattrocento. La formula per l'iscrizione rileva i termini osservati e ogni postulante viene identificato attraverso la specialità lavorativa nella quale si è titolato, sia essa quella di falegname, cofanaio, cassettaio o tornitore.

Successivamente, viene indicata la natura del capolavoro eseguito e giudicato dai *majorals*, *vista e mirada per los majorals e promens ésser bona*, valutazione che merita l'approvazione e *donen a d'aquel per mestre eseminat de l'ofici de fuster que pugua essersitar*⁴³³. Il deposito della matricola, fissata dal grado di filiazione alla comunità o, in difetto di legami, vincolata ai criteri geografici, chiude la rassegna e conferma la validità dei parametri decretati, che rimangono i centi soldi pagati da Luch Ernandes *per ser del regne de Castela*, Vicent Alamany, Jaume Pujalt, *capsers*, e Joan Roger *per ser del regne de Catallunya* e Antoni Matallin, del ramo dei tornitori, *per ser aragonès*. Invece, per via dei benefici concessi ai conterranei e ai figli dei maestri, Gaspar del Mont abbona cinquanta soldi *per ser de València*, mentre Vicent Joan, Gaspar Gregori e Pere Linares pagano solo la metà, *vint e cinch sous per ser fil de mestre*⁴³⁴. Grazie alle descrizioni dei capolavori, le iscrizioni dettagliano le abilità professionali richieste al falegname relative alle capacità tecniche e al vocabolario stilistico; il che consente, inoltre, di valutare l'evoluzione dello stile e dei gusti sociali, come evidenzia la *gaya de barsellona fayada e bosel-lada e enbasada* presentata da Luch Ernandes, che rivela l'influenza tra le diverse città della Corona. Ancora più interessante è il *retaulet alla romana, tot bosellat e quadrat ab un font espici ab ses portes*, la pala d'altare intagliata da Gaspar Gregori, che rappresenta un manifesto dell'assorbimento del linguaggio del Rinascimento italiano da parte dei falegnami valenciani. Altro manufatto interessante è il *mogarbes viranat, lo qual és un penjant*

⁴³² ARV. Gremitis. Llibre 587, f. 11 r.

⁴³³ ARV. Gremitis. Llibre 181, f. 47 r.

⁴³⁴ ARV. Gremitis. Llibre 181, f. 47 – 48.

morisch eseguito da Pere Linares perché mette in evidenza la conoscenza e la disinvoltura degli artefici valenciani nell'apprendere la carpenteria mudejar, sia nei motivi decorativi che nell'arte della costruzione dei soffitti in legno.

Nella sua nuova condizione, il maestro artigiano si faceva aiutare dagli assistenti, dai giovani apprendisti e dagli operai che lavoravano a giornate, nell'esercizio di un'attività didattica legalmente riconosciuta, sapendo che sulla sua capacità formativa si basava il futuro del mestiere. Designato anche come giudice ed esaminatore, nelle sue mani risiedeva la capacità di regolare la pratica della professione, fondamentalmente da quando, nel 1460, si cedette ai *majorals* la potestà per correggere gli statuti (*afegir, corregir, declarar o levar algun Capítol*) sempre con l'ineluttabile beneplacito e consiglio delle autorità comunali, *consell e voluntat dels honorables Jurats de la dita Ciutat*⁴³⁵. Grazie a questa clausola, il corpo dei maestri era libero di intercettare in qualsiasi momento l'acquisto del titolo in funzione della congiuntura economica. Nei periodi di crisi, infatti, gli stessi carpentieri giustificavano i meccanismi arguiti per limitare l'accesso al magistero davanti al pericolo che un'eccessiva concorrenza lacerasse l'equilibrio del mercato, *com sien en gran nombre e basten molt bé e per a dar recapte a totes les necessitats que acorren en la present ciutat de llur offici e comporten tots los carrechs de llur offici e paguen al dit Offici*. Questo è dichiarato nelle disposizioni approvate nel 1474, in cui vengono adottate una serie di misure destinate a combattere la concorrenza sleale degli stranieri che lavoravano senza essere né iscritti né titolati, *alguns forasters e viandants* stabilitisi in città *per usar del dit offici o part de aquell sens pagar o contribuir*⁴³⁶. Soprattutto nei periodi di forte fluttuazione demografica, viene portato avanti un processo di rielaborazione continua dei regolamenti e vengono modificate le condizioni di accesso al magistero, nel tentativo di bilanciare l'equilibrio tra il numero dei maestri e l'offerta lavorativa in città.

I maestri regolamentavano le norme di produzione e di vendita e gestivano le ispezioni ai manufatti. Per proteggere il ceto qualitativo della professione, i maestri diventavano giudici, stabilendo le infrazioni e perfino sequestrando i manufatti. Sulla base della sussistenza economica, preferivano accontentarsi di retribuzioni inferiori e garantire un controllo del commercio locale, sottoponendo l'esercizio della professione al valore di mercato, al volume e alla capacità di rifornimento delle materie prime e della manodopera disponibile. Per fomentare la parità tra i membri, limitavano la spinta

⁴³⁵ ARV. Gremsis. Llibre 587, f. 12 v. Capitolo LIII delle ordenanze del 1460.

⁴³⁶ ARV. Gremsis. Llibre 587, f. 20. Capitolo LXXXIII delle ordenanze del 1474.

dei più arditi e, in caso di necessità, non esitavano a ricorrere a misure palliative, anche se eccedevano i margini meramente socioeconomici, perché era preferibile garantire un guadagno minimo a tutte le botteghe e livellare la distribuzione dei benefici piuttosto che uno scompenso del bilancio produttivo. Erano convinti che fosse necessario procurare la *necessitas* senza cadere nella *superbia*. Era semplicemente una questione materiale, la finalità era la stabilità economica⁴³⁷.

Bottega e arnesi rappresentavano il capitale di partenza. La loro disponibilità garantiva una autonomia professionale fondata sul rapporto diretto con il cliente, il che distingueva il maestro dal semplice operaio, indicandone il grado gerarchico perché, sebbene alla fine dell'apprendistato venissero consegnati degli arnesi al discepolo, il loro possesso non era sinonimo di autosufficienza. Il concetto medioevale di industria dipendeva da elementi di ordine extra-economico che condizionavano il tipo di produzione e l'organizzazione del lavoro. La duttilità era essenziale nei centri di produzione gestiti da uomini pronti a impegnarsi in occupazioni aliene all'ambito ristretto della falegnameria oppure a lavorare a giornate a seconda delle circostanze. Benché potesse disporre di una bottega in affitto, il maestro doveva anticipare i costi della produzione per l'acquisto delle materie prime e degli arnesi. Prima di intraprendere una lavorazione, doveva sostenere uno sforzo di investimento che comportava uno sborso difficile da affrontare data la limitata economia artigiana. Se i diritti di esame e la matricola d'ingresso limitavano le possibilità di accesso a buona parte degli aspiranti, queste ultime spese assestavano il colpo di grazia.

Ciononostante, non mancano esempi di falegnami audaci che investivano nel mercato immobiliare e usavano i redditi dell'affitto di terre o locali per incrementare i propri guadagni. Nel contesto istituzionale in cui si muoveva, l'artigiano godeva di un certo spazio per poter operare in veste di imprenditore, a condizione che fosse minimamente informato, pur non avendo una cultura economica assai sofisticata. La sua preparazione tecnica lo rendeva capace di fare calcoli, di affrontare i problemi dei mercati, di organizzare l'attività a seconda dei criteri aziendali e di muoversi nel mondo

⁴³⁷ Jacques LE GOFF (1982): *La civilisation de l'Occident...*, *op. cit.*, pp. 197-198. Robert FOSSIER (1970): *Histoire sociale...*, *op. cit.*, pp. 351-354. Questa situazione si evolse fino a restringere le possibilità di promozione sociale, generando una tensione latente che incrementò le rivalità e potenziò un maggior conservatorismo. Nonostante ciò, l'incertezza creata favorì la nascita di un sentimento di solidarietà con la proposta della questione operaia e, soprattutto, con la comparsa di una classe operaia. L'impegno nella difesa dello statuto raggiunto e la loro resistenza a qualsiasi tipo di controllo pubblico capace di limitarne l'indipendenza furono i tratti caratteristici dell'ideologia artigiana. Il loro desiderio di autonomia serve allo storico per incidere nella profonda differenza che separava il mestiere medioevale dalla vecchia corporazione.

del credito⁴³⁸. Le possibilità erano molteplici, il che è dimostrato dagli esempi ricavati: il falegname Bertomeu Abat investiva nel commercio di cereali, comprava frumento e orzo in Castiglia che poi trasportava a Valencia via mare. Questo risulta dalle entrate di grano a l'*Almodí*— il deposito dove si immagazzinava il frumento della città e dove gli imprenditori e i privati depositavano i cereali — del 15 dicembre 1428, data in cui viene registrato un apporto di 68 unità di misura di cereali, *entre forment e ordi, que en les fustes següents ha fet portar a la dita ciutat e vendre en l'almodí, és saber de Castella carregat en carrech en la barqua d'en Ferrando de Sibilia [...] en la barqua d'en Alfonso de Paredre*, per i quali riceveva il compenso di tre libre e otto soldi⁴³⁹.

Il mercato immobiliare era un altro campo al quale si avvicinarono i carpentieri valenciani, i quali partecipavano non solo quale investitori ma anche per ottenere credito di tant in tanto. Così fece Jaume de Castre il quale, il 19 marzo 1432, assieme alla sua moglie Isabel, vendette al muratore Jaume de Roda una casa con un orto situata nel quartiere di Patraix, nella *horta* (zona ortofrutticola) di Valencia per 44 soldi *censals anuals*⁴⁴⁰. Il registro colloca la proprietà immobiliare nella strada di San Vincenzo, di fronte all'orto di Bernat Pere Bescaduch, tra il terreno coltivabile di Bertomeu Amoròs e due vie pubbliche⁴⁴¹. Nuovament il 14 luglio vendette un censal a Joan de Totanova su un suo alloggio, *sive botiguam*, sito nella parrocchia di San Giovanni del Mercato, tra la sua casa e una strada. Stipularono il contratto per quattro anni, in ragione di nove libre pagabili all'inizio e a metà dell'anno⁴⁴².

Un'altra occupazione frequente per diversificare gli incassi era l'agricoltura, tramite l'acquisto o l'affitto di terre nei dintorni di Valencia per coltivare cereali o per allevare bestiame, come dimostra il botaio Antoni Torres il quale, il 6 febbraio 1481, acquisiva a censo al presbitero della Cattedrale di Valencia Rafael de Mena nove *fanecades*⁴⁴³ di terreno *sitas et positas in orta de Alboraya, in partita vocata de la Gamodina, confrontatas cum terra Joanis Català, agricultoris dicti lloci, et cum terra... et cum ytinerarius de les Tavernes Blanques* per un prezzo di sette soldi censali

⁴³⁸ Richardo A. GOLDTHWAITE (1999): "Realtà economico-sociale...", *op. cit.*, p. 13.

⁴³⁹ AMV. Clavaria Comuna, signatura J-48, f. 45 r.

⁴⁴⁰ Il censo era un diritto di godimento su una proprietà altrui che implicava la cessione del dominio utile di una proprietà immobiliare in cambio del pagamento annuo di un canone e di un laudemio, la prestazione che veniva data al proprietario nel momento in cui si trasferiva il diritto di enfiteusi, ovvero il solo diritto di utile dominio.

⁴⁴¹ APPV. Protocols. Notari Nicolau Menor, signatura 20.012.

⁴⁴² APPV. Protocols. Notari Nicolau Menor, signatura 20.012.

⁴⁴³ La fanega è una unità tradizionale di misura della superficie agraria, anteriore all'adozione del sistema metrico, che a Valencia equivale a 833,33 m².

annuali⁴⁴⁴. La possibilità di tenere bottega convertiva il maestro in un industriale responsabile della direzione di un processo produttivo che esigeva il dominio di tecniche di lavorazione specifiche e una profonda conoscenza del mercato. L'artigiano doveva prevedere le necessità per commisurare la fabbricazione agli ordini ricevuti o alle correnti intermittenti dell'offerta e della domanda; doveva, infatti, procurarsi una materia prima costosa e calcolare i tempi di realizzazione, aspetti che si traducevano, alla fine, in un calcolo tra l'investimento e le entrate.

Difficile valutare il grado di alfabetizzazione dei maestri falegnami, la loro formazione non aveva un riconoscimento esplicito al di là dell'ambito della corporazione di mestiere. Uscendo dai margini della sua circoscrizione, ed emigrando in un'altra città, doveva dimostrare di nuovo la sua competenza, come evidenziano le disposizioni del 1460, che esigevano la constatazione delle abilità degli stranieri⁴⁴⁵. I documenti non consentono di concretizzare la natura dell'educazione prevista, ci sono soltanto delle tracce, quali il rendiconto annuale o l'obbligo di leggere gli statuti nelle assemblee, che evidenziano quantomeno un'istruzione elementare. Un'istruzione adatta alla lettura e alla scrittura, con delle conoscenze di base in calcolo, indispensabili per gestire la contabilità dell'azienda e cavarsela di fronte alla complessità dei rudimenti finanziari.

Le ordinanze non menzionano la lunghezza della giornata lavorativa, che andava di pari passo con la misura naturale del tempo, fissata dalle stagioni e dal tramonto del sole alla fine della giornata. Sebbene gli statuti non vietino in modo manifesto il lavoro notturno, s'intuisce invece una restrizione relativa alla qualità del manufatto e ai pericoli derivanti dal dover manipolare una materia infiammabile alla luce di una candela⁴⁴⁶. L'estensione della giornata lavorativa dipendeva, dunque, dall'epoca dell'anno, fissata giornalmente dall'alba al tramonto, con un riposo prescritto per la domenica e le festività liturgiche. Di fatto, la frequenza dell'infrazione alla norma costrinse i magistrati comunali ad emettere un editto, stabilito dal *Consell General* l'8 marzo 1527.

⁴⁴⁴ APPV. Protocols. Notari Juame Pinosa, signatura 21.428.

⁴⁴⁵ ARV. Gremis. Llibre 587, f. 12 v. Capítol LIV. *Item que alguna persona, de qualsevol ley, stament o condició sia, no gos ne presumeixqua usar com a maestre del dit Offici de Fuster ne gose demanar salari de maestre o usar per sí del dit Offici fins sia examinat per los Prohomens del dit Offici, segons per lo Offici és ordenat, sots pena de deu lliures.*

⁴⁴⁶ Pierre BONNASSIE (1975): *La organización del trabajo...*, *op. cit.*, pp. 109-112. Consegniamo lo studio eseguito a Barcellona per la sua coincidenza, dato che la giornata lavorativa a Barcellona non era regolata dalle ordinanze. L'autore l'affida al ciclo della luce solare, perché effettivamente era vietato il lavoro notturno e anche nei giorni festivi, la domenica e nelle festività liturgiche; la reiterazione delle contravvenzioni e la frequenza delle ammende rilevano la recidività delle infrazioni.

La disposizione viene resa pubblica tramite una *crida*, che descrive le trasgressioni e l'allarme generato dalla cattiva abitudine di non *guardar e venerar lo dia del sanct diumenge* [...] e *totes les altres festes colents mandades per Sancta Mare Església, especialment les festes de Nostra Sennora i dels gloriosos Apòstols*. Questo decreto proscriveva qualunque tipo di lavoro o affari e incideva sulla chiusura delle porte delle botteghe *sinó tant quant han menester tenir-les ubertes per a entrar e exir en ses cases e no més*⁴⁴⁷. A queste festività va aggiunta la commemorazione del giorno del patrono, San Luca, che comprendeva il giorno dell'onomastico e anche la vigilia con la veglia e le messe di requiem del giorno dopo.

Un'altra causa per interrompere il lavoro era la presenza obbligata ai funerali dei colleghi confratelli o dei loro parenti. Ferie, processioni civiche e convocazioni straordinarie, quali i ricevimenti di monarchi, completavano il ciclo in cui la bottega restava chiusa e non si costruiva nei cantieri della città. Mancano cifre esatte sul computo dei giorni di lavoro dell'artigiano medioevale, impossibile fornire un numero assoluto data la variabilità delle occasioni di chiusura. Ma tenendo presente che alle celebrazioni liturgiche, le festività della Madonna e le solennità dei Santi Apostoli vanno aggiunte le domeniche, le commemorazioni civiche e i giorni in ricordo del santo patrono, il calcolo ci dà un'ottantina di giorni festivi all'anno, a cui vanno sommate le sospensioni per assistere alla sepoltura di un confratello.

Dai documenti appaiono evidenti la sagacità del maestro e la prosperità di cui godeva la maggioranza dei falegnami, lavoratori versatili, avvezzi a discipline e settori produttivi variegati. Non esitavano a diversificare le proprie mansioni per entrare negli affari immobiliari, nel commercio o nell'agricoltura. Un segno della capacità economica del capofamiglia è rappresentato dalla riproduzione endogamica del mestiere, che ha portato alla formazione di grandi famiglie dedite alla falegnameria. Il maestro era in grado di occuparsi di tutti i figli e persino di fare la dote alle figlie senza doverle mandare a servizio come domestiche per poter mettere da parte la dote matrimoniale. Questa particolarità giustifica il ridotto numero di salariati nei registri della corporazione rispetto alla numerosa presenza di apprendisti che, essendo vincolati all'associazione, dopo esservi rimasti un paio d'anni come ufficiali si univano al corpo dei maestri. In tal modo, la scarsità di contratti di apprendistato diviene un indice della potenzialità economica dell'azienda familiare dove, inoltre, era abituale la convivenza

⁴⁴⁷ Citato da Juan BENEYTO PÉREZ (1930): *Regulación del trabajo...*, *op. cit.*, pp. 278-281 i 305-307. Nell'appendice trascrive integralmente il mandato come Manuscrito 63 A.

con uno o due schiavi che aiutavano il maestro nei compiti più pesanti. Benché il reddito della loro manodopera pesasse sul patrimonio familiare, non si può ovviare che il loro possesso comportasse il versamento iniziale del prezzo di acquisto oltre all'impegno di prendersi cura di due bocche in più da alimentare. In realtà, avere degli schiavi supposeva un lusso che, d'altra parte, era frequente tra i falegnami di Valencia.

Gli inventari esaminati ci presentano un falegname benestante e il patrimonio di Vicent Sanchis rappresenta, in tal senso, un esempio paradigmatico da prendere in considerazione giacché rivela degli aspetti inediti sulla vita familiare e lavorativa dell'artigiano⁴⁴⁸. Vicent Sanchis morì nel settembre del 1538, di modo che l'arco della sua attività comprese il secondo quarto del XV secolo e il primo terzo del Cinquecento, periodo durante il quale lavorò e lasciò inconcluse diverse commissioni; lasciò, inoltre, un'enorme provvista di legno accumulata all'esterno della bottega e sulla strada *fora de la botigua de dita casa, axi en les porches com en la carrera en les vies i porches*. Secondo l'inventario, era un intagliatore che si dedicava alla produzione dei mobili, esercitando la professione nella sua casa bottega, *en lo studi de la casa e habitació hon lo dit testador vivint stava e habitava situada [...] en la plaça vulgarment dita de les cols àlies del campanar de la Seu*. Possedeva, inoltre, varie proprietà immobiliari, una delle quali affidata a *censo* con un reddito annuale di cento soldi, che forse lasciò in eredità a Vicent Ferrer Sanchis, figlio del suo primo matrimonio.

Il maestro è un esempio di falegname che investiva i propri guadagni in vari settori. Figlio del falegname Joan Sanchis, aveva ereditato certi locali distribuiti per tutta la città, a cui andava aggiunto il frutto delle doti dei suoi due matrimoni. Possedeva, dunque, un patrimonio immobiliare niente affatto disprezzabile, composto da diverse proprietà, *statges*, locali e case che destinava all'affitto. Annotava i redditi in appositi libri contabili in cui segnava con cura i *censals e debitoris e altres béns sehents pertanyents a mi Vicent Sanchis, fuster*.

Dell'eredità paterna facevano parte le *dues scaletes y una entrada que antigament solia ésser algepceria, tengudes sots certs censos che davano ab lo palacio del reverendíssim senyor archebisbe de València y ab la part de davant ab lo capítol de la metropolitana Seu de València*. L'eredità familiare si completava con *les altres cases que antigament solien ésser dues cases e ara de present són set statges entre scaletes y entrades, ço és quatre scaletes y tres entrades situate en lo carrer dit d'en Draper*. A

⁴⁴⁸ APPV. Protocol Notari Pere Mir, signatura 16578, any 1538.

questi possedimenti vanno aggiunte, inoltre, le proprietà apportate come dote nuziale dalla sua prima moglie, Gostança Hieronima Vilamarí, la *port de la dita dot que eren 6.000 sous*, serviti per comprare una cantina situata nella strada delle Barques. Nella stessa via c'erano anche *els dos statges, alt y bax, tengudes sots certs censos, portades en dot [...] per mi dita Ysabet Joan Sanchis*, la sua seconda moglie. Il patrimonio immobiliare era completato da terreni coltivabili, *les nou fanecades de terra campa, situades [...] en la partida e orta del lloch de Alboraya en la partida dita de les Tires*.

Il maestro annotava scrupolosamente tutti questi conti in modo separato, perché la varietà dei suoi affari non si limitava alla falegnameria e neanche al mercato immobiliare. Disponeva di giumenti che noleggiava per trasportare merce, così come consta nel *llibre de forma de quart de full, en lo qual y ha continuades moltes memòries, axi de comptes de mules que tenia en temps passat lo dit en Vicent Sanchis a lloguer*. L'inventario dei beni rileva anche due asini, *dos siens de mules de lloguer*, con dei gioghi vecchi *les quals solien ésser de les mules de lloguer o les quatre singles velles y una cadena de ferro per a lligar la mula no molt sotil*.

Il contributo della moglie all'economia domestica è evidente nel commercio delle stoffe di seta confezionate e filate da Isabela, che il capofamiglia poi faceva tessere ai *velluters*, così come è registrato nel libro intitolato *Quiern de compte de les peces de domàs setí tafats e velluts, ço és per a fer lo balanç*, in cui annotava la quantità delle pezze *que donava als tintorers com a texir*. L'obiettivo della produzione era molto probabilmente la vendita ai commercianti in tela e agli imprenditori, magari al fratello Melcior Sanchis, *mercader*.

La figura del falegname Vicent Sanchis è un esempio paradigmatico: il figlio primogenito di un legnaiolo che ereditò il mestiere paterno e si responsabilizzò della continuità dell'impresa familiare. Il padre gli insegnò il mestiere, ma anche le nozioni basiche per poter gestire la contabilità degli affari familiari, dati che annotava meticolosamente in libri e quaderni specifici. Era così scrupoloso che conservava anche i libri dell'azienda paterna e perfino *dos libres de la botiga e negocis de Jaume Andreu, apothecari*, malgrado la differenza esistente tra i suoi affari e quelli del cognato. Vicent Sanchis mandava i suoi figli a scuola e, in una cassa ferrata, conservava con cura *alguns libres de quant anava a scola Vicent Ferrer Sanchis, fill major*. L'inventario dei beni corrobora l'ipotesi dell'artigiano alfabetizzato, interessato alla letteratura di viaggi e peregrinazioni, che aveva nel suo studio *hun libre de empremta intitulat Viatge de la Terra Santa*.

Tra i suoi divertimenti c'erano gli scacchi, perciò aveva nel suo studio un *taulellet chiquet quadrat dit per a jugar als scachs ab sos scachs fets de os*. L'universo cavalleresco era un'altra delle sue passioni, come evidenziano la varietà degli abiti, degli arnesi e delle armi depositate nella sua camera una *servallera [...] ab una còfia cuberta. Ítem hun saquet de malla y unes mànegues de malla. Ítem unes calces de malla ja tot molt servit y squinçat. Ítem una spasa de dues mans [...] hun arcabús ab sos aparells lo qual estava penjat en la paret. Ítem per lo semblant una scopeta ab tot son aparell. Ítem hun arch ab una ampugnera*. L'inventario, grazie a questi effetti personali, mostra l'aspetto più intimo e personale dell'artigiano, che si dimostra non solo un lavoratore ma anche un uomo con i propri gusti e le proprie passioni; un uomo a cui piacciono la lettura tranquilla, i giochi e che si sente affascinato dall'universo cavalleresco. Ciò nonostante, in quanto riguarda alla possessione di armi non possiamo dimenticare l'inquietudine suscitata dopo la conquista ottomana di Costantinopoli e la minaccia che si cerneva sul Mediterraneo occidentale. Perciò, Fernando II aveva accordato a gli artigiani del Regno di Valencia il privilegio di collegarsi in milizie armate in caso di necessità di difesa contro le flotte berberische. Inoltre, rimaneva ancora molto presente il recente conflitto delle Germanies, una rivolta popolare che acquisì il carattere proprio di una ribellione sociale contro la nobiltà, che aveva abbandonato la città durante l'epidemia di peste del 1519. all'inizio di questa rivolta si decise di consegnare armi agli uomini di mestiere. Questo scontro scattò nel regno di Carlos I parallelamente alle ribelioni dei Comuneros castigliani, tra il 1519 e il 1523.

Apprendisti e apprendistati

Anche se il discepolo appare nelle ordinanze solo alla fine del XV secolo, Giacomo I nei *Furs* faceva risalire all'ultimo quarto del XIII secolo i primi riferimenti utili al loro inquadramento giuridico, identificando le *domèstiques persones* come tutte quelle *qui són de la companyia d'alcú*⁴⁴⁹. Pur essendo una definizione ancora piuttosto vaga, costituiva altresì la prima norma applicabile, cronologicamente e legalmente, base per le ulteriori disposizioni. Bisognerà attendere un'elaborazione maggiore del codice

⁴⁴⁹ Fur XIV. Llibre VI, rúbrica I. Germà COLON i Arcadi GARCIA, eds. (1974): *Furs de València...*, op. cit. Volum V, p. 105. *Domesticos vocamus uxores, servos, liberos mercenarios, nepotes, discipulos, scolares et omnes mares et feminas qui sint de familia*. I *Furs* estendono la loro prevenzione relativamente alle punizioni fisiche e agli insulti Fur VII. Llibre IX, rúbrica V. Germà COLON i Arcadi GARCIA, eds. (1974): *Furs de València...*, op. cit. Volum VII, pp. 49. *Lo senyor o el mestre qui alcunes paraules injurioses [...] a aquell qui ab ell estarà a soldada o a son servent o a son bon hom o a son dexeble dirà, no sia tengu a nós ne a la cort...*

per trovare delle clausole specifiche sullo statuto degli apprendisti e dei domestici, attraverso le quali i *Furs* diventarono garanti della loro protezione rispetto al diritto di punizione che avevano i maestri, includendo nel libro IX delle prescrizioni penali per i tutori che avessero usato la violenza nell'indottrinamento dei garzoni: *Sil mestre nafrà son deixeble a qui mostrarà o castigan li farà tal cosa que perdrà l'ull o serà fet losch o l'ociurà, aquell mestre qui aytal gastigament haurà feit a son deixeble sia tengut de mal que li haurà feit*⁴⁵⁰. Seguendo l'esempio legislativo dei *Furs*, l'apprendistato fu subito regolamentato dalle corporazioni nei propri statuti. L'istruzione, ma soprattutto la situazione del giovane durante il periodo formativo, fu uno dei primi aspetti che venne disciplinato formalmente. Nonostante ciò, l'ambiguità fu una delle sue caratteristiche principali, poiché veniva lasciato un ampio margine per gli opportuni adattamenti. In genere, il maestro assumeva la patria potestà di un *deixeble*, il quale abbandonava la casa paterna per unirsi alla famiglia di un tutore responsabile di vestirlo, alimentarlo e insegnargli il mestiere⁴⁵¹. La prima menzione al numero di apprendisti per bottega risale al Parlamento di Valencia (*les Corts de València*) del 1342, quando la famiglia reale richiese e ottenne da Pietro IV la deroga della limitazione a un solo discepolo per maestro che i calafati si erano già autoimposti⁴⁵². L'obiettivo principale delle corporazioni di mestieri nel normalizzare le condizioni dell'apprendistato era dato dall'interesse di ridurre l'evidente opportunismo manifestato da certi maestri, i quali tentavano di giovare dell'apporto di questa manodopera a basso costo e servile per ridurre le spese salariali degli operai. Parallelamente, provavano a stabilire delle clausole che permettessero alle associazioni il risparmio delle spese di un'istruzione tanto onerosa quanto necessaria per il futuro della professione. Attraverso dei

⁴⁵⁰ Fur XLVI. Llibre IX, rúbrica VIII. Germà COLON i Arcadi GARCIA, eds. (1974): *Furs de València...*, op. cit. Volum VII, p. 144. *Si'l mestre nafrà son deixeble a qui mostrarà o castigan li farà tal cosa que perdrà l'ull o serà fet losch o l'ociurà , aquell mestre qui aytal gastigament haurà feit a son deixeble sia tengut de mal que li haurà feit.*

⁴⁵¹ Fur XIII. Llibre II, rúbrica III. Germà COLON i Arcadi GARCIA, eds. (1974): *Furs de València...*, op. cit. Volum II, pp. 139-140. *Si entrel senyor el servent no serà feita covinença de soldada o de loguer, lo senyor no sie tengut de dara aquel loguer, sinó solament de menjar e vestir per aquel temps que ab ell haurà estat, si doncs per aventura entre els no serà dit que a cosiment e a mercè oltra lo menjar el vestir, do a ell loguer o soldada a coneença de bons homens.*

⁴⁵² Fur V. Llibre II , rúbrica III. Germà COLON i Arcadi GARCIA, eds. (1974): *Furs de València...*, op. cit. Volum II, pp. 136-137. *Item, com los calefats hajen feta ordinació entre si que nengun d'ells no prengua sinó hum dexeble o aprendis per aprendre lo dit offici per ço que sien poch e hajen més que obrar e major loquer, e açò torn en dan de la cosa pública e sia vist ésser feyt quasi en manera de gabella; que plàcia a vós, senyor, fer revocar la dita ordinació e que per vós sia o semblant no sia feta per aquells ni per los altres oficis ho mestres de la ciutat, sots pena de deu morabatins d'or, dels quals lo terç sia del senyor rey e lo terç de la ciutat, e l'altre terç de l'acusador.*

programmi specifici disegnati all'interno della bottega, la formazione fornita dai maestri doveva supplire la mancanza di un sistema d'insegnamento istituzionalizzato.

I falegnami, da parte loro, non prevedono negli statuti un limite al numero di apprendisti che possono lavorare in ogni singola bottega; d'altro canto, già nel 1424 dettagliano le condizioni di accesso all'apprendistato, e sottolineano in modo categorico che nessun maestro falegname *no gos ne presumesca mostrar l'offici de obrar de fusta ni de serra o axa a ningun moro ni juheu ni altre infel que fos catiu lur propri ni de altra persona*. Nel fissare dei parametri di natura etnica o religiosa regolavano l'esercizio della professione. L'iscrizione nei registri dell'associazione formalizzava il legame del garzone apprendista con la società dei falegnami. A partire da quel momento, nei libri contabili, accanto al nome del maestro lo scrivano avrebbe scritto quello del suo discepolo, incominciando in tal modo il censo del percorso personale principiante⁴⁵³. Luís Tramoyeres afferma che il 14 agosto 1482 la corporazione stipulava nel capitolo sesto delle ordinanze una formazione della durata di quattro anni⁴⁵⁴. Partendo da questi dati, il Marqués de Cruïlles intuiva il curriculum formativo del giovane falegname, che veniva registrato come apprendista a dodici anni circa, per poi raggiungere il grado di operaio a sedici, momento in cui doveva iniziare un tirocinio di tre anni prima di ottenere il magistero⁴⁵⁵. Malgrado questi dati bibliografici, i capitoli in realtà non riportano nessuna clausola che preveda un periodo fisso, né omogeneo, nelle specialità in cui viene regolato. Soltanto nel 1482 istituiscono per gli aspiranti al magistero l'obbligo di un tirocinio *per temps de tres anys ab mestre examinat de Offici del qual se volrà examinar*⁴⁵⁶. Per passare la prova si richiedeva peraltro una *edat complida de vint anys, la qual edat hajen a provar ab dos testimonis davant los dits examinadors*, una misura accordata nel 1472 che trovava giustificazione nella necessità di *evitar les vergonyes que tots dies se fahien e fan a dit Offici*. In un primo momento,

⁴⁵³ Paolo VENTUROLI (2002): "Gli statuti della Scuola...", *op. cit.*, p. 15. I rapporti fra il maestro e il discepolo erano regolati accuratamente dagli statuti. Il contrasto con la situazione nell'ambito internazionale evidenzia la coincidenza delle misure e degli usi che, dalla loro reiterazione, vengono a configurare una specie di protocollo. Le ordinanze dei falegnami della Scuola di San Giuseppe di Milano nei capitoli XIX e XX descrivono lo stesso obbligo di avvertire il magistrato e iscriverne il nuovo apprendista nel libro della confraternita. Nel caso di inadempimento dell'accordo da parte del giovane, non potrà essere assunto da alcun altro maestro né raggiungere il magistero. Invece, se la rottura dell'accordo era stata occasionata dal maestro, erano il priore o il magistrato a dover giudicare la natura dei disaccordi e ad autorizzare il trasferimento del ragazzo in un'altra bottega.

⁴⁵⁴ Luís TRAMOYERES BLASCO (1889): *Instituciones gremiales...*, *op. cit.*, p. 176. Fissa la limitazione dell'apprendistato in tre anni per i ciabattini, nel 1458; ampliati a quattro nel 1513. Indica, inoltre, una durata di quattro anni per i cuiai e i legnaioli, nel 1482.

⁴⁵⁵ Vicente Salvador y Montserrat, Marqués de CRUÏLLES, (1883): *Los gremios de Valencia...*, *op. cit.*, p. 72.

⁴⁵⁶ ARV. Gremis. Llibre 587, f. 32 v. Capitolo XV delle ordinazioni emmesse il 20 dicembre 1482.

sembra un precetto forzato e scomodo, derivato dall'inefficacia di *fadrins de poca hedat, los quals han parat obrador e fan fahena per si mateix, es són seguits alguns dans a la comunitat per la poca experiència de aquells*⁴⁵⁷. Parallelamente, il ramo degli arcieri seguiva il consiglio, esigendo un'età minima di venti anni, *e aquell aga a mostrar legítimament ésser stat ab mestre del dit ofici de arquer per spay de dos anys per apendre lo dit ofici de arquer*⁴⁵⁸.

Gli statuti non prevedono un'età fissa per l'apprendimento nel mestiere, ma sì che la richiedono per l'ingresso nel mondo del lavoro. In generale, viene accettato l'inizio del ciclo formativo tra i dodici e i quattordici anni; dopo un primo apprendistato, il giovane doveva proseguire la sua traiettoria con un tirocinio di tre anni sotto la guida di un maestro titolato in modo che, effettivamente, il garzone avrebbe avuto circa venti anni alla fine del percorso di istruzione. Le ordinanze precisano, quindi, per il falegname un itinerario che non doveva essere affatto diverso dalla realtà. D'altra parte, non c'è nessuna menzione specifica che descriva il periodo o i fondamenti dell'insegnamento, l'educazione ricevuta si basa sulla conoscenza delle varie tecniche diverse che caratterizzavano ciascuna specialità.

La formazione, però, comportava un accordo previo siglato dal maestro, dal discepolo e dal padre o tutore che cristallizza nei documenti perfino prima che l'insegnamento fosse regolato a livello corporativo. Verbalmente, oppure consegnato tramite un atto pubblico, il termine utilizzato per definire la natura del patto è *afermament*. L'affidamento fu una delle tipologie documentarie adoperate dai notai valenciani, battezzata con questo nome dalla congiunzione dei due verbi usati nella redazione del contratto: *mitto et affirmito*⁴⁵⁹. La definizione delle responsabilità e delle aspettative viene dettagliata nei registri notarili con una chiarezza che evidenzia come questo meccanismo fosse noto e radicato nell'esperienza quotidiana ancor prima di apparire nelle fonti scritte. L'atto definiva a grandi linee l'obiettivo dell'accordo ragion per cui, nonostante le differenze derivate dalle circostanze di ciascun accordo o dalle clausole complementarie, il formulario non sperimentò delle reali modifiche con il passar del tempo⁴⁶⁰. L'accordo prevedeva invariabilmente un compromesso lavorativo

⁴⁵⁷ ARV. Gremis. Llibre 587, f. 16 v. Capitolo LXIX degli statuti publicatis il 6 marzo 1472.

⁴⁵⁸ ARV. Gremis. Llibre 587, f. 31 r. Capitolo VII, approvato nel 1482.

⁴⁵⁹ Raccogliamo le analisi eseguite sui protocolli notarili dar Ricardo SIXTO IGLESIAS (1993): *La contratación laboral ...*, op. cit., p. 57.

⁴⁶⁰ Donata DEGRASSI (1998): *L'economia artigiana...*, op. cit., p. 48-49. Sottolinea la responsabilità del maestro di insegnare al giovane le conoscenze necessarie e anche i doveri del discepolo di abitare con la famiglia, essere coraggioso nel lavoro e ubbidire senza fare arrabbiare, custodire i manufatti e gli arnesi.

tra due persone: l'*afermat*, che offriva la sua forza lavoro, e l'acquirente, o *contractant*. L'accordo era garantito dalla presenza di un adulto, il padre o tutore responsabile del piccolo, il quale agiva da *afirmant*, ovvero da rappresentante legale del minore.

L'omogeneità delle clausole condusse a una reiterazione del modello che adattava il contenuto del formulario alle peculiarità di ogni singolo caso: venivano introdotte delle piccole modifiche nell'ordine degli articoli a causa delle circostanze individuali delle parti contrattanti, ma erano dei cambiamenti insignificanti che non alteravano affatto l'uniformità del modello. Una conseguenza della riduzione dell'atto fu l'omissione di una parte dei termini; le abitudini risapute e sottintese venivano ovviate, cosicché la trascrizione nei registri notarili riferiva soltanto le linee imprescindibili, lasciando il resto in bianco. Come era abituale in tutti gli atti notarili, la rassegna identificava le parti contrattanti, il proposito della transazione, la durata del vincolo lavorativo, le condizioni della manutenzione, la sistemazione del garzone e gli obblighi di entrambi. La menzione dei testimoni chiudeva lo schema.

Il contratto di apprendistato costituiva il primo passo nella vita dell'artigiano. Durante questa tappa di convivenza, non era previsto nessun compenso economico né per il maestro né per il discepolo. Alla fine del periodo, l'apprendista di solito riceveva una ricompensa, variabile, in denaro, vestiti, arnesi o armi. La responsabilità del maestro si limitava all'istruzione, il suo compito era controllare i progressi del neofito. Accanto a lui, *lo moço aprendiz* si impegnava a essere leale, onesto e ubbidiente; aveva a sua disposizione gli arnesi del maestro ed era sua responsabilità prendersene cura⁴⁶¹. In caso di fuga, il tutore aveva il diritto di cercarlo e perseguirlo fino a riprenderlo. Soltanto una *justa causa de exirse del mestre ab qui starà*, presentata e valutata dai *prohoms* (il comitato dei magistrati), *ço és per los quatre elets per los exemps e los quatre Majorals de la dita Almoina*, autorizzava il discepolo ad abbandonare il suo precettore⁴⁶².

Abbiamo comunque localizzato pochi contratti di apprendistato facenti riferimento ai carpentieri, ragion per cui solo la correlazione con le pratiche articolate da altri mestieri ci consente di ipotizzare una specie di direttrice. Analizzando la tendenza contrattuale nella Valencia del Quattrocento, Ricardo Sixto Iglesias proponeva una serie di ipotesi piuttosto interessanti, confrontandole con il caso della falegnameria dove,

⁴⁶¹ Philippe BERNARDI (1995): *Métiers du bâtiment et techniques de construction à Aix-en-Provence à la fin de l'époque gothique (1400-1550)*. Aix-en-Provence: Publications de l'Université de Provence, p. 231.

⁴⁶² ARV. Gremis. Llibre 587, f. 11 r. Capitolo XLIV delle deliberazioni prese il 21 luglio 1460.

malgrado la scarsità di notizie dirette, i libri contabili e le ordinanze si esprimono in termini che paiono ratificare la tendenza generale. Per quanto riguarda la famiglia del falegname, non pare che l'apprendistato fosse utilizzato come veicolo per la promozione sociale, quanto piuttosto come via naturale per l'ingresso nel mondo del lavoro. Grazie all'affidamento, i genitori avevano una bocca in meno da alimentare e vestire e garantivano al figlio la possibilità di acquisire le nozioni basiche di un mestiere per potersi costruire un buon futuro. L'apprendistato era, dunque, una prassi esclusiva per la classe media urbana, che lo considerava il meccanismo più comune per trasmettere la professione. Fenomeno abituale e diffuso grazie alla manodopera a basso costo, forniva lavaratori sottopagati, i quali erano avidamente cercati dagli artigiani e dai borghesi⁴⁶³. Lo storico interpretava la scarsità di atti di affidamento come un indizio della trasmissione del mestiere di tipo filiale, una pratica che si allontanava dalla tendenza più generale tra artigiani e agricoltori, orientata alla diversificazione occupazionale dei membri del gruppo familiare. Questa diversità è l'obiettivo del contratto di apprendistato del giovane Gil Castelló, stipulato fra suo padre, il carpentiere Domingo Castelló, e il fabbro Mateu Cariu. L'accordo siglato il 6 gennaio 1343 impegnava l'apprendista per un periodo di sei anni, durante i quali avrebbe abitato e lavorato accanto al maestro fabbro, il quale gli avrebbe mostrato i primi insegnamenti di un mestiere altrettanto legato all'edilizia, il che rende comprensibile la scelta paterna di una professione complementaria alla falegnameria da molti punti di vista⁴⁶⁴.

L'intesa tra i maestri dello stesso mestiere creò un'altra variante, la possibilità di affidare i figli ad un falegname di un ramo distinto rispetto a quello del genitore. Questo fu il caso di Peroto, figlio del bottaio Antoni Torres e Gràcia, e del tornitore Lluís Ferrer. In base all'accordo stipulato il 16 giugno 1481, il giovane di dodici anni avrebbe iniziato nell'aprile dell'anno seguente un apprendistato di sei anni di un mestiere molto simile a quello del padre, il quale avrebbe dotato il piccolo di vestiti e calzatura adeguata, cioè *clocha o capa gonell e chipo, calces e çabates, dos camises e barreta per valore X librorum, 11 solidorum per alna* prima di affidarlo al nuovo precettore. Lluís

⁴⁶³ Ricardo SIXTO IGLESIAS (1993): *La contratación laboral...*, *op. cit.*, p. 223-226 i 233-235. L'autore non ritiene di particolare interesse dei genitori la scelta del mestiere del figlio, fatta eccezione per i mestieri del mare: marinai, calafati, maestri d'ascia dimostrano segni più evidenti di una trasmissione filiale della professione.

⁴⁶⁴ ARV. Protocols. Notari Domingo Molner, signatura 4313., f. 54 r.

Ferrer, invece, si obbliga ad *alimentare, de conextu vestitu et calciatu et sua intestare et docere dicti officii de torner*⁴⁶⁵.

Fatta eccezione per questi protocolli di affidamento, che mirano alla diversificazione professionale della famiglia, non abbiamo localizzato nessun altro atto notarile in grado di chiarire il percorso formativo del falegname valenciano. Tuttavia, siamo convinti che la mancanza di testimonianze scritte non escluda la via dell'insegnamento paterno, caso in cui non era necessario rivolgersi ad un notaio, dato che non bisognava stipulare legalmente l'autorizzazione né vi era un accordo monetario per garantire i diritti e i doveri tra genitori e figli. Nella falegnameria di Valencia è evidente una forte filiazione fra gli iscritti alla corporazione, basti osservare le annotazioni dei rendiconti, in cui risulta chiara l'esistenza di vere e proprie dinastie in seno al mestiere. Le ragioni sono logiche: nel tentativo di consolidare l'economia domestica, la continuità del mestiere permetteva di trarre profitto dalla bottega e dagli arnesi, col vantaggio di disporre già in partenza di una clientela fedele al marchio qualitativo raggiunto dall'azienda familiare.

Tra l'altro, l'atto notarile non era legalmente necessario per l'insegnamento paterno. Il codice forale, infatti, segnalava a proposito di questa specie di scuola domestica che *en los contracts del pare la sunscripció o'l fermament del fill no hi és ops ni hi és mester*, essendo, dunque, inutile la spesa in un registro notarile⁴⁶⁶. Per verificare questa via di trasmissione del mestiere di natura parentale bisogna cercare nei documenti della confraternita, negli elenchi degli affiliati consegnati per il contributo annuale o trimestrale delle tasse, dove l'iterazione dei cognomi rileva la tendenza alla trasmissione dinastica del mestiere, che si verifica addirittura fino alla terza o alla quarta generazione. Questa tendenza particolare tra i calafati e i maestri di ascia dediti alla costruzione navale, i cosiddetti *fusters de ribera*, fu dunque caratteristica nella falegnameria valenciana, in cui la riproduzione endogamica del mestiere è lampante. Con cognomi come Gregori, Esteve, Stopinya, Calafora, Tavanall, Carrasquer, Joan, Ferriol o Lombart vengono identificati tre o quattro maestri falegnami differenti nei libri di contabilità della corporazione tra il 1434 e il 1518⁴⁶⁷.

La revisione dei documenti corporativi mostra con chiarezza la creazione all'interno della comunità dei legnaioli di autentiche dinastie, che manifestano questa

⁴⁶⁵ APPV. Protocol. Notari Jaume Pinosa, signatura 21.428, anys 1480-81.

⁴⁶⁶ Fur XV. Llibre IV, rúbrica XVIII. Germà COLON i Arcadi GARCIA, eds. (1974): *Furs de València...*, op. cit. Volum IV, p. 145.

⁴⁶⁷ ARV. Gremis. Llibre 174 bis.

propensione alla perpetuazione del mestiere minimo per tre generazioni. Nel valutare la condizione dell'artista e artigiano medioevale nell'ambito della Corona di Aragona, Joaquín Yarza sottolineava questa peculiarità come un fenomeno caratteristico dell'artigianato di Valencia. Le ragioni sono molteplici, basate logicamente su dei motivi economici e professionali. Lo storico metteva anche in evidenza il fatto che il prolungamento raramente superava la terza generazione: appariva un artista rinomato che nobilitava la famiglia, ma la sua scia si perdeva pian piano perché i suoi eredi non riuscivano a raggiungere il grado di qualità e creatività del predecessore⁴⁶⁸. Nella falegnameria valenciana non mancano degli esempi di legittime saghe di artefici: compaiono, lavorando insieme nei diversi cantieri urbani, padre, figli e fratelli. L'esempio di Lluís Amorós, maestro delle opere della Cattedrale è significativo. Tra il 1380 e il 1420 si occupa dei lavori di falegnameria assistito all'inizio da suo fratello, *son germà* Pere Amorós, e da suo figlio Joan a partire dal 1420 il quale, insieme al fratello Gabriel, avrebbe raccolto il testimone paterno a capo delle attività costruttive⁴⁶⁹. Più eloquente è il caso della famiglia di Jaume Lombart, maestro dei lavori in legno della *Capella Reial* del convento di predicatori nel decennio del 1440, il quale, grazie alla sua abilità professionale, viene nominato maestro della città il 28 agosto 1457⁴⁷⁰ e posteriormente riconosciuto quale falegname regio tramite il *Privilegi del Senyor Rey fahent per en Jaume Lombart* quale *mestre maior de fusta de totes nostres obres* concesso da Giovanni II a Barcellona l'8 aprile 1474⁴⁷¹.

Questo nome, però, è associato ad almeno tre maestri di tre generazioni consecutive perché, in realtà, il percorso che abbiamo appena descritto corrisponde a quello del figlio del falegname e commerciante in legno Jaume Lombart, un maestro documentato nella confraternita tra il 1420 e il 1436, occupatosi della compravendita di legno, come certificano la causa aperta nel 1416 contro il barone di Xelva Pere Ladró per il sequestro di legname trasportato a Valencia per via fluviale e per una capanna in

⁴⁶⁸ Joaquín YARZA (1999): "L'Artista-artesà medieval a la Corona d'Aragó". Joaquín YARZA, Francesc FITÉ, eds.: *L'Artista-artesà medieval a la Corona d'Aragó*. Actes. Lleida, 14, 15 i 16 de gener de 1998. Lleida: Universitat de Lleida. Institut d'Estudis Ilerdencs, pp. 17-20. La trasmissione generazionale fu caratteristica nel piano lavorativo del Basso Medioevo. Tuttavia, riguardo ai mestieri artistici Joaquín Yarza sottolinea che generalmente l'eredità non superava la terza generazione. La comparsa di un artista di nome imponeva ai successori delle quote di qualità difficili da raggiungere, che implicavano alla fine la perdita di rilievo e la scomparsa della bottega.

⁴⁶⁹ L'informazione rassegnata si trova soprattutto nell'Arxiu de la Catedral de València. Valencia (in seguito citato ACV.) Lligall 1473, anys 1393-1394; Lligall 1475, anys 1423-1424 i Lligall 1479, anys 1439-1440.

⁴⁷⁰ Arxiu Municipal de València. València (in seguito citato AMV.) Manual de Consells, A-36, f. 66 r.

⁴⁷¹ ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, signatura 1.155, f. 305-306.

legno arrivata nel 1423⁴⁷². D'altronde, l'acquisto di un gattuccio nella vendita all'asta dei beni del falegname Onofre Sola nel 1533 rivela la continuità del mestiere da parte dell'omonimo figlio del maestro Lombart⁴⁷³.

Tradizione piuttosto diffusa a Valencia, nei libri contabili della corporazione generalmente le glosse *lo minor* oppure *lo maior* consentono di distinguere il padre dal figlio nel caso di coincidenza del nome, come accade a Joan Pérez *lo maior* o Miquel Pérez *lo maior*⁴⁷⁴, Francesc Giner *menor*⁴⁷⁵ o Juan Just *major* e Juan Just *menor*⁴⁷⁶. In altri esempi, la presenza d'un secondo cognome distingueva falegnami quali Joan Gregori da Joan Gregori Carrasquer, cognomi molto legati alla famiglia della falegnameria locale⁴⁷⁷. In definitiva, la creazione di dinastie consolidava la prosperità e la qualità raggiunta dalla corporazione, accumulate attraverso le successive generazioni, per forgiare e consolidare la reputazione della famiglia, un nome di prestigio vincolato al gruppo familiare⁴⁷⁸.

Non ci sono rimasti riferimenti diretti sulla natura del curriculum formativo, cosicché possiamo dedurre il compendio delle conoscenze o le strategie pedagogiche adoperate solo dai requisiti richiesti per la prova di magistero, o dagli imperativi che il lavoro imponeva quotidianamente all'artigiano. Nei centri artigiani e mercantili il processo d'insegnamento aveva uno scopo pragmatico, rivolto allo sviluppo delle pratiche finanziarie. Oltre alla base tecnica del mestiere, scrivere, leggere, ragionare e far di conto con l'abaco erano delle materie imprescindibili. Nella bottega medioevale affiorò una forma di cultura particolare: in essa si costruivano manufatti e si vendevano idee, e lì iniziava il suo cammino il futuro maestro⁴⁷⁹.

Alla fine del periodo di apprendistato, il garzone doveva ancora fare un tirocinio sotto la guida di un maestro titolato prima di raggiungere la maturità professionale, che gli avrebbe consentito di assumere la responsabilità di fondare una bottega propria per poter trattare direttamente con la clientela. La lettura degli statuti mette in evidenza

⁴⁷² ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, signatura 1.146, f. 100. Salvacondotto citato da Leopoldo PILES ROS (1969): *Apuntes para la historia...*, *op. cit.*, p. 60.

⁴⁷³ ARV. Protocols, signatura 10102. Notari Gaspar Gil, any 1533.

⁴⁷⁴ ARV. Gremis. Llibre 174 bis, f. 21r.

⁴⁷⁵ ARV. Gremis. Caixa 643, número 936, f. 2 r.

⁴⁷⁶ ARV. Gremis. Caixa 643, número 936, f. 3 r.

⁴⁷⁷ ARV, Gremis, Caixa 643, número 936.

⁴⁷⁸ Donata DEGRASSI (1998): *L'economia artigiana...*, *op. cit.*, pp. 104-105. Famiglie e clan familiari tentavano di monopolizzare l'esercizio di certe attività, di limitare la partecipazione estranea, fenomeno che si accentuò in epoca moderna. Nonostante ciò, l'operaio non poteva accedere al magistero se non era figlio di un maestro. Tra il 1481 e il 1498, il sessanta per cento dei legnaioli della città di Erfurt si trovavano in questa situazione.

⁴⁷⁹ Agnora BASSI (1979): "L'artigianato nel XIV e XV secolo"..., *op. cit.*, p. 42.

come, in un primo momento, bastasse accreditare la qualità come falegname per iscriversi e lavorare autonomamente. Il nuovo venuto doveva solo pagare le tasse dell'affiliazione e abbonare le quote annuali. Nonostante ciò, l'esperienza e la volontà di disciplinare l'accesso al magistero imposero, nel corso del XV secolo, l'articolazione di nuove misure per controllare da vicino l'esercizio del mestiere. I falegnami prescissero subito la doppia imposizione di contributo economico e prova di esame per ogni singolo lavorante *que exirà de aprenediz o de soldada e creurà ésser ja menestral*⁴⁸⁰. Il compimento del periodo di formazione non bastava per qualificare il maestro, le esperienze fallite dovute alla scarsa abilità o all'impreparazione tecnica si ripercuotevano negativamente sulla credibilità professionale della corporazione. Se nel 1424 si indicava che ogni straniero o nuovo arrivato *se sia presentat als maiorals de la dita confraria o almoyna de Sent Luch. E regonegut e examinat per los maiorals dessús dits si serà suficient o no per maestre*⁴⁸¹, la reiterazione nei capitoli del 1460 ampliava le clausole a qualsivoglia giovane, fosse egli straniero o *fill de la ciutat*. Il candidato doveva convincere i *majorals* della propria perizia, dimostrare che conosceva il genere di produzione e le specificità del lavoro a cui aspirava. La regolazione si basava, inoltre, sulla limitazione del raggio di azione della bottega, attraverso la limitazione del numero degli operai che vi potevano lavorare, sulla standardizzazione del tempo e del curriculum formativo, valutati in un esame di maturità alla fine del periodo di insegnamento.

Per garantire il lavoro ed eliminare la concorrenza, nel 1472 limitano anche la quantità dei salariati per bottega e la durata del tirocinio, che l'apprendista doveva svolgere sotto lo sguardo di un maestro, stipulato *a rahó de any o de any e mig per levar debats e qüestions*, misura di un certo interesse per il corpo dei maestri, dato che doveva servire a evitare inutili controversie. Proibiscono, inoltre, la assunzione di un garzone che lavori per un altro collega, per evitare il tentativo, da parte del nuovo maestro, di usurpare il lavoro assegnato all'operaio, *que lo hu sostrau lo moço del altre per la avisa de fer faena a les dites obradures*⁴⁸². La giustificazione del decreto manifesta l'inquietudine che suscitava una prassi incompetente e incontrollata del mestiere, rileva anche l'assiduità con cui dovevano susseguirsi queste infrazioni. I conflitti non riguardavano solo la pratica professionale; le tasse stipulate per l'esaminazione fornivano, infatti, parecchie opportunità per gli abusi *fets en tals examinacions, pagant*

⁴⁸⁰ ARV. Gremis. Llibre 587, f.11. Capitolo XLVII delle ordinazioni del 1460.

⁴⁸¹ ARV. Batllia. Lletres i Privilegis, signatura 1146, f. 112 r.

⁴⁸² ARV. Gremis. Llibre 587, f. 16 r.

tant poca cantitat. Per impedire le occasioni d'imbroglio, sancirono un aumento della quota d'iscrizione alla prova, il che rappresentò senz'altro un serio ostacolo alle possibilità di promozione degli operai più umili. In tal modo, invece, i maestri falegnami erano sicuri che i garzoni che avrebbero tentato di affrontare la prova sarebbero stati degli operai davvero abili e diligenti, vicini all'ambiente della famiglia artigiana, sufficientemente fiduciosi nella propria competenza professionale da rischiare la somma richiesta⁴⁸³.

Nei decenni centrali del Quattrocento non solo viene normalizzato il procedimento della trasmissione delle conoscenze, ma vengono anche regolate le condizioni per l'ingresso nella comunità quali lavoratori autonomi a pieno diritto⁴⁸⁴. Le quote di ammissione al magistero ottennero sempre più spazi negli statuti, venendo avvertite come un vantaggioso apporto monetario alla cassa sociale. Sensibili all'influenza delle correnti migratorie sulla popolazione urbana, arbitrano una meticolosa gradazione della provenienza in base a una serie di cerchi concentrici tracciati in base al grado di vicinanza; la famiglia artigiana e il perimetro urbano costituivano un primo cerchio, seguito dal Regno di Valencia, dalla Corona di Aragona e, sempre lontano, l'altro, lo straniero, con cui andavano prese tutte le precauzioni⁴⁸⁵. In questo modo, premiano i criteri di ascendenza familiare e inseriscono discriminazioni di natura geografica, nel calcolare la distanza del luogo di origine da Valencia, la città matrice. Le tasse richieste dai falegnami a uno straniero raddoppiavano l'ammontare previsto per un oriundo del Regno o vassallo del re. Nelle disposizioni sancite nel 1474 reiterano quindi la solita storia, questa volta però emessa per bloccare l'esercizio del mestiere ai *francesos e altres gens estrangeres qui ussen del officis de serrar* senza essere iscritti alla corporazione, né aver superato la prova di maturità né aver pagato le tasse⁴⁸⁶. Attirati dal risentimento per l'usurpazione lavorativa, neppure l'ammissione come apprendisti o salariati veniva consentita agli stranieri, vietarono in qualsiasi modo

⁴⁸³ ARV. Gremis. Llibre 587, f. 15 v. Le disposizioni approvate nel 1472 stipulano nel capitolo XLVII un pagamento di cento soldi per gli stranieri, ridotto a cinquanta per i lavoranti di Valencia e per i sudditi della Corona di Aragona, fissava tassativamente l'abbonamento affinché *altrament ningú no puxa ésser examinat si primerament no pagua*.

⁴⁸⁴ Isabel Amparo BAIXAULI JUAN (2001): *Els artesans de la València...*, op. cit., pp. 35-36.

⁴⁸⁵ Fernando DíEZ (1990): *Viles y mecánicos...*, op. cit., pp. 42-43. Conclusioni stimate per la società lavoratrice della Valencia del XVIII secolo, le loro fondamenta artigianali e corporative le rendono simili alla congiuntura del Quattrocento, quando le associazioni non avevano ancora raggiunto il grado di sviluppo posteriore.

⁴⁸⁶ ARV. Gremis. Llibre 587, f.19 r. Capítol LXXXV.

il loro ingaggio a tutti i maestri, *encara que li done soldada e li faça carta de soldada*⁴⁸⁷.

Il giovane operaio: il salariato

La condizione di operaio comportava delle connotazioni di carattere lavorativo ben precise per la sua identificazione sociale, anche se in base alle sue implicazioni economiche costituisce una categoria professionale non sempre ben localizzata. Nel corso del suo apprendistato il garzone si costruiva una rete di vincoli con la famiglia artigiana, con i maestri, i clienti, i compagni, ecc., in modo che alla fine della sua traiettoria formativa godeva già di un certo grado di inserimento nell'ambiente sociale della confraternita. Tuttavia, nelle ordinanze i vincoli che legavano il salariato alla corporazione sono molto ambigui in relazione al suo statuto. Compare nelle imposizioni delle matricole di iscrizione e nelle prove di maturità, nei frequenti divieti di lavorare in proprio. Sia nei documenti corporativi che nei rendiconti dei cantieri cittadini, la varietà degli appellativi adoperati per designare il salariato evidenziano l'imprecisione sulla sua condizione giuridica. Chiamato *moço, fadri, companyó o jove*, la postilla *de soldada* è il qualificativo che lo identifica inequivocabilmente, nell'enfatizzare la sua condizione di assunto a giornata per accentuare la differenza con il maestro.

Nel corso del Quattrocento i capitoli statutari regolano lo status del garzone, che resta strettamente legato alle vicissitudini del maestro, aderendo alla corporazione con una posizione subordinata. Il garzone, apprendista di bottega oppure operaio, è il giovane *qui està ab...*; è facilmente distinguibile nei libri di pagamento delle quote perché abbonava la metà, solo due terzi al posto dei quattro pagati dai maestri⁴⁸⁸. Il collettivo dei salariati non costituiva un gruppo omogeneo, il garzone era un operaio qualificato, facoltà che lo differenziava dal manovale e dal domestico⁴⁸⁹. La continuità,

⁴⁸⁷ ARV. Gremsis. Llibre 587, f. 20 v. Capítols LXXXVII i LXXXVIII.

⁴⁸⁸ ARV. Gremsis. Caixa 643, número 936. *Quadern de comptes on es recullen noms de mestres de l'Ofici ordenats alfabèticament i detalla quantitats pagades en despeses.*

⁴⁸⁹ Philippe BERNARDI (2006): "L'organisation des compagnons dans la Provence médiévale. L'organisation du travail en Provence du Moyen Âge au XIX siècle." *Provence historique*. Tome LVI, fascicule 226, pp. 361-373. Nell'analisi dell'ambiente dell'artigiano salariato, sottolinea una ampia gamma di circostanze varie, l'archeologo contrassegna la dipendenza in cui c'era l'operaio limitato da un accordo bilaterale in cui il maestro fissava le clausole. Dalla metà del XV secolo il lavorante incomincia ad avere una posizione particolare, l'obiettivo non era più essere salariato di un maestro ma diventare un operaio specializzato. Delle sottili sfumature manifestano l'evoluzione della figura del lavorante e indicano il nuovo spirito di classe. Per via delle scarse informazioni documentarie, l'autore riconosce l'ignoranza che abbiamo sui modelli di comportamento e associazione tra operai, sebbene gli ostacoli al magistero previsti dai maestri contribuiranno a fomentare un sentimento di corpo. Fondarono corporazioni proprie che, a volte, raggiunsero un alto livello di organizzazione.

la stabilità nel mestiere e la professionalità erano dei fattori che accreditavano il lavorante rispetto al bracciante, privo di una formazione specifica⁴⁹⁰.

L'operaio non poteva mettersi in proprio, era un lavoratore a giornata che offriva la sua forza lavorativa e utilizzava la sua intelligenza e abilità per farsi strada. Costituiva una classe intermedia, durante il tirocinio; dopo aver pagato le tasse della matricola, doveva esercitarsi accanto a un maestro per un periodo minimo determinato dagli statuti prima di poter richiedere l'ammissione all'esame di maturità. Tuttavia, se non disponeva delle risorse economiche necessarie per affrontare il concorso, non era tassativo superare la prova per poter lavorare; se era bocciato, poteva rimanere indefinitamente nella categoria di salariato a giornata. Pur superando l'esame, sul maestro novello gravitavano molte spese da sostenere, ad esempio il deposito dei diritti dell'esame e l'acquisto delle materie prime per la realizzazione del lavoro. Subito dopo il suo ingresso nella comunità dei maestri, doveva affrontare il pagamento delle tasse di ammissione all'associazione, le spese del banchetto di celebrazione o versare una cauzione nella cassa della corporazione. Il passaggio all'età adulta attraverso il matrimonio e l'inizio dell'autonomia lavorativa costituivano due passaggi vitali, che arrivavano quasi simultaneamente nella vita del giovane lavorante. L'operaio poteva ottenere il grado di maestro se disponeva del credito sufficiente, altrimenti aveva la possibilità di sposare la figlia di un maestro e usufruire della riduzione delle tasse e dei vantaggi previsti per le giovani nubili. Poteva, inoltre, sposare una vedova di un maestro e ricevere la continuità dell'azienda come dote nuziale. Queste tre eventualità erano i tre modi abituali per conseguire una posizione professionale stabile per i garzoni estranei alla famiglia artigiana⁴⁹¹.

L'assunzione per un tempo breve consentiva al maestro di limitare le retribuzioni al periodo lavorato su un calcolo giornaliero o settimanale, il che accelerava le assunzioni, rese ancora più agili dai frequenti accordi verbali. Davanti alle responsabilità che vincolavano il maestro alla bottega, l'alta mobilità caratterizzava la categoria degli operai. Tuttavia, i maestri erano consapevoli dei problemi che avrebbe potuto ocasionare la scarsità di questa manodopera qualificata, perciò nel 1472 cercarono in qualche modo di facilitare l'ammissione degli stranieri poveri, *lo hom*

⁴⁹⁰ Donata DEGRASSI (1998): *L'economia artigiana...*, op. cit., p. 61.

⁴⁹¹ Abitudini radicate nel ceto artigiano, furono continuate fino al XVIII secolo ed è stata verificata a livello europeo da diverse ricerche. Fernando DÍEZ (1990): *Viles y mecánicos...*, op. cit., pp. Georges LEFRANC (1975): *Histoire du travail...*, op. cit., p. 120. Maurice ROBERT (1999): *Les artisans et les métiers*. Paris: Presses Universitaires de France, p. 35.

freturós de bens che si recava in città per guadagnare il salario, *sols per guanyar soldada*. Ragion per cui, approvano un ribasso sostanziale delle quote dei lavoranti e nel contempo incrementano la tassa dell'esame per restringere l'accesso al magistero⁴⁹². Sono due misure parallele e concertate strategicamente per assicurare l'equilibrio nel mercato di lavoro, moderare le retribuzioni e garantire al tempo stesso la disponibilità di manodopera qualificata con un numero di maestri regolato in base alla domanda del mercato cittadino.

Ciononostante, non vi sono nei provvedimenti molte misure per regolare il salario del lavoratore a giornata, variabile a seconda delle condizioni contrattuali: se adoperava gli arnesi della bottega, se lavorava sotto la guida diretta del maestro o se si occupava di un incarico a cottimo consegnatogli da questi. C'erano parecchie possibilità e variavano in base alle particolarità di ogni ramo e genere di manifattura. Il *companyó* appare nei documenti per obbligarlo a rispettare i termini pattati con il maestro, contratti in cui non era prevista nessuna formalizzazione scritta⁴⁹³. Tuttavia, per garantire l'impegno preso, il contratto orale era piuttosto divulgato, affinché *si ans de haver servit lo temps se'n volrrà exir*, nessun maestro lo potesse *receptar en sa casa tro que los joves ajan complit lo temps primer que havien promès al primer mestre*⁴⁹⁴. Questa formula di promessa sembra spiegare la mancanza di atti notarili di lavoro, ma dà pure a intendere la presenza di una sorta di atto pubblico di formalizzazione, magari davanti ai *mayorals* o allo scrivano della corporazione per regolare *que alguns joves fustes se convinguen ab algun mestre o maestres de ésser en lur serveix per algun temps*. Il decreto è adottato per evitare i conflitti dovuti agli anticipi, cioè al *prèstech avançat per lo maestre* che comportava già delle forti implicazioni economiche.

L'indebitamento era, inoltre, un problema endemico del settore dei salariati. Superato il tirocinio, l'indipendenza economica era spesso legata al capitale apportato dalla sposa come dote, aspetto che mostra la fragilità economica della coppia di lavoranti che, per reggere i livelli di sussistenza, era spesso costretta a indebitarsi. Questa situazione accentuava le differenze gerarchiche all'interno della corporazione, evidenziando le differenze tra l'operaio e il maestro; quindi, per evitare conflitti, era vietato assumere un falegname indebitato con un collega, maestro o operaio che fosse.

⁴⁹² ARV. Gremis. Llibre 587, f. 15. Capítols LXVI i LVXVII de les ordenances de 1472.

⁴⁹³ Georges LEFRANC (1975): *Histoire du travail...*, op. cit., pp. 120. Secondo gli usi osservati dallo storico, nell'Occidente europeo la maggioranza dei contratti degli operai venivano stipulati per mezzo di patti verbali senza dover ricorrere ad un notaio per firmare un protocollo scritto.

⁴⁹⁴ ARV. Gremis. Llibre 587, f. 11 r. Capitolo XLVI delle ordinanze del 1460.

A livello personale, faceva una vita separata dal maestro. Data la sua indipendenza, era spesso costretto a condurre una vita itinerante, il che rafforzò i legami di solidarietà tra lavoratori di città diverse e fomentò anche il trasferimento delle tecnologie tra le diverse regioni europee⁴⁹⁵. Alla ricerca del proprio spazio, le organizzazioni di operai non furono ignote nell'ambiente artigiano medioevale: nella difesa della loro indipendenza, i lavoratori si raccolsero in confraternite guidate dalla necessità e dalla nozione di classe. Queste associazioni si eressero a rappresentanti e difensori dell'operaio nei casi di conflitto; in esse veniva fomentato un sentimento di gruppo, consapevoli della propria situazione marginale.

A Valencia, Cruïlles informava della fondazione di una confraternita formata dagli operai e dai figli di maestri consacrata a Gesù Bambino e alla Madonna, dotata di una giunta di governo autonoma, di quote e festività particolari⁴⁹⁶. Tuttavia, bisogna precisare che solo alla fine del XVIII secolo si constatò nella falegnameria valenciana l'esistenza di una confraternita parallela di lavoratori e figli di maestri, riconosciuta dagli statuti nel 1774, quando venne autorizzato dagli affiliati un contributo di sei soldi per suffragare le commemorazioni patronali e le celebrazioni organizzate dalla città⁴⁹⁷. Ma nel periodo di studio, il lavorante godeva della stessa copertura assistenziale del maestro e formava parte della stessa associazione, forse perché lo spirito benefico della confraternita non si era ancora diffuso, forse perché non avevano la presenza istituzionale necessaria per creare un gruppo proprio.

La confraternita pia era intesa quale istituzione spirituale e devota dedita a delle prestazioni mutualistiche estese a tutta la comunità, *omnes et singuli vestrum, usoribus sexus elemosine prefate carpentariorem, sive dels fusters presentes et posteris*⁴⁹⁸. La sua previsione includeva qualsiasi persona *de qualsevol ley o condició sia qui d'agui avant obraren de fusta o usaran de axa o de sera*⁴⁹⁹. La compilazione statutaria effettuata nel 1477 è eloquente in tal senso, perché propiziò la revisione dei soccorsi sanciti, includendo nel circolo sociale i legnaioli, la moglie, i figli, i genitori ma anche i garzoni,

⁴⁹⁵ Stephan R. EPSTEIN and Maarten PRAK (2008): *Guilds, innovation, and the European economy, 1400-1800*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, pp. 75-76.

⁴⁹⁶ Vicente Salvador y Montserrat, Marqués de CRUÏLLES (1883): *Los gremios de Valencia...*, *op. cit.*, p. 73. Commemoravano le loro feste private con un contributo di sei soldi annuali per i capitoli, gli eventi pubblici possedevano uno stendardo più modesto di quello della confraternita dei maestri.

⁴⁹⁷ ARV. Gremis. Llibre. 592, f. 65r.

⁴⁹⁸ ARV. Gremis. Caixa 641, número 822, f. 2v.

⁴⁹⁹ ARV, Gremis, Llibre 174 bis. Solo bisogna dare un'occhiata alla relazione delle spese raccolte nei libri della corporazione, come ad esempio il citato libro dei rendiconti del 1434.

*moço o moça*⁵⁰⁰. Inseriti all'interno della confraternita, tutti quanti formavano il tessuto sociale della comunità dei carpentieri, contribuivano a rinforzare la coesione mutua⁵⁰¹. Nonostante la loro indiscutibile collaborazione, la presenza dei lavoratori resta nell'ombra. Solo il confronto di registri documentari di diversa provenienza ci ha consentito di intuire il loro grado di coinvolgimento nei compiti quotidiani accanto al maestro.

La manodopera femminile: il contributo della moglie negli affari della bottega

Ausiliare del marito nei compiti che non richiedevano una speciale qualifica, la moglie si adoperava in un ampio ventaglio di operazioni: apprendendo i rudimenti tecnici, occupandosi della bottega in assenza del marito, vendendo la produzione o lavorando altrove come salariata a giornata. Rispetto all'orario limitato del lavoro del marito, la moglie doveva coniugare gli affari con i compiti domestici. La cooperazione femminile era data dalla reciprocità della sposa con la professione del marito, dalla responsabilità condivisa di prendersi cura della famiglia e patrocinare l'economia domestica. Entrambi gli sposi costituivano il nucleo familiare ristretto a cui si sarebbero aggiunti progressivamente i discendenti, i figli e le figlie eredi della bottega.

L'impronta della moglie, però, non appare nei capitoli statutari, non sembra quindi che avesse né voto né voce nelle assemblee. Nei libri della corporazione emerge implicitamente in occasione delle celebrazioni, impegnata nell'arredamento dell'altare della cappella, come il *frontal sotill de moltó...que y féu madóna na Feriola. Item més ha una cinta de drap de li ab listes de seda groga e floradura als caps que-y féu madóna Ferriola*, che rivela una complicità più intensa di quella degli interessi meramente professionali o economici rilevata dai registri notariali⁵⁰². Comunque, le avvertenze sulla moralità e la discrezione giustificavano in buona parte la presenza delle mogli e le vedove nelle feste e nei banchetti⁵⁰³. L'impronta della moglie a capo della bottega è evidente nell'acquisto effettuato il 10 febbraio 1406 a Jaumeta, *muller qui fon d'en Francesc Gispol*, di tre alberi per la riparazione della galea di Santo Tommaso nel

⁵⁰⁰ ARV. Gremsis. Llibre 587, f. 4r-5v. Capítols XVIII, XXIII, XXIV.

⁵⁰¹ Donata DEGRASSI (1998): *L'economia artigiana...*, op. cit., p. 111. Fra questi fattori, risaltano la vicinanza tra lo spazio di lavoro e quello di residenza, l'articolazione degli scambi economici gestita intorno ai meccanismi di fornitura, provvisione e distribuzione della materia prima, l'affiliazione a una comunità devota che congregava gran parte dei falegnami oppure i rapporti di solidarietà sviluppati nell'area parrocchiale dove nasce una intensa socializzazione.

⁵⁰² ARV. Gremsis. Llibre 174 bis, f. 106 r.

⁵⁰³ Antonio RUMEU DE ARMAS (1981): *Historia de la previsión...*, op. cit., pp.

cantiere navale del *Grau*⁵⁰⁴. Si intravede la sua presenza anche nei conti della sistemazione della casa della confraternita realizzata tra il 1483 e il 1485, in cui è la vedova di Joan Martí a occuparsi della gestione della casa, mandando il suo garzone a lavorare in cantiere⁵⁰⁵. Quando la vedova succede al marito, i carpentieri si recano da *la viuda qui ven los claus*, un articolo che acquisiscono con assiduità lasciando intravedere una vendita fluida, un commercio consolidato⁵⁰⁶. La moglie appare, dunque, familiarizzata con i rudimenti del mestiere, sebbene la continuità della bottega da parte della vedova è stata sancita solo nel 1643, quando si confermò la possibilità di trasmettere l'impianto industriale per via filiale:

*Ítem que sempre y quant morra algun confrare y deixara fills masquecles en tal cas puga tenir la muller la botiga uberta fins tant sia de edat son fill per a examinarse y en cas no tinguen fills no puga tenir la viuda botiga uberta sino un any y un dia y açò sentenga que haja de pagar la dita viuda los mateixos dits capítols fins tant lo fill sia mestre y pagar taches y lo demes que posaran lo dit offici conforme los confrares igual*⁵⁰⁷.

La licenza per occuparsi della bottega del marito era una delle manifestazioni più tangibili dell'assistenza e del mutuo soccorso perché offriva alla vedova un margine minimo di tempo per riprendersi. Allo stesso tempo, era anche una misura che tentava di regolare i parametri dell'apertura e condizionarne le attività di produzione e di vendita. Quando la coppia non aveva discendenza, si consentiva alla vedova di tenere la bottega per un anno con la collaborazione degli operai, che erano i soli a poter esercitare il mestiere; la vedova non avrebbe mai potuto occuparsi dell'impresa da sola: sarebbe diventata la responsabile di servire i clienti e di fare i contratti⁵⁰⁸. Alla scadenza del termine, era costretta a chiudere l'impianto con la perdita delle panche e degli arnesi se non convolava a seconde nozze. Mancano informazioni dirette sulle norme osservate nel Quattrocento ma, da quello che rilevano le fonti scritte, possiamo intuire il ruolo della moglie come appaltatrice dei lavori, incaricata del commercio e della produzione, benché ci siano assolutamente sconosciute le clausole che dimostrino un tale compito.

⁵⁰⁴ ARV. Mestre Racional, signatura 10.355, f. 28 r.

⁵⁰⁵ ARV. Gremis. Caixa 643, número 933, f. 5 r. *Quadernet de despeses fetes per Confraria en la sua casa*.

⁵⁰⁶ ARV. Gremis. Caixa 643, número 933, f. 7 v.

⁵⁰⁷ ARV. Gremis. Caixa 622, número 437, f. 8 v. *Capítol XXXVIII: Que la viuda si tindrà fills mascles puga tenir botiga uberta*.

⁵⁰⁸ Vicente SEGURA BLASCO (1957): "El Gremio de Maestros Carpinteros...", *op. cit.* [s/n].

D'altra parte, la donna aveva una forte presenza nell'ambiente sociale della corporazione, lavorava silenziosamente accanto al padre o al marito, condivideva le vicende del lavoro quotidiano con una grande familiarità con l'ambiente della falegnameria. Era parte attiva della vita di una comunità dalle radici familiari. Agli uomini era intestata la bottega ed erano loro a gestire il governo corporativo, ma le testimonianze scritte la descrivono come parte attiva nelle commemorazioni patronali e liturgiche; è lei ad occuparsi delle vicende familiari in caso di difficoltà, malattie o decesso dello sposo, denotando con chiarezza il nucleo intimo dell'artigiano come il vero asse intorno al quale si articolava il gioco sociale e professionale della confraternita. Gli statuti del 1643 consentono di concretare le notizie esposte finora; tuttavia, bisogna differire i termini apportati da Ximo Company, il quale datava l'inserimento della donna nel mondo del lavoro dal 1482 circa, mentre bisogna anticipare le notizie riportate da Luís Tramoyeres, perché la inclusione della donna nell'orbe professionale risale agli statuti del 1774, le ultime ordinanze approvate⁵⁰⁹.

Figli e figlie: i rampolli del maestro

Crescendo nella casa bottega, figli e figlie familiarizzavano allo stesso modo con lo stile di vita artigiano: l'organizzazione del lavoro e i rudimenti tecnici non gli erano sconosciuti, pur in una società priva di centri ufficiali di formazione professionale. Il nucleo familiare s'istituiva, quindi, nell'ambito idoneo per l'apprendistato, la via logica per trasferire il testimone del mestiere al figlio maschio. Nel suo corrispettivo femminile, la dote permetteva alla figlia di ricevere l'eredità paterna. Nella nozione di trasmissione patrimoniale, oltre all'aiuto prestato alle figlie di maestri poveri, vanno messi in evidenza i privilegi concessi a vantaggio del giovane marito che sposava la figlia di un maestro come prebenda nuziale.

La dote era fondamentale agli inizi della vita familiare dell'artigiano: l'avvenire dell'autonomia professionale, o almeno la possibilità di raggiungere un certo equilibrio economico, ricadeva in gran parte sul patrimonio che la nubile apportava al

⁵⁰⁹ Luís TRAMOYERES BLASCO (1889): *Instituciones gremiales...*, *op. cit.*, pp. 288-289. Lo storico rassegnava notizie relative ai capitoli LVI e LVII delle ordinanze del 1774 che diedero adito all'ammissione della data che hanno riferito pubblicazioni come Vicente Salvador y Montserrat, Marqués de CRUÏLLES, (1883): *Los gremios de Valencia...*, *op. cit.*, p. 73. Vicente SEGURA BLASCO (1957): "El Gremio de Maestros Carpinteros...", *op. cit.* Invece Ximo Company centra il contenuto della disposizione ma, significativamente, non specifica nessuna data concreta per l'approvazione delle prerogative concesse a favore delle vedove per prendere la guida degli affari del marito. XIMO COMPANY (1991): *L'art i els artistes...*, *op. cit.*, p. 196.

matrimonio⁵¹⁰. Nuovamente bisogna andare avanti nel tempo per trovare dei riferimenti ai diritti ereditari delle figlie dei maestri. Fu sempre nelle disposizioni sancite nel 1643, in risposta al profondo rinnovamento sperimentato all'interno della corporazione, quando regolarono per iscritto delle pratiche legittime che sembrano piuttosto consolidate. Queste prerogative a favore delle vedove e delle figlie della confraternita sembrano una prassi abituale e confermano, ora per iscritto, anche dei benefici a vantaggio dei carpentieri celibi:

Ítem si a cas algun fadrí de Regne o fora del Regne no hagués tengut les calitats damunt dites com son tos quatre anys de aprenent y los tres anys de official si a cas se casa en filla de mestre, en tal se li suspenga lo dit term, y se li conferisca lo magisteri com si fora de mestre, així en tot lo temps com en lo dret de la caixa ab tal, emperò que se haja en carta de quantitat que se li fa cortesia y que es trobe lo clavari y escrivà en lo dia de les cartes para que adverteixca quina quantitat és la que se ha de fer de baixa en lo examen⁵¹¹.

Servi, domestici, schiavi

Inseriti nell'ambiente della casa bottega, i domestici costituivano una forza lavoro sottomessa e a basso costo, regolata negli statuti dal termine *servu*, e anche dal generico *moço*, che velava la presenza del domestico nell'impresa davanti ai pregiudizi dell'intrusismo lavorativo. La loro partecipazione nella bottega dipendeva dalla solvenza economica del maestro. Malgrado la loro abituale condizione di affidati, gli statuti denotano una grande ambiguità nel concretarne la condizione. Il tratto che forse esprime meglio la loro situazione è il fatto che, come domestici, rimanevano sotto la custodia della famiglia, che aiutavano nelle faccende domestiche. Dunque, non venivano assunti unicamente dal maestro perché, teoricamente, i compiti sviluppati non avrebbero avuto niente a che fare con il mestiere. Alle ordinanze del 1477, l'appellativo congiunto di *moço o moça*, prevedeva la responsabilità civile del maestro nel caso di decesso del *fadrí estant al Offici o fadrina per servir [...] en casa*⁵¹². Da questa descrizione si deduce che le vicende domestiche riguardavano quasi esclusivamente le ragazze, inserite nella corporazione allo stesso livello dell'apprendista, la cui collaborazione ai lavori artigianali era poco frequente.

⁵¹⁰ Donata DEGRASSI (1998): *L'economia artigiana...*, op. cit., p. 46.

⁵¹¹ ARV. Gremis. Caixa 622, número 437, f. 5. *Capítol XVI: Privilegi del que es casa en filla de mestre.*

⁵¹² ARV. Gremis. Llibre 587, f. 5. *Capítol XXII.*

Per illustrare la loro condizione abbiamo il contratto di affidamento di Maria Isabel siglato il 22 ottobre 1516 fra suo padre, Garcia Alvaro, un agricoltore di Aragona oriundo di Calamocha, che lavorava al servizio di un abitante di Valencia, e il maestro falegname Joan Molins. Grazie all'accordo stabilito dal suo genitore, la fanciulla di sette anni, *filie mee legitime et naturalis etatis septem annorum*, si sarebbe unita per un tempo di tredici anni alla famiglia del maestro *servendum et in domo vostra omnia mandata licita et honesta*. In cambio, il tutore si impegnava a consegnare alla ragazza un emolumento di venti libre in ordine alla *praticam et consuetudinem presentis civitatis* con l'obbligo di alimentare, vestire, calzare e garantire la sua assistenza sanitaria *et avere ac sua necessaria*⁵¹³. Fra le clausole va aggiunta una misura preventiva nel caso di fuga, in cui il padre si rende responsabile di riconsegnare la giovane assieme a tutto quanto avesse ricevuto *quibus datimum vobis seu in domo vostra*. L'atto di affidamento registrato dal notaio Pere Cherta ritrae magnificamente la natura dei legami con l'artigiano. Il memoriale descrive in linea di massima i compiti della piccola serva nella casa bottega del legnaiolo, in cui le faccende domestiche rappresentano i compiti prioritari di una ragazza che, grazie ai guadagni risparmiati nel corso del suo soggiorno, si sarebbe procurata una dote da offrire al futuro fidanzato in matrimonio.

Davanti alla riservatezza delle notizie sul coinvolgimento della domestica nella lavorazione, bisogna appellare alle considerazioni generali e aspettarsi dai falegnami un comportamento simile a quello degli artigiani coetanei. L'affidamento offriva alla ragazza un reddito con cui gestire una dote che, in futuro, sarebbe servita al sostegno della sua famiglia. I numerosi contratti siglati dai maestri artigiani evidenziano la forte presenza delle serve nelle botteghe della Valencia medioevale, impegnate nei compiti ausiliari parallelamente ai compiti domestici, di modo che abitualmente condivideva il dovere ordinario con la manifattura. L'ambiente descritto coincide con le stime osservate nei tramiti gestiti dal *Pater Orphanorum civitatis Valencia* per orientare l'uscita professionale dei ragazzi orfani. L'istituzione del *Pare d'orfens* agiva come un vero canale di redistribuzione della manodopera che articolava il mercato del lavoro della città. Anzi, nell'estendere le sue competenze, sarebbe diventato una specie di intermediario tra i giovani nuovi arrivati e i maestri bisognosi di manodopera oppure di servizio domestico.

⁵¹³ ARV. Protocols, signatura 659. Notari Pedro Cherta.

Inoltre, il ricorso alla manodopera schiava è ben certificato a livello statutario ed è manifesto negli ingaggi degli schiavi per segare a cottimo, stipulati dai maestri nei diversi cantieri della città⁵¹⁴. Nei capitoli della corporazione emergono le clausole interposte a *mostrar l'offici de obrar de fusta ni de serra o axa a ningun moro ni juheu ni altre infel que fos catiu lur propri ni de altra persona* perché di fatto sottolineano una pratica comune. A livello professionale, però, la dedizione quasi esclusiva del *moro*, *catiu* o *sclau*, termini con cui appaiono negli elenchi giornalieri di pagamento, si limitava a svolgere i lavori più gravosi della sega, dove di solito lavoravano in coppia, sotto la supervisione del loro maestro che segava accanto a loro.

Al di là dei pregiudizi religiosi, gli schiavi erano sempre prigionieri, incarcerati per la rapina corsara, frutto di un traffico intermittente derivato dalle guerre croniche e dal saccheggio che legittimava la reciprocità delle catture. Era un fenomeno temporaneo e discontinuo che non sfociava in uno stato di schiavitù permanente. Frutto della mobilità della frontiera, la cattività si verificava sia nel bando cristiano che in quello mussulmano⁵¹⁵. Indistintamente dal loro ceto sociale o etnico, le ordinanze del 1424 proibivano l'insegnamento del mestiere agli infedeli. Il divieto non prescriveva, però, l'uso degli schiavi nelle operazioni più ardue e pesanti, uso che bisognava regolare per evitare i conflitti sorti tra i maestri al momento della ripartizione dei guadagni. Luís Tramoyeres sottolineava il fatto che, nel capitolo quinto degli statuti, si stabiliva il divieto di utilizzare schiavi nella falegnameria se non avevano imparato prima i rudimenti del mestiere nella bottega di un maestro titolato, decreto rapportato da Ximo Company, chi sottolineava il fatto che tale norma comportasse anche il divieto di accogliere come apprendisti o lavoratori tutti gli stranieri, schiavi e infedeli. Nonostante ciò, nel 1472 viene avviata una revisione delle misure in cui, invece di ostacolare l'arrivo di manodopera, viene prevista una riduzione delle quote di ammissione per gli operai, mentre vennero incrementate le tasse che si pagavano per accedere al grado di

⁵¹⁴ Sandrine VICTOR (2004): *La construcció i els seus oficis a la Girona del segle XV*. Girona: Ajuntament de Girona, p. 175. Se confrontiamo la situazione con altre città della corona, a Girona il ricorso alla manodopera schiava nella costruzione è ampiamente constatato, soprattutto tra il 1420 e il 1450, periodo in cui se ne incrementa l'uso per via dell'auge dell'edilizia e della necessità di operai.

⁵¹⁵ Antoni FURIÓ (2000): "Esclaus i assalariats. La funció econòmica de l'esclavitud en la Península Ibèrica a la Baixa Edat Mitjana". Mª Teresa FERRER i MALLOL, Josefina MUTGÉ i VIVES (eds.): *De l'esclavitud a la llibertat. Esclaus i lliberts a l'Edat Mitjana*. Actes del Col·loqui Internacional celebrat a Barcelona del 27 al 29 de maig de 1999. Barcelona: CSIC. Institut Milà i Fontanals. Departament d'Estudis Medievals, pp. 22-27. Commercio lucrativo e istituzionalizzato, dotato di intermediari professionali, chiamati *alfaques* che gestivano le formalità, a Valencia, persone libere potevano cadere in cattività provvisoria durante la quale risiedevano e lavoravano per proprietari cristiani a poca distanza delle loro famiglie finché erano scambiati o riscattati.

maestro⁵¹⁶. Attirata dal periodo di crescita economica che attraversava la città, la corporazione sperimentava un considerevole sviluppo professionale. In risposta a questa congiuntura favorevole, tentano di soddisfare il mercato senza troncane l'equilibrio raggiunto. Non c'è nessuna clausola in riferimento alle difficoltà esposte, anzi le disposizioni regolano lo statuto dei lavoranti, descritti come *infels*, *moro o juehu*, e li ammette ora in qualità di salariati a patto che il maestro responsabile della commissione informi dell'accordo i *majorals* della corporazione⁵¹⁷.

Sarebbe interessante riuscire a valutare il contributo della manodopera servile nella bottega e sul cantiere, ma ci mancano dei parametri sufficienti per poter rendere una stima ben definita sul numero degli schiavi impiegati nella falegnameria, sulla loro incidenza sul mercato del lavoro e anche sulle ripercussioni pratiche sui meccanismi tecnici o stilistici⁵¹⁸. L'assenza di documenti e la scarsa presenza raggiunta dagli artigiani *mudèjars* nelle imprese edili dei secoli XIV e XV fa pensare ad una rapida sostituzione della manodopera musulmana operata dai carpentieri cristiani. Nel settore edile, al posto della continuità che si verifica in altre specialità in cui appaiono abbondantemente i musulmani quali fornitori di calce, sabbia o mattoni, compaiono solo come proprietari o affittuari di terreni alberati.

Ad esempio, nel termine de la Vall d'Uixó appaiono in due lettere emesse dal *Batlle General*⁵¹⁹, la prima il 2 marzo del 1453 in difesa dei diritti di *Mahomat Potro per preu de tales de figuerals i garroferals en terme de Alfaçar* eseguite dall'*alcadi* del luogo, il funzionario e giudice della comunità musulmana che aveva ordinato la tagliata e aveva impegnato i fusti che *havia fetes penyores e sens pagar*⁵²⁰. La domanda responsabilizzava il *Batlle* locale a verificare la liquidazione, istanza che reitera il 24 aprile *ab insistència per què i paguen els danys a Mahomat Potro*⁵²¹. Il memoriale mostra l'appartenenza del patrimonio boschivo e il tentativo dell'*alcadi*, invece non

⁵¹⁶ Luís TRAMOYERES BLASCO (1889): *Instituciones gremiales...*, op. cit., p. 182. Ximo COMPANYY (1991): *L'art i els artistes...*, op. cit., p. 195.

⁵¹⁷ ARV. Gremis. Llibre 587, f. 15. Capítol LXVI.

⁵¹⁸ Philippe BERNARDI (2000): "Esclaves et artisanat: une main d'œuvre étrangère dans la Provence des XIII-XV siècles". Société des historiens Médiévistes de l'Enseignement Supérieur Public: *L'étranger au Moyen Âge*. XXX Congrès de la SHMES. Göttingen, juin 1999. Paris: Publications de la Sorbonne, pp. 79-94. Le stesse difficoltà di stima ci sono per valutare il contesto nel sud di Francia. Nel valutare l'incidenza dello schiavo nell'edilizia e nella falegnameria, l'articolo considera gli apporti della manodopera servile nell'industria artigiana, la provenienza degli schiavi e il suo impiego.

⁵¹⁹ Il *Batlle General* era il funzionario responsabile della gestione e del governo del Patrimonio Reale, era quindi l'amministratore del Real Patrimonio, che aveva giurisdizione per proibire o autorizzare licenze per estrarre delle cose vietate dal regno di Valencia.

⁵²⁰ ARV. *Batllia General*. Lletres i Privilegis, número 1.152, f. 1440 r.

⁵²¹ ARV. *Batllia General*. Lletres i Privilegis, número 1.152, f. 1455 v.

menziona il profitto o l'impiego che faceva Mahomat Potro degli alberi probabilmente destinati alla vendita come materia prima.

Più chiaro è il proposito dell'affitto del legno della Vall d'Uixó fatto da Azmet Humi, Mahomat Gamar e Mahomat Barrigua nel 1496, tre commercianti in legno associati che diventano proprietari dei diritti di vendita degli alberi, una mercanzia gravata dall'imposta della *sisà*, che dovevano pagare e di cui dovevano render conto periodicamente per iscritto, con le annotazioni delle retribuzioni in *lo libre de la dita sisà*, che sarebbero state esaminate dal *Batlle* locale insieme all'*alcadí* o dal suo luogotenente⁵²². Queste notizie mostrano la partecipazione di commercianti mussulmani nel commercio del legname, sebbene siano degli esempi quasi aneddotici perché, al di là di queste rassegne, il coinvolgimento *morisco* nel settore della falegnameria si limita al ruolo di manodopera schiava. Come artefici il loro intervento è documentato soltanto nel soffitto della chiesa del Sangue di Lliria costruito alla fine XIII secolo⁵²³. È plausibile immaginare che tanti di questi carpentieri musulmani si fossero convertiti al cristianesimo dopo la conquista e immediatamente inseriti nella dinamica professionale instaurata dal nuovo ordine giuridico. La mancanza di elenchi degli affiliati nella corporazione prima del 1434 restringe le possibilità per poter delucidare fino a che punto avvenne questa conversione.

In effetti, il trasferimento di tecniche e la continuità di certi generi di manufatti come i soffitti in legno spingono a considerare valida questa possibilità. Comunque, dopo i primi decenni di insediamento, la presenza degli artigiani *mudèjars* nella falegnameria si riduce al lavoro come manovali schiavi, chiamati indistintamente *moros o catius*. Scarse sono le fonti notarili che informino di una pratica che interessava nascondere, per valutare la vitalità del mercato locale e indagare sul commercio di schiavi, la localizzazione di un protocollo segnato nel 1487 da Miquel Bota, *carpentario sive fuster minori*, ci orienta sul senso del traffico e sul grado di implicazione del legnaiolo negli affari, in una società abituata a avvalersi di questa manodopera deprezzata. Per mezzo di operazioni saltuarie per liberarsi di un schiavo, non era strano che lo stesso artigiano ne gestisse la vendita, in questo caso al notaio Onofre Monyos di un *captivum tamen nigrum de Marrocum de alarabs vocatum Martí etatis viginti nomen anotatem parem vel michi haut autem vendicionem vobis facio proprio quadraginta sex*

⁵²² ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, número 1.150. f. 18 r. 6 giugno 1496.

⁵²³ Josep Antoni LLIBRER ESCRIG (2003): *El finestral gòtic: l'esglèsia i el poble de Lliria als segles medievals*. Lliria: Ajuntament de Lliria, p. 107.

*lliuras monedem Valentie quas a vobis confiteor habisse et recepisse et promicto et assecuro que non est fusatum nec fugitivum*⁵²⁴. Il documento indica una vicenda isolata, mostrando i termini basilari per identificare lo schiavo (età, nome, procedenza, condizione e qualità). Svela un negozio lucrativo derivato dalla caccia all'uomo in rapine sporadiche in cui il prigioniero musulmano era considerato come la parte più pregiata del bottino. Data la peculiarità delle relazioni diplomatiche tra i territori cristiani e musulmani, l'obiettivo era il guadagno derivato dal riscatto.

Lo schiavo diventò una merce che poteva essere venduta e rivenduta, era un affare fluido che richiedeva, però, un investimento iniziale di capitale che non era alla portata di tutti, 46 libbre nel caso di Martí, un prezzo plausibile tenendo presente la media dei prezzi che permettono di dedurre numerosi esempi di vendite registrate nel *Llibre de confessions de serrains* conservato nell'Arxiu del Regne de València⁵²⁵. Il prigioniero era una possessione che veniva registrata negli inventari dei beni come una proprietà qualsiasi, come confessano gli esecutori del testamento del maestro Vicent Sanchis *haber trobat i recaure en béns de la dita herència hun catiu blanch turch de terra de Turquia nomenat Ali*⁵²⁶.

Il padrone pagava in contanti una somma considerevole, che variava tra le quarantacinque e le 50 libbre nel mercato di Valencia, che poteva recuperare nel caso in cui fosse avvenuto il riscatto tramite il pagamento di una somma che poteva alla fine triplicare il prezzo di acquisto. Mentre aspettava la liberazione, il proprietario disponeva di diversi meccanismi per rendere redditizio l'investimento: il lavoro, industriale o agrario, in cui veniva impiegato nelle operazioni più pesanti; l'ingaggio come manovale previo accordo della retribuzione e solo in modo saltuario. Nel riguadagnare la libertà, il ritorno generava dei grandi benefici, perché le spese del viaggio e le imposte erano

⁵²⁴ ARV. Protocols. Notari Jaume Pinosa, signatura 1838, f. 62 v- 63 r.

⁵²⁵ Mª Dolores LÓPEZ PÉREZ (2000): "Sobre la trata de esclavos magrebies: el aprovisionamiento de los mercados catalanoaragoneses (siglo XIV)". Mª Teresa FERRER i MALLOL, Josefina MUTGÉ i VIVES, eds.: *De l'esclavitud a la llibertat. Esclaus i lliberts a l'Edat Mitjana*. Actes del Col·loqui Internacional. Barcelona, 27 al 29 de maig de 1999. Barcelona: CSIC. Institut Milà i Fontanals. Departament d'Estudis Medievals, pp. 42-49. Antoni FURIÓ (2000): "Esclaus i assalariats...", *op. cit.*, pp. 30-33. A Valencia il prezzo oscillava circa quaranta libbre alla fine del Trecento, fra quaranta e sessanta libbre a metà del XV secolo. Il riscatto si situava intorno alle dodici libbre, un ammontare equivalente a cinque o sei volte il salario annuo di un domestico che lavorasse fra sei a dieci anni in servizio. Vicenta CORTÉS (1964): *La esclavitud en Valencia durante el reinado de los Reyes Católicos (1479-1516)*. Valencia: Excmo. Ayuntamiento, pp. 104-106. Il costo variava a seconda della razza, della condizione fisica e dell'origine, sebbene si constati un incremento per il lungo del secolo. Per una valutazione più estesa sul commercio di schiavi consigliamo il capitolo "La mercancía y el negocio".

⁵²⁶ APPV. Protocols Notari Pere Mir, signatura 16578, any 1538.

specialmente gravose nel porto di Valencia dove, alla mezza dobla⁵²⁷ di nuovi soldi e il besante⁵²⁸ assegnati come diritti di passaggio, si aggiungeva ancora la decima corrispondente al dieci per cento dei beni e del denaro in contanti⁵²⁹.

Per dar corso all'affrancamento erano previste due modalità, il riscatto abbonato da familiari e amici che risultava molto vantaggioso, perché erano gli stessi commercianti e intermediari a gestire un'operazione saldata con l'entrata di capitale straniero, il che comportava una iniezione di capitale esterno. L'altra possibilità, invece, era che il prigioniero riuscisse a pagare al padrone il prezzo del suo riscatto grazie all'accumulo dell'ammontare richiesto nel corso del suo servizio; l'inconveniente della auto liberazione era che il capitale restituito non proveniva dall'estero ma dalla stessa Valencia. La schiavitù era piuttosto diffusa nel settore agrario, ma presto diventò un fenomeno urbano, fondamentale nella sua variante domestica e nei palazzi nobili. Lo schiavo, inoltre, offriva ad artigiani e commercianti una manodopera servile a basso costo che induceva alterazioni sostanziali sul mercato del lavoro e agitava le mentalità dei conterranei e il discorso teologico⁵³⁰. La sua collaborazione influiva sulla natura dei rapporti sociali nella bottega e sulla struttura lavorativa del mestiere. Lo schiavo si impegnava accanto al maestro, abitava con la famiglia e, perciò, il padrone non aveva nessun interesse nel rendere pubblica la presenza di questo lavorante, che era in grado di imparare il mestiere o semplicemente sviluppare la professione che esercitava nella sua terra di origine.

Il suo ampio impiego nella manifattura suscitò la diffidenza delle autorità, che tentarono di evitare l'esportazione delle tecniche e delle competenze professionali all'estero e pretendevano di salvaguardare la nomea del manufatto locale, che rischiava di perdere il prestigio raggiunto se si diffondeva l'uso indiscriminato di questa manodopera. Ragion per cui, il ricorso allo schiavo si limitava ai compiti grossolani della sega, ai lavori più faticosi in cui, oltre alla forza necessaria, non era richiesta una

⁵²⁷ Jordi BOLÒS (2000): *Diccionari de la Catalunya medieval (ss. VI-XV)*. Edicions 62, p. 103. La dobla era la moneta di oro basica nel sistema monetario almohade e fu adottata nel XII secolo, pesava 4,6 grammi.

⁵²⁸ Il besante era un'antica moneta bizantina che poteva essere in oro o in argento, fu anche in corso tra i musulmani e in gran parte dell'Europa occidentale. All'inizio era conosciuta come *solido aureo*, vocabolo derivato della parola *Bizance* che per deformazione finì per denominarsi *besante*. Il suo peso teorico era di 13,6 grammi. Il besante rimase in vigore nel corso di sei secoli, e nel Medioevo fu usato come una specie di moneta comune cosicché nei XIII e XIV secoli si usavano i besanti di Malta, quelli di Valencia e il besante dell'ordine di San Giovanni di Acre.

⁵²⁹ Mª Teresa FERRER i MALLOL (1985): "La redempció de captius a la Corona Catalano-aragonesa (segle XIV)". *Anuario de Estudios Medievales*, 15, pp. 251 i 260.

⁵³⁰ Jacques HEERS (1981): *Esclaves et domestiques au Moyen Âge dans le monde méditerranéen*. Paris: Fayard, pp. 119-122 i 141-143.

formazione specifica. È proprio nelle operazioni di taglio e sgrossamento del legname che gli schiavi venivano utilizzati in maniera abbondante, ingaggiati a coppie dal maestro e pure accanto a lui compaiono nei libri delle varie fabbriche cittadine. Gli esempi abbondano e rimarcano una pratica regolare di cui possiamo sottolineare l'ingaggio accordato nella fabbrica cittadina della *Sotsobreria de Murs i Valls*, nel novembre del 1395, dai maestri legnaioli Joan Garcia, Pons Cebra i Joan Çamora quando si recano sul cantiere con un paio di seghe ciascuno assieme *als seus catius*, anche i loro guadagni alla fine della giornata versavano direttamente sulle mani dei loro padroni⁵³¹. Il contributo dei *moros* i *catius* che andavano a segare corrispondeva alla consueta retribuzione fissata dal numero dei tagli che comportava la lavorazione. Questo accadde agli schiavi di Pasqual Martí, Jaume Lombart e Jaume de Monçó, occupati nel segare i fusti dell'impalcatura del portale di *Serrans* nel 1394⁵³².

Non tutti gli schiavi erano musulmani, né tutti lavoravano nell'edilizia, come si deduce dalla lettera spedita dal *Batlle General* il 5 aprile 1473 al villaggio di Iniesta in risposta alla domanda di aiuto del falegname Joan Tarragona per cercare *un catiu de aquell appellat Ferrando de linatge de negres, de edat de vint e cinch anys poch més o menys* che era fuggito dalla sua servitù qualche giorno prima⁵³³. Il *Batlle General* scrive agli ufficiali e alle autorità locali per l'informazione ricevuta *per persones dignes de fe* di modo che *lo dessús dit Ferrando catiu liurets e liurar façats* al suo proprietario. Parecchi di questi schiavi che lavoravano a carico dei falegnami della città lo facevano nella propria bottega dove, in base ai decreti statutari che vietavano l'insegnamento agli infedeli, li immaginiamo occupati in compiti che esigessero forza ma non abilità.

La comunità dei carpentieri: i rami del mestiere nel periodo medioevale

L'ampio catalogo della produzione in legno, e delle operazioni ideate nella falegnameria, offriva un nutrito ventaglio di specialità originate dalla radice comune del taglio e della trasformazione del legno. L'applicazione delle tecniche di base in aree di rendimento sempre più estese spinse alla diversificazione della capacità di lavoro, stimolando la ricerca di tecniche e di tecnologie più adatte a ciascuna delle varie finalità industriali. Si crearono, insomma, nuovi settori professionali in cui erano richieste destrezze e abilità molto specifiche. Tra i mestieri della falegnameria, il legno

⁵³¹ AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, d³-7, f. 202 r i 203 r.

⁵³² AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, d³-6, f. 197 v.

⁵³³ ARV. Batlia General. Lletres i Privilegis, signatura 1.155, f. 48 v.

rappresentava la radice comune, utile per una gran varietà di azioni e manifatture differenziate, di manufatti tra i quali c'era un forte legame a livello produttivo. Nel contemplare la confraternita dei carpentieri, questo inventario ci autorizza a parlare di una famiglia di artigiani che condividevano una stessa materia prima, ma che adoperavano in realtà strategie di lavorazione di diversa natura.

Indagando con cura il censo dei rami, si scopre che gli statuti del 1424 forniscono un primo elenco della società, composta da *tot fuster, caxer, cofrer, mestre d'axa, obrer de vila, boter, aradrer, torner*⁵³⁴. Non costituiva un registro ben definito, bensì formalizzava a stento la composizione di una corporazione professionale che gli stessi legnaioli consideravano multidisciplinare. Anche in altre città europee, in cui i legnaioli si erano organizzati, si osservano degli elenchi molto simili, ad esempio a Bologna nel XIV secolo la società dei maestri del legno raggruppava i falegnami, gli ebanisti, gli intagliatori del legno, assieme a tutti coloro che producevano o vendevano utensili di legno come tini, botti e quanto altro fosse necessario alle cantine, mastelli, panieri, ceste e setacci, mestoli, cucchiari e fusi, sedie, forme per calzature, archibusi, carri e carrozze e anche tutti coloro che lavoravano l'osso ricavandone pettini, bottini, ed altro, per finire con i "castraporcelli", chiamati così forse per l'arnese da essi utilizzato⁵³⁵. A Firenze, l'Arte comprendeva i legnaioli cassettaio, i cofanai, gli stipettaio, i pittori di mobili e i bottai⁵³⁶. Lo Statuto determinava anche una divisione fra gli artigiani in quattro rami o sezioni, distinguendo tra venditori e fabbricatori di cofani, forzieri o casse, maestri di botti e tini, segatori e altri maestri, purché non fossero segatori⁵³⁷. La capitazione del 1381 a York rapporta un'elenco di 108 artigiani che lavoravano il legno, che includeva fino a dieci specialità diverse anche senza prendere conto dei cofanai, dei cassettaio, dei carretieri e dei costruttori di strumenti musicali⁵³⁸.

La diversità dei settori derivava dall'ambito di trattamento e dall'assegnazione del prodotto in un periodo in cui l'elenco dei mestieri ci consente di valutare il grado di specializzazione professionale raggiunto dal settore produttivo⁵³⁹. L'introduzione di una nuova tecnologia, una variazione dei gusti o delle abitudini di consumo erano degli elementi capaci di generare in qualsiasi momento la comparsa di una nuova specialità nell'industria, di creare un altro genere di lavoro in legno. Al contrario, la stessa

⁵³⁴ ARV. Batllia. Llibre 1146, f. 111 r.

⁵³⁵ Giorgio TOMBA (1990): "Muratori e falegnami...", *op. cit.*, pp. 120-121.

⁵³⁶ Alessandro CECCHI (1998): "L'Arte dei Legnaiuoli...", *op. cit.*, pp. 188-189.

⁵³⁷ Guido CAROCCI (1913): "L'Arte dei Legnajoli...", *op. cit.*, p. 10

⁵³⁸ Julian MUNBY (2001): "Wood"... *op. cit.*, p. 387.

⁵³⁹ Georges LEFRANC (1975): *Histoire du travail...*, *op. cit.*, p. 114.

dinamica di evoluzione poteva alterare i meccanismi di fabbricazione e consigliare l'uso di una materia prima distinta e più adeguata a dei sistemi di produzione rinnovati, più adatti alle sempre fluttuanti domande del mercato. L'evoluzione del censo dei mestieri nel corso del periodo medioevale traduce, dunque, il ciclo di relegazione e riconversione continuata di procedimenti e di manifatture che si verifica in ogni area produttiva.

Non solo ragioni di natura tecnica provocavano delle alterazioni sull'elenco, il desiderio della corporazione di consolidare la propria posizione, ottenendo maggiori assegnazioni, provocò dei conflitti interni di ordine giuridico, che si risolsero in una serie di ridefinizioni continue, in una catena di iscrizioni e cessazioni nel censo che rivelano prevalentemente la presenza di rami privi di rappresentanza istituzionale che, in un periodo di auge, richiamano una maggiore presenza nel governo sociale. Gli statuti rivelano la dinamica interna. I problemi sollevati dalla concorrenza tra specialità vicine informa delle rivalità, ma anche delle caratteristiche tecniche e materiali che differenziavano rispettivamente ciascun settore.

Tuttavia, le ordinanze del 1482 confermano l'ampiezza della sua portata nel dichiarare *que aquells dits membres del dit Offici són primo los Fusters e Caxers pintors, axí pintors de cofrens com de caxes, artibanchs morischs, cubertes de cases, pavesos de juyr e de camp, banderes e altres senys per obs de homens d'armes e armes de sepultures, e Torners, Poalers, Violers, Capsers e Aladrers e Mestres de molins fariners e drapers, e Arquers, Mestres de orguens, de címbol e clavacímbols e monacort e aquells qui fan e obren les postes de cadires e cardes e los Serradors de fusta*⁵⁴⁰. Questi capitoli facilitano una relazione accurata dei legnaioli affiliati alla confraternita; bisogna, però, sbrogliare le definizioni apportate dagli stessi carpentieri per ritrovare i tratti distintivi di ogni mestiere.

Nel definirlo legnaiolo, la corporazione rileva delle formule di identificazione per degli artigiani eclettici, pronti a ricevere diversi qualificativi, tutti dipendenti da una stessa attività caratterizzata dalla varietà di lavorazioni e dalla pluriattività dell'artefice medioevale, in grado di occuparsi di molteplici compiti legati al taglio e alla trasformazione del legname. Rievocando l'ambiente di lavoro, José M. Legazpi faceva già una prima classificazione, derivata dalla differenziazione tra la falegnameria in esterni e quella di bottega, un approccio che contrapponeva i metodi di lavoro praticati

⁵⁴⁰ ARV. Gremis. Llibre 587, f. 29 v.

all'esterno ai canoni operati nella bottega⁵⁴¹. Contrapponeva, di conseguenza, dei settori assai diversi tra loro come l'intaglio e l'arredo all'edilizia, alla falegnameria meccanica, alla costruzione navale chiamata *fusteria de ribera*, alle opere militari e alle macchine da guerra, sebbene quest'ultima non venisse inclusa nel circolo sociale della corporazione perché, a Valencia, era una impresa di stampo statale. L'occupazione del legnaiolo in operazioni di carattere militare viene scoperta solo nelle domande puntuali effettuate dal *Lloctinent del Rei* al *Batlle General* perché *busque i trameta fusters hàbils en procediments d'artilleria als fronts de batalla*, dove veniva stabilita la paga quotidiana da ricevere una volta piazzata l'artiglieria, prima del ritorno a Valencia⁵⁴².

La tendenza generale della storiografia si è centrata sulla distinzione tra le lavorazioni manuali, più opportune nei manufatti delicati (grafico 2), e la falegnameria meccanica (grafico 1), adatta ai settori della costruzione di impalcature e all'ingegneria. La differenza evidente fra entrambe le modalità venne poi ben definita a Maiorca, con la fondazione della corporazione dei mestieri della falegnameria nel 1499. L'associazione, infatti, distingueva fin dal primo momento tra i legnaioli *grossers*, o facenti lavori grossolani (costruttori di impalcature, botti, barili e utensili agricoli) e i carpentieri di opera prima, o *primaters*, dediti fundamentalmente alla fabbricazione dei mobili; stabilendo una distinzione basica perfettamente plausibile alla classificazione dell'industria valenciana⁵⁴³. Risultano significativi i termini adottati dai coetanei maiorchini per l'acutezza con cui alcuni aggettivi di volume e superficie precisano le divergenze elementari che affliggevano nella falegnameria la separazione sostanziale fra i due grandi settori della falegnameria. Le differenze sono notorie nel considerare la comunità dei legnaioli e non passavano inavvertite agli stessi protagonisti, i quali seppero capire l'intervallo che separava i distinti rami, ragion per cui stipularono delle prevenzioni tecniche specifiche negli statuti, in modo da proteggere ciascuna specialità produttiva e limitarla al dominio concreto del proprio contributo.

⁵⁴¹ José M. LEGAZPI (1991): *Ingenios de madera. Carpintería mecánica medieval aplicada a la agricultura*. Oviedo: Caja de Ahorros de Asturias- Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, pp.42- 44.

⁵⁴² ARV. Real Cancellaria. *Epistolarium*, tom 596. Lettera emessa a Colmenar dal Lloctinent Reial il 2 aprile 1489 al *Batlle General* affinché ingaggi quaranta o cinquanta falegnami della città esperti nella costruzione di macchinari da artiglieria che doveva mandare a Villena, in terra di mori.

⁵⁴³ Joan DOMENGE i MESQUIDA (1991): "Entorn als oficis artístics de Mallorca...", *op. cit.*, pp. 381-398. Julian MUNBY (2001): "Wood"... *op. cit.*, p. 382. Una sorte di schema molto simile è proposta anche da Julian Munby nel suo esame della falegnameria inglese.

Il *fuster*, un artefice plurale ed eclettico

Nel progettare lo schema proposto sul mestiere di Valencia è eloquente osservare la correlazione tracciata fra i vari ambienti di lavoro, fra i settori produttivi e le categorie lavorative. Il diagramma facilita una visione di insieme piuttosto illuminante sull'integrazione di ogni singola specialità nell'organigramma della società economica della falegnameria, e anche sui meccanismi di coordinazione articolati negli statuti per evitare l'attrito tra manifatture affini.

Fuster era l'appellativo generico che identificava il lavorante in legno, il *faberlignariorum* alluso nel permesso di possesso della casa della gilda⁵⁴⁴. Costituiva la stirpe originale di tutti quelli che *obraren de fusta o usaran de axa o de sera*, cosicché materia prima e arnesi diventavano le chiavi per delimitare i margini dell'inquadramento giuridico e dell'obbligo di contribuire al successo economico della corporazione. Privo di qualsiasi altro qualificativo che specificasse con più esattezza il suo campo di azione, è il legnaiolo, abile nell'uso di arnesi pesanti, con le varie modalità di sega e ascia che caratterizzavano basicamente il lavoro in legno.⁵⁴⁵ Per capire il suo ruolo, bisogna rendersi conto dell'eterogeneità dei compiti svolti dal falegname nel Medioevo. Il legno veniva usato massivamente per costruire edifici e imbarcazioni, negli impianti portuali e per le infrastrutture idrauliche; in legno erano costruiti i mulini e le gru; e infine, a livello quotidiano, un'infinità di oggetti di uso ordinario erano confezionati in legno⁵⁴⁶. Il falegname abbatteva e sgrossava l'albero, lo approntava e trasformava in travi e tavole, lo preparava per posteriori operazioni in cui bisognava ottenere dei formati preliminari che, una volta venduti, avrebbero acquisito, nelle mani degli specialisti, il loro aspetto definitivo con una lavorazione specifica. Era l'operaio che lavorava in piano il legname, adatto alla costruzione; veniva registrato sui libri dei conti delle fabbriche senza appellativi, dato che una postilla accanto al nome avrebbe connotato una specializzazione.

Compreso in questo gruppo, il maestro d'ascia lavorava aste e macine dei mulini di grano e frantoi, torchi, bindoli e opere idrauliche nei loro elementi concernenti il legno. Appartenevano alla specialità i costruttori di scale, ruote, carrelli e carrette; i

⁵⁴⁴ ARV. Gremis 641. Caixa 823, f. 4 v.

⁵⁴⁵ Julian MUNBY (2001): "Wood"... *op. cit.*, p. 385. A questa deduzione arriva anche l'autore nell'annalizzare i carpentieri di Londra e la varietà delle nomenclature sviluppate per descrivere le varie operazioni fatte dai falegnami.

⁵⁴⁶ R.W. SYMONDS (1962): "Il mobilio nell'epoca postromana". Charles SINGER, Eric John HALMYARD, A. Rupert HALL e Trevor I. WILLIAMS, eds.: *Storia della tecnologia. Le civiltà mediterranee e il medioevo. Circa 700 a.C.-1500 d.C.* Turin: Editore Paolo Boringhieri. Volume 2, p. 402.

legnaioli, chiamati popolarmente maestri di ascia, erano conosciuti anche con il nome di carrettieri o *grollers*. Erano artigiani familiarizzati con la fabbricazione e la riparazione di strutture che avevano bisogno della lavorazione di pezzi molto concreti quali le ruote dentate. Le opere realizzate erano destinate a un uso fondamentalmente agricolo, ad attività all'aperto svolte solitamente in ambienti umidi. Per costruirli bisognava combinare delle specie arboree compatte, resistenti e flessibili capaci di resistere alla trazione, alle vibrazioni e ai colpi; ad esempio, la quercia nel corpo centrale e le parti di maggior dimensioni, mentre l'olmo e il pino venivano usati negli elementi più piccoli. Il legno di alberi come il leccio o il castagno venivano frequentemente adoperati negli impianti idraulici per la consistenza che offrivano a contatto con l'acqua⁵⁴⁷. La fabbricazione richiedeva un piano di lavoro preciso: bisognava calcolare esattamente il formato, le dimensioni e il taglio di ogni pezzo, lavoro che poteva essere eseguito nella bottega. Il montaggio, però, andava realizzato *in situ*, l'assemblaggio richiedeva precisione nelle giunture affinché rispondessero alle esigenze dell'impianto per il quale era stato disegnato il macchinario.

In quanto carrettieri, i maestri di ascia venivano ingaggiati nei cantieri edili per occuparsi del trasporto dei materiali; per farlo, apportavano il proprio carrello, come fecero ad esempio Antoni Martí, Joan Güells⁵⁴⁸, Domingo Joan, Domingo Jordà i Francesc Blasco, *fuster*, durante l'edificazione della *Capella Reial* del convento di predicatori tra il 1447 e il 1448⁵⁴⁹. Erano dei falegnami documentati come maestri di ascia sui registri della *Batllia General*, dove figurano nelle denunce presentate contro i pescatori di Silla, Sueca o Cullera per i debiti dalle barche e liuti di pesca o per vari *adobs* fatti nelle loro imbarcazioni⁵⁵⁰.

I registri notarili rilevano che la categoria raggruppava ugualmente il calafato e il *fuster de ribera*, nome con cui si identifica il *magister Joannes Orts, calafat o mestre d'aixa*⁵⁵¹. Dediti alla costruzione di navi e arnesi da marineria, il maestro di ascia lavorava nelle *drassanes*, i cantieri navali della città, impegnato nella riparazione di

⁵⁴⁷ Jean CAMPREDON (1963): *Le bois...*, *op. cit.*, pp. 63-68.

⁵⁴⁸ ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, signatura 1151, f. 354 v. Appare per la prima volta in richieste di debiti sulle quali interverrà anche il suo figlio ed erede Pere Güells, *cuyracer*. ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, número 1154, f. 4v.

⁵⁴⁹ ARV. Mestre Racional, signatura 9.131.

⁵⁵⁰ L'elenco dei pianti è lungo e abbondante, le domande si trovano sparse tra i codici della Batllia General nel reparto Lletres i Privilegis, abbondano specialmente dalla seconda metà del XV secolo, nei volumi compresi tra il numero 1148 e il 1158.

⁵⁵¹ ARV. Protocols. Notari Pedro Cherta, signatura 661. Addebito di *censal* al maestro Joan Orts a Alcàsser, *vulgo dicto La Torreta* del 28 gennaio 1518.

barche e galee, cercava e segava il legname necessario, come illustra il lavoro del maestro di ascia il libro dei conti della riparazione della galea di Santo Tommaso nel *Grau de la mar*, svolto tra il dicembre del 1496 e il marzo dell'anno seguente⁵⁵². Nel cantiere del porto l'organizzazione del lavoro si atteneva ai ritmi delle restanti fabbriche della città, con delle retribuzioni equivalenti. Il maestro maggiore, denominato *mestre major de les obres*, era responsabile di dirigere le operazioni, di comandare le diverse squadre di lavoranti e anche di tassare il prezzo del legno adoperato. Riceveva in compenso un salario significativamente superiore agli altri maestri di ascia.

Legato a questo settore di costruzione e arredamento delle imbarcazioni, delle commesse più modeste erano la confezione dei remi e delle barche o liuti di pesca che realizzavano su commissione per i pescatori dei dintorni di Valencia (Sueca, Silla, Sollana, Cullera) e pure per quelli dei villaggi più lontani (ad esempio, Gandia o Calp). I limiti geografici della loro attività si estendevano, dunque, lungo tutto il litorale valenciano, come si può cogliere dalle domande avanzate dai maestri Bernat Davivat⁵⁵³, Joan Güells⁵⁵⁴ o Joan Blanch⁵⁵⁵ al *Batlle General* per chiedere l'incasso dei debiti per le riparazioni eseguite e le barche vendute di cui unicamente avevano percepito una parte. Purtroppo, mancano le scritture degli accordi tra il legnaiolo e il pescatore, probabilmente stipulati verbalmente, in modo che è possibile scorgere soltanto il volume di questo genere di produzione dai registri del tribunale della *Batllia Generale*. Infatti, possiamo individuare i maestri della specialità attraverso il confronto degli elenchi dei carrettieri e dei maestri di ascia consegnati nei libri contabili dei cantieri cittadini e nei registri di *Batllia*.

⁵⁵² ARV. Mestre Racional, signatura 10.355. Citato da Jacqueline GUIRAL-HADZIIOSSIF (1989): *Valencia, puerto mediterráneo en el siglo XV (1419-1525)*. Valencia: Institut Alfons el Magnànim. p. 226.

⁵⁵³ ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, signatura 1151, ff. 142 v- 143 r. Lettera del 25 gennaio 1450 con la quale richiama 66 soldi dovuti a Antoni Martí per un *llaüt de dos bancs* e 49 soldi a Miquel Badia per una barca da pesca. La sua doppia condizione di maestro di ascia e calafato si deduce dalla domanda a Pere Crespo di 5 lire, 2 soldi e 8 denari dovuti per otri e *alquitrà* e di altri 94 soldi e 4 denari a Guillermo Baldoví per un liuto di pesca, otre e catrame.

⁵⁵⁴ ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, ref. 1151, ff. 239 r i 354 v. Il 25 gennaio 1450 il *Batlle General* spediva al suo omologo di Silla la domanda di Joan Güells contro Antoni Perez e Bernat Agosti, *peixcadors de Cilla*, che gli addebitavano 40 soldi *restants de una barcha* e dall'addebito di 67 soldi da Jaume Ferrer per una barca. Il 4 novembre 1451 richiedeva a Berthomeu de Sollana 51 soldi e mezzo per una barca.

⁵⁵⁵ ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, signatura 1148, ff. 159 r? . Lettera dell'11 gennaio 1430 nella quale Joan Blanch, maestro di ascia della città di Valencia, domandava a Jaume Garcia, pescatore di Gandia, *les quantitats següents ço és cent deu sols reals de València restants de major part vint de una barqua que de aquell hauria comprada a obs de peixcar e de altra part vint dos sols per raho de preu de dos parells de remes que de aquell hauria comprats*. La lettera spedita al *batlle* di Catarroja reclama da Joan Vaquero il pagamento di 96 soldi per il prezzo di un liuto.

Oltre ai compiti per cui appaiono nei documenti, è un collettivo scarsamente definito dalle ordinanze, magari perché presto istituirono una società autonoma. Dalle delegazioni di rappresentanti degli *oficis e mesters* nel consiglio comunale si intuisce la fondazione di una confraternita indipendente. Fino al 1336, sugli elenchi dei legati dei mestieri che integravano il governo cittadino compaiono unicamente delegati dei legnaioli, ma dal 1337 constano già gli *homens de mar* con un comitato proprio. Questo dettaglio lascia ad intendere la costituzione di un'associazione professionale che bisogna identificare con la confraternita dei barcaioli che, secondo le informazioni apportate da Marco Antonio Orellana, si sarebbe estinta nel 1705⁵⁵⁶. Nonostante ammettesse l'esistenza di una confraternita aliena alla disciplina della falegnameria, lo storico insisteva nel subordinare i calafati e i *fusters de ribera* alla corporazione dei legnaioli, ma non riusciva a giustificare le condizioni sotto le quali si trovava il ramo né il grado di dipendenza o di partecipazione di questi artigiani in seno alla confraternita.

Davanti alla scarsità di padroni dei mestieri legati alla falegnameria prima del catalogo del 1424, le consegne degli eletti al governo municipale si prestano quale l'indicativo augurale sulla fortuna di questo gruppo di uomini del mare che, tra l'altro, è impossibile confondere con quello dei *peixcadors* che delegavano la propria rappresentazione. Vista la specificità della costruzione navale, è logico capire la scissione di un mestiere sottoposto a delle norme lavorative molto diverse da quelle della falegnameria comune, sia nei criteri tecnici che in quelli economici. Il montaggio di una nave richiedeva una considerevole iniezione di capitale ed era soggetta a dei criteri giuridici privativi⁵⁵⁷.

I rami regolamentati negli statuti del 1424

L'aladrer era il maestro addetto alla fabbricazione di attrezzi agricoli, era iscritto alla corporazione ma senza voce in capitolo. Il ramo era specializzato nella costruzione di utensili per la coltura e l'allevamento, tra cui va messo in evidenza l'aratro, *aladre* o

⁵⁵⁶ Marco Antonio de ORELLANA (1923): *Valencia antigua...*, *op. cit.*, p. 71

⁵⁵⁷ Jacqueline GUIRAL-HADZIIOSSIF (1989): *Valencia, puerto mediterráneo...*, *op. cit.*, pp. 189-238. Nel capitolo "Los coparticipes y la construcción de naves" rivede l'ambiente nei cantieri navali di Valencia e sottolinea l'impronta del Consell ai progetti di armamento di navi, sia per combattere la pirateria che per rifornire di grano la città, sempre bisognosa di cereali. Tuttavia, non rassegna l'organizzazione dei lavori sul cantiere né l'iscrizione degli artefici a una corporazione di mestieri, data la mancanza di notizie documentarie sull'argomento, nell'analisi dei compiti svolti per armare e fornire una nave, riconosce il contributo dei maestri di ascia e dei bottai, entrambi coinvolti in operazioni particolari della loro disciplina carpentiera, nel taglio di legno o nella fabbricazione di botti e altri contenitori, però mai coinvolti direttamente nella costruzione.

arada, il termine che dà il nome al mestiere. L'aratro era formato essenzialmente da tre pezzi, consisteva in un corpo cilindrico in legno incastrato nella parte posteriore di uno sperone, che serviva per tenere il vomere o dentale, il quale entrava nella terra ed apriva i solchi prima della semina. La morfologia e le dimensioni dell'aratro variavano in base ai lavori agricoli, il che portò alla creazione di una vasta possibilità di varianti e accessori come la *tenella*, il *forcat* o l'*esteva*, la cui denominazione cambiava a seconda della zona.

Al bottaio spettava la fabbricazione delle botti in legno, recipiente cilindrico chiuso alle estremità da due tavole piane dalla sezione circolare. Il corpo era formato da doghe incurvate ben unite da fasce in legno o in ferro che garantivano la resistenza di un recipiente destinato fondamentalmente a contenere del vino, ma usato anche per immagazzinare cereali o semi. Citato negli statuti con il nome *poaler*, entrambi i termini facevano riferimento a una manifattura definita dalle ordinanze del 1472 a proposito della prescrizione dell'esame che capacitava a *fer poals, barcelles, almuts e altres coses pertanyents al dit membre*⁵⁵⁸. L'intromissione denunciata dal ramo vicino dei tornitori rese necessaria la precisazione delle competenze e condizionò l'esercizio con una prova di maturità in grado di sancire le abilità dell'operaio. L'esame qualificava davvero il falegname, più che la produzione o i metodi di lavorazione, che solo poteva adoperare lecitamente grazie alla certificazione della *Junta de Prohomenia*.

Pur nello stesso genere, ma variando in proporzioni, c'erano il secchio, la *barcella* e l'*almud*, degli articoli fabbricati con procedimenti simili e che servivano da serbatoi di grano o liquidi, usati anche come unità di misura di capacità a cui prestavano il nome. Frutto della diversificazione della domanda, oppure semplice ampliamento della rassegna precedente, i capitoli del 1482 trascrivono un catalogo più completo in volumi e varietà, aggiungono i *mig almuts, quarterons e miges quarterons, setzenes e trenta-dos e totes mesures de fustes; e fer poals nous e adobar poals vells e posar cèrcols e orelleres em poals vells e fer pastells, corrioles de creu e adobar aquelles com totes les dites coses sien membres del dit ofici de Poaler*⁵⁵⁹. In quanto recipienti impiegati come misura di riferimento per la vendita del grano, la fabbricazione di *almuds* e *barcelles* era oggetto di un rigoroso controllo da parte delle autorità municipali che presto fissarono la capacità, il volume e le dimensioni alle quale dovevano attenersi i negozianti e le negozianti, che dovevano perfino verificarne le dimensioni legali

⁵⁵⁸ ARV. GREMIS. Llibre 587, f. 23 r. Capitolo CII delle disposizioni del 1472.

⁵⁵⁹ ARV. GREMIS. Llibre 587, f. 31 v. Capitolo XII delle ordinanze del 1482.

davanti al tribunale del *Mostassaf* per evitare la frode, a *saber de la forma e amplea que és lealment o pes del mustaçaf e possen o trameten aquell almut o almut al dit mustaçaf per regonèixer e affinar e de aquí avant messuren ab aquells almut les damunt dites fruites o qualsevol de aquelles e qui contra açò farà pagarà per pena o calònia 60 sous*. Una simile disposizione era prevista per *la barcella o fanecha*, l'istruzione riproduce perfino l'abbozzo in modo da precisare bene il formato che andava eseguito dai bottai⁵⁶⁰.

I tornitori costituivano uno dei rami più forti dell'associazione, assieme ai cassettaï e ai cofanai, figurano nelle intestazioni delle successive riforme statutarie, fondamentalmente dal 1474, quando ottennero la possibilità di scegliere un proprio *clavari* e degli ispettori adatti alla specialità. Tre anni più tardi il memoriale del capitolo dichiarava compresi nella corporazione *Torners, Caxers e Capcers*, i tre rami che traducevano in realtà i tre settori che godevano di voce in capitolo, con il diritto di poter scegliere un *clavari* proprio che rappresentasse gli interessi privati dei loro mestieri nel governo corporativo⁵⁶¹. Questa distinzione si verifica anche in altre città europee, ad esempio a Firenze lo Statuto determinava una divisione fra gli artigiani in quattro membri o sezioni che differenziava tra venditori o fabbricanti di cofani, forzieri o casse; maestri di botti e tini; segatori e altri maestri, purché non fossero segatori⁵⁶². Era una classificazione molto opportuna perché rendeva visibili le tre attività caratteristiche della carpenteria coeva (la falegnameria, l'ebanisteria e la fabbricazione delle botti : tre aree di applicazioni principali, ben percepite dagli stessi artigiani), sebbene l'elenco delle specialità inglobate fosse più vasto⁵⁶³.

Le prime rassegne riguardanti il tornitore confermano la sua posizione privilegiata in seno all'associazione, inserito nel midollo del governo corporativo mediante il diritto a delegare un *clavari* sancito in capitolo⁵⁶⁴. Abile nel maneggio del torno, in grado di fabbricare macchinari e modellare gli oggetti più eterogenei, gli statuti non si dilungano nei dettagli sul tipo di manufatto o sulle capacità che definivano il *mestre de torner sinó en esguart tant solament de aquelles coses que són necessàries al dit membre*. A proposito delle discrepanze generate con i bottai, con cui dividevano

⁵⁶⁰ AMV. Manual de Consells, signatura A-1, f. 22 v.

⁵⁶¹ ARV. Gremis. Llibre 587, f. 26 v.

⁵⁶² Guido CAROCCI (1913): "L'Arte dei Legnajouli,..." , *op. cit.*, p. 10

⁵⁶³ Philippe BERNARDI (1995): *Métiers du bâtiment...*, *op. cit.*, pp. 25. Sottolinea la costruzione, l'arredamento mobiliare e la produzione di botte come i tre ambiti principali dell'applicazione della falegnameria in Europa nel Quattrocento, tre settori a cui bisogna aggiungere altre specialità derivate fondamentalmente da queste tre industrie basiche.

⁵⁶⁴ ARV. GREMIS. Llibre 587, f. 21 v. Capitolo XCV delle disposizioni del 1474.

la fabbricazione delle pulegge, viene menzionata la doppia qualifica di *torner poaler* che ricevevano di solito i maestri del mestiere⁵⁶⁵.

Grazie all'insistenza delle ordinanze sulla legalità dei metodi di produzione e la qualità dei materiali, vengono svelati i molteplici generi modellati con il torno, quali le *mans de morters* che in qualche modo potevano essere fabbricate con del legno di noce, *noguer ni de altra fusta semblant sinó de boix o de llidoner o de frex o de fusta altra que sia fort*⁵⁶⁶. Il tipo di grana determinava la scelta della specie arborea più adatta: il noce, ad esempio, possiede una grana fine dal forte colore rossastro, nel quale a stento vengono percepiti i pori, ottimo dunque per la lavorazione della tarsia e l'intaglio⁵⁶⁷. Vengono consigliati, invece, il bagolaro, della famiglia delle *ulmaceae*, un legno resistente e compatto dalla tonalità bianca, o il frassino, un legno chiaro e resistente alla flessione, ai colpi e alle vibrazioni, impiegato solitamente nei manici degli arnesi.

L'osservazione delle caratteristiche delle specie e la loro colorazione rende logico il divieto delle tinture, che nascondevano la natura del legno adoperato negli utensili, ad esempio nei fusi delle connocchie che erano dei ramoscelli o bastoncini allargati ad un estremo per legare il ciuffo di filo fra le schegge. Si tratta fondamentalmente di attrezzature legate alla filatura tessile, una variante erano i *fusos boxos*, delle piccole barrette in legno arrotondate dalla forma leggermente conica, completate da un disco piano nel lato più grosso e da un incastro più sottile nella parte inferiore, in cui andava agganciato il filo.

Soltanto verso il 1600, quando i tornitori si emanciparono dalla disciplina corporativa, costituendo una propria gilda, le disposizioni statutarie assunsero una definizione più accurata dei manufatti del settore, *de les pesses que tenen obligació de saber fer los qui seran examinats*. I prodotti eseguiti con il torno trovavano un vasto campo di applicazione nella vita quotidiana, i manufatti in esame sono un campionario ristretto in cui vanno inclusi *primo un joch d'escachs ab totes les pesses de aquell en sa perfecció. Ítem una manegueta de boix per a donar ajudes. Ítem una xaringa de pasticer. Ítem un espill de quatre lliures per taula de madera de boix i una caps de*

⁵⁶⁵ ARV. GREMIS. Llibre 587, f. 34 r. Capitolo XII delle ordinanze del 1482.

⁵⁶⁶ ARV. GREMIS. Llibre 587, f. 31 v. Capitolo X delle ordinanze del 1482.

⁵⁶⁷ Jean CAMPREDON (1963): *Le bois...*, op. cit., pp. 22, 62, 67 i 76. Il noce, come tutti gli alberi da frutto ha un legno dalla grana fina, ideale per manufatti particolari di ebanisteria e fabbricazione di mobili, apprezzato per la sua tonalità oscura. L'olmo offre un legname resistente, che risponde bene negli ambienti umidi e resiste il contatto con l'acqua, proprietà per la quale viene utilizzato nella fabbricazione di botti, cassapanche e pale d'altare.

llimalla. Manufatti in legno a cui vanno aggiunti dei prodotti in varie materie prime, come l'osso con cui confezionavano calamai, manici e tasche⁵⁶⁸.

La ristrutturazione dell'elenco nelle ordinanze del 1482

Le modifiche introdotte nei capitoli del 1482 sottoscrivono un punto di inflessione nell'immagine corporativa, comprendendo legnaioli di pino e di noce, i *cadirers* (costruttori di sedie), gli scultori, i maestri di mulini, i cassettaisti e i cofanai, i carrettieri e i costruttori di carrozze, i maestri di organi, clavicordi e cembali, i maestri di tarsia che coprivano di perla e d'avorio: l'elenco rileva l'intensità dei cambiamenti accaduti in seno alla struttura interna. Maestranze come quella dei muratori, dei pittori o degli *aladrers*, non appariranno più. Gli *aladrers* avevano abbandonato la strada vicina al Mercato, in cui tradizionalmente era localizzato il settore, per trasferirsi poi in periferia, luogo che gli offriva, in realtà, una ubicazione molto vantaggiosa perché collegava più facilmente questi artigiani con gli agricoltori, che abitavano nella zona ortofrutticola di Valencia. Il loro spostamento nella periferia della città era anche più conveniente vista la natura infiammabile della materia prima⁵⁶⁹. Non ci sono pervenute né le ragioni né le date della separazione di questa specialità dalla disciplina corporativa; ragion per cui, si può solo constatare che sull'elenco dei rami fornito dai capitoli approvati nel 1643 non figurano più.

Nel tentativo di disciplinare i mestieri che componevano il collettivo dei falegnami, nell'ultimo quarto del secolo viene regolato il lavoro dell'arciere, abile nel *descapellar e foguejar e raspar e afinar e acabar lo dit arch, axí una verga com una stella* competenze che doveva dimostrare nell'esame, dopo aver appreso *per spay de dos anys* accanto a un maestro titolato ed avendo compiuto almeno venti anni di età. Consapevoli che la loro produzione richiedeva delle misure piuttosto precise, viene stabilito uno statuto speciale per l'arciere, che doveva adoperare dei legni flessibili e resistenti, forniti in sezioni laminate molto sottili come le schegge, branche lisce e pulite senza foglie. Anche in caso di scarsità di materia prima avevano l'obbligo di offrirne ai colleghi bisognosi, *dins cinch dies après que rebuda haurà tal fusta, fer-ne*

⁵⁶⁸ ARV. Governació. Lituim, signatura 2683, mà 10, f. 5 r. Compendio dei *Cinquanta-nou capítols de torners que regulen la vida de l'ofici i dels seus particulars*, presentato davanti al tribunale di Governació il 14 ottobre 1606.

⁵⁶⁹ Vicente SALVADOR y MONTSERRAT, Marqués de CRUÏLLES (1883): *Los gremios de Valencia...*, *op. cit.*, p. 71.

*part als altres arquers per qui request serà al for que li costa la dita fusta*⁵⁷⁰. Era una misura che cercava di controllare la capacità di crescita delle botteghe con dei margini di equilibrio, in modo che la produzione si mantenesse attiva e le opportunità di lavoro non fossero accaparrate dagli artigiani più audaci. I capitoli del 1482 descrivono anche le varie categorie dei maestri costruttori di strumenti musicali, affiliati alla falegnameria per la presenza del legno nella struttura centrale che fa da cassa armonica di risonanza, *violers, mestres de orguens, de címbol e clavacímbols e monacort*. Il catalogo dei manufatti giustifica la classifica tipologica che caratterizza questi carpentieri. La dipendenza dal legno è manifesta nell'esame del tipo di strumenti fabbricati da questi artigiani, adatti alla modellatura e all'assemblaggio delle parti riguardanti il legno.

Legati alla branca dei cassettaï, i liutai chiamati *violers* confezionavano strumenti della famiglia della corda; attenendosi all'orchestrazione dell'epoca, nella loro produzione risaltavano la viella, il salterio e il liuto. La viella consisteva in una carcassa in legno bombata a forma di otto e con il fondo piano. Le sue dimensioni variavano a seconda della tessitura desiderata. Poteva avere cinque, sei o sette tipi di corde che determinavano l'estensione della famiglia delle vielle, dalle più piccole intonate in La, fino alle grandi in Fa, Mi o Re. Le corde venivano confezionate in budella che i violisti facevano suonare con l'arco, pizzicate con un plettro o direttamente con le dita; tutti gli elementi riguardanti la viola erano forniti dal maestro liutaio⁵⁷¹.

Il suo omologo, il monocordo, è dotato di una sola corda, tesa sopra una cassa di risonanza tra due ponticelli, e posata su un terzo ponticello intermedio che può essere spostato; così facendo, si può dividere la corda a piacere e ottenere suoni di altezza e frequenza variabile. Pur avendo solitamente una sola corda, poteva possederne anche due o più omofoniche. Benché di solito servisse per accompagnare composizioni a una sola voce denominate monodie, veniva utilizzato principalmente come diapason per verificare il suono di un insieme di corde, voci o strumenti da accordare⁵⁷².

Imparentato con la lira, il salterio a pizzico era uno strumento con le corde tese orizzontalmente su una cassa in legno a forma trapezoidale, con uno o due tipi di corde in corrispondenza dei lati obliqui, abbastanza distanziate da essere pizzicate. Il numero

⁵⁷⁰ ARV. GREMIS. Llibre 587, f. 30 v. Capitolo VII degli statuti del 1482.

⁵⁷¹ Catherine HOMO-LECHNER (1996): *Sons et instruments de musique au Moyen Âge. Archéologie musicale dans l'Europe du VIIe au XIVE siècle*. Paris: Éditions Errance, pp. 77-79. François René TRANCHEFORT (1985): *Los instrumentos musicales en el mundo*. Madrid: Alianza, p. 138.

⁵⁷² María del Rosario ÁLVAREZ MARTÍNEZ (1981): *Los instrumentos musicales en la plástica española durante la Edad Media: los cordófonos*. Tesis doctoral inédita. Madrid: Universidad Complutense de Madrid. Tomo I, pp. 480-494.

delle corde oscillava fra quattro e dieci, e potevano essere semplici, doppie, triple o quaduple. Le sue dimensioni erano piuttosto variabili, ma veniva sempre concepito come uno strumento portatile⁵⁷³. La cassa di risonanza era vuota e poteva adottare diverse forme. Il salterio ad arco era solitamente triangolare e aveva le corde su uno stesso piano e molto più ravvicinate tra loro; per suonarlo veniva utilizzato un arco simile a quello dei normali strumenti ad arco per sfregamento.

Il liuto, dall'arabo *al-aiid*, era uno strumento a corda pizzicata con la cassa di risonanza a forma di mezza pera e il fondo curvo, costituito da varie lamine di legno incollate. Le corde si allungavano su un piano parallelo alla cassa finché raggiungevano il manico superiore. Si allude spesso alla famiglia dei liuti perché era formata da strumenti che avevano sei, otto o dieci corde, che arrivarono perfino a tredici nella musica barocca⁵⁷⁴. Per confezionare la carcassa venivano utilizzati dei legni resinosi, usando il sicomoro laminato in sottili piastrelle per costruire il corpo principale che, nella manifattura di lusso, era sostituito da specie esotiche quali il bambù, il sandalo, il cipresso o il palissandro⁵⁷⁵.

Piuttosto speciali erano i cembali, una specie di piatti o campane. Tra gli strumenti a tastiera, l'organo e il clavicordo presentano una struttura e un meccanismo tecnico molto differente. L'organo è uno strumento della famiglia degli aerofoni, composto da un sistema di canne metalliche o di legno di grandezza, lunghezza e fattura variabile a seconda della nota e del timbro che la canna deve riprodurre. Il suono viene originato da un sistema di mantici che insufflano l'aria nelle canne per mezzo di una o più tastiere manuali e di una pedaliera. È provvisto di diversi registri, mossi da leve manovrabili dalle mani dell'organista⁵⁷⁶.

A corda percossa, il clavicordo è uno strumento dotato di tastiera, composto da una cassa di risonanza piana fabbricata con del legno di abete tenero, che non aveva piedi né altro punto di appoggio. Nella cassa le corde sono tese da chiavistelli, suonano per la percussione di un piccolo dispositivo metallico chiamato tangente, inserito nel lato interno di ogni tasto. La tangente fa vibrare la corda e la divide in due sezioni di cui una sola entra in vibrazione, in quanto l'altra viene avvolta da un panno. Dividendo la

⁵⁷³ María del Rosario ÁLVAREZ MARTÍNEZ (1981): *Los instrumentos musicales...*, op. cit., pp. 404-417.

⁵⁷⁴ Samuel RUBIO (1983): *Historia de la música española. Desde el "ars nova" hasta 1600*. Madrid: Alianza, p. 287-288.

⁵⁷⁵ María del Rosario ÁLVAREZ MARTÍNEZ (1981): *Los instrumentos musicales...*, op. cit., pp. 593-599. François René TRANCHEFORT (1985): *Los instrumentos musicales...*, op. cit., pp. 130-132.

⁵⁷⁶ Catherine HOMO-LECHNER (1996): *Sons et instruments de musique...*, op. cit., pp. 106-108.

longitudine della corda, la tangente determina l'intonazione del suono che perdura finché resta appoggiata. Il panno funge anche da smorzatore del suono una volta che la tangente si allontana dalla corda⁵⁷⁷.

Le specialità dedite alla produzione di mobili e all'arredamento domestico

Cassettai e cofanai rappresentavano due dei rami più influenti della corporazione. Entrambi dediti alla costruzione di cassoni, cassepanche e mobilia, la linea che li separava era tracciata dalle finalità della loro produzione. L'utilità definiva il genere di due industrie dalla natura molto diversa. Cofani, cassepanche, bauli destinati all'inizio a contenere la dote e la biancheria della casa, utilizzati per trasportare abiti e stoffe nei viaggi; anche i commercianti usavano le casse, sempre pronte per impieghi diversi, a seconda dei quali i carpentieri adoperavano casse di formato, volume e profilo variabili.

I maestri cassettai, chiamati *capsers*, orientavano la loro manifattura alla fabbricazione di casse e cassette dalle varie dimensioni, con la sezione circolare o quadrangolare. Le cassepanche e i bauli erano prodotti con lamine sottili di legno detto *fulleta* e servivano per metter via abiti e biancheria, di solito erano forniti di serratura e chiavistelli in modo da poter esser chiuse a chiave. La cassa era un mobile preferibilmente domestico usato come contenitore, cosicché era un oggetto abituale anche nelle botteghe, nei negozi e impiegato nei traslochi per imballare e immagazzinare i bagagli. Nelle ordinanze vi sono scarsi riferimenti alle operazioni svolte da questi artigiani. Solo la creazione di una corporazione propria agli inizi del XVII secolo offre l'occasione di precisare il sistema di lavoro e le commissioni eseguite dai cassettai, tramite la descrizione della *fahena que fan los mestres examinats de dit offici de capcers*. Vale la pena analizzare il contenuto dei capitoli per capire il genere di prodotti lavorati *com són caxes de tambor de guerra per a Itàlia, Flandes y per altres punts y regnes del rey nostre senyor, y capces pintades en marches que són unes dins altres per a Castella y per a passar a Índies, capces pintades de botiga de apotecari, redones y quadrades, caxons per al present regne, per a Catalunya, Aragó, Castella y altres parts, sedaços grans y chics*⁵⁷⁸. Si occupavano di confezionare con del legno debole prodotti di uso quotidiano come setacci, cassette e piccole chincaglierie (ad

⁵⁷⁷ Samuel RUBIO (1983): *Historia de la música española...*, op. cit., pp. 282-283.

⁵⁷⁸ ARV. Governació. Lítium, signatura 2683, mà 3, f. 21. Capítol XXII dei *Vint-i-nou capítols que regulen tots els aspectes del nou Offici de Capsers, que fins aleshores eren un bras de l'Offici de Fusters* decretati il 21 febbraio 1606.

esempio, trappole per i topi o giocattoli). Le regolazioni non solo rilevano la natura dei manufatti, informano altresì del mercato a cui è destinato ogni articolo e l'ampio margine di vendita che aveva questa produzione *per ser perfectament acabada se n'acostuma a comprar per a diferents parts d'Espanya y de altres províncies*.

Lo stesso capitolo descrive la natura degli oggetti prodotti, *les pessés* richieste per superare la prova di maturità: *Primo una capsa de viola. Ítem una capsa de marchantèria de fusta grossa abaxada davant ab son calaix, damunt son entresol, y damunt lo entresol un mitjà, y un altre mitjà a hon se baxa a la llarga y ab sa cuberta ab cuyrets. Ítem una altra capsa gorrera, buydada del mateix tall de la gorra. Ítem, una capsa en quadro que tanque per totes parts. Ítem un temis de apotecari. Ítem un parell de sedaços grans de flaquer e finalment una capsa pintada*. È evidente la corrispondenza tra questi due paragrafi, l'esame comportava una revisione completa delle operazioni eseguite dal cassettaio, abile anche nella confezione di vielle e di strumenti a percussione e a corda, di casse dotate di diversi cassetti foderati in cuoio, di setacci e di cassepanche di uso comune.

D'altronde, le casse e i cofani con una decorazione dipinta o intagliata erano degli articoli di natura diversa, lavorati da maestri stipettai e cofanai esperti in manufatti di lusso di alta qualità che necessitavano la conoscenza di un vocabolario decorativo in costante evoluzione, il dominio delle tecniche specifiche di tarsia e intaglio e molta abilità nella manipolazione di legni pregiati e altre materie eleganti. Casse e bauli rettangolari erano, inoltre, degli elementi adatti ad innumerevoli usi. Il cambiamento delle abitudini, l'evoluzione degli stili ornamentali, la diffusione delle applicazioni e la capacità di adattamento rendevano questo tipo di mobili una specie di modulo base a partire dal quale si sarebbe sviluppata la mobilia domestica. Appoggiato direttamente a terra, o provvisto di piedi, costituiva un contenitore versatile che poteva essere anche ornato di serrature in una delle tavole longitudinali, piana o leggermente bombata, che serviva da copertura, solitamente usata come sedile, panchina o tavola a seconda dei bisogni, utilizzabile anche come letto, coprendola con un materasso⁵⁷⁹. I cofanai costituiscono il ramo che, nel momento in cui Marco Antonio de Orellana scriveva la sua guida, confezionava mobili intarsiati ed eseguiva la *Pintura Lignacea* lavorando con legno di passiflora, mogano o noce combinati con legnami nostrani meno pregiati quali

⁵⁷⁹ Marco COLLARETA (2003): "Arredi, suppellettili, decorazione mobili Arti e storia nel Medioevo". Enrico Castelnuovo e Giuseppe Sergi: *Del costruire: tecniche, artisti, artigiani, committenti*. Torino: Giulio Einaudi editore. Vol. II, p. 320.

la giuggiola, il pero o l'arancio, i quali apportavano un cenno colorista alla scena raffigurata⁵⁸⁰. Nella fabbricazione di mobili decorati non era strana l'associazione fra carpentieri e pittori, come quella formata nell'aprile del 1358 tra Simó Bernat, falegname, e Arnau Moya, pittore che per due anni confezionò e dipinse cassepanche in legno rossiccio, secondo l'usanza della piazza dei *Caixers*⁵⁸¹.

Frutto dell'evoluzione dello stile fu l'inglobamento nel 1497 di due artigiani *los quals no ussen de altre officis sinó de fer cofrens e caxes ferrades e enlandades* in modo che, da allora in poi, dovevano iscriversi alla società tutti quelli che volevano *fer ne obrar de landa e de cuiro*⁵⁸². Essendo affiliato, il maestro era libero di appartenere a un'altra confraternita, ma per esercitare professionalmente in città doveva rispettare i regolamenti della corporazione, apprendere il mestiere per tre anni accanto a un maestro titolato di Valencia e soddisfare le quote della comunità.

I generi sempre più diversificati, la qualità delle materie prime e le caratteristiche decorative marcavano a Valencia la differenza tra i maestri cassettaï e i cofanai; e anche la clientela contribuiva a fissare dei limiti fra entrambi. Gli artigiani denominati popolarmente *imaginaires*, confezionavano delle casse di lusso, adoperando il noce, l'ebano, ma anche le perle e l'avorio, naturali o simulati⁵⁸³. Di solito la lavorazione di cofani, casse e *artinbancs moriscos* intagliati, dipinti e intarsiati superava i limiti rigorosi del trattamento del legno, il che fece emergere una vasta gamma di specializzazioni, in base alle quali venivano riconosciuti come cassettaï pittori, scultori, *imaginer* o intagliatori di immagine, pittori di pale d'altare, ecc. In tal modo, infatti, venivano denominati nei libri della corporazione e nei registri dei cantieri cittadini.

I rapporti tra il pittore e il carpentiere: la pittura nell'orbita della falegnameria

La pittura viene menzionata come ramo adatto alla disciplina corporativa nell'elenco statutario del 1424. Sebbene sia considerata come una specialità propria della carpenteria, l'adesione del pittore merita un'analisi dettagliata data la trascendenza storica di questo collettivo. Il tentativo di chiarire la sua situazione all'interno della comunità professionale, i motivi che ne giustificano la dipendenza e le condizioni lavorative, ha attirato l'interesse della storiografia nel tentativo di ottenere maggiori

⁵⁸⁰ Marcos Antonio de ORELLANA (1985-1987): *Valencia antigua...*, op. cit., pp. 308-309.

⁵⁸¹ ARV. Notal. Notari Joan Parent, signatura 2.824 [s.a 501]

⁵⁸² ARV. Gremis. Llibre 587, ff. 34 v- 35 v. Capitoli XXII, XXIII i XXV.

⁵⁸³ ARV. Gremis. Caixa 592, f. 7 r. Il Marchese di Cruilles includeva l'elenco delle materie prime usate nelle manifatture di lusso, argomentava però le istruzioni definite nel capitolo quarto degli statuti del 1774. Vicente Salvador y Montserrat Marqués de CRUILLES (1883): *Los gremios de Valencia...*, op. cit., p. 69.

informazioni sul loro status professionale nell'organigramma sociale di Valencia. Tuttavia, l'inesistenza di testimonianze documentarie sul loro inquadramento lavorativo nella Valencia basso medioevale è stata tradizionalmente la ragione addotta per lasciare irrisolta una questione molto importante nella sfera sociale e lavorativa della carpenteria. In relazione all'organizzazione del mestiere, non è stato rinvenuto nessun riferimento a ordinanze interne né a regolamenti lavorativi. Davanti all'assenza di notizie sull'esistenza di un'ipotetica corporazione che agglutinasse i pittori, la tendenza fra gli storici dell'arte si divide fra chi ipotizza l'esistenza di un'associazione specifica e chi accetta la subordinazione del collettivo in rapporto ad altri mestieri istituzionalmente organizzati con cui avessero certa affinità. Si è originata, di conseguenza, un'incertezza intorno all'argomento che, forse, una lettura accurata delle successive ordinanze approvate dai falegnami nel corso del XV secolo potrebbe rettificare. Trattandosi di uno studio sul regime interno della falegnameria, sarebbe conveniente tracciare delle direttrici tenendo conto delle disposizioni statutarie della corporazione.

La difficoltà di delimitazione del quadro giuridico in cui inquadrare il pittore deriva dall'ambiguità stessa della nozione medioevale di pittura, intorno alla quale è stata creata più confusione dalla storiografia moderna che non dai contemporanei, i quali sembrano esprimere con sufficiente chiarezza quale fosse la percezione sociale che avevano di questo artigiano. In effetti, l'allusione generica delle ordinanze del 1472 al *pintor algú* in termini di parità con il *menestral de altre officis* è assai eloquente per capire la nozione incerta e piuttosto astratta della pittura⁵⁸⁴. Il rispetto per l'ideologia della società contemporanea è un fattore essenziale per comprendere la visione dell'uomo medioevale in relazione alla pittura e alla produzione artistica, di conseguenza solo una lettura attenta, in cui vengano verificate fonti di diversa provenienza, può aiutare a risolvere la questione.

Il patrimonio archeologico conservato mette in evidenza che la pittura di pale d'altare era, a tutti gli effetti, il genere pittorico più diffuso nella Valencia medioevale, ma lo studio dei dipinti e dei relativi autori rileva solo i pittori dei lavori che ci sono pervenuti. I documenti, però, descrivono una realtà assai diversa. Le testimonianze provenienti dalle corporazioni di mestiere pongono i pittori in una posizione ben delimitata fra due settori professionali preferenziali, la *freneria* (dedita alla confezione di stemmi) e la falegnameria, industrie propense a includere i vari rami professionali

⁵⁸⁴ ARV. Gremis. Llibre 587, f. 14 v. Capitolo LVXIII degli statuti del 1472.

legati alla pittura, per via della materia prima o del carattere del manufatto, i due elementi primordiali che servivano a inquadrare l'artigiano medioevale. Vanno dimenticati principi qualitativi e formativi, sufficientemente sviluppati negli statuti; la condizione di maestro contemplava già questa sfumatura differenziale, uguagliando criteri di abilità e metodi di lavorazione. Inseriti in questa dinamica d'omogeneità, in cui la qualità era un segno di distinzione collettivo, nella mentalità valenciana medioevale non c'era posto per lo sviluppo del concetto moderno di genio che avrebbe qualificato il pittore del Rinascimento, perché soltanto verso la fine del XV secolo affiorarono a Valencia i primi impulsi innovativi dell'Umanesimo. Per quanto riguarda la società medioevale, non va affatto intesa l'affiliazione della pittura a una corporazione di mestiere come un segno dispregiativo o denigrante. In assenza di una distinzione fra arte e artigianato, ogni autore doveva essere in grado di portare a termine una richiesta lavorativa di qualsiasi tipo⁵⁸⁵. Come il resto degli artigiani, il pittore svolgeva un lavoro ricevendo in cambio un salario, potendo altresì accettare trattamenti di favore o riconoscimenti speciali da parte di un cliente soddisfatto, come qualsiasi altro artigiano, scalpellino, muratore, carpentiere, orefice, sarto o pasticciere che fosse. Questo, dunque, non bastava a contraddistinguere dagli altri.

Non solo le informazioni corporative, tramite le ordinanze e i registri di rendiconti dei *majorals*, ma anche i protocolli notarili, attraverso contratti, libri di fabbrica o gli atti dei consigli comunali come i *Manuals de Consells i Establiments*, contribuiscono a situare il pittore nell'ambiente sociale e professionale in cui svolgeva il suo lavoro. Per fortuna, disponiamo negli archivi di Valencia di una grande varietà di tipologie documentarie che, nonostante si basino su parametri diversi, constatano che ogniqualvolta compare il pittore lo fa a causa della sua professione di socio, *clavari*, delegato di una corporazione o come salariato che svolge il proprio lavoro quotidiano. Le fonti d'archivio lo raffigurano perfettamente inquadrato nel corso del XV secolo, integrato dal 1424 tra i falegnami o tra i *freners* per la sua produzione pittorica di stemmi, blasoni, selle, balestre o qualsiasi genere di arma fabbricata dagli armaioli. A cavallo tra la pittura e la produzione d'armi, nel 1482 i legnaioli provano ad includere i fabbricanti di *pavesos de juyr e de camp, banderes e altres senys per obs de homens d'armes e armes de sepultures*, autori che sembrano distribuirsi tra le due gilde, dimostrando una certa libertà di affiliazione. Iscritti alla falegnameria, è possibile

⁵⁸⁵ Ettore CAMESASCA (1966): *Artisti in bottega...*, op. cit., p. 196.

sottolineare la presenza di armieri come *Pere Collado, frener* eletto *clavari* nella *Junta de Prohomenia* nel 1511⁵⁸⁶. Erano, in definitiva, la materia prima e la natura del manufatto a qualificare il lavoratore.

Attraverso la selezione documentaria raccolta da *Documents de la pintura valenciana medieval i moderna* è possibile individuare una serie d'impegni che esprimono bene la comoda posizione di cui godevano i pittori all'interno dell'associazione degli armaioli, sia per la loro proiezione sociale e politica che per l'ambiente lavorativo, dato dal grado di rappresentanza e dal rispetto raggiunti. I pittori Gonçal Peris e Domingo de la Rambla furono varie volte i delegati della corporazione al Consiglio Comunale⁵⁸⁷. La presenza nel governo locale era una nomina privilegiata dovuta al legame tra i delegati dei mestieri e le più alte gerarchie della città, che si recavano logicamente da loro per richiederne i servizi. Così facendo, determinati artisti riuscivano ad ottenere una commissione dietro l'altra e a fidelizzare la clientela, il che rappresentava un sicuro apprezzamento del loro lavoro⁵⁸⁸. La loro importanza nei preparativi per le entrate e le commemorazioni solenni della città suggella la capacità di questi pittori, la cui specializzazione araldica rendeva in grado di sviluppare degli ambiziosi programmi storici o mitologici. Dalla vasta informazione documentaria relativa ai consiglieri delegati dal mestiere si deduce la ragguardevole considerazione raggiunta dal collettivo dei pittori.

Integrati nella dinamica lavorativa e nelle condizioni sociali ed economiche che motivarono la nascita delle associazioni di mestieri, è comprensibile la loro iscrizione all'ambito produttivo più affine. Ciononostante, i manoscritti non rilevano la ragione per cui non riuscirono a fondare una società propria e indipendente, né sono evidenti i criteri che consigliavano ad un pittore di aderire ad una corporazione piuttosto che a un'altra.

Riguardo alla loro affiliazione al settore della carpenteria, i capitoli del 1424 si mostrano categorici nel disciplinare le categorie professionali, i procedimenti tecnici e i

⁵⁸⁶ ARV. Gremis. Caixa 643, número 935, f. 2r.

⁵⁸⁷ AMV. Manual de Consells i Establiments, signatura A-17. Rassegnano la delegazione di Gonçal Peris nel 1376 e nel 1377. AMV. Manual de Consells i Establiments, signatura A-18 i A-19. Assistente di Domingo de la Rambla al Consell de València nel 1383 e nel 1388. Citati da X. COMPANY, J. ALIAGA, L. TORTOSA I M. FRAMIS (2005): *Documents de la pintura valenciana medieval i moderna*. València: Universitat de València. Tomo I, pp. 231-232, 266-267 i 306.

⁵⁸⁸ ARV. Notal. Notari Bernat Costa, signatura 2.876. Frenetica attività mostra il pittore Gonçal de Mora ingaggiato dai comuni di Begís e Teruel nella confezione di stemmi di cuoio. Citat per X. COMPANY, J. ALIAGA, L. TORTOSA I M. FRAMIS (2005): *Documents de la pintura..., op. cit.* Tomo I, pp. 74-76.

generi relativi alla corporazione⁵⁸⁹. Le disposizioni rilevano anzitutto i componenti del mestiere (falegnami, cassettaï, cofanai e tornitori), sebbene nell'orbita di questi rami non sia sbagliato includere anche i pittori di retablos, ancone, pale d'altare denominati *yl-luminadors* poiché la materia del proprio lavoro era in un certo qual modo legata alla carpenteria e alla pittura. In tal senso, un dato rivelatore è il modo in cui si esprimono gli stessi legnaioli nelle ordinanze del 1482, escludendo esplicitamente la pittura figurativa⁵⁹⁰. Il fatto che siano espressamente avvertiti sembra sottintendere qualcosa in più che una semplice allusione. Dal punto di vista tecnico, erano molte le coincidenze che legavano l'arte della pittura alla carpenteria. La prevalenza dell'applicazione della pittura sul legno nelle pale d'altare, l'adeguamento tra la cornice e la scena raffigurata, persino la similitudine stilistica e iconografica tra il vocabolario utilizzato nella decorazione dei mobili rendeva naturale l'inquadramento del pittore nell'orbita della falegnameria nel Trecento⁵⁹¹. Lo sviluppo commerciale e l'apertura di nuovi mercati fomentò l'arrivo di generi sconosciuti e anche di artefici che apportarono tecniche innovatrici che rivoluzionarono il concetto di pittura e la svincolarono sempre più dalle attività del carpentiere.

Il consolidamento sociale ed economico della borghesia nel paesaggio urbano provocò un incremento della domanda di prodotti artistici: non solo vennero ornati molti edifici pubblici, si puntò a una maggiore comodità, vennero abbelliti saloni e camere private. All'interno delle case si cercava un'agiatezza che si tradusse in termini estetici nella pittura di tende e arazzi che coprivano i muri e il pavimento delle stanze⁵⁹². Contribuì anche la diffusione della lettura e delle pratiche devote che diedero un forte impulso alla miniatura. Nel contempo, la fondazione di cappelle da parte delle associazioni di mestieri e dei singoli cittadini versarono nelle casse di conventi e ordini mendicanti una ricchezza piuttosto considerevole, che si tradusse in un abbondante patrimonio artistico formato da pale d'altare, arazzi e arredo liturgico⁵⁹³.

⁵⁸⁹ ARV. Batlia General. Llibre 1146, ff. 111-112.

⁵⁹⁰ ARV. Gremis. Llibre 587, f. 19. Capitolo II delle disposizioni del 1482.

⁵⁹¹ Sull'organizzazione del lavoro e la distribuzione dei compiti artistici è illustrativo il capitolo "La forma de trabajo" studiata da Miguel FALOMIR FAUS (1996): *Arte en Valencia...*, *op. cit.*, pp. 240-252.

⁵⁹² Carmen GRACIA (1995): *Història de l'Art Valencià...*, *op. cit.*, pp. 129-183. Per capire l'influenza della congiuntura storica sul mercato dell'arte è esplicitativo il capitolo "El triomf del ciutadà (1411-1521)", in cui la storica rivede i principali apporti e i cambiamenti di direzione sperimentati dalla produzione artistica a Valencia nel corso del XV secolo. Ximo COMPANY (1991): *L'art i els artistes...*, *op. cit.*, pp. 30-41. Allo stesso modo bisogna raccomandare l'epigrafe "El País Valencià modern: rerefons històric i social" che contestualizza l'analisi dell'arte di Valencia nella seconda metà del Quattrocento.

⁵⁹³ Jill B. WEBSTER (1998): *Per Déu o per diners...*, *op. cit.*, pp. 69-70.

Antoni José i Pitarch sottolineava la peculiare effervescenza artistica che viveva València in quei decenni grazie all'accoglienza di artisti francesi, italiani e fiamminghi, stabilitisi in città intorno al 1420, i quali portarono un ricco bagaglio di novità dai rispettivi paesi di provenienza. Le loro particolarità, assimilate e sintetizzate alle tendenze locali, generarono un'arte inequivocabilmente autoctona⁵⁹⁴. Nel primo quarto del Trecento si cominciò ad adottare a València la modalità di pale d'altare di stoffa⁵⁹⁵. Man mano che il tessuto entrava nell'orbita della pittura, e gli artisti sostituirono la tavola con la tela, si accentuò la differenza fra il pittore di mobili comuni e quello di ancone, anche se la cornice doveva esser commissionata a un carpentiere, così come risulta dagli atti notarili⁵⁹⁶. La lettura dei protocolli è molto più eloquente perché non solo permette di valutare il grado di dipendenza tra entrambi i maestri ma anche la direzione in cui si verificava questa filiazione.

Per la commissione d'una pala d'altare, tre sono le possibilità sintetizzate da Miguel Falomir e nessuna denota un trattamento sfavorevole o un rapporto di subordinazione tra gli artefici coinvolti, sia nel caso del committente, che sceglie gli artisti in modo separato e successivo, sia nei casi di una eventuale associazione o della commissione della preparazione e l'intaglio della tavola del pittore a un carpentiere di fiducia⁵⁹⁷. Le società, come quella formalizzata tra il pittore Pere Mulnar e i falegnami Bernat Julià e Miquel de Torre⁵⁹⁸, si basavano su una semplice distribuzione dei compiti. Questa forma di operare denotano quietanze come quella firmata nel 1365 dal pittore Bernat Pelegrí a favore dell'intagliatore della tavola Mateu Carbonell⁵⁹⁹. Anche i pagamenti effettuati dal *sotsobrer* della *Sotsobreria de Murs e Valls* (l'assegnatario dei lavori architettonici ed urbanistici della città) al falegname Joan Peris nel 1391 mettono

⁵⁹⁴ Antoni JOSÉ i PITARCH (1989): "Les arts". Ernest BERENGUER, coord.: *Història del País Valencià. De la Conquesta a la Federació Hispànica*. Barcelona: Edicions 62. Vol. II, pp. 487-489.

⁵⁹⁵ Verificata nella domanda che il 25 agosto 1318 presentava Francesc Escrivà al tribunale di Giustizia di Valencia contro i pittori Pere Arnau e suo figlio per due pale d'altare in tela per un prezzo complessivo di 18 libbre. ARV. Justícia civil, signatura 24. LuíS CERVERÓ GOMIS (1960): *Pintores valentinos: su cronología y documentación*. Valencia: Sucesor de Vives Mora, p. 228.

⁵⁹⁶ Jesús VILLALMANZO CAMENO (1980): "Estudio histórico...", *op. cit.*, p. 22.

⁵⁹⁷ Miguel FALOMIR FAUS (1996): *Arte en Valencia...*, *op. cit.*, pp. 241-242.

⁵⁹⁸ ARV. Notal. Notari Aparici Lapart, signatura 2.627. LuíS CERVERÓ GOMIS (1960): *Pintores valentinos...*, *op. cit.*, p. 134. X. COMPANY, J. ALIAGA, L. TORTOSA I M. FRAMIS (2005): *Documents de la pintura...*, *op. cit.* Tomo I, p.50.

⁵⁹⁹ ACV. Protocols. Notari Bonanat Monar, signatura 3.645. Ricevuta di pagamento di 146 soldi e obolo per la lavorazione della pala d'altare della Madonna della Catedral de Valencia. LuíS CERVERÓ GOMIS (1960): *Pintores valentinos...*, *op. cit.*, p. 100, 1963, p. 142. X. COMPANY, J. ALIAGA, L. TORTOSA I M. FRAMIS (2005): *Documents de la pintura...* p. 201.

in evidenza le gestioni che legavano tutt'e due le categorie professionali⁶⁰⁰. Il 24 aprile 1399 l'*operari de fustibus* Vicent Serra si impegnava a realizzare la carcassa della pala della cappella della confraternita di Sant Jaume nella Cattedrale di Valencia, commissione accordata con una retribuzione di 80 fiorini di oro, lo stesso giorno si affida la parte pittorica a Marçal de Sas e Pere Nicolau per 115 fiorini. L'opera è assegnata tramite la firma di due contratti differenti, i cui termini esprimono la complicità fra le due arti, ma questo rapporto non implicava una collaborazione forzosa fra pittori e falegnami perché il cliente era libero di designare le clausole del contratto. Un eccellente esempio della gestione separata della struttura in legno e della pittura fu l'accordo firmato dal pittore Roderic d'Osona il 15 ottobre 1482 per dipingere *un retaule de fust que és stat fet e obrat de fusta per mestre Joan Boló, fuster de la dita ciutat, lo qual és de quinze palms de amplària sens les polseres*⁶⁰¹. Sebbene ignoriamo il prezzo del lavoro, l'atto distingue con chiarezza le due fasi che comportava la lavorazione d'una pala d'altare ed anche la necessaria complicità tra il dipinto e il progetto architettonico disegnato previamente dall'intagliatore.

Nell'analisi della dinamica lavorativa coeva, sembra logico collocare i pittori all'interno di una corporazione di mestieri, perché l'associazione costituiva nella Valencia medioevale il contesto naturale per lo sviluppo del lavoro quotidiano. A livello politico per la sua presenza nel governo cittadino; da un punto di vista economico e lavorativo per i legami sociali e parentali generati nell'ambiente della parrocchia. La gilda forniva all'artigiano una struttura professionale e una tutela legale che consentiva agli affiliati di gestire autonomamente la propria bottega, regolare i meccanismi di produzione e vendita⁶⁰². L'incorporazione nell'ingranaggio corporativo era obbligatorio poiché gli statuti vietavano il lavoro agli operai non iscritti e queste misure venivano punite dalle autorità. Benché le reiterate prescrizioni contro gli artigiani indipendenti rivelino l'abbondanza dei lavoratori che rifiutavano di obbedire la prassi disciplinaria, la copertura politica della corporazione e i benefici assistenziali dovuti alla confraternita rendevano interessante un'alleanza che senza dubbio facilitava l'inserimento nel tessuto sociale della città e favoriva gli approcci pertinenti per forgiare i rapporti professionali.

⁶⁰⁰ AMV. Sotsobreria de Murs i Valls, signatura d³-4, f. 240. Retribuzioni per la fornitura e l'intaglio di legno eseguite da Bernat Moliner a Joan Peris, falegname. X. COMPANYY, J. ALIAGA, L. TORTOSA I M. FRAMIS (2005): *Documents de la pintura ...*, op. cit. Tomo I, p. 348.

⁶⁰¹ APPV. Protocols. Notari Antoni Barreda, signatura 6.415. Citato da Ximo COMPANYY (1991): *L'art i els artistes...*, op. cit., p. 200.

⁶⁰² Ximo COMPANYY (1991): *L'art i els artistes...*, op. cit., p. 47. Per l'autore costituiva il *marc o rerefons legal que legitima i possibilita la pràctica artística en l'Espanya del Renaixement*.

Grazie a tutti questi vantaggi, la corporazione di mestieri diventò l'istituzione caratteristica nell'organizzazione del lavoro urbano, direttrice dei meccanismi di produzione e vendita, che gestiva in funzione delle sue necessità sociopolitiche⁶⁰³.

La scissione della pittura è dovuta forse alla prosperità economica, la quale diede vigore ad un collettivo che si risvegliò nel terzo quarto del XV secolo dal torpore in cui si trovava, rivendicando una maggior presenza nel governo corporativo. Queste rivendicazioni ci fanno scoprire i pittori nella disciplina della falegnameria, velata come una specialità subordinata che dal 1477 tenta di rinforzare il proprio statuto. Per concretare il genere di pittura degli artisti associati, il decreto straordinario approvato negli statuti del 1477 esprime la divergenza tra i vari maestri pittori compresi nella stessa categoria, sebbene fossero consapevoli della diversità del loro lavoro. Non specifica la qualità estetica o tecnica dei dipinti ma riporta genericamente l'*Offici de Caxer e de Pintor, parlant e declarant emperò del pintar que s'esguarda al Offici de Caxer [...] axí be del que toca a la obra de fusta com al que toca o se esguarda al pintor*⁶⁰⁴.

Cinque anni dopo, l'elenco dei mestieri inglobati dalla disciplina corporativa evidenzia l'affiliazione di rami finora ovviati, che affiorano nelle ordinanze del 1482, attirati dalla necessità di consolidare la loro situazione all'interno della gilda. L'esempio dato dai pittori viene seguito dalle altre specialità rimaste nell'ombra e i falegnami riprendono l'osservazione delle manifatture comprese per evitare conflitti. Che si trattasse di insubordinazione lo si capisce dal carattere della riunione celebrata due anni dopo, che sancisce la fine di un lungo processo di disaccordi fra i maestri di pittura figurativa e quelli di pittura ornamentale, svelando il decrescente risultato della bipartizione precedente. Il 7 marzo 1484 una delegazione dei falegnami, con in testa gli otto rappresentanti del mestiere, insieme ai rappresentanti dei vari collettivi di pittori, si riunirono nella recentemente inaugurata casa della confraternita. Suggellarono un accordo intitolato *Concòrdia*, in virtù del quale i cassettaï si impegnavano a rispettare la specificità del lavoro degli altri pittori liberi di *pintar e pinten qualsevol coses que vullen e sapien pintar exectat cofres e artibancs moreschs si ja en aquells cofres e artibancs no si havien de pintar imatges o animals e en lo dit cas los dits pintors illuminadors e cortiners ho puxen fer*; in tal modo, i cassettaï cedevano delle

⁶⁰³ Fernando DíEZ (1990): *Viles y mecánicos...*, op. cit., pp. 35-37.

⁶⁰⁴ ARV. Gremis. Llibre 587, f. 22. Capitolo CXVIII delle ordenanze approvate il 14 agosto 1477.

competenze che nel 1482 erano considerate comuni⁶⁰⁵. Alla riunione assistettero i carpentieri Francesc Passavant, Tomàs Gombau, Pere Guillem, Joan Lança, Jaume Valero, Martí Girvés, Martí Ardevols i Joan Valero, mentre Joan Rexach e Pere Cabanes - oggi ritenuti tra i massimi rappresentanti del gotico internazionale – furono i delegati dei pittori di pale d'altare; e infine Miquel Bonora, per i miniatori, e Joan Sanç, in quanto pittore di cortinaggi, furono i responsabili di difendere le proposte del ramo dei pittori. Dall'arbitrato deduce Miguel Falomir la distinzione fondamentale che caratterizzò in seguito la pittura ornamentale dei pittori affiliati alla confraternita nei confronti dei dipinti ornamentali dei pittori cassettaisti che, da quel momento in poi, avrebbero dovuto limitare il proprio vocabolario decorativo restringendo la figurazione di immagini. Viene tassata la natura dei dipinti che spettava a ciascuna modalità pittorica, in base alla quale soltanto un artista specializzato nella pittura di immagini poteva trattare i temi storici e mitologici, criterio che discrimina e identifica gli addetti alla pittura di pale d'altare, cortine e miniature⁶⁰⁶.

Conseguenza della concordia, i delegati dei pittori cassettaisti invitano i pittori figurativi a presentare delle proposte *si algun capítol de pintors caxers hi havia que fos en prejuhí e derogació de les coses dessus dites que aquell o aquelles donen per nulles e revocats e no puxen noure als dits pintors de retaules il·luminadors e cortiners*. Questa invocazione è un chiaro segno della sottoscrizione della pittura nell'orbita della carpenteria. Il paragrafo finale del memoriale epiloga significativamente il patrocinio offerto dalla corporazione a *los que fins ací han acostumant pagar e paguen en entrades de Reys, Reynes e primogènits o en los capítols ordinaris o en altres coses del dit offici ans aquells aytals sien tenguts pagar axí com han acostumant*.

Delucidare fino a che punto fu rispettato l'accordo è un argomento difficile da precisare perché il testo dell'accordo non decretava appositamente che il cassettaio dovesse ignorare i principi della pittura figurativa e si possono allegare degli esempi che palesano questa situazione. La localizzazione di cassoni dipinti con temi storici appare, infatti, con frequenza negli inventari di beni, ad esempio fra gli effetti personali del pittore Bartolomé Salset o fra le commissioni assegnate a cassettaisti come Martí Girvés, pittore del re nel 1476 e della città dal 1477. Entrambi rivelano la complessità di cifrare

⁶⁰⁵ Trascritta per José SANCHIS SIVERA (1914): *Pintores Medievales en Valencia*. Barcelona: Estudis Universitaris catalans. Tomos VI y VII, p.127. Citata da Miguel FALOMIR FAUS (1996): *Arte en Valencia...*, op. cit., pp. 189-190.

⁶⁰⁶ Miguel FALOMIR FAUS (1996): *Arte en Valencia...*, op. cit., p. 190.

l'osservanza dei limiti stipulati⁶⁰⁷. Il pittore era un artista versatile capace di abordare vari generi grazie alla sua abilità tecnica e alla flessibilità per adattare la sua arte a programmi iconografici di diversa indole. Tuttavia, la materia prima, le condizioni del mercato e anche la legislazione dei Furs lo riportavano sempre a una dipendenza cronica da altri settori produttivi quali la carpenteria o la drapperia in quanto fornitori delle materie adoperate. In realtà, se consideriamo la pittura dal punto di vista economico, non era altro che un bene di consumo e, in quanto tale, era logico il collegamento professionale di questa arte con mestieri tipo la falegnameria, la cui affinità sorgera da una collaborazione imprescindibile per creare la pala d'altare. Si avvicinarono a mestieri dotati di una solida struttura giuridica in grado di rafforzare il loro status, professioni con una potenzialità e una presenza sul mercato incontestabile e molto vantaggiosa per il collettivo dei pittori. La loro situazione minoritaria è forse una delle ragioni per le quali non riuscirono mai a fondare una corporazione propria, privi dell'indipendenza lavorativa necessaria per istituire un'associazione autonoma.

Protetti dalle disposizioni stabilite da Giacomo I nei Furs, che concedevano priorità al legnaiolo sul possesso della tavola, nel 1421 un processo tenuto dai pittori contro la corporazione dei falegnami li forza ad accettare una *fermança de dret*, una garanzia che li costringe a rinunciare alle loro pretese di dipingere liberamente qualsiasi manufatto in legno⁶⁰⁸. Nel caso concreto della pittura di stemmi e armi, si tratta di *rodelles pintades e altres fustenyas*, di cui *son en pasiffiqua e quieta possessió, o quasi, de pintar en coses de fusta cortines de tela, parets e sobre qualsevol spècies de coses en les quals pintura se pot adecuar*. La causa si salda con una sentenza che riesce ad armonizzare le competenze di entrambe le modalità di pittura ed obbliga ad osservare i margini rispettivi in modo che *los fos impossat als mestres pintors los impossan callament perdurable regonegut axí mateix que les dites rodelles pintades e per pintar que de facto han presses, aquelles restituhesquen*. La procedura condiziona con un tono severo il patrimonio personale del pittore, obbligandolo a *pagar la cosa justada sis convendrà e per attendre e complir les dites coses obliga tots sos bens mobles e immobles hauts e per haver han que sien e seran en la casa*. I termini con cui viene espressa la provvisione manifestano chiaramente come verso la metà del Cinquecento,

⁶⁰⁷ José SANCHIS SIVERA (1914): *Pintores Medievales...*, op. cit., pp. 53, 71-73. È possibile aggiungere parecchi esempi, ma abbiamo citato questi in modo da rispettare la linea argomentativa di Miguel Falomir, che ha esaminato più accuratamente questo tema.

⁶⁰⁸ Fur VI. Llibre IX, rúbrica XII. Germà COLON i Arcadi GARCIA, eds. (1974): *Furs de València...*, op. cit. Volum II, p. 160. Riguardo al decreto sul maestro che *taula d'altruy pintarà, la pintura deu ésser d'aquell de qui és la taula*.

in un periodo così avanzato per l'apprezzamento della qualità artistica della pittura, a Valencia continuavano ad essere subordinati al sistema corporativo, alla potenzialità di Gilde tutelate dai diritti dei Furs e dai privilegi reali, forniti di una consolidata tradizione statutaria.

I criteri che regolarono l'accordo sono molto espliciti. Il 10 febbraio 1421 una commissione delle varie categorie di pittori con a capo il *mestre Nicolau Falcó, pintor retauler, en Joan Cardona, pintor cortiner, síndichs e procuradors de la art de la pintura e pintors de la present ciutat e en Joan Bonora, il·luminador, e mestre Jaume Calbo, pintor cortiner, promens de la dita art*. Tentavano allora di difendere il loro diritto *de pintar en coses de fusta, cortines de tela, parets e sobre qualsevol spècies de coses en les quals pintura se pot adequar* secondo quanto disposto dai Furs, il reclamo fu presentato al tribunale di Governació per evitare gli ostacoli dei falegnami, *com lo offici dels fusters e alguns prohomens de aquell vullen perturbar*⁶⁰⁹. La delegazione di maestri riporta la voce di un collettivo privo della protezione legale che fornivano gli statuti di mestiere e della riconoscenza istituzionale che aveva la corporazione dei falegnami tramite l'attività politica svolta nel consiglio comunale. In attesa di informazioni più precise che consentano di chiarire se, a questo punto, erano ancora collegati giuridicamente alla comunità dei carpentieri, possiamo verificare che perdurava soltanto la filiazione alle norme e ai provvedimenti lecitamente approvati dai capitoli statutari, che prevalgono incontestabili nei confronti dell'autorità di un tribunale.

In effetti, indagando la situazione particolare del pittore valenciano, risulta rivelatrice la pubblicazione nel 1643 di un atto di fondazione di un ipotetico collegio di pittori da parte di Juan Vicente Exulve nel tomo secondo del suo *Praeclarae artis notariae*⁶¹⁰. L'autore trascrive il protocollo notarile della istituzione di un collegio professionale e cita proprio il collettivo dei pittori per illustrare l'esempio. Le norme fanno riferimento ad un formulario che Exulve propone ai notai come modello d'istruzione, completando i vuoti relativi all'identificazione dei delegati che costituivano l'ente con dei nomi generici privi di cognomi, nomi familiari e abituali nell'onomastica di Valencia. Come affermava Cruilles, resta l'incognita di sapere se si

⁶⁰⁹ Gremsis, Caixa 631, núm. 682, f. 3 r.

⁶¹⁰ Juan Vicente EXULVE (1643): *Praeclarae artis notariae tomi duo: contractuum dilucidis formulas complectentes, clausularumque census, recentem et expeditam expositionem...* València: Sylvestrum Sparsa, pp. 718-722. Citato da Marco Antonio de ORELLANA (1923): *Valencia antigua...*, op. cit., p. 597.

trattava della copia di un originale o di una cedola falsa, simulata su un atto immaginato a mo' di orientazione per unificare i criteri al momento della redazione di un formulario simile oppure per indottrinare gli scrivani incaricati di comporre e assegnare un formato legale alla scelta di un collegio professionale⁶¹¹. È suggestivo che Exulve prendesse la pittura come modello, l'ambiguità dei termini che alludono ai maestri fondatori avvalora l'ipotesi che l'autore scelse proprio la pittura perché era un settore artistico rilevante, ancora privo, però, di una istituzione legale che li raggruppasse ed esprimesse la sua voce come collettivo professionale. Perciò si prestava benissimo a raffigurare un formulario ideale, che avrebbe potuto peraltro essere applicato ai pittori in un'epoca in cui l'arte e l'artista ricevevano già una grande stima a Valencia. Le ragioni della scarsa presenza istituzionale della pittura bisogna cercarle non tanto nelle nozioni estetiche o ideologiche, quanto piuttosto in ragioni di ordine socioeconomico più profonde.

Falegname, intagliatore e architetto: il contributo della prospettiva, una nuova dimensione nel lavoro in legno

Man mano che si diffondevano a Valencia i nuovi incentivi stilistici provenienti dall'Italia o dal Nord Europa, il dominio della geometria e la conoscenza delle leggi della prospettiva abilitarono il falegname quale maestro intagliatore e intarsiatore, avvezzo alle tecniche di assemblaggio e incastro proprie del rinnovato gusto per l'intarsio. Basica la formazione del falegname su disegno e prospettiva, entrambe costituivano uno strumento di lavoro indispensabile al momento di prospettare i progetti da costruire, sia a livello architettonico che ornamentale. Il falegname acquisiva il dominio delle arti del disegno durante l'apprendistato del mestiere, assimilato e perfezionato in seguito grazie alla prassi continuata⁶¹². La necessità del tracciato per svolgere i compiti quotidiani fu la via che permise l'incorporazione della falegnameria nelle arti del disegno, iniziata nella seconda metà del Quattrocento e protrattasi nel corso dei secoli XVI e XVII.

La collaborazione del falegname alla confezione di complesse pale d'altare fu essenziale, il maestro intagliatore si occupava del trattamento del legno, delineava la struttura e scolpiva i motivi decorativi della cornice delle ancone, che allora erano dei

⁶¹¹ Vicente SALVADOR y MONTSERRAT, Marqués de CRUÏLLES (1883): *Los gremios de Valencia...*, op. cit., pp. 67-68.

⁶¹² Arturo ZARAGOZÁ CATALÁN (2010): "El control de la forma en la arquitectura medieval valenciana: dibujo y oficios artísticos durante los siglos XIII y XIV". *Historia de la ciudad. VI. Proyecto y complejidad*. Valencia: Colegio Territorial de Arquitectos de Valencia, pp. 82-83.

veri e propri monumenti architettonici. Le pale d'altare potevano essere lavorate compiutamente in legno intagliato oppure assemblate dal legnaiolo e dipinte successivamente dal pittore, come mostra il contratto siglato dal carpentiere Vicent Serra con la confraternita di Sant Jaume il 24 aprile 1339 per 80 fiorini di oro per preparare e assemblare le tavole e intagliare la cornice di una pala che poi avrebbero dipinto Marçal de Sas e Pere Nicolau⁶¹³. Per realizzare queste commissioni, il falegname aveva bisogno di una grande abilità tecnica associata al lavoro del legno, ma anche delle solide nozioni sulle leggi della proporzione e della geometria. Inoltre, era indispensabile la conoscenza del vocabolario stilistico allora in voga, che per la concezione di una cornice rimandava immediatamente al linguaggio architettonico.

D'altra parte, man mano che si consolidavano i rapporti commerciali con i principali porti italiani e i collegamenti diventavano sempre più intensi, si moltiplicarono i viaggi degli artisti che avrebbero apportato alla scuola di Valencia le innovazioni stilistiche del Rinascimento. In realtà, fu uno scambio bilaterale perché non solo dei pittori italiani quali Francesco Pagano, Ricardo Quartararo o Paolo da San Leocadio si spostarono per lavorare a València, ma ci furono anche viaggi di artisti locali in terre italiane, il che rivoluzionò la pittura del Cinquecento di Valencia. È noto l'esempio degli Hernandos, Hernando de los Llanos e Hernando Yáñez de la Almedina, provenienti dall'ambiente di Leonardo da Vinci, i quali si trasferirono a Valencia nel 1506, dopo aver assimilato la tecnica e il vocabolario del maestro fiorentino.

Dalla cassapanca, mobile di base generatore, le abilità apprese con l'intarsio furono applicate all'insieme dell'arredamento domestico, costituendo l'elemento vincolante, proprio nel passaggio dal XV al XVI secolo, quando cominciò a imporsi il gusto per i motivi classici⁶¹⁴. Valutando l'importanza del disegno e della geometria sulla produzione architettonica e scultorica, fra le commissioni di ancone, mobili e soffitti, non sorprende di scoprire dei falegnami diventati architetti o intagliatori di immagini. La lavorazione della tarsia rispettava la natura del legno, conferiva prospettiva e

⁶¹³ Matilde MIQUEL JUAN (2008): *Retablos, prestigio y dinero. Talleres y mercado de pintura en la Valencia del Gótico internacional*. València: Universitat de València, p. 95-96. Infatti, la documentazione riguardante i pagamenti rilevano i termini della realizzazione dell'ancona, concernente la lavorazione in legno le retribuzioni incominciarono dal pagamento del 28 aprile con 12 fiorini, ai quali vennero aggiunti dei pagamenti successivi di 13 fiorini il 30 maggio e altri 30 fiorini il 23 luglio 1399, infine i 10 fiorini consegnati il 20 gennaio e il 4 ottobre 1400 saldarono i debiti. Se le commissioni per il legno si eseguono nel 1389, solo dieci anni più tardi si registrano le prime assegnazioni per il lavoro pittorico, consegnate totalmente nel 1399.

⁶¹⁴ Renato DE FUSCO (2004): *Storia dell'arredamento. Dall'400 all'900*. Milano: Editoriale Franco Angeli, pp. 39-42.

profondità al piano orizzontale, prendeva qualcosa dalla pittura e dalla scultura, manifestando una propria autonomia figurativa⁶¹⁵.

Conoscere la prospettiva diventò vitale nell'istruzione dell'architetto, essenziale la padronanza delle leggi geometriche per un artista costruttore che doveva basare gran parte del suo lavoro sulla delineazione⁶¹⁶. La tradizione culturale del carpentiere si fondava sulla matematica, sulla geometria e sul disegno in un'epoca in cui l'apprendistato non aveva una regolazione istituzionale. Nelle sue *Vite* il biografo toscano Giorgio Vasari riconosceva il disegno come il padre delle tre arti (architettura, scultura e pittura), lo concepiva come un giudizio universale procedente dall'intelletto. Nella *Vita* di Baccio d'Agnolo rivendicava giustamente la figura del falegname nella definizione del profilo professionale dell'architetto e presentava il carpentiere fiorentino quale esempio per la sua formazione in prospettiva e disegno⁶¹⁷. Lamentava, invece, l'ignoranza di quegli artisti privi della comprensione della prospettiva, ostinati nei principi basilari del disegno che disprezzavano la geometria e preferivano imparare solo con l'esperienza pratica:

*Credono alcuni che il padre del disegno e dell'arti fusse il caso, e che l'uso e la esperienza, come balia e pedagogo, lo nutrissero con l'aiuto della cognizione e del discorso...*⁶¹⁸

Il carpentiere riceveva una formazione sull'intagliatura, in base alla quale anzitutto bisognava imparare a dimensionare elementi strutturali e decorativi in termini di spazio e proporzione, poi bisognava apprendere a calcolare le misure prese e valutarle tra loro e in relazione alla totalità della composizione, sia nella progettazione degli edifici che in quella di mobili, cornici, pale d'altare o monumenti. Un'analisi del ruolo

⁶¹⁵ Alessandro CECCHI (1999): "Maestri d'intaglio e di tarsia". Franco FRANCESCHI e Gloria FOSSI (eds.): *La grande storia dell'Artigianato. Il Quattrocento*. Firenze: Giunti. Voll. II, pp. 216-218. È illustrativo osservare l'evoluzione tracciata dall'autore sullo sviluppo della prospettiva, dai disegni di Fra Filippo Lippi per il re Alfonso il Magnanimo fino ai fratelli Giuliano e Benedetto da Maiano, la linea iniziata da loro sarebbe stata continuata nel XVI secolo dai disegni di Michelangelo per la cornice intagliata e dorata del *Tondo Doni*.

⁶¹⁶ John Harvey (1972): *The Medieval Architect*. London: Wayland Publishers, p. 101.

⁶¹⁷ La prospettiva rivoluzionò le possibilità tecniche della falegnameria medioevale, l'introduzione del disegno comportò un nuovo vocabolario stilistico e una forma inedita di concepire il lavoro. Il contributo dei falegnami a questo cambio fu considerevole e subito sottolineato dal pittore ed erudito Giorgio Vasari nella sua opera biografica. Le raccomandazioni dell'artista toscano sono state raccolte da numerosi studi sull'arte dell'ebanisteria e dell'architettura. Consigliamo le riflessioni di Paul ANDERSON (1999): "Francesco Nicolini, *falegname et intagliatore in legno*, and the Role of Carpenters in Cinquecento and in Seicento Rome". *Pantheon: Internationale Jahresschrift für Kunst*. München: Stiebner. Vol. LVII, p. 98. Rita Mª COMANDUCCI (1999): "Buono artista della sua arte. Il concetto di artista e la pratica di lavoro nella bottega quattrocentesca". Franco FRANCESCHI e Gloria FOSSI, eds.: *La grande storia dell'Artigianato. Il Quattrocento*. Firenze: Giunti. Vol. II, pp. 149-151.

⁶¹⁸ Giorgio VASARI (1550): *Le Vite*. Firenze: Sansoni Editore, p. 111.

dell'artista nei secoli XV i XVI mostra come era in grado di occuparsi in privato e in modo assolutamente indipendente dei propri contratti; era capace, insomma, di affrontare una ampia varietà di commissioni artistiche, di negoziare e realizzare delle opere pregiate, e parecchi di loro riuscirono perfino a superare i limiti della propria qualifica di legnaioli per poi esercitare come architetti⁶¹⁹.

Maestri come Gaspar Gregori, denominato semplicemente *fuster* nei libri di contabilità, fu il responsabile del disegno dell'Obra Nova della cattedrale, dove avrebbe lavorato come *architector*, firmando in esclusiva il contratto dato che lo scalpellino Miquel Porcar, che avrebbe edificato il progetto nel 1566, non sapeva scrivere⁶²⁰. Questo è un esempio magnifico per precisare i riferimenti all'istruzione degli artefici e valutare fino a che punto le nuove correnti umanistiche erano penetrate nella realtà quotidiana del lavoro. Nel XV secolo la conoscenza della geometria di base fu sempre più diffusa. Come riconosce Riccardo Comba, occorrerebbe studiare le vie di trasmissione in seno alla bottega, ma l'analisi dei capolavori realizzati dagli artefici del Quattrocento evidenzia come la geometria e il calcolo delle proporzioni erano alla base della preparazione tecnica dei progetti eseguiti. Sebbene l'artigiano fosse in grado di applicare i principi elementari in modo rigido e meccanico, l'estrema varietà degli schemi strutturali e delle soluzioni ingegnate rilevano, in effetti, che le nozioni attinenti alle fondamenta della geometria e della agrimensura erano interpretate ed elaborate con un'originalità che richiedeva qualcosa in più di una percezione spontanea⁶²¹.

Nel primo quarto del XVI secolo a Valencia non si può scartare nessuna opzione, a livello tecnico risulta chiaro che i carpentieri avevano ottimizzato le risorse tecnologiche, rivelandosi degli artigiani altamente qualificati, in grado di materializzare commissioni che richiedevano molta perizia. In confronto al mucchio di artigiani che perseveravano nella pratica consueta del mestiere, emerge una manciata di maestri privilegiati da un insegnamento che gli consente di diversificare gli affari e di esaudire delle richieste che vanno oltre gli ambiti ristretti della falegnameria, divenendo a tutti gli effetti degli architetti.

⁶¹⁹ Paul ANDERSON (1999): "Francesco Nicolini...", *op. cit.*, pp. 98. Un'occhiata al panorama europeo conferma questa linea di formazione attraverso i percorsi di artefici come Giuliano e Antonio da Sangallo, Giovanni Battista Montano o Giovanni Battista Soria.

⁶²⁰ José SANCHIS i SIVERA (1909): *La catedral de Valencia: guía histórica y artística*. Valencia: Imprenta de Francisco Vives Mora, p. 68. Contratto registrato il 17 luglio 1566 nel *Llibre de Provisions* del notaio Joan Alemany, numero 3.640.

⁶²¹ Ricardo COMBA (1990): "Manodopera, maestranza, organizzazione del lavoro dei cantieri edili". Francesca BOCCHI, coord.: *I portici di Bologna e l'edilizia civile medioevale*. Bologna: Grafis Edizioni, p. 95-97.

Il falegname era un artista versatile ed eclettico, alimentato di geometria e abituato ai rudimenti del disegno. Vasari era convinto che il carpentiere accedette all'architettura grazie al diligente studio e alla percezione degli elementi architettonici. Considerando la mancanza di una formazione standardizzata o istituzionalizzata dell'architettura, è logico capire perché tanti degli architetti del Rinascimento e del Barocco provenissero da campi diversi quali la falegnameria, la muratura, l'ingegneria, la pittura o la scultura. La crescente abilità dei maestri in taglio e intarsio favorì l'evoluzione di un repertorio ancora gotico, abordando le nuove possibilità di espressione fornite dalla conquista della profondità e dell'illusionismo. Inseriti nella disciplina dei mestieri della falegnameria, i maestri cassettaisti e intagliatori raggiungevano nuove aree di produzione sempre più diversificate: mobili per l'arredo degli interni di case, palazzi, chiese, costruzioni monumentali, armature lignee per le ancone, cornici di pale d'altare riccamente scolpite e dorate⁶²².

Incaricato di tracciare e fabbricare il telaio e scolpire gli elementi di natura figurativa o architettonica dell'ornamentazione, al carpentiere competeva il taglio e l'assemblaggio del corpo in legno e della cornice delle pale d'altare. Nel 1389 il contratto dell'intelaiatura della pala d'altare che la confraternita di Sant Jaume richiedeva a Vicent Serra per la sua cappella della Cattedrale, distingueva l'artefice con l'appellativo *operari de fustibus*, qualificativo che riconosceva il carattere della falegnameria manuale denominata *de obra de mans*, a cui era attribuito il suo lavoro e con cui sottoscriveva il profilo scultorico della sua produzione⁶²³. Solo verso la fine del Quattrocento sarebbe comparso il noto *mestre de obra de talla, mestre d'obra de la fusta i ymaginaire* che caratterizzava, ad esempio, il mestiere del perito *veedor* Cosme Eximenis; formula che definiva con maggiore proprietà la qualità artistica del suo lavoro⁶²⁴. Con questi termini, nel 1505, era battezzato Damià Forment, nel *Llibre de obres de la Catedral, imaignaire de obra de fusta*, facendo riferimento alla tassazione dell'intaglio di un crocifisso in legno, che trasferisce uno dei generi lavorati dal

⁶²² Alessandro CECCHI (1999): "Maestri d'intaglio...", *op. cit.*, p. 216. In Italia erano compresi nell'Arte dei Legnaioli oppure nella contigua Arte dei Maestri di Pietra e di Legname, i maestri del taglio e dell'intarsio fecero un vero salto qualitativo nel riuscire a tradurre su superfici lignee i disegni forniti da artisti del rilievo di Maso Finiguerra, Alesso Baldovinetti o Sandro Boticelli attraverso l'assemblaggio di fine lamine in legno di varie specie e la combinazione delle loro tonalità.

⁶²³ AMV. Protocols. Notari Jaume Desplà, signatura 2-15. Signat el 24 d'abril de 1399. Adduït per José SANCHIS SIVERA (1924): "La escultura valenciana en la Edad Media. *Archivo de Arte Valenciano*. Valencia, p. 9. Ricevuta di pagamento emessa il 28 aprile trascritta da X. COMPANYY, J. ALIAGA, L. TORTOSA I M. FRAMIS (2005): *Documents de la pintura...*, *op. cit.* Tomo I, p. 480. Matilde MIQUEL JUAN (2008): *Retablos, prestigio y dinero...*, *op. cit.*, p. 95-96.

⁶²⁴ ARV. Gremis. Caixa 643, número 935, f. 2 v.

collettivo dei maestri intagliatori⁶²⁵. Lluís Monyós dichiarava se stesso *faberlignarius ac ymaginarius sive entallador primis* nel contratto di una ancona per l'altare minore della chiesa del convento di predicatori della città⁶²⁶.

Le clausole del registro traducono bene i criteri dell'accordo. L'artigiano si esprime in prima persona ed espone la qualità dell'arte per la quale si compromette con i clienti a costruire e scolpire una pala d'altare nel giro di due anni, a partire dal giorno della firma dell'accordo. In seguito, vengono stipulate le dimensioni dell'opera, l'altezza e la lunghezza, gli elementi strutturali che dovranno rispondere al modello disegnato dallo stesso maestro *il modelum per me factum et factam jamdicti retabuli in quodam papiro dicta traça signata manu propria*. Rivela la presenza del disegno e la sua importanza nel tracciare il piano strutturale abbozzato sulla carta. Una volta presentato e approvato dai committenti, il modello compare davanti al notaio al momento della firma dell'accordo e diventa testimone delle responsabilità del falegname, obbligandolo ad attenersi al modello tracciato.

Un terzo punto da definire era il prezzo: centodieci ducati in oro consegnati in quattro rate, una ogni sei mesi; al costo del lavoro va anche aggiunto il legno necessario che veniva fornito dai frati, ragion per cui nel contratto, in realtà, il prezzo stipulato corrisponde alla manodopera. Il carpentiere, inoltre, si incarica di installare la pala che dovrà essere *fixo et possito in dicto altari maiori* alla fine del tempo concordato. Nel caso in cui il maestro non adempia al compito nel tempo pattato, dovrà riconsegnare il denaro ricevuto; i frati, a quel punto, sono liberi di riutilizzare il disegno fornito e di rivolgersi verso *alterum seu alteros fieri facere ac perficere secundum dictam mostram ad vestrum beneplacitum expensis meis et ultra hoc tenear vobis dare ac restituere ex et de quantitibus per me a vobis receptis previe de causa decem ducato auri*. Le testimonianze del frate Guillem Spelsa e dello scalpellino Martí d'Espanya chiudono l'atto.

⁶²⁵ José SANCHIS SIVERA (1909): *La Catedral de Valencia...*, op. cit., p. 283. Lo stesso qualificativo fu utilizzato nel contratto di Santo Domingo de la Calzada consegnato da José MOYA VALGAÑÓN (19): *Documentos para la Historia del Arte del Archivo Catedral de Santo Domingo de la Calzada (1443-1503)*. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, pp.85 i ss. Interessante notare come si ripete in Castiglia una situazione simile nel trattamento ricevuto da Juan de Juni, vedere il capitolo "Escultores" incluso in Esteban GARCÍA CHICO (1941): *Documentos para la historia del arte en Castilla*. Valladolid, Univ. De Valladolid. Vol. II, pp. 26, 27, 30, 31. Luís TRAMOYERES (1918): "El pintor Nicolás Falcó". *Archivo de Arte Valenciano*. Valencia, pp. 32-33. Citats per Ximo COMPANYY (1991): *L'art i els artistes...*, op. cit., pp. 43, 190 i 238.

⁶²⁶ ARV. Protocolos. Notari Pedro Cherta, signatura 657. Salvador ALDANA (1983): "Un programa renacentista en la capilla de la Casa de la Generalitat Valenciana". *Archivo de Arte Valenciano*. Valencia, pp.8-12. Lois Monyós è documentato ugualmente insieme a Jaume Vicent nelle cappelle della Casa de la Ciutat e nella Casa de la Generalitat.

La scultura in legno trovava le sue aree di applicazione primordiali nell'ancona e nei soffitti lignei, entrambi legati alle abilità particolari dello sviluppo dell'intagliatura. Nel trattamento della tavola per costruire un tetto in legno, due lavorazioni successive richiedevano l'intervento del falegname: il taglio e l'assemblaggio delle travi, i puntoni e la mondanatura. I soffitti avevano una lunga tradizione a Valencia: considerate *cubertes de cases* nelle ordinanze del 1482, questa denominazione dà atto dell'impiego generalizzato dei soffitti nell'architettura contemporanea, gli artefici vengono identificati nei libri di conti, o *clavaria*, semplicemente come *fusters*, forse denominati *ymaginaires*. Sono maestri intagliatori addetti all'edilizia; gli atti notarili consentono di scoprire la natura dei compiti da loro svolti nel cantiere attraverso le descrizioni dell'oggetto del contratto e definendo le responsabilità del carpentiere. Data l'ambiguità delle fonti al momento di dare un titolo all'artefice, per scegliere il genere del lavoro sviluppato dal falegname la lettura va verificata a fondo in modo da distinguere come sotto la nomenclatura generica di *fusters* ci siano, in realtà, anche dei costruttori di tetti come *Joannes Perales et Guillermus Gilabert, fusterius*, richiesti nel 1507 dalla duchessa di Gandia Maria Enríquez per la riparazione dei soffitti del palazzo della famiglia Borgia, sito nella parrocchia di San Lorenzo⁶²⁷.

I soffitti a cassettoni in legno costituiscono forse il migliore esempio della reciprocità forgiata dall'architettura e dalla scultura attraverso la falegnameria. Il *mestre d'obra de vila* Joan del Poyo rappresenta un esempio magnifico: maestro dei lavori edili della città dal marzo del 1418, il quale non solo condivideva l'ambiente sociale della confraternita dei falegnami; a livello professionale, infatti, l'elenco delle sue opere realizzate manifesta la duplicità caratteristica di un'architettura in cui il legno si trovava dappertutto, imprescindibile per la preparazioni delle impalcature, dei sestri, delle gru, delle scale, dei soffitti, delle porte, delle finestre, delle *cubertes de cases* che gli statuti del 1482 dichiarano private⁶²⁸. L'estensione delle capacità del maestro diede ad artisti quali Joan del Poyo l'opportunità di svolgere commissioni piuttosto variegata come i lavori nel ponte in legno del *Temple* e quello del portale di *Serrans*, di fare il *livellador d'aygues* o i soffitti della *Sala del Consell* o *Sala dels Àngels* della *Casa de la Ciutat* tra il 1418 e il 1428. Una evoluzione professionale in cui architettura, falegnameria e ingegneria andavano di pari passo, perfettamente integrate nel concetto

⁶²⁷ ARV. Protocols. Notari Joan García, signatura 4534. Commissione citata da Miguel FALOMIR FAUS (1996): *Arte en Valencia...*, op. cit., p. 193.

⁶²⁸ ARV. Gremsis. Llibre 174 bis. Appare nei successivi libri di rendiconto o di *clavaria* compilati nel quadernetto dei conti tenuti tra 1434 i 1441.

multidisciplinare caratteristico dell'artigiano che esordiva nel mestiere quale operaio coinvolto direttamente nella manovra per poi distinguersi progressivamente per progettare e coordinare i progetti edili⁶²⁹.

Analizzando le gestioni coordinate per la costruzione di tetti in legno nell'occidente europeo, Paul Anderson distingueva tre possibili forme di cooperazione. In una prima modalità, l'architetto forniva il disegno a un falegname che si limitava a eseguire il progetto; una seconda possibilità era che l'architetto, o perfino un pittore, facilitasse il tracciato, lasciando libertà al falegname nella scelta dei dettagli ornamentali, che avrebbe disegnato mentre preparava il legno e intagliava le travi del soffitto. Il cliente, infine, poteva rivolgersi personalmente al falegname, che proponeva il proprio disegno ed era responsabile della lavorazione delle travi e del loro montaggio dopo aver ottenuto il beneplacito del benefattore⁶³⁰. Nella valutazione del falegname medioevale bisogna considerare che, se tutti gli artigiani che lavoravano il legno erano in effetti falegnami, non tutti erano in grado di svolgere certi compiti, come riconosceva Guillem Gilabert in una sorprendente causa contro i fratelli Forment *per que lo fet de retaules es art apartat dels fusters, y ell dit testimoni no ha practica*. La causa faceva riferimento al rinnovamento adoperato nel linguaggio decorativo, dovuto all'incremento della domanda dei motivi classici introdotti dagli artefici italiani giunti agli inizi del XVI secolo⁶³¹.

Punti di riferimento e compiti condivisi fra i mestieri dell'edilizia

La costruzione forniva il punto d'incontro tra il falegname e l'*operarius operis ville*, il muratore conosciuto anche come *mestre de cases*, ecco perché nelle ordinanze del 1424 si trova inserito tra i legnaioli. Nel cantiere il falegname non era un mero operaio specializzato, al maestro falegname spettava costruire e installare le impalcature e le

⁶²⁹ Amadeo SERRA DESFILIS (1994): "Al servicio de la ciudad: Joan del Poyo y la práctica de la arquitectura en Valencia (1402-1439)". *Ars Longa*, 5. València: Departament d'Història de l'Art-Universitat de València, pp.111-119.

⁶³⁰ Paul ANDERSON (1999): "Francesco Nicolini...", *op. cit.*, pp. 91-92. Come esempio delle tre situazioni possibili, presenta gli esempi della chiesa di Santa Susanna a Roma dove il falegname Alessandro Castaldi costruì il soffitto a cassettoni seguendo i disegni forniti da Carlo Maderno. La realizzazione del tetto in legno di San Giovanni in Laterano illustra la modalità dell'architetto o pittore che fornisce lo schema e cita le decorazioni fatte da Pompeo Veronese per il duca di Mantova. I carpentieri Flaminio Boulangier e Vico di Raffaele di Lazzaro sottoposero il loro progetto all'approvazione del cliente tramite il concorso organizzato per scegliere il disegno migliore apprezzato ed il più economico.

⁶³¹ Xavier de SALAS (1943): *Escultores renacientes en el Levante español. Los Forment en Barcelona, Alcañiz, Valencia y Tarragona*. Barcelona: Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona, pp. 17-66. Adduit per Miguel FALOMIR FAUS (1996): *Arte en Valencia...*, *op. cit.*, p. 193. L'autore sottolinea l'intervento di Yánez e Llanos nello schizzo delle opere scultoriche più italianizzanti del periodo.

strutture ausiliari necessarie all'edificazione, sebbene questi elementi non formassero parte integra dell'edificio. Il legnaiolo era responsabile della collocazione delle centine che sostenevano gli archi e le volte e della loro rimozione per poter collocare la chiave centrale una volta consolidata la fabbrica⁶³². Il falegname lavorava centine, travi, impalcature, porte e finestre; quale maestro dei lavori in legno, era incaricato delle riparazioni e dei lavoretti; costruiva le logge e le pedane richieste per le commemorazioni e, infine, decorava l'edificio. Le operazioni svolte quotidianamente dal falegname erano molteplici e variegate, legate all'uso della sega e al trattamento del legno, alla costruzione di macchine elevatrici e attrezzature ausiliari, parallelamente a lavori sporadici quali la riparazione degli arnesi. Nel cantiere il legnaiolo era un lavoratore pronto a sviluppare un ampio ventaglio di attività. Il necessario afflusso del legname nella fabbrica proseguiva una volta finita la costruzione grazie all'arredo decorativo, alla fornitura di mobili destinati a rivestire l'interno. La familiarità del falegname con l'architettura si fondava sulla sua capacità polivalente, sul maneggio degli arnesi adatti e sulla corretta manipolazione delle materie prime. Queste conoscenze resero il falegname in grado di organizzare e gestire l'impresa costruttiva. In effetti, se a Valencia la confraternita di San Luca congregava i falegnami e i muratori, in altre città della Corona, tipo Girona, la confraternita dei Santi Quattro Coronati riuniva i maestri di case, gli scalpellini, i falegnami e gli scultori⁶³³.

Per chiarire la condizione del falegname medioevale come architetto, José Antonio Solís Burgos sottolineava l'esempio della costruzione del Westminster Hall e puntava sulla solita collaborazione tra il falegname e il muratore nella costruzione di un soffitto, in cui il primo disegnava la struttura mentre l'altro si occupava delle fondamenta e dei lavori di muratura⁶³⁴. Non mancano esempi nell'edilizia valenciana, il 20 giugno 1514 il maestro muratore del *Palau de la Generalitat* Joan Mançano assumeva l'intagliatore *ymaginaire* Lluís Monyos per *fer e obrar de mans l'estall de la capella de la casa de la deputació*. Il falegname era responsabile *a tot son carrech e a totes ses despeses* dell'intagliatura e dell'assemblaggio delle travi e puntoni del tetto della cappella con una retribuzione di 6.500 soldi secondo l'accordo stipulato tra gli amministratori dei lavori e Joan Mançano, che pretendeva di fissare il prezzo in 7.000

⁶³² Michelle COLLURA (1968): *Architettura in legno*. Palermo: Editore Lo Monaco, p. 123.

⁶³³ Gemma DOMÈNECH i CASADEVALL (2001): *Els oficis de la construcció a Girona, 1419-1833. Ofici i confraria. Mestres de cases, picapedrers, fusters i escultors a Girona*. Girona: Institut d'Estudis Gironins, 13-15.

⁶³⁴ José Antonio SOLÍS BURGOS (1999): "La economía de la construcción en la Edad Media". Amparo GRACIANI, ed: *La técnica de la arquitectura en la antigüedad*. Sevilla: Universidad de Sevilla, p. 140.

soldi. Il maestro dei lavori compare come recettore dell'ammontare, che doveva poi consegnare a Lluís Monyos in tre rate, tenendosi i 500 soldi corrispondenti a *lo lançar algeps e moltes parts*⁶³⁵. La pratica del disegno e della conoscenza dei rudimenti della geometria forniva ai falegnami più coraggiosi le basi intellettuali necessarie per raggiungere la categoria d'architetto nel senso moderno del concetto. La complessità crescente dell'architettura gotica diede un impulso allo studio della matematica poiché bisognava calcolare con esattezza le tensioni e la resistenza di disegni geometrici sempre più complicati. Bisognava aggiustare bene la totalità di ogni singolo elemento tramite formule geometriche precise, benché l'apprendistato fosse essenzialmente sperimentale e il bagaglio tecnico accumulato dal mestiere continuasse a fissare i passi della trasmissione delle conoscenze⁶³⁶.

A livello lavorativo, indipendentemente che fosse il maestro falegname il *caput magister* o che lavorasse sotto la direzione di un maestro proveniente da un altro settore dell'edilizia, una area condivisa con l'architetto erano i plastici fatti in legno, competenza specifica del falegname. Le *mostres* disegnate su carta o pergamena oppure modellate in gesso o in legno sono ampiamente documentate a Valencia, dai bozzetti tracciati nel 1380 dal maestro Andreu Julià sulle spianate di Russafa per indicare la disposizione delle fondamenta per l'edificazione del *Miquelet* fino alle forme delineate delle dimensioni per il taglio delle pietre su carta incollata o in legno, così come fece nel marzo del 1464 Francesc Baldomar *per fer molles a la forma de la finestra de la capella que està a la part del Capítol*⁶³⁷. Per supplire la perdita di esempi di questi disegni, notizie sparse ne verificano l'esistenza e informano della qualità tridimensionale dei modelli fabbricati in legno e dell'importanza da essi raggiunta che avrebbe obbligato perfino gli artefici a viaggiare per presentare i progetti ideati ai mecenati prima d'incominciare una iniziativa qualsiasi. Un esempio eloquente fu il viaggio del falegname Joan Bonet in Sicilia il 20 febbraio 1434 prima d'intraprendere la costruzione delle torri del Palau del Real di Valencia. Il maestro impiegò *tres mesos de anar al senyor rey en lo regne de Sicilia ab les mostres dels obres de les quatre torres per*

⁶³⁵ ARV. Generalitat. Protocols. Notari Pere Bataller. Signatura 2.736. Citat per Salvador ALDANA (1992): *El Palacio de la "Generalitat" de Valencia*. Valencia: Consell Valencià de Cultura. Vol. I, p. 188. Ximo COMPANYY (1991): *L'art i els artistes...*, *op. cit.*, p. 199.

⁶³⁶ José Antonio SOLÍS BURGOS (1999): "La economía de la construcción...", *op. cit.*, pp. 156-165. Nel Medioevo la geometria conosce un grande sviluppo insolito nelle mani dell'artefice, si diffonde acquisendo una presenza incontrastabile non solo nell'edilizia ma in tutti i mestieri artistici.

⁶³⁷ ACV, SIG 1500. sisen any de la Obra de la Arcada, anys 1464 -1465, marzo del 1464. Arturo ZARAGOZÁ, Mercedes GÓMEZ-FERRER (2007): *Pere Compte, arquitecto*. Valencia: Generalitat Valenciana, Ajuntament, Centro UNESCO Valencia, p. 221.

*mostrar aquelles al dit senyor rey*⁶³⁸. Un totale di duecentosettanta soldi costò lo spostamento del falegname, includendo il salario delle giornate di andata e ritorno, oltre alle spese tenute durante il viaggio. Per la stessa costruzione preparò un altro modello anche il muratore Jaume Gallen nel 1441, in concreto per la nuova torre che doveva incoronare la *Cambra dels Àngels del Palau del Real*, che attesta la capacità del maestro dei lavori della città nel disegno architettonico⁶³⁹. Al servizio del comune, Jaume Gallen si mostrò un artista abile e solvente; nel corso della sua carriera professionale si dedicò quasi esclusivamente alla muratura, senza avventurarsi mai nella lavorazione lignea. Tuttavia, la realizzazione del modello in legno evidenzia una certa familiarità con i rudimenti tecnici della falegnameria, perfettamente fattibile visti i rapporti lavorativi tra i due settori dell'edilizia.

I lavori di ingegneria idraulica presentano un altro punto di collegamento fra la falegnameria e l'architettura, settore che riuniva le competenze dei legnaioli con quelle dei maestri scalpellini, una nuova area congiunta tra i due professionisti che bisogna analizzare in rapporto ai mestieri della disciplina dei falegnami. Il primo riferimento alla costruzione di canali di irrigazione a Valencia la fornisce Arnau Vidal, documentato nel 1267 quale *magistri operis ecclesie Sancta Maria civitatis Valentie*, nel 1273 viene riconosciuto *magistro operis cequie Algecire*. Nel 1362 Andreu Julià è presentato come *mestre maior de la obra de la seu de Valencia y Mestre expert en art de livellar*. Pare che le conoscenze in geometria bastassero per eseguire lavori di ingegneria e risolvere problemi di idraulica, pratica in cui bisogna riacquistare la memoria di artefici come Joan del Poyo, *un dels pus abtes, singulars e famosos mestres que sien de sa art o offici en aquest Regne*. In qualità di *mestre de livellar aigua*, nel 1403 viene incaricato, insieme a Francesc Pina, di trasferirsi a Santa Cruz de Moya, vicino al letto del Túria, e a Salvacañete, ai piedi del Cabriol, per studiare un travaso al Xúquer. Tra il 1416 e il 1417 esamina il sistema dei canali di irrigazione di Castelló assieme al maestro cavapietre Domènech Montpahó, dal 1420 in poi lavora anche nella costruzione di

⁶³⁸ ARV. Batllia General, Lletres i Privilegis, signatura 45. f. 292 r. Citato da José SANCHIS SIVERA (1924): "La escultura valenciana en la Edad Media: notas para su historia". *Archivo de Arte Valenciano*, 10. Valencia: Real Academia de Bellas Artes de San Carlos, pp. 21-22.

⁶³⁹ Amadeo SERRA DESFILIS (1999): "El mestre de les obres de la ciutat de València (1370-1480)". Joaquín YARZA, Francesc FITÉ, eds.: *L'artista-artesà medieval a la Corona d'Aragó*. Actes. Lleida 14, 15 i 16 de gener de 1998. Lleida: Universitat de Lleida. Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 413. La commissione del modello lo citava già José SANCHIS SIVERA (1925): "Maestros de obras y lapicidas valencianos en la Edad Media". *Archivo de Arte Valenciano*, XI, p. 42. Il registro fu trascritto integralmente da M. SÁNCHEZ VERDUCH (1996): *El maestro de obras o la práctica de la arquitectura en la Valencia gótica de 1350 a 1480. Aproximación a su estudio*. Tesis de licenciatura inédita. Valencia: Universitat de València. Departamento de Historia del Arte, pp. 197-198.

mulini e norie, impianti e macchine adatte al maestro di ascia⁶⁴⁰. *L'art de livellar* non sembra in nessun momento un'attività sottovalutata tra i compiti degli artigiani valenciani, coadiuvati da una squadra di periti esperti in ingegneria idraulica delegata dal Consiglio comunale, ritenuti *bons mestres de la dita art de la geometria e de livell*, e il cui salario superava solitamente la paga giornaliera media dei cavapietri e dei maestri muratori⁶⁴¹.

Sebbene rispetto ad altri maestri che occupavano l'incarico di maestro dei lavori della città (ad esempio, Joan del Poyo), Jaume Gallen mostrasse un profilo meno eclettico, basato principalmente sui lavori di muratura, si occupò anche della costruzione del nuovo canale di irrigazione della palude dell'Albufera nel 1444 e della supervisione dello sbarramento di Vila-real nel 1470, in collaborazione con maestri di prestigio quali Francesc Baldomar nel gruppo dell'ispezione. Cronologicamente appartiene a un periodo successivo, in cui la confraternita di muratori aveva già delle basi istituzionali più solide che avrebbero portato progressivamente ad un distanziamento giuridico e ad una maggiore delineazione delle competenze tecniche di entrambi i mestieri. Dal punto di vista professionale pare logica la conciliazione dei lavori di muratura nella disciplina della falegnameria. I muratori, infatti, erano opportunamente inseriti nel primo elenco dei mestieri facilitato dagli statuti. Nonostante ciò, i documenti testimoniano una convivenza instabile e attraversata da difficoltà in cui il collettivo dei muratori si distinse come uno dei settori più attivi nel rivendicare la propria autonomia.

In tal senso, usufruiva del privilegio emesso il 18 maggio 1415 da Ferdinando I di Antequera, che autorizzava i muratori a fondare una propria confraternita indipendente che avrebbe occupato il posto ventisette nel *Consell General* di Valencia⁶⁴². Il privilegio inaugura la compilazione statutaria compresa in un codice

⁶⁴⁰ Amadeo SERRA DESFILIS (2002): "Canales, acequias y puentes. Las actividades de los maestros de obras de la ciudad y el territorio de Valencia (siglos XIV y XV)". Sonia DAUKSIS ORTOLÁ y Francisco TABERNER PASTOR, eds.: *Historia de la ciudad. Territorio, sociedad y patrimonio: una visión arquitectónica de la historia de la ciudad de Valencia*. Valencia: Colegio Territorial de Arquitectos de Valencia, pp. 108-124. Arturo ZARAGOZÁ CATALÁN, Mercedes GÓMEZ-FERRER: *Pere Compte...*, *op. cit.*, p. 179.

⁶⁴¹ Arturo ZARAGOZÁ CATALÁN (1999): "Juegos matemáticos: aplicaciones geométricas de los maestros del gótico en el episodio valenciano". Joaquín YARZA, Francesc FITÉ, eds.: *L'artista-artesa medieval...*, *op. cit.*, pp. 194-198. I procedimenti tecnici e i sistemi adoperati possono essere dedotti dagli scritti lasciati dal coevo sienese Mariano di Jacopo (1382-1458), denominato *Il Taccola*, che servirono da riferimento ad architetti come Leon Battista Alberti nel suo *Ludi rerum mathematicarum* o Francesco di Giorgio Martini.

⁶⁴² AMV. Caixa 14, número 15. Il privilegio inaugura la compilazione statutaria compresa in un codice che riunisce le ordinanze del mestiere dal 1415 fino al 1660.

conservato nell'Archivio Municipale di Valencia che, sotto il titolo di *Capítols e Ordinacions concordades entre los mestres de obrers de vila*, contiene le disposizioni approvate dal mestiere fino al 1660. Come rivela la varietà della calligrafia, il manoscritto è composto da fascicoli di vari periodi, racchiusi in una edizione accurata scritta su pelle di vitello e rilegata in cuoio, con serratura e ornamenti metallici per proteggere gli angoli della copertina. Un frontespizio miniato nel verso del primo foglio con l'immagine della Crocifissione con la Madonna e San Giovanni ai piedi della croce è di buon augurio per la compilazione, la scena è incorniciata da una filigrana con i tetramorfi effigiati nei riquadri laterali. Nel retto del secondo foglio inizia il decreto del monarca in risposta a la *supplicació* elevada per part de alguns mestres de cases e altres singulars ciutadans de la ciutat de València usants del officis de obra de vila⁶⁴³. Il decreto fu poi ratificato da Alfonso V, lettera aggiunta in seguito senza che tra le due ci sia nessuna misura o referenza⁶⁴⁴. Solo dopo c'è una breve serie di capitoli il cui contenuto ricorda il carattere delle primitive disposizioni della confraternita dei falegnami, perché prevedono un massimo di cento membri, estendendo l'aiuto anche ai genitori, ai figli e alle mogli. L'accento incide sulle previdenze devote e i rituali liturgici, con proposte come il patronato di una cappella con una pala d'altare e *ab les imatges embotides o pintades* del Santo Sepolcro o della Sacra Resurrezione. Le imprecisioni e la cautela con cui si esprimono rivelano progetti di futuro che evidenziano il tentativo di istituire un'associazione indipendente in grado di conferire al settore una giurisdizione lavorativa e istituzionale più stabile.

Gli statuti della corporazione dei legnaioli del 1424 situavano i muratori perfettamente inseriti nella confraternita fino al primo terzo del Quattrocento perciò, nel momento in cui viene interpretata l'istruzione dell'associazione autorizzata da Ferdinando I nel 1415, è possibile pensare che non fosse sulla fondazione di un ente autonomo, ma costituiva una specie di capitolato per stabilire i criteri di regime interno di un collettivo che, solo a partire dal 1442, avrebbe intrapreso un'autentica dinamica di normalizzazione. Da questo punto di vista, è opportuno valutare la struttura del codice perché l'ordine e la cronologia dei testi che compongono le ordinanze tradiscono il percorso del mestiere dai primi punteggi fino alla sua emancipazione. I privilegi reali inaugurano la risoluzione e occupano i quattordici fogli iniziali, misure devote preliminari s'esprimono nei cinque fogli seguenti.

⁶⁴³ AMV. Caixa 14, número 15, ff. 2-13 v.

⁶⁴⁴ AMV. Caixa 14, número 15, f. 14 r.

Nel maggio 1442 vengono aggiunte due pagine con delle brevi previsioni direttrici che restano in sospenso fino al 1491, momento in cui viene intrapreso il lavoro di autentica normalizzazione tramite l'approvazione di statuti caratterizzati da una decisa vocazione regolamentare. A questo punto è illustrativo il confronto fra i dati apportati dall'istruzione e quelli dei registri delle riunioni del consiglio comunale (nei *Manuals de Consells*) nel quarto decennio del secolo, perché durante gli anni trenta i delegati della corporazione nel governo municipale apparivano semplicemente sotto l'appellativo generico di *fusters*, indipendentemente dal settore della loro specialità. Tuttavia, tra il 1438 e il 1446 la matricola dei rappresentanti della confraternita dei falegnami dei *consellers d'oficis i mesters* iscriveva i due delegati con il titolo di *fusters e obrers de vila*, sottolineando con questa duplicità la differente radice di ciascun mestiere sebbene facessero parte di una stessa associazione, in questo caso il falegname Berenguer de Bellprat e il muratore Francesc Torçà⁶⁴⁵. La formula si ripeté l'anno dopo, in coincidenza con lo sdoppiamento delle responsabilità assunte finora dal maestro dei lavori della città, incarico svolto da Joan del Poyo dal 1418, in qualità di falegname, muratore e ingegnere civile e militare. Nel 1439 viene rivisto l'accordo per adattare i compiti alle qualificazioni professionali di ciascun maestro. Emergeva così la figura del maestro falegname della città, che avrebbe lavorato in modo parallelo al maestro muratore, ciascuno impegnato nelle rispettive competenze. Da questo momento i lavori di muratura furono commissionati a un maestro del ramo dei muratori, mentre quelli riguardanti il legno sarebbero stati assegnati ad un artefice specifico della falegnameria, sottoposti entrambi alle stesse condizioni lavorative e con la stessa retribuzione salariale⁶⁴⁶.

Fino al 1442 i documenti mostrano muratori e falegnami perfettamente integrati nella sfera giuridica, i vincoli esistenti tra le due professioni sono evidenti tramite le commissioni e i lavori svolti congiuntamente registrati nei *Manuals de Consells*. Durante questo periodo, il muratore appare comodamente inserito in seno ad una società in cui doveva godere di una notevole preminenza nel governo istituzionale, evidente nelle delegazioni del Consiglio municipale in cui avevano un grado analogo di rappresentanza politica, scelto un consulente di ciascun ramo dei due consegnati

⁶⁴⁵ AMV. Manual de Consells, signatura A-32, f. 6 v. Scelto il muratore Fransech Torçà insieme al carpentiere Miquel Joan, è significativo rilevare che mentre il primo sparisce negli anni seguenti della delegazione del consiglio comunale, il delegato dei falegnami conserva il suo posto di rappresentante della corporazione.

⁶⁴⁶ AMV. Manual de Consells, signatura A-32, f. 104 r.

annualmente⁶⁴⁷. Nonostante ciò, nel 1447 spariscono i consiglieri dei maestri muratori che restano inglobati di nuovo sotto il titolo generico di falegnami, ma soltanto due anni dopo appaiono arruolati in una delegazione propria che progetta le origini della corporazione incipiente. Le continue oscillazioni mettono in evidenza le tese gestioni all'interno della confraternita dietro le quali s'intravedono le aspirazioni latenti del ramo.

Si ignorano i dettagli della scissione del *obrer de vila*, motivi facili da immaginare, riguardanti una maggior autonomia lavorativa, il desiderio di esercitare liberamente un mestiere sempre più prospero. Con queste premesse, la loro emancipazione rivela la fine di un lungo periodo di tensioni interne per il quale è impensabile poter stabilire una data esatta. In attesa del documento che apporti maggiori informazioni, tutto sembra indicare che l'apogeo sperimentato dall'edilizia in questa tappa abbia dato al collettivo la fiducia e il credito economico necessari per sostenere le proprie rivendicazioni⁶⁴⁸. Dal primo decennio del Quattrocento, nei libri del consiglio municipale è evidente l'impronta dei progetti urbanistici per abbellire la città, una politica urbanistica che beneficiò in genere tutti i settori dell'edilizia. Tuttavia, il colpo di grazia lo assestò l'incremento della domanda sperimentato dalla costruzione di case a Valencia nell'ultimo quarto del secolo, soprattutto tra il 1489 e il 1500, quando furono edificati più di un migliaio di abitazioni.

In risposta a questa prosperità, consapevoli dell'urgenza di dover regolare un mestiere in crescita, nel 1491 i muratori affrontano un'attiva politica di normalizzazione, approvando una serie di disposizioni statutarie dal carattere decisamente professionale, ampie e modificate nel maggio del 1494, nel luglio del 1500, nel maggio del 1517, nel giugno e nell'agosto del 1563, nel settembre del 1612 e nel maggio 1638, chiudono le ordinanze i capitoli accordati nel settembre 1660. È chiaro che solo dopo essersi resi indipendenti riprendono la normalizzazione del mestiere, con l'ampliamento degli statuti pienamente professionali. È proprio in questo momento che le autorità municipali adottano delle misure a favore della regolazione del

⁶⁴⁷ AMV. Manual de Consells, signatura A-30, f. 174 v. Citato da Miguel FALOMIR FAUS (1996): *Arte en Valencia...*, *op. cit.*, pp. 195. Esempio rilevato dalla commissione del 28 maggio 1434 in cui furono assunti Pasqual EEsteve, falegname e Vicent Navarro, muratore. Sulla figura del muratore si suggerisce la consultazione delle notizie raccolte dall'autore nel capitolo in cui analizza questo settore.

⁶⁴⁸ Joaquín YARZA (1999): "L'Artista-artesà medieval a la Corona d'Aragó". Joaquín YARZA, Francesc FITÉ, eds.: *L'artista-artesà medieval...*, p. 39. Lo storico sottolinea il fatto che i settori con un collettivo meno numeroso che, essendo privi della potenzialità necessaria per fondare un'associazione propria, si raccoglievano nell'ambiente di corporazioni di mestieri con una produzione affine nel tentativo di ottenere una protezione istituzionale e mutualistica in caso di imprevisti.

mestiere, consapevoli della potenzialità e dell'incidenza dell'edilizia sull'economia urbana. Da questo punto di vista, nell'agosto del 1496 autorizzano i muratori a stabilire l'esame come misura di controllo per l'accesso al magistero⁶⁴⁹. Suddivisa in due esercizi, la prova consisteva nel disegno di un capolavoro e la sua esecuzione dopo la valutazione delle conoscenze teoriche del disegno da parte di esperti. L'esame rilevava l'importanza del vocabolario architettonico e delle leggi della geometria.

Non solo la costruzione era il punto di contatto tra il lavoro del muratore e il falegname, gli atti riguardanti la fase di separazione mostrano le attività comuni per cui lotteranno i muratori una volta consolidata l'autonomia. Bisogna datare verso il secondo quarto del XVI secolo il desiderio di scissione, che denunciano i tentativi di gestire separatamente i rendiconti e l'esazione delle quote, come evidenziano i registri delle matricole degli apprendisti iscritti fra il 5 e il 15 aprile 1547⁶⁵⁰. Malgrado ciò, il punto di non ritorno lo rappresentò la sequenza di processi contro il mestiere dei falegnami dal 1623 in poi, tramite le due procedure protrattesi tra agosto e ottobre, in cui il muratore non viene considerato più un membro della corporazione⁶⁵¹, bensì un *Offici* svincolato e perfino concorrente in certi lavori come galvanizzare e *siriar* un pezzo di fusto, attività private del legnaiolo, la cui esclusività non fu facile da ottenere: tredici anni si prolungò un sommario conclusosi, alla fine, a favore dei falegnami⁶⁵².

Emancipazione e autonomia, nuovi criteri per la ricomposizione del collettivo dei carpentieri

Il miglioramento dell'ingranaggio corporativo divenne, nel corso di tutto il Cinquecento, un impulso per diversi rami legati alla confraternita i quali, come reazione al processo di codificazione e rigore disciplinario, manifestarono un'ansia sempre maggiore di indipendenza. Nell'orientamento collettivo della società è interessante osservare che l'itinerario percorso da ogni mestiere condusse, nell'arco di soli vent'anni, all'emancipazione dei cassettaï, dei liutai, dei tornitori e dei muratori, avvenuta nei primi decenni del XVII secolo.

⁶⁴⁹ AMV. Manual de Consells, signatura A/48, f. 372. Anys 1494-1496.

⁶⁵⁰ AMV. Gremis. Obrers de vila. Caixa 4, número 2.

⁶⁵¹ ARV, Gremis. Caixa 633, número 719. 14 al 17 agosto 1623. *Procés del Offici de Fusters contra el Offici de Obrer de vila*. ARV. Gremis. Caixa 633, número 720. 28 settembre 1623 fino il 12 ottobre 1623. *Procés de l'Offici dels Obrers de vila de la present ciutat ab lo syndich del Offici dels Fusters de dita ciutat*.

⁶⁵² AMV. Gremis. Gremis en general. Caixa 12, número 1. 20 ottobre 1643 al 3 aprile 1656. *Proceso del oficio de albañiles con el de carpinteros sobre pretender los albañiles poder galvar y siriar cualquier pieza de madera*.

L'anno 1606 sancisce il periodo della separazione dei cassettai, incominciata con l'autorizzazione del Governatore del regno dei *Vint-i-nou capítols que regulen tots els aspectes del nou Offici de Capsers, que fins aleshores eren un bras de l'Offici de Fusters*⁶⁵³; il manoscritto costituisce il preludio di un primo stadio di regolamentazione statutaria che, progressivamente, venne ampliato e migliorato⁶⁵⁴. La glossa che dimostra la scissione della falegnameria incide in modo piuttosto esplicito sulla nascita di una corporazione che non ha più nessuna filiazione con una comunità di falegnami sempre pronta a salvaguardare il monopolio dei lavori privativi, il che portò ad una lotta giudiziaria svoltasi davanti alla Real Audiència nella prima metà del secolo.

Alla spinta emancipatrice si sommarono via via i liutai, ambedue coinvolti in una stessa causa mossa dai carpentieri il 10 febbraio 1639 *contra lo Offici de capsers y violers* in un contenzioso che finì a novembre. Logico il riferimento congiunto a entrambe le categorie di artigiani, tutt'e due avvezzi alla confezione di casse di vielle e strumenti a corda. Le procedure lunghe e faticose ci danno un'idea del carattere dei conflitti sostenuti, evidenziando una tappa di profondi dissensi e rinnovamenti interni⁶⁵⁵. Rispondono a un panorama politico ed economico piuttosto diverso, in cui l'artigiano dovette affrontare delle nuove sfide e lo fece tentando di ostacolare ogni via di indipendenza, in una lotta continua per il raggiungimento di una maggiore potenzialità e legittimità giuridica. Ancorati al governo sociale con un *clavari* e degli ispettori specifici, cassettai e tornitori avevano goduto tradizionalmente di una notevole autonomia professionale che sarebbe andata affermandosi nel corso del secolo. Nel processo continuato di adattamento interno, l'accento rivendicativo contraddistinse la traiettoria di questi mestieri in seno alla corporazione, nell'impegno per raggiungere una maggiore rappresentanza politica e un potenziamento economico più pronunciato. Se gli sforzi di codificazione compiuti nel XV secolo avevano contribuito a consolidare le basi istituzionali dell'organizzazione, disciplinando le attività produttive, il controllo della manodopera e della corrispondenza lavorativa fra i rami connessi alla falegnameria, parallelamente ogni singola specialità aveva imparato dall'esperienza normativa, acquisendo la fiducia necessaria per difendere il proprio statuto⁶⁵⁶.

⁶⁵³ ARV. Governació. Litium, signatura 2.683, mà 3, ff. 18 v- 25 r. Manoscritto registrato il 21 febbraio 1606.

⁶⁵⁴ ARV. Governació. Litium, signatura 2.689, mà 8, ff. 27 v- 28 v.

⁶⁵⁵ ARV. Gremis. Caixa 633, número 735. 29 novembre 1639. *Procés de l'Offici de Fusters contra lo Offici de Capsers y Violers*.

⁶⁵⁶ Isabel Amparo BAIXAULI JUAN (2001): *Els artesans de la València...*, op. cit., pp. 10-11. La causa centrata nei XV i XVI secoli finisce nel Seicento con una separazione delle specialità che originò la

Ancora sotto la disciplina corporativa, il 20 febbraio 1600 i falegnami intrapresero una causa contro i tornitori davanti alla *Real Audiència*; in essa provavano a definire e a stabilire i compiti esclusivi di ciascun ramo, prolungando la procedura fino al 4 aprile dell'anno seguente⁶⁵⁷. È il primo registro di un conflitto in cui ci furono perfino delle cause parallele e mette in luce i tentativi di una corporazione che cerca di salvaguardare il massimo volume di manufatti possibili. Immersi in questa dinamica, solo nel marzo del 1601 incomincia un altro processo sovrapposto all'anteriore, ancora in attesa di una risoluzione⁶⁵⁸. Nel 1606 la corte della *Governació* concedeva il nullaosta ai *Cinquanta-nou capítols de torners que regulen la vida de l'ofici i dels seus particulars*, una cedola che non lascia dubbi sulla costituzione di un'associazione autonoma che andrà tolta dall'elenco dei rami della falegnameria. Viene istituita una nuova gilda con un regime interno differenziato e una disciplina propria distante dall'ambiente sociale della falegnameria. Da allora in poi i tornitori rappresentarono per i legnaioli un concorrente in più nel settore lavorativo, il che caratterizzò in seguito il nuovo rapporto tra i due collettivi. Nella controversia per proteggere gli interessi professionali e mantenere i privilegi ottenuti in materia economica, fra il luglio e l'ottobre del 1619 il *Síndich del Offici de Fusters contra lo Síndich del Offici de Torners* presenta altre due cause contro la nuova associazione dei tornitori⁶⁵⁹.

Le procedure avviate nascondono l'anelito dei maestri di mantenere il monopolio del mercato locale: davanti alla separazione di una specialità, era necessario riorganizzare le norme regolate, affinare le competenze e perseverare nella difesa dello status economico acquisito per evitare usurpazioni negli accordi professionali degli affiliati. Se i capitoli del Quattrocento avevano originato i cosiddetti *obratges privatus* con l'obiettivo di vietare la fabbricazione agli artigiani non iscritti, ogni scissione in seno alla comunità rompeva l'equilibrio arduamente ricercato⁶⁶⁰. Dopo la segregazione, l'arbitraggio di una soluzione accettata da entrambe le parti era possibile soltanto

creazione delle corporazioni nuove come quelle segnalate tra i falegnami, sono quindi eloquenti i tentativi frustrati e le pretese di scissione dei *giponers* tra i sarti. Di conseguenza, osserva la storica che il XVII secolo non costituì un periodo normativo bensì di riciclaggio, in cui molte delle disposizioni sancite dalle gilde riferiscono semplicemente delle ordinanze precedenti.

⁶⁵⁷ ARV. Gremis. Caixa 631, número 704. 20 febbraio 1600 fino al 4 aprile 1601. *Procés de l'Offici de Fusters contra el braç de Torners sobre la separació i els obratges que tindrà cada ofici*.

⁶⁵⁸ ARV. Gremis. Caixa 631, número 704. 20 marzo 1601 al 3 giugno 1602. *Procés de l'Offici de Fusters contra lo bras dels torners*.

⁶⁵⁹ ARV. Gremis. Caixa 632, número 712. 9 luglio 1619 al 1 agosto 1619. *Procés del síndich de l'Offici de Fusters contra lo síndich de l'Offici de Torners*. Un atto compilato il 13 ottobre 1619 riporta la procedura, vedere ARV. Gremis. Caixa 641, número 825. *Acta de l'Offici de Fusters sobre un plet mantingut amb l'Offici de Torners*.

⁶⁶⁰ Fernando DíEZ (1990): *Viles y mecánicos...*, op. cit., pp. 46-47.

attraverso costosi processi giudiziari a carico delle casse dell'associazione davanti al tribunale della *Real Audiència*, che sostituiva la corte della *Governació* in questo tipo di cause⁶⁶¹. Aggravi che, a livello statutario, si trasformavano in aumenti delle quote, tasse e diritti di esame con cui si provava a recuperare le spese.

Le ordinanze dei mestieri dei falegnami del 1643 mettono in luce questa situazione, in consonanza con le modifiche istituzionali ed economiche che comportarono dei dissapori con alcuni rami principali della struttura corporativa, quali i cassettaï o i tornitori. Ora viene sviluppato al massimo il protezionismo, vengono introdotte delle clausole restrittive sull'acquisto delle materie prime, vengono estesi gli aiuti e i trattamenti di favore ai figli, alle vedove dei maestri e ai giovani lavoratori che sposano la figlia di un associato. Un'occhiata alle prerogative diventa un motivo di agitazione interna importantissima, che genera un clima di tensione comprensibile poiché i profitti dell'esenzione tornavano nelle casse della corporazione, ma privilegiavano personalmente l'artigiano produttore, che era in grado di sopportare il rateo grazie al contributo dell'economia domestica.

È curioso osservare come, tra l'elenco delle ordinazioni del 1482 e l'insieme dei mestieri preso in considerazione nelle ultime disposizioni del 1774, le nomine riferite tradizionalmente dalla storiografia hanno preferito limitare la configurazione dei rami a uno di questi cataloghi o elaborare una visione utopica della comunità attirata dalla logica di raggruppare tutti i mestieri relativi al lavoro in legno. Per coprire la mancanza di una revisione più scrupolosa, la tendenza predominante è stata quella di incorporare l'insieme dei rami che, ad un certo punto, avevano fatto parte della confraternita nella somma indiscriminata degli elenchi rapportati successivamente dagli statuti, dalle prime notizie fornite dai capitoli del 1424 fino all'ultimo elenco del 1774. Alcune delle specialità rassegnate da cronisti e storici come Marcos Antonio de Orellana, il Marqués de Cruïlles, Luís Tramoyeres o Vicente Segura Blasco fanno riferimento solo ad arti e occupazioni complementari, svolte in maniera saltuaria dal falegname per arrotondare i guadagni⁶⁶².

⁶⁶¹ Isabel Amparo BAIXAULI JUAN (2001): *Els artesans de la València...*, op. cit., p. 11.

⁶⁶² Forniscono registri delle specialità comprese nella falegnameria Marco Antonio de ORELLANA (1923): *Valencia antigua...*, op. cit., pp. 305-310, 594-595. Vicente SALVADOR y MONTSERRAT, Marqués de CRUÏLLES (1883): *Los gremios de Valencia...*, op. cit., p. 69. Luís TRAMOYERES BLASCO (1889): *Instituciones gremiales...*, op. cit., p. 78. Vicente SEGURA BLASCO (1957): "El Gremio de Maestros...", op. cit. Senza voler fornire un elenco completo, il riepilogo delle ordinanze elaborato da Jesús Villalmanzo trasferisce in modo cronologico le fluttuazioni in seno alla corporazione. Jesús VILLALMANZO CAMENO (1980): "Estudio histórico...", op. cit., pp. 17-24.

Bisogna, però, essere cauti nei confronti di tali elenchi, bisogna percorrere la traiettoria individuale di ciascuna specialità per valutarne la presenza nell'istituzione e la fortuna dei suoi manufatti nel mercato. Tra i rami compresi nella gilda alla fine del XVIII secolo appaiono settori assolutamente privi di rappresentazione istituzionale, legati alla disciplina e costretti al contributo delle spese. È impossibile delucidare fino a che punto si verificasse questa situazione subordinata nella corporazione medioevale, malgrado l'ordine di elezione dei *clavaris*, e nonostante il fatto che certi mestieri comparissero solo per regolare la professione e controllare lo sviluppo dell'industria nel mercato. Dipendevano dalla corporazione i legnaioli cofanai, gli stipettai, i pittori di mobili, i bottai, gli scodellai, i bastai, i barlettai, i fabbricatori di mobili, gli arcieri, i costruttori di sedie, i fabbricatori di attrezzi agrari, i maestri d'ascia, i costruttori di mulini, i liutai, i maestri di organi e di strumenti musicali. Un ampio catalogo in cui vi sono rami che raramente vengono nominati nei capitoli statutari. Citati con un generico *fuster* nei libri di contabilità, le ultime prescrizioni dettagliano in modo più chiaro la classificazione gerarchica, distinguendo tra i rami che avevano voce e quelli privi di rappresentanza:

Forman parte del Gremio con voz activa y pasiva los que trabajaban de llano, de nogal, de évano, concha, marfil natural o fingido y otras Maderas y metales nombrados comúnmente evanistas. Los escultores, tallistas, retablistas, o arquitectos, así de madera como de piedra y hieso y los que vacían de papel y de lienzo; los que trabajaban coches, carrozas, forlones, sillas volantes y calesas y de más invenciones de regalo y decencia, a excepción de las ruedas y escaleras sin adorno que esto es obrage propio del gremio de Maestros de carros y carretas, nombrados maestros de hacha. Los que trabajaban ahynas para Molinos harineros, y Batanes, Norias, Molinos de aceyte, e instymentos de sacar agua pertenecientes a madera para Almazaras y Prehensas y otras oficinas semejantes. Y los que trabajan órganos, zímbalos, espinetas y psalterios en quanto al maderaje solamente.

Y los que son dependientes del mismo gremio sin tener voz activa ni pasiva ni asistencia en las Juntas son los que arman sillas francesas, los que hacen sillas de cuerda y palos, los que trabajan arados y demás ahinas de labranza. Los que hacen hormas y tacones para zapatos y los serradores con sierra de tres o más Hombres⁶⁶³.

⁶⁶³ ARV. Gremis. Llibre 592, ff. 7 v - 8 r. Capitolo quarto degli statuti del 1774.

Secondo Orellana, dipendevano dalla confraternita anche i calafati e i *fusters de ribera* addetti alla costruzione di imbarcazioni e arnesi della marineria, malgrado l'esistenza di un'associazione di barcaioli estinta nel 1705. Forse erano iscritti allo stesso livello dei *Serradors de fusta* e anche di una specialità dei tornatori *qui fan e obren les postes de cadires e cardes*. Suscettibili di rilevare rami ovviati, per interpretare gli elenchi bisogna valutare l'ordine cronologico e precisare bene le caratteristiche di ogni singolo mestiere incorporatosi, magari a conseguenza dell'evoluzione tecnica di un certo manufatto, o quelli che per motivi simili si allontanavano dal lavoro in legno, dall'uso della sega o dell'ascia sostituite da moderne tecnologie. In questa linea, specialità come quella dei *guitarrers*, i fabbricanti di chitarre, nascono soltanto da un'evoluzione di determinati strumenti confezionati dai liutai e fabbricanti di salteri e clavicordi.

Sarà più conveniente considerare che nell'orbita corporativa rientravano, in definitiva, tutti quelli *qui obraren de fusta o usaran de axa o de sera*; erano piuttosto consapevoli dell'importanza della natura del lavoro in legno perciò chiudevano l'elenco con la formula che permetteva di includere persino le piccole manifatture, quali le forme di scarpe e tacchi o i pettini. Svolte, forse, come attività parallele per migliorare i guadagni, confermate dalla menzione specifica nei libri della corporazione in relazione alla scelta tra gli ispettori del *capser Juan Brunet, pentiner*, riconosciuto dall'applicazione consecutiva di diversi qualificativi professionali a un solo individuo⁶⁶⁴. La lettura dei capitoli compilati fino al 1774 indica chiaramente le iscrizioni e le cessazioni nei registri della società; tuttavia, nell'interpretazione è consigliabile il loro confronto con il resto dei documenti prodotti dall'associazione e dalle corporazioni vicine, senza tralasciare l'analisi parallela della congiuntura storica in ogni fase della sua evoluzione.

In ogni caso, alla fine la Real Orden del 22 giugno 1777 stabilì i margini tra i rami compresi in origine nella falegnameria; fissando i limiti fra le arti del disegno, definiva categoricamente i mestieri subalterni del disegno. Le conseguenze dell'applicazione del decreto a Valencia comportò la classificazione della falegnameria in quattro rami, anche se formavano parte di gilde differenti : *fusters de pla* o falegnami comuni, tornitori, cassettai e maestri di ascia, una distribuzione che confermava le linee di frammentazione susseguitesesi dalla fine del XV secolo. Con questa sistematizzazione,

⁶⁶⁴ ARV. Gremis. Caixa 643, número 935, f. 2 v.

la corporazione dei carpentieri incorporava l'attività svolta nella costruzione di impalcature, pedane, carcasse, macchine, soffitti, intagliatura, intarsio e assemblaggio di pale d'altare, i manufatti scolpiti eseguiti dagli ebanisti e dai maestri cassettaï oltre ad una lunga serie di discipline sussidiarie come *els cadirers* (i fabbricatori di sedie), *els guitarrers* (i fabbricatori di chitarre) o *els tapiners* (menestrelli che fabbricavano sandali dalla suola di sughero), compresi nelle ultime ordinanze. Sembra che la pubblicazione della Real Orden sigillasse, in realtà, un processo forgiato attraverso l'esperienza cumulata. D'altra parte, si consolidano le corporazioni autonome collegate al trattamento e alla modellatura del legno, le associazioni dei cassettaï, tornitori e maestri di ascia che vedevano definitivamente avverate le proprie aspirazioni.

Il circolo socioprofessionale della falegnameria valenciana

Nel contesto in cui il falegname sviluppava il proprio compito quotidiano, famiglia e corporazione rappresentavano i due cerchi concentrici chiave per il suo inquadramento socio-professionale. Il primo quale unità elementare di rendita, produzione e istruzione; il secondo per i legami stabilitisi tra individui che condividevano interessi comuni, identificati in uno stesso ideale di fraternità lavorativa e spirituale. Entrambi costituivano gli assi principali di un mestiere che avrebbe rappresentato il sistema caratteristico dell'organizzazione del lavoro cittadino, sviluppato in funzioni di abitudini e regolamenti consuetudinariamente accettati. Applicata alla falegnameria valenciana, l'espressione famiglia artigiana appare doppiamente appropriata poiché accredita la preminenza familiare e descrive con abbastanza chiarezza l'intesa richiesta in un mestiere che agglutinava branche e specialità piuttosto variegate.

Per capire la dinamica che orientava la vita e l'organizzazione del lavoro medioevale, dobbiamo rinunciare alla figura isolata dell'artefice e considerare, invece, il nucleo domestico come punto di riferimento, uno spazio economico e sociale che comprendeva tutti quelli che condividevano la casa e collaboravano al buon andamento dell'azienda domestica⁶⁶⁵. Tratti caratteristici dell'economia artigiana erano pertanto la capacità di adattamento, la flessibilità per affrontare le situazioni avverse e la sagacità

⁶⁶⁵ Donata DEGRASSI (1998): *L'economia artigiana...*, *op. cit.*, p. 43. Nell'osservare la congiunzione tra il lavoro svolto nella bottega e la vita familiare, sottolinea come la flessibilità e l'adattabilità alle varie circostanze economiche garantivano la sussistenza. Il successo dell'azienda artigiana ricadeva in gran parte sulla capacità delle botteghe di adattare il ritmo di produzione alle fasi di espansione o recessione economica. Moglie, figli, garzoni prestavano la loro collaborazione nelle tappe di produzione più semplici in modo da ridurre l'assunzione di salariati.

per esprimere le massime possibilità di guadagno. In una struttura fortemente gerarchizzata, il maestro era al tempo stesso capofamiglia e padrone dell'impresa. Bottega e arnesi costituivano il capitale di partenza. La loro disponibilità garantiva un'autonomia professionale fondata sul rapporto diretto con il cliente, il che distingueva il maestro dal semplice operaio. Nella sua condizione, il maestro artigiano si faceva aiutare dagli assistenti, dai giovani apprendisti e dagli operai che lavoravano a giornate, nell'esercizio di un'attività didattica legalmente riconosciuta, consapevole che sulla sua capacità formativa si basava il futuro del mestiere. Istituito anche come giudice ed esaminatore, nelle sue mani risiedeva la capacità di regolare la pratica della professione.

Le ordinanze non menzionano la lunghezza della giornata lavorativa, la quale andava di pari passo con la misura naturale del tempo, fissata dalle stagioni e dal tramonto del sole alla fine della giornata. Le giornate stipulate in altre città europee possono orientare la valutazione. Nell'cantiere della Cattedrale di Chartres la durata della giornata lavorativa andava dall'albeggiare fino al tramonto, valutazione simile a quella barcellonese, *de dia clar i de sol a sol*⁶⁶⁶.

Per quanto riguarda il periodo d'insegnamento e l'iniziazione al mestiere, l'apprendistato fu uno dei primi aspetti normalizzati nei capitoli statuari. Già la legislazione dei Furs aveva marcato le direttrici di base per tutelare questa prima tappa nella vita del piccolo artigiano. Il discepolo abbandonava la casa paterna per incorporarsi alla famiglia di un tutore responsabile della sua persona, il quale doveva vestirlo, alimentarlo e mostrargli i rudimenti del mestiere con cui poi il giovane avrebbe potuto far strada in futuro. I carpentieri non prevedono dei limiti nella quantità di apprendisti per bottega, ma esigono un'età minima di vent'anni per l'entrata in servizio. Da questa previsione si deduce la traiettoria vitale del legnaiolo, il quale incominciava a imparare la professione verso i dodici o quattordici anni, dopodiché il garzone proseguiva l'istruzione con un tirocinio di tre anni, in modo da concludere la propria formazione pratica a vent'anni circa, momento in cui poteva finalmente optare per la prova di maturità.

D'altra parte, nella falegnameria di Valencia è evidente la tendenza alla trasmissione ereditaria del mestiere. La creazione di autentiche dinastie di falegnami sembra giustificare la scarsità di contratti di affidamento relativi a essi. Nel tentativo di consolidare l'economia domestica, la continuità del mestiere permetteva di trarre

⁶⁶⁶ Sandrine VICTOR (2004): *La construcció i els seus oficis...*, op. cit., p. 235.

profitto dalla bottega e dagli arnesi, col vantaggio di disporre già in partenza di una clientela fedele al marchio qualitativo raggiunto dall'azienda familiare.

La categoria di operaio comportava delle connotazioni di carattere lavorativo ben precise per la sua identificazione sociale anche se, in base alle sue implicazioni economiche, costituiva una classe professionale non sempre ben definita. Nelle ordinanze, infatti, la sua situazione è poco considerata e le condizioni di lavoro di questo collettivo risultano piuttosto confuse nei capitoli.

Ausiliare del marito nei compiti che non richiedevano una speciale qualifica, la moglie si adoperava in un ampio ventaglio di operazioni: apprendendo i rudimenti tecnici, occupandosi della bottega in assenza del marito, vendendo la produzione o lavorando altrove come salariata a giornata. L'impronta della moglie, però, non appare nei capitoli statutari; malgrado la sua manifesta importanza sociale, non pare che avesse la possibilità di intervenire nella guida istituzionale dell'associazione. I figli e le figlie crescevano nella casa bottega avvezzi allo stesso modo allo stile di vita artigiano: l'organizzazione del lavoro e le nozioni tecniche non dovevano essergli estranee. In una società priva di scuole ufficiali di istruzione, il nucleo familiare diveniva dunque il mezzo idoneo per l'apprendistato⁶⁶⁷. L'eredità dell'azienda paterna era la via logica per trasferire il capitale industriale al figlio. Parallelamente, la dote consentiva alla figlia di raccogliere il testimone familiare, tutto questo regolato dalle previsioni statutarie che prevedevano aiuti economici per le figlie di maestri poveri e vantaggi concessi ai giovani sposi come regalo nuziale.

Inseriti nell'ambiente della casa bottega, i domestici costituivano una forza lavoro sottomessa e a basso costo. Gli statuti denotano una grande ambiguità nel concretarne la condizione. Il tratto che forse esprime meglio la loro situazione è il fatto che, come domestici, rimanevano sotto la custodia della famiglia, aiutando la moglie nelle faccende domestiche. Diversa era la situazione degli schiavi. Il ricorso alla manodopera schiava è ben certificato a livello statutario ed è manifesto negli ingaggi degli schiavi per segare a cottimo stipulati dai maestri nei diversi cantieri della città. I maestri li impiegavano di solito nei compiti più pesanti, ma va sottolineata l'esistenza di

⁶⁶⁷ Esteven A. EPSTEIN (2009): *An economic and social history... op. cit.*, p. 116. L'apprendistato fu il metodo educativo più caratteristico per la trasmissione delle tecniche durante il Medioevo in Europa, tuttavia non è lasciato abbastanza tracce per ricostruire il ciclo formativo eseguito dagli apprendisti né le loro abitudini lavorative. L'obbligo principale dell'apprendista era acquisire buone abitudini, onestà e fedeltà.

clausole che vietavano l'insegnamento del mestiere agli infedeli, disposizione che rifletteva i pregiudizi ideologici e la paura provocata dalle rapine corsare.

A livello corporativo, l'ampio catalogo della produzione in legno, e delle operazioni ideate nella falegnameria, offriva un nutrito ventaglio di specialità originate dalla radice comune del taglio e della trasformazione del legno. L'applicazione delle tecniche basiche ad aree di rendimento sempre più estese obbligò a diversificare la capacità di lavoro, a impulsare la ricerca di nuove tecniche e tecnologie più adatte ad ogni singolo uso industriale. Si aprirono, insomma, nuovi settori professionali in cui erano richieste destrezze e abilità molto specifiche. Da questo punto di vista, il legno rappresentava la radice comune, utile per una gran varietà di azioni e manifatture differenziate. Nel contemplare la confraternita dei carpentieri, questo inventario ci autorizza a parlare di una famiglia di artigiani che condividevano una stessa materia prima ma che adoperavano, in realtà, strategie di lavorazione di natura distinta. Nonostante ciò, la tendenza prevalente della storiografia è stata quella di riunire tutte le branche che, a un certo punto, avevano formato parte della corporazione per fornirne una lista assortita ed eterogenea. Tuttavia, l'introduzione di una nuova tecnologia, una variazione dei gusti o delle abitudini di consumo erano elementi capaci di generare in qualsiasi momento la comparsa di una nuova specialità nell'industria, di creare un altro genere di lavoro in legno. Al contrario, la stessa dinamica di evoluzione poteva alterare i meccanismi di fabbricazione e consigliare l'uso di una materia prima distinta e più adeguata a dei sistemi di produzione rinnovati, più adatti alle sempre fluttuanti domande del mercato. Il desiderio della corporazione di consolidare la propria posizione per ottenere maggiori assegnazioni provocò, inoltre, dei conflitti interni di ordine giuridico, che si risolsero in una serie di ridefinizioni continue. Le cause di scissione presentate dai mestieri che desideravano una maggior autonomia portarono a una definizione continua del collettivo dei legnaioli. Ragion per cui, nello studio delle specialità bisogna essere prudenti, identificandone con cura la composizione in ciascun periodo e analizzando l'evoluzione di ogni singola branca all'interno della disciplina corporativa.

Gli statuti del 1424 ci forniscono un primo elenco in cui l'uso dell'ascia e della sega divengono, in realtà, l'autentico contrassegno professionale. Tuttavia, le ordinanze del 1482 confermano l'ampiezza dell'industria del legno e mettono in evidenza, inoltre, l'emancipazione di rami come quello dei pittori o dei muratori, che erano riusciti a emanciparsi dalla disciplina corporativa, fondando un'associazione propria. In definitiva, osservando il lavoro del falegname medioevale metterei in rilievo la

situazione di un artefice versatile, destinato a svolgere molteplici compiti legati a una stessa attività ma che richiedevano abilità e conoscenze assai diverse. Insomma, la sola caratteristica che realmente definiva il carattere del *fuster* era il suo eclettismo: era un artefice pronto a ricevere diversi qualificativi, tutti attinenti a una stessa attività.

III. L'OFICI I LA CIUTAT

L'emplaçament de l'activitat fustera en la urbs i el patrimoni col·lectiu

La possessió d'una casa social era un costum generalitzat en Europa corroborable en associacions de fusters com per exemple la puixant corporació florentina de l'*Arte dei Legnaioli*. Les notícies sobre la seua construcció revelen l'esforç que carregà l'erecció de la residència als col·legues italians, que en el 1344 degueren introduir una taxa addicional d'inscripció d'un florí "*considerando di quanta spesa e gravazza sia murato la casa della loro residentia et in quanta comodità godano coloro che di nuovo entra [...] in detta arte posseno quello che i loro antecessori con molti sudori.*"⁶⁶⁸ S'ubicava en via Lambertesca en ple centre de la ciutat, en el quarter artesà de Santa Croce. De les dimensions de l'alberg primigeni informa un document de 1498 on es fa menció d'una única estança confrontada a la vivenda de *Francesco di Filippo tessitore di brochato*. De l'edifici s'intueixen a penes les traces d'una arcada gòtica en pedra que remunten a les acaballes del Cinc-cents i principis del Sis-cents. A partir d'aquestes dades Alessandro Cecchi dedueix que la casa social devia ésser d'extensió reduïda, amb l'accés marcada per una gran porta a manera d'entrada de carro que alineava la façana a l'entorcillat traçat de la via medieval. De la decoració i el mobiliari no s'ha conservat cap indici, sols una taula amb l'Anunciació que ha estat identificada amb la pintura que decorava la columna en *Orsanmichele* concedida als fusters el 23 d'abril de 1381, dipositada actualment en la Galleria dell'Academia de Florència⁶⁶⁹.

Localització de l'activitat fustera i els principals punts de fabricació i venda.

Jean-Pierre Leguay qualificava el carrer i la plaça medievals com l'autèntic teatre del ventall d'activitats professionals desplegades en la urbs de forma habitual o ocasional⁶⁷⁰. Al llarg de la jornada, artesans, mercaders i comerciants desplegaven la

⁶⁶⁸ Alessandro CECCHI (1998): "L'Arte dei Legnaioli...", *op. cit.*, pp. 187-213.

⁶⁶⁹ A València és clara i estesa en les diverses associacions d'oficis una evolució des de la capella del convent o església, on s'esdevenien les primeres assemblees, fins que s'evidencia la necessitat de disposar de locals propis, fonamentalment a mesura que l'empremta dels aspectes professionals i el nombre dels béns mobles i el patrimoni de l'entitat es feia més gruixut. Luís TRAMOYERES BLASCO (1889): *Instituciones gremiales...*, *op. cit.*, pp. 88- 94. Vicente FERRAN SALVADOR (1926): *Capillas y casas gremiales...*, *op. cit.*, p. 46. Leopoldo PILES ROS (1959): *Estudio sobre el gremio...*, *op. cit.*, pp. 72-82.

⁶⁷⁰ Jean-Pierre LEGUAY (1984): *La rue au Moyen Âge*. Rennes: Ouest France, p. 127-131.

seua activitat al carrer, de forma itinerant o emplaçats rere el banc d'una botiga, treballaven a l'obert per romandre en contacte amb una clientela que acudia al mercat, jornalero o ambulant, força simplement es passeja, susceptible de sentir-se atreta per una determinada producció, constatar al mateix temps la qualitat de l'obratge. L'activitat laboral es desenvolupava a l'obert, prenia doncs un accent expansiu, comunicatiu, accessible. Jaume I en els Furs reglamentava les condicions estructurals dels pòrtics i els bancs dels artesans de València, així amples que permeteren *mettre les choses sues sens embargament e sens estretura en les sues cases, e ubert e fiet lo portal e la entrada en l'obrador nostre, axí com dit és, lo senyor d'aquelles cases haja aquella entrada e-l portal e l'obrador en lo qual la entrada serà feita franch e liure per tots temps sens tot cens e tribut, exactió o servici annual o per tots temps*⁶⁷¹. Les ordenances professionals ressenyaven la conveniència d'un àmbit de treball lleial, franc que facilitara el control de llur activitat, on es verificara la legalitat de les tècniques i els materials emprats.

La distribució d'artesans i mercaders en determinades àrees es forjà de les necessitats específiques de cada manufactura, dels compromisos tècnics que aconsellaven el veïnatge entre sectors productius similars, que donarien pas a la creació de comunitats d'interessos basades en els beneficis de la proximitat en matèria d'aprovisionament de materials o la col·laboració entre mestres de diferents obradors. Les autoritats municipals potenciaren aquesta empremta centralitzadora que facilitava les activitats de control i la percepció dels impostos, al temps que facilitava la distribució de certs sectors industrials en determinats emplaçaments en funció de les seues necessitats d'aigua, de la proximitat d'un port o allunyar les molèsties d'un soroll excessiu o males olors que imposaven *per se* condicions irrefutables. Dins del clima de reorganització col·lectiva que predominà en les primeres fases d'assentament, l'articulació de les activitats econòmiques era reflex d'una tendència a la agrupació que investigadors com Ivan Pini, Alessandro Cecchi, Georges Lefranc, Maurice Robert o Mª Luisa Bianchi i Mª Letizia Grossi coincideixen en considerar característica de la ciutat medieval que donaria pas a la creació d'autèntiques comunitats d'interessos⁶⁷².

⁶⁷¹ Fur XIV. Llibre VIII, rúbrica VIII.

⁶⁷² En aquesta línia resulten orientatives les reflexions emeses per Georges LEFRANC (1975): *Histoire du travail...*, *op. cit.*, p. 114-120. Robert FOSSIER (1970): *Histoire sociale...*, *op. cit.*, p. 245-247. Maurice ROBERT (1999): *Les artisans...*, *op. cit.*, pp. 28-30 Philippe CONTAMINE, Marc BOMPAIRE, Stéphane LEBECQ et Jean-Luc SARRAZIN (2003): *L'économie médiévale...*, *op. cit.*, p.277.

Just la concentració de caire industrial en determinats carrers i places orienta la recerca de les petges deixades pels fusters en les diverses places europees. No de bades en 1405 al carrer anomenat dels *Fustiers* o de la *Fusterie* del vell port de Marsella quaranta-dos immobles sobre un total de seixanta-dos pertanyien a fusters, boters, imaginaires i ebenistes⁶⁷³. A Bolònia la fusteria s'emplaçava en la zona nord occidental de *Porta Stiera*, desplegats en torn a les parròquies de San Felice, San Giorgio del Porgiale, San Lorenzo di Borgo i Santa Maria Maggiore⁶⁷⁴. La dispersió manifesta en casos com el bolonyès es verificava en ciutats on la indústria fustera havia assolit altes cotes de especialització i abraçava sota la seua disciplina una àmplia diversitat de branques productives. A Florència, en 1284 els mestres capsers i caixers investiren en la compra d'un terreny on construir llurs obradors, manifestant com n'era conscient l'artesà dels profits derivats de la congregació. Així es comprèn com a les principals urbs de medievals es possible delimitar els quarters on es concentraven els tallers destinats al treball en fusta, com el tram de la *Via Tornabuoni* entre el *Palazzo Strozzi* i l'església de Santa Trinità en la capital toscana, popularment conegut com *Via dei Legnaioli*, a què se sumarien els tallers del *Mercato Vecchio*⁶⁷⁵.

De manera similar a València la toponímia reté encara hui els carrers on es concentraven la major part dels obradors a través de nomenclatures com Cadirers, Caixers, Capsers, Aladrers o Fusteria⁶⁷⁶, una diversitat toponímica que reflexa la varietat dels sectors de fusteria desenvolupats a la ciutat (figura 1). La parròquia com a cèl·lula bàsica de la distribució poblacional proporciona la primera referència sobre l'emplaçament de la fusteria valenciana, en erigir-se en eix de la vida religiosa, social, inclús política i econòmica de la urbs medieval. Des d'aquesta perspectiva, en ubicar l'assentament de les distintes classes urbanes sobre el plànol parroquial, Ricardo García Cárcel extractava el caràcter eminentment artesanal que havien assolit al Cinc-cents les parròquies de Sant Martí, Santa Caterina, Sant Miquel, Sant Joan del Mercat i Creu

⁶⁷³ Jean-Pierre LEGUAY (1984): *La rue...*, *op. cit.*, p. 127.

⁶⁷⁴ Antonio Ivan PINI (1990): "La maestranze edili bolognesi nella società comunale (secoli XII-XIII)". Francesca BOCCHI, coord.: *I portici di Bologna e l'edilizia civile medievale*. Bologna: Grafis Edizioni, pp. 106-108.

⁶⁷⁵ Per la seua singularitat i rellevància, l'episodi florentí es troba àmpliament estudiat, consultar Guido CAROCCI (1913): "L'Arte dei Legnajuoli, i suoi Statuti, i suoi ordinamenti". *L'Illustrate Fiorentino. Calendario storico per il 1914 compilato da Guido Carocci*. Firenze: Tipografia Domenicana, Vol. XI della Nuova Serie, p. 9-13. Alessandro CECCHI (1998): "L'Arte dei Legnaioli...", *op. cit.*, pp. 187-213. Mª Luisa BIANCHI e Mª Letizia GROSSI (1999): "Botteghe, economia e spazio urbano". Franco FRANCESCHI e Gloria FOSSI, eds.: *La grande storia dell'Artigianato. Il Quattrocento*. Firenze: Giunti. Vol. II, pp. 27-63.

⁶⁷⁶ Francisco ALMELA i VIVES (1960): *Nombres de calles y plazas*. Valencia: Tipografia Moderna.

Nova, tota vegada les respectives indústries s'havien consolidat en el mercat i les corporacions d'oficis es trobaven ben arrelades a l'entramat urbà⁶⁷⁷. L'establiment 1723 del *Llibre del Repartiment* enregistra la donació de dos obradors davant l'església de San Martí al fuster Guillem Francolí, deixant entreveure el segell d'una assignació estipulada amb mires a aprofitar les infraestructures industrials i comercials ja implantades per a rendibilitzar al màxim les concessions. Malgrat que ens permet retrotraure els orígens de la fusteria fins 1242, després d'aquesta primerenca aportació la documentació emmudeix, silenciament l'itinerari seguit pels fusters establerts a la ciutat pel que resta de segle. Serà avançat el Tres-cents quan començaran a sorgir entre els protocols notariais èpoques i escriptures de compra i venda d'albergs en les immediacions de la parròquia, preferentment en el Mercat i en l'anomenada Plaça dels Caixers. En les transaccions efectuades pels artesans vinculats a la comunitat dels fusters la historiografia ha localitzat principalment pintors⁶⁷⁸. A propòsit de l'extensió de la fusteria per la ciutat, els comptes de clavaria de 1437 i 1439 recullen el pagament de les quotes en orde a la indiquen com es distribuïen els obradors des del mercat, per la plaça dels Capcers, el carrer del Torners, el camí de Sant Tomas i per la Seu fins la Xerea i el camí de Morvedre⁶⁷⁹.

A partir d'aquestes primeres referències, s'entreveu com el Mercat esdevindria el punt de confluència dels fusters, el vertader aglutinant al voltant del qual radicarien els tallers de fusteria. La presència dels pòrtics dels seus obradors és manifesta ja en març de 1374 en l'autorització del Consell a Pere Coral *com ell volgues fer de nou un pòrtich en un seu alberch al cantó del carrer de la Porta Nova, ço és en aquella part del dit alberch que mira vers lo Mercat atinent e semblant als altres pòrtichs dels fusters e algunes persones menaçassen que hi farien contrast e justícia*⁶⁸⁰. La deliberació a favor de l'obertura d'un nou portal de venda en la plaça del Mercat confirma l'entorn com nucli comercial on els fusters semblen gaudir de preeminència.

⁶⁷⁷ Ricardo GARCÍA CÁRCEL (1975): "Notas sobre población y urbanismo en la Valencia del siglo XVI". *Saitabi*, 25. Valencia, pp. 146-147. En estudiar la distribució poblacional sobre el plànol de la ciutat, l'historiador destaca el marcat caràcter social i professional de l'urbanisme a València. Emplaça el sector de la fusta, els *carabaçers*, en la parròquia de Sant Martí tot subratllant el caràcter heterogeni de l'artesanat ubicat al quarter que junt al tèxtil reunia flequers, argenters ferrers, carnisseres i pescaters.

⁶⁷⁸ Ximo COMPANY, Joan ALIAGA, Lluïsa TORTOSA i Maite FRAMIS (2005): *Documents de la pintura valenciana medieval i moderna*. València: Universitat de València. Tomo I. Les referències a les concessions del Llibre del Repartiment com a la compravenda de cases i albergs recollits a la selecció documental trasllueixen amb claredat les preferències d'establiment i el caràcter de la concentració per quarters.

⁶⁷⁹ ARV. Gremis. Llibre 174, bis.

⁶⁸⁰ AMV. Manual de Consells, número A-16, f. 188 v.

Els informes del Consell a propòsit de l'arribada de la fusta fins el Mercat informen confirmen aquesta disposició atès que els inconvenients ocasionats suscitarien mesures i prevencions al respecte, com per exemple la previsió emesa el 5 de gener de 1375 prohibint l'entrada dels carros carregats amb fusta⁶⁸¹.

La Fusteria

La historiografia assenyala el 1400 com l'any en què hom comença a conèixer com *Fusteria* el racó de la Plaça del Mercat que s'obria entre les cases annexes al convent de la Mercè i el front del carrer Trench. Paral·lelament sorgia la plaça dels Capsers als voltants del Mercat, l'àrea on es concentrarien la major part dels tallers de caixers i capsers que començava en el Mercat per expandir-se cap el convent dels predicadors franciscans (figura 1). Obradors vivenda que en 1405 patirien el primer gran incendi declarat en la urbs, els Manuals de Consells informen indirectament de l'àrea compresa per la fusteria en descriure els carrers i edificis afectats, en un registre on s'albiren les proporcions del foc declarat *en lo carrer que va a San Francesc* que va destruir gran part dels albergs, molts d'ells *derrocats per ço d'apagar lo foch e per cloure via que aquell no cresqués ne s'estenés més, anàs e saltàs a altres alberchs*. Divendres 13 de novembre el Consell atenia el clam *per lo fet dels alberchs cremats e enderrocats* amb què supliquen *que la ciutat los faça alguna caritat*⁶⁸². Huit sous rebrien en compensació pels danys els damnificats per un incendi l'origen del qual sembla causal. D'efectuar les taxacions s'encarregarien *en Francesc Tona, piquer, i en Joan del Poyo, mestre de obra de vila, per comissió e manament verbal per los honorables jurats*⁶⁸³. És la primera menció a un indret que seria passatge habitual de les desfilades de recepcions reials en el seu trajecte cap a la catedral com especifica la crida del 13 d'octubre de 1414 per a l'entrada de Ferran I d'Antequera⁶⁸⁴, crides que en evocar l'emplaçament constaten la continuïtat de l'activitat fustera als voltants. Data interessant és l'encomanda conjunta a un obrer de vila i un fuster per què s'encarreguen d'avaluar els danys ocasionats, comissions que manifesten la necessària conjunció entre

⁶⁸¹ AMV. Manual de Consells, número A-16, f. 248 v.

⁶⁸² AMV. Manual de Consells, número A-22, f. 367 v.

⁶⁸³ AMV. Manual de Consells, número A-22, f. 368 v- 369 v. El registre conté la relació dels pagaments efectuats.

⁶⁸⁴ AMV. Manual de Consells, número A-25, f. 406. Salvador CARRERES ZACARÉS (1925): *Ensayo de una bibliografía de libros de fiestas celebradas en Valencia y su antiguo Reino*. Valencia: Hijo de Francisco Vives Mora. Tomo II, p. 84.

ambdós oficis en un període en què la fusta i la maçoneria compartien una ampla presència en la construcció corrent.

De major magnitud seria *lo gran foch en la fusteria del Mercat* que es declarava el 16 de març de 1447 i que va destruir *tota la fusteria fins a la Porta Nova, e tot lo Trenc e part de la Pelleria, e fins al cantó de les monges Magdalenes. E cremaren-s'hi algunes gents, ço és, alguns vells e criatures e esclaus. Los albergs que s'hi cremaren foren en suma cent quaranta-quatre. Mai fon major dany ni major dol en València: cremaren-s'hi crestians, jueus e moros*⁶⁸⁵. Melcior Miralles recollia en el *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim* l'impacte psicològic que causaren les flames, sense oblidar però una postil·la a les conseqüències materials, on ressenyava el nombre d'habitacles destruïts tot puntualitzant la seua qualitat d'establiments de *fusteria*. Mossèn Gaspar Masc ressenyava en el seu *Dietari* la quantitat estimada dels immobles destruïts, *cremarensse pus de doscents*⁶⁸⁶. En contrast amb l'accident fortuït que sembla haver causat el sinistre de 1405, tant les autoritats com la veu popular intuïen que es tractava un foc intencionat. El *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim* incidia en la coincidència entre *lo cas de Paiporta cruel* succeït el diumenge 26 de febrer de 1447, quan la gent d'en Genís Ferrer, jurat de València, havia assaltat una casa veïna i assassinat *una dona e dos fills e una filla*. En fugir el suposat culpable, les autoritats empresonaren la seua esposa junt a alguns criats dels seus col·laboradors. La sentència promulgada el 15 de març condemnava a mort *la muller, un captiu d'aquest e de Piera e de Gascó Pallés e del mosso de Piera*. De manera manifesta, la relació del *Dietari* enllaça tot seguit amb la referència a un incendi que començava *lo dijous après, estant los sentenciats en lo Mercat. Dixse que en Genis Ferrer ho havia fet, perquè li havien sentenciat sa muller*⁶⁸⁷.

No eren solament de rumors populars, convençut de què havia estat d'un incendi intencionat, un any més tard el Consell municipal continuava encara sufragant unes perquisicions que resultarien infructuoses, malgrat l'empeny rellevat perquè *les despeses fetes per incercar qui ha mes lo foch del Mercat e que d'ací avant de faran*

⁶⁸⁵ Melcior MIRALLES (1419-1502): *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*. Vicent Josep ESCARTÍ ed., 1988. València: Institut Alfons el Magnànim., p. 97.

⁶⁸⁶ Mossèn Gaspar MASC, *Dietario*. Biblioteca Universitaria de Valencia, Ms. 255, fol. 43. Citat per Miguel FALOMIR FAUS (1996): *Arte en Valencia...*, op. cit., p. 58.

⁶⁸⁷ Salvador CARRERES ZACARÉS (1930-1935): *Libre de memòries de diversos sucesos e fets memorables e de coses senyalades de la ciutat e regne de València (1308-1644)*. València: Acció Bibliogràfica Valenciana, p. 583.

*sien admeses en compte e lo honorable síndich ne puixa fer carregament de censals*⁶⁸⁸. En qualsevol cas, les repercussions dels danys són perceptibles en l'empremta que deixarien les flames en l'imaginari col·lectiu, en aquest sentit recollia Jaume Roig al tercer llibre del *Spill* els ressons d'un sinistre que avança a 1446. Superant el to irònic amb què rememora l'incident s'entreveu la magnitud de les flames i l'empremta sobre els ciutadans, de qui recapta inclús les reaccions i les iniciatives interposades per a frenar l'avanç:

*d'aquells veïnats
la pelleria, trenc, fusteria,
fins mig mercat n'has vist cremat,
any sis quaranta, pus de setanta
cases, albercs. Sinó per prec
dels Vicents dos, intercessós
per llur ciutat (martiriat,
i confessor lo preicador),
qui Déu pregaren e hu impetraren,
tot es cremava. També pregava
la llega gent devotament,
ab ciris e plos, davant lo cos
sant consagrat, al foc portat
per santes mans dels capellans*⁶⁸⁹.

És arran aquest infortuni que el Consell resol el trasllat de la fusteria a zones amb menys densitat de població, atès el perill d'inflamació de la matèria prima. En efecte, el 20 de març aprovava *la reparació del foch del Mercat per vergonya* i el 17 d'agost concedia una partida d'indemnització als propietaris dels albergs afectats al temps que prescrivia *que tots los fusters de la ciutat habiten en la plaça de prehicadors e que los sia feta alguna subvenció per la ciutat*⁶⁹⁰. Francesc Joan Caballer recollia la notícia en el seu *Llibre de notícies de la ciutat de València des de l'any 1306 fins 1535*:

⁶⁸⁸ AMV. Manual de Consells, número A-34, f. 66.

⁶⁸⁹ Jaume ROIG (1460, ca.): *Espill o Llibre de les dones*. Marina GUSTÀ, ed.(1978). Barcelona: Edicions 62, p. 119.

⁶⁹⁰ AMV. Manual de Consells, número A-34, f. 21v. De la provisió es fa ressò Francesc JOAN CABALLER: *Llibre de notícies de la ciutat de València des de l'any 1306 fins 1535*. Biblioteca

*Provehí lo Consell concordanment que tots los fusters dels quals fa menció lo Consell anassen per estar e habitar a la plaça de Prehcadors per rahó del mudament que-ls fallen fer de llurs cases qui havien en lo Mercat y en altres llocs de la ciutat en les quals no podrien habitar. Los fos feta per la ciutat alguna subvenció*⁶⁹¹.

Segons refereixen cronistes posteriors com Pere Antoni Beuter⁶⁹², l'anhel d'evitar futures desgràcies aconsellava un desplaçament permetria la construcció d'un nou vial, *el Carrer Nou que va de la argenteria al Mercat*, però no comportaria la reubicació substancial de la fusteria que continuaria assentada entre la plaça del Mercat, la parròquia de San Martí i la plaça dels Predicadors. Forçats a desplaçar-se, en la pràctica s'aveïnen a la plaça anomenada popularment *dels Alls*, a espatlles de les cases que havien habitat fins ara, on ja radicaven varis mestres capsers, branca que batejaria la plaça amb el nom que traslladen ordenances i provisions municipals com plaça dels Capsers que començava just en la plaça del Mercat⁶⁹³. A l'empenta de la tradició i la memòria atribuïa Orellana el record de l'emplaçament de la fusteria en una crida publicat en 22 d'agost de 1465 a propòsit de l'itinerari d'una processó d'acció de gràcies, que s'havia de celebrar l'endemà pel Mercat i la Fusteria, recurrent des del Convent de la Mercè al de Sant Agostí per a visitar Nostra Senyora de Gràcia⁶⁹⁴. La denominació perduraria encara en un ban de caràcter similar pregonat el 19 de febrer de 1474 perquè, en realitat, els fusters no havien fet més que transferir la seua activitat a la contigua plaça de la Mercè. La mudança obligaria els allers a arraconar-se junt a l'església i el convent ocasionant no poques molèsties als assistents als oficis litúrgics que han estat documentades en forma de clams i sentències que permeten confirmar la continuïtat de l'activitat fustera als voltants de la plaça de la Mercè fins els començaments del segle XVII. El capítol segon de les Corts celebrades a València en 1547 es fa ressò de les crítiques a l'ocupació de la plaça pels fusters i emplacen els estaments eclesiàstic i militar a desallotjar-los amb multa de 25 florins. Poc efecte

Universitària de València, Ms. 197, f. 97 v. Al·ludit per Miguel FALOMIR FAUS (1996): *Arte en Valencia...*, *op. cit.*, pp. 58 i 161.

⁶⁹¹ Francesc JOAN CABALLER: *Llibre de notícies...*, *op. cit.* Ms. 197, f. 97 v. Al·ludit per Miguel FALOMIR FAUS (1996): *Arte en Valencia...*, *op. cit.*, pp. 58 i 161.

⁶⁹² Pedro Antonio BEUTER (1604): *Primera parte de la Crónica general de toda España, y especialmente del Reyno de Valencia*. Valencia: Imprenta de Pedro Patricio Mey, capítulo 1, p.6. Mencionat per Marcos Antonio de ORELLANA (1923): *Valencia antigua...*, *op. cit.* Vol. I, p. 76.

⁶⁹³ Sobre la plaça dels Capsers informa Marcos Antonio de ORELLANA (1923): *Valencia antigua...*, *op. cit.* Vol. I, pp. 305-311.

⁶⁹⁴ Marcos Antonio de ORELLANA (1923): *Valencia antigua...*, *op. cit.* Vol. II, pp. 76-77.

sortiria de les disposicions quan en 1604 les Corts informen novament de la persistència del problema en reiterar el manament⁶⁹⁵.

Per a complementar l'escrutini sobre la localització de la fusteria a la ciutat, estatuts i llibres de clavaria consenten arrodonir el circuit creat per cròniques i ordinacions municipals. Les fórmules enginyades per a la renovació dels majorals ratifiquen l'emplaçament de les diverses especialitats vinculades a la fusteria mitjançant l'elecció de candidats estipulada a partir de coordenades topogràfiques i professionals. Els capítols de 1434 són els primers a manifestar el principi de les reivindicacions de les branques més puixants de la indústria, caixers, capsers i torners, que demanaven un pes institucional corresponent a l'auge i el creixement del nombre de socis acollits a llurs disciplines. La mesura adoptada per a equilibrar el repartiment i assolir una representació més justa en l'estructura del consell de prohoms de l'ofici informa de la ubicació de les instal·lacions de cada braç sobre el plànol, *dos per lo quarter del Mercat e dos per lo quarter de la plaça dels Caixers e dos per lo quarter de la plaça de la Seu e dos per lo quarter de les Torres*. Cadascun encarregat de triar i nominar els respectius candidats junt als quatre majorals vigents i l'escrivà de la confraria⁶⁹⁶. Ja al capítol ordinari celebrat en octubre de 1434 traslluirien uns canvis que desvelen sucoses dades complementàries sobre l'ampliació i la fixació del nombre de majorals com dels càrrecs o funcions, en principi honorífiques, que estableixen les ordenances. Els majorals renovats s'identifiquen d'acord a una designació on es combinen criteris d'emplaçament i d'especialització professional: *En Bernat Bot, per lo Mercat; En Barberà Nadal, per la plaça de la Seu; En Joann Granada, per la Bosseria*. Els majorals són tres, als quals s'afegiria Bertomeu Pérez, elet conseller per a sostenir les responsabilitats de la majordomia amb *càrech de il·luminar la lantia que crema en la Seu davant la corona de Iesu Crist*. Una definició tan acurada deixa els fusters abastant ben localitzats sobre el traçat urbà. Des dels voltants del Mercat s'estenien pels carrers veïns de Bosseria tot circumdant l'entorn de Sant Joan del Mercat i la parròquia de Sant Martí fins a la Seu.

La tendència dels oficis a radicar en àrees veïnes facilita en el cas dels fusters a localització de determinades branques dedicades a la manufactura, que desplegaven preferentment el seu treball en el taller on exposaven i venien els productes. Gràcies a

⁶⁹⁵ Vicente Salvador y Montserrat, Marqués de CRUÏLLES (1883): *Los gremios de Valencia...*, op. cit., pp. 65-66. Adduït igualment per Marcos Antonio de ORELLANA (1923): *Valencia antigua...*, op. cit., vol. II, pp. 76-77.

⁶⁹⁶ ARV. Gremis. Llibre 588, ff. 1-5. *Capítols de l'Ofici de fusters fets i fermats en l'any 1434. Control de 1583*.

aquesta concentració és possible avui reconèixer els principals centres d'activitat de la fusteria anomenada d'obra de mans de braços tan rellevants com els capsers, els caixers i els cadirers.

La plaça dels Capsers es situava en les immediacions del Mercat, on començava la via, i s'allargava fins la placeta de les Danses junt a l'antic temple de la Companyia de Jesús, un topònim recollit avui per la guia de carrers de la ciutat⁶⁹⁷. Com be puntualitza Orellana, en ella residien els fabricants de capsetes i diverses xafarderies d'ús corrent, que treballaven la fusta prima popularment anomenada *de fulleta*⁶⁹⁸. Ben prop s'establiren els caixers dedicats a la fabricació d'arques i baguls confeccionades amb fusta grossa perquè d'aquests contenidors es requeria una fusta resistent. La plaça dels *Caxers* s'estenia des del cantó dels *Porgets* o *Porchets* en l'encreuament amb el carrer Sant Vicent i prosseguia fins al començament de la Baixada de Sant Francesc. El traçat correspondria amb el tram que comunica en l'actualitat la plaça de l'Ajuntament—on s'emplaçava el convent dels frares franciscans—el carrer de Sant Vicent Màrtir i la plaça del Mercat. L'antiguitat de l'assentament està testimoniada en en la decisió del acordada el 13 de juliol de 1383 pel Consell de fer *un carrer un carrer responent en l'un cap al carrer major de Sent Martí e en l'altre a la plaça dels Caxers e al carrer major de Sent Vicent*⁶⁹⁹. El projecte adreçat a embellir la zona i dotar de major fluïdesa el trànsit, delimita perfectament l'àmbit de la plaça en el plànol urbà. Es tractava d'un emplaçament cèntric, sotmès aviat a l'acció reguladora del traçat viari, com manifesta la compra i l'enderrocament d'una vivenda ja l'1 de març de 1383, *presa e derrocada a obs de embellir e dreçar lo carrer de Sent Vicent*⁷⁰⁰.

Per la crida emesa el 9 d'abril de 1412 a propòsit de la processó en acció de gràcies que se celebraria l'endemà diumenge per commemorar l'elecció en Casp del candidat castellà Ferran d'Antequera. Orellana escriu el seu memorial al voltant de 1800 i afirma que encara restaven allí botigues de mestres caixers, en efecte descriu la manera com acostumaven a treballar i exposar la mercaderia: *tienen á las puertas arcas para vender*. La postil·la certifica la continuïtat de l'hàbit observat pels fusters medievals i encara abunda en constatar la conservació *en algunas casas antiguas* de cofres i baguls

⁶⁹⁷ J.G. (1852): *Valencia en la mano o sea Manual de forasteros*. Valencia: Imprenta y librería de Julián Mariana, p. 18. La guia delimita l'entrada i eixida des del carrer de les Danses fins el Mercat.

⁶⁹⁸ Marcos Antonio de ORELLANA (1923): *Valencia antigua...*, *op. cit.*, vol. I, pp. 305-306.

⁶⁹⁹ AMV. Manual de Consells, signatura A-18, ff. 8-9 r. Agustín RUBIO VELA (1994): "La ciudad como imagen...2, *op. cit.*, p. 31.

⁷⁰⁰ AMV. Clavaria Comuna, signatura J-23, f. 25 r. Agustín RUBIO VELA (1994): "La ciudad como imagen...", *op. cit.*, p. 32.

elaborats amb fustes de pi o xiprer, resistents a l'acció del corc i l'arneta, tot i que cap a 1730 i 1740 començaren a substituir-se per la còmoda i les papereres⁷⁰¹.

Per la seua part, els cadirers mantenen encara vigent el seu emplaçament en el carrer de Cadirers situat a la part oposada del convent jesuïta, enllaça el carrer la Puríssima de la Companyia amb el de Burguerins. La primera menció de la via amb el nom de la branca dels cadirers es remunta al ban emès el 14 d'agost de 1538 a propòsit d'una processó en honor de la Mare de Deu de l'Assumpció. El 25 de desembre de 1659 una ressenya del mostassaf concreta el viari del carrer de Cadirers, com qui va a la Estafeta. La guia urbana *Valencia en la mano* actualitzava els carrers adjacents amb què limitava en 1852, amb entrada en carrer de Calatrava i eixida en la plaça del Forn de Sant Nicolau⁷⁰². En realitat l'arrelament del braç deu ésser posterior a l'últim quart del segle XV perquè fins 1372 el carrer era conegut com d'En Ripoll, un llinatge assentat en la urbs des que Guillem Ripoll fixara allí el domicili familiar, com menciona l'itinerari de la processó del Corpus de 1372. Descendent de la família seria Berenguer Ripoll, un dels padrins en el bateig de Sant Vicent Ferrer, documentat com Jurat major dels cavallers en 1350⁷⁰³.

La nomenclatura del carrer dels Aladrers es conserva encara avui en la tram que naix en el carrer de Quart pera desembocar en el de Murillo, en un replà conegut antigament com la plaça del Palomar, segons consigna Orellana⁷⁰⁴. En aquesta via habitaven els aladrers, fabricants d'estris i eines d'ús fonamentalment agrícola en un emplaçament que enllaçava l'entorn de la plaça del Mercat amb una de les principals portes de la urbs. Aquesta ubicació facilitava el contacte amb l'horta i assegurava una major fluïdesa en el comerç.

En efecte en els llistats dels deutors davant la cort del Justícia de 300 sous entre 1409 i 1412 elaborats per Juan Vicente Garcia Marsilla s'observa com la distribució dels tallers fusters entre les immediacions del Mercat, en la plaça dels caixers fins la Xerea responia a una distribució per branques ben establida. Dels quaranta mestres qualificats simplement com fusters, trenta-tres habiten Mercat o en les vies i places de la rodalia, com els carrers de la Bosseria, la plaça dels Alls o els camins de Sant Vicent, de Sant Francesc o de Quart, en els voltants de l'anomenada Fusteria. Els caixers, cofrers i pintors se situen amb clara preferència en la plaça dels Caixers, mentre que els dotze

⁷⁰¹ Marcos Antonio de ORELLANA (1923): *Valencia antigua...*, op. cit., vol. I, pp. 387-388.

⁷⁰² J.G. (1852): *Valencia en la mano...*, op. cit., p. 18

⁷⁰³ Marcos Antonio de ORELLANA (1923): *Valencia antigua...*, op. cit., vol. I, p. 283.

⁷⁰⁴ Marcos Antonio de ORELLANA (1923): *Valencia antigua...*, op. cit., vol. I, p. 25.

boters consignats es localitzen en la Xerea, en el camí de la Mar, així com els barquers, carreters i mestres d'aixa, instal·lats a la Xerea i a la plaça dels Predicadors. Demarcació lògica per a aquetes especialitats en considerar les característiques de la seua producció, emplaçats entre el camí cap a la Rambla i les Drassanes d'intramurs⁷⁰⁵.

L'afiliació a l'església de Sant Joan del Mercat

Familiaritzats amb l'entorn de la plaça del Mercat, en 1427 obtenen llicència de sepultura en l'església de Sant Joan del Mercat que seria consagrada com a parròquia en 1366, en la qual, però, es constata un ús litúrgic que es remunta a antic (làmina 1). L'autorització promulgada per Alfons IV el Benigne en 1332 avançava el patronat de l'almoïna al menys fins el primer quart del segle XIV. Tot i que la provisió no es relleven els lligams amb el temple, les raons argüides pel bisbe Hug de Llupià per a la concessió de la llicència de sepultura en el cementeri parroquial el 16 d'octubre de 1454 desvelen tant l'antiguitat de la confraria com les competències desimboltes en l'església en sentit patrimonial i litúrgic, en reconèixer:

*...in presenti ad ecclesiam parrochiam Sancti Joannis de Mercato civitatis Valencie, in qua ab antiquo Capellam habetis honorabilem decoratam, retrotabulo invocationis Sancti Luce et munitam parimus vestimentis, calice, libro missali, cereis et lampade et aliis que ad ornatum et servitium pertinent divinorum. In qua quidem capella tenetis sicuti et tenere vos obtulistis presbiterum servientem et continuum residentem*⁷⁰⁶.

Per al seu sosteniment s'havien compromès a aportar vint sous anuals i es certifica com provenia d'antuvi la tutela d'una capella amb altar consagrada a Sant Lluç, on amplien ara les competències. Amb el permís de sepultura obtenen la patent per a acollir tots els confreres *fusters presentes et posteri qui in vita vel testamento aut in ultima voluntate vel alii de quibus requisiti fueritis*, s'obri a més la possibilitat de rebre tots els fidels i al·legats a l'entorn de la confraria que expressen la seua voluntat d'esser soterrats *en lo vas de la capella*. Tanmateix, davant la impossibilitat d'acollir tots els afiliats interposen una sèrie de clàusules per a regular la seqüència de recepció, mitjançant el pagament de *cinquanta sous moneda real de València*, tot admetent-hi el posterior trasllat al cementeri exterior després d'un temps prudencial de sepeli a la

⁷⁰⁵ Juan Vicente GARCÍA MARSILLA (2010): "Las calles y los nombres. Ensayo de una sociotopografía de la Valencia medieval". *Historia de la ciudad. VI. Proyecto y complejidad*. Valencia: Colegio Territorial de Arquitectos de Valencia, pp. 56-79.

⁷⁰⁶ ARV. Gremis. Caixa 641, número 822.

capella. A aquest patrocini caldrà incorporar a més la tutela de la capella de l'església de Sant Francesc consagrada des de 1290 a la Mare de Déu, Sant Francesc i tots els sants en el convent dels frares menors, de la dotació de la qual no resten petges documentals, un patronatge encara vigent en 1926 que únicament nomena Vicente Ferrán Salvador⁷⁰⁷.

Els béns mobles que guarnien la capella es coneixen gràcies a la rendició anual de comptes, l'informe presentat pel clavari Bernat Ferriol en 1435 *a XX dies del mes de noembre* dona ocasió per a revisar *lo inventari comú* i enregistrar el patrimoni contingut a San Joan del Mercat *remés a la darrerria del present libre*⁷⁰⁸. El primer inventari es fa ressò de l'aixovar estipulat en les ordenances per a les diverses commemoracions i festivitats, siguen de caràcter públic o privat, civil o religiós. Es tracta de paraments expressament concebuts per a acudir a les processons o assistir al funeral d'un confrare sense que transcendisca a l'informe el lloc on emmagatzemaven els menesters, entre els quals destaquen caixes, llits i bancs de diverses llargàries, *los dos grans e la hu curt*, i mesures, *dos grans e dos gicotets*, juntament amb *lo banch dels avís* i els llenços continguts en els cofres que apunten cap a un ús funerari, així *lo caxó gran en què stà lo drap d'or dels cossos ab ses tancadures com l'altre caxó gran en què stà lo drap d'or dels albats ab sa tancadura*. L'ús particular d'aquests objectes s'entreveu sobre tot en ésser complementats amb *los sis ciris que estan en lo caxó gran ço és lo hun ciri groch* i els quatre utilitzats pels majorals en la processó del Corpus Cristi⁷⁰⁹. Conserven encara ciris del combregar, *ítem més lo ciri que tenien als capítolls ab la capsà*, el cofre que desvela el lloc on es conservava la documentació corporativa composta fonamentalment pels fulls dels estatuts i els privilegis abans de la compilació del còdex de 1477. Tot açò contingut en un patrimoni moble compost per tres lits, *ço és los dos grans e la hu curt* a més de quatre *caxes dos grans e dos gicotets* amb *lo banch dels avís*.

D'altre caire és l'inventari de la capella efectuat dimecres 7 d'agost de 1437 que transcriu la cura amb què s'abillava l'altar, un ornament dignificant espiritualment i social, que projecta la imatge corporativa⁷¹⁰. Notori no sols pel propi embelliment ans per l'afany d'enregistrar minuciosament els efectes i divulgar la disposició mitjançant escriptura pública. La inspecció comença per l'ara de l'altar, coberta amb quatre *tovalles encarnades* de li i cotó *ab listes blancs, e les tires totes blanques*. Sobre les tovalloles, uns *corporalls* i una peça de cuir amb dos *canelobres de fusta guarnyts de*

⁷⁰⁷ Vicente FERRÁN SALVADOR (1926): *Capillas y casas gremiales...*, op. cit., p. 137.

⁷⁰⁸ ARV. Gremis. Llibre 174 bis, f. 91 r.

⁷⁰⁹ ARV. Gremis. Llibre 174 bis, f. 91 r.

⁷¹⁰ ARV. Gremis. Llibre 174 bis, f. 106 r.

ferre e hun drap blau davant l'altar ab una creu e dos senyals de serra e axa hu a cada cap. Apareixen els emblemes corporatius, símbols del patronatge que proclamen d'orgull col·lectiu. Dos arquibancs contenen en llurs caixons *ab son pany e clau* els tresors litúrgics emprats en les cerimònies, *hun càlzer molt bell d'argent ab sa pàtina tot daurat ab senyal de serra*, guardat en son estoig de *cuyro*, per a la neteja s'avia fins i tot una tovallola especialment destinada a cobrir i pulir *lo qual dit calzer*. El parament quedava complet en traure i exposar *una ara enquadrada en fusta portàtil*, un retaule cobert normalment per una cortina blava. L'altar s'emparamentava amb diversos teixits de *domasquí blau de seda*, brodat ab *sos senyals de sera e d'axa*, vestits de *cotonina forrat de tella ab son vies [...]* e l'altre vestiment de *li sendal vermell*. Complementes aleatoris són els dos frontals d'altar, l'*hun frontal per a l'altar d'or blau ab floradures de seda blanca vermella e vert*, l'altre *frontal sotill de moltó que-y féu madóna na Feriola*, aportació eloqüent que condensa bé el costum femení de cosir i brodar mantells i panys, presumiblement donats per la muller d'en Bernat Ferriol, clavari en 1436, junt a *les listes de seda groga e floradura als caps*.

Als caixons recullen un *missal tot en pergami gran en forma de full ab una cuberta de drap*, finalitzant el recompte de l'altar unes *tovalles d'altar sotills ab listes blancs e una tovaloleta per a torcar les mans en l'altar*, e *una posteta per a donar la pau a la missa*. Traspuen en l'adreç els rituals coetanis, el portapaus que es besava en el moment de donar la pau o les tovalloles amb què el prevere poleix el calze i la patena després del Combregar constitueixen empremtes patrimonials dels usos vigents. En aquest sentit, en examinar la resta de la capella es troba *una tomba plegadisa per a Tots Sants e hun banquet per a seure trencat avinent als artibancs*. El sòl es cobria amb *dos estores d'espart la una per a davant l'altar*, e *l'altra per a dins la capela*. Per a protegir la casulla l'embolicaven senzillament en una camissa.

Segons detallen periòdicament els memorials dels pressupostos el manteniment d'aquests béns es realitzava sempre paral·lelament al de la resta de pertinences comunes. El conegut com *inventari comú* es conformava pel mobiliari i els ornaments d'ús quotidià que esdevindrien a cada cop més abundants i complexos. Conforme es fiança l'estatut professional de l'associació i es consolida el seu estatus en l'organigrama social de la ciutat, es constata un major interès per perfeccionar els usos i els rituals corporatius. Així el 2 d'agost de 1454 es procedia a la lectura de l'inventari comú corresponent a l'exercici de Jaume Armengol com a clavari de majoral, al temps

que *fon fet sentiment de conte* en la pròpia casa del regidor de l'entitat⁷¹¹. A les caixes que contenen els draps d'or dels soterrars s'ajunten *tres pilons pera tallar lo pan beneyt e hun ganivet a més hun cabach e sobre cabach en que poseram lo pan beneyt al capítol* [...] *Ítem mes hun drap de bancals de dihuyt pams de llargh ab senyal de sera e axa e sis pams d'anple per a sobre la taula per tenir lo capítol. Ítem huna calderera ab son salpacer per a donar l'aygua beneyta en lo capítol*. Trasllueix un ritual de benedicció que precedia les reunions ordinàries que prevenia una benedicció litúrgica seguida d'una simbòlica partició i repartiment del pa, a tenor de les despeses referides en les sessions anuals de rendició de comptes. Els detalls permeten de reconstruir el protocol del capítol, anunciat pels andadors i precedit d'una missa amb sermó, una taula ornada amb un drap brodat serveix de punt de referència. El llibre de clavaria de Jaume Armengol de 1453 informa de la cura amb què es triaven les mostres del *drap que servig a la taula de tenir lo capítol* i recaptar els diners necessaris per a la seua confecció, els costos de lo salari dels *andados del capítol* com de *la missa del capítol del vint e sis de setembre*, disposaven encara d'*uns pilons per a tallar los pans beneits* i d'un ganivet a propòsit.

El retaule de Sant Lluç Evangelista

Ítem més ha en la capella una cortina blau de cobrir lo retaule. Aquesta és la única menció al retaule dedicat a Sant Lluç que ornava la capella des de finals del segle XIV, de què no ha transcendit major constància documental que aquesta breu postil·la als quaderns de la confraria. Del conjunt original que constituïria el retaule no es conserven més que les quatre taules procedents de la capella dels Sant Joan del Mercat, conservades hui al Museu de Belles Arts Sant Pius V de València per donació de Francisco Català qui, en memòria de la seua esposa, la marquesa de Benicarló, les entregà a l'Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles en 1936⁷¹². L'obra ens retrotrau a un dels passatges més bells de la pintura valenciana, en ésser un dels primers exponents de la pintura italogòtica en València, el testimoni més antic de l'activitat pictòrica en la ciutat dels conservats en el Museu.

Es tracta d'un grup homogeni d'escenes pintades al temple sobre un bastiment rectangular en fusta, que recull els principals episodis de la vida cristiana i la llegenda

⁷¹¹ ARV. Gremis. Llibre 175, f. 1v.

⁷¹² Leandro de SARALEGUI (1954): *El Museo provincial de Bellas Artes de San Carlos: tablas de las Salas 1ª y 2ª de Primitivos Valencianos*. Valencia: Servicio de Estudios Artísticos, p. 21.

d'aquest sant d'origen grec, un gentil convertit al cristianisme per Sant Pau. El cicle comença amb la representació de *Sant Lluc rebut com deixeble per Sant Pau*⁷¹³, l'escena reproduceix l'encontre simbòlic de Sant Lluc amb l'apòstol a les portes d'una ciutat, presumiblement Jerusalem o Roma, imatge al·legòrica de la incorporació del jove deixeble a l'Església de Crist (figura 2). La fina separació dels personatges divideix verticalment l'escena en dues meitats, Sant Pau dempeus a la dreta beneeix un San Lluc que prega agenollat mentre llig el llibre que mostra el mestre amb la mà esquerra. En la tarja explicita el relat: *Com sent Luch fon feyt dexeble de sent Pau*. És una escena íntima i recollida, on els protagonistes semblen abstrets amb les mirades perdudes, d'una intensitat espiritual reforçada pel fi modelat de cares i mans pal·lidíssimes quasi transparents. En contrast amb les veladures de la fisonomia, les figures manquen d'estudi anatòmic, els plegats dels vestits es dibuixen amb rigidesa emmascarant uns cossos inermes que sols deixen entreveure els colzes o els genolls, inherents a l'actitud de pregària. Cap proporció delinea amb naturalitat les figures que acusen una notòria macrocefalia, rodejats els caps per aureoles il·lògicament frontals respecte a la seua inclinació, en un intent d'expressar la primacia de la noció de sacralitat d'acord amb els cànons iconològics imperants. És una imatge ideal i idealitzada on tot i l'arquitectura de fons el daurat del cel submergeix l'espectador en un atmosfera divina, més enllà del temps i de l'espai, en una realitat transcendent la veracitat de la qual és inabastable.

Prosseguint amb l'ordre, la llegenda continua amb la taula de *Sant Lluc incorporat al col·legi apostòlic*⁷¹⁴, el moment en què el deixeble és presentat per Sant Pau a la resta dels apòstols, com resa la cartela, *Com Sent Luch fon feyt dexeble de tots los Apòstols* (figura 3). De nou apareix Sant Lluc agenollat al centre rodejat ara per personatges que l'autor ha fet un esforç per caracteritzar, tot ajustant-se als cànons iconogràfics. Sant Pere apareix com un home madur, tonsurat amb barba i cabells blancs, a l'esquerra se situa un personatge amb barbata bifurcada i franjeta sobre el front que, segons informa Leandro de Saralegui, en el catàleg de l'Exposició Regional Valenciana de 1909 identificaren amb Jesús en catalogar la taula com *Jesús, San Lucas y los doce Apóstoles*. L'historiador reconeix en canvi a Jaume el Menor i atribueix la confusió a la tradició iconogràfica recollida per Jacobo de la Voràgine, que recollia la llegenda de la semblança de l'apòstol amb Jesucrist que havia justificava l'apel·latiu de germà atribuït a Sant Jaume el Menor. La creença es funda en l'episodi de la traïció de

⁷¹³ Catalogat al Museu de Belles Arts San Pius V. València, número 251.

⁷¹⁴ Catalogat al Museu de Belles Arts San Pius V. València, número 253.

Judes, qui devia besar al Mestre per garantir als jueus que prenien la persona adequada i el paregut no els conduïa a l'equivoc⁷¹⁵.

Com és lògic repeteix la figura de Sant Pau, abillat amb la mateixa túnica obscura folrada de roig intens. Per completar la primera fila, Sant Joan es reconeix com un jove imberbe, símbol de la seua joventut i virginitat, el deixeble amat que amb Sant Pere i Sant Jaume el Major havia assistit a la Transfiguració de Crist. La resta es distribueix a manera de cor apostòlic conformant un mig cercle de personatges nimbats dels quals a penes s'entreveuen els cabells. Malgrat l'estatisme dels protagonistes, gràcies a l'expressiva articulació de les mirades, girades cap a Sant Pere com a patró del grup, i el joc de les mans, es percep l'animada conversació que mantenen, que atorga dinamisme a l'escena en descriure un cercle que retorna sempre a l'acció de benedicció de Sant Pere, que segella l'acceptació del pietós Sant Lluç amb un gest de tendresa.

Si la primera part de la narració fa referència a la conversió del sant i els principis de la seua vida apostòlica, les taules restants ressenyen la tradició que ha portat a identificar l'evangelista com el pintor de la Verge. De fet, sols el seu evangeli recull episodis de la infància de Jesús, l'únic també que repara en els sentiments de Maria, qui *retenia tots aquests records i els meditava en el seu cor*⁷¹⁶. La taula de *Sant Lluç escrivint el seu evangeli al dictat de la Verge* (figura 4) es basa en la relat de què la Verge inspirà a l'evangelista els passatges relatius als misteris de la Anunciació, la Visitació, la Nativitat, la Presentació en el temple i la vida oculta en Natzaret, força perquè ella mateixa el va instruir a Efes⁷¹⁷. En aquest sentit s'expressa la tarja, *Com la Verge Maria s'aparech a Sent Luch*, l'evangelista seu còmodament emplaçat darrere d'un escriptori que sembla el d'un copista, en pergamí escriu *Com escriví Sent Luch lo Sant Evangeli davant la Verge Maria: In illo tempore...* El símbol antropomorf del bou complementa la identificació del llibre que redacta concentrat fins el punt que sembla no adonar-se'n de la presència de la Verge que amb un gest de la mà estesa explícita el seu dictat. El dinamisme de l'escena recau novament en el joc de mans i mirades per recrear la sacra conversació que testimonia la veracitat dels episodis narrats. Maria apareix coronada, la seua túnica daurada coberta per un mant de vellut blau manifesta la seua condició divina.

⁷¹⁵ Leandro de SARALEGUI (1954): *El Museo provincial...*, op. cit., pp. 23-24. La fermesa de la tradició és perllonga al llarg de l'Edat Mitjana, de fet l'autor menciona a València la constància de contractes de retaules del segle XV en què s'especifica *que la sua cara sembla a la similitud de Ihuxit*.

⁷¹⁶ Sant Lluç 2, 19.

⁷¹⁷ Catalogat al Museu de Belles Arts San Pius V. València, número 248.

La última taula refereix la llegenda de l'apòstol pintor, *Sant Lluc agenollat rep de mans de la Verge la seu vera efigie o Verònica* (figura 5)⁷¹⁸. Representa una variant molt estesa del relat de la icona de Maria pintada per l'apòstol segons la qual la Verge, després de la mort del seu fill, demanà a l'apòstol que la pintara⁷¹⁹. En veure les dificultats de l'evangelista a l'hora de retratar-la, enlluernat com estava, la Mare de Deu prengué el llenç i se'l posà sobre el rostre que restà estampat en el teixit. Així es llig a la cartela, *Com feu la verònica la quella verge Maria se posà en sa cara*. La icona centra una escena dividida verticalment en dues meitats simètriques que delimiten l'entorn de cada figura, amb el sant patró, agenollat davant la miraculosa aparició de la Verge en l'alt, tot per atorgar a la verònica major relleu. L'argument s'inspira en l'escena apòcrifa del camí al Calvari quan una dona s'acostà a Jesús per a oferir-li un drap amb què eixugar-se la cara, que ha donat origen a la icona de la Santa Faç que quedà impresa en el llenç. La taula recull el ferment de les cròniques aqueropites que arrelaren en terres valencianes amb un esmerat protocol per a la seua veneració pels fidels. Roque Chabás publicava en una "Consueta" afegida a les *Antigüedades de Valencia* de José Teixidor el ritual pronunciat en el moment de l'exposició:

Bona gent, lo gloriós secretari e devot molt car de la Verge Maria Monsenyor sant luch evangelista ... havia gran desig que la pogués veure. Axi que un jorn, stant en aquell desig s'adormí, e quant se despertà trobà davant dell una tovallola hon apparia la faç gloriosa de la Verge Maria, tal pròpiament com ella era.

El relat descobreix una evolució en l'exegesi de l'episodi narrat per Pere Tafur, amb el qual manté el parentiu. Més enllà de la puntualització interpretativa, la taula no sols completa el cicle dels miracles atribuïts al Sant, es fa a més ressò d'una corrent espiritual que a propòsit de les verònica de la Verge desenvolupà una autèntica cerimònia litúrgica amb una continuïtat testimoniada per les referències de Roque Chabás i José Sanchis Sivera en parlar de la icona de la Catedral de València i les notícies aportades pels pares Fita i Gazula estudiats per mossén Gudiol en *Vell i Nou*⁷²⁰.

Les taules presenten un format extraordinari, amb una llargària de 74,5 centímetres i 44,7 centímetres d'ample, mesures que fan imaginar un retaule superb.

⁷¹⁸ Catalogat al Museu de Belles Arts San Pius V. València, número 247.

⁷¹⁹ Pero Tafur en les seues *Andanças e viajes* recollia una tradició que en veritat no començaria a forjar-se fins el segle VI. *Vid.* Pero TAFUR (1436-1439): *Andanças e viajes de un hidalgo español. Pero Tafur (1436/1439). Estudio y descripción de Roma por José Vives Gatell y presentación, edición, ilustraciones y notas por Marcos Jiménez de la Espada; con una presentación bibliográfica de Francisco López Estrada*. Barcelona: El Albir, 1982, p. 29. Pero TAFUR (1436-1439): *Andanças e viajes*. Miguel Ángel PÉREZ PRIEGO, ed. (2009). Sevilla: Fundación José Manuel Lara, p. 35.

⁷²⁰ Mencionats per Leandro de SARALEGUI (1954): *El Museo provincial...*, op. cit., p. 25.

Com que es desconeixen el lloc i la funció a què estarien destinades, per la seua uniformitat i el sentit seqüencial de la narració dos ubicacions es presenten plausibles, bé la predel·la o banc que guarnia la part inferior de la taula central bé les polseres laterals, en qualsevol cas, projecten de manera indirecta el format i les dimensions globals. L'autoria de l'obra ha estat per llarg temps sense identificar, constitueix encara avui un dels aspectes més controvertits. Leandro de Saralegui atribuïa el conjunt a Mestre de Vilafermosa, tot identificant l'anònim artífex amb un pintor de l'entorn dels germans Serra proposava la figura de Francesc Serra, qui importaria l'estil dels catalans al llenguatge valencià⁷²¹.

L'atribució es basava en la comparació de la factura amb obres esteses per la geografia valenciana com Vilafermosa del Riu o Alzira, exponents de l'absorció de noves corrents que forjarien el sorgiment de la primera escola pictòrica valenciana que es desplegà en l'últim terç del segle XIV per tot el regne. D'acord amb el plantejament de Saralegui, en 1955 Felipe Mª Garín Ortiz de Taranco adjudicava les taules al Mestre de Vilafermosa, opció que ha estat revisada en els estudis més recentment sobre les taules per autors com Ximo Company, qui proposava en 1995 un major ventall d'artífexs i suggeria entre els possibles pintors el morellà Guillem Ferrer o el català Jaume Serra, documentat en l'església de Sant Joan del Mercat en 1370, força el seu nebot Francesc Serra⁷²².

En últim lloc plantejava l'autoria de Llorenç Saragossà, hipòtesi que aniria cobrant pes arran les recerques conduïdes per Antoni José Garcia i Pitarch sobre els orígens de la pintura medieval a València. Ja en 1981 proposava el nom de Llorenç Saragossà com l'autor més plausible, atribució acceptada avui per la historiografia de forma generalitzada per les seues característiques compositives, ja que per a l'historiador les taules de Sant Lluc articulen un vast conjunt d'obres integrat per la taula de la Nativitat de la Hispanic Society, el compartiment del retaule de San Pere de la Col·lecció Wallace Simonsen, el de Santa Àgueda de Castelnuovo, el de la Verge, Santa Clara i Sant Antoni de Xelva, i els retaules del Juí Final, el de l'Eucaristia i el de Sant Pere i Sant Llorenç de Vilafermosa del Riu⁷²³. L'aragonès, nascut a Carinyena, es

⁷²¹ Leandro de SARALEGUI (1954): *El Museo provincial...*, op. cit., pp. 21-22.

⁷²² Ximo COMPANYY (1995): *Obras maestras: Museo de Bellas Artes San Pío V*. València: Direcció General de Museus i Belles Arts, p. 16.

⁷²³ Antoni JOSÉ i PITARCH (1981): "Llorenç Saragossa y los orígenes de la Pintura Medieval en Valencia". *D'Art*, 7. Barcelona: Universidad de Barcelona, p. 114.

troba documentat a Barcelona entre 1363 i 1373 on treballaria per a Pere IV el Cerimoniós des de 1367 qui el lloaria com el millor pintor de Barcelona⁷²⁴.

Des de terres catalanes el seu prestigi el portaria a desplegar la seua activitat a Cagliari, Calatayud, Terol o Saragossa fins que en novembre de 1374 és requerit pels Consellers de València per què fixara la seua residència en la ciutat i desempyorara la seua activitat en l'entorn valencià. En traslladar-se el seu taller que constituiria el primer obrador estable d'un pintor en la capital. Una volta establert a València, va gaudir de gran estima essent requerit a altres localitats del Regne com Vila-real, Xèrica, Onda, Borriana, a Alzira està documentat entre 1388 y 1392, any en què pintà el retaule de Sant Sebastià i Sant Anastàsia per a la capella d'Antoni Pujalt. Tot i que no es pot corroborar documentalment cap vincle que identifique Llorenç Saragossà amb l'anònim el Mestre de Vilafermosa, a la seua factura s'atribueixen la taula de la *Verge de la llet* de Torroella de Montgrí, els tres retaules de Vilafermosa del Riu i una predel·la amb un Apostolat. La hipòtesi de José Garcia i Pitarch es basa justament en la similitud entre les característiques tècniques i estètiques d'aquestes obres amb les taules de la corporació dels fusters.

No obstant, la falta de documentació dificulta l'atribució certa de moltes de les obres atribuïdes a la seua mà. A més a més es conserven retaules amb uns esbossos i una temàtica que corresponen a les descripcions d'èpoques i contractes relacionats amb el pintor que, malauradament, no és possible corroborar ni es poden admetre categòricament. Va ser un autor polifacètic, capaç de treballar sobre diversos suports, llenç o fusta, bon exemple són les claus de la volta del Pes Reial de València que pintà en 1391. Malgrat que els cossos i les fisonomies manquen del rigor d'un estudi

⁷²⁴ La seua identitat a patir del retaule de Xèrica dedicat a la Verge, Sant Martí i Santa Àgueda ha estat motiu de discussió des que Antoni José i Pitarch refutara la hipòtesi en la seua tesi doctoral. L'historiador proposava en canvi l'atribució del retaule de la Verge de Vilafermosa, plantejament que Carlos Soler d'Hyver en el catàleg de l'exposició de 1982 *Valencia su Pintura en el siglo XV* considerava poc probable en considerar el desfasament qualitatiu entre les obres barcelonines i les pintades a València. Ja en 1935 Chandler Rathfon Post suggeria el nom de Llorenç Saragossà com autor del retaule de Xèrica, conjetura a que Mathieu Heriard Dubreuil atorgava un alt grau de probabilitat en considerar les possibilitats d'expansió d'un artífex familiaritzat amb l'entorn reial, posició que li oferiria l'accés a les produccions internacionals, entrar en contacte amb l'avantguarda artística europea. En aquest sentit, la lloança reial certificaria tant la qualitat de la seua factura com la seua capacitat d'assimilació de manera que per a l'estudiós francès res s'oposa a identificar a pintor de Carinyena com l'autor del retaule de la Verge amb el Nen de Xèrica. Aquesta suposició explicaria a més la sèrie de Verges amb l'Infant produïdes al taller de Pere Nicolau a partir del retaule Xèrica pintat per Llorenç Saragossà just entre 1395 i 1396. Per a una major informació sobre el debat historiogràfic, consultar Chandler RATHFON POST (1935): *A History of Spanish Painting*. Cambridge (MA): Harvard University Press, vol. VI, pp. 572-580. Mathieu HERIARD DUBREUIL (1987): *Valencia y el gótico internacional*. València: Alfons el Magnànim, pp. 100-101. *Valencia, su pintura en el siglo XV*. Catàleg de l'exposició celebrada a València, maig-juny de 1982. València: Banco de Santander.

anatòmic i els vestits es pleguen amb excessiva rigidesa, les seues obres són d'una factura exquisida, sobre tot per la delicadesa de les veladures dels rostres i les mans dels personatges. La naturalitat amb que és evocada la sacralitat del tema fa oblidar a l'espectador l'estructura excessivament lineal de les composicions habitades per figures idealitzades que s'adscriuen a un orbe beatífic i sublim. L'atmosfera que les envolta resulta sempre emotiva i transcendent. Gràcies al contacte amb Pere Nicolau, Marçal de Sas i Gerardo di Jacopo el seu llenguatge avançà als voltants a 1390 cap a una major expressivitat, en conjugar el modelat sempre delicat dels rostres i les mans amb un major dinamisme en el disseny, en què la minuciositat impassible d'abans evolucionà en favor d'una qualitat descriptiva més subtil.

Credencials i títols expedits a favor de l'almoïna

El patrimoni comú es conservava dins d'un bagul que en la reunió celebrada el 24 de juny de 1513 els majorals *feren portar la caixa del dit ofici e obriren aquella e feren inventari dels actes e contractes e altres coses trobades en aquèlla de les quals los sobredits presedint lo senyal de la Santa Vera Creu feren inventari present*⁷²⁵. En l'interior es conservaven *molts llibres ab cubertes de pargamí vells en los quals són conjuntats los comptes de dates he rebudes antiquament fetes per los clavaris e maioralls del dit ofici de fusters. Ítem un llibre de forma de mig full en lo qual són continuades les despesses de la obra de la casa e altres quierns de la despesa de la obra de la dita casa*. La caixa és dipòsit de cartes públiques, comunicats i albarans, de testaments emesos a favor de l'entitat, les heretats dels quals s'encarreguen de rebre i regir, així *un trelat autèntich de una bulla atorgada al dit ofici per lo reverendíssim S. Don Uguo bisbe de València sobre la sepultura de Sent Joan del Mercat de l'any 1427 i un sindicat fet per lo dit ofici an Tomàs Ferriol, fuster, per carregar sis milia sous sobre lo dit ofisi rebut per lo discret En Pere Andreu notari a trenta de abril any mil quatre cents vint i quatre*.

Entre els llegats concedits a la corporació cal recalcar en la carta de donació de vint lliures efectuada per Mateu Ferriol el 13 de juliol de 1455 *per obs de quitar lo censal de mossén Bonastre*. El donatiu feia referència al censal que els procuradors de l'ofici *veneren e alienaren a la dona na Prohensa, muller d'en Jaume de Monçó, e altres seus mil quaranta-huit sous censals pagadors cascun any a cinch de maig e de*

⁷²⁵ ARV. Gremis. Llibre 230, anys 1599-1600.

*nohembre mediant sots pena de cinquanta sols per cascuna lliura*⁷²⁶. El 29 de setembre de 1428 el rèdit del censal passaria a mans de Joan Bonastre, essent reduït a una pensió anual de cent setanta huit sous, però el 7 de desembre 1454 el notari Joan del Mas, procurador de mossèn Bonastre, interposa davant la cort del Governador un requeriment per a cobrar cent setanta-quatre sous deguts *de pensions de dos pagues passades*, amb l'increment de cent cinquanta sous *de penes comeses*. Deu dies atorguen als subscriptors del censal per retre el deute, dels *béns vostres propis e o de les dites herències e o dita almoyna e confraria*. El 20 de gener de 1455 s'adreçava *als maiorals de la almoyna dels fusters e an Jaume Llombart, hereu de son pare, e a na Magranera, an Jaume Andres, an Miquel Çuera, a n'Antoni Ferriol, an Gabriel Monfort, n'Andreu Stopinya, an Francesc Gascó, na Guanyes e altres continguts en lo dit manament* per fer efectiu un pagament. La fiança del censal gravava directament no sols *tots los béns mobles e permanents dels dessús dits, si alguns sen atrobaran et stigmaren com a béns de la dita almoyna ésser los vestiments, calçer, patena, casulles e altres arreus de la capela appellada dels fusters que és en la sglesia de Sant Joan del Mercat de la present ciutat sots invocació de Sent Luch*, incloïa també el patrimoni dels membres de la corporació.

La penalització infosa deriva de la presumpta pignoració *del béns mobles e arreus, neguen ésser stats subastats per lo temps struhit per fur*. Amb el compromís de resoldre el deute, clou un requeriment que dona ocasió per aprofundir en la circumstància del fuster valència en esmentar els immobles i albergs empenyorats dels prohoms continguts en el registre, informa del seu patrimoni personal i de les condicions en què vivien al temps que els emplaça sobre el plànol urbà. En primer lloc menciona *com a béns de la herència del dit en Ivanyes hun alberch que són dos portals, situat e posat en la parroquia de Senta Maria de la present ciutat, per la scala del quart; lo qual affronta ab una part ab alberch de na Martínez e de altra part ab alberch dels canonges de la Seu o pabordies e ab carrera pública e lo qual són dos portals*.

El fuster Jaume Lombart habitava en dos immobles, un d'ells assignat a cens de 61 sous i 8 diners, *situat e posat en la plaça que és al encaut del portal dels grans de la present ciutat, de la part d'en Domingo de Calatanyha, ferrer, ab alberch d'en Joan Vidal barber, ab mur vell e ab carrera pública e ab altre alberch de la herència tengut sens directa senyoria de la dona na Joana muller que fonch d'en ... armer ciutadà de València, a cens de LXVI sols VIII dines censals, pagadors en la festa de Nadal, los*

⁷²⁶ ARV. Gremsis. Llibre 679. Procés de sentència feta el 22 d'octubre de 1454 per mossèn Pere Bonastre que lo ofici dels fusters.

*quals se poden quitar per preu de XXXX lliures migensant carta de gràcia, los quals alberchs, la hu franch e l'altre ab lo dit càrech, atinent lo hu del atre*⁷²⁷.

Sucosa informació emana dels registres conservats en la caixa de l'ofici, malauradament perduts com *la ceda del examen de Julià Serinola, genovès, rebut per lo honorable e discret en Vicent Ambrós d'Artes notari a III del mes de agost any de la nativitat de nostre senyor Deu mil quatrecentos noranta cinch*⁷²⁸. De conservar el document coneixeríem de primera mà el protocol d'examen, els requisits tècnics que capacitaven el mestre, els termes en què esdevenia el conveni d'afiliació a l'ofici com a membre de ple dret. No obstant cal recalcar en l'apostila que identifica el candidat, un genovès, a qui han traduït el cognom, un mestre emigrat que independentment de la seua qualificació en la seua Gènova d'origen devia mostrar que dominava els rudiments de l'art segons els cànons estipulats en València.

La casa confraria

La possessió d'una casa social era un costum generalitzat en Europa, manifest en associacions de fusters com la puixant corporació florentina de l'Arte dei Legnaioli. Les notícies sobre la construcció revelen l'esforç que carregà l'erecció de la residència als col·legues italians, que en el 1344 degueren introduir una taxa addicional d'inscripció d'un florí "*considerando di quanta spesa e gravezza sia murato la casa della loro residentia et in quanta comodità godano coloro che di nuovo entra [...] in detta arte posseno quello che i loro antecessori con molti sudori.*" S'ubicava en via Lambertesca en ple centre de la ciutat, en el quarter artesà de Santa Croce. De les dimensions de l'alberg primigeni informa un document de 1498 on es fa menció d'una única estança confrontada a la vivenda de *Francesco di Filippo tessitore di brochato*. De l'edifici s'intueixen a penes les traces d'una arcada gòtica en pedra que remunten a les acaballes del Cinc-cents i principis del Sis-cents. A partir d'aquestes dades Alessandro Cecchi dedueix que la casa social devia ésser d'extensió reduïda, amb l'accés marcada per una gran porta a manera d'entrada de carro que alineava la façana a l'entorcillat traçat de la via medieval. De la decoració i el mobiliari no s'ha conservat cap indici, sols una taula amb l'Anunciació que ha estat identificada amb la pintura que decorava la columna en

⁷²⁷ ARV. Gremitis. Caixa 679, ff. 22-24.

⁷²⁸ ARV. Gremitis. Caixa 773. Una còpia de l'inventari es transcriví al final del memorial de l'acord arbitrat en 1513 per l'ofici amb Jaume Bou a propòsit de la propietat de la casa confraria.

Orsanmichelle concedida als fusters el 23 d'abril de 1381, dipositada en l'actualitat en la Galleria dell'Accademia.

A València, conforme es consolida la corporació institucionalment i assumeix majors competències sociopolítiques els fusters senten no sols el desig, ans la necessitat de disposar d'una casa pròpia on reunir-se, celebrar assemblees i conservar els emblemes col·lectius. Ancorats en la potencialitat econòmica per l'augment del nombre de socis i la prosperitat laboral de què gaudien, l'u de setembre de 1479 compren a Onofre de Cardona i la seua dona Beatriu una casa amb hort emplaçada en la parròquia de Sant Martí, en el carrer vulgarment anomenat de Moreto per cent cinquanta-cinc lliures de moneda real valenciana (figura 1). En l'adquisició es comprenen a més una sèrie d'albergs adjacents destinats a engrandir el domicili social i establir en ells un hospital per als associats⁷²⁹. De fet, entre 1483 i 1485 emprenen una sèrie de reformes per adequar l'alberg a les necessitats de la comunitat⁷³⁰. Es construeixen dos porxos, un *damunt lo capítol* o sala de juntes, l'altre en la part de la via, açò és en l'exterior en la façana que dona al carrer. S'adobren la teulada vella i es construeix un terrat, però a nivell de sostrades la empresa més destacada és el bastiment d'una coberta de fusta per a la qual es compren catorze càrregues de fusta. No descollen més dades al voltant de l'enteixinat que elaborarien els propis confreres, sense que conste cap jornal o pagament a un mestre concret, seria per tant una obra col·lectiva, a diferència de les despeses per a paredar i pintar porxos o adobar els teulats vells que si s'encomanen a altri. El registre informa somerament de la distribució de l'alberg, envoltat per dos galeries exteriors o porxadades, amb una sala de reunions i una capella privada que aprofiten per a remodelar. Probablement s'allotjaria ací la imatge del patró en fusta entallada en 1458 per Joan Oliver, no conservada avui. Els llibres de comptes de l'almoïna contenen les aportacions de fustes, estris, mobiliari i objectes domèstics fetes pels propis confreres al llarg de 1458 per a sufragar les despeses en *la imatge del gloriós Sent Luch* que ens reporta probablement a l'escultura que cada 18 d'octubre traslladaven en processó des de la casa confraria fins a la capella de San Joan del Mercat⁷³¹.

Com que extraviaren l'escriptura original de compra enregistrada pel notari Jaume Vilaspinoso, el 2 d'abril de 1518 els prohoms de l'ofici es veren obligats a

⁷²⁹ Informen de la compra Luís TRAMOYERES BLASCO (1889): *Instituciones gremiales...*, op. cit., p. 90. Vicente FERRÁN SALVADOR (1926): *Capillas y casas gremiales...*, op. cit., pp. 43-44.

⁷³⁰ ARV. Gremis. Caixa 643, número 933, 4 ff. 1483-1485. *Quadernet despeses fetes per Confraria en la sua casa*.

⁷³¹ ARV. Gremis. Llibre 199, f. 1. *Llibre de contes per a la imatge del gloriós Sent Luch (aportacions)*.

comparèixer davant el Justícia de València per confirmar la legitimitat de la possessió jurant *que no han, tenen ni saben on sarà, ni han penyorada, lançada ni amagada ni saben on és ni donar causa per que si aurà comes*⁷³². La determinació amb què s'expressa el justícia ordenant la redacció d'una nova carta per a certificar l'adquisició no deixa cap dubte sobre la veracitat de les declaracions, ja que personalment *manà al discret en Jaume Pellicer, notari regent los libres del discret en Pere Villaspinosa, notari, que satisfes de sos treballs repare et stenga en sa pública forma redegesta et onesta dita carta de venda de dita casa*. Igualment ho ratificaren Onofre de Cardona i la seua esposa Beatriu, filla i hereva de Pere Bou i la seua muller Beatriu, ambdós firmants en l'escriptura atorgada el 2 d'abril de 1518 que confirmava la venda de l'immoble a la corporació com a legítima propietària.

La carta redactada en pergami localitza perfectament l'immoble i informa de la seua extensió i característiques, comprenia un *hospicium bonam, orto eidem contiguo, franquium et quitum, situm et positum in parrochia Sancti Martini in vico vulgus dicto de Moreto, primi confrontatur cum dominibus et orto Berenguer et cum directibus viis publicis jamdictam, tanquem hospicium bono cum orto eidem contiguo per ut stiperius confrontatur, limittatur et terminatur cum ingressibus et stitis torris*. Un alberg ampli, idoni per a assemblees i actes institucionals i un hort que plantejava la possibilitat de disposar d'un espai exterior, no tant destinat al cultiu sinó concebut com un pati hàbil per acollir activitats productives que requerien un emplaçament al ras. L'immoble se situava en el cor de la ciutat, prop de l'església de Sant Joan del Mercat, entre la plaça del Mercat, la Fusteria i la plaça dels Capsers, dibuixant un enllaç triangulat amb l'eixida al riu a l'altura de la Rambla, on es descarregava la fusta provinent del riu. La seua idoneïtat radicava en la tradició artesanal del quarter on residien i treballaven ja membres de la confraria, fonamentalment pintors.

El reconeixement jurídic de la transacció esdevindria sols després d'un llarg procés de litigis entre l'ofici i els hereus de Pere Bou, Jaume i Miquel Àngel, com un instrument legal estès per resoldre una situació incòmoda per a la corporació, incapaç de provar la lleialtat de la compra en mancar d'un document legal que la certifique. L'escriptura escenificava el resultat d'un acord al qual s'arribaria després d'un contenciós llarg i carregós per a ambdues parts. En principi, els drets de la confraria sobre l'alberg haurien d'estar abastant referendats pel permís de possessió en mans

⁷³² ARV. Gremis. Pergami 103.

mortes que el 7 d'abril de 1485 havia concedit a la corporació Alfons Sanchis, lloctinent i procurador del Regne, qui en nom del rei Ferran el Catòlic tramitava l'amortització de la casa, amb el permís de possessió en mans mortes que els fusters passen a tenir sota *directo et aliodiali dominio nomine teneantur ad forum ecclesiasticum, foro regis declinato*⁷³³. Considerada com una associació pia, l'entitat obté el dret de sobirania sobre un immoble per a ús propi que, mercè al privilegi d'amortització es podria conservar en benefici de les futures generacions. El privilegi garantia el domini útil d'una propietat equiparada al cànon eclesiàstic, que no podrien vendre, empenyorar ni alienar en manera alguna⁷³⁴. Assimilada a un immoble eclesial, en cas de venda no podrien dividir la propietat, prescripció que tampoc no plantejava cap conflicte a la corporació ja que l'alberg es concebia com un domicili social de participació i profit comunitari⁷³⁵. El privilegi es restituïria a canvi pregar i intercedir per l'ànima del senyor rei i la prosperitat de la Casa d'Aragó, a més del pagament de cinquanta sous per lliura calculats sobre el preu del censal, una suma total de set-cents setanta-cinc sous que suposava una injecció de liquiditat per a les arques reials.

El 7 de juny de 1499 Jaume Bou emprenia un procés de reivindicació d'una renta anual per la propietat en al·legar els drets de possessió com a *hereu de Guerau Bou* al seu testament. L'ofici respon d'immediat interceptant el 3 de juliol una súplica que donaria pas a un intercanvi d'apel·lacions a la cort del governador, referendades per l'aportació de proves i testimonis en un intent creuat per certificar la legitimitat de les respectives demandes. A pesar del règim alodial atorgat per la Corona, en el contracte de venda gestionat per Onofre de Cardona i la seua esposa amb el majoral Andreu Canella en 1479 cap clàusula regulava les condicions de la tinença per part dels fusters, com tampoc puntualitzava els drets dels detentors d'un domini eminent que els hereus

⁷³³ ARV. Gremis. Caixa 641, número 823. 1485-1499. El registre exposa una llicència que s'estén entre el 10 de juliol de 1499 i el 10 d'octubre de 1533, arc cronològic que comprén el període de disquisicions entre l'ofici i la família Bou, aspecte que sembla espatllar els drets de possessió reivindicats per la confraria.

⁷³⁴ Vicent BRANCHAT (1990): *Tratado de los derechos y regalías que corresponden al Real Patrimonio en el Reyno de Valencia*. València: Generalitat Valenciana, Presidència. Tomo I, pp. 147- 206. Nogensmenys, per a impedir que les exaccions contributives concedides el ciutadà ras, havien de contribuir com els generosos i el clergat a les càrregues veïnals pròpies del municipi, contribuir a sufragar les obres de murs i valls a més de participar en la neteja de la ciutat com en la construcció o renovellament de ponts i camins reials.

⁷³⁵ Furs VI i VII. Llibre IV, rúbrica XIX. *Quals coses no deuen ésser alienades*. Les disposicions en aquest sentit es reiteren des de Jaume I en el Fur XVIII del llibre primer, dins la rúbrica *De rerum divisione*, i en privilegis com l'emès el 12 de febrer de 1251 amb què estipula la contribució en les càrregues reials i veïnals de tots els ciutadans a raó d'un sou per lliura deduït dels béns mobles i immobles que posseïren. Germà COLON i Arcadi GARCIA, eds. (1974): *Furs de València...*, op. cit. Volum IV, pp. 162-163.

reclamaven amb caràcter emfitèutic i retroactiu. La prohibició expressa a cavallers i generosos de vendre o cedir béns immobles a persones religioses podria haver alenat les pretensions de Jaume Bou a l'herència, malgrat el privilegi d'amortització que garantia la legalitat del domini pels confreres. Per això, Jaume Bou recorre al Justícia per incoar l'expedient de reclamació, el qual estén el 10 de setembre de 1506 *lo instrument de possessió* a favor de en què ordena *al stager de la casa de la confraria dels fusters [...] que buydàs la dita casa e confraria dels fusters*. Era la primera ordre de desallotjament contra la confraria, que donaria pas a la incoació de la causa per via judicial.

En efecte, el conflicte prendria força legal el 21 juny de 1507 a partir de la sol·licitud dels prohoms de l'ofici al governador Lluís Cabanilles de crear una comissió arbitral que examine els requeriments *segons se passen e passar s'esperen entre lo clavari e majorals del ofici dels fusters de la present ciutat de València de una e en Jaume Bou ciutadà de la part altra*⁷³⁶. El recurs a formes de jurisdicció privada, com una comissió o un col·legi arbitral, era una pràctica habitual en l'obre corporatiu per a la resolució de les causes civils. En teoria els oficis reconeixien les competències de la justícia pública, però a l'hora de la veritat preferien evitar els tribunals oficials i solucionar les causes privades amb vies internes⁷³⁷.

La confraria iniciava les gestions amb la voluntat expressa d'evitar perturbacions perquè *desigen que les dites causes sien tractades en la Audiència Real per què ab una seu e una vegan la fi de aquelles*. Per a jutjar la causa, sol·liciten la creació d'una comissió responsable de valorar *lo testament e inventari dels béns e heretat del dit en Guerau Bou*, les sentències promulgades fins aleshores i *tots los actes e enonciaents fets en la present causa vist finalment tot de quant faia a veure e regonexer per deguda examinació del dit fet e hoydes les dites parts*. Malgrat que l'empenta provenia dels fusters, la sentència que no els seria mica favorable, en reconèixer el domini eminent a la família Bou i exclusivament el dret d'ús a la corporació, en *ésser estats provats ver lo domini del dit alberch e ver ésser e pertànyer al dit en Jaume Bou, dicto nomine, e la possessió de aquelles ésser detenguda e possehida per los dits majorals e confreres del ofici*. És la sanció d'una hisenda on propietat i domini es troben escindits, corresponent la finca a Jaume Bou, el profit però a la confraria. El dictamen sentència la restitució plena de l'immoble al legítim propietari forçant els fusters a restituir la possessió en considerar que la corporació no havia demostrat ni aportat cap prova *que baste en tot o*

⁷³⁶ ARV. Gremsis. Caixa 680. *Procés dels clavari e majorals del Ofici dels fusters*.

⁷³⁷ Donata DEGRASSI (1998): *L'economia artigiana...*, op. cit., p. 141.

en part a invalidar la dita demanda. En mancar l'escriptura, els fusters no podien certificar documentalment la compra, haurien de pagar els costos del judici com consta en un acta emesa el 4 de novembre del mateix any, *ab lo qual se mostra com lo dit Joan Monyós, notari de Jaume Bou, cobra los dits actes dels cots.*

Es tracta d'una primera provisió que ratificaria el Justícia el 6 de juliol, qui lliuraria una còpia de *lo present procés al dit sindich e procurador de lo dit ofici dels fusters, com lo procurador del dit en Jaume Bou digués que no volia trellat de la dita supplicacio.* Besllumen els indicis d'un envit que superarà els marges estrictament econòmics per assolir relleu social, matís perceptible en l'aspra actitud d'ambdues parts, els recels dels fusters i el menyspreu del procurador de Jaume Bou, que ni tan sols es preocupa per conservar una còpia del plet. Sense renunciar a les seues pretensions, per accelerar els tràmits el 20 d'agost Jaume Bou interposava una carta a la reina per informar-la de la situació i suplicar *humilment e benigna a vostra majestat sia metre de aquella e notar-se la dita causa de possessió e aquella comane a algun doctor de la present ciutat manant e aquell que hoydes les parts faça pròpia y expedita instància e testes.* S'adreça a la reina en mirar d'espalllar la validació de la sentència, demanant el reconeixement públic mitjançant instància jurídica per agilitzar la presa de possessió⁷³⁸.

És clar, el procés no es resoldria d'una manera tan senzilla i lineal, l'ofici reivindicaria els drets adquirits en 1479 i sancionats pel permís de possessió en mans mortes amortitzat en 1485. així, el 24 de desembre de 1508 aconseguia de l'Audiència Reial una dictamen que fiançava la legalitat del seu domini mercè a la compra que novament havien efectuat per tres mil cent sous, com *les dites cases e orts són stats revenuts al dit ofici dels fusters*⁷³⁹. Poc efecte hauria sorgit dels pronunciaments condemnatoris com de l'obligació de desallotjament quan s'admet la validesa de la sentència emesa per l'Audiència Reial tres anys abans. Aquesta avalava la compra just en el moment àlgid de les demandes de Jaume Bou, referendava *tota utilitat e proffit del dit ofici dels fusters* i interceptava les pretensions de l'hereu dels Bou, suscitant una situació confusa. Es tracta d'una provisió emesa a instància del síndic de la corporació per a fer prevaldre la possessió de la casa, *en Barthomeu Garcia en lo dit nom*, que servirà a l'entitat tres anys més tard per a reivindicar els drets adquirits davant el Justícia civil. El 28 de gener de 1511, en atenció a la requesta del procurador de l'ofici, el magistrat adreça una carta a don Onofre de Cardona i Beatriu sa muller, a Pere Bou i

⁷³⁸ ARV. Gremis. Caixa 681.

⁷³⁹ ARV. Gremis. Caixa 794.

Beatriu de Cardona per a comunicar com li *és stada mostrada huna causa pública de venda* efectuada el primer de setembre de 1479 que demostra la cessió de l'immoble per 3100 sous al torner Andres Canella, aleshores majoral de l'ofici, on els venedors es comprometien a respectar *pacifficament e quieta el domini llargament ordenadora a tota utilitat e proffit del dit offici dels fusters*⁷⁴⁰.

S'entreveuen les molèsties d'un conflicte que suscitava un malestar social obvi que mirarien de resoldre el 19 de maig de 1512, en pactar una mena de compromís amb el carregament d'un censal a favor de Jaume Bou⁷⁴¹. El registre trasllueix amb claredat les tensions, després de l'estira i arronsa propi de la negociació, entre les pretensions de Jaume Bou de fixar el rèdit anual en dos-cents quaranta-sis sous huit diners, calculat a raó de un sou tres diners per lliura sobre un preu total de cent huitanta-cinc lliures. Davant les estimacions de l'hereu de Guerau Bou, els fusters addueixen la xifra de cinquanta-tres sous i quatre diners deduïda del valor estimat en quaranta lliures que figurava en l'últim testament de Guerau Bou, suma que s'imposa en l'acord i es comprometen a lliurar el 20 de maig vinent, tot respectant la imposició d'una pena de deu sous en cas de demora.

Una mena d'acord preventiu s'arbitraria en 1513 quan davant la cort del justícia civil són convocats els hereus d'Onofre de Cardona i la seua dona Beatriu junt als prohoms de l'ofici per a revalidar l'autenticitat de les gestions. Per a jutjar la qüestió amb perspectiva, la inspecció comença evocant els orígens de la demanda, quan *en Pere Bou e na Ursola Cominges venes e alienas an Andreu Canella per obs del dit offici una casa e ort situada e posada en la parròquia de Sent Martí en lo carrer vulgarment appellat den Moreto per preu de tres milia e cent sous en la qual venda li prometes fer e tenir la dita casa e ort e volgués ésser li tengut definició llarga et expressa*⁷⁴². La relació continua amb un to reposat, resumint cadascuna de les provisions al voltant de les quals gira l'arbitri. L'argument no gira ja en torn a la propietat provada ja per les sentències pronunciades al respecte, si l'immoble *és stat venut per vosaltres*, ha estat per error, *devent servir indempne al dit comprador e satisfer-li tots los dans e dampnatges e per virtut de la dita emissió*. Com a hereu, Jaume Bou i el seu fill i hereu Miquel Àngel reclamen la invalidació de la venda, essent en canvi forçats a cobrir els

⁷⁴⁰ ARV. Gremis. Caixa 794. *Altra letra als dits egregis don Nofre de Cardona e dona Beatriu sa muller e a na Beatriu muller del dit en Pere Bou personalment.*

⁷⁴¹ ARV. Gremis. Caixa 643, número 944. *Trellat del carregament del censal del magnifich en Jaume Bou ciutadà.*

⁷⁴² ARV. Gremis. Caixa 773, anys 1499-1513.

costos del judici i compensar econòmicament l'ofici, perjudicat per un equívoc que havia ocasionat evidents perjudicis a l'entitat.

Contràriament a les pretensions ateses per la família Bou, el justícia es decanta envers els fusters i els recomana *que prengau e assumeixcau en vosaltres la deffensa de la dita causa e dellenseu aquella de la dita demanda, protestant que puixau cobrar de vosaltres e bens vostres en los dits noms e de la herència dels dits en Pere Bou e muller de aquell tot ço e quant los covendra pagar per la dita causa, ensemps ab tots los dans e dampnatges, messions, interessos que al dit offici e confraria de fusters per la dita raho los convendra fer, haver e sostenir*. Establertes les premisses essencials, convenen delegar la potestat de mediació a una comissió imparcial composta per representants dels interessos d'ambdues parts, les quals es comprometen a acceptar i respectar els termes del veredict. L'escomesa es confià al magistrat Joan Navarro ensems amb els notaris Ambrosi d'Artés i Joan Munyos, delegats i procuradors respectius de la confraria i de la família Bou, constituïts en *discretos arbitros abitatores et amiables compositores*. Es mirava d'ajustar un conveni que respectara els drets dels implicats sense perjudicar els seus interessos, *elegant més via de amigable composició que no rigor de justícia*; un acord que es comprometen acatar durant cent dies comptants a partir del dia de la pronunciació del dictamen sota pena de cent florins. La reunió transcorre el 27 de maig de 1511 en l'estudi de Joan Navarro *en la plaça de les Corts* i examina amb rigor les sentències, els testimonis i els actes del procés abans d'escoltar les reivindicacions dels implicats en relació a la propietat i el preu de l'immoble en la transacció. El comitè avalua la petició de nul·litat tramitada per Jaume Bou davant el Justícia el 7 de juliol de 1499 que pretenia augmentar substancialment la retribució en estimar que el preu de venda no corresponia a la qualitat de l'immoble, *perquè diu valia més la casa que fonch venuda*. En el fons les negociacions miraven d'ajustar el preu de la casa perquè sobre aquest import es calcularia la rèdit censal que l'ofici hauria de pagar anualment.

La qüestió no radicava en la propietat o el domini útil de la casa, dirimida ja en 1507, que establia com la confraria continuaria gaudint del domini útil de l'alberg. Les gestions procuraven establir una quota que satisferra les aspiracions de les dues parts i tancara el conflicte. La resolució final remedia l'assumpte amb una provisió favorable a l'ofici condemnat a pagar a Jaume Bou sexanta lliures, *ço és quaranta lliures per la propietat e preu, e vint lliures per los fruyts*, mentre apremien Jaume Bou *per que sia tengut absoldre e deffinir offici, com nosaltres ara per llavors deffinim, als dits fusters*

de qualsevol dret que li pertanyga o pertànyer puixa en e sobre dita casa. Les imposicions del censal s'estimen en seixanta sous anuals, deduint un sou per lliura de la vàlua de l'immoble taxada en 3.000 sous; de l'import, quaranta sous correspondrien a la propietat, mentre els vint restants atendrien els *fruyts de dit temps de huyt anys e tres mesos*. L'escriptura de venda lliurada a la confraria en 1518 segellaria les aspiracions dels fusters, en lliurar al seu favor l'instrument legal que autenticava la transacció, validada pels propis agents de la negociació. Tot i les bones intencions adduïdes, la pugna es perllongaria en recaure els drets de l'herència en mans de Miquel Àngel Bou.

Fins ara l'arbitri s'havia mostrat en principi favorable als interessos de l'ofici, que continuaria disposant del local sota les pressió econòmica dels censals estipulats. El 6 de febrer de 1519 es reuneixen els membres de l'ofici i aproven la subscripció d'un censal amb què afrontar el pagament dels deutes que gravaven la propietat. Amb el carregament del crèdit en favor de Gaspar Vidal d'un censal *ab certs obs de cantitat de quatre mil y sinchcents sous de propietat y pensió doscents vint y sinch sous pagadors en set d'agost y febrer migerament*, la corporació adquiria la solvència necessària per a atendre les càrregues dels cens de la casa⁷⁴³. En el document compareixen els prohoms de l'ofici i justifiquen la transacció en la gravositat de les càrregues, *pro luendis et quitamendis dicto Magnifico Michaeli Angelo Bou, milliti, dictis ducentis quadraginta sex solidis octo denariis censualibus, et dictis quinquaginta tribus solidos quatuor denaris censualibus*. Llevats de l'empeny de deslligar la casa social de la dependència patrimonial dels Bou, emprenen els tràmits per a emancipar l'immoble. Manifesten com els efectes de la comissió arbitral no s'havien acceptat tan amicablement com expressava la seua redacció.

L'import del censal es xifra en una taxa de 225 sous reals de València deduits d'un percentatge del cinc per cent sobre els 4.500 sous a què ascendia el preu de la propietat, *supra domo et horto dicti officii sito et posito in parrochia Sancti Juannis de Mercato franco et quitio in vico monesterii Sancta Incarnationis confrontato cum hospitio et orto dicti suo alterii quod erat honorabili Didaci Martines quoridam mercatoris et cum duabus viis publicis et generaliter*. El termini dels tràmits convida a pensar que els fusters inicien les gestions per obtenir la possessió plena de l'alberg, ja que en el registre incideixen en la condició lliure i franca de l'immoble la propietat del qual assolirien en cancel·lar el censal. En aquest sentit ho certificaria el 29 de febrer de

⁷⁴³ ARV. Gremsis. Caixa 643, número 945. El registre abraça del 6 de febrer de 1519 al 29 de febrer de 1598.

1598 Josep Molina, notari regent els llibres d'Ambrosi d'Artés, qui havia representat la corporació al llarg del procés.

Mentrestant, en 1558 Jaume Bou apel·la novament a instàncies jurídiques per què es revisara la documentació acumulada i obté la sentència favorable del governador Lluís Cabanilles. El dictamen emès enumera el llistat d'expedients examinats i atorga noves bases legals als títols d'herència de Guerau Bou⁷⁴⁴. És un procés llarg de tensions, entrecreuat de judicis, actes i escriptures legals on l'argumentació de les sentències fluctua intermitent en un vaivé on ninguna de les parts estaven disposada a cedir en els seus empenys. Nogensmenys, la continuïtat del domini útil de l'immoble es perllongaria fins 1825, en el número 1 del carrer de l'Engonari. Es troba abastant testimoniada tant pels bans, les crides i disposicions del Consell com per la pròpia tradició que ha inscrit en la toponímia el record de l'emplaçament⁷⁴⁵. Marcos Antonio Orellana informava de la ubicació de l'alberg en parlar del carrer de l'Engonari. El ban del Mostassaf del 29 de juliol de 1695 sobre la sèquia mare al·ludia al trajecte del carrer dit de l'Engonari que començava en la Plaça de l'Encarnació i bordejava el pòrtic del convent, estenent-se *des de la Confraria dels fusters fins el Peu de la Creu*. El carrer acabaria per ésser conegut popularment com *Confraria dels fusters* per trobar-se allí la seu de la corporació, denominació recollida encara per l'ordenança del 12 d'abril de 1697 on es recomana l'accés *al carrer dit del Engonari, ó de la Confraria dels fusters*⁷⁴⁶. Segons informava Valencia en la mano en 1852, el carrer s'estenia des de la plaça de la Llotja fins la de la Companyia⁷⁴⁷. En l'interior es contindrien les ensenyes i els timbres amb què els veedors segellaven la qualitat dels productes elaborats pels mestres, proves d'examen o ferramentes d'ús comú. Sobre el llindar de la porta lluïa el blasó heràldic amb les armes de l'ofici, un escut amb la Creu bordejada per l'aixa i la serra. Els dies de festa, es penjava en les finestres el penó amb els emblemes, símbols de valor representatiu, mostra de l'orgull del fuster de pertànyer a l'ofici i inscriure's en l'entorn social de la confraria. Per a visitar avui l'alberg hom deu adreçar-se al carrer Balmes, allí es poden contemplar encara les armes de l'ofici esculpides a cada costat del llindar de la porta (figures 6-7).

⁷⁴⁴ ARV. Gremis. Caixa 791.

⁷⁴⁵ Luís TRAMOYERES BLASCO (1889): *Instituciones gremiales...*, op. cit., p. 90.

⁷⁴⁶ Marcos Antonio de ORELLANA (1923): *Valencia antigua...*, op. cit. Tomo I, pp. 593-595.

⁷⁴⁷ J.G. (1852): *Valencia en la mano...*, op. cit., p. 22.

La fusteria en la urbs

Des dels primers indicis arran la conquesta, quan apareix la concessió d'un alberg a Guillem Francolí en el Llibre del Repartiment fins a la possessió d'una casa social, la consolidació de la fusteria en la ciutat de València és un procés lent i gradual, que progressa al mateix ritme que es fiança la pròpia societat valenciana i s'estabilitza la vida política i econòmica. El reconeixement de la Fusteria ja a principis del Cinc-cents significa quelcom més que un simple mot, expressa el caràcter d'un indret comunament apreciat per l'activitat que els artesans de la fusta hi desplegaven. El treball en fusta comptava amb la presència suficient per a personalitzar un entorn i conferir-li una singularitat que quasi set-cents més tard reté encara la toponímia amb noms com la plaça dels Capsers, la dels Caixers o els carrers dels Aladrers o dels Cadirers. En observar el plànol medieval de la urbs no resulta difícil percebre com en el radi comprès entre el convent franciscà i el Mercat s'estenia l'activitat fustera. Motius econòmics no en falten, major accessibilitat comercial, la concentració alleugerava a més el transport i la distribució de la matèria primera, tot un cúmul de raons se sumen per a explicar l'agregació espontània amb què tradicionalment s'ha justificat la tendència dels artesans a habitar en àrees properes.

Des d'aquesta perspectiva no sorprèn descobrir les seus naturals de la confraria en la casa dels framenors i en l'església de Sant Joan del Mercat, llocs d'acollida on reunir-se, on commemorar el patró, on fundarien la capella a Sant Lluç una vegada consolidades les bases institucionals de la corporació. La dotació d'un altar amb retaule no era més que el reflex d'una associació que creix a mesura que enrobusteixen els seus arrels i pren a cada cop un major relleu en la ciutat. Fruit d'aquest finançament seria la compra d'una casa social, quan el nombre dels membres i el contingent de les operacions aconsellaren l'adquisició d'un alberg que els permetera hom identificar-se i trobar una llar comuna de gran valor simbòlic, on conservar les actes de les reunions, els llibres de comptes, les ensenyes i, una imatge del patró esculpida en fusta per Joan Oliver, no conservada avui.

La construcció de la identitat corporativa

S'ha esgrimit amb freqüència la noció d'orgull per a referir el sentiment de grup manifestat per l'artesanat medieval⁷⁴⁸. És cert, en el sentir dels actes corporatius desenvolupats per l'almoïna com entitat institucional i social es percep un esperit de classe. En cada manifestació conjunta destil·la la satisfacció d'hom de pertànyer a una comunitat professional que proporciona un referent a l'artífex qui, mercè a l'ofici, projecta una imatge pública i es pot reconèixer perfectament ubicat en el paisatge polític i econòmic de la ciutat. L'orgull a la fi no amagava més que el deler de l'individu per defensar la seua dignitat, un sentiment legítim d'honorabilitat canalitzat a través de l'engranatge jurídic i polític de la corporació. Els estatus d'ofici, com els privilegis de la confraria o la seua presència efectiva en els òrgans de govern municipal, projectaven les inquietuds col·lectives allà on la veu de l'artesà particular no podia arribar. La consciència de classe era bategant en cada esdeveniment de l'entitat, regia les deliberacions de la Junta de prohomenia i les disposicions aprovades en capítol, es feia sentir en cada aparició pública del col·lectiu, de la mateixa manera que prenia part en la personalitat de cada associat, que es complaïa en el treball ben fet i en la seguretat de comptar amb l'assistència mutualista procurada per la confraria.

L'honorabilitat besllumava en actes i protocols notarials com un sentiment íntim que, en exterioritzar-se, pren cos en cadascuna de les actuacions i les diligències de l'entitat, perceptible a voltes en el sol incís en el decòrum que s'espera i s'exigeix de l'associat. L'impacte d'aquest valor afegit explica el significat de moltes de les disposicions acordades en els capítols, exterioritza la lluita callada del fuster com a treballador i artífex per la defensa de la respectabilitat assolida, fa comprensible les divergències internes empreses per les diferents branques, en alerta constant per protegir el seu espai i la seua autonomia. En el desenvolupament d'aquesta empremta

⁷⁴⁸ Alberto GROHMANN (2003): *La città medievale...*, op. cit., pp. 6-7. En considerar la ciutat, l'ofici i les comunitats desplegadas a la si de la urbs medieval els historiadors parlen de la noció de prestigi gallardejada pel col·lectiu urbà com expressió d'una sensibilitat fins ara desconeguda. Aquesta defensa de la dignitat del treball es tradueix també de manera explícita en el fort rebuig que rep tot allò capaç d'introduir una nota negativa de desprestigi social, de què deriven clàusules estatutàries com l'exigència de la neteja de sang que s'aguditzaria en els segles venidors.

ennoblidora contribuïren dos aspectes cabdals que infondrien una nova comprensió del treball i de la vida en societat. D'una banda la revitalització del pols urbà, com observara Vicens Vives, la ciutat medieval no era ja solament la conjunció d'homes i diners com tampoc l'efímer acte jurídic d'un príncep, sinó una col·lectivitat social conjurada en la defensa del benestar comunitari. Una *universitas* on el desvetllament per l'ordre públic de les institucions i les personalitats que la integren és el millor indicador d'aquest sentir general⁷⁴⁹.

La ciutat havia fet lliure el burgès, artesans i comerciants que, en despatxar el treball diari, acudien a la taverna o a la casa de la confraria per concórrer a eixes reunions de rostres cansats que han transmès amb ironia els pintors coetanis i els poemes satírics de Pucci a Florència o Burchiello, testimoniades pels seus propis protagonistes com el barber Hans Folz en Nüremberg o l'armer Hans Rosenplüt⁷⁵⁰. La vida popular enfondeix les seues petjades a la literatura, farses i comèdies burlesques ens han llegat un bon quadre de l'escena urbana. Les *fratrasies*, *rêveries* i *coqs à l'âne* de les lletres franceses trobaven el seu paral·lel als romanços rimats de la Toscana com *Il Trecentonovelle* de Franco Sacchetti o l'irònic *Spill* o *Llibre de les dones* del conterrani Jaume Roig ens brinden un preciós testimoni sobre les jerarquies artesanals i els seus rols diversificats de mestres, treballadors i deixebles als obradors florentins del Trescents⁷⁵¹. Protagonitzades pel mercader, l'heroi sens glòria que afronta la vida amb gran sentit de l'humor i pocs escrúpols, saberen captar en l'espectacle de la vida quotidiana l'expressió dels triomfs de la civilització urbana com de les seues misèries⁷⁵².

És eloqüent el fresc d'Ambrogio Lorenzetti sobre els efectes del bon govern en recollir en una instantània no exempta d'agudesia i la vivacitat que animava carrers i places, preses de la incessant animació aportada per comerciants, artesans afaenats en la producció, instal·lats darrere els seus pòrtics o directament a voravia, les dones carregades amb la canastra de la roba o sostenint el menut al braç mentre carros i carrosses s'obrin pas amb dificultat entre el cúmulo de gents. De sobte una processó interromp el passatge, un nodrit seguici de fidels acompanya el clergat portant les

⁷⁴⁹ Joan REGLÀ (1971): *Historia de la Edad Media...*, op. cit., p. 161. En analitzar el municipi medieval tracta d'acordar el perfil definitori de la urbs a la Baixa Edat Mitjana, al·ludint a les reflexions de Vicens Vives en aquest sentit: *Fue, en particular, una universitas, es decir, una colectividad social fomentada sobre dos de las peculiaridades más distintivas del tiempo: religión y patriotismo local.*

⁷⁵⁰ José María MOLINER (1974): *Espiritualidad medieval...*, op. cit., pp. 20-21.

⁷⁵¹ Gloria FOSSI (1998): "Firenze industriosa e gli artefici suoi". *La grande storia dell'Artigianato. Il medioevo*. Firenze: Giunti. Vol. I, p. 9-24.

⁷⁵² Jacques HEERS (1968): *Occidente durante los siglos XIV y XV. Aspectos económicos y sociales*. Barcelona: Editorial Labor, pp. 194-196.

reliquies, són els membres d'una confraria que enlairen llur penó amb els emblemes de l'ofici i traslladen la estàtua del sant patró fins a la capella per solemnitzar l'onomàstica⁷⁵³.

L'artesà se sent protagonista i gestor de la seua circumstància. Amb el relleu generacional i conforme s'aferma la seua posició, el burgès pren consciència de la seua idiosincràsia. La riquesa havia fomentat la producció, la circulació de béns de consum i un major refinament en el mode de vida, que no sols repercutiren en l'especialització de la demanda, originaren també un biaix en les perspectives morals. Davant la concepció de la vida es presentaven actituds ben diferents i els treballs tècnics començaren a rebre un tractament més dignificant. A nivell ideològic, la inversió en el discurs eclesiàstic dotà a l'artesanat de nous fonaments sobre els quals basar les seues reivindicacions polítiques i socials. En revisar la Història Sagrada, es recupera la humil circumstància del Fill de Déu vivint en un obrador, menjant el pa guanyat per son pare, just un noble artesà treballador de la fusta. És el denominador comú de les noves corrents espirituals, restaurar l'home sota el magisteri de Jesús Crist. Retaules, esglésies i miniatures repleguen una representativa galeria iconogràfica del treball. La Sagrada Escripura proporcionava a intel·lectuals i artífex un ampli ventall d'escenes de treball, vessades sobre la pedra, la fusta o el paper, constitueixen hui una valuosíssima font per a conèixer les condicions en què es desenrotllava i s'organitzava el treball a l'Edat Mitjana. Una representació de l'Arca de Noè trobava el seu parangó a les drassanes, per a la Torre de Babel qualsevol temple proper en construcció era una referència vàlida⁷⁵⁴. El taller de San Josep, afaenat amb les ferramentes polint i serrant la fusta, com els evangelistes o Sant Jeroni esdevenien inspirats copistes instal·lats als seus pupitres que ens desplacen a la intimitat de l'obrador.

Sota aquests paràmetres, la tutela del prestigi i la integritat individual descollaven en l'òrbita corporativa i són identificables en el cercle de la vida privada com en l'esfera pública. Dos àmbits correlatius que cal distingir amb cura perquè la índole de les accions gestionades en cadascun era ben divers. A la perspectiva interna ateny el sentir més íntim de l'artesà per afrontar el seu devenir diari, mentre la categoria

⁷⁵³ Robert DELORT (1982): *La vie au Moyen Age ...*, op. cit., pp. 222-223.

⁷⁵⁴ Es recomanen les reflexions i les propostes iconogràfiques de la comunicació de Francesco GANDOLFO (1983): "Convenzione e realismo nell'iconografia medioevale del lavoro". *Lavorare nel medioevo: rappresentazioni ed esempi dall'Italia dei secc. X - XVI*. Convegni del Centro di Studi sulla Spiritualità Medievale. Todi, 12-15 ottobre 1980. Università degli Studi di Perugia; 21. Todi: L'Accademia Tudertina, p. 371-403.

col·lectiva s'exterioritza en la presència efectiva de l'ofici en les manifestacions de la vida pública, en el Consell municipal, en processons, entrades reials i festivitats urbanes. Al plànol social pertanyen les admonicions per a l'abillament i conducta imposada als membres per a cada compareixença pública, es tracte de la representació en el Consell, en les processons i festivitats organitzades per l'Església o pel municipi, fins i tot en les minucioses prescripcions establides per al soterrar d'un confrare.

Rituals i costums en l'esfera corporativa: les expressions d'un sentir comunitari

En l'òrbita domèstica se sistematitza en la successió de pràctiques que anirien marcant progressivament la trajectòria de l'associat, en elles es conjuguen la seua actitud davant la vida, les aspiracions i les corrents ideològiques que empenyen el seu ideal. Resulten especialment interessants les disposicions de caire privada, en aparença desvinculades de l'exercici de l'art, el significat de les quals es troba en el desig d'enlairar el prestigi i la dignitat de la categoria. A aquest gènere s'adscriu fonamentalment la incidència en els gestos i actituds rituals, la insistència en nocions bàsiques de comportament dels capítols estatutaris.

Des de la seua incorporació a la comunitat de fusters, el nouvingut promulga d'inici un jurament de fidelitat i acatament de les ordenances, intitulat pels propis fusters al llibre d'ordenances com *La forma de rebre confreres en la loable confraria e honrrat Offici dels fusters. Sots invocació del beneventurat Sanch Lluch evangeliste*. La promesa constitueix el primer acte en la trajectòria del nou mestre. La cerimònia té lloc en l'altar de la capella que la confraria posseïa a l'església de Sant Joan del Mercat, oficiada per un retor *revestit ab son sobrepelliz e estola al coll*. El neòfit s'agenolla per prometre obediència als estatuts i a les autoritats corporatives i compromet llur *conciència en tot augment e llaor de la sobredita confraria*. El concepte de respectabilitat planeja sempre en un acte que finalitza amb la confessió pública del nouvingut i la benedicció del prior. La incorporació es manifesta públicament amb un ritual d'inscripció en el llibre de confreres, se celebra amb la solemnitat d'una representació teatral. L'exercici de la professió sense afiliació representava un perill potencial per als socis, que obstaculitzaven l'operari independent sempre destre a sostroure clientela. La promesa de lleialtat enunciada pel nou confrare es recull al començament del còdex compilat en 1477, explicita el ritual litúrgic de *la forma de rebre confreres en la loable confraria e honrrat offici dels fusters* davant el prior a l'altar de la capella de la casa confraria, on s'erigeix el retaule consagrat al sant patró,

ço és les espalles davant lo altar revestit ab son sobrepellis e estola al coll faça agenollar lo confrare o confraresa als seus peus y enterrogant los dient et demanant lo que ha de entrar confrare respondrà: la misericòrdia de Nostre Senyor Déu pregant nos vullau acollir en esta loable confraria⁷⁵⁵. Compresos sota el mantell de l'almoïna prometen *obediència e servareu tots aquells capítols e condicions que seran fets*. Celebrada la missa honorífica de benvinguda, el confrare queda obligat a visitar els companys malalts i assistir al sepeli en cas de defunció, als oficis i misses d'aniversari, beneficis que redundaven per semblant en favor seu. A la cerimònia es recupera l'esperit religiós originari amb l'afany primordial d'assegurar-se la recepció d'una mort cristiana, la confraria aporta el drap mortuori, els confreres compareixen amb el ciri processional⁷⁵⁶.

Mercè a la seua promesa, l'afiliat ingressa en l'entramat social i mutualista de la congregació, es beneficia dels auxilis, participa de les vigílies, punt cabdal en l'orbe corporatiu. Ja els capítols fundacionals de 1332 descriuen un ritual litúrgic de gran acceptació, perpetuat als usos processionals i resta vigent a través dels registres de comptes de la confraria al llarg dels segles vinents. El confrare assistia a la missa de rèquiem amb candeles enceses en les mans, recitant oracions per l'ànima del difunt, el cos del confrare amb il·luminat per un ciri litúrgic. S'insisteix en el deure d'acompanyar els malalts i acudir al sepeli d'un company o d'un frare de la confraternitat, sancionant el dret a recaptar una multa d'una lliura o mitja cera en cas de contravenció. Es consigna la vigília fúnebre i la missa de rèquiem a què assisteix tota la confraria. Per reforçar els lligams socials, s'estipula la congregació cívica dels membres que deuen respondre a les convocatòries dels majorals i unir-se sovint en banquets i commemoracions religioses. Més relleu a nivell patrimonial, en instruir la conservació d'una llampada al cor del altar de Sant Lluç s'instaura el costum de mantenir i dotar una capella, que a partir de 1434 quedarà a càrrec del tercer majoral, responsable del seu manteniment, *de enllumenar la làntia de la Seu la qual crema davant la espina de la Corona de Nostre Senyor Jesuchrist*, amb les dues lluminàries per a la consagració en cada cerimònia eucarística.

⁷⁵⁵ ARV. Gremis. Llibre 587, f. 2.

⁷⁵⁶ Luc BENOIST (1966): *Le Compagnonnage...*, *op. cit.*, p. 20. Es tracta d'objectius habituals entre les primeres associacions d'operaris en el continent, l'historiador tipifica els trets característics d'aquesta mutualitat xifrada sovint en l'ambició rarament assolida d'habilitar un hospital a disposició dels membres de la confraria. D'altres aspectes coincidents, la celebració de misses i processons on compareixien amb els ciris i els emblemes socials, amb les banderes brodades i les armes de l'ofici. Els banquets comunitaris i la confluència en esdeveniments importants, com les recepcions i entrades reials, el bateig o les noces d'un parent, allargaven la llista de les ocasions per a la reunió que fomentaven la dinàmica social.

Al llarg de l'exposició estatutària afloren crides a la correcció i mesures protocol·làries per què tot *succescha en major honor de la dita Confraria e Offici*. L'afany per recollir el reglament en un manuscrit de pergamí ricament il·luminat amb les inicials decorades i presidit per la imatge miniada del patró a pàgina sencera s'adreça en aquesta direcció. Síntoma evident que es xifrava en l'edició un símbol representatiu de la noblesa de l'ofici, si més no de la seua potencialitat econòmica, perquè el còdex no estava concebut com un registre definitiu sinó com un programa obert a l'adició de noves ordinacions. No es planteja com tresor reservat sinó com un bé preciós al servei de la societat, entès amb una funcionalitat pràctica per a un ús regular, matís que feia ostensible la puixança d'una entitat capaç de permetre's semblant luxe. El còdex es confeccionà per recollir les costums de l'entitat, amb la intenció de conservar-les, potenciar-les i encara enriquir-les, unes tradicions beneïdes simbòlicament per Sant Lluc efigiat com evangelista, abillat a l'antiga i sostenint el llibre del seu Evangeli entre les mans. Una iconografia incontestable, acuradament ideada per traslladar la forta moralitat que presidia la congregació. Esdevé una figura evident de la unió que havia de regir entre els membres, dels ideals religiosos com de la potencialitat que es mirava d'enlairar en la societat valenciana. Entre les possessions de la confraria, aquest recurs a la producció artística constitueix potser la utilització més evident de l'art com a propaganda, no tant en el confrontament amb la resta d'estaments ciutadans com a nivell intern, per promoure entre els afiliats eixe fi sentiment de noblesa.

La imatge projectada pel fuster, constituïa un reflex de la corporació, proclamava el seu estatut i esdevenia així segell visible de la qualitat moral que el fuster infonia a la confraria com a comunitat professional. més encara pels seus magistrats en cada aparició pública és cabdal, la dignitat personal s'enlaira en els vestits que hauran de lluir com ensenya d'identitat social. Independentment de la seua jerarquia laboral, l'artesà és absorbit pel cos social amb el qual en fa un, perquè al capdavall ell no hi pot ésser distingit⁷⁵⁷. És tot just en la ciutat on l'aspecte exterior de l'individu assoleix un relleu especial, en constituir un espai de confrontació continua, on l'abillament enlaira el seny particular de cadascú, en l'ensenya es concentra la distinció que hom mira de ratificar mitjançant la imatge⁷⁵⁸. En aquesta òrbita és eloqüent l'interès de les

⁷⁵⁷ Daniel RUSSO (2005): "Le nom de l'artiste, entre appartenance au groupe et écriture personnelle". Brigitte Miriam BEDOS-REZAK et Dominique LOGNA-PRAT eds: *L'individu au Moyen Âge. Individuation et individualisation avant la modernité*. Mayenne: Flammarion-Aubier, pp. 235-246.

⁷⁵⁸ Anita SIMON (1993): "Letteratura e arte figurativa: Franco Sacchetti, un testimone d'eccezione?". *Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Âge*. Roma: École française de Rome. Tome 105, p. 451.

corporacions medievals per elegir una ensenya amb la qual identificar-se. Així, entre les disposicions estipulades als capítols de 1477 s'arbitra una mena d'uniforme oficial on figuraven brodats els emblemes corporatius. Les vestidures serveixen per a establir un grau d'homogeneïtat entre els representants de l'ofici, per marcar llur adscripció a la fusteria com per fer notòria la seua magistratura. Els andadors per a cada eixida com per als sepelis lluiran *hun manto e cota e capiró de drap blanch ab lo senyal del dit Offici, ço és en lo muscle esquerre una creu troncada verda e un cuyro davall vermell al peu ab serra e axa que són armes del dit Offici*. Per semblant els macips en les aparicions públiques *hajen cota e capiró de cinc en cinc anys ab lo senyal damunt dit*⁷⁵⁹. Les vestimentes es renovaven cada cinc anys, prova de la solvència econòmica de la institució com del deler per salvaguardar la imatge pública, conscients que cada manifestació en l'escena urbana assoleix relleu social en projectar la seua idiosincràsia sobre el conjunt de la societat.

L'advocació patronal: sants protectors i commemoracions festives

La cura posada en l'aparença justifica, mitjançant la seua significació, com cada matís denotava en el confrontament amb altri les pautes previstes per a una correcta representació a nivell intrínsec o declarat. En aquesta línia ressalten les celebracions per a commemorar el dia del sant patró on es preveuen una sèrie de jornades festives que recullen les recomanacions eclesiàstiques de reunir-se amb freqüència dins un ambient fraternal. Des dels primers documents i privilegis conservats sobre la confraria consta Sant Lluç com el patró dels fusters. En contrast amb la més estesa advocació a Sant Josep, en principi més acord a la fusteria segons la *Història copta de Sant Josep el fuster* i que de fet predominava en el marc europeu entre les associacions coetànies de fusters, encara que els evangelis no esclareixen si era obrer, ferrer o fuster⁷⁶⁰. Essent

L'abundància de lleis sumptuàries testimonia el relleu assolit pels vestimentes i els emblemes en la societat baix medieval.

⁷⁵⁹ ARV. Gremis. Llibre 587, f. 3 v.

⁷⁶⁰ En efecte, en Itàlia Sant Josep era titular de la confraria romana de *San Giuseppe dei Falegnami*, així com de la milanesa *Schola Magistrorum a lignamine Saint Joseph Mediolani*. En el ducat dels Sforza era patronímic corrent entre les societats de fusters, com a Parma, on els estatuts prescrivien amb especial rigor l'esguard solemne de l'onomàstica del patró. Els col·lectius francesos de fusters mostren major varietat, tot denotant una clara preferència per San Josep, com adduïa Luc Benoist. Tanmateix, en Provença, a Aix-en-Provence la confraria de Nôtre-Dame de Beauvezet instal·lada la capella consagrada sota la mateixa advocació agrupava a mitjans del segle XV els mestres fusters i pedrapiquers. A Girona la confraria dels Quatre Sants Màrtirs fundada el 7 de juliol de 1419 reunia els pedrapiquers, els fusters i els ballesters. Veure per als patronímics ementats, respectivament, Paul ANDERSON (1999): "Francesco Nicolini...", *op. cit.*, p. 90. Paolo VENTUROLI (2002): "Gli statuti della Scuola ...", *op. cit.*, p.11 i ss. Raffaele CASCIARO (2006): "Maestri e botteghe nel secondo Quattrocento". Giovanni ROMANO e

lliure a la corporació aclamar un o un altre patró, les raons de l'elecció resten en la incògnita, com estimava Orellana, l'explicació més lògica rau en la llibertat de les confraries per aclamar la protecció d'un sant o d'un altre⁷⁶¹. Des dels primers documents que revelen l'existència de la corporació és Sant Lluç qui s'esmenta com a únic protector, tot i que són conegudes d'altres veneracions paral·leles a la Verge Maria i a Jesús infant, arrel els vincles estesos amb els framenors. Sempre per contrast amb les comunitats de fusters d'altres ciutats, la historiografia s'ha empenyorat en justificar el patronatge, en considerar a priori el sant fuster més lògic i apropiat. No obstant això, aquest sols s'agregaria en 1497, després de més de dos segles de festejar sant Lluç com a patró principal de l'almoïna. Fins i tot després de desplaçar l'advocació i reconèixer Sant Josep com el propi i més adient, no sols es mantindria la memòria de l'antic patronatge, es perpetua la referència del 18 d'octubre, el jorn de l'onomàstica de Sant Lluç per a la presa de possessió dels càrrecs pels nous magistrats.

Sant Lluç, cap i patró de l'Ofici o Almoïna dels fusters

Potser una aproximació a la figura de Sant Lluç i al seu relleu en la espiritualitat medieval ens ajude a comprendre els motius d'una elecció que tal volta no instituïren a l'atzar, sinó que va ser presa basant-se en raons d'ordre més profunda, des de la coneixença de la trajectòria de l'evangelista i de la significació que pren la figura del sant en el discurs doctrinal de l'Església. Probablement suggerit per un mentor, atesos els parentius forjats amb els framenors i els preveres de Sant Joan del Mercat, no es pot descartar el consell d'un frare o un eclesiàstic. Originada en l'univers patronal, l'advocació aflora d'una naixent morfologia d'honorabilitat que emana entre els estrats ciutadans con un signe bategant d'autoconsciència col·lectiva, en paral·lel als protectors de la identitat ciutadana, els oficis miren d'acostar-se al registre més elevat de la jerarquia celeste, escollint els més prestigiosos sants per benefactors⁷⁶².

Claudio SALSI (eds.): *Maestri della scultura in legno nel Ducato degli Sforza*. Milano, Castello Sforzesco, Sale Viscontee, 21 ottobre 2005-29 gennaio 2006. Milano: Silvana Editoriale, pp. 93-105. Ludovico CAUMONT CAIMI (1987): "Falegname ed ebanista tra medioevo ed età pre industriale". Giovanni GODI, coord.: *Arti e mestieri a Parma dal medioevo al XX secolo*. Parma: Grafiche Step Editrice, pp. 41-52. Luc BENOIST (1966): *Le Compagnonnage...*, op. cit., p. 20. Philippe BERNARDI (1995): *Métiers du bâtiment...*, op. cit., p. 23. Sandrine VICTOR (2004): *La construcció i els seus oficis...*, op. cit., p. 208.

⁷⁶¹ Marcos Antonio de ORELLANA (1923): *Valencia antigua...*, op. cit., p. 598.

⁷⁶² Anna BENVENUTI (1998): "Il sovramundo delle Arti fiorentine. Tra i santi delle Corporazioni". *La grande storia dell'Artegiato. Il medioevo*. Firenze: Giunti. Vol. I, pp. 104-106.

Sant Lluç, a qui la llegenda considera el primer pintor de Maria, ha estat tradicionalment associat a pintors, metges i historiadors. Sant Pau menciona en repetides ocasions un company seu en la predicació anomenat Lluç, al qual rep en la carta als Colossencs amb un exclamatiu *Salutat vos, Lucas medicus charissimus*⁷⁶³ i esmenta de una manera implícita que provenia, no de la circumcisió, sinó de la gentilitat. Testimonis del segle II com Sant Ireneu i el cànon muratorià, als quals se sumaria la doctrina cristiana, al·legaven que aquest deixeble paulí era pare del tercer Evangeli i del llibre dels Fets dels Apòstols. Ja a les acaballes del segle III, l'historiador de l'Església Eusebi de Cesarea afirmava que Lluç era originari d'Antioquia, on degué conèixer Sant Pau just als inicis de les seues tasques apostòliques. L'escriptor bizantí Teodor el Lector afegiria una última notícia que s'insereix ja en l'orbe de la tradició icònica, en sostenir que, a més de metge, Sant Lluç era pintor, autor d'una icona de la Mare de Déu que cap al 420 la emperadriu Eudòxia havia remés a la seua filla Pulquèria. No obstant l'episodi reste en l'òrbita de la llegenda, Sant Lluç ha estat considerat com el patró natural de la pintura cristiana.

En opinió de Louis Réau, el perfil artístic de l'evangelista es deu a una qüestió filològica atès que, entre els sinòptics, el seu Evangeli es deté de forma particular sobre la figura de la Verge y la seua significació en el missatge salvífic⁷⁶⁴. És considerat valedor dels historiadors perquè en l'elaboració del seu evangeli, conscient del talant de la seua redacció, realitzà una rica investigació per documentar-se, entrevistant testimonis dels fets que narra, com es recava en el pròleg al seu Evangeli de què el *Llibre dels Fets* constituiria una continuació. El seu Evangeli és el més extens i el millor redactat, mostra una preocupació exquisida per la llengua i empra el grec amb una solvència que sols estaria a l'abast d'una persona culta i instruïda. L'associació amb la pintura esdevé parellament per la qualitat literària i argumental dels seus relats que nodriren gran part dels programes iconogràfics dels retaules medievals, en descriure escenes tan novel·lables com l'Anunciació, la Visitació, l'Adoració dels Pastors, la Presentació en el temple o els Deixebles d'Emmaús. Batejat com el *Pintor de Maria*, és l'evangelista que ressenya amb major minuciositat la vida de Mare de Déu, a qui la tradició ha atribuït simbòlicament habilitats de pintor no tant perquè l'haguera pintada literalment sobre llenç, sinó perquè la retratà magníficament en el seu Evangeli.

⁷⁶³ Colossencs 4, 14.

⁷⁶⁴ Louis RÉAU (1996): *Iconografía del Arte Cristiano*. Barcelona: Serbal. Tomo 2, vol. 4, pp. 262-263.

Per a engrandir el mite, la reputació pictòrica del sant podria derivar parellament d'una confusió amb un pintor florentí de mitjans del segle IX anomenat Luca, al qual s'apellava popularment *il santo* per la seua devoció. En perdre's el record, la figura del pintor vindria a alimentar l'al·legoria del *santo Luca, Evangelista*. Les imatges arrogades a Sant Lluç es conserven principalment a Roma i Bolònia, la més famosa és una icona del segle XII custodiada en la Capella Paulina de la seu romana Santa Maria la Major. La literatura de viatges medieval ens ha llegat valuoses petjades del relleu assolit per Sant Lluç en la imaginària col·lectiva. Memòries com les llegades per Pero Tafur en les seues *Andanças e viajes* avalen amb nous criteris l'advocació de Sant Lluç. L'aventurer, en arribar a Roma visita les principals esglésies i descriu les icones miraculoses conservades a la ciutat eterna, imatges pintades o esculpides que qualifica d'*Acheropita*:

En San Juan de Letrán está al un canto de la iglesia una capilla apartada, que llaman Santo Santorum, e está una ymagen de Nuestro Señor de la çinta arriba en una losa pintada. É dizen que Nuestra Señora rogó á san Lucas, que fue gran pintor de la mano, después de la muerte de su fijo, que le pintase su figura, é san Lucas, teniendo aderesçado para la pintar, fallóla pintada...

Serà en Constantinoble en l'església de Santa Maria de la Dessetria quan constate les qualitats pictòriques i escultòriques de l'evangelista:

... en esta iglesia está figurada una imagen de Santa María en una talla, la cual imagen dizen que a fecho e debuxó e fizo con su propria mano el glorioso e bienaventurado san Lucas; la qual imagen, dicen que ha fecho e face muchos milagros cada día, é los Griegos han en ella gran devoción, e facenla fiesta, la qual imagen está pintada en tabla cuadrada tan ancha como seis palmos e otros en luengo, y está sobre los pies, é la dicha tabla es cubierta de plata y en ella engastonadas muchas esmeraldas y zafires e turquesas e alxofar e otras muchas piedras e está metida en una caja de ferro⁷⁶⁵.

Quasi mig segle abans el viatger Ruy González de Clavijo en l'ambaixada al Gran Tamorlan havia rellevat la talla de la Verge esculpida per Sant Lluç i la devoció a

⁷⁶⁵ Pero TAFUR (1436-1439): *Andanças e viajes de un hidalgo español*. Marcos Jiménez de la Espada, ed. (1982): Barcelona: El Albir, pp. 29, 174, 287. Miguel Ángel PÉREZ PRIEGO, ed. (2006): *Viajes medievales*. Madrid: Turner. Vol. II, pp. 50, 231-232, 310. Pero TAFUR (1436-1439): *Andanças e viajes*. Miguel Ángel PÉREZ PRIEGO, ed. (2009). Sevilla: Fundación José Manuel Lara.

la seua icona en una descripció força semblant⁷⁶⁶. Reconegut com pintor o escultor, la literatura medieval el reconeix just per la seua qualitat d'imaginaire, aspecte que el lliga a la fusta i justifica la seua elecció per part dels confreres.

El jorn del patró

Sens dubte entre les festes religioses i les pràctiques de fraternitat és preeminent la celebració del sant patró, festejat amb un seguit d'actes que es possible reconstruir gràcies a les despeses consignades en els llibre de clavaría. A grans trets historiadors i cronistes locals han sintetitzat les costums més freqüents entre món artesanal per a commemorar el dia del patró. El jorn de llur festivitat els confreres es vestien de gala i acudien a la casa confraria per a traslladar en processó l'estàtua del patró fins a l'església la capella de Sant Joan del Mercat, el seguit encapçalat pels prohoms amb els ciris pintats ad hoc amb els emblemes socials, enlairant el penó al so de trompetes⁷⁶⁷. Allí es congregaven es per a la cerimònia religiosa, una missa amb sermó presidida pels prohoms i els majorals en la capella sufragada per l'almoína, dotada amb retaule des de 1473⁷⁶⁸. Les despeses consignades als llibres de clavaría il·lustren el protocol de preparatius i solemnitats amb què es festejava el patronatge. La compilació més antiga dels textos de comptes conservats es remunta als decennis centrals del segle XV, el període comprés entre 1434 i 1453, època daurada per a l'ofici en què Sant Lluç s'erigia com advocació preeminent⁷⁶⁹.

Si bé no és possible reconstruir les costums seguides als segles precedents, en compensació la minuciositat amb què es recaven les despeses a partir de 1434 ens trasllada amb immediatesa les tradicions i els gustos preeminents al Quatre-cents. Prenent com exemple les relacions de 1434 fins 1445 es desprèn que les celebracions litúrgiques constituïen l'eix al voltant del qual giraven els festejos, es relleva a més la

⁷⁶⁶ Ruy GONZÁLEZ DE CLAVIJO (1403): *Embajada a Tamorlan*. Francisco LÓPEZ ESTRADA, ed (1943). Madrid: Instituto Nicolás Antonio, p. 54.

⁷⁶⁷ Georges LEFRANC (1975): *Histoire du travail...*, *op. cit.*, p. 127. No sols a València són preeminents aquestes pautes, a nivell europeu la historiografia ha sintetitzat pràctiques comunes en la celebració del dia del patró de l'ofici, com ara la missa solemne celebrada per la corporació, la jornada de festa patronal en què estava prohibit el treball per als afiliats i el banquet que els reunia en la casa social o en el refectori d'algun convent de l'entorn. Mark ADDISON AMOS (2004): "The naked and the dead: the Carpenters' company, ...", *op. cit.*, p. 93. En estudiar la religiositat de l'associació de fusters de Londres remarca el seu caràcter ortodox en teologia i conservador d'unes pràctiques que incloïen almoines, el manteniment d'una capella, la commemoració del jorn del sant patró, el sufragi de lluminàries, usos que coincideixen amb els observats entre els fusters valencians.

⁷⁶⁸ Jesús VILLALMANZO CAMENO (1980): "Estudio histórico...", *op. cit.*, p. 37.

⁷⁶⁹ ARV. Gremis. Llibre 174 bis.

reiteració perpetuada de les tradicions, any darrere d'any concerten paraments similars i els mateixos usos. L'aparellament de la capella, les pompes litúrgiques fins i tot l'elenc de la minuta observen pràctiques que semblen seguir un ordre ritual. L'agenda festiva s'inicia al cor de l'església de Sant Joan del Mercat, el clero de la qual recitava la vespra *per primeres vespres y matines y completes y missa y segons vespres y totes les ores* sufragades per la corporació i sota encàrrec del clavari. Aquest mateix jorn, els socis s'encarregaven de guarnir la capella i l'altar de Sant Lluç cobrint l'altar amb tapets i revestint les parets de la capella amb cortinatges, per què es lloga un *enpaliador per ajudar a enpaliar*. Es compraven al efecte els llenços per al tendal i els accessoris adients, com justifiquen els costos per a *agules de cap e per a canyes per antalar la capela* i la despesa d'un sou i cinc diners per *portar roba de la enpaliada y claus de enpaliar y altres gastos*, entre els quals es compta a part el refrigeri amb què es recompensava els col·laboradors ja que, com que es tracta d'anar de festa, no escatimaven atencions, al menys un gest de cortesia *per a refrescar los qui entalamaren la capela la vespra de Sent Luch*.

Els carrers adjacents i l'interior de l'església s'engalanaven amb murta, diverses càrregues portades de Torrent: dues per adreçar i perfumar el passatge de la comitiva fins la parròquia tot reservant-ne *una càregua de murta solament per alla esgleya*. Per a pregonar qui commemora, organitza i subvenciona les solemnitats es compra corda de cànem i pengen la bandera social a la porta de l'església. Per què estiga tot a punt, encomanen tres lliures *en olli per alla lantia de Sent Joan* i es preveu la quantitat necessària d'encens com de pa per a beneir en la consagració eucarística. El 18 d'octubre, dia del patró, els trompetes s'encarregaven *de acompanyar lo pan beneyt ab to lo offici de Sent Joan lo dia de Sen Luch a lla missa*, amb ells els majorals, els prohoms i oficials portant *los ciris* recentment pintats per a l'ocasió. L'ofici és una missa cantada per *mos[sén] Joan Mir, lo prevere que canta a la Capela*, a qui es lliura un donatiu extraordinari de quinze sous i tres diners *per la caritat que feu*. El prelat és *ajudat per alguns altres preveres que vingueren a fer lo offici de la missa lo jorn de Sent Luch*, assistit ex professo per diversos ministres entre ells un *sogista* sol·licitat expressament com orador reputat, a qui s'uneix l'*escolà* que atenia quotidianament la capella. Celebren l'ofici amentitzat per l'*organiste* en aquest cas acudeix *Joan dit Artiaq Palomar per sonar los orgues* i el pregoner, un *salmonejador* especialment sol·licitat, el frare Gil de Molina per fer lo sermó. Per a l'ofertori es preparava *la oferta*, un donatiu excepcional.

Cridanera és l'encomanda del clavari de *sinct dotzens de roquets per al diya de Sent Lucht*, peces de vestit clerical semblants al sobrepellís, amb mànegues estretes o sense mànegues que solien portar els capellans. La seua destinació s'entendria com a dotació per al clergat o en previsió de muda penitencial per a determinats confreres. La festa constituïa la última jornada dels magistrats que havien regit la corporació el darrer any, l'endemà prenia possessió dels seus càrrecs els novells responsables. En memòria dels confreres difunts era costum oferir una missa de rèquiem popularment anomenada *lo nevesari de l'endemà*. La celebració de l'ofici litúrgic era comunicada als afiliats pels andadors i els macips, presidit en aquest cas per *mossèn Pere Malruch, prevere e colector de tots capelans de Sent Joan*.

Els festejos continuaven amb un convit de què participava tota la comunitat artesana, on el fuster es complau de compartir la taula amb els altres confreres i companys de professió concebut com un acte de sociabilitat i d'afirmació col·lectiva⁷⁷⁰. El dinar tenia lloc en la casa de Beguins situada als voltants de la parròquia de Sant Agustí, constituïa una reunió fraterna que seria d'assistència preceptiva fins la seua derogació el 8 de novembre de 1583 en què s'anul·laren els capítols 21, 22 i 30 de les ordinacions de 1477 arran de la visita d'inspecció a la confraria del Vicari General de la diòcesis Agustín Freís sense que consten els motius de la derogació⁷⁷¹. La reunió se celebrava a migdia o pocs dies després com es relata en 1438 *en lo jorn que menjaren tots los confreres en la casa q's diu dels beguins e fon diumenge après de Sent Luch en l'any 1488 e sent maïoral e clavari en Miquel Tavanall*⁷⁷².

Els registres esbossen un menjar abundant de carn d'olla acompanyada de pa redó *e rolos e prims* especiat amb llavorettes, arròs bullit en llet, vi i moscatell per a beure. A partir de les definicions dels comptes és factible recuperar la recepta de la minuta. Per al dinar adquireixen tot allò necessari, sorra, carbó i llenya per a coure el calder, paners, escudelles, cassets, canemàs per a *torqua coltells*. Els confreres procuren els ingredients a *lo quoq* llogat *ab tots sos areus* encarregat de preparar el dinar, qui aporta els perols i els complements necessaris. El pa era amassat i cuit pels propis confreres que preveuen les despeses per a *lo pa redó e pans ab dues liures de lavors per alls pans, ab la ajuda de fer los pans*. El plat principal el constituïa un guisat de

⁷⁷⁰ Luís TRAMOYERES BLASCO (1889): *Instituciones gremiales...*, op. cit., p. 60. Juan Vicente GARCÍA MARSILLA (1993): *La jerarquía de la mesa. Los sistemas alimentarios en la Valencia Bajomedieval*. València: Diputació de València, pp. 169-171.

⁷⁷¹ Jesús VILLALMANZO CAMENO (1980): "Estudio histórico...", op. cit., p. 45.

⁷⁷² ARV. Gremis. Llibre 174 bis, f. 93 v- 94 r.

carn amb fideus i especiat amb mostassa, que es preparava amb cansalada, moltó i vedella, per la qual havien de satisfer a part *lo port de les vedeles de la carnegeria als beguins*, la cisa i el peatge. Arròs amb llet constituïa la guarnició dolça de condiment, *onze liures de aros i mig casset de let per a coure l'aròs* adobat amb *salfrà mòlta per a damunt l'aròs so es en escudeles i dues liures de sucre per a damunt les escudeles*. Per a beure compren tres cànters de moscatell, altres sis *de vin cuyt* i sis *cants de vi en mell*. Endolcien la sobretaula els postres, *rayms per alls paners* i pinyolada, un dolç típic elaborat amb *tres dotzens de hous*, dues lliures de mel i una part *de orugua* mòlta aromada amb canella i safrà⁷⁷³.

Se servien menjars molt especiats on es prenia cura per l'adequada presentació de la vianda, on beslluma la importància que la cuina medieval atribuïa al sentit de la vista. Així es combinaven les espècies segons llurs tonalitats per fer plaïble a la mirada un plat delitós i atorgaven al plat un fort contrast de sabors⁷⁷⁴. L'ús abundant d'espècies en la cuina medieval s'ha associat tradicionalment al precari estat de conservació dels aliments, atesos els escassos mitjans amb què es disposava per a mantenir en òptimes condicions comestibles com la carn o el peix. Tanmateix l'atracció per l'exotisme i el gust per la recerca de nous sabors bé podrien justificar el recurs a uns condiments que esdevingueren característics de la taula aristocràtica i l'empren els artesans en ocasions especials com un símbol més per magnificar la reunió.

Nou matís de prodigalitat l'aporten la vaixela d'escudelles comprades per a l'ocasió com l'eventual *loguer del vidre* i *lo loguer de les tenales* per a servir i prendre còmodament veure les viandes i el vi, així com la *ràfia per a llexar en taula* per atorgar un toc de distinció al convit. No falten els cassets de neu per a refrescar les begudes. Finida la recepció es faria recompte de *lo vidre trenquat* que havia d'ésser restituït, també de *tot quant és exit de les menúncies de les vedeles en la carnegeria*. No escatimaven costos però tampoc no es llançava a perdre cap aliment, tot allò que havia sobrat i estava en òptimes condicions es comptabilitzava i es repartia entre els mestres, adquirit a un preu raonable prèviament taxat.

⁷⁷³ Per a una coneixença de la cuina coetània es recomana la consulta dels receptaris elaborats per Ruperto DE NOLA (1529) *Libro de guisados, manjares y potages, Intitulado libro de cozina*. Logroño: Miguel de Eguia, f. 44. [Valencia: Librerías París-Valencia, 1985.] Francisco MARTÍNEZ MONTIÑO (1763): *Arte de cocina, pastelería, vizcochería, y conserjería*. Barcelona: Imprenta de María Ángela Martí, p. 421-422. [Valencia: Librerías París-Valencia, 1997.]

⁷⁷⁴ Juan Vicente GARCÍA MARSILLA (1993): *La jerarquía de la mesa...*, op. cit., pp. 167-169.

La incorporació de Sant Josep al calendari commemoratiu

La escissió de la branca de pintors en 1482 ha servit per a justificar el relleu que prendria la festivitat de Sant Josep, solemnitats que redundarien en una notable disminució de les despeses previstes per a solemnitzar Sant Lluç. Siga conseqüència d'aquest procés de separació o mera coincidència de dades, ja en les següents disposicions aprovades reconeixen sant Josep com *la invocació pròpia del dit Offiçi*, tot lamentant el descuit amb què ha estat commemorat fins aleshores. L'advocació venia afavorida per la localització de la casa confraria junt al convent de carmelites de l'Encarnació, les monges del qual guardaven el 19 de març amb una especial devoció a Sant Josep, de manera que l'església del Monestir esdevingué l'emplaçament de les celebracions des dels inicis.

Una altra explicació plausible a la substitució rauria en la renovellada atenció que començava a rebre la figura del pare i tutor de Jesús infant per part dels teòlegs i intel·lectuals, que anava calant en les pràctiques litúrgiques i en la devoció popular mercè a la tradició de sermons i proclames iniciada a mitjans del Quatre-cents per Sant Vicent Ferrer i que Santa Teresa perllongaria encara al segle XVII. En efecte, l'onomàstica començà a divulgar-se fins que Josep esdevingué corrent, amb la multitud de variants i diminutius propis d'un nom familiar. En 1479 el papa Sixt V incorporà la celebració canònica en el Breviari i en Missal Romà, en principi preceptiva solament a Roma, institució que en 1621 Gregori XV ampliaria a tota l'Església. Mentrestant el patronímic havia anat estenent-se a València d'una manera certament particular, ja en 1605 el municipi aconseguí que fos declarat protector especial de la ciutat⁷⁷⁵.

Com que Sant Lluç no va ser rellevat per cap disposició estatutària, fins 1560 es festegen amb paritat ambdós titulars, sols a partir de les mesures estipulades a partir de 1565 s'entreveu com la celebració de Sant Josep ha anat prenent preeminència, tot desplaçant la solemnitat primigènica en minvar les despeses previstes per als festejos. En les ordinacions 1643 el relleu és ja palmari, al capítol vint-i-quatre prohibeix amb rigor el treball, secret o manifest el dia de Sant Josep. Als comptes de clavaria es constata la disminució en la dotació pressupostària prevista per ambdues commemoracions, un procés de clara recessió que seria la tònica fins l'extinció de la confraria. Així en 1677 es destinen set lliures per al jorn de Sant Lluç en clara recessió davant les quaranta-dues previstes per a les festes josepines, en les ordenances de 1774 la reducció és encara més

⁷⁷⁵ Jesús VILLALMANZO CAMENO (1980): "Estudio histórico...", *op. cit.*, p. 38.

notòria, amb uns costos de quatre lliures en la festa de San Lluç i un marge de fins a vint-i-cinc per a Sant Josep.

El goig públic: la representació de la corporació en les cerimònies urbanes

Tant la celebració religiosa com els festejos cívics eren organitzats, previstos i coordinats per les institucions municipals que determinaven el recorregut processional pels carrers i places, el protocol a seguir com el rol a interpretar per cadascun dels estrats ciutadans i el simbolisme dels fastos, de la litúrgia i dels elements decoratius. El sentit de la festa, en origen més íntima i privada, va mudar amb el temps en fusionar en les celebracions les dues vessants, cívica i religiosa, fins originar un espectacle ritual on s'esvanien els límits entre la component política, espiritual i mítica⁷⁷⁶. Una cerimònia urbana de caràcter comunal on es fonen harmoniosament els elements de distinta procedència, religiosos i polítics, també aportacions de signe social molt divers. La commemoració pública prenia així un sentit d'afirmació pàtria, ocasió per a manifestar la llibertat i el benestar de què gaudeix el ciutadà. El clam s'expressa mitjançant la compareixença de tots els estaments que conformen la *universitas*, que en la joia troba una fórmula de sociabilitat inèdita, generada de l'encontre dispar i multitudinari. Una joia però sempre orquestrada i adreçada vers la monarquia, ratifica l'autoritat sobirana, retrata l'estratigrafia social alhora que sacralitza l'espai.

Les manifestacions festives promocionades per les autoritats públiques, municipals o eclesiàstiques, contribuïen a reforçar la cohesió interna d'una comunitat de veïns recentment arribada que, davant la mancança d'arrels, necessitava forjar unes tradicions pròpies amb les quals identificar-se, en rebutjar el folklore islàmic pel seu acusat contingut religiós, les festes sobiranes i el calendari litúrgic esdevingueren contrapunts lúdics on canalitzar el sentir popular⁷⁷⁷. Entre les commemoracions cíviques, el ritual desplegat per a acollir l'entrada reial col·legiava a un temps la presa de possessió de la ciutat pel monarca, com el jurament de fidelitat que constituïa la base de la legitimació de les instàncies socials i polítiques municipals. D'aquesta accepció deriva la participació forçosa de tots els estrats urbans en la festa, el grau d'implicació dels quals com el rol atribuït a cada categoria en la commemoració es modelaven a

⁷⁷⁶ Johan HUIZINGA (1984): *El otoño de la Edad Media*. Madrid: Alianza Editorial, pp. 53-55. Gràcies a la inferència en l'entorn de significats al·legòrics o místics i religiosos aliens a l'essència pura del paisatge urbà es crea una nova concepció de l'entorn, dispar i aliè a l'espai viscut diàriament, que reforça l'accent d'excepcionalitat inherent a la commemoració.

⁷⁷⁷ Rafael NARBONA VIZCAÍNO (2003): *Memorias de la ciudad. Ceremonias, creencias y costumbres en la historia de Valencia*. Valencia: Ayuntamiento de Valencia, p. 82.

partir de les funcions desimboltes de forma particular en el devenir quotidià segons els criteris de les classes dominants. L'escrupolosa planificació d'aquests esdeveniments deixava escassos marges a l'espontaneïtat, donant pas a la reiteració dels programes festius i a la fixació d'una sèrie d'elements arquetípics que ens permeten individuar la participació de cada component de l'espectacle. Hom es veia representat en la festa en tant que pertanyent a un determinat col·lectiu o classe. El fuster, doncs, compareixeria en la festa com a membre d'una corporació que, com la resta d'oficis tenia prèviament assignat el paper a desenvolupar en la gala.

Múltiples ocasions es prestaven a l'organització d'una festa cívica, però en confrontació amb les joies festives per celebrar matrimonis reials, naixements o conquestes militars—el ressò dels quals sols arribaria d'oïdes al monarca, qui en sentiria parlar de lluny—l'entrada reial oferia a l'estament urbà l'oportunitat de mostrar-se davant el sobirà, retre-li homenatge i mostrar-li llur millor semblant, no des de la llunyania sinó de ben a prop. En contrast amb les celebracions de l'almoïna de caràcter minoritari i intimista, a les festivitats cíviques el fuster no compareixeria mai com individu aïllat. En l'esfera pública és la corporació d'ofici que pren el relleu de la seua preeminència, és tot just en aquestes fites on cobren sens les constants admonicions al bon comportament i a l'honorabilitat oferta per la imatge conjunta del col·lectiu de fusters, *per çò que succeescha en major honor de la dita Confraria e Offici*⁷⁷⁸. Per semblant, la participació de l'entitat en les entrades es veuria sempre integrada en la compareixença més ampla protagonitzada pels *officis i mesters* que, en el seguit d'espectacles previstos, jugaven un rol comú. La codificació del guió estipulat per a les recepcions permet d'aïllar la intervenció de l'ofici i desxifrar les característiques de la seua ingerència. Reconèixer el rol jugat per la fusteria esdevé una font d'informació preciosa sobre el relleu polític i social assolit per l'ofici en l'entramat ciutadà.

Els registres consignats als Manuals de Consells com els comptes de la Fàbrica de Murs i Valls constitueixen les principals fonts de documentació per a l'estudi, ambdues complementàries i ben aprofitades per historiadors com Salvador Carreres Zacarés qui elaborà magnífiques compilacions documentals tant al *Llibre de memòries de la ciutat* com a *Ensayo de una bibliografía de libros de fiestas*, que forniran les principals referències per a la recerca individuada del fuster. A aquestes cal sumar les relacions aportades pels dietaris i cròniques com el *Dietari d'Alfons el Magànim*, les

⁷⁷⁸ ARV. Gremis. Llibre 587, f. 3 v.

Quatre grans cròniques o el *Llibre d'Antiquitats de la Seu*. L'aportació més recent de Rafael Narbona Vizcaíno constitueix una ressenya ineludible per a complementar l'estudi pel grau d'elaboració dels continguts, ja que a la seua obra les relacions documentals es troben ordenades i sistematitzades, la notícia manuscrita no s'inclou de forma aïllada, sinó inserida a propòsit d'un discurs argumental al qual reforça. A aquestes dues contribucions cal sumar les mirades puntuals de Teresa Ferrer Valls sobre la festa cívica en la València del segle XV o Santiago Bru i Vidal, Rodrigo J. Ferrer Fortuny i Baltasar Bueno Tárrega sobre les processons religioses, en concret el Corpus Crist.

La representació de la confraria en les celebracions públiques es troba lligada al calendari festiu de la ciutat que determina la idiosincràsia de la seua participació, l'accent civil o religiós imposa un protocol a seguir en cada ocasió i per tant el rol a jugar pel confrare fuster variarà en funció de l'esperit de la commemoració. Tot i la ineludible necessitat de discriminar en l'estudi les festes civils i les religioses, per les especificitats del ritual desimbolt en cada estrat, no es pot desestimar la complicitat entre l'estament eclesiàstic i la societat urbana que, viscuda de forma quotidiana generà uns rituals i un calendari festiu plenament identificats on es conjugaven el culte litúrgic i la devoció pietosa amb la promoció sobirana dels poders públics. No de bades les principals processons entre finals del segle XIV i els primers decennis del Quatre-cents es desplegaven sota el patrocini del Consell, en permanent esguard de l'organització i del manteniment de l'aparat litúrgic i escenogràfic emprats⁷⁷⁹.

Una segona distinció es deriva del tipus de col·laboració exigida a l'ofici, concebut com una entitat jurídica dins l'entramat polític de la urbs, a la qual són assignades unes funcions de representativitat ciutadana, que compareix en la festa sota els mateixos paràmetres institucionals que la resta de corporacions d'ofici. En paral·lel, el fuster es requerit com professional per desplegar una sèrie d'encomandes laborals necessàries a l'aparellament del programa festívol. A partir d'aquests criteris es perfilen les dues categories bàsiques per a identificar el talant de la seua representació, si a un primer graó s'adscriu una presència institucional on l'ofici figura conjuntament per oferir una imatge institucional, social i política, en un segon terme es localitza la

⁷⁷⁹ Rodrigo J. FERRER FORTUNY (1985): "Mundo urbano y discurso procesional en la Valencia bajomedieval". *La vida quotidiana dins la perspectiva històrica*. Actes de les III Jornades d'Estudis Històrics Locals, Palma de Mallorca, 24 al 26 de novembre de 1983. Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics, p. 181. L'auspici de les processons de Sant Jordi, Sant Dionís i del Corpus Crist responien a una actitud institucional manifesta parellament en el repartiment d'almoines a pobres i a convents, al sufragi de misses i processons de gràcies o penitència promogudes pel Consell.

contribució autònoma com artífex adreçat en la construcció, l'assemblatge i l'entalladura, requerit per la qualitat de la seua factura en l'elaboració de decorats, cadafals, escenografies i architectures efimeres. Les relacions de les tasques encomanades descobreixen el fuster polivalent, avesat en feines de la més diversa natura. En aquest sentit, si bé la crida a festa obligava a tancar els obradors i detenir les activitats productives habituals, per a artesans com els fusters comportava un increment d'escomeses que tenien una data d'entrega predeterminada i inamovible, que exigien alenir o suspendre el treball ordinari per dedicar la jornada completa a la finalització de les tramoies d'uns festeigs públics que brindaven l'ocasió excepcional de mostrar el bon fer i la disciplina de l'artífex medieval, les cotes tècniques i artístiques assolides per la fusteria conterrània.

La recepció de Pere el Cerimoniós en agost 1336 forneix la primera relació d'una entrada reial a València⁷⁸⁰, esmenta ja els elements bàsics que componien la cerimònia, als quals s'afegiran progressivament formes més elaborades per a realçar la festa. Les ressenyes de la commemoració constitueixen el memorial d'ordinacions més antic que es conserva a propòsit d'una festa reial. Els Jurats, amb la presència i el vist-i-plau del Batlle general i el Justícia són els encarregats de preveure un programa que trobaria fortuna en perpetuar-se endavant en totes les recepcions ciutadanes fins 1528 amb l'entrada de Carles I⁷⁸¹. La lògica d'aquesta reiteració rau en el significat intrínsec del fast, un ritual protocol·lari de legitimació sobirana que la urbs brindava de forma excepcional al monarca, a la seua consort o al primogènit només una sola vegada en la vida. La recepció escenificava el contracte d'acceptació de l'autoritat reial per part de tots els estrats urbans, que devien ésser convenientment representats, una cerimònia que necessitava des d'un principi una minuta ben detallada dels actes a solemnitzar. Es consagraria així un homenatge estructurat en unes seccions i amb uns components tipificats que servien a l'hora a legitimar una sobirania basada en la continuïtat dinàstica, aspecte fonamental per a qualsevol casa regnant a l'època. La reiteració del cerimonial s'explica igualment pel fet que, en l'elecció dels components de l'homenatge, la urbs mirava de potenciar les expressions que la feien distinta i singularment atractiva respecte a les restants ciutats de la Corona⁷⁸².

⁷⁸⁰ AMV. Manual de Consells, número A-3.

⁷⁸¹ Rafael NARBONA VIZCAÍNO (2003): *Memorias de la ciudad...*, op. cit., p. 70-71.

⁷⁸² Miguel FALOMIR FAUS (1996): *Arte en Valencia...*, op. cit., p. 399.

Una ambaixada de benvinguda encapçalada per *totes les companyes de peu* armades amb les ensenyes i el penó respectius s'avançaven fins la Creu del Puig per rebre el monarca i retre-li homenatge, segons un *orde de exir e anar e tornar* escrupolosament establert d'antuvi *de manera que no es torbassen nes discordassen*. Esperen el rei les tres mans definides per Eiximenis al *Dotzè*, generosos i gentilhomes, mà mitjana—juristes, notaris, mercaders—i menestrals, apareixen representats els diferents estats de la societat⁷⁸³. El protocol preveu una mateixa salutació repetida per tots els representants, *posades les armes, ço és, lança, ballesta o escut se acosten al senyor Rey e, faenli reverència, besen a aquell la mà*⁷⁸⁴. Escortat per una delegació composta per tots els estaments urbans, el rei arribava a la urbs pel Portal de Serrans sota pali, els bordons, les brides i els cordons honorífics del qual eren sostinguts pels principals magistrats urbans i els prohoms dels oficis⁷⁸⁵. En entrar en la urbs, el seguici travessava a cavall les principals vies i places de la ciutat, acuradament adreçades, fins a la plaça de la Seu, un recorregut prompte fossilitzat, jalonat de banderes e insígnies per lloar la casa reial, cobert de tapissos, tendals i herbes aromàtiques.

El monarca descavalcava davant la Catedral on era rebut pel bisbe, el cabildo catedralici, el clergat parroquial i una delegació de cadascun dels convents de la ciutat que presentaven al rei la relíquia del *Lignum Crucis*. Oficialitzades les oracions i els juraments pel monarca, prosseguia una comitiva multitudinària que harmonitzava l'element cívic i el religiós. La desfilada difon una empremta cívica i religiosa, ratifica l'autoritat política i l'estratigrafia social, és un seguit organitzat amb rigor categòric que atorga el protagonisme a l'oligarquia urbana, preeminent en les entrades reials de finals del segle XIII. L'omissió del poder ciutadà i dels elements figuratius d'indole religiosa, característics de l'hegemonia de la urbs, fan evident la mutació del significat processional, que havia estat tradicionalment l'espai per a l'exhibició de l'univers municipal⁷⁸⁶. L'ambient és l'aglutinant de les diverses expressions econòmiques,

⁷⁸³ Francesc EIXIMENIS (1340 c.-1409 c.): *Dotzè llibre del Crestià*. Girona (1988): Col·legi Universitari de Girona, capítol CXV.

⁷⁸⁴ Salvador CARRERES ZACARÉS (1925): *Ensayo de una bibliografía de libros de fiestas celebradas en Valencia y su antiguo Reino*. Valencia: Hijo de Francisco Vives Mora. Tomo II, pp. 1-3. Cerimonial de l'entrada a Valencia de Pere IV el Cerimoniós. Agost 1336.

⁷⁸⁵ AMV. Manual de Consells, número A-16, f. 160 r. Homenatges descrits en la recepció dels ducs de Girona, l'Infant Joan i la seua primera esposa Mata d'Armagnac.

⁷⁸⁶ L'entrada reial és la festivitat cívica més representativa, constituïa una cerimònia laica identificable per quatre elements constitutius: la processó cívica que recorria la ciutat; les danses i homenatges interpretats per les corporacions d'oficis, que des de la fi del segle XIV atorgaria als burgesos una presència significativa de la importància assolida en l'entramat municipal; el jurament del rei i la remissió simbòlica de les claus de la urbs al monarca en travessar el portal; el regal i els donatius oferts al

sociopolítiques o culturals representades, en la història urbanística és un element clau per a comprendre les relacions entre l'espai urbà i la comunitat que l'habita, l'anàlisi del sector processional és un indicador de les condicions econòmiques, productives, residencials i religioses del traçat urbà⁷⁸⁷.

Al llarg de la desfilada una sèrie d'interrupcions festives donaven pas a l'actuació dels diferents estrats urbans, jocs, balls, entremesos, torneigs o corregudes de bous, donaven marge a les corporacions d'oficis per esplaïar la seua creativitat i bon fer, per a mostrar també la seua potencialitat. En aquestes jornades la ciutat es transformava, l'espectacle s'apropiava d'una part de la ciutat, un espai viscut quotidianament sobre el qual es forjava una realitat il·lusióista paral·lela per oferir una imatge ideal al monarca, una ciutat on la realitat convivia amb la ficció i la meravella⁷⁸⁸. La manipulació de l'espai urbà es completava amb arquitectures efímeres, carrosseries, alimares en les torres, *cascú de vespre, meta llums a les portes*⁷⁸⁹, coberts els ponts de fusta de draps i rams de palmeres, cadafals emplaçats en punts estratègics del recorregut, tapisseries, el traçat del seguici ornat amb *les banderes e estandarts de llurs Oficis per les finestres dels carrers per hon la dita processó deu passar*⁷⁹⁰. Al llarg dels tres dies decretats de festa, el Consell distribuïa almoines, organitzava processons solemnes a la Verge de Gràcia, s'entonava el *Te Deum* a la catedral, l'accent festiu era pregonat pel volteig de campanes des de totes les esglésies de la ciutat. València s'encenia amb lluminàries repartides per l'entramat de carrers, es disparaven focs d'artifici, els carrers s'inundaven de jocs, entremesos i espectacles públics. La participació dels estrats urbans en les solemnitats es canalitzava mitjançant cercaviles on els oficis desfilaven en cavalcades sota les seues banderes i estandards. Les despeses del fast, així com les serenates i els balls nocturns eren sufragats per l'erari municipal⁷⁹¹.

L'organització de l'espectacle corria a càrrec del Consell que convocava els oficis a jugar un paper actiu en el seguici festiu i els involucrava a més en la preparació de l'escenografia urbana. En tractar de sistematitzar la funció de les

monarca, en forma de joies o diners. El ritual s'acompanyava d'una acció de gràcies, generalment un *Te Deum*, que solia ésser l'únic moment en què l'estament eclesiàstic prenia protagonisme.

⁷⁸⁷ Enrico GUIDONI (1980): *Processioni e città. Le case di una strada*. Palermo: Flaccovio editore, p. 10.

⁷⁸⁸ Teresa FERRER VALLS (1992): "El espectáculo profano en la Edad Media: espacio escénico y escenografía". Rafael BELTRÁN, José Luís CANET y José Luís. SIRERA, eds.: *Historias y ficciones: coloquio sobre la literatura del siglo XV*. València: Universitat de València. Departament de Filologia Espanyola, p. 308.

⁷⁸⁹ AMV. Manual de Consells, número A-42, f. 205 v.

⁷⁹⁰ AMV. *Lonja nova*, número 22 e³. Crida amb motiu de la celebració per la conquesta de Trípoli. Citat per Salvador CARRERES ZACARÉS (1925): *Ensayo de una bibliografía...*, op. cit., p. 201.

⁷⁹¹ Rafael NARBONA VIZCAÍNO (2003): *Memorias de la ciudad...*, op. cit., pp. 73-74.

corporacions aquesta ambivalència imposa una primera diferenciació, ens permet enllestir el discurs atenent a una doble classificació:

- Activitats en què desenvolupen un rol de marcat accent institucional, com entitats socials jurídicament organitzades. Es tracta d'actes on la natura de la seua representació seria fonamentalment corporativa.
- La seua implicació sol·licita en les empreses de construcció de les tramoies i els decorats que engalanaran i transformaran la urbs.

Al primer nivell s'adscriu la seua assistència en l'escorta del rei, limitada als magistrats, *maiorals e promens dofficis e de mesters*, als quals els *capdelladors* encarregats de coordinar els festejos cominaven a elegir *lurs colors e liurees* distintives per atorgar major vivacitat al seguici d'escorta, i els indicaven així mateix la col·locació que devien observar. Els fusters vestien invariablement *per devisa vermell, ab mànega dreta de colea, ab ornament de lengües de fust a semblant de fresadura*⁷⁹². La confraria aprofita la vestidura per remarcar els trets del treball, amb el símbol de les llengües de fust es trasllada d'immediat la fregadissa de la serra, les estelles de serradura desprenent-se de la fusta en cada fricció de la fulla metàl·lica. És a propòsit d'aquesta compareixença que els fusters escolliren el carmesí com el color identificatiu dels seus emblemes, sobre el qual estampar la serra i l'aixa, les armes òbvies del treball de fusteria l'ús de les quals compartien tots els membres de l'ofici, independentment de la seua especialitat o branca professional.

En les festes cíviques, ja siga en cas d'entrades reials o commemoracions particulars de la confraries, les banderes constituïen un símbol i un al·licient per la manera amb què eren enarborades⁷⁹³. Divises i insígnies penjades dels balcons de les cases confraria coloraven els carrers per on transcorria la processó, signe de l'orgull ciutadà per la pròpia fama. L'estendard pren una gran transcendència, a nivell individual, social i polític, mitjançant el seu simbolisme l'ofici expressa el seu ideari particular, l'imaginari col·lectiu que en l'art i la iconografia troben un instrument d'afirmació. Les armes són símbols eloqüents de les persones, institucions i convencions que representen, noció que les fa justament vulnerables de la *damnatio memoriae* els objectes portants de l'ensenya. L'ús i l'abús de les armes com una forma

⁷⁹² AMV. Manual de Consells, número A- 16, ff. 159-165 r. Ordinació per la entrada de la Duquesa de Girona. Salvador CARRERES ZACARÉS (1925): *Ensayo de una bibliografía...*, op. cit., p. 31.

⁷⁹³ Francisco ALMELA y VIVES (1958): *Banderas gremiales...* op. cit.

d'elevació social en l'Edat Mitjana ha estat un tema irònicament tractat per novel·listes com Franco Sacchetti en les narracions de *Il trecento novelle*⁷⁹⁴.

Una vegada la comitiva travessava el portal de Serrans, les corporacions tenien reservada una part fonamental en la recepció, a elles es confiava l'entreteniment dels monarques. Mercè als jocs, balls, escenificacions o entremesos, els artesans gaudien d'un moment i un espai específicament assignats per a l'exhibició del seu geni i inventiva. Aquest suposava el vertader acte de representació col·lectiva perquè involucrava tots els membres de l'ofici, els quals disposaven, això de banda, d'una certa llibertat per a enginyar l'espectacle. L'entremès posava en lliça la creativitat dels homes de l'ofici, esdevenia un reflex de la potencialitat econòmica de què disposaven per a gastar en la tramoia, en corporacions vinculades amb les arts o la construcció manifestava el bon fer dels artesans locals davant el rei, les autoritats municipals i la potencial clientela que acudia a contemplar les festes. El paisatge urbà s'aparella per a la festa, la ciutat sencera es convertia per uns dies en un espai teatral on totes les actuacions propiciades giraven entorn del protagonista, l'autoritat egrègia. Durant el temps que es perllongava la celebració l'espectacle cívic s'apodera d'un espai viscut habitualment, el converteix en espai teatral extraordinari. Aquestes commemoracions de talant comunitari s'articulaven tipològicament pels components escenogràfics utilitzats que connoten l'entorn com un espai teatral segons els principis bàsics de fixació o successió⁷⁹⁵.

Al primer ordre s'adscriuen els cants i els balls protagonitzats pels oficis, atenent al caràcter estacionari de les representacions, concertades sempre en llocs privilegiats davant els quals es detenia la comparsa, entarimats i cadafals que permetien la visualització. Es tracta de danses on els confreres es feien acompanyar de joglars que des d'un principi gaudiren d'una gran acceptació per part dels monarques i es codificaren com un dels elements clàssics de la recepció, expressament requerit per monarques com Alfons el Magnànim el 29 de maig de 1415 quan es preveien els festejos per a celebrar el seu matrimoni i *fon proposat en lo present Consell dient que lo senyor Rey demanava que los Officis de la ciutat ballassen tres dies*. La crida emesa el 9 de gener de 1421 amb motiu de la seua entrada, ara com monarca, insisteix en el procediment, els oficis són *aemprats e assabentats, ab les banderes e penons de lurs officis, per lo portal del Temple isquen ballants e fahents festa de goigs e alegries al dit*

⁷⁹⁴ Anita SIMON (1993): "Letteratura e arte figurativa...", *op. cit.*, pp. 461- 463.

⁷⁹⁵ Teresa FERRER VALLS (1992): "El espectáculo profano...", *op. cit.*, pp. 308- 310.

*senyor Rey*⁷⁹⁶. La fortuna d'aquests homenatges es constata en el renovellament dels festejos que es perllonguen en l'entrada dels Reis Catòlics en 1491. Les corporacions d'artesans són convocades a set hores de matí en les places de la Seu, *ço és de les Corts, de la Lenya e del Pes de la farina, cascun ab sa bandera, en pena de deu morabatins*⁷⁹⁷. Es tractava d'escortar els reis fins la plaça del Mercat, *on es construhit lo cadafal* on els monarques assistiran a *sos balls e alegries, hun apres daltre*⁷⁹⁸.

Roques i entremesos: elements de successió en la celebració festívola

A un gènere més elaborat atenen els jocs i entremesos que comportaven un cert aparell escènic, escenificats fonamentalment per homes de mar i fusters, les corporacions vinculades justament a la fusteria. Les roques construïdes pels fusters i els *promens de mar* a propòsit de l'entrada de la Duquessa de Girona en 1373 subscriuen un tercer tipus de representació de l'ofici en les commemoracions cíviques, on el fuster es distingeix de la resta d'artesanies de la urbs perquè l'estendard que enarbora amb la tramoia és un producte del seu art, de la seua qualitat tècnica i el seu gust estètic. La relació del programa festívol previst subscriu el caràcter de l'encomanda i el talent de l'entremès:

Sien aemprats los promens del offici dels Fusters a fer I castell de fusta ab verdesques e altres aparellaments empaliats e enramats, ço és, en la Rambla desús lo pont dels Serrans al pla dels Corders, en lo qual castell sia mesa e establida companya ab penons, paveses, moltes taronges, cogembres e altres fruytes per fer defensió de batalla, segons desús serà dit.

*Ítem, sien aemprats los promens de mar a fer dues galees armades, de pocha talla, les quals menen en carretes tro que s'encontren ab la dita senyora Duquessa e aqui se combaten una ab altra, en après ambdues venguen a prop del dit castell per combatre e combaten aquell, tant com per lo dit pont durara lo passatge de la senyora Duquessa e de sa companya. E los promens d'aquests dos officis pus prop dits se emprenguen e s'acorden de ço que cascú deia fer, per tal que la festa e lur joch ne sia mils acabat*⁷⁹⁹.

⁷⁹⁶ AMV. Manual de Consells, número A-28, f. 18 i 35 v. Salvador CARRERES ZACARÉS (1925): *Ensayo de una bibliografía...*, op. cit., p. 97.

⁷⁹⁷ AMV. Manual de Consells, número A-43, f. 107-108. Salvador CARRERES ZACARÉS (1925): *Ensayo de una bibliografía...*, op. cit., p. 165.

⁷⁹⁸ AMV. Manual de Consells, número A -42, f. 205 v. Salvador CARRERES ZACARÉS (1925): *Ensayo de una bibliografía...*, op. cit., pp. 158-159.

⁷⁹⁹ AMV. Manual de Consells, número A-16, f. 159 v.

El joc consistia en la recreació d'una batalla naval entre dues galeres que es batien en l'avançada fins el castell, arribades al baluard es fingia un l'atac i el setge a un mític indret, ben guarnit on el combat se simulava simbòlicament amb fruites. En relació a l'estructura d'ofici cal apuntar que fusters i homes de mar conformaven dues corporacions diferents, avesats aquests últims a la construcció naval, reconeguts institucionalment i jurídica per les autoritats municipals, ben prest compten amb delegats entre els consellers d'oficis i mesters.

No era la primera ocasió en què s'empraven les roques, Ramon Muntaner mencionava ja en la recepció d'Alfons X de Castella en 1274 *les galees e lenys armats que els homes de mar feien anar per la Ramla*, que devia conèixer per referències orals pogué corroborar en entrades posteriors a 1315, any en què s'establí a la ciutat⁸⁰⁰. La *Crònica* ratifica l'èxit d'un recurs que es perpetua, el combat entre el castell i les naus havia estat ja recreat, la novetat raïa ara en les característiques tècniques dels bastiments que, tot i no conservar testimonis materials ni imatges que els il·lustren, cròniques i remembrances literàries deixen intuir l'envergadura i el preciosisme amb què havien estat construïdes com *foren molt bé fetes e menades fort abtament, car jassia altres vegades fossen fetes semblants galees, emperò menaven se ab cordes quasi rocegan e aquestes foren formades sobre carretes ben fetes e quelcom altes e entorn, ço és, de terç de galea avall anaven cubertes ab draps engaçats de perayes que cobrien les rodes e los qui movien e menaven les dites galees*⁸⁰¹.

Transcorreguda la festa, la reutilització dels motius escenogràfics era revisada per ordenadors que avaluaven l'èxit de les tramoies i els possibles problemes suscitats, així s'excusa la derogació del castell de fusta per a l'entrada de Joan I i la reina Violant en novembre de 1393 i la reducció del volum de les galeres, *que vist era stat que les dites galees donaven gran embargament e tarda a la festivitiat, car per la estretea e per cantonades en alcunes partides de carrers de la ciutat per on era lo passatge dels senyors e de la festivitiat e per la multitud de gents les dites galees no podien passar sinó ab gran affany e tarda*⁸⁰². L'envergadura dels bastiments és el motiu de la derogació d'uns enginys que, gràcies al sistema de rotació mòbil, acompanyaven el

⁸⁰⁰ Ferran SOLDEVILA, ed. (1983): *Les quatre grans Cròniques*. Barcelona: Selecta, p. 675. Ramon Muntaner va nàixer a Peralada en 1265, en 1315 es transferia a València, on seria Jurat entre 1322 i 1329. Segué en aquest període quan inicià la seua *Crònica*, on esmenta l'encontre de les galeres armades sense al·ludir a la tracció interior.

⁸⁰¹ AMV. Manual de Consells, número A-16, f. 164 r.

⁸⁰² AMV. Manual de Consells, número A-20, ff. 41 v- 48v. Salvador CARRERES ZACARÉS (1925): *Ensayo de una bibliografía...*, op. cit., p. 58.

seguici pel circuit urbà. No obstant foren substituïdes, les innovacions tècniques no passaven desapercbedes, el ressò de l'èxit assolit pervivia en l'imaginari col·lectiu i el reprèn Joanot Martorell quasi un segle més tard en evocar el motiu del castell fixat sobre carrosseria al capítol britànic quan la Infanta surt de la ciutat de Granuig dalt d'una carrosseria que simula un castell, l'escriptor rememora l'entrada del príncep Joan on la innovació tècnica d'elevat l'altura del carruatge permetia la tracció de l'aparell des de l'interior ocultant rodes i homes amb llenços pintats que envoltaven la base⁸⁰³. La roca és escenari mòbil prest a les intrusions del teatre profà, seguint la tònica general de la recepció, l'organització i estructura mitjançant una cerimònia revestida de la significació històrica i cultural de l'ideal cavalleresc⁸⁰⁴.

La fregadissa entre els oficis: rivalitats i conflictes pròpies de les ocasions de festa

En cada recepció el Consell tractava d'oferir una imatge populosa i pròspera de la ciutat, tractant d'afalagar el monarca, tots els estaments urbans són convocats, una part especial és la representació de les corporacions d'oficis, pel nombre dels afiliats com pel propi interès de veure's representats en la festa. Discernir els criteris que aconsellaven als *capdelladors* la disposició de la comitiva esdevé més complex, en cap relació desvelen els jurats els motius que guiaven l'orde, es podrien al·legar causes de natura històrica concernents a l'antiguitat de la fundació o a llur delegació en el Consell, potser fos el nombre dels afiliats la pauta per establir la col·locació. Rivalitats entre els oficis es constaten en les prevencions dels jurats com en les descripcions que el Consell referia a posteriori, que ens revelen amb més precisió els punts d'encontre.

En qualsevol cas, l'orde *per se* no sembla causar en cap moment majors disturbis, en revisar el talant de les relacions són més aviat qüestions de temps i espai l'hora d'actuar davant el monarca que preocupaven els homes d'oficis. Les discrepàncies es generaven al punt de l'elecció de l'abillament, on competien per obtenir la màxima valoració del rei com del públic que aplaudia i expressava el seu

⁸⁰³ Teresa FERRER VALLS (1992): "El espectáculo profano...", *op. cit.*, p.313. Menciona en el seu article la referència a l'entrada organitzada per al duc de Girona, enregistrada per Salvador CARRERES ZACARÉS (1925): *Ensayo de una bibliografía...*, *op. cit.*, pp.28-29. Recull a més d'altres festivitats semblants recollides per Ramon Muntaner en la seua *Crònica*, on no apareix el castell ni la tracció interna. Tanmateix, el castell al *Tirant lo Blanc* està revestit d'un sentit al·legòric que apunta cap als aires renovelladors provinents d'Itàlia.

⁸⁰⁴ Johan HUIZINGA (1984): *El otoño...*, *op. cit.*, p. 134. En considerar el sentit d'aquestes recreacions es l'historiador posa de relleu la intenció per part de l'artesanat urbà d'imitar el procés de conquesta dels regnes ibèrics emprés des del segle XII i les repercussions de l'ideal sobre l'univers ideològic de la última Edat Mitjana.

beneplàcit. Per aquest motiu, nodrits d'experiències precedents, en 1393 en l'entrada de Joan I i la reina Violant de Bar, *quasi a principi de les presents ordinacions, per ço quels Officis e mesters de la dita ciutat haguessen temps o spay de arrearse convoquen els majorals i prohoms per acordar la qualitat de les liurees o colors dels draps de que es degué vestir cascun dels dits Officis e mesters, de manera que dos o més nos vestissen duna mateix color o manera, ans hi hagés diferència*. En aquesta mateixa reunió es fixa d'antuvi *l'orde de lur exir o anar e tornar*⁸⁰⁵.

Els conflictes esclataven a propòsit d'activitats desplegades de forma conjunta, en tot acte compartit que es prestara a la comparació, plausible d'ésser *vist e comunament jutjat*, com ara l'adreçament en la desfilada en metre en parangó la riquesa de les vestidures dels representants de *cascun Offici, eren los promens, ab çurambres de cedat o de tafata, qui anaven apres de lurs balladors*. Amb tot era el nombre de la concurrència que complaïa el Consell així *la dels peraires, pus abundosa sens comparació*⁸⁰⁶, és lloada traslluïnt un zel d'orgull patri. Als balls de recepció de Joan I en 1373, aleshores duc de Girona, Joanot Martorell capta amb sorna l'encontre suscitat entre els artesans a causa dels joglars que amenitzaven llur passatge la discussió s'obri *a raó dels juglars fos turbació e contrast entre los dits Officis e mesters, car los uns, qui pus diligents hi eren estats, havien sobres dels dits juglars, e altres, poch, e altres no gens*⁸⁰⁷, a la fi els Jurats es veuen obligats a intervenir per ordenar una redistribució. L'escriptor elaborava l'episodi amb motiu del càstig exemplificatiu infligit pel duc de Lancastre a sis juristes en la recepció dels monarques en una de les portes d'entrada a Londres davant el Tàmesi per evidenciar les pugnes externes i les contradiccions internes de la societat medieval⁸⁰⁸.

⁸⁰⁵ AMV. Manual de Consells, número A-20, f. 41 v- 48 v. Salvador CARRERES ZACARÉS (1925): *Ensayo de una bibliografía...*, op. cit., p. 58

⁸⁰⁶ AMV. Manual de Consells, número A-16, f.164 r.

⁸⁰⁷ AMV. Manual de Consells, número A- 16, f. 162 v.

⁸⁰⁸ L'escena ha cridat l'atenció de crítics i filòlegs contemporanis que entreveuen darrere de les pugnes el furor temorós del senyor feudal davant l'emergent burgesia, l'actitud d'una noblesa que, reticent a emprar les vies jurídiques corrents, continua imposant els seus privilegis per a resoldre els conflictes, una opció vedada a les gents de condició inferior. Però no és mera ficció, com relleva Joan Oleza Simó un conflicte semblant refereix la documentació de la visita reial de l'Infant don Joan a València en 1373, on als neguits dels menestrals per la primacia en l'orde de la comitiva s'hi sumà la rivalitat entre els joglars als entremesos. Veure Mario VARGAS LLOSA (1991): *Carta de batalla por Tirant lo Blanc*. Barcelona: Seix Barral. Biblioteca Breve, p. 17. Martí DE RIQUER (1984): "La novel·la cavalleresca". Martí DE RIQUER, Antoni COMAS i Joaquim MOLAS, eds. (1984-1988): *Història de la Literatura catalana*. Esplugues de Llobregat: Editorial Ariel, p. 272. Joan OLEZA SIMÓ (1992): "Tirant lo Blanc y la ansiedad de ficción del caballero Martorell". Rafael BELTRÁN, José Luís CANET y José Luís. SIRERA, eds.: *Historias y ficciones: coloquio sobre la literatura del siglo XV*. València: Universitat de València. Departament de Filologia Espanyola, p. 324.

La recepció reial es caracteritza fonamentalment per el seu alt contingut ideològic, com que l'espectacle celebrava la relació filial entre la ciutat i la monarquia, l'escenificació d'aquest vincle variaria a tenor de les estratègies polítiques que convenia expressar. En efecte, tot i el èxit del ritual processional codificat des d'un primer moment, Rafael Narbona Vizcaíno reconeixia en l'entrada conjunta de Martí l'Humà i la reina Maria de Sicília en 1402 un punt d'inflexió en la evolució de l'homenatge, mercè a la inclusió d'entremesos il·lusionistes desplegats pel Consell de manera independent i dotats d'un accent polític absolutament divers dels desenvolupats fins ara pels oficis⁸⁰⁹. El renovellament cerimonial comportarà així sengles modificacions en el rol jugat per les corporacions i redundaran en particular en la natura de la col·laboració prestada per l'ofici dels fusters, ja que la major elaboració escenogràfica requeria el concurs de determinats mesters vinculats a l'art i l'enginyeria per al bastiment escenogràfic. Partint d'aquestes pautes organitzatives és plausible rastrejar la presència de la fusteria en les commemoracions cíviques, així com definir el caràcter d'aquest nou gènere de participació. En la representació prevaldria invariablement l'accent polític i social, però en ella s'entreveuen sucoses repercussions econòmiques en funció del caire de la sol·licitud per la qual era convocat el fuster.

Les implicacions professionals dels fusters en la trama commemorativa

Les conseqüències econòmiques que la festivitat reportava a l'ofici constitueixen un dels aspectes més interessants a valorar. Per una part, el pols urbà es deté per uns jorns, es frena tota activitat laboral *enaxi que nos obren les corts e no gosen negu obrir los obradors llevat que los sastres e altres artistes puixen fer fahena, dins llurs cases ab les portes, puix facen e obren les coses necessàries per a les dites festes*⁸¹⁰. No obstant, la pròpia ordinació deixa entreveure l'anvers de la façana institucional, en el treball confiat als fusters recalca una nova forma de representació, ara qualitativa i laboral ja que l'empeny en les tramoies encarregades pel Consell oferien a l'artesà un aparador on mostrar les cotes professionals assolides, les novetats tècniques i estilístiques. Això a part, com que decorats, cadafals i tramoies eren sufragats pel municipi reportaven sengles guanys a un bon grapat de fusters empenyorats en la construcció i el muntatge d'estructures per a la festa. Aquest aspecte desvela una altra manera d'ésser representats

⁸⁰⁹ Rafael NARBONA VIZCAÍNO (2003): *Memorias de la ciudad, ...op. cit.*, pp. 91-96.

⁸¹⁰ AMV. Manual de Consells, número A-42, f. 205 v. Salvador CARRERES ZACARÉS (1925): *Ensayo de una bibliografía...*, op. cit., p. 159

en la cerimònia⁸¹¹. Els comptes detallats en Clavaria Comuna i la Sotsobreria de Murs e Valls revelen com són fusters, pintors, obrers de vila qui acumulen els encàrrecs de bastiment i ornamentació, artífex de l'entorn de la confraria, ressalten encara com l'enllestiment d'un artífex requeria la col·laboració de distintes especialitats, com desvela el pagament de quinze lliures en concepte de salari *an Pere Morlans, pintor, per si e per sos companyons* que pintaren les dues galeres de l'entrada de la duquesa de Girona, *cinquanta-sis astes de punyer e fer e pintar seixanta penonets e hun gran penó per obs de les taules de punyer que la dita Ciutat féu fer en la dita entrada*⁸¹². El registre met en relleu la conjunció d'artífex avesats en disciplines diverses, si bé paral·leles en trobar en la fusta la clau de juntura.

Gran part dels registres faciliten valuoses notícies en informar de la tasca encomanada, del nombre dels fusters empenyorats i els sous retribuïts, fent-ne distinció entre mestres i oficials, com en març de 1402 quan el Sotsobrer compensa amb cinc sous la feina dels vint-i-sis sous mestres fusters reduint a dos la dels sis ajudants que *obraren tota la nit per tal que vivaçosament fos tornat el pont dels Serrans, esquerdat lo jorn que lo senyor Rey entrà*. La mateixa relació permet de conèixer els preus de la fusta en funció de les dimensions i formats, en pagar a *Pere Amorós, fuster [...] a raho de tres sous sis diners per quartó* fusta que el Consell adquiria directament de les reserves dels treballadors. La compra s'efectua per adobar *lo pont de Serrans la nit quels fusters la dobaren*. Sols unes hores per a metre a punt la reparació d'un pont de fusta per al qual es preveuen a més vint-i-un cabiró de rajola fornits pel fuster Bonanat Magrana *per obs de adobar lo ramblador de fusta*, una intervenció de reforçament estructural⁸¹³.

Cadafals i entarimats són construccions privatives de la corporació, els preparatius per al torneig celebrat en València el 20 de juliol de 1406 entre Pere de Moncada i el Senescal de Hainaut ressenya la fórmula corrent per ultimar aquest tipus de comandes, *de manament nostre verbal*. En descriure les justes detalla les components estructurals de l'armadura dotada de gabinets individuals per als combatents, cobert per velams en prevenció de l'oratge. El caràcter temporani de la construcció s'entreveu en la modalitat de compra de la fusta, on despensen *en compres e logueres de fusta entegra e serrada, en claus e cordes e en port de carros e bèsties, e bastaixs e jornals de maestres de axa e de marines qui cobriren lo dit cadafal de veles*. Els costos són

⁸¹¹ Rafael NARBONA VIZCAÍNO (2003): *Memorias de la ciudad, ... op. cit.*, p. 139

⁸¹² AMV. Clavaria Comuna. Llibre 7, I. Rendició de comptes del 19 d'agost de 1373.

⁸¹³ AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, número 14 d³, f. 163 v. Salvador CARRERES ZACARÉS (1925): *Ensayo de una bibliografía...*, *op. cit.*, p. 71-72.

satisfets de forma conjunta, sense mencionar però el munt⁸¹⁴. Una vegada complida llur funció, cadafals i decorats escenogràfics són desmuntats i els materials emprats, fusta, claus i cordes, revenuts per ordre dels jurats. Així ho ressenyen els comptes de clavaria de les festes fetes celebrades en 1424 en honor de l'Infant Pere de Portugal, *de nosaltres manats desfer, la fusta e clavo d'aquells és venguda en la sala e casa de la dita ciutat* on Joan del Poyo, responsable de les obres, rendia *compte de menut al honorable Racional de la dita ciutat, lo qual assumat e verifficat*⁸¹⁵.

La revenda de la fusta, presumiblement als mateixos fusters que l'havien proporcionada, era una forma de recuperar els costos i fer balanç per satisfer els censals carregats per afrontar les despeses. Es reprèn l'entremès del castell de fusta, encomanat a Joan del Poyo, *mestre de obra de vila de la dita ciutat*, responsable de metre a punt la construcció, comprar el material i pagar a cada artesà el jornal adient. El Consell li entrega tres-cents quaranta-sis sous valencians, vint-i-set lliures i sis sous reials per la *compra de fusta e claus com en salaris diürnals de aquells qui ajudaren a obrar e fer los dits castells*. Passada la festa, els castells es desmunten i la venda pública de la fusta i els claus en la casa de la ciutat contribueix a compensar les despeses. Dades soltes relatives al transport de fusta i tramoies rellisquen esbargides junt a les qualificacions dels artífex o els medis de carreteig fins la urbs, quatre sous costa el tragi d'una càrrega de fusta que Pasqual Llopis *portà de la Taraçana ab lo seu carro* en 1415 amb motiu de les noces d'Alfons V el Magnànim amb la reina Maria⁸¹⁶.

A través de les comandes s'entreveuen diverses tipologies de cadafals i entarimats, l'estructura s'adequava a la finalitat. Les despeses se solien reunir en un còmput global i permeten matisar el caràcter funcional, l'envergadura i els costos de cada bastiment en efectuar un rastreig pels comptes. Cent vuitanta-set lliures costaren en 1460 *la fusta, les mans e claus, cordes e altres coses per obs de fer els cadafals dels dits senyors Rey e Reyna e nosaltres e cadafals dels dits taulegers, e dels cadafals que foren fets per rahó del acanyar los bous*. Es tracta d'una plaça de bous improvisada, una

⁸¹⁴ AMV. Clavaria Comuna. Llibre 35, I. Salvador CARRERES ZACARÉS (1925): *Ensayo de una bibliografía...*, op. cit., p. 74

⁸¹⁵ AMV. Clavaria Comuna. Llibre 48, I. Salvador CARRERES ZACARÉS (1925): *Ensayo de una bibliografía...*, op. cit., p. 110

⁸¹⁶ AMV. Clavaria Comuna. Llibre 39, I. Salvador CARRERES ZACARÉS (1925): *Ensayo de una bibliografía...*, op. cit., p. 94.

estructura desmuntable les parts de la qual es dedueixen de la relació de depeses en draps i armes que dotaven les distintes seccions⁸¹⁷.

La recerca dels treballs efectuats pels fusters en les commemoracions festives contribueix a aprofundir en el gènere de tasques confiades a la fusteria en la baixa Edat Mitjana, descobreix les responsabilitats dels fusters i mestres d'aixa polifacètics, mancats d'apel·latius que connoten la seua activitat professional. Es declaren ací realment com treballadors polivalents, tècnicament capacitats per afrontar les empreses més diverses concernents a la fusta o al maneig de l'utilatge propi de l'art. Fusters com Luch Colomer i Jaume Lombart s'encarreguen de preparar, col·locar i encendre *farons per les torres*⁸¹⁸, lluminàries confeccionades amb papers de colors que era costum distribuir en els punts alts de la ciutat com els campanars o a la Llotja a raó d'un sou per farolet⁸¹⁹. Articulats com a punts de control, arquitectònicament concebuts per a erigir-se en senya d'identitat i referència, els portals són símbols egregis de l'oligarquia municipal. Sobre canyes es disposaven les alimares, una variant més duradora emprada pels guaites per a emetre senyals de foc des dels punts de vigilància, fogueres encomanades igualment als fusters⁸²⁰.

Més interès comporten els treballs de construcció de ponts de fusta adreçats al Grau com a mitjà provisional per al desembarcament dels monarques. Joanot Martorell evocava ja en el retorn de l'heroi a Palerm i diversos capítols el protocol desplegat en les entrades marítimes i l'escenografia aparellada per a la recepció en què destacava el llarg pont de fusta construït i engalanat per a homenatjar-lo⁸²¹. La contractació d'un

⁸¹⁷ AMV. Clavaria Comuna. Llibre 70, I. Relació de depeses fetes amb motiu de l'entrada de Joan II el 26 de novembre de 1460. Salvador CARRERES ZACARÉS (1925): *Ensayo de una bibliografía...*, op. cit., p.124.

⁸¹⁸ AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, número 78 d³. Comptes regardants a les lluminàries que es disposaren el 16 de juliol de 1481 a propòsit de la victòria contra els turcs. Salvador CARRERES ZACARÉS (1925): *Ensayo de una bibliografía...*, op. cit., p.169.

⁸¹⁹ AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, número 83 d³. Els 40 farons previstos per a la Llonja costaren just 40 sous. Salvador CARRERES ZACARÉS (1925): *Ensayo de una bibliografía...*, op. cit., p. 179.

⁸²⁰ AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, número 85 d³. La relació sostrau el pagament de 60 sous a Jaume Lombart, *fuster*, amb motiu de les festes celebrades per la recuperació de Perpinyà i els comtats de Rosselló i Sardenya el 19 de setembre de 1493. Salvador CARRERES ZACARÉS (1925): *Ensayo de una bibliografía...*, op. cit., p. 185. Julian MUNBY (2001): "Wood"... op. cit., p. 384. El disseny i el dibuix feien part de les competències dels fusters, operacions que ens han deixat però poques evidències materials. En les catedrals de Wells i York s'han conservat les traces dels esquemes per a l'entxinat.

⁸²¹ Joanot MARTORELL (1490): *Tirant lo Blanc*. Albert G. HAUF VALLS, ed. (2004): València: Tirant lo Blanch. Resulta significatiu comprovar la freqüència amb què Martorell descriu aquestes construccions espontànies i provisòries, així com el goig amb què detalla els elements decoratius, les textures dels draps de seda i els brocats que els cobrien. El desplaçament de Tirant pel Mediterrani donaria ocasió a l'autor de recrear a Palerm, Rodes i Constantinoble l'entramat escènic d'aquests tipus de recepció. L'autor vessa referents que ell mateix ben bé hauria contemplat com a cavaller en integrar el seguici d'Alfons el Magnànim quan va ser rebut al port de Nàpols el 8 de juliol de 1421. Homenatge cèlebre, on la flota

d'aquests el 22 de juny de 1507 proporciona una lletra guarnida de preciosa informació que testimonia la preparació de maquetes en fusta, prèviament mostrades al client, sotmeses a examen abans de contractar l'obra. Damià Forment, *fuster*, es compromet amb el Consell a erigir *dins deu dies primer vinents hun pont de fusta en lo Guerau de la mar, per aquell fahedor juxta forma de hun altre pont per aquell fabricat e presentat als dits magnífichs Jurats e Racional e Síndich, lo qual sta en lo archiu del Racional, veles, claus e altres coses necessàries e tanta gent con haurà mester a ell de manera per afer lo dit pont dins lo dit termini*⁸²². Manca la relació detallada dels costos, però el curt termini i l'elaboració del model en fusta són indicadors de la capacitat tècnica assolida per un mestre fuster més conegut per la seua faceta com entallador i imaginari.

Elaborar una anàlisi detallada sobre els tipus de contractes, els jornals i la cotització del treball com dels preus de les càrregues de fusta excediria els marges del propòsit d'aquest capítol la reflexió sobre el rol desplegat pel fuster en confrontament amb la societat i les institucions polítiques vigents. El propòsit d'aquesta mirada centrada primer sobre el paper individual jugat pel fuster, en tant que membre d'una entitat de caràcter professional, com per la pròpia corporació pel seu talant comunitari, és incidir en el pes assolit pel col·lectiu de fusters en la ciutat, tant jurídicament com social.

La corporació en les festivitats eclesiàstiques

En parangó a les commemoracions cíviques, les processons i rituals de caràcter religiós responien a un orde d'interessos ben distint, no constituïen actes multitudinaris oberts a la participació de tothom. Sols una curada representació dels estats urbans era selectivament cridat, de manera que el seguici processional reflectira un esbós categòric de les jerarquies en què es dividia la societat. La composició i l'emplaçament reflectien el paper social de l'individu o del col·lectiu concorrent en l'organigrama social i polític de la urbs. Des d'un origen, el model jeràrquic que es tractà de projectar era un orde

reial devia desembarcar en un moll de fusta especialment construït per a l'ocasió, perquè en aterrar el rei i ésser rebut pel gran senescal, en disposar-se la comitiva a seguir a Alfons a terra ferma dues planxes de fusta cediren sota els peus del monarca qui va caure en una de les barques allotjades a sota per a sostenir l'estructura. Afortunadament, Alfons va saber reaccionar prenent a broma l'incident i el sentit diplomàtic del rei evità que prosperaren els rumors que interpretaren aquest contratemps com el presagi d'una traïció. Alan RYDER (1992): *Alfonso el Magnánimo. Rey de Aragón, Nápoles y Sicilia. 1396-1458*. València: Edicions Alfons el Magnànim. Institut valencià d'estudis i investigació, p. 121-122.

⁸²² AMV. Manual de Consells, número A-53, f. 381 r. Adjudicat el pont el 22 de juny 1507. Document publicat per Salvador CARRERES ZACARÉS (1925): *Ensayo de una bibliografía...*, op. cit., p. 190. Miguel FALOMIR FAUS (1996): *Arte en Valencia...*, op. cit., p. 412.

basat en l'esquema trinitari, no obstant a la urbs el creixement demogràfic i la ràpida dissolució del sistema estamental, amb l'ascens de la burgesia, prompte esborrarien la nitidesa amb què es pretenia estructurar la ciutadania. En la processó del Corpus, representar les classes que componien llur població exigia dilatar la convocatòria, en tant que reflex de la Jerusalem celeste calia incloure en la cort divinal un major nombre de jerarquies intermèdies per ratificar la legalitat de la comitiva terrena, composta pels oficis i els representants de parròquies que seguia les representacions angèliques i els personatges bíblics. Inserir en aquest esquema de clau trinitària les incorporacions d'oficis simbolitzaven el grup dels *laboratores*. La composició de la comitiva constituïa un *exemplum* visual de les categories celestes i la seua traducció a l'orbe terrenal, en funció d'aquest ideari teològic cadascú trobava i ocupava un lloc específic i inalterable⁸²³. L'orde esdevenia un recurs figuratiu argüït amb finalitats didàctiques com un mitjà de legitimació i promoció política i social⁸²⁴.

Entre les processons celebrades als segles XIV i XV en València, la del Corpus Cristi gaudiria d'un especial relleu i protecció, interessats per igual en el patrocini les principals institucions socials i de govern com les instàncies eclesials. En aquesta commemoració el temps litúrgic constituïa un referent clau en la simbòlica concepció del seguici processional, celebrada rere Pentecosta, data clau en el renovellament de les magistratures municipals que trobaven en l'assistència el moment idoni per a presentar-se a la societat. Mentre el calendari eclesiàstic solemnitzava la comunió de la societat cristiana, poc després de rememorar l'Ascensió i l'adveniment de l'Esperit Sant, l'exhibició pública dels nous Jurats escortant el cos de Crist, cortejats per una cuidada representació d'entitats civils i religioses de la ciutat, legitimava simbòlicament la seua legislatura i la pràctica de les competències de govern que es preparaven a assumir⁸²⁵.

La festivitat on les incorporacions d'oficis eren convocades a realitzar una representació vertaderament institucional era el Corpus Cristi. Les primeres notícies sobre la celebració es deuen a la crida emesa el 3 de juny de 1355 pels Jurats i el Consell de la Ciutat empenyorats per la iniciativa del bisbe Hugo de Fenollet. El ban convocava *tots los clergues e religiosos e encara totes les gens de la dita ciutat, ab les creus de lurs parròquies* i delimitava el circuit de la processó. La proclama era una

⁸²³ Rodrigo J. FERRER FORTUNY (1985): "Mundo urbano...", *op. cit.*, p. 184. El discurs es basava en els *exempla* emprats pels predicadors, al·legant recursos de gran plasticitat visual, l'argument que interessava ressaltar a les autoritats municipals i eclesiàstiques era sacralitzar i legitimar el model social vigent.

⁸²⁴ Anita SIMON (1993): "Letteratura e arte figurativa...", *op. cit.*, p. 466.

⁸²⁵ Rafael NARBONA VIZCAÍNO (2003): *Memorias de la ciudad...*, *op. cit.*, pp., 165-167.

invitació que tractava de congregar una representació nodrida de la societat ciutadana. Es tractava d'una convocatòria pública, oberta per què *cascuns senyors e dones ab lurs ciris de mitja lliura* es congreguen ensems amb les autoritats municipals per acompanyar *lo molt sant e preciós Cors de Nostre Senyor Déu Jesu Christ, lo qual serà portat per lo dit senyor bisbe en la dita processó*. La descripció ressenya un ritual senzill que comminava a la participació sense convertir la crida en una apel·lació particularitzada ni obligada. Distint seria el caire del ban emès el 24 de maig de 1372, després d'anys d'interrupció de la festa arran de la mort del seu impulsor i d'un període en què les parròquies s'encarregaven alternativament de la commemoració⁸²⁶. El nomenament com a nou bisbe del nét de Jaume II el Just Jaume d'Aragó, comportaria la reunificació d'ambdues celebracions en una processó solemne, que convocava tots els estaments, confraries, parròquies, corporacions d'ofici i ordes religioses de la ciutat⁸²⁷. La descripció preveia ja la incorporació de figures simbòliques de sants, profetes i evangelistes que circumdaven el pali ornat amb campanetes de plata.

En el recorregut processional el rol a desenvolupar era clar i no deixava espai a la confusió, els conflictes se centraven a l'hora d'estipular la ubicació en el seguici, on era fàcil discriminar els criteris que connotaven la preeminència: la proximitat a la relíquia de major valor litúrgic, la preferència de l'emplaçament a la dreta respecte a l'esquerra d'aquesta i l'antiguitat de la institució. El marc que acollia la litúrgia era de nou la ciutat transformada i decorada per a exaltar el ritual. El consell comminava els veïns dels carrers compresos en el recorregut processional a cobrir amb teles i tapissos les balconades, perfumar els portals amb herbes aromàtiques i flors esbargides per terra.

La presència del col·lectiu dels fusters en la celebració es reduïa a la mera presència que testimonien els llibres de clavaria de la confraria, amb l'assistència dels prohoms de l'ofici amb ciris especialment encomanats i pintats, pels quals es contenen anualment els pagaments de *lo clavari a un pintor per pintar los ciris dels oficials y altres*, sis sous i onze diners⁸²⁸. Els ciris eren constitueixen les úniques despeses relatives a festivitats públiques consignades pels comptes de clavaria de la corporació—menció apart dels vestits dels magistrats—són la única referència a les despeses que carregava la commemoració pública sobre els pressupostos de l'entitat. Sembla que els ciris es renovaven cada any, encarregats huit ciris a un especier, un per a cada majoral i

⁸²⁶ AMV. Llibre A-16, f. 87 r. Inscripció del 25 de maig indicant el recorregut de la processó.

⁸²⁷ Baltasar BUENO TÁRREGA (1997): *La festa del Corpus*. València: Federico Doménech, p. 41-44.

⁸²⁸ ARV. Gremis. Caixa 643, número 936, f. 7v.

la junta de prohomenia, sobre els quals es feien pintar les armes de l'ofici. Així ho relleva, per exemple, l'escriptura de 1434:

*Ítem an donat los senyors de maioralls an Alpanyes, specier per fer los VIII ciris que staven en la processó del Corpo Crist, sobre mesa et obradures fa per tot sous XIII diners II. Ítem an donat los senyors de maioralls per pintar los senyals dels ciris dits VIII, III sous IIII diners*⁸²⁹.

Escasses referències resten als capítols sobre la participació de l'almoïna als seguicis processionals, del nombre de ciris encomanats es dedueix l'assistència de la Junta de Prohomenia en representació dels afiliats, abillats segons prescriuen els estatuts per a llurs eixides. La resta dels fusters, a tenor de les cròniques, trobaria el seu lloc a la cerimònia amb la incorporació de l'entremès en el seguici, els monuments que havien fet fortuna en les recepcions reials trobaren, amb la seua reconversió temàtica, un lloc preminent en el discurs al·legòric del Corpus.

La inserció de les Roques en el Corpus: noves perspectives de feina

L'interés de la princesa Blanca de Navarra per assistir al cerimonial aconsellà el Consell, en el segon trimestre de 1401, a prorrogar la celebració del Corpus per fer coincidir ambdues cerimònies i oferir als reis un gran espectacle que preveia la sorprenent fusió d'elements d'ambdues processons que segellaria el traspàs de les roques al seguici litúrgic. L'entrada del rei Martí l'Humà junt a la reina Maria de Luna i la seua nora, la reina de Sicília, facilità la inclusió de les roques i entremesos en el plantejament festívol. La recepció estava prevista per al juny de 1401, quasi deu anys després de la última entrada, la del seu germà Joan i la reina Violant de Bar. No de bades la *deliberació del Consell per determinar quina festa farien evoca l'entrament de la senyora duquessa, adonchs muller de l'alt senyor duch de Girona e primogènit del senyor adonchs rey* que esdevindria cèlebre mercè al renovellament enginyat en els entremesos⁸³⁰. La processó de 1402 brinda la primera referència a la presència d'aquests carros triomfals al voltant dels quals es representaven els entremesos que permetien evocar escenes històriques i bíbliques. L'ajornament per la irrupció d'un nou brot de pesta no va interrompre els preparatius, en modificar el sentit de les escenes figurades

⁸²⁹ ARV. Gremis. Llibre 174 bis, f. 13v.

⁸³⁰ AMV. Manual de Consells, número A-22, f.10. Salvador CARRERES ZACARÉS (1925): *Ensayo de una bibliografía...*, op. cit., doc. 17 a. p.65; Salvador CARRERES ZACARÉS (1930-1935): *Libre de memòries...*, op. cit., p. 257; Joan ALIAGA, Lluïsa TOLOSA i Ximo COMPANYY (2007): *Documents de pintura valenciana medieval i moderna. Llibre de l'entrada del rei Martí*. València: Universitat de València, p. 342.

sobre els carruatges es descobrí preciosa la simbiosi de les roques amb el caràcter pedagògic i espectacular del Corpus.

Les representacions al·legòriques s'escenificaven davant el portal del Serrans, amb xiquets disfressats d'àngels que descendien per coronar simbòlicament els monarques al·ludia a l'Àngel Custodi protector de la ciutat i enllaçava amb la temàtica eucarística recreada en traspasar el llindar. La confecció de les roques corria a càrrec del Consell, que accedia el carregament de censals per sufragar les despeses i espatllava les obres *per en derroquar e desfer algunes taules, banchs e cantonades e altres coses vedants lo passatge*⁸³¹, amb les conseqüents reformes per eixamplar els trams consignats. Les tasques de reconeixement del trajecte comportaven una tasca afegida a fusters i obrers de vila, comissionats per tatxar *lo enderrocament e adob de barandats*, determinar la superfície a demolir i estimar la quantia que es devia concedir als propietaris en compensació⁸³². Les gestions confiades pels jurats a dos prohoms experts en obres testimonien les dimensions d'aquestes tramoies amb aparença de gran muntanya. Esbargits als Manuals de Consells, les taxacions afloren indistintament amb ocasió d'una entrada reial com d'una processó, un servei extrapolat de les tasques urbanístiques d'embelliment ciutadà, són encomanades verbalment per los senyors de jurats a un fuster i un obrer de vila que xifren una estimació *la qual ells havien vista a ull*⁸³³. Les delegacions subratllen el relleu de la maçoneria i de la fusta en la construcció corrent i ratifiquen la necessària entesa que unia ambdós oficis, qualificats en l'encàrrec en *Guillem Feriol i en Fransesch Periç, fusters e obrers de vila*, just en un període on sols consten fusters entre els delegats al Consell.

La introducció d'aquests nous incentius comportà per a la fusteria profitoses repercussions a nivell econòmic i professional. Per a estimar el pes assolit per la fusteria en cada fita podem prendre com exemple l'entrada del rei Martí I. El Consell destinà una partida de quatre mil dues-centes lliures, de les quals mil cent es versaren sols en càrregues de fusta, transport i jornals de fusters afaenats en les obres de remodelació de

⁸³¹ AMV. Clavaria Comuna. Llibre 29, I.

⁸³² Mark ADDISON AMOS (2004): "The naked and the dead: the Carpenters' company,...", *op. cit.*, p. 95. L'existència d'una comissió semblant es troba documentada a Londres des de 1271, la Office of City Viewers estava conformada per fusters i obrers de vila encarregats d'examinar els marges de la urbs, els murs, clavegueres i altres elements competents al seu ofici en la ciutat i els suburbis dels voltants. Aquesta institució es pot vincular amb la posterior Sotsobreria de murs i valls que s'implantaria a València en 1358 amb la mateixa finalitat.

⁸³³ AMV. Manual de Consells, número f. 319 v. *Taxació de barandat en les cases d'en Ferrando de Sent Martí en lo Carrer de Sent Nicolau appellat dels cavallers*. Nota dels serveis prestats el 7 de novembre de 1402 per Fransesch Periç, obrer de vila, i Guillem Feriol, fuster.

places i carrers, com en la pintura dels entremesos realitzats pels imaginaires, menció apart dels obrers de vila i els mestres pintors inclosos sota la venia de la corporació que n'obtingueren de guanys parells. Les compres en fusta escairada en quartons, bigues, cabirons o cercles per a cadafals o l'obratge de les roques ascendí a vora quatre-centes vint lliures, en gran part fornida pels propis fusters als quals els administradors compraven la matèria prima amb què devien treballar. Per la seua part, els diürnals satisfets als mestres i artesans fusters s'elevaren a sis-cents trenta cinc lliures. Els costos de transport, entre els quals es comprenen els ports de les obradures des de les drassanes de la ciutat es veren reduïts gràcies a la versatilitat de l'emplaçament com a la circumstància que eren els tallers i els mestres que es procuraven la fusta, ja dimensionada i adquirida dins els caus establerts per la confraria. La proximitat dels obradors amb els tallers de què disposava València afavorí la rebaixa atès que e preu cobria sols el lloguer dels carros i els jornals dels traginers. Compres suplementàries per als esmorzars, pa i vi per a refrescar els treballadors completen amb poc més de cent trenta sous les despeses en fusteria.

El motiu de la roca en el Corpus es consolidaria definitivament a partir de 1413, quan per celebrar l'elecció de Ferran I d'Antequera en Casp en 1412 el Consell encomana al fuster Joan Oliver la confecció de tres grans carros que costaren dos mil set-cents lliures. El plec de les actes del Consell informa de la marxa de l'encàrrec, supervisat per una comissió encapçalada pel Mestre Racional per a *ministrar les despeses e que sien encloses aquí en la Daraçana de la dita ciutat los obrants les entrameses faedores*. Les drassanes acollien l'activitat d'un equip d'artífex fusters dirigit per Joan Oliver, fuster mestre de la confraria i membre d'una estesa família dedicada a la fusteria inscrits entre als llibres de clavaria. La figuració dels entremesos era amenitzada pels cants compostos per *mossèn Joan Sist, prevere i en Joan Pereç de Pastrana, mestre de cant*, a qui els jurats reconeixeren l'empeny en març 1415 considerant que cascun d'aquests ha ben treballat en *ço que per part és estat a cascun d'aquells comanat, ço és [...] en Joan Oliver per la invenció e confecció ab son enginy e substitulats dels entremeses*. Cinquanta florins d'or és el munt dels *molts treballs e diürnals, axí que entre totes les dites coses e per tot ço que haver devien o deguessen*.

L'obra es contracta a preu fet, que compren l'obra acabada, la provisió dels els jornals, materials i útils corre a compte de Joan del Poyo, que *en les dites quantitats sia entès e comprès tot ço quels sia stat prestat e accorregut per la dita raó*. La falta d'un loc habilitat per a conservar els enginys comportaria el desmuntatge dels castells de

fusta bastits per l'artífex, *fets a ops de la festa en lo Mercat al infant don Pedro de Portugal* en 1428, amb un cost de 346 sous entre compra de fusta, claus i salaris dels ajudants, perquè la retribució del mestre es comprenia en el salari anual de 100 florins d'or que rebia com a mestre de la ciutat. Una volta complits els jorns festívols els jurats manaren *desfer la fusta e claus* i remetre els materials a la casa de la ciutat⁸³⁴.

L'ús de les drassanes com a espai hàbil a la construcció dels entremesos era freqüent, les dimensions de les naus oferien amplitud i resguard per al treball continuat dels operaris en els mesos d'hivern, per a les eines i materials emprats com per a conservar en òptimes condicions els obratges fins l'hora d'utilitzar-los. Com que la coneguda com casa de les roques no s'emprendria fins 1447 Santiago Bru i Vidal emplaçava els treballs de confecció de les tramoies a les drassanes del Grau, llançant la hipòtesi que els tallers del Grau serviren per acollir les roques fins que el volum dels enginyers i les vestidures de la processó aconsellaren erigir un local ad hoc⁸³⁵. L'ambigüitat amb què s'expressa la documentació referida a la construcció, la dotació o l'ús de les drassanes fa lògica la seua atribució, basada en la concepció polivalent de les naus erigides per a albergar *veles, remes e eixàrcies, e altres coses per tal que nos desguatassen o perdessen com casa covinent a loguer nos trobas en lo dit Grau en la qual les dites coses bonament poguessen star*⁸³⁶. Nogensmenys, l'existència d'un antic arsenal intramurs anomenat *Taraçana* o *Teraçana* introdueix la possibilitat que aquestes naus foren les emprades pel Consell per a guardar les roques junt a la resta d'abillaments i tramoies dels diferents festejos anuals⁸³⁷.

L'edifici s'emplaçava en la parròquia de Sant Esteve i donava nom al carrer que desembocava en la plaça del convent de Sant Domènec prop del pont del Mar⁸³⁸. La ubicació s'endevina estratègica en ocupar la vorera del riu oposada a la Rambla, a l'altura de l'esplanada on es descarregaven els troncs de fusta arribats per flotació fins la ciutat, que proveïen els obradors urbans. En efecte, en començar a operar els tallers del Grau i traspasar l'activitat marítima als nous arsenals, aquestes antigues drassanes, que havien estat propietat del gremi de pescadors, serviren d'espais polivalents per a desplegar tot tipus d'actes, celebrar bodes i banquets o bastir monuments o

⁸³⁴ AMV. Clavaria Comuna, signatura J-48, f. 17 v. Pagament del 19 d'agost de 1428.

⁸³⁵ Santiago BRU y VIDAL (1981): *Las Rocas del Corpus y su refugio temporal de las atarazanas*. Valencia: Ayuntamiento de Valencia, p. 50, 54, 57 i 62.

⁸³⁶ AMV, Manual de Consells, número A-3, f. 235 r. Acord del 6 d setembre de 1338.

⁸³⁷ Gemma CONTRERAS ZAMORANO (2002): *Las atarazanas del Grao de la mar. Arquitectura y recuperación*. Valencia: Ajuntament de València, pp. 35-37.

⁸³⁸ Marco Antonio de ORELLANA (1923): *Valencia antigua...*, op. cit., pp. 627-628.

escenografies, usat a més com magatzem urbà. Les provisions contingudes en els Manuals de Consells per a la construcció o reforma dels edificis municipals constitueixen pràcticament les úniques referències escrites que permeten d'albirar on es desplegava la construcció i emmagatzematge de les roques. En ésser totes dues de titularitat al municipi, doncs, sols la menció explícita al Grau de la mar admet la distinció perquè la major part de les al·lusions a les *drassanes de la ciutat*, no consenten una atribució formal. De titularitat municipal, més properes i directament comunicades amb la ciutat, per la seua amplitud constitueixen l'emplaçament idoni per al desenvolupament d'un ampli ventall d'activitats constructives i de reparació que tenien en el Consell el promotor dels encàrrecs.

En juliol de 1435 el Consell delibera i aprova la construcció d'un refugi o alberg junt al portal de Serrans, entre la muralla antiga i la més moderna de 1356. Les primeres al·lusions a la construcció de l'alberg per què servira de magatzem als carros i útils del Corpus daten del 8 de juliol de 1435 quan s'encarrega l'obra a Pere el del Punyalet. El 5 de maig de 1441, quan les obres estaven ja avançades els Jurats decideixen que fos eixamplada *per conservar los en manera que la dita ciutat estalvias cascun any grans despeses*, en considerar que no tenia la amplitud requerida *com era molt petita, en tan en quant los dits entrameses se devien reparar per obs de la dita festa ne havien a traure alguns en la plaça per com no cabien dins la dita casa fahent hi faena e estahen a risch de pluja e de gastarse*⁸³⁹. Per aquesta raó el Consell admet el 22 d'abril de 1446 el carregament de censals per a adquirir en el barri de Roters *unes adoberies comprades per conservar los entramesos del Corpus Cristi* valorades que munten a cinc mil sous perquè finalment, el 18 d'abril de 1447, inicien l'edificació⁸⁴⁰.

Serà a partir de 1402 quan la paraula roca comence a independitzar-se del vocable entremès, en popularitzar-se el mot que identificava el monument moble de fusta dels jocs i les representacions figurades en torn. Amb aquest sentit es concebia la construcció de la *roqua de Paradís* al *Llibre de l'entrada del rei Martí I*⁸⁴¹, la relació de la qual proporciona sucosa informació sobre les fórmules d'enllestir els contractes i executar els encàrrecs. La comissió és confiada a l'entallador Vicent Çaera juntament al seu germà Joan qui, ajudats pels germans Bernat Sentalínia, *argenter de Morella*, i

⁸³⁹ AMV. Manual de Consells, número A-32, f. 246 v. En 5 de maig de 1441.

⁸⁴⁰ AMV. Manual de Consells, número A-33, f. 185.

⁸⁴¹ Joan ALIAGA, Lluïsa TORTOSA i Ximo COMPANYY (2007): *Documents de pintura valenciana...*, op. cit., pp.124, 168-225. Com que no consten els contractes que els lligaven a l'obra, més que possible una referència, la informació es troba repartida en els registres diaris dels comptes.

Bertomeu, *fuster imaginaire*, vinguts expressament per treballar en la preparació de roques i decorats. L'ur responsabilitat com a caps d'obra és manifesta en les retribucions jornaleres de sis sous, sensiblement més altes que la resta de mestres, pagats amb quatre sous i sis diners, els seus noms figuren notòriament al cap del registre en cada fulla.

Tot i la claredat amb què semblen distingir ambdós elements, la assimilació de l'entremès a la roca tardaria romandria encara ben estesa fins avançat el segle. En el procés judicial incoat en 1416 per Ximeno Roiç, procurador del pintor Andres Riera, contra el prior del convent de predicadors pel pagament d'una *montanya o entremès* beslluma la confusió romanent. La roca havia estat encomanada a l'imaginaire per a la processó de 1414 qui inicia un plet interessant per la informació llegada. Entre les declaracions dels testimonis, el pintor Domingo Tomàs descriu els mòduls en què es dividia la confecció en afirmar com *fon logat ab lo dit n'Andreu Riera lo dit entremès, ab les carretes en la professo per la ciutat*⁸⁴².

L'obratge incloïa l'entalladura de la imatge i els elements decoratius en fusta, la pintura i el daurat adients, la fabricació del carro sobre el qual emplaçar la figura, dotat d'escaleres com dels corresponents ornaments figuratius. Era una obra que requeria necessàriament de la col·laboració d'artífex avesats en diverses disciplines, bé que totes familiaritzades amb el treball en fusta, factor que explica els elevats preus i les associacions estudiades ja en els contractes del Consell a Joan Oliver i Vicent Çaera. El Consell acostumava a cobrir els costos de la confecció de les roques per cedir-les després a les distintes institucions eclesiàstiques, conventuals o religioses de la urbs, els guanys dels quals revertien en benefici dels tallers de fusters valencians que trobaren en les roques un nou sector professional. Potser per aquest motiu, llevat dels registres continguts en la documentació generada pel Consell no s'ha conservat cap vestigi que permeta dilucidar o jutjar les característiques tècniques o estilístiques de les roques construïdes als segles XIV o XV.

La provisió del 15 de març de 1433 de lliurar 35 florins d'or al convent de Sant Agustí per a una roca que es proposaven encarregar, amb el suplement aprovat sols tres dies després per a costejar les escaleres de les roques *El Paradís Terrenal* i *El Seràfic* indica com estaven dotades d'escaleres per a facilitar l'accés. Amb el transcórrer del segle s'afirmen d'una banda la funció diferenciada de la roca, de l'altra la seua valoració artística, emparada sota el patrocini de la ciutat a la festa que, en costejar els

⁸⁴² ARV. Curia del Governador. Llibre 1614, mà 33, f. 7; mà 46, f. 8; mà 48, f. 28. Baltasar BUENO TÁRREGA (1997): *La festa del Corpus...*, op. cit., p. 71.

projectes, alenava la seua producció. A propòsit del motiu de la roca, s'inaugura un pròsper mercat de què el Consell s'erigeix en el principal promotor, cedint vells obratges i sufragant la seua renovació. Així es desprèn de la decisió presa pels jurats en 1479 per què *la rocha vella de la Cena, sia donada a la ecclesia per fer lo entremès de Sanct Saabastia*⁸⁴³, provisió que discerneix perfectament el monument escultòric de la representació figurada en torn. En el seu ímpetu benefactor fins i tot es creà la figura del pintor de la Ciutat *que tingua a carrech de pintar los entrameses de la festa del Corpus Christi*, ofici que ocuparia Joan Guillem des de gener de 1479 fins juny, quan seria rellevat pel pintor Martí Girbés⁸⁴⁴.

Salvador Carreres Zacarés afirmava que “el siglo XVI puede considerarse el siglo de las rocas” per la quantitat de roques que, segons es relleva de cròniques i descripcions, es confeccionaren el segle XVI segella el punt àlgid d'aquesta producció. Malauradament, sols aquestes relacions consenten d'albirar l'abast d'un comerç que devia constituir una de les activitats preeminents dels fusters entalladors, pintors i mestres d'aixa des dels primers decennis del Quatre-cents. La forçosa col·laboració d'aquests afegia un nou lligam per explicar la conjunció dels pintors i els fusters sota la mateixa corporació a València, aporta nous arguments a la consideració dels pintors coetanis dins els marges de la fusteria local. En la procesó de 1512 en desfilaren dotze: *El Paradís Terrenal, La Salutació de l'Àngel, L'Adoració dels Reis, Sant Hieroni, Sant Vicent, Sant Jordi, La Cena, La Maria del Te Deum, L'Infern, El Calvari, El Sant Sepulcre i L'Apocalipsi*⁸⁴⁵.

La tradició atribueix a algunes de les roques emprades en el recorregut actual una antiguitat que fa remuntar llur construcció a la primera meitat del Cinc-cents, monuments com *La Diablera* la inscripció de la qual declara que fon construïda en 1511, reformada en 1542, renovada 1702 i 1867, restaurada finalment en 1959, després de la rovina que la riuada de 1957 ocasionà en el fustam. La historiografia no ha pogut localitzar cap document que ratifiqui la llegenda, de tota manera, a tenor dels renovellaments de la imatge seria infructuós plantejar un estudi de l'obratge sota els paràmetres de la fusteria medieval, els recursos tècnics com el vocabulari decoratiu no responen ja les pautes aplicades pels artífex al segle XVI. Similar reflexió es pot

⁸⁴³ AMV. Manual de Consells, número A-41, f. 173 v. Provisió acordada el 27 de maig de 1479.

⁸⁴⁴ AMV. Manual de Consells, número A-41, f. 185 r. *Elecció d'en Joan Guillem pintor de la ciutat*. AMV. Manual de Consells, número A-41, f. 234 r. *Elecció d'en Martí Girbés en pintor de la ciutat hauda per renovar an Joan Guillem*.

⁸⁴⁵ Baltasar BUENO TÁRREGA (1997): *La festa del Corpus...*, op. cit., p. 72.

traslladar a roques com *La Fe* que la tradició identifica amb la del *Paradís Terrenal* confeccionada en 1512, rere la restauració que en 1702 s'efectuà de forma conjunta a tots els carros del Corpus, en 1815 s'afegí la estàtua de *La Fe*⁸⁴⁶. A l'atesa de nova informació documental que permeta estimacions més apurades, l'anàlisi de les característiques, dels costos, els contractes o els jornals deurem cenyir-los a les notícies recavades fins aquest punt que, per altre, auguren interessants conclusions en metre-les en conjunció amb la resta de manufactures i activitats laborals desimboltes pels membres de la corporació.

Consciència i presència: l'ofici i la ciutat

La compareixença del fuster en els esdeveniments públics era un mecanisme de defensa de l'ofici, una forma de reivindicar la seua presència i la seua honorabilitat. No sols això, per la idiosincràsia de les comeses comporta una trama d'interessos més complexa que ens proporcionen detalls inèdits sobre el treball del fuster medieval, el comerç de la fusta i la forma amb què es convenien els contractes. Amb independència del caràcter de la commemoració, dos categories de representació defineixen la participació del fuster en la convocatòria: a nivell institucional mercè a la compareixença de la confraria, de forma col·lectiva o tràmit els seus magistrats; un accent individualista comporta la implicació del fuster cridat a aportar la seua capacitat i força de treball pel bé de la cosa pública, que brinda a l'artífex inèdites possibilitats laborals i a l'entitat l'oportunitat per mostrar a una clientela potencial les cotes de qualitat assolides pels afiliats.

En sondejar el paper assolit pels fusters es descobreix prompte l'especificitat que marcava la diferència i que, en una etapa més avançada, faria reconèixer a determinats braços de l'ofici l'apel·lació d'arts, com de fet s'intitulaven ja en novembre de 1481 en les crides referents a l'entrada dels Reis Catòlics. D'altra banda, a partir d'un seguiment diacrònic es poden percebre les modificacions en les relacions de l'ofici amb les autoritats públiques i la societat valenciana. En comparar les prescripcions de les crides amb els registres de comptes privats de la clavaria de l'almoïna es descobreix l'estreta dependència establerta entre el Consell i els oficis de la fusta, familiaritzats amb l'entorn institucional pels treballs desplegats de forma quotidiana en les empreses de decoració de la ciutat. Tarimes, cadafals, arquitectures urbanes, entremesos, lluminàries

⁸⁴⁶ Baltasar BUENO TÁRREGA (1997): *La festa del Corpus...*, op. cit., 73-76.

mostren una amplitud de camps professionals que excedien els marges estrictes de l'ofici però on el fuster es mostrava solvent i habituat a les pautes del treball.

Universitat de València. Estudi General

Facultat de Geografia i Història

Departament d'Història de l'Art

TESI DOCTORAL

El fuster, definició d'un ofici en la València medieval

VOLUM II

Tesi doctoral presentada per

Mª Teresa Izquierdo Aranda

Dirigida per Dr. D. Amadeo Serra Desfilis

València 2011

III. EL TREBALL DEL FUSTER EN LA VALÈNCIA MEDIEVAL

La fusteria medieval en imatges

En mirar d'aprofundir en la contingència del fuster valencià, la iconografia ens brinda una font preciosa per aproximar-se a l'entorn immediat on l'artesà empenyorat en la seua tasca quotidiana. Els registres documentals proporcionen dades teòriques, llistats i disposicions encaminats a coordinar l'organització del treball, es tracta d'elucubracions que cal interpretar be per a conèixer qüestions de base social i econòmica. La iconografia en canvi transmet una imatge immediata de l'ambient material. La representació pintada, esculpida o miniada, ofereix un quadre documentalment integrat per a comprendre tot d'una l'atmosfera laboral, les pautes que condicionaven la tasca del fuster, les característiques del lloc de treball. És fonamentalment el gust dels pintors coetanis per recrear-se en el detall, per captar amb minuciositat cada mínim gest, que ha possibilitat resoldre aspectes tècniques que escapen a la redacció escrita. Devem a la paciència del pinzell la coneixença del grau de desenvolupament tecnològic, dels abillaments personals, de les eines emprades pels fusters com l'equipament material dels obradors. No sols la imatge n'és un cabdal d'informació, les fonts escrites, documentals o literàries, fiquen veu al paisatge representat, complementa la imatge per resoldre els buits deixats en les escasses notícies manifestades oficialment per la corporació a través dels estatuts.

L'entorn de treball

En intentar reconstruir l'entorn laboral del fuster valencià no es pot menysprear cap font, independentment de la seua natura o procedència. La limitació del recursos ens obliga a ampliar l'arc de recerca i prendre en compte totes les aportacions, iconogràfiques, arxivístiques, literàries. Abundants són les escenes que reproduïxen la figura del fuster, les tècniques i els obratges. Des de la perspectiva bíblica, es presta a una gran varietat d'interpretacions simbòliques, assimilat l'artífex medieval a la figura de Sant Josep en el taller, atenent pacient en escenes de l'Anunciació, ficant una nota d'acció en imatges de la Sagrada família o alliçonant Jesús nen en un raport més íntim

amb el xiquet déu. Esbrinar la moralitat de cada escena és un assumpte més complex, que requereix de la lectura dels textos bíblics i pertany al terreny de la iconologia. A nosaltres el que ens interessa és la descripció material, l'escenografia articulada pel pintor per contextualitzar el miracle, per retre'l més comprensible a l'espectador. Llevat d'aquest imperatiu, l'escena es fa llegible mercè a la transposició temporal del relat. L'autor s'esforça per captar-la amb minuciositat per fer explícit el contingut i facilitar la interpretació. L'artista actualitza l'escena i la trasllada amb una immediatesa accessible per a l'individu contemporani, forjant una realitat que sabia reconèixer i comprendre.

Si aquest espai íntim de l'obrador és el característic del fuster de obra de mans, també conegut com fuster d'obra prima, als arsenals i a peu d'obra el mestre d'aixa o el fuster avesat a la construcció es troben ben representats en escenes del Gènesi, com les passatges de la construcció de l'Arca de Noem, del Temple de Jerusalem o de la Torre de Babel, on el detallisme abasta una generositat admirable. La mirada del pintor es passeja solemne per tots els punts de la fàbrica, per captar-los amb cura i vessar-los amb la màxima fidelitat. És així que l'observació es presenta a l'investigador com un instrument inigualable que ha permet resoldre qüestions d'ordre tècnic, socioeconòmic i cultural. Els operaris afaenats, indiferents a l'escrutini, mostren útils, mètodes d'elaboració, l'abillament i les actituds que els caracteritzen besllumen la seua condició de fusters entre els milers d'artesans, no menys que la concepció del seu treball que l'home coetani tenia de l'activitat que realitzava.

En matèria de fusteria tres elements fonamentals es presten a l'estudi iconogràfic: l'entorn de treball, els utensilis i la producció. Són els components essencials del treball en fusteria a partir dels quals es perfilen els distints braços contemplats en la corporació. Dels obratges, la seua definició tipològica i les trets específics en matèria tècnica, hem parlat ja en definir el ventall d'operacions desplegadas per la comunitat de fusters i la seua diversificació en *oficis* compresos dins de l'art. Com hem vist, algunes dades besllumen entre les disposicions estatutàries en referència a les eines que podia o devia emprar cada fuster en funció del sector productiu en què operara, transparenten també observacions sobre les manufactures, mètodes i tractament de la matèria prima que és aconsellable contrastar mitjançant la representació. L'anàlisi iconogràfica ens permetrà ampliar la informació recollida i, en tot cas, contextualitzar millor l'orbe de la fusteria valenciana entre els segles XIV i XV.

En l'estimació de l'entorn de treball dos espais esdevenen escenaris privilegiats de l'art del fuster, en funció del caràcter del procés i la finalitat de l'aplicació. Aquesta

percepció beslluma clara en les disposicions escrites i és immediata la seua plasmació en les representacions coetànies. A nivell simbòlic, davant l'atmosfera íntima i recollida de l'obrador d'un entallador o imagnaire, d'un caixer, fins i tot d'un boter transmesa pels iconògrafs en escenes de la Sagrada Família, sobta el medi obert on s'emplaça el serrador, el constructor de bastiments, d'escales, d'eines agrícoles i enginys. Emplaçat en l'arsenal a peu d'obra, sovint sols el resultat del seu treball ha deixat traces en la imatgeria, remarcables en les estructures que envoltaven els edificis en construcció, plataformes, màquines d'elevació i recipients que remarcaven la magnitud de l'empresa tot enregistrant les etapes de la construcció, els mètodes i les tecnologies emprades⁸⁴⁷.

La vivenda, espai de producció i venda

L'obrador és l'espai privat de producció, un taller de caràcter essencialment individual i familiar. Per a la transmissió de l'ofici esdevé una aula privilegiada d'aprenentatge on es conserven les eines de treball i el material destinats a l'elaboració, junt als models i els dissenys, on es reproduïen i es perpetuen els mètodes de producció. De possessió pròpia o arrendats a cens a altres particulars, són les modalitats de pertinença més comunes entre els mestres fusters entre els segles XIV i XV, amb el pagament anual d'una renda en meitats o terces. En mancar la ciutat medieval d'un registre cadastral que ens autoritze a dilucidar amb major seguretat el model de propietat preminent entre els fusters, hem de confiar les conclusions a les dades traslluïdes per les notícies disperses contingudes en la documentació notarial, que sols ens consentirà d'albirar deduccions a mode d'hipòtesis. Els protocols localitzats relatius als membres de la confraria apunten en ambdues direccions, en conviure el lloguer a cens amb la possessió completa dels immobles, induïda pels termes adduïts als inventaris efectuats *in domo dicti defuncti*, que tradueixen encara per diluir dubtes *en la casa del dit defunt, la qual te*⁸⁴⁸. D'altres en canvi desvelen una participació més activa del fuster en el mercat immobiliari, gestionant de manera directa el lloguer de cases com tramitaria Miquel Pujades, fuster, per l'arrendament d'una casa situada en la parròquia de Santa Caterina a Antoni Font, brodador, per quatre anys de ferm i quatre de respir, el 4

⁸⁴⁷ Julian MUNBY (2001): "Wood"... *op. cit.*, p. 384. L'autor reconeix l'escassetesa dels vestigis materials que ens han arribat de la fusteria medieval a Anglaterra i proposava igualment el recurs a la imatge per a conèixer l'entorn, les tècniques i les tecnologies emprades l'autor. Així, en aquest capítol recorrerem el periple pels escenaris de la fusteria valenciana, la tècnica i els estris utilitzats a partir de les representacions coetànies, amb el recolzament de les fonts documentals. Les notícies fornides són nombroses i sovint aporten notícies que no han estat il·lustrades pels pintors locals, de manera que per a il·lustrar l'enginy o l'eina hem ampliat la recerca més enllà dels llindars de l'entorn valencià.

⁸⁴⁸ ARV. Protocols. Notari Pedro Cherta, signatura 661.

d'agost de 1516. El registre no desvela l'ús industrial que s'intueix pel caire dels tràmits entre dos artesans, manifestant eixa homogeneïtat d'unes vivendes taller que ha permès als historiadors sintetitzar els trets inherents dels obradors medievals.

Gran part de les diligències empreses per a vendre una vivenda s'expedien per a liquidar resolucions testamentàries, per cancel·lar deutes o qüestions patrimonials entre els hereus. Així ho exemplifica la venda d'unes cases pertanyents a Bernat Aymerich en la parròquia de Sant Martí a Petronila Closes el 12 d'abril de 1460 per un preu inicial de cinquanta tres lliures, el pagament de les quals sols satisfaria Felipa Ferrer, hereva de Petronila Closes, en febrer de 1490 *cum certo censum laudimii et fathica et cum honorem LXXVIII solidos sex denarios censualium sive de retrocensu*⁸⁴⁹.

Des del punt de vista sociològic, és un immoble on el fuster combina per igual treball i vida domèstica, on es transmeten els coneixements i es perpetua l'ofici. L'estimació tipològica de l'alberg cal emplaçar-la en el complex de l'edifici d'immobles destinats a una activitat econòmica, on la incidència de l'espai destinat a la indústria sobre el conjunt estructural de la vivenda era transcendental. Tres protocols localitzats a l'Arxiu del Regne de València ens consenten esbrinar les traces característiques de la casa obrador d'un fuster actiu a la segona meitat del segle XV, la particularitat dels quals autoritza a diversificar la recerca, comprovar les similituds i els contrastos. Es tracta dels testaments, amb els inventaris dels béns mobles i els encants subsegüents, pertanyents a representants de dos branques ben diferenciades de la fusteria, els fusters Lluís Jorba⁸⁵⁰, Onofre Sola⁸⁵¹ i Vicent Sanchis⁸⁵² que es poden confrontar amb els béns mobles de l'obrer de vila Pasqual Becart⁸⁵³.

Els inventaris s'efectuaven per a saldar els deutes pendents, restituir les dots i augments corresponents a llurs viudes i lliurar als fills hereus les quantitats adients a llur herència. Així en el cas d'Onofre Sola per a dotar la seua única filla, o les eines i el taller en cas de transmissió generacional de l'ofici com ocorreria entre Pasqual Becart i el seu fill Joan. Més complex és el cas de Vicent Sanchis, amb un patrimoni més extens, que deu repartir el llegat entre tres fills nascuts de dos matrimonis i reintegrar els dotze mil sous del dot aportat per la viuda, a la qual deixa a més 200 lliures i *totes les robes y*

⁸⁴⁹ ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, signatura 1.150, ff. 112 v -114 r.

⁸⁵⁰ ARV. Protocols. Notari Jaume Pinosa, signatura 1.838, ff. 35 v-38 r.

⁸⁵¹ ARV. Protocols. Notari Gaspar Gil, signatura 10.102.

⁸⁵² APPV. Protocols. Notari Pere Mir, signatura 16.578,

⁸⁵³ ARV. Protocols. Notari Joan Garcia, signatura 3.110.

*joyes que yo li aia fetes per a la sua persona*⁸⁵⁴. La inclusió de l'obrer de vila sota la disciplina de la fusteria es basa en l'arc cronològic que abrassa la vida laborativa d'aquest obrer, un període d'indefinició de la confraria dels obrers de vila al llarg del qual la correspondència d'ambdós mesters en l'edificació era indispensable.

En els tres exemples, el notari obri la porta de l'alberg acompanyat pels marmessors, el seguim en el reconeixement dels efectes dispersos per cada estància, articles, utensilis i estris que connoten cada cambra, denunciant l'ús al qual estava destinada al temps que denota les dimensions aproximades de l'hàbitat. Per l'extensió del registre i la seua riquesa documental, ens centrarem en el cas d'Onofre Sola, un mestre que habitava

...en unes bones cases que aquell en tingues ab cinch portals, los tres portals són en la casa que aquell stava e habitava vivint, e los dos són dos statges ques loguen, posades e situades en la parrochia de Senta Creu de la present ciutat de València, en lo carrer vulgarment dit de la Pobla Vella, tengudes sots directa senoria del reverent capítol de la Seu de València a cens de vint y quatre sols cascuns anys, pagadors en la festa de Sent Juan de juny en una paga, ab fadiga e Lluisme e tot altre plen dret emphytéotich segons fur de València e encara són tengudes a recens de sexanta sols censals cascun any pagadors a la honorable na Maria Fomona, vídua, en los mesos de juny e dehembre migerament, los quals se poden luir e quitar per preu de quaranta lliures ab carta de gràcia. E més són tengudes de resta de preu de les dites cases al magnífich miser Galceran, a dret doctor en cascun dret, sent huytanta lliures de la dita moneda, per raho de les quals li fan e responen cascun any dotze lliures pagadores en cert termini.

Mostra el cas més habitual entre els artesans, la possessió a cens que permetia de disposar d'un habitacle relativament ampli, comprès en la tendència a la diversificació de la propietat que havia generat el mercat de la compra de cens. Atès que la vivenda no se circumscriu entre llurs possessions, després de mencionar breument el tipus de propietat de l'habitable, la inspecció se concentra en el mobiliari de les estances habitades per la família, col·legiada amb un ordre categòric. Des del moment en què franqueja el llindar va descrivint la successió de les vàries peces. *E primerament en la entrada de la dita casa fonch atrobada una caixa de boix dins la qual stava la ferramenta següent*, es tracta de l'obrador, comunicat directament amb el pòrtics

⁸⁵⁴ APPV. Protocols. Notari Pere Mir, signatura 16.578.

exterior que servien d'espai de producció i venda, l'entorn de treball, d'aparador i contacte amb el client.

El registre continua amb els utensilis d'una cuina adjacent, entre els útils de la qual hi destaquen *...hun llit dels fadrins vell ab hun matalaff vell. Ítem tres pagesos vells. Ítem dos flaçadetes sotils. Ítem dos matalafets sotils. Ítem hun artibanch de dos caxons. Ítem tres stores dos de junch y una de llata.* És la dotació succinta de l'espai on dormien deixebles i domèstics, en un cantó de la cuina. Sense mencionar el pati que presumiblement s'obriria darrere comunicant la cuina amb el corral on se solia emplaçar el pou, el notari passa a l'únic dormitori de la llar on, junt al llit, les flassades, els matalassos, els llençols o les tovalles es troben arquibancs, cofres, joies, retaules i ensenyes militars. En especificar cada part de la vivenda, l'exposició acredita la comparació amb les altres sumaris recavades on, si bé el notari es limita a consignar els components de cada estància obviant llur funció, el registre desvela una distribució anàloga en correspondre els objectes anotats amb l'ordre transcrit pel notari Joan Garcia en inspeccionar la casa de Pasqual Becart i anotar els efectes en cadascun dels habitacles on es trobaven.

La inspecció de les cases en les quals Vicent Sanchis vivint, stava e habitava se situaven en la plaça de les Cols, àlies vulgarment dita del campanar de la Seu, algunes les tenia llogades *ab certs censos y recensos*. Conforme a la distribució observada en la vivenda d'Onofre Sola, l'obrador s'emplaça en la entrada de la dita casa, qualificada com a pati, on es troben les eines i els obratges que el mestre deixava inacabats: *set fulles de madero de 18 palms d'amplària, faxada ab salamons, sisanada; les quals són y an de servir per a la obra que sta scomençada vivint lo dit mestre Vicent en casa del honorable en Francesc Bell, flaquer*. Vicent Sanchis era un fuster versat la producció de mobiliari, que treballava en el seu obrador guardant la matèria primera necessària *de fora de la botigua de dita casa, axi en les perches com en la carrera, fonch atrobada la fusta, axi serrada com per serrar*. Es tracta d'una enorme quantitat de fustes de formats i dimensions varies en gran part destinada a la venda, tal com indiquen les *quatre regles de ferro per a senyalar la fusta en la cabanya* consignades entre els seus efectes en una de les cambres de l'immoble. El fuster per tant treballava a l'exterior de l'alberg, a la vista dels vianants i dipositava la matèria primera en els pòrtics de l'entrada a l'obrador, els fusts envaïen la via pública quan el volum rebassava els marges del porxet.

En superar els llindars de la casa es troba *lo primer studi*, una estància situada a continuació del lloc de treball que complementa les funcions administratives del taller.

El mobiliari i els efectes registrats denoten el caràcter de l'estudi on el mestre portava els comptes de l'empresa familiar. Un retaule de tela presidia la cambra, dotat de *quatre cadires de cuyro* per a atendre els clients i d'un *scriptori de noguer gich* en els caixons del qual, a més d'algunes ferramentes i un pes de pesar or, es troben albarans, cartes, llibres i memòries i papers escrits *de la pròpia ma del dit mestre Vicent*. El fuster era un empresari meticulós, que sabia llegir i escriure i portava els comptes minuciosament en llibres específics de cadascun dels negocis a què es dedicava el mestre. Fins a llibres es guardaven en l'estudi, distingits amb els seus respectius títols: *Qüern de compte de les peces de domàs setí tafats e velluts, ço és per a fer lo balanç, Libre de soldades, Libre de recorts de partides de particulars del any 36, Libre de recorts lo vell, Libre nou novament major*. Conserva fins a *onze llibres de forma de quart molt vells y antichs que eren del honorable en Joan Lluís, fuster*. La presència del llibre de peregrinatges *Viatge de la Terra Santa* en la seua biblioteca particular és una possessió sumament interessant, perquè probablement remeta a la primer edició del *Peregrinatio in Terram Sanctam* de Bernhard von Breydenbach, publicada per primera vegada en 1486. A l'obra, el canonge de la Catedral de Mainz recull les impressions del viatge que va fer a Terra Santa entre 1483 i 1484 en companyia de Erhard Reuwich, a qui es deuen els plànols i les vistes de diverses ciutats mediterrànies. El mateix Erhard Reuwich es va encarregar d'imprimir les primeres tres primeres edicions, entre 1486 i 1488 del primer llibre de viatges il·lustrat imprès, que seria editat a Saragossa en 1498⁸⁵⁵.

Era un home instruït i curiós, que s'interessa per la literatura de viatges i que en el segon estudi *alguns llibres de quant anava a scola Vicent Ferrer Sanchis*. Aquesta segona estància tenia un caràcter més distés, pels efectes que contenia sembla una mena de magatzem per a guardar en caixes ferrades cortinatges, tovalloles, draps, teles, cotonina, mànegues de camisa, madeixes. El document descriu amb detall les peces en què es distribuïa la vivenda artesana com les característiques arquitectòniques de la construcció, cobert amb un sostre embigat, que s'aprofitava per a clavar posts *en lo teginat del dit restudi en los buyts de les bigues*.

Els espais per a la vida familiar es localitzaven en el pis superior, *dedalt en lo menchador* on es troben *les frasqueries de manchar i hun tinell ab sa potència* que conté càneters de coure, plats d'aram, *conquetes de llautó i antorgetes ab sos canalobres*

⁸⁵⁵ Luís ARCINIEGA GARCÍA (en prensa): "Evocaciones y ensueños hispanos del Reino de Jerusalén." Inmaculada RODRÍGUEZ y Víctor MINGUEZ, eds.: *Arte en los confines del Imperio. Visiones hispánicas de otros mundos*. Castellón: Universitat Jaume I, pp. 18-99.

per a il·luminar la sala. Adjacent al saló principal es localitza *la cambra de la dita casa ho vivint lo dit defunt dormia*, on es guardaven la roba de blanqueria i, sobretot, els vestits i els efectes personals del mestre en arribancs, capsos i capsos *de fusta de pi bastarda de tall de Barcelona* que mostren l'ús extens d'aquest tipus de moble importat que l'ofici havia tractat de combatre. En el dormitori les caixes presenten una ornamentació més elaborada, com la *caxa gran faxada y obrada de tarcia* que contenia els vestits de la parella d'esposos i una *viola chiqueta a modo de biscant*, un instrument de corda polsada per a interpretar melodies a vèries veus. A nivell iconogràfic és significativa la relació de la roba que *duya lo dit defunt cada dia* ja que mostra l'abillament de treball del fuster medieval:

... una cuberta negra a modo de sayo vaquero [...] guarnida ab hun passamà entorn de seda negra, forrat lo faldar de pardillo usada. Ítem una capa negra frisada plana sense guarnir [...] tres gorres del dit defunt, la una de dol y les altres planes, la una forrada de setí. Ítem unes calces velles negres ab la forradura vermella. Ítem hun sayet vaquer, lo faldar forrat de friseta tonada ja usat. Ítem un chipo de tela blanca vell. Ítem huns calsons de pardillo de camí velles. Ítem unes altres calces negres usades. Ítem hun balandran per a camí arenós de drap molt usat. Ítem dos parells de sabates y unes plantofes envesades velles. Ítem hun barret negre redó sencer ja vell. Ítem una capa migancera de drap negre molt vella. Ítem una spasa vella la qual duya lo dit defunt. Ítem una capa gran vella guarnida de passamà la qual duya lo dit defunt cada dia. Ítem hun sombrero fondo ab son cordó de filades vell.

En la indumentària del mestre no passen despercebuts la *servallera ab una còfia cuberta* que complementava la vestimenta de cavaller que solia lluir el mestre, *hun saquet de malla y unes mànegues de malla a més d'unas calces de malla, ja tot molt servit*. En efecte, pels termes amb què s'expressa l'inventari es tracta d'articles d'ús comú, tots molt usats o ja velles, qualificatius que avalen el llistat com la relació dels vestits corrents de l'artesà coetani benestant.

Altres dos dormitoris es localitzaven en el pis superior, *la cambra hon les suores dormien* i *una cambra on dormen los moços*, dotades ambdues amb llits de posts *ab sos petges de fusta de pi* i els corresponents matalassos. Caixes i arribancs amb tovalloles, draps i llençols eren els mobles propis d'aquests gèneres d'estàncies on s'acumulaven parellament objectes varis, cassoles, gerres, peces d'armadures com un peto de ferro, *cuyraces* i eines pròpies de l'ofici. El registre de la cuina tanca la inspecció, ací les graelles, les asts de ferro, els perols, les olles i les cassoles de coure denoten el caràcter

de la peça, dotada d'un ampli catàleg d'aparells per a guisar, coladors, poals de fusta, escudelles i plats d'estany, *una pastera de fusta de pi de portar lo pa al forn y una de fènyer* que manifesten els costums gastronòmics i els afanys per assortir la taula a diari.

El patrimoni molt més ampli i ric en detalls d'aquest mestre revela aspectes sobre la vida quotidiana del fuster que fins ara restaven en el terreny de l'especulació. La distribució de la vivenda, dotada d'estudis per a complementar l'obrador, on el mestre portava els llibres de dades i rebudes dels diferents negocis en què havia diversificat les entrades al cabdal domèstic. La formació del mestre, que no sols sabia calcular, llegir i escriure, sinó que sent la inquietud per guardar els registres de comptes del pare i conservar els llibres escolars del fill. En relació a l'ofici, la compilació no sols és exquisida en enumerar les eines i classificar les fustes de l'entrada conforme al Marc Valencià, la descripció de la roba del mestre desvela l'abillament habitual del fuster vestit amb camisa i calçons sobre els quals s'endossava la faldeta. Una capa negra, una gorra, un barret negre redó o un capell fondo amb cordó eren els complements d'una indumentària que es completava amb unes sabates per a eixir o unes plantofes sense taló més còmodes per a estar per casa.

El taller era una peça clau de la estructura de la producció, representa la forma més perfecta de l'organització artesanal. Ubicat a l'entrada per privilegiar l'enllaç explícit amb l'exterior, connota la qualitat industrial de la vivenda. Graelles, morters i cassoles revelen la cuina, mentre els llits i la roba de blanqueria pressuposen el dormitori o cambra principal. Les descripcions recollides per escrit no extracten les dimensions en termes mètrics, no obstant l'evocació dels diversos habitacles recorreguts pel notari i els marmessors en efectuar la inspecció són ben significatives en aquest sentit. La capacitat contenidora de cada estança insinua la sensació d'amplitud i grandària, també la funció a què es destinava. Així els inventaris de béns esdevenen fonts precioses per a esbrinar el to de vida d'un mestre artesà en la València medieval.

Es tractava en general d'edificis estrets d'una crugia d'amplària i un o dos pisos d'altura, que s'allargaven en profunditat fins obrir-se a un corral o pati posterior. L'apartament superior es reservava a les habitacions dels membres de la família, deixant la resta lliure com andana per emmagatzemar gra i productes varis. L'espai destinat a botiga se situava en el nivell inferior i s'obria a un porxet extern que servia de comunicació amb el carrer. El pòrtic s'aprofitava com a parada d'exposició tant dels articles com dels afanys quotidians del mestre que labora a la vista de vianants, accessible a la inspecció dels veedors de l'ofici en garantia de la lleialtat dels seus

materials i dels mètodes de fabricació. En la part inferior, un muret de quasi un metre d'alçària delimitava l'àrea de treball, al centre es deixava l'espai obligat que servia de passatge d'entrada per al client. Al llenç de les parets s'obria la porta i un parell de finestres, igualment cobertes amb una mena de sostre mòbil amb què regular l'excés de llum, podien esdevenir improvisats bancs d'exposició i venda de manera que el client no era constret a entrar en l'obrador, el pòrtic el protegia de la intempèrie⁸⁵⁶. En la sostrada s'alienaven travesseres de fusta o pedra que sostenien la base del pis superior. Ja contemplat als furs per Jaume I, el pòrtic fou una concessió en favor dels posseïdors d'obrador, als quals atorgava llibertat per a instal·lar *covinent entrada o covinent portal* perquè *pogués metre les coses sues sens embargament e sens estretura en les sues cases*. Era un privilegi de marcat empeny comercial, emès des d'una comprensió pràctica dels usos corrents al mercat local, adreçat a facilitar les diligències. Eximia *lo senyor d'aquelles cases haja aquella entrada e'l portal e l'obrador en lo qual la entrada serà feita franch e liure per tots temps sens tot cens e tribut, exactio o servii annual o per tots temps*⁸⁵⁷. La resolució condensa amb claredat les característiques i l'operativitat del portal, per assegurar una bona mostra els balcons o galeries de la planta superior servien d'eventual protecció sense impedir la vista de l'interior.

Des d'una consideració arquitectònica la seua amplària depenia de l'activitat artesana o mercantil desplegada com del volum del negoci, però l'espai devia al menys albergar els útils de treball, els treballadors i els potencials clients⁸⁵⁸. Des del punt de vista funcional, la botiga era laboratori i aparador per a la venda, es subdividia en dos locals conjunts, dues estàncies comunicades una destinada a l'elaboració, l'altra per atendre la clientela. Concebut amb aquesta distribució, l'obrador conferia a l'artesà la condició de *publicus artifex*, que treballava sota la mirada i el control de tots. Sembla en certa manera que hom apreciava la botiga actuara com una mena d'espai escènic. Des de la perspectiva sociològica era un lloc d'encontre, on operaris i deixebles transcorrien la major part de la jornada, treballant colze a colze amb el mestre, a qui deixarien l'emplaçament extern vers el carrer. La botiga es presenta com l'àmbit on es conjugaven ambdues facetes, econòmica i social, lloc de reunió, d'intercanvi d'informació a nivell informal, d'idees sobre el negoci o la producció, on es tramitaven els contractes, escola de formació i transmissió de coneixements.

⁸⁵⁶ Donata DEGRASSI (1998): *L'economia artigiana...*, op. cit., pp. 65-70.

⁸⁵⁷ Fur XIV. Llibre VIII, rúbrica VIII. Germà COLON i Arcadi GARCIA, eds. (1974): *Furs de València...*, op. cit. Volum II, pp. *Iacobus I, rex*.

⁸⁵⁸ Alberto GROHMANN (2003): *La città medievale...*, op. cit., p. 138.

Canalitzacions per a la conducció de les aigües pluvials, desaigües i albellons completaven la dotació de la porxada. La implantació del terme botiga en la urbs, arribaria a indicar per extensió tota la planta baixa, com es constata en el cadastre recopilat a Florència en 1427 on el vocable *bottega* al·ludia a la planta baixa per a referència a l'activitat de manufactura i comerç, fins i tot si no es desenvolupava una activitat industrial, com a negoci obert al públic⁸⁵⁹. L'habitable solia ésser de reduïdes dimensions, a propòsit per a la manufactura d'objectes de xicotet format, atès que la producció de grans volums s'efectuava a l'exterior en patis, esplanissades o a peu de fàbrica tampoc no es requeria major espai. A l'interior la decoració devia ésser escassa, ocupades les parets amb prestatgeries o penjadors on guardar les eines de manera que estigueren sempre a mà. Moble que mai no manca a les representacions, el banc de fuster amb els instruments de l'ofici.

Cèl·lula base de l'activitat econòmica urbana, allí operava un mestre fuster independent, propietari dels instruments de treball. Obrador i utensilis representaven el capital fix, el patrimoni estable que garantia al mestre l'autonomia professional i a més el situava un pas endavant dels seus empleats perquè la possessió dels utensilis no era sinònim d'autonomia. Per a establir-se com treballador independent era necessari disposar d'una botiga, avançar diners en la compra de material, immobilitzar un capital costós, especialment per als mestres joves després d'haver superat un examen de mestria abastant feixuc⁸⁶⁰. L'artesà autònom produïa, contractava i venia el resultat material del seu esforç, potser sols un determinat servei a una clientela que en funció de les clàusules acordades adquiria el producte acabat o simplement l'encarregava proporcionant-li la matèria primera escollida prèviament.

Lloc de treball i de vivenda, l'artífex solia conjugar totes dues facetes en un mateix alberg on cuina i menjador se situaven endins per comunicar amb el corral, on el pou servia de font d'aigua per abastir la casa. A l'interior convivien joves aprenents, jornalers i domèstics amb el mestre i la seua família, en l'ombra la presència femenina es concentrava en l'atenció de la casa o s'immiscia en tasques auxiliars del procés de producció. Les escenes que evoquen la infància de Crist ens traslladen una mare afanyada en les primeres fases de la indústria tèxtil, filant o amb la madeixa entre les

⁸⁵⁹ Mª Luisa BIANCHI e Mª Letizia GROSSI (1999): "Botteghe, economia e spazio...", *op. cit.* Vol. II, pp. 29-31. En els primers decennis del segle XV s'observa una gran regularitat des del punt de vista urbanístic com de la tipologia constructiva. A Florència el cadastre de 1427 és ric en descripcions de botigues, clarament identificades per la seua tipologia.

⁸⁶⁰ Donata DEGRASSI (1998): *L'economia artigiana...*, *op. cit.*, pp. 27-28.

mans i la mirada pendent del Jesuset. Per a reforçar la credibilitat de la narració, en identificar la llar de Sant Josep amb l'obrador d'un fuster, en cap representació el pintor medieval recorre a edificis en rovines o mal adreçats. En canvi, la Sagrada Família habita en una casa humil però abillada amb dignitat, sense luxes però sense mancar tampoc d'un paviment ceràmic, un estudi de fusta on apareix Sant Josep concentrat en la lectura o en el disseny de models, un fúneral, tal volta una finestra que s'obri al fons per deixar escapar la vista i proporcionar unes breus coordenades geogràfiques.

Aquesta suggestiva escena de treball, on es combina l'animada sociabilitat de l'entorn laboral amb la íntima concentració de l'artífex centrat en la feina, esbossava magníficament Marçal de Sas en el díptic de l'*Anunciació* del Museo de Bellas Artes de Zaragoza en què, mentre Maria és sorpresa per l'arcàngel Gabriel mentre pregava en la intimitat de la seua cambra, Sant Josep s'afanya en una estança adjacent igualment concentrat en la feina, retratat en la intimitat del seu taller (figura 8). Seu darrere del banc de fuster, abillat amb llarga túnica i barret, la cintura cenyida per un gros cordó del qual penja la borsa de les menudalles aconseguides en la jornada. L'obrador és una cambra estreta on la porta oberta trasllueix les prescripcions referents al treball a l'obert i en contacte amb l'exterior. Sobre el banc un ribot, les tenalles i una llima, els estris que servien al moment, la resta d'eines es contenen dins d'un cabasset de cànem als peus del fuster, ben prop per quan seran menester. Pel tractament del tema com pel plantejament compositiu, l'*Anunciació* de Marçal de Sas ressembla a la pintada per Robert Campin en el *Tríptic de la Merode* (figura 9), amb San Josep treballant en un reduït taller annex a la sala principal on Maria és sorpresa per l'arcàngel mentre llegia. L'estudi o botiga del fuster està dotat de amplis finestrals oberts al carrer, que serveixen d'escaparata i banc de venda. Sant Josep apareix vestit de manera similar, amb llarga túnica, els cabells coberts pel barret i calçat amb borseguins, abillament que s'entreveu comú entre els artesans fusters del Quatre-cents a Europa⁸⁶¹. Sobre la taula de treball es desplega el mostrari d'eines necessàries per a la fabricació de la simbòlica ratonera que prepara per protegir la Verge i l'Infant.

Per a suplir la mancança de testimonis materials, la pintura coetània ens brinda una finestra preciosa per aguar la circumstància del fuster valencià del segle XV, junt a l'*Anunciació* de Marçal de Sas es troba la recreació de la Sagrada Família del retaule

⁸⁶¹ L'abillament correspon en efecte als costums descrits per Guido MARANGONI (1952): *Storia dell'arredamento (fino al 1500)*. Milano: Società Editrice Libreria, pp. 177-179.

de Sogorb de la Col·lecció de Vilallonga de Palma de Mallorca pintat cap a 1470, atribuït a per Pere Terrencs o a Martí de Torner (figura 10). És un exemple excepcional en la producció pictòrica conterrània, la seua adscripció geogràfica el fa si cap més adient. La figura menuda del nen centra una estància quadrangular entaulellada amb rajoles ceràmiques, el xiquet juga desprevingut sota l'atenta mirada de son pare, situat darrere del banc de fuster sobre el qual disposa de les eines necessàries a una faena encara per començar. L'obrador d'un fuster es plasma sempre com un taller humil on regna sempre un desordre pulcrament calculat. La relació de les ferramentes mencionades als inventaris valencians coincideixen oportunament amb les eines emprades pel fuster de Pere Terrencs. Mercè a l'aparent garbuix, l'espectador reconeix els instruments que identificatius de l'ofici. Sant Josep endossa una túnica llarga nugada al cint, de nou la bosseta amb les eines o els cabdals sospesa, desvela la indumentària habitual de l'artesà, cobert amb un barret circular substituït ací per l'aurèola daurada per connotar la naturalesa del pare de Crist.

Per a fer versemblant l'escena, es rebutgen entorns d'excessiva pobresa que haurien resultat quimèrics. La plàstica es fa ressò de les amonestacions dels mendicants empenyorades en apropar l'Evangeli a l'individu corrent i proclamaven les bondats del treball, la restauració de la natura, tot aconsellant tornar la mirada cap a la quotidianitat. Aquest deler per esbossar escenaris versemblants anima creure en la lògica de les escenes fornides i a acreditar la naturalitat amb què són recollits els detalls. Són escenes d'exquisida intimitat familiar, així ho esbossava el pintor Miquel Esteve en la taula de la Sagrada Família pintada en 1509, avui conservada en el Museu de Belles Arts de València (figura 11). Tot i l'atmosfera clàssica que envolta idíl·licament la Sagrada Família, vestida a l'antiga i emmarcada per una arquitectura grandiloqüent on ha desaparegut els arcs apuntats i les línies gòtiques, el sentit inherent de la casa taller com entorn laboral inspira l'escena domèstica. La família ha rebut la visita d'uns parents acostats, en el primer plànol juguen els menuts entretinguts amb un anyell que s'assembla més bé a una tendra mascota i enraonen alegrement amb la Verge, que deté per un instant el brodat. Santa Isabel en segon instància somriu immersa en la lectura. Concentrat en les tasques diàries, Sant Josep s'emplaça al fons sota un pòrtic que sembla l'atri d'una església, amb el pas central per a permetre l'entrada de la clientela, s'afana segut sobre una burra de fuster concentrat en desbastar un tros massís de fusta, la mà sospesa en l'alt amb l'aixada. En superar el llindar, uns vianants es giren encuriosits i observen, és una parella de possibles clients que comenten la feina del

fuster. L'esperit humanista impregna cada detall, l'evocació a la lectura, l'equilibri de la perspectiva arquitectònica, la serena dignitat del treball d'un fuster recollia la sana evocació al treball manual reivindicada per intel·lectuals i teòlegs que comença a calar amb força i es vessa en escenes de treball llançant una mena guinyo a l'espectador. El pintor s'esplaia en cada detall, reproduïx minuciosament l'aixada, la burra que serveix a fixar la peça amb què treballa i, a diferència de la Verge, vist una túnica oberta lligada a la cintura, on sosté la bosseta amb els utensilis de mà, tal volta els guanys del dia.

En ampliar la mirada a la resta de ciutats europees es descobreix una ressemblança que ens autoritza a parlar d'una certa conciliació tecnològica. En reflexionar sobre les condicions de treball de l'artífex en la botiga, a la llum dels escassos exemples conservats i les fonts literàries Ettore Camesasca recalava en l'estreta afinitat que documenten entre els tallers de l'Europa medieval amb els d'altres períodes i regions. El taller es restringia a una estança quadrangular realçada mig metre respecte a la línia del carrer, dotada amb una barana d'obra o pedra que indica l'espai destinat al client de l'àmbit estrictament laboral. Amb aquesta estructura es descobreixen a Pompeia en l'Antiguitat com es mantenen encara a El Caire, en Xina o en la Índia⁸⁶².

Aquest conveni ens permetrà d'ampliar el radi de recerca per complementar les notícies recollides als inventaris i retaules valencians amb representacions flamenques i italianes, tot vinculant els resultats amb les conclusions d'historiadors, botànics i arqueòlegs medievals. A nivell iconogràfic, són eloqüents les estampes coetànies com la instantània recollida per Jean Bourdichon a *Les Quatre États de la Société* (figura 12). Tot i la distància geogràfica sobta la similitud de l'escena en l'interior de l'obrador medieval, un fuster efigiat amb vestimenta similar, cobert amb el barret, empenyorat sobre el banc de treball on disposa dels estris adients. El taller és una estància ben comunicada amb el carrer, estreta i rectangular, que confirma les línies traçades en les instal·lacions valencianes. Interessant és el mur de fons, amb les eines que no necessita d'immediat penjades d'un llistó de fusta horitzontal, mentre els útils de majors dimensions com la serra de mà es dispersen pel terra. S'endevina fins i tot l'arquitectura com el sector fuster a què es dedica l'artífex, amb models tridimensionals de pinacols elaborats en fusta que avancen la tasca que es disposa a realitzar.

En contrast amb el taller, que es pot analitzar a partir d'un ampli catàleg de fonts documentals de diversa procedència, els testimonis escrits sobre les característiques de

⁸⁶² Ettore CAMESASCA (1966): *Artisti in bottega...*, op. cit., p. 211.

l'arsenal, el serrador o la fàbrica són pràcticament inexistents. Llevat d'algunes notes recollides en clau d'anècdota, la representació pictòrica és la font preeminent gràcies a les nombroses escenes de construcció plasmades en l'Edat Mitjana. La representació d'escenes relatives a l'edificació està sempre vinculada al tema principal al qual complementa i ajuda a identificar. La plasmació de l'arquitectura en el seu procés d'elaboració permet fer-nos una idea dels elements que empraven els artífex contemporanis i d'aquells que s'estimaven adients a l'erecció d'un edifici⁸⁶³.

El fuster a peu d'obra

La imatge de l'edifici en construcció

L'activitat a la fàbrica està documentada a València pels registres elaborats per les diferents institucions responsables de l'erecció de l'edifici, fonamentalment pels llibres d'obra que consignaven a la fi de cada jornada les despeses generades per la compra i transport del material i els salaris consignats. Però el catàleg de fonts escrites relatives a l'organització i el desenvolupament del món de la construcció no es limitava sols a aquesta fórmula, la realitat descobreix un ventall ampli i variat. Des de notes disperses en els Manuals de Consells fins les comandes del Batlle General o els clams elevats davant la cort del Justícia o la Audiència Reial, que desvelen de vegades sucoses dades sobre l'univers constructiu. Malauradament la informació arqueològica sobre la fàbrica baix medieval és encara escassa al panorama valencià, fins ara l'arqueologia ha centrat especialment l'atenció en les traces deixades sobre el terreny, mancant estudis més profunds sobre tècniques, materials i estructures. Es deixa sentir el retràs en l'aplicació d'una arqueologia pròpiament medieval, que sols ara sembla prendre cos a propòsit de les restauracions en les fàbriques musulmanes conservades⁸⁶⁴. En la recerca sobre l'organització tècnica de les tasques es troba a faltar el desenvolupament assolit

⁸⁶³ Luís ARCINIEGA GARCÍA (1996): "La representación de la arquitectura en construcción en torno al siglo XVI". Antonio de las Casas Gómez, ed: *Actas del Primer Congreso Nacional de Historia de la construcción*. Madrid, 19-21 de septiembre de 1996. Madrid: Instituto Juan de Herrera, pp. 49-51. Richard KRAUTHEIMER (1993): *Introduction à une iconographie de l'architecture médiévale*. Paris: Gérard Monfort, pp. 6-8. A. SENE (1973): "Quelques instruments des architectes et des tailleurs de pierre au Moyen Âge: hypothèses sur leur utilisation". *La construction au Moyen Âge. Histoire et archéologie*. Actes du Congrès de la Société des Historiens Médiévalistes de l'Enseignement Supérieur Public. Besançon, 2-4 juin 1972. Paris: Les belles lettres, pp. 39-40.

⁸⁶⁴ Miguel Ángel TABALES RODRÍGUEZ (1999): "Aportaciones de la Arqueología medieval al conocimiento de las técnicas constructivas". Amparo GRACIANI, ed: *La técnica de la arquitectura en la antigüedad*. Sevilla: Universidad de Sevilla, pp. 36-37.

en altres regions com França, Anglaterra o Polònia on l'arqueologia medieval és una disciplina en ple auge i ben consolidada en el currículum universitari.

A partir d'aquestes bases, per a reconstruir l'ambient concret en la fàbrica la iconografia constitueix una font preciosa per a esbrinar la imatge de l'edifici en construcció, d'una banda per aprofundir en determinats aspectes tècnics i materials, d'altra per a contextualitzar el desplegament del treball a peu d'obra. La representació brinda una imatge de l'artesà en acció, immortalitzat en un moment precís de la comesa, utilitzant l'instrumental adient a l'operació. En relació a les procediments previstos en el projecte i als materials que era necessari preparar i emplaçar en el lloc corresponent, la construcció abraçava nombroses categories professionals, cadascuna amb un perfil tècnic i uns requisits tecnològics característics.

En l'escala jeràrquica dels oficis concurrents, ja abans de la segona meitat del segle XII les classificacions de les arts mecàniques proposades per Hug de San Víctor en *Didascalion* i per Vicent de Beauvais en el *Speculum doctrinale* distingien dos branques principals en què enquadraven els diferents mesters. En base a la seua codificació, la *ars architectonica* comprenia l'art de la maçoneria o *ars caementaria*, exercida pels picapedrers o *lautumi* i els obrers de vila, en llatí *caementari*. L'altre braç era la *carpantaria* practicada pels fusters o *carpentari* junt als serradors anomenats *lignari*. El bastiment d'un edifici implicava múltiples especialistes en canalitzacions hidràuliques, ferrers de la *ars fabriles* responsables de fornir els components metàl·lics i de reparar i afilar els estris emprats per les altres mestrances. Hi participaven els rajolers, els subministradors de cal, els ferrers fonedors, que fonien el ferro en forns de llenya i l'expedien tot seguit als forjadors, que el modelaven en forges sovint implantades a peu d'obra. Finalitzaven les operacions els lluidors o emblanquinadors que revestien la superfície del mur amb una mescla de cal, sorra fina i algeps que permetia estendre l'estrat blanc de protecció. Completada l'obra, acudirien els vidriers *vitriari* i el pintor, el *pictor* encarregat de la decoració de l'interior⁸⁶⁵.

⁸⁶⁵ Giovanni COPPOLA (1999): *La costruzione del medioevo...*, *op. cit.*, pp. 75-88. La necessària complicitat entre oficis distints, com la quantitat d'operaris que comportava, potencià l'augment de la mà d'obra en les fàbriques urbanes, fonamentalment a partir del segle XIII quan s'emprenen les primeres grans iniciatives a les ciutats. En la primera meitat del Dos-cents a Pisa prop d'un 25 % dels habitants prenen part en algun dels sectors de l'edificació, en el Tres-cents a Bruges, que comptava entre 350.000 i 450.000 habitants, quasi un 5% es trobaven involucrats en la construcció. Aquestes xifres requeren un major control per les autoritats públiques. Sobre les categories empenyorades en l'edificació, un recull dels sectors implicats en l'edificació l'encertava a resumir Martin S. BRIGGS (1962): "Costruzione degli edifici". Charles SINGER, Eric J. HOLMYARD, A. Rupert HALL e Trevor I. WILLIAMS, eds. (1962): *Storia della tecnologia. Le civiltà mediterranee e il medioevo. Circa 700 a.C-1500 d.C.* Volume 2. Torino: Paolo Boringhieri. Volume 2, pp. 404-455. Mercedes BORRERO FERNÁNDEZ (1999): "Los medios

La fàbrica era un laboratori d'experimentació continua. Com a l'obrador, allí el mestre al temps que treballava transmetia la seua destresa oralment i visible. En aquest sentit, la gradació jeràrquica no es cenyia únicament als sectors implicats en l'edificació, en la pràctica entre els operaris avesats a una mateixa especialitat la formació tècnica, l'habilitat i la capacitat de treball marcaven també grans diferències. Els mestres constituïen el col·lectiu millor preparat, la seua major capacitat de treball o el seu enginy significava per alguns d'ells assumir funcions organitzatives i de direcció, encarregats de programar i distribuir la feina, elegir els materials i vigilar el subministrament⁸⁶⁶. Des de la seua posició privilegiada, espatllats a més pel recolzament institucional prestat per la corporació d'ofici, assumien també la representació del conjunt de mestres i treballadors. Aquestes majors responsabilitats es traduïen a nivell salarial i explica la disparitat dels jornals entre els mestres. Al seu costat treballava un grup heterogeni format pels joves que aprenien l'ofici, els oficials i els especialistes en l'elaboració de subministraments com l'argamassa. Per auxiliar a aquestes categories de professionals de la construcció s'agregava una mà d'obra genèrica, mancada de preparació, constituïda per pobletans, dones, viatgers forasters, peregrins i gent de passada que aprofitaven per guanyar un poc de diners abans de reprendre el camí. Aquests s'ocupaven de les feines més pesades, normalment en el transport del material descarregat en l'arsenal que s'havia de portar a un determinat punt o grup d'artífex. A diferència dels primers, identificats amb nom i cognom en els llibres d'obra, els peons consten com una quadrilla per a la qual s'anota un pagament comú, sense detallar el seu nombre ni la seua circumstància⁸⁶⁷.

La iconografia recull totes aquestes categories i representa cada treballador de forma distinta segons el seu rol: els bracers visten pobrament, sovint descalços perquè són empleats necessitats de diners, el salari dels quals és tan baix que no arriba per a malbaratar-lo en un parell de sabates. Els picapedrers figuren asseguts, la pedra ben subjecta i la mà en alt amb l'aixol en el moment en què es disposen a percutir i tallar el carreu. Als obrers de vila els sorprenen quan es disposen a col·locar les rajoles, estenent

humanos y la sociología de la construcción medieval". Amparo GRACIANI, ed: *La técnica de la arquitectura en la antigüedad*. Sevilla : Universidad de Sevilla, p. 102

⁸⁶⁶ Damien CARRAZ (1999): *L'architecture médiévale en Occident*. Paris: Presses Universitaires de France, pp. 43-45.

⁸⁶⁷ Giuliano PINTO (1984): "L'organizzazione del lavoro nei cantieri edili (Italia centro-settentrionale)". *Artigiani e salariati. Il mondo del lavoro nell'Italia dei secoli XII-XV*. Pistoia, 9-13 ottobre 1981. Atti del Decimo Convegno Internazionale. Centro Italiano di Studi di Storia e d'Arte. Pistoia, pp. 76-77. En les grans ciutats on l'activitat adquiria major continuïtat, en l'oscil·lació de la demanda existia un massa de treballadors no qualificats que gravitaven entorn creant una reserva de mà d'obra.

l'argamassa amb la paleta o carregant a llocs el cabasset amb els taulells. Per la seua part, els fusters a peu d'obra apareixen amb la destal fortament agarrada amb les dues mans per desbastar el tronc o treballant emparellats amb la serra. En tant que professionals, aquests artesans es representen amb un abillament més acurat, amb un barret una túnica curta que deixa veure les calzes i els borseguins, a voltes pentinats amb un barret o una còfia acabada en punta. D'una cinta grossa o cordó nugat a la cintura penja la bosseta amb els estris de menudes dimensions requerits per la feina.

Prenent el grau d'especialització com a referència, l'arquitecte es mostra com una figura destacada, situat en un punt aïllat o preminent que el fa assolir fins i tot majors proporcions que la resta d'operaris. L'esquadra o el compàs connoten el caràcter de la seua intervenció com a projectista i responsable de la direcció de la fàbrica. Cada sector és identificable pels útils que utilitza, eines especialitzades adequades a les tasques a desenvolupar, els fusters amb l'aixa, la llima o la serra, el trepà i el cisell en mans dels picapedrers, l'obrer de vila amb la paleta i la cassoleta per al morter. En cas d'instruments compartits per diversos oficis la seua fisonomia distingirà el tipus específic d'eina i l'ofici a què pertany, com per exemple l'aixa de mànec curt amb ferro en forma de T pròpia dels fusters per a rebaixar la superfície llenyosa o el martell de fuster amb el tall en forma de V per a l'extracció dels claus. La imatge de la fàbrica en construcció va captar l'atenció dels pintors europeus com Jean Fouquet, qui cap a 1470 recollia en la cèlebre il·lustració del *Temple de Salomó en Jerusalem* tota la galeria dels oficis i personatges implicats en l'escenari descrit (figura 13).

En relació a l'ambient de treball, la mesura natural del temps gravada pel crepuscle determinava la jornada laboral, el ritme de les obres estava lligat als límits lògics de la llum del sol. Sobre el pla organitzatiu, era la unitat mínima sobre la qual calcular la progressió de les comeses i esdevingué unitat econòmica de referència per al sistema de retribucions dels operaris, imposant-se al pagament a detall o convingut d'avançada sobre l'obra acabada prevalent en els contractes personals del taller, perquè el salari a l'obra no corresponia tant a un treball com a un temps de treball⁸⁶⁸. Al llarg del dia les pauses previstes per a l'esbargiment o l'esmorzar eren les úniques interrupcions d'un treball estrictament regulat, on calia aprofitar els períodes de bonança

⁸⁶⁸ Marie-Odile TERRENOIRE (2004): *Le travail d'architecture...*, op. cit., p. 89.

perquè el clima i el transcórrer de les estacions segellaven també l'avanç de les obres i infonia en conseqüència fortes variacions salarials al llarg de l'any⁸⁶⁹.

Les competències del fuster en la construcció

Respecte a la preparació de la fusta, els fusters estaven presents en cada fàbrica oferint la seua habilitat en construir estructures complexes i resistents on es tractava d'estalviar al màxim l'ús del ferro⁸⁷⁰. La fusta era un dels materials més usats per la construcció medieval, amb freqüència amagat, dissimulat en l'interior de voltes i sostres, en parts visibles apareix en els suports de les bigues horitzontals, en mènsules de suport d'armadures de fusta, escales, balcons, galeries, terrasses i sostrades que es projectaven vers l'exterior la façana de la casa. El mestre fuster, designat como *carpentarius* o *faber lignari*, era responsable de totes les fases del procés de transformació del lleny, des de l'elecció de la fusta a l'assemblatge dels diversos elements per a la realització d'un enteixinat, incloent tots els bastiments necessaris a l'edificació en pedra o maçoneria⁸⁷¹.

El treball en fusta implicava a més comeses exclusives, com la tala d'arbres en el bosc per proveir l'arsenal per a la qual es prevenia el desplaçament de mestres d'aixa que treballaven en parella usant un tipus particular de serra de doble mànec i rebien un salari únic. Per semblant els *coopertores* o *tectores* eren responsables de guarnir el material de la coberta i construir cassetonats o armadures anomenades *laquearia*, per què devien efectuar els plafons i les plaquetes en fusta de castanyer⁸⁷². Així apareix representat en les fonts figuratives.

En la fase d'erecció de l'edifici, el relleu del fuster descansava substancialment en el forniment d'estructures provisòries, ja siguen cintres i bastiments com grues, tarimes i màquines dissenyades per a l'elevació dels materials pesants⁸⁷³.

Estructures de sosteniment

⁸⁶⁹ Donata DEGRASSI (1998): *L'economia artigiana...*, *op. cit.*, pp. 69-70. Mercedes BORRERO FERNÁNDEZ (1999): "Los medios humanos..." , *op. cit.*, pp. 117-119.

⁸⁷⁰ Julian MUNBY (2001): "Wood"... *op. cit.*, p. 383. Destaca l'evolució fet per la fusteria anglesa en els assemblatges, que en els segles XII i XIII es bassaven fonamentalment en unions encadellades que al llarg dels segles següents serien progressivament abandonades, tot i que continuaren emprant-se per a determinades juntures, a favor d'un ús més ample dels claus.

⁸⁷¹ Bruno PHALIP (2004): *Charpentiers et couvreurs. L'Auvergne médiévale et ses marges*. Lyon: Association lyonnaise pour la promotion de l'archéologie à Rhône-Alpes, p. 93

⁸⁷² Giovanni COPPOLA (1999): *La costruzione del medioevo...*, *op. cit.*, p. 80.

⁸⁷³ Jean GIMPEL (1969): *Les bâtisseurs de cathédrales*. Paris: Seuil, p. 113.

El recurs als bastiments es troba documentat des de l'Antiguitat, com en l'Edat Mitjana, per nombroses representacions de monuments en construcció que aporten dades precioses per a l'anàlisi de la diversitat dels sistemes adoptats. En l'art medieval resulten de particular interès les escenes de la construcció de la Torre de Babel com la miniatura inclosa en la *Crònica del món* de Kassel pintada per Rudolf von Ems cap a 1385 (figura 14), on trobem els manobres afaenats sobre els bastiments⁸⁷⁴. A partir de la representació es possible estudiar el sistema enginyat i descriure l'estructura d'un empal·liat de bigues i plataformes lligades amb cordes que, gràcies a l'enllaç proporcionat per escales intermèdies, permet als operaris accedir amb facilitat a les diferents cotes d'elevació. Representacions de torres en construcció es multipliquen en l'Edat Mitjana, on els operaris treballen inadvertits assistits per aquests sistemes auxiliars com es reflexa en el mosaic de la *Construcció de la Torre de Babel* de la catedral de Monreale (figura 15).

El fet que aquestes estructures no formaren part integrant de la construcció, atès que la seua finalitat era l'eventual sosteniment de la fàbrica, no restava protagonisme a un mestre fuster que havia d'ésser quelcom més que un simple operari especialitzat. De la seua incumbència era la concepció i la realització del sistema de plataformes elevades paral·lelament a l'edifici en construcció que permetien als operaris accedir als punts més alts conforme augmentava la cota d'edificació. La forma més simple consistia en una llotja suportada per cavallets, sobre la qual pujaven els obrers per arribar a una cota superior a la seua altura. Tots els elements de la plataforma devien resistir el pes dels operaris amb els seus instruments i el dels materials de construcció.

En base al sistema d'assemblatge dels diversos elements de fusta que integraven el bastiments i de la disposició dels travessers es concreten les dues modalitats bàsiques: els independents fixats en terra, i els dependents, recolzats sobre mènsules o llistons. El primer consistia en una carcassa formada per una sèrie de muntants de fusta verticals i transversals que formen una mena de creu de Sant Andreu, lligats entre sí amb cordes de fibra de til·ler o branques flexibles de salze o roure. Sobre les travesses descansava el pla horitzontal de tarimes a les quals accedien picapedrers, entalladors i obrers de vila que podien així treballar amb desimboltura, rebre i col·locar els materials amb garantia. En la construcció el problema de la seguretat en el treball era molt sentit en l'Edat Mitjana, en particular pel perill dels bastiments; com relatava en el seu *Diari* l'obrer de

⁸⁷⁴ Günther BINDING (2006): *Als die Kathedralen in den Himmel wuchsen. Bauen im Mittelalter*. Darmstad: Primus Verlag, p. 121.

vila bolonyès Gaspare Nadi (1418-1504)⁸⁷⁵. Així ho testimonia l'abundància d'escenes d'intervencions miraculoses de la Verge o d'un sant que apareixen en el moment just per salvar un operari. Un exemple particular brinda la intercessió de Sant Vicent Ferrer per un obrer ferit just pel falliment en la construcció d'un sostre de fusta. Ercole de' Roberti recollia l'escena en la predel·la dels *Miracles de sant Vicent Ferrer* pintada cap a 1473 per a la Capella Griffoni de la Basílica de Sant Petroni a Bolònia, avui en la Pinacoteca Vaticana (figura 16). L'estabilitat del bastiment s'assegurava al sòl amb falques de fusta tensant al màxim les cordes per dotar-la de la màxima elasticitat i fermesa davant l'acció del vent. Aquests tascons es contemplen rarament en la comptabilitat, alguna menció es troba en textos anglesos on venen indicats amb els termes de *warroks* o *warrokes*⁸⁷⁶.

Amb aquesta disposició l'empostissat constituïa una estructura autònoma que no recolzava en l'edifici de manera que una vegada finalitzada l'obra, les bigues i l'entaulat es desmuntaven com material reutilitzable, sense deixar traces. Per raons òbvies es reservava per als treballs delicats, ja que comportava la despesa en una gran quantitat de fusta i la seua confecció resultava força costosa. La única possibilitat per a recompondre l'estructura brolla avui de les fonts iconogràfiques, com per exemple en una de les escenes miniades de les *Chroniques et Conquêtes de Charlemagne* (figura 17) que s'adscriu a mitjans del segle XV⁸⁷⁷. Davant els trams en construcció s'alcen unes carcasses de fusta constituïdes per una sèrie de llargues fustes verticals entrecreuades per travessers disposades horitzontalment i diagonal, que actuen com a tensors que acullen les tensions i les transmeten al sòl, on una mena de tascons adherits en torn a les bigues consoliden l'estructura i asseguren l'estabilitat del sistema. Taulers horitzontals disposats en cada pis a què s'accedeix mitjançant simples escales de mà. Les unions de les travesses es mantenen fermes gràcies a les grosses cordes nugades en els encontres de les fustes. L'escena és pròdiga de detalls, fruit d'una conscienciosa exploració dels usos en l'edifici. En primer pla presenta els operaris diferenciats categòricament per l'abillament, cadascun afeinat en la feina encomanada, a través de les mirades i els

⁸⁷⁵ Sandra BARAGLI (1998): "Il cantiere edile: artefici e materiali". AA.VV: *La grande storia dell'Artegiato, Il medioevo*. Firenze: Giunti. Vol. I, p. 253. Dieter KIMPEL (1995): "L'attività costruttiva nel Medioevo: strutture e trasformazioni". Roberto CASSANELLI: *Cantieri medievali*. Milano: Editore Jaca Book, p. 48.

⁸⁷⁶ Giovanni COPPOLA (1999): *La costruzione del medioevo...*, op. cit., pp. 152-153.

⁸⁷⁷ *Chroniques e Conquêtes de Charlemagne*. Brussel·les, Biblioteca Reial, Ms. 9068, fol. 289. Citat per Giovanni COPPOLA (1993): "Carpenteria". Enciclopedia dell'arte medievale. Istituto della Enciclopedia Italiana. Roma. Vol. IV. p. 322. Günther BINDING (2006): *Als die Kathedralen in den Himmel wuchsen. Bauen im Mittelalter*. Darmstadt: Primus Verlag, p. 122.

gestos s'intueixen les conversacions entre companys, tal volta indicacions o xafarderies i esguards encuriosits a propòsit de la visita d'un seguici cortesà que acompanya el patró atent a les indicacions del mestre d'obres.

Per a resoldre els inconvenients d'un consum excessiu de fusta es desenvolupà un tipus de bastiment dependent que preveia la introducció de plataformes autoportants, recolzades sobre el mur en construcció gràcies a la inserció d'una sèrie de biguetes de fusta que s'inserien en el llenç. Una vegada consolidada la fàbrica, els taulers es retirarien per col·locar-los en el nivell superior deixant com a testimoni una sèrie de buits de secció circular o rectangular distribuïts horitzontalment en la façana en funció dels travesses, que es deixarien oberts en prevenció de futures intervencions de reparació. L'entarimat dependent és una modalitat més complexa però més fàcil de documentar i datar arqueològicament, ja que s'acobla directament a la construcció, és més sòlida i considerablement més barata, atès que l'encaix necessita una menor quantitat de fusta. A través de les representacions iconogràfiques s'han individuat dues formes diverses:

a) Bastiment sostingut per una fila de llistons: consisteix en un seguit de tarimes articulades a una certa distància de l'edifici al qual enllacen mitjançant uns travessers allotjats en forats pertinentment oberts en el mur. A nivell arqueològic deixen com a empremta els nombrosos bucs que consentien a aquestes estructures provisionals de lleny inserir-se en la paret i assolir una posició estable. En concloure els treballs, les plataformes es retiraven, desmuntades element per element, per a ésser reutilitzades deixant intactes els buits, sia per a consolidar la textura mura, sia per la continua reparació de la sostrada i del mantell de cobertura que requerien controls constants. Una representació elemental d'aquest mecanisme il·lustra la *Biblia de Wenceslao* (figura 18), amb els manobres situats sobre plataformes volants de fusta en el moment de col·locar els merlets a la torre⁸⁷⁸.

b) Estructura apuntalada amb mènsules o llistons: no usa suports inferiors sinó que les travesses insereixen parcialment una extremitat en la paret mentre l'altra es fixa sobre una perxa reclinada contra el mur lligant amb cordes l'extremitat lliure del travesser. Per a garantir el bon funcionament estàtic de la subjecció s'habilita en posició vertical un puntal paral·lel al llenç per a ajustar el travesser amb la perxa i descarregar així el pes de la tarima contra l'edifici. Com mostra la iconografia per a enllaçar nivells

⁸⁷⁸ *Wenzelsbibel aus Prag*, Viena, Österr. Nat. Bibl., Cod. 2759, f. 10v. Günther BINDING (2006): *Als die Kathedralen in...*, op. cit., p. 118.

s'empraven escales o plans inclinats disposats obliquament. Es realitzaven amb taulers sobre els quals s'enclavaven alguns tascons o altres peces menudes de fusta per evitar esvarades sobre el plànol superior. El sistema apuntalat a l'edifici amb un llistó inclinat es capta amb senzillesa en les plataformes col·locades en les parets laterals que auxiliïen la construcció de la Torre de Babel d'una pàgina d'una Bíblia historiada a França a mitjans del segle XIII conservada a Manchester (figura 19)⁸⁷⁹. El seu perfil esgaiat permet observar amb claredat el principi d'equilibri en què es basa el seu funcionament. Un catàleg més elaborat dels diversos sistemes en voladís figura en una miniatura del manuscrit de la *Civitate Dei* de Sant Agustí (figura 20)⁸⁸⁰. En la façana del primer plànol presenta la modalitat més senzilla de la tarima en voladís, un tauler reforçat ací per biguetes transversals que fan més sòlida la tarima. En les façanes esquerra i posterior de la torre apareix l'estructura sostinguda amb perxes recolzades sobre el mur ja construït. L'enllaç entre les diverses altures s'articula de nou amb escales de mà estratègicament repartides.

Ja en 1999 es lamentava Giovanni Coppola del fet que fins aleshores els buits havien estat considerats més una curiositat artística que una realitat tècnica que podia convertir-se en un valuós auxili a l'hora de reconstruir la història arquitectònica de l'edifici⁸⁸¹. En efecte, l'anàlisi detallat del monument pot conduir a la individualització de la metodologia aplicada, el estudi monogràfic d'un edifici i la seua descripció deuria contemplar l'examen minuciós dels buits dels travessers, incloent un registre de la seua secció i dimensions, on seria aconsellable a més assenyalar la seua ubicació i distribució per a valorar l'originalitat i identificar si tots corresponen a una mateixa època o bé són cavitats formades amb el temps per l'ancoratge d'estructures provisionals alienes. Una avaluació d'aquestes característiques no sempre resulta fàcil d'efectuar, sobretot en superar certa altura on fins i tot l'ús de prismàtics o ulleres de llarga vista no ajuda a distingir amb claredat els bucs i és menester el recurs a la grua per a observar-lo de prop en ocasió d'una intervenció. La recerca completaria el reconeixement estratigràfic de la textura i la composició del mur. L'observació de fotografies fetes arran de les diverses restauracions poden oferir una bona guia. Cal insistir en la importància de l'examen estructural de l'edifici, perquè el coneixement dels recursos materials i de les

⁸⁷⁹ *Biblia Francesa*, Manchester, John Rylands Library, Ms. Fr. 5, f. 16. Günther BINDING (2006): *Als die Kathedralen in...*, op. cit., p. 117.

⁸⁸⁰ *Augustinus-Handschrift*, Paris, Bibliothèque Nationale, Ms. fr. 19, f. 81v. Günther BINDING (2006): *Als die Kathedralen in...*, op. cit., p. 120.

⁸⁸¹ Giovanni COPPOLA (1999): *La costruzione del medioevo...*, op. cit., pp. 158-159.

tecnologies aplicades ens proporcionarà una valuosa informació del context social i econòmic que l'ha erigit.

Per a identificar el procediment constructiu la investigació arqueològica compta amb el mètode de registre estratigràfic i l'examen físic dels materials emprats al llarg d'una existència creuada d'incidències, transformacions, renovacions, estancació i operacions traumàtiques. Precisar les correspondències entre les activitats constructives i la conjuntura històrica significa construir una hipòtesi interpretativa que sols la reconstrucció del procés d'edificació permet contrastar i verificar⁸⁸². Roberto Parenti considerava la lectura estratigràfica un instrument preciós per a la investigació que permet aplicar un gran ventall d'anàlisis tècniques confrontables, repetibles en el temps i fàcilment transmissibles. El problema es presenta a l'hora d'integrar i confrontar les dades quantitatives proporcionades per l'arqueologia amb les estimacions qualitatives aportades pels estudis historiogràfics, als quals se sumen encara els càlculs auxiliars de tècnics, geòlegs, antropòlegs, etc. L'obra és la principal font material, punt de partida per a qualsevol recerca, l'edifici és un registre de dades que ha anat acumulant vicissituds polítiques, humanes, climàtiques i naturals de caire divers que sovint sobrepassen els interessos inicials de la investigació. Una de les línies d'estudi consisteix en reconstruir la història del monument, recopilant notícies des de la fase de construcció i sumar cadascuna de les intervencions fins les restauracions més recents, perquè sols el conjunt proporcionarà una explicació coherent. A escala urbana, permet reconèixer les etapes homogènies en la formació del teixit ciutadà, reconstruir planimetries en què ressaltar les sincronies en el plànol urbà i comprendre de forma íntegra el creixement i les transformacions de la ciutat a través dels seus components materials: les fàbriques i els edificis⁸⁸³.

La cintra era un altre gènere d'estructura provisòria confeccionada en fusta, es tractava d'una motllura que s'emplaçava sota arcs, voltes i cúpules durant la sua construcció per a oferir un suport adequat a l'armadura de maçoneria. El fustam es retirava sols després de la col·locació de la clau de la volta; el seu ús per tant es limitava al temps de consolidació del conglomerat, que podia variar entre sis mesos i un any i mig segons la composició de l'argamassa. La retirada de les cintres era una acció

⁸⁸² Roberto PARENTI (1993-1994): "La edificación histórica, la estratigrafía mural y la transcripción de fuentes documentales". *Cuadernos de la Alhambra*, 29, 30. Granada: Publicaciones del Patronato de la Alhambra y Generalife, p. 58.

⁸⁸³ Roberto PARENTI (1993-1994): "La edificación histórica...", *op. cit.*, pp. 63-64.

delicada, un càlcul erroni del temps de secat de l'argamassa podia amenaçar l'afonament de les voltes.

El format i les dimensions de la cintra s'ajustava a les exigències tècniques de l'obra ja que devia concordar amb l'estructura a recolzar. Tot i això es poden classificar en independents o ancorades en terra eren més segures però, com en el cas dels bastiments, comportaven l'ús d'una gran quantitat de fusta, sobretot en estructures de ponts i voltes d'una altura superior als 35 ó 40 metres. Per estalviar material s'idearen les estructures dependents sostingudes amb mènsules formades per un ensens de peces articulades que recolzaven en el mur per mig de bucs oberts en el llenç. La mancança de estudis els sistemes de contenció, Giovanni Coppola assenyalava que les fonts escrites sobre l'argument són quasi inexistentes, igualment escassegen les representacions, però els prospeccions arqueològiques han ajudat a constatar el seu ús⁸⁸⁴. Els edificis es trobaven sempre envoltats de bastiments i de grues per a l'elevació dels materials, una il·lustra el *Llibre d'Hores de Joana de Castella* (figura 21) que presenta una minuciosa descripció d'un jorn de treball a la fàbrica, on la porta d'entrada a la torre es troba encara sostinguda per la cintra⁸⁸⁵.

Enginys de fusta

Amb l'impuls de la construcció en l'Edat Mitjana, les màquines elevadores cobraren un relleu incontestable, imprescindibles com eren a l'auxili dels operaris esdevingueren protagonistes en miniatures, pintures, dibuixos i escultures que ens testimonien la importància que adquiriren així com la satisfacció de l'home medieval per la mecànica. En efecte, malgrat la coneguda depreciació que havia rebut l'enginyeria arran la seua inclusió entre les *Artes Mechanicae*, la classificació bipolar de les arts havia estat una invenció del segle IX que enfonsava els seus criteris en la jerarquització social del món antic, quan el treball artesanal i la construcció es nodrien de les capes més baixes de la societat, fonamentalment d'esclaus⁸⁸⁶. El canvi en el discurs teològic arribà en el segle XII de la mà de les noves corrents espirituals que, en proclamar el retorn a la humilitat, restauraren la dignitat del treball. L'abast de la labor efectuada pels frares mendicants comportà una comprensió de la vida política, econòmica i intel·lectual en Europa que propicià una atmosfera més receptiva a les arts

⁸⁸⁴ Giovanni COPPOLA (1999): *La costruzione del medioevo...*, *op. cit.*, p. 161.

⁸⁸⁵ Gerard de HORENBOUT i Simon BENING, *Llibre d'Hores de Joana I de Castella*, 1500 ca. Londres, British Library. Ms. 35313, f. 34r.

⁸⁸⁶ Arturo ZARAGOZÁ, Mercedes GÓMEZ-FERRER (2007): *Pere Compte...*, *op. cit.*, p. 198.

mecàniques assentada en el descobriment de la natura per al profit de l'home que concebia la tecnologia amb un esperit modern⁸⁸⁷. La nova actitud davant la natura alliberà els obstacles a la exploració i el coneixement de les forces naturals, va aclarir la via cap a la investigació i el descobriment de noves fonts d'energia i els profits que se'n derivaven del seu domini. Aquest impuls seguí la base de la revolució tecnològica efectuada en l'Edat Mitjana, un període d'intenses recerques encaminades a l'aplicació mecànica de les forces naturals en profit de l'home⁸⁸⁸.

La maquinària i el desenvolupament tecnològic es va convertir fins i tot en motius simbòlics en els sermons, és significatiu l'argument de la geometria per San Vicent Ferrer per comparar la diferència entre les circumferències dibuixades amb un compàs de les obtingudes amb el pern. Per semblant la literatura coetània dotà els estris i enginys de continguts simbòlics, un exemple proper representen les imatges creades per Ramón Llull que ja minimitzava l'esbós del compàs per exaltar la bondat de la justícia reial en lloar com *la vostra justícia és més cercle de bondat... que cercle fet ab compàs*. Jaume Roig aprofitarien aquestes nocions en clau irònica en l'*Spill: entreguart, escayre, livell, compàs deu escandalls no hi plegarien*⁸⁸⁹. Recobra també la figura del pern que es descobreix fructífera entre els conterrànics com Joan Roís de Corella que comparava el moviment giratori del dispositiu amb inconstància i la frivolitat mundanes: *Juno deesa de riqueses, Pallas deesa de honors, Venus deesa de la carn, sots aquestes tres concupiscències lo pern d'aquest món gira*⁸⁹⁰. Els escrits testimonien la satisfacció de l'home medieval pels avantatges de la tècnica, gràcies als quals la major part dels oficis evolucionaren de forma paral·lela, atès que el perfeccionament d'uns ajudava el progrés dels altres⁸⁹¹. Les imatges no sols impregnaren la literatura, a nivell iconogràfic destaca l'empremta deixada en l'heràldica. Figuracions de rodes, torns, grues i arques calaren en l'imaginari col·lectiu i inculcaren nous estímuls en les ensenyes, bona mostra constitueix l'assumpció de la roda com emblema familiar per

⁸⁸⁷ José María MOLINER (1974): *Espiritualidad medieval...*, op. cit., pp. 467-471.

⁸⁸⁸ Lynn WHITE (1969): *Technologie médiévale et transformations sociales*. Paris-La Haye: Mouton et Co., p. 106.

⁸⁸⁹ Antoni Maria ALCOVER i Francesc de B. MOLL (1988): *Diccionari català-valencià-balear*. Palma de Mallorca: Moll. Tom V, pp. 183-184.

⁸⁹⁰ Antoni Maria ALCOVER i Francesc de B. MOLL (1988): *Diccionari català-valencià-balear...*, op. cit. Tom VIII, p. 483. Citat per Arturo ZARAGOZÁ, Mercedes GÓMEZ-FERRER (2007): *Pere Compte...*, op. cit., p. 199.

⁸⁹¹ Jean GIMPEL (1969): *Les bâtisseurs...*, op. cit., pp. 162-164.

Hug de Roda, gravada amb detallisme descriptiu en la seua làpida funerària conservada en el Museu de Belles Arts de València⁸⁹².

Des d'aquesta perspectiva hom emprengué una activa revisió dels mecanismes operats al llarg de l'Antiguitat que, en l'orbe de la construcció es traduí en el perfeccionament dels sistemes ideats per a l'elevació dels materials en mires a adaptar-los als nous procediments constructius. Incumbència dels fusters era la resolució del sistema d'elevació dels materials, constructors i enginyers, devien fabricar la maquinària adient per a alçar els carreus i facilitar el seu emplaçament exacte. En aquests còmputos destacaren principalment la cabria, la grua i la roda amb graons. La primera és una màquina formada per un braç encaixat sobre un eix vertical giratori i amb una o varies corrioles, usada per a alçar pesos i portar-los d'un punt a un altre dins del cercle descrit pel giratori que limita el moviment de la grua.

El tipus d'aparell més simple està constituït per una armadura de dues bigues assemblades en angle agut, sostingudes per un travesser amb què formen tríode. Un torn situat entre les bigues i una corriola pendent del vèrtex reben la corda amb la qual es tragina la càrrega. Imatges espontànies d'aquests aparells apareixen en la *Crònica de Berna* il·lustrada per Diebold Schilling cap a 1478 (figura 22). Una de les escenes transmet les maniobres dels dos peons que accionen els mànecs d'un artefacte per enrotllar la corda i regular l'acció de les corrioles, mentre un tercer operari emplaçat sota l'argue s'encarrega de subjectar els carreus en el ganxo metàl·lic de contenció i controlar l'elevació del material⁸⁹³. En 1484 il·lustrava en la *Spiezer Chronicle* un aparell amb travessers en diagonal que mostra el principi dinàmic de l'artefacte en acció, immortalitzat en un instant de les maniobres (figura 23)⁸⁹⁴. Per les seues dimensions i menor capacitat el seu ús es reservava bàsicament per a operacions de càrrega i descàrrega de materials⁸⁹⁵.

La grua seria l'enginy desenrotllat per a l'elevació de materials a gran altura en l'Edat Mitjana, un mecanisme conformat al menys per una alta biga vertical, suportada per tres o quatre bigues de fusta anomenades comes, disposades diagonalment i unides en l'extrem superior amb cordes. Amb aquesta disposició ofería una estructura estable

⁸⁹² Arturo ZARAGOZÁ, Mercedes GÓMEZ-FERRER (2007): *Pere Compte...*, *op. cit.*, pp. 199-200.

⁸⁹³ Amtliche Berner Chronik. 1478 (Bern, Stadtbibl. Mss. hist. helv. I, 225). Günther BINDING (2006): *Als die Kathedralen in...*, *op. cit.*, p. 92.

⁸⁹⁴ Diebold SCHILLING, *Spiezer Bilderchronik*. 1484. Bern, Syadtbibliothek Maa. hist. helv. I, 81. Günther BINDING (2006): *Als die Kathedralen in...*, *op. cit.*, p. 66.

⁸⁹⁵ Amparo GRACIANI (1999): "Los equipos de obra y los medios auxiliares en la Edad Media". Amparo GRACIANI, ed: *La técnica de la arquitectura en la antigüedad*. Sevilla: Universidad de Sevilla, pp. 188. Giovanni COPPOLA (1999): *La costruzione...*, *op. cit.*, pp. 159-160.

que permetia elevar càrregues en sentit vertical respecte al punt d'unió de les cames. Per a possibilitar desplaçaments laterals i regular la inclinació, el mecanisme es connectava a un tirant ancorat en el sòl a una certa distància. Al voltant d'un tambor horitzontal emplaçat a la base s'enrotllava la corda que feia córrer circularment la corriola, la tracció podia realitzar-se a mà usant els mànecs assemblats al tambor. La semblança del llistó amb la imatge de l'abrinat coll de l'ocell cediria el nom a un aparell que captivà la imaginació de l'home medieval de tal manera que la grua es transformà quasi en una constant reiterada en els programes iconogràfics⁸⁹⁶.

L'ampli ventall de representacions de màquines sorpreses en plena acció elevatòria consent d'efectuar un reconeixement per les variacions introduïdes en el model genèric. Models simples d'aquests aparells apareixen emplaçades a l'interior de la torre en construcció en el Llibre d'Hores del Duc de Bedford (figura 24), on dos manobres s'afanen a la dreta en fer girar les manetes d'una roda per enrotllar la corda a l'eix i elevar els carreus un a un amb l'ajuda de la corriola situada en a una certa alçària, allí seria rebut per un tercer peó i tramès definitivament fins al pis superior per un segon aparell de menors dimensions. La representació recull tots els passos seguits per a l'emplaçament dels carreus, l'arribada en sacs al llom d'un animal de càrrega, ací un exòtic camell, la col·locació de la peça entre grosses cordes preses per sengles ganxos nugats a la corda de tracció fins que és rebuda a una altura intermèdia, mesa en un sac de cuir i ancorada de nou a una gafa que la remetria a l'altura requerida⁸⁹⁷.

Era freqüent l'emplaçament de les grues a l'interior de les torres, com transmet l'escena miniada per Jansen Enikel en la *Crònica del Món de Regensburg* (figura 25)⁸⁹⁸. Ben descriptiva és la grua versada per Diebold Schilling sobre un pont a la riba del riu on arriben les barques carregades de carreus des de la pedrera que els manobres descarreguen amb l'ajuda d'una grua d'eix vertical⁸⁹⁹. Nardo Rapicano recollia en la *Construcció de la torre del Beverello del Castelnuovo o del castell del Carmine a Nàpols* l'escena dels peons accionant la roda des de dalt de l'edifici (figura 26), situat cadascú a un costat de la roda instal·lada en el punt més alt de la construcció, des del

⁸⁹⁶ Amparo GRACIANI (1999): "Los equipos de obra ..., *op. cit.*, pp. 188-189.

⁸⁹⁷ *Llibre d'Hores del Duc de Bedford*, Londres, British Library, Add. Ms. 18.850, f. 17 v. Günther BINDING (2006): *Als die Kathedralen in...*, *op. cit.*, p. 14.

⁸⁹⁸ Jansen ENIKEL, *Crònica del món*, Regensburg, Fürstl. Thurn-und Taxische Hofbibliothek, f. 21. Günther BINDING (2006): *Als die Kathedralen in...*, *op. cit.*, p.105.

⁸⁹⁹ Diebold SCHILLING, *Spiezer Bilderchronik*, Berna, Syadtbibliothek Maa. hist. helv. I, 81. Günther BINDING (2006): *Als die Kathedralen in...*, *op. cit.*, p. 29.

qual la simple rotació de la roda amb la corda enroscada en torn serveix per a pujar el cabàs amb les pedres⁹⁰⁰.

La roda a graons era una modalitat de grua de factura molt més voluminosa, consistent en un gran tambor al voltant del qual s'enrotlla una corda conforme els operaris el fan girar. L'articulació amb un joc de corrioles i la corda connectada a un torn giratori instal·lat en la base permetia elevar les càrregues. S'utilitzava fonamentalment en la fase de cobertura d'edificis on era necessari cobrir altures que superaven les possibilitats de la grua corrent. El dispositiu s'emplaçava normalment als peus de la nau principal encara que en funció de les dimensions del monument podia disposar-se una altra sobre la cúpula per distribuir millor la feina i accelerar les tasques. Una vegada finida l'obra de tancadura, l'artefacte quedava allotjat a l'interior en previsió de futures intervencions i són visibles encara sobre les voltes de les catedrals franceses de Sens o de Beauvais⁹⁰¹. Una imatge aproximada de l'aparell en funcionament i la seua ubicació capta cap a 1460 Jean de Cuncy en *La Bouquechardière* (figura 27), amb els manobres afaenats en la sostrada a mesura que es bastien els murs que proporciona la base per a les teules⁹⁰².

Una modalitat de majors dimensions i més complexa era el mecanisme mancat de radis interns on els operaris activaven el moviment fent força amb el seu propi pes sobre els graons col·locats en l'interior de la màquina elevadora. A partir d'aquesta tipologia es desenvoluparia la grua d'eix vertical giratori, un mecanisme que fa la seua aparició a mitjans del segle XV, amb una aplicació fonamental en la indústria naval. L'aparell estava dotat d'una columna vertebral rematada per una biga superior en voladís, situada en posició horitzontal respecte a l'argue. La innovació més significativa consistia en que la columna central de l'estructura podia girar entorn possibilitant l'emplaçament dels materials en el lloc desitjat. Aquesta novetat incrementava l'operativitat de la màquina i la seguretat en l'obra, tot agilitzant el procés de construcció. Malgrat que la primera referència documental de una grua d'eix giratori date de 1430, la primera unitat armada en Europa es localitzaria en Trèveris on en maig

⁹⁰⁰ Nardo RAPICANO, miniaura del còdex *De majestate* de Iunanio Maio. Paris, Bibliothèque Nationale de France, AZC, 201. Mencionat per Arturo ZARAGOZÁ, Mercedes GÓMEZ-FERRER (2007): *Pere Compte...*, *op. cit.*, p. 200.

⁹⁰¹ Jean GIMPEL (1969): *Les bâtisseurs...*, *op. cit.*, p.113.

⁹⁰² Jean de COUNCY, *La Bouquechardière*, 1460. Amsterdam, Rijksmuseum Meermanno-Wetreenianum, Ms. 10 A 17, f. 133 v. Günther BINDING (2006): *Als die Kathedralen in...*, *op. cit.*, p. 24.

de 1413 es concedia permís per a implantar la coneguda com *Alt Kran* o grua vella sobre el riu Mosel·la⁹⁰³.

El sistema de tracció es basava en la gran roda giratòria—de vegades dues, una a cada costat de l'eix—amb graons interns que eren accionats per peons que maniobraven a l'interior, el nombre dels quals depenia lògicament del diàmetre del tambor, que solia oscil·lar entre els quatre i els sis metres⁹⁰⁴. A partir de les grues representades per Pieter Brueghel el Vell en els seus llenços com ara en la *Construcció de la Torre de Babel* (figura 28), Arthur Klein estimava la capacitat d'aquests aparells treballant al màxim de rendiment, amb l'energia de sis treballadors i una pèrdua del 20% per fricció, causada en els suports i en els cordatges de les corrioles, podria elevar en sols dos minuts una càrrega d'una tona i mitja de pes a uns quinze metres d'alçària⁹⁰⁵. En realitat, la potencia de càrrega podia ser major i de fet la grua de Trèveris, encara en funcionament a principis del segle XX, podia alçar un pes superior a dues tones i mitja.

Un exemple representatiu d'aquesta tipologia seria la grua instal·lada en el port de Bruges en 1288, representada per Pieter Pourbus el Vell en 1551 en el retrat del mercader Jan Fernaguut, avui en el Groeningemuseum de Bruges (figura 29). La màquina apareix al fons a través d'una finestra oberta que mira al moll de càrrega el comerç del qual l'havia enriquit⁹⁰⁶. La imatge de la grua consituïa el símbol de la fortuna i el prestigi del comerciant flamenc. Major concreció remet la representació il·lustrada per Simon Bening cap a 1540 en la miniatura corresponent als treballs del mes d'octubre conservada en el Victoria and Albert Museum de Londres (figura 30), que recull la grua en funcionament en segon plànol i permet comprendre el sistema de maniobra de l'aparell guarnit amb un bastiment de fusta per a protegir els peons de les inclemències del temps. La representació descriu els diferents elements de l'estructura i el nombre d'operaris necessaris per a activar el seu mecanisme com d'aquells afanyats

⁹⁰³ Amparo GRACIANI (1999): “Los equipos de obra...”, *op. cit.*, p. 185. Mencionat per Arturo ZARAGOZÁ, Mercedes GÓMEZ-FERRER (2007): *Pere Compte...*, *op. cit.*, p. 202-204.

⁹⁰⁴ Amparo GRACIANI (1999): “Los equipos de obra...”, *op. cit.*, pp. 190-191. La grua erigida en la localitat alemanya de Trèveris, en funcionament encara a principis del segle XX, comptava amb una roda de 4,20 m de diàmetre i tenia una potència de càrrega superior a dues tones i mitja.

⁹⁰⁵ Arthur H. KLEIN (1978): “Brueghel el Viejo, guía para el estudio de la Ciencia del siglo XVI”. *Investigación y Ciencia*, 20, pp. 88. L'investigador considerava que sis homes podien proporcionar entre 1,5 i 2 cavalls de vapor durant un temps limitat, de manera que inclús amb les pèrdues per frotació, l'energia oscil·laria entre 1,2 i 1,6 cavalls de vapor. Sota aquestes condicions, seria possible elevar un bloc d'una tona uns 15 metres cada dos minuts i mig. Mencionat per Amparo GRACIANI (1998): “Aportaciones medievales a la maquinaria de construcción”. Fernando BORDES ed.: *Actas del Segundo Congreso Nacional de Historia de la Construcción*. A Coruña, 22-24 de octubre de 1998. Madrid: Instituto Juan de Herrera, SEDHC, Universidad Coruña, CEHOPU, pp. 220-221.

⁹⁰⁶ Arthur H. KLEIN (1978): “Brueghel el Viejo, guía...”, *op. cit.*, p. 88.

en la càrrega i descàrrega. En 1444 s'erigia a Danzing la *Das Kranthor*, grua de la porta i sols quatre anys després es certifica a València un model similar, adaptada ara als procediments arquitectònics, una innovació que bé mereixia un examen previ de l'aplicació abans d'aprovar una obra tan costosa. En aquest sentit es proveí l'elaboració d'una *mostra de la gruha que n'és stada feta per ops de la dita obra*⁹⁰⁷. El pagament del 20 de maig de 1447 dels claus utilitzats per a enllestir-la indica la confecció d'un patró tridimensional probablement elaborat amb fusta.

A València un exemple de grua pendular d'eix vertical es desprèn de les notícies esbargides en els Llibres de la Obra Nova de l'Arcada de la Catedral empresa per Francesc Baldomar cap a 1458 i continuada per Pere Compte en el últim quart de segle. Les descripcions rellevades de les despeses en els materials per a construir o renovar l'aparell durant el procés d'edificació apunten cap a una grua de característiques similars a les descrites. Una roda de fusta assemblada amb claus i reforçada amb un cinturó de ferro s'encarregava de transmetre l'energia motriu a un artefacte que tirava vint brases, abastant una altura de 40,77 m. El corró i la femella que es compraren per a substituir l'*altra que y era menjada* desvelen el mecanisme d'eix mòbil que, assistit per la roda o *cèrcol gran* emplaçat a la base, devia d'ésser basculant⁹⁰⁸. Els materials es col·locaven sobre una plataforma anomenada *taulell* lligada amb quatre bagues de ferro que s'enganxaven en les anelles del taulell. Per aproximar-se al sistema la iconografia ens aporta la representació d'un d'aquests taulers de fusta subjectats amb cordes que permetien elevar diversos carreus en una portada agilitzant els desplaçaments, com el representat en la pàgina on Carlemany ordena la construcció d'una església en el còdex de les *Grandes Chroniques de Saint-Denis* conservat en la Biblioteca Municipal de Toulouse (figura 31), ací el taulell es combina amb el cabàs en el qual es remetia l'argamassa amb la qual s'obrarien les rajoles o els carreus pujats pel taulell⁹⁰⁹.

Un sistema diferent enginyaria Pere Compte en 1479 després de la construcció de *la arcada de les fonts* corresponent a la crugia situada a l'entrada en la pila del baptisme. En octubre els llibres anotaven el cost dels *claus e trenyelles per la forca gran que ha fet lo mestre per a pugar les pedres*. La forca era una modalitat més senzilla de grua amb el coll horitzontal, dotada d'un argue llarg que amb el simple joc

⁹⁰⁷ARV. Mestre Racional, número 9.131. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): "Documents...", *op. cit.*, p. 53.

⁹⁰⁸Arturo ZARAGOZÁ, Mercedes GÓMEZ-FERRER (2007): *Pere Compte...*, *op. cit.*, pp. 204-205.

⁹⁰⁹*Quader aufzieht, Charlemagne ordonnant la construction d'une église*. Toulouse, Bibliothèque municipale, Ms 512, f. 96. Günther BINDING (2006): *Als die Kathedralen in...*, *op. cit.*, p. 35.

d'una corda i una corriola pujava eficientment els carreus fins a l'altura desitjada. L'enginy es completava amb el taulell, un tauler de fusta lligat amb cordes a un ganxo de ferro sobre el qual se col·locaven els materials a pujar. Un exemple del dispositiu es recava en la xilografia inclosa en *La primera parte de la Crónica General de Toda España y especialmente del reyno de Valencia* de Pere Antoni Beuter, on la construcció de les torres de Serrans en primer terme mostra dues forques en funcionament (figura 32). A l'esquerra, un exemple senzill per a càrregues més lleugeres en què els operaris s'encarreguen de fer girar la corriola per a pujar el taulell lligat a la corda. A la dreta, una modalitat més complexa del mecanisme per a pujar major pes, probablement una grúa pont accionada des de la base amb un cabestant. Per a col·locar la clau de la volta en juny de 1480 s'anotaven els jornals dels *sis homens per ajudar a arborar lo matrac de la clau*. S'anomenava matràs a una torre elevadora que elevava els materials amb una corriola fins emplaçar la pedra en el lloc exacte. La col·locació de la clau servia així de punt inicial a partir del qual construir els nervis de la volta⁹¹⁰.

En les fàbriques valencianes es menciona en 1486 en la Llotja l'ús de la palometa que consistia en un arbre cilíndric disposat per a girar en torn al seu eix per l'acció de palanques, la resistència s'aplicava tangencialment amb una corda que s'enrotllava al torn. Era una màquina simple molt utilitzada en les pedreres que servia per a pujar i baixar càrregues pesades. Sols un any després s'aparellaria una grua per a la qual es compraren *una mestra principal de olm e una sisa de olm e dues poliges del stornell per obs de la grua*, una biga i una peça quadrangular de fusta d'om i dues corrioles. En base a la descripció es tractaria d'una grua en forma de T, en què l'estornell al·ludiria a l'homònim francès *fauconneau*, era una màquina elevadora caracteritzada per la disposició paral·lela del coll de la grua respecte a l'antena o argue que permetia equilibrar el pes. A l'hora d'edificar les columnes adquirien *huit poliges de coure ab guarniments de ferro per obs de entalamar quatre bigues per a la grua* per al desplaçament de la màquina fins el lloc on estava el bastiment auxiliar a la construcció dels pilars i el cobriment de les voltes. Es compraven també *trenta dues poliges de metall que pesen trenta lliures y miga, per lo magisteri de aparells de ferro e forniment de les poliges per obs de entalamar la lotga*. És un sistema il·lustrat per un manuscrit francès de les *Grandes Chroniques de France* de mitjans del segle XV conservat en la Biblioteca Nacional de Paris, que recull el funcionament del mecanisme

⁹¹⁰ Arturo ZARAGOZÁ, Mercedes GÓMEZ-FERRER (2007): *Pere Compte...*, op. cit., pp. 206-207.

amb l'argue emplaçat en l'interior de l'edifici mentre la roda resta fora proveïda en torn d'unes manetes que permetien a un sol operari accionar el moviment (figura 33)⁹¹¹.

Per a la construcció de les columnes era necessari idear un mecanisme capaç d'ubicar amb precisió els carreus, que no entrebancara els bastiments que ocupaven l'edifici empal·liat. Com s'observa als texts, amb els enginys ideats per a la Llotja la corriola abasta una presència incontestable, per a enllestir l'obra es compraren *sis rodanches e sis perns per a les talles ab que se va la roda de metre les pedres als pilars e una rodancha per a la grua de la roda* amb què es confeccionaren dos grups de corrioles, l'u fix i l'altre mòbil. A la llum de les característiques de la fàbrica com de les compres efectuades, el sistema plantejat per Arturo Zaragoza i Mercedes Gómez-Ferrer és una grua pont, que per les seues dimensions no destorbaria les tarimes ni els bastiments com ho faria una grua d'eix mòbil com l'estudiada en la Catedral⁹¹².

Òbviament s'adaptaren múltiples variacions sobre els models bàsics descrits, també es desenvoluparen altres artificis d'elevació com per exemple el fòrceps, un dispositiu format per dues peces metàl·liques anomenades tenalles muntades sobre un eix i unides per un ganxo que cenyia el pes a elevar. Para alleugerar la captura els constructors crearen sobre la superfície dels blocs uns forats en número par, de forma triangular o redona.

Anàlisi de la tecnologia aplicada: la fusteria en la construcció de la Capella Reial del convent de Sant Domènec de València

Bastiments i estructures auxiliars

La conservació dels llibres d'obra de la Capella Reial del convent de Sant Domènec obri la possibilitat d'examinar els registres i individuar la concurrència de la fusta en la fàbrica, així com el grau d'implicació dels fusters en els treballs d'edificació. Les despeses en jornals, material i transport es contenen en els quaderns de comptes reunits en l'Arxiu del Regne de València sota la signatura de Mestre Racional, el delegat responsable del patrimoni reial al Regne. Malauradament, la lectura de gran part dels manuscrits està restringida ja que el grau de deteriorament en què es troben impedeix la seua consulta, fins i tot aquells a què és possible accedir presenten fulls

⁹¹¹ Paris, Bibliothèque Nationale. Ms. fr. 2609, f. 60 v. Günther BINDING (2006): *Als die Kathedralen in...*, *op. cit.*, p. 39.

⁹¹² Arturo ZARAGOZÁ, Mercedes GÓMEZ-FERRER (2007): *Pere Compte...*, *op. cit.*, pp. 208-212.

sencers completament esquerdats. Per fortuna, la transcripció realitzada per Lluïsa Tolosa i Mª Carmen Vedreño, inclosa en l'estudi monogràfic sobre el monument dirigit per Arturo Zaragozà en 1996, esmena els inconvenients i simplifica la inspecció⁹¹³.

Les anotacions comencen el 15 d'abril de 1439 i és significatiu observar com inaugura el registre el *memorial de la fusta que fon despesa dels bastiments de fora que eren en la Rambla*⁹¹⁴. Just les primeres despeses es destinen a adquirir les bigues necessàries per a construir els bastiments exteriors de la fàbrica, huit taulers de vint-i-dos pams [5 m] de llargària, una biga *quasi podrida* de vint-i-un pam [4,7 m] i un altra de vint pams [4,52 m], que s'enllestirien amb altres sis bigues de vint-i-sis pams [5, 87 m] de longitud i un d'ample i amb un travesser d'igual amplitud i dinou pams i mig [4,3 m] de llarg. És tracta de la partida inicial de la fusta necessària per al muntatge del sistema de plataformes i bastiments exteriors que es completarien amb cinc *troços de fust per a traveses*, un coster de vint-i-vuit pams [6,3 m] i l'arbre d'un *barch* o nau de seixanta pams [13,56 m] d'alt. La provisió de tota aquesta fusta desvela la freqüent reutilització de materials restants d'altres obres, de fet el registre no consigna una despesa sinó una presa dels *bastiments de fora que eren en la Rambla, devant les torres del Reyal*. Les mateixes peces que havien constituït el fustam de les obres al Palau són emprades ara per a l'altra gran obra monàrquica.

Es tractava del material utilitzat per a empal·liar la capella, el conjunt de bigues, tarimes i tascons amb què construir un bastiment independent el qual, atès el tipus de material utilitzat en la fàbrica l'estructura autònoma esdevenia la més adequada ja que en el llenç de pedra dels murs no es podien encastar les plataformes autoportants d'un sistema dependent. En efecte, el dijous 7 de juliol de 1447 quan es disposaven a *paredar les pedres de l'arch major*, s'anota la compra de sis *tronyelles per obs de liguar lo bastiment que-s fa*⁹¹⁵. A partir d'aquesta data es reitera el nombre de cordes d'espargat adquirides per assegurar l'assemblatge de les estructures de fusta sobre les quals treballaven els operaris. El propi Francesc Baldomar s'encarregava de comprar-ne quan era menester, com per exemple arran la construcció del pòrtic exterior quan es

⁹¹³ Arturo ZARAGOZÀ CATALÁN (1997): *La capella reial d'Alfons el Magnànim de l'antic monestir de predicadors de Valencia*. València: Direcció General de Promoció Cultural, Museus i Belles Arts. En conseqüència, els documents extractats es desprenen del volum II de l'edició preparat per Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): "Documents per a la història d'una construcció".

⁹¹⁴ ARV. Mestre Racional, número 9.158, full solt. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): "Documents...", *op. cit.* p. 1.

⁹¹⁵ ARV. Mestre Racional, número 11.638. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): "Documents...", *op. cit.*, p. 33.

disposaven *a fer los dits bastiments per lo muntar del dit portal*⁹¹⁶.

La capacitat d'adaptació del sistema independent a l'espai s'entreveu en el dispositiu enginyat en els bastiments per cobrir la sagristia. El 7 de novembre de 1449 el fuster Antoni Batle proporciona deu costeres per a aprofitar-les en la confecció de les cintres i el bastiment del recinte. Són travesses de fusta dimensionades segons els usos de la construcció marítima escairades ara en bigues, unides entre si amb les *dos dotzenes de trenyelles per als bastiments en la sagrestia* que comprà el mateix jorn el mestre d'obres. L'armadura es completaria amb una dotzena i mitja *de redons de fusta de Hiviça larchs de prop trenta palms [6,8 m] e alguns de vint i cinch [5,65 m] e vint i vuit [6 m]* adquirides per Jaume Lombart, mestre de les obres de fusta de la ciutat⁹¹⁷.

A tenor dels documents és fàcil imaginar la fàbrica com un ensens de fusta i homes, l'edifici atapeït i circumdat de carcasses de fusta sobre les quals treballen els manobres, ja que la simultaneïtat de les operacions obligava a disposar de diversos bastiments repartits en cadascun dels llocs en construcció, estructures adaptades a cada espai com a les característiques del perímetre de l'immoble a bastir. Així, per a alçar els murs laterals es guarnia una estructura amb *un coster gros de fusta de larch de vint i viut palms [6,32 m] e tres dits de gruy* comprat al fuster Francesc Selma amb la intenció de passar les pedres de una finestra a altra durant l'erecció del mur⁹¹⁸.

Seria a partir de febrer de 1454, en el moment en què es disposaven a cobrir la capella una vegada alçats els murs exteriors, que emprendrien la realització d'un gran bastiment interior per al qual es despenen set-cents sous en la compra de *deu fustes apel-lats millotges, que són sis càrregues e dos terços de càrrega per ops de fer síndries e bastiments per fer la volta del cap de la dita capella, a tenor de cent e cinch sous per càrrega que valen DCC sous*⁹¹⁹. La milloria era una peça de fusta equivalent a la meitat d'una jàssera o d'una càrrega. El fuster Joan Bot subministrava les millories que des de la Rambla Jaume Lombart i Joan Asensi s'encarreguen de portar a peu d'obra. Una vegada allí, els fusters Francesc Çelma i Jaume Lombart es distribuïrien la feina de serrar els fusts a raó de divuit diners per fil. És tot just en aquestes feines quan es constata el recurs als esclaus per part de fusters que acudien a la fàbrica i es repartien les

⁹¹⁶ ARV. Mestre Racional, número 9.131. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): "Documents...", *op. cit.*, p. 54.

⁹¹⁷ ARV. Mestre Racional, número 9.250 bis. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): "Documents...", *op. cit.*, p. 73.

⁹¹⁸ ARV. Mestre Racional, número 9.250 bis. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): "Documents...", *op. cit.*, p. 76.

⁹¹⁹ ARV. Mestre Racional, número 11.639. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): "Documents...", *op. cit.*, p. 103.

tasques amb els seus esclaus, com ho feia Jaume Lombart qui, junt al seu jornal, rebia el salari *per la sua serra ab dos sclaus per serrar fusta de olms e albers per fer taul·les, per obs de la dita obra, per mig jorn*⁹²⁰. Igualment el fuster Francesc Çelma es llogava *ab una çera ab dos catius per serrar los travessers de les cindries*⁹²¹, com ho faria a més *Luis Mirales, fuster, ab huna çera ab dos sclaus*⁹²².

Les cintres i les motlures constitueixen els altres elements subministrats per la fusteria. Les cintres o *cindries* s'integraven entre el components estructurals de caràcter tècnic, per l'aprovisionament de material es dedueix com es confeccionaven de manera paral·lela als bastiments, pels mateixos artífexs encarregats d'enllestir-los. Sovint es compraven a un temps la fusta i els claus per a elaborar-les i enclavar-les, per exemple a l'hora d'erigir la volta de la sagristia com mostra la compra efectuada el 23 de gener de 1453 a Antoni Batle d'un cabiró i dos lliures de claus *per obs de clavar les dites cindries*⁹²³. Atenyent al disseny geomètric de la volta, l'altre element procurat pel fuster eren les fulles amb què Francesc Baldomar elaborava els motlles, sia en esbossos sobre *paper engrutat per fer motles per obrar les pedres*⁹²⁴, com en el cas del *portal que ix del caragol e entra en la casa que és damunt de la sacristia* als peus de l'escala⁹²⁵.

El 26 de febrer de 1452 Miquel Joan, fuster, proveïa *una fula de ample de dos palms e dos dits e vint-e-huyt palms de larch per obs de fer motles a la dita obra*⁹²⁶. La representació a escala de les formes geomètriques es desenvolupà essencialment amb una finalitat descriptiva, el perfeccionament d'una estereotomia a cada cop més complexa i rigorosa comportà la necessitat d'enginyar un sistema capaç de garantir el modelat exacte de la pedra. El dibuix en paper del patró o la plantilla facilitaven al pedrapiquer el perfil exacte estalviant les comprovacions subsegüents amb el compàs⁹²⁷. En l'aprovisionament del material no sols s'impliquen fusters com Pere Bolufer qui

⁹²⁰ ARV. Mestre Racional, número 11.639. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): "Documents...", *op. cit.*, p. 104.

⁹²¹ ARV. Mestre Racional, número 11.639. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): "Documents...", *op. cit.*, p. 107.

⁹²² ARV. Mestre Racional, número 11.639. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): "Documents...", *op. cit.*, p. 108.

⁹²³ ARV. Mestre Racional, número 9.251 bis. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): "Documents...", *op. cit.*, p. 98.

⁹²⁴ ARV. Mestre Racional, número 9.250 bis. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): "Documents...", *op. cit.*, p. 76.

⁹²⁵ ARV. Mestre Racional, número 9.251. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): "Documents...", *op. cit.*, p. 87.

⁹²⁶ ARV. Mestre Racional, número 9.251. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): "Documents...", *op. cit.*, p. 88.

⁹²⁷ José Antonio RUIZ DE LA ROSA (1999): "El arquitecto en la Edad Media". Amparo GRACIANI, ed: *La técnica de la arquitectura en la antigüedad*. Sevilla: Universidad de Sevilla, pp. 168-169.

proporciona dos oms grossos per a la construcció de la grua, també el prior del monestir contribueix amb un *hollm no tan gros, lo qual era en lo fossar del monestir*⁹²⁸, que comptava amb l'avantatge d'estalviar-ne en el cost del transport.

Sistemes per a l'elevació dels materials

L'alt nivell tècnic desplegat en la Capella Reial no sobta únicament en observar la seua fàbrica sinó especialment en reconstruir els mecanismes enginyats per a la seua construcció. A partir dels registres dels llibres de compte ha estat possible realitzar una aproximació als enginys ideats, com els bastiments, els motlles i les cintres, tractarem d'esbrinar els dispositius per a l'elevació dels materials a l'hora d'edificar la sostrada.

La primera anotació referent a la grua es remunta a 5 de setembre de 1447, en una fase en què les obres de l'alçament dels murs perimetrals estaven quasi completades i es preveien ja els instruments adients per escometre la construcció de la plementeria. Era aleshores quan adquirien els components d'esparg i de ferro acerat essencials per al muntatge de l'artefacte. En primer lloc dues palometes d'esparg, unes peces acollades destinades respectivament per a pujar les pedres com *per a donar vents a la dita grua quan la volran dreçar*, per a facilitar el joc giratori de l'arbre. A continuació es compraven les peces metàl·liques de ferro: *hun pern gran e gros acerat lo qual se ha de engastar en lo arbre de a dita grua, sobre lo qual dit arbre deu ballar*. És tracta d'una grua d'eix vertical giratori on el moviment el facilitava *hun gran dau gros de ferre acerat, lo qual deu ballar lo dit pern*. La pujada dels materials es realitzava mitjançant a unes cordes articulades per dos corrioles i enrotllades entorn a una roda o tambor situat als peus de l'arbre, la tracció circular de la roda accionava el mecanisme: *dos altres perns o corrons de ferre acerats, los quals se deven engastar en lo dit arbre on ballarà la roda en cascun cap de lo dit arbre*. Ítem *dos lengons grossos de ferre acerats, en los propsdits perns han de ballar*. A més de les despeses en planxes o cercols de ferre per a reforçar els arbres de la grua i de la roda, el document consigna *cinch altres perns de ferre, los quals han ésser engastats en lo mig de l'arbre major de la dita grua*. La unió dels travessers s'assegurava amb claus grossos mentre per a encastar els elements de metall s'usaven *pius entrats per cavar los perns de la dita grua*, peces xicotetes de ferro que s'encaixaven en un buit, per a moure el ressort i fer de suport a un cos giratori⁹²⁹.

Per al trasllat de les pedres el sistema es completava amb *hun ganxo gran e huna*

⁹²⁸ ARV. Mestre Racional, número 11639. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): "Documents...", *op. cit.*, p. 105.

⁹²⁹ ARV. Mestre Racional, número 9131, ter. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): "Documents...", *op. cit.*, pp. 64-65.

anella grosa per a metre en la corda de la grua e en les bagues, es tracta del ressort de suspensió al qual s'enganyava *lo taul-ley per muntar la manobra, alt en la capella*, unes taules de fusta per al qual es compraren un coster i un cabiró a Jaume Lombart. Mitjançant un joc corrioles o *poligues* s'articulava el lliscament de les cordes que sostenien el taulell. La grua d'eix vertical basculant era un mecanisme que feia aleshores la seua aparició amb una aplicació fonamental en la indústria naval, on habitualment eren els mestres d'aixa els encarregats d'enllestir aquestes instal·lacions portuàries per facilitar les càrregues i descàrregues de les mercaderies de les naus comercials⁹³⁰. Així mateix, eren els mestres d'aixa els encarregats també de proveir *alquitrà* per a impermeabilitzar de l'acció dels agents climàtics *les feses e juntes dels bastiments de la grua que s'eren fetes per lo sols e per lo vent e pluga*⁹³¹. Les freqüents compres de claus, tronyelles, cordes, pega i quitrà informen de les revisions contínues de la maquinària, efectuades de manera rutinària com desvelen també les retribucions a Joan Saragosà i a Pere Bolufer, mestres d'aixa, *per dobar la grua*⁹³².

Fins ací la descripció de l'engranatge d'una grua d'eix vertical dotada d'un braç basculant amb inclinació regulable, l'aplicació d'un dispositiu semblant a València situa l'arquitectura conterrània medieval a l'avantguarda d'Europa. Exemplars similars dibuixava el mestre d'obres de la catedral d'Estrasburg Hans Hammer (1484-1519) en una pàgina del seu carnet, una mostra més explícita d'aquestes estructures figura en un fragment de la miniatura de la *Història de la destrucció de Troia* de Jean Colombe (figura 34), que plasma una d'aquestes grues d'eix vertical emplaçada en la terrassa d'un temple funcionant a ple rendiment en el moment de la construcció de l'armadura per al cobriment de la sostrada⁹³³. La imatge ens dona una idea de les dimensions que, en el mòdul valencià sols es pot intuir per les reparacions efectuades en l'arbre en març de 1454. Després de més de sis anys de funcionament, el deteriorament de la fusta corcada provoca el trencament de l'arbre, per bastir una nova peça es compraren al mestre d'aixa Pere Bolufer *dos hollms grosos, la hu de quaranta-cinch palms* [10,19 m] *e l'altre de larch de quaranta palms* [9,06 m] als quals s'afegiria encara un om del

⁹³⁰ Amparo GRACIANI (1999): "Los equipos de obra...", *op. cit.*, p. 185. Arturo ZARAGOZÁ i Mercedes GÓMEZ-FERRER (2007): *Pere Compte...*, *op. cit.*, p. 202-204.

⁹³¹ ARV. Mestre Racional, número 9.250 bis. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): "Documents...", *op. cit.*, p. 73.

⁹³² ARV. Mestre Racional, número 9.251. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): "Documents...", *op. cit.*, pp. 83 i 91.

⁹³³ Arturo ZARAGOZÁ i Mercedes GÓMEZ-FERRER (2007): *Pere Compte...*, *op. cit.*, p. 204.

cementeri del propi convent⁹³⁴. L'altura de la grua assolia per tant una altura mínima de 10 metres, superant així les cotes d'alçada de l'edifici, alçària que proporcionava una major precisió en la col·locació dels carreus. Els mestres d'aixa s'encarregaren de desbastar els troncs i adreçar l'arbre, encaixat i subjectat amb pega *per obs de en pegar l'arbre e talla*.

Arturo Zaragoza Catalán i Mercedes Gómez-Ferrer interpretaven el perfeccionament dels sistemes d'elevació com una resposta a les exigències de precisió imposades per l'estereotomia de la pedra i assenyalava que a València, a partir de 1440, *el desarrollo de las máquinas y de la estereotomía corren en paralelo*⁹³⁵. En efecte, l'arquitectura en pedra assolí cotes insospitades que situaren l'arquitectura valenciana l'avantguarda artística internacional, en cap país d'Europa es desplegué un arquitectura similar. Les millores introduïdes en la tecnologia del segle XI permetrien assolir en mecànica un grau d'estabilitat i una potència inèdites, innovacions que no sols coincidiren a mitjans del segle XV amb una renovació del vocabulari arquitectònic sinó que possibilitaren el seu desplegament⁹³⁶. Cal per tant valorar la contribució de la fusteria a aquest desenvolupament, perquè si s'aconseguien els objectius segué gràcies a la contribució d'uns fusters capacitats per a assumir les responsabilitats de dissenyar i edificar els mitjans tècnics i els elements auxiliars necessaris, essent pot ser la construcció de grues el millor exemple.

Mobiliari, ornamentació i tasques auxiliars

La presència dels fusters en la fàbrica no es limitava, però, a la realització de bastiments i dispositius d'elevació dels materials; a l'obra de la Capella Reial s'encarreguen a més de realitzar les portes, proveir i tallar la fusta del retaule i la taula o banc on es lliuraven els jornals. Participen a més en la construcció d'estructures provisionals com els porxos on treballaven els manobres i les cambres dels reis, en el transport dels materials des de la pedrera de Morvedre, on la major part dels carreters són mestres d'aixa que pel seu ofici de constructors de carros es lloguen oferint-hi el vehicle. Aquesta tasca desvela el caire professional del fuster que aprofitava l'obra per augmentar els recursos i diversificar les tasques, en la major part dels casos, les

⁹³⁴ ARV. estre Racional, número 11639. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): "Documents...", *op. cit.*, pp. 104-105.

⁹³⁵ Arturo ZARAGOZÁ i Mercedes GÓMEZ-FERRER (2007): *Pere Compte...*, *op. cit.*, p. 200.

⁹³⁶ Amparo GRACIANI (1999): "Los equipos de obra...", *op. cit.*, pp. 191-192. Les grues medievals simplificaren l'accionament de l'aparell, proporcionaren a l'obrer una major comoditat en la maniobra i una major seguretat i capacitat de carregament.

anotacions obvien la postil·la que qualifica el mestre d'aixa i sols la confrontació entre fonts documentals de diversa procedència constaten la seua qualitat com fusters. Així figura entre els carreters Joan Güells documentat com *mestre d'axa* en els arxius del Batlle General a qui s'adreçà en diverses ocasions per reclamar el cobrament dels deutes de pescadors dels entorns de València per la compra de barques, llaüts o per l'adob d'embarcacions⁹³⁷. D'altres, com Francesc Blasco apareixen inscrits en els registres de la corporació⁹³⁸. A l'obra eren els responsables de garantir la fluïdesa en el transport i d'adreçar els carros per als quals confeccionen els *hays* per a les rodes⁹³⁹ i es lloguen *per adobar les rodes de hun carrato que hera ja en la obra e fer la scalla de aquel e hun tir de nou*⁹⁴⁰.

Quant a la resta d'ocupacions, quasi al començament de les obres es preveia la instal·lació *de les tendes vermella e barrejada e tendello e cambra de fusta del senyor rey* que costaren cent quinze sous huit diners incloses les èpoques dels pagaments⁹⁴¹. És lògic emplaçar als fusters la construcció de la cambra de fusta, un alberg provisorí des del qual el monarca podia controlar l'avanç dels treballs al resguard. D'altre caire és la provisió del 31 de desembre de 1450 en què s'entreguen a Jaume Lombart vint-i-sis sous *per dues taulles e un terç de taula a raó de deu sous la taula e dos cabirons, a raó de I so VI cabiró és la fusta comprada per ops de fer unes portes per a la sagrestia, per conservar e guardar la ferramenta de la dita capella e altres pertrets* amb què es mirava de confeccionar una porta per a salvaguardar l'instrumental que restava en l'obra al final de cada jornada. El fuster Nicolau Comes proporcionava el guarniment, *entre claus e III maneguetes e III alfardons ab sos arreus e agulles*, mànecs, anelles i agarradors per adreçar els batents⁹⁴². Més luxosa i imponent s'entreveu la porta encarregada a Jaume Lombart el 4 de juny de 1462, quan avançaren al mestre cent sous prorrata dels cent cinquanta sous *per los quals deu fer hi és obligat a fer unes portes per*

⁹³⁷ ARV. Batllia General. Lletres i privilegis, número 1.151, f. 239. És un exemple de les cartes múltiples emeses pel Batlle General en nom dels mestres d'aixa que s'adreçaven a la seua cort per donar força legal als seus drets. Ací s'adreça al batlle de Silla que manifesta els clams de Joan Güells, *mestre d'axa*, pel deute de 40 sous que Antoni Perez i Bernat Agostí, *peixcadors de Cilla* li devien *restants de una barcha*, a més dels 67 sous deguts per Jaume Ferrer.

⁹³⁸ ARV. Gremis. Llibre 174 bis, f. 4 v.

⁹³⁹ ARV. Mestre Racional, número 9250 bis. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): "Documents...", *op. cit.*, p. 76.

⁹⁴⁰ ARV. Mestre Racional, número 9251. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): "Documents...", *op. cit.*, p. 90.

⁹⁴¹ ARV. Mestre Racional, número 9159. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): "Documents...", *op. cit.*, pp. 30-31.

⁹⁴² ARV. Mestre Racional, número 9250 bis. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): "Documents...", *op. cit.*, p. 77.

al portal sich de la dita capella el cost total de les quals es lliuraria en gener de 1467. Interessant és la comissió al fuster Pere Romangosa qui entregava el 24 de desembre de 1451 *una taula de XXIII palms de larch que de aquell fon comprada per ops de un taulell, és un banch per los paguaments de la dita obra*. La disposició de la taula indica el procediment organitzat per a la retribució dels jornals als operaris, apunta una glossa relativa a l'administració econòmica en l'edificació valenciana.

A la fi la fusta es troba present als últims treballs corresponents a l'ornament interior, on es mostraria definitivament, junt amb les portes el mobiliari i el retaule constituïen els únics elements visibles de la participació dels fuster en l'obra. El 8 de març de 1457 Jaume Lombart rebia cent noranta-un sous *per lo preu de dos fustes e una milloria, que són una carrega e dos terces de fusta que té aquell, són stades comprades a ops de fer lo retaule de la dita capella*⁹⁴³. S'emprenia la compra de la fusta adient per a esculpir un retaule, una gran quantitat de material si tenim en compte que la milloria equivalia a la meitat d'una càrrega. Ferrando Gosalbo seria l'imaginaire encarregat de preparar els fusts i realitzar el retaule pel preu de set-cents sous *per los quals deu fer-hi e-s obligat de fer de mans hun retaule de fusta per ops de la dita capella*⁹⁴⁴. No transcendeixen als registre les dimensions ni les característiques estilístiques o ornamentals, però a la quantitat de fusta ja adquirida cal afegir el reforç posterior constituït a partir de *les quatre bigues grosses de un palm, les dos de larch trenta sis palms [8,14m] e les altres de vint i vuit [6,33m], les quals són stades meses e engastades detras l'altar de la dita capella per sostenir e clavar en aquelles lo retaule per la dita capella*⁹⁴⁵. La longitud de les fustes on s'enclavaria el retaule proporcionen de manera indirecta una idea aproximada de les seues dimensions, amb una llargària de més de huit metres i una amplària entorn als sis metres i mig. La valuosa consideració de la talla es revela amb l'època signada amb *Joan Rexach, pintor, per pintar la himatge de Nostre Senyor en la cortina que sta davant lo retaule hi fer quatre senyals reals en cascun cantó de la cortina*⁹⁴⁶. Es tractava per tant d'un retaule elaborat completament en fusta, protegit a més per un llenç pintat per un dels artífex de major relleu en el panorama pictòric valencià. Aquestes notes bellumen l'estima que mereixia

⁹⁴³ ARV. Mestre Racional, número 11.640. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): "Documents...", *op. cit.*, p. 122.

⁹⁴⁴ ARV. Mestre Racional, número 11.643. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): "Documents...", *op. cit.*, p. 155.

⁹⁴⁵ ARV. Mestre Racional, número 11.643. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): "Documents...", *op. cit.*, p. 176.

⁹⁴⁶ ARV. Mestre Racional, número 11.643. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): "Documents...", *op. cit.*, p. 177.

l'obratge de Ferran Gosalbo, un fuster inscrit en l'ofici i almoïna de fusters en el tercer quart del Quatre-cents⁹⁴⁷.

L'arsenal, escenari de la construcció naval.

Junt a la fàbrica en la construcció l'altre àmbit de treball a l'obert per al fuster el constituïa l'arsenal. Emplaçat a la platja o en la desembocadura del riu, les condicions físiques que imposava el seu emplaçament distaven molt de l'ambient de treball del bosc o l'edificació. Al vora del mar calia preveure el major resguard possible perquè el rigor del clima es deixava sentir allí amb major virulència, calia evitar al màxim els danys que tempestes, pluges e inundacions podien ocasionar sobre els materials i les naus en construcció. En aquest sentit es preveia la construcció d'un pavelló amb una extensió i una amplària en condicions d'acollir els operaris i les tecnologies emprades, protegir els materials i les embarcacions⁹⁴⁸. Per la peculiaritat de les operacions com del gènere de producció, la drassana exigia una posició riberenca, ben comunicada amb les vies d'aprovisionament dels materials, des de la fusta a la brea, l'estopa, les eixàrcies i el teixit de les veles, per estalviar en els costos de transport; ben comunicada amb la ciutat per facilitar a més el desplaçament de la mà d'obra.

D'altra banda l'execució de les noves embarcacions sol·licitava la proximitat d'una població portuària, per modesta que fora, sense destorbar però ni restar espai a l'activitat mercantil desimbolta allí de manera habitual. La ciutat de València comptava amb unes drassanes situades en la ribera interior del riu Túria davant del convent de Predicadors en paral·lel a la Rambla on es descarregaven els troncs arribats per flotació, prop del pont de la Mar en el camí del Grau, on es trobaven les altres instal·lacions a uns tres kilòmetres a l'est de la capital. Ja hem apuntat algunes notes sobre les drassanes valencianes en contemplar la realització de les Roques del Corpus, considerarem ara el paper del fuster en els treballs desenvolupats als arsenals i la seua actuació davant el munt d'operaris dels distints oficis implicats en la indústria naval.

A les drassanes eren mestres d'aixa els fusters concurrents, ells eren els responsables de dissenyar l'armadura de la nau i tots els components de fusta requerits per a la navegació, des de l'arbre fins els castells o el timó que depenien de les dimensions i de la modalitat de l'embarcació. La realització del cos llenyós era competència exclusiva d'aquests, així com la responsabilitat de controlar l'òptima

⁹⁴⁷ ARV. Gremis. Llibre 175. Llibres de clavaria de 1453 a 1475, 115 folis, sense enquadrar.

⁹⁴⁸ Jacqueline GUIRAL-HADZIIOSSIF (1989): *Valencia, puerto mediterráneo...*, op. cit., p. 219.

qualitat de la fusta que els patrons o el mateix mestre d'aixa feien arribar al lloc de treball. Del caràcter preminent de la fusta en l'armadura d'una nau es desprèn el caràcter dominant del mestre d'aixa en la direcció de les tasques. El treball de fusteria seria guarnit després pels calafats que estenien la capa de brea per impermeabilitzar la carcassa, feina a la qual contribuïen també pescadors que subministraven la resina i el cànem. S'agregaven per últim els encarregats de tallar i confeccionar el velam, els corders que proveïen les cordes de cànem per a la gúmena, els cordatges per a arborar les banderes i per a trenar els amarratges d'espert i altres materials auxiliars.

Aquesta aflluència d'artesanies diverses generà que en les proximitats de la ribera de la mar o als voltants de les drassanes naixeren quarters on residien principalment els mestres avesats a la construcció naval, artesans de les indústries subsidiàries com els corders, remers, teixidors, manyans, ferrers, boters i mestres d'aixa. El veïnatge no sols facilitava l'enllaç des operaris amb el centre de treball, sinó que repercutia positivament en les despeses en el transport en reduir les distàncies. En regions riberenques com el litoral valencià l'activitat naviliera no es concentrà en una sola ciutat sinó que les condicions geològiques patrocïnaren el desplegament d'una xarxa de centres auxiliars com ho serien Vinaros al nord i Cullera, Dénia i la Vila Joiosa cap al sud respecte a València⁹⁴⁹. En aquest sentit és remarcable el cas genovès on junt a Gènova l'activitat constructiva es va repartir en les diversos enclavaments com Pera o Caffa en el Mar Negre, Chilia sobre el Danubi, en Chio des de 1346 o Famagosta en la illa de Xipre⁹⁵⁰.

La construcció naval, fonamentalment en temps de guerra, accelerava l'activitat artesanal i comercial de la ciutat perquè la majoria dels productes els subministraven els tallers urbans. L'armadura d'una nau involucrava mestres d'aixa, boters, remers a què s'unien barquers i traginers encarregats del transport dels materials, ferrers per a l'abastiment dels claus i la resta d'aparells de ferro, armers, bruneters, candellers, botiguers i comerciants. El catàleg podria allargar-se en funció del tipus de nau, no obstant allò que cal recalcar és com totes les mestries involucrades eren subsidiàries dels fusters que subministraven al mestre d'aixa o al patró o comitents els troncs ja desbastats i escairats en taulers, bigues o travesses per a la confecció de l'armadura, els arbres, les antenes llises i polides. Es tracta de mestres amb una formació i una capacitació específica que col·laboraven per a enllestir determinades parts del casc. La

⁹⁴⁹ Jacqueline GUIRAL-HADZIIOSSIF (1989): *Valencia, puerto...*, op. cit., pp. 214-215.

⁹⁵⁰ Laura BALLETO (1984): "I laboratori nei cantieri navali (Liguria, secoli XII-XV)". *Artigiani e salariati. Il mondo del lavoro nell'Italia dei secoli XII-XV*. Pistoia, 9-13 ottobre 1981. Atti del Decimo Convegno Internazionale. Pistoia: Centro Italiano di Studi di Storia e d'Arte, pp. 211-212.

contractació i el pagament d'aquests mestres podia córrer a càrrec del comitent o directament del mestre d'aixa, segons les clàusules del conveni⁹⁵¹. En el cas valencià Jacqueline Guiral-Hadziiossif subratllava l'absència de contractes escrits entre els emprenedors o comitents i els fusters de ribera tot i la costosa inversió de capitals que exigia⁹⁵². És probable que els acords s'ajustaren verbalment, estalviant el registre notarial, seguint el costum estipulat per a la compra al menut de barques i llaüts de pesca els quals coneixem a penes pels reiterats clams dels mestres d'aixa al Batlle General contra els pescadors de Silla, Cullera o Sollana, deutors de part del preu⁹⁵³.

L'utilatge, definició i ús de les principals eines del fuster valencià

Des del punt de vista documental, per al reconeixement dels estris emprats en la València medieval comptem amb les nòmimes dels dos inventaris ressenyats. El més concís de Lluís Jorba es va efectuar per a satisfer a la viuda les cent huitanta lliures que li corresponien de la dot i augment, per tant el registre d'eines se cenyeix al munt que hi bastà a satisfer la quantitat requerida, restant en l'ombra la resta d'aparells que fornirien en realitat el taller del mestre. Molt divers és el caire del catàleg d'Onofre Sola, un fuster sense possibilitat de llegar l'ofici a un fill baró, els béns del qual se subhasten per retribuir la dot a la viuda i sostenir el manteniment de la única filla, encara menor de vint anys. Ens llega així un nodrit llistat que, en ésser liquidat, informa del preu corrent de les eines en el mercat de segona mà, la major part adjudicades a companys fusters que s'encarregarien de renovellar-les i metre-les a punt. Ens trasllada a l'entorn íntim de la família d'Onofre Sola, la subhasta té lloc a la plaça del Mercat i es desvela com el mitjà natural de transmissió tecnològica, la forma acostumada per a ampliar o renovar el propi instrumental. En efecte, els mestres que acudeixen són coneguts, compren en repetides ocasions i es reconeixen simplement pel nom, fins i tot pel malnom. En la *caixa de boix dins la qual stava la ferramenta* d'Onofre Sola es troben:

⁹⁵¹ Laura BALLETO (1984): "I lavoratori nei cantieri navali ...", *op. cit.*, pp. 116-121.

⁹⁵² Jacqueline GUIRAL-HADZIIOSSIF (1989): *Valencia, puerto mediterráneo...*, *op. cit.*, p.203. Sorprèn perquè l'armadura d'una embarcació comercial requeria immobilitzar una gran quantitat de diners, fet que restringia el grup d'emprenedors i partícips a aquelles capes econòmicament solvents, la noblesa i l'oligarquia mercantil, tal volta s'unia també la implicació de mariners patrons, mentre que era rara la presència de professionals lliberals o artesans. *Vid.* "Los copartícipes y la construcción de naves".

⁹⁵³ ARV. Batllia General. Lletres i privilegis, signatura 1.149, f. 149. Per posar alguns exemples, el 26 de gener de 1442 Bernat Davivat, *mestre d'axa*, reclama el pagament dels deutes contraguets pels pescadors Pere Siscar, Berthomeu Ramon, Joan Artal i Maçia Astench amb per la venta de certs llaüts. ARV. Batllia General. Lletres i privilegis, signatura 1.151, ff. 142 v -143 r. El mateix Bernat Davivat reclama el 25 de gener de 1450 les quantitats degudes per certs llaüts comprats per Miquel Badia i Guillem Baldoví.

Primo una dotzena y mija de llimes entre grans y chiques. Ítem trenta cinch enformadors entre grans y chichs. Ítem vint y nou gúbies entre grans y chiques. Ítem tretze arpres entre grans y chiques. Ítem set serinxos entre gans 7 chichs. Ítem tres tenalles. Ítem deu martells. Ítem tinters. Ítem huyt raspes. Ítem vint copades entre grans y chigs. Ítem quatorze reganyadors entre grans y chichs. Ítem vint y set borells entre grans y chichs. Ítem deu gasadors. Ítem vint serres entre grans y chiques. Ítem dos perpals ab dos ferros de tenir. Ítem quatre compasos. Ítem una anclusa chica. Ítem hun banch ab hun caragol y una ancluseta. Ítem cinc banchs per a fer fahena. Ítem dos olletes de coure de la aygua cuyta. Ítem sis congreys y quatre banchs de l'obrar de aixà. Ítem una conxeta ab moltes barbulleries de ferramenta sotils. Ítem hun armari de la ferramenta sense portes.

Un ric cabdal al qual afegir els ciments, tisoires, esmoladors i bornadors que es descobriren en la subhasta. No es tracta de la menuda caixa de ferramentes que el fuster solia utilitzar quan es desplaçava a fer reparacions puntuals, on el mestre disposava de l'instrumental bàsic. Aquesta era de fabricació pròpia, tenia forma de caixonet amb una ansa de costat a costat i l'interior compartimentat per una tableta per a distribuir els estris. En canvi, la caixa descrita al registre s'entreveu un contenidor de grans dimensions, on guardar uns instruments que constituïen el patrimoni de l'ofici.

Entre els afers de Lluís Jorba es consignen a més *dues axes de huna mà, les quatre gúbies de ferre, les tres serres, dues chiques e huna de bogir e hun verdug o els dos cartabons e hun roser e hun scayre de fusta*. D'altres elements propis del treball en fusta llambregen als llistats, resultats de les notes d'un treball interromput, com *huna caixa de noguer sense acabar que deixà Onofre Sola o els dos bastiments de finestres ja acabats, sens frontizes, de sis palms e mig de llarg e cinch palms d'ample [...] hun caxò artibanch de tres caxons començat, mes de mig feit [...] huna caseta de tres palms peces de travesar [...] set bigues e dos cabirons deu fulles posts e dos costes de hun tinyel madero de XXIII palms de llarg poch més o menys cascun o els molts trosos de fusta que solien abundar en l'obrador a disposició del mestre fuster. De l'amplitud del catàleg es percep la capacitat d'uns artífex d'obra de mans, presumiblement capsers, avesats tant a l'elaboració de caixes i baguls, peces de mobiliari com posts de llits, tinells, taules o a la preparació de bigues i cabirons per als enteixinats.*

Desconeixem la destinació dels estris del mestre Vicent Sanchis, un ampli repertori que s'inventaria però no es ven en la subhasta pública organitzada a continuació. Potser un dels dos fills del mestre heretaria el llegat professional del pare,

un ebenista dedicat a la producció de mobles i ensenyes militars. Les eines consignades en el seu obrador responen als requeriments tecnològics d'un fuster que devia escometre ell sol totes les fases del procés de fabricació. Des de les tasques de desbastar i dimensionar el fust, adobar i esculpir la peça amb els gravats i la decoració escultòrica pertinent. Així, la seua ferramenta no es caracteritza per les eines de gran volum, sinó per una provisió de distints tipus de serres i aixes per a serrar i tallar la fusta associades als útils de buidat, incisió, modelatge. En l'obrador disposava d'eines de gran qualitat: en l'entrada se situaven els *quatre bancs de fusta vells per a fer faena de fusters*, el porxet era el lloc on desenvolupava la seua feina i on es localitza no sols la fusta i els treballs a mitjan fer, també la major part dels estris:

Ítem hun fex de puntes de diamant que són obra de vint troços de llistons llarchs bons y obrats. Ítem dues serres grans per a serrar, bones y armades y dos bastiments ab manilles sense serres, vells. Ítem una caixa per a tenir ferramenta, dins la qual fonch atrobada la ferramenta de la botiga següent: primo vint y tres peces, entre copades y voceis ab son compliment. Ítem quatre scarpes de ferro, los tres grans y lo hun gich. Ítem quatre planes ab sos ferros. Ítem una llima y dues raspes tot usat. Ítem tres axes grans de dues mans y una axa chica que totes són quatre. Ítem dues gúbies de ferro. Ítem dues serretes chiques. Ítem hun cartabó larch. Ítem dos galsadors de clavilles y hun ciment de afinar. Ítem hun reganyador llarch. Ítem hun plano corent y hun altre reganyador gran de afinar. Ítem hun galsador larch y hun altre ciment de afinar. Ítem quatre cresols de ferro vells.

Esbargides pels escriptoris i caixes de la vivenda s'enregistren unes tenalles de punta, dotze barrines *ab sos manechs de fusta chiques y algunes sense manechs*, dues llimes amples i quatre regles de ferro per a senyalar la fusta en la cabanya.

Per a completar el catàleg, les ferramentes d'un obrer de vila ratifiquen les concomitàncies entre dos oficis agermanats i dependents fins ben entrat el segle XV. *En la entrada de la casa que Pasqual Becart tenia prop lo fossar de Benimaclet foren atrobades les coses següents*: serjants, serres, aixes, destrals, escaires, compassos, enformadors, barrines i tenalles constitueixen els aparells de la feina quotidiana de l'obrer de vila, un repertori força acostat al del fuster dona noves bases a l'agrupació que en fins mitjans del segle XIV unia ambdós oficis sota la mateixa disciplina. Els obratges a mitjan fer confirmen la capacitat de treball d'uns artífex polifacètics, competents per a preparar bigues, cabirons, frontisses de fusta assemblades amb *claus d'escarcatar*. El palustre o petita paleta que gastaven per a escampar el morter en el mur

i el *cabaç* que servia per a traslladar les rajoles fins a llur emplaçament són essencialment les úniques novetats dels efectes de l'obrer de vila.

Primerament una dolsa per mig ferrada de fusta grossa. Ítem una sarjent vella. Ítem XII bigues nones. Ítem onze cabirons dues fulles llargues. Ítem tres trosos de fulla curts. Ítem la ferramenta de obrer de vila. Primo tres spiroles hun principal e dos serres. Ítem un livell de fust e dos axes. Ítem dos planetes e dos palustres. Ítem una destraleta e nou enformadors. Ítem quatre barrines e hun scayre. Ítem una planeta et un scayre. Ítem dos claus d'escarcatar terrats. Ítem huit frontises o ferros grans. Ítem dos tenalles e una pirola. Ítem hun compas e hun plom. Ítem una barrina gran e hun tinter de almanguena. Ítem un palustre e una lima vella. Ítem cinch barres de ferro de reixa planes e primes de cinch palms cascuna poch més o menys e una més curta. Ítem hun cabaç ab molts ferros vells e chichs de distintes maneres. Ítem livell gran de fust e hun arer e garbell vells. Ítem hun livell de fusta vell chich e dos cordes grosses e llargues d'espart.

Prosseguint la inspecció amb la cuina i el dormitori, el notari Joan Garcia baralla conjuntament útils i manufactures prestes ja per a llur emplaçament definitiu en la construcció, entre les quals hi destaquen les bigues, cabirons i motlures de fusta. No obstant l'excel·lent cura amb què els notaris detallen les característiques dels objectes i llur estat, per a obtenir una estampa aproximada de la seua fisonomia i comprendre la seua utilitat cal detenir-se en cada eina de manera individuada, contrastar les notícies documentals amb la informació proporcionada per l'arqueologia i mirar d'extractar una imatge aproximada del seu perfil a partir de les representacions coetànies.

Afortunadament, l'estudi de la tècnica i la tecnologia emprades en la construcció ha despertat la curiositat d'investigadors preocupats per recollir les tècniques d'una fusteria sense la qual no es podria comprendre l'arquitectura coetània. Tractats sobre armadures de fusta contenen una sucosa informació sobre les eines, grues i maquinària adient a la construcció i assemblatge d'enteixinats. El compendi de Diego López de Arenas és bàsicament tècnic, mentre que major esguard a les tecnologies evidencien els tractats com el de B. F. Mathurin Jousse amb la reproducció de làmines on il·lustra la maquinària i els diversos estris del *charpentier*⁹⁵⁴. Nogensmenys, per a orientar la recerca destaquen una sèrie aportacions adreçades amb un sentit més científic, podem

⁹⁵⁴ Diego LÓPEZ DE ARENAS (1633): *Breve compendio...*, *op. cit.* Bruno François Mathurin JOUSSE (1751): *L'Art de la charpenterie*. Paris: Charles-Antoine Jombert, Libraire du Roy pour l'Artillerie et le Génie à l'Image de Notre-Dame.

dir inclús més pedagògic. En esbossar una mera selecció cal mencionar al menys els estudis conduïts per Fernand Benoit, Jean Campredon, Lynn White o Bertrand Gille sobre la història de les tecnologies i l'evolució de l'utilitatge en l'Edat Mitjana, contemplat des d'una ampla perspectiva que abraça des dels estris agrícoles als útils industrials i els enginys desenrotllats en la construcció. Més específics són els sondejos efectuats per Giovanni Coletti i Nanni Monelli sobre les eines per abatre i treballar el lleny, que recopilacions com la proposada per H. Trillat, B. Ampeau, R. Trillat en 1982 arrodonirien en mirar d'abastar totes les branques de la indústria, detallar llur fisonomia i enllestir un catàleg visual dels estris emprats per la fusteria tradicional⁹⁵⁵.

D'esperit similar és el recapitulació més recentment elaborada per Ignacio Abella titulat *El hombre y la madera*, que detalla totes les fases del treball amb la fusta, tècniques, mètodes i ferramentes, descrites i acompanyades per explícits dibuixos⁹⁵⁶. A més a més, compilacions de caràcter genèric poden servir per a il·lustrar sobre aspectes concrets, es tracta de publicacions de caràcter enciclopèdic com el *Dizionario dei materiali e dei prodotti*, dirigit per Giorgi Boaga en 1998, o col·leccions d'articles compresos en la *Storia della tecnologia* o en actes de congressos sobre la innovació tècnica entre els segles XI i XVI⁹⁵⁷. Estudis més puntuals els constitueixen les indagacions de Philippe Bernardi que tracta precisament el tema a propòsit dels oficis de la construcció⁹⁵⁸. Sumament il·lustratius són els catàlegs d'exposicions temàtiques elaborats per museus d'etnologia com el resultat de la mostra *Oficios de la madera* organitzada pel Museo de la Rioja, publicat en 1997 per Mª Teresa Sánchez Trujillo i José Ramón Gómez Martínez⁹⁵⁹.

⁹⁵⁵ Henri TRILLAT, Bernard AMPEAU, Robert TRILLAT (1982): *Technologie des métiers du bois...*, op. cit. Fernand BENOIT (1947): *Histoire de l'outillage...*, op. cit.

⁹⁵⁶ Ignacio ABELLA (2003): *El hombre y la madera*. Sabadell: Egedesa.

⁹⁵⁷ Jean CAMPREDON (1950): *Industries et commerce du bois*. Paris: Presses Universitaires de France. Lynn WHITE (1969): *Technologie médiévale...*, op. cit. Bertrand GILLE (1978): *Histoire des techniques. Techniques et civilisations. Techniques et sciences*. Tours: Gallimard. Giovanni COLETTI (1976): *Costruire con il legno*. Milano: Rizzoli Editori. Nanni MONELLI (1988): "Utensili per incidere e per abbattere alberi ed arbusti", pp. 313-320. *Arti e manifatture nella Marca nei secoli XIII-XVI*. Atti del XXI Convegno di studi maceratesi, Matelica, 16-17 novembre 1985. Studi Maceratesi 21. Macerata: Centro di Studi Maceratesi. Michel NOËL et Aimé BOCQUET (1987): *Les hommes et le bois. Histoire et Technologies de la préhistoire à nos jours*. Poitiers: Hachette littérature. Giorgi BOAGA (1998): *Dizionario dei materiali e dei prodotti*. Torino: UTET. Charles SINGER, Eric J. HOLMYARD, A. Rupert HALL e Trevor I. WILLIAMS, eds. (1962): *Storia della tecnologia...*, op. cit.

⁹⁵⁸ Philippe BERNARDI (1995): *Métiers du bâtiment ...*, op. cit. Patrice BECK, dir (1998): *L'innovation technique au Moyen Âge*. Actes du VIe Congrès International d'archéologie médiévale. Dijon, Mont Beuvray, Chenôve, Le Creusot, Montbard, 1-5 octobre 1996. Paris: Errance.

⁹⁵⁹ Mª Teresa SÁNCHEZ TRUJILLO i José Ramón GÓMEZ MARTÍNEZ (1997): *Oficios de la madera*. Logroño

L'oportunitat d'aquestes recerques es basa en què els seus autors han tractat de recuperar la memòria de la fusteria medieval, al menys d'aproximar-se a les tecnologies artesanals basant-se en l'afirmació tantes voltes argüida en defensa de la riquesa d'un utillatge que, mercè a la varietat i complexitat assolida a mitjans del Quatre-cents, variaria ben poc fins les novetats mecanitzades introduïdes per la Revolució Industrial, mantenint-se en vigor fins el segle XIX⁹⁶⁰. Amb l'ajuda de les conclusions dels seus estudis i el catàleg d'eines recollit és plausible completar els repertoris fornits per la documentació trobada i enllestir un padró de la ferramenta manejada pel fuster valencià. Lògicament, els útils enginyats havien d'ajustar-se als imperatius de tècnics de cada sector, els criteris que orientarien el desenvolupament i la varietat tecnològica venien dictats per la multiplicitat de les operacions en fusteria. Set són els procediments substancials al treball de la fusta:

- Tallar i desbastar
- Incidir, gravar o modelar
- Armar i assemblar
- Percudir i clavar
- Llimar o polir
- Traçar i mesurar

La classificació permet sistematitzar l'escrutini en projectar parellament sis grans famílies d'estris, a les quals s'haurà d'afegir una setena per englobar els útils complementaris de contenció, dissenyats com complements auxiliars per a facilitar la feina o millorar les condicions de treball. Un altre grup d'eines auxiliars el conformen els aparells destinats a esmolar les fulles tall, renovellar i posar en òptimes condicions dels eines. Es tracta d'un conjunt variat d'estris d'una importància cabdal per garantir la seguretat de l'operari que treballa amb ells, un insuficient afinat de la ganiveta i entorpiria la feina i retardaria els termes d'execució, però una incorrecta connexió del mànec amb la fulla podia resultar fatal.

Proposem així el seguiment a partir de les categories d'instruments de tall, buidat, perforació, percussió, llimat, contenció i traçat, que tractarem de descriure per comprendre llur utilitat, definir els usos o l'activitat productiva on s'emplaçaven.

⁹⁶⁰ S'aconsellen les conclusions vessades a l'estudi sobre les ferramentes en la construcció medieval a Aix-en-Provence per Philippe BERNARDI (1995): *Métiers du bâtiment ...*, op. cit., p. 224-229. Cal considerar a més les reflexions al voltant recollides per Fernand BENOIT (1947): *Histoire de l'outillage...*, op. cit.

Utensilis de tall

En les primeres aproximacions al tronc, consistents en la tala i el desbast per dimensionar-lo, a partir de les dues tècniques de tall que caracteritzen les operacions, el colp i la fricció, es definiran les dues famílies de ferramentes corresponents a aquest grup: l'aixa i la serra.

L'aixa o destrat és una ferramenta destinada a la tala forestal, destinada a desbastar el lleny, és compon d'una fulla de ferro acerat i tallant unida a un mànec de fusta perpendicular a la fulla de tall (figura 35). Generalment el tall oscil·la entre els 10 i els 12 cm. En funció de la forma i les dimensions es distingeixen:

- *Aixa plana*: té la fulla plana i s'usa per a tallar fusta en línia recta en tasques de desbast d'obres esculpides, adreçar bigues, realitzar formes tornejades o buidar.

- *Aixa corba*. És una ferramenta de mànec curt i en angle agut respecte a la fulla L'empren els boters per a practicar talls en biaix o desgruixar la fusta donant-li forma corba.

- *Aixa de dos caps o de dos talls*: presenta dos talls, un horitzontal i l'altre vertical, està composta per tant d'un aixa i d'un destrat.

- *Aixa de mà* es compon de una ansa de fusta curta, que pot ser corva o recta, assemblada a una fulla de ferro trapezoïdal ampla i molt afilada. La utilitzen gairebé totes les branques de l'ofici, fusters, torners, boters, etc.

- *Aixa de peu o de dues mans*. Usada en la fusteria mecànica i de ribera, dotat d'un mànec de quasi un metre de llargària encaixat a un tall de ferro pla i una xicoteta ganiveta en l'altre costat de l'ull usada per a tallar nusos.

Amb el nom d'aixol o *exol* és denominava una modalitat més xicoteta d'aixa emprada per a rebaixar la fusta. L'aixada, designada *escabell* en l'inventari d'Onofre Sola, està formada per una base tallant de ferro acerat més o menys ample, de forma variada quadrangular, triangular o acabat en punta, assemblada a un mànec de fusta enclavat perpendicularment en l'ull o buit de la peça metàl·lica, d'una longitud variable entre trenta i noranta centímetres, segons el seu ús. Serveix principalment per a feines agrícoles, de manera que el fet que es trobara entre els efectes del fuster es podria deure a tasques ocasionals relacionades amb al cultiu d'algun hort, tal volta situat a les darreries de la pròpia vivenda. No obstant el fet que solament conste un estri eminentment agrícola en el registre anima a pensar que es tracta més bé d'una modalitat d'aixada llenyatera usada per a tallar brossa de la garriga.

La serra és una eina consistent en una fulla d'acer de perfil dentat en una de les corbes subjectada a un mànec o bastidor variable segons l'especialitat i l'ús de la serra (figura 36). Produeix el tall per fricció, moguda reiteradament en un moviment de vaivé sobre la fusta. En la precisió del tall és fonamental la inclinació de les dents que permet obrir una fissura més ampla que el ganivet facilitant la lliscada al temps que permet l'eixida de la serradura.

La serra manera, *manesca*, de mà o d'una mà: denominada així per què la maneja un home tot sol, la fulla metàl·lica està muntada sobre un bastidor de fusta en forma d'una H ampla, amb el travesser central o *tendal* més llarg que els verticals anomenats *entreguards*. La fulla de tall s'emplaça al centre del tendal en sentit perpendicular, sostinguda als laterals amb una corda que actua com tirant, tensada als extrems amb caragols enroscats o palometes. La serra de mà s'utilitza per a fer tot tipus d'incisions en la fusta, en sentit al fil de la veta o transversal, sostinguda en paral·lel al pla de cesura o inclinada. La serra estreta és similar morfològicament, però presenta una fulla més prima amb què obtenir talls corbs, es fa servir per a serrar els fons rodons de certs recipients i les fustes no rectes en l'ofici dels boters.

S'anomena serra ampla la de fulla ampla usada pels boters per a trossejar la fusta. La de vogir presenta una fulla estreta per a serrar contorns, mentre la serra circular està formada per una planxa d'acer amb el dentat disposat al voltant d'un punt de rotació. La serra bracara o de cadastre és un estri de fulla ampla muntada en mig d'un bastiment quadrilong de barres de fusta afirmada amb tensors a les barres més curtes i a la part superior i inferior té uns travessers que serveixen de mànecs o agafadors per al maneig de l'eina. Per a serrar, se col·loca en posició vertical i es accionada per dos homes: u a la part superior, dempeus sobre el tronc o tauló que es vol serrar, l'altre a terra, mentre la fusta que s'ha de treballar es fixa horitzontalment sobre cavallets de fusta. La serra es mou de dalt a baix i viceversa per dimensionar el tronc en taules en sentit al fil de la fusta. Semblant és la serra de serradors de bosc, que s'encarreguen de la primera tala i empren l'anomenada serra *arborera*, més grossa i idònia per a serrar fustes gruixudes.

La *segueta* o serra d'arc és una ferramenta especialment destinada a l'ebenisteria ja que es feia servir per a tallar o serrar, fustes primes i, eventualment, làmines de metall o motllures d'algeps. L'eina es compon d'un bastidor de fusta o ferro en forma de C dotat de mànec, als extrems del qual es troba articulada una fulla dentada i fina

mitjançant uns cargols tensors. El tall es produeix en perpendicular al pla de la peça de treball amb un moviment vertical de la fulla de la serra.

El serrutx és un tipus de serra de fulla ampla trapezoïdal amb un sol mànec de fusta ajustat al costat més ample, que sol presentar una obertura ovalada central que permet una empenyadura més segura. Hi ha distintes dimensions en funció de l'amplària i la longitud del ganivet, com el serrutx de calar, de fulla finíssima per a fer talls redons a l'interior d'una peça a partir d'una incisió o el de costella, de fulla rectangular per a cesures fines amb precisió gràcies al reforç superior o costella del mànec que prem part de la fulla metàl·lica i evita les vibracions.

El bornador era instrument de fusta amb una serreta circular que servia per a fer els forats a les botes. Morfològicament, era una espècie de serrutx corb per a obrir ranures redones sobretot per a allisar l'interior de les cavitats circulars on s'encaixaven les testes dels tonells.

La tisora és una eina composta per dues fulles tallants de ferro acerat unides al mig per un eix al voltant del qual giren. Presenten el tall en la part superior a la rosca, mentre davall es disposen els agafadors que permeten accionar-les per tallar matèries blanques com paper, teixits o làmines de metall. Es comprèn en el taller d'un fuster en el moment de dissenyar els models i retallar objectes variats d'escassa densitat.

El roter és un utensili emprat per a badar i tallar el tronc en les primeres operacions una vegada abatut l'arbre. Consisteix en una espècie de ganivet de fulla llarga i lleugerament encorbada, amb un fil bisellat que augmenta en amplària en la punta. Està dotat d'un mànec de fusta de reduïdes proporcions situat horitzontalment a la fulla de tall. El seu ús és senzill, simplement cal fiançar prèviament la peça de fusta a badar amb el congreny per fer falca i obtenir la màxima seguretat, el roter es col·loca sobre la superfície a tallar agafat pel mànec amb una mà i penetra en l'albenc amb l'ajuda dels cops de maça practicats amb l'altra sobre el llom.

Per a desbastar les peces en el taller s'empraven ganivets i ganivetes, eines per a perfeccionar l'escairament efectuat en les primeres aproximacions al tronc per la serra, l'aixol i el destrat. El ganivet consisteix en un instrument format per una fulla de metall amb el fil bisellat, guarnida amb un mànec de fusta curt. Per a operacions més específiques a l'hora de rebaixar la fusta s'emprava la ganiveta, una variant de coltell proveït de dos mànecs que es maniobra amb les dues mans.

Ferramentes de buidat

Es tracta d'un grup d'eines utilitzades per a rebaixar o obrir buits en la fusta ja dimensionat i polit. Morfològicament, es caracteritzen pel tall llarg i estret, amb la punta en biaix. S'insereixen en el lleny mitjançant colps precisos sobre el mànec amb una maça. Atenent a la forma de la ganiveta i al perfil del bisell es classifiquen en tres subfamílies: enformadors o badaines, burins i gúbies (figura 37).

L'enformador o badaina és un utensili de boca ampla d'escassa grossor. Està compost per una fulla de ferro acerat i un mànec de fusta de secció variable la longitud del qual és d'uns 20 cm. L'amplària de la fulla varia entre 4 i 40 mm. i presenta la boca acabada en bisell de manera que l'angle del tall oscil·la entre els 25° i els 40°, dependent del tipus de fusta que es dispose a treballar, ja que a major densitat i duresa es precisa major angle. En manufactures refinades els enformadors es manegen amb la força de les mans, sotmetent l'estri a una pressió regular i controlada, amb l'ajuda d'una maça per a colpejar el cap. Als inventaris valencians apareix consignat també com escarpre, escrit *scarpre* o *scarpio*, denominació que alterna indiferentment amb la d'enformador.

Es coneix com burí un instrument d'incisió format per una barreta prismàtica d'acer temperat acabada en una punta de formes variades amb un mànec en forma de pom, usat per a incidir, formar ranures o desbastar fusta mitjançant colps successius sobre el burí amb un martell o mitjançant pressió. El principal inconvenient d'aquest utensili és el ràpid deteriorament de l'aresta de tall que obliga a un esmolat continu. L'usen els gravadors i els entalladors per a practicar línies fines sobre la fusta.

El gasador és un instrument de tall de xicotetes dimensions, consistent en una fulla de metall dentada acabada en punta aguda i molt afilada, incrustada a una màniga de fusta. Es gasta per a fer incisions precises. En cas de treballs que requeriren un gravat amb una finor especial es feia servir la punta de diamant, una eina emprada en l'orfebreria i l'escultura en marbre ja que permetia tallar matèries dures i resistents.

La gúbia consisteix una espècie d'enformador prim amb tall semicircular de mitjacanya, emprat pels fusters per a ibtenir superfícies corbes. en fusteria, segons les seues característiques les gúbies es classifiquen en dues categories:

- Dotades d'una ganiveta amb bisell interior, fixada a un mànec de fusta sobre el qual es colpeja amb una maça per acanalar o fer forats redons de poca profunditat.
- Gúbies amb tall corb en ambdós sentits i una aresta exterior, usada per a fixar l'espai on s'han d'obrir els broquets amb la barrina.

Per tant, les principals gúbies utilitzades pels tallistes i altres professionals de la fusta es classifiquen en:

- Gúbies planes: semblants als enformadors però amb una lleu arcuació que facilita el seu ús en el moment de la talla, ja que evita que los vèrtex de l'extrem tallant ratlle la fusta.
- Gúbies corbes, de mitja canya o amb forma de U: tenen forma semicircular de divers radi, serveix per a facilitar el desbast del lleny abans d'assolir la forma final desitjada.
- Gúbies en vèrtex o amb forma de V: semblen el resultat d'unir os enformadors en un vèrtex. La seua finalitat és usar la punta de unió com element de tall que marca la forma de manera prèvia, com si dibuixara sobre l'esbós del projecte.
- Gúbies en forma de cullera: com indica el seu nom, la seua forma còncava recordava una cullera. S'utilitzaven en interiors de buits de fusta. Els obrers de vila posseïen una eina de nom semblant per a lluir superfícies, allisar motlures i refinar arestes.

El galzador era una eina específica de l'ofici de boters per a fer la ranura on s'encaixaven els fons dels tonells. Consistia en una peça gruixuda de fusta de secció quadrangular travessada per una mànec en forma de taula semicircular. La barra de fusta porta en un dels extrems una roda metàl·lica amb perfil dentat o bisellat en sentit paral·lel a l'ansa. Es maneja posant l'agafador amb les dues mans sobre la vora de la bota de manera que el cap dentat s'allotge en l'interior i forme el rebaix per fricció.

Útils de perforació

Són eines dissenyades per a obrir buits en la fusta mitjançant llur inserció en la peça amb un moviment rotatori del tall. Disposen d'un mànec transversal que permet la torsió amb la mà al qual s'assembla una barra de metall de fil helicoïdal (figura 37). Atenent a la seua composició n aquesta família d'estris es distingeixen la barrina i el joc format per les broques i el filaberquí.

La barrina és un instrument senzill que consisteix en una barra d'acer o de ferro acerat de entortellada mentre en l'extrem superior està dotat d'un mànec, recte o circular, entravessat. En funció de l'ofici en què s'empra s'han desenvolupat multitud de barrines, característiques de la fusteria són:

- Barrina de berruga, de flocadura o de mitja mosca, acabada en punta.
- Barrina de mitja canya o de cassoleta, amb la punta acanalada.

- Barrina de caragol o salomònica, amb bona part de la barra metàl·lica enroscada.
- Barrina d'estrella o de tres puntes presenta en la punta una combinació de talls diversos i punteguts.

La broca consisteix bàsicament en una barra metàl·lica tallant usada per a practicar orificis. Es tracta bàsicament d'una barreta curta que s'aplica a l'extrem d'un filaberquí que pren un moviment de rotació molt ràpid i permet perforacions inaccessibles a la barrina. El filaberquí és un mànec de metall amb forma de doble colzada al centre, amb empunyadures de fusta al centre i en la part superior per a girar manualment la broca enroscada en l'abraçadora de l'extrem inferior. La modalitat més simple gira sempre en únic sentit, mentre el conegut com de trinquet o de carraca consent el canvi alternatiu del moviment. Respecte a les broques, segons el tipus i la forma de buit desitjats, el grossor o l'amplitud de diàmetre requerits s'ha desenvolupat una sèrie de punxons específiques.

A nivell morfològic, les broques presenten diferent geometria en funció de la finalitat per què han estat dissenyades. El seu objectiu essencial és buidar material al temps que transmetre una determinada forma a un orifici cilíndric en el qual incidiran la pressió i la velocitat amb què es produeix la incisió, la duresa del material i les qualitats específiques de la manufactura que es pretén produir. Les més usuals són la broca helicoïdal o salomònica que pren forma helicoide o de caragol i la broca llarga, usada per a incidir a una profunditat on una broca normal no arriba. Quatre trets caracteritzen la broca: la longitud total de l'eina; la profunditat del tall o fondària a què es pot trepanar, definida per la llargària de la part helicoïdal del tub; el diàmetre de tall que descriu l'amplitud de l'orifici; l'angle del tall. En funció de la seua grossària, les broques de fuster es classifiquen de més fines a més grosses en broca de tatxa, d'esfondrar, de clau dobles, broca passador i broca de clau de pla.

Els ferros anomenats mascle i femella són un estri privatiu del torner que servia per a fer les rosques exteriors d'una peça. Consistia en una barra llarga de ferro acerat que en un extrem acaba en unes dents situades transversalment.

Ferramentes de percussió

L'ús d'estris per colpejar és inherent als treballs de fusteria com complement d'altres operacions com per ajustar peces entre sí. Tot i l'argument de què en la fusteria

tradicional tots els connectius s'elaboraven en fusta per evitar el recurs al metall⁹⁶¹, el ben cert és que la presència dels claus com element d'unió i fixació tenien una gran presència en gairebé totes les manufactures entallades amb fusta, essent el martell i la maça dos instruments imprescindibles en el bagatge del fuster (figura 38).

El martell, del llatí tardà *martellus*, era una de les ferramentes més comunes en l'espai de treball. És una eina de percussió formada per dues peces, un cap de ferro prismàtic i un mànec de fusta. El cap metàl·lic és de forma generalment quadrada en un extrem i amb forma de pic en l'altre i presenta un orifici central on s'encaixa el mànec de fusta embotit a pressió formant creu. Serveix per a batre metalls per a donar una determinada forma a làmines i peces, clavar claus o incrustar elements varis en el lleny. Els claus s'inserten en colpejar-los perpendicularment amb l'extrem quadrangular del cap amb una força controlada per a no deformar la peça. En el martell anomenat de fuster la peça de metall presenta dos perfils distintes, un rectangular per a colpejar, l'altre partit en dues orelles que es feien servir per a arrancar claus. El martell pla té plana la part de ferro per on s'han de donar els colps.

La maça era un instrument de grans dimensions compost per una gruixuda peça de fusta massissa cilíndrica o rectangular, amb un buit al centre on entravessar un mànec de fusta. Es fa servir com a complement d'altres eines com els enformadors o les gúbies, percutint-les per infondre una major precisió als colps. S'utilitza encara per a reforçar assemblatges i ajustar els tascons dels ribots.

Utensilis de llimar

Són ferramentes destinades a desbastar la fusta, allisar la superfície i eliminar les traces dels talls de les ganivetes emprades en les successives operacions al llarg del procés de manufactura (figura 39). El principi de base que agermana aquests útils és la presència d'una fulla tallant de perfil bisellat que caracteritza a les llimes, les raspes, els reganyadors i els ribots.

La llima era una eina consistent en una barra metàl·lica de secció quadrangular amb la superfície estriada diagonalment o horitzontal que es feia servir per a desgastar, allisar o polir la fusta mitjançant una fricció continua i regular. Eventualment, podia

⁹⁶¹ Mª Chiara TORRICELLI, Romano DEL NORD e Paolo FELLI (2007): *Materiali e tecnologie...*, op. cit., pp. 104-106. En efecte en la construcció en fusta la qualitat de la connexió resideix en el compromís entre l'estabilitat, la flexibilitat i la resistència, aconseguir l'equilibri just revelava la capacitat del fuster. Aquest sistema de juntures comportava, a més d'una dificultat afegida, un estricte càlcul geomètric per ajustar l'assemblatge.

estar proveïda d'un mànec de fusta per a protegir la mà de l'operari i facilitar el maneig. Se solia usar en treballs que no requeriren gran delicadesa.

La raspa era una espècie de llima amb la superfície guarnida de grosses dents triangulars o còniques més prominents que les estries de la llima pròpiament dita. Servia per a rebaixar o allisar matèries dures com l'os o la fusta. El perfil recte o arquejat de la fulla de tall determina les dues varietats existents de raspes.

El ribot és una de les eines més característiques de la fusteria. Morfològicament es tracta d'una caixa de fusta prismàtica travessada de dalt a baix i obliquament per una fulla d'acer rectangular a son extrem inferior amb un tall col·locat a bisell molt fi i fixada dins son encaix a 45° per un tascó de fusta que serveix d'agafall. Amb aquesta disposició la ganiveta sobreix lleugerament de la caixa per a eliminar per fricció les vetes del tronc recentment desbastat, rebaixant la fusta en passar repetidament el ribot en sentit paral·lel al fil de la veta. El buit deixat per l'angle de la fulla de tall en la part superior de la caixa crea una obertura per a l'eliminació de la borumballa i les serradures. Els propis fusters solien confeccionar els seus ribots en l'obrador, amb fusta de carrasca que per la seua duresa garantia un òptim estat de conservació i un llarg aprofitament de l'estri.

El ribot corbat o voltat té la part inferior de la caixa corbada longitudinalment però el tall se situa recte i serveix per a rebaixar una superfície corba.

El ribot de dents o de ratllar presenta una ganiveta de perfil dentat es col·loca en posició més vertical. Serveix per a eliminar repèls, rascar fustes a les quals s'han d'adherir altres peces o rebaixar fustes amb vetes de distinta duresa.

El reganyador és una mena de ribot amb la fulla bisellada que serveix per a comprimir. Per semblant, el bocell era una espècie de ribot amb la part inferior de la caixa acanalada que servia per a fer motlures convexes semicilíndriques i canals en forma de mitjacanya.

Una categoria específica de ribot és la garlopa o guilleume, amb una longitud variable entre 60 i 70 cm. Que es movia mitjançant una empunyadura situada en la part superior de la caixa. Està dotada de dues tallants atès que al ganivet habitual se li afegeix un altre més curt, lleugerament convex, anomenat *contraferro* per a pressionar sobre la superfície a llimar tot impeding que boten les estelles i aconseguint un aspecte llis i uniforme. Es maneja amb dues mans desplaçant-la en el sentit de la veta. Una modalitat de menors dimensions és el garlopí, d'una sola fulla de tall, instrument específic dels ebenistes.

Una varietat de guilleume era el ciment, eina de majors dimensions amb sis o set pams de llargària, usada pels boters per a planejar les dogues dels tonells. En contrast amb la garlopa, la base de la caixa es troba partida longitudinalment en angle recte, tenint la ganiveta en la part superior. Està dotada d'una empunyadura en fusta amb forma de pistola per aferrar-la amb seguretat a l'hora de lliscar el ciment pel cantó de la peça per obrir rebaixos, canals i motlures sense que es trenque el fil del tall, ja que la base de la caixa actua de topeta i guia.

La guimbarda, mot derivat del francès *guimbarde*, era una variant del ribot amb la fulla estreta i molt sortint que servia per a igualar els fons d'un buit, ranura, canal o mossa als quals no arribava el ribot. La fulla tallant tenia un sol bisell acoblat a una mortasa en el sentit de gruix mitjançant un tascó, de manera que per a allisar s'accionava en sentit longitudinal.

El galzador o acanalador era una ferramenta per a realitzar canals i estries paral·lels a la vorera d'una taula. Morfològicament és similar a una garlopa a la qual se li ha afegit una peça rectangular de fusta d'igual llargària i dimensions que la caixa, assemblada a la cara oposada a la tallant mitjançant caragols que regulen la separació i permeten adequar l'ample de l'obertura. Per a practicar les motlures es pren amb una mà de l'empunyadura i amb les rosques s'ajusta a la fusta per la qual deu relliscar per obtenir un rebaix acanalat més o menys profund.

El boet era l'eina destinada a realitzar les anomenats assemblatges encadellats. Com el ribot, és una caixa de fusta quadrangular dotada de dos ganivets disposades en sentit contrari, el mascle amb el fil en U per a realitzar sobre la fusta un prominent relleu mentre que la femella resta llisa per a obrir el canal on encaixar el rebava anterior. S'usa per a fer motlures emparellades, una eixint i l'altra entrant, relliscant la ferramenta per una cara per a produir un dels talls, es girava tot seguit en sentit contrari per a fer la motllura inversa complementària. Els jocs de ganivetes adequaven ambdues per dimensions per a assegurar l'encaix i obligava a disposar de tantes caixes com combinacions de fulles es posseïren.

La plana de fuster era una mena de ribot que consistia en una fulla però en una fulla afilada encaixada en un bastiment de fusta que servia de mànec lateral a l'hora de planejar una superfície. Existien diverses modalitats de planes adaptades a les característiques del perfil de la fusta a polir, així la plana redona presenta la part interior convexa per a deixar la fusta acanalada. La plana fina estava dotada d'un tall molt fi per a refinar una superfície ja brunyida.

La copada és una plana de fuster molt semblant al ribot morfològicament, amb la superfície inferior i el tall de forma convexa, presenta una caixa més estreta i sense de mànec que permet raspallar les angulacions, les motlures i els recolzes als quals no arriba el ribot normal.

Elements de contenció

És un grup constituït per components auxiliars en el moment de subjectar les peces i immobilitzar-les perquè el fuster dispose de plena llibertat per operar amb dues mans. D'altres instruments de la família ajuden a prémer les peces, fixar elements al llarg del procés d'encolat, calçar llenys o mantenir-los en alt (figura 40).

Les tenalles consisteixen en un estri de metall compost per dues palanques corbades i paral·leles unides i articulades en un dels extrems per un moll semicircular que funciona d'eix comú al voltant del qual poden girar per a obrir-los o tancar-los. Agafades amb les mans per un dels extrems, amb l'altre estrenyen fortament una cosa per subjectar-la. El seu ús consisteix en prémer amb força una peça per a arrancar objectes enclavats o tallar-los. Etimològicament, el nom prové del llatí *tenāces*, plural de *tenax*, derivat al seu temps del substantiu *tenaculas* que pren el radical del verb *tenere*, el significat del qual expressa amb precisió la utilitat de l'eina la seua aplicació en amplis sectors industrials. Amb el mateix nom es designava en arquitectura l'eina utilitzada col·locar carreus. En aquest tipus de tenalles el pes de la pròpia pedra és suficient per a tancar els braços que l'estrenyen, reforçant la pressió sobre el carreu. Les tenalles corbes presenten els braços girats per a agafar peces que s'han d'inserir en cavitats estretes. Les tenalles de tallar estan dotades d'un mos tallant que serveix per a tallar a pressió claus i peces metàl·liques xicotetes.

El banc de fuster consisteix en una espècie de taula gruixuda que disposa de xicotets caixons en el pla superior per a dipositar en ells elements auxiliars a la feina. La taula descansa sobre quatre cames robustes en una de les quals porta incorporat un destret en forma de tauler gros assemblet mitjançant una rosca que regula l'obertura i la pressió amb què estrènyer la peça a tallar. El banc és la superfície de treball comuna a totes les especialitats de l'ofici, emprada també per altres artesans com els orfebres i els manyans o els ferrers.

La burra de fuster és un banquet llarg i estret de mig metre d'altura, assentat als extrems sobre quatre peus de plànol inclinat sobre el qual seu el fuster a l'hora de treballar. Presenta en un dels cantons una maça gruixuda de cap prismàtic, cilíndric o

esfèric assembletat a un pedal situat en la part inferior del banc, accionat pel fuster que amb el peu eleva la maça per què pressione la peça a elaborar. Era comú en la fusteria mecànica, present en els tallers d'aladriers, boters o carreters.

L'enclusa, del llatí *incus*, *-ūdis*, consisteix en un prisma de ferro acerat de secció quadrada, de vegades acabada en punta en un dels costats, que va encaixat en un soc gruixut de fusta. Presta una superfície recta i segura per a treballar amb el martell metalls i tota classe de materials pesats. L'enclusa de boter presenta una morfologia similar però es caracteritza per la seua diferent grossària que serveix als boters per a treballar peces metàl·liques.

El congreny és una eina consistent en dues barres de fusta grosses i llargues amb forats de secció semicircular en un lateral, de manera que en unir-se deixen al mig uns buits redons que servien per a assegurar una peça, dins dels forats passen uns tascons. Entre les barres es posen les peces de fusta encolades, de manera que queden ben estretes i es faça més sòlida la unió. El mot deriva del llatí *cippus*. És un instrument destinat a subjectar fustes per serrar-les.

En boteria s'anomenava congreny cadascun dels cercols, compost de diverses corbes, que envoltaven estretament certes bótes, atesa la similitud funcional de les cintes que subjectaven les làmines verticals de fusta que configuraven el cos del tonell. Per semblant, en arquitectura es coneixia amb aquest no el conjunt de dues bigues entre les quals se afirmen peces de fusta, com ara els puntals d'un basament.

El perpal o parpal és una barra sòlida de ferro o fusta usada per a fer palanca. La seua modalitat més senzilla consisteix en un tros de fusta que es col·loca a mode de falca sota l'objecte que es vol realçar, com ara un tronc o un obratge al llarg del procés productiu. Per extensió també s'anomena perpal el pont dels instruments de corda que serveix a realçar les codes del mànec.

Es coneix com tisora el dispositiu format per dues bigues o troncs encreuats sobre les quals el fuster descansava el lleny que ha de desbastar, tallar i dimensionar.

Un serjant, gat o rosca de destret és una ferramenta manual per afirmar amb seguretat les peces que preten tallar sobre el banc o van a ser encolades reforçant amb l'estreny llur encaix. El seu mecanisme es basa en dos braços de ferro o fusta acoblats a una guia que s'acosten o separen mitjançant un eix roscat per pressionar la peça. La pressió s'aconsegueix mitjançant una rosca o clavilla rosqueta, en una de les mordasses o en les dues, que permet regular la compressió. Entre les modalitats es troben per tant serjants amb les dues barres graduables, amb una ajustable i l'altra ferma, fins i tot

serjants amb els dos apèndix estàtics formant una peça rígida amb el riell. Un remat de contenció, un mecanisme de retenció o el simple alçament sobre dels braços la guia serveix per a fixar-los. Normalment la denominació de serjant o gat se sol aplicar a eines de menudes dimensions que abasten obertures fins els 450 mm., reservant l'apel·latiu de pern a estris d'obertures majors. A diferència del serjant, aquests solien estar dotats d'una guia en forma de T que els permetia oferir més resistència. El nom català pern prové del substantiu llatí *perna*, que significa cama.

Es denomina torn a un ensens de màquines i ferramenta que operen subjectant fermament la peça i fent-la girar fins aconseguir les dimensions i la forma adequades. Essencialment, consistia en una taula sobre la qual s'emplaçaven dos capçals mòbils als quals es subjectava el lleny. En accionar un dels capçals i fer-lo girar mitjançant un pedal o un mecanisme de corretja de transmissió amb què s'imprimia a la peça un ràpid moviment de rotació. Amb l'ajuda d'un enformador era tornejada o motllurada en un moviment regular d'avançada contra la superfície de manera que, en contacte amb una eina tallant, la peça s'arrodonia i rebia un perfil i un calibre determinats. Etimològicament el mot deriva del llatí *tornus*, nom heretat del grec *τόρνος* que significa gir, volta.

El torn és una de les primeres màquines emprades per l'home. La seua creació es remunta al menys al 850 a. C., testimoniada per la representació d'uns primitius torns en un relleu localitzat en la tomba de Petosiris, un sacerdot egipci que va morir a finals del segle I. La incorporació cap a 1250 del sistema de pedal i perxa flexible amplià les possibilitats de treball, ja que atorgava llibertat al fuster disposar per a operar amb les dues mans. A començaments del Quatre-cents es va introduir el sistema de transmissió per corretja, que permetia a més accionar el torn en rotació continua. Cap a 1480 el pedal es combinà la corretja amb una biela, mecanisme que implicava l'ús de la biela maneta i possibilità l'accionament continu que s'havia de combinar amb un volant d'inèrcia per a superar els punts morts. A finals del segle XV, Leonardo da Vinci traçaria en el seu *Còdex Atlàntic* l'esbós de diversos tipus de torns que mai no arribarien a ésser construïts per falta de medis però que inspirarien futures innovacions.

Per últim, el rosset era l'eina amb què es marcaven les línies paral·leles per on la fusta s'havia de serrar, planejar o tallar. Consistia en una posteta travessada perpendicularment per una o dues barres cairejades amb una punta de ferro—una tatxa o ganiveta—que servia per a incidir el lleny a marcar. El capçal decorria les barres i es

fixava en un punt concret gràcies a un element de contenció, una falca o un cargol. Segons el nombre de varetes es distingeixen per tant els rossets senzills i els dobles.

Instruments de traçat i mesura

Es tracta d'una família d'útils emprats pel fuster per a prendre mesures, calcular dimensions o traslladar-les, atribuïdes fonamentalment a tasques de disseny i construcció. Alguns són privatis de la fusteria, d'altres en canvi són comuns a altres activitats artesanals (figura 41).

El compàs és un instrument que consisteix essencialment en dues cames agudes de forma rectangular de metall o fusta acabades en agulla, unides i articulades en l'extrem superior per un eix o clavilla que permet regular i fixar llur obertura de manera que les puntes es poden acostar o separar amb una obertura regulada per formar un angle. El compàs nomenat de puntes el tipus més simple i també el més corrent en els tallers, serveix per a dibuixar circumferències, traçar arcs o prendre i traslladar mesures. L'anomenat de mesures és una varietat que presenta un làmina redona d'un quart de circumferència acoblada a un dels braços per la qual l'altre braç es desplaça fins a una obertura màxima de 90°. Aquesta làmina solia estar graduada i dotada d'una palometa per a immobilitzar les cames en l'angulació requerida.

D'altres modalitats, cal destacar el de calibres, amb les barres encorbades i les puntes cap a l'exterior, s'utilitzava per a mesurar el diàmetre interior de peces buides. El de gruix o grossos és un útil per a mesurar el gruix dels objectes, morfològicament és també una variant del compàs convencional amb la particularitat de tindre les cames encorbades formant un semicercle. Els braços acaben en puntes bisellades i convergents, inclinades a l'interior de manera que s'ajusten al diàmetre de les peces que es pretén graduar. S'usa per a amidar gruixos i pot estar dotat d'una rosca per a fixar l'obertura, així com d'una escala per a determinar la proporció. El compàs de llaques incorpora un llapis en una de les puntes. El de vara és un compàs de cames paral·leles que corren per una barreta horitzontal graduada de secció quadrada. Una de les punta metàl·liques està fixada en un extrem mentre l'altra es desplaça pel pal per a marcar la mesura del radi dels arcs o cercles que es desitja traçar. S'empra per a delinear figures de grans dimensions.

L'esquadra consisteix bàsicament una plantilla o motlle de fusta en forma de triangle rectangle isòsceles, amb un angle de 90° i dos de 45°. S'utilitza en dibuix, generalment en combinació amb un cartabó o una regla, recolzats entre si en el xicotet

reforç que presenta l'esquadra en un dels cantons, per a desplaçar-les per la vora de la planxa i traçar línies paral·leles i perpendiculars motiu pel qual, en rigor, no deuria portar escala gràfica ja que no és un útil de medició. L'instrument serveix per a traçar perpendiculars o comprovar la perpendicularitat d'una línia respecte a una altra.

La regla era una làmina plana de secció rectangular feta de fusta, de metall o d'un altra matèria dura, amb l'escala graduada en un dels costats que es feia servir per a dibuixar línies rectes. L'eina té diverses aplicacions, ja que serveix tant com a estri auxiliar del dibuix tècnic com per a mesurar. Una modalitat específica era la regla per a senyalar els fusts, emprada pels cabaners i propietaris dels troncs que es traslladaven per via fluvial fins a València. La incisió de determinades senyals permetien identificar els fusts pertanyents a cada comprador. Era un sistema enginyat per a evitar confusions, fraus i robatoris, per a facilitar la localització en cas de pèrdua.

Una medició exacta és una condició indispensable en fusteria. L'utensili més corrent per amidar longituds era el metre, fabricat a partir d'un seguit de plaquetes rectangulars de fusta articulades entre sí amb claus de ferro fins assolir un o dos metres de llargària. Gràcies a aquest ressort es podia plegar o estendre a voluntat.

L'escaire, conegut també com *falsa esquadra*, és un instrument de medició ajustable usat per a determinar i transferir angles. Està compost per dues peces o cames disposades en angle recte: un mànec de fusta assemblet a una làmina de metall mitjançant una rosca o clavilla que permet fixar-la a un angle d'obertura variable. A diferència de l'esquadra, està graduat i serveix tant per amidar com per a traçar angles distints al recte.

El cartabó és una mòdul de fusta amb forma de triangle rectangle escalè els angles del qual són 90°, 60° i 30°. Les seues dimensions són variables i pot estar guarnit d'una escala gràfica per a la medició. Junt a l'escaire i una regla, s'utilitza en disseny en múltiples procediments, com ara traçar línies paral·leles, perpendiculars o d'angulacions diverses, marcar les mesures dels angles, obtenir coordenades, localitzar amb rapidesa el punt mig o aconseguir figures planes i simètriques.

El nivell és un aparell de medició usat per a determinar l'horitzontalitat o la verticalitat d'un element. El més destacat en l'Edat Mitjana era el nivell d'aigua, que consistia en una caixa plana de fusta amb una cavitat tancada de vidre en l'interior, dins es contenia un poc d'aigua i una bombolla d'aire que indica l'horitzontalitat del pla sobre el qual es fixava.

En canvi el plom, mencionat entre els efectes de Pasqual Becart, era un sistema més simple consistent en una xicoteta peça de plom nugada a un fil llarg que, llançat en suspensió, determina l'horitzontalitat del plànol en construcció. El sistema es basa en la llei de la gravetat i s'usava en l'edificació, tret que el desplaça dels béns dels fusters d'obra prima, com Onofre Sola i Lluís Jorba.

Aparells d'afilar

El fuster devia ser constant en el manteniment dels fils de fulles i ganivetes, necessari per procurar un funcionament capaç de garantir la resposta de cada instrument en pro de l'excel·lència de l'elaboració final (figura 38). Amb aquesta finalitat, els tallers disposaven de la coneguda pedra d'aigua. Es tractava d'una mola circular de pedra sorrenca muntada sobre un bastidor massís de fusta que subjecta un caixó o dipòsit per a l'aigua. Mitjançant un eix mòbil, el centre de la pedra està articulat a un pedal que la fa girar sempre en sentit oposat a l'home que subjecta amb dues mans la ferramenta a afinar sobre la superfície humida de la mola, per evitar el calfament excessiu de la fulla de ferro. Per a polir el fil bisellat de la ganiveta s'usava igualment una pedra arenosa, quadrangular i de menors dimensions, embotida en una caixeta plana de fusta, sobre la qual es fregava el tall ruixat amb unes gotetes d'oli.

En el registre d'Onofre Sola consta una *smoladora*, que consistia en una gran pedra de forma de disc, roda o cercle encaixada a un eix giratori, muntada sobre un cavallet o suport de fusta. Un altre sistema per a esmolar era l'ús d'una corretja de superfície raspant nugada a tensió a dos tambors que la fan girar es No obstant els sis diners amb què és adjudicada al mestre apunta a un estri de xicotetes dimensions, pot ser sols la pedra sorrenca, tal volta unida a un mànec.

El comerç dels utensilis

Generalment, era el propi fuster qui es fabricava les ferramentes de treball que aniria sumant al bagatge essencial d'estris rebut a la fi de l'aprenentatge. Independentment de la modalitat de l'eina o les seues particularitats, l'eina es rdueix bàsicament un ensam de fusta i ferro acerat, de manera que adquirir un estri nou sols era possible adreçant-se a un fuster o a un ferrer, omnipresents a peu de fàbrica i als arsenals per reparar, temperar i afilar útils⁹⁶². Com bon coneixedor del material, el fuster

⁹⁶² Philippe BERNARDI (1995): *Métiers du bâtiment ...*, op. cit., pp. 230-232.

es confeccionava els seus útils de treball, era el professional millor preparat per a elaborar els estris necessaris en resposta a les especificitats tècniques de cada manufactura. Era ell qui coneixia el procés de preparació del lleny, modelat i assemblatge com cap altre artífex. Sols era necessària la concurrència d'un ferrer a qui encarregar la ganiveta segons unes determinades dimensions i característiques. La compra era poc freqüent i apareix escassament en els comptes, per tant disposem de poques referències per a valorar el seu cost⁹⁶³. Procurar-se nou instrumental era habitual en subhastes i mercats d'ocasió que permetia renovar peces desgastades o ampliar el repertori, posseir un catàleg més diversificat que consentira d'assumir majors àrees professionals, tot estalviant en la compra de material. Una vegada agenciat, seria el propi artífex qui remenaria i actualitzaria la ferramenta desgastada. El mercat de segona mà, junt a l'herència, era la principal via per a estendre l'inventari. Es tracta d'un comerç escassament estudiat del qual ignorem el nus dels procediments perquè no ha deixat a penes traces en els registres notariais. Reconstruir els sistemes de subhasta i taxar el preu dels útils sols és possible a partir d'una documentació escassa i extremadament dispersa (gràfic 4).

L'eventual troballa de la liquidació dels béns d'Onofre Sola i la venda parcial dels útils de Lluís Jorba autoritzen a reconstruir les gestions arbitrades, després que el marmessor acceptara la licitació, el notari efectuava inventari del patrimoni i convocava a subhasta pública en la plaça del Mercat. Un corredor s'encarregaria de conduir l'encant, adjudicant al millor postor cadascun dels articles al temps que el notari pren nota de cada venda, enregistrant el preu i el comprador. Com que tothom es coneix, per a facilitar la identificació junt al nom anota sempre una ressenya distintiva, el malnom, algun tret físic o l'ofici del comprador, que proporcionen sucoses dades sobre qui s'interessava als béns i l'estrat econòmic i social que acudia a la puja. Mestres fusters es reparteixen les eines mentre mobles varis, roba, blanqueria o utensilis de cuina s'adjudiquen a dones, llauradors i veïns sense especificar llur ofici o condició. És curiosa aquesta peculiaritat perquè sols en cas de companys de professió s'anota la seua circumstància. Són els mestres de fuster qui es reparteixen unes eines que romanen a la fi en l'entorn de l'associació.

Abans d'avaluar els preus cal considerar en primer lloc les condicions particulars de la venda, en tractar-se de béns d'ocasió ja gastats l'import d'un article variarà en

⁹⁶³ Sandrine VICTOR (2004): *La construcció i els seus oficis...*, op. cit., p, pp. 139-143. També a Girona es constata una situació similar a la valenciana que complica la valoració del preu de l'utilatge.

funció del seu estat de conservació, fet que implica que un mateix estri s'atorgue per licitacions diverses. A més el registre de la subhasta està elaborat per notaris, no per experts en fusteria, que designa els útils genèricament, englobats en classificacions que obvien les especificitats d'útils que havien estat confeccionats manualment per l'artífex que potser havia introduït canvis estructurals per adequar l'eina als requisits d'un determinat treball. Força arriba a distingir-los per les dimensions com per exemple en el cas de les serres on discrimina entre *gran*, *chica* o *migancera*, igualment postil·les com *desferrada*, *trenquat* o *molt vell* indiquen el desgast i la guisa amb què s'ofereix l'utensili. Açò dona peu a confusions a l'hora de distingir determinades eines, per exemple les tisores que es contenen liciten a l'encant dels béns d'Onofre Sola per tres sous sis diners, sense cap postil·la que expliciti si es tracta de l'instrument tallant o de l'eina de contenció. Per últim, cal tenir en compte que en tractar-se d'un encant l'adjudicació es concedia a la puja més alta, de vegades a aquella que arribara a la cotització d'eixida. Per tant, sols és possible plantejar els preus assolits al mercat valencià en termes relatius, per aquells estris de què disposem informació, deuriem ésser les més corrents en l'obrador del fuster medieval, atès el grau de coincidència en la dotació dels tallers documentats.

Ajustant de nou el recorregut a la classificació per famílies, entre els instruments de tall el preu de l'aixa senzilla oscil·la entre dos i tres sous, mentre que les de majors dimensions o aquelles específiques s'adjudicaven a preus majors, per nou i sis sous respectivament. Aquesta tònica predomina en els costos de totes les eines en general, estris d'usos específics assoleixen major cotització davant els útils corrents, més abundants també i fàcils d'aconseguir. Variants d'aixes com la destral, l'aixada i l'aixol mostren una tendència regular en la venda, amb preus similars al votant d'un sou i un sou i mig. La serra abastava un import considerablement major, quatre i cinc sous la mitjancera, les serretes i la serra xica sobre els dos sous, mentre la serra de trossejar a penes superava el sou. En canvi la serra lloba assolía la mitja de huit sous. D'altra banda, les serres constitueixen el grup on més es noten els trets que particularitzaven l'eina com el desgast en què es trobava, de manera que les serres defectuoses es venien per poc més d'un sou en general. Significatiu en aquest aspecte és la relació entre l'import dels roters en bon estat i els *roters vells*, tot i ésser un dels efectes més econòmics, amb els quatre diners dels primers que disminueixen contundentment a dos per als desgastats. Sorprèn que el bornador, definida com una modalitat de serra específica de la boteria, s'adjudicava per dos sous set diners a Jaume Lombart,

possiblement fill del l'artífex que havia segut mestre fuster de la ciutat i mestre de les obres de fusta reials en l'últim quart del segle XV que confirma la preparació multidisciplinària del fuster medieval al temps que evidencia la continuïtat de l'ofici fins a la tercera generació.

Els instruments de buidat assoleixen una àmplia representació als inventaris enregistrats, fins dèsset enformadors s'adjudiquen en les subhastes amb un munt sostingut entre un i dos sous. En torn a un sou costava la gúbia, mentre les dues modalitats de galzadors oferts, de caragol o de clavilles, s'adquireixen per imports que oscil·len entre dos i tres sous, sense mostrar una diferència substancial, ja que caragols o clavilles eren variants parelles d'un mateix sistema d'articulació per rosca.

També per la sua abundància destaquen els útils de perforació, lògic en el cas de fusters d'obra de mans, que no es dedicaven a talar o practicar les primeres operacions de desbast dels troncs. Estris barats per la seua senzillesa, cap de les vint-i-cinc barrines venudes arriba al sou, mantenint el cost en torn als sis diners. En el *ferro ques diu macho y fembra* o emboetat es verifica fins a quin punt l'especificitat de l'estri influeix sobre el preu, adjudicat per tres sous sis diners. Als utensilis de percussió, el martell fluctua entre un i dos sous, la maça es troba entre els estris més econòmics amb els sis sous de mitjana.

Els estris destinats a rebaixar la fusta com a polir la superfície del producte elaborat assoleixen igualment una significativa presència, en el cas de les llimes el preu d'un sou les feia a més assequibles, més costosos eren els bocells, adquirits en conjunt *com hun joch de bocells* que valien uns sis sous aquells que es mantenen en òptimes condicions que es rebaixaven a dos ó tres en cas de desperfectes. En la família dels ribots, la garlopa venuda s'adjudica per dos sous, el reganyador per dos sous sis diners sense la possibilitat de contrastar les xifres en ésser exemples únics. El ciment d'afinar abasta major cotització, atesa la major complexitat tecnològica, variable entre 3 i 4 sous, per semblant la copada se situava sobre els quatre i els cinc sous. Més econòmiques les planes, venudes cadascuna per set diners.

Entre els útils de contenció que servien a subjectar els troncs i les peces a treballar destaca la venda de *dos banchs de fer feina hun gran e hun ghic* pel munt de trenta sous sis diners, són sens dubte els efectes més cars, també els de major envergadura a nivell ja que a nivell de dotació mobiliària eren els bén que denotaven l'obrador com una implantació de fusteria. Per catorze sous compra Juan Vergens *hun banch de retortes*. D'altres característics del taller d'un fuster les tenalles, que figuren

indefectiblement sobre el banc de fuster en totes les representacions pictòriques coetànies, assoliren un preu entre tres i quatre sous. A partir d'aquesta estimació es dedueix el cost de l'enclusa que, ensems a unes tenalles, s'adjudica per onze sous sis diners, de manera que l'import rondaria els set sous. Estris destinats a fer falca i afermar les peces era el *perpalet* venut per dos sous quatre diners, on el diminutiu esgrimit pel notari podria causar certa confusió, ja que podria tractar-se de l'eina pròpiament dita o del pontet d'algun instrument de corda; no obstant el seu cost i el fet que el compre un *mestre* de l'art declara netament l'útil. D'altres modalitats d'estris d'immobilització destaquen els ferros de tenir o *el ferro gran de junctar* que arriben a una cotització mitja de cinc sous, mostrant com els utensilis de subjecció esdevenen de forma global la família més cara, per les dimensions, els materials de què es constituïen, el seu disseny i característiques tècniques.

Els útils de traçat en canvi es descobreixen estris barats, fet que els rendeix corrents als obradors inventariats. Poc més de huit diners és el cost aproximat d'un compàs, el pinzell adjudicat a *Miquel Calvet, fuster, per hun sou sis diners*. Un únic cartabó ofert es ven per tres sous sis diners, però la glossa el descriu com *hun cartabó larch*, per tant un mòdul de fusta de grans dimensions. Més abundants són les esquadres, un total de set *scarpres* es liciten per un import fronterer al sou, solament el *scarpio gran* supera amb feines els dos sous.

La resta d'efectes venuts s'adscriuen a tasques auxiliars de la fusteria, com l'esmoladora adquirida per Pere Vaqueda per sis sous o el joc de *curients* o claus d'assemblatge soldats per set sous dos diners. Amb el mot de *barbulleries* s'inclouen la quincalla i els trastos varis escampats pel taller que es recullen en un mateix munt valorat en tres sous. Una caixeta de ferramentes es ven per dos sous tres diners, detenen certa presència els molts trosos de fusta que servien com matèria prima per a l'elaboració, la consideració dels quals s'adscriu per tant en l'estudi del comerç de la fusta. Per comparar els preus assolits en l'encant, un quadre comparatiu dels preus estimats permet contrastar d'una ullada la cotització al mercat valencià (taula 1).

L'entorn material de la fusteria

No podem excloure per a intentar reconstruir l'entorn laboral del fuster valencià. La limitació del recursos documentals ens força a ampliar l'arc de la recerca i prendre en compte totes les aportacions, iconogràfiques, arxivístiques i literàries. Mercè a la recuperació de la imatge del Jesuset vivint en l'obrador de Sant Josep es multiplicarien

les escenes que recuperaven la figura del fuster i es fixaven en les seues tècniques i els obratges per reproduir-los i retre a l'escena major versemblança. És fonamentalment el gust dels pintors coetanis per recrear-se en el detall, per captar amb minuciositat cada mínim gest, que ha possibilitat resoldre aspectes tècniques que escapen a la redacció escrita. Devem a la paciència del pinzell la coneixença del grau de desenvolupament tecnològic, dels abillaments personals, de les eines emprades pels fusters com l'equipament material dels obradors. Per semblant als arsenals i a peu d'obra el mestre d'aixa o el fuster avesat a la construcció es troben ben representats en escenes del Gènesi. Taller i fàbrica seran per tant els dos escenaris privilegiats del treball del fuster,

L'obrador és l'espai privat de producció, un espai de caràcter essencialment individual i familiar. Les modalitats de pertinença més comunes entre els mestres fusters entre els segles XIV i XV eren la possessió pròpia o l'arrendament a cens a altres particulars, amb el pagament anual d'una renda. És el lloc on el mestre combina per igual el treball i la vida domèstica, l'escola on es transmeten els coneixements i es perpetua l'ofici. Els inventaris de béns ens mostren la disposició de l'alberg gràcies al reconeixement dels efectes dispersos per cada estància, articles que connoten cada cambra i l'ús a què estava destinada. S'entreveuen també les dimensions de l'hàbitat: edificis estrets d'una crugia d'amplària amb un o dos pisos d'altura, que s'allargaven en profunditat fins obrir-se a un corral posterior. En l'entrada, l'obrador estava directament comunicat amb l'exterior mitjançant pòrtics que servien d'escaparata i facilitaven el tracte amb la clientela. A continuació se situava la cuina amb un pati adjacent on se solia ubicar el pou. L'únic dormitori de la llar se situava en el pis superior on, junt al llit els inventaris registren roba de llit, flassades, matalassos, llençols i tovalles, a més d'arquibancs, joies, retaules i ensenyes.

La iconografia constitueix una font preciosa per a recuperar la imatge de l'edifici en construcció i esbrinar l'ambient a peu d'obra. Permet d'una banda aprofundir en el coneixement d'aspectes tècnics i materials, d'altra dilucidar i contextualitzar l'organització del treball en la fàbrica. Les representacions pictòriques recullen totes les categories i representa cada treballador de forma distinta segons la seua funció. Cada sector és identificable pels útils que utilitza. La fusta constituïa un dels materials més emprats, el mestre fuster era primordial per la seua versatilitat i la multiplicitat d'obres en què s'afanyava: estructures provisòries, les màquines elevadores, bastiment de sostres, elaboració de mobiliari, se sumaven a les tasques de manteniment i de decoració dels edificis per a les ocasions festives.

En relació a l'horari de treball, la mesura natural del temps gravada pel crepuscle determinava la jornada laboral, de manera que el ritme de les obres estava lligat als límits lògics de la llum del sol com a la bondat climatològica de cada estació.

L'arsenal constituïa l'altre àmbit de treball a l'obert del fuster. Ubicat a la platja o en la desembocadura del riu, allí el rigor del clima es deixava sentir amb major virulència de manera que calia preveure un major resguard per a evitar al màxim els danys que tempestes, pluges e inundacions podien ocasionar sobre els materials i les naus en construcció. A València les drassanes municipals se situaven en la ribera interior del riu Túria, davant del convent de Predicadors prop del pont de la Mar en el camí del Grau. Aquesta situació facilitava el transport dels troncs descarregats a la Rambla. Les altres instal·lacions es localitzaven a uns tres kilòmetres a l'est de la capital. Del caràcter preminent de la fusta en l'armadura d'una nau es desprèn el caràcter dominant del mestre d'aixa en la direcció de les tasques que implicaven un munt d'oficis diversos.

Per últim, per a advertir els utensilis utilitzats pel fuster de la València medieval contem amb les nòmines dels inventaris recuperats, als quals cal afegir les conclusions dels estudis sobre la fusteria tradicional, així com el catàleg d'eines recollit en les representacions. A partir d'aquests paràmetres és plausible completar els repertoris fornits per la documentació i enllestir un llistat de la ferramenta usada aleshores. Per comprendre llur utilitat, definir els usos o l'activitat productiva en què es feien servir és aconsellable estructurar el seguiment a partir de set categories d'instruments classificats en estris de tall, de buidat, de perforació, de percussió, de llimat, de contenció i de traçat. Generalment, era el propi fuster qui es confeccionava les ferramentes de treball, era el professional millor preparat per a elaborar els estris necessaris en resposta a les especificitats tècniques de cada manufactura. Per a adquirir nou instrumental era habitual recórrer a l'encant i mercats d'ocasió que permetien renovar peces a preus assequibles. Així, el mercat de segona mà junt a l'herència eren les principals vies per a estendre el mostrari. Conèixer el seu cost sols és possible en àmbits de mercats de segona mà a partir de les subhastes organitzades pels marmessors del testament d'un fuster, fet que limita la recerca i atorga a les conclusions un caràcter limitat i hipotètic

La fusta com a matèria primera: la idiosincràcia del treball en fusta

La fusta ha estat tradicionalment un material imprescindible per a la vida humana, Patrick Gay encertava en qualificar-la *la toile de fond de la vie*⁹⁶⁴. És substancial reconèixer la multiplicitat del treball del fuster en l'Edat Mitjana en què el lleny era utilitzat en l'armadura de cases i en la construcció de naus, matèria primera dels útils comuns, del mobiliari de base. S'emprava per a elaborar estris i objectes d'ús quotidià com poals, tonells, corrioles, caixes o baguls. Omnipresent en la vivenda com a combustible, auxiliar necessari per a la construcció d'edificis i ponts, enginys hidràulics com molins d'aigua i de vent. Les màquines d'elevació de materials es bastien completament en fusta o en requerien de grans peces adequadament escairades i assemblades. Per a l'elecció d'una matèria prima de qualitat es volia una gran experiència i habilitat. Justament a causa d'aquest ús massiu de la fusta, Europa es trobaria sempre en la urgència d'afrontar el problema d'una cada vegada més minvada disponibilitat d'extensions arbòries que provocaria els primers clams i donaria pas a les primeres mesures de protecció de la natura⁹⁶⁵. A més la fusta, a diferència d'altres elements naturals explotats igualment en benefici de l'home com la pedra o els metalls, prové d'un ésser viu que compta amb una essència i uns cicles naturals de creixement que convé conèixer i respectar quan es tracta d'abatre'l per aprofitar-ne al màxim les potencialitats del material.

Propietats de la matèria

El fust constitueix la major component de la constitució de l'arbre, sols les fulles i els fruits escapen a la potencial consideració com fustes, ni tan sols totes les altres parts serviran per a esdevenir finalment fusta en sentit estricte. Solament aquelles fraccions amb un volum i unes dimensions òptimes seran adequades per a transformar-les en taulers, bigues i altres peces per a l'edificació, la manufactura, la indústria o la

⁹⁶⁴ Patrick GAY, dir. (2001): *L'atlas du bois...*, *op. cit.*, p. 17- 18. Julian MUNBY (2001): "Wood"... *op. cit.*, p. 379. En el seu anàlisi dedicat a l'ús de la fusta en l'Anglaterra en l'Edat mitjana l'historiador encetava el seu article just amb aquesta mateixa afirmació.

⁹⁶⁵ R.W. SYMONDS (1962): "Il mobilio nell'epoca postromana...", *op. cit.*, p. 401.

construcció d'embarcacions mentre branques i arrels seran remeses com a llenya i combustible. Des d'aquesta perspectiva, és el tronc que focalitza el veritable interès de la recerca, per les seues característiques és també el principal indicador de les propietats de la matèria. En el seu estat natural, el tronc té forma circular amb un diàmetre que va disminuint des de la base fins al cim. Sobre la secció transversal és possible distingir una sèrie de cercles concèntrics produïts pels successius períodes de creixement anual de l'arbre que permeten en conseqüència determinar-ne l'edat. En primavera la circulació de la sàvia, l'aigua i les constituents nutritius propicien la formació de nous teixits de gran qualitat, més resistents, sòlids, densos i fibrosos. Amb l'arribada de la tardor l'arbre comença un període de repòs, que es perllonga a l'hivern, durant el qual el cicle de creixement se suspèn de manera estacionària per reprendre a la primavera següent, quan afegirà un nou redolí distint i contrastant amb la rodanxa precedent, consentint amb l'adició el còmput d'anys. Nogensmenys, entre les dues zones apareixen uns xicotets orificis, els porus, que caracteritzen certes espècies com el castanyer, el roure o el fleix, atès que la seua amplitud i densitat són determinants per a la qualitat de la fusta i el profit que se'n podrà extraure d'ella. D'altra banda, el creixement vertical depèn de l'últim brot o capoll florit de la planta que es deté a una precisa alçària, restant l'arbre indefinidament a la mateixa altura.

Els components principals de la fusta són la cel·lulosa, que constitueix aproximadament la meitat de la seua matèria total i proporciona resistència i contenció a la planta. L'altra meitat la conformen a parts iguals la lignina, que proporciona duresa i ajuda a protegir-la de l'atac d'insectes i microorganismes—fongs i bacteries—i l'hemicel·lulosa, que actua com aglutinant de la fibra. Altres substàncies minoritàries són la resina derivada de la secreció de l'arbre, la cera que envolta l'epidermis dels fruits i els brots i les grasses. Condicionada per aquests components, les característiques de la fusta es concreten pel gra, l'amplària de les capes de creixement i la textura.

En tallar la fusta, l'índex de granulació influeix sobretot en el refinament del resultat, quan es tracta de modelar manufactures delicades per a una producció exquisida, on no s'han d'apreciar els porus, es requerien el boix i els arbres fruiters de gra fi. En canvi per a la boteria, els estris agrícoles o la construcció no cal recórrer a espècies tan específiques, qualsevol fusta de gra gros resulta apropiada. A més, si bé l'amplitud dels cercles és un indicatiu de la capacitat de creixement de l'arbre, està lligada a múltiples factors ambientals, des del clima i la qualitat ambiental fins el medi forestal que l'envolta i les particularitats nutritives del sòl. D'elles depèn la textura ja

que és proporcional al creixement del tronc, essent més compacta si la zona fibrosa abasta més de la meitat de la dilatació anual, així la fusta resultant serà més flexible i lleugera. Malgrat totes aquestes consideracions genèriques, la qualitat final de la matèria prima atindrà en última instància a la seua procedència ja que, com hem assenyalat, la influència de la major o menor fertilitat del terreny, el clima, l'orientació més o menys solejada o l'impacte dels vents imprimiran en ella unes propietats ben particulars.

Abans d'escometre el treball, cal considerar amb atenció les parts del tronc. En desestimar la corfa, que manca de la complexió adequada per oferir la flexibilitat i la durabilitat requerides, el cor i l'albenc constitueixen vertaderament la matèria aprofitable. Amb el transcórrer del temps i mercè a l'agregació de noves capes de creixement, les parts internes cessen la seua activitat conductora i les cèl·lules vives moren i s'incorporen a la part central anomenada cor o duramen, més densa i compacta que, a conseqüència de l'oxidació, es tenyirà progressivament d'una coloració més obscura. La zona perifèrica que l'envolta formant una mena de corona de color clar és l'albenc, la porció activa on estan presents les cèl·lules vives conductores de la sàvia. La natura de la coloració i de la composició química del cor i l'albenc són fonamentals perquè de les seues propietats resultaran les diferències en la qualitat de la fusta, de la seua consistència i afinitat depèn la seua resistència a la putrefacció i a l'agressió dels agents ambientals.

La veu dels tractadistes

El moment de l'abatiment de l'arbre és un punt crucial per a garantir la màxima qualitat de la fusta. Ateses les seues peculiaritats, la fusta requereix un tractament específic, a l'hora de preparar-la caldrà estimar la seua acusada sensibilitat als canvis de temperatura i humitat, l'amenaça que suposa la presència de microorganismes i insectes. Els procediments han estat àmpliament argumentats pels tractadistes i els consells, diversos i de vegades contradictoris, es remunten a l'Antiguitat. L'arquitecte romà Marc Vitruvi Polió (vers 75-10 aC.) reflexionà llargament sobre les diferents espècies a propòsit del seu ús en la construcció en el capítol IX del segon llibre de *Els deu llibres d'arquitectura* consagrat a la fusta⁹⁶⁶. Aconsellava efectuar la tala des de principis de la tardor fins que començava a bufar Favonius, el vent de ponent personificat en el fill del deu romà Aeolus. S'havia de procedir després que l'arbre ha

⁹⁶⁶ Marco VITRUVIO POLIÓ (23-27 a.C.): *Los diez libros de arquitectura*. Edició de José ORTIZ y SANZ (1992). Torrejón de Ardoz: Akal, p. 50.

detingut el seu creixement i recobra la seua robustesa i estabilitat, quan les fulles es mustien i les arrels han absorbit la limfa del terreny. En primavera recobriarien la sua funció reproductora, les fulles reprendrien vigor i es prepararia per a maurar els fruits. En les estacions càlides abunden de sàvia, tenen els porus amples i es carreguen de secreció, sols una vegada complit el cicle productiu la planta amolla les fulles, amb els primers freds i els vents hivernals recupera la seua fermesa, aleshores la fusta tallada és més rendible i profitosa. Afegia encara una sèrie de recomanacions per executar el tall, una incisió circular profunda que travessara l'albenc fins el cor. Així abans d'abatre l'arbre suggeria deixar els troncs en posició vertical, de manera que per la ferida destil·lara el suc i s'esvanira la limfa per prevenir la putrefacció, perquè sols les fustes seques podien ser dimensionades i eren òptimes per a la construcció.

Vitrubi seria el substrat a què s'afegirien veus com la del naturista Plini el Vell (23-79), qui s'ocupa de la fusta en el llibre XIV de la seua *Història Natural*⁹⁶⁷. No obstant, considerava més apropiat efectuar la tala en primavera i estiu, en concret entre el solstici d'hivern i el favoni però, si urgia postergar l'abatiment, s'havia d'escometre sempre abans de l'ocàs d'Artur prenent com a límit màxim el solstici d'hivern⁹⁶⁸. Plini és el primer autor en fer referència a la influència de la lluna en recollir les ensenyances de Cató en relació als beneficis que reportava efectuar l'abatiment dins del silenci de la lluna, en els jorn d'interluni quan la lluna entra en conjunció amb el sol i no és visible des de la Terra. El noviluni o lluna nova marca el final d'un cicle i l'inici d'una nova òrbita lunar, prevalent la creença de què si la conjunció coincidia amb el solstici la fusta dura eternament i conclou afirmant que la fusta de millor qualitat és aquella que s'obté els jorns de conjunció entre els astres.

Més enllà de l'argumentació constel·lar, analitza tot seguit costums de caire més pràctic, observades habitualment pels seus contemporanis. En general, estimava que no convenia talar l'arbre fins que no havien maurat els fruits, però analitzant aïlladament algunes espècies advertia a mode d'exemple que el roure tallat en primavera era vulnerable al corcó, mentre que abatut en hivern no es llançava a perdre, ni es torcia ni s'estellava. En quant a l'elecció abans de la tala, reconeix que ni els arbres joves ni els

⁹⁶⁷ PLINI L'ANCIEN (23-79): *Histoire Naturelle*. Beaujeu, Jean, ed.lit.(1950-1985). Paris: Société d'Édition les Belles Lettres, p. 81.

⁹⁶⁸ El Boyero és una de les constel·lacions que beslluma en l'hemisferi nord en primavera i estiu i assoleix el seu punt àlgid el primer de maig. L'estrella més destacada és *Arcturus*, situada al nord-est de Virgo, és la quarta més lluminosa del cel. L'enraonament de Plini es basa en la posició d'*Arcturus* a l'extrem sud de la constel·lació que propicia que des de latituds mitjanes del sud es pugui apreciar des de finals de setembre fins a desembre, per davall de Virgo sobre l'horitzó nord.

vells proporcionen una fusta excel·lent per a la construcció. A més coincideix amb Vitruvi en aconsellar un tall transversal fins a la medul·la i deixar reposar els troncs en sentit vertical sobre el tall per facilitar el vessament dels fluïts *ut omnibus umor stantibus defluat*.

Quatre-cents anys més tard Leon Battista Alberti recollia al seu *De Re Aedificatoria* el testimoni dels antics, que exhortaven a talar l'arbre tantost com hagués germinat i hagueren brotat renous i branques tendres, perquè aleshores era possible arrancar la corfa amb més facilitat gràcies a l'abundància de sàvia⁹⁶⁹. L'arquitecte italià reconeix com d'altres en canvi aconsellaven procedir al tall després de la verema i revalida la tesi vitrubiana en considerar que si la tala es duia a terme en primavera els fusts eren més susceptibles als atacs de l'arna i el corc i es podrien prompte. Pel contrari, si la tala es feia en hivern la fusta resultant seria més resistent, no es faria malbé ni es clavillaria. De manera quasi coetània, Antoni Averlino, conegut com Filarete, recuperava en el *Tractat d'Arquitectura* les ensenyances de Plini per afirmar categòricament que el millor moment per a la tala era la lluna d'agost⁹⁷⁰. A aquestes veus s'afegirien contribucions diverses com els comentaris d'Andrea Palladio, qui analitzava la fusta a propòsit del seu estudi dels materials de construcció en el capítol segon del primer dels seus *Quatre llibres d'arquitectura*⁹⁷¹. Començava lloant l'encert de les estimacions vitrubianes en recomanar la tala durant la tardor o l'hivern i en lluna minvant, quan l'arbre recuperava el vigor i la solidesa dispersos en primavera i estiu en què es troba consumit per la floració i la producció dels fruits. Parellament jutjava apropiat deixar el tronc dreçat després d'un primer tall circular per què eixugue gradualment els fluids i la fusta resulte més resistent a la podridura i la descomposició. Sols en caure convindria deixar l'arbre a recer del vent i la pluja per garantir un secat òptim i prevenir futures fissures internes, essent aconsellables tres anys de repòs abans d'escairar la fusta per a transformar-la en fulles, posts, taulers, bigues, finestres, enteixinats o paviments.

En examinar les propostes, els tractadistes coincideixen en general en afirmar que tant l'edat de la planta en el moment de l'abatiment com l'estació de l'any en què es produeix són primordials i influencien en la qualitat del lleny obtingut. Més enllà de les

⁹⁶⁹ Leon Battista ALBERTI (1450 ca): *De re aedificatoria*. Javier Fresnillo Núñez, ed. lit., 1991. Torrejón de Ardoz: Akal, pp. 100-102.

⁹⁷⁰ Antonio AVERLINO "Filarete" (1400-1469): *Tratado de arquitectura*. Pilar Pedraza ed. lit., 1990. Vitoria-Gasteiz: Instituto de Estudios Iconograficos EPHIALTE, p. 74.

⁹⁷¹ Andrea PALLADIO (1579): *The four books of architecture*. Adolf K. PLACZEK, 1965. New York: Dover, p. 2.

creences astrològiques o dels prejudicis, convenen en la necessitat de respectar la vida vegetativa de l'arbre, encara que no siga possible generalitzar entre la varietat d'espècies i les seues especificitats, és innegable el fet que, superat el temps de saó la planta inicia un gradual declini. Per obtenir el material de millor qualitat, recomanen així efectuar el tall en el període passiu de la seua activitat vegetativa, que en les regions de clima temperat o fred correspon als mesos de tardor i hivern. En efecte, per extraure la major quantitat de fusta utilitzable, l'abatiment es deu practicar quan l'arbre ha cessat quasi definitivament de créixer, just abans de què inicié el seu estacionament. Caldrà per tant observar atentament el tronc i les fulles perquè la fase de creixement sols és complida quan els brots anuals es tornen febles i es mustien. Un sistema alternatiu és mesurar l'amplària de l'angle format entre el tronc i les branques de majors, de manera que si mesura aproximadament uns 10° en iniciar el creixement quan arribe als 50° o 60° es trobarà en el començament del seu desmillorament. Durant el període de suspensió de la vida vegetativa, quan l'activitat fisiològica és mínima, la limfa deixa de fluir i l'arbre ressec resulta poc atractiu als paràsits, una època que en Europa abraça els mesos de novembre a març⁹⁷².

Per tradició es reté la incidència de les fases lunars sobre el volum de la limfa en la planta que atenia fonamentalment a la seua ubicació i al temps de la tala. Superant el debat sobre la veracitat de les proposicions al respecte, el ben cert és que l'Edat Mitjana va recollir la tradició llegada pels antics en considerar la influència de la bona lluna sobre la qualitat de la fusta i la major resistència a la putrefacció i els atacs d'insectes. Les observacions recollides als arxius medievals en recomanaven preferentment els jorns de lluna minvant per a la tala dels arbres de fulla caduca, mentre la lluna creixent resultava més favorable per als perennifolis⁹⁷³. La influència de les fases lunars en l'arbre era observada amb el mateix seny a València, testimoniada per la recerca conduïda pel prevere Joan Çanou, sotsobrer de la Seu, el 25 de novembre de 1435 de dues carrasques per al campanar de la Seu⁹⁷⁴. El document és un memorial preciós que detalla els hàbits despleats per a la recerca de fusta de qualitat, en aquest cas *de bones*

⁹⁷² Giorgio MOR (2000): *I codici di prattica della carpenteria tradizionale. Un possibile strumento interpretativo delle fabbriche storiche*. Genova: Università degli studi di Genova. Faccoltà di Architettura, p. 24.

⁹⁷³ Christian BROMBERGER, Jacques LACROIX, Henri RAULIN (1980): *L'Architecture rurale française*. Paris: Berger-Levrault, p. 63. Citat en les seues reflexions sobre l'argument per Philippe BERNARDI, ed. (2007): *Forêts alpines & charpentes de Méditerranée*. L'Argentière-la-Bessée: Muséum Départemental de Gap. Éditions du Fournel, pp. 69-70.

⁹⁷⁴ Arxiu de la Catedral de València. València (endavant citat ACV). Llibres de fàbrica de la Catedral. Lligall 1479, anys 1434-1435, f. 42.

carrasques grosses localitzades en el terme de Llombai *en lo carrasqual de quotes*, on arriben el dia següent i aturen la tala en considerar que *la luna no bona per a tallar, quan fon bona la luna per al tallar de les dites carrasques anarem a Llombay, dijous a 9 de deembre del dit any que fon la luna crexent*. Les circumstàncies que justifiquen la comissió avalen el calat de les conviccions d'hom en la incidència de la bona lluna. La delegació naix de la necessitat de reemplaçar el bastiment de la campana de Santa Maria *com estava perillós de caure per falta de truja, car la que tenia era fort àvol e podrida*. A la urgència de la reparació se sumen encara les despeses que comportava el desplaçament del sotsobre i el mestre d'obres de fusta Joan Amorós *ab hun moro seu e dar-li cavalcadura*. Tot i la incomoditat i els costos del viatge la conveniència d'atendre la lluna creixent justificava els costos afegits com el temps d'espera.

Giorgio Mor relleva que el temps més apropiat per a talar les resinoses és l'estiu, quan l'arbre està més saturat de resines i es troba així més preparat per a resistir l'agressió dels insectes⁹⁷⁵. En aquest cas, després de la incisió cal retirar la corfa per evitar l'acció destructiva dels microorganismes i agents en l'estrat immediat. A aquestes prevencions cal afegir les limitacions plantejades pel seu abastiment, ja que com element procedent de la natura, es troba subjecte a uns marges de producció que imposen unes condicions estrictes que hom no pot oblidar. Al llarg de l'Edat Mitjana la conversió de grans superfícies arbòries en camps de cultiu junt a l'auge de la demanda de fusta per a la construcció, la indústria naval, la manufactura o senzillament com a combustible prompte allunyaria la línia de bosc dels centres urbans, tot i els profits àmpliament coneguts i explotats fins ara. Si en el període feudal de l'Alta Edat Mitjana els senyors havien vedat els boscos i regulat estrictament els drets d'usdefruit, a partir del segle XI la necessitat d'ampliar les àrees de conreu resultava imperiosa davant l'augment demogràfic propiciat pels perfeccionaments introduïts en el sector agropecuari, que despertaren en els senyors territorials l'afany de guanyar majors porcions de terreny. D'altra banda el ressorgiment de les ciutats propicià un increment en la demanda de vivendes que es va traduir en un major consum de fusta⁹⁷⁶.

⁹⁷⁵ Giorgio MOR (2000): *I codici di prattica...*, op. cit., p. 25.

⁹⁷⁶ Sobre les conseqüències de l'expansió territorial en Europa i la manca de fusta, especialment sentida a partir del Tres-cents, ja havien advertit J.A. GARCÍA DE CORTÁZAR i J.A. SESMA MUÑOZ (1998): *Historia de la Edad Media...*, op. cit., pp. 513-514. Des de finals del segle XIII i les primeres dècades del XIV és batent la preocupació pels perills d'una desforestació profunda, la inquietud és pot col·legiar de les mesures promulgades per a protegir els boscos que condemnaven sèriament els incendiaris ja que les inundacions provocaven greus corriments de terra. Es penalitzava així mateix a conversió de pastorals en àrees de cultiu atès que disminuïa la provisió d'abonament revertint sobre la capacitat de regeneració de la terra. A aquests factors cal sumar la falta d'una planificació de gèneres i

L'extraordinari ús, com l'amplia varietat de les seues aplicacions s'expliquen fàcilment ja que la fusta és un material lleuger que permet cobrir els edificis sense carregar un pes excessiu sobre la fàbrica, ràpid de transformar, dimensionar i emplaçar, trets inestimables quan urgeix immediatesa. Les seues propietats naturals oferien als artesans un material dúctil a l'hora que resistent, prest a servir per a múltiples usos en funció de la preparació i el modelat que hom aplique. Al llarg dels segles XII i XIII l'augment de la població redundà en un notable increment en el consum de fusta. L'ús massiu del lleny se sumà a l'extensió de la superfície cultivada, fet que va contribuir al retrocés de les àrees arbòries i va intensificar el procés de desforestació. Síntoma notori de la consciència de pèrdua són les disposicions empreses de manera general en Europa Occidental des de finals del Tres-cents en mires a la recuperació dels boscos⁹⁷⁷.

En estudiar la presència de la fusta en l'art i l'arquitectura a la València del Cinc-cents, Luís Arciniega destacava com la seua plasticitat havia contribuït a fixar el llenguatge del Renaixement gràcies a retaules i a la renovació dels motius decoratius d'orgues on la influència del treballs dels Hernandos, arribats a la capital en 1506, resultaria cabdal⁹⁷⁸. A nivell domèstic, les innovacions en la pintura de caixes i baguls com del mobiliari d'ús corrent segellarien en aquest sentit una empremta manifesta. Malgrat tot, cal remarcar també els inconvenients que comporta una matèria prima viva, amb un elevat nivell de cel·lulosa, propícia a la putrefacció, a l'atac biòtic i als incendis. Material habitual en la construcció de ponts, la seua escassa resistència en cas de fortes avingudes suposa un inconvenient afegit que provocà els enderrocaments dels ponts de fusta construïts des dels segles XIII i XIV sobre el Túria, com ocorria en 1528 amb el Pont del Real, que portarien a finals del segle XVI a la institució de la Fàbrica Nova del Riu i la substitució gradual dels ponts de fusta per altres de pedra. Cap aquest sentit apuntaven les recomanacions de sant Carles Borromeo recollides en el Concili de Trento celebrat entre 1545 i 1563 que miraven de reduir la presència de la fusta en els

ritmes de sembrats que accelerava l'esgotament dels terrenys. Es recomanen a més les consideracions de Bruno DUMEZIL (2006): *La société médiévale en Occident*. Paris: Ellipses Édition Marketing, pp. 112-115. Philippe CONTAMINE, Marc BOMPAIRE, Stéphane LEBECQ et Jean-Luc SARRAZIN (2003): *L'économie médiévale...*, op. cit., pp. 145-147 i 293-297.

⁹⁷⁷ Roland BECHMANN (1981): *Les Racines des cathédrales: l'architecture gothique, expression des conditions du milieu*. Paris: Payot, p. 27-29. Just en el capítol "Le milieu gothique" que inicia l'obra considera l'autor la importància del territori boscós per a la vida de l'home medieval. En considerar la intensa desforestació que es constata en tot el territori europeu introdueix de manera eloqüent la noció del desplaçament de la línia del bosc.

⁹⁷⁸ Luís ARCINIEGA GARCÍA (2001): *El monasterio de San Miguel de los Reyes*. València: Biblioteca Valenciana. Tomo II, p. 340. Miguel FALOMIR FAUS (1996): *Arte en Valencia...*, op. cit., pp. 457- 460.

temples, adreçada fonamentalment a l'ornament dels altars i els retaules, malgrat que en la pràctica el relleu de la fusta en armadures i cassetonats continuaria vigent⁹⁷⁹.

Condicions per a una navegació fluvial en València

Ateses les difícils condicions dels camins, sobretot en àrees de muntanya, com la longitud del trajecte a cobrir, per al transport de la fusta el medi més immediat, ràpid i econòmic ha estat des d'antic el llit dels rius navegables. Via natural de conducció en Europa gràcies a l'amplària i la profunditat dels grans rius que creuen el continent, en la Península les dificultats dels rius amb menor calada no va impedir l'explotació d'un recurs on l'enginyer per a superar les dificultats va fer possible des de el segle XII la navegació de milers de troncs des de les serralades de l'interior fins a la costa.

La flotabilitat de la fusta abaratia el transport per via fluvial, criteri rellevant per a una ciutat com València, circumdada d'horta i mancada de boscos propers però apostada a la vora del Túria i ben prop de la desembocadura del Xúquer, que travessava Alzira fins arribar a Cullera, posició que l'enllaçava directament amb les serres arborades de Conca, Terol i Ademús a l'interior. A partir d'aquesta ubicació immillorable es desenvoluparen les estratègies per abastir la urbs no solament de fusta, sinó que forments i *diverses robes i mercaderies* transitaven puntualment riu avall. En la recerca de la fusta emprada cal per tant considerar les condicions hídriques i orogràfiques d'ambdós rius, com les característiques geogràfiques de les àrees que travessen, perquè han jugat un actiu paper al llarg dels segles en l'organització i el desenvolupament del comerç de la fusta, manifest en els llocs d'abastiment com en els medis de transport i les fórmules de contractació i venda (figura 42).

El riu Túria naix en Terol a Guadalaviar prop dels Monts Universals, enllaçava amb les comarques interiors d'Ademús fins desembocar en el Mediterrani. Un riu típicament mediterrani que en funció de l'estació en el seu recorregut experimenta fortes variacions de cabdal. Apart dels distints rius que conflueixen en el seu llit com el Garganta, el Riodeva, el Ebrón o el Bohílgués, les aportacions hídriques es deuen principalment als torrents i barrancs originats pel desglaç en el seu naixement i per les pluges intempestives que es produeixen en la seua conca hidrogràfica. Des de Guadalaviar, localitat a la qual deu el nom derivat de l'àrab *wadi al biad* o riu blanc

⁹⁷⁹ Luís ARCINIEGA GARCÍA (2001): *El monasterio...*, op. cit., p. 341. La decisió definitiva s'emprenria en Espanya amb la Reial Ordre de 1777 per la qual es prohibien els retaules de fusta en les esglésies, interrompent de forma definitiva el cicle artístic mantingut des dels albors de l'Edat Mitjana.

amb que fou conegut des del segle X, transcorre fins a Xulilla en terreny muntanyenc essent a zona més tortuosa d'un llit encara menut que resulta en alguns punts inaccessible. Al llarg del seu trajecte travessa nuclis boscosos primordials com Santa Cruz de Moya en la província de Conca, d'allí passa als Serrans on l'orografia és molt accidentada fent difícil la conducció. D'aquesta comarca transcorre per Pedralba fins els termes de Xest, Vilamarxant, Lliria, Benaguasil, Sant Antoni de Benaixeve, la Pobla de Vallbona, l'Eliana, Riba-roja, Paterna i Manises, per Quart i Mislata penetra a la fi en València. A més dels accidents del llit, les complicacions esdevenen per les nombroses sèquies, assuts i molins erigits per a l'aprofitament de les seues aigües.

Amb una orientació meridional, el Xúquer naix en la vessant sud de la mola de Sant Feliu als Monts Universals, prop dels naixements dels rius Cuervo, Tajo, Túria i Cabriol amb el qual convergeix a l'altura de Cofrents. En el seu curs alt, el riu recorre les serres del nord de Conca, on abunden els penya-segats i els congosts cisellats per les aigües del riu, conseqüències de l'erosió fluvial sobre les roques calcàries. És una zona discontinua, escalonada i intercalada amb replanells argilencs on el riu va formant trams de valls amplis i plans. Quan abasta la planícia manxega el Xúquer descriu un angle de 90° i orienta la seua direcció cap a llevant, s'obri aleshores un tram de nombrosos meandres encaixats deguts a la sèrie de moles i turons elevats sortits dels talls profunds de les muntanyes que travessa fins arribar a Cofrents. Fins i tot en superar aquest tret i rebre les aigües del Cabriol, recorre en el curs baix el massís de Caroig des del qual entra en la vall d'Aiora fins el canal de Navarrès, la Foia de Bunyol i la Vall dels Alcalans tot franquejant els salts de Cofrents, Corts de Pallars i Millars, aquest darrer a la Canal de Navarrès, per desaiguar a Cullera després d'un recorregut de 497,5 km.

Implicat en el transport i el comerç de fusta es trobava igualment el riu Cabriol que, amb una longitud de 220 km, és un dels principals afluents del Xúquer. Naix en el Sistema Ibèric en el municipi d'Albarrasí en Terol, en aplegar a Los Cárceles el seu cau marca la frontera natural entre Castella i València, on s'endinsa per Casas del Río en Requena avança per les comarques valencianes dels Serrans i de la Vall de Cofrents fins confluïr en el Xúquer. Les condicions orogràfiques del seu llit el feien un riu molt convenient per a la navegació de la fusta, atès que no presenta meandres ni guals com el Xúquer. Únicament en el terme de Villora abans d'arribar a Cofrentes es localitza un salt d'aigües que dificultava la conducció, amb desnivells de més de 100 metres que sols era possible salvar gràcies a una sèquia oberta en la vora esquerra, per on calia passar els troncs d'un en un. A més era un riu lliure d'implantacions hidràuliques, sols

en comptats punts presenta obres per a l'aprofitament de les aigües per al rec i permet complir el viatge cap a Alzira entre cinc i sis mesos.

Implicat puntualment en la conducció de fusta es troba encara el Millars que naix a El Castellar en la província de Terol, a uns 1.600 metres d'altitud. En terres valencianes discorre per les comarques de l'Alt Millars i la Plana Baixa, on transcorre encaixonat fins el terme de Fanzara on suavitza la seua pendent per obrir-se a la planícia litoral. En aquest punt rep les aigües vessants del massís de Penyagolosa, de les serres d'Espadà i de Pina. Desemboca en el Mediterrani, entre Almassora i Burriana després de més de 156 km de recorregut. El seu cabdal experimenta acusades fluctuacions entre les temporades seques i els mesos de pluges.

Amb aquest seguiment, les àrees d'abastiment de fusta es relleven nítides, des del naixement dels rius al nord de Terol en els Monts Universals es perfilen uns marges que s'endinsen fins la zona de Conca cap al sud. La documentació relleva de fet algunes postil·les referents a les espècies de fustes preferentment emprades per la fusteria valenciana entre els segles medievals, es tracta de meres notes disperses, citades a propòsit de despeses en fusta indicades en els llibres d'obra com en les compres de matèria prima efectuades pels propis artífex, on es menciona la procedència i, en algun cas, la qualitat de la matèria adquirida.

Les principals espècies disponibles per a la fusteria valenciana

Atesa la mancança de plànols com de descripcions que ens relleven mínimament com era el paisatge peninsular en l'Edat Mitjana, per a distingir les espècies arbòries basarem l'estudi en la natura del subsòl i les condicions climàtiques per aproximar-nos al bosc medieval per què, com estima Manuel Costa en la seua recerca sobre la vegetació i el paisatge valencians, la flora no es distribueix arbitràriament pel territori, sinó en funció d'uns paràmetres ecològics. Factors ambientals com la llum, la temperatura, el vent, el règim de pluges, les pertorbacions atmosfèriques i la qualitat del sòl caracteritzen el patrimoni forestal d'una regió, tot i assumint les possibles alteracions derivades del pas del temps, de les modificacions en el paisatge introduïdes per l'home i les profundes desforestacions⁹⁸⁰.

Per al reconeixement de les espècies i el seu rendiment en fusteria seguirem les conclusions recavades en tractats com *L'Art de la charpenterie* redactat per Mathurin

⁹⁸⁰ Manuel COSTA (1999): *La vegetación y el paisaje en las tierras valencianas*. Madrid: Rueda, p. 72-73.

Jousse en 1627 (reeditat en 1751) i els estudis efectuats per Jean Campredon, Jacques Brosse, Henri Trillat, Bernard Ampeau, Robert Trillat, Michel Colardelle o Michel Noël i Aimé Bocquet sobre les qualitats dels arbres fusters i la seua vinculació amb el medi forestal europeu⁹⁸¹. Una visió ràpida i útil de la panoràmica peninsular la proporcionen la suma geogràfica de Pascual Madoz i, més recentment, la *Guía de los árboles de la Península Ibérica* enllestida per Francisco Santolalla⁹⁸². D'altra banda, per a abocar-nos a la realitat conterrània comptem amb les descripcions i apreciacions botàniques d'Antoni J. Cavanilles publicades a Madrid entre 1745 i 1804⁹⁸³. Aquestes fonts seran el substrat que recolzarà la inspecció sobre les espècies de la fusteria valenciana tradicional que sols la confrontació amb els gèneres mencionats en la documentació ens permetrà corroborar i acomplir el nostre atansament.

Les pinàcies han constituït històricament una de les famílies més abundants i característiques del paisatge peninsular; és a més un arbre de gran rendiment en fusteria, de textura variable segons l'espècie i amb una coloració oscil·lant entre rosàcia i terrosa, del qual destaca el seu pronunciat olor resinós. Es tracta d'arbres de muntanya de creixement pausat i regular que ofereixen una fusta homogènia d'una resistència mecànica excel·lent. Els pins ofereixen una fusta dúctil i resistent, apta per a productes d'ús domèstic com el mobiliari o els efectes de cuina, ha estat fonamentalment destinat a la construcció, emprat tant en elements d'adreçament com portes, finestres i paviments, com en armadures i sostrades. Utilitzat per la fusteria mecànica per a enllestir bastiments, cintres i màquines auxiliars d'elevació, s'emprava encara en obres d'enginyeria hidràulica i militar com en la boteria. Vitruvi aconsellava el seu ús en l'edificia per la seua rigidesa i la seua resistència al corcoll en ésser espècies de porus

⁹⁸¹ Mathurin JOUSSE (1751): *L'Art de la charpenterie...*, *op. cit.* Jean CAMPREDON (1963): *Le bois...*, *op. cit.* Jacques BROSSE (1977): *Atlas des arbres de France et d'Europe Occidentale*. Tours: Bordas. Henri TRILLAT, Bernard AMPEAU, Robert TRILLAT (1982): *Technologie des métiers...*, *op. cit.* Patrick GAY, ed. (2001): *L'atlas du bois...*, *op. cit.* Michel COLARDELLE, dir. (1996): *L'homme et la nature au Moyen Âge. Paléoenvironnement des sociétés occidentales*. Actes du Ve Congrès International d'archéologie médiévale. Grenoble, 6-9 octobre 1993. Paris: Éditions Errance. Michel NOËL, Aimé BOCQUET (1987): *Les hommes et le bois...*, *op. cit.*

⁹⁸² Francisco SANTOLALLA (2003): *Guía de los árboles de la Península Ibérica y Baleares*. Barcelona: Blume, D. L.

⁹⁸³ Antonio José CAVANILLES (1802): *Géneros y especies de plantas demostradas en las lecciones públicas del año de 1802*. Madrid: Imprenta Real. Antonio José CAVANILLES (1802): *Descripción de las plantas que D. Antonio Josef Cavanilles demostró en las lecciones públicas del año 1801, precedida de los principios elementales de la botánica*. Madrid: Imprenta Real. Mancomunidad Alto Turia (1987): *Las comarcas de los Serranos y el Rincón de Ademuz según Cavanilles y Madoz*. Valencia: Mancomunidad Alto Turia.

xicotets i tancats⁹⁸⁴. A València destaca la presència de la pinassa, el pi negral i, amb menys presència, el pi silvestre o pi roig.

La pinassa o *Pinus nigra*, també coneguda com *pinus salzmannii*, és un arbre perennifoli que pot assolir els 40 metres d'alçària que creix preferentment en terrenys calcàris i resisteix bé el fred i la sequera. Habita en sistemes muntanyosos de l'Europa meridional i oriental entre els 500 i els 2.100 metres d'altitud, a la Península s'estén principalment pel Prepirineu, pel Sistema Ibèric meridional es troba en les moles i serres de Conca i Terol i en les de Cazorla i Segura en el Sistema Bètic. La seua fusta és dura, nugosa i de gra fi, de color obscur i amb unes resistències mecàniques mediocres per què s'usa en la fusteria comuna, per a l'elaboració de caixetes, sedassos, tonells, etc. Pel seu tronc recte i la seua elasticitat és idònia per a la construcció, essent molt apreciada pels constructors de naus en Cartagena i pels fusters valencians. De fet, gran part de les tramades que descendien pel Túria fins principi del segle XIX eren de pi negral i, en menor proporció de pi silvestre. Així, quan en 1518 diversos fusters de la ciutat contracten amb el batlle de Terol i Hieroni Collar la compra de la fusta *tallada en pinar en companyia del noble don Jaume Torres e de Aguilar, a raó de noranta tres sous la càrrega de la fusta que serà de march, e los cabrions negrals de la serra a raho de tretze sous sis dines lo cabrio*, es constata l'ampli ús de la fusta de pi i, en concret, l'escairat del pi negral en cabrios o cabirons, una peça d'uns 30 pams (6,8 m) de llargària, 15 dits (3,4 m) d'ample i un cantell de 14 dits (3,17 m)⁹⁸⁵.

El pi roig o *Pinus sylvestris* sol abastar els 30 metres d'alt, vegeta en qualsevol terreny ja que és indiferent a la qualitat mineralògica del sòl i sols demana un cert grau d'humitat. Resisteix bé el fred i les gelades, creix en vessants ombrívols de muntanyes mediterrànies com les serres de Conca, Terol i Castelló. Com la pinassa, la seua fusta segué molt utilitzada per la fusteria mecànica i en la construcció, en canvi escasseja en la indústria naval.

El *pinaster* o pi marítim, en llatí *Pinus pinaster*, assoleix alçàries d'uns 30 metres, habita preferentment en terrenys silícis encara que s'adapta be als sòls calcàris. És una espècie característica de regions mediterrànies perquè necessita molta lluminositat i aguanta els períodes de sequera. Des del Sistema Ibèric s'estén cap al sud per les serralades d'Alcaraz, Albarrasí, Guadalajara i Conca fins la Mola de Corts i les serres llevantines ja que es desplega entre els 1.600 metres d'altitud i el nivell del mar.

⁹⁸⁴ Marco VITRUVIO POLIÓ (23-27 a.C.): *Los diez libros...*, op. cit., p. 51.

⁹⁸⁵ ARV. Protocols. Notari Pedro Cherta, signatura 662.

Proporciona una fusta resinosa d'escassa elasticitat de manera que la seua aplicació ha estat tradicionalment en la fusteria barata, en l'elaboració d'efectes domèstics d'ús corrent i quincalleria.

Les salicàcies és una família d'arbres caducifolis que comprèn vora 300 espècies de climes temperats i freds que formen alberedes i salzedes de ribera. En concret el gènere *Populus* comprèn vora quaranta espècies d'arbres d'àrees temperades i septentrionals, fonamentalment les conegudes vulgarment com àlbers o xops que, en conjunt proporcionen fustes fortes i resistents a les tensions, a més són escassament poroses de manera que són mal·leables i es presten a tota classe de treballs com afirmava Vitruvi⁹⁸⁶. Així, àlbers i salzes constitueixen un grup ben representat en fusteria en què destaquen les següents espècies:

El xop blanc o *Populus alba* és un arbre caducifoli de creixement ràpid. El seu tronc de forma redona pot assolir fins trenta metres d'alt i un diàmetre d'uns deu metres. Habita en ambients humits i solejats, vegeta en terrenys fèrtils, ja siguin argilencs com arenosos, situats entre el nivell de la mar i es mil metres d'altitud. Es reparteix per gairebé totes les regions peninsulars, sobretot en àrees meridionals, en el centre i en llevant. La seua fusta blanquinosa és blana i flexible, molt homogènia, resistent a l'abrasió i elàstica. utilitzada en la fusteria lleugera, per a la confecció de mobiliari corrent, és òptima per a retauls i la imatgeria, així com per a portes i finestres. Així ho subratllava Alberti en considerar que és apropiada per a la fabricació de caixes i mobiliari, idònia per a obtenir làmines finíssimes⁹⁸⁷. Emprat també per a la construcció de naus, a principis del segle XV Alzira subministra els àlbers requerits per a les deu galeres que Ferran I ordenà construir en les drassanes de València, encarregant al fuster Jaume Mealler que es traslladara a la vora del Xúquer per a seleccionar els troncs. Aquestes comandes testimonien l'existència d'albers blancs en el terme d'Alzira ja que el riu circueïa la urbs, creant una vega fèrtil i humida propícia al creixement d'albers⁹⁸⁸. Per a l'adob de la galera de Sant Tomàs que es bastia en les drassanes del Grau en 1407 es compraren 21 albers a raó de onze sous cadascú segons taxació del mestre d'aixa Jaume Mealler⁹⁸⁹. La seua ductilitat la rendia òptima per a elaborar mostres com les elaborades en 1506 per a les frontisses del cadirat del cor catedralici, així el 4 de juliol el fuster Joan Sanchis subministrava *huna post d'alber per al officiar de la festa de la*

⁹⁸⁶ Marco VITRUVIO POLIÓ (23-27 a.C.): *Los diez libros...*, op. cit., p. 52.

⁹⁸⁷ Leon Battista ALBERTI (1450 ca): *De re aedificatoria...*, op. cit., p. 106.

⁹⁸⁸ Jacqueline Guiral-Hadziiossif (1989): *Valencia, puerto mediterráneo...*, op. cit., p. 220.

⁹⁸⁹ ARV. Mestre Racional, signatura 10.355, 28 r.

Verge Maria d'Agost e catorze cabirons per a la mostra de les frontises de les cadires del cor per un total de divuit sous i vuit diners⁹⁹⁰.

El salze blanc, anomenat científicament *Salix alba*, sol abastar els 25 metres d'alçària, floreig de març a maig, com el seu parent l'álber habita en entorns humits des del nivell de la mar fins els 1500 metres, s'estén també al bell i ample de la Península. Subministra un fust blanc de poca duració però molt dúctil i mal·leable per què ha estat emprat per la fusteria barata i de menuderies com l'elaboració de joguets i caixetes d'embalatge. S'ha usat a més en enginyers mecànics, com ara molins o grues.

Les juglandàcies conformen una família d'arbres caducifolis, resinosos i aromàtics entre els quals destaca el noguer o *Juglans regia*, un arbre vigorós pel seu tronc recte que sol amidar entre 3 i 4 metres de diàmetre i la seua alçària normal de 25 a 35 metres. S'adapta a qualsevol tipus de terreny tot i preferir sòls fèrtils, profunds, permeables i solts. La coloració de la seua fusta és variada, amb gran contrast entre el cor i l'albenc, contrastos que varien a més entre d'un anouer a un altre però que, s'ha definit en general com una tonalitat terrosa grisenca travessada per vetes de color obscur. Per la densitat del seu gra està considerada com una fusta semidura i abastant resistent a l'atac de fongs. Tradicionalment ha estat una espècie inherent a la fabricació de mobiliari per la puresa del seu gra, per què és freqüent en altars, cors, orgues i mobiliari eclesiàstic. Alberti recomanava l'anouer com a fusta de construcció per a la fabricació de bigams i travesseres per la rectitud i la llargària del seu tronc però, sobretot, per la seua rigidesa que la feia resistent a les tensions⁹⁹¹. De fusta de noguer va entallar Francesc Tosquella el del cor de la Catedral de València que en 1393 substituïria l'antic cadirat de pi, per al qual el mestre degué preparar abans dues cadires de mostra, una corresponent a la fila superior, l'altra per al primer tram que serien adoptades per a la resta del cor si complaïen al Capítol catedralici⁹⁹². També s'elaboraria amb fusta de noguer el cadiratge de l'església del Monestir de Sant Miquel dels Reis, portada en gran part des de Manzanera pel Duc de Calàbria, qui finançaria a més la resta de la fusta pertinent⁹⁹³.

Les cupressàcies constitueixen una família integrada per quinze gèneres i unes cent cinquanta espècies d'arbres i arbusts perennifolis que habiten en regions de clima

⁹⁹⁰ ACV. Llibres de fàbrica de la Catedral, lligall 1.486, llibre VI, f. 19 v.

⁹⁹¹ Leon Battista ALBERTI (1450 ca): *De re aedificatoria...*, op. cit., p. 104.

⁹⁹² ACV. Notal. Notari Bononat Monar, fascicle 3º, vol. 3.509, ff. 99-100. Citat per José SANCHIS SIVERA (1909): *La Catedral...*, op. cit., pp. 203-209.

⁹⁹³ Luís Luís ARCINIEGA GARCÍA (2001): *El monasterio...*, op. cit., p. 333.

temperat, preferentment en àrees muntanyoses àrides i en arenals litorals. Tant en el nord-est de la Península com en els sistemes Ibèric i Bètic s'estén el ginebre o *Juniperus communis*, que pot assolir els 12 metres d'alçària, és indiferent a la natura mineralògica del sòl, encara que creix millor en terrenys pobres, àcids i calcaris. A més, suporta bé la sequera i prefereix les zones solejades amb poca vegetació als voltants, sol situar-se entre els 400 i els 1.700 metres d'altitud. La seua fusta flexible i mal·leable ha estat molt estimada per l'ebenisteria per a la fabricació de mobiliari i objectes decoratius. A aquest ús es destinava *hun parell de portadores grans de fusta de ginebre* adquirides a l'encant per a la fàbrica de la Catedral de València en febrer de 1437⁹⁹⁴.

El xiprer o *Cupressus sempervirens* és una espècie muntanyosa de l'est i el sud del Mediterrani que pot amidar fins els 30 metres d'alt, amb un diàmetre aproximat d'uns seixanta centímetres. Alberti destacava la seua resistència al corcoll, la seua flexibilitat i llarga duració⁹⁹⁵. La seua fusta groguenca és de color terrós clar, de textura fina i gra recte. Antoni Averlino incidia en les seues propietats aromàtiques i estimava apropiada la seua utilització en ebenisteria, talla, construcció d'embarcacions per la seua resistència, per a la fabricació de mobiliari, així com instruments musicals, cofres i baguls, retaules i taulers decoratius i en torneria⁹⁹⁶.

Dins de la mateixa família es localitza la savina, coneguda científicament com *Juniperus phoenicea*, és una espècie de conífera característica de la regió mediterrània, un arbret menut d'uns 8 metres d'altura, perenne i amb el tronc recte que floreix a finals de l'hivern i en primavera i els seus fruits mauren al llarg de l'any següent a partir de la tardor. Tot i preferir el clima mediterrani, no requereix un sòl d'especials qualitats mineralògiques i resisteix bé en àrees ventoses. Creix entre el nivell de la mar i els 1.700 metres d'altitud. La resistència de la seua fusta compacta i de gra fi, de color groguenc, terrós o rogenca és molt apropiada per a l'ebenisteria i el mobiliari.

Les betulàcies són una família d'arbres i arbusts caducifolis que compta amb unes setanta a cent cinquanta-set espècies repartides en sis generes distints que creixen la majoria en parcs i espais naturals dels països temperats de l'hemisferi nord, tot i que presenta una gran resistència al fred. Per les seues aplicacions en fusteria destaca el bedoll o *Betula pendula*, un arbre d'uns 30 metres d'alt que habita en sòls silicis amb certa humitat. L'espècie se subdivideix en dues subespècies, totes dues localitzades a la

⁹⁹⁴ ACV. Llibres de fàbrica de la Catedral, lligall 1.479, any 1437, f. 17 r.

⁹⁹⁵ Leon Battista ALBERTI (1450 ca): *De re aedificatoria...*, op. cit., p. 105.

⁹⁹⁶ Antonio AVERLINO, "Filarete" (1400-1469): *Tratado de arquitectura...*, op. cit., p. 75.

vora de rius i en vessants ombreres, el bedoll comú *pendula* se situa el nivell del mar i els 2.000 metres d'altitud, la varietat representada en el Sistema Ibèric és la *fontqueri*. Per la seua escassa presència en els boscs limítrofs a València el seu ús en la fusteria conterrània ha estat molt limitat, no obstant cal considerar que ofereix una fusta de color clar, flexible i mal·leable, fàcil de treballar al torn, usada en boteria i escultura.

Ben representada en la fusteria valenciana ha estat tradicionalment la família de les fagàcies, integrada per unes quatre-centes cinquanta espècies d'arbres de fulla caduca o perenne. La *Castanea sativa* o castanyer és un arbre caducifoli d'uns 30 metres d'alt que floreix de maig a juny i els seus fruits maduren entre octubre i novembre. És una espècie pròpia de climes temperats i humits que, malgrat la seua resistència al fred, necessita estius càlids. Manifesta una marcada preferència per sòls silicis i se situa entre el nivell de la mar i els 1.500 metres d'altitud. És una espècie típicament mediterrània que habita en la península Ibèrica des d'antic. La seua fusta té una coloració blanca i groguenca amb escàs albenc de color blanc que contrasta amb el duramen. Presenta uns anells de creixement molt marcats que donen eixe aspecte característic al tall longitudinal d'una fusta que s'adscriu a les essències heterogènies per l'abundància de porus que caracteritzen l'albenc. Llevat de l'albenc, és resistent a la humitat a l'agressió de fongs i insectes. S'empra per a la fabricació de mobiliari i l'ebenisteria per la seua resistència en la intempèrie, encara que no presente la finesa dels acabats d'altres espècies per què ha estat una fusta tradicional de portes i finestres. Plini la considerava idònia per a la construcció per la seua compactabilitat i, de fet, ha estat força utilitzada en galeries, paviments, armadures i sostres, essent igualment habitual en boteria⁹⁹⁷.

Pertany igualment a les fagàcies el faig o *Fagus sylvatica*, un arbre caducifoli que pot assolir els 30 o 40 metres d'altura. És un arbre de creixement lent que floreix en primavera madurant els seus fruits, anomenats fages, a la fi de l'estiu. Presenta un tronc llis, recte i cilíndric amb una escorça llisa d'un to gris blanquinós. És una espècie típica de zones muntanyoses que creix entre els 400 i els 1.900 metres d'altitud en espais humits, preferentment ombrívols i frescs, ben drenats i amb una aportació regular d'aigua. Tolera la major part dels sòls, des dels més àcids fins els calcaris. La seua fusta és homogènia i fàcil de treballar, ha estat utilitzada per en construcció i mobiliari per a fabricar taulers, tarimes, cassetonats i revestiments. S'ha emprat força per a l'obtenció

⁹⁹⁷ PLINE L'ANCIEN (23-79): *Histoire Naturelle...*, op. cit., p. 85

de paper, per a confeccionar mànecs d'utensilis, eines agrícoles, carros, rems i pales, també per a les carcasses d'instruments musicals. Un exemple ben significatiu de l'ús del faig en la fusteria valenciana són les *dihuit cadires de fax ab los sitis e respatles de cuyro, ab algunes obres de tercia* que els administradors de la casa de la Generalitat encomanaren en maig de 1505 al fuster Joan Teresola per a l'arxiu elaborades per a complementar una taula de noguer de Gènova obrada de marqueteria⁹⁹⁸.

El roure, *Quercus petraea* en nomenclatura científica, fa part de la mateixa família. Es tracta d'un arbre caducifoli de fins 20 metres d'alçària que floreix de març a abril i maura les bellotes cap a setembre. És indiferent a la qualitat mineralògica del sòl on habita, sempre que siga fresc i profund. Es troba ben adaptat al clima continental i s'estén per totes les serres peninsulars bé que falte en el nord-est. La seua fusta tendra i de gra fi presenta una coloració que varia del groc pàl·lid fins el castany obscur, ha estat una de les més estimades per la fusteria. Per les seues qualitats constitueix un recurs segur per la seua llarga duració de manera que està present en qualsevol de les especialitats fusteres: en armadures i enteixinats, boteria, maquinària hidràulica i construcció naval, carros i carruatges. El Filarete recomanava el seu ús en la construcció per la seua capacitat de resistir grans càrregues⁹⁹⁹. Molt estimat també per al mobiliari per la finor del seu gra on a penes es perceben els porus. Alberti rellevava aquesta qualitat en recomanar l'ús del roure per a qualsevol tipus de fonaments ja que, gràcies als seus xicotets porus, no absorbeix la humitat¹⁰⁰⁰.

S'adscriu igualment a les fagàcies l'alzina o *Quercus ilex*, un arbre perennifoli que sol abastar els 25 metres d'alt, la seua floració és un poc més tardana, de març maig i maura les bellotes entre octubre i novembre. S'adapta a tot tipus de terreny, suporta tant el clima continental com el mediterrani de manera que tolera bé les baixes temperatures i la sequera. La seua adaptabilitat fa que siga una de les espècies més desplegades pel territori peninsular, localitzada des del nivell de la mar fins els 1.800 metres d'altitud. Les característiques de la seua fusta són molt semblants a les del roure, una fusta dúctil i duradora de llarga tradició fustera emprada en un ampli ventall de produccions diverses.

De semblants característiques és la fusta de la carrasca, anomenada *Quercus coccifera*, un arbre perennifoli de talla mitjana que abasta entre 16 i 25 metres d'altura.

⁹⁹⁸ ARV. Generalitat. Protocols. Notari Pere Bataller, signatura 2.722, any 1505.

⁹⁹⁹ Antonio AVERLINO "Filarete" (1400-1469): *Tratado de arquitectura...*, op. cit., p. 75.

¹⁰⁰⁰ Leon Battista ALBERTI (1450 ca): *De re aedificatoria...*, op. cit., p. 104.

És una espècie típicament mediterrània, resistent al calor, que creix en zones càlides i poc humides. Se situa sempre buscant la solana des del nivell de la mar fins els 1.100 metres com a màxim. S'estén per la major part de la Península, principalment per àrees llevantines i meridionals. La fusta de carrasca respon a les característiques de la resta d'espècies descrites de la família de les fagàcies, és sòlida i flexible, amb una òptima resposta a la compressió. Vitruvi recomanava el seu ús en la construcció però aïllada d'espais humits¹⁰⁰¹. Ha estat molt utilitzada per a fabricar ferramentes, en paviments, torneria i ebanisteria. El seu ús en la construcció es troba documentat en les obres dels portals majors de les drassanes del Grau de Valencia quan el 28 de gener de 1407 es compraven a Pere Olomar i a Pere Agost, veïns de Silla, *treize carasques en la sua possessió*, a raó de dos sous cascuna¹⁰⁰². S'emprava igualment en l'elaboració d'eixos de carros i components de les grues, com mostra la compra del 23 de juliol de 1452 d'*una rova de carasca per fer conyats* als mestre d'aixa Pere Bolufer, responsable de l'*adop de la grua* usada en la construcció de la Capella Reial del convent de Predicadors¹⁰⁰³.

Les ulmàcies són una família d'arbres i arbusts caducifolis distribuïda principalment per zones temperades de l'hemisferi nord. L'om o *Ulmus minor* és l'espècie més representativa en la fusteria tradicional. Sol assolir entre 20 i 30 metres d'altura, floreix en febrer o març i els seus fruits, les sàmars mauren ràpidament en abril. Es desplega en sòls humits sovint formant boscatges a la vora dels rius, és un arbre que necessita temperatures moderades i creix des del nivell zero fins els 1.500 metres d'altitud. El color de la seua fusta es marró pàl·lid o rogenca, amb anells de creixement molt marcats que li confereixen un gran atractiu. Presenta una textura grossa de gra irregular, amb fibres entrelaçades en direccions distintes que la converteix en una fusta dura i resistent, que manifesta un bon comportament en contacte amb l'aigua, malgrat que no sucumbisca fàcilment a l'atac d'insectes i fongs. Per aquests motius ha estat emprada en la fabricació de naus, ponts i embarcadors. Mercè a la seua resistència a la pressió es troba també en peces de molins, paviments, rodes de carros, mobiliari pesat, escales, portes i finestres on, com subratllava Plini, gràcies a la seua flexibilitat,

¹⁰⁰¹ Marco VITRUVIO POLIÓ (23-27 a.C.): *Los diez libros...*, op. cit., p. 52.

¹⁰⁰² ARV. Mestre Racional, signatura 10.355, f. 28 r.

¹⁰⁰³ ARV. Mestre Racional, signatura 9.251. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): "Documents...", op. cit., p. 92.

no es corba¹⁰⁰⁴. És a més un fust modelable que Vitruvi destacava en treballs d'encaix per la seua tendresa, usat en torneria i escultura per la seua bellesa¹⁰⁰⁵.

Pertany a la mateixa família el lledoner o *Celtis Australis*, un arbre d'origen mediterrània que pot assolir una altura entre els vint i els vint-i-cins metres i un diàmetre en torn als huit i deu metres. És un arbre que habita en regions de clima suau, tolerant a tot tipus de terrenys amb preferència pels sòls solts i frescs, floreix en primavera i els seus fruits mauren en estiu. Resisteix la sequera i el calor però no el fred per això es localitza preferentment en la meitat oriental de la Península, des del nivell del mar fins els 1.200 m de altitud. El lledoner s'emprava principalment pels aladriers per a fabricar eines agrícoles, així com tonells i remes, per l'equilibrada relació entre pes i resistència de la seua fusta. Per a fer *tineres* per a l'obra del pont de la Mar comprava la Fàbrica de Murs i Valls quatre trossos de lledoner per dos sous i dos diners en maig de 1394, testimoniant l'ús d'aquesta espècie a València¹⁰⁰⁶.

Les lleguminoses, també anomenades fabàcies constitueixen una vasta família d'arbres, arbusts i plantes perennes, fàcilment identificables pel seu fruit o llegum. És una de les famílies més riques en varietat d'espècies, amb uns set-cents trenta gèneres distints entre els quals, pel seu profit en fusteria, destaca el garrofer, científicament anomenat *Ceratonia siliqua*. És un arbre de llarga floració, entre juliol i octubre, que sol assolir els 10 metres d'alt. Encara que és indiferent a la natura mineralògica del sòl, prefereix els substrats calcaris. És una espècie molt sensible a les gelades, vegeta en regions assolellades de clima mediterrani per què abunda en la franja lleuantina, des de la cota marítima fins els 1.000 metres d'altitud. Les excel·lents propietats físiques i mecàniques de la seua fusta han atret l'interès dels fusters del mediterrani europeu des de ben antic. Pertany al grup dels coneguts com arbres de fusta dura, de lent creixement, destaca el contrast entre el color clar de l'albenc i el roig groguenc de cor. El resultat és una fusta dura de gran densitat, molt resistent a les inclemències del medi, amb una durabilitat natural llarga, resistent a l'agressió dels insectes, a la humitat i a la putrefacció. És una fusta moderadament difícil de treballar per l'alta densitat, la duresa i el tipus de gra que exigeix fulles de tall ben afilades, encara que respon perfectament al torn, la broca i el ribot¹⁰⁰⁷. Les seues aplicacions són àmplies, usada per a fabricar

¹⁰⁰⁴ PLINE L'ANCIEN (23-79): *Histoire Naturelle...*, op. cit., p. 87.

¹⁰⁰⁵ Marco VITRUVIO POLIÓ (23-27 a.C.): *Los diez libros...*, op. cit., p. 52.

¹⁰⁰⁶ AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, signatura d³-5, f. 151 r.

¹⁰⁰⁷ Ana Mª ROJAS GUTIÉRREZ (2007): *El Algarrobo. Una especie doble propósito. M&M. El Mueble. La Madera*, n° 55. Bogotà, pp. 10-15.

elements sotmesos a fortes pressions estructurals com ara bigues, columnes, cintres o armadures, mànecs d'estris i aparells agrícoles, destaca també en l'elaboració de mobles i elements decoratius.

El tell o *Tilia platyphyllos* pertany a la família de les ramnàcies, un grup d'espècies format per arbres i arbusts erectes o trepadors propis de regions amb clima càlid i temperat. El tell és un arbre caducifoli que pot assolir el 30 metres d'alçària, floreix entre juny i juliol i els seus fruits mauren en octubre. Habita preferentment en terrenys calcaris, fèrtils i permeables, és una espècie de clima atlàntic o continental moderat de manera que en la Península s'estén entre el nivell de la mar i els 1.600 metres d'altitud en el nord-est i en el Sistema Ibèric. La seua és blanca, dúctil i homogènia, fàcil de motllurar de forma que ha estat utilitzada principalment en torneria, escultura, ebenisteria i mobiliari, com manifesta la compra al mestre fuster de la Seu Lois Ferrer de fusta de tell per a la obra romana, fulles e bigues e cabirons per a guarnicions per a les portes del Retaule major de la Catedral, efectuada el 31 d'octubre de 1506 quan s'emprenia l'obratge de les famoses portes del retaule pintades pels artistes Fernando de Llanos i Fernando de Almendina formats en Itàlia i recentment arribats a València¹⁰⁰⁸.

En una ullada més àmplia a la fusteria tradicional caldria afegir encara un munt d'espècies òptimes per a la transformació i l'aprofitament, com serien el freixe o l'avet ben representats en indústries del nord europeu i peninsular. Sols caldria afegir a la nòmina els arbres fruiters que, com espècies cultivades, escapen al perill de desforestació i a les exigències de transport que comporten les espècies silvestres. En els estudis publicats sobre les de les distintes espècies fusteres, els fruiters componen una secció individuada en compartir trets característics com la fusta compacta, de gran densitat i gra finíssim que la rendia excel·lent per l'escultura i manufactures delicades. Adscrits a la família de les rosàcies una de les més importants en quant al nombre d'espècies i la seua difusió. La família *Rosaceae* inclou la major part dels arbres fruiters com el pomer, el perer, el cirerer, la bresquillera, la prunera o l'ametller.

Són arbres que, cultivats, abasten escassa altura per què no han estat emprats en la construcció, però, brinden una fusta compacta de gra fi molt homogènia i sumament apreciada en ebenisteria. El perer presenta una fusta de color rogenc, mal·leable i fàcil de treballar, usada en escultura, xicotets utensilis i instruments musicals. De coloració

¹⁰⁰⁸ ACV. Llibres de fàbrica de la Catedral, lligall 1486, llibre VI, f. 21 v.

clara són el plataner, el pomer, el cirerer i l'ametller, així com la fusta de taronger, arbre pertanyent a la família de les rutàcies. Es tracta d'una espècie llenyosa, de fusta blanquíssima, utilitzada per a la fabricació de mobiliari corrent i aparells d'ús domèstic.

Entre les famílies d'arbres fruiters destaquen a més les moràcies, un grup d'arbres i arbusts de fulla caduca o perenne de què cal mencionar la figuera i la morera pel seu impacte en el paisatge valencià. La figuera o *Ficus carica* pot abastar els huit metres d'alt, floreix en primavera i les figues mauren a finals de l'estiu. Vegeta en llocs secs i calorosos encara que demana una certa humitat en el subsòl per què es localitza sovint a la vora de rius i en entorns a recer. La fusta proporcionada per ambdues espècies és molt semblant, amb una coloració clara, molt apreciada per la seua resistència als canvis d'humitat, emprada en carretam, boteria, ebenisteria i per a confeccionar mànecs d'estris.

La morera o *Morus alba* és un arbre de fulla caduca que pot assolir entre els 10 i els 20 metres d'alt, resistent a temperatures extremes i a la sequera. Alberti destacava la duresa de la seua fusta i la seua llarga duració, el color de la qual s'obscura amb els temps¹⁰⁰⁹. Suporta bé els canvis d'humitat de manera que és apta per a carretam, boteria, torneria, ebenisteria com per a mànecs d'útils.

La conducció fluvial de la fusta

Primeres testimoniances del transport fluvial en València

Concises referències documentals al transport de la fusta mostren de manera parcial el procés de conducció, únicament disposem d'una sèrie de testimonis que deixen ben patent com la navegació fluvial ha estat històricament el medi de transport tradicional. En la segona meitat del segle XII el geògraf musulmà Mohamed-al-Idrisi proporcionava les primeres notícies sobre la navegabilitat dels rius valencians. En sols un paràgraf esbossa l'origen i la destinació dels troncs que baixaven pel Xúquer fins a Alzira, d'on es transportava per via marítima fins a Dénia i València. Al-Idrisi parlava dels pins que descendien des dels boscos de Quelaza, on es talava la fusta i es llançava al riu, en arribar a Alzira continuava fins la desembocadura en el *hisn* de Cullera. Avui desaparegut, descriu Quelaza com un lloc fortificat erigit a l'est de Conca, més enllà de les muntanyes on destacava l'abundància de pins i el desenvolupament d'un primer

¹⁰⁰⁹ Leon Battista ALBERTI (1450 ca): *De re aedificatoria*. ..., *op. cit.*, p. 106.

comerç de fusta. Ací es tallaven i eren embarcats en el riu de Quelaza fins Alzira per recórrer el seu curs fins el fort de Cullera, on continuarien el seu trajecte per via marítima a les places de Dénia i València. Abans d'embarcar es distribuïen les bigues destinades a la indústria naval cap al port de Denia al sud, el principal centre de construcció d'embarcacions d'època almoràvit, mentre les fustes més grosses es reservaven per a València, per als projectes edilicis de la capital del regne¹⁰¹⁰.

Força ambigües resulten les indicacions d'Al-Idrisi respecte a l'emplaçament de l'indret: a tres jornades de Santa Maria, equidistant amb Alpuente, el geògraf islàmic es limita a traçar un assentament fortificat situat a tres jornades a l'est de Conca, altres tres d'Alpont i tres d'Albarrasí. Diversos investigadors han discutit sobre l'emplaçament de Quelaza, Eduardo Saavedra localitzava l'indret a la vora del Cabriol en el terme d'Iniesta, en canvi Torres Balbás desplaçava l'enclavament a Alcalá del Júcar, mentre Bosch situava Quelaza a la confluència dels rius Cabriol i Guadazaón. Per a Juan Piqueras aquesta seria l'opció més plausible en correspondre a un àrea tradicional d'aprovisionament de fusta en Conca a l'altura del Cabriol amb els boscos limítrofs de Cañete, Boniches, Enguídanos, Pajarón o San Martín.

Més enllà de les perquisicions geogràfiques, del testimoni de Al-Idrisi resulta suggestiu en subratllar la informació subjacent en ésser el primer a destacar la mancança de matèria primera en la franja del litoral lleuantí, la necessitat de la qual portà a enginyar els recursos fluvials com les vies més fàcils per a l'abastiment de la capital. Desvela a més com les serralades de Conca eren en època almoràvit les regions primordials de l'aprovisionament essent el riu Xúquer, gràcies al seu afluent el Cabriol, el camí d'entrada en contrast amb el trànsit pel riu Túria que circumdava València i proporcionava un enllaç més directe. El silenci d'Al-Idrisi en aquest punt convida a pensar que aleshores no es realitzava la conducció pel Guadalaviar, en principi més lògica i natural. Els motius que desaconsellarien aquesta via però, es podrien fundar en les tensions polítiques suscidades al nord de la Península davant l'avançada cristiana cap al sud, atès que el Túria naix en terres aragoneses, circumstància que impedia el recurs a les serres septentrionals del Sistema Ibèric¹⁰¹¹. Ja en 1210 Pere II incorporar el Racó

¹⁰¹⁰ Mohamed-al-IDRISI (1100-1165, ca.): *Descripción de España*. J. GARCÍA MERCADAL (1952-1962): *Viajes de extranjeros por España y Portugal*. Madrid: Aguilar. Tom I, p. 196.

¹⁰¹¹ Sobre la situació a la Península als segles XII i XIII, Pierre BONNASSIE, Pierre GUICHARD, Marie-Claude GERBET (2001): *Las Españas medievales*. Barcelona: Crítica, pp. 191-197. Al capítol "La formación de los estados cristianos" valoren l'oportunitat que suposaren per als ànims cristians les discòrdies que dividien l'Espanya musulmana. Ignacio ÁLVAREZ BORGE (2003): *La Plena Edad*

d'Ademús a la Corona aragonesa en prendre els castells musulmanes d'Ademús i Castellfabib que el seu fill Jaume I agregaria al patrimoni reial dins de l'àmbit geogràfic del Regne de València. Amb aquesta regió en mans cristianes quedava interromput l'accés a les serralades del Sistema Ibèric.

La intervenció monàrquica en l'abastiment i la navegació. Els conflictes per la tala i el transport: una empresa entre dues Corones

La conquesta cristiana del 1238 no esmenà la manca de fusta, però la pacificació de les fronteres amb Aragó amplià les possibilitats d'aprovisionament en lliurar les serres ibèriques a disposició dels habitants de València i obrir el recorregut a la navegació des de Guadalaviar. Des d'un principi, la conducció de la fusta estava considerada una regalia, una prerrogativa reial mercè a la qual Jaume I es reservava el domini directe sobre les aigües, incloent la navegació de qualsevol tipus d'embarcació o producte, inclosa la fusta. Conscient de la necessitat de fusta per part dels nous pobladors per a la construcció com per a l'adequació del territori, la monarquia regulà l'activitat amb una sèrie de privilegis fonamentats en costums d'ascendència probablement islàmica per a garantir l'abastiment. Les primeres referències jurídiques es remunten de fet al privilegi que Jaume I atorgava a Alzira el 30 de gener 1267, en què concedia plena llibertat per a transportar fusta a la ciutat de València o qualsevol altra localitat del regne, per via terrestre o fluvial, a través del Xúquer i el Guadalaviar, de qualsevol classe i dimensions¹⁰¹². L'ímpetu per salvaguardar el transport i garantir el subministrament de la capital és una constant dels privilegis emesos pels successius monarques. Així mitjançant privilegi Pere III el Gran concedia el primer de desembre de 1283 l'ús de les rambles, des del pont de Quart fins a la mar, per a descarregar la fusta arribada pel Guadalaviar, origen de la localització de la coneguda Rambla que s'instituiria en lloc de dipòsit i distribució de la fusta a València¹⁰¹³.

Media. Siglos XII-XIII. Madrid: Síntesis, pp. 158- 194. Considera la importància de la crisi de l'imperi almoràvit i en concret els processos d'expansió en Aragó i Catalunya.

¹⁰¹² *Aureum opus regalium...* Privilegi LXXIV de Jaume I. Concedit a Alzira el 30 de gener 1268. Luis ALANYA, Francisco CALERO, Vicente GARCÍA EDO y Desamparados CABANES, eds. (1999): *Obra de oro...*, op. cit., p. 101.

¹⁰¹³ Privilegi LXXIX de Pere III el Gran. Concedit a València l'1 de desembre de 1283, f. 42 r a 43 r. Vicente GARCÍA EDO, ed. (1988): *Llibre dels privilegis...*, op. cit., p. 97. Simone ROUX (1991): "Le travail et les métiers du bois à Paris du XIIIe au Xe siècle". J.-L. BIGET; J. BOISSIÈRE et J.-C. HERVÉ, éd.: *Le bois et la ville. Du Moyen Âge au XXe siècle.* Actes du Colloque organisé à Saint-Cloud par le Centre d'Histoire Urbaine de l'École Normale Supérieure de Fontenay-Saint-Cloud et le Groupe d'Histoire des Forêts Françaises. Saint-Cloud, 18-19 novembre 1988. Fontenay-aux-Roses: École Normale Supérieure de Fontenay-Saint-Cloud, pp. 242. La disponibilitat d'una esplanada en les immediacions del riu

Amb aquests tipus de disposicions es mirava de garantir l'abastiment de la capital i prevenir a aquells que tractaren d'obstaculitzar o d'aprofitar-se'n del pas de la fusta pels seus termes, tot ratificant l'exempció dels impostos de lleuda i peatge sobre els troncs. Una part important de les partides de fusta que arribaven a València procedien de les comarques castellanques de Conca i Moya, no sols això, en el seu camí per via fluvial els troncs tallats en les serralades de Terol devien travessar forçosament terres castellanques, circumstàncies que ocasionaren nombrosos conflictes. S'entenen així, per exemple, ordres com l'adreçada per Pere III el Gran en 1280 als veïns de Xelva perquè no obstaculitzaren el trànsit de troncs cap a València als habitants d'Arcos i Camarena. Aquestes denúncies proporcionen les primeres referències sobre la procedència de la fusta i les principals vies de transport. Dos anys després, recordava el monarca als batlles i peatgers dels llocs del Xúquer els privilegis concedits per què no impediren el pas de la fusta que l'Infant Sanç de Castella havia donat als frares menors d'Alacant i Múrcia per a la construcció dels seus convents¹⁰¹⁴.

En 1301, arran els enfrontaments amb el rei, Jaume de Xèrica gravà el pas de la fusta pel seu terme, ofensa a què Jaume II respongué al·ludint al privilegi atorgat per son pare que eximia la fusta del pagament d'impostos. En 1303 es renovaven les confrontacions quan els veïns de Moya retingueren els troncs que descendien des de Terol pels danys causats en les riberes. La situació es repetia en 1310 en establir el pagament del peatge en el pas de la fusta per Santa Creu de Moya¹⁰¹⁵. Els conflictes derivats per la coincidència d'interessos sobre la propietat de les fustes i les tensions ocasionades pels perjudicis ocasionats pels troncs en ponts i infraestructures hidràuliques són abundants i llambregen en la documentació oficial al llarg d'aquest període. Una reclamació similar presentava Ramon de Riusec el 15 de novembre de 1317 en exigir un peatge als prohoms de Moya, per què el noble s'acollí sota la protecció dels oficials reials en al·legar el canvi de palma per Riba.roja que havia pactat

s'ha constatat en altres ciutats europees com ara París, on també gràcies a un privilegi reial, els fusters gaudien d'un terreny prop del port de Barresque que el rei els havia donat en 1392.

¹⁰¹⁴ Jesús Ernesto MARTÍNEZ FERRANDO (1934): *Catálogo de la documentación relativa al antiguo reino de Valencia: contenida en los registros de la Cancillería Real*. Madrid: Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos, pp. 258 i 320. Recull les ordres relatives als documents 1.206 i 1.503. Mencionat per Luís ARCINIEGA GARCIA (en premsa): "El abastecimiento fluvial de madera al Reino de Valencia". Josep MONTESINOS y Carmen POYATO, eds.: *La Cruz de los tres reinos. Espacio y tiempo en un territorio de frontera*. Universidad de Castilla La Mancha., p 9.

¹⁰¹⁵ ACA. Cancilleria, registre 134, f. 243 v. Citat per Vicente BRANCHAT (1990): *Tratado de los derechos y regalías...*, op. cit., p. 297. María Teresa FERRER i MALLOL (1990): "Boscos i deveses a la Corona catalanoaragonesa (segles XIV-XV)". *Anuario de estudios medievales*, 20, p. 519. Luís ARCINIEGA GARCIA (2011): "El abastecimiento fluvial de madera...", op. cit., p 9.

amb Pere III el Gran. Per aquest motiu, Jaume II el Just encomanà un informe sobre els termes del conveni ajustat pel seu predecessor al batlle general de València Ferrer Descoltell ates que, en cas que el peatge se satisfera ja en temps del canvi, la Corona es veuria obligada a defensar el seus drets¹⁰¹⁶.

De manera paral·lela, la navegació de la fusta fomentà la implantació d'una sèrie d'indústries addicionals vinculades al treball de la fusta, com per exemple les serradores. En aquest sentit, fent ús de les seues prerrogatives, el 27 de juny de 1320 Jaume II concedia a Pere Calderó, instructor de l'Infant Ramon de Berenguer II, consentiment o per a instal·lar en les rodalies de Xàtiva un molí per a serrar fusta i prendre del riu l'aigua necessària per al seu funcionament¹⁰¹⁷.

Totes aquestes operacions revelen una intensa activitat fustera en la regió de Moya que els reis aragonesos no dubtaven en incentivar amb la concessió de salconduits i guiatges com els atorgats per exemple el 15 de setembre de 1317 o el 23 de març de 1322 a favor dels veïns de Moya per a assegurar la fluïdesa del comerç fustaire. Gràcies a aquestes mesures l'abastiment podia desenrotllar-se amb relativa normalitat tot i les desavinences denunciades de tant en tant per exigències de drets o confiscacions de fustes, com la recriminada mitjançant una carta emesa per Alfons XI de Castella a Pere IV el Cerimoniós el 20 de gener de 1347 en què referia el segrest de certa fusta als cabaners de Moya en arribar a València¹⁰¹⁸.

Alhora, la tala massiva de troncs en les serres per a l'exportació suscità l'aparició de les primeres veus de denúncia davant la preocupant desforestació que amenaçava visiblement algunes àrees. La preocupació per la degradació dels boscos i la necessitat de fer-ne un ús adequat per a la seua conservació és bategant en ordres com l'emesa el 16 de novembre de 1290 pel rei Alfons III al justícia d'Azira per què inspeccionara les tales efectuades en el lloc de Cotes i procedira contra els malfactors¹⁰¹⁹. La tala era un dret reial que requeria una llicència explícita que, generalment es limitava a un cert nombre d'arbres, de manera que tant el comerç amb

¹⁰¹⁶ ACA. Cancelleria, registre 243, f. 270. teresa ferrer 519-520.

¹⁰¹⁷ ACA. Cancelleria, registre 218, f. 66 r. Maria Teresa FERRER i MALLOL (1990): "Boscos i deveses...", *op. cit.*, p. 524.

¹⁰¹⁸ Francisco DE MOXÓ i MONTOLIU (1987): "Notas sobre la economía fronteriza castellano-aragonesa en la Baja Edad Media". *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 6. Alicante: Universidad de Alicante, pp. 335-336. Mencionat per Máximo DIAGO HERNANDO (2001): "Introducción al estudio del comercio entre las coronas de Aragón y Castilla durante el siglo XIV: las mercancías objeto de cambio". *En la Espana Medieval*, 24. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, Departamento de Historia Medieval, p. 72.

¹⁰¹⁹ ACA. Cancelleria, registre 213, f. 245 r. Maria Teresa FERRER i MALLOL (1990): "Boscos i deveses...", *op. cit.*, p. 486.

fusta com la seua explotació es trobaven estrictament controlades des de les instàncies reials. La protecció de les zones boscoses s'estenia a les propietats particulars, en les quals la tala d'un arbre propietat d'altri constituïa un delit greu que per exemple els furs d'Oriola de 1307 punien amb la pèrdua del puny dret i arribaria en 1408 a la prohibició de la tala als propis propietaris¹⁰²⁰.

L'explotació dels boscos despertà igualment l'alarma en les comarques castellanes, ben manifestes en les Corts de Valladolid de 1351 en què es responsabilitza al comerç fustaire de la degradació del paisatge rural. El negoci, però, era força lucratiu i continuà exercint-se a gran escala, tot i que regit per un sistema de llicències reials que autoritzaven el comerç i l'exportació, limitades a una duració variable entre quatre mesos i un any. Les autoritzacions servien per a recompensar favors o fer una mena d'almoïna. De fet la monarquia es reservà el privilegi d'atorgar permís a aquells que pretenia afavorir, tot invertint en les remeses. En el seu estudi sobre l'explotació dels boscos i les deveses a la Corona catalanoaragonesa, Mª Teresa Ferrer i Mallol remetia fins a tretze permisos atorgats a clergues, ciutadans, cavallers, mercaders i domèstics per a extraure fusta del Regne de València entre 1296 i 1351¹⁰²¹. Homes d'extracció social ben diversa tots implicats en el productiu negoci de l'exportació de la fusta.

En temps d'entesa els monarques aragonesos s'adreçaren en diverses ocasions als seus homònims castellans perquè autoritzaren els contractistes conterrànics, fonamentalment valencians, a extraure importants quantitats de fusta. Les possibilitats del mercat fuster eren ben apreciades per la monarquia, com mostren els tràmits documentats. Enric III de Castella concedia a les acaballes del segle XIII al seu germà l'Infant Ferran d'Antequera el privilegi de tallar fins a 5.000 pins per a extraure'ls a territori aragonès¹⁰²². Es desconeix la data certa de la concessió d'aquest privilegi, en base al qual el 15 de novembre de 1401 l'Infant castellà sol·licitava permís a Martí I per a transportar fins a 15.000 peces de fusta que havia fet tallar en les serres de Moya pels rius Guadalaviar, Cabriol i Xúquer¹⁰²³. Ferran d'Antequera comprengué encertadament les possibilitats d'un negoci profitós i inclús després d'accedir al tro aragonès

¹⁰²⁰ P. BELLOT (1954-1956): *Anales de Orihuela (siglos XIV-XVI)*. Oriola: Juan TORRES FONTES, ed.: Vol. 2, p. 9. Citat per Maria Teresa FERRER i MALLOL (1990): "Boscos i deveses...", *op. cit.*, p. 487.

¹⁰²¹ Maria Teresa FERRER i MALLOL (1990): "Boscos i deveses...", *op. cit.*, pp. 511-513.

¹⁰²² ACA. Cancelleria, registre 2.567, f. 89. El registre data del 16 de setembre de 1429, en ell no consta la data de concessió del privilegi, però si que segué confirmat pel fill i successor d'Enric III, el rei Joan II en Sevilla el 12 de mars de 1411. Citat per Máximo DIAGO HERNANDO (2001): "Introducción al estudio del comercio...", *op. cit.*, p. 71.

¹⁰²³ ACA. Cancelleria, registre 2.211, f. 130 v. Citat per Máximo DIAGO HERNANDO (2001): "Introducción al estudio del comercio...", *op. cit.*, p. 71.

continuaria acollint-se a aquest privilegi, com en 1414 per a vendre 6.000 càrregues de fusta a mercaders valencians¹⁰²⁴. Així en la carta conciliada a favor del notari Joan Martí el 30 d'agost de 1382 per a tallar en les muntanyes de Moya 5.000 fustes i portar-les a València exemptes d'impostos¹⁰²⁵. D'altres vegades els permisos es tramitaven per a atendre les pròpies necessitats de la Corona, com en la lletra emesa el 10 d'agost de 1377 per a dotar les obres empreses en el Palau del Real¹⁰²⁶.

De vegades no eren les disputes pels drets d'extracció les causes dels conflictes que requerien la intervenció reial. El transport forçós per via fluvial ocasionà problemes derivats de l'ordre de la conducció, atès que si els contractistes no respectaven l'ordre de la baixada es podien barrejar troncs de cabanes distintes i provocar la confusió de la mercaderia. El 20 de setembre de 1378 l'Infant Martí reprengué el fuster Pere de Montsó i els cabaners que transportaven la seua fusta perquè en llançar-la al Guadalaviar l'havien mesclada amb la del tresorer reial Pere Desvalls. L'Infant els envià una lletra ordenant-los que triaren els seus troncs en el termini de tres dies des que reberen la carta. Cinc dies després revocà el manament a tenor de l'arbitri acordat entre Pere de Montsó i Jaume Coll, cabaner de la fusta de Pere Desvalls, pel qual s'obligaven a satisfer mútuament els danys. L'Infant Martí decidí aleshores que ambdues cabanes descendiren juntes pel riu¹⁰²⁷.

La comprensió de la monarquia dels problemes de València per a proveir-se de fusta queda patent en la sèrie de privilegis emesos per afavorir l'arribada i impulsar el comerç. En aquest sentit, si Jaume I havia lliurat la fusta del pagament dels impostos de lleuda i peatge, mesures ratificades per Jaume II en 1314, el 9 de febrer de 1428 el rei Alfons el Magnànim emetia una *Sentència Reial per eximir del dret de la gabella la fusta tallada en Aragó i portada en València per Castella, per reclamació de n'Andreu Albert, caxer e cofrener, per les perturbacions fetes als fusters e o mercaders de la fusta que es talla en Albarrasí i altres llocs de nostra senyoria en lo pas qui de santa Cruç en lo riu de Guadalaviar, perquè per dret que pus la dita fusta no ha naxença de comerci en lo dit Regne de Castella*¹⁰²⁸. L'esperit del judici remet novament a les dificultats

¹⁰²⁴ ACA. Cancelleria, registre 2.567, f. 89. El monarca aragonès aprofita la carta per a demanar altres 1.000 càrregues de fusta que necessitava per a les obres empreses en el Palau del Real. Máximo DIAGO HERNANDO (2001): "Introducción al estudio del comercio...", *op. cit.*, p. 71.

¹⁰²⁵ ACA. Cancelleria, registre 1.279, f. 41 v. Máximo DIAGO HERNANDO (2001): "Introducción al estudio del comercio...", *op. cit.*, p. 71.

¹⁰²⁶ ACA. Cancelleria, registre 1.260, f. 132.

¹⁰²⁷ ACA. Cancelleria, registre 2.067, ff. 73 i 76 v. Maria Teresa FERRER i MALLOL (1990): "Boscos i deveses...", *op. cit.*, p. 521.

¹⁰²⁸ ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, signatura 1148, f. 332.

plantejades en les àrees frontereres amb Castella i les pretensions de cobrament d'impostos. El conflicte es presenta tot just arran la conducció fluvial de la fusta pel Túria en el descens de la fusta aragonesa pel terme de Santa Creu de Moya, tram que creua terres castellanques.

La carta rebuda pel Batlle General Joan Mercader revela els conflictes que havien arribat a oïda del monarca per mig de la comissió encapçalada pel fuster Andreu Albert, *caxer e cofrener*, per la qual *entès havem novellament que l'alcalde de les Saqueres e los alguazirs, alcaldes, cavallers, scuders, delmers, guardes e altris officials e persones singulars de la vila de Moya, terme e port de aquella del Regne de Castella, se jacten ans de fet entenen perturbar, inquietar e emparpar los feels nostres fusters e o mercaders de la fusta quis talla en la ciutat de Albarrazi e altres lochs de nostra senyoria, en lo pas qui és dit de Santa Cruç en lo riu de Guadalaviar, per lo qual los dits fusters e o mercaders entenen fer devallar e dur a la dita ciutat de València certa fusta la qual tallen e han feta tallar en lo terme de la ciutat de Albarrazi e altres lochs de nostra senyoria, volents se forçar fer pagar als sobre dits per lo passatge de la dita fusta e extorquir de aquelles dret de delme e altres en dan singular de aquelles e manifesta offensa de justícia, car determinat es e clarament dispost per dret que pus la dita fusta no ha naxença de comerç en lo dit Regne de Castella per lo dit passatge dret algú no deu esser pagat ne los dits fusters e o mercaders.*

La instrucció defèn amb fermesa l'exempció de gravàmens sobre una fusta que solament travessa terres castellanques, sense que s'emprengueren tràmits comercials al llarg d'aquest tram, ni contara amb cap intenció de negoci. A més descriu amb espontaneïtat el recorregut de la fusta des del lloc de la tala en els Monts Universals fins la ciutat de València i avança l'extracte social i professional dels contractistes i compradors participants en el comerç en fusta. La sentència encomanava personalment el Batlle a facilitar les portades i controlar *que per la dita rahó aquells o la dita fusta sien empaxats per los dessus dits, ne penyorats o detenguts en alguna manera*. Emperò, la sentència no exonerava a la fusta tallada en Castella del pagament dels impostos corresponents *per servir egualtat entre les parts*, perquè els privilegis emesos per la Corona únicament concernien els seus territoris, de manera que ordena al Batlle *exhigir e pagar a tots aquells qui han treta o trauran d'ací avant fusta del regne de Castella per metre dins lo regne de València*.

El dret del cinquantè: una reserva reial

Sabedor de l'escàs arbratge entorn la ciutat com dels conflictes suscitats pel seu transport, Jaume II ratificava a València el 1 de juny de 1314 les llibertats concedides per son pare, arran els disturbis ocasionats per uns veïns de Xelva que aturaren una remesa que baixava pel riu motivant la intervenció del rei. Jaume II ordenà al portantveus de procurador general del regne que constrenyera els oficials locals a facilitar el pas a aquells que portaven fustes pel Guadalaviar per a ús de la urbs. L'esperit de gran part dels decrets atenia a les pretensions de les localitats que travessaven els troncs, com dels senyors que impedièn el trànsit per exigir sobre la fusta el dret d'impost a les mercaderies que circulaven a través dels seus territoris, al temps que una compensació en concepte de les molèsties i els perjudicis ocasionats pels fusts en els molins, assuts o sèquies instal·lades en les seues riberes. En efecte, en 1321 el monarca exigia a la vila de Cofrentes respectar el dret de franquesa davant els intents de percebre els drets de *decimum ac pedatgium pro fusta illac transeunte* d'una partida de pinars que baixava des de Castella¹⁰²⁹. La disposició ratificada després per Alfons II constitueix la primera referència jurídica relativa al dret del *Cinquantè*, un impost reial que gravava l'entrega d'un tronc per cada cinquanta d'aquells que descendien pel Xúquer fins a Alzira, que es feia efectiu *in vado Barragua dicti rivi Xucaris, ratione castris nostri Xativae*. Des de 1260 hi ha constància d'aquesta reserva atorgada per a les obres i el manteniment del castell de Xàtiva, cobrada al gual de Barragà *quod ab antiquam exigi et recepi consuevit et nunc etiam exigitur de dicta fusta* quan uns veïns d'Utiel reberen franquesa del rei per a conduir fusta pel Cabriol i el Xúquer satisfent solament aquest impost¹⁰³⁰. El gual es localitzava en el terme de la Paixarella, al marge dret del Xúquer vora la desembocadura del riu d'Albaida on la fusta requisada era conduïda fins a Xàtiva.

La validesa del dret del *cinquantè* es troba testimoniada en les successives comissions del Batlle General als procuradors del castell de Xàtiva per anar *a Alzira a cobrar el dret del cinquantè*. En la segona meitat del segle XV, el cobrament de l'impost no es realitzava ja a Paixarella sinó que es trasllada al pas de la fusta per Alzira. El lloc s'esbrina més apropiat, atès que la circumval·lació de la vila per les aigües permetia desviar les fustes del sentit descendent del cabdal cap a un punt interior,

¹⁰²⁹ Privilegi CXXXII de Jaume II el Just. Atorgat a València el 5 de maig de 1321.

¹⁰³⁰ Arxiu de la Corona d'Aragó. Barcelona (endavant citat ACA.) Registre 16, f. 196. Citat per Carme SANCHIS DEUSA i Juan PIQUERAS HABA (2001): "La conducció fluvial de fusta a València (segles XIII-XX)". *Cuadernos de Geografía*, 69-70, p. 197.

on resultava més fàcil efectuar el recompte i prendre'n la quantitat adient per a fornir la regió abans que la resta de la partida prosseguira el seu viatge cap a Cullera. D'altra banda, no sols per motiu d'obres encomanava el Batlle General la retribució del cinquantè, és un dret reial de què la monarquia feia ús sovint per a premiar els serveis de consellers o cambres reials, com feu Pere IV el Cerimoniós l'u d'agost de 1336 en reiterar al batlle de Xàtiva el manament concedit per la reina Elionor, vídua d'Alfons el Benigne, per què entregara seixanta fustes al seu conseller Eximén de Tovia, ordre que el batlle havia ignorat¹⁰³¹. El 6 de setembre de 1351 atorgava el rei 300 troncs a l'alcaid de Xàtiva Pere Vilanova en compensació per la seua fidelitat durant els avalots de la guerra de la Unió que li havien reportat la pèrdua de la seua casa d'Alcúdia¹⁰³².

Pel compliment del dret del cinquantè vetllava el Batlle General, com es manifesta en l'ordre tramesa a Lluís Casanova el 15 de novembre de 1468 consistent en prendre *de la millor que y trobarets, tota aquella fusta que mester serà a les obres del dit castell e la que restarà venats en publich encant a qui mes de preu hi darà*¹⁰³³. Lluís Casanova, ciutadà de Xàtiva, seria el responsable de rebre, distribuir i subhastar les peces de la gabella, tot rendint comptes al batlle una vegada complit l'encàrrec. Com declarava el 24 de desembre de 1477 es tractava d'un *dret ab privilegi de la magestat del dit senyor rey, és stat donat e consignat per a les obres del castell de la ciutat de Xàtiva*¹⁰³⁴. Així d'explícit justificava la comissió encomanada a Galzeran Castellar per què es desplaçara a Alzira e *pregats a mans vostres tants dels dits fusts segons acostumat com basten a pagar lo dit dret del Cinquantè* de què el cobrador havia de donar comptes *sobre la fusta sobre lo ús que naura de la fusta*.

Tot i aquestes llibertats, en cas de necessitat el monarca podia renunciar a les seues prerrogatives o autoritzar temporalment el cobrament d'un impost especial per a finançar obres públiques, com en 1342, quan Alfons IV el Benigne concedia llicència al consell de Quart per a reparar el pont sobre el Túria i restablir el dret de pontatge en el trànsit de persones i animals, a més de tres sous per cada parell de fustes que

¹⁰³¹ ACA. Cancelleria, registre 864, f. 82 v. Maria Teresa FERRER i MALLOL (1990): "Boscós i deveses...", *op. cit.*, p. 523.

¹⁰³² ACA. Cancelleria, registre 894, f. 55 r. Maria Teresa FERRER i MALLOL (1990): "Boscós i deveses...", *op. cit.*, p. 523.

¹⁰³³ ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, signatura 1154, ff. 273 v - 274 r. *Comissió feta an Luis Casanova sobre la fusta sobre lo ús que naurà de la fusta*.

¹⁰³⁴ ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, signatura 1155, f. 788. *Comissió d'en Galceran Castellar sobre la fusta per al castell de Xàtiva*.

descendiren pel riu¹⁰³⁵. En aquest sentit, la interrupció del trànsit comercial amb Castella a causa de la Guerra dels dos Peres motivaria el privilegi lliurat a Barcelona per Pere el Cerimoniós el 10 de novembre de 1360 autoritzant tothom a portar fusta de qualsevol procedència i per qualsevol medi sense cap oposició¹⁰³⁶. La penúria causada pel conflicte castellà havia induït els fusters i comerciants de València a desplaçar-se a les serres aragoneses per a tallar o encarregar la tala de fusta, lloc habitual d'aprovisionament en temps de pau. La intenció era ara desviar el sentit de la conducció, en arrossegar les càrregues fins al Millars per evitar el tram recorregut pel Xúquer en el seu pas per Conca. Com que el minvat cabdal del Millars obligava als traginers a trencar les muntanyes i les rambles per a obrir camins a la navegació, la remor provocada pel malestar i les traves dels propietaris dels terrenys per on devia passar la fusta, suscità la intervenció del rei, que jutjà oportuna la navegació i concedí facultat als comerciants per a circular lliures de tota exacció. Aquests, però, haurien de compensar els senyors dels termes implicats pels inconvenients, danys i despeses originades en cada terme i possessió¹⁰³⁷.

Testimonis i estudis posteriors (segles XVI-XX)

Després d'aquestes observacions de caràcter jurídic, sols notes aïllades contingudes en protocols o causes jurídiques de caire divers constaten la continuïtat d'una pràctica les passeres de la qual sols podem intuir en recopilar la informació, contrastar els resultats amb cròniques i testimoniances posteriors com les vistes llegades pel flamenc Anthoine van den Wijngaerde en la seua visita a València en 1563, en recollir la imatge de les cambres de fusta apilades a la Rambla per què s'eixugaren fins el moment de la venda, en la Rambla dels Predicadors. Aquesta plaça o esplanada era de forma allargada i s'estenia davant del convent de Sant Domènec, popularment anomenat dels Predicadors, en les immediacions d'aquesta plaça s'ubicaven les primitives drassanes de la ciutat¹⁰³⁸. Tancada en un dels costats pel llenç de la muralla, l'esplanada

¹⁰³⁵ ACA. Registre 874, f. 31. Luís ARCINIEGA GARCÍA (2009): *El saber encaminado. Caminos y viajeros por tierras valencianas de la Edad Media y Moderna*. Valencia: Generalitat Valenciana, Conselleria d'Infraestructures i Transport, p. 276.

¹⁰³⁶ Privilegi CXXX de Pere IV el Cerimoniós. Aprovat a Barcelona en 10 de novembre de 1360.

¹⁰³⁷ Vicente BRANCHAT (1990): *Tratado de los derechos y regalías...*, op. cit., p. 300. Citat per Carme SANCHIS DEUSA i Juan PIQUERAS HABA (2001): "La conducció fluvial de fusta a València...", op. cit., pp. 199-200.

¹⁰³⁸ Maria Jesús TEIXIDOR DE OTTO (1990): "Les vistes de la ciutat de València". Vicenç M. ROSSELLÓ i VERGER: *Les vistes valencianes d'Antonie van den Wijngaerde (1563)*. València: Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, p. 57-58. També subratllen aquesta particularitat Vicenç M.

desembocava a l'altura de la Porta del Mar, en creuar el riu s'emplaçava el Palau del Real, fet que explica l'estima de l'orientació de les *finestres de la sala nova que és entre torres del Reyal vell vers la Rambla* en el moment de la sua construcció en octubre de 1444¹⁰³⁹. La continuïtat de la conducció de la fusta per via fluvial a València es troba testimoniada en les descripcions sobre València escrites pel cronista Gaspar Escolano en 1610 en el setè llibre de les seues *Décadas de la historia de la insigne y coronada ciudad y reino de Valencia* en evocar les meravelles del riu Túria i els profits que la ciutat en treia de les seues aigües navegables tot explicant els motius que convertien el riu en el mitjà de transport més aconsellable:

*Otro beneficio se saca del (por el qual no le está poco reconocida la ciudad de Valencia) que la sirve todos los años de Recuero perpetuo para la infinita madera de Pino que se corta en los Pinares de Moya, del Reyno de Castilla, para los menesteres de tan populosa Ciudad. Porque siendo imposible, sacarla en carretas de aquellos bosques y tierras fragosas; o por lo menos, de inmensa costa, hasta ponerla en Valencia; mostró la necesidad a los hombres el atajo del Río, con echar los maderos desde lo alto a la corriente del; y después gobernándolos muchos peones, que andan sobre ellos con garfios y palos, como quien navega en barcos; y no dexándolos hasta dar vista a los muros mismos de la Ciudad, llevados de la corriente, es una de las apacibles vistas que ella tiene el día que toma puerto la madera. Porque en la muchedumbre de chusma, y de los Pinos cortados que entra, en número de dos mil, y de tres mil, se representa al bivo una flota de las Indias, que entra por el Guadalquivir. No es menos solaz la suma diligencia con que luego se entiendo en sacarlos del agua, y ponerlos por orden en hileras y rimeros tan largos, que del un cabo al otro se pierden de vista. Y es cosa de asombro, que con ser tantos, a pocos meses no queda una astilla dellos; que todos se han labrado y deshecho en servicio de la Ciudad*¹⁰⁴⁰.

La descripció fornida per Gaspar Escolano transcriu cadascuna de les fases de les operacions enginyades pels ganxers, des del tombat dels troncs fins el desembarcament de la fusta, ja tallada i sotmesa a un primer escairat en peces de distints calibres que justificarien la creació del sistema de classificació i mesura conegut com el

ROSSELLÓ i VERGER i Julià ESTEBAN CHAPAPRÍA (1999): *La façana septentrional de la ciutat de València*. València: Fundació Bancaixa, p 21.

¹⁰³⁹ ARV. Mestre Racional, signatura 11.607, anys 1444-1445, f. 1 r.

¹⁰⁴⁰ Gaspar ESCOLANO (1610): *Décadas de la historia de la insigne y coronada ciudad y reino de Valencia*. Tomo II: 1. Libro VII, p. 278. [Valencia: Librerías París-Valencia, 1980]. L'al·lusió al transport de fusta per part d'Escolano ha estat recollida també per Luís ARCINIEGA GARCÍA (2001): *El monasterio ...*, op. cit., p. 342.

Marc Valencià. Amb un to poètic no exempt d'exotisme retrata la imatge dels ganxers muntats sobre les barques construïdes amb les pròpies fustes conduir, assortits de vares llargues acabades en garfiots per a enganxar les fustes soltes i adreçar-les en el sentit de la corrent. Com el viatger flamenc Wijngaerde expressa la seua admiració pel jorn de l'arribada de les primeres partides a la ciutat, la pulcritud observada a l'hora d'ordenar els troncs en piles a la vora del riu (figura 43). Una postil·la final recupera la imatge deserta de la Rambla pocs mesos després per constatar el formidable consum de fusta de la urbs i la seua necessitat d'una matèria que s'entreveu imprescindible.

En superar el llinar del l'Edat Moderna, la flotabilitat dels troncs la capten gràficament els dos plànols elaborats pel Servei Geogràfic de l'Exèrcit entre 1852 i 1861 (figura 44) i per el Instituto Geográfico Nacional en 1885 (figura 45) respectivament sota el nom de *Plano Topográfico de la ciudad de Valencia del Cid*. Ambdues representacions recullen la imatge dels troncs encambrats a la vorera del riu, descarregats però en el pla de la Saïdia, tret que avançava el desembarcament dels troncs a l'altura del pont de Sant Josep¹⁰⁴¹. Un aspecte que cal recalcar dels plànols és la precisió en la idèntica disposició dels troncs ordenats en piles de fusts superposats en posició horitzontal i transversal en manera de no interrompre la corrent de l'aire i facilitar una adequada ventilació. La continuïtat de l'activitat cabanera fins el llinar del segle XX la recull el gravat elaborat per Martín Rico i Ortega a partir del dibuix pres del natural de José Mª Cortés i Bau publicat en 1893 per *La Ilustración Española y Americana*, que il·lustra la conducció dels troncs des d'Ademús fins a Mislata pel riu Blanc (figura 46)¹⁰⁴².

Interessats en conèixer amb major detall les tàctiques i l'evolució del procediment, estudis més recents s'han interrogat sobre les condicions de les tasques a efectuar, en un intent de reconstruir els tràmits. Des de les consideracions a la conducció fluvial de caire més general aportades per Jacqueline Guiral-Hadziiossif en abordar les vies d'aprovisionament de fusta de la capital i els mitjans de transport emprats fins que es dipositada en el Grau per a la construcció naval, esbossa també algunes de les espècies disponibles en la recerca¹⁰⁴³. Luís Arciniega a propòsit de la fusta emprada en l'edificació del monestir de Sant Miquel dels Reis examina els antecedents de

¹⁰⁴¹ Cartoteca de la Facultat de Geografia i Història. Universitat de València: *Plano Topográfico de la ciudad de Valencia del Cid*. Servicio Geográfico del Ejército, 1861. *Plano Topográfico de la ciudad de Valencia del Cid*. Servicio Geográfico Nacional, 1885.

¹⁰⁴² Miguel Ángel CATALÀ GORGUES (1999): *Valencia en el grabado 1499-1899*. València: Ajuntament de València, pp. 262- 263.

¹⁰⁴³ Jacqueline GUIRAL-HADZIIOSSIF (1989): *Valencia, puerto mediterráneo...*, op. cit., pp. 220-225.

l'aprovisionament a València tot evocant els tràmits de la conducció fluvial dels troncs des d'Aragó, amb Santa Cruz de Moya com a principal punt de subministrament en el segle XVI. Examina a més els consells dels tractadistes sobre el tractament de la fusta i la tala de l'arbre, en al·lusió a determinades espècies arbòries descrites per cronistes i botànics conterrànies com Gaspar de Escolano, fray Lorenzo de San Nicolás o Cavanilles abans de donar una ullada al transport fluvial¹⁰⁴⁴. Aborda encara la qüestió Vicente Graullera Sanz en rastrejar les disposicions jurídiques relatives a les vies de comunicació en la València foral, a propòsit de les gestions empreses en relació a la recerca de la fusta i la seua conducció des de les regions interiors de Chelva i Ademús i els pinars de Terol i Conca¹⁰⁴⁵.

Centrats pròpiament en el tema destaquen els estudis dedicats per Juan Piqueras i Carme Sanchis al transport fluvial en Espanya i en concret a València des dels segles XIII al XX. En els articles publicats en *Quaderns de Geografia* revisen les breus aportacions historiogràfiques tot lamentant la mancança d'un estudi íntegre que esmene el recent interès suscitat entre els geògrafs espanyols pel patrimoni forestal. Rastregen les petges deixades per aquesta activitat al llarg de la història per mirar d'aprofundir en les estratègies desplegades en els diversos rius peninsulars, en funció de les seues característiques orogràfiques com de les condicions climatològiques de cada regió. Lligat a aquestes reflexions, repassen les espècies arbòries característiques de la fusteria abans d'endinsar-se en el recorregut de les fustes pels principals rius de la Península i les estratègies desplegades en cadascun en funció de les particularitats del llit com del material a conduir. Un treball monogràfic consagrat en exclusiva al treball i al treballador involucrat en la conducció presentava el cronista d'Aranjuez José Luís Lindo Martínez en *Maderadas y gancheros*. En les seues indagacions sobre l'origen i l'evolució de l'activitat, revisava ressenyes històriques i decrets relatius a la navegació, per indagar individualment sobre els recursos de cada conca abans de descriure el procés de conducció. Analitza les gestions tramitades, les tècniques utilitzades pels ganxers o conductors, les costums covades en torn d'una activitat que es perllongava mesos. Per a descriure el procés confia en la memòria prolongada d'unes tècniques que per la seua simplicitat considera que no devien haver canviat gaire i recull els testimonis orals de parents de ganxers com dels darrers treballadors d'una pràctica vigent fins a

¹⁰⁴⁴ Luis ARCINIEGA GARCÍA (2001): *El monasterio ...*, op. cit., p. 339-350.

¹⁰⁴⁵ Vicente GRAULLERA SANZ (1995): "Relaciones comerciales y vías de comunicación en la Valencia foral". *Estudios de Derecho mercantil en Homenaje al Profesor Manuel Broseta Pont*. Valencia: Tirant lo Blanc. Tomo II., pp. 1689-1704.

principis del segle XX, per a descobrir les passereres que recorria la fusta des del bosc fins al seu emplaçament en la ciutat.

Selecció i tala dels troncs en el bosc

Les aportacions esmentades miren d'aproximar-se als procediments transcrits per les notícies documentals recollides, la seua contribució esmena els buits sobre les gestions tramitades per les companyies o societats de contractistes, propietaris dels troncs, que s'encarregaven de gestionar el procés i negociar cadascun dels tràmits a seguir, des de la compra de l'arborat, la tala i la conducció fins al lloc de destí i la venda final. Així, tot i considerar les distàncies temporals, resulta il·lustratiu donar una ullada a les conclusions de Juan Piqueras i Carme Sanchis sobre els usos vigents per a la tala en Espanya a finals del Dinou, que redueixen a tres les pràctiques operades pels fusters en el reconeixement forestal. Els mètodes descrits remetent a procediments derivats de l'experiència acumulada, modificats i perfeccionats conforme apressava la desforestació i s'imposava rectificar els hàbits. La primera de les possibilitats és la denominada de mont rematat, que reconeixen com la més antiga i la més perjudicial, ja que consistia en l'alienació completa del patrimoni forestal comprès en un perímetre establert. Els tràmits concertaven la venda per extensió, que permetia al comprador talar tots els arbres inclosos en l'àrea i comportava el seu arrasament complet a més dels riscos d'incendi per la llenya esbargida per terra després de la tala.

Més respectuosa era la venda per dimensions que únicament comprenia els arbres amb un volum mínim preestablert en el contracte. En aquest cas abans de la tala el comprador havia de mesurar cada arbre, modalitat que derivaria en una tercera forma de selecció, on es venien sols aquells arbres marcats amb ferros o marques fixades prèviament pel propietari del terreny¹⁰⁴⁶.

Una vegada concertada la compra, s'iniciava la tala dels troncs que, després d'ésser abatuts, serien rostollats i serrats. Seguint el calendari propici per a les tasques, les operacions havien d'efectuar-se entre els mesos de tardor i hivern, quan la sàvia deixa de circular, l'arbre frena el seu creixement i recobra solidesa. Sols els hàbits

¹⁰⁴⁶ Juan PIQUERAS HABA y María del Carmen SANCHÍS DEUSA (2001): "El transporte fluvial de madera en España: geografía histórica". *Cuadernos de geografía*, 69-70, Valencia: Universidad de Valencia, Facultad de Geografía e Historia, p. 131. Després de la Desamortització, la primera de les fórmules era la practicada pels propietaris que miraven de reconvertir els terrenys en camps de conreu tot aprofitant els guanys de la venda de la fusta i la llenya. En els altres casos, la subhasta era el sistema més corrent d'adjudicació de la fusta, on eren determinants les dimensions dels arbres i la destinació de la fusta, sobretot si s'escollia per a la construcció o la indústria naval.

testimoniats en temps recents permeten aventurar com es desenvoluparia la tala, a càrrec de quadrilles de mestres d'aixa que treballaven a destall, operant en una determinada àrea o sector amb l'aixa i el xerrac com a eines bàsiques per a abatre, rostollar i escorçar el tronc. Amb la contractació a destall el comerciant no es veia forçat a vigilar la feina, oferia a més la possibilitat d'obtenir majors guanys per als mestres d'aixa. En canvi podia resultar onerosa per al propietari del terreny, atès que, per accelerar la tala els operaris es despreocupaven dels danys que ocasionats en torn en caure els arbres¹⁰⁴⁷. En escorçar l'arbre, el mestre d'aixa assenyalava la fusta amb uns colps d'aixa per gravar en la base del tronc les marques identificatives del comerciant, perquè en cas d'accidents i imprevistos les *senyals* serien els únics garants de la propietat, els distintius que permetrien identificar la fusta en casos de sostracció o pèrdua esbargida i recuperar-la. Així es mostrà amb motiu de l'avinguda del Guadalaviar en 1406 quan aquest ús esdevingué l'únic recurs disponible per a un grapat de contractistes que *per volum d'aigües que vingueren per lo dit riu prenda de la dita fusta e aquella mes en mar e fon spargida*. En cadascuna les lletres que el Batlle general emeté als oficials de Mallorca i Eivissa, perquè *segons se afirma havia arribat en les illes de Mallorca e de Eivisa consten les dites senyals*, marques que identificaven el propietari, el qual en cas de recuperar fusta el propietari *se presira pagar les vistes*, açò és, les despeses per les gestions i el transport¹⁰⁴⁸.

L'arrossegament dels fusts fins a la vora del riu

Finalitzada la tala, els troncs s'arrossegaven fins a unes explanades anomenades cambres, on reposarien al menys durant un any, el temps acostumat d'assecat. Per a facilitar la deshidratació, els troncs es deixaven apilats sobre el brançam del propi arbre que procurava la cobertura necessària per aïllar la fusta del contacte amb el sòl. Al llarg d'aquest temps, es girava la posició dels troncs per què totes les parts secaren per igual. Complert el període de drenatge, la fusta era més lleugera i es prestava millor a la flotació perquè havia reduït pes i en la conducció resultava més manejable. Aleshores, si els camins eren bons era transportada per carreters al lloc d'embarcació a la vora del riu,

¹⁰⁴⁷ José Luís LINDO MARTÍNEZ (2008): *Maderadas y gancheros*. Toledo: Junta de Comunidades de Castilla-La Mancha, pp. 115-116. Juan PIQUERAS HABA y María del Carmen SANCHÍS DEUSA (2001): "El transporte fluvial de madera en España...", *op. cit.*, p. 132. Segons els testimonis dels segles XIX i XX cada grup solien conformar-lo quatre mestres d'aixa i un cuiner.

¹⁰⁴⁸ ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, signatura 1144. Lletres als oficials de Mallorca i Eivissa per la fusta de la rambla esbargida per volum d'aigües. 26 de juny de 1406, f. 117 r; 6 de juliol de 1406, f. 149 v; 5 d'agost de 1406, f. 154 v.

a llom de mules o arrossegats per cavalleries en cas de muntanyes escarpades i boscoses. Testimonis d'aquesta operació són els topònims que traslladen el record d'aquest arrossegament en àrees properes als rius, com el Camino al Arrastradero en Cristinas en el pas cap al Cabriol, el Camino de los Madereros en Uña, el Collado de las Vigas en Santa Cruz de Moya o el Camino de la Madera en Torrebaja¹⁰⁴⁹.

Segons informava Vicente Alcaine en 1867, els costos de transport es contractaven en base a la quantitat de peces calculades sobre una quantitat en superfície convinguda entre el comerciant propietari de la fusta i les quadrilles de traginers. L'oportunitat per als veïns dels pobles circumdants d'obtenir uns guanys extra en enrolar-s'hi amb les seues bèsties de càrrega originà fins i tot un caràcter d'especialització local en zones contigües als embarcadors¹⁰⁵⁰. Aquesta operació solia produir-se a començaments de la primavera per aprofitar el major cabdal dels rius aportat pel desglaç i les pluges, s'iniciava així entre març i abril una conducció que solia durar entre set i huit mesos en els rius Xúquer i Cabriol. En canvi en el Túria s'avançava a desembre ja que les fustes devien entrar en València abans d'abril per a no obstaculitzar el reg dels camps de l'horta.

La navegació fluvial de la fusta

Les partides de fusta documentades entre els segles XIII i XVI cap a València es reconeixen principalment pels termes *almadia* o cabana. El mot aragonès *almadia* o *almedia* s'utilitzava en la conca del Xúquer per a designar les càrregues de fustes que descendien a la vila d'Alzira. Els més comuns cabanya o cabana deriven del vocable emprat en les pràctiques de la ramaderia transhumant per a designar els grans conjunts de bestiar. En qualsevol cas, *almadia* o cabana són sinònims d'una mateixa activitat, l'organització del transport fluvial de grans partides de fusta que, en els rius bètics i ibèrics, s'adreçava amb el sistema de peces soltes dirigides per ganxers experts des de les vores o des del propi llit, muntats sobre rais formats amb els mateixos troncs que conduïen, ates que el minvat cabdal i els nombrosos accidents dels llits obstaculitzaven el pas dels fusts assemblats en taulers de grans dimensions. Segons Juan Piqueras, segué un procediment desenrotllat de manera exclusiva en els rius Tajo, Xúquer, Guadalaviar,

¹⁰⁴⁹ Juan PIQUERAS HABA y María del Carmen SANCHÍS DEUSA (2001): "El transporte fluvial de madera en España...", *op. cit.*, p. 132.

¹⁰⁵⁰ Vicente ALCÁINE (1867): *La Vega de Valencia y el río Turia Valencia*. Valencia: Imp. de José Rius, p. 102. [Reproducció facsímil de Librerías París-Valencia, 1980]. Citat per Juan PIQUERAS HABA y María del Carmen SANCHÍS DEUSA (2001): "El transporte fluvial de madera en España...", *op. cit.*, p. 132.

Segura i Guadalquivir, tot i que les referències documentades per als segles medievals en València recullen indistintament els termes *almadia*, cabana i cabanya per a identificar els conjunts de troncs arribats ensems, sense mencionar en cap moment els sistemes de conducció o les tècniques enginyades. La navegació de les fustes soltes era en principi senzilla i abastant econòmica ja que no requeria cap despesa en infraestructura, exigia però una gran quantitat de mà d'obra.

El llançament dels troncs solia efectuar-se amb vàries tramades al mateix temps, un conjunt de dos o tres trams de peces posades una al cap de l'altra per a formar un rai. Amb les primeres peces es construïa una senzilla palanca d'interrupció per acumular les fustes necessàries a la tramada davantera per a realitzar les obres oportunes per a habilitar el pas¹⁰⁵¹. La conducció era una operació complexa que requeria una gran disciplina i una rigorosa organització. En el sistema de flotació per peces soltes els ganxers eren els operaris perits en conduir la fusta per flotació amb l'ajuda d'una llarga vara de fusta amb un ganxo de ferro acabat en punta en un dels extrems. Amb el ganxet encastaven i subjectaven els troncs, dirigint la seua marxa des de dalt de les bales confeccionades amb els propis fusts de la partida. La denominació de ganxer deriva d'aquest instrument confeccionat pels propis treballadors que solia rondar els dos metres de longitud. La seua tasca consistia en ordenar els fusts i mantenir-los adreçats en el sentit de la corrent per què no s'entrecruaren ni obstaculitzaren el trànsit. A l'hora d'organitzar la feina s'agrupaven en quadrilles formades per un mínim de sis i un màxim de dotze operaris, que es llogaven conjuntament sota la direcció d'un cap o majoral. La companyia es completava amb un cuiner, encarregat comprar i preparar el menjar, i un xiquet d'uns set o huit anys per als encàrrecs, que els portava periòdicament les mudes netes, notícies i algun formatge o un poc d'embotit tramesos pels familiars. Cadascuna d'aquetes xicotetes societats es llogava i treballava de manera separada a la resta, constituïa la unitat bàsica capaç de governar unes cinquanta càrregues de fusta, totes coordinades per un capatàs conegut com mestre de riu mestre de riu que era l'únic que podia manar i prendre decisions. El seu càrrec no admetia ingerències, la seua autoritat no podia ser qüestionada per cap altre ganxer, era una funció que requeria de gran experiència i un bon coneixement de cada tram del riu, a més de do de comandament i de l'absoluta confiança del propietari de la fusta perquè

¹⁰⁵¹ Juan PIQUERAS HABA y María del Carmen SANCHÍS DEUSA (2001): "El transporte fluvial de madera en España...", *op. cit.*, pp. 1. Juan PIQUERAS HABA y María del Carmen SANCHÍS DEUSA (2001): "El transporte fluvial de madera en España...", *op. cit.*, p. 133.

una decisió errònia podia fer malbé tota la càrrega. Per aquest motiu participaven sovint en el negoci com a contractistes, fet que incrementava els seus interessos en la portada.

El descens de les tramades seguia un ordre precís que dividia la conducció en tres seccions: la fronterera o de davantera, la part central i la darrera o de saga que tancava la portada. En funció de la quantitat i el volum dels troncs cadascuna estava dirigida per un nombre variable de majorals responsables de les tres o quatre quadrilles de ganxers que integraven la seua secció. El mestre de riu anava en les primeres tramades d'aquesta fracció de davantera junt als majorals que comanaven les diferents quadrilles que la integraven, eren responsables de preveure els obstacles i construir les obres adients per a facilitar el pas de la resta. Els dispositius a acoblar consistien bàsicament en la canalització, l'assemblatge de llits de taulers i canalitzacions per a dirigir la direcció de les tramades. Per a enllestir les obres aprofitaven els troncs de la pròpia conducció i s'arreglaven també broses, fangs i sediments del riu per a col·locar-los en llocs indicats pel mestre de riu per a què, en arribar-hi els ganxers de les següents tramades, disposaren de material per a enllestir les obres necessàries per a facilitar el pas a les seccions posteriors. En aquest sentit es forjaren una sèrie de senyals d'avís convingudes entre els ganxers que seguien la conducció des de les vores del llit, emplaçats en llocs alts per a examinar els accidents orogràfics i advertir dels perills amb crits, gestos i xiulits que servien també per a comunicar els avisos entre les seccions de davantera, de centre i de saga.

Les canalitzacions es practicaven quan minvava el cabdal del riu i el llit no comptava amb bastant profunditat, amb el perill que els troncs s'entrebancaren amb les pedres del fons, es crebaren i interromperen la cursa. Per a previndre els riscos de les complicacions conformaven una espècie de llit artificial clavant verticalment una sèrie de fustes a les vores del riu, sobre les quals recolzaven unes altres bigues disposades en sentit horitzontal per què els troncs circularen sense obstacles.

Major complexitat comportava el llit de taulers que es construïa per a poder salvar sense dificultats els assuts dels molins i les sèquies que desviaven part de les aigües del riu per al seu aprofitament, molt abundants en cas de rius amb escàs cabdal com el Túria. La seua preparació era més historiada ja que consistia en crear un nou llit artificial mitjançant la creació d'un pla de taulers paral·lel al mur de la presa, sobre el qual recolzava un altre perpendicular per aconseguir un nou llit més alt al natural del riu, capaç de superar l'altura de l'assut. En una segona operació calia encara construir un canal fictici emplaçat abans de la presa, per a dirigir els troncs cap a la nova

comporta. Per orientar la direcció dels fusts que descendien pel riu es col·locaven diversos troncs en posició horitzontal amb un extrem clavat en la vorera del riu, l'altre recolzat en la nova comporta que configuraven angles aguts per a obligar l'aigua a concentrar-se en el nou llit i accelerar la velocitat del pas dels fusts sense topar contra l'obra de l'assut. Si la intenció era en canvi aturar momentàniament el trànsit de les tramades per prevenir el perill d'una avinguda o guanyar temps davant un accident proper, com un salt d'aigua o un engorjat, es disposaven transversalment una sèrie de troncs sobre el llit en sentit perpendicular a la corrent.

Dirigida per la davantera, la secció de centre conduïa la major partida de troncs, una vegada erigides les obres de prevenció i sota les indicacions del mestre de riu, els ganxers de la part mitgera es dedicaven a agilitzar la navegació, punxant els fusts per a dirigir-los en el sentit de la corrent i evitar que es perderen o es danyaren. Els majorals d'aquestes cabanyes devien per tant supervisar la marxa de la tramada i facilitar el pas a les següents armadies.

A la saga cloïa la partida l'equip de darrere que s'encarregava de desfer les obres construïdes per la davantera i recobrar els fusts utilitzats, tot incorporant-los a la conducció ensems amb aquells aфонats a les vores del llit. El seu era probablement el treball més enrevessat de manera que es reservava als ganxers més experts que comptaven amb la plena confiança del mestre de riu.

Per a evitar els furts dels veïns de les poblacions que travessaven cada nit s'establien torns de guàrdia amb ganxers que recorrien els camps de les proximitats amb les vares de ganxos per a localitzar els troncs amagats en les plantacions. No obstant, la majoria dels conflictes els representaven els afanys dels senyors dels territoris compresos en el recorregut, no tant per la pretensió de cobrar uns drets de pas que la monarquia havia tallat per mig de privilegi com per la intenció de percebre alguna compensació per les molèsties i els perjudicis causats pel trànsit de les fustes en els terrenys de les vores, en molins i en instal·lacions de rec. Un exemple d'aquests conflictes és la reivindicació presentada en 1321 pels majorals d'una tramada de fusta a causa de la fusta segrestada per en Blasco Maça en el seu pas per Villamarxant, en rescabament pels danys ocasionats en el pont i en l'assut¹⁰⁵².

En desembocar en la ciutat de destí, la davantera construïa un mur de contenció en algun replec del llit amb un buit suficient per què filtre l'aigua per a retenir solament

¹⁰⁵² Carreres ZACARÉS (1930-1935): *Libre de memòries...*, *op. cit.*, pp. 8-11. Citat per Vicente GRAULLERA SANZ (1995): "Relaciones comerciales...", *op. cit.*, p. 1701.

la fusta. Per a garantir que cap tronc es perdera, aigües avall es disposaven unes tisoires formades a ambdues voreres del riu amb alguns dels fusts amb una mena de corda grossa nugada per a bloquejar el pas dels troncs. En arribar al lloc de desembarcar els troncs s'arrossegaven de nou i s'apilaven en cambres, calia aleshores liquidar els comptes amb els traginers per la conducció. A València aquest emplaçament era la Rambla, l'esplanada que s'estenia davant el Palau del Real on, com testimonia l'estampa dibuixada per Wijngaerde en la seua visita en 1563, es deixaven alineades i a recer per eixugar-se fins el moment del marcatge i l'adjudicació o subhasta dels lots. En partides convingudes prèviament entre el fuster i una societat de comerciants, la venda estava ja tancada i sols calia transferir les fustes als compradors una vegada efectuat el pagament convingut. En canvi, l'encant era el mètode prevalent de distribució de les fustes portades a càrrec de companyies d'inversors.

Finalment, el trasllat de la fusta fins a les obres en construcció o als obradors emplaçats en el centre s'efectuava amb carros o a llom de mules, una distribució prompte regulada per les autoritats municipals atesos els disturbis ocasionats pel trànsit dels troncs pels carrers de la ciutat. En aquest sentit, ja el 8 de juliol de 1307 el Consell intentava graduar l'entrada de bigues destinades a la construcció en establir que *null traginer ne null altre hom d'avui avant no sia hosat, ne hos aportar, ne fer aportar e metre dins la ciutat neguna fusta ab bèsties, com sia en centre lo fust, si donchs aquell fust no sia necessari a metre en obra*¹⁰⁵³. Les conseqüències del transport de les càrregues pesades de *fusta a armar* destinades a la construcció d'embarcacions causaven destrosses visibles en els ponts el camí de la mar de manera que el 6 de setembre de 1338 el Consell obligava per decret els propietaris dels carros a assumir els costos de les reparacions. Molt convenientment, la fusta confiscada com a penalització serviria *per a la obra dels ponts de la ciutat*¹⁰⁵⁴. Les dificultats del trànsit dels carros per la urbs forçava a prendre mesures restrictives en aquest sentit, per què el 3 d'agost de 1339 es prohibia l'entrada de carros carregats de fustes en el Mercat o traure fustes al carrer el dijous en ordenar *que negun fuster o altra persona en lo dia de dijous no gosen tenir fusta en lo Mercat, per tal que no sia embargat a les coses que les gents aporten al Mercat per no destorbar la celebració del mercat setmanal*¹⁰⁵⁵.

¹⁰⁵³ AMV. Manual de Consells, signatura A-1, f. 21 r.

¹⁰⁵⁴ AMV. Manual de Consells, signatura A-3, f. 234 r.

¹⁰⁵⁵ AMV. Manual de Consells, signatura A-3, f. 289 r.

Una nova avaluació de l'estat del trànsit aconsellava els jurats el 13 de març de 1372 a tancar el pas dels carros de mercaderies *meses en obs de portar* pel perímetre comprès entre les dues muralles ates que *fan e donen embarch enmig per raó de la estretea dels carrers*¹⁰⁵⁶. Per evitar els danys que causaven en les sostrades ordenen que no els meten ne menen per la dita ciutat dins los murs nous e vells de aquella, alguns carros de qualsevol forma o manera. Una postil·la però consent el pas de carros carregats de fustes per a abastir dels obradors del Mercat i ens informa tot d'una del medi natural de trasllat dels troncs des de la Rambla fins al taller, en exceptuar *aquells sens licència del mostaçaf és acostumat de portar e porten la fusta al Mercat*. Es limita a més el costum de transportar *sobredors de alguna bèstia axi com fust entegre o tonell de vi o altra semblant cosa* sota pena de cinc sous¹⁰⁵⁷.

Disposicions d'aquestes característiques s'emprenen en les primers decennis del Quatre-cents, una vegada assentada l'obra de fusteria en la urbs, just quan començaven a forjar-se uns hàbits de treball que les autoritats locals miren d'adreçar per a coordinar la vida social i econòmica de la ciutat. A la llum d'aquestes notícies, des de la Rambla la fusta es carregava en carros tirats per muls que carreters, com a mestres de fabricar carros, s'encarregaven de consignar a cada taller o de traslladar a peu d'obra segons l'ocasió. La referència patent al Mercat desvela l'antiguitat de l'arrelament de la fusteria en l'entorn del Mercat.

El marc valencià

Abans de la venda calia esperar el venciment d'un temps mínim establert pel municipi i variable en cada ciutat que a València es xifrava en torn als quaranta dies. Complida la quarantena, era l'hora d'amidar i marcar cada peça abans d'ésser consignada al comprador. Els *marquejadors* o veedors eren els responsables de mesurar el llarg, l'ample i el cantó de cada peça, en funció les dimensions totals, el tronc seria catalogat en ordre a una classificació coneguda com marc valencià. Es tractava d'un sistema desplegat a València per a l'avaluació i la medició de la fusta enginyat al llarg de l'Edat Mitjana en base al qual es catalogava la peça en *tocho*, *millòria*, *sisà*, *madero*, *quadern*, *sisè*, *roden*, *cabrio* o *cabiró* sempre en ordre descendent respecte a les seues dimensions. La documentació trasllueix amb claredat la difusió d'un sistema que sembla ben consolidat, tan manifest en la pràctica que les mides corresponents a cada

¹⁰⁵⁶ AMV. Manual de Consells, signatura A-16, f. 77 v.

¹⁰⁵⁷ AMV. Manual de Consells, signatura A-16, f. 77 v- 78 r.

grau s'obvien sovint en les transcripcions, circumstància que dificulta el seu anàlisi. Forjat per l'experiència i la reiteració dels usos, és impossible avui xifrar una data de naixença, sols s'albira un interval aproximat de creació que, segons es recull en els documents estudiats, abraçaria els segles XIV i XV atès que en el primer quart del Cinc-cents es trobava vigent i perfectament desenrotllat, tal com mostren els llistats contractats per determinats fusters de la confraria amb el batlle de Terol i el mercader Hieroni Collar en 1518 on aquesta gradació s'observa de forma rigorosa¹⁰⁵⁸. Era un procediment pràctic que es forja al llarg entre els segles XIV i XV i sobreviuria al pas del temps per la seua eficàcia, fet que ha permès conèixer la lògica del funcionament i aproximar-se a les mesures corresponents a cada categoria atès que, per la seua idoneïtat, es convertiria entre 1850 i 1860 en referència per a unificar el sistema de mesures a nivell nacional.

El sistema es va corregir i perfeccionar en època borbònica, essent divulgat per Bartolomé Villar en 1716 en *Libro de cuentas para todo género de mercaderes...topará reducciones de monedas, como precios de mercaderías de mayor a menor*, lliurat al gremi de fusters i al Tribunal del Repes¹⁰⁵⁹. L'opuscle serviria de base a l'explicació del Marc publicat en 1742 que Alejandro López recolliria en la seua versió definitiva en el *Tratado del marco valenciano de las maderas, con su equivalencia del sistema métrico* imprès a València per J. Doménech en 1871. Consistia en una espècie de regla plegable graduada en mil·límetres per a obtenir d'immediat la classificació corresponent a cada peça (gràfic 5). En primer lloc s'amidava l'ample i el cantell que bastaven per a calibrar la categoria a què adscriure el fust sempre que superara els 30 pams de llarg, perquè en relació amb la mida es consignaven les divuit categories amb què es catalogava la fusta. Els fusts de major volum es graduaven en *tocho*, milloria, *sis*, *madero*, quadern, sisè o cabiró, a continuació es mesurava la llargària i si els troncs no assolien el mínim dels 30 pams es restava una categoria per cada sis pams de menys fins els divuit pams, a partir dels quals el descens es calculava per cada tres pams¹⁰⁶⁰. Pel contrari, per cada sis pams de major longitud s'augmentava una categoria fins els 42 pams, quota a partir de la qual es rebaixava un grau per cada tres pams fins els 60 pams. Tot i el lapse temporal amb les subsegüents modificacions introduïdes, és interessant considerar la classificació

¹⁰⁵⁸ ARV. Protocols. Notari Pedro Cherta, signatura 662 .

¹⁰⁵⁹ Luís ARCINIEGA GARCÍA (2011): "*La madera en la construcción valenciana en la Edad Moderna*". Amadeo SERRA DESFILIS, ed.: *Arquitectura en construcción en Europa en época medieval y moderna*. València: Universitat de València. departament d'Història de l'Art.

¹⁰⁶⁰ Juan PIQUERAS HABA y María del Carmen SANCHIS DEUSA (2001): "El transporte fluvial de madera en España...", *op. cit.*, pp. 137-138.

decimonònica i el sistema de mida adoptat ja que en realitat besllumen les pràctiques forjades d'antic a base d'experiències, perpetuades mercè a la seua utilitat i profit.

En efecte, sols una ullada als texts dels segles XIV i XV basta per a corroborar com l'analogia dels termes adduïts per la documentació esdevé un indicatiu força eloqüent per esbrinar el seu origen. Nogensmenys, el Marc divulgat en el Dinou és un model de classificació depurat pel temps que en línies generals corresponia als usos observats per la fusteria medieval tot i que sintetitzat per a simplificar la seua aplicació. En la pràctica les valoracions analitzades subscriuen el compliment d'una gradació menys lineal i més precisa que contemplava la correspondència entre les dimensions i el pes del fust, que contenia per tant un major nombre de categories i una sèrie de graus intermedis que amb el temps cediren a un procés d'elaboració i sistematització. Així, en examinar les compres de fusta enregistrades en els llibres de comptes del Consell per a les celebracions cíviques o els expedients de construcció de les obres sostingudes a la urbs en aquest període beslluma una varietat més rica i molt menys lineal, perquè les categories examinades corresponien a peces que, una vegada escairades i dimensionades, es transformaven en bigues, costers, posts, taules, fulles i fulles de post que constituïen al seu temps una subsèrie ben determinada de catalogació.

En la varietat transcrita en els registres documentals es pot albirar com es tracta d'un sistema que aniria definint-se gradualment des de finals del segle XIV per a prendre cos al llarg del Quatre-cents. Com que els primers registres de la fàbrica de la Catedral consignats en 1380 es remunten a la venda *de la fusta, ragola e altres coses que veny dels alberchs enderroquats per a obra de edificar lo campanar*, resulta un compte significatiu per a iniciar la recerca. De les quaranta-una peces venudes, sols set responen a alguna mena de criteri orientatiu, la resta s'adjudiquen com a *fusts* o *troços de fusts* de què no s'especificuen les mides i on les diferències en els preus de lots idèntics tampoc no deixen marge per a la confrontació. Serà a partir de 1393 quan els comptes comencen a distingir categòricament els fusts, com per exemple en l'*adob de les portes del fossar devant lo campanar nou* on seria Lluís Amorós, el mestre d'obres de fusta de la Seu encarregat de relitzar les portes, qui subministraria una *bigua* que costà dotze sous.

A partir d'aquestes dates comencen a traslluir en els registres de compres una sèrie de termes adduïts per a identificar tipològicament cada peça. S'esbrina la configuració d'un catàleg orientatiu per a classificar els fusts basat en l'amidament de la llargària, l'amplitud i el cantell del fust. En els comptes del Consell per a l'entrada de

Martí I l'Humà en 1401, basculen encara les referències genèriques a la *fusta* amb qualificatius més específics que enuncien la categoria d'aquesta fusta i la caracteritzen com a arbre, biga, dolça, tirant, post, fulla, quartó, coster, taula o cabiró. Malauradament, a l'hora de catalogar una peça escassegen les postil·les relatives a les mesures, puntualitzades en notes orientatives però parcials on, en canvi, s'observen grans fluctuacions¹⁰⁶¹. Tampoc els preus no atenen a una valoració preestablerta i rigorosa, tanmateix les oscil·lacions s'observen en la inconstància de la taxació dins d'un mateix grau, mentre l'acusada distància entre les vàries categories permet albirar certs criteris de classificació. Per a conduir la recerca, la informació proporcionada pels llibres de l'edificació de la Seu són preciosos en abraçar un ampli arc cronològic que cobreix i rebassa els segles de la Baixa Edat Mitjana, aquesta circumstància ens permetrà comptar amb un padró de contrast respecte a les diverses fàbriques que jalonen aquest període. En principi, les mesures de la peça havien de servir per a orientar l'estimació però la qualitat de la fusta atenia a més a l'espècie arbòria, al format de la peça com al seu estat, factors que explicarien la disparitat dels imports entre peces catalogades dins un mateix nivell que s'obvien però en la major part de les notes. Aquests paràmetres condicionen la recerca i impedeixen xifrar amb exactitud una taula de preus, però les notícies recavades consenten al menys intuir l'ordre a què responien les diverses categories amb què elaborar un gràfic estimatiu de les dimensions i el valor assolit per peça (gràfic 6).

El totxo constituïa la peça de majors dimensions, corresponent a una càrrega, per les seues dimensions i qualitat era la referència a partir de la qual es deduiria proporcionalment la resta de categories, a mesura que es reduïen el seu volum en la meitat, un terç o una quarta part, derivant així en la milloria, la *sisà*, el quartó i el sisè. Com que el *tocho* equivalia a una càrrega cap registre dels estudiats identifica la càrrega amb el mot de classificació, tampoc cap instrucció esmenta obertament les mesures estimades d'una càrrega, dimensions que a la fi qualificaven un fust com a totxo. Anomenat també carretada, sembla que hom preferia considerar directament la càrrega de la qual derivaven les peces menors. La carretada seria la tipologia preferent en les compres de fusta per a la construcció de les torres del *Reyal vell*, la valoració en cent

¹⁰⁶¹ Sandrine VICTOR (2004): *La construcció i els seus oficis...*, op. cit., pp. 122-123. Els sistema valencià no fou la única proposta per a amidar la fusta, a Girona per exemple es constata una catalogació en huit categories força distinta que, com en el cas de València, també es forjaria al llarg dels segles XIV i XV que resulta difícil d'estudiar perquè els registres tampoc no especifiquen la relació entre la denominació dels fusts i les llurs dimenions, ni entre aquestes i el seu cost.

quaranta-tres sous corrobora l'entitat del *fust appellat carretada* comprat el 8 de maig de 1442 a Antoni Radio, *del què foren fetes bigues e altres coses*¹⁰⁶². El mateix jorn proporcionava el fuster Manuel Baies altres dos carretades per dos-cents trenta-un sous amb igual finalitat *per a fer bigues e copades e fulles e altres coses*. Es tractava de peces que per les seues mesures estaven destinades a la construcció una volta escairades en bigues i travesses. Sota aquesta perspectiva, els fusters podien tallar i preparar la peça abans de la seua venda per millorar el preu en oferir-la presta per a ésser utilitzada, com mostra *la carretada obrada e a punt per a faxar los bastiments* de les finestres de la Sala Nova subministrada per aquest mateix fuster el 21 de maig de 1445¹⁰⁶³.

La càrrega abunda en els comptes del sotsobrer de la Seu entre 1505 i 1507, període en què la cloenda del cimbori, el guarniment del altar major i l'obratge de les portes del retaule d'argent que els Hernandos pintarien per a la Catedral requerien una major dotació de fusta. En aquest sentit, el 2 de març de 1505 el carreter Francesc Rodríguez proporcionava una *una càrrega de fusta per adobar los empostats del cembori derrocats per lo gran vent* per una suma de cent sous¹⁰⁶⁴. En contrastar els albarans de compra de materials de les distintes fàbriques sobta la presència reiterada de determinats fusters especialitzats en el subministrament de fusta. És el cas de Francesc Rodríguez, qui havia ja subministrat el 3 de febrer de 1505 una càrrega per cent tres sous a Antoni Alegret, mestre fuster de la casa de la Generalitat, *per a fer los calaxos a sol de terra en los armaris del archiu*¹⁰⁶⁵. La cotització es mantindria en octubre amb les dues càrregues que li compraren *per obs de cobrir la sacrestia*, com en la *miga càrregua per a portes a la finestra maior damunt la porta de la Seu del campanar* subministrada pel fuster Antoni Çamorera amb un preu proporcional de cinquanta sous¹⁰⁶⁶. Sols un dels contractes de venda gestionats pel batlle de Terol Hieroni Pérez d'Arnal i el mercader de València Hieroni Collar testimonia la presència efectiva del totxo com a peça en el mercat, quan el 6 d'octubre de 1518 Pere Agramunt, *àlies Costella*, comprava un *tocho* ensems a tres *sises*, un *madero*, dos *quadernos*, quatre *sè s* i dos *cabrios* negrals per un preu complex de divuit lliures, set sous i nou diners. Cap postil·la precisa les dimensions de la peça, tampoc el seu preu específic, sols el seu emplaçament en primer lloc deixa entreveure com es tracta de la fusta de major

¹⁰⁶² ARV. Mestre Racional, signatura 11.606, any 1442, f. 11 v.

¹⁰⁶³ ARV. Mestre Racional, signatura 11607, any 1445, f. 47 r.

¹⁰⁶⁴ ACV. Llibres de fàbrica de la Catedral, lligall 1.486, anys 1504-1505, f. 16 r.

¹⁰⁶⁵ ARV. Generalitat. Obres, signatura 72, f. 16 r.

¹⁰⁶⁶ ACV. Llibres de fàbrica de la Catedral, lligall 1.486, anys 1504-1505, f. 16 r i 17 v.

volum. Tanmateix, per a esbrinar el seu amidament la relació amb altres peces avaluades a partir del totxo servirà d'orientació vàlida, cal per tant estudiar la resta de categories per calibrar la mesura que s'entenia per una càrrega de fusta¹⁰⁶⁷.

La milloria era una peça de fusta que feia la meitat d'un totxo. Per la seua extraordinària longitud, les mesures es troben freqüentment transcrites en documents de compra vinculats a la construcció, ja que es tracta d'una peça destinada a obtenir bigues, travesses, jàcenes i tirants com les quatre *tirantes* de quaranta pams de llarg de fusta de pi, *de bon meliç e de bona ley*, adquirides 16 en novembre de 1436 a raó de cent sous la peça per al penell del cimbori de la Seu. Quan en desembre es plantejava l'elaboració de l'*agulla de fusta per a metre alt en lo cemborri*, el Capítol comprava dos *tirantons cors de milloria, cascuna de trenta-vuit palms de larch* per un total de cent cinquanta-quatre sous, açò és per setanta-set sous cada peça¹⁰⁶⁸. Mesos més tard, una comissió *de homes esperts en la cosa* integrada per Joan del Poyo, Jaume Guillen *lo vell*, Joan Gosalbo, Joan Amorós, Bertomeu Andreu i Vicent Çaera s'encarregaria d'avaluar l'obra i estimar *si lo cemborri passaria dan o affany per la dita agulla [...] tots los quals concordantment digueren que sens lesió ne dan al dit cemborri si podia metre bé la dita agulla de fusta e encara major*¹⁰⁶⁹.

Per a la coberta de la llibreria, el mestre Martí Lobet comprava a l'encant en la Rambla al fuster Jaume Stopinyà dos fusts de càrrega de vint-i-vuit i trenta pams de llarg respectivament, peces qualificades *de march de milloria* per la suma de cent trentassis sous. El tràmit informa de les gestions organitzades per les societats de implicades en el negoci de la fusta per a vendre els troncs arribats per via fluvial mitjançant subhastes de què prenen part comerciants i artesans inversors com el mercader Jordi Sabater, qui en gener de 1439 ven per noranta-cinc sous una milloria *per a huna de les jàcenes que era mester per a la cuberta de la dita libreria*¹⁰⁷⁰. La milloria constitueix en suma una peça d'una llargària mínima de vint-i-vuit pams el preu de la qual se situava en torn als setanta i els cent vint sous en funció de la qualitat de la fusta. Així, per a elaborar un parell de portes per a la casa de les obres *e altres coses necessàries com allí aia dos portals*, Andreu Albert subministrava dos fusts apellats millories per preu de setanta sous cadascun. Una altra aplicació de la milloria en la construcció era la confecció de cintres i bastiments com ocorria amb els *deu fusts apellats millories, que*

¹⁰⁶⁷ ARV. Protocols. Notari Pedro Cherta, signatura 662.

¹⁰⁶⁸ ACV. Llibres de fàbrica de la Catedral, lligall 1.479, anys 1436-1437, f. 30 r.

¹⁰⁶⁹ ACV. Llibres de fàbrica de la Catedral, lligall 1.479, anys 1436-1437, f. 32 r.

¹⁰⁷⁰ ACV. Llibres de fàbrica de la Catedral, lligall 1.479, anys 1438-1439, f. 38 v.

són sis càrregues dos terços de carega per obs de fer cindries e bastiments per fer la volta del cap de la Capella Reial, adquirides en febrer de 1454 per set-cents sous, a raó de setanta sous cada fust¹⁰⁷¹.

Amb el nom de *sis* es designaven els fusts grossos, tallats i escairats per a fer bigams, travesses i altres peces per a la construcció a què Arturo Zaragoza atribuïa a la peça unes mesures de vint-i-dos centímetres de llarg per dinou de gruix¹⁰⁷². Als contractes signats amb Hieroni Collar i el Batle de Terol, la *sis* apareix com una categoria intermèdia emplaçada entre la milloria i el *madero* el nom de la qual derive probablement del cànon que gravava, entre d'altres mercaderies, les fustes destinades a la venda. La *sis* era un impost extraordinari que havia estat autoritzat en 1315 per Jaume II el Just amb caràcter indirecte per a gravar en principi la venda i el consum del pa i la carn. Equivalia a un percentatge variable entre un 25 i 37,5% estipulat sobre cada lliura de carn comprada en la carnisseria pels consumidors, que s'estendria a principis del Quatre-cents a altres mercaderies com la quincalleria, la llana en brut, l'oli, la fusta i el cuir, la moltura de cereals, el comerç de ramat, teixits, ceràmica, mel, sabó i espart¹⁰⁷³. Cap precisió sobre l'amidament de la *sis* deriva dels documents examinats, escasses mencions testimonien la seua presència en el mercat edilici de València a la Baixa Edat Mitjana, sovintaja en extractes com la compra de *dos fusts la hu millòria e l'altre sis* per a fer los banchs nous de la libreria de la Catedral en agost de 1439¹⁰⁷⁴. Un altre exemple serien els *dos costers grossos de sissa* per set sous adjudicats el 24 de desembre de 1487 per a l'obra de la Llotja¹⁰⁷⁵. Apareix en canvi àmpliament representada en els protocols de venda estipulats pels fusters valencians amb Hieroni Collar i el Batle de Terol en què es contractaven un total de quaranta-vuit sises.

El sisè era una peça de fusta grossa corresponent a la sisena part d'una càrrega, així es relleva de les dues vendes fetes en 1510 per Antoni Çamorera, fuster de les obres del Palau del Real, on es fan constar les equivalències del sisè amb la càrrega. Els termes en què s'expressen els registres són eloqüents, en primer lloc s'anota la compra de *vint-i-quatre sisens, que són quatre càrregues de fusta per obs de la cuberta de la casa de la fusta*. Més precisa és la referència als *sis sisens, que és una càrregua de*

¹⁰⁷¹ ARV, Mestre Racional, any 1454, signatura 11.639. p, 103

¹⁰⁷² Arturo ZARAGOZÀ, Mercedes GÓMEZ-FERRER (2007): *Pere Compte...*, op. cit., p. 208.

¹⁰⁷³ Juan Vicente GARCÍA MARSILLA (2008): "La sisa de la carn. Ganadería, abastecimiento cárnico y fiscalidad en los municipios valencianos bajomedievales". Rafael VALLEJO POUSADA (ed.): *Los tributos de la tierra: fiscalidad y agricultura en España (Siglos XII-XX)*. València: Publicacions de la Universitat de València, pp. 81-101.

¹⁰⁷⁴ ACV. Llibres de fàbrica de la Catedral, lligall 1.479, anys 1438-1439, f. 49 v.

¹⁰⁷⁵ AMV. Llotja Nova, signatura e³-1, f. 335 v.

fusta, que foren fetes dotze bigues subministrats per un preu de cent sous¹⁰⁷⁶. La inscripció corrobora l'equivalència del sisè amb les mesures d'una càrrega, de la qual es pot extraure una dotzena de bigams, el sisè correspon a les dimensions de dues bigues de construcció. El seu preu se situava en torn als setze sous i mig. Malauradament, com ocorria amb el *tocho*, escassegen les compres de sisens entre els contractes de venda i únicament es constaten a començaments del segle XVI. En les èpoques signades per la societat formada en 1518 pel Batle de Terol i Hieroni Collar amb un grup de fusters de València s'adjudiquen un total de catorze sisens, mancats però de precisions sobre les seues mesures, el preu dels quals es troba inclòs en el munt total de la despesa.

El *madero* constituïa una peça que per la seua grossària solia destinar-se a la construcció naval, on s'emprava corbada per a subjectar les taules i posts que formaven el vaixell, ús on prenia el nom de costella o quaderna. En la construcció se solia utilitzar per a confeccionar jàsseres i travesses, així s'imbueix dels *sis maderos vells e grans* adquirits pel sotsobrer a raó de vint-i-dos sous la peça, *per obs del portal nou que hen fet fer devant lo portal de Santa Creu* el 3 de febrer de 1380¹⁰⁷⁷. Per a construir el cadafal del rei amb motiu de la recepció de Martí I l'Humà es compraven quatre *maderos* de vint-i-tres pams de llarg per vint-i-set sous cadascun¹⁰⁷⁸, un registre que traça un vincle entre la valoració i les mesures, aspecte il·lustratiu en casos de vendes mancades de precisions com els tres *maderos* comprats a raó de vint sous cada fust el 28 d'abril amb la mateixa finalitat. Per semblant, preu i objectiu de la compra serveixen d'orientació per aproximar-se a les mesures d'un *madero* estimat en trenta-dos sous que adquiria la fàbrica de la Catedral en juny de 1437 *per a jàcena*¹⁰⁷⁹. Aquest tipus d'informació servirà de guia per deduir la vàlua cost de peces com el *madero* de trenta-sis pams de llarg venut junt a una *sis*a per Jaume Stopinyà a l'obra de la Seu el 27 de gener de 1439 per cent deu sous¹⁰⁸⁰.

El *quaderno* o quadern, anomenat indistintament en la documentació com quartó o quarteró, era una peça que corresponia a la quarta part d'una càrrega. Les compres referides als quartons són abundants en els registres documentals, l'anotació dels preus assolits a les vendes permet inclús de xifrar els costos estimats en funció de la qualitat de la peça. En contrast, la mancança de mesures o postil·les que delaten la seua fisonomia

¹⁰⁷⁶ ARV, Mestre Racional, signatura 9.224, anys 1510-1511, f. 20 v.

¹⁰⁷⁷ AMV, Sotsobreria de Murs e Valls, signatura d³-4, f. 236 r.

¹⁰⁷⁸ AMV, Clavaria Comuna, signatura O-113. Joan ALIAGA, Lluïsa TORTOSA i Ximo COMPANYY (2007): *Documents de pintura valenciana...*, op. cit., p. 45.

¹⁰⁷⁹ ACV, Llibres de fàbrica de la Catedral, lligall 1.479, anys 1436-1437, f. 21 v.

¹⁰⁸⁰ ACV, Llibres de fàbrica de la Catedral, lligall 1.479, anys 1438-1439, f. 39 r.

és una constant que ens priva de descriure amb major precisió el quadern. Sols el quarteró adquirit per a l'obra de la Seu en novembre de 1438 detalla els trets d'un fust que *era carretada e havia trenta e cinch palms de larch e era tot rechte e serrat e havia quinze anys, lo qual quarter de carretada costà quatre florins valencians*¹⁰⁸¹. Una peça extraordinària que bé justificava els quaranta tres sous que contrasten força amb la mitjana de preus assolits pel quarter al llarg del segle.

Les primeres referències al quartó es troben en les dues compres efectuades per a preparar els entremesos de l'entrada del rei Martí l'Humà en octubre de 1402, quan Jaume de Monçó proporcionava quatre quarterons a raó de tres sous i sis diners, junt a Pons Çabra que en subministrava altres *dos quartons grossos a sis sous la peça*¹⁰⁸². Presumiblement, l'acusada diferència dels preus es devia al gruix que infondria un valor afegit perquè les estimacions corrents per al quartó se situaven en el Quatre-cents entre els tres i els quatre sous. En torn a aquestes xifres s'adjudicarien els tres quartons venuts per Berenguer de Belprat en febrer de 1402 per a les celebracions reials a raó de tres sous com els cinc comprats a Jaume de Monçó en novembre de 1402 pel mateix import¹⁰⁸³. El seu cost no experimentaria grans canvis al llarg del segle XV, de fet en juliol de 1446 per a la construcció del Palau de la Generalitat, s'adquirien varis quartons per a l'obra del terrat a raó de tres sous¹⁰⁸⁴.

El *cabrio* o cabiró era una peça mitjancera més menuda, emprada habitualment de través sobre les jàsseres d'una sostrada. Ateses les seues menudes dimensions era una peça més econòmica i assequible, àmpliament testimoniada en la documentació, malgrat que el silenci absolut sobre les seues mides. En efecte, el volum del cabiró s'entreveu dels preus reduïts i constants, que en contades ocasions superen els dos sous. De fet el cost d'un sou i mig és la mitjana prevalent en les compres enregistrades fins el segon quart del segle XV, quan s'observa un significatiu increment en el decenni dels anys trenta, en què s'obri un interval on els preus arriben a duplicar-se per a moderar-se de nou en superar la meitat de segle. En desembre de 1391 a raó de dos sous la peça se situen els dos cabirons comprats per al pont del Temple¹⁰⁸⁵, valor al voltant del qual bascularan endavant els preus dels cabirons, com per exemple costà el cabiró adquirit

¹⁰⁸¹ ACV. Llibres de fàbrica de la Catedral, lligall 1.479, anys 1438-1439, f. 19 r.

¹⁰⁸² AMV. Clavaria Comuna, signatura O-113. Joan ALIAGA, Lluïsa TORTOSA i Ximo COMPANYY (2007): *Documents de pintura valenciana...*, op. cit., p. 39.

¹⁰⁸³ AMV. Clavaria Comuna, signatura O-113. Joan ALIAGA, Lluïsa TORTOSA i Ximo COMPANYY (2007): *Documents de pintura valenciana...*, op. cit., p. 40.

¹⁰⁸⁴ ARV. Generalitat. Albarans, signatura 9, f. 10 v.

¹⁰⁸⁵ AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, signatura d³-4, f. 246 v.

per l'obra de la Seu en agost de 1393 per un sou i mig amb semblant finalitat, per a *la porta de la casa hon obraven los piques*¹⁰⁸⁶.

Els cabirons presenten un format menut però prest a ésser escairat en fulles i peces auxiliars en la construcció, el mobiliari o d'elements i enginys decoratius, com la roca del Paradís elaborada per a obsequiar l'entrada de Martí I l'Humà en 1402 per a la qual Genís Clot proporcionava un cabiró per un sou i huit diners. Parellament, per a subjectar el cadafal del rei s'adquirien en març tres cabirons a raó d'un sou i mig¹⁰⁸⁷. El mateix import costaven els dos cabirons adquirits per a les barres de les portes de la capella del Palau del Real, a raó d'un sou i mig per peça¹⁰⁸⁸. Múltiples aplicacions trobava el cabiró en l'edifici, per exemple per a guarnir les portes de les finestres encerades de davant el cor de la Seu en maig de 1421, per què es compraven tres cabirons per dinou diners la peça, mantenint la valoració dins els cànons estimats¹⁰⁸⁹. Una destinació similar tindrien els cinc cabirons comprats per a confeccionar les portes de la finestra del campanar el 9 d'agost de 1423 *a raó de vint diners lo cabiró*¹⁰⁹⁰. La qualitat de la fusta podria justificar el major cost que es verifica encara en els quatre cabirons de pi adquirits per a obrar els bastiments de les portes de la llibreria de la Catedral el 10 de setembre de 1436¹⁰⁹¹. En escales, el cabiró era una peça apropiada per a elaborar les làmines dels graons, com ara *per a fer la cloenda de la scala* de la llibreria que s'enllestia en la Seu, per a la qual es destinaren encara en febrer de 1439 altres dos cabirons de pi que costaren dos sous i tres diners cadascun¹⁰⁹². Però, com s'ha assenyalat, allà on el cabiró trobava el seu ús característic era en els enteixinats i armadures, on calia fusta de qualitat, resistent i duradora. Aquesta condició explicaria el cost dels dos cabirons emprats *per a metre en la cuberta de allà hon levaren la scala*, comprats a raó de quatre sous¹⁰⁹³. En el transcurs de les obres de la llibreria, un exemple del seu ús en mobiliari són els dos cabirons de pi adquirits per a la confecció d'una prestatgeria, per a fer ampits a les dites posts per a tenir los llibres, el preu dels quals ascendia a quatre sous i mig tot incloent el port. Un exemple eloqüent és el cabiró que junt a un quartó serviria per a fabricar *els taulels e banch* dels pagaments de l'obra de la

¹⁰⁸⁶ ACV. Llibres de fàbrica de la Catedral, lligall 1.473, any 1393, f. 36 v.

¹⁰⁸⁷ AMV. Clavaria Comuna, signatura O-113. Joan ALIAGA, Lluïsa TORTOSA i Ximo COMPANYY (2007): *Documents de pintura valenciana...*, op. cit., p. 243.

¹⁰⁸⁸ ARV. Mestre Racional, signatura 9203, any 1407, f. 13 v.

¹⁰⁸⁹ ACV. Llibres de fàbrica de la Catedral, lligall 1.475, any 1421, f. 13 r.

¹⁰⁹⁰ ACV. Llibres de fàbrica de la Catedral, lligall 1.475, any 1423, f. 17 v.

¹⁰⁹¹ ACV. Llibres de fàbrica de la Catedral, lligall 1.479, anys 1436-1437, f. 24 v.

¹⁰⁹² ACV. Llibres de fàbrica de la Catedral, lligall 1.479, anys 1438-1439, f. 24 v.

¹⁰⁹³ ACV. Llibres de fàbrica de la Catedral, lligall 1.479, any 1435, f. 23 v.

Capella Reial, comprats en desembre de 1451 per un sou i huit diners¹⁰⁹⁴. En la construcció, però, trobaria àmplies aplicacions com a peça hàbil per a encaixar en espais reduïts, així a partir del cabiró comprat en gener de 1453 es realitzarien *les cindries per a la volta de la sacristia*¹⁰⁹⁵.

A la llum de les notícies recavades als registres, a les categories descrites en el tractat decimonònic cal afegir a més l'*oneris* i el *roden*, detallats ambdós en els lots adquirits en 1518 a la companyia constituïda pel Batle de Terol i Hieroni Collar on els contractes respecten escrupolosament l'ordre de classificació però, malauradament, la mancança de precisió en les mesures com la falta d'un compte detallat en les partides ens priva de conèixer les mides com el preu de cada tipus de peça. El primer localitzat únicament en aquest protocol, on s'adjudiquen un total de onze *onerum fustes*. Significativament, la categoria es menciona en contractes on no figuren totxos ni millories, com tampoc *maderos* o quaderns, les fustes de majors dimensions. En els registres on consten s'anoten en primer lloc davant la *sisà* i el *sisè*, fet que permet catalogar l'*oneris* com un grau intermedi entre la milloria i el *madero*. Els *rodens*, en canvi, figuren sempre en últim lloc en al·lusió a unes dimensions reduïdes, eren però unes peces d'ús corrent citades en gran part dels textos examinats.

Les peces estudiades transcriuen les tipologies derivades del primer dimensionat del tronc, un escairat que estableix llur classificació inicial que establia uns paràmetres qualitius per a calibrar la fusta que en mans del fuster adquiriria el format apropiat en mires al seu ús definitiu. Segons el tipus l'especialitat fustera i el paper a desenvolupar en cada obratge el fust seria dimensionat amb una forma determinada, adequada als requisits del treball. Així fins dotze noves categories caldria afegir a la nòmina de base:

En l'àmbit de la construcció considerarem fonamentalment la biga, una peça llarga i robusta que excedia la llargària d'un home i que una volta escairada solia formar part de les sostrades. Per a aproximar-se a les seues mesures es poden contrastar les dues bigues emprades *per obs del cadafal del senyor rey, lo qual se féu primer en lo terrat d'en Loïs d'Alvinyà* amb motiu de l'entrada de Martí I en octubre de 1402 amidaven vint-i-sis pams i vint-i-set pams respectivament¹⁰⁹⁶, mentre que en les primeres anotacions dels llibres d'obra de la Capella Reial en 1439 consta amb una

¹⁰⁹⁴ ARV. Mestre Racional, signatura 9.251. Lluïsa Tolosa i Mª Carmen Vedreño (1997): "Documents...", *op. cit.*, p. 84.

¹⁰⁹⁵ ARV. Mestre Racional, signatura 9.251 bis. Lluïsa Tolosa i Mª Carmen Vedreño (1997): "Documents...", *op. cit.*, p. 98.

¹⁰⁹⁶ AMV. Clavaria Comuna, signatura O-113. Joan ALIAGA, Lluïsa TORTOSA i Ximo COMPANYY (2007): *Documents de pintura valenciana...*, *op. cit.*, p. 47.

llargària de divuit pams i mig de llarg i un d'ample¹⁰⁹⁷. Poca orientació emana dels preus assolits, en la revenda de la fusta *que veny dels alberchs que foren enderroquats per a obra de edificar lo campanar* de la Seu en 1380 un tros de biga s'adjudicava per tres sous i tres diners, sols poques línies avall dues bigues es venien per un total de nou sous¹⁰⁹⁸. Tal volta l'estat de la fusta justificava la disparitat, perquè en agost de 1393 el fuster Lluís Amorós venia al Capítol catedralici una biga per dotze sous¹⁰⁹⁹, un import que es rebaixaria als sis i set sous que costaren les bigues comprades per al cadafal reial huit anys més tard¹¹⁰⁰.

Pròxima a la biga era l'antena, l'arbre emprat en les construcció naval per a sostenir l'envelat de les embarcacions, en la construcció identifica la perxa fixada verticalment per a sostenir les bastiments, com ocorreria amb *l'arbre de barch de larch de vint-i-sis palms* pres dels *bastiments de fora de la Rambla, devant de les torres del Reial, per portar a terme les obres de la capella del rei Alfons V* del convent de Predicadors¹¹⁰¹. De nou a les obres de la Capella Reial es consignaria una antena, comprada al mestre d'aixa Joan Agüells, de trenta-dos pams de llargària el 26 de febrer de 1452 pel preu de quatre sous per a destinada a la grua *per obs de fer compàs per tancar de la dita obra*¹¹⁰².

El tirant o *tirantó* era una biga horitzontal que s'emprava en les armadures com a suport a travesses que descansaven sobre ella, es tractava d'un bigam de reforç que servia també per a contenir murs paral·lels que amenaçaven desplomar. En el portal dels Serrans es comprava per cinquanta sous en juliol de 1391 *una tiranteta per a bigua* per a substituir *una altra que hi havia trencada*¹¹⁰³. El diminutiu emprat per a caracteritzar el fust és sumament eloqüent perquè justifica un preu certament reduït davant el cost dels tirants subministrats per Jaume de Monçó en gener de 1397 per al pont del Temple, a raó de setanta-set sous la peça¹¹⁰⁴. L'ús del tirant en la construcció no es limitava únicament als elements estructurals, així *per obs de fer portes noves al portal de Santa*

¹⁰⁹⁷ ARV. Mestre Racional, número 9.158, full solt. Lluïsa Tolosa i Mª Carmen Vedreño (1997): "Documents...", *op. cit.*, p. 1.

¹⁰⁹⁸ ACV. Llibres de fàbrica de la Catedral, lligall 1.473, anys 1380-1381, f. 27 r.

¹⁰⁹⁹ ACV. Llibres de fàbrica de la Catedral, lligall 1.473, any 1393, f. 36 v.

¹¹⁰⁰ AMV. Clavaria Comuna, signatura O-113. Joan ALIAGA, Lluïsa TORTOSA i Ximo COMPANYY (2007): *Documents de pintura valenciana...*, *op. cit.*, p. 244-245.

¹¹⁰¹ ARV. Mestre Racional, signatura 9.158, full solt. Lluïsa Tolosa i Mª Carmen Vedreño (1997): "Documents...", *op. cit.*, p. 1.

¹¹⁰² ARV. Mestre Racional, signatura 9.251. Lluïsa Tolosa i Mª Carmen Vedreño (1997): "Documents...", *op. cit.*, p. 88.

¹¹⁰³ AMV. Sotsobreria de Murs i Valls, signatura d³-4, f. 238 v.

¹¹⁰⁴ AMV. Sotsobreria de Murs i Valls, signatura d³-6, f. 204 v.

Creu s'adquirien en juliol de 1391 huit tirants d'una llargària entre els vint-i-dos i vint-i-vuit pams a raó de setanta-un sous i sis diners¹¹⁰⁵. En informar de la llargària, el preu i la destinació dels fusts és interessant la notícia dels quatre tirants de quaranta pams de llarg comprats al mercader Miquel Giner per al cimbori nou de la Seu, en octubre de 1436, per cent sous cadascuna¹¹⁰⁶.

El mot *doblera* al·ludia a un fust de llargària variable segons les comarques que depenia fonamentalment de l'espècie arbòria, de manera que els doblers d'abet usats en els Pirineus prenen una longitud mínima de quaranta pams, mentre que els de pi oscil·len entre trenta-sis i trenta-vuit pams. Les *dobleres* documentades a València es vinculen primordialment amb els oficis de la construcció, per exemple el nou de febrer de 1391 amb un tros de fust de *doblera* de quinze pams de llarg bastava per a fer un peu en el pont de la Pobla, una compra on es fraccionava la peça per adquirir sols la quantitat necessària¹¹⁰⁷. En efecte, en la major part dels registres la *doblera* apareix com un fust de base, a partir del qual obtenir taules, fulles, posts o cabirons, com les dues *dobleres velles e grans* proporcionades per Joan Pereç el 9 de febrer de 1391 per trenta-set sous i sis diners la peça, *les quals fiu serrar per fer posts grosses de dos dits de gruix per als bastiments* del pont de la Mar¹¹⁰⁸. Per a obtenir cabirons es comprava el 22 de maig una *doblera* per a les torres dels Serrans per vuitanta-quatre sous, preu que mostra la qualitat de la peça¹¹⁰⁹. Semblant cotització assolia la *doblera* comprada el 23 de juny per vuitanta-vuit sous *per a traure caprios nous a la torre grossa apel·lada de Santa Caterina* a la muralla de la ciutat¹¹¹⁰. Preus més modestos s'enregistren a partir de 1395, situats en torn als cinquanta sous, com el de les cinquanta *dobleres* proporcionades el 12 de gener per Jaume de Monçó per al portal dels Serrans¹¹¹¹. A raó de quaranta-vuit sous la peça s'adjudicaven les quaranta *dobleres de pi per a obs de la dita obra e escala e puntals e altres coses per pujar bèsties alt a la obra, com sia molt major avanç a aquella*¹¹¹². Els fusts es destinaven ací a la construcció de bastiments, resistents i capaços de sostenir grans càrregues. Semblant finalitat tindrien els *dos fusts apellats*

¹¹⁰⁵ AMV. Sotsobreria de Murs i Valls, signatura d³-4, f. 240 v.

¹¹⁰⁶ ACV. Llibres de fàbrica de la Catedral, lligall 1.479, f. 27 v.

¹¹⁰⁷ AMV. Sotsobreria de Murs i Valls, signatura d³-4, f. 235 v.

¹¹⁰⁸ AMV. Sotsobreria de Murs i Valls, signatura d³-4, f. 236 v.

¹¹⁰⁹ AMV. Sotsobreria de Murs i Valls, signatura d³-4, f. 237 v.

¹¹¹⁰ AMV. Sotsobreria de Murs i Valls, signatura d³-4, f. 237 v.

¹¹¹¹ AMV. Sotsobreria de Murs i Valls, signatura d³-7, f. 202 r.

¹¹¹² AMV. Sotsobreria de Murs i Valls, signatura d³-7, f. 205 v.

dobleres comprats el 9 de juliol de 1423 per a bastir les estructures auxiliars a l'obra de la campana de la Seu per un preu de quaranta sous cadascuna¹¹¹³.

El coster era una peça de fusta que només estava serrada per un costat mentre conservava l'escorça en l'altre, en tallar l'arbre per la part lateral de la soca. A tenor de la informació recavada en els llibres d'obres del Quatre-cents, el coster era un fust llarg i gruixut, que amidava en torn als vint-i-vuit pams de llarg amb una amplària d'uns tres dits. Així ho relleven els dos únics costers en què apareixen consignades les mides, utilitzats en la construcció de la Capella Reial el 15 d'abril de 1439 per a l'erecció *dels bastiments de fora que eren en la Rambla*¹¹¹⁴. Més detallades es mostren les mesures de *hun coster gros de fust* fornit pel fuster Salvador Selva *per obs de passar les pedres de huna finestra altra*, de què obtindrien tres trossos una vegada escairat i dimensionat¹¹¹⁵. Al voltant d'onze sous costava una peça d'aquestes característiques, no obstant el preu del coster subministrat el 12 de setembre de 1449 per Jaume Lombart per al taulell de la grua que es reduïa a nou sous¹¹¹⁶. Les diferències de preus serien més acusades en el decenni següent si comparem el cost dels onze sous i sis diners dels quatre costers adquirits en juliol de 1452 *per obs de fer bastiments per l'adop de la dita grua*, un import que no supera els quatre sous per peça. Aquestes cotitzacions coincideixen amb les assolides a les acaballes del segle XIV en l'obra de la Catedral, quan Lluís Amorós proporcionava un coster de fulla per a fer un barandat que el propi mestre s'encarregaria d'enllestir per un import total d'onze sous i un diner. Si descomptem els quatre sous i sis diners del seu jornal, el coster resulta a poc menys de cinc sous, un preu aproximat als enregistrats a principis de segle. En efecte, sobre els tres sous se situaven els costers subministrats per Genís Clot *per obs del Portal Nou*, com els aviats per Pere Amorós 45 *per obs del cadafal del senyor rey* en novembre de 1402¹¹¹⁷. Davant la manca de dades sobre les mesures i les característiques de les distintes peces, les variacions de preu no semblen atendre a raons cronològiques ni a l'evolució del mercat. Al llarg del segle es mantenen valors semblants propers als quatre sous que únicament es rebassen

¹¹¹³ ACV. Llibres de fàbrica de la Catedral, lligall 1.475, any 1423, f. 15 r.

¹¹¹⁴ ARV. Mestre Racional, signatura 9.158, full solt. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen Vedreño (1997): "Documents...", *op. cit.*, p.1..

¹¹¹⁵ ARV. Mestre Racioal, signatura 9.250 bis. Lluïsa Tolosa i Mª Carmen Vedreño (1997): "Documents...", *op. cit.*, p. 76.

¹¹¹⁶ ARV. Mestre Racional, signatura 9.250 bis. Lluïsa Tolosa i Mª Carmen Vedreño (1997): "Documents...", *op. cit.*, p. 72.

¹¹¹⁷ AMV. Clavaria Comuna, signatura O-113. Joan ALIAGA, Lluïsa TORTOSA i Ximo COMPANYY (2007): *Documents de pintura valenciana...*, *op. cit.*, p. 43 i 45.

en casos on es detallen les mides, en fustes de majors dimensions i qualitat, valorades amb uns deu sous de mitja.

Amb el terme fulla es referia una peça laminar amb una longitud i un gruix variable. La major precisió continguda en els registres de venda d'aquesta peça permet de confirmar com els preus de la fusta atendien més aviat a variables qualitatives que no a condicionants d'un mercat que s'entreveu bastant estable. A començaments del Quatre-cents tres sous sis diners costaren les fulles de fustes corrents utilitzades en l'elaboració dels entremesos preparats per a l'entrada de Martí el 4 de març de 1402¹¹¹⁸. Fulles d'espècies específiques com el xop es cotitzaven a raó de quatre sous sis diners¹¹¹⁹. Es tractava de peces de menudes dimensions que contrasten amb les fulles que a mitjans de segle s'emprarien en la Capella Reial, fulles de mesures ben detallades com la peça de 30 pams de llarg, un i mig d'ample i un dit de gros que en juliol de 1446 procuraria el fuster Miquel Joan per tretze sous sis diners *per obs de fer motles* de les dimensions i escairat de les pedres¹¹²⁰. Un import equivalent als onze sous de la fulla de vint-i-vuit pams de llarg i altres dos d'ample, subministrada igualment per Miquel Joan en febrer de 1452 per a la confecció de motlles que complementarien els motlles de paper *per al portal que ix del caragol e entra en la casa damunt la sacristia*¹¹²¹.

Una post remetia a una peça de fusta de major amplària que gruix, de la qual afortunadament la documentació proporciona sovint les mesures o al·ludeix a l'ample amb un asseveratiu *grossa* que ratifica la seua qualitat. De fet, cinc pams de post s'adquirien per un sou i quatre diners en juny de 1393 en la fàbrica catedralícia per a les portes de protecció *de la casa hon hobren los piques, per tal com hi entraven molts fadrins que faien tot mal*¹¹²². Per a les portes del cor es proveïren tres trossos de post, dos de catorze pams a raó de cinc sous i sis diners i un altre de dotze pams d'ample adquirit per un sou quatre diners, una diferència força acusada que cal atribuir a criteris d'ordre qualitatiu o als termes del tracte convingut amb el proveïdor Lluís Amorós¹¹²³. El gruix de la post de pi comprada per a la cadira de la Glòria en l'entrada de Martí

¹¹¹⁸ AMV. Clavaria Comuna, signatura O-113. Joan ALIAGA, Lluïsa TORTOSA i Ximo COMPANYY (2007): *Documents de pintura valenciana...*, op. cit., p. 229-230.

¹¹¹⁹ AMV. Clavaria Comuna, signatura O-113. Joan ALIAGA, Lluïsa TORTOSA i Ximo COMPANYY (2007): *Documents de pintura valenciana...*, op. cit., p. 44.

¹¹²⁰ ARV. Mestre Racional, signatura 11638. Lluïsa Tolosa i Mª Carmen Vedreño (1997): "Documents...", op. cit., p. 33.

¹¹²¹ ARV. Mestre Racional, signatura 9251. Lluïsa Tolosa i Mª Carmen Vedreño (1997): "Documents...", op. cit., p. 87-88.

¹¹²² ACV. Llibres de fàbrica de la Catedral, lligall 1.473, f. 34 v.

¹¹²³ ACV. Llibres de fàbrica de la Catedral, lligall 1.473, f. 44 v.

l'Humà explica els quinze sous assolits extraordinàriament per una post que solia emplaçar-se sobre els cinc sous, com mostren les dotze *posts per al cenbori a raó de cinc sous la post*, fornides per Lluís Amorós a l'obra de la Seu en juliol de 1423¹¹²⁴.

Derivada de les dues tipologies anteriors era la *fulla post* o post de fulla, que es tallava de manera uniforme amb una grossària aproximada d'un centímetre i una llargària que solia oscil·lar entre els deu i els dotze pams. Un *troç de fulla post per al pont levadiç* es comprava per dos sous en març de 1402¹¹²⁵, mentre en maig la peça per al portal assolia els cinc sous sis diners, preus que no admeten confrontació en mancar major precisió en els registres¹¹²⁶.

La taula consistia en una peça plana que, al igual que la post, presentava un ample superior al gruix. En construcció servia per a formar la superfície plana de les cobertes, emprada també per la indústria naval en la part exterior de les embarcacions. Parellament per a armar cadafals i tarimes, s'empostaven horitzontalment diverses taules a una certa alçària per a constituir el plànol de la representació. Així amb una finalitat semblant es comprava en juny de 1402 una taula de tres dits de gros per quinze sous i sis diners, ensems a una altra *ampla* per un preu més modest de huit sous¹¹²⁷. Per imaginar les dimensions que podia assolir una taula un bon exemple és la peça subministrada per nou sous per Berenguer de Belprat el 12 d'octubre amb vint-i-set pams de llarg i dos d'ample¹¹²⁸. La taula constituïa una peça prou regular en els preus, com mostren les dues taules de dos pams d'amplària presses per al cadafal dels monarques el 28 d'abril a raó de deu sous la peça, o les *dues taules amples* adjudicades el mateix jorn per huit sous cadascuna¹¹²⁹. En avançar el segle els preus es mantenen dins d'aquestes coordenades, deu sous sis diners costaria la taula de vint-i-sis pams de llarg comprada en desembre de 1451 per a la gestió de les obres de la Capella Reial, *per obs de fer un taulell, és hun banch per los pagaments de la dita obra*¹¹³⁰. Com s'observa en les altres tipologies examinades, les taules d'espècies arbòries específiques es

¹¹²⁴ ACV. Llibres de fàbrica de la Catedral, lligall 1.475, f. 18 v.

¹¹²⁵ AMV. Clavaria Comuna, signatura O-113. Joan ALIAGA, Lluïsa TORTOSA i Ximo COMPANYY (2007): *Documents de pintura valenciana...*, op. cit., p. 230.

¹¹²⁶ AMV. Clavaria Comuna, signatura O-113. Joan ALIAGA, Lluïsa TORTOSA i Ximo COMPANYY (2007): *Documents de pintura valenciana...*, op. cit., p. 231

¹¹²⁷ AMV. Clavaria Comuna, signatura O-113. Joan ALIAGA, Lluïsa TORTOSA i Ximo COMPANYY (2007): *Documents de pintura valenciana...*, op. cit., p. 41.

¹¹²⁸ AMV. Clavaria Comuna, signatura O-113. Joan ALIAGA, Lluïsa TORTOSA i Ximo COMPANYY (2007): *Documents de pintura valenciana...*, op. cit., p. 45.

¹¹²⁹ AMV. Clavaria Comuna, signatura O-113. Joan ALIAGA, Lluïsa TORTOSA i Ximo COMPANYY (2007): *Documents de pintura valenciana...*, op. cit., p. 245.

¹¹³⁰ ARV. Mestre Racional, signatura 9.251. Lluïsa Tolosa i Mª Carmen Vedreño (1997): "Documents...", op. cit, p. 84.

valoren sempre a l'alça, com relleva la taula de noguer proporcionada per Simó Stopinyà per a la roda de la Glòria en agost de 1402, junt a una altra post de quatre dits d'ample per una suma de divuit sous¹¹³¹. En aquest cas el fet que es veneren conjuntament manifesta la similitud tipològica entre ambdues categories.

Semblant a la taula era la dolsa, un tauler de polzada i mitja, escairada habitualment per a obtenir les taules i les travesses dels retaules, com mostra la *dolsa de carretada de la qual fon feta traversa al portal nou de Santa Creu, en lo que he fet fer un retaule pintat de la Invenció de la Santa Creu e de la image de madona Santa Alena*, subministrada per Joan Pérez per vint-i-cinc sous el 29 de juliol de 1391¹¹³². El 23 de novembre, Genis Clot venia vuit *dolces amples e largues als arbres de la plaça* del Portal Nou, per dèsset sous i sis diners cadascuna¹¹³³. Per contrast amb aquests preus, per a les rodes dels cadafals enllestits per a l'entrada de Martí I, en octubre de 1402 Bernat Çafont subministrava tres dolses d'àlber per tres sous la peça¹¹³⁴. Tot i els usos decididament variats de la dolsa, el seu format ampli, on la llargària i l'amplitud predominen sobre el gruix, trasllueixen en avaluar el tipus d'obratges a què es destinava la dolsa, dins l'àmbit del mobiliari i la decoració arquitectònica.

A partir d'aquest seguiment hem mirat de sistematitzar els formats que constituïen una referència al fuster per a calcular les modalitats de peces d'acord a la seua especialitat productiva. Per a les gestions de compra i venda de fusta servien per a enquadrar els càlculs, en agrupar els fusts en categories conegudes a partir de les quals calibrar l'import de partida. Tot i això l'adquisició al menut de trossos i fusts solts conviuria en paral·lel al comerç de peces estàndards, destinades per cobrir menesters puntuals com els *troços de biga* presos de Jaume de Monçó el 12 d'octubre de 1402 per al Portal Nou a raó d'un sou i sis diners¹¹³⁵, el tros d'àlber comprat a Vicent Çaera per a esculpir les roses de les rodes de la roca del Paradís el 13 de maig¹¹³⁶ o els *bastons de ledoner per a fer pals* comprats per a l'obra de la Catedral en juny de 1438¹¹³⁷.

¹¹³¹ AMV. Clavaria Comuna, signatura O-113. Joan ALIAGA, Lluïsa TORTOSA i Ximo COMPANYY (2007): *Documents de pintura valenciana...*, op. cit., p. 48.

¹¹³² AMV. Sotsobreria de Murs i Valls, signatura d³- 4, f. 240 r.

¹¹³³ AMV. Clavaria Comuna, signatura O-113. Joan ALIAGA, Lluïsa TORTOSA i Ximo COMPANYY (2007): *Documents de pintura valenciana...*, op. cit., p., p. 43.

¹¹³⁴ AMV. Clavaria Comuna, signatura O-113. Joan ALIAGA, Lluïsa TORTOSA i Ximo COMPANYY (2007): *Documents de pintura valenciana...*, op. cit., p., p. 47.

¹¹³⁵ AMV. Clavaria Comuna, signatura O-113. Joan ALIAGA, Lluïsa TORTOSA i Ximo COMPANYY (2007): *Documents de pintura valenciana...*, op. cit., p., p. 43.

¹¹³⁶ AMV. Clavaria Comuna, signatura O-113. Joan ALIAGA, Lluïsa TORTOSA i Ximo COMPANYY (2007): *Documents de pintura valenciana...*, op. cit., p., p. 232

¹¹³⁷ ACV. Llibres de fàbrica de la Catedral, lligall 1.479, f. 23 v.

El negoci de la fusta: l'articulació del comerç en la ciutat de València

Localitzades les principals àrees d'aprovisionament i una vegada examinades les vies d'entrada de la fusta a la ciutat, cal ara aprofundir en l'organització de l'abastiment i analitzar com es materialitzava en la pràctica la compra i el transport. En l'articulació de les gestions des del moment del pacte entre el propietari del territori arborat i els contractistes, fins a la seua distribució en mans dels fusters valencians, tres fases successives escalaven el procés:

- la compra i la selecció de l'arborat;
- el trasllat dels troncs des del bosc fins a la ciutat de destinació;
- l'adjudicació o venda final de la fusta.

Tres etapes que besllumen amb claredat en la documentació perquè assoleixen pautes similars d'organització, tot i que s'articulaven a través d'una sèrie de convenis previs on la varietat i la multiplicitat de les operacions gestionades, testimoniades avui per la documentació, no consenten definir un únic patró orientatiu. Sols en el cas de l'administració reial és possible concretar els termes amb precisió gràcies als drets prevalents de regalia que alleugeraven els tràmits.

L'aprovisionament de fusta per a les obres reials

En un primer moment i una vegada concertats els contactes entre el contractista o comprador de la fusta i el propietari del terreny, s'imposava el reconeixement dels arbres a tallar. La selecció se subjectava als termes pactats per a l'adquisició i a la lògica del procés natural de creixement de les espècies, atès que no tots els arbres compresos en una mateixa àrea es trobaven en condició de rendir una fusta òptima i aprofitable. Per al reconeixement del bosc es comissionava un fuster que es desplaçava fins el lloc indicat i assenyalava els arbres seleccionats. Tanmateix, aquest procediment únicament ha deixat traces documentals en les comissions emeses pel Batlle General qui, per encàrrec monàrquic, encomanava als batlles i autoritats locals la cura de determinats fusters que treballen en les obres reials.

Necessitats de bigues i llenys de construcció, fusters i mestres d'obra es desplaçaven fins valls i pinars indicats pels monarques per elegir els troncs i marcar els arbres per a la seua tala, com fou l'encàrrec del 3 de febrer de 1434 al verguer Joan Guillem per què acompanyarà al fuster Jaume Stopinya i a l'obrer de vila Guillem Just a desplaçar-se a Castelló, a explorar els pinars de Mosquerola i Vistabella i altres llocs del regne i fora d'aquell a triar fusta per al Palau del Real, fusta que una vegada talada el

verguer hauria d'encarregar el seu transport a València amb carros, tot imposant una multa de cinc-cents florins als contraventors¹¹³⁸. En aquest sentit es manifestava igualment la reina Maria en març de 1439 quan s'adreçava al Batlle General per què respectara i afavorira els treballs del fuster Pere Bonet, qui havia de portar *cent càrregues de fust que ha feta tallar a Mosquerola e feta venir per carregar a Castelló e Borriana* que serviria per *adobar e reparar lo Palau Real*. No sols fusta de Mosquerola es requeriria aleshores per a les obres del palau, encara les *deu doblerses de milloria* que el mercader Leonart Fenollosa havia comprat per encàrrec de Joan Bach¹¹³⁹.

La tria de la fusta destinada a obres reials es fundava únicament en la qualitat dels troncs, calibrada per un perit fuster que es desplaça expressament per indicar els arbres de majors dimensions, amb el tronc ben adreçat, que proporcionarien de segur unes llargues bigues. Els criteris de selecció escapaven a qualsevol consideració sobre les mesures del patrimoni desforestat, ja que no es tractava d'una venda on caldria computar el preu de la quantitat alienada. Aquest patró de selecció de la fusta, que podríem qualificar d'institucional, s'adopta per igual en la resta d'empreses edilícies públiques, tant en casos de renovació de castells i llocs reials com en la construcció o reparació d'infraestructures. Així s'observa en les obres de renovació del castell del Poyo quan en març de 1442 el Batlle General Berenguer Mercader s'adreçava als jurats i majordom del *loch de los Arquos, situat dessús regne de Aragó* per sol·licitar-los permís per a talar la fusta necessària *a obs de les obres del dit castel, per ço vos prech que us placie permetre o lexar tallar dins vostre terme tota aquella fusta que en Joan Blasco, vehi de la vila de Alpont, al qual he donat carrech de fer les dites obres del dit castell vos dirà que haurà necessari*. L'indret correspon a Arcos de las Salinas, un poble de Terol situat al nord d'Aras de los Olmos, en la línia fronterera amb València. S'iniciava amb aquesta demanda un seguiment de les obres del castell que es perllongaria fins setembre, atesa la resistència de les autoritats locals a atendre el requeriment del batlle¹¹⁴⁰. D'altra banda, en l'habilitació de dispositius hidràulics, tot i seguir els mateixos paràmetres de recerca, s'afegeixen a més aquestes diligències ja que sols varia la natura de l'obra. Així es mostra en la recuperació de la fusta de les *palanques del Portal Nou com del Portal de la Mar* que, *per rahó de la gran aygua que és venguda per lo riu de Guadalaviar sien stades trenquades i arribades en les parts de*

¹¹³⁸ ARV. Batllia General, Lletres i Privilegis, signatura 1147, f. 592. Citat per Leopoldo PILES ROS (1969): *Apuntes para la historia...*, op. cit., p. 60.

¹¹³⁹ ARV. Batllia General, Lletres i Privilegis, signatura 1.148, f. 516.

¹¹⁴⁰ ARV. Batllia General, Lletres i Privilegis, signatura 1.149, ff. 167 v i 229 v.

*les salines de la dita ciutat [...] en los ribatges de la mar ves lo cap de Cullera, com ves les parts del Cabanyal o del Puig*¹¹⁴¹. La recerca s'encaminava a la recuperació de la fusta per adobar i reconstruir les barres del riu.

Diferent caire prenen les gestions per als treballs de la sèquia reial d'Alzira enllestides el 20 de març de 1452, *com per obs de la dita sèquia e obres de aquella sia stada tallada certa fusta en los pinars de la de Ontinyent, e la dita fusta haia a venir a la dita sèquia reyal per lo riu appellat de Albayda*. La intervenció del Batlle General no atenia ací a la recerca del material sinó als problemes derivats de la seua conducció, que forçava a trencar els assuts que trobara al seu pas atiant el descontent dels senyors dels dominis travessats. La urgència de la fusta forçaria l'encàrrec al veedor Berenguer Gilabert i a Pere Jordà, *mestre de les obres e açuts de la dita cequia*, per què *anets personalment ab dos ensembles o la hu de vosaltres per si al dit riu per hon la dita fusta deu venir e navegar, a tots los açuts que trobarets donen emparg en lo venir e navegar de la dita fusta, perquè aquella passe deliurament e après passada los tornets e façats tornar en la forma e manera que staven*¹¹⁴². Com que les implantacions en el llit del riu dificulten la conducció, sols restava trencar-les i refer-les una vegada passada la fusta .

Per a adobar l'assut del molí de Montcada el 6 de febrer de 1473 es faculta al lloctinent Carles Venrell *que anets per lo riu de Chuquer e en qualsevol part de aquell tallar e tallar façats qualsevol arbres que necessaris sien*, amb la condició de compensar els propietaris dels dominis per evitar conflictes *pagant als Senyors de qui los arbres seran lo que serets tengut pagar e ab aquells vos vos serets concordat*¹¹⁴³. Aquests tipus d'avantatges marcaven la diferència amb les comissions de recerca de la fusta destinada a obres públiques de seny municipal, sotmesa a l'adquisició de fusta a particulars, d'aquella reservada per a la monarquia, gravada pels drets de regalia. Per la similitud dels termes, cal incloure igualment dins d'aquests marges i formes d'abastiment les donacions pietoses de fustes per part de propietaris de terrenys a institucions religioses, com serien l'obsequi brindat a la Catedral de les dues carrasques donades per Miquel de Centelles *en lo terme de Llombay* i de Pere Bou *que sen donà altres dues en lo carrasqual de Quotes*. Es tractava del lloc de Cotes, mot corresponent

¹¹⁴¹ ARV. Batllia General, Lletres i Privilegis, signatura 1.149. f. 318 r. 4 de setembre de 1443. *Letra tramesa de comissió feta per lo honorable batle general an Pere Sanchez, regidor de les obres dels camins de la ciutat de València*.

¹¹⁴² ARV. Batllia General, Lletres i Privilegis, signatura 1.151, f. 492 v.

¹¹⁴³ ARV. Batllia General, Lletres i Privilegis, signatura 1.155, f. 46 v. *Comissió an Carles Venrell, Mocada*.

a dos llocs en la regió segons els registres del *Liber patrimonii Regii Valentiae*¹¹⁴⁴, un primer indret que figura com a *Cotes in valle de Caçre aut termino Xativae*, encara que és més probable que es tracte del lloc Cotes emplaçat en el terme d'Alzira molt més proper a l'entorn on s'efectuava la recerca.

Les pautes de la recerca responen a paràmetres idèntics als descrits en les expedicions organitzades per a l'abastiment de les obres reials. La comissió està comandada pel sotsobrer Joan Çanou acompanyat pel mestre d'obres de fusta de la Seu Joan Amorós. El document descriu amb detall cadascuna de les fases de la recerca, on cada jornada està registrada fins la mínima pinzellada. L'administrador fa constar el temps emprat, els mitjans de transport, les despeses de col·lacions i posades, les dificultats per a localitzar fustes de l'espècie requerida i amb la qualitat apropiada per adobar el seny major del campanar. En procedir a la tala dels arbres, es consignen a més les tasques desplegades per Joan Amorós, la feina dels mestres llogats ad hoc per ajudar *per a enderroquar les carrasques*, les complicacions plantejades en el moment de la tala degudes a les particularitats de cada arbre *per tal com una carrasqua era sobrepujà*, les dificultats afegides pels camins *per los mals passos e camins que eren per plujes que els sobrevingueren*¹¹⁴⁵. En aquest sentit, considerem il·lustratiu reproduir el relat del sotsobre per què ens narre de paraula com transcorrien les jornades de recerca i, una vegada localitzada la fusta, com es procedia a la talla.

Divendres XXVI de noembre del sobredit any M.CCCC.XXX quatre, per tal com en Quotes ne per diners no trobam, curam guisa lo que cerquem ens havien dit que a Lombay trobariem de grosses carrasques, acordam lo dit mestre e yo de travessar hi, puyx fora erem exits per aquella en rahó enllà aguessem bon recapte e deguessem aquesta jornada.

Primo un home que logua de Quotes que anas ab nosaltres que en la matinada nos mostràs lo camí de Lombay el qual ultra la despensa que li fiu del menar paquí per son jornal II sous. Ítem a dinar e sopar pa II sous e vi I sou VI diners. Ous, mel e oli I sou VI diners. De casa VI dines e llit VI. De civada e palla per a les bèsties II sous IV dines. És per tot VII sous XI diners. Ítem loguer de les bèsties aquesta jornada VI sous VI diners.

¹¹⁴⁴ Antoni FURIÓ i Enric GUINOT, eds. (2006): *Liber patrimonii Regii Valentiae*. València: Universitat de València, p. 34.

¹¹⁴⁵ ACV. Llibres de fàbrica de la Catedral, lligall 1.479, anys 1434-1435, f. 42 r-43 v.

En après per ço com aiam cerquat les dites carrasques en aguem trobades dos bones canyes que ne donà lo dit noble mossèn en Michael de Centelles en lo terme de Lombay. E lo honorable en Pere Bou lochtinent de Governador no sen donà altres dos en lo carrasqual de Quotes, la luna no era bona per a tallar, quan fon bona la luna per al tallar de les dites carrasques anarem a Lombay dijous a IX deembre del dit any que fon la luna crexent.

Primo en Joan Amorós mestre prenia de jornal V sous sis diners. Ítem en Jaume Espanyol mestre d'axa IV sous. Ítem en Joan Garcia moço de Joan Amorós 2 sous. Ítem dos moros que loguaren en Lombay, feren fahena mig jornal II sous VI diners. Ítem lo loguer de la mula de Joan Amorós aquesta jornada II sous. Despengueren los sobredits mestres ab lo moro aquesta jornada primo pa I sou. Ítem vi IX dines. Ítem carns I sou és per tot II sous IX dines.

Divendres a deu dies del sobredit any M.CCCC.XXX quatre. En la foya de Lombay obraren per enderroquar les dites carrasques:

Primo en Joan Amorós, mestre fuster, prenia de jornal V sous, VI dines. Ítem en Jaume Spanyol, mestre d'axa IIII sous. Ítem Joan Garcia II sous. Ítem Abrasim, Ítem Mahomat, Ítem Cat merlí, moros de Lombay, per cascú prenia II sous VI dinesrs de jornal que fan per tots VII sous VI diners. Ítem IIII dines. Ítem vi I sou. Ítem sardines IIII diners és per tot II sous VIII dines. Ítem lo loguer de la mula de Joan Amorós II sous.

Dissabte a XI dies dels sobredits mes e any en Lombay obraren a les carrasques: Primo en Joan Amorós, mestre fuster, prenia de jornal V sous, sis dines. Ítem en Jame Spanyol, mestre d'axa IIII sous. Ítem Joan Garcia II sous. Ítem Abrasim, Ítem Mahomat, Ítem Cat Merlí, moros de Lombay. Ítem despengueren los dits mestres civada en aquests tres dies en Lombay per a la mula que tenia en Joan Amorós e per a hun ase que portava la ferramenta per a enderroquar les carrasques una barcella que costà II sous VI diners. Ítem palla VI dines. Ítem per los llits I sou. Ítem per la casa VI dines que fan per tot II sous.

Ítem paguí an Pere de Noya e an Joan Martorell, carreters, per traure les dites canyes de carrasques de allà hon estaven damunt Lombay una legua e miga e portares a la Seu en què estiguren entre anare e venir e estar quatre jorns cascú ab son carro e bèsties. E per tal com la una carrasqua era sobreguia ageren a traure trossos al pas II parell enquastats e per ço trigaren tant e per los mals passos e camins que eren per les plujes que els sobrevingueren als quals carreters sobredits paguí a cascun I florí per

dia com tal salari acostumen de reebre que fan ab ados per los dits quatre dies XCIV sous.

Ítem paguí a hun home destre carreter que de aci partí ab los dits carreters que'ls aydàs als mals passos quan agueren prou e paguí li per los dits quatre jorns X sous. Ítem més paguí a hun home que loguaren ultra de aquells que lo Noble Eymerich de Centelles los feu anar a aydar fanchs

Per amor de la Verge Maria per a adobar alguns ponts que poguessen pssar ls carros ab les dites carrasques I sou VI dines.

En après dimarts a XIV dies de desembre del dit any M.CCCC.XXX quatre partim de València per anar a Quotes per a tallar o enderroquar les dues carrasques que en lo hort d'en Pere Bou lochtenient de governador nos havia donades per amor de la Verge Maria.

Primo en Joan Amorós, mestre fuster de la Seu, V sous, VI dines. Ítem en Joan Agüells, mestre d'axa IIII sous. Ítem Joan Garcia II sous. Ítem un moço d'en Agüells I sou VI dines.

Ítem en Jaume Faberch que està en Quotes II sous. Despenguí en aquesta jornada a pa entre dinar e sopar II sous. Ítem vi I sou. Ítem civada e palla per a dos muls que loguí per an Joan.

Amorós e a mi e per al ase que portava la ferramenta II sous. Ítem llits e casa per tot I sou que suma tots. Ítem lo loguer de les sobredites dues mules per an Joan Amorós e a mi aquesta jornada IIII sous.

Dimecres a XV dies de deembre del dit any en lo carrasqual de Quotes per a la sobredita fahena obraren en Joan Amorós, mestre fuster de la Seu, V sous, VI dines. Ítem en Joan Agüells, mestre d'axa IIII sous. Ítem Joan Garcia II sous. Ítem un moço d'en Agüells I sou VI dines.

Ítem en Jaume Faberch que està en Quotes II sous. Ítem hun altre home qui ajuda mig jorn I sou.

Despenguí aquesta jornada I sou VI dines peix de Calp que agueren d'Algezira per ço com en quatre tempores I sou. Ítem vi e per la casa ho taula I sou IIII dines. Ítem civada e palla a les bèsties II sous que és per tot V sous X dines. Ítem paguí als sobredits en Pere de Noya e an Joan Martorell carraters per portar a la seu les sobredites dues canyes de carrasques que havien tallades en lo carrasqual de Quotes

*XXXIII sous. Ítem paguí per luciar tres destrals e hun piquar e altres ferramentes que se eren guastades a lo enderroquar ho tallar de les dites quatre carrasques*¹¹⁴⁶.

La compravenda entre particulars

Allà on caldria aplicar els termes d'amidament seria en les vendes entre particulars on, malauradament, són ben escassos els testimonis relatius a les diligències tramitades. Les notícies documentals localitzades es dispersen en protocols notariais de diversa natura, també en els registres jurídics emesos pel Batlle general i en les decisions del Consell municipal quan el cas a dirimir pertocava directament a la ciutat o al terme de València. A través de les ressenyes beslluma la formació de societats de contractistes associats que gestionaven el negoci de la compravenda de la fusta a la València medieval. Mercè als tràmits empresos foren mercaders, artesans o llauradors tots implicats en un negoci que estimaven rendible, que oferia un cert espai per a operar com a gerent inversor de les seues rendes. Les gestions mostren en efecte una cultura econòmica abastant sofisticada, gràcies a la seua preparació tècnica i a l'obligatorietat de regir una botiga i afrontar els problemes del mercat eren capaços de traure càlculs, portar els contes de la hisenda familiar i organitzar l'activitat segons criteris empresarials fins el punt d'investir els guanys per a diversificar les entrades¹¹⁴⁷.

La necessitat d'encomanar el subministrament de material a les serres de Terol o Conca va motivar aviat l'organització de societats de contractistes formades per fusters, mercaders o cabaners especialitzats en la compravenda i la conducció dels fusts pels rius Túria i Xúquer principalment. Els fusters contractaven amb aquests la quantitat de fusts que preveïen necessaris per a cobrir la demanda, potser fins i tot estipulaven la qualitat o les dimensions dels troncs, paràmetres als quals s'ajustava el preu de venda. Molts d'aquests comerciants eren fusters especialitzats en el negoci de la fusta, dedicats quasi de manera exclusiva a l'organització de cabanes.

Aquesta fórmula es desprèn d'un dels primers exemples de cabanes de fustes documentats, de la qual es té notícia precisament pel procés institucional derivat dels conflictes entre els senyors de les terres que travessava la fusta en el seu descens cap a València. El 8 de maig de 1416 compareixen de manera individual davant els Jurats de la ciutat diversos fusters per presentar un clam conjunt contra el baró la vila de Xelva

¹¹⁴⁶ ACV. Llibres de fàbrica de la Catedral, lligall 1.479, anys 1434-1435, f. 42-43.

¹¹⁴⁷ Richardo A. GOLDTHWAITE (1999): "Realità economico-sociale e status culturale dell'artigiano". Franco FRANCESCHI e Gloria FOSSI: *La grande storia dell'Artigianato. Il Quattrocento*. Firenze: Giunti. Vol. II, p. 13.

denunciant les retencions de fusts per part del batlle local com a retribució del dret de passatge: *aytant com lo dit riu passa per los termens de los dits vila, castell e vall de Xelva e loch de Domenyo, a la bocha de la foç dessús lo pont del dit loch vench a la dita fusta en Pasqual Martí, batle de la dita vila de Xelva, e per força, contra voluntat del dit clamater, empatxant lo duhiment de la dita fusta e vedant los dits aemprius, franquees e libertats li pas e retench vers si huyt fusts*¹¹⁴⁸. Davant el desinterès de Pere Ladró, vescomte de Vilanova i senyor de Xelva, *com lo noble no mostrava voluntat de concòrdia* per compensar els fusters de les pèrdues, els jurats de la Ciutat de València, erigits en *judges ordinaris e reintegradors*, ordenen al verguer de la ciutat desplaçar-se vers les seues propietats i confiscar tots aquells béns òptims per a vendre's en públic encant, *que cerquassen per la dita ciutat e per los termens de aquella si trobarien béns alguns de la senyoria de Xelva o de lurs vassalls, e que aquells penyorassen e prenguesen a lur mans per fer de aquells execució e venda e dels preus havedors fer reintegració als dits clamaters sobre les coses contingudes en los dits clams*¹¹⁴⁹.

El conflicte radicava en la confrontació d'interessos entre la ciutat i els senyors de terres aragoneses per les quals passava la fusta, que basaven la seua defensa en què la seua terra era jurisdicció del governador d'Aragó no dels jurats de València, com afirmava el vescomte en una carta adreçada als jurats de València *com la terra fos aforada a fur d'Aragó, que la jurisdicció pertanyia al justícia d'Aragó, no pas als dits honorables jurats*. Després de més d'un any de confrontacions, l'assumpte es resol mitjançant la carta que els jurats remetien a Pere Ladró en referència a l'apel·lació que la urbs havia fet a Alfons el Magnànim, perquè *de prec del senyor Rey dehuy e manant de la nostra afectuosament pregam, requirim e exhortam que dins quinze dies primers vinents corrents del dia anant que la present vos sia presentada haiats pagats, satisfets e contentats los dessús dits clamaters, e cascú d'ells ab les coses e o quantitats per aquell dessús demanades o els haiats trames tants de béns vostres o de qualsevols officials, vassalls o sotstinents vostres habitants en los dits vila e castell de Xelva [...] e en altra manera certificam vos que passat lo dit termini deu volent procehir en fer les dites coses a reintegració e total satisfacció dels dits damnificats e clamaters dessús dits als quals no podem fallir en deute de justícia e denfensio de nostres furs, privilegis*

¹¹⁴⁸ AMV. Procés contra Xelva, signatura vv-14, ff. 2 r- 24 v. Document localitzat per Salvador Ferrando Palomares a propòsit de la seua investigació sobre la conflictivitat en el Regne de València durant l'Edat Mitjana.

¹¹⁴⁹ AMV. Procés contra Xelva, signatura vv-14, f. 25 v.

*e libertats*¹¹⁵⁰. A la fi es feia necessària la intervenció reial per a la resolució d'un procés que es tanca de manera inconclusa, que de fet es remuntava als disturbis ocasionats temps enrere i que havien requerit igualment la mediació reial. Tanmateix, la resposta del baró qui es reafirma en els drets atorgats pels furs d'Aragó deixava oberta la possibilitat de nous conflictes pel cobrament dels drets de passatge .

Les exaccions s'havien produït en les tres cabanes menades a principis del mes de maig, els detalls informen de les gestions articulades pels fusters de valència a l'hora d'abastir-se de matèria prima. La primera de les cabanes remet a la societat formada entre els propis fusters clamaters que, com a propietaris de la fusta s'havien ajustat per portar en una mateixa partida una provisió de llenys adquirits de manera directa i a títol individual. Aquesta primera demanda no detalla la quantitat dels fusts tramesos per cadascú ni informa de la relació entre el cost dels llenys retinguts i el valor estimat per cada tronc en funció de les seues característiques, que es mostra variable i apunta en canvi a una compra en què s'havia previst l'adquisició de fustes de diverses dimensions, de manera que ja en la cabanya es feia una primera tria que es taxaria una vegada arribada a València amb el marcatge.

Major precisió contenen les reclamacions dels fusters que havien contractat la fusta amb el mercader Pere Giner que informen del munt de fusta adquirida. Aquest és el cas de la compra del material a un contractista, un mercader que s'encarrega de localitzar la fusta, gestionar la transacció i llur trasllat per riu fins a València. Per això es registra amb cura la quantitat encomanada per cada fuster, on hi ha grans variacions en les quantitats de fusts adquirits, potser degudes a la natura del treball de cada mestre. De nou s'observen grans diferències entre els preus dels fusts confiscats, però aquesta variabilitat es constata igualment en la valoració dels fusts, que indica en efecte que en la conducció es comprenien fustes d'entitat molt diversa.

El 16 de maig es presenta en el Consell la tercera de les denúncies, per les incautacions fetes a la cabana conduïda per Jaume Stopinyà, un fuster especialitzat en la compra-venda de lleny, on no sols anoten els fusts que transportava cada fuster i els confiscats sinó també el preu de cadascun. La relació confirma la diversa qualitat entre els troncs encomanats per cada fuster, així mentre Pere Becard perd 54 florins pels 18 retinguts dels 150 fusts que transportava, a raó de 3 florins cadascú, a Mateu Ferrando li retenen 7 fusts dels 300 que havia adquirit, a raó de 5 florins cadascun. Tot i això, Miquel

¹¹⁵⁰ AMV. Procés contra Xelva, signatura vv-14, f. 46 v.

Pérez sols perd 3 fusts dels 98 que havia encomanat però cada tronc estava valorat amb 12 florins que revelen uns llenys de major volum i grossària. Les incautacions són discontinues, no s'observa cap patró de regulació, sembla que una simple estimació percentual a la portada bastava per a pagar el passatge.

En la causa arbitrada pels jurats de València no sols es tractava de compensar els fusters sinó de defensar els drets de la ciutat davant les pretensions dels senyors. El consell no podia deixar perdre un conflicte que tant perjudicava els seus interessos econòmics com minvava la seua autoritat jurídica. Per això, continua avant amb les exaccions de béns i ordena al ciutadà Miquel Taranall, procurador del patrimoni dels Lladró a València, *restituhir la cosa emprada o tingues emprades totes e qualsevols quantitats de diners o béns que degués o fos tengut donar al dit noble [...] lo qual repòs que ell de present no devia res al dit vescomte ne vassalls de aquell, emperò que faria ço que degués*¹¹⁵¹. La instrucció tanca amb un acta que resumeix els fets i conté el jurament de cada fuster implicat, on es constata la presentació de les cartes de franquesa i les confiscacions efectuades per les quals són finalment *pagats, satisfets e contentats*.

Més enllà de les empreses patrocinades per la monarquia i dels beneplàcits atorgats a les obres eclesiàstiques, als Manuals de Consells com als registres de la Batllia queda patent com les autoritats eren conscients de la escassetesa arbòria de la regió. Mitjançant privilegis i salconduits miraven de facilitar l'arribada de fusta a les diferents àrees del regne i en especial a la ciutat de València. En aquest sentit s'orientava el guiatge tramès el 20 de juny de 1423 per als seixanta ganxers que condueixen la fusta de Jaume Lombart, Andreu Parenços e en Jaume de Monço pel Túria fins a València. Mirant de garantir l'arribada de *la cabana de la fusta la qual en Jaume Lombart, Nandreu Parenços e en Jaume de Monço, fusters ciutadans de la ciutat de València*, el Batlle estén de manera extraordinària un salconduit a favor dels *guanxers e ajudadors en navegar e fer venir la dita fusta per lo dit riu a la dita ciutat sexanta homens entre cristians e moros*, que resten lliures de venir, *stants e tornants de aquella, e cascun de aquells de les dites galeres que no puxen esser presos ne forçats entrar e anar en aquelles*. L'autorització s'atorga a títol personal mitjançant una llicència on consten per escrit els noms dels ganxers *en poder del scriva de la nostra cort, en mig full de paper són stats liurats pels patrons*. El privilegi concedit pel Batlle als fusters valencians respon a la consciència generalitzada de *la gran necessitat e lo*

¹¹⁵¹ AMV. Procés contra Xelva, signatura vv-14, f. 49 r

gran perill e risch de la dita cabana que sen seguiria si aquella per los sobredits era deseparada, en provocar la pèrdua de la fusta amb els conseqüents desbarats al mercat i al negoci de la construcció¹¹⁵².

La destinació de la fusta transportada era la venda al detall per a proveir de matèria primera a altres fusters de la ciutat, com mostra la compra efectuada el 12 de setembre de 1432 per Joan Girbés a Jaume Lombart de quatre fustes a raó de tretze lliures per càrrega. La data del memorial testimonia a més la continuïtat d'aquestes empreses de fusters contractistes l'activitat professional dels quals radicava en torn al negoci de compravenda de fusta¹¹⁵³. D'altres contractes en aquestes mateixes dates semblen corroborar aquesta tendència com serien les deu càrregues *de fusta nova, lesta, bona, mercantibili e recepita de march* [...] *con nostro signo signata* que el carreter Pasqual Llopis i la seua esposa Caterina oferien al fuster Ferran Ortiç a raó de cinquanta-sis sous per càrrega. El 21 d'agost de 1432 es formalitzava davant notari la venda d'una fusta que devia arribar a la Rambla, *carricata in rivo civis in prima cabanya* segellada amb el seu signe, on seria entregada al comprador¹¹⁵⁴.

Semblant esperit traspua de la petició tramitada pel Batlle el 7 de desembre de 1429 per sol·licitar operaris experts en la conducció per a la cabanya conduïda pel contractista i mestre de riu Pero Martínez, veí de Castellfabib, *axi com a cabanyer, regidor e administrador de la cabanya de la fusta lançada en lo riu de Guadalaviar la qual novament ve a la ciutat de València*. Els termes emprats per a descriure'l són precisos i l'identifiquen clarament com a propietari de la partida i màxim responsable de la conducció. La lletra incita a la participació en la portada de tots *homens e persones spertes en semblants fets que li ajuden a navegar e portar la dita fusta e o cabanya*, perits que disposen a més d'una de llicència o permís que certifica llur capacitats perquè *se són acordades e han pres e tenen senyal per anar e ajudar a navegar la dita fusta e o cabanya*. Nogensmenys, la necessitat de mans deixa la convocatòria oberta a *altres qualsevol persones que voldran anar e acordar-se per ajudar a navegar*, davant el perill que la mancança de ganxers podria comportar per a la fusta són acceptats fins i tot treballadors mancats d'experiència. La instrucció verifica els termes observats en la conducció fluvial de la fusta, en descobrir la figura del mestre de riu o patró de la partida, veí de les regions boscoses d'on procedia el fustam, que es desvela ací com a

¹¹⁵² ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, signatura 1.146, f. 100. Guiatge mencionat per Citat per Leopoldo PILES ROS (1969): *Apuntes para la historia...*, op. cit., p. 60.

¹¹⁵³ APPV. Protocol de Nicolau Menor, signatura 28012.

¹¹⁵⁴ APPV. Protocol de Nicolau Menor, signatura 28.012.

propietari dels llenys. La conducció es descobreix a més com un ofici ben definit per al qual els treballadors disposaven d'una mena de certificació que garantia la seua capacitat i el seu dret a exercir la professió. Parellament besllumen les dificultats intrínseques d'una tasca àrdua, per a la qual es necessiten moltes mans que serien aportades principalment de les àrees properes al lloc d'origen de la fusta¹¹⁵⁵.

La descripció de les fases de la conducció com de l'ofici es desvela obertament en el guiatge concedit el 3 de març de 1430 per a la cabana gestionada pel mercader valencià Miquel Taranall. L'acta emesa per Batllia General tractava d'assegurar l'arribada a la ciutat d'una partida que implicava la participació de docents cinquanta homes, on no es fa distinció social o cultural, *entre crestians e moros, los noms dels quals per lo dit en Miquel Taranall en poder del scriva de la nostra cort en un full de paper són stats en scrits liurats*. Tots inscrits pel propietari de la fusta en la cort del Batlle per garantir llur seguretat durant el temps que romandran a València, *mentre staran en aquella o sen tornaran a lurs cases* de manera que per raó de deutes o altres demandes *per algú o alguns no sien inquietats preses vexats, molestats, emperats o detenguts axi per raó de deutes que deven com per altra causa manament e raó* tot establint una pena de cinc-cents florins d'or. Les jerarquies a l'interior de la cabanya vindrien determinades pel tipus de col·laboració que oferien en diversificar les feines en *ganxers, ranxers, majorals, pescadors, arrietes e ajudadors* que revelen la natura de les tasques a desenvolupar. Aquest registre complementa la informació rellevada amb el precedent, ara l'extracció econòmica del propietari s'emmarca en uns paràmetres ben distints a l'home expert i bon coneixedor de la regió que s'embarca en la compra i el guiatge de la fusta. Miquel Taranall era simplement un comerciant que entén la fusta com un negoci rendible atesa l'escassetesa de matèria prima en la regió. Les funcions dels operaris apareixen clarament consignades, trasllueix però la mateixa insistència en la necessitat de mà d'obra i la inquietud per garantir l'arribada de la fusta a la capital¹¹⁵⁶.

En contrast amb les notícies relatives al transport per via fluvial, entre les ressenyes examinades una única referència notarial remet a la primera fase de compra de l'arborat. El contracte es remunta al 7 de gener de 1488 quan el llaurador Domingo Falcó, veí d'Ademús, ven al fuster Miquel Bota, *ducentas pesades de fusta redona precio decem otto dennaros per qualquem pesata bona e rebedora*, la compra

¹¹⁵⁵ ARV. Batllia General., Lletres i Privilegis, signatura 1.147. f. 92 v. Al·ludit per Leopoldo PILES ROS (1969): *Apuntes para la historia...*, op. cit., p. 60.

¹¹⁵⁶ ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, signatura 1.47. f. 129. Citat per Leopoldo PILES ROS (1969): *Apuntes para la historia...*, op. cit., p. 60.

comportava duescentes càrregues de fusta de xop redona, troncs desbastats i escorçats sense escairar encara, per un preu total de quinze lliures¹¹⁵⁷. El propietari de la xopera es compromet a *tradere seu dare in prima cabanyam que intrabit in rivo tendita in vora rivi de Guadalaviar, de la chopeda ad iuso ex orta de Adamuç*. Tot seguit Miquel Bota, *carpentario sive fustam minori*, es compromet a *solvere dicta quantitate, seu dictum ortibus dicta fusta omni hora qua fuerit tendita in dicto loco propter rivum de Guadalaviar*. Ajusta un pacte signat davant notari en què s'acorda l'alienació d'una plantació de xops, cultivats ex professo per a la seua conversió en fusta. Es desvela en primícia una iniciativa inèdita que vindria a compensar l'escassetesa forestal ja patent a finals del Quatre-cents. La fórmula de venda és clara, tramitada amb un contracte personal entre el llaurador, propietari dels xops, i un fuster, unes gestions directes validades mitjançant un acte notarial.

En escassos informes es contempla la figura del propietari dels arbres. El buit documental sobre els tràmits aviats entre els senyors que detenen la propietat del terreny i els comerciants que adquirien l'arborat deixa entendre la preeminència de contactes personals entre els implicats, el resultat dels quals es tancaria de paraula. La intervenció reduïda del nombre d'actors en aquest punt transigia un acord on la presència d'ambdós servia per a garantir el compliment d'un pacte oral que estalviava el sobrecost del notari. Les notícies recavades en aquesta línia revelen també sucoses dades sobre les formes de possessió per part dels venedors, en el cas de Domingo Falcó es tractava d'un llaurador que cultivava pacientment els xops fins l'hora de vendre'ls. Res s'esmenta sobre la propietat de la finca o de l'hort on els ha plantat, allò que es dedueix amb seguretat és la possessió dels arbres, no el domini efectiu del terreny.

La Vall d'Uixó apareix en la documentació oficial com un lloc d'aprovisionament puntual com es deriva de la reclamació examinada així com per l'exemple de la reivindicació tramesa al Batlle General per *Mahomat Potro per preu de tales de figuerals i garroferals en terme de Alfaçar* el 2 de març de 1453¹¹⁵⁸. La demanda responsabilitzava el Batlle local a verificar la reemborsament d'unes tales efectuades per l'alcadí de les quals *havia fetes penyores e sens pagar*, liquidació sobre la qual insistiria encara el 24 d'abril Batlle General *ab insistència per què i paguen els danys a Mahomat Porro*¹¹⁵⁹.

¹¹⁵⁷ ARV. Protocols. Notari Jaume Pinoso, signatura 1.838, f. 63 v - 64 r.

¹¹⁵⁸ ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, signatura 1.152, f. 1440 r.

¹¹⁵⁹ ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, signatura 1.152, f. 1455 v.

En aquest sentit és eloqüent el cas de l'arrendament de la fusta de la Vall d'Uxó en 1496 per part d'*Azmet Humi, de una part, e Mahomat Gamar e Mahomat Barrigua, de la part altra* que descobreix la duplicitat de la noció de territori, en què el patrimoni arbori es concep independent i com a tal, alienable. Amb el lloguer els socis obtenen els drets de venda d'una fusta entesa com una mercaderia que comportava el pagament de l'impost de la sisa, de què ells com a mercaders deuen donar comptes per escrit, anotant les retribucions en *lo libre de la dita sisa* que serien periòdicament revisades pel batlle de la Vall d'Uixó *ab lo lochtinent de alcadi*¹¹⁶⁰.

A través de les encomandes es descobreix la natura dels contractistes, siguin cristians o musulmans, independentment de l'estrat social mercaders, fusters, llauradors o artesans, invertien en la compra d'una matèria que l'elevada demanda convertia en una inversió rendible. La puntualització de la procedència com de la condició socio-laboral dels comerciants en els diferents registres permet avaluar les dimensions del comerç de fusta en mires a traçar un perfil aproximat del comerciant si més no, a esbossar les directrius amb què s'articulava. La varietat observada en els procediments estudiats es constata en els registres emesos pel Batlle General als lloctinents i oficials d'Eivissa i Mallorca al llarg del tercer trimestre de 1406. Es tracta d'una sèrie de cartes on el Batlle respon a les sol·licituds dels propietaris d'unes càrregues de fusta que es trobaven apilades a la Rambla, les quals havien estat arrossegades fins a la mar a causa de l'avinguda del riu i s'havien localitzat a les illes. Els requeriments trasllueixen la constitució d'autèntiques societats formades per homes de diversa condició i caire professional que participen de manera ocasional en el negoci de la fusta.

La primera de les cartes atén al consorci encapçalat pel fuster Joan Guerau, presentat en la instrucció com a *factor de la fusta de la companya* integrada pels ciutadans Esteve Valero, Pere Esteve, Joan Gregori i Pere Bonet, tots ells membres de la corporació de fusters, que havien mes *en la Rambla del riu de la dita ciutat una cabana de fusta cent doblers, maderes e altra fusta senyalada*¹¹⁶¹. Es tracta d'una partida comprada ensems d'un centenar de troncs que si ens atenem a les mesures del marc valencià amidaven uns 30 metres de llarg uns 45 centímetres d'ample. No estranya l'associació entre fusters per adquirir conjuntament la matèria prima, la compra conjunta els atorgaria un marge més ampli per a negociar el preu en adquirir una

¹¹⁶⁰ ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, signatura 1.150. f. 18 r. 6 de juny de 1496

¹¹⁶¹ ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, signatura 1.144. f. 117. Lletra del 26 de juny de 1406.

quantitat major de fusta. En efecte, es tracta d'una remesa important que probablement els garantiria l'abastiment fins la portada de l'any següent.

El 6 de juliol s'adreçava de nou el Batlle als oficials de Mallorca i Eivissa per informar-los de la fusta pertanyent a una companyia mixta formada pel fuster Domingo Asensi i el *pellicer* Domingo de Forces, un artesà desvinculat de l'activitat fustera que prenia part del comerç en fusta per incrementar els guanys amb la inversió *en cents fusts, axi com són doblerses, maderats e altra fusta senyalada*¹¹⁶². En la mateixa línia s'entén la tercera de les societats implicades entre el fuster Joan Torrella i els flequers Joan Vicent i Pere Jordà, que havien dipositat *en la Rambla del riu de la dita ciutat certs fusts, axi com són maderos doblerses e altra fusta senyalada*¹¹⁶³. En les ressenyes consten les marques pertanyents a cada companyia, tramitades coma senyals que impediria qualsevol venda o profit. Totes tres societats descriuen un model de procediment similar, dirigides per un fuster distingit com a factor de la fusta, bon coneixedor dels caus d'aprovisionament i expert en les gestions que es responsabilitza dels tràmits.

L'articulació del comerç mitjançant les societats de contractistes aniria perfeccionant-se al llarg del segle XV de manera que, arribat el primer quart del Cinc-cents, trobem el mateix tipus de companyia corregit i complet. El model el representa el conveni establert davant notari el 5 de setembre de 1518 entre el noble aragonès Jaume de Aguilar amb el batlle de Terol Hieroni Pérez de Arnal i el fuster Hieroni Collar d'una part i els fusters Luis Ferrer, Pere Agramunt, Lluís Carrasquer, Pere Fortuny, Joan Sodornil, Hieronim Fuster, mestre de la ciutat, Domingo Batle, Pere Guerau, Gil Gomiz, Joan de Murcia, Bertomeu Tora, Joan Martí, Rodrigo Àlvares, Hieroni Martínez, Antoni Betheria, Joan Tosca, Miquel Sancho, Hieroni Insa, Cristòfol de Oleda, Ferrando Pina, Francesc Mateu, Antoni Terol, Ginés Linares, Hieroni Munyós major, Miquel Odena, Salvador de Mula, Gaspar Campos, Tomàs Giner, Miquel Dos, Francesc Anclusa, Bernat Canals, Bernat Pegneroles, *tots fusters habitants de la dita ciutat de València*¹¹⁶⁴. Un nodrit grup de *mestres* que contracten conjuntament la compra de la matèria primera amb la companyia formada pel Batlle de Terol i un mercader valencià amb el senyor dels terrenys Juan Aguilar .

¹¹⁶² ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, signatura 1.144. f. 149 v. 6 de juliol de 1406.

¹¹⁶³ ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, signatura 1.144. f. 154 v. 5 d'agost de 1406.

¹¹⁶⁴ ARV. Protocols. Notari Pedro Cherta, signatura 662.

Atenent a la procedència com a l'ofici dels contractistes que formaven la societat, beslluma clar el repartiment de les feines: el noble aragonès com a propietari de l'arborat, des de la seua posició institucional el Batlle de Terol aportava a la companyia la seua proximitat a les serres aragoneses, encarregat de la localització de la fusta com de facilitar els tràmits per a la compra, la tala i el transport, gràcies als avantatges concernents al seu ofici. L'associació queda arrodonida amb la participació d'un comerciant veí de València habituat amb les gestions mercantils, coneixedor de les hàbits despleats en el negoci de la fusta a la urbs, que comptava amb enllaç directe amb els fusters de la ciutat. La diferència amb les companyies examinades abans és palmària, perquè al llarg del Quatre-cents eren els propis fusters que es procuraven la fusta, actuaven inclús com a mercaders i contractistes en associar-se amb inversos aliens a la professió i enllestir per propi compte i risc les compres d'unes partides que, sols en arribar a la Rambla procedirien a vendre. Ara, en canvi, es firmen davant notari uns capítols que estipulen al detall les clàusules del conveni. Un total de setze capítols sobre *la negociació e companyia que tenen ab lo noble don Jaume de Aguilar en la dita fusta aragonesa* revelen una sèrie de pràctiques fins el moment velades pels textos que, per la seua riquesa informativa, mereix la pena transcriure:

I. E primerament és stat pactat, concordat e atengut entre les dites parts que los dits magnífichs mossen Hieroni Perez de arnal batle de Terol e en Hieroni Collar hagen de vendre e liurar com de present venen als dits fustes e aquells dits fustes sien tenguts comprar tota la fusta que los dits batle de Terol e en Hieroni Collar de present tenen en la Rambla de la present ciutat de València, marquejada segons és pràctica e costum de la Rambla de València, a rahó de noranta-tres sous la carrega la fusta que serà de march e los cabrios negrals a dotze sous e los rodens a rahó de deu sous per cabrio.

II. Ítem és pactat e concordat entre les dites parts que los dits fusters hagen e sien tenguts pagar lo preu de la dita fusta que de present rebran en la Rambla en continent que sia arribada en Rambla la cabanyana que en lo present any ha de venir a la present ciutat, obligant-se cascun de aquells ensemps ab sa muller et in solum en pagar als dits magnífichs batle de Terol e en Hieroni Collar en lo dit temps lo que pujara la part e porció que haurà rebut de la dita fusta

III. Ítem és pactat e concordat entre les dites part que los dits magnífichs mossèn Hieroni Perez, batle de Terol, e en Hieroni Collar haien de vendre axí com de present

venen als dits fusters presents e acceptants e los dits fustes haien de rebre e comprar axí com de present compren tota la part de la fusta que aquells dits mossèn Hieroni Perez de Arnal e en Hieroni Collar tenen axi en la que no com la que tenen tallada en pinar e companyia del noble don Jaume Torres e de Aguilar a rahó de norantatres sous la carrega de fusta que sera de march e los cabrios negrals de la serra a rahó de tretze sous sis diners lo cabrio e que no sien tenguts rebre nengun cabrio de posada emperò segons que davall se dirà en Rambla de València, entaulada e empenyada segons pràctica de cabanyer a despeses, risch, perill e fortuna dels dits batle de Terol e en Hieroni Collar fins la hagen liurada e los dits fustes rebuda ja entaulada segons dessús és dit.

III. Ítem és pactat e concordat entre les dites parts que los dits batle de Terol e en Hieroni Collar per tot lo present mes de setembre hagen a llaurar tota la fusta que volran portar en lo present any e aquella navegar e portar e no parar fins la dita fusta sia arribada en la Rambla de València e sia empenyada e en tal cas los dits fustes ho facen e/o puguen fer a risch, perill, fortuna e despeses de aquells dits magnífichs batle de Terol e en Hieroni Collar.

V. Ítem és pactat e concordat entre les dites parts que la laurada en lo riu la fusta que per tot lo present mes de setembre se ha de laurar tota la fusta tallada a la part dels dits magnífichs batle de Terol e en Hieroni Collar pertanyent, la qual restara axi en pinar com encarrillada, hagen e sien tenguts portar a la Rambla de la present ciutat los dits magnífichs batle de Terol e en Hieroni Collar a risch e despeses de aquells per tot lo any de nou o vint e si cas serà que no la portaren dins lo dit temps, en tal cas los dits fustes la puguen portar o fer portar a despeses del dits batle e Hieronim Collar.

VI. Ítem és pactat e concordat entre les dites parts que los dits magnífichs batle de Terol e en Hieroni Collar hagen e sien tenguts de liurar la dita fusta als dits fustes en la Rambla de València bona e rebedora, que no sia teufa ni lampada ni viasegada, la qual se haia de marquejar per dos persones expertes e no interessades, nomenadores e elegidores una per cascuna part, les quals marquejen dita fusta justa sa consciència, donant lo primer march que és lo sise ple, los altres segons pràctica e costum de Rambla de València que les parts interessades no puguen esser presents al marquejar salvo aquell a qui tocara lo rebre lo qual no puixca tocar ni portar march ni dir res, sinó que haia de star al que los dits marquejados faran segons dessús és dit.

VII. Ítem és pactat e concordat entre les dites parts que los dits fustes hagen de pagar tota la dita fusta la qual resta per portar als dits magnífichs batle de Terol e en Hieroni Collar un any apres que serà arribada en la Rambla quasevol de les cabanyes ques han de portar e que en pagar lo dit preu cascu els dits fustes ensemps ab sa muller et in solum per la part que lin tocara e serà liurada cascuna vegada que rebràa la fusta se haien de obligar ab acte de notari en pagar lo preu de aquella als dits magnífichs batle de Terol e en Hieroni Collar o a aquell qui per aquells serà diputat dins hun any comptador del dia de la confeccio del dit acte en avant.

VIII. Ítem es pactat e concordat entre les dites parts que si als dits magnífichs batle de Terol e en Hieroni Collar o al altre de aquells durant lo dit temps dins lo qual los dits fustes han de rebre e pagar la dita fusta parra que algun de aquells dits fustes qualsevol que sia no obstant se sia obligat ensemps ab sa muller en pagar lo preu o preus de la dita fusta que haurà rebuda e rebrà deu millorar les obligacions que aquella tal ho haia e sia tengut fer e assegurar a voluntat dels dits magnífichs batle de Terol e en Hieroni Collar o al altre de aquells.

VIII. Ítem és pactat e concordat entre les dites parts que en cas que qualsevol dels dits fustes no porrà millorar les obligacions a voluntat dels dits batle de Terol e en Hieroni Collar o del altre de aquells segons és dit o en cas que algú dels dits fustes axi dels que hauran assegurat e viuran haien a pendre e repartir entre aquells la part de aquell tal qui no porà assegurar o serà mort e la hagen de pagar als dits magnífichs batle de Terol e en Hieroni Collar en sos terminis.

X. Ítem és pactat e concordat entre les dites parts que si los dits fustes o qualsevol de aquells volran anar a rosetar e rebre la fusta al querno ho puga fer e que vinga a la Rambla de València a risch perill e fortuna dels dits magnífichs batle de Terol e en Hieroni Collar e aquells o aquell que la haura rossetada no sien pendre en compte sinó la que en Rambla de València los serà liurada e la peanya markejada com dessús és dit.

XI. Ítem és pactat e concordat que los dits batle de Terol e en Hieroni Collar hagen de bescontar als dits fustes quatre onces per lliura per lo preu a aquells tocant a pagar per la sisa per rahó de la present venda e si los dits fustes ne poran haver gracia alguna aquella se sguarde a aquells dits fustes.

XII. Ítem és pactat e concordat entre les dites parts que los dits dits magnífichs batle de Terol e en Hieroni Collar hagen de reunuciar e renunciem als dit fustes tots e qualsevol drets que aquells tinguen en lo arrendament del pinar si alguns ne tenen tota

hora e quant per los dits fustes requesis ne seran ab aquesta enperò modificació que los dits fustes hagen a declarar sa voluntat ço és dit si volen o no volen dits drets per tot lo any MDXVIII.

XIII. Ítem és pactat e concordat entre les dites parts que los dits magnífichs batle de Terol e en Hieroni Collar o altre de aquells puguen pendre per obs de llur cases tanta fusta quanta hauran mester al dit for de norantatres sous la càrrega de la fusta marquejada e de tretze sous y sis lo cabrio la qual hagen de pendre ens que sia repartida dita fusta.

XIII. Ítem és pactat e concordat entre les dites parts que los dits magnífichs batle de Terol e en Hieroni Collar hagen de fer elecció de una persona que reba e haia de rebre los pagaments que los dit fustes hauran de fer e faran del prim de la dita fusta la qual per aquells los farà e pugua fer cautela del que pagarà.

XV. Ítem és pactat e concordat entre les dites parts que los dits fustes no puguen traure alguna de la dita fusta que de present es en Rambla nils pugua ni liurar albarà per a traure dita fusta fins tant lo corredor e notari sien paguats e satisfets de llurs treballs e salaris.

XVI. Ítem és pactat e concordat entre les dites parts que los dits capítols e cascú de aquells sien ex amoris ab submissió e renunciatio de propi for variatio de juhi e de altres clàusules roborats juxta stil e practica del notari y rebedor de aquells. E per haver memòria en lo sdevenidor de tot lo dessus pactat e concordat ne sien fetes e closes dues cartes públiques e a cascuna de les dites parts ne sia liurada per confirmació de sos drets.

Abans de negociar els termes del contracte, ambdues parts ratifiquen els compromisos adquirits en el passat, els negocis es remunten temps enrere de manera que el primer capítol no sols escenifica la renovació de l'expedient, abans d'iniciar una nova transacció cal saldar els comptes i complir els requisits de les portades dipositades en la Rambla com tota la fusta *que tenen tallada en pinar e companyia del noble don Jaume Torres e de Aguilar* que per flotació circulava vers la urbs i arribaria en breu. En efecte, encara restava en la Rambla fusta *marquejada segons és practica e costum de la Rambla*, que els fusters haurien de liquidar a raó de noranta tres sous la càrrega de fusta de marc, que ha obtingut el vist-i-plau dels veedors, a dotze sous els *cabrios* de pi negral i a deu els *rodens*, peces de menys trenta pams de llarg (6, 8 m) i amb una amplària oscil·lant entre els 15 pams del *cabrio* (34 cm) i els 19 dels *maderos* (4,3 cm).

Per a garantir el compliment dels tractes, en un segon apartat compromet cada fuster individualment, *ensems ab sa muller* perquè tot i la firma conjunta, el tracte compromet de forma personal cada fuster que, de fet, efectuarà la compra per separat i de manera aïllada a la resta de companys. Cada compra se certificaria amb àpoca davant notari *cascuna vegada que rebra la fusta*, en un acte al qual acudeix amb la dona. La implicació de la dona ratifica la importància de l'empresa familiar en l'economia domèstica de l'artesanat. A partir de la firma, un any és el marge de temps fixat per a lliurar el preu als contractistes o *a aquell qui per aquells serà diputat*. La conducció corria a càrrec dels propietaris de la fusta que, una vegada descarregada en l'esplanada de la Rambla seria *entaulada e empenyada segons pràctica de cabanyer*. Els preparatius per a la navegació començarien en setembre, quan Jeroni Pérez de Arnal i Jeroni Collar devien *llaurar tota la fusta que volran portar* i s'encomanaven les tasques de desbrossar i escorçar els troncs per alleugerar-los el pes. Sols en el moment de l'embarcació es desplaçarien els troncs fins al riu, mentre restarien *axi en pinar com encarrillada*, adreçats en la pròpia serralada o encambrats per a l'evacuació dels fluids.

A tenor del capítol sisè, la fusta seria de bona qualitat i sense defectes, *bona e rebedora, que no sia teufa ni lampada ni viasegada*. L'excel·lència la corroborarien dos perits imparcials, aliens al negoci, *dos persones expertes e no interessades nomenadores e elegidores una per cascuna part*. Per no intercedir en el seu judici es veta inclús l'assistència de cap dels interessats, de manera que no puguin influir en *sa consciència* sinó que deuran acceptar la seua valoració. El registre s'endinsa encara en el procediment del marcatge *donant lo primer march que és lo sis e ple, los altres segons pràctica e costum de Rambla de València*. Remet als usos i mesures observades en la ciutat per a l'avaluació i la medicció de la fusta forjada des de finals del Cinc-cents, essent aquest protocol un clar exemple de com la seua aplicació estava ben consolidada a València a les darreries de l'Edat Mitjana.

Segons estipulen els punts octau i novè, en rebre la fusta els fusters s'obliguen a millorar les obligacions de la compra, es preveu així que en el cas que algun fuster *no pora assegurar o serà mort* la seua part serà repartida entre els restants, en manera que cap incident altere els beneficis acordats per als contractistes. Tanmateix, els fusters tenen la possibilitat de dividir a prorrata les retribucions anotades en un quèrn on el delegat determinat pels venedors consignaria cadascuna de les quantitats lliurades en la Rambla amb identificada amb el marc o segell corresponent.

Per a minimitzar els costos de l'impost de la sisa sobre la venda, s'acorda una mena de descompte compensatori pel qual els contractistes haurien *de bescontar als dits fustes quatre onces per lliura*. Aquests, però, podran *prendre per obs de llur cases tanta fusta quanta hauran mester* abans que s'inicie l'assignació i al mateix *for de norantatres sous la càrrega de la fusta markejada e de tretze sous y sis lo cabrio*.

Abans de renovar el contracte per a l'any 1519, els venedors es comprometen a informar els fusters sobre les condicions d'arrendament del pinar, per a ratificar la plena conformitat sobre els drets adquirits en l'arborat. El pagament de la fusta no el rebrien directament els propis venedors, sinó que designarien una persona *que reba e haia de rebre los pagaments que los dits fustes hauran de fer e faran del prim de la dita fusta*, que sols els seria lliurada en *tant lo corredor e notari sien paguats e satisfets de llurs treballs e salaris*.

Amb les *dues cartes públiques* remeses, una per a cadascuna de les parts implicades, *per haver memòria en lo sdevenidor de tot lo dessús pactat e concordat* conclou un acord que es materialitzaria una vegada arribada la fusta a València. Sols en concloure l'acord amb la firma de les clàusules, el protocol del notari Pere Cherta reprendria l'expedient amb les èpoques de les quantitats de fusta que cadascun dels mestres subscriptors del contracte promet comprar una vegada arribades les cabanyes a la Rambla. Els compromisos corroborats amb la presència de llur muller manifesten les previsions anuals de fusta que cada fuster calcula necessària en funció de la seua especialitat, de les expectatives de treball i de l'experiència dels exercicis anteriors. Les encomandes s'emeten per a cobrir l'aprovisionament de la matèria prima que gastarà fins a la pròxima partida, els càlculs revelen el volum de treball de cadascun, evidencien la diferent potencialitat professional i econòmica entre els membres de l'ofici. Malauradament, com que no consta la branca a què pertany cada artesà no es poden aventurar judicis certs en aquest sentit, potser les diferències entre les quantitats adquirides es deuen a la menor exigència de fusta requerida per a la fabricació de cofres, baguls, mobiliari, retaules, quincalleria i obres de menors dimensions davant la major necessitat de fusta en els sectors de la construcció.

En qualsevol cas, els registres ens acosten als preus vigents de la fusta en el primer quart del segle XVI i confirmen a més la vigència de categories de l'anomenat marc valencià que tres-cents anys després s'estendria per a ús nacional. En efecte, la jerarquització en els documents és clara, enumerant les peces comprades en ordre a la seua mida segons un ordre establert de major a menor grossària: *tocho, milloria, sisa,*

sisè, madero, quaderno, cabrio i rodè als quals s'afegeix l'*onerum fuste*, que remet una peça de talla indefinida que s'endevina de gran volum ja que sempre es menciona precedint a les restants.

El 6 de setembre de 1518, els contractistes Hieroni Pérez d'Arnal i Hieroni Collar designaven el mercader Dídac Gutierris, original d'Alcanyís i habitant de València, com procurador de les vendes que gestionaria en nom seu. Cinc dies després començaven les adjudicacions per escrit, un total de vint-i-set contractes on cada fuster confirmava la quantitat que desitjava adquirir. En aquest referit, les postil·les afegides com les variacions sobre el model estàndard desvelen la presència de fusters fadrins que han aconseguit la independència laboral com Hieroni Insa, Antoni Betheria i Lluís Carrasquer, que compten amb capacitat suficient per a establir-se per compte propi. Trasllueix també l'associació entre mestres fadrins que compren ensems, probablement joves que s'associen a l'inici de la seua vida professional fins assolir una solvència que els permeta l'autonomia, com la companyia formada per Hieroni Oieda i Jaume Abril.

Aquesta modalitat de contractació preveia l'associació d'un grup de fusters que es comprometia davant notari amb un grup de contractistes o propietaris de l'arborat durant un cert període de temps que solia variar entre els dos i els tres anys. La quantitat de la fusta cpt considerable compresa en el pacte obligava al conveni d'unes capitulacions consignades en un carta pública davant notari que seria l'instrument de garantia dels terminis de l'acord per a ambdues parts. Després de les diverses modalitats assajades per a la compravenda de la fusta, en el primer quart del segle XVI s'arribaria finalment a un model eficaç, capaç d'assegurar als fusters la disposició de matèria primera i garantir als contractistes la liquidació completa de la venda. La fórmula de les capitulacions arbitrada davant notari es revelaria de fet en el model més acabat. L'únic problema es presenta a l'historiador en tractar de recuperar entre els protocols notariais les actes dels capítols signats esbargits entre notícies documentals disperses. Per a corroborar la consolidació del sistema arbitrat mereix la pena avançar als

Capítols, concòrdia fets y fermats per y entre los reverents frare Joan Domènech sellerer y frare Nicolau Godos, monges del monestir de Benifaçà, en nom de sandichs y procuradors del molt reverent señor don abat, monges y convent del monestir de Benifaçà de una part e los honorables en Balthazar Andres, Pere Peris, Nofre Alos, Joan de Sentpere, Benet Voll Verdu, Esteve Ferrando, Lluís Squer, Cosme Olesa, Francesc Galves, Joan Francesc, Miquel Orta, Pere Ferrer, Gaspar Batiste, Lluís Martines, Mateu Nadeu, Vicent Alemany, Jaume Torres, Rafael Gil, tots fusters de part

*altra en e sobre certa venda de fusta que lo dit convent ha de fer als dessús dits Baltasar Andres, Pere Peris, Nofre Alos, Joan de Sentpere, Benet Voll Verdu, Esteve Ferrando, Luis Squer, Cosme Olesa, Francesc Galves, Joan Francesc, Miquel Orta, Pere Ferrer, Gaspar Batiste, Luis Martines, Mateu Nadeu, Vicent Alemany, Jaume Torres, Rafael Gil*¹¹⁶⁵.

L'acord signat el 25 de gener de 1556 entre el monestir de Benifassà i una societat de divuit fusters de València contemplava la compra de cinc-centes càrregues de fusta a raó de cinc lliures cada càrrega, l'entrega de la qual es prorrogaria al llarg de tres anys, *cinchcentes càrregues de fusta bona y rebedora, ni truffa, ni veta segada fora de tot vici y dita fusta aia de donar dit don abat y convent posada en la vora de la mar en la playa de Vinaròs libre y desembaracada a despeses del dit convent a raho de cinch lliures la càrrega*. En atenció a l'emplaçament de l'arborat es desestima la conducció fluvial optant en canvi pel transport marítim, més ràpid i econòmic ja que la càrrega embarcada sols hauria de cobrir la distància entre dos ports del litoral valencià, lliure de peatge com del dret de la sisa.

El lliurament del lleny es distribuïria en tres anys *d'esta manera, ço és per a Sant Joan primer vinent mil cinch-centes cinquanta sis cinquanta càrregues y per nohembre del mateix any cinquanta sis, altres cinquanta càrregues y la restant que són quatre-centes càrregues es aien de donar d'esta manera, ço és dos-centes càrregues cascun any consecutivament d'esta manera, ço és cent càrregues per tot lo mes de maig cinquanta y set y cent càrregues per tot lo mes de octubre del mateix any cinquanta y set y de la mateixa manera les restants dos-centes càrregues, les cent en maig mil cinchcents cinquanta huit y les altres cent en octubre del mateix any cinquanta y huit*. El primer any es preveu l'entrega de cent càrregues en dues partides de cinquanta càrregues en juny i novembre. L'aportació de material per a 1557 i 1558 quedava coberta amb les dues-centes càrregues distribuïdes al llarg dels mesos de maig i octubre.

El contracte anticipa la qualitat de la fusta i les dimensions ajustades requerides a la càrrega. Per a garantir *que dita fusta sia plena de march*, es recomana *sens de son stat serves del march dit d'en Pellicer, segons dona a rebre lo marquès de Moya*. En acompte del preu els fusters bestreuen el primer any dues-centes cinquanta lliures com aval estipulat a raó de deu sous per càrrega que es bescomptarien més tard de l'import de la compra, un abonament que s'incrementaria a vint sous per als dos anys següents.

¹¹⁶⁵ ARV. Protocols, signatura 10.336.

Cap esmena resta en l'oblit, en cas de sobrepassar la quantitat contractada el monestir podria disposar de fins a deu càrregues amb plena llibertat, essent obligat a oferir la restant als fusters al preu convingut. Per garantir la continuïtat del negoci els capítols preveuen inclús *que si en dits temps se seguia algun temps afortunat, lo que Deu no vulla, ço és de morts o guerres en tal cas estiga en mà de qualsevol de dites parts e tinga poder e llibertat de fer parar lo negoci y de passar dit infortuni sien obligats a efectuar y prosseguir dit negoci axi om és stat capitulat, ço és fins tant sia efectuat dit negoci*. Una vegada signades les capitulacions cap part podria rescindir el contracte fins que hagueren transcorregut els tres anys i les cinc-centes càrregues de fusta hagueren estat lliurades i pagades. Sota aquests paràmetres es comprèn la preeminència d'aquest tipus de conveni on tots els punts estaven examinats, forjats en l'experiència totes les variants i possibles problemes estaven previstos.

Una altra de les possibilitats per a adquirir fusta seria la revenda, que era possible adquirir de les escenografies i entarimats construïts puntualment en ocasions festives com hem observat amb els cadafals i els decorats enginyats en 1424 per a rebre a l'Infant Pere de Portugal, que el mestre d'obres de la ciutat Joan del Poyo s'encarregà de vendre i liquidar els comptes al Mestre Racional¹¹⁶⁶. Fora d'aquests cas institucionals la revenda estava absolutament prohibida a València des que el 20 de desembre de 1402 el Consell municipal vedava *perpetualment que alcun fuster o altre en la Rambla de la dita ciutat o dins aquella e son terme no compre o gos comprar palesament o amagada, ne fer comprar per altri ab alcuna colocada manera, a obs de revendre en la dita Rambla o dins la ciutat, raval e terme de aquella en gros alcuna cabanya, ne pegullar de fusta de qualsevol sia sots pena de perdre la fusta*. Amb aquesta disposició, el Consell tractava de frenar l'especulació, ja que únicament es permetria la revenda entre particulars en xicotetes quantitats, *a obs de son obrador, tanta com haja mester e despendre en aquella als com que mester nauran de menut*¹¹⁶⁷.

L'aprovisionament de grans quantitats de fusta obriria als fusters la possibilitat de fornir bigues i altres peces a la ciutat necessàries per als projectes edilicis municipals o per a les arquitectures efímeres i els enginys de les entrades reials, com mostren les compres realitzades el 28 de març de 1450 al fuster Bertomeu Blasco *per obs de fer*

¹¹⁶⁶ AMV. Clavaria Comuna, llibre 48, I. Salvador CARRERES ZACARÉS (1925): *Ensayo de una bibliografía...*, op. cit., p. 110.

¹¹⁶⁷ AMV. Manuals de Consells, signatura A-22, f. 223 v.

*polseres al dossier de fusta que-s fa e obra en la cambra daurada*¹¹⁶⁸. De manera semblant es constata l'aportació de fustes per a les obres reials. És el cas de les deu costeres comprades al fuster Antoni Batlle en novembre de 1449 *a obs de fer cindries e bastiments per cobrir la sacrestia* de la Capella Reial¹¹⁶⁹. Nombrosos subministraments d'aquest caire hem observat en estudiar els llibres de comptes d'aquesta edifici, els exemples del qual caldrà reprendre en considerar el preu de la fusta per la riquesa i la varietat de les anotacions.

A la llum de les informacions retingudes pels contractes i els llibres de comptes al llarg dels segles XIV i XV no resulta gens fàcil efectuar un seguiment regular de la cotització de la fusta, perquè la tendència que mostren les vendes és sempre variable ja que el preu s'ajustava en funció de múltiples factors. Tres condicions fonamentals influïen en l'estimació: les dimensions de la peça, la qualitat i l'espècie de la fusta. Aspectes que expliquen les diferents cotitzacions entre fusts catalogats dins una mateixa categoria, a les quals caldria afegir a més les fluctuacions del mercat, l'equilibri entre l'oferta i la demanda i els preus assolits en la revenda. En plantejar un estudi dels preus de la fusta a València, és cert que abunden les notícies documentals, en la major part de les anotacions s'obvien la qualificació, les mesures i el tipus de fusta, inclús en els registres on consten majors precisions és impossible traçar un patró de conducta perquè sovint es tracta de vendes sense parell.

A mode de recapitulació: la fusta comprada per a les potes del retaule de la Catedral

A propòsit de l'itinerari recorregut resulta eloqüent evocar el memorial de la fusta comprada per la Seu en juny de 1507 per a bastir les portes del retaule major que projectades per a protegir l'original retaule en argent, obratge que inauguraria el interval renaixentista a València gràcies a la participació dels pintors Hernando Yáñez de la Almedina i Hernando de los Llanos, l'empremta dels quals espatllà l'acceptació del nou estil i impulsaria la demanda d'obres al romà¹¹⁷⁰. El mestre d'obres de fusta de la Catedral Lluís Ferrer s'encarregaria de confeccionar el retaule com de subministrar la fusta necessària *fins tot lo mes de juny*¹¹⁷¹:

¹¹⁶⁸ AMV. Manuals de Consells, signatura A-34, f. 231 r.

¹¹⁶⁹ ARV. Mestre Racional, signatura 9.250 bis. Lluïsa Tolosa i Mª Carmen Vedreño (1997): "Documents...", *op. cit.*, p. 73.

¹¹⁷⁰ Miguel FALOMIR FAUS (1996): *Arte en Valencia...*, *op. cit.* p. 457-460.

¹¹⁷¹ ACV. Llibres de fàbrica de la Catedral, lligall 1.486, anys 1507-1508, f. 52 v.

Primo una bigua per l retaule XII sous. Ítem per fer los bastiments per ha enguixar les portes del retaule VIII sous. Ítem per altra bigua per al dit retaule VII sous. Ítem per IX palms de taula II sous VI dines. Ítem per hun cabrio I sou VI diners. Ítem per miga biga IV sous VI diners. Ítem per cinch fulles XX sous. Ítem per III taules amples XXIV sous. Ítem per II bigues XXVII sous IV dines. Ítem per huna fula e miga VI sous. Ítem per hun cabiró I sou VI dines.

En recopilar tota la fusta comprada per a enllestir les portes esdevé un llistat força il·lustratiu per a advertir la provisió de material necessari per a un empresa de les característiques i les dimensions d'un retaule compost per sis taules dobles, pintades per ambdós costats articulades per a permetre el seu tancament, que amiden 2,27 metres de llargària i 1,94 metres d'ample cadascuna. El preu de la fusteria ascendia a vint-i-dos lliures, tres sous i set diners que preveu a més la construcció del bastiment posterior que serviria per a col·locar i afermar les portes.

Per contrastar les dades, un altre registre que ens ajudarà a percebre les quantitats de fusta necessària per a un obratge és l'adquirida el 8 de novembre de 1507 al mateix mestre fuster de la Catedral *per als bastiments e calaxos dins la Sacristia*¹¹⁷². L'enumeració ens trasllada a la producció de mobiliari ja que es preveu la realització de la prestatgeria *hon estan los draps*:

Primo huna biga XII sous. Ítem per huna taula pals calaxos VIII sous. Ítem per huna taula per als armaris III sous. Ítem per X palms de biga II sous. Ítem per dos cabirons per als armaris III sous. Ítem per hun quartó per als armaris III sous. Ítem per miga fulla II sous. Ítem per hun cabiró I sou VI dines. Ítem per hun quartó III sous. Ítem per X palms de miga II sous. Ítem per II fulles pal armari VIII sous. Ítem per Ítem per III fulles XVI sous. Ítem per huna taula VIII sous. Ítem per II fulles posts XIV sous. Ítem per huna fulla IV sous.

Per a la construcció del prestatge es requeria un major volum de fusta, suposava per tant la despesa de quaranta-quatre lliures, un sou i un diner a què s'afegien en l'època les despeses en fusta per a distints treballs en les portes del campanar i del cimbori, que incrementaven l'import en quaranta nou sous:

Ítem per II barres de la porta del Campanar ab les mans XV sous. Ítem per III barres per a les portes del sambori III sous. Ítem se feu huna porta per ha la scala de les hores del sambori, fusta e mans XXX sous.

¹¹⁷² ACV. Llibres de fàbrica de la Catedral, lligall 1.486, anys 1507-1508, f. 64 r.

Amb aquests dos registres del primer decenni del Cinc-cents hem volgut estimar la quantitat, els gèneres i els costos de la fusta requerida per a un obratge, als quals caldrà afegir encara els costos de la mà d'obra.

Les particularitats de la matèria primera

La fusta en l'Edat mitjana era un element imprescindible per al desenvolupament de la vida domèstica. Davant el minvat desenvolupament de la metal·lúrgia, en enginyeria i arquitectura la fusta era l'element natural per a construir tot tipus d'aparells, màquines, estris i bastidors auxiliars a la construcció. La fusta és una matèria dúctil i presta a múltiples aplicacions, en canvi les propietats naturals d'una matèria viva imposen unes condicions que cal conèixer i respectar per a traure'n un bon rendiment i obtenir un obratge de qualitat. L'arbre és un ésser viu amb un cicle vital que cal respectar per a obtenir una fusta duradora i resistent a la degradació ambiental i els xilòfags. Aquesta imposició era ja ben coneguda en l'Antiguitat i ha estat objecte de contínues observacions per part de tractadistes i arquitectes com Vitruvi, Plini en el segle I, represos per Alberti, Averlino o Andrea Palladio en el segle XV, autors considerats clàssics perquè les seues contribucions han constituït obres de referència a través dels segles.

Paral·lelament, en relació a l'aprovisionament de la fusta s'imposava a València una consideració no menys important perquè l'allunyament de la línia de bosc forçava a desplaçar la recerca per a localitzar les regions més densament poblades de l'interior. Caldrà a més protegir aquestes àrees i vigilar els desgavells per a previndre una desforestació que resultaria fatal per a la indústria fustera. Difícil controvèrsia per a un negoci lucratiu de què es beneficiaven amplis estrats socials, ja que no solament hi participaven fusters, artesans, mercaders, nobles i monarques captaren aviat les possibilitats de guany. Just en la Baixa Edat Mitjana afloren els primers clams que denunciaven els perills d'una pràctica abusiva, mercè als quals és plausible avançar al Quatre-cents el naixement d'una consciència ecològica.

En efecte, la compravenda fustera desvela una xarxa comercial ben organitzada, que anirà evolucionant i perfeccionant-se amb l'experiència. En aquest sentit, es perfilen a l'època medieval dues vies d'abastiment, una institucional sorgida al voltant de les obres reials i els rets de regalia, a la qual cal sumar els privilegis de les ordres eclesiàstiques; l'altra de talant privat, instituïda pels contractistes, comerciants i fusters per a l'abastiment particular.

Avaluar el cost de la matèria primera no és una tasca senzilla en la fusteria medieval. Sols notes documentals esbargides proporcionen les dades de referència en registres parcials on sovint manca la relació entre les dimensions i la qualitat del tronc i el preu assolit en el mercat. Per a estimar els imports i l'evolució del mercat, la classificació dels fusts segons el marc valència contribueix a establir uns paràmetres de base. Mercè al sistema desplegat per la fusteria valenciana per a catalogar els troncs en categories en funció de la seua longitud, amplària i gruix, és possible establir uns criteris de comparació i estudiar l'articulació del mercat, avaluar els costos del material i la seua evolució. Sols a partir d'aquests paràmetres és possible revisar els llibres de comptes i estimar les despeses en fusta d'un obratge particular, en relacionar l'espècie, la quantitat i els tipus de fusta emprats.

Treballar la fusta: organització i modalitats de treball, formes de retribució i salaris

Les mateixes fonts contemplades per a avaluar els preus de la fusta esdevenen les referències a estudiar per a esbrinar les formes d'organització del treball i els seus costos. Per a conduir la recerca, a més de les notes esbargides en protocols, la informació proporcionada pels llibres de l'edificació de la Catedral són preciosos ja que, en començar en 1380, abracen un ampli arc cronològic que cobreix i rebassa els segles de la Baixa Edat Mitjana. Aquesta circumstància ens permetrà comptar amb un patró de contrast respecte a les diverses fàbriques que coincideixen en aquest període a la ciutat, des de l'últim quart del segle XIV fins els primers decennis del segle XVI. Junt als comptes de la Seu, cal revisar les dades proporcionades per la *Sotsobreria de Murs e Valls* en dates semblants, que recullen la informació relativa a les obres de construcció i manteniment executades per la Ciutat. En elles es barreja la informació relativa a les obres en ponts, camins, sèquies, projectes d'urbanització i embelliment urbà entre les quals cal destacar l'empresa del pont i portal dels Serrans entre 1391 i 1398 i del portal de Quart, enllestit entre 1440 i 1460. Sota aquesta concepció de continuïtat s'emmarquen els registres de les obres del Palau del Real, que s'inicien a finals del segle XIV amb un registre miscel·lani, encara que en aquesta obra la participació de la fusteria s'intensificaria en el primer quart del segle XV i es perllongaria en el temps oferint una rica base de notícies.

Més puntual és recull dels pagaments de les decoracions i entremesos preparats per a l'entrada de Martí I en València referits als anys 1401 i 1402 de què ja hem destacat l'abundosa presència de la fusteria en estimar la projecció de l'entitat en la urbs. També els comptes de la construcció de la Capella Reial del convent de Predicadors ofereixen una relació limitada en el temps, concernent als anys 1440 i 1465, dins uns marges cronològics molt precisos que ens permetran d'aproximar-nos als valors assolits a mitjans de segle i contrastar-los amb els vigents en la segona meitat del Quatre-cents, quan s'emprendria la construcció de la Llotja Nova en 1482 i 1483, recopilats en el registre de *Llotja Nova*. A aquestes iniciatives municipals cal sumar

encara els memorials de compres de mobiliari i despeses en obra de fusteria de la Casa de la Generalitat que ens permetran emprendre l'anàlisi en la segona meitat del segle i perllongar l'examen al primer quart del Cinc-cents i acomplir així el cicle medieval de la fusteria valenciana. Per tant situarem la recerca sota els paràmetres d'aquest fons documental per analitzar l'articulació del treball i la gestió dels pagaments en la fusteria en la Baixa Edat Mitjana, en mires a elaborar un quadre comparatiu de l'evolució dels salaris (gràfic 7).

En arribar als tallers, la fusta devia atendre encara tres etapes de transformació successives que la rendirien a poc a poc operable fins transformar-la en un producte acabat. Tres fases que defineixen al temps tres modalitats diferents de treball: en un primer moment s'imposava la serrada amb què es dimensionava provisòriament el tronc, a continuació es procedia a l'escaïment de la peça per a dotar-la d'un format apropiat a l'ús que finalment adoptaria com a producte acabat a través del procés d'elaboració. En aquest últim la fusta es convertiria en un obratge determinat o, en cas que la seua destinació fora l'edifici, en un fust amb una secció adequada per a confeccionar cintres, bastiments, travesses, tarimes, cadafals o elements de mobiliari.

La serrada

En mans dels fusters, un primer pas ineludible era serrar el fust per dimensionar-lo en peces adequades i assequibles al camp de producció a què estava destinat. Es tracta d'una tasca pesada que corresponia a cada obrador, que devia preveure no sols la infraestructura adient per a efectuar-lo sinó també de la mà d'obra suficient per assolir la feina. És en aquest camp on aflora el recurs als captius, als *moros* que els mestres llogaven en les diferents fàbriques de la ciutat, a jornal o amb a destall amb un tant per fil convingut d'antuvi segons el preu corrents al mercat. La informació al respecte és àmplia i les tasques es troben ben documentades en els llibres d'obres dels segles XIV i XV, on besllumen dues vies principals de contractació: la retribució a un preu fixat en base al nombre de fils serrats o l'estipulació d'un jornal amb què es saldava un dia de serrada.

Serrar a destall

Una de les fórmules més corrents era el treball a destall, atès que es tractava d'una feina que es podia comptabilitzar pel nombre de fil serrats per a rendibilitzar els costos sols calia convenir un preu per fil o per peça. En canvi, quan l'objectiu era

dimensionar el tronc amb un format determinat, es fixava un contracte a preu fet, estipulat a partir de les unitats escairades, com ocorria el 2 de desembre de 1380 quan es pretenia obtenir fulls per a les portes de la casa de l'obra de la Catedral, en què el sotsobre feu serrar sis fulls a raó de dinou diners cada full¹¹⁷³. Es mirava d'economitzar al màxim la fusta de manera que s'incentivava econòmicament el fuster per què extraguera la major quantitat de peces possibles, com s'entreveu amb els dos fusts serrats pocs dies després *per a fer portes als dits tanquaments, des quals fusts isqueren set fulls que costaren de serrar divuit sous per full*, en lligar la retribució al nombre es garantia per part del fuster la màxima cura¹¹⁷⁴.

Des de finals del segle XIV s'observa una gran regularitat en uns valors estipulats a dotze diners per fil. Així consta en el pagament de la taula de dos fils, *un per taula, altre per travers* que Pere de Monçó serrava el 3 de juny de 1393 per al portal de Serrans¹¹⁷⁵. La quantia es manté en els comptes de la Sotsobreria de Murs i Valls com s'observa en novembre de 1395, quan els mestres Joan Garcia, Pons Cebra i Joan Çamora acudien a peu d'obra amb un parell de serres cadascú per a llogar-se, ensems *als seus catius, al dit for*¹¹⁷⁶. En març de 1396 la mateixa suma continuava vigent per als treballs desenvolupats per aquests fusters, sempre quantificats en base al nombre de fils serrats¹¹⁷⁷. La regularitat del preu es confirma conforme avança el Quatre-cents, no obstant la serrada estipulada a partir del nombre de fils requeria primer comptar el nombre de fils estimats de cada fust que determinaven l'entitat del treball realitzat i el seu cost.

L'entitat de l'import depenia així de la quantitat de fusta a serrar com del tipus de peça a escairar, aspecte que apareix amb certa claredat en els costos de les serrades encomanades pel Mestre Racional *en el compte de la fusta que he serrada per al Real, per obs de lits e taules e banchs* anotats el 24 de gener de 1407. La relació detalla la quantitat de peces obtingudes de cada fust, amb les mesures de cadascuna de les taules, fulles o costers amb què es dimensionava cada tronc en mires a la confecció de mobles. L'estimació del cost es calculava en base a la correspondència entre el nombre de peces derivades i el seu format, tot i que la cotització s'establira en raó als fils que hi havia en cadascuna retribuït sempre amb un tant per fil que es prenia com unitat mínima de

¹¹⁷³ ACV. Lligall 1.473, anys 1380-1381, f. 41 v.

¹¹⁷⁴ ACV. Lligall 1.473, anys 1380-1381, f. 42 v.

¹¹⁷⁵ AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, signatura d³-5, f. 130 v.

¹¹⁷⁶ AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, signatura d³-7, ff. 202 r i 203 r.

¹¹⁷⁷ AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, signatura d³-8, ff. 306 r, 309 v., 314 r.

referència. Així els preus varien en funció de les característiques del treball. En casos de serrades on les fustes no tenen una destinació tan específica, generalment el padró no puntualitza l'entitat de *lo serar*, ni assenyala, simplement recala en els *quinze diners lo fil* en què se situa la serrada, com en els *dos fusts per a la batlia, que eren en lo ort de mossèn Guerau Bou, de què fiu taules e fulles e quartons*. La mateixa retribució rebria la serrada de *hun altre fust* de quinze fils, valorada a raó de quinze diners per fil¹¹⁷⁸. En efecte, en base al gruix i al cantell es calculava el cost de la serrada feta el 29 d'abril de 1425 per *los sclaus* de Bernat Leopard, *per un fust que serraren, en lo qual fust havia 6 fils per taula a raho de 20 diners lo fil e hun fil a través a raho de 15 diners lo fil*¹¹⁷⁹.

Quan es contracta la serrada de la fusta comprada a Bertomeu Pérez per al penell del cimbori de la Seu en novembre de 1436, el preu augmentaria significativament fins els dos sous i sis diners, en tractar-se de tirants que comptaven amb un mínim des dels set fils i mig fins als dotze i mig, *així per traves com per taula*¹¹⁸⁰. Semblant retribució s'observaria en procedir a completar l'obra del cimbori amb les dues tirants de trenta-vuit pams comprades al mercader Miquel Giner l'u de desembre de 1436, de què Bertomeu Pérez serraria *fulles de post al quaix catorze fils a raó de dos sous sis diners lo fil* que muntaren a trenta-cinc sous, com la mitja tirant de *set fils al dit for* que suposà un total de dèsset sous i sis diners¹¹⁸¹. Així succeiria amb *una millòria en la qual hac nou fils per taula*, com amb l'altra de quinze fils per taula contractada conjuntament per la fàbrica de la Catedral el 8 de juny de 1439 per als bancs nous de la llibreria¹¹⁸². En base al fil es calculava igualment el preu en el primer quart del segle XVI, en el *serrar de sis cents cinquanta huyt fils* fet per Joan Bas, mestre fuster del Palau de la Generalitat, entre 1510 i 1511 avaluat *a raó de vint diners lo fil*, com es recull en un memorial de comptes de les feines del 14 de juny de 1514¹¹⁸³.

Serrar a jornal

Segons informen els llibres d'obra de la Catedral, s'emplaçava *la casa de l'obra al Mercat*, ben prop de la fusteria, per estalviar en desplaçaments. En finalitzar les tasques sols calia un únic trajecte del Mercat¹¹⁸⁴. Igual emplaçament beslluma de les

¹¹⁷⁸ ARV. Mestre Racional. Signatura 9.203, any 1413.

¹¹⁷⁹ AMV. Varis Sises, signatura a v²-5, 64 r.

¹¹⁸⁰ ACV. Lligall 1.479, anys 1436-1437, f. 30 r.

¹¹⁸¹ ACV. Lligall 1.479, anys 1436-1437, f. 30 v.

¹¹⁸² ACV. Lligall 1.479, anys 1438-1439, f. 49 v.

¹¹⁸³ ARV. Generalitat. Protocols. Notari Pere Bataller, signatura 2.736, anys 1510-1514.

¹¹⁸⁴ ACV. Lligall 1.473, anys 1380-1381, f. 42 v.

glosses inserides arreu en els comptes de la Sotsobreria de Murs i Valls o en la fàbrica de la Llotja i és tot just al voltant de la instal·lació d'un lloc reservat per al treball que es desplegaria una tercera possibilitat per a contractar la serrada, ja que el fuster acudia amb la seua serra per llogar-se a jornal, ajudat sovint pels seus captius el salari dels quals es rendia directament al mestre. Mentre que a l'obra catedralícia s'imposava el preu fet, aquest patró de conducta és preminent en les obres municipals, on predominà el contracte de la serra i els serradors amb un jornal prèviament estipulat que mantindria també una gran estabilitat.

En efecte, si el 29 de desembre de 1391 s'estipulava un jornal de cinc sous per serrar les barres de les portes del portal nou de Santa Creu, aquesta mateixa retribució es convenia en desembre de 1393 amb els fusters Pons Cebra, Joan Becart, Bernat Leopart, Pere de Monçó, Guillem Ferriol i Francesc Besalú *per serrar amb una serra* al pont dels Serrans. Escasses alteracions experimentarà el preu en els següents on es constata únicament com progressivament es distancia la retribució dels mestres respecte al jornal percebut pels captius. En aquest sentit són il·lustratius els pagaments efectuats el 21 d'agost de 1394, en el moment en què s'enllestien les cintres i els bastiments per a cobrir el portal de Serrans, al mestre Jaume de Monçó *per una serra que serrà fusta nova e vella* a raó de cinc sous i sis diners per jorn. En contrast, la cotització dels *moros* i *catius* que acudiren a serrar a càrrec de Pasqual Martí, Jaume Lombart i del propi Jaume de Monçó rebrien entre dos i tres sous es funció del nombre de fils que comportara el treball¹¹⁸⁵.

Idèntica cotització es relleva en el segon trimestre de 1396, quan s'afanyen *els catius de Jaume de Monçó [...] en serrar fusta per als bastiments de les torres* a raó de sis sous la serra, rendint un compte de tres sous cadascú¹¹⁸⁶. Per semblant en novembre *serraren los catius d' en Stopinya, dos moros*, amb un jornal de cinc sous i sis diners¹¹⁸⁷. Preus semblants s'enregistraven en la drassana del Grau en 1406 quan se serraven els albers destinats a adobar la galera de Sant Tomàs, amb una retribució de sis sous per jorn, assignats tant als mestre d'aixa com als captius llogats sense distingir categories laborals¹¹⁸⁸. Aquest cas mostra a més les complicacions afegides que podien sorgir en funció de les característiques del fust. En efecte, a causa del volum i les dimensions del *fust gros d'alber per obs d'entenes* que havia estat *en lo camí del Puig*

¹¹⁸⁵ AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, signatura d³-6, f. 197 v.

¹¹⁸⁶ AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, signatura d³-8, f. 309 v.

¹¹⁸⁷ AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, signatura a d³-8, f. 314 r.

¹¹⁸⁸ ARV. Mestre Racional, signatura 10.355, f. 28 v.

per Albalat els mestres d'aixa decidiren tallar-lo in situ, i traslladar-lo en peces per a les quals foren necessaris trenta carros. El seguiment dels treballs efectuats amb aquest tronc mostra amb claredat les passeres a realitzar en la serrada, per a la qual es requerí el lloguer d'una serra per mig jorn i els treballs de Gabriel Domingo que *anà a limar lo dit fust* per 4 sous de salari. Una vegada arribat a la drassana, set homes ajudaren al mestre Jaume Mealler a metre *les peces del dit fust dins la taraçana* per una retribució de quatre sous diaris. La tasca de serrada per a dimensionar els fusts es completaria allí mateix, per què es degué *portar de la ciutat a la taraçana los banchs dels seradors e la eixàrcia necessària a ell i tornar com hagueren acabat*.

Així, l'evolució observada en el cost de les serrades es perllongaria al llarg del segle XV, per a la fabricació del mobiliari de la *tenda vermellosa e lo tendelló* i la *tenda barrerada* d'Alfons el Magnànim començats començada el 8 de juny de 1439, el lloguer de la pujava a 6 sous cada jorn, mentre els mestres encarregats de serrar rebien quatre sous i mig i els fadrins ajudants dos sous i mig¹¹⁸⁹. Un import similar es constata en maig de 1445 en les gestions de les obres del Reial on són els esclaus de Francesc Gomis que s'encarreguen de serrar la fusta per a les finestres de la sala nova construïda entre les torres del Real vell, vers la Rambla, amb un jornal de sis sous¹¹⁹⁰. El seguiment confirma la modificació cap a un sistema de pagament més senzill, estipulat en base a un salari diari on els criteris prenen ara una consideració cronològica i no depenen ja del caràcter de la serrada sinó del temps fixat per a desenvolupar la feina.

Nodrits per l'experiència, en un intent d'unificar els preus a les ordinacions de 1474 tractarien d'unificar els criteris estipulant els imports que es devia cobrar per cada peça en funció de les seues dimensions segons el marc valencià, *ço és: per serrar càrrega, dos sous de cantell; un sou, VI diners de traves; per milloria, I sou, VI diners; per cantell, I sou; per cantell, I sou, II diners per traves; per la sissa, un sou, III diners per cantell, I sou, II tomàs diners per traves; per madero, I sou, II diners per cantell; I sou per cantell, VIII diners per traves; per sise, X diners de cantell, VIII diners per traves. E a dita rahó los fusters e mestres qui tendran serra sien tenguts serrar la fusta e no puixquen demanar cosa alguna ultra lo dit for*¹¹⁹¹. La classificació responia als paràmetres observats per a estimar el preu de les serrades, el gruix i el cantell servien de referència per a tatxar el cost. Tanmateix, desconeixem fins a quin punt s'aplicava

¹¹⁸⁹ ARV. Mestre Racional, signatura 9.132, any 1439, ff. 41 v i 42 v.

¹¹⁹⁰ ARV. Mestre Racional, signatura 11.607, any 1445, f. 47 v.

¹¹⁹¹ ARV. Gremis. Llibre 587, f. 20 v. Capítols 87 i 88.

aquesta provisió en la pràctica, on la retribució en base al nombre de fils o amb una quantitat fixa per jornal preval en gairebé tots els llibres de comptes sense que besllume cap referència a la mesura aprovada en els capítols.

El transport de la fusta en l'àmbit urbà

Una volta escairada, junt a l'ase, el carro era el medi habitual per a transportar la fusta a peu d'obra, un trasllat de què s'encarregaven els mestres d'aixa que, en tant que carreters i constructors de carros, es llogaven en les diferents obres per a cobrir els trajectes entre el Mercat o la Rambla, que eren els llocs primordials d'aprovisionament, i les distintes fàbriques. Gran part de les referències al transport de la fusta es consignen en registres relatius a compres de fusta, el preu de les quals inclou el seu trasllat a peu d'obra. En aquests casos les anotacions relleven una única suma que impedeix discriminar el preu de la matèria del cost del transport. Un bon exemple de la fórmula emprada en la documentació és la compra de la *taula de pi grossa per a l'encaxament ab hun tros altre*, que el sotsobre de la fàbrica de la Catedral comprava de Bernat Climent, *fuster del Mercat*, el 8 de juny de 1438, *que costaren ab lo port trenta-tres sous i quatre diners*¹¹⁹². Resulta un registre representatiu per l'ambigüitat de les anotacions, ja que si bé informa de la part principal de la compra com de l'emplaçament del taller on es realitza, la imprecisió de la quantitat total de fusta adquirida amb l'acotació d'un sol import total ens allunya tant de la consideració del preu de la fusta com dels paràmetres del seu transport.

Afortunadament, no manquen les instruccions en què el trasllat es consigna de forma separada a la compra de la fusta i relleven amb detall els criteris que incidien en els preus de la portada. L'import es calculava en funció de la càrrega i de la distància, dues variables que besllumen clares en inscripcions anotades del registre de compra, on és possible enllaçar el volum de fusta i la seua localització ates que el contracte del trasllat es feia constar tot seguit. Un bon exemple serien les compres realitzades pel sotsobre de la Seu Bernat Punyet, qui el 5 de maig de 1380 compra al fuster del Mercat Pons Cebra *deu fusts per obs de fer travesses al cembori*, les quals *costaren a dur del Mercat a la Seu un sou i sis diners*¹¹⁹³. La feina del carreter es remunerava a destall en establir a partir dels paràmetres descrits un preu fet per cada *camí* efectuat. Així ho mostren nombrosos pagaments com el resultat per la Sotsobreria de Murs i Valls a Pere

¹¹⁹² ACV. Lligall 1.479, anys 1438-1439, f. 21 r.

¹¹⁹³ ACV. Lligall 1.473, anys 1380-1381, f. 39 r.

Martí el 22 de desembre de 1393 *per los onze camins que feu ab los carros que portà fusta del portal de Serrans, per los quatre tirants de les pilades, al pont de la Mar a raó de un sou per camí*¹¹⁹⁴. En mires a aprofitar al màxim el rendiment dels fusts destinats a armar bastiments i estalviar despeses, era corrent el trasllat de fusta entre les diferents obres municipals, fet que es relleva de les anotacions relatives al seu transport. En torn a aquest preu se situaria el transport a finals del Tres-cents, com es constata en el trasllat de les *quaranta doblerses de pi* comprades per a construir les estructures auxiliars a l'edificació del portal dels Serrans el 21 de juny de 1395 que Joan Alberó portaria des de la Rambla per quaranta sous, una quantitat calculada en base al nombre dels fusts¹¹⁹⁵.

Un significatiu increment dels costos s'enregistra al llarg del Quatre-cents, ja l'11 el juny de 1415 amb motiu de preparar les alimares de les torres del portal dels Serrans per a la nit de celebració de les noces d'Alfons el Magnànim amb la reina Maria es pagaven quatre sous al carreter Paqual Llopis *per fusta que portà ab lo seu carro de la Taraçana a les dites torres*¹¹⁹⁶. Aquest increment es moderaria per situar-se en torn als dos i tres sous la portada, com mostren els tres sous del trasllat des de la Rambla fins a la Seu de la milloria i la sisa comprades el 8 de juny de 1439 per la fàbrica de la Catedral per a elaborar els bancs de la llibreria¹¹⁹⁷. Al voltant d'aquestes cotes se situaria el transport dels vuit quartons per a la *finestra de la cambra del senyor rey* el 26 d'abril de 1413 per un sou i mig, corresponent al port retribuït el mateix jorn *a hun traginer e a hun bastax per port de sis fulles posts i dues bigues*¹¹⁹⁸. Més concises resulten les anotacions dels mesos subsegüents que vinculen explícitament el preu a la càrrega i la distància a recórrer, com beslluma en les *trenta-vuit càrregues de portar de la Rambla al Mercat a raó de divuit diners per fust* que muntaren a dues lliures i dèsset sous. Semblant cost s'enregistra poc després quan aquesta mateixa fusta ha estat ja dimensionada, amb el trasllat del Mercat al Real de les trenta-dos càrregues resultants *de fusta serada e obrada*, estimat parellament a divuit diners per fust. Aquesta retribució de divuit diners per fust prevaldria encara en les diferents portades fusta encomanades en els anys centrals del segle, traslladades als obradors del Mercat on es

¹¹⁹⁴ AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, signatura d³-5, f. 149 r.

¹¹⁹⁵ AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, signatura d³-7, f. 205 v.

¹¹⁹⁶ AMV. Clavaria Comuna. Llibre 39, I, f. 40.

¹¹⁹⁷ ACV. Lligall 1.479, anys 1438-1439, f. 49 v.

¹¹⁹⁸ ARV. Mestre Racional, número 9.203, any 1413.

serrarien com en el cas de les dos fusts del seu hort donats per Guerau Bou o procedents de la Rambla en les compres genèriques¹¹⁹⁹.

A mesura que avança el segle s'observa com el treball del carreter aniria adquirint una consideració més estable, concebut amb un caràcter professional remunerat a jornal, modalitat que apareix en la documentació cap a mitjans del Quatre-cents de forma paral·lela en les distintes fàbriques de la capital. En efecte, en els trasllats encomanats en l'obra del Palau del Real, el 11 d'abril de 1442 el carreter Joan Antoni Martí prenia deu sous *per traure, carreguar e tirar fusta grossa de la casa e ort del senyor rey*¹²⁰⁰. Amb un jornal equivalent el 24 de juliol de 1462 la retribució de deu sous al carreter Martí del Pont per un jornal de carro que tirà fusta s'anota amb un perfil salarial¹²⁰¹, com ho seria el 5 de gener de 1463 el *jornal amb el seu carro que tirà bombardes e bastiments*¹²⁰². De fet en examinar els pagaments dels carreters implicats en el transport de materials en la fàbrica de la Capella Reial es constata com al llarg dels anys d'edificació, des de les primeres anotacions de març de 1446 fins les darreres consignes del 30 de març de 1463, es reiteren els pagaments a una sèrie ben determinada de carreters que esdevenen una mena de treballadors habituals mercè a una retribució de deu sous *per cada carretada de pedra que tirà de la pedrera de Morvedre ací a l'obra ab lo seu carro*.

Una modalitat menys freqüent per al transport de fustes era la càrrega dels troncs a llom de bèsties. Si bé aquesta es limitava a moments excepcionals com els onze camins coberts per Pere Sanxis el 13 de novembre de 1393 amb un ase que tirà la fusta del pont de la Mar a l'obra en el portal dels Serrans a raó de quatre diners per trajecte¹²⁰³. En l'obra del tegina de la Sala dels Àngels de l'antiga Casa de la Ciutat es recorre amb certa freqüència a aquest tipus de transport més econòmic quan es tracta de traslladar una sola peça de fusta, és el cas de l'ase llogat per dos diners el 27 de febrer de 1425 *per a tirar huna dolsa del portal dels Serrans a la Sala*¹²⁰⁴. La utilització d'animals com a mitjà de transport era més lenta i assolía menor quantitat de fusta, paràmetres que limitaven les remuneracions.

¹¹⁹⁹ ARV. Mestre Racional, número 9.203, any 1413 .

¹²⁰⁰ ARV. Mestre Racional, número 11606, any 1442, f. 1 r.

¹²⁰¹ AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, signatura d³-62, f. 68 r.

¹²⁰² AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, signatura d³- 62, f. 132 v.

¹²⁰³ AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, signatura d³- 5, f. 156 r.

¹²⁰⁴ AMV. Varis Sises, signatura v²-5, f. 92.

Més puntual seria el transport a l'home i sols per a quantitats menudes de fusta, com l'acord amb *un bastaix lo dit dia e any per port de sis posts per fer los dits motles de la Sala fins al portal dels Serrans per quatre diners*¹²⁰⁵.

El treball del fuster: salaris i fórmules de taxació dels obratges

Més complexa es presenta l'estimació de les retribucions percebudes pels fusters en aquest període atès que, si bé les notícies documentals relatives als salaris són abundants i minucioses, aquestes atenen principalment dos camps de producció, els oficis vinculats a la construcció i les arts figuratives¹²⁰⁶. En la construcció la fórmula més comuna era la contractació diària en què l'operari ofería la seua força de treball i la seua capacitat tècnica al llarg d'una jornada, ací el concepte a valorar no residia tant en el temps invertit com el treball desenvolupat en aquest¹²⁰⁷. Entesa igualment a jornal però amb un caràcter més estable, era l'assumpció del mestre de les obres de fusta entesa amb caràcter mensual o anual, es reservava únicament per als responsables de coordinar i controlar les tasques.

En la resta de branques les vendes en la botiga o les encomandes es gestionaven normalment de paraula, perquè la substància del treball no requeria el testimoni de cap àpoca o contracte signat davant notari. En cada fàbrica, un mestre de les obres de fusta s'encarregava de realitzar, dirigir i coordinar els treballs de fusteria requerits per la construcció de l'edifici. Es tracta de mestres perits que s'impliquen en la realització de les distintes feines al cap d'un equip de mestres fusters, oficials, fadrins i aprenents que treballen sota les seues ordres i indicacions. La seua tasca comporta fonamentalment l'anàlisi de les operacions necessàries a realitzar, tot avaluant els costos i els recursos adients, tant els humans com els materials referits a la tècnica i la tecnologia adequades. En els llibres de comptes, s'erigeixen a més en els principals proveïdors de fusta, fent al capítol, al mestre racional o a la Sotsobreria de murs i valls la major part de matèria prima demandada, no solament fusta, sinó també claus, cabirons de rajoles i algeps.

Dins de la lògica de la construcció medieval, a l'obra el mestre d'obres de fusta exercia totes les tasques requerides relatives a la fusteria, la diversitat de les operacions a desenvolupar manifesta el caràcter polivalent que s'exigia del mestre fuster. En

¹²⁰⁵ AMV. Varis Sises, signatura v²-5, f. 32 v.

¹²⁰⁶ Esteven A. EPSTEIN (2009): *An economic and social history... op. cit.*, p. 121. La major disponibilitat de dades procedents del món de la construcció l'assenyalava ja l'historiador en analitzar el treball del artesà medieval, remarcava igualment el fet que la majoria dels mestres i treballadors es contractaven en un règim a jornada i percibien el pagament dels dies treballats al final de la setmana.

¹²⁰⁷ Giuliano PINTO (1984): "L'organizzazione del lavoro...", *op. cit.*, p. 87.

examinar les sèries dels registres computats a llarg dels anys de construcció de cada edifici, la seua figura és fàcilment reconoscible gràcies a la seua reiterada presència, sempre dinàmica, sol·licita per afanyar-se en les empreses més diverses. Entre els fusters, és el mestre millor remunerat, el nom del qual encapçala els llistats dels pagaments diaris. A la fàbrica de la Catedral, des dels primes registres de 1380 apareix Lois Amorós com el *mestre de les obres de fusta*, un dels artífex més actius, ell s'encarrega d'obrar les travesses del cimbori, els terrats, adobar escales, portes i finestres, fornir i preparar els fusts adients a cada obratge. Competència del mestre fuster era el bastiment de les estructures auxiliars de fust necessàries a la construcció, encara que no feren part íntegra de l'edifici i la seua finalitat era temporània. En la construcció el mestre fuster devia ésser quelcom més que un operari especialitzat i això recalava en els salaris perquè el fuster era un artista eclèctic¹²⁰⁸.

Entre 1380 i 1420 Loys Amorós s'encarregava de construir bastiments, d'obrar en els terrats del cimbori, d'adobar l'escala de la casa de l'obra, les cadires del cor, finestres, de realitzar les portes del fossar d'enfront del campanar, recompondre i clavar els graons de l'escala del cimbori *com totes fossen mogudes les dites escales*¹²⁰⁹. La seua destresa comprenia també la confecció de mobiliari, com mostren els *dos banchs de fust per a la Setmana Santa* comprats al taller de Loys Amorós per vint-i-nou sous en març de 1423¹²¹⁰. Es tractava d'operacions disperses que realitzaria ajudat en un primer moment pel seu germà Pere Amorós i pel seu fill Joan a partir de 1420 qui, ensems amb el seu germà Gabriel, a poc a poc prendria el testimoni patern al cap de les obres de la Seu. Com son pare, el trobem enllestint cintres i estructures auxiliars, bastiments de portes i finestres, com serien *les quatre tapes de vidriera que són en lo cor*¹²¹¹. És un artífex polivalent avesat en la confecció de mobiliari que veiem *obrant cadires de pi per a què segueu los senyors preveres que ohen confessions*¹²¹².

El mestre treballa normalment auxiliat per un reduït nombre de mestres fusters, entre ells membres de la seua família com el seu germà Pere Amorós en una primera etapa, a mitjans del segle reemplaçats gradualment pels seus fills Joan Amorós i Gabriel Amorós. La retribució diària dels mestres era de quatre sous i sis diners. Just en el moment en què Joan Amorós enceta el seu càrrec el sotsobre li encarrega *tornar les*

¹²⁰⁸ Michelle COLLURA (1968): *Architettura in legno...*, op. cit., p. 123.

¹²⁰⁹ ACV. Lligall 1.473, anys 1393-1394, f. 41 r.

¹²¹⁰ ACV. Lligall 1.475, anys 1423-1424, f. 16 v.

¹²¹¹ ACV. Lligall 1.479, anys 1439-1440, f. 24 r.

¹²¹² ACV. Lligall 1.479, anys 1439-1440, f. 29 r.

*portes del cor de la Seu, per ço com lo mestre nou obrava e avien hi furtat un libre, la perícia amb el torn es desvela part de les aptituds curriculars del mestre*¹²¹³. Poques variacions s'observen en el patró de conducta, els mestres acudien a l'obra amb *el seu fadri* el jornal del qual se situava entre els dos i els tres sous en el primer quart de segle. Seria al voltant del segon terç del Quatre-cents quan el salari del mestre de la Seu experimentaria un lleuger increment, amb els cinc sous que rebia Joan Amorós per jorn, salari que el diferenciava categòricament de la resta de fusters que continuarien percebent la mateixa suma, tot i això més elevada que la dels mestres d'obra de vila pagats amb quatre sous i els manobres que en rebien tres. Per la seua part, el jornal dels esclaus com Jaume Tomàs, *moro de Amorós*, variava entre un i dos sous¹²¹⁴.

La seua responsabilitat implicava preveure les necessitats de l'edifici i esmenar els danys, responia així del correcte funcionament de les canalitzacions i les implantacions hidràuliques, com faria en maig de 1423 amb l'elaboració d'una *filola per escórrer les aygues del caragol de la libreria e la carrera* que, junt a les rajoles, el morter i jornals costaria quinze sous d'obrar¹²¹⁵. En les ocasions festives s'encarregava d'enllestir els farons per a il·luminar el temple, d'assemblar i desmuntar *lo cadafal que estava ab grahons dins la Seu per raó del Corpus Christi*. Quan en juliol de 1435 era menester adquirir fusta de carrasca per al bastiment del campanar major *qui estava en perill de caure per falta de truja, car la que tenia era fort àvol e podrida*, Joan Amorós es trasllada a Llombai junt al sotsobre per a verificar la qualitat dels fusts i dirigir la tala i el transport dels troncs fins a València¹²¹⁶. Com a confrare de la corporació i des de la seua experiència, quan es tractava de comprar fusta en subhasta el mestre acompanya el sotsobre a l'encant i tramita en el seu nom la compra, com ocorria el 13 de novembre de 1438 en què calia adquirir *fusta a la Rambla en l'encant, lo qual fahia venda lo batle ab son trompeta, per pagar los nòlits als ganxers que havien duta la fusta per lo riu*¹²¹⁷. Aquesta responsabilitat afegida es constatava un any després, quan el 2 d'agost de 1439 gestionava la compra de dos llits de posts *de l'almoneda de mossén Nicolau Aymerich, canonge [...] per a fer portes als bastiments dels encerats a*

¹²¹³ ACV. Lligall 1.475, anys 1423-1424, f. 14 v.

¹²¹⁴ ACV. Lligall 1.479, anys 1439-1440, f. 24 r.

¹²¹⁵ ACV. Lligall 1.475, anys 1423-1424, f. 14 r.

¹²¹⁶ ACV. Lligall 1.479, anys 1434-1435, f. 42- 43.

¹²¹⁷ ACV. Lligall 1.479, anys 1438-1439, f. 35 v.

les finestres majors de la libreria, portes que naturalment elaboraria l'equip comandat pel mestre de la Seu¹²¹⁸.

El càrrec comportava quelcom més que un contracte professional, implicava el mestre en un compromís personal que involucrava tota la família. En compensació per aquestes operacions, però, el mestre cobrava el jornal estipulat independentment, una remuneració que es manté en la cota dels cinc sous per dia treballat independentment de la natura de la feina o el tipus d'operació realitzada. Com s'observa igualment a la resta de fàbriques urbanes, el conveni signat amb la Catedral lligava contractualment el mestre. Si avancem en el temps, en semblant situació trobem en l'últim decenni del segle XV el mestre Guillem Ferrer, afanyat en tasques parelles a les exercides pels seus predecessors. En les commemoracions litúrgiques era competència del mestre fuster la col·locació dels motius ornamentals, junt a les lluminàries, *posar e levar les històries en lo altar de la Mare de Déu de Agost*, els cadafals per a Corpus Christi o *levar e posar lo Betlem*¹²¹⁹. La diferència consistia en què en aquest període la qualitat de les feines serien avaluades mitjançant *una tachassió feta per los maiorals del ofici en presència del Reverend Canonge Serra*. En el memorial de pagament es recullen les obres realitzades pel mestre, que realitza les portes de la sagristia i del campanar, la post de l'empriu i els bastiments de les relíquies junt a altres operacions ordinàries de reparació o renovació d'elements estructurals.

Malgrat l'arbitri de les comissions, el treball de Guillem Ferrer continuaria ajustat als cinc sous de jornal perquè allò que es valora és la correspondència dels preus de la fusta proporcionada pel mestre en els diferents obratges i llur capacitat per ésser al càrrec de les obres de la Catedral. Seguint amb la tònica examinada, des principis del Cinc-cents concorreria ajudat pel seu fill Lluís qui el substituiria definitivament a llarg de la primera dècada. Parellament, en funció de les obres efectuades pel Capítol en cada període, el mestre fuster s'afanyava en unes tasques concretes, així quan en 1504 s'emprenia la realització de les portes del retaule de l'altar major, Loys Ferrer entallava obres escultòriques com els *peus dels canalobres d'argent*, s'encarregava d'*adobar les campanes de Santa Maria e de Manuel*¹²²⁰. Al costat de son pare en març de 1505 reparava *los empostats del sambori e fer un empostat en lo cor entre los dos faristols e*

¹²¹⁸ ACV. Lligall 1.479, anys 1438-1439, f. 50 v.

¹²¹⁹ ACV. Lligall 1.486, anys 1501-1502, f. 26 r.

¹²²⁰ ACV. Lligall 1.486, anys 1503-1504, f. 14 r.

recórrer les cadires del cor, es tractava d'obres de manteniment que desvelen la natura polivalent de la seua professió¹²²¹.

El mateix sistema de treball es contempla en la resta de fàbriques de la ciutat, junt mestre d'obres de fusta responsable d'adreçar les tasques concernents a la fusteria en les edificacions sostingudes pel municipi, operava un conjunt de mestres fusters especialitzats en sectors productius específics, que auxiliaven el mestre principal o prenién la iniciativa en funció de les tasques requerides. En examinar les cotitzacions lliurades per la Sotsobreria de Murs e Valls en la fàbrica del Portal dels Serrans en 1393 el jornal dels fusters apareix un poc més reduït. En l'equip dirigit per Domingo Beneyto, qui consta sempre anotat en primer lloc amb una retribució de quatre sous i sis diners, la resta de mestres fusters rebien quatre sous, mentre Joanet del Poyo i Bertomeu, *moços del mestre*, prenién dos sous i encara deu diners els aprenents Pasqualet i Miqualet, *moços de fuster*¹²²². Des de 1393 en què s'inicién les obres fins que finalitzen en 1396 les retribucions salarials es mantenen invariables, com s'observava en maig de 1394 amb el pagament de quatre sous a Domingo Valero per *un jornal de adobar lo pont*.¹²²³ Significativament més baixa era la cotització dels piquers amb els tres sous i sis diners al jorn, sols superada el mestre Pere Balaguer amb els quatre sous i sis diners que, com a responsable de les obres el situaven al mateix nivell que Domingo Beneyto.

Una gran regularitat salarial es relleva en la fàbrica del Palau del Reial, que experimentaria un moderat increment conforme avança el segle, sempre progressiu i acord amb la tendència estudiada. En efecte, encetava el segle XV amb una remuneració xifrada en quatre sous per als mestres fusters que no permet discriminar l'autoritat d'un mestre d'obres de fusta sobre els altres¹²²⁴. Sí s'aprecia en canvi la jerarquia de l'estructura d'ofici amb els tres sous que prenién els joves oficials i els dos sous i sis diners atribuïts als esclaus. D'acord amb el patró ascendent dels salaris ja en 1413 s'observa un augment de mig sou en els jornals dels mestres, que no es correspondria però amb un parell increment en la remuneració dels mossos i els captius¹²²⁵. Sobre aquestes xifres se situava el jornal de Joan del Poyo en novembre de 1406 quan dirigia

¹²²¹ ACV. Lligall 1.486, anys 1504-1505, f. 17 v.

¹²²² AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, signatura d³-5, f. 130 v.

¹²²³ AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, signatura d³-5, f. 134 r.

¹²²⁴ ARV. Mestre Racional, número 9.203, any 1407, f. 15v.

¹²²⁵ ARV. Mestre Racional, número 9.223, any 1413.

les obres del pont del Temple, per què rebia quatre sous i mig davant els quatre sous de la resta de mestres¹²²⁶.

En els comptes del Reial es constata el lleuger avantatge dels fusters sobre la resta d'oficis de la construcció, ja que entre els pedrapiquers sols el mestre de les obres Francesc Baldomar igualava la remuneració de quatre sous i mig per jorn, davant els quatre dels mestres. Inferior era encara el salari dels mestres d'obra de vila, amb els quatre sous i mig pagats a Jaume Gallen, davant els tres sous i quatre diners que prenia la resta de mestres o els tres dels manobres. Aquesta base salarial es correspon amb els jornals estipulats per als mestres d'aixa que s'encarregaren d'adobar la galera de Sant Tomàs des de desembre de 1406 fins març de 1407. Jaume Mealler rebia quatre sous i mig *per son salari de mestre major*, import que es reduïa a quatre per a la resta de mestres i a dos sous i mig per als fadrins ajudants¹²²⁷. Aquesta valoració salarial es mantindria en 1415 quan el mateix Jaume Mealler empenia les obres de la nau de Santa Maria en les drassanes del Grau. Igualment es mantenia en 4 sous el salari dels mestres d'aixa que componien l'equip de treball, amb un increment de mig sou per al *moço*¹²²⁸.

Nogensmenys, quan en abril de 1407 Joan Oliver empen la construcció dels *portals majors de la taraçana*, treballa amb una retribució de cinc sous, assistit per mestres que en cobraven quatre i mig i mossos que rebien tres sous i sis diners¹²²⁹. Els llibres de comptes de consenten de vegades una aproximació a les fórmules desplegades per al nomenament del mestre de les obres de fusteria. Així Joan Oliver, abans de assumir l'encàrrec *per voluntat dels fon jurat, fon ordonat mestre major dels dits portals* amb què es comprometia com a responsable de l'edificació¹²³⁰.

Revelador seria el nomenament de Joan del Poyo com a mestre de la ciutat, en comparèixer al Consell celebrat el 14 de març de 1418 per a sol·licitar un reconeixement més just a les tasques que efectuava al càrrec de les obres municipals, *en regir les dites obres e en donar aquelles la expedició ques convé a benefici de la dita Ciutat e honor e bona fama* sense rebre cap compensació més enllà del jornal ras el dia que hi treballa. El mestre recorda als jurats la complexitat de la seua feina, *com haia sostenguts grans e infinits affanys, enutges e treballs en persona e en béns seus e en fer diverses viatges, ça*

¹²²⁶ AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, signatura d³-17, f. 64 v. Comptes del 5 de novembre de 1406. Amadeo SERRA DESFILIS (1994): "Al servicio de la ciudad..." *op. cit.*, p. 112.

¹²²⁷ ARV. Mestre Racional, número 10355, any 1406, ff. 2 r- 27 r.

¹²²⁸ ARV. Mestre Racional, número 9.832, any 1415, ff. 29 r i ss.

¹²²⁹ ARV. Mestre Racional, número 10355, any 1407, f. 35 r i ss.

¹²³⁰ ARV. Mestre Racional, número 10355, any 1407, f. 35 r.

*e lla, per regonexer moltes coses recahents en son offici*¹²³¹. Davant la súplica del mestre i en estima de la seua vàlua, *vista la gran sufficeència e abtesa del dit mestre, com sia un dels pus abtes, singulars e famosos maestros que sien de sa art o offici*, el 31 de març Consell acordava satisfer les demandes i retribuir-li endavant 50 florins d'or d'Aragó anuals amb caràcter retroactiu, amb *grans avantatges ultra son ordinari e quotida salari*¹²³².

La valoració lleugerament superior observada podia basar-se en la responsabilitat que comportava el càrrec, pot ser responia a la tendència a l'alça que experimentarien els jornals entorn al segon decenni del segle. En efecte, dilluns 8 de març de 1423 quan es procedia a *obrar la fusta qui era a servir a obs de cobrir la naya e torra qui proceeix de la cambra dels àngels a una torra del reyal vella* es produeix una significativa milloria en el salari de cinc sous amb què Guillem Just seria privilegiat com a responsable de les obres de fusteria del Palau del Real, en front dels quatre sous i sis diners en què es mantindria la retribució diària de la resta de mestres¹²³³. Aquest increment es moderaria però a partir de 1440 amb un retorn a les xifres anteriors en què els mestres fusters serien compensats indistintament amb quatre sous i mig¹²³⁴. En qualsevol cas, la regularitat salarial seria la tònica característica en les obres del Palau del Reial al llarg del Quatre-cents on l'evolució ascendent dels jornals és sempre temperada i escalonada. A més, tot i distingir un *mestre fuster* o *mestre de les obres*, com foren Pere Girbés en els primers decennis, Guillem Just en la dècada de 1420 o Antoni Adzebro entorn a la segona meitat de segle, no s'observen grans variacions com tampoc una considerable diferència entre el director de les obres i l'equip que comanava. L'estabilitat es confirma igualment en els salaris de joves i esclaus situats invariablement en els tres sous per jorn.

Com es contemplava en les anotacions de la Catedral, a partir del segon terç de segle els jornals experimentarien un cert increment. Així quan en març de 1440 s'inicien els fonaments del portal de Quart, la cotització de Jaume Gallen, mestre d'obra de vila

¹²³¹ AMV. Manual de Consells, signatura A- 26, anys 1415-1418, f. 312. Citat per Luís TRAMOYERES BLASCO (1917): "Los artesonados en la antigua Casa municipal de Valencia. Notas para la historia de la escultura decorativa en España". *Archivo de Arte Valenciano*, III, pp. 68-69. Amadeo SERRA DESFILIS (1994): "Al servicio de la ciudad..." *op. cit.*, pp. 113-114.

¹²³² AMV. Manual de Consells, signatura A- 27, anys 1418-1425. Citat per Luís TRAMOYERES BLASCO (1917): "Los artesonados..." *op. cit.*, pp. 68-69. Amadeo SERRA DESFILIS (1994): "Al servicio de la ciudad..." *op. cit.*, pp. 113-114.

¹²³³ ARV. Mestre Racional, número 11605, any 1423.

¹²³⁴ ARV. Mestre Racional, número 11606, any 1442.

de la ciutat, i de Miquel Joan, mestre fuster de la València, ascendia als cinc sous¹²³⁵, mentre el salari de mestres com Vicent Torrella, Joan Bonet o Joan Gaçó, implicats indistintament en la confecció de portes per al portal de Quart com per al pont de la Trinitat, rebien quatre sous cada dia de treball¹²³⁶.

En correspondència amb la modificació en el sistema de pagament del mestre d'obres de fusta de la Seu, a partir de l'últim quart del segle XV prolifera la retribució xifrada a partir d'una taxació, no sols en els grans edificis en construcció sinó també en intervencions particulars com mostra el pagament de seixanta sous efectuat el 4 d'agost de 1489 pel canonge Francesc Corts, el ciutadà Pere Mercader i el prevere Joan Uguart a Jaume Lombart per diverses obres, l'entitat de les quals no consta en el memorial¹²³⁷. A principis del Cinc-cents es potencia aquesta nova fórmula basada en la paga conjunta dels treballs fets per aquest, on es desestimen els paràmetres diaris en favor de la taxació de les tasques i els obratges elaborats com de la fusta fornida pel mestre, de manera individual i deslligada de la resta de l'equip d'ajudants. Així es manleva de les dues liquidacions de comptes saldades amb Antoni Çamorera, *fuster e mestre de les obres del Rey*, el 23 de novembre de 1503 i el 8 de setembre de 1510 respectivament. Els registres segueixen un ordre de redacció idèntic als observats en les taxacions de les intervencions desplegades per Guillem Ferrer en la Seu per aquestes mateixes dates. La instrucció s'inicia enunciant la suma total lliurada al mestre, *a ell deguts la obra de fusta, encerats e altres*. La instància descriu a continuació el caràcter de les tasques fetes tot detallant el preu de cadascuna de manera individuada, aspecte que desvela l'ampli ventall de les tasques efectuades com de la varietat dels sectors de fusteria que el mestre que s'esperava d'un fuster. La primera de les cèdules anota el pagament de 1.058 sous i 7 diners que comprenien l'elaboració de bastiments de fusta per a l'apartament de la infanta Joana d'Aragó, filla del rei Joan II i Joana Enríquez, enllestits amb un preu fet per 35 sous. Antoni Çamorera s'encarregaria del subministrament de fustes de construcció per a les obres que estaven sota la seua coordinació, com de la reparació de sostrades. En l'edificació els seus marges comprenien la totalitat del complex palatí, on procurava l'adequada disposició dels estables, l'estructura dels quals assegura una *pesebrera* amb fustes fornides per ell mateix¹²³⁸.

¹²³⁵ AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, signatura d³-44, f. 90 v.

¹²³⁶ AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, signatura d³-44, f. 98 r, 99 r i 100 r.

¹²³⁷ APPV. Protocols. Notari Garcia Uguart, signatura 20.122.

¹²³⁸ ARV. Mestre Racional, número 9.223, any 1503, f. 13 v.

Amb un to similar s'expressa la relació del 8 de setembre de 1510, amb un munt molt més modest de cinc-cents setanta-tres sous i quatre diners pels treballs executats *per obs de la cuberta de la casa de fusta del Real*, als quals s'afegiria la venda d'una sèrie d'obratges elaborats amb un preu de venda fixe. És el cas de *les portes noves per a la casa de la venderia de la sal del camí de Morvedre* estipulat en seixanta-tres sous o d'aquelles guarnides per a la casa de la venda de la sal de Cullera per cent sous. Forneix productes de qualitat com l'arquibanc *ab tres caixons e respatler faixat damunt e davall per a obs del ofici de la batlia general envernçat* que vengué per vuitanta-quatre sous. La seua habilitat es descobreix igualment amb el torn, en realitzar tasques d'aladrer amb *les forques ques posaren en les barraques de la Albufera, per Sollana*, per un import complex de trenta-sis sous de què no és impossible individuar el preu de cada forca ja que manca la quantitat¹²³⁹.

Del mateix tenor es mostren els llibres de comptes de la Capella Reial, una obra on la presència de la fusteria es limitaria regularment a l'armadura de bastiments i elements auxiliars a la construcció. Així, davant la presència habitual dels fusters en les fàbriques analitzades, la preeminència de l'estereotomia en l'edificació restringiria la presència de la fusteria al muntatge de bastiments, a la preparació de cintres i altres estructures auxiliars de sosteniment com a l'adob dels enginys d'elevació. Ja hem contemplat la presència massiva dels carreters en el transport de materials, tasca en què destacarien també ací els mestres d'aixa com els principals artífex contractats. En aquesta línia, davant els pagaments efectuats per l'arranjament als traginers o als mestres i esclaus ocupats amb la serra, el lloguer a jornal amb una retribució diària es redueix a tres úniques referències. La primera ressenya es trasllada al 15 d'abril de 1454, moment en què s'enllestia l'edificació de la *volta del cap de la dita capella*, per a la qual els fusters Frances Celva i Joan Tamarit s'encarregarien *de fer les fulles per les síndries de les voltes* amb una retribució de quatre sous i sis diners al jorn¹²⁴⁰. Parella remuneració rebia el mestre d'aixa Pere Bolufer el 30 de maig de 1458, empleat *per adobar la grua* junt a Joan Sanç, moço del mestre, que prenia un jornal de tres sous. Els salaris plantejats equiparaven la contribució del fuster a la del mestre de les obres Francesc Baldomar, mentre que el pagament dels fadrins ajudants se situava en cotes

¹²³⁹ ARV. Mestre Racional, número 9.224, anys 1510-1511, f. 20-21.

¹²⁴⁰ ARV. Mestre Racional, número 11.639, any 1454. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): "Documents...", *op. cit.*, p. 106.

superiors en mig sou a la dels manobres¹²⁴¹. També Jaume Lombart rebria quatre sous i sis diners en ésser contractat jornal per a serrar una milloria per a la grua el 3 de juny de 1458¹²⁴². Resulta significativa aquesta diferència de mig sou entre els mestres i oficials de fusteria respecte a la resta d'oficis de la construcció, augment que amaga la consideració de l'especificitat del treball del fuster.

La retribució a jornal no experimentaria grans canvis a l'últim quart de segle, a tenor dels comptes de les obres de la casa de la Generalitat la tendència apunta cap a la consolidació d'un diürnal xifrat definitivament en els quatre sous i mig. Així, junt a la consolidació de la fórmula de taxació conjunta dels treballs efectuats pel mestre durant un període determinat de temps, sovintegen pagaments a jornal que permeten confirmar l'estabilitat salarial. Sols cal rescatar exemples de pagaments com els vint-i-sis sous lliurats al mestre fuster Gonçalvo de la Torre el 5 d'abril de 1465 en un albarà on es ressenyen els *treballs e despeses fetes en la casa de la diputacio*¹²⁴³. De manera semblant serien valorats els afanys del mestre Gosalbo Çatorre el 3 de febrer de 1483 en què es consigna una suma complexa de cinquanta-nou sous i deu diners *a ell deguts per les coses següents, ço és per jornals*, per a justificar la despesa el memorial recapitula el munt de tasques desplegadas, taxades ara en base als jornals *per ell fets a raó de quatre sous sis diners jornal*¹²⁴⁴.

El pagament estipulat mitjançant una taxació permetia als diputats corroborar la qualitat de la producció tràmít el judici d'un expert i oferia a més la possibilitat de recollir en un únic memorial totes les intervencions sostingudes pel mestre. De manera que, provada l'eficàcia d'aquest sistema de pagament, la dinàmica es perllongaria en els primers decennis del segle XVI. Paral·lelament, els llibres de comptes de la casa de la Generalitat descobreixen les fórmules desplegadas per al nomenament del mestre de les obres de fusteria, mitjançant els acords presos per a la seua elecció. En aquest sentit és eloqüent observar com a mesura que es fiança el model de taxació per al pagament del mestre compareixen els primers memorials. De fet la primera instrucció al respecte es remunta al 6 de juny de 1500, amb la substitució d'Antoni Çamorera, que fins aleshores s'havia encarregat de coordinar les intervencions aïllades dels diversos fusters que intervenien en l'obra. L'elecció d'Antoni Alegret com a mestre de fusteria donaria

¹²⁴¹ ARV. Mestre Racional, número 11.641, any 1458. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): "Documents...", *op. cit.*, p. 129.

¹²⁴² ARV. Mestre Racional, número 11.641, any 1458. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): "Documents...", *op. cit.*, p. 129.

¹²⁴³ ARV. Generalitat. Albarans, signatura 28, any 1465, f. 16 r.

¹²⁴⁴ ARV. Generalitat. Albarans, signatura 48, any 1483, f. 40 v.

ocasió per a detallar les feines de què deuria encarregar-se endavant com a fuster *de la dita Diputació, per a fer e obrar les obres de fusta de la dita diputació lo dit en Antoni Alegret en axi que les obres de fusta, cadafals e altres coses de fusta que de aci en avant se hauran de fer en la casa de la diputació e general del dit regne*¹²⁴⁵.

La seua responsabilitat atenia a l'execució de tots els encàrrecs concernents a la fusteria, retribuïts en principi amb una assignació diürnal estipulada en quatre sous i mig que s'ajusta als comptes corrents en les diferents fàbriques de la capital. Per semblant, la fórmula per a retre el pagament s'efectua de manera complexa en lliurar tot d'una els jornals deguts al mestre per un període determinat, com ara en el pagament els dos mil nou-cents trenta-nou sous i nou diners fet el 20 de juliol de 1505 per setanta-tres jornals de treball a raó de quatre sous i mig, a més de la retribució dels cinc-cents un jornals d'un manobre ajudant seu, *ço és per CLXXIII jornals de la persona sua a raó de quatre sous sis dines jornal e per DI jornals de un manobre a raho de dos solidos sis dines jornal que aquell ab los dits obres e manobre han fet en la obra de fusta que és stada feta en la casa de la deputacio e de fer del mes de juliol de l'any 1504 fins al VIII de juliol de l'any 1505 inclusivament*. Es tracta del lliurament dels salaris cumulats durant un cert període de temps en què el propi mestre s'havia encarregat de llogar el manobre i ell devia per tant pagar-li la soldada. Tot i la consideració jornalera, les obres serien taxades abans del lliurament del salari per una comissió formada pel prevere canonge de València mossèn Joan Marrades, cavaller, i Luis Masco, cavaller, i Joan Alegret, doctor advocat, s'encarregaria de *la examinació e pagament de la qual* el 20 de juliol de 1505 i de lliurar-li la quantitat computada¹²⁴⁶.

En tant que mestre de la casa, se li adjudicava la confecció de la porta principal de la façana del carrer Cavallers¹²⁴⁷, en maig de 1503 treballa en el porxo i en l'escrivania, *així com en les cobertes de diverses estàncies com la cuina qui sta en lo carreró de la diputació*. De la seua incumbència és la fabricació dels *dos bastiments encerats per a la finestra maior de l'archiu e quatre bastiments a raho de huna finestra del avant retret del dit archiu*¹²⁴⁸. Junt a Damià Forment realitza en 1507 una porta de roure per a l'arxiu. Per a l'entrada de Ferran II i la reina Germana de Foix prevista per al

¹²⁴⁵ ARV. Generalitat. Provisions, signatura 2.969. Salvador ALDANA (1992): *El Palacio ...*, op. cit. Vol. I, p. 162.

¹²⁴⁶ ARV. Generalitat. Albarans, signatura 72, f. 21 v- 22 r.

¹²⁴⁷ ARV. Generalitat. Albarans, signatura 69. 20 de maig de 1503. Salvador ALDANA (1992): *El Palacio...*, op. cit., Vol. I, p. 318.

¹²⁴⁸ ARV. Generalitat. Albarans, signatura 72, f. 31 r. 12 de desembre 1505. Salvador ALDANA (1992): *El Palacio...*, op. cit., Vol. I, p.

7 de juliol de 1507, els diputats encarregaven al fuster principal l'ornament d'un Palau que contava amb un sistema mecànic articulad amb corrioles per a envelar la façana amb tapisseries que abraçaven al complet la fronterera davant la qual s'emplaçarien les autoritats de la Generalitat i llurs convidats¹²⁴⁹. La seua renovació es produiria per decisió personal el 16 d'octubre de 1509, just abans d'emprendre la construcció de les cobertes del estudi. En considerar la seua avançada edat demanava la col·laboració del fuster Joan Bas, *home casat y examinat en lo ofici de fuster e bon menestral*¹²⁵⁰. A partir d'aquest moment, totes les obres de fusteria recaurien en el nou mestre, a qui veiem afanyat en serrar les bigues per a les cambres, així com *per a la copada de la cuberta vers lo pati*¹²⁵¹. Qualificat com a *pedrapiquer* s'encarrega de serrar fustes per a taules, jàcenes i cabirons, junt als seus captius, per a fabricar portes i sostrades¹²⁵².

Per al mestre fuster de la casa la taxació dels treballs es lligava al diürnal estipulat sempre que s'ocupava de les obres d'edificació convingudes o en les tasques rutinàries de manteniment; la taxació serviria per a certificar l'òptima qualitat de les diligències. No obstant, en cas de defunció del mestre, l'estimació dels perits esdevindria la via natural per a saldar el deute amb els hereus. L'exemple més clar en aquest sentit són els pagaments rebuts per la viuda Beatriu Bas *vídua, mare e hereva de mestre Joan Bas, mestre de la obra de fusta de la casa de la deputacio del dit general, tachat les mans e treballs de la cuberta de la sala major*¹²⁵³.

En morir el mestre una delegació integrada pels mestres *Perales, Antoni Morera, Diego de la Parra e Nofre Sola fustes* seria l'encarregada de valorar les tasques *atinents a la capella, bastiments de finestres e portals e altres obres de fusta que lo dit mestre Joan Bas vivynt a fet* tot retribució del seu treball com la intervenció de Joan Bas en la construcció del cassetonat de la sala i estudi de la Generalitat. El 14 de juny de 1514 se satisfaria la darrera de les trenta-nou partides en què es va distribuir el pagament dels treballs fets per l'artífex i encara pendents entre 1510 i 1514, una instrucció que recopila *los jornals de aquell e dels obrers e fadrins que sota ell an fet faena en la dita obra de*

¹²⁴⁹ ARV. Generalitat. Provisions, signatura 2.720. Notari Pere Bataller, 1 de desembre 1504. Salvador ALDANA (1992): *El Palacio...*, *op. cit.*, Vol. I, p. 165-166.

¹²⁵⁰ ARV. Generalitat. Provisions, signatura 2.730. Notari Pere Bataller, 16 d'octubre 1509. Salvador ALDANA (1992): *El Palacio...*, *op. cit.*, Vol. I, p. 168.

¹²⁵¹ ARV. Generalitat. Obres del General, signatura 2.490, 25 i 30 de gener, 4 de febrer, 9 i 13 de març 1510. Salvador ALDANA (1992): *El Palacio...*, *op. cit.*, Vol. I, p. 168.

¹²⁵² ARV. Generalitat. Obres del General, signatura 2.490, 25 de maig, 10 de juny, 24 de desembre 1510. Salvador ALDANA (1992): *El Palacio...*, *op. cit.*, Vol. I, p. 169.

¹²⁵³ ARV. Generalitat. Provisions, signatura 2.735. Notari Pere Bataller.

*fusta en la dita casa de la diputació*¹²⁵⁴. El 31 de juny de 1511 fa balanç de tots els treballs que li queden per cobrar des del 31 de juny al 12 de juliol de 1511, memorial que ens informa del tipus de treballs elaborats¹²⁵⁵. Com els seus predecessors, s'encarrega de proveir fustes per a la construcció com els costers subministrats el 22 de juny de 1510 *per obs de fer les síndries o la trocada de olm que compra per a fer los alquinals*¹²⁵⁶. Ell mateix s'encarregaria de serrar els fusts per set sous així com de tramitar les gestions amb *lo traginer qui porta la dolça del olm* per al seu transport. Per a realitzar els motlles per als pedrapiquers tallava amb fusta d'om *quatre molles per als pedrapiquers per a tallar les pedres, cascun de larch quatre palms e mig e de ample tres palms e mig, per fusta e mans comesos a jornal dotze sous*¹²⁵⁷. Aquest tipus de feines eren competència del mestre fuster, responsable de proveir els elements auxiliars, com serien les dues escales provisòries fornides en 20 de juny de 1511 a un preu de dotze sous per unitat, una *scala de tretze scalons per obs de la dita obra dotze sous e més li és degut per altra scala chiqua de huyt scalons*¹²⁵⁸.

Com a fuster hàbil en el bastiment de sostrades, es descobreix autor del plantejament originari del cassetonat de la sala de l'estudi nou, per al qual esbossa fins i tot el dibuix que serviria per a concertar el contracte. Malgrat els afanys, a penes un mes després de l'inici del teginat, mor Joan Bas essent reemplaçat per Jordi Llobet, un mestre a qui la condició de fadrí sembla plantejar certs dubtes entre els administradors de la casa, de manera que per a atallar els possibles conflictes morals, concerten el seu matrimoni amb Àngela, una jove *òrfena e ab molts pochos béns de edat de convartar matrimoni [...] que per quomodo del dit offici troba marit competent*. Sembla que la condició de casat era un requisit indispensable per a ocupar el càrrec, perquè en tots els casos estudiats s'assenyala amb una remarca *ad hoc*. Al cap de les obres, el mestre Llobet continua des de l'1 de juliol de 1513 els treballs començats pel seu antecessor, bastint cobertes, serrant les fustes adients i projectant nous dissenys per a la coberta del estudi que esbossa en dibuixos presentats als diputats per a seua avaluació¹²⁵⁹.

Igual que a la resta de fàbriques, les intervencions del mestre de les obres de fusteria no es subjecten ja a un salari estipulat, seguint la tònica iniciada a finals del

¹²⁵⁴ ARV. Generalitat. Protocols, signatura 2.736. Notari Pere Bataller.

¹²⁵⁵ ARV. Generalitat. Obres del general, signatura 2.490, 31 de juny 1511. Salvador ALDANA (1992): *El Palacio...*, op. cit., Vol. I, p. 176.

¹²⁵⁶ ARV. Generalitat. Obres del general, signatura 2.490, f. 126 r.

¹²⁵⁷ ARV. Generalitat. Obres del general, signatura 2.490, f. 127 r.

¹²⁵⁸ ARV. Generalitat. Obres del General, signatura 2.490, f. 126 r.

¹²⁵⁹ ARV. Generalitat. Provisions, signatura 2.735. Notari Pere Bataller. Salvador ALDANA (1992): *El Palacio...*, op. cit., Vol. I, p. 184.

Quatre-cents, les seues contribucions se sotmeten al judici d'una comissió d'experts. Exemples d'aquests tipus de memorials abunden en els comptes de la casa de la Generalitat fins al punt de descobrir-se com la forma corrent de concertar el preu d'un obratge. Així ocorria amb l'estimació *de les portes de la sala, les finestres, els postichs, sitis de finestres e altres coses en hun memorial scrites*, elaborades per Antoni Joan que el 8 de maig de 1495 reconeixien els diputats Pere Valtanell *e altre dels dits deputats*¹²⁶⁰. De major envergadura seria la visura de les cobertes del porxo *axi la de l'entrant per la porta del carrer de les Corts com per la porta de la plaça e de la naya junt a la scala* bastides per Joan Bas i examinades el 9 de maig de 1511 per mestre Perales i Miquel Joan¹²⁶¹. Aquest últim participaria encara en la taxació de les mostres presentades el juny de 1513 per Jordi Lobet junt a Antoni Morera, observació per la qual rebien mig ducat cadascú¹²⁶².

El mestre d'obres de fusta, un escenògraf?

Per a completar el recorregut entre els principals llibres d'obres dels segles XIV i XV una altra font documental a estimar en l'anàlisi dels jornals que cal mencionar són les anotacions sostingudes per les autoritats municipals en relació a les despeses de les entrades reials i les commemoracions festives. A pesar de la mancança de detall en la major part de registres brinden un índex amb sucoses notícies, tot i que es limiten a enumerar les feines desenvolupades pels artífex i apuntar el munt íntegre del pagament, sense especificar al menut el cost de cada tasca. D'altra banda, en abraçar un ampli arc cronològic constitueixen una referència vàlida per aprofundir i contrastar els costos de determinades tasques estudiades fins ara, com seria la construcció d'entaulats i tarimes o l'ornament d'edificis amb lluminàries.

En la confecció dels entremesos per a la recepció del rei Martí l'Humà en 1402, els mestres fusters rebien un jornal de quatre sous i sis diners, mentre la contribució de *el moço*, fadrí o aprenent, es pagava amb dos sous diaris. Major era la retribució dels mestres d'aixa amb els cinc sous i sis diners que reberen aquells que s'encarregaren de construir una nau *per embellir la festa, e començaren a obrar al sol post, e obraren tota*

¹²⁶⁰ ARV. Generalitat. Provisions, signatura 2.968, anys 1492-1497. Salvador ALDANA (1992): *El Palacio...*, op. cit., Vol. III, p. 111.

¹²⁶¹ ARV. Generalitat. Provisions, signatura 2.970. Salvador ALDANA (1992): *El Palacio...*, op. cit., Vol. I, p. 176.

¹²⁶² ARV. Generalitat. Provisions, signatura 2.735. Notari Pere Bataller, 1 de juliol 1513. Salvador ALDANA (1992): *El Palacio...*, op. cit., Vol. I, p. 184.

*la nit tro al cendema, ora de miga tèrcia*¹²⁶³. Tot i la regularitat salarial, es percep fins a quin punt la qualitat de l'obratge com les condicions del treball incidien en els costos i venien a justificar les diferències entre els jornals. En les nòmines de pagaments, els mestres responsables del disseny i la gestió dels entremesos, el fuster Vicent Çaera i els germans morellans l'argenter Bernat Sentalínia i Bertomeu Sentalínia encapçalen les llistes amb una retribució de sis sous per jorn.

Si en les obres de la Catedral el bastiment de cadafals era una tasca més entre les responsabilitats del mestre d'obres per la qual rebia el jornal estipulat, en les celebracions organitzades el municipi es descobreixen els costos que comportaven aquestes encomandes, *axí per la fusta e altres coses necessàries al dit taulat* que en el cadafal armat per Guillem Salat amb motiu de la recepció de la Duquesa de Girona ascendirien a trenta-sis lliures, dinou sous i deu diners *lo qual havem fet fer e adobar per mans seues [...] com per mans de fusters e pintors e totes altres missions per acabament del dit taulat, les quals són estades ministrades per mà sua*¹²⁶⁴. La instrucció no detalla les fases de la construcció, els costos del material ni el nombre dels operaris o els salaris percebuts, no obstant informa del munt requerit per a armar el cadafal i de la implicació conjunta entre els fusters encarregats de bastir l'estructura i els pintors per embellir els cortinatges ornamentals, tots coordinats pel mestre fuster responsable de l'obratge. Amb un to idèntic s'anotava la despesa de trenta set lliures, deu sous i nou diners en el cadafal que, *de manament nostre verbal*, els fusters Jaume de Monçó i Joan Rull bastirien en la Rambla davant del Palau del Real per al torneig entre en Pere de Montcada i el senescal d'Hainaut en juliol de 1415. El pagament incloïa les bestretes *en compres e logueres de fusta entegra e serrada e claus e cordes e port ab carros e bèsties e bastaix e jornals de maestres d'axa e de mariners, qui cobriren lo dit cadafal de veles de la ciutat tretes de la Daraçana*¹²⁶⁵. La similitud del cost d'ambdós cadafals permet establir un cost aproximat per a l'encomanda, a més la transcripció dels artífex implicats com de certs elements decoratius besllumen l'envergadura del seu muntatge.

Major envergadura assoliren els cadafals armats per Pasqual Esteve en febrer de 1426 en la plaça del Mercat *un gran cadafal de fusta al cap del Mercat de la dita ciutat lo dimarts de carnestoltes que-l dit senyor tench la taula de junyir*. Poca informació

¹²⁶³ AMV. Clavaria Comuna. Llibres de Compte, signatura O-113, f. 117 v. Joan ALIAGA, Lluïsa TOLOSA i Ximo COMPANYY (2007): *Documents de pintura valenciana...*, op. cit., p. 223.

¹²⁶⁴ AMV. Clavaria Comuna. Llibre 7, I. Salvador CARRERES ZACARÉS (1925): *Ensayo de una bibliografía...*, op. cit., p.40.

¹²⁶⁵ AMV. Clavaria Comuna. Llibre 35, I. Salvador CARRERES ZACARÉS (1925): *Ensayo de una bibliografía...*, op. cit., p.74.

sobre l'estructura es dedueix del registre consignat pel Mestre Racional, però és eloqüent la suma de cinc-cents deu sous i nou diners a què ascendí la feina, *axi per compra de fusta, claus, cordes, mans de maestres*¹²⁶⁶. En uns marges similars de quatre-cents noranta sous bastiria en juny del mateix any un altre *gran cadafal que de manament del dit senyor havia fet en la plaça del marchat de València*, on el Magnànim *tenchs taula de junyir e ab ell ensemps los nobles mossèn Eximen Perez de Corella, mossèn Francesc Maça e en aquell lo dit senyor reposava com havia junyit*. La referència als materials com als principals elements estructurals ens aproximen a l'envergadura d'aquestes estructures. En la referència s'entreveu un recinte dotat de pavellons o cambres de fusta, que a tenor dels *loguers, compres de fusta, clavo e altres coses* s'encarregarien de construir únicament fusters ja que no es tractava d'un entarimat galant per a commemorar una recepció, sinó d'un clos circuit per travesseres de fusta bordejat per estàncies provisòries¹²⁶⁷.

Una altra font on abunda la construcció de tarimes són els comptes sostinguts er a la casa de la Generalitat, per a la qual erigiria el mestre Ferrando Ortis en juny de 1448 els cadafals per a la festa del Corpus. Tot i que es desconeixen les seues dimensions el preu de quatre-cents tres sous i sis diners permet imaginar una estructura sòlida semblant a les estudiades, dotada de bancs o graons, engalanada amb draps de raç cosits pel propi fuster *e tot son necessari segons és acostumant cadany*¹²⁶⁸.

Igualment era freqüent en la ciutat l'organització de corregudes de bous per realçar un jorn festiu, on l'erecció d'un cadafal es feia imprescindible. El seu bastiment s'encomanava a mestres com Antoni Joan, fuster del Palau de la Generalitat i consenten establir a més una mena de calendari festívol. Així ho manifesten els cadafals construïts cada any pel mestre en els jorns de *Sent Joan e de Sent Pere*, erigits *en lo corro dels bous en lo Mercat* successivament des de 1493 fins 1496 amb una retribució variable entre els cent i els cent-seixanta sous¹²⁶⁹.

Una imatge aproximada de les dimensions i la disposició d'una estructura ens proporciona l'estructura bastida el 27 de juny de 1504 per Antoni Alegret per encàrrec dels diputats de la Generalitat, destinada a albergar les autoritats assistents a l'esdeveniment: *un cadafal de fusta ab molts grahons [...] en lo Mercat de la present ciutat de València, en la paret de Madalenes e amirar nos e los altres oficials e mestres*

¹²⁶⁶ ARV., Mestre Racional, número 8.673, f. 91 v.

¹²⁶⁷ ARV., Mestre Racional, número 8.673, f. 123 v- 124 r.

¹²⁶⁸ ARV. Generalitat. Albarans, signatura 11, f. 9 r. Albarà del 13 de juliol de 1448.

¹²⁶⁹ ARV. Generalitat. Albarans, signatura 59. Registres del 19 de juliol i el 19 de novembre de 1493.

*del dit general ab molts nobles e cavallers e notables persones la festa de córrer de bous que han feta en lo dit Mercat lo diumenge e dilluns passats, qui fonch festa del beneyt Sant Joan Batiste*¹²⁷⁰. Acord amb les característiques de la carcassa, la retribució del mestre ascendiria a cent seixanta sous computats en base a la natura del treball, no al jornal estipulat a la fàbrica.

Per la seua part, l'elaboració d'alimares i farons per a l'ornament de la urbs, com dels ponts urbans en construcció, era competència del mestre d'obres de fusta de la ciutat, una operació en què hem vist afanyats igualment els distints mestres fusters de la Catedral. Seguint el patró de conducta observat als cadafals, en els esdeveniments festívols la remuneració no respon tampoc al salari estipulat, sinó que s'ajusta al tipus de treball desplegat, prenent en compte el material subministrat pel fuster i el temps emprat. els successius pagaments efectuats a Jaume Lombart al llarg del seu càrrec com a mestre d'obres de la urbs en són un bon exemple. En 1492, per a festejar la conquesta de Granada, el mestre enllestia quaranta *farons per a la Lonja* pels quals va rebre quaranta sous, açò és a raó d'un sou per unitat¹²⁷¹. Semblant preu assolien els *altres deu farons per a la Sala*, mentre que l'encesa es pagava apart amb trenta sous, com es comptava també per separat *lo encendre de los alimares de Granada* amb una retribució de seixanta sous. La consideració del temps invertit es constata en els comptes de les *alimares fetes per la convalescència del Rey nostre Senyor en les torres del portal dels Serrans, dos nits* en novembre de 1493, quan Jaume Lombart rebria seixanta dos sous i sis diners¹²⁷². L'estimació de la duració del treball com de l'horari queda patent en la retribució de cinc sous a cadascun dels vint-i-sis fusters empleats en la reparació del pont dels Serrans en 1401, quan la urbs es preparava per a rebre a Martí l'Humà. La compensació equiparada al jornal del mestre fuster de la ciutat i de dos sous per als ajudants mirava de satisfer el grup de fusters *los quals man adobat de fusta lo pont dels Serrans obraren tota la nit per tal que ivasosament fos tornat*¹²⁷³.

A propòsit de la celebració d'unes justes en què devia participar el rei Alfons el Magnànim *com aventurer*, en febrer de 1426 les autoritats valencianes aprofitaren l'ocasió per a preparar un programa iconogràfic que unia les llegendes artúriques a la

¹²⁷⁰ ARV. Generalitat. Albarans, signatura 71, f. 19 r.

¹²⁷¹ AMV. Sotsobreria de Murs i Valls, signatura d³-83, Salvador CARRERES ZACARÉS (1925): *Ensayo de una bibliografía...*, op. cit., p.179.

¹²⁷² AMV. Clavaria Comuna. Llibre 75, I. Sotsobreria de Murs i Valls, signatura d³-84. Salvador CARRERES ZACARÉS (1925): *Ensayo de una bibliografía...*, op. cit., Salvador CARRERES ZACARÉS (1925): *Ensayo de una bibliografía...*, op. cit., p.178.

¹²⁷³ AMV. Sotsobreria de Murs i Valls, signatura d³-14, f. 163 v. Salvador CARRERES ZACARÉS (1925): *Ensayo de una bibliografía...*, op. cit., p. 72.

tradició humanística de la mitologia clàssica. La intenció era enaltir la legítima sobirania i el seu caràcter heroic mitjançant un projecte que el fuster Pasqual Esteve seria l'encarregat de materialitzar per una suma total de vuit-cents trenta-dos i set diners. El plantejament comportava la construcció de *tres grans entremesos bastits sobre tres carros dessús los quals estava asseguda en una cadira, en cascun d'ells una Deesa tenint una corona al cap e un pom d'or*¹²⁷⁴. El pagament s'efectua a posterior, una vegada enllestit el cadafal i celebrades les justes, l'estimació del preu es valoren *les despeses e messions que havia fetes de mans* de manera que incloïa no solament l'obratge, el material emprat i les hores de treball tot i que no menciona els possibles col·laboradors del mestre.

La celebració de justes i torneigs galants era una espectacle freqüent en la València medieval i així es desprèn dels comptes ja que sols uns mesos més tard, el 28 de juny, el ciutadà Bernat Plaça s'encarregava de coordinar la *compra e loguer de fusta, clavo, jornals de fusters e de pintors com en altres coses necessàries en fer fer lo Mercat de València al un cap un gran castell de fusta appellat de la fada Morgana*. El registre no menciona l'ofici de Bernat Plaça, qui apareix rebent els tres mil set-cents dèsset sous i nou diners *per raho de les messions e despeses*. L'aparat implicava la participació conjunta de fustes i pintors que s'afanyaven en metre a punt el castell, bastir i ornar les cinc torres per a un figurat combat on el rei devia defendre la fortalesa junt al comte de Lluna, l'armer reial Ferrer de la Nuça i Berenguer de Foncuberta, alts representants de la seua cort¹²⁷⁵.

Els llibres de comptes descobreixen un fuster polivalent capaç d'escometre obratges de caire molt divers, ocupat en la construcció i al temps conservant l'activitat a l'obrador. Així ho mostra l'exemple de Jaume Lombart, fuster de les obres de la Ciutat que, paral·lelament als treballs realitzats en les distintes fàbriques municipals, s'encarregava de la decoració de places i carrers en els dies de festa, tot mantenint obert el taller, com posa de relleu l'acta registrada el 17 de juny de 1492 en referència a les trenta-nou lliures, quatre sous i dos diners lliurats al mestre de *fusta, claus e jornals e altres coses, per ell fetes e de la sua botigua preses*. La natura dels obratges relleva les habilitats de l'artífex, capaç de operar en àmbits de producció diversos, com la confecció d'obratges delicats com *la caxa hon stan conservats los joyells de la Reyna*

¹²⁷⁴ ARV. Mestre Racional, número 8.763, f. 69 r. Al·ludit per Juan Vicente GARCIA MARSILLA (2001): "La cort d'Alfons el Magnànim ...", *op. cit.*, p. 28.

¹²⁷⁵ ARV. Mestre Racional, número 8.763, f. 133 v- 134 r. Citat per Juan Vicente GARCIA MARSILLA (2001): "La cort d'Alfons el Magnànim...", *op. cit.*, p. 28.

*nostra Senyora, que és dins la sacristia de la Seu, ab una altra caxeta dins aquella ab dos motlles al sol que costà dos lliures*¹²⁷⁶. El mateix jorn s'encarregava de cobrir la plaça de la Seu quan *se feu la processó dels conversos*, d'armar el cadafal armat per a la processó, *empaliar altra vegada lo enfront de la Sala* i bastir les tarimes d'una plaça de bous improvisada en el Mercat tot per celebrar la conquesta de Granada.

Gran part dels treballs responen a la faceta d'escenògraf desplegada pel mestre fuster, també en els comptes del palau de la Generalitat s'enregistren diversos pagaments corresponents a l'ornamentació de l'edifici per a les ocasions festives. Els memorials informen de la suma corresponent al total de treballs desplegats, tot detallant a continuació cadascuna de les partides. Així es recull a l'època del 23 de novembre de 1504, on es mostren els preparatius ordits pel fuster Antoni Alegret per a la festa de Sant Dionís *en memòria de la Conquesta feta en semblant jorn per lo salt rey en Jaume de la present ciutat de València de poder de sarrosins*¹²⁷⁷. El mestre rebia en cada ocasió una quantia que solia oscil·lar entorn als cinquanta sous per una decoració que començava amb la compra de dues càrregues de canyes verdes per a *enramar los terrats*, l'edifici il·luminat pels cinquanta farons que ell s'encarregaria d'encendre e *alçar la bandera*. Una càrrega de murta esbargida pel sòl enfront del Palau aromatitzaria l'ambient en un programa escenogràfic que reprendria l'any següent, segons el pagament de cinquanta sous i huit diners enregistrat el 17 d'octubre de 1505¹²⁷⁸. El mecanisme que permetia cobrir la façana de l'edifici de tapisseries es descobreix en *los treballs de envelar e desenvelar de draps de lana l'enfront de la casa de la diputacio e empaliar axi la sala com la paret de la dita sala per a la festa de Corpore Cristi propassada e empaliar la dita porta per la festa de la Asumpció de la Verge Maria en lo mes de augost primer vinent*¹²⁷⁹. Un joc de corrioles de ferro enclavades en la part superior de la paret servia per a enganxar els tapissos, feina retribuïda amb setanta-cinc sous, d'una manera complexa i independent de l'assignació diürnal dels *journals de la persona sua a raó de quatre sous sis diners jornal*¹²⁸⁰.

L'ornamentació desplegada en aquesta ocasió per Antoni Alegret no era una idea original ni cridada a la renovació, ans bé responia a un usatge característic de la casa de la Generalitat. En cadascuna de les intervencions del mestre fuster per a engalanar la

¹²⁷⁶ AMV. Clavaria Comuna. Llibre 74, I. Salvador CARRERES ZACARÉS (1925): *Ensayo de una bibliografía...*, op. cit., p.178.

¹²⁷⁷ ARV. Generalitat. Albarans, signatura 71, f. 23 v.

¹²⁷⁸ ARV. Generalitat. Albarans, signatura 72, f. 25, 27 v i 28 r.

¹²⁷⁹ ARV. Generalitat. Albarans, signatura 72, f. 19 v-20 r.

¹²⁸⁰ ARV. Generalitat. Albarans, signatura 72, f. 21 v.

façana de la casa els comptes reiteren el mateix padró de compres en murta, fil de palomar per a cosir els draps de raç, paper per a farons i canyes per a *enramar los terrats*. El protocol havia estat enginyat temps enrere i es trobava ben codificat a mitjans del segle XV, com mostren les escenografies ordides en juny de 1464 per Gonçalvo de la Torre amb motiu de la processó del Corpus Christi, on s'afanyava en bastir *lo cadafal, metre e levar draps, loguar de fusta e empaliar lo dia de Corpore Cristi*¹²⁸¹. En 1483 els successius pagaments a Gosalbo Çatorre descobreixen al detall la natura de les tasques gràcies a uns extractes de comptes que comprenen totes les feines efectuades durant un cert període de temps, tot particularitzant cadascuna de les operacions i el seu cost. Una despesa de cent cinquanta-sis sous i sis diners pagaven els diputats el 30 de maig de 1483, açò és trenta-sis sous *per fer lo cadafal nou davant la porta de la diputació en la casa novament comprada. Ítem per lo cadafal acostumant envelat e desenvelar en la festa de Corpore Cristi XXXX solidos. Ítem per metre e levar lo drap de raç en la festa de la verge Maria de Agost quatre sous. Ítem per loguer de draps de les veles del Corpus Crist XXV sous. Ítem per tres porters que guardaven lo cadafal IX sous. Ítem sis jornals que feu fahena hun home e per nedegar la casa de la diputació e muntar los banchs al porche vintg sous. Ítem per IIII jornals a dos fusters que han adobat banchs e altres coses e menuderies en la dita casa de la diputació XVI sous. Ítem an Artus trompeta...* La relació explícita la responsabilitat del mestre fuster com a organitzador i coordinador de tots els aspectes regardants a l'aparell ornamental, no sols el seu bastiment i col·locació, també ha de prevenir possibles dissorts contractant guàrdies per a velar pel bon estat de l'entramat durant els dies de festa. Igualment, és l'encarregat de llogar el trompeta pregoner de la celebració, al qual bestreu d'avançat el jornal, com havia fet amb els dos fusters que concorregueren en l'adob de bancs a raó de dos sous per dia. El protocol de pagament s'ajusta als paràmetres desplegats en l'últim quart de segle, on s'avaluen al complet les intervencions fetes pel fuster en relació a una mateixa àrea o modalitat de treball, en aquests casos les celebracions festívoles.

La continuïtat del tipus de decoració es troba avalada per les diligències de mestres com Antoni Joan al llarg de 1497, on el munt de les despeses variava en funció dels materials i els nous accessoris que era necessari adquirir en cada ocasió. Així, els setanta-set sous i sis diners entregats el 22 d'abril de 1497 comprenien les tasques de

¹²⁸¹ ARV. Generalitat. Albarans. Signatura 27, f. 13 r. Compte del 9 de juny de 1464.
ARV. Generalitat. Albarans, signatura 28, f. 16 r. Comptes del 1 de juliol de 1465.

posar e levar la bandera, encendre lluminàries i enramar l'edifici i espargir murta, a més tirar *dos montons de terra e de pedres a la Rambla* destinats a adequar els accessos a la ciutat. A aquesta suma s'afegirien el 30 de maig dos-cents nou sous *per engalanar la casa de la diputació*, que pot ser estaven vinculats al mateix aparell escenogràfic i venien a complementar el pagament lliurat un mes abans¹²⁸². En tot cas, les quantitats són considerables, aspecte que manifesta l'estimació d'aquestes intervencions pels seus coetanis.

En contrast amb aquests procediments, quan el fuster era cridat de manera puntual per a realitzar aquestes tasques el sistema de contractació se simplificava notablement. Així s'entreveu en les retribucions dels *bastiments i pals farons ques feren per enfaronar la casa de la deputació per la coronació del emperador e rey nostre* que Genis Linares i Pedro Salvador prepararen en 1520 a raó d'un diürnal de quatre sous i sis diners, tot ajudats per un jove Joanot Bas, que rebia un jornal de dos sous i sis diners acord a la seua situació d'oficial¹²⁸³. La fórmula de pagament s'ajusta als salaris corrents dels mestres fusters, empleats en l'obra com assalariats, que no gaudien del conveni del mestre d'obres de fusta de la fàbrica.

Finalment cal contemplar el procediment de contracte de obres observat entre particulars, quan la construcció o la remoció d'un edifici atenia no a la ciutat, al capítol catedralici ni a la monarquia, sinó a un burgés que s'adreçava a un fuster per encomanar-li certs treballs en sa casa. L'exemple del botiguer Bernat Ferrer mostra el sistema de contractació corrent en recórrer el 16 de desembre de 1517 al notari Pere Cherta per certificar el pagament d'un deute de vuit-cents que ha contret amb el fuster Antoni Sanchis per certa obra feta pel mestre en la seua botiga, *ad opus operandi et redifficandi quandam domum meam et botiquam sitam et positam in presenti civitate in parriochia Sante Catherine in vico seu partita dicta dels Apuntadors*. Potser l'acord s'emparaulara de manera oral, en qualsevol cas el recurs al notari era la forma més segura per a ambdues de verificar el compliment dels termes acordats¹²⁸⁴. Un cas semblant seria el contracte dels germans Miquel, porter del governador, i Joan Ribera que compraren al fuster Jaume Abril fusta per valor de dues lliures *ad opus operandi seu edificandi* en la seua casa situada en la parròquia Sant Martí en el carrer de

¹²⁸² ARV. Generalitat. Albarans, signatura 63. Registres del 22 d'abril i el 30 de maig de 1497.

¹²⁸³ ARV. Generalitat. Obres, signatura 2.485. Compte del 16 de setembre de 1520.

¹²⁸⁴ ARV. Protocols. Notari Pere Cherta, signatura 660.

l'Hostal¹²⁸⁵. També en aquest cas s'enregistra davant notari sols l'època que certifica el pagament, manca però l'acta del contracte amb que estipularia els els termes del conveni laboral pactat entre ambdues parts, fet que ens remet novament dins la hipòtesis del pacte gestionat de paraula.

D'altres especialitats fusteres en la construcció

En paral·lel a aquestes feines, pròpies de fusters encarregats de les obres d'edificació i manteniment es realitzaven d'altres tasques més específiques que descobreixen el treball de branques diverses de la fusteria, la retribució de les quals es vinculava bé a una retribució salarial, bé a un preu prèviament establert. En els registres consten així artífex contractats ocasionalment per a realitzar un tasca extraordinària amb un salari que atenia generalment al padró estipulat per a la resta de fusters. En casos de feines particulars, junt al mestre de les obres desplegaven la seua habilitat menestrals especialitzats que es responsabilitzaven d'un determinat obratge. En aquests casos, dues modalitats de conveni eren possibles: el contracte a jornal per un termini de temps o l'encàrrec de fornir el producte amb un preu taxat prèviament corresponent al valor de venda a l'obrador quan les compres s'ajustaven directament amb el patró d'un taller. Com que sols aquells oficis vinculats amb la construcció han deixat indici de el cost de la seua producció, del conjunt dels oficis fusters l'examen haurà de cenyir-se a una grapat d'especialitats molt limitat: els capsers i fusters avesats a la realització de mobiliari i guarniments decoratius; els aladrers, torners i boters en atenció als recipients emprats en la fàbrica i a la reparació i adquisició d'estris.

Ebenistes i imaginaires

Amb el primer tipus de contracte a jornal treballaven freqüentment els imaginaires quan es tractava d'obratges de xicotet abast. Es distingien però amb una retribució més alta com seria, el cas de fusters com Pere Cambra, qui en març de 1381 *obrà en lo penyell del cembori*, per cinc sous al jorn¹²⁸⁶. Es tractava de tasques puntuals i força variades on s'observen grans diferències salarials per què, tot i l'assignació fixada al jorn, la qualitat i l'envergadura de l'obratge determinaria a la fi la vàlua de la mà d'obra. Així Jaume Esteve, *imaginaire mestre del portal del cor*, treballava per un

¹²⁸⁵ ARV. Protocols. Notari Pedro Cherta, signatura 657.

¹²⁸⁶ ACV. Lligall 1.473, anys 1380-1381, f. 44 r.

salari de seixanta lliures¹²⁸⁷. Un altre exemple parell és el de l'entallador Joan Çanou en esculpir per a la Seu en abril de 1435 *tres rampants obrats de talla que eren de fusta de taronger, que feu e obrà per a recórrer les cadires del cor, los quals foren tachats a raó de hun rampant e mig per jornal, que a raó de quatre sous jornal fahien huit sous*, perquè l'escultor tallava els elements de decoració del cor amb una retribució diària de quatre sous¹²⁸⁸. El registre informa que durant el període que va invertir en adreçar la renovació del cor elaborà vint-i-quatre fulles noves, *cinc florons que feu nous per a damunt los rampants*, s'encarregà a més de reparar *lo assitiar e pegar les dites coses* remunerades amb una paga total de trenta-tres sous i huit diners.

En quant a la decoració d'interiors preval la adquisició de l'obratge amb un preu tancat acordat d'antuvi. Per les característiques arquitectòniques i funcionals dels edificis els llibres de comptes del Palau del Reial i del Palau de la Generalitat contempnen un ric mostrari del tipus de mobiliari demandat per la societat conterrània als fusters valencians. Malauradament, ben pocs d'aquests obratges resten en l'actualitat. La natura perible del material condicionat a l'ús i a les circumstàncies de la seua utilització en són els motius fonamentals, incentivats per la falta d'interés a favor de la seua conservació observada durant segles. La supervivència de vestigis és esporàdica i fortuïta avui, tot i la que la difusió d'objectes en fusta era tan formidable que s'ha arribat a qualificar l'Edat Mitjana com la civilització del lleny¹²⁸⁹.

En capelles i altars el faristol s'entreveu un objecte imprescindible i abastant econòmic si atenem als dos sous que costà el *faristol de fusta de pi per al altar major del dit Real* obrat per Lluís Amorós per al Reial en octubre de 1407¹²⁹⁰. Quan es tractava de guarnir la vivenda d'altres elements comuns elaborats pels fusters eren els llits, dels quals els registres informen de les mesures, ja que el preu es calcularia en funció de les dimensions. Així ocorreria en els sis llits confeccionats per Guillem Just, *de setze palms e dos de quinze palms e dos de catorze palms, los cinch a raó de sis sous e la hun quatre sous* que muntaren a una lliura i catorze diners¹²⁹¹.

Entre els elements contenidors, destaquen en els estudis i les cambres privades caixes i cofrenets de petites dimensions com la *caxeta de noguer* elaborada per Guillem Pont en 1439 per setze sous i sis diners destinada a l'escripcia del palau de la

¹²⁸⁷ ACV. Lligall 1.475, any 1423, 15 r.

¹²⁸⁸ ACV. Lligall 1.479, any 1435-1436. Citat per Ximo COMPANYY (1991): *L'art i els artistes...*, op. cit., p. 198.

¹²⁸⁹ Donata DEGRASSI (1998): *L'economia artigiana ...*, op. cit., pp. 198-199.

¹²⁹⁰ ARV, Mestre Racional, número 9.203, f. 13 v.

¹²⁹¹ ARV, Mestre Racional, número 9.203.

Generalitat¹²⁹². La caixa, cofre o bagul, on es guardaven vestits, llibres, diners, joies en les caixes de menudes dimensions, era el moble per excel·lència en l'aparell interior, sobre tot en les cases modestes perquè inseria en la llar un element luxós per la rica decoració de les cares laterals i superior. En afegir panys o barres de ferro esdevenia una mena de caixa forta, malgrat que aquests afegits restaven comoditat en els cas d'emprar-se com a seient¹²⁹³. En la historia del mobiliari europeu la caixa representà una espècie de moble generatriu del qual derivaren la major part del parament. És just en el trànsit entre els segles XIV i XV que es verifica aquesta evolució quan, ultra a la seua funció originària, s'apliquen altres elements per a transformar la caixa en un moble amb uns trets i una finalitat completament distintes¹²⁹⁴.

De major entitat eren els arribancs, baguls ricament adreçats emprats fonamentalment com a contenidors que servien ocasionalment com a seients. Per a la capella del Palau del Reial fornía el fuster Domingo Asensi el sis d'octubre de 1406 un *artibanch de pi de dos caxons areat ab sos paynes e claus per obs de la dita capella* per un import de vint-i-quatre sous i un *cofre enlaudat a obs de la dita capella per tenir los vestiments* per vint-i-cinc sous i dos diners¹²⁹⁵. La descripció dels baguls és abastant precisa en detallar les seues característiques i finalitat a què es destinaven. Cal subratllar a més la remarca a l'ús de la llanda com a complement dels cofres que avança un tipus de producció que no seria regulada en els estatuts fins 1497.

Poca informació sobre les característiques de l'arribanc relleva el registre de pagament de nou lliures, onze sous i set efectuat a Genis Clot el 8 de gener de 1417 pels jurats de la urbs, *de cost e despeses per aquell fetes, axi per raho d'un artibanch de fust per aquell fet en l'archiu del honorable racional de la dita ciutat per metre e conservar les cartes dels censals quitats per lo clavari de quitament, com per sis taules de fust ab les quals ha forrat un banch de pedra qui sta davant la porta de la presó com encara entre cost de la dita fusta, panys, frontices per al dit artibanch e jornals del dit en Genis e d'altres ajudants*. En atendre a dos obratges distints, la informació resulta genèrica, tampoc no és possible dilucidar els jornals assignats, però descriu bé la funció contenidora de l'arribanc i manifest a més la varietat d'operacions desenvolupades pel

¹²⁹² ARV. Generalitat. Albarans, signatura 3, f. 45 r. Registre del 24 de desembre de 1439. Salvador ALDANA (1992): *El Palacio...*, op. cit. Vol. II, p. 70.

¹²⁹³ Guido MARANGONI (1952): *Storia dell'arredamento...*, op. cit., p. 166.

¹²⁹⁴ Renato DE FUSCO (2004): *Storia dell'arredamento...*, op. cit., p. 36.

¹²⁹⁵ ARV. Mestre Racional, signatura 9.203, f. 13 v.

mestre constructor de mobiliari com del gènere d'elements que guarnien els carrers i places, hàbil per a entaular bancs de pedra destinats a l'adreçament de la ciutat¹²⁹⁶.

La freqüència de les compres a determinats artífex permet particularitzar la especialització professional d'una sèrie d'artífex apel·lats capsers o fusters, simplement, l'ofici dels quals sols es revela en comprovar els articles consignats en albarans i protocols, rarament per les glosses en les inscripcions de la corporació. Així ocorre amb la sèrie d'arquibancs fornits per Bertomeu Abat entre 1445 i 1449 per a l'escrivania de la Generalitat. La primera compra es feia efectiva el 31 de desembre de 1445 amb els tres *artibanchs larchs ab obres e taulell e citis* que descriuen amb bastant precisió l'estructura i els elements decoratius que constituïen l'obratge. L'arquibanc era una mena de bagul rectangular de fusta esculpida habilitat tant per a ésser utilitzat com a contenidor com per a seient¹²⁹⁷.

Malauradament el cost lliurat en un compte comú amb altres mobles no consent individuar el seu preu, però permet en canvi precisar amb major fermesa la branca de fusteria a la qual s'adcrivia el fuster. La compra el 4 de juny de 1449 d'altres tres arquibancs ens aporta majors dades en aquest sentit. Es tractava ara de tres *artibanchs encaxats* comprats a per un total de cent cinquanta sous destinats en efecte a *servar e tenir los citials en la sala de la deputació*¹²⁹⁸. Com revela el qualificatiu d'encaixats, estaven dotats de calaixos per als quals el mestre elabora *los panys e claus d'aquells* per set sous i sis diners. Aquesta peculiaritat donava pas a una carcassa de fusta rectangular, oberta en un dels fronts laterals on es disposaven els calaixos corredissos que es tancaven amb clau, mecanisme que s'inclou en l'esfera productiva del fuster d'obra de mans. Vessat en la producció de mobiliari, a més de subministrar fustes a la fàbrica de la Generalitat, Bertomeu Abat s'encarregava de fabricar les portes i finestres de l'escriptori i en desembre de 1445 venia, junt als arquibancs, tota la fusteria referent a tancaments de portals i finestres, a més dels estants de la prestatgeria per un preu complex de tres-cents vuitanta-set sous: *tres portes ab sos bastiments al scriptori e dos portes fexades a les finestres el dit scriptori e les posts largues obrades per tenir los libres e algunes bigues travesseres al dit scriptori e quatre portes de finestres e una*

¹²⁹⁶ AMV. Clavaria Comuna, signatura J-40, f. 28 r.

¹²⁹⁷ ARV. Generalitat. Albarans, signatura 8, f. 9 r. Salvador ALDANA (1992): *El Palacio...*, op. cit. Vol. II, p. 56.

¹²⁹⁸ ARV. Generalitat. Albarans, signatura 12, f. 12 r. Salvador ALDANA (1992): *El Palacio...*, op. cit. Vol. II, p. 56.

*porta del portal davant lo dit scriptori e lo continuament de una perxada e una barcella de fusta per tenir los libres e dos canalobres de tenir los antorxes*¹²⁹⁹.

Es tracta d'obra d'ebenisteria destinada al guarniment interior d'un estudi. De fet, la seua contribució en l'obra de la casa s'enquadra exclusivament en aquests paràmetres; un memorial de juliol de 1446 recull les compres al seu obrador per un total de tres-cents deu sous i sis diners en el qual sovintegen, entre bigues i cabirons fornits, un grapat d'elements de decoració arquitectònica. Proveeix així tres prestatges per als armaris per un preu de huit sous, dos *bastiments ab encerats* per a reforçar el tancament de la finestra del estudi *per raó de la polç* per tretze sous. No sols les estàncies majors rebien ornament, compraven igualment *la porta de la cuyna vers lo pou* per sis sous i sis diners i una altra *porta de la finestra de la cambra* per tres sous de què els preus més modestos revelen la diferència qualitativa¹³⁰⁰.

Moble semblant a l'arquibanc era el banc, un seient llarguer que podia estar dotat de respallers i que, en incorporar-li caixons en el front anterior esdevenia una mena de còmoda o calaixera. Com estimava Renato de Fusco, es verifica així com de la caixa derivarien tots els mobles que contenen en diferència a aquells que sostenen, els dos vertaders criteris de classificació del parament interior¹³⁰¹. Per les característiques funcionals de l'edifici, els comptes del palau de la Generalitat presenten un variat mostrari. Per a complementar la decoració dels apartaments reials s'encomanava en gener de 1413 la confecció de *dotze banchs de vint-i-sis palms de lonch ab sis peus en cada banch*, ornats amb *capçallets* subjectats amb claus que costaren quatre sous i mig cada peça. Un cost semblant als tres sous i sis diners dels dos bancs, *hun de setze palms e altre de quinze*. La finalitat dels bancs com la seua col·locació *davant los lits* es desvela a propòsit de les tres taules de fusta *de gruix de cabiró* comprades per a confeccionar-los, concebuts com a respallers emprats com a seients que aprofitaven com a guarda-roba¹³⁰². El 20 de gener de 1431 s'enregistrava la primera compra de *dos banchs de fust* a Rodrigo Alegret per vint-i-quatre sous, el lloc de destinació i l'ús s'expliciten en el propi document, *per a obs de la sala hon nosaltres e los altres officials del dit general se ajustem per los fets de la dita deputacio*¹³⁰³.

¹²⁹⁹ ARV. Generalitat. Albarans, signatura 8, f. 9 r.

¹³⁰⁰ ARV. Generalitat. Albarans, signatura 9, f. 10 v.

¹³⁰¹ Renato de Fusco (2004): *Storia dell'arredamento...*, op. cit., p. 40-41.

¹³⁰² ARV. Mestre Racional, signatura 9.203, any 1413.

¹³⁰³ ARV. Generalitat. Albarans, signatura 1, f. 3 v. Salvador ALDANA (1992): *El Palacio...*, op. cit. Vol., II, p. 55.

La celebració de Corts a València en 1437 motivaria l'ampliació del nombre de bancs, adquirint a Nicolau Rovira *tres banchs de fusta* per cinquanta sous, un preu significativament més elevat pot ser degut a la seua *largaria de vint palms, l'altre de dotze palms l'altre de huyt palms* que descobreixen les dimensions del setial¹³⁰⁴. Es tractava però d'una senzilla estesa de escambells, disposats en línia a manera de graderia, diferents dels bancs respatlles com el confeccionat per Francesc Blasco el 16 de juny de 1441, *hun banch ab respatler clos de vint-i-sis pams de larch per a la scrivania de la diputació* que subministrava per quaranta-dos sous. El registre remet a la imatge del moble dotat de suport en la part dorsal del seient, fet que justifica l'apel·latiu de clos en l'albarà per a identificar el tipus de banc descrit. La compra s'efectuava ensems a una altra modalitat de *banch encaxat sens respatler de vint-i-dos palms de larch* valorat en vint-i-quatre sous. Aquest era una variant més pròxima al moble contenidor, dotat de caixons en la part frontal, el menor aparell decoratiu requerit per aquest gènere de banc explicaria per tant la diferència de preu¹³⁰⁵.

Descobertes aquestes dues possibilitats, la constitució del banc podia combinar ambdós tipologies en els anomenats *bancs encaxonats ab respatlles* subministrats per Bertomeu Abat tatxats al mestre el 17 de març de 1446¹³⁰⁶. El fet que es contemple només la suma total lliurada en compensació de distints treballs sense puntualitzar el cost de cada feina malmet els intents de fer una comparació amb els preus anteriors. Una nota orientativa en aquest sentit proporcionen els dos *banchs de fust encaxats ab ses respalles e hun caxon alt a tenir los albarans* venuts pel fuster Ramon Barreda el 18 de març de 1448 per cent seixanta-sis sous. La retribució comprenia *factures de fusta e treballs* atènyent únicament la mà d'obra, mentre que la matèria prima seria subministrada per separat. El memorial descriu bé el tipus de bancs com l'ús que hom en feia, fet que explica la precisió en els encàrrecs perquè el moble havia de respondre als requisits de cada situació i estància. D'altres variants més puntuals comprenen les encomandes d'una decoració específica com en el *banch de fust gran ab lo senyal del General en lo mig lo que los dits deputats han manat cert fer* al fuster Joan Esteve, valorat el 7 d'abril de 1445 en vint-i-dos sous.

¹³⁰⁴ ARV. Generalitat. Albarans, signatura 3, anys 1437-1439, f. 35 r. Salvador ALDANA (1992): *El Palacio...*, op. cit. Vol. II, p. 55.

¹³⁰⁵ ARV. Generalitat. Protocols. Notari Pere Bataller, signatura 2657, anys 1441-1442. Salvador ALDANA (1992): *El Palacio...*, op. cit., Vol. II, p. 55.

¹³⁰⁶ ARV. Generalitat. Albarans, signatura 9, f. 8 r.

La funció del banc com a seient i la seua similitud amb l'escambell beslluma nítida en la compra conjunta de bancs i tamborets efectuada a Gonsalbo de la Torre el 13 de juliol de 1464. Els quaranta-huit sous de la suma comprenien els vint-i-quatre sous de *tres banchs nous que ha fets per la sala hon tenen consell los deputats e los restants vint-i-quatre per miga dotzena de stanbells nous que ha fets per obs de la diputació*¹³⁰⁷. Es tractava de mobles complementaris idonis per al guarniment d'una sala destinada a reunions i assemblees, la combinació dels quals permetia una major flexibilitat en l'adreçament del mobiliari a l'hora d'adaptar les dimensions de l'espai a les característiques de l'esdeveniment. Més modestos serien el dinou *banchs ab sos davanter e traser, e caps e peus* que el fuster Guillem Ferrer contractaria el 28 d'agost de 1496 amb l'església de Sant Tomàs a raó d'onze sous cada banc¹³⁰⁸.

Una modalitat de seient acordada amb aquest esperit de moble intercanviable eren les cadires plegadisses com la *miga dotzena de cadires plegadises* pagades el 2 de desembre de 1497 al capser Pere Pla amb vint-i-un sous, açò és a raó de tres sous i mig¹³⁰⁹. Qualificats com capsers, en realitat els fusters d'aquesta branca es revelen eficients constructors de tot tipus de mobles.

Significativa en la trajectòria de l'ebenisteria valenciana seria la presència de la taula entesa com a element integrador de l'espai a partir dels primers decennis del segle XV, quan esdevindria el símbol de la tendència cap a l'estabilitat del mobiliari domèstic. Pròpies dels apartaments reials consten les taules, minuciosament descrites en l'exemple de les *sis taules per a menjar de vint-i-sis palms de lonch ab tres capçals reforçats amb travesses, per a les quals s'afegeix la compra de claus amb què assemblar-les*. El cost de cada taula ascendia a set sous, sumant el conjunt dues lliures amb dos sous. Significatiu en aquest camí d'afirmació el conveni ajustat pels diputats de la Generalitat el 9 de maig de 1505 amb el fuster Joan Teresola. El pagament de dos-cents trenta-un sous el 22 de desembre desvela el caràcter de la comissió que consistia en *una bella taula de noguer de Jenova obrada de tercia ab sos peus e que sien fetes XII cadires de fax obrades de tercia per al archiu novament fet o ampliat a la scrivania de la casa*¹³¹⁰. La importància d'aquest encàrrec rau en múltiples aspectes. En primer lloc, per la comprensió de conjunt que desvela el memorial amb la coordinació de taula i

¹³⁰⁷ ARV. Generalitat. Albarans, signatura 27, f. 13 r. Salvador ALDANA (1992): *El Palacio...*, op. cit. Vol. II, p. 55.

¹³⁰⁸ APPV. Protocols. Notari Garcia Uguart, signatura 11252. Citat per Ximo COMPANYY (1991): *L'art i els artistes...*, op. cit., p. 201.

¹³⁰⁹ ARV. Generalitat. Albarans, signatura 63, any 1497.

¹³¹⁰ ARV. Generalitat. Albarans, signatura 72, f. 22 v.

cadires, que es desmarca per complet del concepte medieval de la taula plegadissa que se solia aparellar en les sales de palaus i castells¹³¹¹. És reveladora la demanda d'una taula per constatar l'evolució en els gustos i les necessitats socials de la València de principis del Cinc-cents.

La taula entesa com a moble estable no s'havia contemplat en l'Edat Mitjana, a l'hora de menjar s'habilitaven taulers coberts de draps o tovalles muntats sobre cavallets plegadissos. A mode de seients bordejava la taula una sèrie de bancs de fusta de manera que en acabar es retirava l'aparell i es tornava a disposar d'un espai lliure prest a múltiples usos. El Quatre-cents comportaria el naixement del moble ferm i permanent en dotar de major pes i volum uns efectes que serien així més costosos de transportar¹³¹². Testimonis del nou estil serien les taules, dotades de peus esculpits assemblats entre ells amb travesses. En ésser permanent, la seua presència denotava l'estància, cada part de la seua constitució s'entén disponible a rebre ornamentació. El trànsit de la vida nòmada medieval a un model urbà més estacionari ha estat el discurs comú entre els historiadors per explicar aquestes modificacions. En qualsevol cas, és oportú rescatar expressions com “parar taula” que retrotrauen fins aquests orígens, potser el millor vestigi d'aquella realitat.

La taula encomanada a Joan Teresola responia al tipus de tauler rectangular suportat per cames encaixades en la part posterior del pla horitzontal, articulades entre elles per una llarga barra o frontissa que recorre el perímetre del conjunt. Des del punt de vista de la fusteria, en l'encàrrec destaca no sols la qualitat de les fustes requerides ans la voluntat expressa d'emprar la tècnica italiana de la *tarsia* que indubtablement havia arribat a València, on seria coneguda com marqueteria. Les dimensions i la fisonomia del moble queden ben puntualitzades en el protocol en base al qual el mestre farà abans *una bella taula de noguer de Jenova obrada de tercia de mostra e hun roser ab rahims al entorn e ampliaris la dita mostra de mig palm o més, ben formada tota al entorn e per mig de la dita taula tinga dotze palms de larch e mich de ample, ab sos peus e belles frontizes*¹³¹³. Conscients del relleu de la comesa, l'artífex hauria de provar la seua suficiència amb una taula de mostra encomanada ex professo, a manera de padró

¹³¹¹ Renato de FUSCO (2004): *Storia dell'arredamento...*, op. cit., pp. 44-46. La cadira naixeria de la caixa quadrada o banc emprat ocasionalment per a seure.

¹³¹² Guido MARANGONI (1952): *Storia dell'arredamento...*, op. cit., p. 151-152. En efecte, la taula no següé un moble estable en l'Edat Mitjana on, a l'hora de menjar es col·locaven taulers de fusta sobre cavallets improvisant així una espècie de taula guarnida amb draps i tovalloles que es llevava en finalitzar deixant lliure l'espai de la sala.

¹³¹³ ARV. Generalitat. Protocols. Notari Pere Bataller, signatura 2.722, any 1505.

que marcaria les pautes de l'obratge definitiu, un model valorat en vuitanta-nou sous. Fins i tot abans de l'execució la qualitat de l'exemplar seria valorat per un perit expert que taxaria l'adequació del preu convingut.

La referència a la *tarsia* remet a un tipus de decoració derivat de les tècniques d'incrustació d'origen oriental. Si prenem les combinacions ornamentals elaborades amb marbres de distintes coloracions, la marqueteria en fusta no seria més que una mena de transposició. Per a obtenir un disseny el procediment es basa en adherir a la superfície d'una taula de fusta xicotetes làmines de fustes de diverses espècies, contrastants en color per a crear jocs figuratius entre zones clares, mitges i obscures. Gràcies a les possibilitats de l'embotit, partint d'un plànol bidimensional l'artífex podia evocar escenes naturalistes i paisatges arquitectònics dotats de perspectiva. L'encaix manifesta les habilitats del fuster i el seu domini de la geometria, en l'embotiment la fusteria descobriria un gènere d'ornamentació pròpia, que respectava la natura del lleny en la seua plenitud, conferint al moble la il·lusió òptica de la profunditat. Mercè a la marqueteria l'art del fuster aprehendria tant de la pintura com de la escultura sense comprometre la seua autonomia artística¹³¹⁴.

Una vegada finida la taula, el treball continuaria amb l'elaboració de divuit cadires de fusta de faig amb setials i respatlles de cuiro, decorats amb obra de marqueteria, com detalla a continuació el protocol el preu de les quals seria valorat a posteriori pel mateix perit Luis Mascó: *e més se són concordats que farà lo dit mestre dihuit cadires de fax ab los sitis e respatlles de cuyro, ab algunes obres de tercià, les quals cadires sia pagat al dit mestre lo que lo dit mossèn Luis Mascó tachara aquell, prometen axi la factura com la ració del preu de les dites cadires e per la quantitat que sera*¹³¹⁵. La comissió es tancava en desembre de 1505 amb el lliurament de dos-cents setanta sous i huit sous *per lo preu de dihuyt cadires de faix ab los sols e respalles de cuyro que de provisió nostra feta a 14 de maig propassat ha fet e liurat per obs de l'archiu novament ampliat en la scrivania de la deputacio*, taxades en juny pel cavaller Luis Masco a raó de quinze sous. L'obratge havia estat elaborat en l'obrador del mestre, circumstància que manifesta l'organització en ebenisteria i justifica els huit diners *per lo port de les dites cadires de la casa del mestre a la diputació*¹³¹⁶.

¹³¹⁴ Renato de FUSCO (2004): *Storia dell'arredamento...*, op. cit., pp. 39-40.

¹³¹⁵ ARV. Generalitat. Protocols. Notari Pere Bataller, signatura 2.722, any 1505., Protocol del 9 de maig de 1505.

¹³¹⁶ ARV. Generalitat. Albarans, signatura 72, f. 20 v.

A partir d'aquest seguiment s'entreveu la coordinació del treballs de l'ebenista, un fuster que treballava al taller, la producció del qual tenia origen en un contracte previ on era el client qui iniciava els tràmits en adreçar-se a l'obrador. Així ocorria per a l'elaboració dels efectes estudiats fins ara, la construcció d'un armariat comportava un desplegament del treball divers, en funció de la modalitat demandada. En efecte si es tractava de bastir un recinte dotat de prestatges assemblats amb maçoneria l'escenari de treball remetia a la fàbrica on un equip constituït per un fuster i un obrer de vila es desplaçaven per a obrar l'armariat. El concepte d'armari, derivat de la caixa coma moble contenidor, tenia encara un precedent remot en l'*armarium* clàssic destinat a albergar tot gènere d'objectes. El prototipus d'armariat típicament medieval segué bastit en el mur en el qual s'encastaven els prestatges, protegit després per cortinatges o per uns taulers subtils de fusta¹³¹⁷. La substitució d'aquests per portes més fermes amb un o dos batents dotades de panys i l'afegit d'un bastiment inferior a mode de peus per a realçar-lo segellaria la seua independència del mur i el naixement d'un nou tipus de moble en sentit extens.

El primer s'encarregaria de subministrar els estants o taules de lleny rectangular que constituïrien els suports. La juntura dels prestatges amb el mur de fons competia al manobre, com s'entreveu en els armaris bastits en la casa de la Generalitat en 1465. Pere Sallent, un ciutadà, assumiria les gestions adients *per ordinació nostra en la obra dels armaris fets novament a ops de la scrivania de la deputacio*¹³¹⁸. No està clar el paper de Pere Sallent en aquest obratge, si es tractava d'un administrador nomenat pels diputats o seria en canvi un contractista que es feia càrrec de l'empeny per un cost de cent vint-i-cinc sous i deu diners. El registre transcriu la compra del material adient a l'obra, rajoles, algeps i de què quaranta-vuit sous corresponien *al fuster de la obra de fusta e la fusteria, ço és una fulla a sols e fons d'alt e baix sis sous. Ítem un quartó e mig e los altres bestiments sis sous*. El memorial apunta cap a un armari encaixat, amb l'interior revestit de fulles de fusta.

En febrer de 1505, una vegada completada l'obra de l'estudi, s'emprendria la construcció de l'armariat. El fuster Francesc Rodrigues proporcionaria la matèria prima necessària, *una càrrega de fusta* comprada per cent tres sous que ens permet valorar la quantitat de fust per a construir uns armaris que el mestre Antoni Alegret havia

¹³¹⁷ Renato de FUSCO (2004): *Storia dell'arredamento...*, op. cit., p. 41.

¹³¹⁸ ARV. Generalitat. Albarans, signatura 28, f. 18 r. Salvador ALDANA (1992): *El Palacio...*, op. cit. Vol. II, p. 48.

encomanat *per a fer los calaxos a sol de terra en los armaris del archiu de la casa de la diputacio, com la fusta que preneren fonch comprada per als dits armaris e altra obra de la dita casa no y havia bastant*¹³¹⁹. Es tractava de bastir un aparador que cobriria l'ampli del llenç de la paret sobre la qual s'armaria.

Als elements contenidors i sostenidors s'afegeixen per últim les peces de tancament entre les quals figuren portes, de portals o finestres. Els exemples abunden en la casa de la Generalitat per a la qual el 16 de juny de 1441 Francesc Blasco subministrava per quinze sous *unes portes per huna finestra en huna cambra*¹³²⁰. De major envergadura serien les portes de roure proporcionades el 23 de desembre de 1496 pel mestre Antoni Joan, *fuster nostre de la diputació* per un cost de huitanta sous d'unes *portes que aquell ha fetes de roure de Flandes per obs de la capella de la casa de la diputació axi per lo roure com per les mans e altres bestretes e treballs*¹³²¹. Com s'ha observat ja en la taula de roure realitzada per Joan Teresola, no és estranya a la fusteria valenciana la importació de fustes exquisides, adquirida pel propi fuster, junt a l'obratge, el preu inclou la matèria primera i les hores de treball invertides.

Les portes apareixen en l'edifici a mesura que avancen els treballs, així conforme s'entreveu la fi de les obres els diputats de la Generalitat encomanen noves portes, com la porta de roure sol·licitada a Antoni Alegret, *fuster de la casa de la diputació*, en maig de 1507 per a l'arxiu de l'escrivania, que el mestre esculpiria en col·laboració amb Damià Forment, encarregat *de fer lo revolt de la dita porta de massoneria*¹³²². El memorial aïlla el cost de cadascun dels elements de l'obratge, quaranta-quatre sous per la fusta adquirida per a unes portes que costarien noranta un sous. De l'articulació de les portes amb el buit del portal s'encarregaria Damià Forment per una retribució de trenta sous.

Per a guarnir el portal se solia afegir encara un enreixat de la fabricació del qual s'ocupaven sovint els propis fusters. Exemples d'aquest tipus d'intervencions són les *rexes grans per a davant de la porta en terra* comprades a Francesc Blasco el 16 d'abril de 1441 per trenta sous, que el fuster reforçaria amb *tres frontices grosses per als rexes* per un preu de nou sous¹³²³. L'obradura dels panys i les claus de les portes era també competència del fuster que en els registres de compra sovintaja junt al manyà com a

¹³¹⁹ ARV. Generalitat. Albarans, signatura 72, f. 13 r. Comptes del 3 de febrer de 1505. Salvador ALDANA (1992): *El Palacio...*, op. cit. Vol. II, p. 49.

¹³²⁰ ARV. Generalitat. Protocols. Notari Pere Bataller, signatura 2657, anys 1441-1442.

¹³²¹ ARV. Generalitat. Albarans, signatura 62, any 1496.

¹³²² ARV. Generalitat. Albarans, signatura 71, f. 32 v. Albarà del 17 de maig de 1507.

¹³²³ ARV. Generalitat. Protocols. Notari Pere Bataller, signatura 2.657, anys 1441-1442.

proveïdor de *panys e sobrepanys e claus e armelles e per adobar la tancadura de la porta de la deputacio e fer pany ab sa tancadura a la cadena*, com mostren els exemples dels panys fornits per Gonçalbo de la Torre el 8 de gener de 1465¹³²⁴.

Torners i boters: reparació d'estris i subministrament d'elements auxiliars

Respecte a la resta de branques, en el cas dels torners destaquen intervencions com la de Jaume Jofré qui en novembre de 1380 treballava a jornal en la reparació de les cadires del cor i en la confecció de *dos pareyls de portes*, amb el diürnal acostumat de quatre sous i sis diners, mentre que el seu ajudant Bernat Ferrer *prenia tres sous per cascun dia*¹³²⁵. Igualment, entre finals de 1380 i principis de 1381 Jaume Jofré s'encarrega *d'adobar les quadres del coro de la Seu*, obrar portes o reparar cobertes a raó de quatre sous i sis diners cada dia. Una altra possibilitat de guanyar uns diners extra era el lloguer d'escales, com aprofitaria *en Cambres, fuster, per les dues escales ques logua per a muntar a les dites finestres com ja ni agues una de la obra, que costaren de loguer a raó de quatre diners per escala*¹³²⁶. En novembre de 1420 el torner subministrava a la construcció perns i corioles per a les grues i enginys d'elevació, com *les vint-i-una poliga ab sos perns per als capitels de les barandades al cap de l'altar major* destinats a reemplaçar els que hi havia *com eren tots romputs*, que costaren setze sous i sis diners, a raó de nou diners la peça¹³²⁷.

Una tasca particular era l'arranjament de molins i balances de mesura de pesos, els components de les quals es confeccionaven de fusta. El treball desplegat per Genis Clot en les cases dels pesos *nou e vell de la farina e de la palla* ens descobreix una nova faceta professional. La feina consistia en *l'adob de les rodes dels dits pesos* i en la construcció *de certes aspes que y ha meses a raó de un sou la peça*, una intervenció valorada el 2 d'octubre de 1420 en 7 lliures, 7 sous i 9 diners. A aquest import s'afegirien les 3 lliures, 3 sous i 8 diners *despeses en fusta e clavo com en diornals* satisfets el 10 de maig de 1421¹³²⁸.

Per a la tenda d'Alfons el Magnànim proveïa el torner per 17 sous Miquel Martí botons de boix per *a obs de metre en la tenda allà hon meten les cordes de les estaques*,

¹³²⁴ ARV. Generalitat. Albarans, signatura 27, f. 13 v.

¹³²⁵ ACV. Lligall 1.473, anys 1380-1381, f. 42 r.

¹³²⁶ ACV, Lligall 1473, anys 1393-1394, f. 43 r.

¹³²⁷ ACV. Lligall 1475, any 1420, f. 14 v.

¹³²⁸ AMV. Clavaria Comuna, signatura J-42, ff. 17 r i 39 r.

venda que descobreix una de les produccions característiques dels torners, encara que en mancar la quantitat de botons fornits no podem establir el cost aproximat¹³²⁹.

A preu fixat es compraven els poals, en tant que producte acabat, com el poal subministrat per Pere Stopinya el 24 d'abril de 1425 per 8 sous i 3 diners per a l'obra de la Casa de la Ciutat *per a obs del pou de la scala per ço que poguessen traure aygua per a la dita obra*. La compra ens desvela les necessitats materials lligades a la construcció i les formes amb què s'arranjaven, ens descriu trets particulars de la història de la construcció lligats al dia a dia. L'u d'agost de 1501 Baltasar Ribera, *poaler*, proporcionava a la fàbrica de la Catedral una corriola per al pou del campanar per 35 sous, junt als poals que completaven el joc per un import de 21 sous. S'entreveu una manufactura de majors proporcions i qualitat que explicaria el preu de venda¹³³⁰. Per al pou del campanar de la Seu s'adquirien el 31 de març de 1506 dos poals a raó de sis sous i nou diners, una corriola per dotze sous i una corda per quinze diners¹³³¹. A raó de dos sous costarien els dos parells de corrioles adquirides per al pou del Palau de la Generalitat el 17 de maig de 1507¹³³², notícia que avança l'evolució dels preus en el primer decenni del Cinc-cents.

En el cas dels boters el més corrent però era la reparació de tonells ja fabricats, com fou el cas del tonell *que adobà ab alguns cercols* Mateu Casesnoves per dos sous a l'obra del portal de Serrans en novembre de 1395¹³³³. El cost aproximat d'aquest tipus de feina variava en funció de l'abast ajusts a realitzar, així quan en març de 1396 mestre Casesnoves arreglava un tonell per a la Sotsobreria de Murs i Valls *ab los cercles que y meté*, el treball ascendia a cinc sous i sis diners¹³³⁴. El mateix preu assoliria l'arranjament del boter Joan Gonella en dues piques i tonells el 21 d'octubre mercè als *setze cercols que mes en los tonells*, la indicació del nombre de cercles informa sobre el caràcter de l'operació i permet establir-hi una relació directa amb els costos¹³³⁵. Ajustada amb un preu fet seria reparació de *dos poals de fust, entre cercols e dogues* que el boter Joan Torres enllestiria per a l'obra de la Llotja en abril de 1487 per dos sous i nou diners¹³³⁶. En octubre adobava novament altres dos poals per un import similar de dos sous i sis diners que, en ésser preestablert ens aproximaria a les cotitzacions

¹³²⁹ ARV. Mestre Racional, número 9.132, f. 85 v. Compra del 30 de maig de 1440.

¹³³⁰ ACV. Lligall 1.486, anys 1501-1502, f. 22 v.

¹³³¹ ACV. Lligall 1.486, any 1506, f. 22 v.

¹³³² ARV. Generalitat. Albarans, signatura 71, f. 33 r.

¹³³³ AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, signatura d³-7, f. 205 r.

¹³³⁴ AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, signatura d³-8, f. 309 r.

¹³³⁵ AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, signatura d³-8, f. 313 v.

¹³³⁶ AMV. Lonja Nova, signatura e³-1, f. 286 v.

corrents a mitjans de segle. Però, el 20 de desembre aquest mateix boter cobrava a la fàbrica de la Llotja l'arranjament de cada poal a raó de quatre sous per peça, cost que trenca amb la constant marcada fins el moment i remet de nou a justificar l'import en una qüestió d'ordre tècnic¹³³⁷.

Les precisions sobre la substància de la feina escassegen, ja que s'anoten els tres generals, com seria el cas de les dues *poliges per obs del estornell e per a la grua, tot a preu fet* de cinquanta sous, comprades al fuster Antoni Orts per als enginys d'elevació dels materials ideats per a la Llotja pel mestre pedrapiquer Pere Compte¹³³⁸. El registre informa dels components e fusta adients per a fabricar la maquinària que s'armaria amb *una maestra principal de olm e una aïna de olm* incloses en el preu de venda. Aquesta menudalla informa dels preus de productes d'ús corrent, confeccionats i venuts generalment a l'obrador dels quals sols ha quedat rastre als llibres d'obres.

Anomenat igualment *poaler*, el boter es vinculava a la construcció en feines de subministrament i reparació d'elements auxiliars, com serien els poals per a pous i corrioles, que fabricaven com un mena de joc que es venia conjuntament. En aquest sentit, les tasques desplegades per Baltasar Ribera, *poaler* entre 1511 i 1512 en l'edifici del Palau de la Generalitat informen de la continuïtat de l'ofici de boteria com dels preus dels productes. Així correspon amb la corriola i el poal venuts *per al poç* l'11 d'octubre de 1511 per set sous i mig i sis sous respectivament, destinats a un ús domèstic ben divers dels poals proveïts per tres sous i mig *per a la dita obra*¹³³⁹. Igualment el 18 de setembre de 1512 venia barrils de fust a raó de dotze sous i mig i s'implicava directament llogat a jornal en l'adobament de poals e barrils vells e adob corriola per quatre sous diaris¹³⁴⁰.

Sota cotes similars es descobreix la presència de l'aladrer, generalment implicat en l'adob dels estris desgastats per l'ús, com per exemple seria el treball desplegat per Gil Blay el 30 de juliol de 1393 al Portal dels Serrans, a més de la venda de dues maces, s'afanyava *a manegar dos legons* rebent una remuneració de dos sous¹³⁴¹. En les obres que comportaven un important treball de la pedra en les aixades s'acostumava a efectuar una reparació periòdica, que comportava sovint la renovació dels mànecs, com mostren els *onze mànechs de exades nous que mes en onze exades de la dita obra* Miquel de

¹³³⁷ AMV. Lonja Nova, signatura e³-1, f. 335 r.

¹³³⁸ AMV. Lonja Nova, signatura e³-1, f. 229 r.

¹³³⁹ ARV. Generalitat. Obres del general, signatura 2.490, f. 128 r.

¹³⁴⁰ ARV. Generalitat. Obres del general, signatura 2.490, f. 129 r.

¹³⁴¹ AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, signatura d³-6, f. 197 r.

Parella, *aradrer*, el 24 de desembre de 1440 en el moment en què s'enllestien els fonaments del Portal de Quart¹³⁴². Una mostra dels productes adquirits directament a l'obra seria el pastell de fust comprat pel sotsobre municipal el 17 de novembre de 1380 per quatre sous, *lo qual fiu clavar a les portes de la barracha dels peatgers del portal de Santa Creu*¹³⁴³. Es tracta d'un tipus de producció vinculada a la quincalleria que per la seua natura serien principalment els caixers els encarregats de confeccionar-los. Altres exemples d'aquests productes són les *caxes bordes* comprades a Francesc de la Mata, *fuster del Mercat*, per quaranta sous i sis diners. Malauradament, en mancar el nombre de caixes no podem determinar el preu de la caixa. D'altres productes fornits pels tallers fusters serien les talles que Pere Lançol venia al sotsobre de la ciutat Pau Rossell en desembre de 1444, uns taulers de fusta d'uns tres pams de llarg i dos d'ample *feytes per obs de muntar les pedres e pertret de la dita obra*, per a les quals es comprarien dues *tronyelles per ligar les dites talles en los bastiments*¹³⁴⁴. La instrucció detalla l'adquisició de les taules fusta necessàries per a bastir els elements auxiliars a l'edificació del Portal de Quart, on la fusteria es limita als elements de suport.

Malauradament, la seua presència estacionària, lligada a aspectes puntuals i enregistrada de manera parcial, sense detallar el caràcter de llur contribució i ens priva de contrastar les notícies per a establir un procés d'evolució més definit.

La fusteria en la construcció. Un cas particular: el Campanar Nou de la Seu

Quan el 25 de juny de 1455 comencen les obres del Campanar nou que comportarien la incorporació en la urbs d'un rellotge municipal, el fuster de la ciutat Miquel Joan seria el responsable d'encapçalar i dirigir l'equip de fusters encarregats *de obrar la fusta que deu ésser a la obra o bastiment del seny major apellat Miqualet*¹³⁴⁵. Les obres es perllonguen fins el 11 d'octubre, mesos en què els mestres Luch Colomer, Gabriel Amorós, Joan Pereç i Ferrando Sanchis s'encarreguen d'enllestir l'estructura auxiliar a la construcció. Mentre que el salari corresponent al mestre de les obres es xifrava en cinc sous, els fusters llogats sota les seues ordres rebien un diürnol de quatre sous. Les tasques compreses es troben detalladament consignades al registre, dos captius de Miquel Joan serren durant deu dies la fusta *per obs del dit bastiment a raó de*

¹³⁴² AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, signatura d³-44, f. 108.

¹³⁴³ AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, signatura d³-4, f. 245 r.

¹³⁴⁴ AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, signatura d³-45, f. 222 r.

¹³⁴⁵ AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, signatura d³-57, f. 54 v.

*sis sous lo jornal*¹³⁴⁶. Per a assegurar la carcassa, el traginer Joan Fabra rebia nou diners per portar la eixàrcia del Portal de Quart a obra del Campanar *per a obs de pujar la fusta del bastiment per al seny de les ores*¹³⁴⁷. Tot i això les travesses s'assemblarien amb els claus vells comprats al manyà Joan Gutiérrez per tres sous i nou diners, constatant l'ús dels claus en la fusteria valenciana¹³⁴⁸, que es completarien amb les dues lliures i mitja de falques de ferre *per a obs de pugar lo dit seny*¹³⁴⁹. Les obres del Miquelet s'adreçaven en paral·lel a l'erecció del Portal de Quart fet que obria l'oportunitat d'aprofitar la mateixa fusta per a armar els bastiments d'ambdues construccions. Així el 28 de juny el carreter Joan Assensi portava *la major part de la fusta per obs del dit bastiment del seny de les ores al Portal de Quart e del Portal de Quart al Campanar e de la Rambla al dit Campanar*¹³⁵⁰. El memorial manifesta clarament un costum que permetia al municipi estalviar costos en despeses, tot i que en funció de l'entitat de l'edificació fos necessària la compra de nova fusta.

En el subministrament contribuirien no sols fusters, com el mestre de les obres Miquel Joan que el 23 d'agost proporcionava divuit quartons de vint-i-vuit pams de llargària cadascun a raó de tres sous i mig¹³⁵¹, o Andreu Albert qui el 30 d'agost venia *tres carretades e un madero de fusta castellana* per divuit lliures, sis sous i vuit diners. S'impliquen també artesans i mercaders com el ciutadà Antoni Pellicer, qui venia dues carretades de dos terços de càrrega a raó de sis lliures la càrrega¹³⁵². L'envergadura de la compra com el preu total es calculen ara en base al totxo o càrrega, del qual es venen parts proporcionals. En l'edificació participaren a més el mestre piquer Francesc Baldomar que prenia cinc sous de jornal, la retribució corresponent al càrrec de mestre d'obres de la ciutat¹³⁵³. Finalitzats els treballs d'edificació, l'u d'octubre es desmuntava el bastiment *lo qual fon feyt per obs de adobar lo Michalet, axi mateix per davallar la fusta e porta-la al Portal de Quart* on seria utilitzada per armar una nova estructura¹³⁵⁴.

Restava encara impermeabilitzar l'obra, empegar les dolses posades als costats dels pilars *on sta situat lo seny de les ores apellat Michalet*, operacions per a les quals el mestre Miquel Joan subministraria les dotze lliures de pega adients, com les dues bigues

¹³⁴⁶ AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, signatura d³-57, f. 59 r.

¹³⁴⁷ AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, signatura d³-57, f. 58 v.

¹³⁴⁸ AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, signatura d³-57, f. 70 v.

¹³⁴⁹ AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, signatura d³-57, f. 89 r.

¹³⁵⁰ AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, signatura d³-57, f. 58 v.

¹³⁵¹ AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, signatura d³-57, f. 94 r.

¹³⁵² AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, signatura d³-57, f. 61 r.

¹³⁵³ AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, signatura d³-57, f. 78 r.

¹³⁵⁴ AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, signatura d³-57, f. 119 v.

de quaranta pams de llarg per confeccionar el bastiment sobre el batall del Miquelet que seria calafatada amb *quatre roves d'alquitra*, quinze lliures d'estopa i *dos exenguers de bou lligats en la dita trufa*, materials subministrats tots pel mestre de les obres de fusta¹³⁵⁵.

En ésser unes obres de xicotet abast, amb uns límits cronològics ben marcats, el seguiment de les obres del campanar ofereixen l'oportunitat de recapitular els paràmetres observats en l'edifici valenciana en aquest període, ja que condensen totes les fases de la construcció. En primer terme demostren l'eficàcia del sistema adoptat a l'època per a les gestionar les obres, amb la designació d'un mestre responsable al cap de les tasques, mestre d'obra de vila, fuster o pedrapiquer segons la qualitat de l'obra, que rep idèntic tractament i una mateixa retribució diària significativament més elevada que la resta d'artesans. Posa de relleu també la polivalència del fuster, capaç de desenvolupar qualsevol operació vinculada amb la fusteria, l'obra de vila, el transport o la indústria naval. En tercer lloc, queda patent el recurs habitual dels artesans valencians a la mà d'obra esclava, cotitzada amb un jornal semblant al del mestre que requeria però en mans del seu patró. Els esclaus es troben sempre afanyats en les tasques més pesades mai implicats obertament en treballs construcció o feines més delicades. Per últim cal destacar la incidència en el mercat de la fusta d'inversors aliens al sector fuster, artesans, mercaders emprenedors que aposten en el negoci tot manifestant la viabilitat de la inversió en els subministraments periòdics que realitzen a les diferents fàbriques urbanes, tot i ésser els fusters els principals proveïdors.

El contracte a preu fet

Els treballs amb preu fet corresponen a la compra o contractació d'obratges específics, sia en adreçar-se directament al mestre emplaçat en el taller, sia mitjançant una transacció ajustada davant notari entre l'artífex i el client que encarrega l'obra amb l'època i les regulacions corresponents. El primer cas ha deixat escasses petges en els registres documentals ja que en efectuar-se espontàniament per mig d'un tracte personal no requeria la consigna d'una acta notarial. El cas més eloqüent en aquest sentit el representarien els mestres d'aixa avesats en la construcció i reparació de llaüts i barques de pesca, el treball dels quals beslluma en les traces deixades en els memorials de Batllia General a propòsit de disputes i requeriments de deutes proporcionen alguna

¹³⁵⁵ AMV. Sotsobreria de Murs e Valls, signatura d³-57, f. 129 r.

notícia parcial, per què atenen únicament a les apel·lacions interposades per mestres d'aixa de la ciutat de València reclamant el cobrament de les quantitats degudes per pescadors de Silla, Sueca, Sollana, Cullera, Gandia pels treballs de reparació o construcció de barques i llaüts de què comuniquen únicament la part percentual que manca a lliurar de l'import total. La nòmina de les gestions la observada és extensa i degoteja des de principis dels segle XV que contempla reivindicacions com les de Joan Blanch¹³⁵⁶, Joan Güells¹³⁵⁷, Bernat Çamora¹³⁵⁸, Bernat Davivat¹³⁵⁹, Bernat Minor¹³⁶⁰ o Antoni Martí¹³⁶¹ per esmentar alguns exemples. Són interessants perquè ens informen del radi d'acció abastat per dels fusters valencians i de l'abast de la seua activitat professional. D'altra banda, com que cap reclamació esmenta una acta notarial que certifique el conveni laboral o una època que verifique la compravenda, cal remetre el conveni a la costum d'acordar els tractes de forma oral.

Respecte a la resta de branques, com que sols aquells oficis vinculats amb la construcció han deixat indici del cost de la seua producció, del conjunt de branques de la fusteria l'examen haurà de cenyir-se a una grapat d'especialitats molt limitat, a la realització de mobiliari i guarniments decoratius, a la torneria i la boteria en atenció als recipients emprats en la fàbrica i a l'adquisició d'estris.

El contracte amb un preu fixat d'antuvi es desvela com la modalitat més estesa en la imatgeria, on l'artífex i el client convenien el treball a realitzar de manera conjunta al seu cost. El 20 de desembre el mestre Garcia Ruvíó rebria l'encàrrec de *obrar una diadema de fusta ab dotze steles*, una feina estimada en vint-i-dos sous que elaboraria a partir de la *taula de fusta d'àlber molt sequa* subministrada per Joan Amorós. Després de la talla, el pintor Berenguer Mateu s'encarregaria finalment de *daurar e aparellar la diadema de Maria* per cent trenta-dos sous, suma que a diferència de la labor exercida pel fuster, comprenia no sols el treball del pintor sinó també els materials emprats¹³⁶².

¹³⁵⁶ ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, signatura 1.148, f. 159 r. *Letra tramesa al honat lo batle del loch de Catarroja* el 2 de gener de 1436.

¹³⁵⁷ ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, signatura 1.151, f. 354 v. *Lletra emesa al Batlle de Sollana* el 4 de novembre de 1451.

¹³⁵⁸ ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, signatura 1.151, f. 453 r. *Adreçada al Batlle de Sollana*, data del 4 i del 19 de març de 1452.

¹³⁵⁹ ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, signatura 1.152, f. 903 v, 915 v i 931 v. *Lletres adreçades al Batlle de Sueca*, el 24 de setembre i el 4 de novembre de 1454. La darrera emesa el 21 de febrer de 1455.

¹³⁶⁰ ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, signatura 1.152, f. 815 v. *Lletra escrita el 4 de febrer de 1455 al Batlle de Sueca*.

¹³⁶¹ ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, signatura 1.149, f. 148 r i 149 v. *Emesa al Batlle de Sueca* el 26 de gener de 1442.

¹³⁶² ACV. Lligall 1.479, anys 1438-14395, f. 18 v.

Sota semblants condicions laborals obraria el 31 de març de 1439 l'imaginaire Mateu Job *en fer quatre letres del senyal de la Verge Maria de la Seu en quatre banchs de fusta* del cor, contractat amb un preu d'un sou per lletra fixat en base a l'entitat de l'obratge¹³⁶³. Entre aquest tipus de treballs s'inclouen igualment obratges de decoració arquitectònica com els dos bosells per a l'armari de les relíquies que mestre Carles forní el 31 de març de 1506 per un preu fet de cinc sous¹³⁶⁴. Igualment es contemplen peces de mobiliari que ens detallen els elements característics que guarnien els interiors, com ara els tres *scabells per a l'altar maior* confeccionats pel fuster Joan Sanchis per un preu estipulat en tretze sous i mig¹³⁶⁵.

Exemples d'aquest tipus de contractació abunden en els llibres de comptes on destaquen dos exemples paradigmàtics. El primer es desvela en el retaule Ferrando Gosalbo es compromet a elaborar per a la Capella Reial del convent de predicadors el 24 de maig de 1462, per preu estimat en set-cents sous *per los quals deu fer i és obligat de fer de mans hun retaule de fusta*¹³⁶⁶. Es registrava amb aquesta anotació el pagament de cent sous corresponents a la primera prorrata que es completaria al llarg de l'any amb 150 sous satisfets el 29 de juny i els 160 sous pagats el 31 d'agost. Ferrando Gosalbo continuaria treballant en el retaule l'any següent quan l'11 de febrer rep altres 150 sous¹³⁶⁷, el pagament definitiu de 56 sous i 2 diners efectuat el 1 de febrer de 1469 anuncia el compliment del treball amb el lliurament del retaule¹³⁶⁸.

Tanmateix, la responsabilitat de l'artífex no conclou fins que el retaule no estava correctament emplaçat en l'altar. Les obres enllestides per a la seua col·locació revelen el caire de les operacions i la quantitat de fusta adient. En aquests afanys l'entallador s'afanya conjuntament amb Jaume Lombart, mestre de les obres de fusta de la Capella Reial. Ell s'encarregaria de fornir les quatre *bigues grosses de un palm, les dos de larch de trenta-sis palms e les altres de vint-i-vuit, les quals són stades meses e engastades detras de l'altar de la dita capella per a sostenir en aquelles lo retaule*¹³⁶⁹. Per a subjectar l'obratge es preparava un bastiment posterior al qual s'assemblaven els

¹³⁶³ ACV. Lligall 1.479, anys 1438-1439, f. 45 v.

¹³⁶⁴ ACV. Lligall 1.486, anys 1506-1507, f. 22 v.

¹³⁶⁵ ACV. Lligall 1.486, anys 1504-1505, f. 22 r.

¹³⁶⁶ ARV. Mestre Racional, número 1.643, f. 1-16 v. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): "Documents...", *op. cit.*, p. 156.

¹³⁶⁷ ARV. Mestre Racional, número 11.643, ff. 18-46 v. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): "Documents...", *op. cit.*, p. 158.

¹³⁶⁸ ARV. Mestre Racional, número 11.643, ff. 82 v-87 v. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): "Documents...", *op. cit.*, p. 176.

¹³⁶⁹ ARV. Mestre Racional, número 11.643, ff. 82 v-87 v. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): "Documents...", *op. cit.*, p. 176.

taulers esculpits de fusta la col·locació del qual s'encomanaria al propi artífex qui, amb un diürnal de cinc sous i sis diners, s'encarregava personalment de *metre les bigues que són en lo respadle del dit retaule* amb l'ajuda del seu fadrí. A ells se'ls confia a més *fer de fusta un torn ab son guarniment, en lo qual és clavada una gran cortina per cobrir lo retaule*, que lligarien amb cordes *al dit torn* mentre que per protegir la talla de la llum del sol i la pols, es preveuria la cobertura d'una cortina assegurada amb *tres-centes taches, ab les quals la dita cortina és clavada*. La pintura del llenç es comissiona el 8 d'abril de 1469 al pintor Joan Reixach *per pintar la himatge de Nostre Senyor en la cortina que stà davant lo retaule, hi fer quatre senyals reials en cascun cantó de la cortina* per una suma de setanta-cinc sous¹³⁷⁰. La pintura no acapara ací el protagonisme decoratiu, sinó que es descobreix com l'opció més econòmica davant un retaule esculpit que potser gaudia de major valoració artística.

La realització de retaules de fusta comptava amb una llarga tradició en terres valencianes, encomanats principalment per comunitats de frares mendicants per a ésser emplaçats en les capelles de llurs convents. Un bon exemple seria el retaule contractat el 17 de setembre de 1395 pel frare de Sant Francesc de Morvedre Arnau Pedrissa amb l'imaginaire Vicent Serra, fuster de València¹³⁷¹. En el protocol que xifrava el treball amb un costs de catorze florins d'or aragonesos compareix l'artífex ensems a la seua muller Francesca, aspecte que confirma la responsabilitat de la família artesana en involucrar ambdós esposos i comprometre l'economia domèstica en l'encomanda. La qualitat de l'obratge es troben minuciosament detallades en el registre, fet que ens permet de conèixer les característiques del retaule dotat de polseres, bancs, arquets i consignes *entretallats en fusta*. L'obra avui desapareguda contava amb una longitud de vint pams i un amplària de setze pams. La part central del retaule la constituïen tres taules de fusta entallada separades per pinacles i gablets, *posada et entretallada et filloles sobreposades e tallades ab spigues*.

Les taules del cos central estaven guarnides per dues polseres de fusta *sobreposada e entretallada e filloles sobreposades e entretallades ab spigues*, es tractava de les dues ales laterals de protecció, constituïdes per quatre taules de fusta decorades amb elements arquitectònics semblants als dels carrers centrals. Es trobaven assemblades i articulades al cos amb el qual guardaven similitud ornamental. El retaule

¹³⁷⁰ ARV. Mestre Racional, número 11.643, ff. 82 v-87 v. 177.

¹³⁷¹ ARV. Protocols. Notari Francesc Saidia, número 3.002. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): "Documents...", *op. cit.*, pp. 390-391.

estava dedicat a la Verge Maria, efigiada en el carrer central *cum suo filio de fusta embotida entretallada et ymago hominis*. Costum habitual per als pagament, el lliurament del cost es fraccionaria en dues prorrates, la primera de nou florins verificada en el moment de l'acord, la segona formalitzada al dia següent amb l'entrega d'altres nou florins amb què el fuster es comprometia a escometre l'obra en un termini de nou mesos, per retre-la al monestir el jorn de Sant Joan del any vinent *perfectum, cum effectu bene clavatum et barratum*. Com que el conveni contemplava la col·locació del retaule en la capella, aquesta tasca justificaria els quatre florins afegits al preu final.

Semblant procediment s'observa en el contracte firmat per Vicent Serra el 24 d'abril de 1399 amb la confraria de Sant Jaume per a preparar i esculpir en fusta d'àlber el bastiment d'un retaule *cum bancali et coram altari* dedicat a Sant Jaume, de 17 pams d'alt i 13 d'amplària¹³⁷². Segons s'estipula en el conveni, el propi fuster havia de proporcionar la matèria prima òptima i seca per garantir la durabilitat de l'obra, *ex ligno meo proprio, bono, sicco et ydoneo de àlber*. L'entalladura s'havia de cenyir a les mostres esbossades *in quodam folio papiri toscà* amb que s'entenia ajustar ambdues fases de l'elaboració del retaule. La intervenció del fuster determinava l'estructura del retaule, l'articulació dels carrers i la distribució de les taules, en els seu treball s'imposava un coneixement previ del disseny per tal d'elaborar un bastiment corresponent al programa iconogràfic preconcebut. Des de la mateixa lògica de conjunt, la talla dels elements decoratius devia correspondre al disseny, perquè la confecció d'un retaule era una obra complexa que requeria l'acord entre el treball de escultòric i el pictòric. De fet, quan just en el mateix dia els pintors Pere Nicolau i Marçal de Sax reben l'encàrrec de pintar *cum ystoria sancti Iacobi* es comprometen a continuar l'obratge enllestit per Vicent Serra *cum et sub illis impressuris, picturis, scelaturis, tabernaculis, ymaginibus, embotiments et aliis mirabilis instrumentiset picturis, pro ut re ipsa opus ex ligno constructum docebit et monstrabit*. D'aquestes declaracions s'intueix el relleu de la fusteria, ja que el disseny bastit pel fuster és el punt de partida que articula i dota de sentit al programa pictòric. En contrast amb les 115 lliures amb què es valora la feina dels pintors, la intervenció del fuster es xifra en 80 florins d'or que, d'acord amb la tònica observada en els pagaments, es lliurarien a prorrata en quatre termes amb els 12 florins pagats el 28 d'abril de 1399, els altres 13 florins que la

¹³⁷² ARV. Protocols. Notari Jaume Desplà, signatura 2-15. Joan ALIAGA, Lluïsa TOLOSA i Ximo COMPANYY (2007): *Documents de pintura valenciana...*, op. cit.. Tom I, pp, 478-481. Matilde MIQUEL JUAN (2008): *Retablos, prestigio y dinero...*, op. cit., pp. 95-96.

confraria entregava el 30 de maig i els 30 florins del 23 de juliol. La retribució es completava amb els dos abonaments de 10 florins fets el 20 de gener de 1400 i el 4 d'octubre respectivament.

El sistema de contractació de retaules es mantindria en el primer quart del Cincents, com en la construcció per a les obres sumptuoses o de decoració d'interiors, poques varietats besllumen en procediments provats, garantits per la testimoniança d'una acta notarial. Així beslluma del conveni ajustat el 12 d'octubre de 1514 per Lluís Monyos, *faberlignarius ac ymaginarius, sive entallador primis*, amb els frares del convent de predicadors de València Tomàs Palles, Joan Selua i Miquel Navarro per a la realització d'un retaule de fusta per a l'altar major de l'església que el mestre es compromet a realitzar en dos anys comptadors des del jorn mateix de la contactació. El memorial descriu fins i tot les dimensions com les parts i elements esculpits que deu presentar l'obratge *retabulum fuste in altari maiori dicti ecclesie dicti monasterii altitudinis quadraginta quatuor palmorum et latitudinis triginta duorum palmorum ab les polceres sens les obres mortes*. Una mostra dibuixada sobre paper i presentada prèviament als administradors serveix de referència per al compliment dels terminis estipulats ja que el retaule haurà s'ésser *secundum traceam et modelum per me factum et factam jam indicti retabuli in quodam papiro dicta tracea signata manu propria vestrorum*. El preu per a un retaule esculpit que supera el deu metres d'alçària i els set d'ample s'estipula en cent deu ducats d'or que els frares retribuïrien en quatre partides. L'import contemplava la seua col·locació, *fixo et possito in dicto altari maiori*, com la responsabilitat última del mestre fuster respecte a l'obra lliurada¹³⁷³.

Una modalitat diversa d'avaluar el treball era el cas en què la retribució se sotmetia a la valoració d'un expert, com en l'obratge dels *dos canalobres de fusta alts per a l'altar que stan a les espatles del retaule major de la Seu* que l'imaginaire Garcia Ruvió lliuraria el 22 de novembre de 1438 *ab obres de fustes e algunes altres coses, los quals canalobres foren ajudjats per mestre Martí Lobet*, qui estimaria el preu de cinquanta-un sous assolits *entre fusta e mans*¹³⁷⁴.

El 13 de novembre de 1483 rebia Jaume Llombart cinquanta-huit sous *a ell deguts per fer hun parell de canelobres de fusta* per a la casa de la Generalitat, *ço és per mans e fusta quaranta sous e per los guarniments de ferro de aquells dihuyt sous*¹³⁷⁵. La

¹³⁷³ ARV. Protocols. Notari Pere Cherta, signatura 657.

¹³⁷⁴ ACV. Lligall 1.479, anys 1437-1438, f. 18 r.

¹³⁷⁵ ARV. Generalitat. Albarans, signatura 48, f. 38 r.

valoració de l'obratge comprenia la matèria primera i els jornals del fuster que devia a més encarregar-se d'embellir-los amb suports metàl·lics. El relleu assolit per l'emblemàtica en la societat valenciana comportaria per a l'imaginaire un ampli camp producció d'ensenyes, com mostra el timbre elaborat per Martí Lobet *per a obs de la tenda del senyor quis fa nova a la ciutat de València de manament del senyor rey*. El 30 de juny de 1436 rebia el mestre cinc-cents cinquanta sous *tatxas per salari e treballs meus de fer obrar e acabar de fusta*¹³⁷⁶.

L'apreciació de l'art de l'entalladura queda patent en el crucifix de fusta que Damià Forment lliuraria a la Seu el 5 de març de 1505 per setze lliures i sis sous, obra que el 26 del mateix mes refinaria el pintor Roderic d'Osona amb *lo encarnar del crucifixi*, amb una retribució estimada en 10 ducats¹³⁷⁷. En aquest obratge s'aprecia la diferència qualitativa que distingia les característiques de l'habilitat entre els artífex, perquè a mesura que penetren en València les noves nocions humanistes el caràcter de l'art desenvolupat per cada artífex esdevé més puntual i definit. No es tracta ja d'un mer treball manual, la qualitat artística cobra força i es cotitza a l'alça.

El desplegament de l'activitat professional dels fusters valencians no es limitava però a àmbits conterrànies, gràcies a la seues habilitats foren capaços d'estendre el seu radi d'activitat, en ésser demandats per a desplegar el seu ofici en terres foranes, per a encarregar-se de les obres reials el fuster Pasqual Esteve es desplaçava expressament a Nàpols en un viatge que comportà una despesa *per la anada e viatge* de dos mil dos-cents sous que esdevé una prova de l'estima assolida pels artífex valencians¹³⁷⁸. Aquesta circumstància que no devia ésser excepcional com mostra el guiatge concedit el 26 de juny de 1406 pel Batlle General Francesc Torra *per què el fuster Guillem Ferriol vaja a Màlaga i Granada amb Azmet Çaluhi, prahi de Màlaga, en la galera de Mateu Selles per habitar temporalment allí*. El salconduit tramitat escnifica la renovació d'un tràmit pel qual l'oficial andalusí *ses reventut o reparat de poder en Guillem Ferriol, fuster de la dita ciutat, del qual era comú de llicència nostra s'en vaja e s'en retire en la galera armada d'en Mateu Selles, mariner de la dita ciutat, al dit loch de Maligua per star e habitar en aquell per tal de prec del damunt dit senyor rey*¹³⁷⁹. No es tracta més que de la renovació d'uns afers corrents, *feyt al dit pradhi l'albarà despaxament en forma*

¹³⁷⁶ ARV. Batllia General, Lletres i Privilegis, signatura 45, f. 538 v- 539 r.

¹³⁷⁷ ACV. Lligall 1.486, any 1505, f. 19 v.

¹³⁷⁸ ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, signatura 45, f. 658 r.

¹³⁷⁹ ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, signatura 1.144, f. 117 r.

solita, de què desconeguem la seua natura però que evidentment ratifiquen el desenvolupament assolit per la fusteria valenciana ja a principis del Cinc-cents.

Enginy i bastiment de sostres en fusta

Un capítol que no podem deixar en l'oblit en considerar el treball del fuster en la València medieval és la construcció de sostrades en fusta. L'obratge es consolidà en l'arquitectura valenciana pel caràcter pràctic i econòmic del seu bastiment, però també pel prestigi que assoliren uns teginats plans de bigues que, en ésser esculpides, daurades i pintades, esdevenien un fascinant element de luxe afegit. No manquen exemples de l'estima de què gaudiren els teginats als segles XV i XVI, a propòsit de les obres de reforma del palau de la família Borja situat en la parròquia de Sant Llorenç, en 1507 la duquesa de Gandia Maria Enríquez va cridar els mestres *Joannes Perales et Guillelmus Gilabert fusterius* per a desmuntar i col·locar *les cubertes de fusta dels dos studis de la dita casa, ço és del de les coronas e l'altre de les roses*¹³⁸⁰. El contracte naixia de la voluntat de preservar els teginats de qualsevol perjudici que pogués derivar de les obres. L'encàrrec consistia en traslladar els teginats a altres estances del palau i aprofitava també per encomanar les reparacions i restauracions oportunes. L'estesa dels teginats en la València medieval no sols és manifesta en palaus o edificis públics, trobava una ampla aplicació en botigues i vivendes de comerciants i artesans, com en la casa del fuster Vicent Sanchis, que feia servir *los buyts de les bigues* per a guardar els llibres de la botiga i els negocis de son pare¹³⁸¹.

Els exemplars de teginats plans documentats a València es daten en els primers decennis del segle XV i per tot el segle XVI, no obstant els teginats representats en la segona meitat del Tres-cents per pintors com Ferrer i Arnau Bassa (figura 47), Ramón Destorrents, Jaume Ferrer i els germans Jaume i Pere Serra s'avançaren a la translació línia d'aquesta modalitat de sostrada plana arribada d'Itàlia (figura 48). L'enteixinat constituïa una referència explícita a la cultura de l'Antiguitat, que conjugava en el seu disseny els conceptes d'equilibri, geometria i perspectiva patrocinats per les noves corrents estilístiques. L'enteixinat fou un sistema estructural típicament renaixentista, que aportava a la representació pictòrica un element visual de referència per a emmarcar l'escena en un espai concret, dotat de profunditat mercè a les línies de fuga definides pel

¹³⁸⁰ ARV. Protocols. Notari Joan García, signatura 4.534. Comissió citada per Miguel FALOMIR FAUS (1996): *Arte en Valencia...*, op. cit., p. 193.

¹³⁸¹ AMV. Protocols. Notari Pere Mir, signatura 16.578, f. 19 r.

bigam. Des de finals del Tres-cents pintors italians com Giotto (figura 49), Taddeo Gaddi, Bernardo Daddi o Lorenzo Monaco havien preconitzat una solució arquitectònica que brollaria a València en l'anomenada escola italogòtica. Gràcies al coneixement pràctic de la geometria i les arts del disseny la fusteria conterrània no tardà gens en assimilar un sistema estructural que prompte arrelà en l'arquitectura i va fer evolucionar els sistemes de sostrades en fusta elaborats fins aleshores.

La construcció d'enteixinats en fusta comptava amb una llarga tradició que es remunta als primers moments de la conquesta, quan es requerien sistemes ràpids i econòmics per a proveir de vivendes i instal·lacions domèstiques als recent arribats i bastir esglésies amb què finançar el teixit sociopolític de la nova població cristiana. La urgència donà pas en un primer moment al desplegament de l'estructura de naus amb arcs de diafragma. L'origen d'aquesta modalitat és incert però el seu ús es troba ja testimoniats per l'arquitectura romana. La menor exigència de fusta i el fet que no precisara síndries de fusta per al seu muntatge estalviava les grans quantitats de material necessàries per a elaborar les distintes peces que comportaven altres sistemes de cobriment en fusta¹³⁸². En realitat el sistema de projecció és similar al dels teginats embigats, però ací la superfície a revestir és una successió intermitent de parets inclinades de pedra i maçoneria que defineixen un seguit d'arcs diafragma en la secció longitudinal de la nau. La llum a cobrir és l'espai intermedi existent entre cada llenç de mur, en el qual s'estén una trama de bigues horitzontals el recolzament de les quals es produeix de cantó sobre el costat menor. Per a prevenir les deformacions derivades de la feblesa del suport, les fustes s'encasten en el llenç, descansant de vegades sobre testeres o permòdols de pedra situats a diversos nivells en els murs per a proporcionar pendent a la coberta. En aquest tipus de bastiment, les bigues funcionen com una mena de corretges per a forjar el pany de taules. Resultava un sistema prou econòmic, especialment indicat per a cobrir espais únics sense cap pis superior, com ara esglésies, naus o magatzems.

Dins d'aquesta solució s'emmarca el teginat de l'església de la Sang de Lliria, edificada en el tercer quart del segle XIII (figures 50 i 51). Consta de sis trams de sostrada bastits sobre cinc arcs diafragma, amb l'excepció de què les corretges pròximes a la coronació superior conformen una mena d'entaulament originant un plànol horitzontal sobre el vèrtex, que descansa sobre les penúltimes corretges de

¹³⁸² Arturo ZARAGOZÁ CATALÁN (2000): *Arquitectura gòtica valenciana, siglos XIII-XV*. València: Direcció General de Promoció Cultural i Patrimoni Artístic, p. 23-24.

l'entramat¹³⁸³. La construcció del temple es remunta a finals del segle XIII, en la realització de la qual s'ha estimat la forta empremta dels artífexs mudèjars¹³⁸⁴, s'enquadra per tant en un període on els buits documentals ens priven d'efectuar un seguiment sobre l'organització dels treballs.

Compreses en aquesta tipologia es troben també les sostrades de l'església parroquial de Sant Jaume de Coratxà fundada el 1247 per iniciativa dels veïns del lloc que sol·licitaren al monestir cistercenc d'Escarp (Lleida) la construcció d'un temple a canvi de certs beneficis econòmics (figura 52). En el document es precisen les característiques arquitectòniques requerides i avança fins a aquestes primerenques dates la implantació d'aquesta tipologia a València: *que tinga les parets d'argamassa i dos arcs de pedra tosca, o d'una altra bona pedra, que tinguen entre si la distància adequada i una porta redona de pedra i un aparell de posts sobre el bigam, ben treballades i planes per davall. Per dalt, ceràmiques ben cuites i bones que valguen per a apartar de l'església la importunitat de les pluges*¹³⁸⁵.

L'estructura d'arcs diafragmàtics s'implantà també en la desapareguda església parroquial d'Olocau del Rei, de la qual però Vicent Garcia Edo va recuperar el contracte de construcció signat el 19 de novembre de 1296¹³⁸⁶. El document defineix el projecte al llarg de cinquanta-un capítols que han permès avui reconstruir el procés d'erecció de l'edifici d'acord amb els mitjans tècnics disponibles i recrear l'elaboració de la sostrada (figura 53). Inclosa en aquest grup d'esglésies anomenades de conquesta, bastides en l'últim quart del segle XIII i dotades de sostre de fusta entre els trams de la nau, cal mencionar finalment l'església parroquial de l'Assumpció de la Mare de Déu de Vallibona, erigida cap a 1280¹³⁸⁷. Afortunadament, llevat del tram al peu de la nau, es conserva el teginat original, cegat entre la volta de maçoneria del segle XVIII i la coberta exterior. Es tracta d'un enteixinat de fusta de pi pintada al tremp amb un

¹³⁸³ Enrique NUERE MATAUCO (2003): *La carpintería de armar...*, op. cit., pp. 87-90.

¹³⁸⁴ Amadeo CIVERA MARQUINO (1989): *Techumbre gótico-mudéjar en la Iglesia de Santa María o de la Sangre en Lliria*. Lliria: Ayuntamiento de Lliria, pp. 13-17. Josep Antoni LLIBRER ESCRIG (2003): *El finestral gòtic...*, op. cit., p. 107.

¹³⁸⁵ Arturo ZARAGOZÁ CATALÁN (2000): *Arquitectura Gótica Valenciana*. València: Direcció General de Promoció Cultural i Patrimoni Artístic, pp. 29-30.

¹³⁸⁶ Vicent GARCIA EDO (2003): "El contrato de 1296 de la iglesia de Olocau del Rey". Eduard MIRA i Arturo ZARAGOZÁ CATALÁN, eds.: *Una arquitectura gótica mediterránea*. València: Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura i Educació, Subsecretaria de Promoció Cultural. Vol. II, pp. 169-171.

¹³⁸⁷ Arturo ZARAGOZÁ CATALÁN (2004): "La iglesia parroquial de Nuestra Señora de la Asunción de Vallibona y las iglesias de arcos de diafragma y techumbre de madera". *Centre d'Estudis del Maestrat*, 71, pp. 77-92.

imaginatiu repertori de motius cavallerescos, escenes bíbliques, al·lusions mitològiques i inscripcions (figura 54).

Compresa en aquesta tipologia es trobaria la sostrada de les drassanes del Grau, un teginat sotmès a contínues reparacions, ateses les difícils condicions climàtiques a què estava exposada la fusta (figura 55). La constitució de l'edifici representa un interessant capítol de l'arquitectura valenciana, bastit a partir d'una sèrie intermitent d'intervencions i ampliacions mercè a l'erecció continuada de naus iniciada en l'últim quart del segle XIV. L'expressió dels jurats en el Consell del 30 de maig de 1388 marcaria el caràcter de la seua fàbrica, *fets en tal loch e en tal manera que avant hi pogessen evitar continuats e fes mes porches*¹³⁸⁸. La decisió de bastir un immoble en el Grau de la mar venia marcat per la necessitat de disposar d'un local adient per a guardar a recer les galeres de la ciutat, *velles e tan podrides e guastades que no eren bones per a navegar [...] a causa de la podricio o guastament, era com tota hora havien stat e staven en la dita dreçana a descubert al sol e a la pluja*. No sols s'acorda adobar les naus existents sinó construir-ne altres dues noves i emprendre una obra per a albergar les embarcacions i els arreus pertinents, dotat d'una arquitectura expansiva i fàcil de reproduir. La solució arbitrada seria un seguit d'arcs diafragma units per una sostrada de fusta, plantejament que oferia un espai ampli i ras per a albergar les naus amb la possibilitat d' eixamplar-lo en qualsevol moment.

Manquen els registres detallats dels costos en material i jornals, de què sols ens han pervingut les 3.052 lliures i un sous a què *munta lo cost o despesa feta en los portxets, clausura e cuberta de la dreçana del Grau de la mar*¹³⁸⁹. La característica del projecte arquitectònic, sempre prest a l'ampliació, junt a les condicions climàtiques a què estava exposat l'edifici marcaria el devenir de l'immoble, contínuament sotmès a reformes. La història de la construcció de les drassanes seria la suma d'un seguit d'intervencions que es verificaren pocs anys després. En efecte el 8 d'agost de 1394 el Consell proveïa l'edificació de nous porxos per a acollir les galeres que en breu devien

¹³⁸⁸ AMV. Manual de Consells, signatura A-19, f. 5v -7 r. Citat per Josep Vicent BOIRA i Amadeo SERRA (1994): *El Grau de València: la construcció d'un espai urbà*. València: Alfons el Magnànim, p. 26. Gemma CONTRERAS ZAMORANO (2002): *Las atarazanas del Grao...*, op. cit., p. 48.

¹³⁸⁹ AMV. Clavaria Comuna, signatura J-23. Registre dels comptes d'en Ramon Salvador. Citat per Gemma CONTRERAS i Amadeo SERRA (1997): "L'arsenal de la ciutat: les drassanes del Grau". El port de València i el seu entorn urbà. El Grau i el Cabanyal-Canyamelar en la Historia. Drassanes de València, 9 de desembre de 1997- 4 de gener de 1998. València: Ajuntament de València, p. 30. Gemma CONTRERAS ZAMORANO (2002): *Las atarazanas del Grao...*, op. cit., p. 49.

*tornar del viatge de Sicília, puxen ésser meses e tengudes per cubert e conservades*¹³⁹⁰. El 10 de maig de 1395 firmava el fuster Jaume Falomir una àpoca per dues lliures *per a obs de la obra de les voltes de la draçana del Grau de la mar de la dita ciutat*¹³⁹¹.

La mancança de registres detallats sobre les obres s'explica clarament pel costum d'encomanar els treballs *a manament verbal dels honorables jurats*, aquest seria el motiu de la reclamació de huitanta lliures interposada pel *taraçaner* Pau de Monçó al Consell en concepte de *diürnals del dit taraçaner per algunes obres necessàries a la dia daraçana, axi com eren recórrer taulades de les arcades e altres cubertes e sospedrar parets e fer nachs e fer de nou la paret davant la carniceria e tornar de nou la paliçada e fer postichs sobre portals*¹³⁹². En base a aquest plantejament, les drassanes del Grau es poden qualificar com una construcció anònima constituïda per l'aportació de múltiples artífexs sota una mateix pla de treball, un seguit d'arcs diafragma paral·lels coberts per un entramat de bigues horitzontals que recolzen sobre la coronació del llenç.

A aquesta tradició s'uniria en el segle XV la modalitat més rica d'enteixinat embigat, constituït a partir d'un seguit de bigues mestres, anomenades jàsseres, que recolzen sobre motlures en voladís emplaçades en les parets perimetrals¹³⁹³. L'inconvenient d'aquest sistema residia en què quan més ampla fora la superfície a cobrir, major gruix haurien de tenir les fustes ja que havien de resistir el pes col·locat sobre elles sense doblar-se. Aquest tipus de sostre caracteritzaria les cobertes enginyades per Joan del Poyo per a la Casa de la Ciutat en el primer quart de segle. La inserció d'acoblar a les bigues paral·leles peces perpendiculars, assemblades amb barretes als laterals, donaria pas al naixement del sostre pla dividit en requadres conegut com cassetonat. La separació entre elles era igual a la distància que mitjançava entre les jàsseres per a conformar amb l'encontre una retícula de base quadrangular. Aquesta seria la modalitat plantejada en el primer quart del segle XVI per a cobrir la sala del *Studi Nou* en el Palau de la Generalitat.

¹³⁹⁰ AMV. Manual de Consells, signatura A-20, f. 191 v. Gemma CONTRERAS ZAMORANO (2002): *Las atarazanas del Grao...*, op. cit., p. 49.

¹³⁹¹ AMV. Sotsobreria de Murs i Valls, signatura, d³-7, f. 216 v. Citat per Gemma CONTRERAS i Amadeo SERRA (1997): "L'arsenal de la ciutat...", op. cit., p. 32. Gemma CONTRERAS ZAMORANO (2002): *Las atarazanas del Grao...*, op. cit., p. 50.

¹³⁹² AMV. Manual de Consells, signatura A-23, f. 169. Citat per Josep Vicent BOIRA i Amadeo SERRA (1994): *El Grau de València...*, op. cit., p. 26. Gemma CONTRERAS ZAMORANO (2002): *Las atarazanas del Grao...*, op. cit., p. 50.

¹³⁹³ Per a un major coneixement d'aquesta tipologia de teginat es recomana el capítol "Suelos o pisos" comprès en Enrique NUERE MATAUCO (2003): *La carpintería de armar...*, op. cit., pp. 51-91.

Es concreten en aquests procediments les dues solucions preeminents en l'arquitectura gòtica valenciana, la fórmula de construcció embigada, on l'espai entre les jàsseres es podia cobrir de taules de fusta, de peces ceràmiques i rajoles o conformar un cassetonat amb l'afegit de les barretes. A aquestes tipologies s'incorporaria a la fusteria local l'armadura triangulada de tradició castellana, a propòsit d la contractació del mestre Gosalbo del Castillo per al bastiment del sostre de les creus de l'Hospital General en 1514. A partir dels exemples referits d'aquestes tres modalitats tractarem d'aproximar-nos al procés constructiu d'una sostrada, el temps necessari per a bastir-la i el seu cost en jornals i materials. Gràcies a les dades dels llibres de comptes i les informacions documentals de procedència diversa mirarem d'enfocar l'objectiu en la perspectiva del fuster, per a examinar la seua implicació en el projecte i la seua aportació humana, tècnica i material.

El sostre embigat: els teginats de l'antiga Casa de la Ciutat

La tipologia de sostre embigat fou, amb tota probabilitat, la modalitat bastida pel fuster Bertomeu Pérez en el convent dels framenors de la vila de Morvedre en 1415¹³⁹⁴. El contracte de construcció no detalla obertament el caràcter dels treballs convinguts, però els temes de la redacció com les precisions sobre la preparació de les fustes apunten en aquesta direcció. Com va remarcar Jill Webster, es tracta d'un document interessant perquè mostra d'una part l'aportació dels mendicants a l'economia valenciana mitjançant els contractes d'obra. D'altra banda revela les estretes relacions entre la Seu i els frares franciscans, ja que moltes famílies valencianes repartien els seus fills entre el clergat secular i els convents mendicants¹³⁹⁵. No sols això, ens permet conèixer la quantitat i el gènere de fusta necessària per a la construcció d'un teginat. Es tracta del contracte que els germans Guillem Maestre, *del orde dels frares menors*, i Francesc Maestre, *prevere beneficiat en la Seu de València*, tanquen el 16 de setembre de 1415 amb el fuster Bertomeu Pérez perquè els subministre, talle i emplace el bigam necessari *per raho de la dita obra quels dits marmessors fan en lo convent dels frares menors de la vila de Murvedre*, en compliment de l'última voluntat del seu germà Jaume, *notari de la dita ciutat*. Res s'especifica sobre el tipus d'obratge a què anaven destinades les seixanta-sis bigues *obrades a tots obs e planejades e los quartonets e*

¹³⁹⁴ APPV. Protocols. Notari Vicent Guàrdia, signatura 25363. Citat per Jill B. WEBSTER (1998): *Per Déu o per diners...*, op. cit, pp. 54-55.

¹³⁹⁵ Jill B. WEBSTER (1998): *Per Déu o per diners...*, op. cit, p. 55.

fulla que aquelles sien necessàries axi mateix obrades e planejades, posada tota la dita fusta en lo convent de Murvedre. Tanmateix per l'exigència d'esculpir totes les seccions de la biga i dipositar els fusts en l'interior del convent es plausible deduir l'encàrrec de bastir un teginat en fusta. El lloc on es devia emplaçar podria desvelar algun indici sobre la natura del treball encomanat, *a obs del dit dormidor*, una habitació quadrangular compresa en l'interior del recinte conventual per a la cobertura del qual la modalitat més encertada seria l'estesa horitzontal de bigues, ja que permetria la construcció d'un pis superior, tipologia que sembla confirmar-se en atendre al tipus de fusta encomanada:

Primerament bigues de lonch de vint e un palm cascuna e de alt de un palm e dos dits cimentades e perlanejades e posades dins lo dit convent de Murvedre e de gruixo de mitg palm e hun dit per preu cascuna de vint sous. Ítem quartonets del lonch de la melloria de alt de mitg palm menys mitg dit o quasi e de gruixo de tres dits e mitg per preu cascun quartó de quatre sous e sis diners. Ítem fulla de ample de palm e mig obrada e perlanejada per preu de cinch sous.

La base del conjunt eren les seixanta-sis bigues amb la superfície plana i allisada amb el ribot o la garlopa, que es completarien amb els quarts i les fulles necessàries per a bastir l'entaulament i les motllures, com per a reomplir els buits entre les bigues. El requisit d'un bigam pla respon als idearis franciscans de sobrietat i potser explique perquè en els termes del contracte s'obvia qualsevol referència a un programa decoratiu. En considerar les nocions estètiques franciscanes és significatiu considerar l'encàrrec d'un teginat de fusta com a element de referència visual, on la fusta plana sense policromar aportava riquesa i sumptuositat sense recaure en un decorativisme excessiu. L'execució de l'obratge es concerta a preu fet, en adquirir les fustes cisellades el seu import comprenia tant el cost de la matèria primera com el treball de l'artífex.

Major informació documental es disposa sobre els enteixinats de la Casa de la Ciutat, enllestits en el curs de les renovacions de l'edifici empreses en el primer decenni del segle XV (figura 56). Arran el relleu dinàstic amb l'entronització dels Trastàmara, la pacificació de les bandositats i el segell autoritari de la nova monarquia, el consell emprengué una política de prestigi orientada vers el patrocini i la tutela dels seus privilegis davant Ferran I d'Antequera. A l'ímpetu polític de l'oligarquia se sumaren interessos econòmics i motius d'orgull cívic, empenyorats en potenciar la imatge de la capital en confrontació amb altres ciutats de la Corona. De fet, de conservar-se íntegrament, les cobertes enginyades per Joan del Poyo serien un bon exemple de la voluntat de prestigi i distinció manifestada reiteradament pels Jurats en les sessions del

Consell d'aquells anys¹³⁹⁶. La modalitat d'embigat prestava a l'enginy dels fusters grans possibilitats de luxe i exquisidesa sense elevar excessivament el cost de l'obratge perquè la fusta, modelada i tallada per artífex experts, podia oferir una gran sumptuositat mercè a eixa mena de tapis continu que creava l'estesa de bigues tallades i policromades. Tanmateix, l'enderrocament de l'edifici en 1854 va comportar la pèrdua de tots els teginats llevat del de la Cambra Daurada, que pel seu volum i nombre de peces es va poder recuperar dels enderrocs. Dipositat en principi en els soterranis del Palau Arquebisbal, allí romangué entre continues disputes en el Consell municipal sobre la venda de la fusta, sempre embargada pels partidaris de la seua conservació. No seria fins 1892, arran la restauració de la Llotja, que es plantejaria la possibilitat de muntar de nou el bastiment en alguna de les seues dependències, aspiració que promouria l'inventari dels fusts i el projecte plantejat per José Aixa en el consell de 5 d'abril de 1905 per a la seua ubicació en el Saló del Consolat del Mar on es troba avui (figura 57). Afortunadament, Lluís Tramoyeres rescatà de l'Arxiu Municipal la documentació relativa al bastiment d'aquests teginats, ensems a l'altra gran sostrada que cobria la Sala del Consell, mercè a la qual podem avui reprendre els afanys de l'historiador i tractar de reconstruir el procés constructiu de les sostrades i restituir l'enteixinat perdut.

En efecte, si els acords presos en els consells municipals ens ajuden a efectuar un seguiment de l'evolució dels treballs, el llibre de comptes de la Cambra Daurada i el *Libre e memorial fet per lo honorable mossèn Mateu Lançol* sobre la coberta de la sala del consell, a més dels protocols i notals dels notaris Jaume Desplà i Antoni Pasqual sobre els pagaments de les respectives fàbriques ens permeten conèixer al detall, tot i la dispersió d'alguns dels memorials, les diferents fases de llur construcció, així com els artífex implicats, a més dels recursos disponibles per a cada sostrada i els costos en materials i salaris.

Per a l'estudi de l'evolució i el cost dels treballs del bastiment de la sostrada de l'anomenada Cambra Daurada disposem únicament dels registres de pagament consignats pel notari Jaume Desplà, uns registres d'èpoques pertanyents als anys 1416 i 1420. Uns recursos limitats amb què tractarem de reconstruir els terminis de llur realització, amb l'auxili dels acords tramesos als Manuals de Consells. La sala es va

¹³⁹⁶ Amadeo SERRA DESFILIS (2004): "El fasto del palacio inacabado. La Casa de la Ciudad de Valencia en los siglos XIV y XV". Mar ALONSO MONTERDE, Málek MURAD MATEU y Francisco TABERNER PASTOR, eds: *Historia de la ciudad: arquitectura y transformación urbana de la ciudad de Valencia*. Valencia: Colegio Territorial de Arquitectos de Valencia, p. 87.

construir a propòsit de les obres d'eixamplament de l'edifici acordades en consell el 14 de maig de 1418. Per a atorgar major excel·lència a l'edifici, el 5 de novembre s'ordenava l'enderrocament dels murs fronterers d'algunes cases del carrer de Sant Bartomeu per a què *lo carrer dels Cavallers s'en puixa mils veure de les cases o sala de la cort*, privilegiant així la percepció des d'un dels principals carrers de la ciutat¹³⁹⁷. Les obres comptaven amb un pressupost de partida de 11.000 lliures, començaren aviat sota la direcció del mestre d'obres de la ciutat Joan del Poyo, amb la compra de la pedra i la fusta necessària. El 8 de juliol de 1418 rebia el mestre set lliures i nou diners pel transport de 47 carretades de fusta des de les pilades del portal dels Serrans a la Casa de la Ciutat *ad opus archivi sive sale nove*¹³⁹⁸. Per la seua part, Jaume Lombart signava el 19 d'octubre una àpoca per serrar la fusta *ad opus camere facture in sala eiusdem civitatis*¹³⁹⁹. En aquests mesos es reunia una primera provisió de fusta i pedra en la barraca obrador de la fàbrica instal·lada junt a les Torres dels Serrans¹⁴⁰⁰.

Empenyent el projecte, el consell del 5 de novembre de 1418 acordà la continuació de les obres sense reparar en els costos, *que sia feta, continuada e acabada axi bella e costosa com fer se puxa a consell de savis e experts mestres*¹⁴⁰¹. Amb aquesta resolució aprofitaria el Consell per a ratificar el mestre en el seu càrrec, atès que *li plau i dona poder bastant al mestre de la obra Joan del Poyo e altres qui obren de talla, de or e de pintures*, reconeixement clau que ha servit a la historiografia per a atribuir-li la concepció del disseny dels teginats de la Casa de la Ciutat. Prova bategant d'aquesta promoció seria l'acord d'una base anual d'un salari de cent florins d'or en retribució

¹³⁹⁷ AMV. Manual de Consells, signatura A-27, f. 65. Document recollit per Josef Teixidor (1767): *Antigüedades de Valencia: observaciones críticas donde con instrumentos auténticos se destruye lo fabuloso, dejando en su debida estabilidad lo bien fundado*. Valencia: Librerías París-Valencia, 1985. Vol. I, p. 166. Luís TRAMOYERES BLASCO (1917): "Los artesonados en la antigua Casa municipal...", *op. cit.*, pp. 48-49. Amadeo SERRA DESFILIS (2004): "El fasto del palacio inacabado...", *op. cit.*, p. 88.

¹³⁹⁸ AMV. Notal de Jaume Desplà, signatura n-21. Citat per Luís TRAMOYERES BLASCO (1917): "Los artesonados en la antigua Casa municipal de Valencia. Notas para la historia de la escultura decorativa en España". *Archivo de Arte Valenciano*, III, p. 50

¹³⁹⁹ Luís TRAMOYERES BLASCO (1917): "Los artesonados en la antigua Casa municipal...", *op. cit.*, p. 50.

¹⁴⁰⁰ AMV. Notals. Notari Jaume Desplà, signatura n-22. Diverses referències documentals remetent al *porticus facto ad loci dels Serrans dicta civitatis pro operando lapides ad opus fabrice sale dicte civitatis* a propòsit de les obres per a cobrir l'indret i millorar les condicions de treball. La cobertura possibilitava a més la continuació dels treballs en hivern i èpoc de pluges. Les mencions al taller es troben per exemple en la compra de *quadríngentas laceres quíngentas tabulas pro cohopenura* efectuada a Joan de Cassenoves, *rajolerius de Rusafa*, per 47 sous el 11d'octubre de 1419. L'al·lusió a *la barraqua dels piquers* consta en l'adquisició de 500 rajoles a Joan de Canyesveres feta el 16 de maig per 49 sous i 6 diners.

¹⁴⁰¹ AMV. Manual de Consells, signatura A-27, f. 70. Citat per Luís TRAMOYERES BLASCO (1917): "Los artesonados en la antigua Casa municipal...", *op. cit.*, p. 49.

pels afanys i despeses que comportava el càrrec, lliurats en quatre prorrates de 25 florins d'or o en dues de 50 florins, valents 27 lliures i 10 sous *per salari* que es reiteren periòdicament als comptes de Clavaria Comuna¹⁴⁰².

El ritme dels treballs devia estar ja molt avançat quan el 10 de gener de l'any següent s'inicien les compres de la pintura, *azur d'alamanya*, al mercader Pere Sanartes, huit lliures *d'azur d'alamanya* a raó de 33 sous per lliura. Per semblant, el 18 de gener Arnaldo Sanç, batifulla, confessava haver rebut cinquanta lliures per cinc mil pans d'or i 17 de febrer el mercader Martí Bossa subministrava 10 lliures d'atzur a raó de 3 florins d'or aragonesos¹⁴⁰³. El 22 de juliol el botiguer Andreu Carbonell rebia 69 sous i 19 diners per diversos colors i dues arroves d'aigua de cola¹⁴⁰⁴. Aquestes despeses indiquen que les operacions de daurat i pintura se succeïen conforme es realitzaven les peces, un ritme de treball àgil que permetria que entre 1419 i 1426 es completara la tasca escultòrica dels permòdols, les motllures, les jàsseres i les gavetes de la sostrada.

A nivell de fàbrica les operacions anaven molt avançades, entre els mesos de març i maig de 1419 s'adquireixen les provisions de pedra necessària per a pòrtics, finestres i llindars. Les provisions ens mostren la ubicació de les pedreres i els mitjans de transport. Eloquent és en aquest sentit la compra de 1.162 quintars *de la pedrera de Benydorm e de altra ad opus fenestrate magne sale* encomanat pels jurats de València a Bernat Sies, patró de barca de Sentfeliu de Guíxols, pel qual rebria el 24 de març 66 lliures i 18 sous. Les aportacions es completarien amb les aportacions d'Andreu Albert i Antoni Colom, veïns de Godella, i de Mahomat Pont, *àlies Ferrer, sarracinus loci de Mislata* que manifesta la implicació de mudèjars conversos en el subministrament de materials de construcció¹⁴⁰⁵.

El 9 de maig de 1420 es lliuren els pagaments per les operacions de talla que, amb el mateix padró que la pintura, es retribuïa a destall, com mostren les summes degudes *pro salario scrudendi et entratallandi certa ligna per opus sale quod in domus concely* als imaginaires Bertomeu Sentalínia, Julià Sancho, Domingo Mínguez i els

¹⁴⁰² Per citar alguns dels pagaments: AMV. Clavaria Comuna, signatura J- 41, f. 10 r. Pagament de 50 florins d'or efectuat el 2 d'agost de 1418. AMV. Clavaria Comuna, signatura J- 46, f. 31 v. Paga de 25 florins per salari del 10 de setembre de 1426. AMV. Clavaria Comuna, signatura J-47, f. 7 r. Registre dels 25 florins pagats a Joan del Poyo el 4 de juliol de 1427, valents 13 lliures i 15 sous, *per meytat de prima paga de aquells cinquanta florins d'or [...] quals la dita ciutat li dona cascun any per son salari ordinari e treballs*.

¹⁴⁰³ AMV. Notal de Jaume Desplà, signatura n-21. Citat per Luís TRAMOYERES BLASCO (1917): "Los artesonados en la antigua Casa municipal...", *op. cit.*, pp. 51-52.

¹⁴⁰⁴ AMV. Notal de Jaume Desplà, signatura n-21. Citat per Luís TRAMOYERES BLASCO (1917): "Los artesonados en la antigua Casa municipal...", *op. cit.*, p. 51.

¹⁴⁰⁵ AMV. Notal de Jaume Desplà, signatura n-21.

germans Joan i Andreu Çanou¹⁴⁰⁶. Les quantitats són variables ja que atenen al treball desenvolupat per cada mestre, sense consignar al menut les característiques particulars de la seua intervenció, el nombre de jornades o la quantitat assignada a cada tipus de peça elaborada, fet que ens impedeix concretar els costos amb major precisió. Tanmateix, resulta significatiu que Bartomeu Sentalínia encapçale la nòmina amb 29 lliures i 6 diners, postil·la que podria indicar la seua preeminència respecte als mestres Julián Sanxo, que rep 11 lliures, 8 sous i 6 diners, i Antoni Sanxo, retribuït amb 15 lliures, 19 sous i 6 diners. Sobre semblants xifres se situarien encara els salaris dels germans Joan i Andreu Çanou, amb una cotització de 24 lliures i 2 sous i de 15 lliures i 3 sous respectivament. El munt de les quantitats i el fet que es formalitze amb un únic pagament subscriuen que el treballs d'escultura es desplegaren de manera íntegra en un sol període. També la pintura es realitzava a destall, retribuïda amb un preu fet per unitat pintada, com mostra el pagament de 110 sous al pintor Jaume Mateu el 10 d'octubre de 1419 per la pintura de les *catorze senyals de obra de talla* valorada en 8 sous per cada peça¹⁴⁰⁷.

La sostrada devia cobrir una sala rectangular de 18 metres de llargària i 7,2 metres d'ample, per què s'enginyà un teginat embigat que atenia als procediments constructius tradicionals de la fusteria valenciana del segle XV. Es tractava d'un plantejament senzill que, tot i la mancança de bases documentals que evoquen el seu bastiment, és plausible revisar gràcies a la seua conservació. Consistia en un llit de fustes compostat per dinou bigues de secció rectangular, esteses en paral·lel sobre el plànol transversal de la sala amb una separació entre elles equivalent al seu gruix. Les jàsseres descansen sobre una massissa motllura que recorre els murs perimetrals, on alternen els frisos decorats amb una línia de dobles mènsules envolades al llarg de la paret longitudinal. Els permòdols reben la biga i presten suport a l'entramat tot contribuint a reduir l'amplària a cobrir, mentre els espais buits entre bigues es revestiren amb taules de fusta (figura 58). Una vegada muntat l'enteixinat abans de finir l'obra, una capa de terra aïllaria la fusta del sostre de les humitats al temps que proporcionaria un eficaç sistema d'insonorització.

D'altra banda, mercè a aquest dens bastiment es disposava d'una gran multiplicitat de plànols aptes a acollir decoració esculpida. Així, des de les cornises

¹⁴⁰⁶ AMV. Notal de Jaume Desplà, signatura n-22. Citat per Luis TRAMOYERES BLASCO (1917): "Los artesonados en la antigua Casa municipal...", *op. cit.*, p. 53.

¹⁴⁰⁷ AMV. Notal de Jaume Desplà, signatura n-21. Citat per Luis TRAMOYERES BLASCO (1917): "Los artesonados en la antigua Casa municipal...", *op. cit.*, p. 52.

s'alternen escenes de nens lluitant alternats amb decoració de flora i fauna, programa que es troba en conjunció amb els capçals de la línia inferior que acullen un vast i imaginatiu repertori d'animals fantàstics (figura 59). En les mènsules superiors es representen profetes de l'Antic Testament, essent igualment rellevant la talla dels laterals on es troben escenes mítiques, com Sant Jordi lluitant amb el drac o figures d'atletes (figura 60). Temes similars inunden les cares laterals de les jàsseres, cadascuna compartimentada en quatre trams per tres escuts de la ciutat que adornen el centre de la biga. La talla és una autèntica labor de filigrana de figures daurades sobre un fons policromat en *azur d'alamanya* que serviren per a batejar la sala com Cambra Daurada.

Tot i que mancaven a daurar i policromar encara gran part de les peces, en concloure els treballs de bastiment i emplaçar la major part del sostre, la fascinació per l'obratge despertà la curiositat d'Alfons el Magnànim, qui aprofità la seua estància en la urbs el 15 d'abril de 1428 per a visitar la nova sala¹⁴⁰⁸. Com indica Tramoyeres en el seu article, a partir d'aquesta dada es paralitzen les obres i comencen a escassejar les notícies sobre la continuació dels treballs. Una vegada el rei marxa de la ciutat i les inversions municipals es dediquen a altres projectes urbans fins provocar la interrupció indefinida de les operacions de pintura fins que en 1438 els jurats aproven la dotació de portes per als finestrals, respecte a les feines de la sostrada¹⁴⁰⁹. En efecte, el pagament 64 lliures pels 256 jornals de treball satisfets a raó de cinc sous per dia a Antoni Guerau el 12 de desembre de 1431 revela l'estat inacabat de la sostrada, la continuació de les operacions de daurat i policromia que un equip de mestres encapçalat pel pintor reial s'afanyava a completar¹⁴¹⁰.

Els clams del jurat Guillem de Solanes en el consell del 9 de juny de 1441 informen de l'aspecte inacabat que oferia la sala, *que les bigues necessàries per a la coberta eren ja apunt, no calia sinó daurar e metre de colors*. Mancada encara en gran part del daurat i la pintura, s'aprova *que cascun any si fes obrar en certa quantitat tro tant fos acabada* amb la realització de dues jàsseres cada any¹⁴¹¹. En aquesta segona

¹⁴⁰⁸ AMV. Clavaria Comuna, signatura J-47. Citat per Luís TRAMOYERES BLASCO (1917): "Los artesonados en la antigua Casa municipal...", *op. cit.*, pp. 54-55.

¹⁴⁰⁹ AMV. Manual de Consells, signatura A-28. Citat per Luís TRAMOYERES BLASCO (1917): "Los artesonados en la antigua Casa municipal...", *op. cit.*, p. 55.

¹⁴¹⁰ AMV. Manual de Consells, signatura A-28, f. 165. Àpoca registrada en AMV. Clavaria Comuna, signatura J-68. Citat per Luís TRAMOYERES BLASCO (1917): "Los artesonados en la antigua Casa municipal...", *op. cit.*, p. 54.

¹⁴¹¹ AMV. Manual de Consells, signatura A-32, anys 1423-1424, f. Citat per Luís TRAMOYERES BLASCO (1917): "Los artesonados en la antigua Casa municipal...", *op. cit.*, p. 55. Amadeo SERRA DESFILIS (2004): "El fasto del palacio inacabado...", *op. cit.*, pp. 88-89.

etapa el mestre Miquel Joan reemplaçaria el difunt Joan del Poyo al cap de les obres de fusteria. Les despeses en material de construcció es comprenen en el llibre de comptes de la Cambra Daurada i desvelen com en l'aprovisionament de fusta el mestre responsable esdevé el principal i quasi l'únic proveïdor. Les compres devien atendre als desperfectes ocasionats després de tants anys d'interrupció de les obres; desvelen també l'estat en curs de la coberta per a la qual les intervencions s'inicien amb la construcció d'un *banch gran que munta fins a la cuberta*, un bastiment que permetria els operaris treballar en el muntatge i l'entaulament de noves peces, com en la reposició de parts deteriorades o bigues podrides¹⁴¹². Les operacions s'adrecen per tant a completar l'obratge, tot seguint el projecte enginyat per Joan del Poyo sense introduir cap novetat significativa. Hi mancaven fonamentalment peces decoratives, per què es compren taules de fusta *per ops dels senyals*¹⁴¹³, fulles *per ops de entaular la cuberta*¹⁴¹⁴ i biguetes menudes *per ops dels bestions*¹⁴¹⁵. Únicament per a reemplaçar *una biga quey fallia paredora* s'adquireix una llarga *bigueta tirant de trenta sis pams de larch de galga de melloria* per noranta sous¹⁴¹⁶. Miquel Joan subministrava també *una biga tirant de galga de càrrega* per divuit florins, *la qual biga deu ésser posada en loch de una altra podrida* de què les majors dimensions justifiquen els noranta-dos sous i mig del seu cost¹⁴¹⁷. En aquestes operacions hi prenien part pintors, fusters i mestres d'aixa, retribuïts amb cinc sous el pintor Berenguer Mateu i el fuster Miquel Joan, anomenats mestres *mayors*, amb un jornal que els distingia de la resta d'artífex retribuïts amb quatre sous diaris¹⁴¹⁸.

Un dels motius que justifiquen la interrupció de les obres de la Cambra Daurada segué la reconstrucció de la Sala del Consell, per a reparar els perjudicis ocasionats per l'incendi que a principis de 1423 havia fet malbé la coberta (figura 61)¹⁴¹⁹. La renovació es va decidir en el Consell del 15 d'octubre però la dificultat de proveir-se de fusta i la mancança de capital per a emprendre l'obra aconsellaren en un primer moment encarregar a una comissió d'experts *mestres d'obra de vila, fusters, piquers e altres*

¹⁴¹² AMV. Clavaria Comuna, signatura o-104, f. 20.

¹⁴¹³ AMV. Clavaria Comuna, signatura o-104, f. 21 r.

¹⁴¹⁴ AMV. Clavaria Comuna, signatura o-104, f. 20 v.

¹⁴¹⁵ AMV. Clavaria Comuna, signatura o-104, f. 21 v.

¹⁴¹⁶ AMV. Clavaria Comuna, signatura o-104, f. 21 v.

¹⁴¹⁷ AMV. Clavaria Comuna, signatura o-104, f. 22 r.

¹⁴¹⁸ AMV. Clavaria Comuna, signatura o-104, f. 181 r i ss.

¹⁴¹⁹ Amadeo SERRA DESFILIS (2004): "El fasto del palacio inacabado...", *op. cit.*, p. 90.

l'examen del projecte per què *a consell de les quals se faça la dita obra*¹⁴²⁰. L'estat de *gran vergona e carrech de la dita ciutat* en què continuava l'edifici provocà el clam del conseller Gabriel de Palomar en l'assemblea del 3 de novembre, per què s'arbitrà la disposició de les pecúnies comunes per a rehabilitar l'edifici de manera senzilla, *açò aïadit que la dita obra sia plana*¹⁴²¹. Es forjaria així un teginat embigat similar al bastit en la Cambra Daurada, de la construcció del qual és possible efectuar un seguiment gràcies als registres sostinguts per l'administrador Mateu Lançol.

Les obres de la coberta i del porxo o nau de la sala s'iniciaren el 28 de gener de 1425, data en què es consigna la rebuda de *sexanta tres fusts atrobats en la plaça del portal del Serrans*¹⁴²². Una provisió inicial de fusta amb què iniciar els treballs de fustes, *ço és 4 tirants e una guarretada e cinquanta dos doblerses, ço és quaranta dues de milloria e deu de sisa e d'altra part dos tirants d'en Pere Giner e tres tirants d'en Esteve Valença e huna tirant d'en Jachme Garebeler, qui entre tots són sexanta tres segons apar*. Es tractava d'una gran quantitat de fustes donades a benefici de l'obra, que Pasqual Alvaro, *carater*, traslladaria per 123 sous *a la plaça dels Serrans* on s'emplaçava l'obrador per a la serrada, el formatatge i la talla de la fusta.

A aquest primer rebals de material s'afegirien periòdicament noves compres, preferentment de fustes de grans dimensions que descobreixen un mercat de compra i venda de fusta que no era mica exclusiu dels fusters. Del negoci hi prenien part àmplies capes socials com el mercader Pere Giner, qui el 29 de gener de 1425 proveïa *dues tirants que la ciutat pres del* estimades en 65 florins d'or. Per semblant, el 8 de maig es comprava a Ferran d'Íxer en Burjassot un pi de 52 pams de llarg i 3 de pams de taula i 2,5 de cantó, tatxat per Francesc Pérez en 45 florins d'or¹⁴²³. Els treballs de valoració dels fusts constituïen una feina corrent dels fusters, compensada ací amb una compensació extraordinària de cinc sous i mig pel desplaçament.

En febrer de 1425 començaven les operacions de serrada, consistents *en linyar e apilar los fusts que havien a serrar* en què els fusters Bernat Leopart, Pere Roig, Nadal

¹⁴²⁰ AMV. Manual de Consells, signatura A-28, anys 1423-1424, f 11. Citat per Luï TRAMOYERES BLASCO (1917): "Los artesonados en la antigua Casa municipal...", *op. cit.*, p. 39.

¹⁴²¹ AMV. Manual de Consells, signatura A-28, any 1423-1424, f. 89. Citat per Luï TRAMOYERES BLASCO (1917): "Los artesonados...", *op. cit.*, p. 39.

¹⁴²² AMV. Varies. Sises, signatura v²-5, f. 1 r.

¹⁴²³ AMV. Varies. Sises, signatura v²-5. *Libre e memorial fet per lo honorable mossèn Mateu Lançol, jurat, en l'any present e escrit de mà de mi, Domingo Albert de totes les missions e despesses per lo dit mossèn Mateu administrades, rebudes, com de dates segons aval és contengut*. Citat per Luï TRAMOYERES BLASCO (1917): "Los artesonados...", *op. cit.*, p. 40.

Roig i Bernat Climent i Bernat Ferriol que ajudaven el mestre Joan del Poyo¹⁴²⁴. Per a aquestes tasques de desbast es llogaven també esclaus, com *el catiu d'en Leopart* amb una retribució de dos sous i mig por jorn. Conforme es complien les operacions bàsiques de serrada s'emprenia la tasca de dimensionar i esculpir els permòdols que sostindrien el bigam, *trocejar tres fusts per capçals e obrar aquells*. En totes aquestes feines el mestre fuster treballava a jornal, independentment de la natura dels treballs desenvolupats per a bastir la coberta, amb un salari fix estipulat en quatre sous diaris, mentre que Joan del Poyo, responsable de l'obra rebria cinc sous.

Aquests eren els estadis previs de dotació i preparació dels materials necessaris abans d'escometre les operacions de bastiment i muntatge. Paral·lelament es contractaven *les teules que an a fer per cobrir lo dit porche* amb Bernat Dalcodorie i el seu fill Sancho per un preu fet de 30 florins d'or. Nogensmenys, les teules s'elaborarien amb un format específic elaborat pel fuster Nadal Roig, que rebia el 15 de febrer 8 sous per dos jornals *per quatre motles que obrà de fusta per fer les teules*. Al mateix temps, Joan del Poyo s'encarregava de proveir la pedra necessària per a la construcció de portes i finestres, *pedra que ha a talar a Calp per fer les finestres e portal de la sala dels quals portada e posa al Grau de la ciutat hi ha a respondre a tres sous per quintar*, que arribaria per via marítima al Grau. Un import total de 37 lliures i 10 sous manifesta la presència de la pedra, significativament reduïda davant la fusta que pren el relleu¹⁴²⁵. De fet, escassos registres subratllen la participació dels piquers com Bertomeu Rianost *per piquar la pedra per obs del pilar del dit porche* amb un salari de 4 sous i 4 diners, o el pagament de 273 sous el 17 d'abril a Antoni Colom de Godella, *tallapedra [...] per raho de sexanta nou peces de pedra*. La dotació en pedra es completaria el 18 de maig amb els 1.137 quintars adquirits per Joan del Poyo a raó de 3 sous 3 diners *lo quintar*¹⁴²⁶. Entre les compres, una glossa interessant per la història de la construcció, a mesura que es desenvolupaven les operacions de serra i dimensionat dels fusts la preocupació per la seguretat en la fàbrica. Així el 6 de febrer al manyà Joan Adrià subministrava *hun cadenat que metè en la porta de la torra del portal dels Serrans per tenir en segur la fusta serrada de la ciutat* per un import de sis sous. No sols els danys causats per la intempèrie, davant el elevats costos de la fusta ja serrada calia prevenir els riscos de furts.

¹⁴²⁴ AMV. Vàries. Sises, signatura v²-5, f. 32 r.

¹⁴²⁵ AMV. Vàries. Sises, signatura v²-5, f. 32 v. Amadeo SERRA DESFILIS (2004): "El fasto del palacio inacabado...", *op. cit.*, p. 91

¹⁴²⁶ AMV. Vàries. Sises, signatura v²-5, f. 80 r.

Les distintes aportacions de fusta consignades en el llibre de comptes de Mateu Lançol detallen la quantitat de fusta emprada per a bastir l'enteixinat, des dels 63 fusts rebuts el 28 de gener de 1425, en total es disposaren un totxo o càrrega, 17 tirants, 52 *dobleres*—42 de milloria i 10 de *sisà*—, 6 antenes més una carretada, una dolsa, 20 costers i 9 biguetes a què afegir dos trossos de carrasca i cinc fusts l'entitat dels quals no consta en el registre. Les despeses en fusta pujaren a 165 lliures, 2 sous i 6 diners, una quantitat modesta, ates que la ciutat es beneficià de les donacions de particulars, així com de la reutilització de material procedent de les drassanes o d'altres fàbriques municipals per a estalviar en costos. A partir de la provisió de fusta esmentada es bastirien les jàsseres de la nau, de manera que el 8 de març començaven els treballs *per a obs de cobrir lo porche de la dita sala*, una vegada enllestides les operacions de preparació i adob de la fusta. Un equip de mestres fusters s'afanyava diàriament sota les ordres de Joan del Poyo, compostat de manera regular per Pere Roig, Nadal Roig, Guillem Vilanova, Bernat Leopard, Bernat Anguera, Joan Perez, Estheve Climent i Bonanat Adzebro que rebien 4 sous, ajudats per Martinet, *fill del dit en Joan del Poyo*, pagat amb dos sous i mig¹⁴²⁷.

Ensems a la quadrilla de fusters encarregats del bastiment operaven els imaginaires Pere Torragrossa, retribuït amb 5 sous, i Joan Aliagua amb un jornal de 4 sous i mig. A aquests se sumarien a partir del 5 de maig els germans Andreu i Joan Çanou amb un salari respectiu de cinc sous i mig i cinc sous que distingeix la feina específica d'aquesta branca de la fusteria¹⁴²⁸. al igual que en la Cambra Daurada, els llistats de pagaments desvelen com s'efectuaven de manera conjunta les labors de dimensionat, talla i pintura ja que el 28 de març es compraven els colors *per a obs de pintar los capçals de la fusta del dit porche*. Blanquet, *groch*, *adzerço*, *vermellón*, *carmini* i ocre junt a una lliura d'*almàguena* o mangra, mescla natural d'alúmina i terra amb òxid vermell de ferro, e mitja lliura de flor de tina i sis alnes de cànem i huyt lliures d'*aygua cuyta per a obs d'engrutar los capçals*. El 28 de març iniciarien les tasques els pintors Joan Esteve, Antoni Carbonell i Martí Llopis, prenent tres sous i tres sous i mig de jornal respectivament¹⁴²⁹. La pintura s'aplicaria al tremp d'ou i per a aglutinar els colors s'adquirien dos diners d'ous *per obs de stemperar los colors necessaris a pintar*

¹⁴²⁷ AMV. Vàries. Sises, signatura v²-5, f. 33 v i ss.

¹⁴²⁸ AMV. Vàries. Sises, signatura v²-5, f. 64 v.

¹⁴²⁹ AMV. Clavaria Comuna, signatura 45, anys 1425-1426. Citat per Luís TRAMOYERES BLASCO (1917): "Los artesonados...", *op. cit.*, p. 40 v.

*los capçals*¹⁴³⁰. Les compres ens informen de l'estat avançat dels treballs de la motllura, per a la qual s'adquiria a Antoni Falquó *una tirant de larguea de trenta nou palms* estimada en 15 florins d'or de què *dos catius* de Bernat Leopart serrarien les copades o entaulaments¹⁴³¹.

El memorial de Mateu Lançol descobreix així mateix el joc de corriola o *poliga* emprat per al muntatge com a sistema per a l'elevació dels materials. En efecte, el 25 de maig de 1425 s'adquirien els distints elements de la grua, una palometa per a la qual es comprava per 8 diners *un pern per a la corriola de casa de Garricha, torner*, una corriola al torner Joan Lançol per 4 sous i mig i una lliura *de çabo per untar l'argue*. El mecanisme s'articulava amb les sis trenyelles subministrades per Pere Eximenez per 19 diners i les quatre cordes redones a raó de 4 sous la peça. El carreter Salvador Vinyalls portaria les taules i les palomes des de la fàbrica del Portal de la Mar fins a la sala. Amb aquests components es construiria un dispositiu senzill, basat en el principi giratori de l'argue en torn al seu eix mercè a un pern equilibrat per la corda que s'enrotllava al torn¹⁴³².

Per a la realització d'aquestes tasques, el consell del 26 de maig de 1425 proposava l'ampliació en 900 lliures d'un censal signat el 22 d'octubre de 1423 per a liquidar els deutes i atendre les obres de la sala i altres dependències¹⁴³³. Nogensmenys, sols una vegada enllestit l'adob de l'edifici s'emprendria el bastiment de la *cuberta sobirana*, el teginat de la Sala del Consell o Sala dels Àngels, batejada així justament per la decoració d'angelets tallats, pintats i daurats que sostenien les armes de la ciutat. El 20 de febrer de 1427 se signaven els *Capítols en quina forma se pot cobrir la Sala del Consell*, on es detalla el projecte d'enteixinat que es devia bastir, gràcies als quals podem avui reconstruir les seues traces¹⁴³⁴. Encapçalant el memorial figura Joan del Poyo, constructor del sostre i amb tota probabilitat autor del seu disseny. A tenor dels terminis estipulats consistia en un teginat pla originat per l'estesa de bigues recolzades sobre les parets de la sala. Una gruixuda cornisa d'entaulaments de fusta recorria el perímetre de la sala, en què descansaven els permòdols entallats que acollien el bigam.

El document recapitula amb detall cadascun dels elements de la sostrada, tot seguint l'ordre de construcció, indica que *primerament se meta una copada grossa, que*

¹⁴³⁰ AMV. Varies. Sises, signatura v²-5, f. 45 r.

¹⁴³¹ AMV. Varies. Sises, signatura v²-5, f. 41.

¹⁴³² AMV. Varies. Sises, signatura v²-5, ff. 87 v -88 r.

¹⁴³³ Luís TRAMOYERES BLASCO (1917): "Los artesonados...", *op. cit.*, p. 39

¹⁴³⁴ AMV. Protocolos. Notari Antoni Pascual, anys 1425-1427. Al·ludit per Luís TRAMOYERES BLASCO (1917): "Los artesonados...", *op. cit.*, pp. 45-46.

haia un forch d'alt e un palm d'ample, un entaulament d'uns 10 cm de llarg i 25 d'amplària, esculpit, que devia recórrer *tota la darredor de la casa*. Sobre aquest fris se situaven *los capsals menors*, encaixats en un bastiment de fusta de tres dits de gros i igual amplitud que les mènsules. Per damunt del plànol dels cans corria una nova cornisa llisa de fusta, *una copada buyda*, sense obrar, de mig pam de gros i un forç d'ample, sobre la qual s'emplaçaria la motllura a què s'ajustarien *los capsals maiors*, *guarnits tots de entaulament al darredor*. Com l'anterior, comptaria amb tres dits de gros i el mateix ample que els permòdols, sobre els quals s'assemblaria un últim entaulament llis, de mig pam de gros i un forç d'ample. Aquesta segona línia d'entaulament s'ajustava a l'alternança de mesures observada en el seguit de motlures que constituïen els fonaments de la sostrada, sobre els quals descansaria l'entramat de bigues i taules que cobririen la superfície de la cambra. La col·locació d'un joc de dobles mènsules era una solució que aportava major sustentació a les bigues i permetia reduir la llum lliure. Els permòdols acollien les tensions de les jàsseres i transmetien les càrregues als murs perimetrals alleugerant així la tracció suportada pel bigam.

Per a consolidar la base recolzadora s'estenia una jàssera guarnida d'entaulament, damunt la qual succeïa una cornisa de talla *d'un palm e pus prima que la pus baixa en que correnga tota la obra*. Aquesta biga lateral suportaria altres sis jàsseres completes i dues mitges *per a pasaderes*, de tres pams de caiguda i dos i mig d'ample, revestides amb les seues corresponents copades grosses i esculpides. Aquestes motlures deurién rebre les huit bigues *o tantes com haia mester*, d'un pam i dos dits d'amplària, *obrades de talla tals com la primera en què deu seure tota la obra*.

El traçat del teginat es completava amb les dues taules esteses per a cobrir els espais lliures entre les jàsseres, un entaulament de dos pams i una mà de gros *o de tant com se porra comportar* en funció de la resistència del bigam, un gruix moderat per a prevenir l'aparició de clevills derivats de l'eixugament de la fusta. Una motllura situada al llarg dels cantells de les bigues serviria d'element d'unió per a crear els requadres, *que farà lo cayres de la jaldeta quadrat*. Per a rematar la clausura, sobre cada gaveta s'estendria una taula plana de tres dits de gros, *per ço que es puixa obrar e deboixar en cascuna jaldeta un bestió o que si meta e se pose hun bestió o babuy de talla*, la figura d'un àngel, un sant o un beneït.

Per a assegurar el tancament ferm del sostre es preveia *folrar de taules o de costeres tota la cuberta per igual*, *per ço que defena que la terra no alter la pintura*, descriu el sistema d'aïllament de la fusta per a evitar la filtració d'aigües i la humitat.

De fet, ja entre les provisions encomanades el 29 de març de 1425 es contemplava la compra a en Joan, *l'esmolador*, d'una lliura de claus *per a clavar los costers, ço és per cobrir la fusta per ço que en temps de plujes nos banyàs*¹⁴³⁵. Les teules elaborades per Bernat i Sancho Dalcodori tancarien la cobertura en la façana externa.

El cost de l'obratge es xifrà en cinc-cents florins d'or, 5.500 sous que comprenien els salaris i l'adquisició de la fusta necessària, que el mestre Joan del Poyo devia subministrar sota *carrech de tots los treballs e dels arreus necessaris als treballs e de messió, loguers e salaris*. Entre les obligacions de la ciutat romanien els *pertrets ques haien a metre e romandre en la obra e clavo e obra de talla*¹⁴³⁶.

La proporció modulada de la sèrie de frisos es correspon amb el programa iconogràfic, ideat per a crear un equilibri en la decoració a nivell figuratiu ben traduït sobre el pla geomètric. En efecte, sols una vegada explicada l'estructura, el memorial explicita el programa decoratiu en especificar que les *jaldetes vinguen e stiguen de cayre d'un dau e sien embotjades totes al darredor damunt les jacenes o copades de botgets ab lo senyal de la Ciutat*¹⁴³⁷. Com en la Cambra Daurada, un dels avantatges de la combinació de bigues, motlures i mènsules era la possibilitat que oferien de disposar de múltiples espais per a acollir un nodrit programa decoratiu per a enriquir l'enteixinat. Per aquest motiu, el 12 de març de 1427 els jurats contractaven l'obra de talla amb els mestres Andreu Çanou i Joan Lobet, *ymaginaires*, per a encomanar-los la talla dels *capçals, axi grans com xics*. Es convenia la decoració escultòrica dels trenta-dos permòdols, els grans amb figures d'àngels amb *lo senyal de la dita ciutat posat en forma de tarja*. Els menuts amb figures de profetes, segons *los quatre que han ja obrats e mostrats als dits honorables jurats per mostra*. La decoració es completava amb vint-i-quatre *postibus sive entaulaments de angelots* i quinze *signis regalibus magnis*. L'obratge es contractava a raó de huit florins i mig per cada parell de capsals, *prenint un chich e altre gran en lo parell*, que es comprometen a *acomplir d'ací a la festa de Pasqua de Resurrecció, e cascun d'ells donar-ne cascuna setmana acabats dos, ço és hun gran e altre chich*¹⁴³⁸.

Els treballs d'entalladura finalitzarien en els primers mesos de 1428, de fet Joan Çanou reconeixia en una època signada el 18 de febrer de 1428 haver rebut de Jaume

¹⁴³⁵ AMV. Vàries. Sises, signatura v²-5, f. 41 v.

¹⁴³⁶ AMV. Vàries. Sises, signatura v²-5, ff. 87 v- 88 r.

¹⁴³⁷ AMV. Protocols. Notari Antoni Pascual, anys 1425-1427. Al·ludit per Luís TRAMOYERES BLASCO (1917): "Los artesonados...", *op. cit.*, pp. 44.

¹⁴³⁸ AMV. Notals. Notari Antoni Pascual, signatura p-2, anys 1427-1430. Al·ludit per Luís TRAMOYERES BLASCO (1917): "Los artesonados...", *op. cit.*, pp. 45-46.

Quilis, *administrador operis cohoperte aule sive de la Sala*, 63 lliures i 18 sous a ell deguts per quaranta-nou *signorum regalium magnorum et duorum timbrorum sive timbres*, a raó de dasset sous per cadascun, ensems a *nove basi, signorum regalium parvorum*, a raó de sis sous¹⁴³⁹. Per semblant, el 9 de març Andreu Çanou, *sculptor sive ymaginarie*, rebia 133 lliures 17 sous i 6 diners per *sculptura vint quatre postium sive entaulaments d'angelots* a raó de 18 *pro quoliter angelot*. El registre inclou també divuit escuts valorats en 18 sous cadascun, dinou *capitalibus sive capçals* a raó de 93 sous per cada permòdol, a més de catorze *copades foliozem* entallades per 6 sous i nou diners la peça, sis *infantonis cum folys*, babuins amb targes tallats per 13 sous i mig cadascun i set *signis* o timbres a raó de 17 sous i mig. El detall dels pagaments ens acostava a la retribució dels escultors en uns contractes pactats a preu fet on els mestres imaginaires treballaven a destall. La pintura i el daurat de la talla s'encomanaria posteriorment als pintors Gosalbo Sarrià, Joan Moreno i Jaume Mateu per 9.191 sous i 9 diners, import que comprenia el daurat de la cornisa i la pintura de catorze *tabulis pictas*. A aquests s'afegiria Bartomeu Abellà amb qui firmen època el 6 de maig de 1428 per 3.042 sous i 6 diners¹⁴⁴⁰.

La tipologia del cassetonat: el sostre de la Sala Daurada del Palau de la Generalitat

A aquesta tradició s'uniria la modalitat més rica de l'enteixinat cassetonat configurat per un seguit de bigues recolzades sobre motlures en voladís, a les quals s'afegien llistons de fustes entre els travessers per a formar els plafons, unes barretes disposades a una mateixa distància entre sí i en sentit perpendicular per a crear el requadre o cassetó. Generalment, l'espai intermedi entre el bigam es recobria amb peces de terracota o ceràmica o amb plaques de fusta esculpides i colorades. Aquesta era la tipologia escollida en principi pels administradors del palau de la Generalitat per a cobrir la sala del *Studi nou que respon vers la plaça*, la sala construïda per Joan Mançano, *mestre de la obra de mortar e ragoler de la casa*, també anomenada indistintament a la documentació com *Studi nou* que estava orientat *lo cap de la dita*

¹⁴³⁹ AMV. Notals. Notari Antoni Pascual, signatura p-2, anys 1427-1430. Al·ludit per Luïa TRAMOYERES BLASCO (1917): "Los artesonados...", *op. cit.*, pp. 47.

¹⁴⁴⁰ AMV. Notals. Notari Antoni Pascual, signatura p-2, anys 1427-1430. Al·ludit per Luïa TRAMOYERES BLASCO (1917): "Los artesonados...", *op. cit.*, pp. 47.

*sala vers la casa de la ciutat e altre cap de la dita sala vers la plaça de Sent Bertomeu*¹⁴⁴¹.

Es tractava d'un recinte que amidava setanta-nou pams de llarg i assolía una altura de vint-i-set pams i mig, *comptant del payment de la dita Sala a la cara de la copada que yra devall lo pla de la biga*. En el front recaient a la plaça de Sant Bartomeu s'emplaçava la capella. El sistema previst per a la sostrada era la construcció d'un panell de bigues paral·leles recolzades sobre els murs perimetrals, construït a base de *revoltions de algeps e ragola del romà elevats a bones e grosses bigues ben laborades ab copa de fusta ben laborades, los quals revoltions après fossen bronyits e daurats y toquats de color en moltes parts de manera que la dita cuberta fos bella e ben laborada*¹⁴⁴². Aquest sistema comportava però greus inconvenients ja que les dimensions de l'espai a cobrir incrementaven el risc de flexió de les fustes, devien escollir bigues gruixudes ja que sobre el solar de lleny es preveia l'edificació d'un pis superior el pes del qual recauria sobre la trama. El projecte concebut requeria una important despesa en fustes grosses de gran volum. L'espai entre les bigues es reompliria amb xicotetes voltes d'algeps i taulellets ceràmics que introduirien un complement decoratiu a l'entalladura del bigam i servirien sobretot per a quallar els buits creats entre les bigues.

Malgrat que aquesta tipologia de teginat comptava amb una sòlida reputació en l'arquitectura gòtica valenciana, no sols l'avaluació dels inconvenients sinó també l'apreciació de la sumptuositat aportada pel sistema de cassetonats portà a la revocació del plantejament original en favor de la solució enginyada pel mestre de l'obra de fusteria Joan Bas, *considerant que les matexes bigues sens més laborar ni mudar lo larch de aquelles poden servir per a fer tota la dita cuberta sens comparació e més durable e més abultada e de més condició*. El model de la nova estructura el proporcionaria un mestre també identificat en el registre del seu nomenament com a fuster de la casa el 16 d'octubre de 1509 com Joan de Xavea, *home casat y examinat en lo offici de fuster e bon menestral*.

En la decisió dels diputats influïren factors de diversa entitat, fonamentalment l'estalvi econòmic en la compra de material i jornals, així com la rapidesa d'una instal·lació d'elements que podien ésser prefabricats que agilitzava el procés

¹⁴⁴¹ ARV. Generalitat. Obres del general, signatura 2.490, anys 1509-1514. Salvador ALDANA (1992): *El Palacio...*, op. cit. Vol. I, p. 176.

¹⁴⁴² ARV. Generalitat. Protocols. Notari Pere Bataller, signatura 2.734, any 1512. Salvador ALDANA (1992): *El Palacio...*, op. cit. Vol. I, p. 181.

constructiu. El memorial signat el 22 d'octubre de 1512 subratlla especialment l'estimació d'un obratge que aportaria exquisidesa i prestigi, en considerar que *les matexes bigues sens més laborar ni mudar lo larch de aquelles poden servir per a fer tota la dita cuberta de fusta molt ben laborada e miges barcelles quadrades, la qual obra de fusta sens comparació és més durable e més abultada e de més condició e més honorosa que les revoltons de algeps e ragola, per més rellevants e daurats que sien*. El doble profit plantejat pel nou projecte convenç els diputats a renovar la primera provisió per a elaborar amb la mateixa quantitat de fusta, que es trobava ja dimensionada i col·locada en la sostrada, un nou teginat *ab les mateixes bigues qui huy són ja posades en tota aquella fusta, laborada ab miges barcelles quadrades segons la mostra que mestre Joan Bas, fuster de la quasa de la deputacio, los ha hui mostrat deboxada*.

L'elecció d'aquesta modalitat de sostrada va coincidir amb la difusió dels estudis de geometria i perspectiva i l'arribada a València de la nova modalitat de sostrada forjada per un seguit de formes polièdriques. La presentació del traçat dibuixat sobre paper o pergamí per Joan Bas serviria de padró per a la contractació d'una obra que seria en realitat el mestre Jordi Lobet el responsable de dur a terme, en reemplaçar Joan Bas en el càrrec el 20 de novembre de 1512, qui va morir a penes un mes després d'iniciar l'enteixinat. El nomenament de Jordi Lobet es trobava reputat moralment com *a persona bona e de bones costums* i oferia als diputats no sols una solució tècnica sinó també l'ocasió per a mostrar la seua magnanimitat, en concertar el seu matrimoni amb una donzella de la casa, *òrfena e ab molts pochos béns, de edat de conuarta matrimoni y lo dit Jordi Llobet, fuster, es consent e li plau casar-se ab la dita donzella, puix lo ellegeix en mestre ordinari de la dita casa, en la qual puga treballar per viure e passar la present vida [...] los dits diputats per respecte de la dita Àngela, òrfena, la qual per quomodo del dit ofici troba marit competent, atesa enquera la abilitat e suficiència que lo dit Jordi Llobet, fuster, te per a la dita maestria*¹⁴⁴³.

És probable que el nou mestre modificara el disseny original de la coberta conforme als dibuixos presentats als administradors el 1 de juliol de 1513, en correlació amb *la mostra que a dibuixat e mostrat als senyors diputats a la qual s'ajusten els honoraris de la seua contribució a destall en dues castellanes d'or per cascuna jaldeta*

¹⁴⁴³ ARV, Generalitat. Protocols. Pere Bataller, signatura 2.734, any 1512. Salvador ALDANA (1992): *El Palacio...*, op. cit. Vol. I, p. 181-182.

*que y aura en lo studi, axi de les jaldetes quadrades com de les staranyes*¹⁴⁴⁴. Per la visura del plantejament el 3 d'abril de 1513 Miquel Joan i Hieroni Monyos rebien *casquí mig ducat per los treballs de tachar a mestre Jordi lobet les cubertes*. Els mestres fusters examinaven l'obratge en qualitat de pèrits experts per a garantir l'excel·lència d'un projecte que seria novament avaluat el 1 de juliol de 1513 per Antoni Morera i Miquel Joan, retribuïts igualment amb mig ducat *casquí per sos treballs de consellar [...] al mestre Jordi Lobet les mans de la cuberta*¹⁴⁴⁵.

El sistema adoptat consistia en bastir un teginat pla creat a partir de l'encontre entre les bigues transversals que creuen l'ample de l'estància i un seguit de peces perpendiculars anomenades barretes, espaiades entre elles a una distància igual a l'ample de les bigues per generar una retícula de base quadrada que definia el cassetonat. Aquesta solució permetia homogeneïtzar el comportament dels diferents elements de fusteria, en subjectar a un major control la resistència del bigam i les forces de compressió. La solució consistia en assemblejar-les de manera que cada peça es fera solidària amb la contigua, un procediment que mirava d'obtenir un comportament conjunt de l'entramat (figura 62).

En contrast amb els enteixinats constituïts exclusivament per travesses paral·leles, el sostre enginyat permetia disposar les bigues amb major separació entre elles i estalviar així en obra de mà i material. Ates el risc inherent de les contraccions del secat, per a evitar emprar taulers de formats excessivament amplis que podrien comprometre l'articulació de les peces i encaririen el pressupost, n'empraren d'altres més estrets col·locats en forma de gaveta, que per la seua forma troncopiramidal era capaç de cobrir un espai major al seu ample. Reconeguda en la documentació com *jaldeta*, es col·locava amb la base oberta sobre la part inferior del quadre conformat per la intersecció entre les bigues i les barretes. Amb aquest sistema s'aconseguia evitar l'ús de grans bigues, sempre costoses i difícils de trobar en una regió deficitària de fusts. Per la seua part, les peces de secció rectangular definides per les barretes que emmarquen la gaveta corresponen a les *staranyes* mencionades en el protocol. Amb el recurs a taulers de dimensions més menudes les inevitables contraccions de la fusta sols afectarien a la secció vertical de la trama, cenyint-se a una àrea reduïda sense comprometre l'estabilitat

¹⁴⁴⁴ ARV, Generalitat. Protocols. Pere Bataller, signatura 2.735, anys 1513. Salvador ALDANA (1992): *El Palacio...*, op. cit. Vol. I, p.184.

¹⁴⁴⁵ ARV. Generalitat. Obres del general, signatura 2.490, f. 130 v.

del conjunt. L'equilibri de la trama permetia emprendre amb seguretat l'edificació del pis superior, tot reomplint els buits del cassetonat amb argila¹⁴⁴⁶.

El cassetonat bastit en la Sala Daurada gran del Palau de la Generalitat constitueix una sumptuosa obra de fusteria enginyada al voltant del joc de figures polièdriques articulades entre si on unes formes envolten les altres. La gaveta constitueix el marc exterior del disseny que a l'interior inclou un rombe que al seu temps emmarca l'octògon central del qual es despenja la clàssica roseta esculpida (figura 63). L'estructura es perllonga als laterals en un fris de motllures ricament decorat que en cada cantó presenta tres estrelles de huit puntes inserides l'una en l'altra en progressió dimensional. El conjunt forma un harmònic encaix de formes geomètriques que crea la impressió de un espés tapís de cassetons quadrangulars, romboïdals i octagonals inserits en un esquema compositiu que sembla un joc calidoscòpic de volums¹⁴⁴⁷.

L'obra es contractava a destall a raó de dues lliures castellanques d'or per unitat, essent la gaveta i les barretes les unitats computables a retribuir de manera que l'estipendi gravava únicament el treball, ates que el material adient, compresos els *claus, marquavins de genova e de viscaya, punches e altre ferro*, així com l'*aygua cuyta i el vernis çafra* per al tractament d'impermeabilització posterior de la fusta el proporcionava la Diputació¹⁴⁴⁸. Per separat es contractava amb el mestre fuster Jaume Vicent, *ymaginaire*, la talla dels motius decoratius, *trenta e dos roses per a les olles o tous de la cuberta de la sala magor junt a la capella [...] les quals roses sien en lo jui de aquelles ochavadades, axi com són les daus de les dites roses, diversificades e molt abultades, segons se mostra de huna rosa que ja te feta*¹⁴⁴⁹. En efecte, el 28 de maig de 1510 se satisfieien a *mestre Vicent ymaginaire* desset sous i mig per *tres jornals e mig que ha fet faena en dos roses e una medalla de fust, que a fet per mostra per als tous de les olles de la cuberta de la sala a raó de cinc sous jornal*¹⁴⁵⁰.

S'acorda l'elaboració dels poms centrals de cadascun dels cassetons, un obratge contractat a destall a raó d'onze sous i sis diners per unitat que comprenen

¹⁴⁴⁶ Sobre el procediment de construcció d'un cassetonat i els elements constitutius es recomana l'estudi d'Enrique NUERE MATAUCO (2003): *La carpintería de armar...*, op. cit., pp. 64-66.

¹⁴⁴⁷ Edvige LUGARO (1986): "Tetti e soffitti lignei siciliani tra Quattro e Cinquecento". Giulio Carlo ARGAN, dir.: *Storia dell'arte*. Roma: CAM Ed., p. 15.

¹⁴⁴⁸ ARV. Generalitat. Obres del general, signatura 2490. Salvador ALDANA (1992): *El Palacio...*, op. cit. Vol. I, p. 187.

¹⁴⁴⁹ ARV, Generalitat. Protocols. Pere Bataller, any 1513. Signatura 2.735. Salvador ALDANA (1992): *El Palacio...*, op. cit. Vol. I, p. 187.

¹⁴⁵⁰ ARV. Generalitat. Obres del general, signatura 2.490, f. 130 r.

exclusivament el treball del fuster, *puix los senyors diputats li donen la fust per a les roses trocegada en tants trossos com són les dites roses*. La remuneració del mestre es xifrava en la mateixa instrucció en una suma complexa de tres-cents trenta sis sous. A banda es retribuïa la rosa prèviament elaborada com a mostra per un preu de set sous i mig, que informa del temps dedicat per l'escultor, *tres jornals e mig que a fet faena en dos roses e una de medalla de fusta que ha fet per mostra per als tous de les olles de la cuberta*¹⁴⁵¹. No seria l'únic escultor contractat per a realitzar la decoració de la coberta, de manera puntual concorreria encara Joan Francès, *entretallador*, qui el 27 d'octubre de 1514 rebia huit ducats d'or per la seua contribució *en les coses que per a les jaldetes de la cuberta del studi*¹⁴⁵².

D'aquest protocol es desprèn l'esquema d'un cassetonat dividit en trenta-dos requadres distribuïts en quatre columnes de huit fileres, que fundaria un precedent en el devenir de la fusteria valenciana, en erigir-se en referència per als altres teginats bastits en la Casa de la Diputació (figura 64). En observar la perfecció tècnica de l'assemblatge i la delicadesa de les talles queda patent el grau de qualitat assolit pels fusters coetanis, un domini que aniria perfilant-se en tots els sectors de l'ofici a partir del segona meitat del segle XVI, especialment en aquelles branques vinculades a la construcció i l'ornament interior. De fet, en el segon decenni del Cinc-cents la cobertura de les naus de l'Hospital General de València suposaria un interessant capítol per al desenvolupament de les seues aptituds en l'erecció d'enteixinats, amb la incorporació e l'òrbita local de l'armadura de par i filera pròpia de la fusteria castellana.

L'estructura triangulada: la cobertura dels braços de l'Hospital General

En contrast amb l'arrelada tradició constructiva de sostres de fusta plans, la coberta originària de l'Hospital General abans de l'incendi de 1545 constituí un exemple aïllat de la *armadura de par y nudillo* amb decoracions de llaç en l'arquitectura valenciana. Atesa la peculiar estructura en creu de l'edifici, fins enllestir els quatre braços el cobriment es desenvolupà en una sèrie de fases successives on la tècnica i l'estil emprat en la primera serviria de patró per a unificar el plantejament. El 17 de juny de 1514 es lliuraven les dues-centes lliures *per lo estall de les mans de fer la cuberta del primer bras de a creu* als mestres Antoni Çamorera, Joan Perales i Gonzalbo del

¹⁴⁵¹ ARV, Generalitat. Obres del general, signatura 2.490. Salvador ALDANA (1992): *El Palacio...*, op. cit. Vol. I, p. 184- 187.

¹⁴⁵² ARV, Generalitat. Obres del general, signatura 2.490, f. 101 r. El lliurament total de dotze ducats d'or 12 comprén les feines desplegades entre e 27 d'octubre i el 14 de novembre de 1514.

Castillo, els mestres fusters encarregats d'obrar de fusta una estructura del disseny de la qual l'autèntic responsable fou el castellà Gonzalbo del Castillo, natural de Conca¹⁴⁵³.

Els motius per a adreçar-se a un mestre castellà queden patents en el conveni signat el 30 de gener de 1514 on els administradors de l'hospital contractaven el mestre Gosalbo del Castillo *que ha tengut carrech de fer la cuberta del primer bras*, s'adreçaven a un fuster castellà, en reconèixer no sols la seua aptitud sinó la mancança de mestres locals capaços de desplegar les tècniques adients *per a fer aquella dita obra*¹⁴⁵⁴. De fet, la primera coberta construïda havia superat les expectatives dels administradors perquè els fusters no s'havien limitat a realitzar una obra plana sense ornamentació, sinó que havien bastit una estructura triangulada decorada amb llaços, segons *feren la dita cuberta molt ben acabada e feren moltes coses en aquella obra que per la capitulació no eren obligats a fer*. A aquestes novetats responen les deu lliures donades en satisfacció de les moltes coses que avien fet en la dita cuberta [...] *com són los llazos de la cuberta los llazos de les cadenes*¹⁴⁵⁵. En el repartiment de la prima concedida es descobreix la preeminència dels mestres Joan Perales i Gosalbo del Castillo en l'execució de l'obra. La instrucció del pagament de les estrenes reconeix els perjudicis del treball a destall en què *han sostingut excesius treballs e despeses e han molt perdut en lo dit estall*¹⁴⁵⁶. En efecte el preu fixat d'antuvi a partir de l'armadura entesa com unitat de producció, amb un terme de finalització fixats i amb la disposició d'una matèria prima fornida i racionada pel contractant es cercenen limiten certament els afanys de l'artífex per elaborar un obratge més elaborat.

La fusta per a la seua realització era subministrada pels administradors que encarregaren al fuster Diego de la Parra la tria i el marcatge de la fusta que s'hauria d'emprar en *dit spital general, com en altres qualsevol treballs fets per lo dit Spital*¹⁴⁵⁷. Els usos de selecció desplegats responen als paràmetres examinats, per a descobrir la figura d'un mestre de confiança, contractat especialment per a desplaçar-se i consignar les fustes, un treball desplegat habitualment a la resta de fàbriques pel mestre

¹⁴⁵³ ADV, Llibres de Conte i Raó, signatura V-1/94, f. 180. Mercedes GÓMEZ-FERRER LOZANO (1998): *Arquitectura en la Valencia del siglo XVI: el Hospital General y sus artífices*. Valencia: Albatros, pp. 73 i 377.

¹⁴⁵⁴ ADV, Actes y Acords, signatura IV-2/1, anys 1512-1514. Mercedes GÓMEZ-FERRER LOZANO (1998): *Arquitectura en la Valencia del siglo XVI...*, op. cit., p. 73 i 380.

¹⁴⁵⁵ ADV, Llibres de Conte i Raó, signatura V-1/95, f. 168. Mercedes GÓMEZ-FERRER LOZANO (1998): *Arquitectura en la Valencia del siglo XVI...*, op. cit., pp. 73 i 379.

¹⁴⁵⁶ ADV, Actes y Acords, signatura IV-2/1, anys 1512-1514. Mercedes GÓMEZ-FERRER LOZANO (1998): *Arquitectura en la Valencia del siglo XVI...*, op. cit., p. 73 i 380.

¹⁴⁵⁷ ADV, Actes y Acords, signatura IV-2/1, anys 1512-1514. Mercedes GÓMEZ-FERRER LOZANO (1998): *Arquitectura en la Valencia del siglo XVI...*, op. cit., pp. 74-75.

responsable de les obres de fusteria en cada cas que rebien a canvi el mateix salari diari estipulat per a la resta de feines. En canvi, la nova funció preveu una retribució complexa de 4 ducats d'or.

En gener de 1516 la viuda de Joan Perales rebia l'última paga corresponents al treball desplegat pel seu marit en *lo estall de la una cuberta del hun braç de la creu*¹⁴⁵⁸, el mestre a qui havíem vist fins ara desplegar els encàrrecs propis del responsable de les obres de fusteria de la casa i havia treballat a destall en la sostrada. Es tracta de la liquidació dels salaris que Joan Perales havia desplegat ensems a *sos jovens* o a *sos obrers que han fet la pastera, taulell e altres coses del hospital*, pels quals rebia quantitats complexes que no consenten desgranar al menut l'assignació diürnal com tampoc conèixer el tipus de treballs realitzats pel mestre de les obres de fusta¹⁴⁵⁹. A partir d'aquest moment sols el mestre Gosalbo continuaria operant en l'armadura *de hun braç de la creu*, que intuïm es tractava del segon tram, *e per lo sambori e altres obres de fusta* amb que reprèn les responsabilitats pactades al seu contracte com a mestre de les obres de fusteria de l'hospital. Acord amb el cobrament rebut per la primera armadura, novament es repeteix el lliurament de dues-centes lliures i onze sous, a les quals s'afegirien altres cinc lliures per diverses feines i jornals, a més d'una partida de setanta-tres lliures i nou sous *de tots los estalls y de la faena e jornals fets en lo present any*, on de nou el memorial de la suma entregada no detalla el caire de les tasques desplegadas, com tampoc especifica el nombre de jorns empleats¹⁴⁶⁰.

Quan en agost de 1538 el mestre valencià Jaume Lagostera reprèn les obres de construcció de *la cuberta del cuadro de la creu ques ha de fer, ço és lo que sta a la part del carrer del Fumeral*, havien transcorregut més de vint anys des de la cloenda dels dos primers braços, temps en què els mestres fusters han après les tècniques aportades i són ja capaços *de fer la dita cuberta conforme a les que huy estan fetes*¹⁴⁶¹. Les capitulacions signades entre el mestre Jaume Lagostera i els administradors revelen els termes dels acords empresos fins ara i informen de les obligacions concretes per ambdues parts. Els contractants es comprometen a proveir tota la fusta necessària, serrada i presta per al seu ús, s'encarreguen a més dels bastiments i totes les obres

¹⁴⁵⁸ ADV. Llibres de Conte i Raó, signatura V-1/94, f. 148. Mercedes GÓMEZ-FERRER LOZANO (1998): *Arquitectura en la Valencia del siglo XVI...*, op. cit., p. 75 i 381.

¹⁴⁵⁹ ADV. Llibres de Conte i Raó, signatura V-1/94, f. 180. Mercedes GÓMEZ-FERRER LOZANO (1998): *Arquitectura en la Valencia del siglo XVI...*, op. cit., p. 377.

¹⁴⁶⁰ ADV. Llibres de Conte i Raó, signatura V-1/99, f. 148. Mercedes GÓMEZ-FERRER LOZANO (1998): *Arquitectura en la Valencia del siglo XVI...*, op. cit., pp. 75 i 381.

¹⁴⁶¹ APPV. Protocols. Notari Baltasar Torres de Margens, signatura 25.660. Mercedes GÓMEZ-FERRER LOZANO (1998): *Arquitectura en la Valencia del siglo XVI...*, op. cit., pp. 78 i 382.

relatives a la maçoneria o a l'obrar de vila. Per la seua part, el mestre fuster és responsabilitza de bastir, muntar i assemblar totes les peces de fusta *ço és los tirants ab sos capçals y los streps y les limes ab ses pendoles y el copete y panyos de lazo amb tot lo restant de la fusta, ço és parells, nudillos, taules per a entaulaments, fulles y parafulles, fileres, guarnicions y tot lo restant de la fusta*, que seria assemblada amb claus fornits pels administradors. Dues-centes lliures pagadores de dos en dos mesos i un termini de huit mesos són les clàusules que tanquen un acord que mostra l'escassa variabilitat en els preus.

La instrucció remet al vocabulari original en castellà per aquells elements aliens a la fusteria autòctona, que no disposen equivalent. Relleven totes les peces constituents de l'armadura *de par y nudillo*, una estructura triangulada definida per un continu de bigues disposades en diagonal respecte al pla vertical de l'espai, que descansen l'extrem inferior en el llenç del mur mentre que la part superior encaixa en una llarga biga horitzontal anomenada filera que recorre el llarg de l'armadura articulant els parions. A aquest sistema de base s'unien els artells o *nudillos* que eren la sèrie de travesses ajustades als parells de parions a dos terços de la seua altura. Per a articular ambdues peces es rebaixaven les voreres laterals del par en correspondència amb el buit central practicat en l'artell, per a crear una rebava on encaixar els dos elements. Aquest sistema d'assemblatge, intrínsec de la fusteria medieval castellana, permetia prefabricar les armadures a dues vessants, tret que va donar un enorme impuls a aquesta branca de la fusteria, atesa la relativa facilitat en què, a partir d'una sèrie de padrons que indicaven les línies del disseny, el fuster era capaç de reproduir una armadura de memòria recordant simplement les seues traces. Les característiques de l'espai a cobrir determinava a la fi la configuració del teixit, per què era l'habilitat de l'artífex per a traure el màxim rendiment a la trama escollida¹⁴⁶².

En l'armadura, el tirant era la biga transversal emplaçada sobre els cans laterals del murs que cobria de solera a solera l'ample de l'armadura per a travar els pars a l'altura del seus suports. És un element estructural destinat a absorbir l'espenta dels parions per impedir que es transmetera al parament. Els capçals remetien als caps de fusta dels extrems que s'assemblaven als estreps que conformaven la part de l'armadura encarregada de rebre els parions. Els estreps es col·locaven en el pla horitzontal sobre

¹⁴⁶² Enrique NUERE MATAUCO (2008): "Las estructuras de madera de la época medieval". Pedro NAVASCUÉS PALACIO (ed.): *Ars Mechanicae. Ingeniería medieval en España*. Madrid: Ministerio de Fomento, pp. 140-141.

els tirants, que els servien de reforç per a resistir la tracció dels pars. En ells resideix la força estàtica de l'estructura, gràcies a les tirants que contraresten l'espenta dels pars que suporten la càrrega de la sostrada¹⁴⁶³. Per a prevenir el perill de què els pars es tombaren cap als murs laterals i perderen la seua verticalitat, s'incorporaven en els axials unes peces de fusta anomenades llimes que conformaven les arestes obliqües de l'armadura. Les *limes* o llimes remetien a les fustes que formaven l'angle extern definit per l'encontre de les dues faldees o vessants inclinades de la coberta sobre les quals es claven les pèndoles, els llistons de fusta que s'estenen en el faldó de la coberta des de la solera fins a l'aresta eixint de la llima tesa. La integració de les llimes al conjunt del par i l'artell resultava idoni per a l'elaboració de llaceries, els motius geomètrics dels quals sorgien justament de la combinació d'una parella de fustes.

Amb el mot *copete* es remetia al tall superior del par que es recolza sobre la filera, element en què s'assenten els parions que generen el llom de l'armadura. L'estructura revela el sistema constructiu d'una sostrada de par i filera a dues vessants, on l'encontre entre els bastidors o panys de fusta donaria peu als artífex a l'elaboració dels llaços, generats de l'encreuament continu del traçat geomètric dels distints plànols, modulats i dimensionats per a formar polígons regulars que conferien un aspecte decoratiu riquíssim, original i completament divers a qualsevol altra solució tècnica¹⁴⁶⁴. La trama generada responia al traçat geomètric enginyat pel fuster per a forjar una trama on la mútua interrupció i els canvis de direcció dels panys donava pas a l'aparició de cintes entrelaçades sense aparent solució de continuïtat. Els llistons de les cintes es troben sempre ordenades metòdicament en funció dels factors inherents a la construcció de la carcassa, com són la modulació i el format de les peces estructurals destinades a constituir el bastiment com de les fulles, làmines destinades a complementar l'ornamentació i *tot lo restant de la fusta*.

En maig de 1539 es convenia el tancament del quart i últim braç de la creu, *la cuberta superior del quadro de la creu que s'ha de fer, lo qual sta a la part del hort vers la muralla*¹⁴⁶⁵. Al llarg d'aquest cicle seria el fuster Joan Gregori el *venditor de la fusta per la companya de la fusta*, el fuster empresari i contractista que forniria el

¹⁴⁶³ Sobre el comportament estàtic i els elements constitutius de l'armadura, consultar l'anàlisi efectuat per Manuel GÓMEZ-MORENO en la introducció a López de ARENAS (1618): *Primera y segunda parte ...*, *op. cit.*, pp. 20-21.

¹⁴⁶⁴ En referència al vocabulari emprat en la fusteria d'armar espanyola, anomenada *de lo blanco*, es recomana el diccionari recollit per Enrique NUERE MATAUCO (2003): *La carpintería de armar ...*, *op. cit.*, pp. 255-378.

¹⁴⁶⁵ APPV, Protocols. Notari Baltasar Torres de Margens, signatura 25.657. Mercedes GÓMEZ-FERRER LOZANO (1998): *Arquitectura en la Valencia del siglo XVI...*, *op. cit.*, p. 78-79.

material necessari per a la cobertura dels braços restants. La fusta necessària per a la sostrada del tercer braç es contracta el 9 d'abril de 1539 la fusta *ad opus operandi cooperta superiorem terci barchi crucis*, per al qual es preveuen 50 càrregues i 5 sisens, a raó de 6 lliures i 3 sous per càrrega. El cost de la fusta requerida per a la cobertura d'un braç ascendia a 122 lliures, 15 sous i 10 diners, en què es comprenien les 13 lliures, 3 sous i 4 diners *per lo port de la dita fusta de la Rambla fins a València*¹⁴⁶⁶.

Concloïa així un episodi constructiu que per a la fusteria local havia significat el perfeccionament de les tècniques aplicades fins aleshores en els enteixinats amb el consegüent enriquiment del vocabulari constructiu que prompte es vessaria als exàmens de magisteri com una de les habilitats legítimes i requerides a un mestre fuster. De fet, en les proves consignades en 1541 en els llibres de la corporació, destaca l'obra mestra esculpida per Pere Linares un *mogarbes viranat, lo qual és un penjant morisch*¹⁴⁶⁷, glossa que remarca l'assimilació per part dels fusters valencians de tècniques pròpies de la fusteria mudèjar, arribades a València de la ma de fusters castellans. Es tracta de la introducció d'un vocabulari aliè al llenguatge autòcton que sols a mitjans del segle XVI passaria a formar part íntegra del cabdal de l'ofici, exigit en les examinacions com l'aplicació d'uns coneixements ben assumits, convenients a un mestre fuster que pretenera exercir en la ciutat.

La coberta triangulada de l'hospital introduïa així una nova tipologia que aviat s'estendria pel territori valencià, en efecte els exemplars coneguts amb aquest sistema de teginat es daten entre finals del segle XVI fins les acaballes del Set-cents. Sostrades com la de l'església arxiprestal de l'Assumpció d'Aiora, bastida en la segona fase de construcció del temple denoten el perfeccionament d'una tècnica ben assimilada per la fusteria local. Es tracta d'una estructura de parió i artell a quatre vessants constituïda per dèsset bastiments de tisoires amb tirants i pendelons. L'entramat de fustes descansava sobre un sistema de corretges que donava suport als panys de teules. Es desconeixen els autors d'aquest obratge, la documentació tampoc no permet d'aprofundir en les circumstàncies de la seua elaboració. Un cas semblant és l'enteixinat de la Col·legiata de Xàtiva, per al qual no es possible ni tan sols especificar una data concreta de la seua erecció. L'obra de l'edifici començava en 1616 sota la direcció de Joan de Pavia i es perllongà durant el segle XVII. Interrompuda arran la Guerra de Successió, en 1731 es

¹⁴⁶⁶ APPV. Protocols. Notari Baltasar Torres de Margens, signatura 25.659. Mercedes GÓMEZ-FERRER LOZANO (1998): *Arquitectura en la Valencia del siglo XVI...*, op. cit., pp. 78-79 i 383.

¹⁴⁶⁷ ARV. Gremis. Llibre 181, anys 1540-1541, f. 48 r.

reprendrien les obres que el arquitecte Jaume Pérez finalitzaria en 1777. Els dos primers trams de la coberta de parell i filera de la nau es bastirien probablement entre 1748 i 1769, finalitzant la resta al voltant de 1888. La sostrada abraçava el llarg d'una nau de 86 m de longitud tot cobrint el tester de 51,5 m, amb una llum total de 33 m a l'interior i 44 m per la part exterior. Mercè a les dimensions a cobrir, s'adoptà una estructura de parió i filera combinats amb artells dotats de recolzaments intermedis per a reduir l'extensió del descans dels parions i alleugerar les tensions. L'hemicicle de l'absis es va resoldre amb l'adopció d'una figura heptagonal gràcies a la qual les llimes i els parions s'assemblen en una peça central, de la qual naixen fins descansar en els estreps situats en el llenç dels murs¹⁴⁶⁸.

Les solucions adoptades en la construcció de sostres en fusta són diverses i manifesten el ventall de tipologies desplegades per la fusteria valenciana. Són palmàries l'habilitat i la capacitat del fuster per a renovar els procediments tradicionals que fan patents les petges d'una evolució tècnica i estilística constant de la fusteria valenciana de què la varietat de sostrades enginyades n'és una mostra excel·lent.

Complexitat i valoració del treball fuster

Els llibres d'obres i els protocols notariais són les principals fonts documentals per a enllestir l'anàlisi del cost del treball, la valoració de la mà d'obra i la seua producció. En arribar als tallers, la fusta devia atendre tres etapes de transformació successives que la rendirien apta per a transformar-la en un producte acabat. Tres fases que defineixen al temps tres modalitats diferents de treball: en un primer moment s'imposava la serrada amb què es dimensionava provisòriament el tronc, a continuació es procedia a l'escairament de la peça per a dotar-la d'un format apropiat a l'ús que finalment adoptaria com a producte acabat a través del procés d'elaboració. En la serrada una de les fórmules més corrent de pagament era el treball a destall, atès que les tasques es podien comptabilitzar pel nombre de fil serrats. En canvi, quan l'objectiu era dimensionar el tronc amb un format específic es fixava un contracte a preu fet, calculat a partir de la quantitat d'unitats escairades. Una tercera possibilitat era el lloguer de la serra i els serradors amb un jornal prèviament estipulat.

¹⁴⁶⁸ Liliana PALAIA PÉREZ (2000): "Las armaduras de madera para cubiertas en la Comunidad Valenciana". *Actas del Tercer Congreso Nacional de Historia de la Construcción*. Sevilla, 26-28 d'octubre de 2000. Madrid: Instituto Juan de Herrera, SEdHC, Universidad de Sevilla, Junta de Andalucía, COAAT Granada, CEHOPU, pp. 761-769.

Una volta escairada, el carro era el medi corrent per a transportar la fusta, un trasllat de què s'encarregaven els mestres d'aixa que, com a carreters i constructors de carros, es llogaven també en les diferents obres per a cobrir els trajectes entre el Mercat o la Rambla, que eren els llocs primordials d'aprovisionament, i les distintes fàbriques. L'import es calculava en funció de la càrrega i de la distància, dues variables que besllumen clares en les anotacions dels registres de compra. A mesura que avança el segle XV s'observa com el treball del carreter aniria adquirint una consideració més estable, concebut amb un caràcter professional remunerat a jornal, modalitat que apareix en la documentació cap a mitjans del Quatre-cents de forma paral·lela en les distintes empreses de la capital.

Una possibilitat menys freqüent era la càrrega dels troncs a llom de bèsties, ja que constituïa un mitjà més lent que podia carregar una quantitat menor de fusta, paràmetres que limitaven les remuneracions. Més puntual seria el transport a llom d'homes i sols per a quantitats reduïdes de fusta.

Els registres descriuen dues formes de gestionar el treball del fuster en funció de la seua especialització. La més estesa en la construcció era la retribució a jornal, en què els fusters rebien un salari similar al de la resta d'oficis de la construcció, entorn a uns índex abastant regulars al llarg dels segles. Les diferències entre els jornals dels mestres d'obres respecte a la resta de mestres fusters, així com entre aquests i els fadrins ajudants i els esclaus patentitzen la prevalença de l'ordre jeràrquic vigent en la confraria. A més subratlla el recurs a la mà d'obra esclava que fins el moment havia restat postergada en la documentació corporativa, dedicada a operacions àrdues de serrar. Junt a aquesta modalitat de pagament, apareix el contracte a preu fet, reservat en les fàbriques per a operacions que es podien mesurar a destall. Aquesta seria la forma corrent en la gestió de la producció dels imaginaires, sector on destaca el contracte de l'obra amb un preu pactat d'antuvi, subjecte a unes clàusules que estipulaven tot d'una les condicions de treball com les característiques de la seua producció. Nogensmenys, la valoració de l'obratge es podia confiar a l'estimació del judici arbitral d'un expert cridat per a taxar la perfecció i la qualitat.

Un altre camp actiu on el fuster desplegà la seua activitat segué en l'ornamentació de la ciutat en les commemoracions festives, de què gran part dels treballs responien a la faceta d'escenògraf desplegada per l'artífex medieval. Les anotacions preses per les autoritats municipals de les despeses de les entrades reials, de les celebracions de justes i torneigs o processons lliuren una valuosa font documental a

estimar en l'anàlisi dels jornals. De manera paral·lela, aquests llibres de comptes descobreixen un fuster polivalent capaç d'escometre obratges de caràcter molt divers, ocupat en la construcció i al temps conservant l'activitat a l'obrador.

En la fàbrica, en paral·lel a les feines pròpies d'edificació i manteniment, es realitzaven d'altres tasques més específiques que mostren el treball més difícil de quantificar d'altres especialitats de la fusteria i, tot i això, com que sols aquells oficis vinculats amb la construcció han deixat indicis del cost de la seua producció, per a l'estudi d'aquests braços l'examen ha de cenyir-se a un grapat d'especialitats limitat: els capsers i fusters avesats a la realització de mobiliari i guarniments decoratius; els aladriers, torners i boters en atenció als recipients emprats en la fàbrica i a la reparació i adquisició d'estris. Es tracta d'artífex contractats ocasionalment per a realitzar un tasca extraordinària. En aquests casos, dues modalitats de conveni eren possibles:

- el contracte a jornal per un temps determinat per al qual, si el preu es fixava amb un acord salarial, la retribució atenia generalment al padró estipulat per a la resta de mestres fusters;

- l'encàrrec de fornir el producte amb un preu taxat prèviament, corresponent al valor de venda corrent a l'obrador quan les compres s'ajustaven directament amb el patró del taller.

Els mestres encarregats de la reparació d'estris com del subministrament d'elements auxiliars solien treballar a jornal. El treball a preu fet correspon a la compra o contractació d'obratges específics, en concertar l'obra de paraula directament en el taller o mitjançant una transacció ajustada davant notari entre l'artífex i el client, amb la firma d'una època i les regulacions corresponents. Els contractes verbals han deixat escasses petges en els registres documentals ja que en efectuar-se espontàniament per mig d'un tracte personal no requeria la consigna d'una acta notarial. El cas més eloqüent en aquest sentit el representen els mestres d'aixa dedicats en la construcció i reparació de llaüts i barques de pesca.

El contracte amb un preu fixat d'antuvi es desvela com la modalitat més estesa en la imatgeria, on l'artífex i el client convenien el treball a fer i el seu cost de forma conjunta. A jornal treballaven freqüentment els imaginaires quan es tractava d'obratges de xicotet abast; en canvi, en la compra de mobiliari preval l'adquisició del producte amb un preu acordat d'antuvi. A partir d'aquest seguiment s'entreveu la coordinació del treballs de l'ebenista que treballava al taller, la producció del qual tenia origen en un

contracte previ on era el client qui iniciava els tràmits i detallava les característiques del producte que encomanava, en funció de les seues necessitats o preferències estètiques.

Per últim, en examinar el treball del fuster en la València medieval resulta imprescindible donar una ullada a la construcció de sostrades en fusta. La tradició constructiva de sostres es remunta als primers moments de la conquesta, moment en què es requerien sistemes ràpids i econòmics per a proveir de vivendes i instal·lacions domèstiques als recentment arribats i bastir esglésies amb què finançar el teixit sociopolític de la nova població cristiana. La urgència donà pas al desplegament de l'estructura de naus amb arcs de diafragma els trams de la qual es cobrien amb un sistema embigat suportat per corretges. Un exemple primerenc entre els escassos exemplars conservats és l'enteixinat de l'església de la Sang de Lliria bastit a finals del segle XIII, a què s'afegiria a finals del segle XIV la sostrada de les drassanes del Grau on el sistema d'arcs diafragmàtics responia a la necessitats puntuals d'ampliació de l'edifici. Tanmateix, constitueix un teginat sotmès a continues reparacions, ateses les difícils condicions climàtiques a què estava exposada la fusta.

A aquesta tradició s'uniria la modalitat més rica de l'enteixinat configurat per un seguit de les bigues recolzades en motlures en voladís, on l'espai intermedi entre el bigam es recobria amb peces de terracota o ceràmica o amb plaques de fusta esculpides i colorades, predominant en l'arquitectura domèstica. Una variant més elaborada es desplegaria en el primer quart del segle XV amb l'enteixinat embigat constituït a partir d'una estesa de bigues mestres recolzades en els murs perimetrals sobre motlures en voladís. Aquest tipus de sostre caracteritzaria les cobertes enginyades per Joan del Poyo per a la Cambra Daurada i l'anomenada Sala dels Àngels de la Casa de la Ciutat.

A aquestes tipologies s'incorporaria a la fusteria local l'armadura triangulada de tradició castellana, a propòsit d la contractació del mestre Gosalbo del Castillo per al bastiment del sostre de les creus de l'Hospital General en 1514. aquestes serien les tres modalitats de teginats en fusta practicades per la fusteria valenciana medieval. Mercè a la documentació conservada, els exemples referits permeten efectuar un seguiment del procés constructiu d'una sostrada, estimar el temps necessari per a bastir-la i el seu cost en jornals i materials.

CONCLUSIONI

Il proposito iniziale della ricerca era quello di analizzare la nascita e l'evoluzione della corporazione dei falegnami nello sviluppo della loro attività lavorativa, al di là della semplice descrizione del mestiere. Si trattava, insomma, di realizzare un approccio alla loro condizione, nonché di spiegare le loro peculiarità in relazione alla congiuntura politica, economica e sociale della Valencia medioevale. Dopo una prima indagine bibliografica, tuttavia, ho avvertito le ampie possibilità dell'argomento. A questa scoperta hanno contribuito studi di carattere molto diverso, come quelli di Luis Tramoyeres sulla fondazione e l'organizzazione delle corporazioni in ambito urbano, le osservazioni sui mestieri artistici eseguiti da Miguel Falomir o Luís Arciniega in ambito valenciano, oppure da storici come Philippe Bernardi o Ettore Camesasca per quanto riguarda la regione mediterranea dell'Europa medioevale, per citare qualche esempio. Questi contributi mi hanno aiutato a individuare le aree che bisognava analizzare, dato che lo studio di una corporazione di mestieri è un argomento complesso per le implicazioni sociali, economiche, giuridiche, tecniche e lavorative. È impossibile riuscire a capire le loro particolarità senza valutare l'origine cristiano della confraternita, spiegata in base alle coordinate storiche e alle tendenze ideologiche coeve. La sola lettura degli statuti e l'osservazione delle abitudini del collettivo dei falegnami sottolinea la loro personalità. Orbene, l'analisi si impernia soprattutto sull'organizzazione corporativa e professionale della comunità, perché è stata proprio questa struttura a imporsi all'interno delle botteghe e nei cantieri. Le condizioni lavorative dipendevano sia dalle norme dettate dalle autorità, stilate negli statuti, sia dalle caratteristiche particolari di tutte le specialità comprese nella falegnameria.

A questo punto ho individuato gli aspetti che bisognava conoscere e analizzare, infine gli obiettivi che mi ho proposto raggiungere che sono diventati i soggetti che strutturano la tesi:

- l'ambito legale e istituzionale del lavoro;
- l'organizzazione interna del mestiere nel suo sviluppo professionale;
- il rapporto tra la falegnameria e la città;
- l'insediamento urbano delle botteghe e dell'attività produttiva;
- l'ambito di lavoro e le attrezzature utilizzate dal carpentiere medioevale;

- la gestione della somministrazione del legno e le specie adoperate;
- i compiti svolti dai falegnami, l'organizzazione del lavoro e i modi convenuti per la loro retribuzione.

Nel Medioevo, il legno era un materiale essenziale per la vita quotidiana, un elemento ausiliare per gli attrezzi e imprescindibile per l'elaborazione dei vari recipienti destinati alla conservazione di prodotti alimentari quale il vino o il grano. Era anche indispensabile nell'edilizia, benché la pietra o il mattone fossero i materiali principali e l'impronta del legno scomparisse una volta finita la costruzione. Questa varietà di prodotti e di sfruttamenti lo rendeva primordiale e trova pure un suo riflesso per quanto riguarda la struttura del mestiere, che si rivela osservando il falegname nell'esercizio del suo lavoro. A questo scopo è importante considerare in modo particolare ogni singolo settore legato alla lavorazione del legno. Il rapido potenziamento delle vie di approvvigionamento, come pure il fiorire dell'attività di compravendita del legno rivelano, inoltre, l'impulso e l'influenza sull'economia cittadina raggiunta dalla falegnameria già nella seconda metà del Tredicesimo secolo.

I contratti e i libri de fabbrica ci tramandano l'immagine di un artefice abile, capace di sviluppare diversi lavori e di mostrare le sue abilità in svariati settori, fondamentalmente nell'architettura e nell'urbanistica in cui si impegnava come costruttore, si incaricava della decorazione degli edifici, dell'abbellimento dei palazzi e delle piazze pubbliche, si occupava del raddrizzamento delle strade e anche del trasporto dell'acqua. Grazie alla sua formazione pluridisciplinare lavorava come scultore e architetto, e così consta nella documentazione come costruttore di sofisticate cornici e soffitti in legno. Se consideriamo la corporazione come punto di partenza, emergono ancora altri aspetti interessanti come la relazione tra il mestiere e la città, la sua responsabilità nell'amministrazione municipale o la sua presenza nelle commemorazioni cittadine, nelle quali appare in condizioni pari a quelle degli altri mestieri, ma dove il riconoscimento al suo aspetto artistico lo distingueva nell'incarico dei lavori di arredo urbano. I livelli artistici raggiunti dal falegname medioevale, i suoi contributi al miglioramento delle tecniche architettoniche e dell'ingegneria di Valencia sono stati molto apprezzati, come si evince da articoli e studi elaborati in modo isolato, che bisognava però reintegrare in una visione di insieme. Nel recuperare l'immagine del collettivo dei falegnami emerge anche la figura dell'artigiano individuale circondato da altri maestri, operai, garzoni e manovali, tutti partecipi attivi del suo lavoro. In tal senso, non possiamo sottovalutare l'aiuto della famiglia; il lavoro della moglie veniva a

rinsaldare l'economia domestica o l'apprendistato dei figli che avrebbero ereditato in futuro il lavoro paterno.

In un periodo in cui la qualità dell'arte veniva apprezzata dalla qualità dei materiali impiegati e dall'ingegno, più che dalla capacità creativa dell'autore, è possibile intuire l'apprezzamento che meritava l'arte della falegnameria soltanto attraverso affermazioni come quella del francescano Francesc Eiximenis sulla presenza del legno nell'edilizia, che considerava un lusso a causa del suo costo, della peribilità e del pericolo di incendi che comportavano spesso questi tipi di soffitti. Una riflessione che accenna infatti la stima di queste opere dalla società coeva.

En temps d'aquet Guillem, Abreus, rey de les Indies sobiranes, príncep fort savi, troba novella manera de edificar cases, ço ès, que ensenya de fer cases de volta e sens tota fusta sinó en portes e en finestres. E ordena que tothom qui volgues obrar agues fet tots sos sostres e migans e terrats de volta feta de rajola e de guix, puys s'en (459v) pogues trobar en copia. Açò mana per les següents raons: La primera, car l'obra n'és pus bella e n'és pus ferma e n'és pus segura, car no s'i pren foch, e'n costa menys que si-s feya de bona fusta dolrada per mans de mestre; e axi matex es obra pus durable, car no-s podrex axi com fa la fusta; n-res-menys, que si són cases fora mur los enemichs no les desfan per raó que vullen la fusta cremar e se-n vullen ajudar a ginys o a altres coses; e si u volen desfer es-los gran affany sens profit, per tal ho lexen que y noen (II, p. 511)

Francesc Eiximenis, *Dotzé llibre del Crestià*, parte seconda, secondo volume¹⁴⁶⁹

Ho impostato una ricerca cronologicamente limitata ma dilatata in riferimento ai soggetti analizzati, allo scopo di definire le caratteristiche del mestiere proprio nel periodo in cui esso decollava e stabiliva le basi della personalità giuridica e professionale che avrebbe marcato la falegnameria nei secoli successivi. A questo punto, vorrei riepilogare l'analisi effettuato per riflettere sul tema in maniera integra, considerare gli apporti all'argomento e individuare le nuove vie di ricerca che si prestano a proseguire lo studio.

La fondazione della confraternita di San Luca Evangelista

¹⁴⁶⁹ Francesc Eiximenis (1340-1409): *Dotzé llibre del Crestià*. Girona: Col·legi Universitari de Girona, 1988. Volum II, part 2, pp. 510-512.

Nell'intraprendere gli studi sulla falegnameria di Valencia, ciò che più colpisce è la mancanza di ricerche sulla lavorazione del legno come vera protagonista dell'analisi. È vero che vi sono numerosi trattati su capolavori o artigiani per la loro abilità, anche se disseminati in articoli o capitoli di monografie il cui argomento centrale non è la falegnameria vera e propria, bensì un qualcosa avente unicamente relazione con essa. Ci sono solo due ricerche che se ne sono occupate in modo specifico: la tesi dottorale realizzata dalla storica francese Maria Ghazali, e l'edizione facsimile degli statuti della corporazione contenuti nella redazione delle ordinanze custodiata nell'Archivio del Regno di Valencia.

Dopo condurre un'indagine bibliografica per valutare i contributi fatti sull'argomento, il primo capitolo della tesi è centrato nello studio dell'organizzazione interna della professione. S'imponeva ricercare l'origine della corporazione dei falegnami in parallelo all'articolazione della vita cittadina, cosicché il suo sviluppo coincide con quello dell'associazionismo a Valencia.

La popolazione islamica di Valencia si caratterizzò per una decisa impronta artigiana e per un alto grado di sviluppo del commercio, fondato su una fertile produzione agraria. Su queste basi, benché l'attività agricola continuasse essendo il perno principale dell'economia valenciana, la popolazione cristiana apportò alla regione tecniche e tecnologie diverse, forme di organizzazione del lavoro finora sconosciute. Più importante ancora fu l'inserimento della città nelle reti commerciali europee, che attivarono la circolazione di capitale e propiziarono la nascita di una società benestante. Dal 1238, la regione entrò nell'orbita dell'Europa cristiana, la sua situazione nel bacino mediterraneo le conferiva una preponderanza marittima e da lì scaturì la vocazione commerciale della città. L'insediamento della nuova popolazione, nonché l'adozione di diverse tecnologie e di innovativi metodi di organizzazione del lavoro sfociarono in un miglioramento delle condizioni di vita in una società fondamentalmente agricola che, d'ora in avanti, avrebbe usufrutto di più tempo libero per dedicarsi ai manufatti e agli affari. Nel *Llibre del Repartiment* vengono riportate le assegnazioni dei primi immobili industriali che erano appartenuti in precedenza ad artigiani musulmani, dove si manifesta con chiarezza l'articolazione dell'industria della Valencia medioevale, proprio perché la distribuzione dei mestieri in certe aree urbane darebbe luogo ai patti sociali e alle future federazioni professionali. Qua si verifica il subentro operato nell'industria valenciana, con la sostituzione dell'artigianato islamico, la cui impronta rimase in certi settori come la ceramica ma che fu completamente sostituito in altri

come accadde probabilmente nella falegnameria, dove in pochi decenni si cancellò completamente qualsiasi traccia del suo intervento.

Le autorità cristiane, consapevoli della necessità di consolidare politicamente e socialmente il territorio annesso, assegnarono botteghe di artigiani islamici a coloni con delle competenze tecniche produttive simili, essendo obbligatoria la continuità della loro finalità industriale. In realtà, i manufatti apportati dalla nuova popolazione erano gli stessi dei loro paesi di provenienza, con delle tecniche di produzione e delle formule di organizzazione del lavoro adattate alle abitudini sociali e di consumo diverse da quelle musulmane autoctone. Così, dunque, il 17 gennaio 1242 vennero concesse al falegname Guillem Francolí due botteghe nella parrocchia di San Martino, proprio nel quartiere dove solo alcuni decenni più tardi si sarebbe concentrata la maggioranza delle botteghe di falegnameria della città e dove, dal 1479, sarebbe stato fissato il domicilio sociale della confraternita.

Allo stesso tempo, l'insediamento degli abitanti in quartieri di origine ecclesiastico favorirono i legami di vicinanza che, assieme alla strategica distribuzione delle botteghe, incoraggiarono la creazione delle confraternite. La confraternita era un'associazione a carattere solidale, dedita allo sviluppo di attività di beneficenza e di sostegno alle persone che condividevano interessi professionali affini, accomunate da un ideale religioso di fraternità in cui prevaleva l'identità familiare. Il mestiere legato in tal modo alla confraternita fu l'embrione della futura corporazione dei falegnami.

I *Fueros* fornirono le basi giuridiche destinate a disciplinare l'attività lavorativa e servirono anche da protezione legale: grazie a ciò nacquero alleanze e parentele all'insegna dei mestieri. Ciononostante, per conoscere le confraternite di Valencia di questa prima fase, disponiamo unicamente di determinate informazioni indirette, attraverso divieti o privilegi della Corona, a colmare il vuoto di documenti.

Accomunate dalla devozione a un santo patrono, vennero a crearsi delle confraternite autorizzate dal privilegio monarchico e avallate dalla Chiesa: disponevano di una sede nella parrocchia o in un convento di predicatori dove si riunivano per assistere a messe o altre celebrazioni liturgiche. Una volta concessogli l'uso di una cappella per le loro riunioni, si incaricavano degli addobbi dell'altare munendolo di pale, tendaggi, olio e cera per le candele.

La temuta e forte tendenza associazionistica è resa palese dalla proibizione delle parentele che, nei *Furs* di Valencia, vengono equiparate a cospirazioni: si cercava di soffocare tale pratica ricorrendo a dure punizioni che, tuttavia, non riuscirono a frenare

la progressiva istituzione di confraternite a carattere religioso e professionale, rivelatesi degli efficaci meccanismi di protezione e aiuto, paralleli a quelli pubblici.

Allo stesso tempo, il re patrocinava un governo municipale autonomo nel quale era necessaria la presenza degli artigiani. Grazie alla rappresentanza parrocchiale nelle istituzioni governative, la confraternita divenne la piattaforma giuridica che consentì l'innalzamento dei mestieri a comitato consolare delle autorità municipali. La loro presenza decretava una collaborazione fondamentale per la vita dell'artigianato di Valencia, dato che tale copertura istituzionale legittimava i mestieri quali enti sociali con impegni politici ed economici, nel rispetto dei principi morali della confraternita a cui si ispirano. Queste due premesse mettono in rilievo le caratteristiche dell'identità della confraternita come rappresentante della categoria professionale vincolata a una specifica pratica lavorativa. Attraverso le disposizioni dei *Furs*, la monarchia affidava al Comune il controllo dell'industria e del commercio e collocava i mestieri sotto una severa egida politica, un fattore che palesa l'importanza della manifattura e del commercio nell'economia della città.

Per il consolidamento giuridico dei mestieri fu fondamentale l'istituzione di due figure, i cosiddetti *veedors*, due esperti per ogni mestiere incaricati di supervisionare la qualità dei manufatti e di garantire l'adempimento dei procedimenti tecnici regolamentari. Questi periti comunali fornivano consulenze sia in fatto di questioni tecniche che di materie prime; dovevano denunciare i frodi e imporre anche le pene contenute nei *Furs* e garantire la loro osservanza. Attraverso il funzionamento di questa organizzazione, il re formalizzava tra il 1245 e il 1270 la partecipazione artigianale al governo comunale e ufficializzava la vita politica di mestieri già nettamente organizzati.

Gli atti dell'assemblea generale tenutasi nella Cattedrale di Valencia nel 1283 citano per la prima volta la partecipazione dei tre ceti sociali che concedeva ai mestieri il diritto di associazione e la capacità per nominare consiglieri delegati. A seguito di tale avvenimento, vennero eletti quattro capomastri appartenenti ad ogni singola occupazione o arte, i quali si inserivano nel tessuto istituzionale in qualità di consulenti con ampie responsabilità. Il documento riporta per la prima volta la costituzione della società dei falegnami tra le corporazioni scelte da Pietro III. Tale esposizione dei fatti insiste sul numero degli artigiani e sulla categoria del settore produttivo dei mestieri privilegiati. Nonostante il loro contributo si limitasse unicamente ad aspetti lavorativi, grazie a questi delegati i mestieri potevano trasmettere alle autorità le loro aspirazioni, e

avanzare delle richieste in difesa degli interessi personali e di quelli analoghi della comunità artigiana.

Man mano che i mestieri conquistavano la loro rappresentatività, prendevano forma le due modalità di associazione preminente a Valencia nel XIII e nel XIV secolo. La confraternita dedicata a questioni di beneficenza non si identificava necessariamente con un unico profilo professionale, vi si poteva aderire liberamente e veniva riconosciuta a livello giuridico e politico. Il mestiere invece era un organismo ad iscrizione obbligatoria vincolante all'esercizio di una professione: era riconosciuto legalmente, ma mancava della struttura amministrativa e della presenza giuridica della confraternita. A seguito di questi sforzi nacquero congregazioni devote che fraternizzarono con un determinato ordine mendicante, tra i cui i francescani ebbero uno speciale rilievo nello sviluppo della società dei falegnami che, nel 1290, riuscirono a fondare uno dei primi esempi di confraternita legata alla casa dei frati minori. Da Teruel, Alfonso III autorizzò l'istituzione di una confraternita consacrata alla Madonna, a San Francesco e a Ognissanti. Purtroppo, ci è stato tramandato solo il memoriale e quindi non disponiamo di nessun'altra testimonianza per narrare le vicende di questa prima confraternita. Non possiamo neanche stabilire un'eventuale correlazione con la confraternita di San Luca, nata più tardi. Solo la continuità dei legami con i frati francescani, chiamati popolarmente beguini, si trova ampiamente attestata fino ai primi decenni del Quattrocento, per il fatto che nel loro convento si congregavano solitamente i falegnami per la celebrazione delle assemblee e le commemorazioni del giorno del patrono. Il documento descrive anche un rituale di iniziazione molto simile a quello che si formalizzò nei secoli successivi per poter far parte della corporazione di mestiere. Convocati nella casa dei beguini, davanti al priore i futuri membri giuravano fedeltà a San Francesco e alla Madonna, promettevano di comportarsi caritativamente e pagavano una certa quantità di denaro a modo di diritti di iscrizione. Nell'attesa di recuperare altre informazioni, possiamo solo riconoscere che il collettivo dei falegnami si ergeva a ente di tutti quei lavoratori che avessero come materia di lavorazione il legno.

Comprensibile è la diffidenza che suscitavano le assemblee dei confratelli, soprattutto quelle che erano protette da comunità religiose caratterizzate dal radicalismo dei loro postulati, perché l'artigianato rappresentava un potenziale pericolo di sommosse popolari. Spinti dalla loro responsabilità nei confronti dell'economia cittadina, tra il 1329 e il 1332 si istituirono numerose corporazioni di mestiere: altre

risalgono nella documentazione attraverso le prime ordinanze approvate, come la lettera concessa da Alfonso IV nel 1332 ai calzolai di Valencia, che si estendeva ai falegnami, ai mercanti e ai tessitori di lana. Questo documento riassume una normativa di base, seppur abbastanza efficace perché disciplinava il comportamento sul lavoro. I termini utilizzati trasmettono la sensazione che possa essere interpretato in più modi e per rimediare a una situazione poco chiara, senza prendere in considerazione la natura di ogni singolo mestiere, e dunque generalizzando. L'antichità dell'istituzione giustificava la validità dei termini, legava la confraternita a un ordine religioso o a una parrocchia della città in questioni di beneficenza, secondo i patti. Attribuiva ai confratelli il potere di indire riunioni e di promuovere un massimo di dieci articoli di legge riguardanti indulgenze. Li autorizzava ad avere una cassa di risparmio dove raccogliere le elemosine e incidere nella celebrazione di messe e banchetti frequenti allo scopo di rinforzare il sentimento civico di collettività. Al fine di temperare l'incertezza causata dai saccheggi dei pirati, autorizzava un deposito straordinario destinato al riscatto dei confratelli catturati e all'aiuto dei poveri e dei malati. Il testo autorizzava anche l'edificazione di una cappella e si dilungava nella descrizione delle vigilie con rituali liturgici di grande fervore religioso, perpetuatisi nelle messe e nelle processioni dei secoli successivi. Chiudeva il documento una restrizione all'eccessiva crescita della confraternita, che poteva ammettere un massimo di cento confratelli con le rispettive moglie, ma non di più.

Il XIV secolo rappresenta un periodo di proliferazione delle corporazioni sancite da statuti che servivano come strumento di controllo da parte delle autorità. Si affermava allora la confraternita come una società che pretendeva di inglobare tutti i professionisti del mestiere. Ufficialmente i confratelli si riunivano in assemblea per espletare azioni benefiche, ma in realtà ne approfittavano per nominare magistrati, fissare i prezzi di costo e imporre misure per ostacolare le iniziative degli artigiani ancora indipendenti. Premiavano, invece, la trasmissione ereditaria del mestiere a favore di parenti e amici. Dalle autorità emanavano ordinanze e approvavano statuti alla cui stesura intervenivano anche i maestri artigiani qualora venissero interpellati. Nei decenni centrali del Trecento l'esistenza di magistrature corporative e l'approvazione di un codice statutario costituirono i due elementi principali per determinare l'esistenza o meno di una corporazione.

Man mano che l'associazione acquisiva spessore, nasceva un forte senso di appartenenza alla confraternita: i falegnami costruirono una cappella nella chiesa di San

Giovanni del Mercato dedicata a San Luca Evangelista, a cui aggiunsero il patriarca San Giuseppe nel 1355 e la Madonna col Bambino nel 1400. La confraternita congregava professionisti che si prefiggevano prevalentemente l'attuazione di interventi a fini benefici; si trattava di un'associazione dotata di un certo patrimonio, nonché di una copertura amministrativa, di una sede ecclesiastica e della capacità di indire riunioni, e che vantava della facoltà di sostenere una cassa di risparmio. Riguardo a queste prerogative, assunsero una personalità giuridica stabile in ambito politico.

Con il mestiere inserito teoricamente e operativamente nel discorso politico e rappresentativo della città, il ricevimento di Pietro IV a Valencia nel 1336 apporta la prima testimonianza della partecipazione del collettivo dei falegnami a una commemorazione civica. Presumibilmente risale a questo avvenimento la scelta della bandiera color cremisi che sarebbe diventata il loro emblema. Più importate fu il ricevimento di Giovanni I e della regina Violante nel 1393. L'elenco delle corporazioni che vi presero parte ci offre il resoconto più antico dell'ordine di comparsa imposto nel corteo, dove i falegnami occuparono la penultima posizione di una sfilata in cui si è voluto sottolineare il grado d'importanza a partire dall'ultimo posto. Riscossero molto successo gli spettacoli allestiti per l'intrattenimento del monarca: i falegnami costruirono davanti al portale di *Serrans* una struttura in legno per simulare una battaglia navale in cui si difendevano due galere governate da marinai. La corporazione prese parte facendo sfoggio dell'opulenza raggiunta, ed esibendo pubblicamente la maestria di artigiani capaci e intraprendenti. Le spese dell'apparato scenico rispecchiano la prosperità di un mestiere in auge, supportato dalla favorevole congiuntura economica dell'industria e del commercio cittadino.

Grazie ai privilegi concessi da Giovanni I tra il 1390 e il 1392 prolifera nel territorio soggetto alla Corona di Aragona il numero delle corporazioni legalizzate da uno statuto che, in realtà, ben poco differiva da quello della confraternita religiosa. Proprio a questa data la storiografia fa risalire l'esistenza delle ordinanze, oggi giorno purtroppo non disponibili, la natura delle quali dobbiamo mettere in dubbio non disponendo di sufficienti informazioni sulle risorse giuridiche della corporazione, la quale non poteva redigere un codice statutario in modo autonomo. Ciononostante, più che la discussione sull'esistenza o meno di una normativa scritta, ciò a cui dobbiamo dare maggiore importanza è la capacità dell'artigiano medievale di capire la sua realtà e di saper dotare il suo mestiere di un regolamento da rispettare in modo metodico.

La nascita della corporazione di mestiere

Verso il 1400 si comincia a indicare con il nome di *Fusteria* lo spazio sito in via Trench, nei pressi della piazza del Mercato, accanto al convento della Mercede: la corporazione aveva raggiunto un suo status sociale, economico e istituzionale. Forte dei privilegi e degli statuti concessi, la confraternita aveva legalizzato la sua esistenza mentre il mestiere si era consolidato nel tessuto sociale e finanziario della città. A questo punto, doveva soltanto riaffermarsi e perfezionare l'organigramma corporativo allo scopo di colmare lacune e eliminare discrepanze. Il Quattrocento fu un secolo d'oro in quanto al progresso economico, diplomatico e culturale di Valencia, un'epoca in cui i mestieri conobbero uno sviluppo straordinario, derivato dallo status legale acquisito nel secolo XIV.

Grazie all'inventario dei beni eseguito tra il 1599 e il 1600, siamo venuti a conoscenza di un primo tentativo di riforma dei capitoli intrapreso nel 1401. La perdita del documento non ci consente di approfondire l'evoluzione della corporazione, e neanche di stabilire il grado del suo sviluppo: bisogna, comunque, sottolineare l'importanza di questa volontà di aggiornamento e ritornare a quanto si è detto prima riguardo al luogo di riunione - la casa dei beguini, per l'appunto -, il che rivela la mancanza di un locale proprio, ovviata grazie ai legami con i frati francescani. Il testo cita i magistrati del mestiere, otto in tutto, e descrive un'istituzione in cui la categoria professionale è ancora libera, seppur sottomessa ai dettami imposti dalle istituzioni di governo o dai magistrati municipali.

Nel 1424, quasi un secolo dopo l'entrata in vigore del primo documento costitutivo della confraternita, compaiono le prime ordinanze emesse dagli stessi falegnami, con un tono completamente diverso dagli scritti del Trecento, in cui si ribadisce la libertà di riunione. Si tratta di un repertorio obbligatorio che merita l'appellativo di moderno sia per il periodo in cui venne redatto sia per il contenuto e il modo in cui si esprimono gli artigiani. Gli atti danno il via a un'attiva politica destinata a regolare la professione. In questi statuti si rinnovano i decreti originali, troppo sommari, che logicamente si erano via via arricchiti con l'esperienza del lavoro quotidiano. Gli statuti inaugurano un periodo cruciale nello sviluppo del mestiere, rappresentano un aggiornamento naturale se consideriamo il tempo trascorso e il cambio generazionale avvenuto all'interno della corporazione. La mancanza di disposizioni vigenti tra un periodo e l'altro ci impedisce, però, di constatare gli esperimenti falliti, perché solo le misure collaudate sono state riportate nel testo. Si tratta di ordinanze

categoriche vengono discussi per la prima volta aspetti professionali e, dunque, vengono definite le specializzazioni legate all'industria del legno.

A seguito di tali statuti, la quota divenne la matricola dell'artigiano, la licenza che lo autorizzava a esercitare la professione in città e nella sua circoscrizione. Per rispondere alla diversificazione delle competenze nel settore, si fanno previsioni per fissare il profilo professionale di ogni maestro e i criteri regolatori delle relazioni tra i membri. Il documento include anche una norma che vietava di insegnare il mestiere agli infedeli, una proibizione frutto del clima di diffidenza generale nei confronti dell'altro, incentivata dal clero e accentuata dal senso di insicurezza provocato dalle continue rapine corsare lungo le coste.

Ha inizio un processo di arricchimento istituzionale, in cui si possono percepire i tre fattori inerenti al sistema dei mestieri che servivano a rinforzare la struttura amministrativa interna: lavoro, capitale e tecnica, che avrebbero dato ai falegnami la facoltà di amministrarsi in maniera autonoma. Viene istituito il controllo della manodopera e l'esercizio del mestiere è soggetto all'esito di un esame di competenza, attraverso il quale si pretendeva di fissare dei canoni di produzione e di mantenere l'equilibrio tra l'offerta e la domanda con delle formule monopolistiche.

Dieci anni più tardi vengono aumentate le clausole allo scopo di rinforzare l'istituzionalità della corporazione. Vengono approvate delle clausole di intervento sociale e religioso riguardo all'assistenza degli ammalati, evidenziando l'esistenza di un nesso tra la confraternita e il mestiere. Per far fronte alle spese derivate da queste attività, vengono registrate nei libri contabili le quote divise in tre parti, distinguendo i maestri dagli operai, i quali abbonavano la metà, e ottenere così un calcolo differenziato dei membri a seconda della categoria. I punti fondamentali sono stati perfettamente stabiliti, trasmettono il carattere sostanziale di una confraternita consolidata, inserita nell'orbita istituzionale della città.

Con questo concetto univoco di mestiere, nel 1445 viene pubblicato un capitolo eccezionale con cui si cercava di scoraggiare i soci che volevano abbandonare la corporazione. La disposizione informa infatti sulla frequenza con cui potevano verificarsi delle diserzioni che causavano importanti alterazioni nell'ambito del mestiere. A livello sociale occasionavano incertezza in quanto alla regolarità degli apporti economici; in ambito lavorativo implicava una fastidiosa variazione sul numero degli artigiani che impediva di mantenere una quota regolare di lavoratori, di controllare il capitale produttivo delle botteghe e dei cantieri, soggetti a costanti alti e bassi.

Il consolidamento istituzionale della corporazione

Le ordinanze del 1424 e del 1434 erano giunte fino al regno di Alfonso il Magnanimo, conseguenza o semplice coincidenza di date, durante questi 40 anni la situazione era molto cambiata. Perciò, nel 1459 decidono di esaminare un nuovo codice normativo per ampliare e correggere i precedenti dopo ventiquattro anni in vigore degli statuti. Durante questo periodo la corporazione aveva prosperato professionalmente, favorita dalle relazioni di commercio internazionali e sostenuta da un mercato in crescita. A metà del Quattrocento era riuscita a surmontare gli ostacoli e imporre la sua presenza e competenza nell'articolazione del lavoro urbano. Il mestiere si trovava inserito nel governo comunale e partecipava nelle commemorazioni della vita cittadina. La corporazione dei falegnami rispondeva a un ventaglio di impegni politici e patrimoniali che finirebbe per irrigidire l'originaria fisionomia devota.

Queste misure segnano un punto di inflessione, perché d'ora in avanti il vocabolo mestiere si sovrappose in modo definitivo ai precedenti elemosina o confraternita, che d'ora in poi servirono per identificare unicamente le tradizioni di radice religiosa. L'obiettivo era regolare un mestiere rotto dalle dissensioni interne, pianto che espressa il conflitto di interessi tra le varie specialità. Gli statuti denunciano delle iniziative di associati che provocavano delle fratture interne in grado di schiantare l'equilibrio lavorativo. Lo scontento e la necessità di recarsi al governo comunale affinché sancisse ogni nuova misura di disciplina sono sintomi della debolezza del potere restrittivo della corporazione, carente ancora di una instaurazione solvente che potesse sostenere le decisioni prese dalle autorità del mestiere.

In questa istruzione sono palese per la prima volta le tre categorie professionali, cioè le tre tappe lavorative che manifestano il ciclo d'istruzione. L'accento pedagogico tracciato nella bottega si spiegava in termini di affermamento, apprendistato e tirocinio, tre fasi ben definite al fine di giungere la considerazione di maestro.

Anche se queste clausole significavano un grande progresso nella normalizzazione lavorativa, nella pratica si verificarono insufficienti per regolare una professione che attraversava un momento culminante, trascinata dalla dinamica di progresso economico della città. Perciò nel 1472 si riuniscono di nuovo per giudicare delle disposizioni nelle quale risolvono la natura dei vincoli tra i falegnami e gli altri lavoratori non esaminati dal mestiere, affinché i garzoni lavorino in maniera esclusiva nei margini della professione, assoldati con dei maestri esaminati. Per evitare scandali

che danneggiassero la reputazione dell'entità stabiliscono un'età minima di venti anni per quelli che volessero ottare alla prova di magistero.

Ribassano le quote di iscrizione in modo di facilitare l'accesso al mestiere e revocano le discriminazioni etniche e religiose dei tempi passati. L'apertura beneficiava il collettivo dei maestri che poteva assumere la valanga di manodopera disponibile in un periodo di bonaccia in cui l'edilizia era in auge. Tuttavia, queste opportunità non trovarono una correlazione nei vantaggi previsti per raggiungere la categoria di maestro, per la quale l'incremento della matricola imponeva un forte ostacolo. Cosicché da una parte i falegnami dattori di lavoro garantivano la disponibilità di operai per affrontare le domande, ma d'altronde impedivano il rischio di un eccesso di maestri suscettibile di oltrepassare la capacità di adsorbimento del mercato cittadino.

Abbagliante la comprensione della congiuntura contemporanea dall'artigiano e il senso pratico con cui l'affronta, lo sviluppo tecnologico aveva generato una società benestante con delle preferenze rinnovate, interessata a delle manufatti sempre più squisite. La diversificazione delle fase di lavorazione aveva comportato una gradazione nel processo ben ritenuta a livello della struttura professionale. La crescente specificità produttiva richiedeva la specializzazione di determinati artefici molto qualificati che, sebbene dapprima si raggruppavano intorno a una corporazione generica, preferivano ora sganciarsi e costituire una comunità separata.

In parallelo al consolidamento del capitalismo, la politica centralista della monarchia covò il processo. L'impresa di edificazioni pubbliche offerì all'oligarchia urbana l'occasione per manifestare il benessere acquistato. Questo progetto illustra allo stesso tempo la capacità tecnica e la qualità artistica raggiunta dalla falegnameria della Valencia medioevale. L'edificazione nei cantieri navali, di ponti in legno, di splendidi monumenti e chiese implicava la congiunzione di multiple aree professionali, ciascuna gestita in una parte del processo. Accanto alla fabbrica, c'era anche l'attività disinvoltata dal carpentiere impegnato nel suo lavoro quotidiano alla bottega, lo spazio privato e individuale di produzione. Cantiere e bottega costituivano pertanto le pezze chiave della struttura professionale, erano i due scenari privilegiati del lavoro in falegnameria, da dove emergerebbe la produzione che oggi consideriamo artistica.

Sotto questo panorama non è difficile capire perché i XIV e XV secoli siano stati qualificati come il periodo di massimo sviluppo del corporativismo. I capitoli dell'ordinanze dei mestieri rendono conti dell'organizzazione interna delle botteghe, del trascorrere delle giornate di lavoro e di quelle di festa, descrivono le categorie

lavorative, informano sui vincoli tra i membri della corporazione, sui processi di lavorazione, senza dimenticare un'affisso a certi precetti morali e spirituali anche se i provvedimenti professionali prevalevano definitivamente su quelli assistenziali.

La regolazione del mestiere imponeva il controllo del numero dei maestri in attivo, in riguardo al bilancio del volume di lavoro che era capace di assumere il mercato cittadino. Perciò nel 1474 tentano di ostaccolizzare lo svolgimento del falegname indipendente, degli stranieri che lavoravano in modo assolutamente autonomo e svincolato della disciplina corporativa. Così impongono l'esame come prova obbligatoria per tutti quelli che volessero esercitare la professione, con il divieto ai membri di usare liberamente le seghe proprie, in modo di equilibrare la capacità lavorativa tra i maestri ed evitare lo scompenso che suporrebbe l'incetta del lavoro dai grossi artigiani. L'obiettivo non era tanto sistemare la struttura delle categorie lavorative quanto sorvegliare i meccanismi di produzione e appianare la concorrenza per garantire una certa stabilità. Questa necessità di regolarizzazione era specialmente notoria nelle industrie che impiegavano dei vari mestiere nel processo di lavorazione di un prodotto, dove naturalmente s'imponeva la dipendenza gerarchica ed economica dei maestri più umili rispetto a quelli più potenti.

Nella lotta quotidiana che manifesta questa congiuntura, gli artigiani impararono qualcosa in più che la disciplina lavorativa: assimilarono le attribuzioni della gestione degli affari e l'interferenza dell'interesse collettivo sul proprio lavoro. Per sfuggire le dispute sulle competenze tra settori lavorativi vicini divietano ai maestri la fabbricazione di prodotti estranei alla branca in cui lavoravano, d'ora in avanti stipulano l'obbligo di essere esaminato di una specialità per poter operare.

Nel 1477 pubblicano una regola isolata ma molto importante perchè chiarisce la natura dei dipinti che erano compresi nella disciplina corporativa. L'adesione dei pittori alla falegnameria derivava dalle operazioni eseguite per ottenere la pala d'altare, e perciò fino a questo momento i pittori erano coinvolti nella disciplina corporativa. D'ora in avanti però il genere di pittore compreso nella falegnameria sarebbe unicamente il cofanai (pittori di cassoni). Solo qualche mese dopo tentano di dotare gli statuti di un carattere definitivo a causa dell'insoddisfazione manifesta da certe braccia minoritarie che richiama una maggior presenza e un regime di regolazione specifico. Da questa idea nasce il progetto di trascrivere i capitoli statuari su un codice pergamena colle iniziali storiato, preceduto dall'immagine di San Luca Evangelista nel primo folio. Era la compilazione che reggerebbe d'ora in poi tutte le disposizioni

accordate, include i decreti approvati dal 1460 in seguito, ma restano escluse le primitive ordinazioni che accoglievano l'aspetto devoto e caritatevole dell'elemosina che vengono sistemati nei loro punti essenziali a modo di sintesi.

Lo spirito di gruppo affiora nell'abigliamento disegnato per imprimere l'identità sociale dei magistrati nelle loro comparse pubbliche. I vestiti ritenevano inoltre gli emblemi dell'ente e dovevano rinnovarsi ogni cinque anni, prova della solvibilità economica dell'istituzione e dell'impegno per tutelare l'immagine corporativa. A questo punto, l'insistenza sul buon comportamento e la correzione nell'esequie palesa il fatto che i funerali erano infatti un atto liturgico più importante tra le misure di previdenza sociale. L'obbligo di concorrere alla messa di requiem era una delle pratiche di soccorso più caratteristiche dell'associazione. I falegnami comparivano in qualità di fratelli e venivano considerati proprio così, quale gruppo in cui l'unitezza e il decoro manifestavano il ceto collettivo. Le norme statutarie raccomandavano le gramaglie e il capello nero, regolavano l'atteggiamento come elemento complementario dell'immagine offerta dall'istituzione.

Nei capitoli è palese la distinzione fatta tra la confraternita e la corporazione di mestiere, intese come due enti complementari con un carattere differenziato: l'affiliazione alla prima restava aperta e libera, mentre il contributo nel mestiere era un obbligo per tutti quanti volessero lavorare nella falegnameria.

Nel 1482 intraprendono la regolazione delle specialità comprese in modo di definire i settori produttivi e stipulare le competenze di ogni singolo settore per eliminare le rivalità interne. Uno per uno, gli statuti individuano i settori professionali per decretare l'esame di magistero. La descrizione delle prove ci fornisce informazione sui procedimenti di fabbricazione, sulle materie prime e sulle abilità richieste. Normative riguardanti le condizioni di produzione e di vendita risultavano molto profitose per le autorità comunali, con cui collaborava la corporazione per garantire la qualità e la legalità della produzione. L'associazione aveva previsto sistemi di stretta vigilanza sulle botteghe, con rigorose condizioni sull'esposizione della merce e sui posti di vendita autorizzati che dovevano essere pubblici e ben delimitati. Questi decreti traslano le difficoltà che affogavano gli artigiani che, impegnati nella sopravvivenza, provavano di assicurare il loro lavoro. Nel caso di scarsità delle materie prime prevedono anche la sua distribuzione ugualitaria in lotti. Niente ricorda più la primitiva essenza benefica e liturgica della confraternita; la corporazione di mestiere si manifesta

con tutta autorità, le norme di fratellanza vengono spostate, magari per essere considerate già assai assimilate.

Col proposito di produrre sempre di più e di migliore qualità, ma riducendo le spese, l'artigianato si vide soggetto a una rinnovazione tecnica e a un cambiamento del sistema lavorativo, che doveva soddisfare le domande di una società che non era più la concittadina, bensì quella di un mercato lontano. Per affrontare questa congiuntura prendono nel 1497 l'ultima serie di misure del Quattrocento, nella quale divietano la vendita di manufatti in legno importate che danneggiavano l'economia dei maestri locali.

D'altra parte, si verifica l'inclusione della carpenteria metallica nella disciplina corporativa. Tentano di regolare l'ambigua situazione dei *feradors*, i cassetai specializzati nella fabbricazione di cofani ferrati servendosi di latta e cuoio come materie complementare al legno.

Il Quattrocento offre all'indagine un'interessante pagina della storia sociale e artistica della falegnameria di Valencia, che sembra raggiungere l'immagine che rivestirebbe d'ora in poi in linea di massima perché, oltrepassata la soglia del Cinquecento, il ritmo di rinnovo dei capitoli statutari sperimenta una forte discesa. Alla fine del XV secolo la corporazione aveva acquistato il suo carattere particolare, nel 1497 avviarono delle ordinanze con cui chiuderebbero non solo un secolo ma un ciclo di esistenza e di esperienza corporativa. Grazie a questa analisi possiamo conoscere l'organizzazione della falegnameria medioevale a Valencia, lo studio confrontato del contesto storico e lo sviluppo istituzionale della corporazione ci fornisce le fondamenta dell'organizzazione del mestiere la professione, l'ambito legale in cui si sviluppò il lavoro del carpentiere, quasi setanta anni promulgarono nuovi capitoli, in risposta a dei parametri storici diversi infusi dal naturale rinnovo generazionale.

La famiglia artigiana della falegnameria di Valencia

Nell'osservazione dell'organigrama corporativo, nel contesto immediato dove il falegname adempiva il suo lavoro giornaliero, la famiglia e la comunità artigiana costituivano i due circoli concentrici fondamentali per il suo inquadramento socioprofessionale. La prima quale unità basilica di rendita, produzione e istruzione; la seconda rilevata dai vincoli di solidarietà tra persone che dividevano parecchi interessi economici, artigiani identificati con una stessa ideologia di fraternità lavorativa e spirituale. Tutt'e due furono gli elementi radiali di una struttura professionale che

diventò il sistema caratteristico dell'organizzazione del lavoro urbano, forgiato in base a delle pratiche e a delle pautе consuetudinariamente accordate.

Da questo punto di vista, l'espressione famiglia artigiana riesce a trasmettere la particolarità della falegnameria di Valencia, perché ora riflette l'importante presenza della famiglia ora rende conto dell'intesa necessaria in una professione che agglutinava settori molto diversi. Se intendiamo capire la dinamica che orientava la vita e l'organizzazione professionale nel Medioevo nello svolgimento quotidiano del lavoro, dobbiamo rinunciare alla figura isolata dell'artefice e prendere invece il nucleo domestico quale riferimento. La famiglia dell'artigiano comprendeva tutti quanti abitavano nello stesso albergo e collaboravano insieme al buon andamento dell'azienda domestica. La capacità di adattamento alle comande del mercato, la flessibilità per affrontare le situazioni varie e la sagacità per raggiungere la massima rendibilità della produzione erano i tratti specifici dell'economia artigiana.

Come descrivono gli statuti, la corporazione si reggeva tramite una struttura fortemente gerarchizzata in cui il maestro era allo stesso tempo padrone e capofamiglia. Bottega e attrezzatura rappresentavano il capitale di partenza, la cui disponibilità garantiva una certa autonomia professionale, fondata sul tratto diretto col cliente che distingueva il maestro del semplice lavorante. Dalla sua condizione, il maestro impiegava garzoni e operai con un estipendio giornaliero, accoglieva anche apprendisti che aspiravano a imparare il mestiere. La sua responsabilità non era soltanto essere capo famiglia e padrone, contemporaneamente svolgeva un'attività didattica legalmente riconosciuta, cosciente che il futuro del mestiere risiedeva proprio nella sua capacità formativa. Inoltre, la capacità di regolare la professione dipendeva dal corpo di maestri che erano in grado di controllare la manodopera disponibile ed equilibrare il bilancio tra l'offerta e la domanda.

In riguardo alla formazione, l'apprendistato e costituì uno dei primi aspetti a essere regolato. Il discepolo abbandonava l'albergo paterno per incorporarsi alla famiglia di un tutore responsabile della sua cura. Cioè, un maestro che doveva abbigliarlo, alimentarlo e insegnargli il mestiere. I capitoli statutari non prevedevano limiti sul numero degli apprendisti per bottega, invece esigevano un'età minima di venti anni per poter passare la prova di magistero e lavorare autonomamente, poichè da un'eccessiva gioventù e pure dalla mancanza di esperienza professionale potevano inseguirsi degli errori molto gravi per la reputazione dell'associazione.

Questa prevenzione ha servito per determinare il ciclo della vita lavorativa di un falegname della Valencia medioevale, chi incominciava l'apprendistato ai dodici o ai quattordici anni circa e proseguiva la sua formazione con un tirocinio di tre anni allo sguardo di un maestro esaminato. Alla fine del suo periplo formativo il giovane aveva effettivamente i venti anni richiesti per acquisire la categoria di maestro. D'altra parte, il trasferimento del mestiere per via familiare fu un aspetto particolare della falegnameria di Valencia. Molteplici motivi incentivavano la ripresa del mestiere paterno da parte dei figli: la continuità generazionale permetteva profittare la bottega e le attrezzature e consolidare l'economia domestica, col vantaggio di avere una clientela fidele al segno qualitativo raggiunto dalla famiglia.

La collaborazione femminile è un aspetto nascosto nelle ordinanze, la moglie aiutava il marito nei lavori che non richiedevano una speciale qualifica ed era coinvolta in un ampio ventaglio di operazioni. Come apprendista imparava i rudimenti tecnici del mestiere accanto al marito, reggeva la bottega, attendeva i clienti e poteva perfino impiegarsi altrove a giornata. Nonostante tutte le possibilità esposte, l'impronta della moglie nei capitoli statutari rimane nel buio, malgrado la sua notoria presenza a livello sociale, non sembra godere di diritto di voto o di voce nelle assemblee corporative. Nell'ambiente familiare i figli e le figlie crescevano nella casa bottega, ugualmente familiarizzati con il mestiere e con lo stile di vita artigiana. In una società scarsa di centri ufficiali di istruzione, l'organizzazione del lavoro e le nozioni tecniche non dovevano essere sconosciute ai figli che rimanevano insieme ai loro genitori per la più parte della giornata. Il nucleo familiare diventava quindi il mezzo idoneo per la loro formazione. L'eredità della bottega paterna costituiva la via di uscita logica in ordine a trasferire il lascito professionale al figlio maschio, caratteristica particolarmente nota nella falegnameria valenciana dove si verifica la formazione di vere dinastie di carpentieri. Si capisce così l'elevata presenza di apprendisti di fronte alla ridotta quantità di operai che spesso erano figli di maestri che presto raggiungevano il grado di maestro. Nel suo equivalente femminile, la dote consentiva alla figlia ricevere il testimone familiare sposando un giovane operaio. Gli statuti prevedevano infatti aiuti economici per le figlie di maestri poveri e sottolineavano i vantaggi concessi come regalo nuziale ai giovani lavoranti che sposavano la figlia di un maestro.

La condizione dell'operaio comportava delle connotazioni lavorative molto precise per la sua indentificazione sociale, malgrado all'interno dell'associazione fosse invece una categoria non sempre ben definita. Negli statuti gli elementi che

caratterizzavano il lavorante qualificato sono troppo ambigue perché, assieme agli asalariati specializzati, appaiono anche fanciulli e ragazze impiegati nel servizio domestico senza che ci sia fatta nessuna differenza tra loro. I domestici costituivano una manodopera economica e dimessa che non viene contemplata negli statuti e perciò risulta difficile concretare le loro circostanze. Magari il tratto più adatto per definire le loro condizioni di vita sia il lavoro svolto per essi a carico della famiglia artigiana.

Oltre a queste categorie di lavoratori, l'uso degli schiavi dalla falegnameria di Valencia si trova ben documentato, manifesto nelle diverse fabbriche urbane, occupati soltanto nei lavori più faticosi come la segna, d'altronde perché le ordinanze vietavano l'insegnamento del mestiere agli infideli.

Un punto che bisognava chiarire a livello professionale era la sua configurazione interna. L'ampio catalogo della produzione in legno e la molteplicità delle operazioni svolte dai falegnami sboccò in un nodrito elenco di settori originati dalla radice comune della sega, l'intaglio e la lavorazione del legno. L'applicazione delle tecniche di base su aree di rendimento sempre più migliorate incitò l'artigiano a diversificare la sua capacità professionale, propellò la ricerca di nuove tecniche e di tecnologie più adatte a ciascuna delle specialità dell'industria del legno. Il generoso repertorio dei mestieri della falegnameria autorizza a considerare i membri come una vera famiglia di artigiani che condividevano una stessa materia prima ma che adempivano strategie di lavorazione di natura diversa.

Bisogna sottolineare la consueta tendenza della storiografia a amalgamare tutti i settori che avevano preso parte della corporazione a un certo tempo, in modo di fornire un elenco assortito ed eterogeneo. In realtà, l'introduzione di una innovazione tecnologica, anche una variazione delle preferenze della società o delle abitudini di consumo erano fattori eventuali capaci di suscitare in qualsiasi momento la comparsa di una modalità inedita di lavorare il legno e creare un nuovo mestiere. Al contrario, la stessa evoluzione poteva concernere i metodi di fabbricazione e consigliare l'uso di una materia prima diversa, più adatta alle variabile domande del mercato. A queste circostanze dobbiamo aggiungere l'impegno della corporazione a consolidare il suo posto nel mercato cittadino e abbracciare sempre maggior numero di maestranze, che sboccò in una serie di conflitti interni di ordine giuridico che redundarono nel processo di ridefinizioni continua che si osserva negli statuti. Perciò, dobbiamo essere prudenti e identificare con cura la sua configurazione in ogni periodo in modo separato, bisogna analizzare l'evoluzione di ogni singolo settore in seno alla disciplina corporativa. Gli

statuti del 1424 ci proporcionano un primo registro dei mestieri compresi, le ordinanze del 1482 confermano la lunghezza della sua portata evidenziando il segregamento di settori che avevano raggiunto già una sua autonomia professionale. Se guardiamo l'evoluzione del numero degli associati fornita dagli elenchi dei membri dal 1434 si osserva appunto dall'ultimo decennio del Quattrocento un ribasso dovuto tanto alla cambiata situazione politica ed economica quanto all'allontanamento di specialità come la pittura o la muratura.

Lo studio del lavoro del falegname medioevale mostra infine la circostanza dell'artefice versatile, adatto a svolgere svariate comande e ad assumere ruoli molto diversi. Il falegname era insomma un artigiano presto a ricevere differenti qualificativi, tutti però legati a una stessa attività e a l'uso delle attrezzature simili.

L'impianto della corporazione nella città

Un elemento fondamentale a considerare nello studio della falegnameria era l'insediamento dell'industria e la localizzazione delle botteghe per la città. La sua appropriata sistemazione fu un aspetto basilico per lo sviluppo del mestiere che facilitò anche la distribuzione delle materie prime. I primi indizi dopo la conquista forniscono delle referenze molto significative, dal registro 1.723 del *Llibre del Repartiment* fino all'acquisto della casa della corporazione nel 1479, l'attecchire della falegnameria nella città fu un processo lento e graduale. Il suo affermarsi nel nucleo urbano progressò in maniera simultanea all'organizzazione della vita politica ed economica di Valencia. Infatti la diffusione dell'appellativo *Fusteria* verso il 1400 implica qualcosa di più che un semplice toponimo perché l'impianto delle botteghe dei falegnami intorno al Mercato connotava il carattere dell'ambiente circondario. L'attività che i falegnami svolgevano concedeva allo spazio dove lavoravano un accento che tipificava l'atmosfera dei dintorni e gli conferiva una singolarità che ancora oggi, dopo quasi settecento anni, ritiene la toponimia della città con nomi come la via dei *Caixers*, la piazza dei *Capsers*, la via dei *Cadirers* o quella degli *Aladrers* che confezionavano attrezzature per i lavori agricoli. Queste vie indicano l'ubicazione delle botteghe del relativo settore. Il confronto tra la documentazione e la pianta della città elaborata da Tomás Vicente Tosca nel 1703 permette osservare come l'attività della falegnameria si stendeva nel raggio compreso tra il convento dei fratti francescani e la piazza del Mercato. Non mancavano motivi economici per giustificare questa ubicazione, la pronta accessibilità all'area del mercato, l'alleggerimento del trasporto e la maggiore facilità

per la distribuzione della materia prima erano degli aspetti dovuti alla concentrazione delle botteghe.

Da questo punto di vista non sorprende scoprire le radici naturali della confraternita nel convento dei fratti francescani e nella chiesa di San Giovanni del Mercato, le sedi di accoglienza dove si riunivano in assemblea, celebravano le messe e commemoravano il giorno del santo patrono. Come abbiamo appena osservato, nella menzionata casa dei framenori fondarono nel 1290 una delle prime confraternite della città, consacrata a San Francesco, alla Vergine e a Gesù Bambino. Maggior ripercussione raggiunse l'istituzione del patronato di San Luca Evangelista in una delle capelle della chiesa di San Giovanni del Mercato nel 1329, in un momento in cui le basi sociali della corporazione erano già consolidate. L'inventario della capella realizzato dai *majors* nel 1437 rende conto della dotazione patrimoniale della comunanza, ci informa delle credenziali che possedeva, delle licenze e dei privilegi cumulati dall'associazione. Descrive anche il corredo e l'ornamento dell'altare, dotato con una ancona dipinta con la legenda di San Luca che è stata attribuita a Llorenç Sargossà. Le quattro tavole in legno che integrano oggi la collezione pittorica del Museu de Belles Arts di Valencia risalgono ai primi esempi di pittura italogotica a Valencia. La serie palesa la prosperità e la fiducia di una corporazione che si sviluppava economicamente man mano si consolidava lavorativamente e rinforzava le sue prerogative sociopolitiche.

Frutto di questo potenziamento fu la compra nel 1479 di una casa per 175 libbre agli nobili Onofre de Cardona e la sua moglie Beatriu Bou. L'acquisto diede inizio a un lungo processo tenuto dagli eredi di Guerau Bou che disputavano il prezzo di vendita e i diritti di possessione del dominio immobiliare. Tanto la compra della proprietà quanto la risolutezza mostrata dai falegnami in ordine a disporre di una casa propria, evidenziarono il rilievo di un'associazione che aveva raggiunto un importante numero di soci e bisognava di un locale che permettesse accogliere tutti i membri, che diventerebbe il simbolo dell'identità collettiva. La casa offriva ai confratelli uno spazio a coperto comune dove celebrare le riunioni e custodire i libri contabili, le bandiere, gli emblemi e l'immagine del patrono scolpita in legno, che non c'è però pervenuta fino a oggi ma di cui abbiamo notizia dalle donazioni di legno fatte da Martí Falcó, Francesc Falcó e Joan Miralles registrate nei libri contabili nel 1458.

Legata a questa identità comunitaria, negli eventi organizzati dalla corporazione si percepisce un certo orgoglio, frutto dello spirito di classe che si manifestava in ogniuna delle comparizioni dei confratelli quale istituzione con personalità giuridica. La

stima dei propri meriti è un sentimento intimo che nasce della soddisfazione dell'artigiano di appartenere a un collettivo professionale che li proporcionava un riferimento sociale nell'organigrama cittadino, grazie al quale poteva identificarsi perfettamente ubicato nel paesaggio sociale ed economico della città. Questo orgoglio insomma non nascondeva altro che l'anelo dell'individuo di difendere la sua onorevolezza, proiettata dall'immagine pubblica della falegnameria. L'artigiano si sentiva protagonista e gestore della sua vicenda, era consapevole della sua condizione. La tutela del prestigio e della probità individuale no rispondevano unicamente a un'espressione di dignità personale, erano delle nozioni sulle quale si fondava il contrassegno qualitativo del mestiere. Visto il suo intenso significato, questa nozione primeggiava nell'orbita collettiva ed è palesa tanto nel cerchio della vita privata quanto nella sfera pubblica.

Questi segni si verificavano nell'ambito domestico e nelle pratiche e tradizioni dalla confraternita. Nella vita dell'artigiano medievale abbiamo considerato interessante tener conto di fattori ideologici chiavi come il suo atteggiamento di fronte alla vita, le sue ambizioni personali e le correnti ideologiche che impegnavano il suo ideale. Queste nozioni affettive ci offrono la faccia più umana del carpentiere che si concretavano nel giuramento di fedeltà con cui s'impegnava nella disciplina comunitaria e si aderiva al tessuto sociale della corporazione. Per festeggiare l'onomastica di San Luca si abbigliavano con cura, indossavano degli abiti eleganti e andavano alla casa della confraternita, da dove partivano in processione solenne verso la chiesa di San Giovanni del Mercato. Nella cappella, specialmente arredata per l'occasione, celebravano la messa con predica e, una volta finita, si congregavano in un banchetto al quale partecipava tutta la comunità. Nel 1355 incorporarono come copatrono San Giuseppe, santo che acquisterebbe preminenza in tutto il Quattrocento fino a essere proclamato nel 1482 l'invocazione più conveniente alla professione. Dalle spese per festeggiare i patroni si capita che sulle prime si commemorava parallelamente con San Luca Evangelista fino al 19 di marzo del 1565, da questa data la festività del patrono dei tempi passati fu progressivamente relegata.

Nelle convocatorie pubbliche la corporazione prendeva importanza dal punto di vista istituzionale. Nei festeggiamenti cittadini il falegname non comparì mai come individuo, bensì come membro di un'associazione. Il ruolo interpretato dalla falegnameria in queste eventi diventa una fonte preziosa di informazione per valutare la nomea politica e sociale raggiunta dal mestiere nel contesto urbano. Nelle celebrazioni

civiche, fossero civili o religiose, i falegnami assistevano con coordinate istituzionali pari alle altre corporazioni. Questi avvenimenti porsero ai falegnami l'opportunità di scegliere il loro stendardo, gli abiti per assistere agli eventi, ricamati con *llengues de fust* (lingue di legno) sulla manica diritta, che evocare le schegge del legno che saltano dall'incisione della sega e dal colpo dell'ascia denotando simbolicamente le caratteristiche del loro lavoro. Accanto alle commemorazioni civili, nelle processioni religiose, specialmente nel Corpus Domini, le autorità ecclesiastiche provavano di riflettere le gerarchie che componevano la società urbana secondo uno schema trinitario in cui gli artigiani simbolizzavano i *laboratores*.

Inoltre, nelle commemorazione cittadine il falegname aveva un ruolo importante da sbrigare, perché venivano ingaggiati per incaricarsi dell'arredamento urbano. Il programma festivo stabilito dalle autorità richiedeva della costruzione di palchi, di improvvisate arene, di architetture efmere, della confezione di luminarie distribuite per le finestre dei palazzi urbani. La natura dei lavori affidati al falegname medioevale in questi eventi era molto varia, le commissioni dettagliano perfino aspetti sconosciuti sul commercio in legno o sul modo in cui si commissionavano i compiti e si gestionavano le retribuzioni.

Le immagini della falegnameria

Per ricostruire le condizioni in cui il carpentiere di Valencia sviluppava il suo lavoro, la limitazione delle risorse scritte ci obbliga ad ampliare l'arco di ricerca e prendere in considerazione tutti gli apporti. L'iconografia ci rende una testimonianza ricchissima per avvicinarci all'ambiente immediato nel quale operava il falegname, in cui è raffigurato nello svolgere i suoi impegni giornalieri. D'altra parte, le fonti ci rendono informazione teorica, ma per confrontare questi dati sparsi l'iconografia ci tramanda l'immagine dell'ambiente materiale della bottega, del cantiere e degli impianti. La pittura ci offre un quadro integrato per capire l'atmosfera, le condizioni che caratterizzavano la giornata del carpentiere e i tratti particolari dello spazio di lavoro.

Grazie al gusto dei pittori contemporanei per ricrearsi nel dettaglio e per figurare ogni minimo gesto ci è stato agevole risolvere aspetti tecnici che scappano al documento storico. Grazie alle raffigurazioni possiamo conoscere lo sviluppo tecnologico, le attrezzature delle botteghe e addirittura l'abigliamento dei falegnami. Se le immagini ci offrono notizie interessanti, le fonti e la letteratura rendono anche audibile il paesaggio dipinto. Il motivo della scena di Gesù Bambino nella bottega di

San Giuseppe moltiplicó le rappresentazioni del carpentiere concentrato nella sua attività, nell'applicare delle tecniche particolare, circondato dalle attrezzature all'uso che rendevano la immagine più verosimile. Accanto allo spazio interno della casa, brani del Genesi come la Costruzione dell'arca da Noè o la torre di Babele ci mostrano il maestro di ascia e il falegname addetto alla costruzione nei cantieri edili e navali. Bottega e cantiere furono quindi gli scenari privilegiati del lavoro in falegnameria nel Medioevo.

La bottega era uno spazio privato di produzione di carattere essenzialmente individuale e familiare. Le modalità di insediamento più frequenti tra i falegnami dei XIV e XV secoli furono il possesso e l'affitto con il pagamento di un reddito annuo. Era lo spazio dove il maestro combinava il lavoro e la vita domestica, costituiva la scuola di trasmissione delle conoscenze nella quale si perpetuava il mestiere. Dai registri delle proprietà immobiliare fatti dai notai, i beni d'inventario ci mostrano la distribuzione delle stanze dalle annotazioni degli effetti sparsi in ogni abitazione, considerato che l'arredamento di ciascuna connotava il suo uso. È possibile intuire anche le dimensioni delle case, edifici stretti con uno o due piani di altezza, che si allungavano in profondità fino a un cortile posteriore. Nell'ingresso si situava l'officina, direttamente collegata all'esterno attraverso i portici d'ingresso, che servivano anche da vetrine per l'esposizione delle merci e facilitavano i rapporti con i passanti. Poi si trovava la cucina congiunta con un cortile dove c'era il pozzo. Spesso l'unica camera da letto era sul piano superiore dove, assieme al letto, c'erano materassi, lenzuoli, asciugamani, cassapanche, gioielli, piccole ancone e insegne di cavalleria.

Per connotare la fabbrica e ricostruire l'atmosfera del cantiere l'iconografia consente peraltro approfondire nella conoscenza delle tecniche lavorative e discernere l'organizzazione dei compiti tra le maestranze e la gerarchia tra i lavoratori. Ciascun mestiere è identificabile dalle attrezzature impiegate, ogni categoria è raffigurata in modo diverso secondo la sua funzione. Il legno era infatti una materia che aveva applicazioni molto varie, perciò la presenza del maestro falegname diventava primordiale sul cantiere, data la sua versatilità e la molteplicità delle attività in cui s'impegnava: costruiva strutture temporanee, macchine di elevazione, tetti, mobiliario. A questi compiti bisogna aggiungere quelli di manutenzione oppure di arredamento degli edifici nelle occasioni festive. In rapporto all'orario di lavoro il trascorrere naturale del tempo marcato dall'alba e dal tramonto sanciva la giornata lavorativa, in

modo che il ritmo delle operazioni veniva fissato dai limiti logici della luce del sole e dalla bontà del clima.

Il cantiere navale era l'altro ambito di lavoro all'aperto della falegnameria. Ubicato sulla spiaggia o sulla foce del fiume, qui il rigore climatico si sentiva con maggior virulenza e bisognava pertanto prevedere qualche spazio a coperto affinché gli operai potessero lavorare al riguardo, e minimizzare anche i danni che la pioggia o le inondazioni potevano ocasionare agli attrezzi e alle navi in costruzione. Alla città di Valencia il cantiere navale si localizzava sulla riva interiore del Turia, davanti del convento dei predicatori vicino al ponte del Mare (*Pont de la Mar*) sulla strada verso il mare e il porto (*Grau*). Questa ubicazione facilitava il trasporto dei fusti scaricati nella *Rambla*. L'altro cantiere urbano s'impostava press'a poco a tre chilometri all'est di Valencia, nel *Grau de la mar*. Dal carattere prevalente del legno nell'armatura delle navi si ritiene la responsabilità del maestro di ascia nella soprintendenza delle operazioni che implicavano però varie maestranze.

Finalmente, per analizzare gli attrezzi usati dai falegnami medioevali ai protocolli notarili vanno aggiunti i rapporti bibliografici degli studi sulla falegnameria tradizionale, e gli elenchi degli attrezzi raccolti dai dipinti. Da queste risorse è possibile individuare gli attrezzi impiegati dal falegname nella Valencia medioevale. Per rendere comprensibile la loro utilità e definire il modo di adoperare il materiale, abbiamo classificato gli strumenti in sette categorie: strumenti di taglio, di formatura, di perforazione, di percussione, di limatura, di sostegno e di disegno e misurazione.

Generalmente era il proprio carpentiere chi si fabbricava i suoi attrezzi, proprio perchè era il professionale più capacitato per confezionare gli attrezzi in modo giusto alle caratteristiche tecniche della sua specialità lavorativa. Per incrementare il catalogo era frequente recarsi alla vendita all'asta che permetteva il rinnovo delle pezze a buon mercato. Infatti la svendita di utensili di seconda mano accanto all'eredità furono le vie fondamentali per rinnovare le attrezzature, perciò conoscere il costo degli strumenti è solo possibile tramite le aste organizzate per liquidare i beni lasciati in testamento da un falegname, caratteristica che limita la ricerca e conferisce ai risultati ottenuti un carattere ristretto e ipotetico.

Il legno come materia prima

Lavorare il legno non coinvolgeva soltanto il falegname che segava e intagliava il fusto; affinché il legname arrivasse alle mani del carpentiere occorreva rintracciare le

foreste di fornitura e concertarne la compra degli alberi. Le attività evolse in questa fase previa diede origine a una serie di pratiche che comprendevano dalla ricerca delle regioni boschive per la compra dei tronchi fino al loro trasporto alla città dove era impiantata l'industria.

Il legno arrivava a Valencia per via fluviale e si depositava su uno spazio piano situato davanti al convento di Santo Domenico, in una aia chiamata popolarmente *Rambla*. Qui era assegnato a seconda delle dimensioni da una classificazione qualitativa conosciuta come *marc valencià*, che permetteva di fissare i prezzi di ogni tronco. Grazie alla sua effettività, questo procedimento di misura fu adottato tra il 1850 e 1860 quale riferimento per unificare le formule di misurazione a livello nazionale, fatto che ci ha facilitato lo studio della sua applicazione. Le fonti rilevano il modo progressivo in cui si originò questo sistema di catalogazione. All'inizio si sviluppò simultaneamente all'organizzazione del lavoro in falegnameria nella città, in modo che in una prima fase la graduatoria dei tronchi risulta vaga e confusa, mentre che il termine *fust* serviva solitamente per distinguere il legname. Già nell'ultimo quarto del XIV secolo appaiono sui registri locuzioni specifiche usate per descrivere le dimensioni dei pezzi di legno, confuse ancora con le denominazioni generiche, che via via s'imposero nei contratti e nei libri contabili. Nell'analizzare il *marc valencià*, abbiamo considerato importante ritenere le particolarità di un sistema emergente che si sollevava proprio in questo periodo di maniera congiunta all'insieme dell'organizzazione dell'industria. Non era perciò il metodo razionale pienamente corrispondente alla norma ricavata nel XIX secolo, poichè nella sua applicazione si osservano oscillazioni che abbiamo reputato opportuno considerare.

Dopo il contrassegno si procedeva alla distribuzione del legname, ordinato su commissione previa oppure aggiudicato dalla vendita all'asta, come accadeva con il legno acquistato da imprenditori che investivano nel negozio della compravendita di legname destinato al mercato pubblico. Del trasporto dei fusti alle singole botteghe e ai cantieri si incaricavano i carretieri, solitamente remunerati in base alla carica portata o al numero dei percorsi realizzati.

L'articolazione di queste gestioni particolari, svolte in ognuna delle fasi di corredo diede luogo allo sviluppo di una vera organizzazione del negozio, evoluta progressivamente durante il Trecento e il Quattrocento. Per tutto questo periodo di codifica si osservano parecchie modalità di gestire la compravendita di una materia prima costosa che presto diventò un'attività molto lucrativa, alla quale prendevano parte

non solo i falegnami ma imprenditori, artigiani, nobili e monarchi. Il commercio in legno comprendeva sei stadi successivi ben definiti nei registri contabili, malgrado la parsimonia in cui s'esprimono, derivata dall'accorciamento di pratiche d'avanzo conosciute e consuetamente accordate di parola, cosicchè unicamente sono precepibili attraverso privilegi, decreti o istruzioni giuridiche indirizzate a regolare qualcuno dei successivi stati.

Le condizioni geografiche della regione, con una fascia costiera densamente popolata e guarnita di una larga area di terreno irrigato, allontanavano la disponibilità di foreste vicine. Non abbiamo trovato tracce di un mercato di importazione di fusti esotici destinati alla produzione di lusso, ma anche se non possiamo escludere questa via di corredo, lo studio dei compiti e dei manufatti confezionati a Valencia palesa che la più parte del legname adoperato alla città era da procedenza peninsulare. I falegnami indirizzavano le ordinazioni verso le regioni entroterra, più frondose, che avevano una distribuzione diversa della popolazione. Il territorio di Valencia è una zona di contatto tra le due grandi catene montuose della Penisola Iberica: il Sistema Ibérico al nord e il Sistema Bético al sud. Queste due si uniscono a catene montuose più piccole come quella di Albarracín o i Montes Universales che si dilungano dal nord-ovest di Valencia fino alle comarche di Ademúz e del Maestrat. Verso il sud-ovest la Meseta Central e la Serrania de Conca si ramificavano fino alle montagne del Sistema Bético. Questi parametri geografici orientarono le ricerche di legname e ci facilitano oggi l'identificazione delle specie arboree lavorate dal falegname medievale valenciano. Benché il paesaggio abbia subito forti alterazioni e il regresso della foresta sia stato molto accentuato, la qualità del suolo e le condizioni climatiche ci permettono d'individuare le specie caratteristiche di queste regioni. Per corroborare i dati raccolti e completare il catalogo abbiamo confrontato l'elenco con le notizie sparse nei protocolli notarili e nei libri di fabbrica.

Gli alberi si localizzavano in aree montuose di difficile accesso, cosicchè la navigazione fluviale diventò il mezzo di trasporto più veloce ed economico. I fiumi Xúquer, Túria, Millars e Cabriol nascevano proprio nelle catene montuose menzionate e sboccavano nella stessa Valencia o nei suoi dintorni, per cui diventarono le vie naturali per il trasporto dei tronchi. Nella Penisola Iberica la conduzione per flottage era una attività antichissima che si perpetuò fino al primo terzo del XX secolo, nonostante ci abbia lasciato scarse tracce scritte. A Valencia le prime referenze si devono al geografo musulmano Mohamed Al-Idrisi, chi nel XII secolo certificava la discesa di legname per

il Xúquer fino a Cullera dove veniva imbarcato verso i cantieri di Valencia e Denia. A seguito della conquista cristiana i monarchi emesero decreti per garantire il corredo della capitale del regno e riassicurarne l'arrivo delle *cabanes de fusta*. Questi privilegi sono referenze essenziali per conoscere i fondamenti apportati dalla nuova congiuntura politica. Anche gli atti dei notai e le lettere del *Batlle General* ai magistrati regionali ci informano dei cambiamenti dovuti alle nuove circostanze politiche ed economiche.

L'organizzazione della navigazione del legno per i fiumi si manifesta nelle annotazioni sempre parziali e succinte che non ci consentono un'analisi né delle tappe, né delle condizioni in cui si svolgeva il trasporto. Tuttavia, il prolungamento di un'operazione che è restata in vigore per il lungo di settecento anni ci ha consentito di conoscere le tecniche adoperate e ricostruire un'usanza di altri tempi, sostituita oggi dal trasporto in camion per autostrada. Le strategie eseguite rispondevano all'esigenza di schivare gli ostacoli dell'alveo dei fiumi, per arrangiare la strategia più appropriata era primordiale una buona conoscenza orografica. Questo era il compito del *mestre del riu*, l'uomo chi comandava le diverse squadre ingaggiate per la conduzione. Il lavoro trascorrevano di solito nei mesi estivi per profittare l'abbondante flusso idrologico derivato dal disgelo e dalla pioggia invernale. La lunghezza del fiume e gli accidenti geografici determinavano il decorso e la durata delle commissioni che solitamente richiedevano fra sette e nove mesi. Dopo essere scaricati sulla *Rambla*, i tronchi si impilavano dove si lasciavano asciugare prima del contrassegnato. A questo punto, due erano le forme principali di distribuzioni:

- La vendita accordata tra il falegname e l'imprenditore che avevano negoziato previamente la compra davanti al notaio.

- L'adjudicazione tramite la vendita all'asta, un sistema operativo ammesso per il legname appartenente a imprenditori intrapendenti.

Parallelamente a questa via di fornitura nell'ambito istituzionale si contemplano delle forme alternative molto specifiche per coprire la domanda di legno dei cantieri regi, derivati dalle prerogative del monarca. Dobbiamo includere anche tra queste procedure le donazioni alle istituzioni ecclesiastiche fatte da fedeli devoti, come si osserva nella costruzione della cattedrale o nelle chiese e nei conventi urbani.

Come abbiamo appena appuntato, durante il tempo di quarentena il legno restava ammucchiato sulla *Rambla*, in seguito si certificava la sua qualità classificando i fusti a seconda le loro dimensioni. La misurazione del lungo, il largo e l'angolo determinava

alla fine il loro prezzo di vendita. Le pratiche sviluppate in questi secoli comportò la creazione di un metodo di classifica fatto in sette categorie chiamato *marc valencià* che diventerebbe a metà del XIX secolo la referenza nazionale per unificare i sistemi di misura. Le vendite registrate nei libri contabili dei cantieri urbani in questo periodo verificano un impianto graduale del sistema di contrassegno. Anche se l'ambiguità dell'informazione ci impedisce stabilire un quadro di prezzi, lo studio di ogni grado conferma l'equivalenza nel costo tra le diverse categorie. Per tutto il periodo si osserva un certo equilibrio considerato che le variazioni attendono più a fattori qualitativi, come la specie arborea o le dimensioni, che a un'evoluzione dei prezzi nel mercato. Finalmente con l'aiuto di carri o a groppa di giumenti il legno si distribuiva tra le botteghe urbane o tra i cantieri della città.

Il legno dimensionato in tavole, travi o foglie serviva per costruire intelaiature, tetti, piattaforme, mobili, ancone, immagini sculpite, ecc. La classifica stabilita dal *marc valencià*, infatti, attendeva soltanto alla prima fase di catalogazione, visto che quando il legname arrivava alla bottega subiva ancora tre fasi di rifinitura successive per renderlo adatto quale prodotto finito. Queste tappe costituivano al tempo stesso tre modalità di lavoro diverse: in un primo momento bisognava segare il legno per dargli una prima forma; in seguito si procedeva alla squadratura del pezzo in modo di dotarlo di un formato adatto all'uso industriale al quale era destinato, momento in cui prenderebbe la sua forma definitiva quale manufatto. Nella sega una delle formule più estese d'ingaggio era l'assunzione a cottimo perché il lavoro poteva essere contabilizzato dal numero dei filamenti segati. Tuttavia, se l'obiettivo era dimensionare il fusto con un formato specifico, si fissava un contratto a forfait in cui l'ingaggiatore e il falegname accordavano in anticipo un prezzo globale, calcolato dalla quantità di unità segate. Una terza possibilità era noleggiare la sega assieme agli operai per un salario giornaliero previamente concertato.

Dopo la squadratura, in città il carro era il solito mezzo di trasporto del legname; lo spostamento veniva svolto dai maestri di ascia che erano proprio carretieri e costruttori dei veicoli, contrattati nei diversi cantieri cittadini per fare l'itinerario tra la *Rambla* e il Mercato, cioè i luoghi dove si adoperavano, e i cantieri dove si costruiva con il legno modellato. La loro retribuzione veniva calcolata in base alla carica e alla distanza, nonostante man mano trascorre il XV secolo si osservi che il compito del carrettiere acquista progressivamente uno status più saldo, acquisisce un carattere più professionale essendo compensato con un salario stabile. Una modalità meno frequente

era il caricamento a groppa di giumenti, un mezzo lento che ammetteva soltanto un peso limitato, in modo che era scarsamente utilizzato e solo per coprire distanze corte. Sporadico era anche ricorrere a manovali e unicamente per piccole quantità di legno.

Il lavoro del falegname: organizzazione e retribuzioni

Uno degli argomenti basilari dello studio era l'analisi del lavoro reso dai carpentieri della Valencia medioevale, in modo di considerare parallelamente i compiti svolti da loro e lo sviluppo delle tecniche adoperate. Legata a questa indagine si imponeva anche una riflessione sulla considerazione della falegnameria e dei suoi artefici da parte della società contemporanea, in base alle notizie fornite dalla documentazione. A seconda dell'esperienza del lavoro i registri contabili descrivono due forme di gestire il compito del falegname. Nell'architettura la retribuzione giornaliera era la modalità più comune, con un salario simile a quello delle altre maestranze, che servirebbe una gran regolarità per tutto questo periodo. All'interno delle categorie di lavoratori le differenze di salario sono chiare, tanto tra il maestro principale e gli altri maestri quanto tra i maestri e le categorie inferiori degli operai specializzati, gli apprendisti e gli schiavi d'accordo alle premesse gerarchiche sancite dalla struttura corporativa.

Il lavoro a cottimo era la formula generalizzata per le operazioni commissionate in base all'unità lavorata ed era la modalità più stesa nel settore dell'arredamento e della produzione di mobilia. D'altra parte, l'intaglio di immagini o di cornici in legno veniva regolato dinanzi a notaio per clausole che stipulavano le condizioni del lavoro e le caratteristiche del manufatto. La valutazione della produzione di lusso poteva affidarsi anche al giudizio di un comitato di esperti, sistema che appare nella metà del XV secolo e via via diventa il metodo consueto nei cantieri per fissare l'emolumento dei compiti fatti del maestro di fabbrica durante un certo periodo.

Un altro campo in cui il falegname svolgeva la sua competenza era l'arredamento urbano per le occasioni festive, in cui dimostrava le sue abilità come scenografo. I registri delle spese tenute dalle autorità comunali per i ricevimenti dei monarchi, per la celebrazione di giostre o per una processione solenne sono delle fonti magnifiche per valutare il lavoro del falegname. Palesano il carattere polivalente di un artefice abile per portare a compimento dei compiti molto diversi, che era capace di reggere la bottega al tempo che lavorava nell'edilizia.

Nella fabbrica, assieme ai compiti di costruire e preservare gli edifici, realizzavano compiti specifici in cui partecipavano settori che di solito lavoravano alla bottega e sono più difficile di rintracciare, perché solo quelle specialità legate all'edilizia ci hanno lasciato tracce della loro attività. La mancanza di libri contabili delle aziende particolari rende spinoso affrontare l'analisi di gran parte dei settori. Per questo motivo abbiamo concentrato l'indagine su una manciata di braccia che si limita a quelle che compaiono in maniera indiretta nella costruzione, sia per la fornitura o la riparazione di strumenti, sia per l'arredamento o la lavorazione di mobilia. Sono dei maestri contrattati in maniera occasionale per svolgere un lavoro straordinario il cui contratto si poteva convenire in due forme:

- l'assunzione per un certo tempo con una retribuzione giornaliera che attendeva gli stessi parametri degli altri carpentieri;

- l'incarico di consegnare il prodotto finito su un prezzo accordato in anticipo e equivalente a quello di vendita nella bottega. Per queste commissioni il cliente poteva recarsi direttamente alla bottega del maestro falegname per concretare verbalmente la commissione, oppure potevano segnare l'accordo davanti a un notaio.

I contratti di parola ci hanno lasciato scarse impronte nelle fonti, erano patti personali che non richiedevano della dazione di un atto notarile. In questo senso i maestri di ascia legati alla costruzione di pescherecci costituiscono l'esempio più eloquente, perché se oggi abbiamo conoscenza del loro lavoro è grazie alle richiamazioni di debiti presentate davanti il *Batlle General* contro i pescatori con cui avevano convenuto il lavoro oralmente. Soltanto le dinuncie manifestano un lavoro che rimane nascosto e, tuttavia, forniscono informazione molto ristretta.

Compresa tra le abilità del falegname medioevale, la costruzione di soffitti in legno risale ai tempi della conquista, proprio in un periodo in cui bisognava edificare velocemente adoperando sistemi agevoli e strutture facili di munire per costruire le infrastrutture necessarie alla nuova popolazione cristiana. L'emergenza spinse lo sviluppo di edifici costituiti da semplici navate tra archi di diaframma dove i tratti si coprivano da un impianto di travi poggiate su cinghie. Questo era un sistema assai economico, adatto a spazi unici che non prevedevano la costruzione di un piano superiore. Adatto a chiese, navi e impianti industriali, un primo esempio è la chiesa del Sangue di Lliria della fine del XIII secolo. I cantieri navali del Grau costruiti a metà del XIV secolo sono un altro esempio in cui l'adozione di questo sistema risponde alla necessità di disporre una soluzione costruttiva leggera e sempre pronta all'ampliamento.

A questa tradizione si aggiunse la modalità più ricca di copertura configurata da una continuità di travi inserite nel muro o poggiate su mensoli che aveva una larga applicazione nell'architettura domestica. Qui lo spazio intermedio fra le travi si rivestiva solitamente con un intonaco bianco, con piastrelle di ceramica oppure con piccoli pezzi di legno colorati. Una variante più elaborata fu il *alfarje*, una travatura costituita da una stesa di travi maestre inserite nei muri perimetrali della stanza rinforzate da mensole sporgenti, sistema caratteristico dei soffitti ingegnati da Joan del Poyo per coprire la *Cambra Daurada* e la Sala degli Angeli dell'antica Casa della Città a metà del XV secolo. In un secondo stadio, l'aggiunta di piccole asticelle in modo perpendicolare alle travi diede luogo alla creazione del cassettone, la tipologia utilizzata già nei primi decenni del Cinquecento lo *Studi Nou* del palazzo della *Generalitat*.

Grazie al contributo del maestro Gosalbo del Castillo per il tetto del *Hospital General* nel 1514 s'incorporò alla falegnameria vernacolare la modalità del soffitto triangolato di tradizione castigliana. Questi furono i tre modelli di coperture in legno costruiti alla Valencia medievale, in cui la descrizione delle spese in materie prime e in giornali dettagliate nei libri contabili delle rispettive fabbriche consente ricreare il processo di costruzione di queste strutture, analizzare le risorse tecniche richieste ed stimare il tempo impiegato per erigerle e i costi del materiale e dei salari.

Riflessioni finali. L'avvenire della ricerca

Il proposito iniziale della ricerca era analizzare la falegnameria di Valencia nell'epoca medioevale, questo obiettivo comportava implicito l'analisi di una serie di fattori strettamente collegati che abbiamo provato di osservare attraverso i capitoli Per rendere una verifica completa:

1. recuperare la memoria della primitiva confraternita;
2. esaminare l'articolazione del lavoro nella città;
3. situare la falegnameria nell'organigrama dell'economia urbana;
4. prestare attenzione ai diversi settori dell'industria del legno;
5. considerare la tecnologia adoperata;
6. scoprire le vie di approvvigionamento della materia prima e i mezzi di trasporto; osservare le formule gestite per commissionare un incarico;
7. analizzare la valutazione del lavoro del falegname e le modalità stabilite per effettuare le retribuzioni.

Il mio obiettivo primordiale però era partire sempre dalla prospettiva umana del carpentiere perché, anche se all'inizio il lavoro e la qualità delle opere centravano il mio interesse primordiale, va anche inteso che questi capolavori si realizzarono grazie alla capacità e all'abilità personale di maestri fieri del loro mestiere. La lettura delle fonti in cui si manifestano, sia delle sedute delle assemblee dei maestri, dei processi giudiziari, dei memoriali delle celebrazioni oppure degli atti notarili palesano l'aspetto intimo del falegname, a un tempo padrone artigiano e capofamiglia. Un uomo a cui piace riunirsi con gli amici e organizzare banchetti per i giorni festivi, che si diverte giocando agli scacchi o leggendo libri di viaggi.

Questo approccio sulla dimensione interna del carpentiere medievale emerge nel ricchissimo patrimonio documentario conservato negli archivi di Valencia, seppure la sua abbondanza comporti la necessità di scegliere tra le fonti disponibili, attesa l'impossibilità di includere tutti i registri nell'arco di un'indagine limitata dal tempo e dallo spazio. Tuttavia, l'analisi incominciata mi prospetta affascinanti opportunità per continuare la ricerca avviata.

Una delle vie immediate per approfondire nell'argomento deriva proprio dalla scarsità di studi precedenti, che forzava a indirizzare lo studio verso le fonti, ma davanti a un repertorio così generoso e variato ho dovuto limitare la lettura alle serie che contenevano informazione diretta sull'istituzione corporativa, sul rapporto tra questa e la città e sul lavoro svolto dai falegnami nei cantieri edili. In questo modo ho tentato di scoprire i parametri di base, di verificare l'informazione, perciò sono consapevole che una lettura più esaustiva dei protocolli notarili dei XIII al XVI secoli mi aiuterebbe a contestualizzare meglio la vita dell'artefice medievale nello sviluppo della sua professione, proprio perché aggiungerebbe un maggior numero di contratti lavorativi e di compravendita di legno. Anche i registri giudiziari e pure la documentazione commerciale possono apportare delle notizie molto interessanti sulla gestione del lavoro e le commissioni avviate, sulle vie di approvvigionamento di legname. Al riguardo dell'organizzazione dell'associazione, possono informare sui conflitti tra i maestri e i problemi derivati dalla concorrenza interna o sui processi tenuti con altri settori industriali. Proseguire in questa via contribuirebbe insomma a completare gli aspetti considerati in questo approccio in cui ho tentato di porre le fondamenta.

Una altra possibilità di continuare lo studio è fissare l'attenzione sulla produzione, riprendere gli analisi dei manufatti realizzati finora ma da un'impostazione più complessa, che non ritenga soltanto le caratteristiche tecniche o il lessico formale

dell'opera, bensì che presti attenzione anche alle vie di fornitura delle materie prime, alle spese e alle condizioni lavorative degli artefici. Un'analisi dettagliata dei capolavori in legno scembi in questo periodo avrebbe oltrepassato i margini della ricerca eseguita; ciononostante, ho provato di incorporare qualche esempio particolarmente rilevante per mostrare le possibilità di uno studio elaborato sotto questi criteri. Inoltre, ci sono settori specifici quale l'elaborazione di mobili o la costruzione di soffitti in legno che mancano di un'analisi approfondita che riunisca, cataloghi e consideri la pluralità delle proposte eseguite.

Le ricerche condotte fino a oggi sulla falegnameria di Valencia si sono concentrate logicamente sull'ambito artistico del mestiere, in maniera che quella produzione legata alla pittura e all'intaglio ha ricevuto maggior attenzione dalla storiografia. Ma le pale d'altare, l'intagliatura d'immagini e i cori conservati rappresentano una piccola parte delle opere create, perché se consideriamo le varie specialità del mestiere scopriamo che resta ancora molto lavoro da fare. Ad esempio la confezione di mobili manca di vestigi conservati ma è possibile condurre un'indagine dagli inventari dei beni e dai contratti segnati per commissionare un incarico. La letteratura coetanea può anche contribuire a conoscere l'arredamento urbano e domestico della Valencia di questo periodo, dei suoi palazzi, delle case e delle chiese.

L'industria navale presenta un'altra via di analisi. La costruzione di navi è un settore appena conosciuto, studiato frammentariamente da articoli e da pubblicazioni sul porto, sui cantieri navali o sull'attività mercantile della città. Queste ricerche si concentrano sulle notizie che abbondano negli archivi di Valencia: gli imprenditori che condividevano le spese della costruzione della galea e le quantità investite per loro, dalle quale derivava il percentuale dei benefici. Certo che è un studio aspro e difficile d'intraprendere a causa della scarsità di notizie e la dispersione della documentazione. Nell'analisi avviato ho provato di avvicinarmi attraverso i registri delle galee che sono riuscita a localizzare nelle fonti, oppure tramite i piani presentati dai barcaioli e maestri di ascia rispetto ai debiti dei pescatori dei dintorni al riguardo della produzione domestica destinata alla pesca costiera.

Un'altra via per proseguire l'analisi sarebbe quella di allargare la ricerca sulle maestranze dell'edilizia in maniera particolare e concreta. A proposito della corporazione dei falegnami abbiamo considerato la circostanza dei pittori e dei muratori, perché si trovavano sotto la disciplina della falegnameria. Abbiamo percorso la situazione di entrambi fino alla loro separazione a metà del XV secolo, ma da questo

momento in poi resta ancora conoscere quale fossero le circostanze giuridiche del loro mestiere.

Inoltre, anche la circostanza degli scalpellini è stata studiata solo parzialmente, sebbene lo sviluppo della stereotomia e la prevalenza dell'architettura in pietra abbia attirato l'attenzione della storiografia verso le tecniche, gli artefici e le opere costruite, manca uno sguardo sulla gestione e il regolamento interno della professione, della confraternita fondata da Francesc Baldomar e Pere Compte nella seconda metà XV secolo. L'impostazione sull'organizzazione corporativa mostra aspetti singolari che bisogna identificare, come le specialità lavorative incluse oppure i rapporti tra il mestiere e la città o l'ambiente di lavoro. Inoltre, abbiamo osservato Joan del Poyo come capomastro delle opere della città, responsabile della costruzione dei soffitti della *Casa de la Ciutat*, era lui chi ordinava la pietra necessaria, che si acquistava dalle cave di Calpe e Benidorm, e questa responsabilità palesa, come nel caso del legno, le caratteristiche di una materia prima che imponeva un'articolazione coordinata della fornitura e dei mezzi di trasporto, implicazioni che meritano una riflessione minuziosa.

All'inizio della ricerca, ero già consapevole dei limiti che il tempo e lo spazio imponevano sull'indagine, ma intendevo considerare l'ambito della falegnameria medievale in modo di aprire nuove possibilità di studio. Volevo fissare le fondamenta, considerato che l'ampiezza di un'indagine di queste dimensioni richiedeva lunghi anni di ricerca documentaria. Con la speranza di avere il privilegio di proseguire sulla strada incominciata e approfondire nella conoscenza della falegnameria valenciana, riprendo le impressioni che sentivo all'inizio, perché questo studio non intende essere un contributo definitivo, bensì l'introduzione di un progetto di ricerca più disteso che scommetta su una riflessione intelligente sull'argomento. Vorrei scrutare la situazione particolare del carpentiere medievale con più tempo, profittare le informazioni raccolte per stendere lo sguardo sull'arte della falegnameria.

Visto che su questo aspetto artistico della Valencia medievale non c'erano precedenti bisognava intraprendere lo studio dagli origini. Questa premessa forzava a indirizzare l'analisi verso l'organizzazione della falegnameria nel Basso Medioevo. Logicamente, lo sviluppo della corporazione e del lavoro in falegnameria si prolungano nell'Età Moderna e Contemporanea, con degli aggiornamenti costanti in risposta alle diverse circostanze storiche. Poi, l'impatto della Rivoluzione Industriale e le repercussions delle nuove tecnologie introdotte nei XX e XXI secoli nell'industria comportarono meccanismi di produzione e forme di organizzazione del lavoro

assolutamente diverse, i cui analisi è un capitolo interessantissimo che contribuirebbe a completare il ciclo evolutivo di una industria di Valencia dai suoi origini fino all'attualità. Realizzare un analisi comprensivo e aprire future vie di ricerca erano i propositi del mio lavoro, che compendio in queste riflessioni con la speranza di proseguire su questa strada.

El perfil d'un fuster valencià medieval: Jaume Lombart

L'estudi de l'organització de l'ofici dels fusters a la València de la Baixa Edat Mitjana ens aporta la possibilitat d'aproximar-nos al devenir quotidià dels fusters de la ciutat i conèixer la seua circumstància. Amb la creació de l'*Offici o almoïna dels fusters* a finals del segle XIII el fuster disposaria d'una institució que enquadraria les directrius del seu treball y que, amb el temps, esdevindria una associació de tipus social i política a través de la qual el mestre podia traslladar a instàncies governamentals les seues inquietuds, mercè a la seua representació en el Consell municipal. La seua consolidació fou un procés lent de regulació interna, en què prosperà la fusteria i es valoritzà en la societat valenciana. Els estudis empresos fins ara sobre la fusteria valenciana s'han centrat en aspectes puntuals, enfocats sobre artífexs destacats o la seua producció. Nogensmenys, el seguiment de la corporació d'oficis de fusters en obri la possibilitat de descobrir d'altres figures singulars de la fusteria valenciana que resten en l'oblit, la memòria dels quals mereix ésser recuperada. Seria interessant recopilar la trajectòria d'aquests fusters polifacètics, com és el cas de Jaume Lombart un artífex pertanyent a una llarga família de fusters, que assolí les més altes cotes de reconeixement entre els contemporanis.

La corporació d'oficis de la fusta de València congregava en el segle XV una gran multiplicitat d'especialitats i de mestres de vessants distintes, la major part dels quals romanen avui en l'anonimat. Tots ells contribuïren al perfeccionament de les capacitats tècniques assolides per la fusteria, brollen en la documentació afanyats en les seues tasques quotidianes, però, llevat de la trajectòria d'un reduït grupat d'artífexs destacats per la seua perícia o per la seua intervenció en alguna obra rellevant, el devenir de la resta ens ha passat desapercebut. Nogensmenys, en aprofundir en la seua circumstància particular sobta la capacitat i l'habilitat de mestres com Lluís Amorós, amb el seu germà Pere i el seu fill Joan, Guillem i Lluís Ferrer, Domingo Beneyto, Miquel Joan o Vicent Çaera ben estimats per la societat coetània per la qualitat de la seua feina, la memòria dels quals cal rescatar dels llibres de comptes. Per a reconstruir

l'ofici dels fusters medievals, conèixer la seua evolució i idiosincràsia cal aprofundir en la seua circumstància individual, fer una ullada al seu dia a dia.

A partir de la figura de Jaume Lombart farem tot seguit una aproximació a la trajectòria d'un d'aquells mestres insignes en el seu temps, seguirem l'empremta d'un fuster de la València medieval. Les seues contribucions es troben esbargides en la documentació, el seguiment de la seua trajectòria ens revela en realitat el devenir d'una família de fusters que va assolir les màximes cotes artístiques i de reconeixement. La multiplicitat dels treballs desplegats ens descobreixen el ventall d'operacions que caracteritzaven el fuster medieval, polifacètic i capacitat per a realitzar tasques ben diverses. En efecte, el seu camp d'acció, és amplíssim, hàbil en l'ús d'instrumental pesat, en el maneig dels diferents tipus de serra i atxa que caracteritzaven l'ofici de base. Per a comprendre el seu rol, és necessari adonar-se'n de heterogeneïtat de les tasques desplegades pel fuster en l'Edat Mitjana, ates que el lleny s'emprava en la construcció d'edificis i de naus, en implantacions portuàries i infraestructures hidràuliques, amb fusta es construïen grues i molins, á nivell quotidià infinitat d'objectes d'ús corrent es fabricaven amb fusta¹⁴⁷⁰.

Fill del fuster Jaume Lombart i na Magranera, la trajectòria professional de Jaume Lombart representa un exemple eloqüent del devenir vital d'un fuster en la València del Quatre-cents. El jove Jaume Lombart aprendria la professió en el taller patern, en les distintes fàbriques de la urbs treballant com aprenent al costat de son pare que segellaria el naixement d'una autèntica dinastia de fusters, on la perpetuació de l'ofici es constata al menys per tres generacions. En la fusteria valenciana la reproducció endogàmica de l'ofici és palmària i la família Lombart és un exemple paradigmàtic de la tendència a la transmissió de l'ofici en la si de l'obrador familiar. En considerar l'artista i artesà medieval en l'àmbit de la Corona d'Aragó Joaquín Yarza assenyala aquesta peculiaritat com un fenomen característic de l'artesanat conterrani¹⁴⁷¹. Les raons són múltiples i basades clarament en motius d'arrel econòmic i professional,

¹⁴⁷⁰ R.W. SYMONDS (1962): "Il mobilio nell'epoca postromana", en Charles SINGER, Eric John HALMYARD, A. Rupert HALL e Trevor I. WILLIAMS, eds.: *Storia della tecnologia. Le civiltà mediterranee e il medioevo. Circa 700 a.C-1500 d.C.* Torino: Editore Paolo Boringhieri. Volume 2, p. 402.

¹⁴⁷¹ Joaquín YARZA (1999): "L'artista-artesà medieval a la Corona d'Aragó", en Joaquín YARZA, Francesc FITÉ, eds.: *L'Artista-artesà medieval a la Corona d'Aragó*. Actes. Lleida, 14, 15 i 16 de gener de 1998 Lleida: Universitat de Lleida. Institut d'Estudis Ilerdencs, pp. 17-20. La transmissió generacional següé característica en el plànol laboral de la Baixa Edat Mitjana, però en considerar els oficis artístics Joaquín Yarza destaca el fet que generalment el llegat no superava la tercera generació. L'aparició d'un artista de renom imposava als continuadors unes cotes de nivell difícils d'assolir, que comportaven a la fi la pèrdua del relleu i la desaparició del taller.

en mires a afavorir l'economia domèstica. La continuació per part dels fills permetia l'aprofitament del taller i de les eines de treball, amb l'avantatge de comptar de partida amb una clientela a fidelitzar mercè al segell de qualitat assolit per la família.

Les notícies documentals referides al pare el situen entre 1415 al cap de la cabana organitzada entre els fusters Bernat Roca, Pasqual Estheve, Miquel Pérez, Bertomeu Pérez, Martí Çamora, Joan Çamora i Antoni Adzebro per portar fusta pel Túria fins València. Les confiscacions pel cobrament del passatge en el loch de Domenyo, *a la bocha de la foc desús lo pont* efectuades pel batle local comportaria la reclamació conjunta presentada als Jurats de València que s'erigiren en jutges i reintegradors dels privilegis de franquesa atorgats pels Furs¹⁴⁷². Empenyorat en el treball, Jaume Lombart compareix en les obres de bastiment de l'enteixinat de la Cambra Daurada de l'antiga Casa de la Ciutat el 19 d'octubre de 1418 serrant la fusta *ad opus camere facture in sala eiusdem civitatis*, data en què començaven les obres i es reunia una primera provisió de fusta i pedra en la barraca dels piquers o taller de la fàbrica instal·lat junt a les Torres dels Serrans¹⁴⁷³. La seua faceta més destacada però se centraria en el comerç de la fusta, en què consta com a contractista associat amb els fusters Andreu Parenços i Jaume de Monçó al cap d'una partida de fusta conduïda pel Túria per seixanta ganxers als quals el Batlle general concedia un salconduit el 20 de juny de 1423 per garantir llur seguretat i assegurar l'arribada de la fusta¹⁴⁷⁴. El 15 d'agost de 1436 s'enregistraven en el llibre de clavaria de l'Ofici i almoïna de fusters les despeses pel seu sepeli¹⁴⁷⁵.

Les obres de la Capella Reial del convent dels Predicadors de València

A partir d'aquest decenni serà el fill qui prendria el relleu al cap de l'obrador. Com a mestre, les primeres referències professionals es remunten als anys centrals del segle XV treballant en el Palau del Real entre 1447 i 1460. Just aquest any, el 21 d'abril elabora *una dotzena descabells gorsos de fusta de pi ab sos senyals Reyals entretallats*

¹⁴⁷² AMV. Procés contra Xelva, signatura vv-14, f. 4. Document localitzat per Salvador Ferrando a propòsit de la seua investigació sobre la conflictivitat en el Regne de València durant l'Edat Mitjana.

¹⁴⁷³ AMV. Notals. Notari Jaume Desplà, signatura n-21. Citat per Luís TRAMOYERES BLASCO (1917): "Los artesonados en la antigua Casa municipal de Valencia. Notas para la historia de la escultura decorativa en España", *Archivo de Arte Valenciano*, III, p. 50.

¹⁴⁷⁴ ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, signatura 1.146, f. 100. Guiatge mencionat per Leopoldo PILES ROS (1969): *Apuntes para la historia...*, *op. cit.*, p. 60.

¹⁴⁷⁵ ARV. Gremis. llibre 174 bis, f. 14 v.

*de largaria de tres palms cascú [...] per obs de la cambra del Consell Reyal del Senyor Rey, obratge que descobreix la natura del seu treball*¹⁴⁷⁶.

De manera paral·lela, apareix com a responsable de les obres de fusteria de la Capella Reial, durant els anys de la construcció de la qual desplegaria una intensa activitat. L'experiència en aquesta fàbrica li donà l'oportunitat de consolidar els seus coneixements i ampliar les destreses adquirides en l'etapa de formació en veure's obligat a desplegar un munt de tasques diverses. Al cap de les obres el veiem continuar amb la faceta empresarial exercida per son pare en enlairar-se en el principal proveïdor de fusta de la fàbrica del Convent dels Predicadors. Quan en novembre de 1449 es plantejava el cobriment de la sagristia, junt al fuster Antoni Batle s'encarregaria de furnir les peces necessàries per a armar els bastiments independents de l'interior i elaborar les síndries, a més dels elements de ferreria adients a l'assemblatge, una dotzena i mitja *de redons de fusta de Hiviça larchs*¹⁴⁷⁷. El 12 de setembre de 1449 per a la construcció de l'estornell subministrava el coster que havia de servir per a obrar el taulell de la grua emprat per a l'elevació dels materials que, per mig d'un joc de corrioles articulava el lliscament de les cordes que sostenien *lo taulley per muntar la manobra, alt en la capella*¹⁴⁷⁸.

Finalment, Jaume Lombart seria l'encarregat de subministrar el 8 de març de 1457 la fusta del retaule que Ferrando Gosalbo esculpiria per a l'altar de la capella, *dos fustes e una milloria, que són una carrega e dos terces de fusta que té aquell, són stades comprades a ops de fer lo retaule de la dita capella*¹⁴⁷⁹. Per semblant, s'encarregaria de furnir les quatre *bigues grosses de un palm, les dos de larch de trenta-sis palms e les altres de vint-i-vuit, les quals són stades meses e engastades detras de l'altar de la dita capella per a sostenir en aquelles lo retaule*¹⁴⁸⁰. A més, en tant que mestre de les obres de fusta compartia amb l'entallador i imagineire la responsabilitat de la correcta col·locació del retaule.

¹⁴⁷⁶ José SANCHIS SIVERA (1914): *Pintores Medievales...*, op. cit., p. 26.

¹⁴⁷⁷ ARV. Mestre Racional, número 9.250 bis. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): *Documents*, en Arturo ZARAGOZÁ CATALÁN (1997): *La capella reial d'Alfons el Magnànim de l'antic monestir de predicadors de Valencia*. València: Direcció General de Promoció Cultural, Museus i Belles Arts. Volum II, p. 73.

¹⁴⁷⁸ ARV. Mestre Racional, número 9.250 bis. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): *Documents*, op. cit., p. 72.

¹⁴⁷⁹ ARV. Mestre Racional, número 11.640. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): *Documents*, op. cit., p. 122.

¹⁴⁸⁰ ARV. Mestre Racional, número 11.643, f. 82 v- 87 v. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): *Documents*, op. cit., p. 176.

En un altre sentit s'entenia la provisió del 31 de desembre de 1450 quan proporcionava *la fusta comprada per ops de fer unes portes per a la sagrestia, per conservar e guardar la ferramenta de la dita capella e altres pertrets*, destinada a confeccionar una porta per a guardar l'instrumental que restava en l'obra a la fi de cada jornada¹⁴⁸¹. La seua faceta com entallador es descobria en la porta més luxosa i imponent encomanada el 4 de juny de 1462 per un import de cent cinquanta sous lliurat a prorrates *per los quals deu fer hi és obligat a fer unes portes per al portal sich de la dita capella* el cost total de les quals es lliuraria en gener de 1467¹⁴⁸².

El seu pas per aquesta fàbrica esdevindria un període d'intens treball on desenvoluparia tasques de caire molt divers. Com a mestre fuster, s'implicava com a carreter en el transport de fusta amb carros des de la rambla, l'esplanada on es descarregava la fusta arribada pel riu. Així en el trasllat de les millories subministrades pel fuster Joan Bot que, junt a Joan Asensi s'encarregava de portar a peu d'obra. Fins i tot en arribar ací es distribuïa amb el fuster Francesc Çelma la feina de serrar els fusts amb un preu fet de divuit diners per fil. Just en aquest tipus de treballs que relleven el recurs als esclaus en la fusteria, Jaume Lombart es mostra com a propietari de dos esclaus amb els quals acudia per a repartir-se les tasques de serrada, *per la sua serra ab dos sclaus per serrar fusta de olms e albers per fer taules, per obs de la dita obra, per mig jorn*¹⁴⁸³. Tanmateix, en ésser contractat a jornal per a serrar una milloria per a la grua el 3 de juny de 1458 Jaume Lombart rebia el salari corrent, sense prendre en consideració el seu càrrec com a responsable de la fusteria¹⁴⁸⁴. En les tasques de serrada, el mestre proporcionava l'instrumental necessari i rebia igualment el salari com ho feien la resta de fusters de la ciutat, sempre amb un màxim de dos esclaus per obrador¹⁴⁸⁵.

Emplaçament de l'obrador vivenda

Gràcies a la documentació corporativa sabem que Jaume Lombart habitava en dos immobles adjacents, un assignat a cens de seixanta-un sous i huit diners, *stimat e*

¹⁴⁸¹ ARV, Mestre Racional, número 9.250 bis. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): *Documents, op. cit*, p. 77.

¹⁴⁸² ARV, Mestre Racional, número 9.250 bis. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): *Documents, op. cit*, p. 77.

¹⁴⁸³ ARV, Mestre Racional, número 11.639. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): *Documents, op. cit*, p. 104.

¹⁴⁸⁴ ARV, Mestre Racional, número 11.641, any 1458. Lluïsa Tolosa i Mª Carmen VEDREÑO (1997): *Documents, op. cit*, p. 129.

¹⁴⁸⁵ ARV, Mestre Racional, número 11.639. Lluïsa TOLOSA i Mª Carmen VEDREÑO (1997): *Documents, op. cit*, pp. 107-108.

*posat en la plaça que és al encaut del portal dels Serrans de la present ciutat, de la part d'en Domingo de Calatanyha, ferrer, ab alberch d'en Joan Vidal, barber, ab mur vell e ab carrera pública e ab altre alberch de la herència tengut sens directa senyoria de la dona na Joana muller que fonch d'en ... armer ciutadà de València, a cens de LXVI sols VIII dines censals, pagadors en la festa de Nadal, los quals se poden quitar per preu de XXXX lliures migensant carta de gràcia, los quals alberchs, la hu franch e l'altre ab lo dit carech, atinent lo hu del atre*¹⁴⁸⁶.

La notícia es recava de la reclamació presentada a la cort del Governador pel procurador de Joan Bonastre a propòsit dels deutes d'un censal que es reclamava no sols als *maiorals de la almoyna dels fusters* sinó també an *Jaume Llombart, hereu de son pare, e a na Magranera*, la seua muller, per a fer efectiu el cobrament ja que la fiança del censal gravava directament tant els béns socials com *los béns mobles e permanents dels dessús dits*, incloent la família Lombart pel càrrec de majoral ostentat per son pare en el moment de la subscripció¹⁴⁸⁷. Aquesta circumstància ens permet aproximar-nos al patrimoni d'un fuster i conèixer el seu habitacle, que disposava d'un emplaçament magnífic en comptar amb un enllaç directe al riu i a la Rambla on es descarregava la fusta arribada per via fluvial¹⁴⁸⁸.

Els reconeixements al seu treball

La capacitat de treball desplegada en la Capella Reial li valdria el nomenament com a mestre de les obres de fusta de la ciutat el 28 d'agost de 1457, en substitució de l'anterior mestre Miquel Joan, qui renunciava al càrrec per motius personals:

¹⁴⁸⁶ ARV. Gremsis. Caixa 679. *Procés de sentència feta el 22 d'octubre de 1454 per mossèn Pere Bonastre que lo offici dels fusters.*

¹⁴⁸⁷ ARV. Gremsis. Caixa 679, f. 17.

¹⁴⁸⁸ Privilegi LXXIX de Pere III el Gran. Concedit a València l'1 de desembre de 1283, ff. 42 r - 43 r. *Aureum opus regalium...*, privilegi XX. L'ús de la rambla per a descarregar fusta està certificat a València des de 1833, mercè al privilegi en què el monarca l'ús de les rambles, des del pont de Quart fins a la mar, per a descarregar la fusta arribada pel Guadalaviar, origen de la localització de la coneguda rambla dels predicadors que s'instituiria en el lloc de dipòsit i distribució de la fusta a València. Així s'aprecia com en les vistes llegades pel flamenc Anthoine van den Wijngaerde en la seua visita a València en 1563, en recollir la imatge de les cambres de fusta apilades a la rambla per què s'eixugaren fins el moment de la venda. Veure Maria J. TEIXIDOR DE OTTO (1990): "Les vistes de la ciutat de València". Vicenç M. ROSSELLÓ i VERGER: *Les vistes valencianes d'Antonie van den Wijngaerde (1563)*. València: Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, p. 57-58. També subratllen aquesta particularitat Vicenç M. ROSSELLÓ i VERGER i Julià ESTEBAN CHAPAPRÍA (1999): *La façana septentrional de la ciutat de València / Vicenç M. Rosselló i Verger i Julià Esteban Chapapría*. València: Fundació Bancaixa, p 21.

*Com haud per remogut del offici de fusters de la dita ciutat an Miquel Joan fuster, sens instància sua, preveren de nou del dit offici an Jaume Lombart fuster, absent, ab lo salari e manera acostumades, lo síndich però dix donava son vot*¹⁴⁸⁹.

Arran la seua promoció combinaria múltiples facetes en el desenvolupament dels seus serveis a la ciutat, el càrrec però sembla extingir-se atès que els Manuals de Consells no relleven cap notícia sobre la investidura d'un altre mestre que cerciore la continuïtat de llurs atribucions. Més determinant encara, la qualitat provada en les obres reials comportaria la credencial com a *mestre maior de fusta de totes nostres obres* concedit per Joan II a Barcelona el 8 d'abril de 1474¹⁴⁹⁰. El propi fuster s'adreçaria al Batlle General del Regne Honorat Mercader per a presentar el *Privilegi del Senyor Rey fahent per en Jaume Lombart* que significava el reconeixement a la seua trajectòria personal i la seua competència com artífex. El títol lloava l'habilitat desplegada en les feines com a mestre d'obres de fusta de la ciutat al llarg del regnat d'Alfons el Magnànim. Era un càrrec de gratitud en estimar la qualitat dels obratges de l'artífex en les diferents projectes empresos per la monarquia. La inscripció subratlla la seua condició com a mestre d'obres de la ciutat com un títol honorífic afegit a la seua capacitat professional. El decret recull les principals intervencions de l'artífex, *que són stades fetes en la casa del nostre Real de la ciutat de València, com del almodí, com encara de la nostra Real Capella de Predicadors de la dita ciutat de València e, per semblant, siau stat tots temps mestre de les obres de fusta que a la ciutat de Valencia ha convengut fer e obrar com a abil e sufficient*.

El monarca li atorgava endavant l'exclusiva en la direcció de totes les obres reials empreses endavant per part de la monarquia com pels seus parents, aspecte que si bé no es traduïa en un increment de l'assignació salarial, a nivell econòmic li garantia el rèdits derivats de totes les obres reials:

...de totes les obres de fusta de que se convendra fer e obrar, axi en nostra cort com en la dita casa del dit nostre palau, almodí de aquella com encara de qualsevol obres nostres, altres ques faran axi dins la dita ciutat com fora de aquella en qualsevol viles, reals, castells e altres lochs que a nos o nostres officials convendra obrar e fer en lo nostre regne de València...

¹⁴⁸⁹ AMV. Manual de Consells, signatura A-36, f. 66 r.

¹⁴⁹⁰ ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, signatura 1.155, f. 305 r.

El prestigi afegit de lluir les armes reials pintades o esculpides en la façana de sa casa escenificava les cotes assolides per un artífex polivalent, que esdevé un exemple paradigmàtic del fuster a la València del segle XV, per la seua llarga trajectòria com per les cotes assolides en especialitats molt diverses de l'activitat fustera. Els successius pagaments efectuats a Jaume Lombart al llarg de la seua trajectòria com a mestre d'obres de la ciutat en constitueixen un bon exemple.

La continuïtat de l'ofici. Al càrrec de les obres de la ciutat

La seua promoció va coincidir amb un període d'intensa activitat constructiva, amb el patrocini de grans obres arquitectòniques d'empremta i significació cíviques ben traduïdes a nivell jurídic, a la Sotsobreria de Murs i Valls, instituïda en 1358 i reorganitzada en 1406, s'afegí l'Obra de la Llotja Nova fundada en 1481. Les Torres de Quart construïdes entre 1440 i 1460, el portal i finestrals del palau de la Generalitat iniciats en 1481, la nova Llotja de mercaders erigida entre 1483 i 1498 multiplicaren les perspectives laborals de la fusteria. A València, nocions de bellesa, utilitat i higiene es fonien en un mateix concepte estètic adreçat a conferir opulència a la imatge de la ciutat. Les reformes urbanes transferiren en el seu paisatge l'accent d'un panorama en contínua transformació, en què els mestres d'obres, fusters i piquers s'afanyaven a materialitzar els empenys presos en l'àmbit polític en primera instància¹⁴⁹¹. Les despeses en material, mà d'obra i indemnitzacions contribuïen a impulsar el mercat de treball i la producció industrial, afavorint l'economia artesana.

Vinculada amb aquestes nocions de prosperitat, amb motiu de les celebracions cíviques decorats, cadafals i tramoies eren sufragats pel municipi reportaven sengles guanys a un bon grapat de fusters empenyorats en la construcció i el muntatge d'estructures per a la festa¹⁴⁹². Com a membre de la coporació dels fusters, gràcies a la seua ascendència, el 12 de gener de 1468 és elegit representant al Consell municipal¹⁴⁹³.

En l'últim quart del segle XV emprèn una frenètica activitat, com a mestre de les obres de fusteria de la ciutat i no obstant cal ésser prudents perquè tal volta es tractava ja del seu fill Jaume qui havia començat a reemplaçar son pare, atesa l'avançada cronologia a què s'estenen llurs intervencions. Com a comerciant de fusta, el 16 de

¹⁴⁹¹ Amadeo SERRA DESFILIS (1997): "La ciutat d'Ausiàs March". *Ausiàs March i el seu temps*. Museu de Belles Arts de València, del 13 d'octubre al 30 de novembre de 1997. València: Generalitat Valenciana, pp. 51-62.

¹⁴⁹² NARBONA VIZCAÍNO, Rafael (2003): *Memorias de la ciudad. Ceremonias, creencias y costumbres en la historia de Valencia*. Valencia: Ayuntamiento de Valencia, p. 139

¹⁴⁹³ José SANCHIS SIVERA (1914): *Pintores Medievales...*, *op. cit.*, pp.

juliol de 1477 firma en Ademús un contracte per a tallar lleny del pinar de Tommon. De manera semblant, el 18 de març de 1489 firmava capitulacions amb l'honorable Juan Navarro, vehí d'Ademús, per la tala dels arbres comprats als seus terrenys¹⁴⁹⁴. El 4 d'agost de 1489 rebia el pagament de seixanta sous efectuat pel canonge Francesc Corts, el ciutadà Pere Mercader i el prevere Joan Uguart a Jaume Lombart per diverses obres, l'entitat de les quals no consta en el memorial¹⁴⁹⁵. En 1492 amb motiu de celebrar la conquesta de Granada el mestre fuster es descobreix un escenògraf encarregat de cobrir la plaça de la Seu quan se feu la processó dels conversos, el cadafal armat per a la processó, *empaliar altra vegada lo enfront de la Sala* i bastir les tarimes d'una plaça de bous improvisada en el mercat tot per celebrar la conquesta de Granada¹⁴⁹⁶.

Paral·lelament als treballs efectuats en les distintes fàbriques municipals, s'encarrega de la decoració de places i carrers en els dies de festa. S'encarregava així de preparar i encendre lluminàries pels principals carrers i monuments urbans, enllestia quaranta farons i encenia els alimares confeccionades amb papers de colors que era costum distribuir en els punts alts de la ciutat com en les torres¹⁴⁹⁷, els campanars o en la Llonja¹⁴⁹⁸. Novament amb faroles es pregava *per la convallescència del Rey nostre Senyor, en les torres del portal dels Serrans dos nits* en novembre de 1493 per les quals Jaume Lombart rebria seixanta dos sous i sis diners¹⁴⁹⁹. En les commemoracions festives els fusters es revelen artífexs multidisciplinaris.

Els llibres de comptes descobreixen un fuster polivalent capaç d'escometre obratges de caire molt divers, ocupats en la construcció i al temps conservant l'activitat a l'obrador que mantenia actiu, com mostra l'època registrada el 17 de juny de 1492 per la *fusta, claus e jornals e altres coses, per ell fetes e de la sua botigua preses* per trenta-nou lliures, quatre sous i dos diners lliurats al mestre¹⁵⁰⁰. La natura dels obratges relleva les habilitats de l'artífex, capaç de operar en àmbits de producció diversos, com

¹⁴⁹⁴ José SANCHIS SIVERA (1914): *Pintores Medievales...*, op. cit., pp.

¹⁴⁹⁵ APPV. Protocols. Notari Garcia Uguart, signatura 20.122.

¹⁴⁹⁶ AMV. Clavaria Comuna, llibre 74, I. CARRERES ZACARÉS, Salvador (1925): *Ensayo de una bibliografía de libros de fiestas celebradas en Valencia y su antiguo Reino*. Valencia: Hijo de Francisco Vives Mora, p. 178.

¹⁴⁹⁷ AMV. Sotsobreria de Murs i Valls, signatura d³-78. Comptes regardants a les lluminàries que es disposaren el 16 de juliol de 1481 a propòsit de la victòria contra els turcs. Salvador CARRERES ZACARÉS (1925): *Ensayo de una bibliografía...*, op. cit., p.169.

¹⁴⁹⁸ AMV. Sotsobreria de Murs i Valls, signatura d³-83, Salvador CARRERES ZACARÉS (1925): *Ensayo de una bibliografía...*, op. cit., p.179.

¹⁴⁹⁹ AMV. Clavaria Comuna. Llibre 75, I. Sotsobreria de Murs i valls, signatura d³-84. Salvador CARRERES ZACARÉS (1925): *Ensayo de una bibliografía...*, op. cit., p.178.

¹⁵⁰⁰ AMV. Clavaria Comuna, llibre 74, I. Salvador CARRERES ZACARÉS (1925): *Ensayo de una bibliografía...*, op. cit., p.178.

ara en la confecció de manufactures delicades com els canelobres realitzats per a la casa de la Generalitat, pels quals rebria el 13 de novembre de 1483 cinquanta-vuit sous *a ell deguts per fer hun parell de canelobres de fusta, ço és per mans e fusta quaranta sous e per los guarniments de ferro de aquells dihuyt sous*¹⁵⁰¹. La valoració de l'obratge comprenia la matèria primera i els jornals del fuster, que devia a més encarregar-se d'embellir-los amb suports metàl·lics, com ocorreria amb *la caxa hon stan conservats los joyells de la Reyna nostra Senyora, que és dins la sacristia de la Seu, ab una altra caxeta dins aquella ab dos motlles al sol venuda per dos lliures*¹⁵⁰². Pot ser a aquestes tasques destinaria el *mestre Jaume Lombart* el bornador comprat a l'encant en 1533 dels bens d'Onofre Sola, el fill o tal volta un net que reprèn el llegat i representa la continuïtat de l'ofici fins a la tercera o la quarta generació¹⁵⁰³.

El perfil d'un fuster valencià medieval: Jaume Lombart: Bibliografia

CARRERES ZACARÉS, Salvador (1925): *Ensayo de una bibliografía de libros de fiestas celebradas en Valencia y su antiguo Reino*. Valencia: Hijo de Francisco Vives Mora.

NARBONA VIZCAÍNO, Rafael (2003): *Memorias de la ciudad. Ceremonias, creencias y costumbres en la historia de Valencia*. Valencia: Ayuntamiento de Valencia.

PILES ROS, Leopoldo (1969): *Apuntes para la historia económico- social de Valencia durante el siglo XV*. Valencia: Ayuntamiento de Valencia.

ROSSELLÓ i VERGER, Vicenç M. i ESTEBAN CHAPAPRÍA, Julià (1999): *La façana septentrional de la ciutat de València / Vicenç M. Rosselló i Verger i Julià Esteban Chapapría*. València: Fundació Bancaixa.

SERRA DESFILIS, Amadeo (1997): "La ciutat d'Ausiàs March", en *Ausiàs March i el seu temps*. Museu de Belles Arts de València, del 13 d'octubre al 30 de novembre de 1997. València: Generalitat Valenciana, pp. 49-66.

SYMONDS, R.W. (1962): "Il mobilio nell'epoca postromana", en Charles SINGER, Eric John HALMYARD, A. Rupert HALL e Trevor I. WILLIAMS, eds.: *Storia della*

¹⁵⁰¹ ARV. Generalitat. Albarans, signatura 48, f. 38 r.

¹⁵⁰² AMV. Clavaria Comuna. Llibre 74, I. Salvador CARRERES ZACARÉS (1925): *Ensayo de una bibliografía...*, op. cit., p.178.

¹⁵⁰³ ARV. Protocols. Notari Gaspar Gil, signatura 10102, any 1533.

tecnologia. Le civiltà mediterranee e il medioevo. Circa 700 a.C-1500 d.C. Turín: Editore Paolo Boringhieri. Volume 2, pp. 244-261.

TEIXIDOR DE OTTO, Maria J. (1990): “Les vistes de la ciutat de València”, en Vicenç M. ROSSELLÓ i VERGER: *Les vistes valencianes d'Antonie van den Wijngaerde (1563)*. València: Conselleria de Cultura, Educació i Ciència.

TRAMOYERES BLASCO, Luís (1917): “Los artesonados en la antigua Casa municipal de Valencia. Notas para la historia de la escultura decorativa en España”, en *Archivo de Arte Valenciano, III*, pp. 31-71.

ZARAGOZÁ CATALÁN, Arturo (1997): *La capella reial d' Alfons el Magnànim de l'antic monestir de predicadors de Valencia*. València: Direcció General de Promoció Cultural, Museus i Belles Arts.

YARZA, Joaquín (1999): “L'Artista-artesà medieval a la Corona d'Aragó” en YARZA, Joaquín i FITÉ, Francesc, eds.: *L'Artista-artesà medieval a la Corona d'Aragó*. Actes. Lleida, 14, 15 i 16 de gener de 1998 Lleida: Universitat de Lleida. Institut d'Estudis Ilerdencs, pp. 7-58.

APÈNDIX

APÈNDIX DOCUMENTAL

1290, octubre. El rei Alfons III autoritza els fusters de la ciutat des de Terol a fundar una confraria en l'església de Sant Francesc de l'orde dels frares menors, consagrada a Jesucrist la Verge Maria, Sant Francesc i tots els Sants.

Document transcrit per Antoni SALDES (1916): "Documentos franciscanos". *Estudios franciscanos*, II, p.67. Registre 83, f. 89.

Citat per Jill B. WEBSTER (1998): *Per Déu o per diners. Els mendicants i el clergat al País Valencià*. Catarroja-Barcelona: Editorial Afers, pp. 69-70.

1332, gener, 13. Capítols aprovats en 1332 per Alfons IV el Benigne, recuperats per Próspero de Bofarull entre la documentació de l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Es tracta d'una carta de disposicions atorgada a la confraria dels sabaters de València que es feia extensible a fusters, corredors i paraires de la ciutat.

Transcrit per Manuel de BOFARULL DE SARTORIO (1876-1910): *Gremios y cofradías de la antigua Corona de Aragón. Colección de Documentos Inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*. Barcelona: En la imprenta del Archivo. Vol. XL, pp. 114-118. Registre 480, f. 12 v.

1343, gener, 6. Contracte d'afermament del jove Gil Castelló convingut entre son pare Domingo Castelló, fuster, i el ferrer Mateu Cariu. Els termes de l'acord comprometien l'aprenent per sis anys al llarg dels quals habitaria i treballaria en l'obrador del mestre ferrer, qui li mostraria els rudiments de l'ofici.

ARV. Protocols, signatura 4313. Notari Domingo Molner, f. 54 r.

1358, abril, 4. Societat signada entre Simó Bernat, fuster i veí de València, i Pere Pastor, pintor de València, amb Arnau Moya, pintor i veí de València, per temps de dos anys per a la confecció i pintura d'arquibancs, segons el costum de la plaça dels Caixers, pintats de fusta vermellosa.

ARV. Notals. Notari Joan Parent, signatura 2.824 [s.a 501]

1406, juny, 26. Salconduit per què el fuster Guillem Ferriol vaja a Màlaga i Granada amb Azmet Çaluhi, prahi de Màlaga, en la galera de Mateu Selles per a habitar allí temporalment.

ARV. Batllia General, Lletres i Privilegis, signatura 1.144. f. 117 r.

1406, juny, 26. Lletres als oficials de Mallorca i Eivissa per fusta esbargida des de la rambla per volum d'aigües. La companyia de contractistes estava conformada pel fuster Joan Gerau i Esteve Valero, Pere Esteve, Joan Gregori i Pere Bonet, ciutadans.

ARV. Batllia General, Lletres i Privilegis, signatura 1.144. f. 117.

1406, juliol, 6. Lletres als oficials de Mallorca i Eivissa per fusta esbargida des de la rambla per volum d'aigües. Contractistes propietaris dels troncs eren Domingo Asensi, fuster, i Domingo de Forces, pellisser.

ARV. Batllia General, Lletres i Privilegis, signatura 1.144. f. 149 v.

1406, agost, 5 . Lletres als oficials de Mallorca i Eivissa per fusta esbargida des de la rambla per volum d'aigües. Contractistes i propietaris dels fusts eren Joan Torrella, fuster i Joan Vicent i Pere Jordà, flequers.

ARV. Batllia General, Lletres i Privilegis, signatura 1.144. f. 154 v.

1406, desembre, 1 a 1407, abril, 11. *Compte d'en Pau de Monçó, taraçaner, de la despesa que feu per la ciutat per lo cost e despesa del adob de la galera appellada de Sent Tomàs, la qual fon adobada per ordinació del Consell de la ciutat celebrat a 27 de noembre de 1406. Et encara en lo cost de l'adob de la caldera gran on se cou la pega. Et dels ports nous que foren fets al portal major de la taraçana de la ciutat e als portals majors de la taraçana de la mar et en les messions de un porx que fon enderrocat a la Creu del Puig tallant un alber et en altres coses necessàries a la taraçana damunt dita.*

ARV. Mestre Racional, signatura 10.355.

Citat per Jacqueline GUIRAL-HADZIIOSSIF (1989): *Valencia, puerto mediterráneo en el siglo XV (1419-1525)*. Valencia: Institut Alfons el Magnànim. p. 226.

1415. Comptes de la nau gran de Santa Maria.

ARV. Mestre Racional, signatura 9.832.

1415-1660. *Capítols e ordinacions concordades entre los mestres d'obers de vila.*

El privilegi atorgat per Ferran I d'Antequera el 18 de maig de 1415 inaugura la compilació estatutària compresa en un còdex que reuneix les ordinacions de l'ofici des de 1415 fins 1660. La provisió autoritzava els obrers de vila a fundar una confraria independent que ocuparia el vint-i-setè lloc en el Consell General de València.

AMV. Caixa 14, número 15, ff. 1-98.

1421, febrer, 10. *Ferma de dret. Procés del ofici de fusters de la present ciutat.*

Carta emesa pels pintors Nicolau Falquó, *retauler*, Joan Cardona, *cortiner*, i Joan Bonara, il·luminador, per la qual es declaren lliures de pintar sobre fusta, teixits, parets o qualsevol altra matèria, així com rodelles i ensenyes militars. Reclamen davant la cort del Governador el respecte a les disposicions de furs i privilegis per part dels fusters, que resten obligats amb llurs béns a atendre el decret.

ARV. Gremis. Caixa 631, número 682, 7 ff.

1424, abril, 10. Confirmació de les Ordinacions de l'Ofici i Almoina de fusters de la ciutat. Estatuts aprovats en 1424 pel rei Alfons V el Magnànim

ARV. Batllia, Llibre 1.146, ff. 111 r -112 v.

1426, febrer, 15. Albarà de 510 sous amb 9 diners signat en favor del fuster Pasqual Esteve pel preu dels materials i el jornals emprats per a bastir els cadafals en la plaça del mercat el dimarts de carnestoltes.

ARV. Mestre Racional, 8.673, f. 91 v.

1426, juny, 13. Albarà de 490 sous estès en favor de Pasqual Esteve per un cadafal armat en la plaça del mercat per orde del rei, dotat de pavellons i cambres de fusta.

ARV. Mestre Racional, 8.673, f. 123 v- 124 r.

1427, febrer, 13. Llicència del bisbe Hug de Llupià de València a l'almoina per fundar una capella en l'església de Sant Joan del Mercat sota l'advocació de Sant Lluç i celebrar en ella sepultures.

ARV. Gremis. Caixa 641, número 822, ff. 1-3.

1427, agost, 30. Època de mil cent sous signada a favor del mercader florentí Moreto de Doni pel preu d'un oratori gran de fusta esculpit, comprat per a la guarda-roba d'Alfons el Magnànim en el Palau del Real.

ARV. Mestre Racional, signatura 8.769, f. 95 r.

Citat per Juan Vicente GARCIA MARSILLA (2001): "La cort d'Alfons el Magnànim i l'univers artístic de la primera meitat del quatre-cents". *L'època d'Alfons el Magnànim. Seu vella. Anuari d'Història i Cultura*, 3, pp. 29-30.

1427, desembre, 6. Crida del Batlle demanant ganxers experts per a la cabana que deu conduir a València pel Guadalaviar. Pere Martínez, veí de la vila de Castellfabib, cabaner, regidor i administrador de la cabanya de la fusta llançada en el riu.

ARV. Batllia General, Lletres i Privilegis, signatura 1.147. f. 92 v.

Citat per Leopoldo PILES ROS (1969): *Apuntes para la historia económico social de Valencia durante el siglo XV*. Valencia: Ayuntamiento de Valencia, p. 60.

1428, febrer, 9. Sentència reial d'Alfons el Magnànim per a eximir del dret de la gabella la fusta tallada en Aragó i portada a València per Castella, en resposta a la reclamació d'Andreu Albert, caixer per les pertorbacions fetes als fusters i mercaders de la fusta que es talla en Albarrasí i altres llocs en el pas de Santa Creu en el riu de Guadalaviar, ates que el negoci amb la dita fusta no pertocava al Regne de Castella.

ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, número 1.148, f. 332 r.

1430, gener, 11. Joan Blanch, mestre d'aixa de la ciutat de València, demanava a Jaume Garcia, pescador de Gandia, cent deu sous restants d'una barca de pescar i dos sous pel preu de dos parells de rem. En una altra carta adreçada al batlle de Catarroja sol·licita de Joan Vaquero el pagament de 96 sous per un llaüt.

ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, signatura 1.148, f. 159 r.

1430, març, 3. Salconduit per als 250 homes que conformen la cabana de Miquel Taranall, mercader i fuster de València, per a assegurar-los guiatge estalvi d'anada, estada i tornada, sense el perill de què, en trobar-se desemparats i ésser requerits per deutes o altres raons, desemparen la cabana i es perda la fusta.

ARV. Batllia General, Lletres i Privilegis, signatura 1.147. f. 129 r.

1432, març, 19. Contracte de lloguer signat per Jaume de Castre i la seua dona Isabel, amb Jaume de Roda, obrer de vila, per 44 sous censuals anuals d'un hospici amb hort situat en el terme de Patraix, en el camí de Sant Vicent, confrontat amb l'hort de Bernat Pere Bescaduch, amb terra campa de Bertomeu Amoròs i amb dues vies públiques.

APPV. Protocols. Notari Nicolau Menor, signatura 20.012.

1432, juliol, 21. Contracte de lloguer signat per Jaume de Castre amb Joan de Totanova d'un alberg seu *sive botiguam* emplaçat en la parròquia de Sant Joan del Mercat, confrontada en efecte amb casa i amb un carrer, per quatre anys a raó de nou lliures rendents a principi i a mitjan d'any.

APPV. Protocols. Notari Nicolau Menor, signatura 20.012.

1432, agost, 21. Contracte de venda del carreter Pasqual Llopis i la seua esposa Caterina de deu càrregues de fusta al fuster Ferran Ortiç a raó de cinquanta-sis sous per càrrega, que serà descarregada a la Rambla i signada amb el seu segell.

APPV. Protocol de Nicolau Menor, signatura 28.012.

1432, setembre, 12. Albarà de compra en què Joan Girbés, fuster, reconeix deure a Jaume Lombart tretze lliures de quatre fustes, valorades a tretze lliures per càrrega.

APPV. Protocol de Nicolau Menor, signatura 28.012.

1434, febrer, 3. Comissió del Batlle General al verguer Joan Guillem per què acompanye al fuster Jaume Stopinyà i a l'obrer de vila Guillem Just per Castelló, fins als pinars de Mosquerola i Vistabella i altres llocs del regne i fora d'aquell per a triar fusta per al Palau del Real, la qual deuria encarregar-se de traslladar amb carros a València.

ARV. Batllia General, Lletres i Privilegis, signatura 1.147. f. 592 r.

1434, febrer, 22. Àpoca de dues-centes setanta lliures pagades pel viatge de tres mesos emprès per Joan Bonet, fuster, a Sicília amb les mostres de les quatre torres projectades per al Palau del Real, per a mostrar aquelles al rei.

ARV. Batllia General, Lletres i Privilegis, signatura 45, f. 292 r.

Parcialment transcrit per José SANCHIS SIVERA (1924): “La escultura valenciana en la Edad Media: notas para su historia”. *Archivo de Arte Valenciano*, 10. Valencia: Real Academia de Bellas Artes de San Carlos, pp. 21-22.

1434, novembre, 25. *Despeses e missions que feu yo Joan Çanou, prevere, com a sotsobre de la Seu en quatre grosses carrasques que aguí per a obs de la dita Seu.*

ACV. Llibre de fàbrica, anys 1434-1435, ff. 42 r.

1434-1453. Llibres de clavaria. Inventaris de béns de la confraria en la capella de Sant Lluç en l'església de San Joan del Mercat.

ARV. Gremis. Llibre 174 bis.

1434-1657. Llibre de capítols, ordenacions, deliberacions, privilegis, actes i concòrdies aprovades per l'ofici entre 1434 i 1657. Basilio Rambla, escriptent del notari Pere Climent, síndic i procurador de l'ofici de fusters va transcriure el llibre el 12 d'agost de 1657, des de el primer foli fins el 179.

Capítols de l'ofici de fusters fets i fermats en l'any 1434 (ff. 1-5), Control 1583.

Llibre de capítols ordinacions delliberacions privilegis actes concòrcies e altres concernents a l'Ofici de fuster de la Insigne Ciutat de València des de lo any 1434 en avant lo qual és fet en lo any 1657 éssent clavari Mateu Boscassa, Joseph Boscassa, soci Pere Della, Joseph Verger maiorals Joseph Rius, escriptà Joan Tormo, Lorens Pareja Andreu, Pere Fastell, Joseph Tortosa prohoms Martí Pons, Pere Requena consellers de la Taula.

ARV. Gremis. Llibre 588, 179 f.

1436, juny, 30. Àpoca de 550 sous pagats al mestre Martí Lobet per entallar un gran timbre per a la tenda d'Alfons el magnànim que novellament es confeccionava a València.

ARV. Batllia General, Lletres i Privilegis, signatura 45, f. 538 v- 539 r.

1437, juny, 6. Àpoca de dos mil dos-cents sous signada pel viatge de Pasqual Esteve, fuster de València, al Regne de Nàpols.

ARV. Batllia General, Lletres i Privilegis, signatura 45, f. 658 r.

1439, març, 17 al 20. Lletra de la reina Maria al Batlle General per què respecte i afavorisca el trasllat encarregat a Pere Bonet, fuster, de 100 càrregues de fust que havia feta tallar a Mosquerola i devia carregar-se des de Castelló i Borriana fins a València per a adobar i reparar el Palau del Real. Inclou la llicència estesa a Joan Bach, mercader, que havia comprat a Mosquerola deu doblers de milloria.

ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, número 1.148, f. 516.

1439, juny, 8 a 1440, maig, 30. Comptes de la confecció de la tenda vermella i la tenda *barrerada* d'Alfons el Magnànim.

ARV. Mestre Racional, signatura 9.132.

1442, març, 12. *Letra tramesa als honorables jurats e maiordom del loch de los Arquos.* Ordre per a que Joan Blasco talle en el terme d'Alpont la fusta necessària per a les obres del castell del Poyo.

ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, número 1.149, f. 167 v.

1442, setembre, 29. Carta amb que insisteix en el seguiment de les obres en el castell del Poyo, per a les quals els jurats i majordom d'Arcos de las Salinas havien comprat fusta.

ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, número 1.149, f. 229 v.

1445, febrer, 6. Aprovació pel Governador general de les ordinacions fetes per almoïna de fusters.

Sanció del capítol acordat entre els majorals i els prohoms de la confraria el 17 de gener de 1445, reunits en la casa dels beguïns per a impedir l'eixida de confreres de la disciplina de l'almoïna, amb una penalització de 50 sous en cas de perseverar en l'empeny, destinats a sufragar confreres pobres.

ARV. Gremis. Caixa 622, número 435, f. 1-4 r.

1446, juny, 11. Lletra tramesa al Batlle de la ciutat de Xàtiva en de la vila de Alzira per què respecten la franquesa del dret de peatge atorgat a Domingo Martí, Antoni Luescano i Domingo Pastor, cabaners veïns de Rubiols aldea de la ciutat de Terol.

ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, número 1.148, f. 164 r.

1446. *Comptes de la Confraria de Sant Lluc dels fusters.*

Quadernet de les despeses presentades per Nicolau Quintana, Rodrigo Alegre, Berenguer Joan i Jaume Armengol. Compte detallat dels 73 sous que costaren els huit ciris pintats encarregats per al Corpus Crist, el sis ciris per als majorals i altres tres per a la capella, segons albarà del 6 de novembre de 1446.

ARV, Gremis. Caixa 643, número 932, 1 f.

1446. Quadern de comptes on es recullen noms de mestres de l'Ofici ordenats alfabèticament i detalla les quantitats pagades en les despeses fetes al cap de l'any.

ARV. Gremis. Caixa 643, número 936.

1450, gener, 25. Carta del Batlle General per petició de Bernat Davivat, mestre d'aixa, per a reclamar els 66 sous a ell deguts per Antoni Martí per un llaüt de dos bancs i 49 sous a Miquel Badia per un llaüt. Consten a més les sol·licituds de 5 lliures, 2 sous i 8 diners a Pere Crespo per ordre i *alquitrà* i 94 sous i 4 diners a Guillermo Baldoví per un llaüt, ordre i quitrà.

ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, signatura 1.151, ff. 142 v- 143 r.

1450, gener, 25. Lletre del Batlle General remetia al batlle de Silla en resposta a la demanda de Joan Güells contra Antoni Perez i Bernat Agosti, *peixcadors de cilla*, que li devien 40 sous *restants de una barcha* així com pel deute de 67 sous demanat a Jaume Ferrer per una barca. De forma similar el 4 de novembre de 1451 reclamava a Bertomeu de Sollana 51 sous i mig d'una barca.

ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, signatura 1.151, ff. 239 r i 354 v.

1452, març, 20. Manament del Batlle General per què es talle dels pinars d'Ontinyent la fusta necessària per als treballs de la sèquia reial d'Alzira, que havia d'arribar a Alzira per la dita sèquia pel riu d'Albaida. La urgència de la fusta forçaria l'encàrrec al veedor Berenguer Gilabert i a Pere Jordà per què es desplaçaren personalment a controlar el pas lliure de la fusta pels assuts i les implantacions que dificultaren la conducció, que haurien d'ésser trencades i refetes una vegada passats els troncs.

ARV. Batllia General, Lletres i Privilegis, signatura 1.151. f. 492 v.

1453, març, 2. Carta adreçada al lloctinent, batlle i malmeti de la Vall d'Uxó en defensa dels drets de Mahomat Potro pel preu de les tales fetes en els seus figuerals i garroferes fetes per l'alcaidí en el terme de Alfaçar, les quals havia penyorat sense pagar els costs de la tala.

ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, número 1.152, f. 1440 r .

1453, abril, 24. Reclamació del Batlle General als al lloctinent, batlle i alcaidí de la Vall d'Uxó que insisteix en el pagament de l'import de la tala efectuada per l'alcaid en els terrenys de Mahomat Potro, a més d'una compensació pels danys ocasionats.

ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, número 1.152, f. 1455 v.

1453, setembre, 23 a 1475, gener, 4. Llibre de clavaria que comprèn els comptes lliurats pels majorals de l'ofici entre 1453 i 1475.

ARV. Gremis. Caixa 175, 115 f.

1454, octubre, 2. *Procés de sentència feta el 22 d'octubre de 1454 per mossèn Pere Bonastre per lo ofici dels fusters.*

El notari Joan del Mas, procurador de mossèn Bonastre, interposa davant la cort del Governador un requeriment de cent setanta-quatre sous deguts per les pensions de dues pagues, amb la penalització de cent cinquanta sous. El requeriment remet al censal que l'ofici havia venut a na Prohensa, muller d'en Jaume de Monçó, per una vàlua de 1.407 sous censals anuals, pagadors el 5 de maig i de novembre sots pena de cinquanta sous per lliura en cas de demora.

ARV. Gremis. Llibre 679.

1454 a 1494. Àpoques dels pagaments fets al col·lector de Sant Joan del Mercat pels serveis oferts en funerals, sepultures i misses.

ARV. Gremis. Caixa 647, número 1.075.

1458. *Llibre de contes per a la imatge del gloriós Sent Luch.*

Aportacions dels confreres en 1458 de fustes, eines, mobles i objectes varis d'adreçament domèstic per a sufragar la imatge del patró feta per Joan Oliver.

ARV. Gremis. Llibre 199, ff. 1-38.

1460, juliol, 31. *Capítols ordenats sobre lo ofici dels fusters.*

Registre en què es fa constar l'aprovació dels jurats dels estatuts acordats entre els fusters el 21 de juliol de 1460.

AMV. Manual de Consells, ff. 22 -24.

1468, setembre, 15. *Comissió feta an Luis Casanova sobre la fusta sobre lo ús que n'aurà de la fusta.* Ordre adreçada a Lluís Casanova per què vaja a Alzira o i per dret del Cinquante agarre tota la fusta corresponent al rei, per a les obres del castell de Xàtiva, i la que sobre que la subhaste.

ARV. Batllia General, Lletres i Privilegis, signatura 1.154. f. 273 v.

1473, febrer, 6. *Comissió an Carles Venrell, Mocada per què vaja pel Xúquer i talle els arbres necessaris per a l'assut, molí i nòria.*

ARV. Batllia General, Lletres i Privilegis, signatura 1.155. f. 46 v.

1473, abril, 5. Lletre tramesa a la vila d'Iniesta responia a la petició del fuster Joan Tarragona que sol·licitava ajuda per a cercar un captiu seu *appellat Ferrando de linatge de negres, de edat de vint e cinch anys poch més o menys* que havia fugit.

ARV. Batllia General, Lletres i Privilegis, signatura 1.155. f. 48 v.

1474, març, 4. Privilegi de nomenament de Jaume Lombart com a mestre major de fusta de les obres reials.

Privilegi del Senyor Rey fahent per en Jaume Lombart: Davant nos molt magniffich mossèn Honorat Mercader cavaller conseller del molt alt Senyor Rey e batle general del Regne de València comparech lo honrat en Jaume Lombart, fuster de la ciutat de València, e presenta a aquell un privilegi patent del molt alt senyor Rey, en pergami scrit, signat de mà del dit Senyor e ab son sagell comú en pendent ab vetes reals en cera vermella empremta.

ARV. Batllia General, Lletres i Privilegis, signatura 1.155. f. 305 r.

1477, desembre, 24. Comissió d'en Galzeran Castellar sobre la fusta per al castell de Xàtiva per què vaja a Alzira a cobrar el dret del *cinquanté* segons és costum de collir de la fusta que ve per lo riu Xúquer.

ARV. Batllia General, Lletres i Privilegis, signatura 1.155. f. 88 r.

1477-1588. Llibre d'ordinacions i capítols de la Confraria de l'Ofici de fusters.

Còdex miniat amb les lletres inicials decorades, precedit per la imatge de San Lluç a pàgina sencera on es recullen els capítols aprovats des de 1460 fins 1588.

ARV. Gremis, Llibre 587.

1481, febrer, 6. Venda efectuada pel prevere de la Seu de València Rafael de Mena, beneficiat de la capella del Sant Esperit, a Antoni Torres, boter, de nou fanecades de terra campa localitzades en l'horta d'Alboraia, en la partida de la Gamodina, confrontades amb el camp del llaurador Joan Català, i amb el camí cap a Tavernes Blanques pel preu de set sous censals anuals i perpetuats. El pagament s'havia de lliurar cadascun any en juny per la festa de Sant Joan.

APPV. Protocols. Notari Jaume Pinosa, signatura 21.428.

1481, juny, 16. Contracte d'afermament a de Peroto, fill del boter Antoni Torres i Gràcia la seua dona, amb el torner Lluís Ferrer durant sis anys comptadors a partir d'abril de l'any següent. Segons els terminis del conveni, el pare proveiria el jove de *clocha o capa gonell e chipo, calces e çabates, dos camises e barreta per valore X librorum, 11 solidorum per alna* abans de partir. El seu preceptor es compromet a *alimentare, de conextu vestitu et calciatu et sua intestare et docere dicti officii de torner.*

APPV. Protocols. Notari Jaume Pinosa, signatura 21.428.

1483-1485. Quadernet despeses fetes per Confraria en la sua casa.

Relació de les despeses fetes per la confraria en la remoció de la casa social, en què es detallen les compres d'algeps, rajoles, fusta, claus i jornals de la construcció dels dos porxos de l'immoble, de l'escala de la cuina i adobar algunes sostrades.

ARV. Gremis. Caixa 643, número 933, 4 ff.

1487, octubre, 10. Testament, codicil i inventari dels béns de Lluís Jorba, fuster, que se subhasten a l'encant per a satisfer les 180 lliures de dot i augment corresponents a la viuda.

ARV. Protocols. Notari Jaume Pinosa, signatura 1.838, ff. 35 v- 38 r.

1488, gener, 4. Acta de venda signada entre el fuster Miquel Bota i Onofre Munyos, notari, d'un captiu àrab de Marroc anomenat Martí, d'edat vint anys per 46 lliures.

ARV. Protocols. Notari Jaume Pinosa, signatura 1.838, ff. 62 v- 63 r.

1488, gener, 7. Contracte de venda de dues-centes càrregues de fusta de xop redona convingut entre el llaurador Domingo Falcó, veí d'Ademús, i el fuster Miquel Bota a raó de dihuit diners cascuna pesada, amb un preu total de quinze lliures. El propietari de la xopera es compromet a traslladar la fusta pel riu Guadalaviar en la primera cabanya que entrara en València.

ARV. Protocols. Notari Jaume Pinosa, signatura 1.838, f. 63 v - 64 r.

1489, agost, 4. Àpoca firmada per Jaume Lombart pels 60 sous rebuts per diverses obres fetes per encàrrec de Francesc Corts, el ciutadà Pere Mercader i el prevere Joan Uguart.

APPV. Protocols. Notari Garcia Uguart, signatura 20.122.

1492, març, 19. Inventari dels béns mobles continguts en la casa de Pasqual Becart, obrer de vila.

ARV. Protocols. Notari Joan Garcia, signatura 3110.

1496, gener, 20. Testament i codicils de na Ursola, muller de Nicolau Gilabert, boter.

ARV. Protocols. Andreu Julià, signatura 1.251.

1496, maig, 2. Contracte de lloguer d'una botiga i cambra amb menjador adjunts pel pentiner Joan Boi al barreter Aparici Joan per nou lliures durant un any i huit mesos en parròquia Sant Joan del Mercat en el carrer de la Porta Nova.

ARV. Protocols. Notari Antoni Julià, signatura 1.251.

1496, juny, 6. Carta del Batlle General al lloctinent de Batlle de la Vall d'Uixó en què reclama el cobrament de la sisa de la fusta arrendada per Azmet Humi, Mahomat Gamar i Mahomat Barrigua en aquella vall.

ARV. Batllia General. Lletres i Privilegis, signatura 1.150. f. 18 r.

1499, juliol, 10. Permís de possessió en mans mortes de casa del Gremi atorgat pel procurador del regne. Enregistrat pel notari Llorenç Joan de Mont.

ARV. Gremis. Caixa 641, número 823, ff. 1-4.

1505, maig, 9. Acord dels diputats de la Generalitat per a encarregar al fuster Joan Teresola un taula de noguer de Gènova de 12 pams de llarg i mig d'ample, obrada de marqueteria, decorada amb un roser amb raïms al voltant. El contracte es completa amb 18 cadires de faig amb els seients i els respatlles de couro, decorades igualment amb marqueteria, per un preu de 89 sous.

ARV. Generalitat. Protocols de Pere Bataller, signatura 2.722.

1507, juny, 21. *Procés dels clavari e majorals del ofici dels fusters. Procés dels clavari e majorals del ofici dels fusters.*

Els prohoms de l'ofici sol·liciten al governador Lluís Cabanilles la creació d'una comissió arbitral encarregada d'examinar les reclamacions sobre els drets de possessió i pagament de censal interposades per Jaume Bou.

ARV. Gremis. Caixa 680, ff. 1-37.

1507, agost, 20. *Procés del ofici dels fusters de la ciutat de València.*

Jaume Bou suplica a la reina el reconeixement públic dels seus drets sobre la casa confraria dels fusters segons la sentència promulgada en març de 1507, demanant que encarregue la comissió a un doctor en lleis de la ciutat per poder prendre possessió.

ARV. Gremis. Caixa 681.

1511, gener, 28. *Altra letra als dits egregis don Nofre de Cardona e dona Beatriu sa muller e a na Beatriu muller del dit en Pere Bou personalment.*

El Justícia civil de València adreça una carta a don Onofre de Cardona i Beatriu sa muller, a Pere Bou i Beatriu de Cardona per a informar-los de l'existència del títol de venda de l'1 de setembre de 1479. El memorial mostra la cessió de l'immoble per 3.100 sous al torner Andres Canella, aleshores majoral de l'ofici, per la qual els venedors es comprometien a respectar el domini útil de l'immoble per part dels fusters, segons confirmava la sentència promulgada en la Reial Audiència el 24 de desembre de 1508.

ARV. Gremis. Caixa 794.

1511, octubre, 18 a 1518, octubre, 18. *Comptes de la Confraria de Sant Lluç dels Fusters.*

ARV. Gremis. Caixa 643, número 935, 6 f.

1512 maig, 19. *Trellat del carregament del censal del magnífic Jaume Bou, ciutadà.*

L'ofici es disposa a pagar 53 sous i 4 diners censals anuals calculats sobre el valor estimat en quaranta lliures que *consta en el darrer testament de Gueraldi Bou*, suma que es comprometen a lliurar el pròxim 20 de maig, amb la imposició d'una pena de deu sous en cas de demora.

ARV. Gremis. Caixa 643, número 944, 5 ff.

1513, maig, 23. Registre corresponent als títols de la confraria de 1499 fins 1513 que recapitula les gestions de la venda i els judicis arbitrats a propòsit de la possessió des de 1499. es tracta de l'acta de una sessió en què es troben presents Miguel Àngel Bou i els majorals de l'ofici Didac de la Parra, clavari, Vicent Batle, Pere Ciprés, cofrener, i Joan de Requena torner, on convenen delegar la potestat de mediació a una comissió imparcial composta per representants dels interessos d'ambdues parts, les quals es comprometen a acceptar i respectar els termes del veredicte. Una còpia de l'inventari es transcriví al final del memorial de l'acord arbitrat en 1513 per l'ofici amb Jaume Bou a propòsit de la propietat de la casa confraria.

ARV. Gremis. Caixa 639, número 773, 13 ff.

1514, octubre, 12. Contracte signat per Lluís Monyos, *faberlignarius ac ymaginarius, sive entallador primis*, amb els frares del convent de Predicadors de València Tomàs Palles, Joan Selua i Miquel Navarro per a realitzar un retaule de fusta per a l'altar major de l'església. El mestre es compromet a elaborar en dos anys comptadors des del jorn mateix de la contactació un retaule de 44 pams d'alt i 32 pams d'ample, dotat de polseres, segons la mostra dibuixada sobre papirus que el fuster havia presentat prèviament als administradors. El preu s'estipula en 110 ducats d'or que els frares retribuïrien en quatre partides. L'import contemplava la seua col·locació de manera que el mestre fuster assumia tota la responsabilitat de l'obratge.

ARV. Protocols. Notari Pere Cherta, signatura 657.

1514, juliol, 7. Època per la qual el fuster Jaume Abril reconeix haver rebut vint-i-dos lliures de Miquel Ribera, porter del governador, i Joan Ribera pel preu de fusta carregada i entregada per a l'edificació d'un alberg emplaçat en la parròquia de Sant Martí, en el carrer anomenat de l'Hostal.

ARV. Protocols. Notari Pedro Cherta, signatura 657.

1516, agost, 4. Lloguer casa en parròquia de Santa Caterina de Miquel Pujades, fuster, a Antonio Font, brodador per 4 anys de ferm i 4 de respir per 11 lliures pagadores en sis parts

ARV. Protocols. Notari Pedro Cherta, 659.

1516, octubre, 22. Contracte d'afermament de Maria Isabel signat entre Garcia Alvaro, llaurador de Calamocha, i el mestre fuster Joan Molins.

ARV. Protocols. Notari Pedro Cherta, signatura 659.

1517, novembre, 21. Concòrdia signada entre Francesc Miró ciutadà de València i Joan Cuquala *carpinterius, sive fuster e cadirer*, relativa a desavinences personals.

ARV. Protocols. Notari Pedro Cherta, signatura 660.

1517, desembre, 16. Pagament de 132 lliures efectuat pel botiguer Bernat Ferrer a Antoni Sanchis, fuster per l'obra d'edificació i remoció feta per aquest en sa casa situada en la parròquia de Santa Caterina, en la partida dels Apuntadors.

ARV. Protocols. Notari Pedro Cherta, signatura 660.

1518, gener, 28. Carregament de censal al mestre Joan Orts en Alcàsser, *vulgo dicto La Torreta*.

Carregament de censal a Joan Orts, calafat o mestre d'aixa, i la seua dona Yolans Orts amb Francesc Joan Dalmau, ciutadà de València, per setanta-cinc sous, moneda reial de València, per la venda d'un cesal valorat en cinquanta lliures.

ARV. Protocols. Notari Pedro Cherta, signatura 661.

1518, setembre, 5. *Capítols fets e fermats per entre los magnífics mossèn Hieroni Pérez de Arnal, cavaller e batlle de la ciutat de Terol e en Hieroni Collar, ciutadà de València, de una part e los honorables mestres Luis Ferrer, mestre Pere Agramunt,*

Lluís Carrasquer, Pere Fortuny, Joan Sodornil, Hieronim Fuster mestre de la ciutat, Domingo Batle, Pere Guerau, Gil Gomiz, Joan de Murcia, Bertomeu Tora, Joan Martí, Rodrigo Àlvares, Hieroni Martínez, Antoni Betheria, Joan Tosca, Miquel Sancho, Hieroni Insa, Cristòfol de Oleda, Ferrando Pina, Francesc Mateu, Antoni Terol, Ginés Linares, Hieroni Munyós maior, Miquel Odena, Salvador de Mula, Gaspar Campos, Tomàs Giner, Miquel Dos, Francesc Anclusa, Bernat Canals, Bernat Pegneroles, tots fustes habitants de la dita ciutat de València, de la part altra etc E sobre la venda de la fusta aragonesa que de present en la Rambla de València e la que ha de venir de Aragó en los anys present e sdevenidor a la part dels dits magnífichs batle de Terol et en Hieroni Collar, pertanyent en la negociació companyia que tenen ab lo noble don Jaume de Aguilar en la dita fusta aragonesa.

ARV. Protocols. Notari Pedro Cherta, signatura 661.

1519, abril, 2. Títol de venda de la casa confraria estès en reparació de la perduda escriptura original de compravenda de la casa amb hort feta per Onofre de Cardona i Beatriu de Cardona i per Pere Bou i la seua muller Beatriu a l'ofici el 1 de febrer de 1459. Els majorals de l'ofici compareixen per testimoniar la pèrdua de la carta d'adquisició de l'alberg situat en la parròquia de Sant Martí de València, en el carrer popularment anomenat de Moreto per 175 lliures, moneda reial e València.

ARV. Gremis. Pergamí 103.

1519, febrer, 6 a 1598 febrer 29. *Carregament de Censal ferat per lo offici de fusters en favor de Gaspar Vidal ab certs obs de quantitat de quatre mil y sinchcents sous de propietat y pensió doscents vint y sinch sous pagadors en set d'agost y febrer migerament.* Notari Vicente Ambrosio Artés.

ARV. Gremis. Caixa 643, número 945, 12 ff.

1532, juny, 7. Testament i codicil de Noffre Sola, fuster, amb l'inventari dels béns i els memorials de la subhasta efectuada pel seu marmessor Pere Raudor, àlies Galcerà, esparter, per a satisfer la dot a la seua muller, na Esperança, així com l'herència a la seua filla, Francesca Beneta.

ARV. Protocols. Notari Gaspar Gil, signatura 10.102.

1538, setembre, 21. Testament del fuster Vicent Sanchis amb l'inventari subsegüent dels béns i la venda en subhasta pública d'alguns dels efectes del mestre.

APPV. Protocols. Notari Pere Mir, signatura 16..578.

1540, novembre, 30 a 1541, octubre, 15. Registre dels examens de magisteri dels fusters Vicent Joan, Luch Ernandes, Gaspar del Mont, Vicent Allamany, Gaspar Gregori, Pere Linares, Joan Roger i Antoni Matallín, torner.

ARV. Gremis. Llibre 181, ff. 47r- 48 v.

1547, abril, 5 a 15. Registres dels aprenents inscrits entre l'ofici d'obrers de vila.

AMV. Gremis. Obrers de vila. Caixa 4, número 2, f. 1.

1556, gener, 25. *Capítols, concòrdia fets y fermats per y entre los reverents frare Joan Domènech sellerer y frare Nicolau Godos, monges del monestir de Benifaçà, en nom de sandichs y procuradors del molt reverent señor don abat, monges y convent del monestir de Benifaçà de una part e los honorables en Balthazar Andres, Pere Peris, Nofre Alos, Joan de Sentpere, Benet Voll Verdu, Esteve Ferrando, Luis Squer, Cosme Olesa, Francesc Galves, Joan Francesc, Miquel Orta, Pere Ferrer, Gaspar Batiste, Luis Martines, Mateu Nadeu, Vicent Alamany, Jaume Torres, Rafel Gil, tots fusters de part altra en e sobre certa venda de fusta que lo dit convent ha de fer als dessús dits Balthazar Andres, Pere Peris, Nofre Alos, Joan de Sentpere, Benet Voll Verdu, Esteve Ferrando, Luis Squer, Cosme Olesa, Francesc Galves, Joan Francesc, Miquel Orta, Pere Ferrer, Gaspar Batiste, Luis Martines, Mateu Nadeu, Vicent Alamany, Jaume Torres, Rafel Gil.*

ARV. Protocols. Notari , signatura 10.336.

1558, juny, 30. Sentència del governador Cabanilles a favor d'en Jaume Bou.

Apel·lació de Jaume Bou a la cort del Governador per què revise la documentació relativa al procés de possessió de la casa confraria, amb sentència favorable a les pretensions de Jaume Bou, a qui reconeix com atuèntic propietari. El dictamen emès enumera el llistat d'expedients examinats i atorga noves bases legals als títols d'herència de Guerau Bou i condemna l'ofici dels fusters a restituir l'immoble.

ARV. Gremis. Caixa 939, número 791, 4 ff.

1599-1600. *Llibre dels llibres de la confraria de Sent Lluch dells callandaris dells llibres antics.*

Memorial del consell celebrat en dimarts a 13 de desembre de 1401 on s'aprovaren una sèrie d'ordinacions no conservades, el capítol convocat pel governador Cosme de Concentaina el 16 d'octubre de 1430 en què s'ajustà una concòrdia entre els membres de l'ofici i elecció de majorals. Ressenya encara l'inventari efectuat el 19 de juny de 1513 pels prohoms de la confraria de les actes i contractes continguts en la caixa social.

ARV. Gremis. Llibre 230, f. 1.

1600, febrer, 20 a 1601 abril, 4. *Procés de l'Ofici de Fusters contra el braç de Torners sobre la separació i els obratges que tindrà cada offici.*

ARV. Gremis. Caixa 631, número 704.

1601, març, 20 a 1602, juny, 3. *Procés de l'Ofici de Fusters contra lo bras dels torners.*

ARV. Gremis. Caixa 631, número 704.

1606, febrer, 21. *Vint-i-nou capítols que regulen tots els aspectes del nou Offici de Capsers, que fins aleshores eren un bras de l'Ofici de Fusters.*

ARV. Governació. Litium, signatura 2.683.

1619, juliol, 9 a 1619, agost, 1. *Procés del síndich de l'Ofici de Fusters contra lo síndich de l'Ofici de Torners.* Del plet se'n fa ressò un acta recollida el 13 d'octubre.

ARV. Gremis. Caixa 632, número 712.

1619, octubre, 13. *Acta de l'Ofici de Fusters sobre un plet mantingut amb l'Ofici de Torners.*

ARV. Gremis. Caixa 641, número 825.

1623, agost, 14 a 17. *Procés del Offici de Fusters contra el Offici de Obrer de vila.*

Plet de la corporació de fusters contra la societat d'obriers de vila sobre les competències relatives a cada ofici.

ARV, Gremis. Caixa 633, número 719.

1623, setembre, 28 a 1623, octubre, 12. *Procés de l'Offici dels Obrers de vila de la present ciutat ab lo syndich del Offici dels Fusters de dita ciutat.*

ARV. Gremis. Caixa 633, número 720.

639, novembre, 29. *Procés de l'Offici de Fusters contra lo Offici de Capsers y Violers.*

ARV. Gremis. Caixa 633, número 735.

1643, octubre, 20 a 1656, abril, 3. *Proceso del oficio de albañiles con el de carpinteros sobre pretender los albañiles poder galvar y siriar cualquier pieza de madera.*

AMV. Gremis. Gremis en general. Caixa 12, número 1. 339 ff.

1643, octubre, 28. *Nota dels documents entregats per l'arxiver de l'ofici de fusters de València al clavari amb motiu del plet d'aquest ofici amb el de torners i obrers de vila.*

Ressenya dels registres dels processos judicials i les sentències arbitrades.

ARV. Gremis. Caixa 657, número 1.178.

1643. *Capítols fets per l'ofici de fusters en lo any 1643.*

ARV. Gremis caixa 622, número 437.

1643. *Capítol XXXVIII: Que la viuda si tindrà fills mascles pugua tenir botiga uberta. Ítem que sempre y quant morra algun confrare y deixarà fills mascles en tal cas pugua tenir la muller la botiga uberta fins tant sia de edat son fill per a examinarse y en cas no tinguen fills no pugua tenir la viuda botiga uberta sinó un any y un dia y açò s'entenga que haja de pagar la dita viuda los mateixos dits capítols fins tant lo fill sia mestre y pagar taches y lo demes que posaran lo dit ofici conforme los confreres igual.*

ARV. Gremis. Caixa 622, número 437, f. 8 v.

1643. *Capítol XVI: Privilegi del que es casa en filla de mestre.*

Ítem si a cas algun fadrí de Regne o fora del Regne no hagués tengut les calitats damunt dites com son tos quatre anys de aprenent y los tres anys de official si a cas se casa en filla de mestre, en tal se li suspenga lo dit term, y se li conferisca lo magisteri com si fora de mestre així en tot lo temps com en lo dret de la caixa ab tal emperò que se haja.

ARV. Gremis. Caixa 622, número 437, f. 5.

1774. Capítols i ordinacions de l'ofici de 1774.

ARV. Gremis, Caixa 592.

APÈNDIX D'IL·LUSTRACIONS: FIGURES

- Figura 1.** Tomàs Vicent Tosca i Mascó, *Plànol de València*, 1703-1704.
- Figura 2.** Llorenç Saragossà, att., *Sant Lluc és rebut com deixeble de San Pau*, 1336-1406 ca. València, Museu de Belles Arts.
- Figura 3.** Llorenç Saragossà, att., *Sant Lluc incorporat al col·legi apostòlic*, 1336-1406 ca. València, Museu de Belles Arts.
- Figura 4.** Llorenç Saragossà, att., *Sant Lluc escriu els seu Evangeli al dictat de la Verge*, 1336-1406 ca. València, Museu de Belles Arts.
- Figura 5.** Llorenç Saragossà, att., *Sant Lluc rep de la Verge la seua vera imatge o Verònica*, 1336-1406 ca. València, Museu de Belles Arts.
- Figura 6.** Casa del gremi de mestres fusters de València. València, carrer Balmes, 29.
- Figura 7.** Casa del gremi de mestres fusters de València. València, carrer Balmes, 29.
- Figura 8.** Marçal de Sas, *Anunciació*. Saragossa, Museo de Bellas Artes.
- Figura 9.** Robert Campin, *Triptic de la Merode*. Nova York, Metropolitan Museum of Art.
- Figura 10.** Pere Terrencs, *Sagrada Família*. Sogorb, Col·lecció Villalonga de Palma.
- Figura 11.** Miquel Esteve, *Sagrada Família*. València, Museu de Belles Arts.
- Figura 12.** Jean de Bourdichon, *Les quatre condicions de l'home, l'artesà*. Paris, École supérieure des Beaux Arts.
- Figura 13.** Jean Fouquet, *Temple de Salomó en Jerusalem*, 1465 ca. Paris, Bibliothèque National, Ms. fr. 247, f. 163.
- Figura 14.** Rudolf von Ems, *Crònica del món*, 1385. Kassel, Landesbibliothek, Ms. theol. 4, f. 28.
- Figura 15.** *Construcció de la Torre de Babel*, 1180 ca. Sicília, Catedral de Monreale.
- Figura 16.** Ercole de' Roberti, *Miracles de Sant Vicent Ferrer*, 1473 ca. Roma, Pinacoteca Vaticana.
- Figura 17.** *Chroniques et Conquêtes de Charlemagne*, 1450-1460. Brussel·les, Bibliothèque Royale, Ms 9068, f. 289.
- Figura 18.** *Bíblia de Wenceslao*, 1389-1395. Viena, Österreich Nationalbibliothek, cod. 2759, f. 10 v.

Figura 19. *Bíblia Francesa. Torre de Babel*, 1250 ca. Manchester, John Rylands University Library, Ms. fr. 5, f. 16.

Figura 20. Sant Agustí, *De Civitate Dei*. Paris, Bibliothèque National, Ms. fr. 19, f. 81.

Figura 21. Gerard de Horenbout i Simon Bening, *Llibre d'Hores de Joana I de Castella*, 1500 ca. Londres, British Library, Ms. 35313, f. 34 r.

Figura 22. Diebold Schilling, *Crònica de Berna*, 1478. Berna, Stadtbibliothek, Ms. hist. helv. I, 225.

Figura 23. Diebold Schilling, *Crònica il·lustrada Spiezer*, Berna, Stadtbibliothek, Ms. hist. helv. I, 81.

Figura 24. *Llibre d'Hores del Duc de Bedford*, 1450 ca. Londres, British Library, Add. Ms. 1850, f. 17 v.

Figura 25. Jansen Enikel, *Crònica del món*, s. XIII. Viena, Thurn-und-Taxische Hofbibliothek, f. 21.

Figura 26. Nardo Rapicano, *De Majestate de Iuniano Maio*, 1440-1450 ca. Paris, Bibliothèque National, AZC. 201.

Figura 27. Jean de Cuncy, *La Bouquechradière*, 1460. Amsterdam, Rihjismuseum Meermano-Wetreenianum, Ms 10 A 17, f. 133 v.

Figura 28. Pieter Brueghel el Vell, *La Torre de Babel*, 1563. Viena, Kunsthistorisches Museum.

Figura 29. Pieter Pourbus el Vell, *Jan Fernaguut*, 1551. Bruges, Groeningemuseum.

Figura 30. Simon Bening, *Treballs del mes d'octubre*, 1540 ca. Londres, Victoria and Albert Museum.

Figura 31. *Grandes Chroniques de Saint-Denis. Charlemagne ordonnant la construction d'une église*, 1300-1349. Toulouse, Bibliothèque municipale, Ms 512, f. 96r.

Figura 32. Pere Antoni Beuter, *La primera parte de la Crònica Genral de Toda España y especialmente del reyno de Valencia*, 1546.

Figura 33. *Grandes Chroniques de France. Campagne de Dagobert Ier en Poiutou*, 1471. Paris, Bibliothèque National, Ms. fr. 2609, f. 60 v.

Figura 34. Jean Colombe, *Història de la destrucció de Troia*, fragment, s. XV. Berlin, Kupferstichkabinett.

Figura 35. Utensilis de tall, les aixes.

Figura 36. Utensilis de tall, les serres.

Figura 37. Feramentes de buidat i perforació.

- Figura 38.** Ferramentes de percussió i aparell d'afilar.
- Figura 39.** Utensilis de llimar.
- Figura 40.** Elements de contenció.
- Figura 41.** Instruments de traçat i mesura.
- Figura 42.** Mapa físic de la Península Ibèrica.
- Figura 43.** Anton van der Wijngaerde, *Vista de la ciutat de València*, 1563.
- Figura 44.** Plano topogràfic de la ciudad de Valencia del Cid, 1852-1861. Servicio Geográfico del Ejército.
- Figura 45.** Plano topogràfic de la ciudad de Valencia del Cid, 1885. Instituto Geográfico Nacional.
- Figura 46.** Martín Rico Ortega i José Mª Cortés i Bau, *Descens de la fusta des d'Ademús. La Ilustración Española y Americana*, 1893.
- Figura 47.** Cercle de Ferrer i Arnau Bassa, *Predicació de Sant Esteve*, 1345-1349. Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya.
- Figura 48.** Jaume Serra, *Sant Sopar*, 1370-1400. Palermo, Galeria Nazionale della Sicilia.
- Figura 49.** Giotto di Bondone, *Pentecosta*, 1300 ca. Londres, National Gallery.
- Figura 50.** Interior de l'església de la Sang de Lliria, segle XIII.
- Figura 51.** Església de la Sang de Lliria. Restitució de la policromia de la sostrada.
- Figura 52.** Interior de l'església de Sant Jaume de Coratxà, 1247 ca.
- Figura 53.** Maqueta de l'església d'Olocau del Rei en construcció, segons el contracte de 1296.
- Figura 54.** Enteixinat de l'església parroquial de l'Assumpció de la Mare de Déu de Vallibona, 1279 ca.
- Figura 55.** Drassanes del grau de la mar, segles XIV-XV. València.
- Figura 56.** Plànol de la distribució interior de la Casa de la Ciutat, segons Luís Tramoyeres.
- Figura 57.** Enteixinat de la *Cambra Daurada* de la Casa de la Ciutat (1418-1428; 1441-1458). València, Sala del Consolat del Mar.
- Figura 58.** *Cambra Daurada* de la Casa de la Ciutat de València (1418-1428; 1441-1458). Joan del Poyo (obra); Bertomeu Santalínia, Julià Sanxo, Joan i Andreu Çanou, Domingo Mínguez (imaginaires); Antoni Guerau (pintor)
- Figura 59.** Escenes de la cornisa del teginat de la *Cambra Daurada*.
- Figura 60.** Permòdols de l'enteixinat de la *Cambra Daurada*.

Figura 61. Sala dels Àngels de l'antiga Casa de la Ciutat de València, 1423-1428.

Figura 62. Cassetonat del *Studi Nou* o *Sala Daurada gran* del Palau de la Generalitat de València, 1512-1514.

Figura 63. Detall del cassetonat de la *Sala Daurada gran* del Palau de la Generalitat de València, 1512-1514.

Figura 64. Gení Llinares, *Sala Daurada chica*, 1538-1542. València, Palau de la Generalitat.

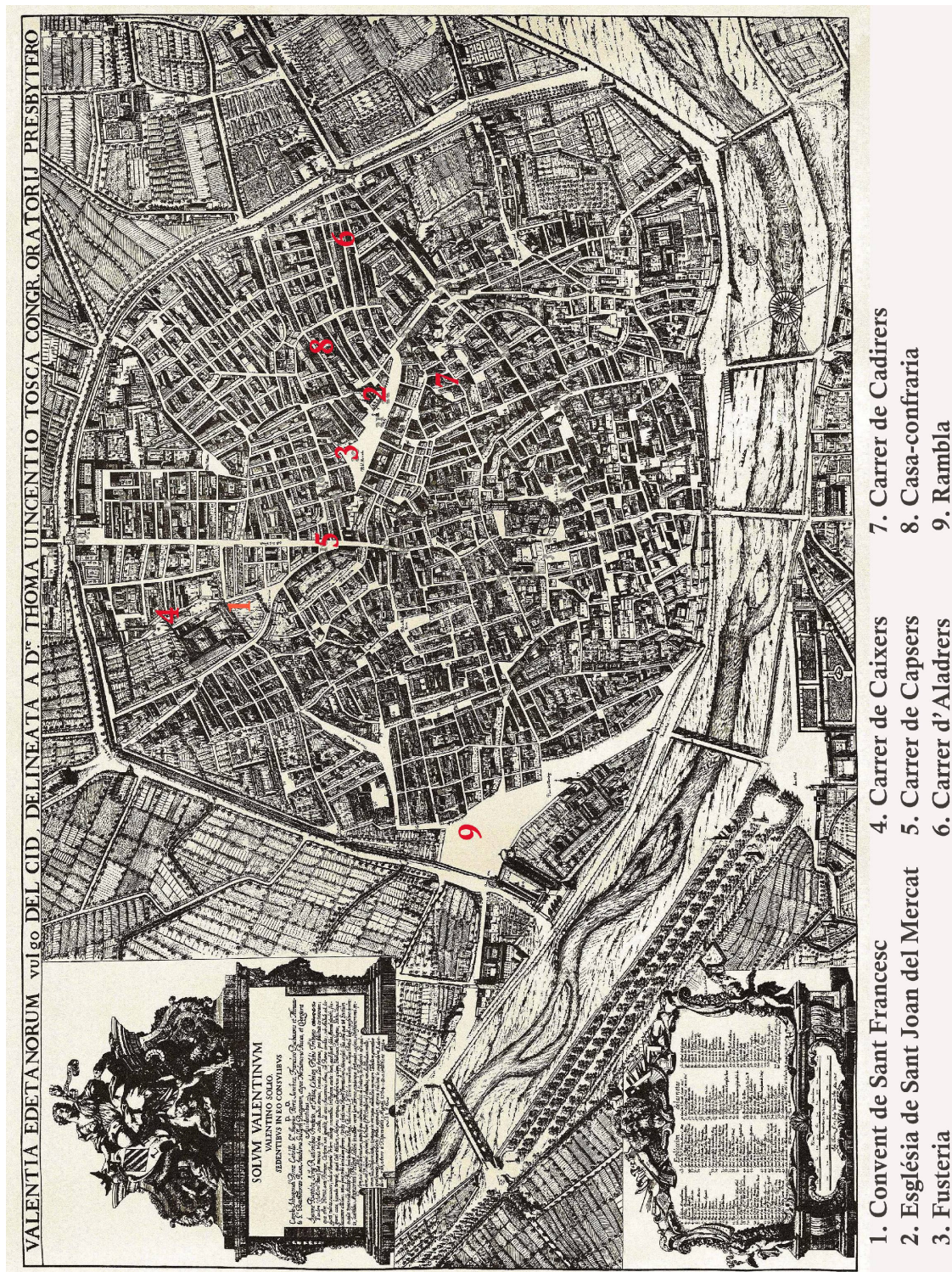

Figura 1. Tomàs Vicent Tosca i Mascó, *Plànol de València*, 1703-1704.

Figura 2. Llorenç Saragossà, att., *Sant Lluç és rebut com deixeble de Sant Pau*, 1336-1406 ca. València, Museu de Belles Arts

Figura 3. Llorenç Saragossà, att., *Sant Lluç incorporat al col·legi apostòlic*, 1363-1406 ca. València, Museu de Belles Arts.

Figura 4. Llorenç Saragossà, att., *Sant Lluç escriu el seu Evangeli al dictat e la Verge*, 1363-1406 ca. València, Museu de Belles Arts

Figura 5. Llorenç Saragossà, att., *Sant Lluç rep de la Verge la seua vera efigie o Verònica*, 1363-1406, ca. València, Museu de Belles Arts

Figura 6. Casa del gremi de mestres fusters de València. València, carrer Balmes, 29

Figura 7. Casa del gremi de mestres fusters de València. València, carrer Balmes, 29

Figura 8. Marçal de Sas, *Anunciació*.
Saragossa, Museu de Belles Arts.

1. Lixa
2. Plana de fuster
3. Tenalles
4. Ribot

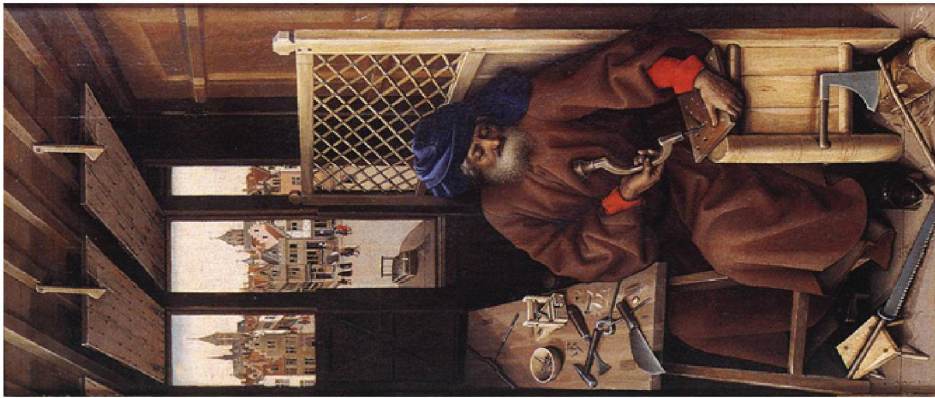
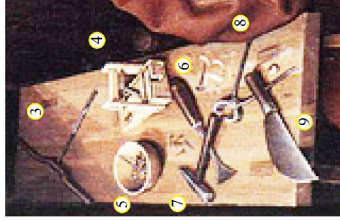

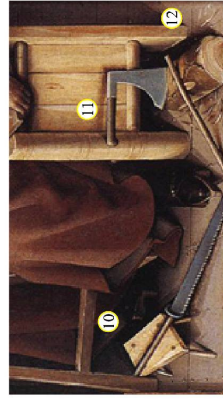
Figura 9 Robert Campin,
Tryptic de la Mercede.
Nova York, Metropolitan
Museum of Art.

1. Banc espallier
2. Joc de broca i filaberquí
3. Barrina
4. Ribot
5. Claus
6. Gubria plana
7. Martell
8. Tenalles

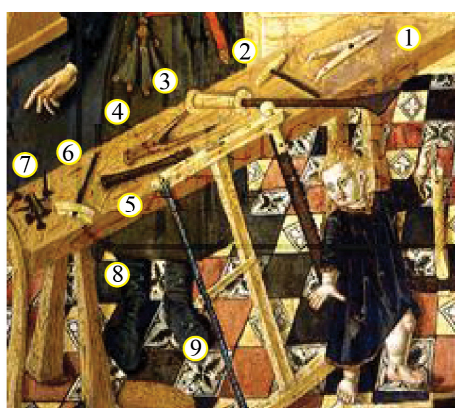
9. Gaiivet
10. Serra de vogir
11. Aixxa de mà
12. Destral

9. Gaiivet
10. Serra de vogir
11. Aixxa de mà
12. Destral

Figura 10. Pere Terrencs, *Sagrada Família*, detall. Sogorb, Col·lecció Villalonga de Palma.

1. Compàs
2. Barrina
3. Enformador
4. Tenalles
5. Broca
6. Barrina de mitja mosca
7. Claus
8. Banc ras de fuster
9. Serra bradera
10. Ribot
11. Claus

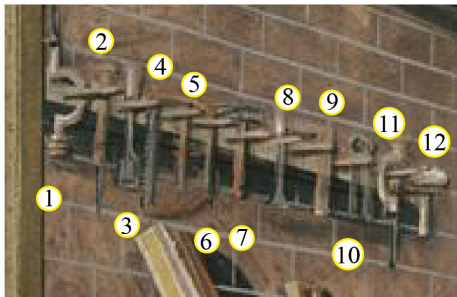

Figura 11. Miquel Esteve, *Sagrada Família*.
València, Museu de Belles Arts.

1. Aixa corba
2. Burra de fuster

Figura 12. Jean Bourdichon, *Les quatre condicions de l'home: l'artesà*. Paris, École supérieur des Beaux Arts.

1. Filaberquí	8. Escaire	16. Gasador
2. Gasador	9. Tenalles	17. Enformador
3. Gúbia plana	10. Filaberquí	18. Gúbia en forma de cullera
4. Broca helicoidal o salomónica	11. Maça	19. Enformador
5. Martell	12. Garlopa	20. Escaire
6. Broca	13. Aixa	21. Tenalles
7. Ganivet	14. Enformador	
	15. Gúbia plana	

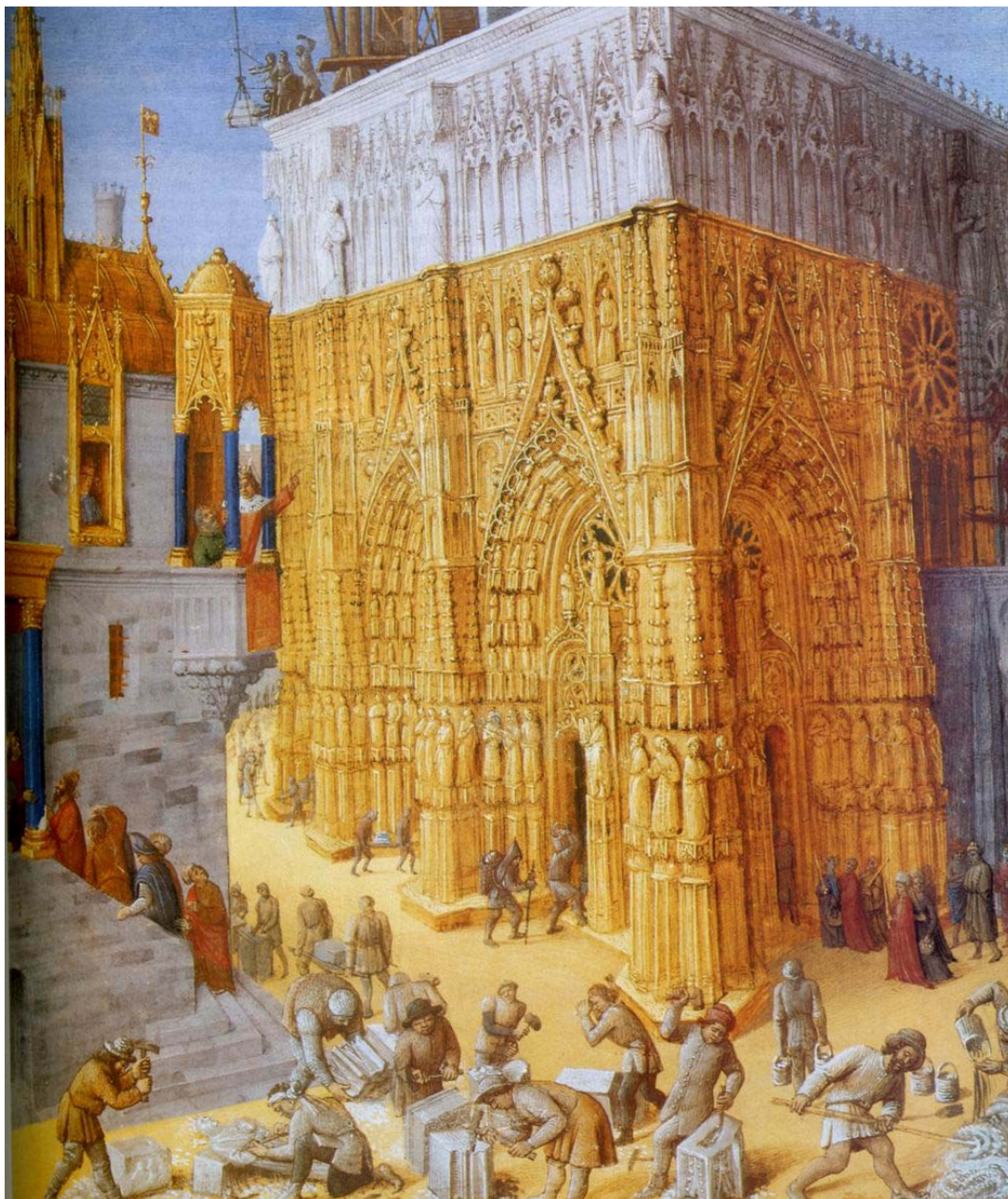

Figura 13. Jean Fouquet, *Temple de Salomé en Jerusalem*, 1465 ca.
Paris, Bibliothèque Nationale. Ms. fr. 247, f. 163

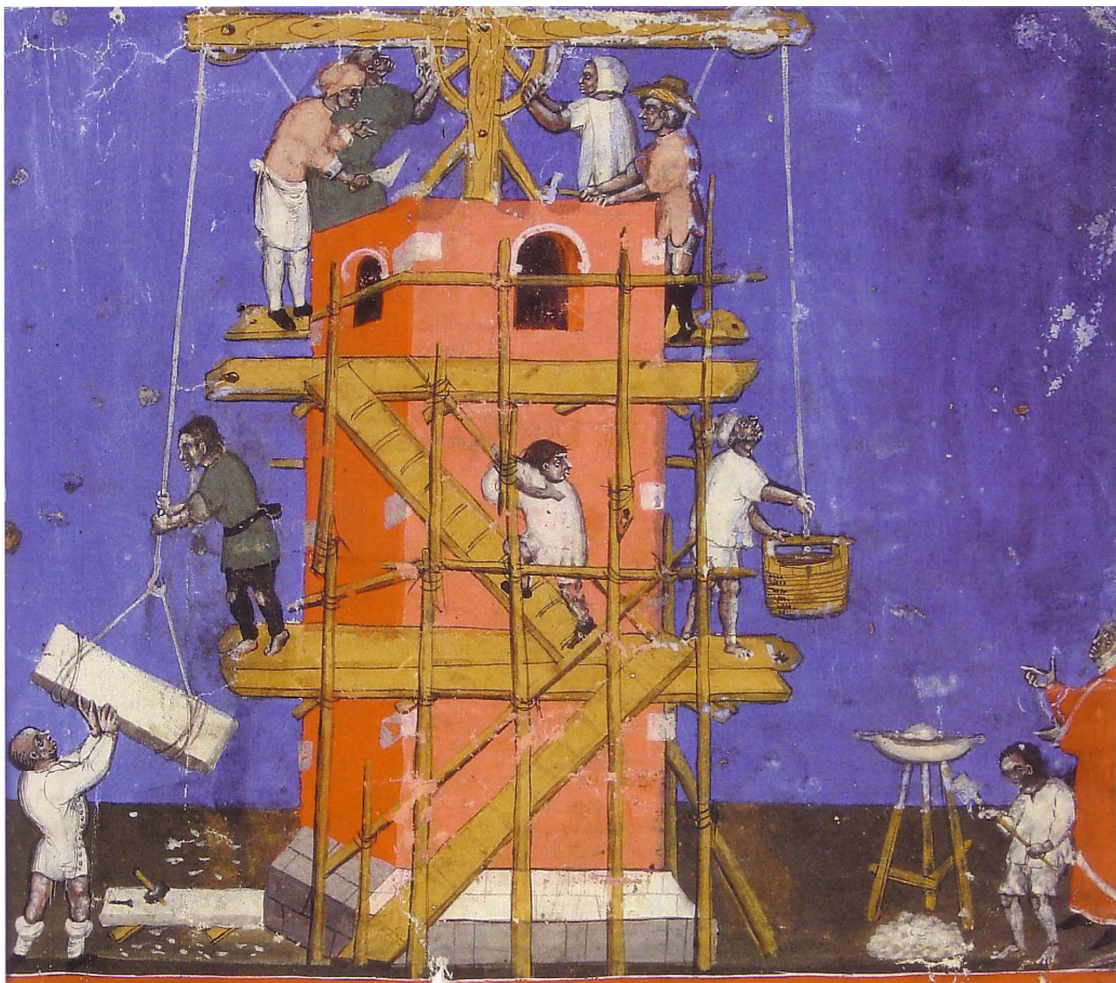

Figura 14. Rudolf von Ems, *Crònica del món*, 1385. Kassel, Landesbibliothek. Ms. theol. 4, f. 28

Figura 15. *Costrucció de la Torre de Babel*, 1180 ca. Sicília, Catedral de Monreale

Figura 16. Ercole de' Roberti, *Miracles de sant Vicent Ferrer*, 1473 ca. Roma, Pinacoteca Vaticana

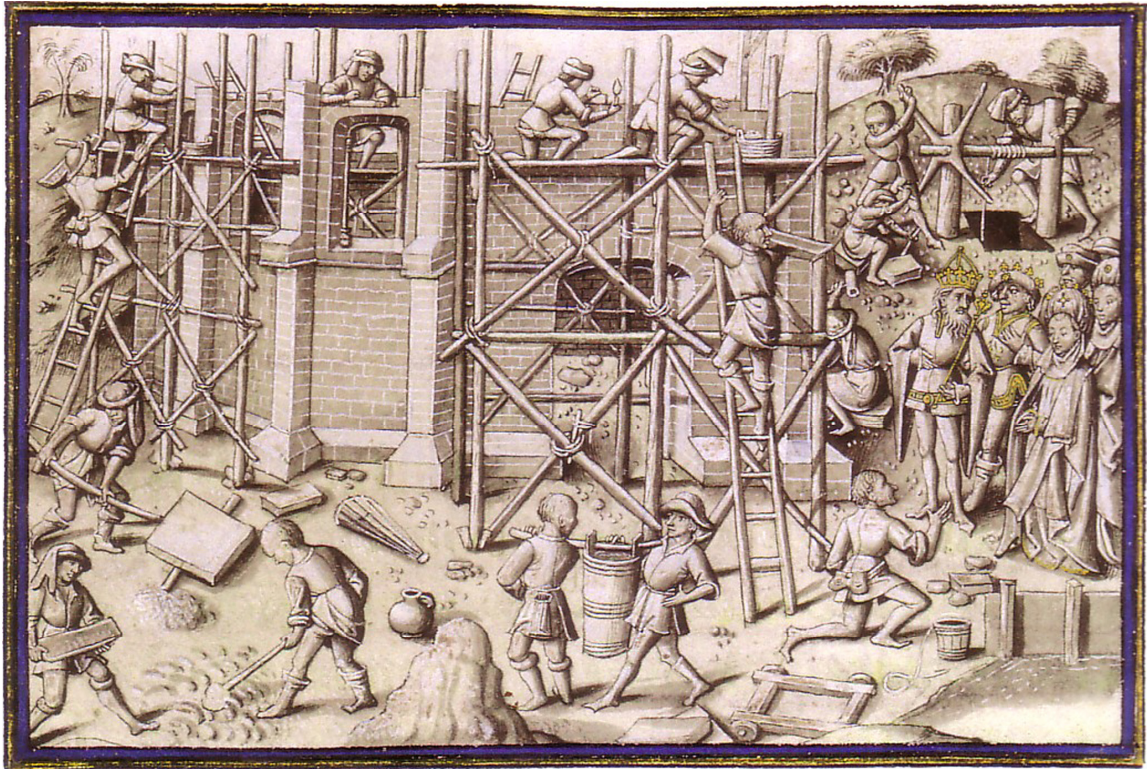

Figura 17. *Chroniques et Conquêtes de Charlemagne*, 1450-1460. Brussel'les, Bibliothèque Royale, Ms. 9068, f. 289

Figura 18. *Biblia de Wenceslao*, 1389-1395.
Viena, Österreich Nationalbibliothek. Cod. 2759, f. 10 v

Figura 19. *Biblia francesca*. *Torre de Babel*, 1250 ca. Manchester, John Rylands University Library. Ms. fr. 5, f. 16

Figura 20. Sant Agustí, *De Civitate Dei*. Paris, Bibliothèque Nationale. Ms. fr. 19, f. 81v

Figura 21. Gerard de Horenbout i Simon Bening, *Llibre d'Hores de Joana I de Castella*, 1500 ca. Londres, British Library, Ms. 35313, f.34 r

Figura 22. Dieblod Schilling, *Crònica de Berna*, 1478. Berna, Stadtbibliothek. Ms. hist. helv. I, 225

Wenn der erst drei an das müstet
geleit, und auch angenugen wart

Figura 23. Diebold Schilling, *Crònica il-lustrada Spiezer*, 1484. Berna, Stadtbibliothek Maa. hist. helv. I, 81

Figura 24. *Llibre d'Hores del Duc de Bedford*, 1425 ca. Londres, British Library, Add. Ms. 18850, f. 17 v

Figura 25. Jansen Enikel, *Crònica del món*, s. XIII. Viena, Thurn-und Taxische Hofbibliothek, f. 21

Figura 26. Nardo Rapicano, *De majestate de Iunanio Maio*, 1440-1450 ca. Paris, Bibliothèque Nationale, AZC. 201

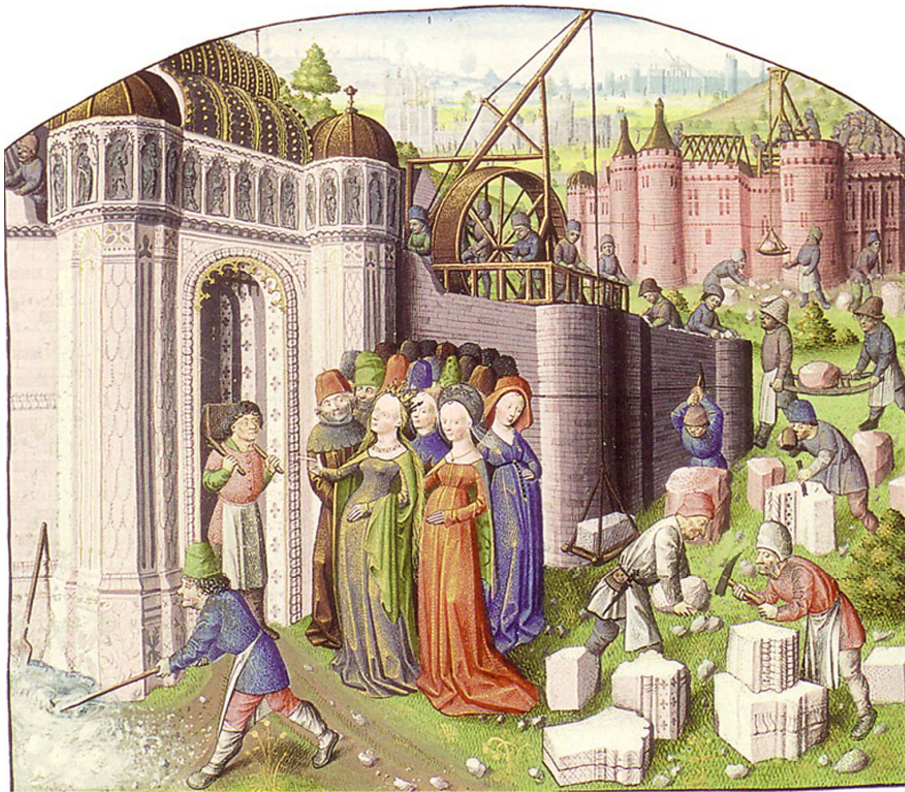

Figura 27. Jean de Coucy, *La Bouquechardière*, 1460. Amsterdam, Rijksmuseum Meermanno-Wetreenianum, Ms. 10 A 17, f. 133v

Figura 28. Pieter Bruegel el Vell, *La torre de Babel*, 1563. Viena, Kunsthistorisches Museum

Figura 29. Pieter Pourbus el Vell, *Jan Fernaguut*, 1551. Bruges, Groeningemuseum

Figura 30. Simon Bening, *Treballs del mes d'octubre*, 1540 ca.
Londres, Victoria and Albert Museum

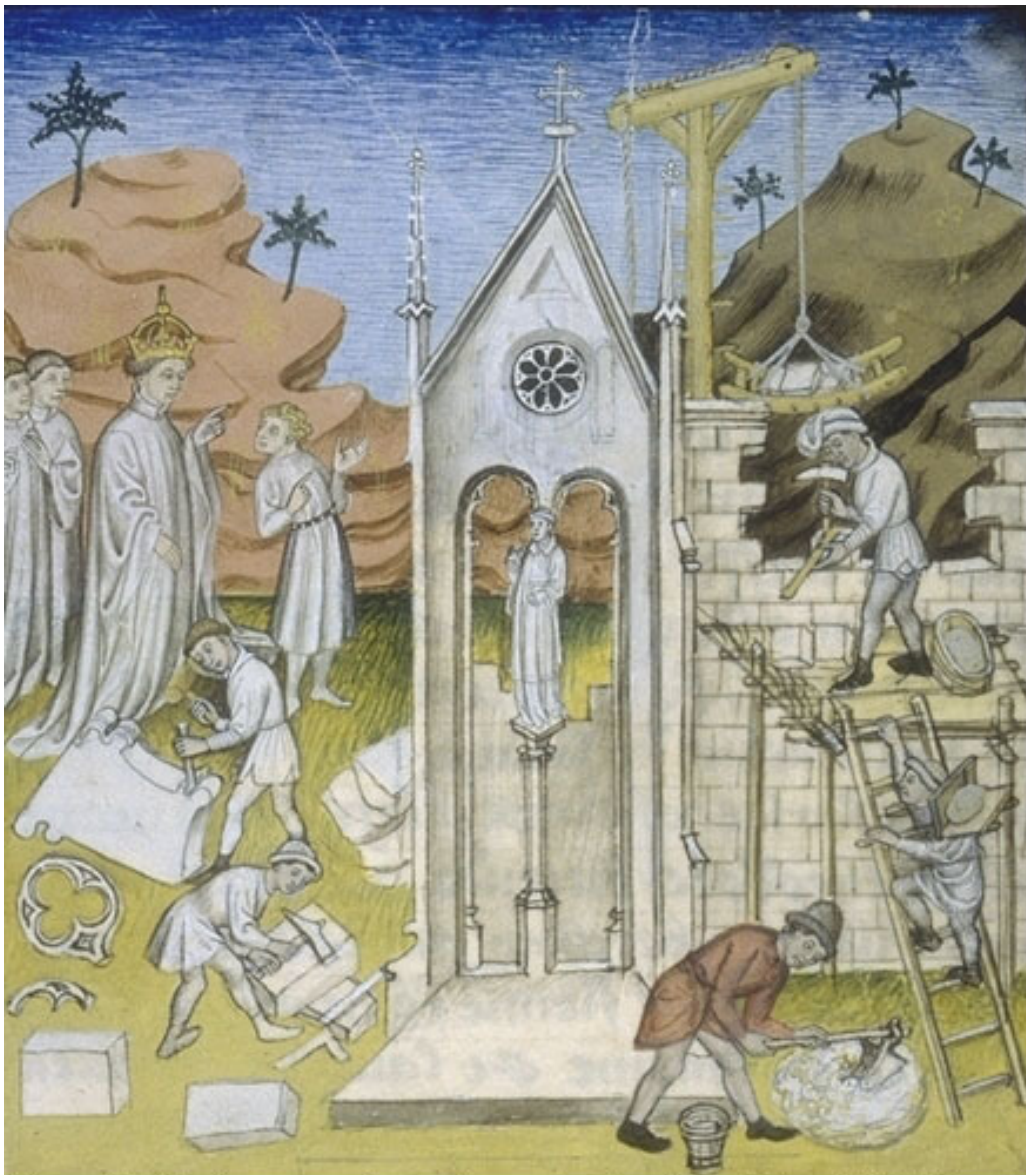

Figura 31. *Charlemagne ordonnant la construction d'une église*, 1400-1450 ca. Toulouse, Bibliothèque municipale. Ms 512, f. 96 r

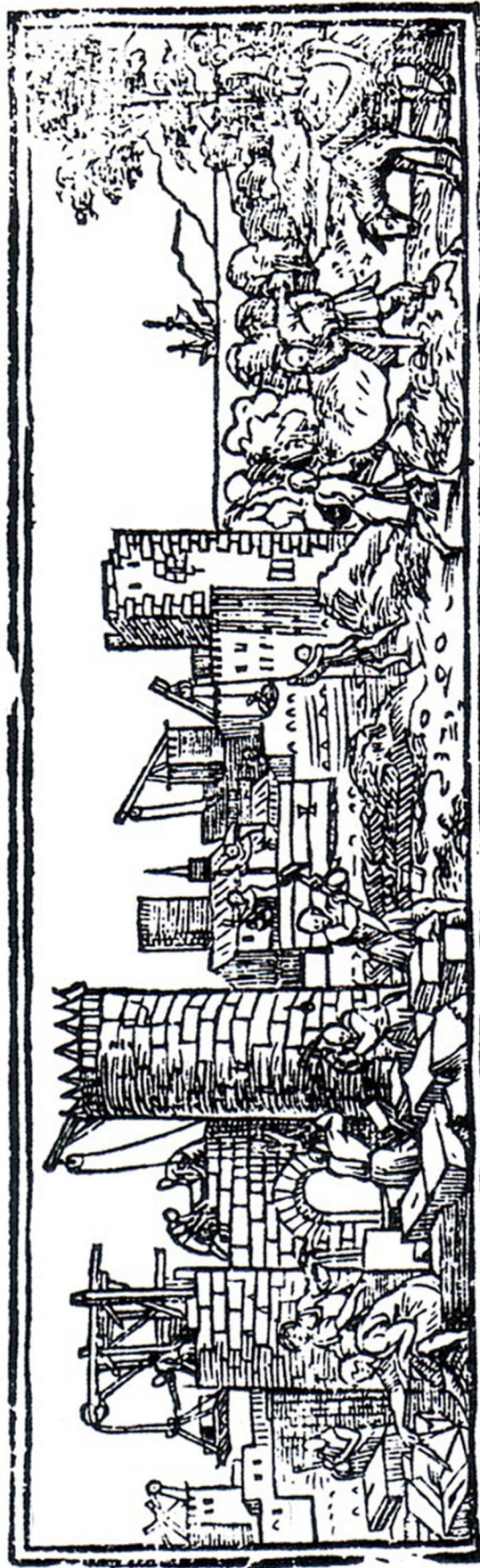

Figura 32. Pere Antoni Beuter, *La primera parte de la Crónica General de Toda España y especialmente del reyno de Valencia*, 1546

Figura 33. *Grandes Chroniques de France. Campagne de Dagobert Ier en Poitou*, 1471. Paris, Bibliothèque Nationale. Ms. fr. 2609, f. 60 v.

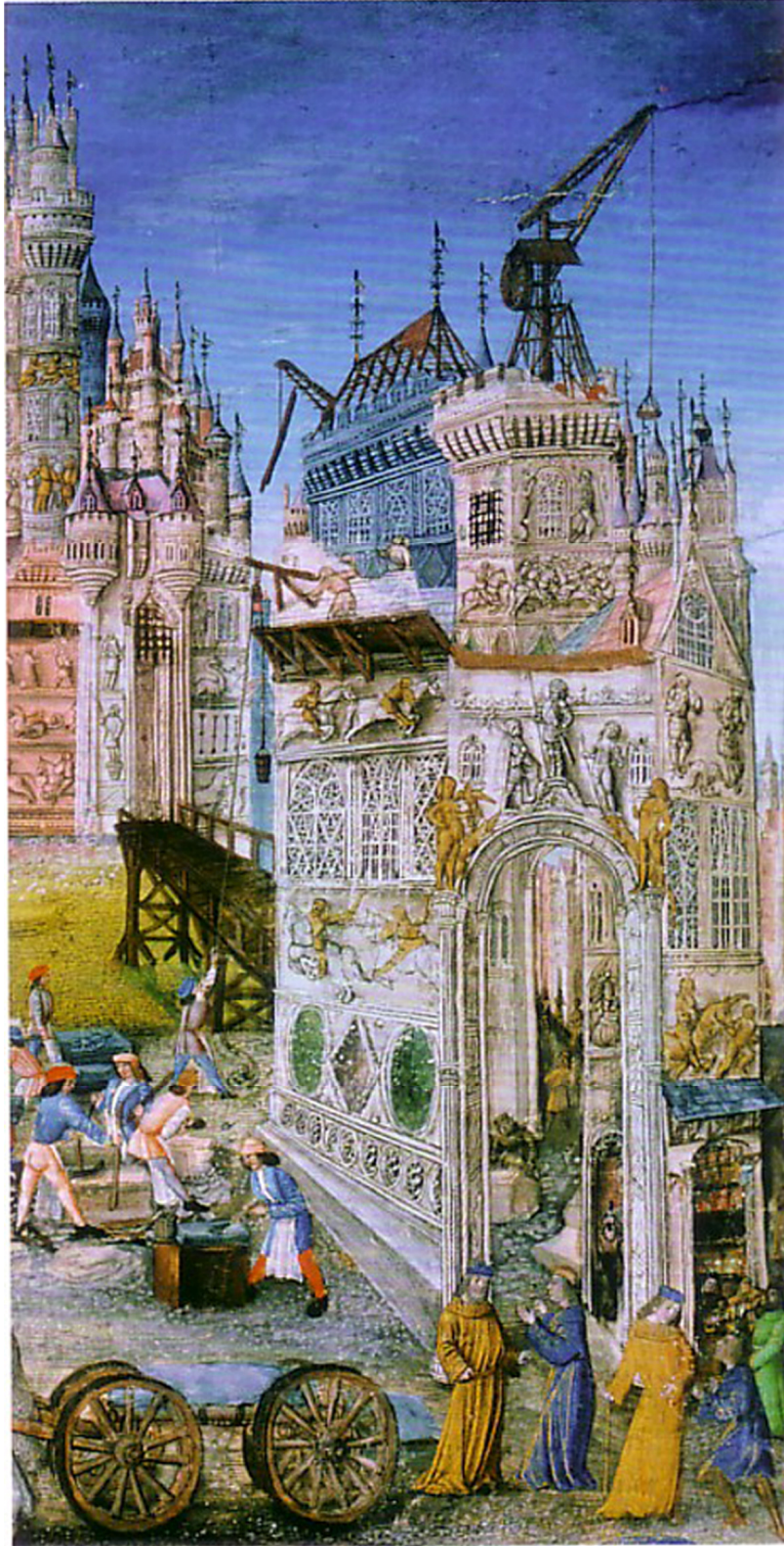
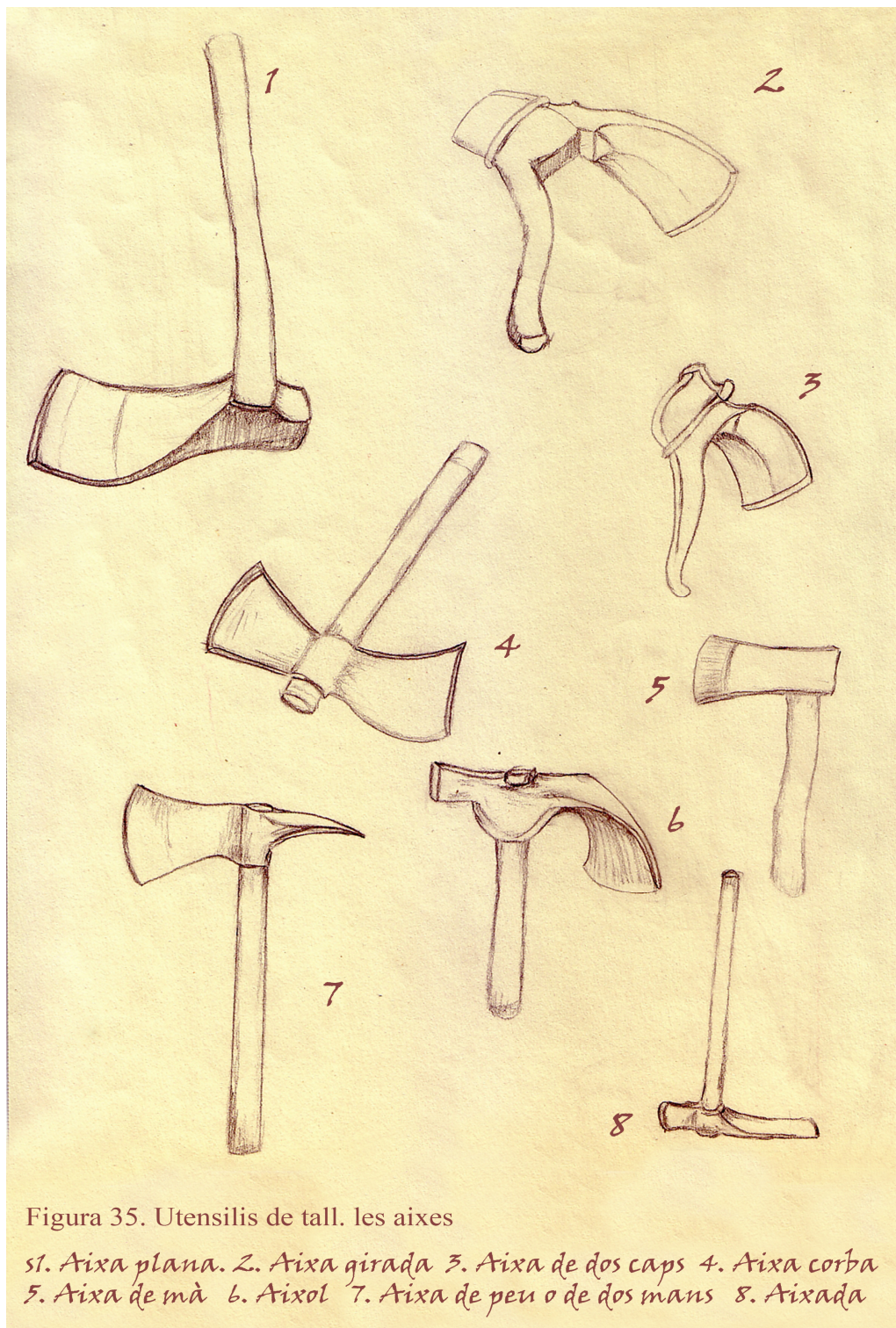

Figura 34. Jean Colombe, *Història de la destrucció de Troia*, fragment, segle XV. Berlin, Kupferstichkabinett

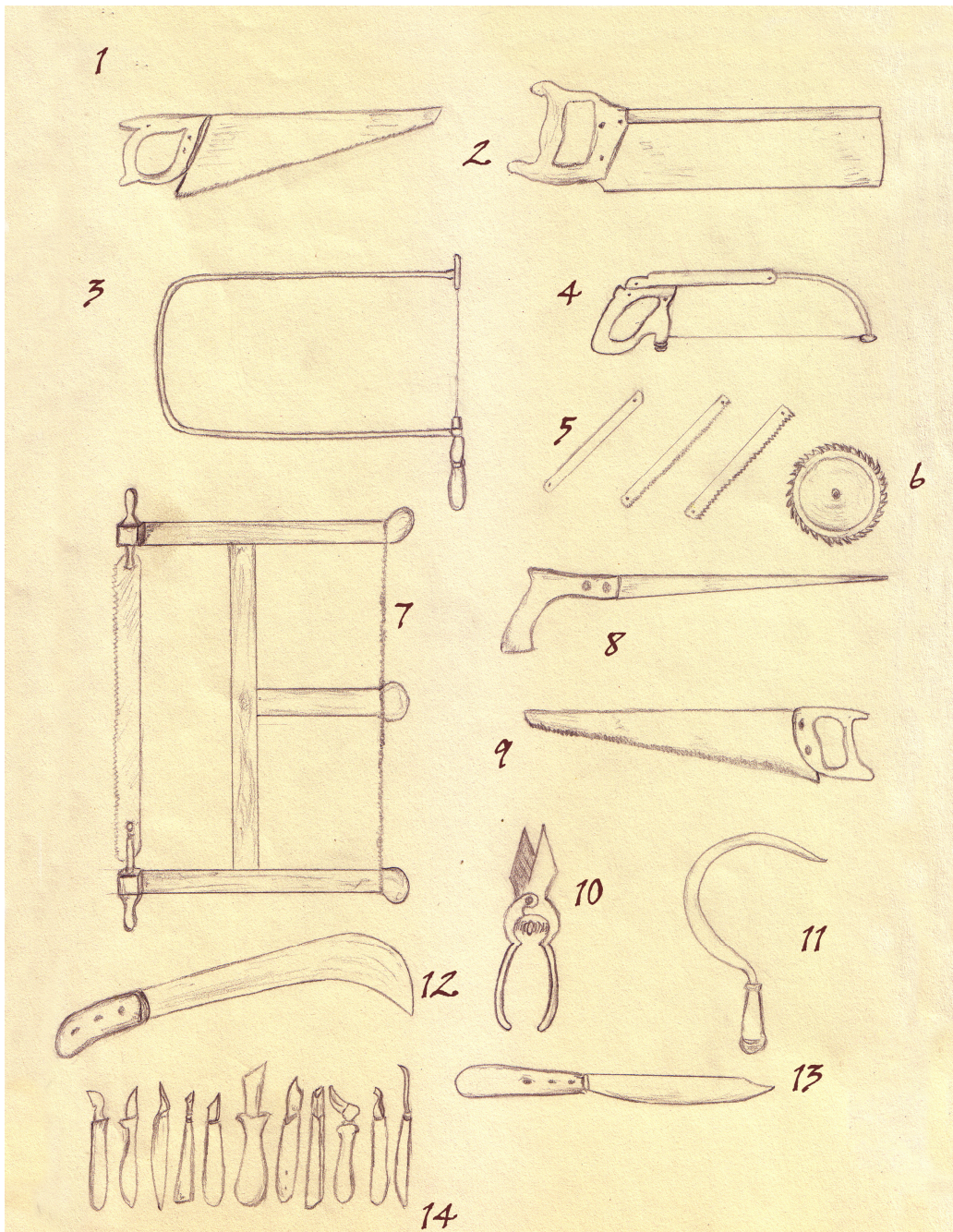

Figura 36. Utensilis de tall, les serres

1. Serra 2. Serra ampla 3. Serra d'arc o d'ebenista 4. Serra manesca
 7. Serra bradera 8. Serra de voçir 9. Serrutx 10. Tisores 11. Bornador
 12. Roter 13. Ganivet 14. Ganivetes

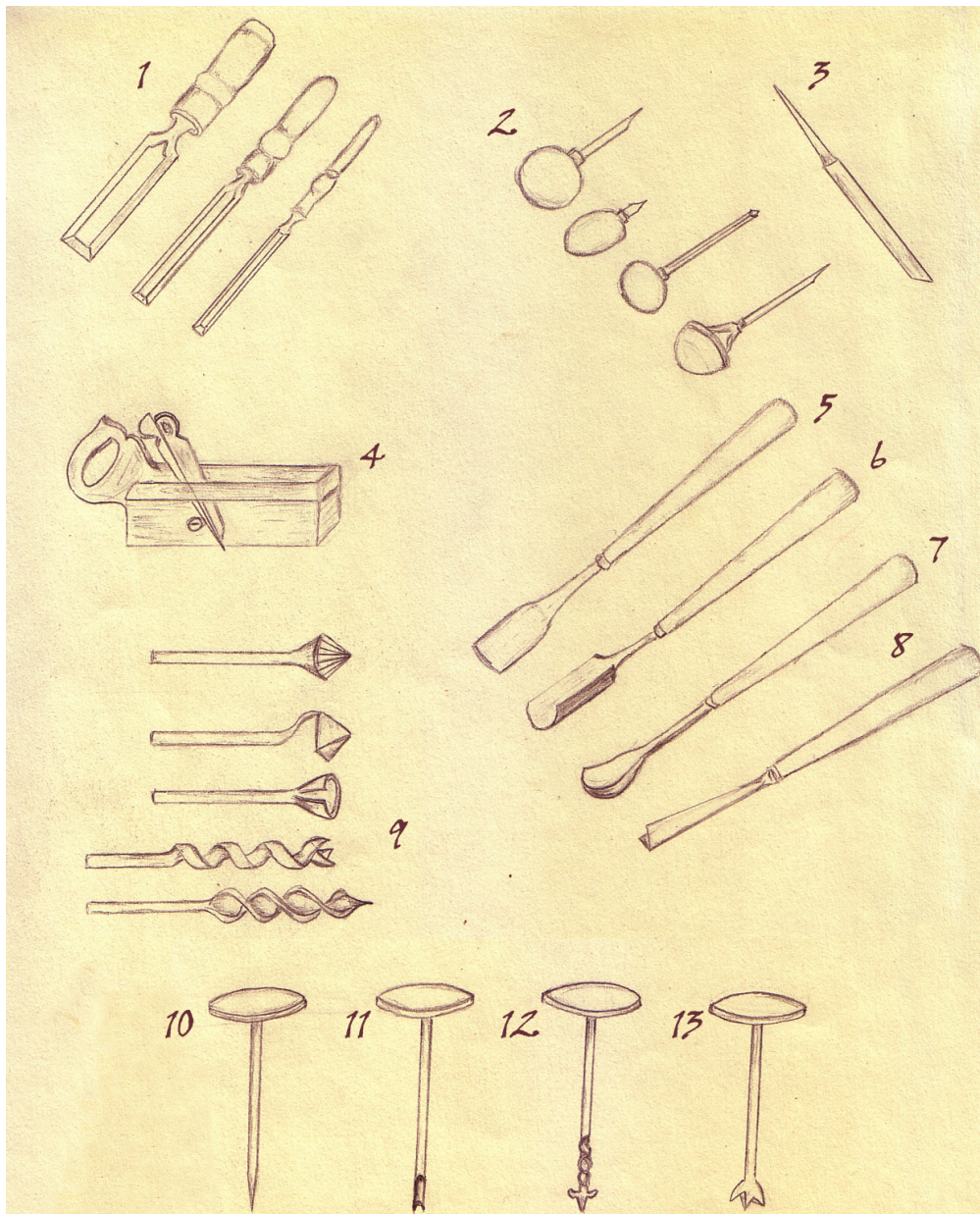

Figura 37. Ferramentes de buidat i perforació

1. Enformadors o badaines 2. Burins 3. Gasador 4. Galzador
5. Gúbia plana 6. Gúbia corba 7. Gúbia en forma de cullera
8. Gúbia en vèrtex 9. Broques 10. Barrina de berruga 11. Barrina
de mitja canya 12. Barrina salomònica 13. Barrina d'estrella
o de tres puntes

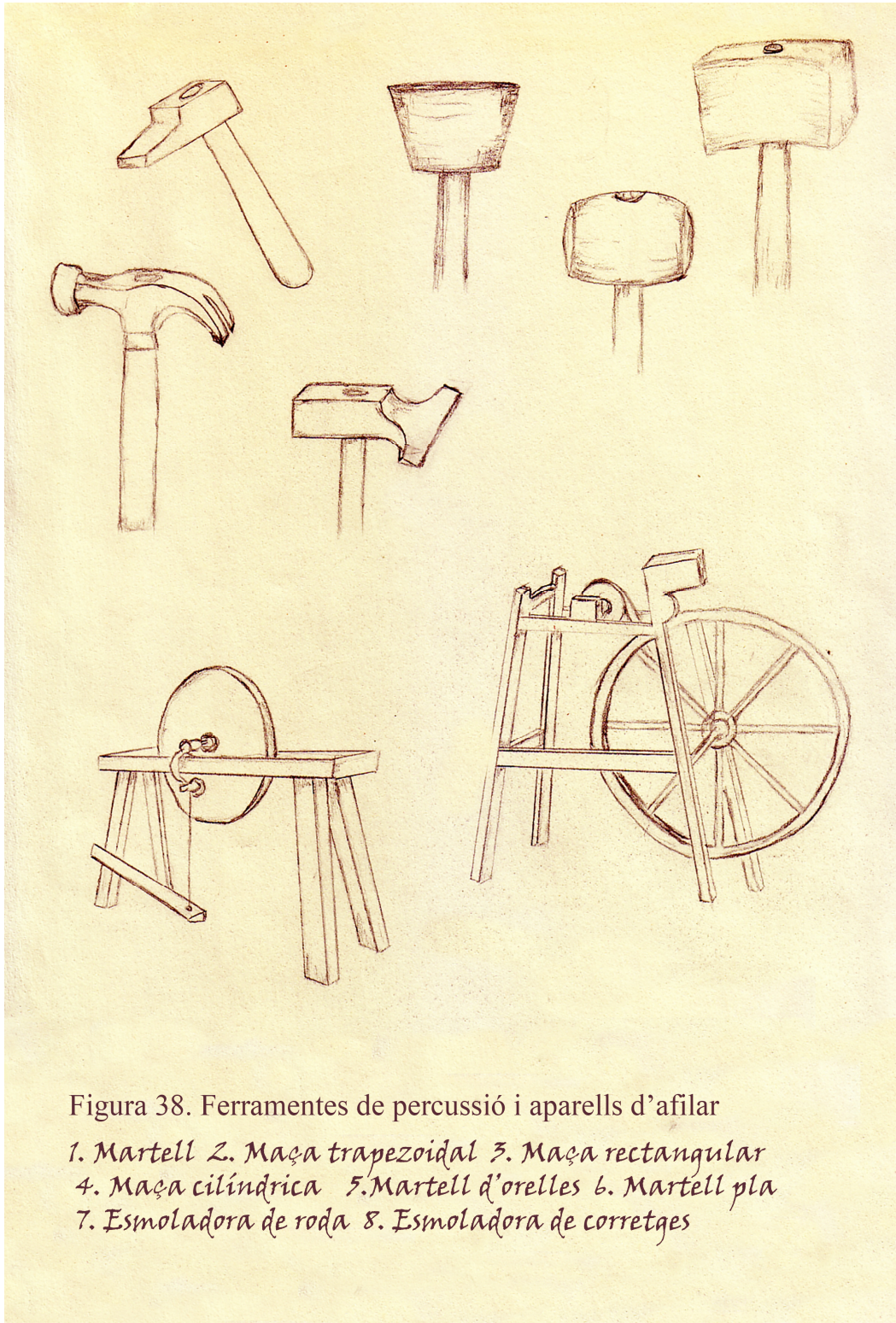

Figura 38. Ferramentes de percussió i aparells d'afilar

1. Martell
2. Maça trapezoidal
3. Maça rectangular
4. Maça cilíndrica
5. Martell d'orelles
6. Martell pla
7. Esmoladora de roda
8. Esmoladora de corretges

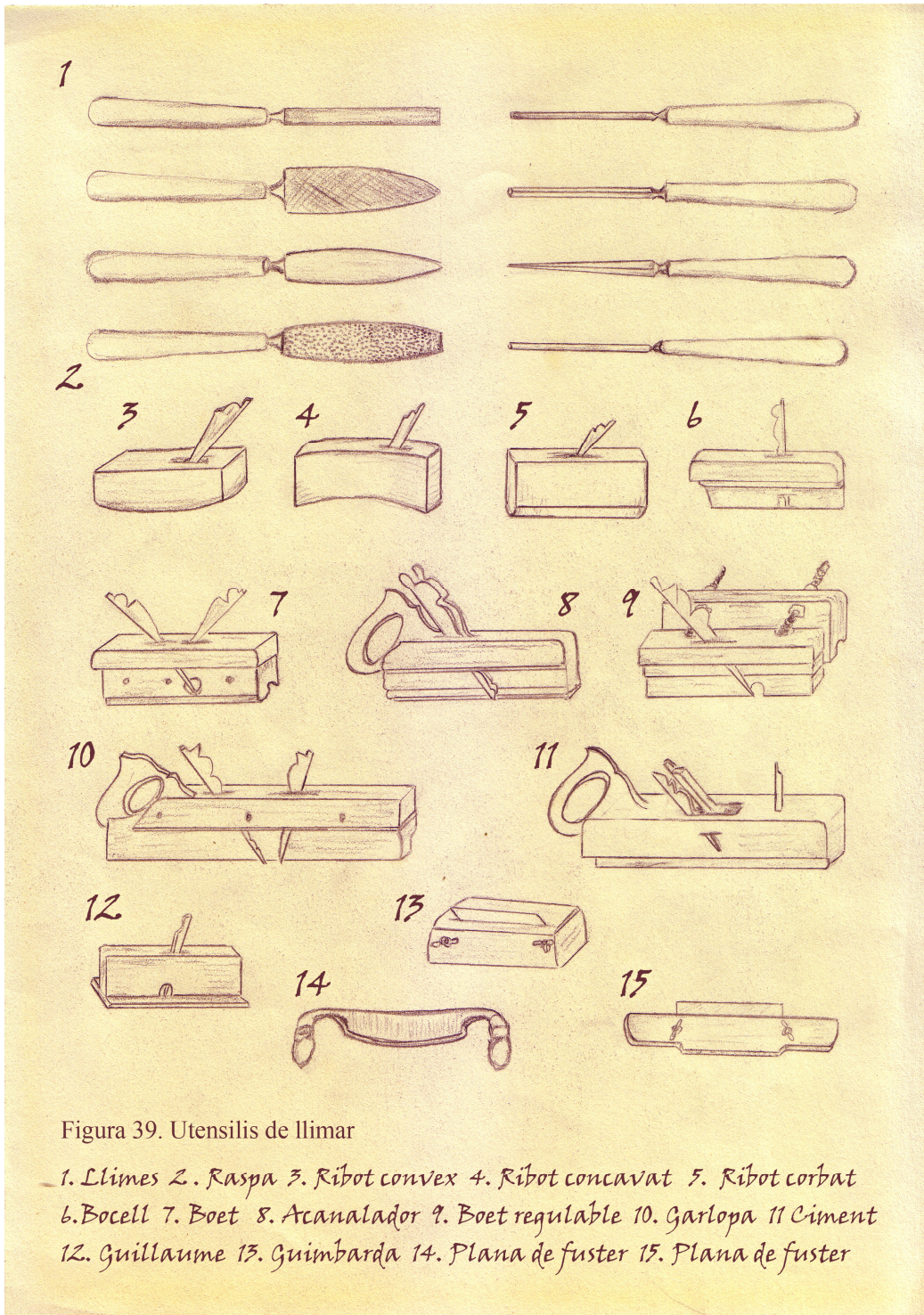

Figura 39. Utensilis de llimar

1. Llimes 2. Raspa 3. Ribot convex 4. Ribot concavat 5. Ribot corbat
6. Bocell 7. Boet 8. Acanalador 9. Boet regulable 10. Garlopa 11. Cement
12. Guillaume 13. Guimbarda 14. Plana de fuster 15. Plana de fuster

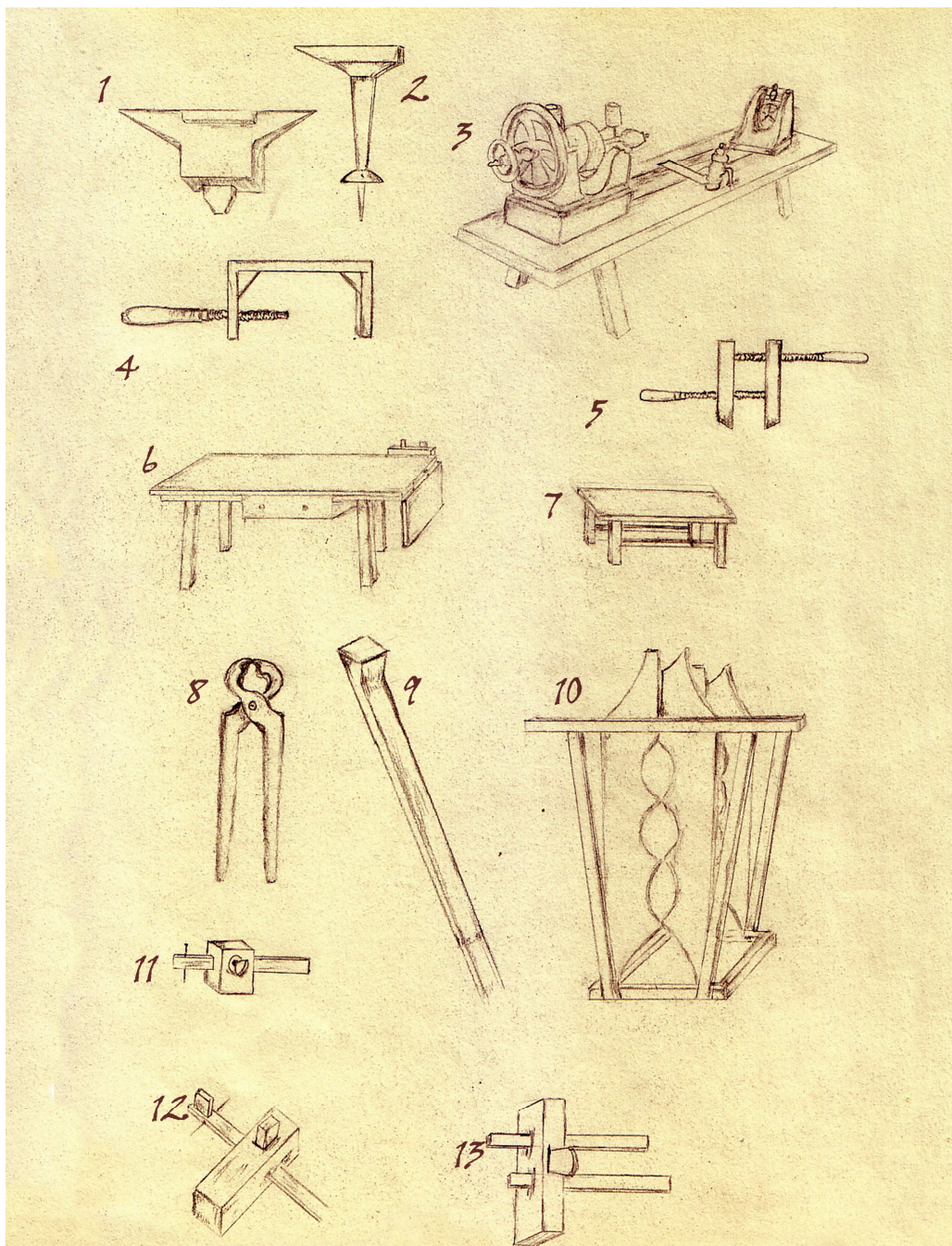
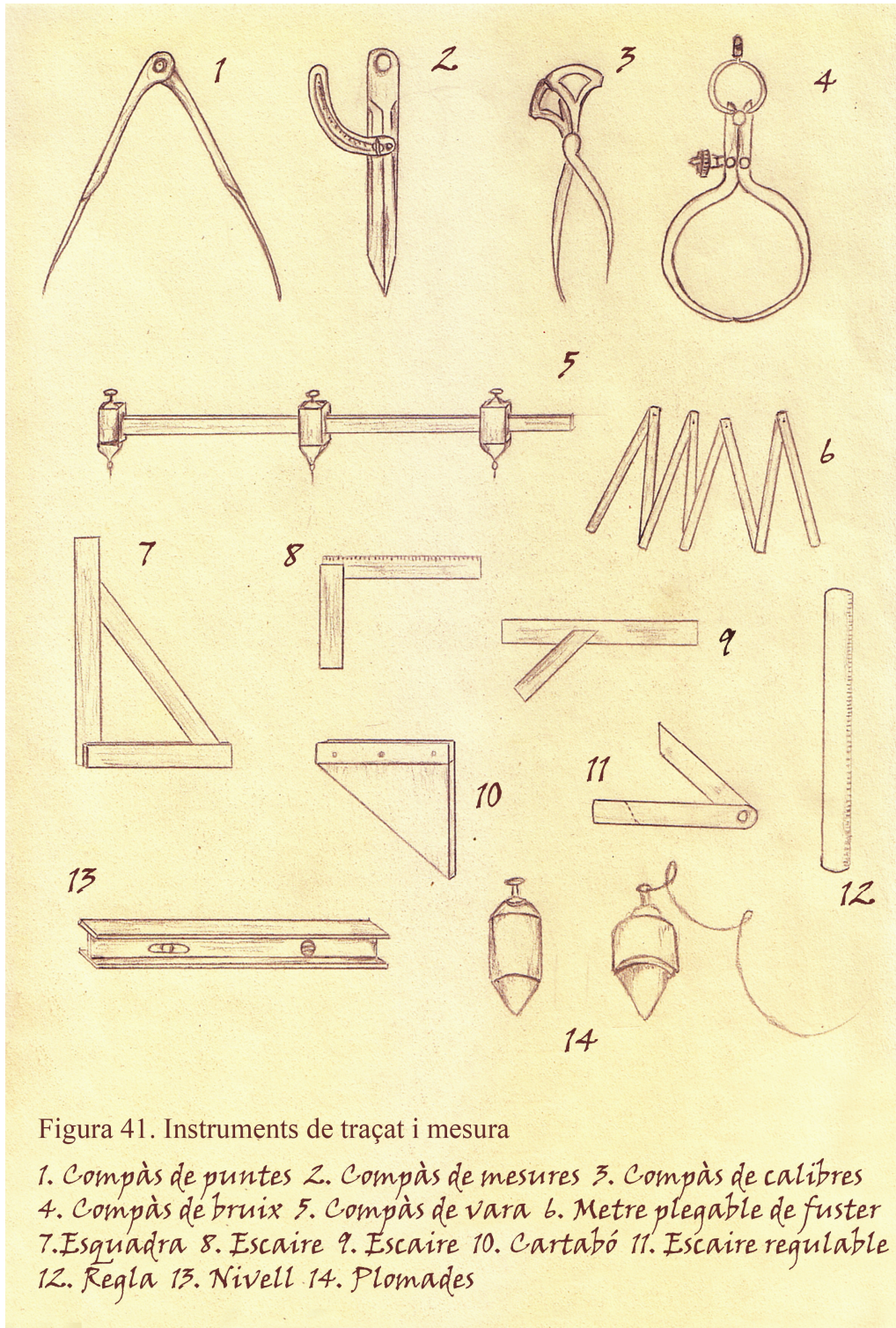

Figura 40. Elements de contenció

1. Enclusa
2. Enclusa de boter
3. Torn
4. Serjant
5. Serjant doble
6. Banc de fuster
7. Burra de fuster
8. Tenalles
9. Perpàl
10. Congreny
11. Rosset
12. Rosset senzill
13. Rosset doble

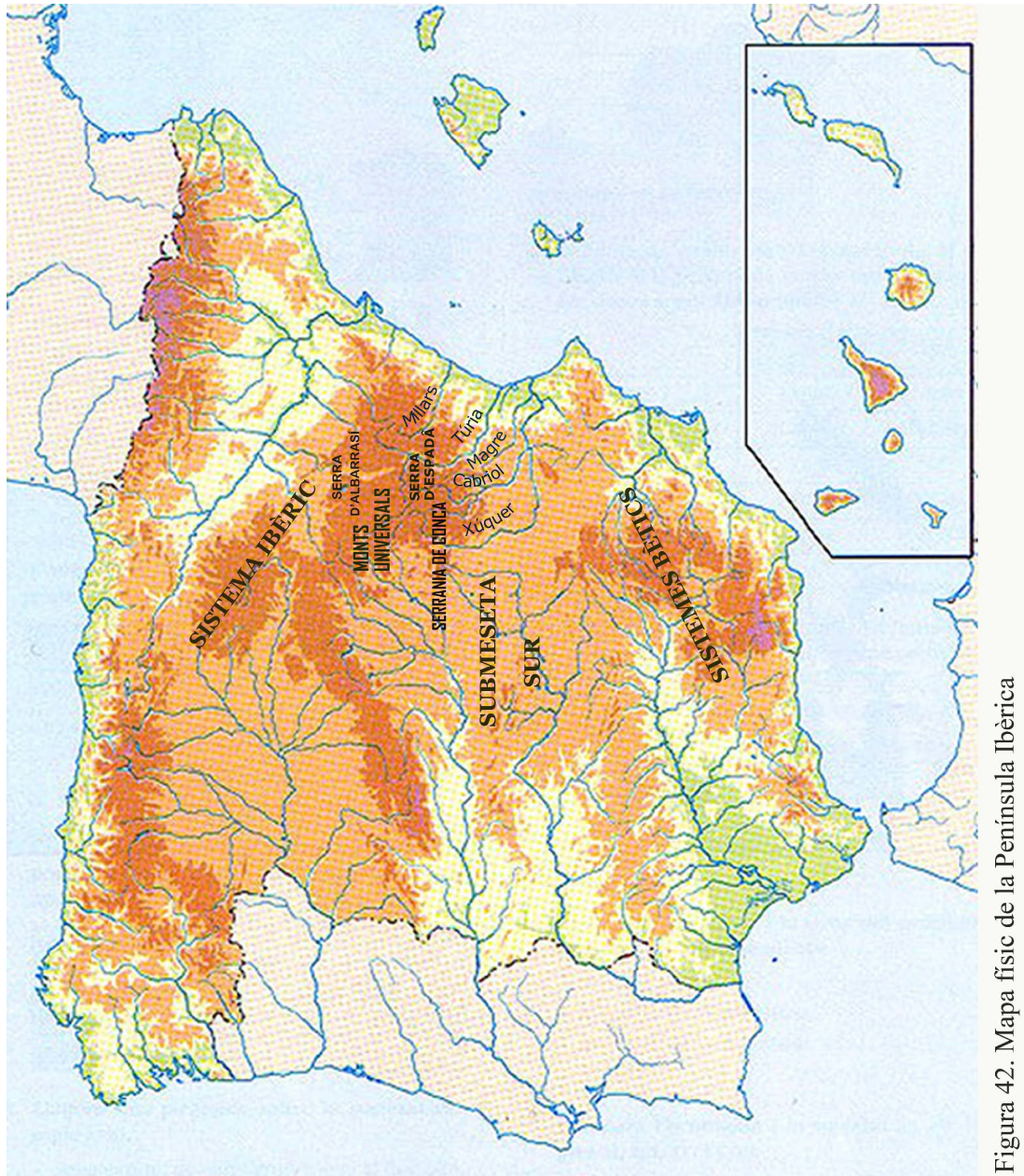

Figura 42. Mapa físic de la Península Ibèrica

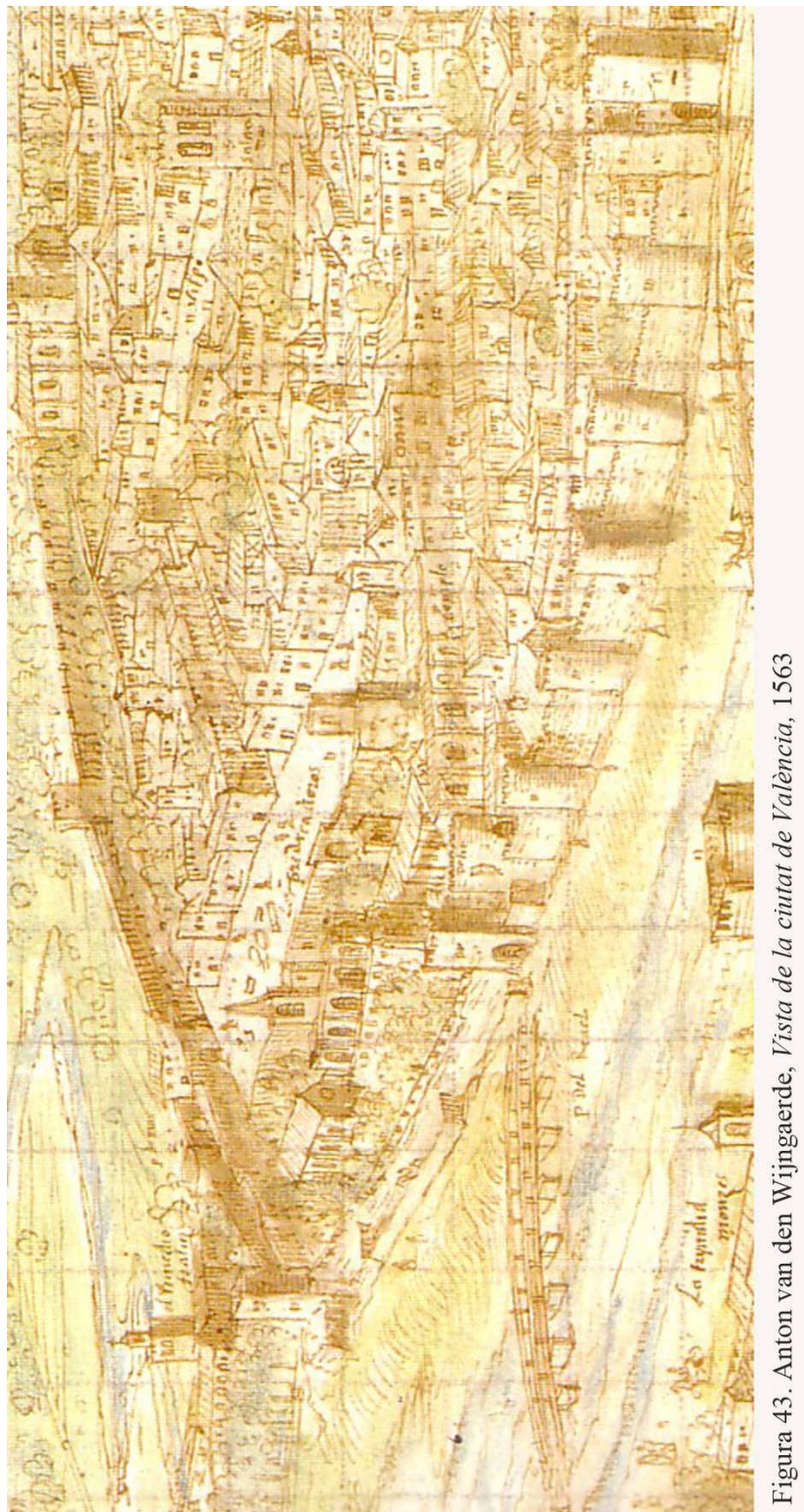

Figura 43. Anton van den Wijngaerde, *Vista de la ciutat de València*, 1563

PLANO TOPOGRAFICO DE LA CIUDAD DE VALENCIA DEL CID.

Levantado en 1852 por el Ingeniero D. V. Moreno de Espinosa, rectorado a la escala de 1:25000 y ampliado con las construcciones y alteraciones verificadas desde aquella fecha por el Arquitecto profesor y asistente de S. Carlos D. Ramon M. Ximenez, grabado por Luis Pasani y Alard, editor.

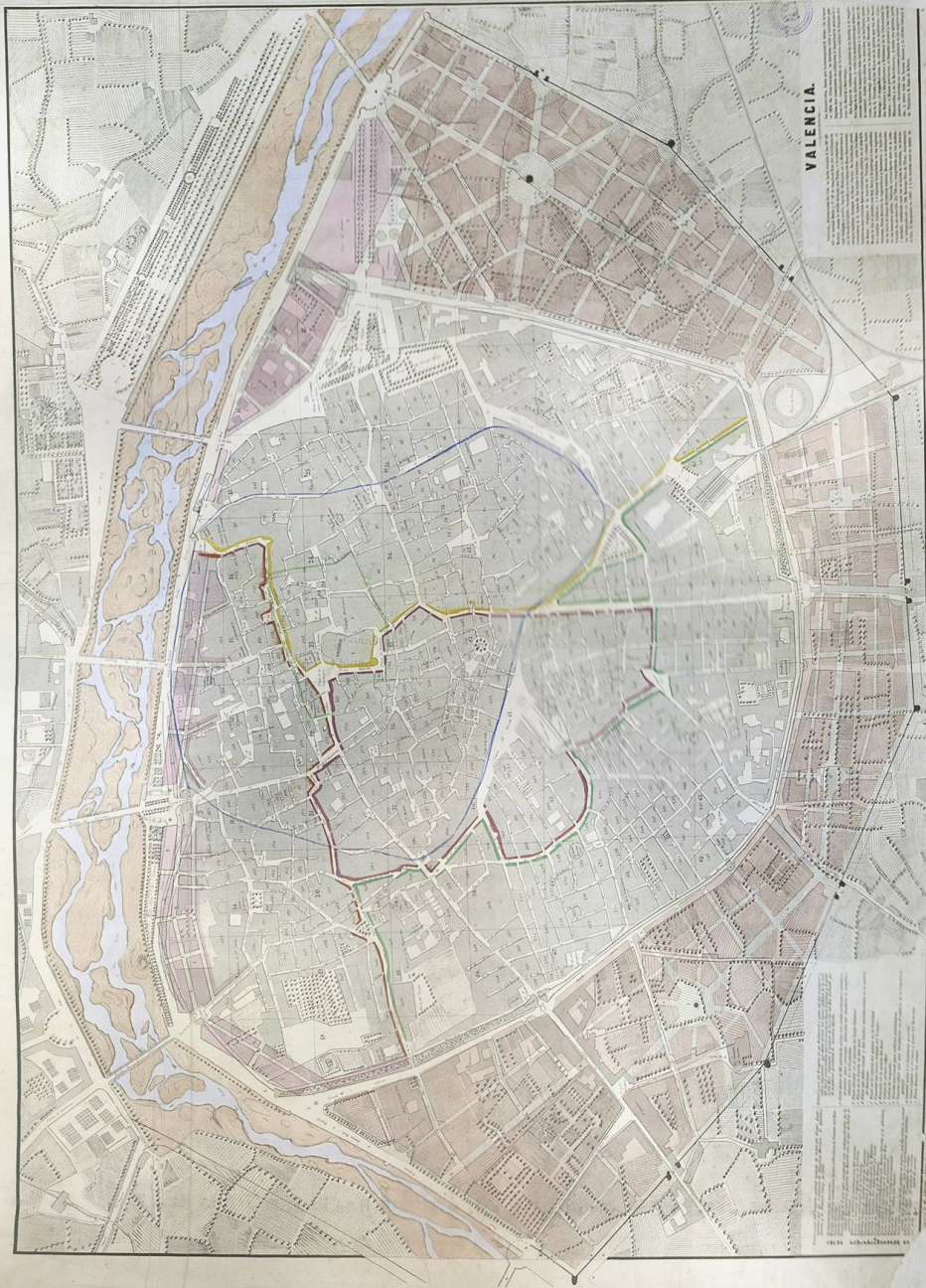

Figura 44. Plano topográfico de la ciudad de Valencia del Cid, 1852-1861. Servicio Geográfico del Ejército

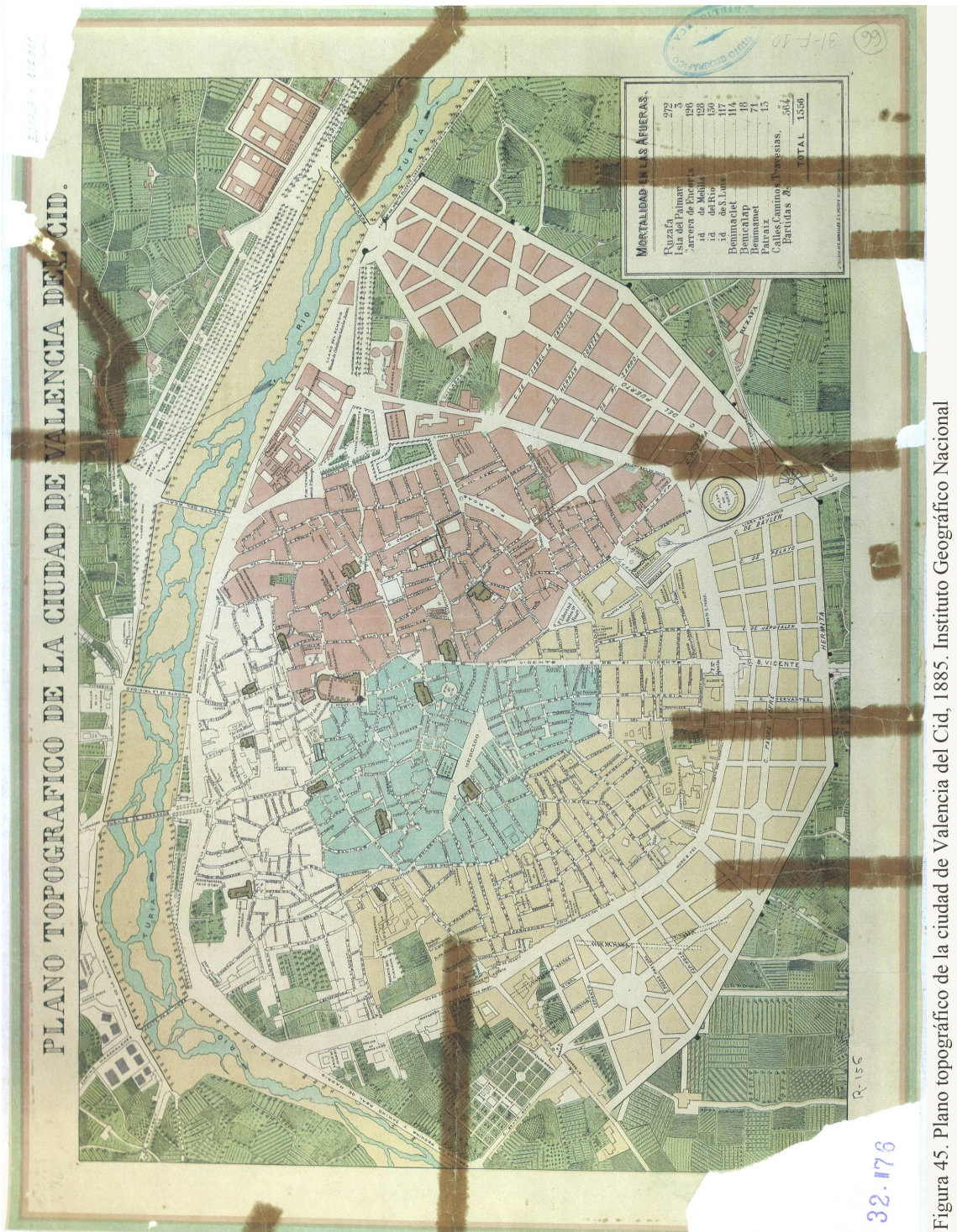

Figura 45. Plano topográfico de la ciudad de Valencia del Cid, 1885. Instituto Geográfico Nacional

Figura 46. Martín Rico Ortega i José Mª Cortés i Bau, *Descens de la fusta des d'Ademís*.
La Ilustración Española y Americana, 1893

Figura 47. Cercle de Ferrer i Arnau Bassa, *Predicació de sant Esteve*, 1345-1349. Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya

Figura 48. Jaume Serra, *Sant Sopar*, 1370-1400. Palermo, Galleria Nazionale della Sicilia

Figura 49. Giotto di Bondone, *Pentecosta*, 1300 ca. Londres, National Gallery

Figura 50. Interior de l'església de la Sang de Llíria, s. XIII

Figura 51. Església de la Sang de Lliria. Restitució de la policromia de la sostrada

Figura 52. Interior de l'església de Sant Jaume de Coratxà, 1247 ca.

Figura 53. Maqueta de l'església d'Olocau del Rei en construcció, segons el contracte de 1296

Figura 54. Enteixinat de l'església parroquial de l'Assumpció de la Mare de Déu de Vallibona, 1279 ca.

Figura 55. Drassanes del Grau de la mar, segles XIV-XV

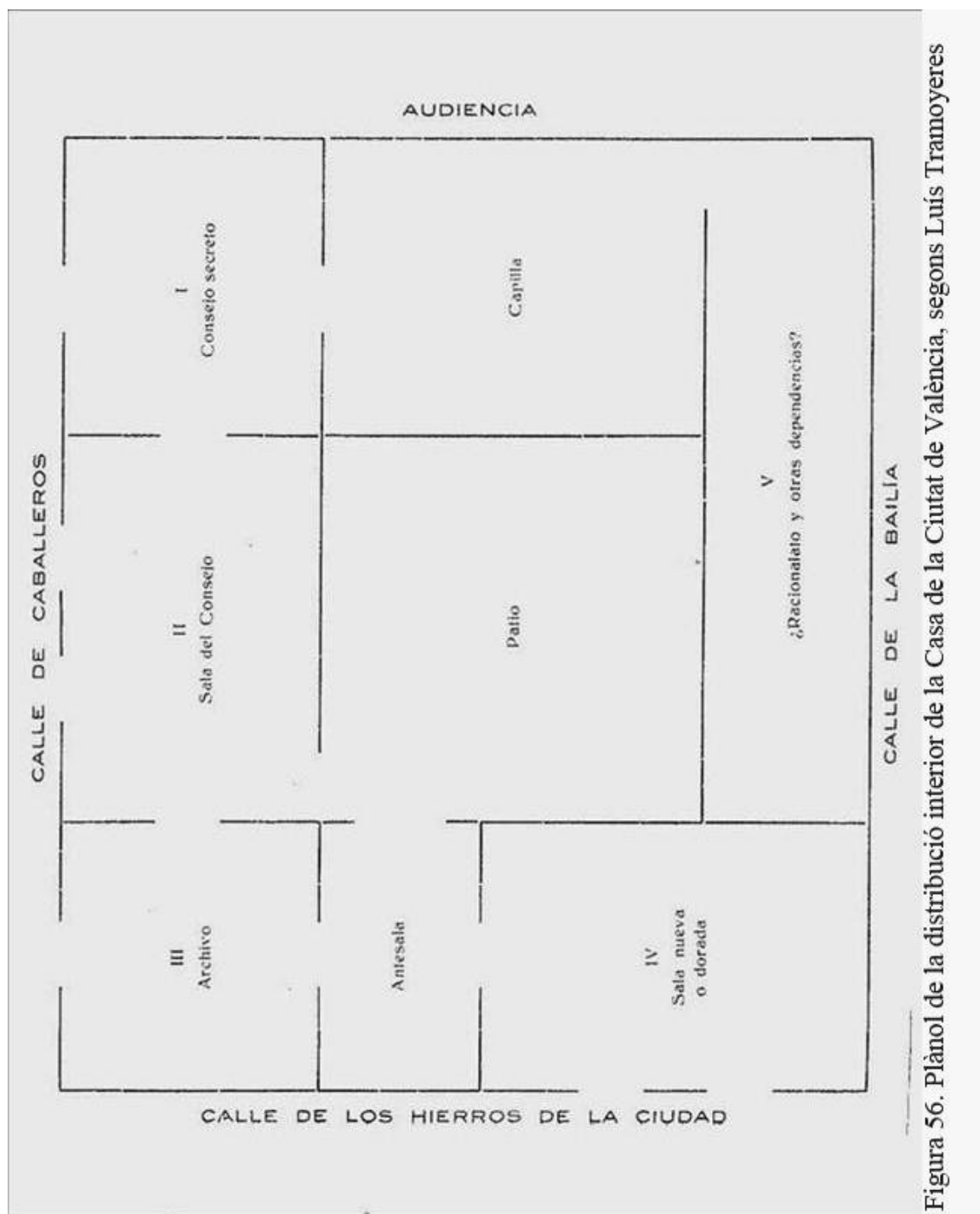

Figura 56. Plànol de la distribuci3 interior de la Casa de la Ciutat de València, segons Luis Tramoyeres

Figura 57. Enteixinat de la *Cambra Daurada* de la Casa de la Ciutat (1418-1428; 1441-1458)
València, Sala del Consolat del Mar

Figura 58. *Cambre Daurada* de la Casa de la Ciutat de València (1418-1428; 1441-1458). Johan del Poyo (obra), Bertomeu Santalínea, Julià Sanxo, Joan i Andreu Çanou, Domingo Mínguez (imaginaires); Antoni Guerau (pintor)

Figura 59. Escenes de la cornisa del teginat de la *Cambra Daurada*

Figura 60. Permòdols de l'enteixinat de la *Cambrà Daurada*

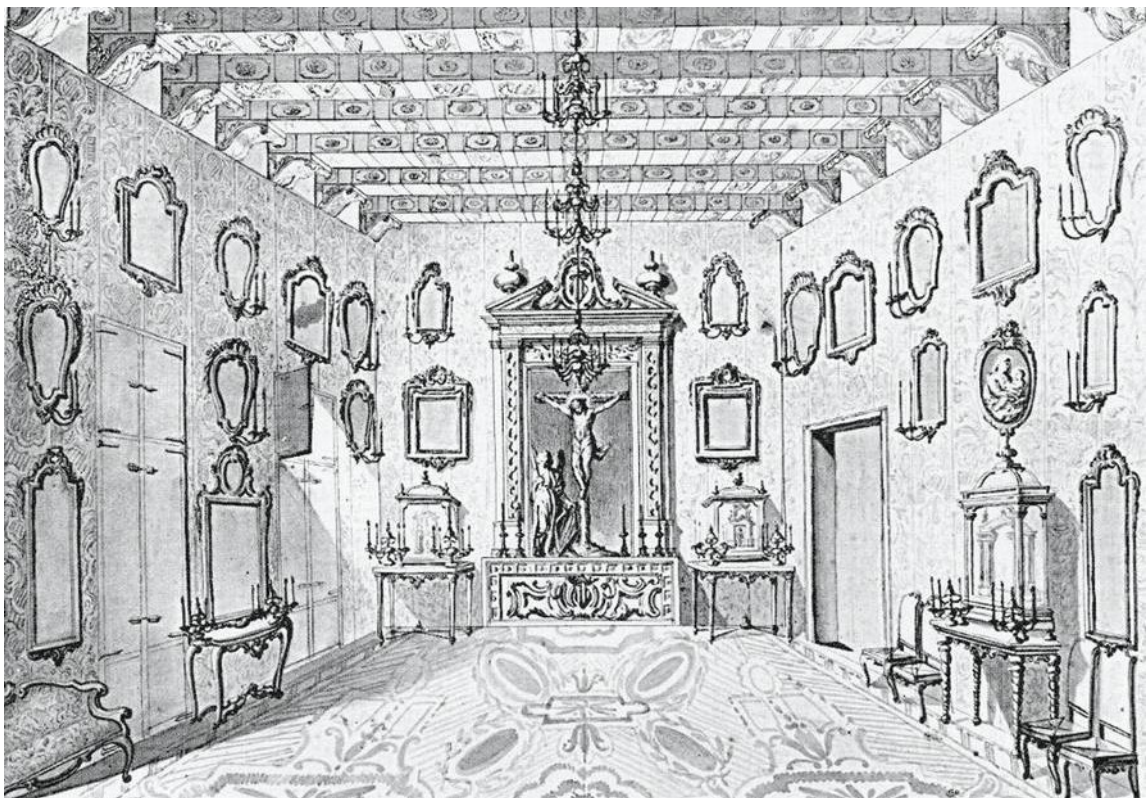

Figura 61. Sala dels Àngels de l'antiga Casa de la Ciutat de València, 1423-1428

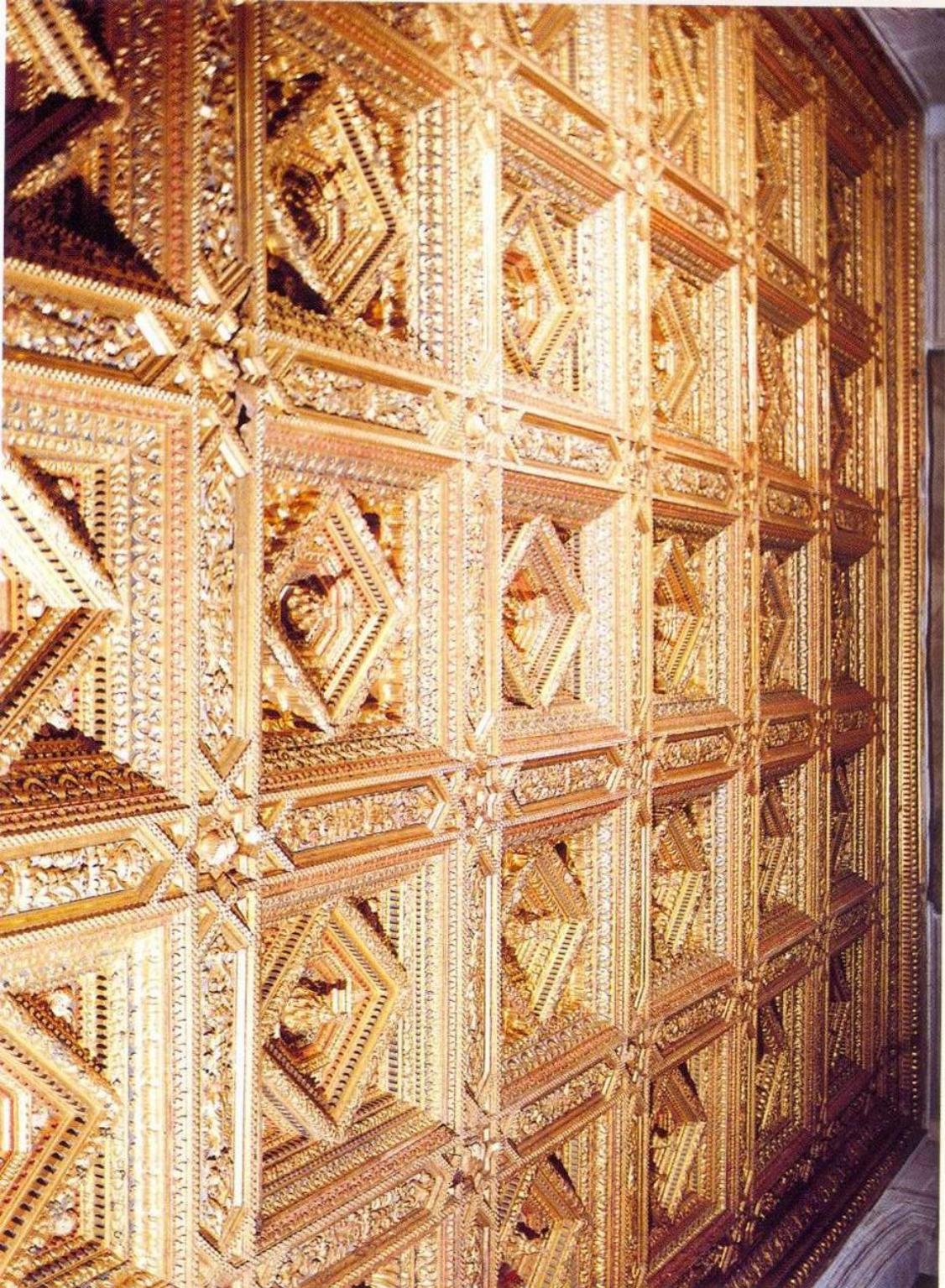

Figura 60. Cassetonat del *Studi Nou* o *Sala Daurada gran* del Palau de la Generalitat de València, 1512-1514

Figura 63. Detall del cassetonat de la *Sala Daurada* gran del Palau de la Generalitat de València , 1512-1514

Figura 64. Genís Llinares, *Sala Daurada chica*, 1538-1542. València, Palau de la Generalitat

APÈNDIX GRÀFIC

Gràfic 1. Evolució comparativa dels components de l'ofici diferenciats per categories professionals.

Gràfic 2. Sectors vinculats a la fusteria mecànica.

Gràfic 3. Sectors vinculats a la fusteria d'obra de mans.

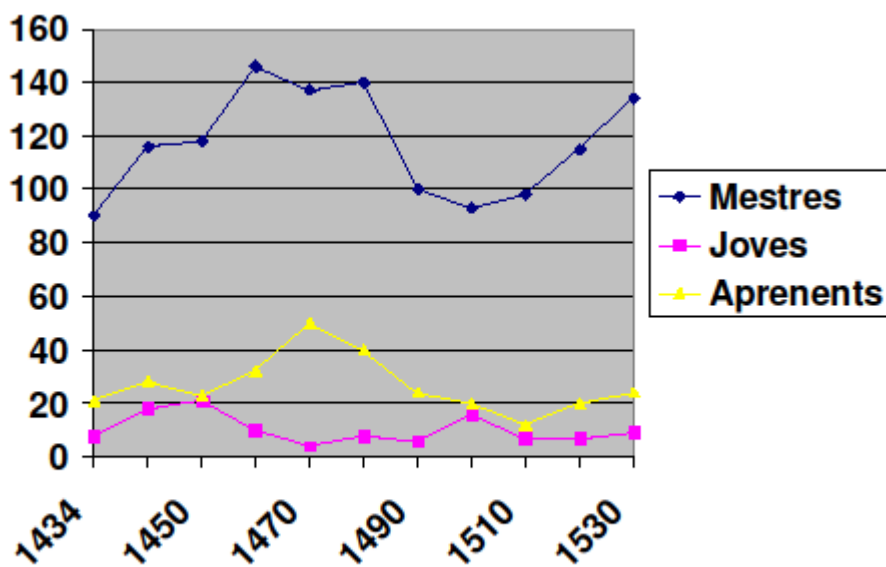
Gràfic 4. Preu estimat de les eines d'ocasió adjudicades en subhasta.

Gràfic 5. Recreació de la regla plegadissa per a amidar fusts, segons les categories vigents a València en el segle XV.

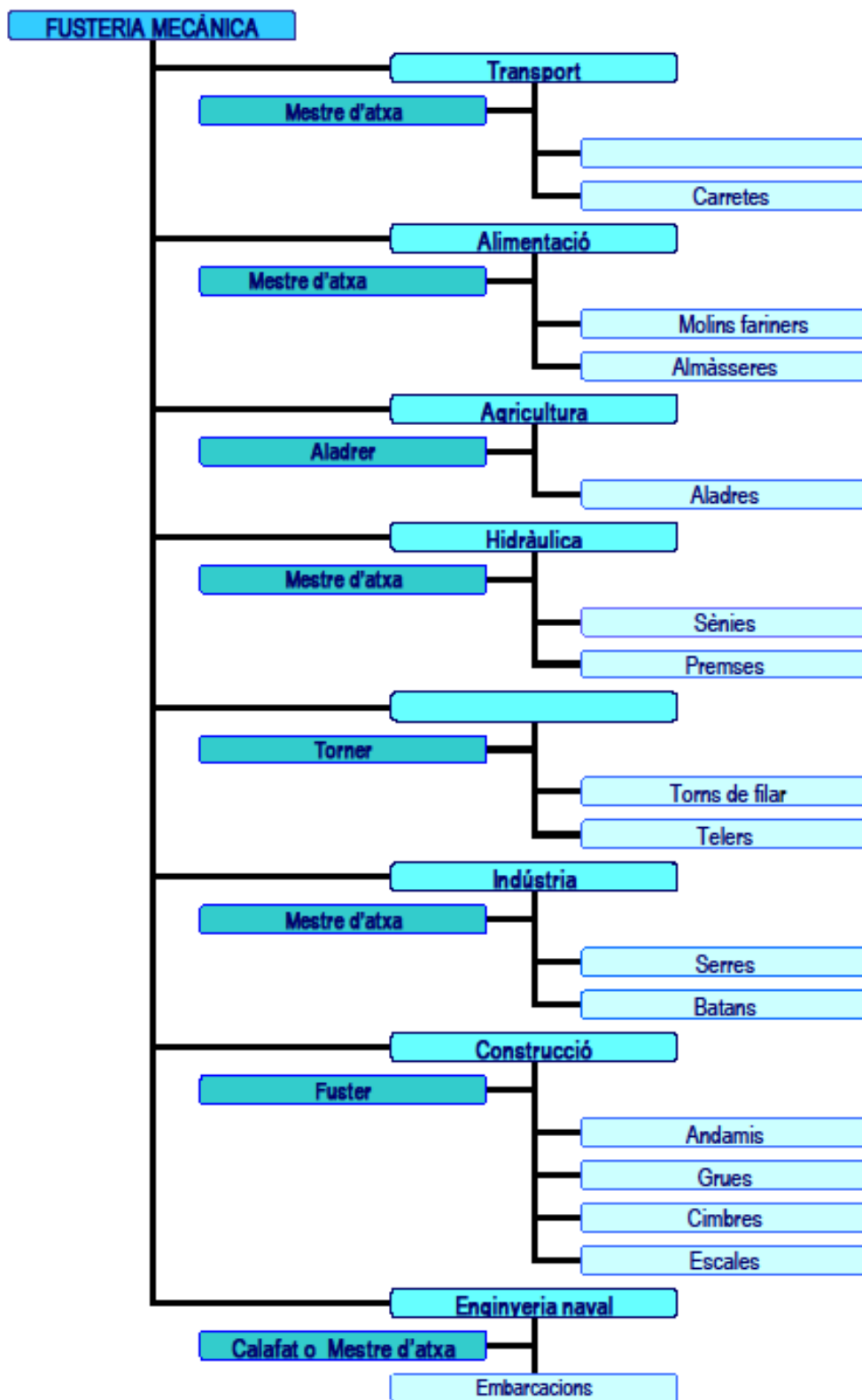
Gràfic 6. Taula d'equivalències entre les categories del marc valencià al segle XV.

Gràfic 7. Evolució salarial dels fusters estimada en les diferents categories de treballadors.

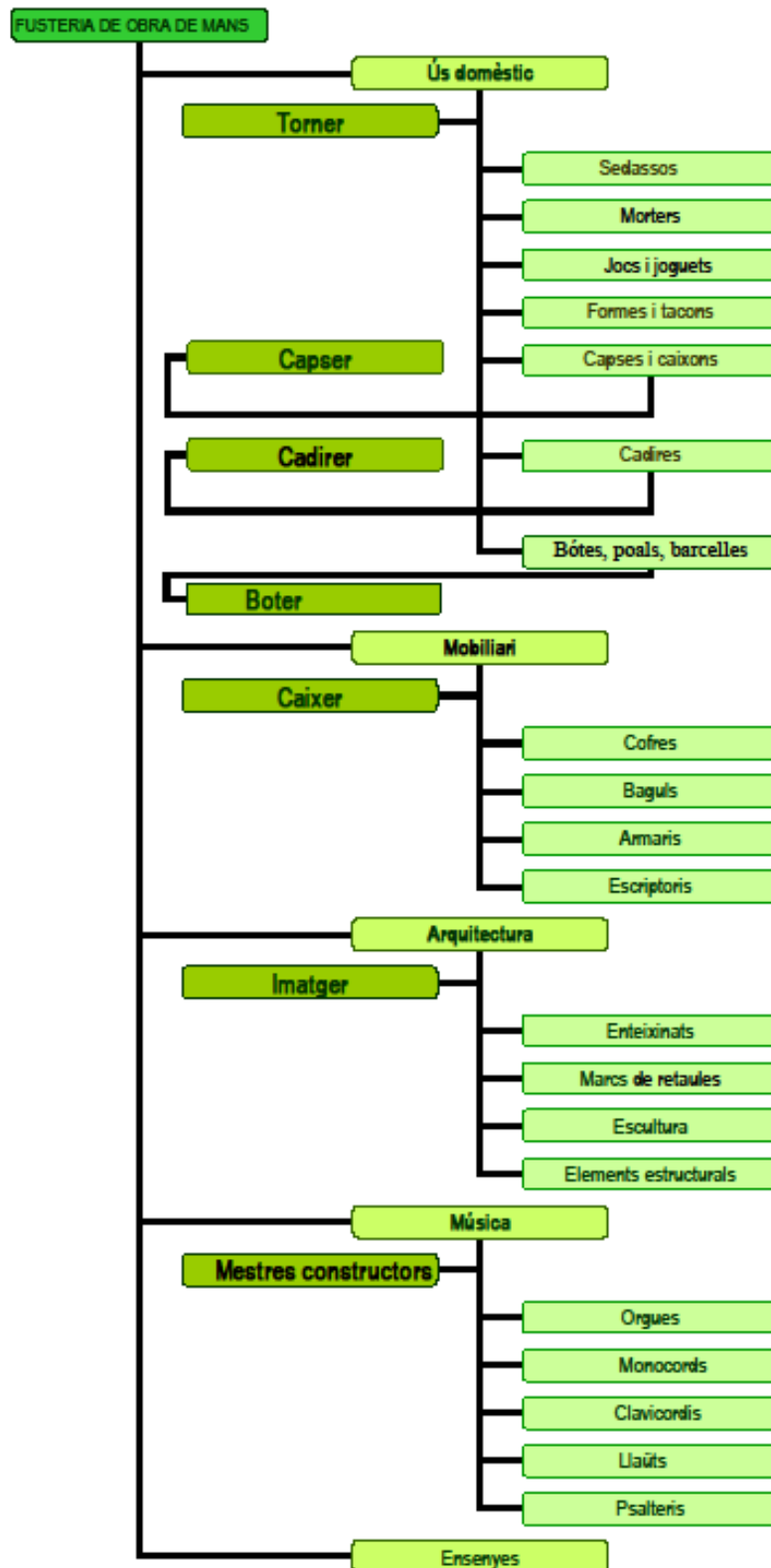
Gràfic 1. Evolució comparativa dels components de l'ofici diferenciats per categories professionals.

Gràfic 2. Sectors vinculats a la fusteria mecànica.

Gràfic 3. Sectors vinculats a la fusteria d'obra de mans.

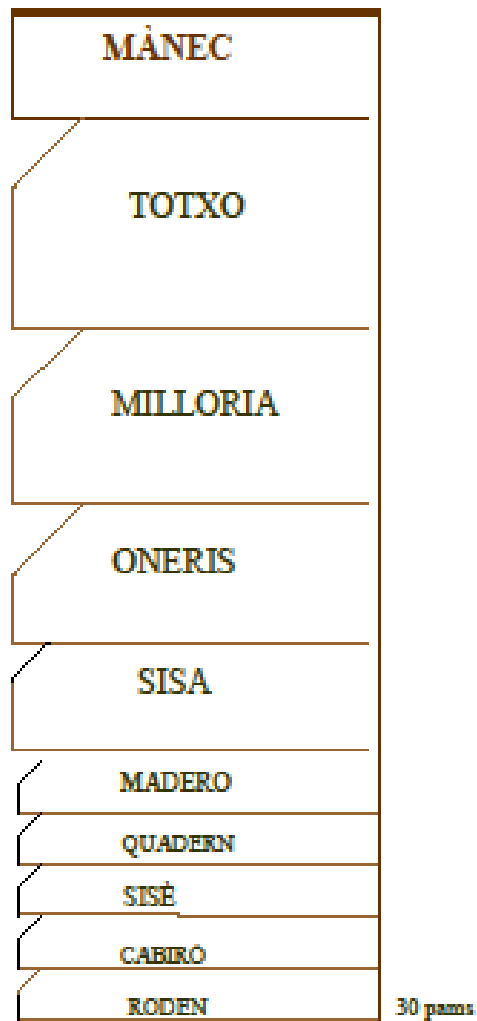

Gràfic 4. Preu estimat de les eines d'ocasió adjudicades en subhasta.

Eines de tall	Preu mig (diners)
Aixa	32 d.
Destral	30 d.
Aixada	30 d.
Aixol	29 d.
Serra	12 d.
Serra mitjancera	40 d.
Serreta	28 d.
Serra de trossejar	17 d.
Serra lloba	96 d.
Serra defectuosa	12 d.
Roter	48 d.
Roters vells	24 d.
Bornador	31 d.
Eines de buidat	
Enformador	26 d.
Gúbia	12 d.
Galzador	36 d.
Barrina	6 d.
Ferro emboetat	42 d.
Eines de percussió	
Martell	12 d.
Martell gran	84 d.
Maça	6 d.

Eines de llimar	
Llima	20 d.
Joc de bosells	65 d.
Garlopa	24 d.
Reganyador	30 d.
Ciment	48 d.
Copada	54 d.
Plana	7 d.
Eines de contenció	
Tenalles	15 d.
Banc de fuster	176 d.
Enclusa	144 d.
Perpal	30 d.
Ferro de tenir	48 d.
Eines de traçat	
Compàs	8 d.
Pinzell	18 d.
Cartabó	42 d.
Esquadra	10 d.
Eines auxiliars	
Esmoladora	72 d.
Joc de claus	86 d.

Gràfic 5. Recreació de la regla plegadissa per a amidar fusts, segons les categories vigents a València en el segle XV.

Gràfic 6. Taula d'equivalències entre les categories del marc valencià al segle XV.

CATEGORIA	LLARG (pams)	AMPLE (dits)	CANTELL (dits)	PECES per CÀRREGA	PREU ESTIMAT (sous)
Totxo	30-40	30	26	1	100
Milloria	25-35	26	22	1,5	80
Oneris	30	24	20	1,8	70
Sisa	20-25	22	19	2	60
Madero	30	19	17	3	25
Quadern	30	17	16	4	6
Sisè	30	16	15	6	4,5
Cabiró	30	15	14	8	2
Roden	30	14	12	10	1,5

1 pam = 22,67 cm
1 dit = 22,67 mm

Gràfic 7. Evolució salarial dels fusters estimada en les diferents categories de treballadors

